

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ**

ԳԱՎԱՌԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ

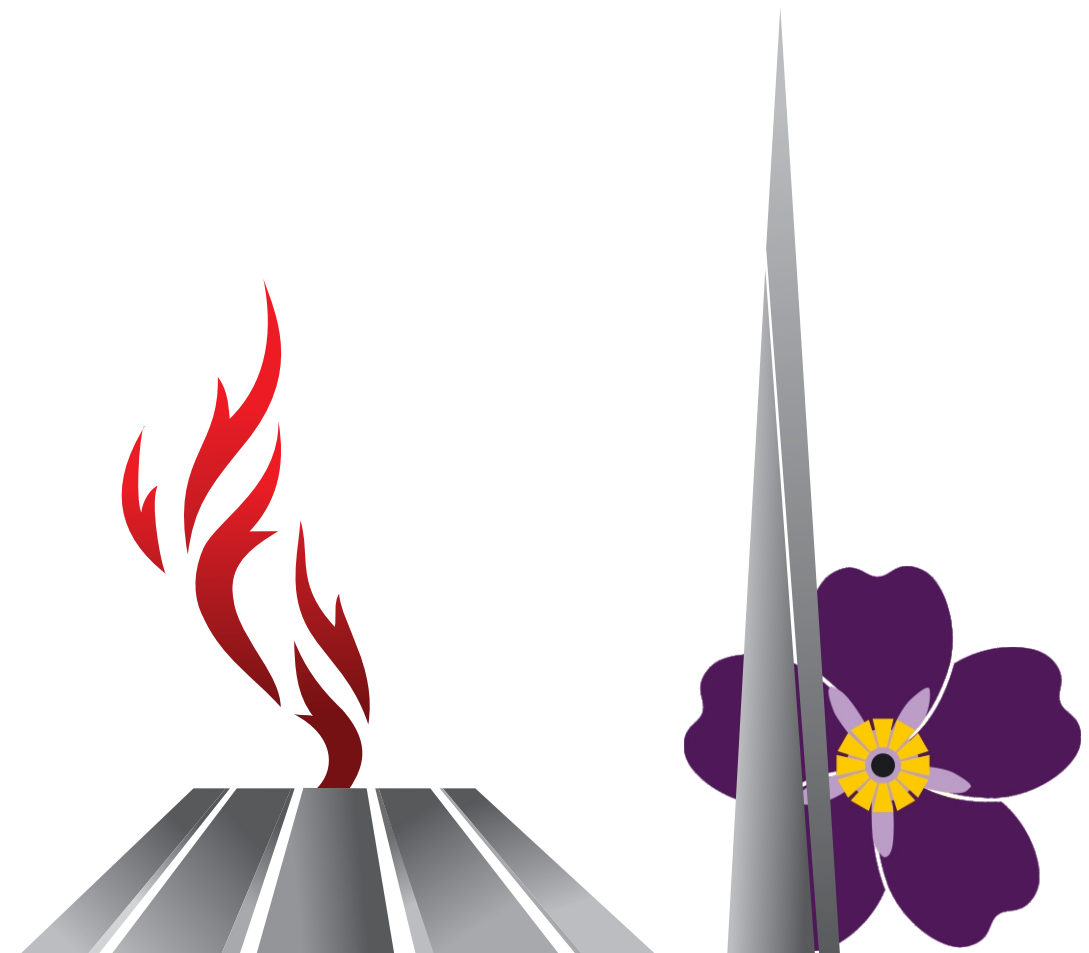
**ԳԻՏԱԿԱՆ
ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ**

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ**

**ԳԱՎԱՐԻ ՊԵՏԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ**

**ԳԻՏԱԿԱՆ
ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ**

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ**

**ԳԱՎԱՌԻ ՊԵՏԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ**

**ԳԻՏԱԿԱՆ
ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ**

2

**ԳԱՎԱՌԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀՈԴՎԱԾՆԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ**

**COLLECTION OF SCIENTIFIC ARTICLES OF
GAVAR STATE UNIVERSITY**

**СБОРНИК НАУЧНЫХ СТАТЕЙ
ГАВАРСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА**

Ժողովածուն նվիրված է Հայոց Գեղասպանության 100-ամյա տարելիցին:

ՀԻՇՈՒՄ ԵՄ ԵՎ ՊԱՋԱՆՁՈՒՄ

«Եթե բոլոր ողբերգությունները, որոնք մարդկությունն ապրել է իր ողջ գոյության ընթացքում, բաժանենք տարբեր մասերի, ապա դրանց շարքում ամենասոսկալին՝ անկասկած, հայ ժողովրդի տառապանքներն են»:

Անրի Բարբյուս

2015 թվականին լրացավ Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակը, որը կարևոր հանգրվան է Մեծ Եղեռնի և հայ ժողովրդի հայրենագրկման փաստի միջազգային ճանաչման ու դատապարտման համար մղվող պայքարի ճանապարհին:

Հայոց ցեղասպանությունը մարդկության դեմ ուղղված ծանրագույն հանցագործություն է, որի նկատմամբ վաղեմության ժամկետ չի կիրառվում:

20-րդ դարի սկզբին օսմանյան Թուրքիայում իշխանության եկած երիտթուրքերը, ազգային հարցում շարունակելով սուլթան Աբդուլ Համիդ 2-րդի որդեգրած քաղաքականությունը, ծավալեցին սահմնկեցուցիչ գործունեություն՝ Արևմտյան Հայաստանում և կայսրության մյուս շրջաններում բնակվող հայերի ոչնչացման ուղղությամբ:

Հայոց ցեղասպանությունը դարձավ Արևմտյան Հայաստանը հայաթափելու՝ թուրքական իշխանությունների դարեր շարունակ վարած քաղաքականության կիզակետը: Այն տարբեր շրջափուլեր անցավ՝ հայերի բռնի իսլամացում, արտագաղթի կազմակերպում, երիտասարդ հայ տղամարդկանց և հայ մտավորականության զանգվածային կոտորածներ, ցեղասպանություն:

Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչվել և դատապարտվել է միջազգային հեղինակավոր կազմակերպությունների և ավելի քան երկու տասնյակ պետությունների կողմից: Սակայն, Թուրքիայի հանրապետությունը, որը հանդիսանում է ցեղասպանություն կատարած օսմանյան կայսրության իրավահաջորդը և նրա միջազգային իրավական ինքնության շարունակողը, համառորեն չի ցանկանում առերեսվել սեփական պատմության հետ, ընդունել Հայոց ցեղասպանության փաստը և կրել բարոյական ու նյութական պատասխանատվություն:

Որքան էլ Թուրքիան շարունակի Մեծ Եղեռնի անհերքելի իրողության ժխտման ու քողարկման, պատմության նենգափոխման ու կեղծարարության քաղաքականությունը, կգա ժամանակ, և այլևս քաղաքակիրթ աշխարհը չի հանդուրժի մարդկության դեմ ուղղված հրեշավոր ոճրագործության անհետևանք ու անպատիժ մնալը:

Աշխարհասփյուռ հայությունը 2015 թվականի ապրիլի 24-ին ոգեկոչեց Հայոց ցեղասպանության սուրբ նահատակների հիշատակը՝ շարունակելով պայքարը Մեծ Եղեռնի միջազգային ճանաչման և դատապարտման ուղղությամբ՝ «Հիշում եմ և պահանջում» կարգախոսով:

The collection is dedicated to the 100th anniversary of the Armenian Genocide.

I REMEMBER AND DEMAND

"If all the tragedies, that mankind has suffered, would be divided into different parts, the suffering of the Armenian people is sure to be the most horrible among them".

Henri Barbusse

The 100th anniversary of the Armenian Genocide was in 2015, which marks the way of struggle for international recognition through the fact of the Armenian Genocide and dispossession of the Armenian people. "

Genocide is a crime against humanity, which has no limitation period. At the beginning of the 20th century, the Young Turks who came to power in Ottoman Turkey, continuing the policy adopted by Sultan Abdul Hamid II, carried out heinous activities to exterminate Armenians in Western Armenia and other areas of the empire.

The Armenian Genocide became Turkish government's policy focus to exterminate Armenians from Western Armenia for centuries. It went through various stages: Forced Islamization, organized emigration, massacre of Armenian young men and intellectuals, genocide.

The Armenian Genocide was recognized and condemned by the international famous organizations and more than two dozen countries. However, the Republic of Turkey, which is the legal successor to the Ottoman Empire, who committed the genocide, does not want to face its history, to acknowledge the fact of the Armenian Genocide and doesn't bear moral and financial responsibility.

As far as Turkey carries on the policy of denial and concealment of incontrovertible evidence of the Armenian Genocide, the distortion and falsification of history, the time will come, and the civilized world will no longer tolerate the impunity of monstrous crime against humanity.

Worldwide Armenians commemorated the Armenian Genocide, the memory of the holy martyrs on April 24, 2015, continuing struggle for international recognition and condemnation of the Armenian Genocide, by the slogan "I Remember and Demand".

Сборник посвящен 100 - летней годовщине Геноцида Армян

ПОМНЮ И ТРЕБУЮ

"Если все трагедии, пережитые человечеством за все время своего существования, разделить на разные части, то в их ряду самыми ужасными, без сомнения, являются страдания армянского народа."

Анри Барбюс

В 2015 году исполнилось 100-летие Геноцида армян, что является важной вехой на пути борьбы за международное признание и осуждение факта Геноцида армянского народа и лишения его родины. Геноцид армян – тяжелейшее преступление против человечества, в отношении которого не применим срок давности.

В начале 20-ого века в Османской Турции пришедшие к власти младотурки, продолжая унаследованную политику султана Абдула Хамида II-ого, развернули ужасающую деятельность по уничтожению армян, проживающих в Западной Армении и других регионах империи.

Геноцид армян явился апогеем политики выселения армян Западной Армении, осуществляемой турецким правительством на протяжении веков. Он проходил поэтапно: насильственная исламизация, организация миграции, массовая резня военнослужащих и армянской интеллигенции, геноцид.

Геноцид армян признан и осужден более двумя десятками стран и авторитетными международными организациями. Тем не менее Турецкая Республика, являющаяся правопреемником осуществившей геноцид Османской империи и продолжателем ее международной правовой идентичности, не хочет повернуться лицом к своей истории, признать факт Геноцида армян и понести моральную и материальную ответственность.

Несмотря на продолжающуюся со стороны Турции политику отрицания, прикрытия, фальсификации и искажения неопровержимой реальности Геноцида, наступит время, когда цивилизованный мир больше не оставит безнаказанным чудовищное преступление против человечества. 24 апреля 2015 года, продолжая борьбу за мировое признание и осуждение Геноцида, международное армянское сообщество под лозунгом "Помню и требую", взывает к памяти святых мучеников Геноцида.

Գլխավոր խմբագիր՝ Հ. Հ. Հակոբյան	ՀՀ սփյուռքի նախարար, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Խմբագրական խորհուրդ՝ Ռ. Խ. Հակոբյան	ԳՊՀ ռեկտոր, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
Ա. Հ. Խաչատրյան	իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Վ. Ռ. Գրիգորյան	բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Հ. Մ. Հարությունյան	պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Ա. Ա. Սիմոնյան	կենսաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Բ. Պ. Մնացականյան	աշխարհագրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Մ. Պ. Ավագյան	գյուղատնտեսական գիտությունների դոկտոր
Վ. Լ. Կատվալյան	բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
Ն. Ա. Կուտուզյան	ֆիզիկամաթեմատիկական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
Հ. Ա. Մելիքյան	տեխնիկական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
Լ. Ա. Շեկյան	ֆիզիկամաթեմատիկական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
Ֆ. Վ. Ավետիսյան	քիմիական գիտությունների թեկնածու
Ս. Գ. Ամիրխանյան	տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ
Ա. Մ. Մուխսիսխանյան	մանկավարժական գիտությունների թեկնածու

Editor-in-chief H. H. Hakobyan	RA Minister for Diaspora, Doctor of Law, Professor
Editorial Council R. Kh. Hakobyan	Rector of GSU, Doctor of Law, Associate Professor
A. H. Khachatryan	Doctor of Law, Professor
V. R. Grigoryan	Doctor of Philology, Professor
H. M. Harutyunyan	Doctor of History, Professor
A. A. Simonyan	Doctor of Biology, Professor
A. P. Mnatsakanyan	Doctor of Geography, Professor
M. P. Avagyan	Doctor of Agriculture
V. L. Katvalyan	Candidate of Philology, Associate Professor
N. A. Kutuzyan	Candidate of Physics and Mathematics, Associate Professor
H. A. Melikyan	Candidate of Technology, Associate Professor
L. A. Shekyan	Doctor of Physics and Mathematics, Associate Professor
F. V. Avetisyan	Candidate of Chemistry
S. G. Amirkhanyan	Candidate of Economics, Associate Professor
A. M. Mukhsikhachoyan	Candidate of Pedagogy

Главный редактор Г. Г. Акопян	Министр диаспоры РА, доктор юридических наук, профессор
Редакционная коллегия Р. Х. Акопян	ректор ГГУ, доктор юридических наук, доцент
А. А. Хачатрян	доктор юридических наук, профессор
В. Р. Григорян	доктор филологических наук, профессор
Г. М. Арутюнян	доктор исторических наук, профессор
А. А. Симонян	доктор биологических наук, профессор
Б. П. Мнацаканян	доктор географических наук, профессор
М. П. Авагян	доктор сельскохозяйственных наук
В. Л. Катвалян	кандидат филологических наук, доцент
Н. А. Кутузян	кандидат физико - математических наук, доцент
Г. А. Меликян	кандидат технических наук, доцент
Л. А. Шекиян	доктор физико - математических наук, доцент
Ф. В. Аветисян	кандидат химических наук
С. Г. Амирханян	кандидат экономических наук, доцент
А. М. Мухсичаочян	кандидат педагогических наук

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Հ. Հ. ՀԱԿՈՐՅԱՆ, Ռ. Խ. ՀԱԿՈՐՅԱՆ

ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ՄԱՐԴԿՈՒԹՅԱՆ ԴԵՍ ՈՒՂԴԱԾ ԾԱՆՐԱԳՈՒՅՆ

ՀԱՆՑԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ 24

1.	ՖԻԶԻԿԱՄԱԹԵՄԱՏԻԿԱԿԱՆ ԵՎ ՔԻՄԻԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ն. Ա. ԿՈՒՏՈՒՋՅԱՆ, Լ. Ա. ՇԵԿՅԱՆ

ԿՈՆՏԱԿՏԱՅԻՆ ՃՆՇՄԱՆ ԲԱՇԽՈՒՄՆ ԱՌԱՋԳԱԿԱՆ ՇԵՐՏԻ ԵՎ ԼԱՅՆԱԿԱՆ ՈՒ ԵՐԿԱՅՆԱԿԱՆ

ՈՒԺԵՐՈՎ ԲԵՌՆԱՎՈՐՎԱԾ ՀԵԾԱՆՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ 37

Ա. Պ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ԴՈՒՐՍ ԵՂԱԾ ԿԱՊԱՐԱԹԹՎԱՅԻՆ ՄԱՐՏԿՈՑՆԵՐԻՑ ԱՐԺԵՔԱՎՈՐ

ՆՅՈՒԹԵՐԻ ԿՈՐՋՄԱՆ ՆՈՐ ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱՆԵՐ..... 42

Կ. Ս. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, Հ. Գ. ԱԼՎԱՆՋՅԱՆ

ՖՈՒՆԿՑԻՈՆԱԼ ՏԵՂԱԿԱԼՎԱԾ 5(Ի)-ՖՈՒՐԱՆՆԵՐԻ ՄԻՆԹԵՋԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՔԻՄԻԱԿԱՆ

ՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ 46

2.	ԿԵՆՍԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ա. Ա. ՍԻՄՈՆՅԱՆ

ԷԿՈԼՈԳԻԱԿԱՆ ԾԳՆԱԺԱՍԸ ԵՎ ՄՈՒՏԱՑԻԱՆԵՐԻ ԲԵՌԻ ԿՈՒՏԱԿՈՒՄԸ ԳԵՆՈՖՈՆԴՈՒՄ..... 51

Ա. Ա. ՍԻՄՈՆՅԱՆ, Ն. Վ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ, Մ. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Մ. Հ. ՆԱԽՐԱՏՅԱՆ

ԷԿՈԼՈԳԻԱԿԱՆ ԳԼՈՐԱԼ ՊՐՈԲԼԵՄՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԼՈՒԾՄԱՆ ՀՆԱՐԱՎՈՐ ՈՒՂԻՆԵՐԸ 57

Ա. Ա. ՍԻՄՈՆՅԱՆ, Ա. Ս. ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ, Ս. Ս. ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ

ՀՅՈՒՄԱՎԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ ԵՎ ՀՅՈՒՄԱՎԱԾԱՔԻՄԻԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՄՊԻՏԱԿ ԱՌՆԵՏԻ

ԼՅԱՐԴԻ ՓՈՐՋԱՐԱՐԱԿԱՆ ՑԻՈՂՁԻ ԴԵՊՔՈՒՄ 62

Ա. Ա. ՍԻՄՈՆՅԱՆ, Ա. Ս. ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ, Լ. Ա. ՍԻՄՈՆՅԱՆ, Ռ. Բ. ԲԱԴԱԼՅԱՆ

SkQ1-ի ԱՋԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ Mg^{2+} -ԱԵՖազի ԱԿՏԻՎՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱ ԱՌՆԵՏՆԵՐԻ ՏԱՐԲԵՐ ՕՐԳԱՆՆԵՐԻ

ՄԻՏՈՔՈՆԴՐԻՈՒՄՆԵՐՈՒՄ ՊԵՆՏԻԼԵՆՏԵՏՐՈՒՋՈԼԻ ՏԱՐԲԵՐ ՀԱՓԱԲԱԺԻՆՆԵՐՈՎ ՄԱԿԱԾՎԱԾ

ԷՊԻԼԵՊՍԱՆՄԱՆ ՑՆՑՈՒՄՆԵՐԻ ԴԵՊՔՈՒՄ..... 68

Ռ. Մ. ՍԻՄՈՆՅԱՆ, Ա. Ա. ՍԻՄՈՆՅԱՆ

ՈՐՈՇ ԿԵՆՍԱԿԱՏԻՎ ՄԻԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԹԱՂԱՆԹԱԿԱՅՈՒՆԱՅՄԱՆ

ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄԸ (ԱԿՆԱՐԿ) 74

Հ.Հ. ՓԱՆՈՍՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԿՐԱՋԵՐՄԱՅԻՆ ԱՐՋՅՈՒՐՆԵՐԻ ՋԵՐՄԱՍԵՐ ԲԱՑԻԼՆԵՐԸ..... 79

3.	ՏԵԽՆԻԿԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հ. Ա. ՄԵԼԻՔՅԱՆ

ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԱՎՏՈՄԱՏԱՑՎԱԾ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԻ ԻՆՖՈՐՄԱՑԻԱՅԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԾՐԱԳՐԱՅԻՆ ՀԱՄԱԼԻՐԻ ԸՆՏՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ..... 84

Հ. Ա. ՄԵԼԻՔՅԱՆ

ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԱՎՏՈՄԱՏԱՑՎԱԾ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՕՐՅԵԿՏՆԵՐՈՒՄ ՄՇԱԿՎՈՂ ԻՆՖՈՐՄԱՑԻԱՅԻ ԱՐՏԱՊԱՏԿՏԵՐՄԱՆ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ 88

Շ. Գ. ԲԱՂԴՈՅԱՆ

ՎԻՐՏՈՒԱԼ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՉԱՅԻՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ

Ս. Հ. ԱՄԻՐԽԱՆՅԱՆ

ՆԱՆՈՒՆՈՂՈՎԱԿՆԵՐԻ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏ ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒՄԸ ԷԼԵԿՏՐՈՆԻԿԱՅՈՒՄ ԵՎ ԷՆԵՐԳԵՏԻԿԱՅՈՒՄ 97

Ս. Ս. ԱՐԵՎՇԱՏՅԱՆ

ՄԵԾ ՏՎՅԱԼՆԵՐ. ԿԻՐԱՌՈՒՄԸ ԵՎ ՕԳՈՒՏՆԵՐԸ 101

4.	ԷԿՈԼՈԳԻԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մ. Պ. ԱՎԱԳՅԱՆ

ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏ ԲՆՕԳՏԱԳՈՐԾՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԱՄՊԵԿՏՆԵՐԸ 106

Ա. Կ. ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ, Մ. Գ. ԹՈՌՉՅԱՆ, Գ. Մ. ԹՈՌՉՅԱՆ, Ա. Մ. ԹՈՌՉՅԱՆ

ՀՈՍՔԱԶՐԵՐԻ ՄԱՔՐՄԱՆ ԵՂԱՆԱԿ 112

5.	ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, ԵՐԿՐԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԵՐԿՐԱԲԱՆԱՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Լ. Ա. ՄԿՐՏՉՅԱՆ

ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՏՈՒՐԻԶՄԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ ՀՀ ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶՈՒՄ 116

6.	ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հ. Մ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ ՆՈՐ ԲԱՅԱԶԵՏ (ՍԵՎԱՆԻ) ԳԱՎԱՌՈՒՄ (1920-1930 թթ.) 121

Հ. Մ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՓՈԽԱՂԱՐՁ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆԵՐԻ (ՓՕԿ) ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՈՐ ԲԱՅԱԶԵՏԻ ԳԱՎԱՌՈՒՄ (1921-1929 թթ.) 133

Ա. Հ. ՂԱՐԱԳՅՈՉՅԱՆ

ԶՐԻ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔԸ ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԱՎԱՏԱԼԻՔՆԵՐԻ ԱՐՏԱՅՈԼՈՒՄԸ ՆՈՐԱՏՈՒՄ ՏԵՂԱՆՎԱՆ ՄԵՋ 142

Ա. Ս. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՓՈԹՐԱՄԱՍՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՐԴԻ ԿՐԹԱԿԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ 145

Ա. Ս. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ՎԱՆԻ ԲՈՇԱՆԵՐ 158

Վ. Գ. ԹՈՒՆՅԱՆ

ԻՆՔՆԱԿԱՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ԵՎ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ ԵՎ
ՈՌԻՍԱՍՏԱՆԻ ՏԵՍԱԴԱՇՏՈՒՄ 1914 Թ. 168

Ա. Ա. ՊՈՂՈՍՅԱՆ

ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳՐԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐԻ ԵՎ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԻ ԳՈՐԳԱ-
ԳՈՐԾԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ ԱՌԱՆՋՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ..... 176

Ռ. ԱԶԻԶԲԵԿՅԱՆ

«ՈՌԻՍԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԵՐԻ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ» ՀԱՄԱՈՐԻՍԱՍՏԱՆՅԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ՁԱՎՎՈՐՈՒՄՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 2000-2005ԹԹ. 185

Ք. Խ. ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ ԵՎ ՆՐԱ ԴԱՍԱՎԱՆԴՄԱՆ ՄԵԹՈԴԻԿԱՆ 193

Ա. Ա. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

ԴԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ ԲՈՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍԱԶԲՆԱԿՈՐՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ
1988թ. /պատմությունը աղբյուրներում և կենդանի պատմությունների համատեքստում/..... 202

Ա. Ս. ԶԱԽԱՐՅԱՆ

ԱԲՈՒ ՄԻՍԲԵԼԻ ԵՎ ՆԵՄՐՈՒԹ ԼԵՌԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆԱԽՄԲԵՐԸ. ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ
ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ 213

7.	ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Ա. Հ. ԲԱՅԱԴՅԱՆ, Ս. Գ. ԱՄԻՐԽԱՆՅԱՆ

ՀՀ ՊԵՏԱԿԱՆ ԾԱԽՍԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ
ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ԱՊԱՀՈՎՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՈՒՂՈՒԹՅՈՒՆ 218

Ի. Ե. ԽԼՂԱԹՅԱՆ, Ս. Գ. ԱՄԻՐԽԱՆՅԱՆ

ԳԼՈԲԱԼԱՑՄԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻԶԱԶԳԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎՐԱ 227

Ս. Գ. ԱՄԻՐԽԱՆՅԱՆ, Ս. Գ. ԹԱՆԳՅԱՆ

ԲԱՆԿԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՁԱՎՎՈՐՄԱՆ ԱՌԱՆՋՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀՀ-ՈՒՄ 231

Ս. Ն. ՀԵՐԳԵՅԱՆ, Շ. Ս. ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ

ՊԵՏԱԿԱՆ ԲՅՈՒՋԵԻ ԵՎԱՄՈՒՏՆԵՐԻ ՀԱՄԱԼՐՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ 240

Գ. Ա. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ՀԱՐԿԱՅԻՆ ԲԵՌԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՏԵՍԱԿԱՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԸ 248

Գ. Ա. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ՀԱՄԱՅՆՔԱՅԻՆ ԲՅՈՒՋԵՆՆԵՐԻ ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ԱՊԱՀՈՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ 253

Մ. Խ. ՔԱԼՈՅԱՆ

«ԹԱՔՆՎԱԾ» ՎՃԱՐՆԵՐ 259

Վ. Հ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ, Ա. Ֆ. ՄԿՐՏՉՅԱՆ

ՆՈՐԱՄՈՒԾԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԻ ԵՎ ՆԵՐԴՐՈՒՄԱՅԻՆ ՆԱԽԱԳԾԵՐԻ
ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄԸ 261

Ն. Հ. ԹԱԴԵՎՈՍՅԱՆ

ՈՉ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՈԼՈՐՏԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԱՂՔԱՏՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՂԹԱՀԱՐՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ 270

Ռ. Կ. ԱՍԱՏՐՅԱՆ

ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ-ԲԻՋՆԵՍ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՐԵԼԱԿԱՆ ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՀՀ ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ 279

Ա. ՅՈՒ. ՂԱԶԱՐՅԱՆ

ԱՊԱՀՈՎԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՏՈՒՑՈՒՄՆԵՐԻ ԱԴԴԻՏԻՎ ՄՈԴԵԼԻ ԿԱՌՈՒՑՈՒՄԸ 286

Ա. Ա. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ՓՈՂԻ ԱՌԱՋԱՑՄԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ 293

Վ. Հ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ, Ա. Ֆ. ՄԿՐՏՉՅԱՆ

ՆՈՐԱՄՈՒԾԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՌՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՀ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ 297

Ս. Գ. ԹԱՆԳՅԱՆ

ԲԱՆԿԱՅԻՆ ՎԱՐԿԱՎՈՐՄԱՆ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՀ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ 305

8.	ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հ. Գ. ՂԱԶՈՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՄՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ ՔԱՂԱՔԱԿՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱԽՄԱՆ ԵՎ
ՓԱՍՏԱՐԿՄԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ..... 314

Պ. Ա. ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ

ԻԳԱԿԱՆ ԱՍՏՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ ՀՆԴԱՍՏԱՆՈՒՄ 320

Ա. Գ. ՔԱԼԱՇՅԱՆ

ԿԱՐԱՊԵՏ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՏԵՐ-ՄԿՐՏՉՅԱՆԸ ԵՎ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ՃԵՄԱՐԱՆԸ 326

Գ. Ա. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

III ԴԱՐԻ ԵՐՐՈՐԴԱԲԱՆԱԿԱՆ - ԴՈԳՄԱՏԻԿԱԿԱՆ ՎԻՃԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ 341

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԱԲԵՂԱ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ԱՐԻՈՍԻ ՀԵՐՉԱԾՈՂ ԵՐՐՈՐԴԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ՀԻՄՔԵՐԸ 353

ԿՅՈՒՐԵՂ ԱՐԵՂԱ ԴԱՎԹՅԱՆ

ԴԻՆԱՄԻՍՏԱԿԱՆ ՀԱՎԱԵՐՐՈՐԴԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ 365

9.	ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Թ. Ա. ԱՍՈՅԱՆ

Մ. ՍԵՐԱՍՏԱՑԻՆ ԵՎ ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԵՆԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ 375

Վ. Լ. ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ

ԿԱՊԵՐՆ ՈՒ ՇԱՂԿԱՊՆԵՐԸ ԲԱՅԱԶԵՏԻ ԲԱՐԲԱՌՈՒՄ 379

Ա. Հ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՎԵՊԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ 385

Ն. Կ. ՂԱԶԱՐՅԱՆ

ԵՂԵՈՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆԸ 391

Ա. Ա. ՂԱՐԻԲՅԱՆ

ԳՈՂԱՐԻ ԿԵՐՊԱՐԻ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸՍՏ «ՍԱՄՆԱ ԾՈՒՐ»
ԷՊՈՍԻ ՊԱՏՈՒՄՆԵՐԻ 403

Ս. Կ. ԽԱՆԴԱՆՅԱՆ

ԴԵՐԱՆՈՒՆ ՈՐՈՇՉԻ ԱՌԱՆՋԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ 407

Բ. Գ. ՂԱՐԻԲՅԱՆ

ՀԵՐՈՍԻ ՆԵՐՔԻՆ ԵՐԿՎՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏԱՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔ. ԱՐԻԳ ԱՎԱԳՅԱՆԻ
«ՀԱՐՎԱԾ» ՎԻՊԱԿԸ 414

Ս. Ա. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՄԻՋԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ
(ԸՍՏ «ՄԻՋԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱՐԱՆԻ») 419

Ս. Հ. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

ՊԱՏՄՈՂԱԿԱՆ ԵՎ ՀՐԱՄԱՅԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ ԵՎ
ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԱՌԱՆՋԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ 426

Զ. Մ. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ, Ն. Կ. ՂԱԶԱՐՅԱՆ

XX ԴԱՐԱՍԿԶԲԻ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՑՈԼՈՒՄԸ ՊԱՐՈՒՅՐ ՍԵՎԱԿԻ «ԱՆԼՈՒԼԻ ԶԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆ»
ԵՎ «ԵՌԱԶԱՅՆ ՊԱՏԱՐԱԳ» ՊՈՒՄՆԵՐՈՒՄ 432

Ա. Մ. ՄՈՒԽԱՍԻԽԱՉՈՅԱՆ

ՈՌՈՒՄ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ /ԺԱՐԳՈՆԱՅԻՆ ԲԱՌԵՐԻ/
ԲԱՌԱԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԲՆՈՒԹԱԳՐԻ ՇՈՒՐՋ 435

Ա. Մ. ՄՈՒԽԱՍԻԽԱՉՈՅԱՆ

ՁԵՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂՆ ՈՒ ԴԵՐԸ ՈՌՈՒՄԱՑ ԼԵԶՎԻ
ԸՆԴՀԱՆՐԱՑՆՈՂ ԴԱՍԸՆԹԱՑՈՒՄ 443

Ա. Բ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Ս. ԵՍԵՆԻՆԻ «ՊԱՐԱԿԱԿԱՆ ՄՈՏԻՎՆԵՐ» ՑԻԿԼԻ ՄԵԿԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆԵԼԻՍ	448

Ռ. Ռ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ԱՌԿԱՅԱՑՄԱՆ (ՈՐՈՇՅԱԼԻ ԵՎ ԱՆՈՐՈՇԻ) ԿԱՐԳԻ ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ (ռուսաց, անգլերեն, հայոց և իտալերեն լեզուների նյութի հիման վրա)	454

Է. Ռ. ԱՎԱԿՈՎԱՆ

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԻ ՄՈՏ ՀԱՂՈՐԴԱԿՑԱԿԱՆ ԿՈՄՊԵՏԵՆՑԻԱՅԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ՀԻՍՔ (ԲՈՒՀՈՒՄ ՌՈՒՄԵՐԵՆԻ՝ ՈՐՊԵՍ ՕՏԱՐ ԼԵԶՎԻ ԴԱՍԸՆԹԱՑՆԵՐԻՆ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ)	463

Գ. Ռ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ԳԱՎԱՌԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՈՒՄԱՆԻՏԱՐ ՄԱՍՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԻ MOODLE ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՄԻՋԱԿԱՅՐԻ ՀԻՄԱՆ ՎՐԱ ՄՏԵՂԾՎԱԾ E-Learning GSU ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԿԻՐԱՌՄԱՍԲ ՌՈՒՄԱՑ ԼԵԶՎԻ ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ՓՈՐՁԻ ՄԱՍԻՆ	467

Ա. Գ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ԴԱՐՁՎԱԾՔՆԵՐԻ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ	474

Բ. Ժ. ԳԱԼՍՏՅԱՆ

ՄԱԿԱՔՈՒՅԾ ԲԱՌԵՐ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ	478

Ս. Մ. ԱՎԱԳՅԱՆ

ՎԻՏՈՒԿԱԼ ՓՈՐՁԱԳԻՏԱԿԱՆ ԽՄԲԻ ԴԵՐԸ ԲԱՐՁՐԱԳՈՒՅՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԵԿԱՎԱՐՄԱՆ և ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ	483

Ա. Ա. ՄՈՎՍԵՅԱՆ

ԱՆՎԱՆԱԿԱԶՄ ԱԾԱԿԱՆՆԵՐՆ ԱՆԳԼԵՐԵՆՈՒՄ	487

Մ. Ա. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, Ա. Հ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

«ՆԻԲԵԼՈՒՆԳՆԵՐԻ ԵՐԳԸ» ԷՊՈՍԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՎ ԴԻՑԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ	490

10.	ԻՐԱՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ս. Ա. ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ

ԳԻՋՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ՀԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶՐԱԴԱՇՏԱԿԱՆ ԵՎ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՆՈՐՄ	495

Ս. Ա. ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ

ԽՈՍՐՈՎ ԵՐՐՈՐԴ ՄԵԾ ԱՐՇԱԿՈՒՆՈՒ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՆՐԱ ՄՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ՇՈՒՐՋ	519

Ս. Ա. ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ

ՄՈՎԵՏԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԵՎ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳՈՅՈՒԹՅԱՆ ՓՈՒԼԵՐԸ	548

Ա. Ս. ԱՄԻՐՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԸՍՏ ՕՐԵՆՔԻ ԺԱՌԱՆԳՄԱՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՈՒՄԸ	577

Ա. Կ. ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ, Գ. Մ. ԹՈՌՉՅԱՆ, Ա. Մ. ԹՈՌՉՅԱՆ

ՄՏԱԿՈՐ ՄԵՓԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ (Գյուտեր և օգտակար մոդելներ) 584

11.	ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԵՎ ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ա. Կ. ՎԱՅԱՆՅԱՆ, Լ.Ն. ՔՈՒՐՔՅԱՆ

ԱՄՈՒՄՆԱԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻՆ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՆԵՐԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԻՄՆԱԴԱՐՑԵՐ 591

Լ. Ն. ՔՈՒՐՔՅԱՆ, Ա. Հ. ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ՀԱՆԴՈՒՐԺՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱԴԱՍՏԻԱ-ՐԱԿՉԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԻ ԱՐԴՅՈՒՆԱԿԵՏ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ՆԱԽԱՊԱՅՄԱՆ 598

Հ. Հ. ՕՅԱՆՅԱՆ

ՀՈԿՀԱՆՆԵՍ ՈՐՈՏՆԵՑՈՒ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ՀԱՅԱՑՔՆԵՐԸ 604

Ռ. Վ. ՍԻԴԵԼՆԻԿՈՎԱ

ՓՈԽԱԿԵՐՊՈՂ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ՈՐԲԵՐԻ ԱՆԲԱՐԵՆՊԱՍՏ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՕՐՅԵԿՏԻՎ ՊԱՏՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ 608

Ա. Վ. ԴԱՎԹՅԱՆ

ՀՈԳԵՎՈՐ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ 614

Ա. Վ. ԴԱՎԹՅԱՆ

ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ՀԱՄԱԴՐԱԿԱՆ-ՆԵՐԴԱՇՆԱԿ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՄԵԹՈԴ 620

Է. Ֆ. ԹԱԴԵՎՈՍՅԱՆ

ԼԵԶՈՒՆԵՐԻ ԻՄԱՑՈՒԹՅԱՆ (ԻՐԱԶԵԿՈՒԹՅԱՆ) ՀԱՄԱԵՎՐՈՂԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ, ԵՎՐՈՂԱԿԱՆ ԼԵԶՎԱԿԱՆ ԹՂԹԱՊԱՆԱԿԸ ՈՐՊԵՍ ՏԱՐԻԱԿԱՆ ԴԱՍԱՐԱՆՆԵՐԻ ԱՅԼԸՆՏՐԱՆՔԱՅԻՆ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱԿԵՏ ԳՈՐԾԻՔ 626

CONTENT

H. H. HAKOBYAN, R. KH. HAKOBYAN

GENOCIDE AS AN ULTIMATE CRIME AGAINST HUMANITY 24

1.	PHYSICS MATHEMATICS AND CHEMISTRY

N. A. KUTUZYAN, L. A. SHEKYAN

DISTRIBUTION OF CONTACT PRESSURE BETWEEN THE ELASTIC LAYER AND BEAMS, LOADED BY TRANSVERSE AND LONGITUDINAL FORCES 37

A. P. HOVHANISYAN

NEW TECHNOLOGIES TO RECOVER VALUABLE MATERIALS FROM OUT-OF-USE LEAD-ACID BATTERIES 42

K. S. AVETISYAN, H. G. ALVANJYAN <i>SYNTHESIS OF FUNCTIONALLY SUBSTITUTED 5(H)-FURANS AND STUDY OF THEIR CHEMICAL PROPERTIES</i>	46

2.	<i>BIOLOGY</i>

A. A. SIMONYAN <i>THE ECOLOGICAL CRISIS AND ACCUMULATION OF THE MUTATIVE LOAD IN THE GENES</i>	51
A. A. SIMONYAN, N. V. MURADYAN, M. H. HOVHANNISYAN, M. H. NAKHRATYAN <i>GLOBAL ECOLOGICAL PROBLEMS AND THEIR POSSIBLE SOLUTIONS</i>	57
A. A. SIMONYAN, A. S. MARGARYAN, S. S. ABRAHAMYAN <i>HISTOLOGICAL AND HISTOCHEMICAL CHANGES DURING EXPERIMENTAL LIVER CIRRHOSIS</i>	62
A. A. SIMONYAN, A. S. MARGARYAN, L. A. SIMONYAN, R. B. BADALYAN <i>INFLUENCE OF SkQ1 ON Mg²⁺-ATPase ACTIVITY FROM MITOCHONDRIA OF RATS VARIOUS ORGANS DURING EXPERIMENTAL EPILEPTIFORM CONVULSIONS, INDUCED BY USING DIFFERENT DOSES OF PENTYLENETETRAZOL</i>	68
R. M. SIMONYAN, A. A. SIMONYAN <i>EVALUATION OF THE MEMBRANOSTABILIZING EFFECTIVENESS OF CERTAIN BIOACTIVE COMPOUNDS (REVIEW)</i>	74
H. H. PANOSYAN <i>THERMOPHILIC BACILLI OF ARMENIAN GEOTHERMAL SPRINGS</i>	79

3.	<i>TECHNOLOGY</i>

H. A. MELIKYAN <i>ISSUES ON THE SELECTION OF AUTOMATIC SPACE MANAGEMENT SYSTEMS OF INFORMATION SECURITY PROGRAM</i>	84
H. A. MELIKYAN <i>INFORMATION IMAGE METHODS IN OBJECTS OF THE AUTOMATIC SPACE MANAGEMENT SYSTEMS</i>	88
SH. G. BAGHDOYAN <i>COMPUTER MEANS OF VIRTUAL REALITY</i>	92
S. H. AMIRKHANYAN <i>ELECTRONICS AND ENERGY EFFICIENT USE OF NANOTUBES</i>	97
S. S. AREVSHATYAN <i>BIG DATA: IMPLEMENTATION AND BENEFITS</i>	101

M. P. AVAGYAN*MAIN DIRECTIONS OF EFFECTIVE NATURE EXPLOITATION 106***A. K. MHITARYAN, M.G. TORCHYAN, G. M. TORCHYAN, A. M. TORCHYAN***WASTEWATER TREATMENT PROCESS 112***L. A. MKRTCHYAN***PERSPECTIVES FOR THE DEVELOPMENT OF RELIGIOUS TOURISM**IN GEGHARKUNIK REGION 116***H. M. HARUTYUNYAN***FORMATION OF COUNCILS IN NEW BAYAZET (SEVAN) PROVINCE (1920-1930) 121***H. M. HARUTYUNYAN***ACTIVITIES OF MUTUAL AID COMMITTEES (MAC) IN NEW BAYAZET REGION (1921-1929) 133***A. H. GHARAGOZYAN***THE CULT OF WATER AND THE REFLECTION OF FOLK BELIEFS IN NORATUS TOPONYM 142***A. S. KHACHATRYAN***CURRENT EDUCATIONAL SITUATION OF NATIONAL MINORITIES IN THE REPUBLIC**OF ARMENIA 145***A. S. KHACHATRYAN***VAN GYPSIES 158***V. G. TUNYAN***THE PROBLEM OF "AUTONOMOUS ARMENIA AND VOLUNTEER MOVEMENT" IN 1914. 168***A. A. POGHOSYAN***ABOUT DEMOGRAPHIC DEVELOPMENTS IN NAKHIJEVAN AND PECULIARITIES OF STUDY OF RUG**WEAVING CULTURE IN THE REGION 176***R. AZIZBEKYAN***"UNION OF ARMENIANS OF RUSSIA" ALL-RUSSIAN NGO: FORMATION AND ACTIVITIES OF**2000-2005 185***Q. KH. HAYRAPETYAN***THE STRUCTURE OF HISTORICAL MATERIAL AND METHODS OF TEACHING 193*

A. A. HAKOBYAN

*ON THE ISSUE OF STARTING VIOLENCE DURING KARABAKH CONFLICT. 1988 /In the context of
azerbaijan falsification of history / 202*

A. S. ZAKHARYAN

THE MONUMENTS OF ABU SIMBEL AND MOUNT NEMRUT: COMPARATIVE ANALYSIS 213

7.

ECONOMICS

A. H. BAYADYAN, S. G. AMIRKHANYAN

*THE STATE EXPENDITURE POLICY OF THE REPUBLIC OF ARMENIA AS THE MAIN DIRECTION FOR
ENSURING FINANCIAL STABILITY 218*

I. E. KHLGHATYAN, S. G. AMIRKHANYAN

THE INFLUENCE OF GLOBALIZATION ON INTERNATIONAL RELATIONS 227

S. G. AMIRKHANYAN, S. G. TANGYAN

THE FEATURES OF THE BANKING SYSTEM FORMATION IN RA 231

M. N. HERGNYAN, SH. S. ABRAHAMYAN

REPLENISHMENT PROBLEMS OF STATE BUDGET REVENUES IN ARMENIA 240

G. A. KHACHATRYAN

ECONOMIC CONTENT AND THEORETICAL APPROACHES OF TAX BURDEN 248

G. A. KHACHATRYAN

ISSUES ON FINANCIAL PROVISION OF COMMUNITY BUDGETS 253

M. KH. KALOYAN

MODERN BANKING SERVICES 259

V. H. ARAQELYAN, A. F. MKRTCHYAN

*EVALUATION OF THE EFFECTIVENESS OF INNOVATION PROCESS AND
INVESTMENT PROJECTS 261*

N. H. TADEVOSYAN

THE ROLE OF RURAL NON-FARM SECTOR IN POVERTY REDUCTION IN ARMENIA 270

R. K. ASATRYAN

*THE OPPORTUNITIES TO IMPROVE STATE-BUSINESS RELATIONS IN THE EXAMPLE OF RA
GEGHARKUNIK REGION 279*

A. YU. GHAZARYAN

THE CREATION OF ADAPTIVE MODEL FOR INSURANCE PERFORMANCE 286

A. A. PETROSYAN

ON ISSUES CAUSED THE EMERGENCE OF MONEY 293

V. H. ARAQELYAN, A. F. MKRTCHYAN

THE MAIN DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF INNOVATIVE ACTIVITY IN RA 297

S. G. TANGYAN

THE ASSESSMENT OF BANK LENDING SITUATION IN RA ECONOMICS 305

8.

PHILOSOPHY

H. G. GHABOYAN

THE ISSUE OF THE ARMENIAN GENOCIDE WITHIN THE CONTEXT OF THE CLASH OF CIVILIZATIONS AND ARGUMENTATION THEORY 314

P. A. BARSEGHYAN

THE WORSHIP OF FEMALE DEITIES IN INDIA 320

A. G. KALASHYAN

ARCHIMANDERITE KARAPET TER-MKRTTCHIAN AND THE GEVORKYAN THEOLOGICAL SEMINARY 326

G. A. SARGSYAN

PHILOSOPHICAL BASIS FOR TRIDOLOGICAL-DOGMATIC DISPUTES OF III CENTURY 341

ANDRANIK PRIEST (ABEGHA) GEVORGYAN

THE SPIRITUAL BASIS OF ARIUS'S SCHISMATIC TRINITY 353

KYUREGH PRIEST (ABEGHA) DAVTYAN

THE THEOLOGICAL SYSTEM OF DYNAMISTIC ANTITRINITARIANISM 365

9.

PHILOLOGY

T. A. ASOYAN

M. SEBASTATSI AND ISSUES ON THE DEVELOPMENT OF WESTERN ARMENIAN 375

V. L. KATVALYAN

PREPOSITIONS AND CONJUNCTIONS IN BAYAZET DIALECT 379

A. H. ARAKELYAN

ON SEVERAL ISSUES OF TEACHING THE HISTORY OF THE GERMAN NOVEL 385

N. K. GHAZARYAN

GENOCIDE AND THE ARMENIAN POETRY 391

A. A. GHARIBYAN

THE COMPARATIVE ANALYSIS OF GOHAR'S IMAGE BY THE NARRATIONS OF "DAREDEVILS OF SASSOUN" EPOS 403

S. K. KHANDANYAN <i>THE PECULIARITIES OF THE PRONOUN -ATTRIBUTIVE SUPPLEMENTS IN NOMINAL WORD-COMBINATIONS</i>	<i>407</i>
B. G. GHARIBYAN <i>THE INNER DUALISM OF THE HERO AS A RESULT OF ELIMINATION. "BLOW" NOVELETTE OF ABIG AVAGYAN</i>	<i>414</i>
S. A. GRIGORYAN <i>MIDDLE ARMENIAN WORD FORMATION PATTERNS WITH BASES BORROWED FROM ARABIC (ACCORDING TO MIDDLE ARMENIAN DICTIONARY)</i>	<i>419</i>
S. H. KARAPETYAN <i>THE STRUCTURAL AND SEMANTIC PECULIARITIES OF NARRATIVE AND IMPERATIVE SENTENCES IN MODERN ARMENIAN</i>	<i>426</i>
Z. M. STEPANYAN, N. K. GHAZARYAN <i>THE REFLECTION OF THE TRAGEDY IN THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY IN PARUYR SEVAKS' POEMS "THE UNSILENCEABLE BELFRY" AND "LITURGY IN THREE VOICES"</i>	<i>432</i>
A. M. MUKHSIKHACHOYAN <i>ON THE SEMANTIC DESCRIPTION OF THE WORDS IN COMMON PARLANCE /JARGON/ USED BY RUSSIAN YOUTH</i>	<i>435</i>
A. M. MUKHSIKHACHOYAN <i>THE PLACE AND ROLE OF MORPHOLOGICAL ANALYSIS IN GENERALIZED COURSE OF RUSSIAN LANGUAGE</i>	<i>443</i>
A. B. HOVHANNISYAN <i>THE INTERPRETATION PROBLEM OF THE CYCLE OF ESENIN'S "PERSIAN MOTIFS" WHEN TRANSLATED INTO ARMENIAN</i>	<i>448</i>
R. R. SARGSYAN <i>TYPOLOGY OF CATEGORY OF DEFINITENESS AND INDEFINITENESS (on the material of Russian, English, Armenian and Italian languages)</i>	<i>454</i>
E. R. AVAKOVA <i>TEXTUAL ACTIVITY AS A BASIS OF FORMATION THE STUDENTS' COMMUNICATIVE COMPETENCE (WHEN LEARNING GRAMMAR IN THE COURSE OF RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE)</i>	<i>463</i>
G. R. SARGSYAN <i>ABOUT THE EXPERIENCE OF TEACHING RUSSIAN TO THE STUDENTS OF HUMANITARIAN SPECIALIZATION IN GAVAR STATE UNIVERSITY WITH THE USE OF E-LEARNING GSU BASED ON MOODLE E-LEARNING ENVIRONMENT</i>	<i>467</i>
A. G. VARDANYAN <i>ABOUT THE MEANS OF TRANSLATION OF IDIOMS</i>	<i>474</i>
B. J. GALSTYAN	

PARASITES AND THE REASONS FOR THEIR USE	478

S. M. AVAGYAN

THE ROLE OF VIRTUAL THINK TANK IN LEADING AND MANAGING CHANGE IN HIGHER EDUCATION	483

A. A. MOVSESYAN

ON DENOMINAL ADJECTIVES IN THE ENGLISH LANGUAGE	487

M. A. AVETISYAN, H. ARAKELIAN

«THE NIBELUNGENLIED»	490

10.	LAW

S. A. KHACHATRYAN

“GIDZHUTIUN” AS A NORM OF THE ANCIENT ARMENIAN ZOROASTRIAN AND CHRISTIAN LAW.....	495

S. A. KHACHATRYAN

ABOUT KHOSROV THE GREAT AND HIS MURDER	519

S. A. KHACHATRYAN

THE PERIODS OF EXISTENCE OF THE SOVIET LAW AND STATE	548

A. S. AMIRYAN

LEGAL REGULATION OF INHERITANCE BY LAW IN THE REPUBLIC OF ARMENIA.....	577

A. K. MHITARYAN, G. M. TORCHYAN, A. M. TORCHYAN

INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS (Patents and Utility Models)	584

11.	PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

A. V. VAHANYAN, L. N. KURKCHYAN

SOME ISSUES OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL PREPARATION OF YOUTH FOR MARITAL LIFE	591

L. N. QURQCHYAN, A. H. KIRAKOSYAN

PEDAGOGICAL TOLERANCE AS A PRECONDITION FOR EFFICIENT ORGANIZATION OF STUDENT'S EDUCATIONAL PROCESS	598

H. H. OHANYAN

PEDAGOGICAL VIEWS OF HOVHANNES VOROTNETSI	604

R. V. SIDELNIKOVA

THE OBJECTIVE REASONS OF UNFAVORABLE RELATIONSHIP OF ORPHANS IN TRANSFORMATIONAL SOCIETY AND THE WAYS OF REGULATION	608

A. V. DAVTYAN

METHODOLOGICAL BASES OF SPIRITUAL EDUCATION 614

A. V. DAVTYAN

ASSOCIATIVE-HARMONIOUS METHOD OF EDUCATION 620

E. F. TADEVOSYAN

THE COMMON EUROPEAN FRAMEWORK OF REFERENCE AND EUROPEAN LANGUAGE PORTFOLIO AS AN EFFECTIVE ALTERNATIVE ASSESSMENT TOOL IN THE PROCESS OF LANGUAGE TEACHING IN PRIMARY SCHOOLS 626

СОДЕРЖАНИЕ

Г. Г. АКОПЯН, Р. Х. АКОПЯН

ГЕНОЦИД КАК ТЯГЧАЙШЕЕ ПРЕСТУПЛЕНИЕ ПРОТИВ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА 24

1.

ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ И ХИМИЧЕСКИЕ НАУКИ

Н. А. КУТУЗЯН, Л. А. ШЕКЯН

РАСПРЕДЕЛЕНИЕ КОНТАКТНОГО ДАВЛЕНИЯ МЕЖДУ УПРУГИМ СЛОЕМ И БАЛКАМИ, НАГРУЖЕННЫМИ ПОПЕРЕЧНЫМИ И ПРОДОЛЬНЫМИ СИЛАМИ 37

А. П. ОГАННИСЯН

НОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ПОЛУЧЕНИЯ ЦЕННЫХ МАТЕРИАЛОВ ИЗ СВИНЦОВОКИСЛОТНЫХ АККУМУЛЯТОРОВ, КОТОРЫЕ ПОЗВОЛЯТ ИСПОЛЬЗОВАТЬ ЭТИ ОТХОДЫ В КАЧЕСТВЕ ВТОРИЧНОГО СЫРЬЯ 42

К. С. АВЕТИСЯН, А. Г. АЛВАНДЖЯН

СИНТЕЗ ФУНКЦИОНАЛЬНО ЗАМЕЩЕННЫХ 5(Н)-ФУРАНОВ И ИЗУЧЕНИЕ ИХ ХИМИЧЕСКИХ СВОЙСТВ 46

2.

БИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

А. А. СИМОНЯН

ЭКОЛОГИЧЕСКИЙ КРИЗИС И НАКОПЛЕНИЕ МУТАЦИОННОГО ГРУЗА В ГЕНОФОНДЕ 51

А. А. СИМОНЯН, Н. В. МУРАДЯН, М. Г. ОГАННИСЯН, М. Г. НАХРАТЯН

ГЛОБАЛЬНЫЕ ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ И ВОЗМОЖНЫЕ ПУТИ ИХ РАЗРЕШЕНИЯ 57

А. А. СИМОНЯН, А. С. МАРГАРЯН, С. С. АБРАМЯН

ГИСТОЛОГИЧЕСКИЕ И ГИСТОХИМИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ ПРИ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОМ ЦИРРОЗЕ ПЕЧЕНИ 62

А. А. СИМОНЯН, А. С. МАРГАРЯН, Л. А. СИМОНЯН, Р. Б. БАДАЛЯН <i>ВЛИЯНИЕ $SkQ1$ НА АКТИВНОСТЬ Mg^{2+}-АТФазы В МИТОХОНДРИЯХ РАЗЛИЧНЫХ ОРГАНОВ КРЫС ПРИ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫХ ЭПИЛЕПТИФОРМНЫХ СУДОРОГАХ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ РАЗЛИЧНЫХ ДОЗ ПЕНТИЛЕНТЕТРАЗОЛА</i>	68

Р. М. СИМОНЯН, А. А. СИМОНЯН <i>ОЦЕНКА МЕМБРАНОСТАБИЛИЗИРУЮЩЕЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ НЕКОТОРЫХ БИОАКТИВНЫХ СОЕДИНЕНИЙ (обзор)</i>	74

О. А. ПАНОСЯН <i>ТЕРМОФИЛЬНЫЕ БАЦИЛЛЫ ГЕОТЕРМАЛЬНЫХ ИСТОЧНИКОВ АРМЕНИИ</i>	79

3.	ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ

Г. А. МЕЛИКЯН <i>ВОПРОСЫ ВЫБОРА ПРОГРАММНЫХ КОМПЛЕКСОВ ЗАЩИТЫ ИНФОРМАЦИИ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ АВТОМАТИЗИРОВАННЫХ СИСТЕМ УПРАВЛЕНИЯ</i>	84

Г. А. МЕЛИКЯН <i>СПОСОБЫ ОТОБРАЖЕНИЯ ИНФОРМАЦИИ, ОБРАБАТЫВАЕМЫХ НА ОБЪЕКТАХ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ АВТОМАТИЗИРОВАННЫХ СИСТЕМ УПРАВЛЕНИЯ</i>	88

Ш. Г. БАГДОЯН <i>КОМПЬЮТЕРНЫЕ СРЕДСТВА ВИРТУАЛЬНОЙ РЕАЛЬНОСТИ</i>	92

С. Г. АМИРХАНИЯН <i>ЭФФЕКТИВНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НАНОТРУБОК В ЭЛЕКТРОНИКЕ И ЭНЕРГЕТИКЕ</i>	97

С. С. АРЕВШАТЯН <i>БОЛЬШИЕ ДАННЫЕ: РЕАЛИЗАЦИЯ И ВЫГОДЫ</i>	101

4.	ЭКОЛОГИЯ

М. П. АВАКЯН <i>ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОГО ПРИРОДОПОЛЬЗОВАНИЯ</i>	106

А. К. МХИТАРЯН, М. Г. ТОРЧЯН, Г. М. ТОРЧЯН, А. М. ТОРЧЯН <i>СПОСОБ ОЧИСТКИ СТОЧНЫХ ВОД</i>	112

5.	ГЕОГРАФИЯ, ГЕОЛОГИЯ И ГЕОЭКОЛОГИЯ

Л. А. МКРТЧЯН <i>РАЗВИТИЕ РЕЛИГИОЗНОГО ТУРИЗМА В ГЕГАРКУНИКСКОМ МАРЗЕ</i>	116

Г. М. АРУТЮНЯН

ФОРМИРОВАНИЕ СОВЕТОВ В УЕЗДЕ НОР БАЯЗЕТ (СЕВАН), 1920-1930 гг. 121

Г. М. АРУТЮНЯН

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КОМИТЕТОВ ПО ВЗАИМОПОМОЩИ (КВ)

В УЕЗДЕ НОР БАЯЗЕТ (1921-1929 гг.) 133

А. А. КАРАГЕЗЯН

КУЛЬТ ВОДЫ И ОТРАЖЕНИЕ НАРОДНЫХ ВЕРОВАНИЙ В ТОПОНИМЕ НОРАТУС 142

А. С. ХАЧАТРЯН

*СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ МЕНЬШИНСТВ В
РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ..... 145*

А. С. ХАЧАТРЯН

ЦЫГАНЕ ВАНА 158

В. Г. ТУНЯН

ПРОБЛЕМА “АВТОНОМНОЙ АРМЕНИИ” И ДОБРОВОЛЬЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ 1914 Г. В

ПРЕДСТАВЛЕНИИ ТУРЦИИ И РОССИИ 168

А. А. ПОГОСЯН

*ОБ ОПИСАНИИ ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ НАХИЧЕВАНА И ОСОБЕННОСТЯХ ИЗУЧЕНИЯ
КОВРОТКАЦКОЙ КУЛЬТУРЫ РЕГИОНА 176*

Р. АЗИЗБЕКЯН

ФОРМИРОВАНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОБЩЕРОССИЙСКОЙ ОБЩЕСТВЕННОЙ ОРГАНИЗАЦИИ

“СОЮЗ АРМЯН РОССИИ” В 2000-2005 ГГ. 185

К. Х. АЙРАПЕТЯН

СТРУКТУРА ИСТОРИЧЕСКОГО МАТЕРИАЛА И МЕТОДИКА ЕГО ПРЕПОДАВАНИЯ 193

А. А. АКОПЯН

НАЧАЛО НАСИЛЬСТВЕННЫХ ДЕЙСТВИЙ ВО ВРЕМЯ КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА 1988г.

/история в контексте азербайджанских фальсификаций/..... 202

А. С. ЗАХАРЯН

ПАМЯТНИКИ АБУ СИМБЕЛА И ГОРЫ НЕМРУТ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ 213

А. А. БАЯДЯН, С. Г. АМИРХАНИЯН

ГОСУДАРСТВЕННАЯ РАСХОДНАЯ ПОЛИТИКА РА КАК ОСНОВНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ

ОБЕСПЕЧЕНИЯ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ 218

И. Е. ХЛГАТЯН, С. Г. АМИРХАНИЯН <i>ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ НА МЕЖДУНАРОДНЫЕ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ</i>	227
С. Г. АМИРХАНИЯН, С. Г. ТАНГЯН <i>ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ БАНКОВСКИХ СИСТЕМ В РА</i>	231
М. Н. ЕРГНЯН, Ш. С. АБРААМЯН <i>ПРОБЛЕМЫ ПОПОЛНЕНИЯ ДОХОДОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО БЮДЖЕТА В РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ</i>	240
Г. А. ХАЧАТРЯН <i>ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ НАЛОГОВОГО БРЕМЕНИ</i>	248
Г. А. ХАЧАТРЯН <i>ЗАДАЧИ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ДОХОДОВ БЮДЖЕТА ОБЩИН В РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ</i>	253
М. Х. КАЛОЯН <i>“СКРЫТЫЕ” ПЛАТЕЖИ</i>	259
В. О. АРАКЕЛЯН, А. Ф. МКРТЧЯН <i>ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ ИННОВАЦИОННОГО ПРОЦЕССА И ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ</i>	261
Н. А. ТАДЕВОСЯН <i>РОЛЬ НЕСЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО СЕКТОРА В ДЕЛЕ ПРЕОДОЛЕНИЯ БЕДНОСТИ В АРМЕНИИ</i>	270
Р. К. АСАТРЯН <i>ВОЗМОЖНОСТИ УЛУЧШЕНИЯ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ МЕЖДУ ГОСУДАРСТВОМ И БИЗНЕСОМ НА ПРИМЕРЕ ГЕГАРКУНИКСКОЙ ОБЛАСТИ</i>	279
А. Ю. КАЗАРЯН <i>ПОСТРОЕНИЕ АДДИТИВНОЙ МОДЕЛИ СТРАХОВЫХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ</i>	286
А. А. ПЕТРОСЯН <i>О ВОПРОСЕ ПРИЧИНАХ ПОЯВЛЕНИЯ ДЕНЕГ</i>	293
В. Г. АРАКЕЛЯН, А. Ф. МКРТЧЯН <i>АНАЛИЗ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЭКОНОМИКИ РА</i>	297
С. Г. ТАНГЯН <i>ОЦЕНКА БАНКОВСКОГО КРЕДИТОВАНИЯ В ЭКОНОМИКЕ РА</i>	305

Г. Г. КАДЖОЯН <i>ВОПРОС ГЕНОЦИДА АРМЯН В КОНТЕКСТЕ КОНФЛИКТА ЦИВИЛИЗАЦИИ И ТЕОРИИ АРГУМЕНТАЦИИ</i>	314

П. А. БАРСЕГЯН	
<i>ПОКЛОНЕНИЕ ИНДИЙСКИМ БОГИНЯМ</i>	<i>320</i>
А. Г. КАЛАШЯН	
<i>АРХИМАНДРИТ КАРАПЕТ МКРТЧЯН И ГЕВОРГЯНОВСКАЯ ДУХОВНАЯ СЕМИНАРИЯ</i>	<i>326</i>
Г. А. САРКИСЯН	
<i>ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВЫ ТРИДОЛОГИЧЕСКИХ-ДОГМАТИЧЕСКИХ СПОРОВ III ВЕКА</i>	<i>341</i>
ИЕРОМОНАХ АНДРАНИК ГЕВОРГЯН	
<i>ДУХОВНЫЕ ОСНОВЫ АНТИТРИНИТАРНОГО УЧЕНИЯ АРИЯ</i>	<i>353</i>
ИЕРОМОНАХ КЮРЕГ ДАВТЯН	
<i>БОГОСЛОВСКАЯ СИСТЕМА ДИНАМИСТИЧЕСКОГО АНТИТРИНИТАРИЗМА.....</i>	<i>365</i>

9.	ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Т. А. АСОЯН	
<i>МХИТАР СЕВАСТИЙСКИЙ И ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ЗАПАДНОАРМЯНСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА.....</i>	<i>375</i>
В. Л. КАТВАЛЯН	
<i>СОЮЗЫ И СВЯЗКИ В ДИАЛЕКТЕ НОР – БАЯЗЕТА</i>	<i>379</i>
А. А. АРАКЕЛЯН	
<i>О РЯДЕ ВОПРОСОВ В ОБУЧЕНИИ ИСТОРИИ НЕМЕЦКОГО РОМАНА.....</i>	<i>385</i>
Н. К. КАЗАРЯН	
<i>ГЕНОЦИД И АРМЯНСКАЯ ПОЭЗИЯ</i>	<i>391</i>
А. А. ГАРИБЯН	
<i>СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ОБРАЗА ГОАР В СКАЗАНИЯХ ЭПОСА «САСНА ЦРЕР»</i>	<i>403</i>
С. К. ХАНДАНЯН	
<i>ОСОБЕННОСТИ МЕСТОИМЕННИЯ-ОПРЕДЕЛЕНИЯ В СУБСТАНТИВИРОВАННЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЯХ</i>	<i>407</i>
Б. Г. КАРИБЯН	
<i>ВНУТРЕННЕЕ ДВОЙНИЧЕСТВО ГЕРОЯ КАК ПОСРЕДСТВИЕ ЭМИГРАНТСТВА: РОМАН АБИГА АВАГЯНА “УДАР,, ...</i>	<i>414</i>
С. А. ГРИГОРЯН	
<i>СРЕДНЕАРМЯНСКИЕ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ МОДЕЛИ С ЗАИМСТВОВАННЫМИ ОСНОВАМИ АРАБСКОГО ЯЗЫКА (ПО СЛОВАРЮ СРЕДНЕАРМЯНСКОГО ЯЗЫКА)</i>	<i>419</i>
С. Г. КАРАПЕТЯН	

СТРУКТУРНЫЕ И СМЫСЛОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОВЕСТВОВАТЕЛЬНЫХ И ПОБУДИТЕЛЬНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В АРМЯНСКОМ ЯЗЫКЕ	426
З. М. СТЕПАНЯН, Н. К. КАЗАРЯН ТРАГЕДИЯ НАЧАЛА XX ВЕКА В ПОЭМАХ ПАРУЙРА СЕВАКА “НЕУМОЛКАЕМАЯ КОЛОКОЛЬНЯ” И “ТРЕХГОЛОСНАЯ ЛИТУРГИЯ”	432
А. М. МУХСИХАЧОЯН К ЛЕКСИКО – СЕМАНТИЧЕСКОЙ ХАРАКТЕРИСТИКЕ РУССКОГО МОЛОДЁЖНОГО СЛЕНГА.....	435
А. М. МУХСИХАЧОЯН МЕСТО И РОЛЬ МОРФОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА В ОБОБЩАЮЩЕМ КУРСЕ РУССКОГО ЯЗЫКА	443
А. Б. ОГАНЕСЯН ПРОБЛЕМА ИНТЕРПРЕТАЦИИ ЦИКЛА С. ЕСЕНИНА «ПЕРСИДСКИЕ МОТИВЫ» ПРИ ПЕРЕВОДЕ НА АРМЯНСКИЙ ЯЗЫК	448
Р. Р. САРКИСЯН ТИПОЛОГИЯ КАТЕГОРИИ ОПРЕДЕЛЕННОСТИ-НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ (на материале русского, английского, армянского и итальянского языков)	454
Э. Р. АВАКОВА ТЕКСТОВАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАК ОСНОВА ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ (ПРИ ИЗУЧЕНИИ ГРАММАТИКИ НА ЗАНЯТИЯХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ В ВУЗЕ)	463
Г. Р. САРГСЯН ОБ ОПЫТЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ ГУМАНИТАРНЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ ГАВАРСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА С ПРИМЕНЕНИЕМ СИСТЕМЫ E-Learning GSU НА БАЗЕ ЭЛЕКТРОННОЙ УЧЕБНОЙ СРЕДЫ Moodle	467
А. Г. ВАРДАНЯН О СПОСОБАХ ПЕРЕВОДА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ	474
Б. Ж. ГАЛСТЯН СЛОВА-ПАРАЗИТЫ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИЧИНЫ ИХ УПОТРЕБЛЕНИЯ.....	478
С. М. АВАГЯН РОЛЬ ВИРТУАЛЬНОЙ ГРУППЫ ЭКСПЕРТОВ В ПРОЦЕССЕ УПРАВЛЕНИЯ И РУКОВОДСТВА ИЗМЕНЕНИЯМИ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ	483
А. А. МОВСЕСЯН ОТЫМЕННЫЕ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫЕ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ	487
М. А. АВЕТИСЯН, А. Г. АРАКЕЛЯН «ПЕСНЬ О НИБЕЛУНГАХ»	490

С. А. ХАЧАТРЯН

“ГИДЖУТЮН” КАК НОРМА ДРЕВНЕАРМЯНСКОГО ЗОРОАСТРИЙСКОГО И ХРИСТИАНСКОГО ПРАВА..... 495

С. А. ХАЧАТРЯН

О ЦАРСТВОВАНИИ ХОСРОВА ВЕЛИКОГО ТРЕТЬЕГО АРШАКУНИ И ЕГО УБИЙСТВЕ 519

С. А. ХАЧАТРЯН

ПЕРИОДЫ СУЩЕСТВОВАНИЯ СОВЕТСКОГО ПРАВА И ГОСУДАРСТВА..... 548

А. С. АМИРЯН

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ НАСЛЕДОВАНИЯ ПО ЗАКОНУ В РА..... 577

А. К. МХИТАРЯН, Г. М. ТОРЧЯН, А. М. ТОРЧЯН

ПРАВО ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ (Патенты и полезные модели) 584

А. В. ВАГАНЯН, Л. Н. КУРКЧЯН

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ МОЛОДЁЖИ К БРАЧНОСЕМЕЙНОЙ ЖИЗНИ..... 591

Л. Н. КУРКЧЯН, А. Х. КИРАКОСЯН

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ТОЛЕРАНТНОСТЬ КАК ПРЕДУСЛОВИЕ ЭФФЕКТИВНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА ШКОЛЬНИКОВ..... 598

А. Х. ОГАНЯН

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ОВАННЕСА ВОРОТНЕЦИ 604

Р. В. СИДЕЛЬНИКОВА

ОБЪЕКТИВНЫЕ ПРИЧИНЫ НЕБЛАГОПРИЯТНЫХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ СИРОТ В ТРАНСФОРМАЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ И ПУТИ ИХ РЕГУЛИРОВАНИЯ..... 608

А. В. ДАВТЯН

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ДУХОВНОГО ВОСПИТАНИЯ 614

А. В. ДАВТЯН

АССОЦИАТИВНО-ГАРМОНИЧНЫЙ МЕТОД ОБУЧЕНИЯ..... 620

Э. Ф. ТАДЕВОСЯН

ОБЩЕЕВРОПЕЙСКАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ ВЛАДЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКОМ И ЕВРОПЕЙСКИЙ ЯЗЫКОВОЙ ПОРТФЕЛЬ КАК ЭФФЕКТИВНЫЙ ИНСТРУМЕНТ В ПРОЦЕССЕ АЛЬТЕРНАТИВНОГО ОЦЕНИВАНИЯ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ 626

**ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՈՐՊԵՍ ՄԱՐԴԿՈՒԹՅԱՆ ԴԵՍ ՈՒՂԴՎԱԾ
ԾԱՆՐԱԳՈՒՅՆ ՀԱՆՑԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ**

Հ. Հ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

*Իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ՀՀ Սփյուռքի նախարար, ԳՊՀ խորհրդի նախագահ*

Ռ. Խ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

*Իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ,
Գավառի պետական համալսարանի ռեկտոր*

Ցեղասպանությունը կամ գենոցիդը ազգային, էթնիկական, ռասայական կամ կրոնական հատկանիշներով բնակչության առանձին խմբերի բնաջնջումն է, ֆիզիկական ոչնչացումը, որը միջազգային իրավունքում բնութագրվում է որպես մարդկության դեմ ուղղված ծանրագույն հանցագործություն:

«Գենոցիդ» հասկացությունը ծագել է հունարեն «ge'nos» (ցեղ) և լատիներեն «caedo» (սպանել) բառերից: «Գենոցիդ» կամ «Ցեղասպանություն» եզրույթի հեղինակը հրեական ծագումով լեհ իրավաբան Ռաֆայել Լեմկինն է, ով հատուկ նշել է հայերի կոտորածները և հրեաների հոլոքոստը (ողջակիզումը)՝ որպես ցեղասպանություն¹: Ռաֆայել Լեմկինը «Ցեղասպանություն» հասկացությունը գիտական շրջանառության մեջ է դրել 1944 թվականի նոյեմբերին՝ բռնազավթված Եվրոպային նվիրված հայտնի աշխատությամբ²: Նրա պնդմամբ՝ այդ հանցագործությունը (ցեղասպանությունը) հանցագործություն էր առանց անվանման³: Նա մեջբերում է Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմում նացիստական վայրագությունների մասին Ուիմստոն Չերչիլի 1941 թվականի օգոստոսի ելույթը, որում, մասնավորապես, նշվում էր. «Մենք առանց անվանման հանցագործության վկաներն ենք⁴»:

Պաշտոնական շրջանառության մեջ «ցեղասպանություն» հասկացությունն առաջին անգամ օգտագործվեց 1945 թվականի հոկտեմբերի 18-ի՝ Նյուրնբերգի միջազգային ռազմական տրիբունալի մեղադրական եզրակացության մեջ, ապա ամրագրվեց ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի 1946 թվականի դեկտեմբերի 11-ի 96/1 բանաձևում և ցեղասպանության մասին կոնվենցիայում:

Ցեղասպանությունը և խաղաղության ու մարդկության անվտանգության դեմ ուղղված մյուս հանցագործությունները համարվում են միջազգային հանցագործություններ:

¹ Տե՛ս Raphael Lemkin, Axis rule in occupied Europe: Laws of occupation, analysis of government; proposals for redress, Washington: Carregie Endowment for International Peace, Division of International Law, 1944, N 3, էջ 80; Raphael Lemkin, A crime without name // American Scholar, Volume 15, N 2 (April 1946), էջ 227-230:

² Տե՛ս Raphael Lemkin, Axis rule in occupied Europe: Laws of occupation, analysis of government; proposals for redress, Washington: Carregie Endowment for International Peace, Division of International Law, 1944, N 3, էջ 79-95:

³ Տե՛ս Raphael Lemkin, A crime without name // American Scholar, Volume 15, N 2 (April 1946), էջ 227-230:

⁴ Նույն տեղում:

Նշված հանցագործությունների օբյեկտը համընդհանուր խաղաղությունն ու միջազգային անվտանգությունն են, ժողովուրդների խաղաղ գոյակցությունը, ժողովուրդների և պետությունների բարիդրացիական հարաբերությունները, ժողովուրդների և ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունքը, պատերազմի օրենքները և սովորույթները¹:

Խաղաղության և մարդկության անվտանգության դեմ ուղղված հանցագործությունների հիմնական տարբերիչ հատկանիշն այն է, որ դրանք ոտնձգում են ոչ միայն առանձին անձանց կամ պետությունների, այլև ողջ միջազգային հանրության շահերի դեմ և բնորոշվում են համամարդկային մեծ վտանգավորությամբ:

Միջազգային սովորության իրավունքի, միջազգային համաձայնագրերի ու հանրաճանաչ սկզբունքների, ինչպես նաև միջազգային ռազմական տրիբունալների կանոնադրությունների համաձայն՝ խաղաղության և մարդկության անվտանգության դեմ ուղղված հանցագործություններն են. ագրեսիվ պատերազմի սանձազերծումը, զանգվածային ոչնչացման գեների արտադրումը կամ տարածումը, պատերազմ վարելու արգելված միջոցների և մեթոդների կիրառումը, պատերազմի օրենքների ու սովորույթների խախտումը, վարձկանությունը, ռազմագերիների նկատմամբ դաժանության դրսևորումը, զավթած տարածքների քաղաքացիական բնակչության բնաջնջումը և ստրկացումը, խաղաղ բնակչության տանջահարումն ու խոշտանգումը, քաղաքական, ռազմական կամ կրոնական շարժառիթներով հետապնդումը, զինված ընդհարումների ժամանակ միջազգային մարդասիրական իրավունքի նորմերի լուրջ խախտումները, միջազգային ահաբեկչությունը, ցեղասպանությունը, էկոցիդը և այլն:

Ցեղասպանությունը հետապնդում է կոնկրետ ժողովրդի բնաջնջման նպատակ, ինչպես օրինակ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Թուրքիայի կողմից կազմակերպված Հայոց ցեղասպանությունը, Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում Ֆաշիստական Գերմանիայի կողմից հրեաների և սլավոնների՝ ռուսների, լեհերի, չեխերի, սլովակների, գնչուների կոտորածը:

20-րդ դարի սկզբին օսմանյան Թուրքիայում իշխանության եկած երիտթուրքերը, ազգային հարցում շարունակելով սուլթան Աբդուլ Համիդ 2-րդի որդեգրած քաղաքականությունը, ծավալեցին սահմնկեցուցիչ գործունեություն՝ Արևմտյան Հայաստանում և կայսրության մյուս շրջաններում բնակվող հայերի ոչնչացման ուղղությամբ: Հայոց ցեղասպանությունը դարձավ Արևմտյան Հայաստանը հայաթափելու՝ թուրքական իշխանությունների դարեր շարունակ վարած քաղաքականության կիզակետը: Այն տարբեր շրջափուլեր անցավ՝ հայերի բռնի իսլամացում, արտագաղթի կազմակերպում, երիտասարդ և միջին տարիքի հայ տղամարդկանց ու հայ մտավորականության զանգվածային կոտորածներ, ցեղասպանություն: Այսպիսով, օսմանյան Թուրքիայում նախապես ծրագրված և պետական մակարդակով կազմակերպված կոտորածների հետևանքով ցեղասպանվեց և հայրենագրվեց իր հողի վրա ապրող ու արարող մի ամբողջ ժողովուրդ: Ընդ որում, ցեղասպանությունը տեղի է ունեցել ոչ թե մեկ օրում կամ մեկ տարում, այլ տասնամյակների ընթացքում: Թուրքերի հայաջինջ քաղաքականությունն առավել արտահայտվել է 1895-ից 1923 թվականներին: Իսկ 1915 թվականի ապրիլի 24-ը այդ եղեռնագործ քաղաքականության կիզակետն էր: Ապրիլի 24-ը

¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության քրեական իրավունք: Հատուկ մաս. Երևան: ԵՊՀ հրատ., 2012, էջ 1007-1008:

խորհրդանշական օր է՝ ոգեկոչելու Հայոց ցեղասպանության անմեղ զոհերի հիշատակը, նաև համախմբելու ջանքերը՝ հայ ժողովրդի ցեղասպանության և հայրենագրկման միջազգային ճանաչման ու դատապարտման ուղղությամբ:

Արաբ իրավաբան Մեթր Սուսա Պրենսը հայ ժողովրդի նկատմամբ թուրքիայի իրականացրած եղեռնագործությունն անվանել է «Արմենոցիդ», որը բառացի նշանակում է «Հայասպանություն»¹:

Հենրի Մորգենթաուի խոսքերով ասած՝ «Թուրքիան մահվան վկայական էր տալիս մի ողջ ժողովրդի», սակայն, ինչպես նկատել է Անատոլի Ֆրանսը, մի ժողովուրդ, որ չի ցանկանում մեռնել՝ չի մեռնում: 1916 թվականին Ֆրանսը գրել է. «Հայաստանը վերջին շունչն է փչում, բայց նա կվերածնվի: Հայ ժողովրդից մնացել է մի բուռ սրբազան արյուն, որից ծնվելու է մի հերոսական սերունդ»²:

Ցեղասպանությունը՝ որպես նույն ազգին պատկանող անձանց սպանություն, ոչ միայն մի ազգի, այլև ողջ մարդկության դեմ ուղղված միջազգային հանցագործություն է:

Մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունների համար պետությունները ենթակա են միջազգային իրավական (քաղաքական, նյութական և բարոյական) պատասխանատվության, իսկ անհատները՝ քրեական պատասխանատվության ու պատժի:

Ցեղասպանության համար պատասխանատվության և դրա կանխարգելման մասին նորմերը սահմանվեցին Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո Գերմանիայում և ճապոնիայում տեղի ունեցած Նյուրնբերգի և Տոկիոյի դատավարությունների արդյունքում: Ցեղասպանության՝ որպես մարդկության դեմ ուղղված միջազգային հանցագործության պատժելիությունը սահմանվել է.

1. 1945 թվականի օգոստոսի 8-ին դաշնակից չորս պետությունների՝ ԽՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի և Ֆրանսիայի կողմից ստորագրված Գլխավոր զինվորական հանցագործների դատական հետապնդման և պատժի համար միջազգային զինվորական տրիբունալի (Նյուրնբերգի տրիբունալի) կանոնադրությամբ,

2. Պատերազմական հանցագործությունների, խաղաղության և մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունների մեջ մեղավոր անձանց պատժելու մասին ՄԱԿ-ի Ընդհանուր ժողովի 95 (I) բանաձևով՝ ընդունված 1945 թվականի դեկտեմբերի 20-ին,

3. Նյուրնբերգի տրիբունալի կանոնադրությամբ ճանաչված միջազգային իրավունքի սկզբունքների հաստատման մասին ՄԱԿ-ի Գլխավոր վեհաժողովի 96 (I) բանաձևով՝ ընդունված 1946 թվականի դեկտեմբերի 11-ին,

4. «Ցեղասպանության Կոնվենցիայի նախագծի» մասին ՄԱԿ-ի Ընդհանուր ժողովի 180 (II) բանաձևով՝ ընդունված 1947 թվականի նոյեմբերի 21-ին,

5. ՄԱԿ-ի «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիայով՝ ընդունված 1948 թվականի դեկտեմբերի 9-ին,

6. Միջազգային քրեական դատարանի Հռոմի ստատուտով՝ ընդունված 1998 թվականի հունիսի 17-ին,

¹ Տե՛ս www.hy.wikipedia.org/wiki/Հայոց_ցեղասպանություն:

² Նույն տեղում:

7. ՄԱԿ-ի Գլխավոր վեհաժողովի այլ բանաձևերով, միջազգային իրավական այլ ակտերով:

Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և դրա համար պատժի մասին կոնվենցիան ամրագրում է ցեղասպանության միջազգայնորեն ճանաչված սահմանումը, հստակեցնում և իրավական որոշակիություն է հաղորդում այդ հասկացությանը: Ցեղասպանության միջազգային-իրավական սահմանումը և ցեղասպանություն որակվող համապատասխան գործողությունները կարելի է դիտարկել որպես Հայոց Մեծ եղեռնի իրավաբանորեն ճշգրիտ նկարագրություն¹:

Ցեղասպանության հանցագործությանն է վերաբերում նաև «Պատերազմական հանցագործությունների և մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունների նկատմամբ վաղեմության ժամկետ չկիրառելու մասին» 1968 թվականի նոյեմբերի 26-ի կոնվենցիան, որն ուժի մեջ է մտել 1970 թվականի նոյեմբերի 11-ին:

Կարևոր պատմական, իրավական, քաղաքական ու բարոյական նշանակություն ունեն ինչպես միջազգային ու միջպետական կառույցների (ՄԱԿ-ի, Եվրոպական խորհրդարանի, Եվրոպայի խորհրդի, Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի) ընդունած ակտերը, այնպես էլ առանձին պետությունների (օրինակ՝ Գերմանիայի, Շվեդիայի) խորհրդարանների ընդունած փաստաթղթերը, որոնք ոչ միայն ընդունում են Հայոց ցեղասպանության փաստը, ցեղասպանության մերժումը քրեականացնող նորմեր են սահմանում, այլև բովանդակում են ծավալուն և հետաքրքիր փաստագրական և իրավական վերլուծություն:

ՄԱԿ-ի գլխավոր վեհաժողովը 2001 թվականի դեկտեմբերի 12-ին ընդունել է 56/83 բանաձևը Միջազգային հակաիրավական արարքների համար պետությունների պատասխանատվության մասին: Ըստ այդ բանաձևի՝ ցեղասպանությունը որակվում է որպես ընդհանուր միջազգային իրավունքի իմպերատիվ նորմերից բխող պարտավորությունների լուրջ խախտում: Ցեղասպանությունը արգելելու և դրա համար պատժելու մասին նորմերն ամրագրվել են նաև ՄԱԿ-ի միջազգային դատարանի մի քանի որոշումներում:

Ցեղասպանության համար միջազգային իրավական պատասխանատվության հիմնական աղբյուրը Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժի մասին կոնվենցիան է, որը թեև ընդունվել է 1948 թվականի դեկտեմբերի 9-ին, սակայն ուժի մեջ է մտել 1951 թվականի հունվարի 12-ին: Կոնվենցիան ցեղասպանությունը որակում է որպես մարդկության դեմ ուղղված ծանրագույն հանցագործություն, որի հանցակազմի օբյեկտիվ կողմը կազմում են հետևյալ գործողությունները.

- ազգային, էթնիկական, ռասայական կամ կրոնական հատկանիշներով բնակչության առանձին խմբերի սպանությունը,
- այդ խմբերի անդամներին մարմնական ծանր վնասվածքների կամ մտավոր խանգարում պատճառելը,
- հիշյալ խմբերի ծննդաբերությունն արգելակող միջոցառումների մշակումն ու իրականացումը,
- այդ խմբերից երեխաների բռնի փոխանցումը այլ մարդկային խմբի,

¹ Տե՛ս Հայոց ցեղասպանությունը միջազգային իրավական փաստաթղթերում, Ժողովածու, Կազմող՝ Վ. Քոչարյան, Երևան: ՀՀ Սփյուռքի նախարարություն, 2014, էջ 4:

- այնպիսի պայմանների ստեղծումը, որոնք հանգեցնում են այդ խմբերի մասնակի կամ լրիվ ֆիզիկական ոչնչացմանը:

Կոնվենցիայով պատժելի են համարվում ոչ միայն ցեղասպանության կազմակերպումը, այլև այդ նպատակով դավադրությունը, ցեղասպանության ուղղակի և հրապարակային հրահրումը, օժանդակությունը, ցեղասպանություն կատարելու փորձը, հանցակցությունը:

Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժի մասին կոնվենցիան պարտադիր է ինչպես Կոնվենցիան ստորագրած, այնպես էլ դրան միացած պետությունների համար: Ցեղասպանության հանցագործության մեջ մեղավոր անձանց նկատմամբ վաղեմության ժամկետ չի կիրառվում՝ անկախ նրանց հասարակական դիրքից, իրավական կարգավիճակից, անկախ այն հանգամանքից, թե ցեղասպանությունը կատարվել է խաղաղ, թե պատերազմական իրավիճակում: Նրանց նկատմամբ Կոնվենցիան ունի հետադարձ ուժ, այսինքն՝ մեղավորները ենթակա են քրեական պատասխանատվության և պատժի նաև մինչև Կոնվենցիայի ընդունումը կատարած ցեղասպանության համար:

1990 թվականի օգոստոսի 23-ին ընդունված Հայաստանի Հանրապետության Անկախության հռչակագրի 11-րդ հոդվածի համաձայն՝ Հայաստանի Հանրապետությունը սատար է կանգնում 1915 թվականին օսմանյան թուրքիայում և Արևմտյան Հայաստանում Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործին: Այսինքն, Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանն ուղղված գործունեությունը հռչակվել է որպես Հայաստանի արտաքին քաղաքականության հիմնարար ուղղություն: Իսկ ՀՀ Սահմանադրության նախաբանում ամրագրված է, որ «Հայ ժողովուրդը, հիմք ընդունելով Հայաստանի անկախության մասին հռչակագրում հաստատագրված հայոց պետականության հիմնարար սկզբունքները և համազգային նպատակները...»¹՝ դրանով իսկ Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ու դատապարտման հիմնախնդիրը սահմանադրորեն ամրագրվեց որպես համազգային նպատակ:

Ազգային-մշակութային առումով ցեղասպանությունը էթնիկական, ռասայական, կրոնական ընդհանրություն ունեցող մարդկանց խմբի ազգային լեզվի, մշակույթի, կրոնի ոչնչացումն է, ազգային լեզվի կիրառման արգելումը, պատմամշակութային արժեքների ոչնչացումը, դրանց ազգային պատկանելության նենգափոխումը և այլն:

Մշակութային ցեղասպանություն են հայոց եկեղեցիների ու մատուռների ավերումը, Ջուղայի խաչքարերի դիտավորյալ ոչնչացումը, հուշարձանների պայթեցումը, գրքերի այրումը և այլն:

Միջազգային իրավունքի համաձայն՝ ցեղասպանության հանցակազմում պարունակվող գործողությունների համար անպատիժ մնալն անթույլատրելի է և հղի է ծանր հետևանքներով: Անընդունելի են ցեղասպանության ժխտումը, ցեղասպանության համար պատասխանատվության ուրացումը, ցեղասպանության փաստը լռության մատնելը, քողարկելը կամ նսեմացնելը կամ արդարացնելը՝ որպես հանցագործության անպատժելիության շարունակություն և նոր ցեղասպանությունների խրախուսում:

Աշխարհում տեղի են ունեցել բազմաթիվ ցեղասպանություններ: Տարբեր աղբյուրներում հիշատակվում են հետևյալ ցեղասպանությունները.

- գերմանացիների կողմից հերերոների կոտորած (1904 թվական),

¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն, Երևան, 2005:

- Հայերի ցեղասպանությունը Թուրքիայի կողմից I Համաշխարհային պատերազմի ընթացքում (1915 թվական),
- Հայերի ցեղասպանություն Սումգայիթում, Կիրովաբադում Բաքվում (1988-1990 թվականներ),
- Թուրքիայում ասորիների ցեղասպանություն (1915-1923 թվականներ),
- Թուրքիայում Պոնտոսի հույների ցեղասպանություն (1916-1923 թվականներ),
- Հրեաների հոլոքոստ (ողջակիզում) ֆաշիստական Գերմանիայի կողմից II Համաշխարհային պատերազմի տարիներին (1939-1945 թվականներ),
- սերբերի կոտորած խորվաթիայում (1941-1945 թվականներ),
- Կամբոջիայի ժողովրդի ցեղասպանություն (1975-1979 թվականներ),
- Իրաքի քրդերի ցեղասպանություն (1987-1989 թվական),
- Ռուանդայում թուսիների և հուտուների ցեղասպանություն (1994-1997 թվականներ),
- Դարֆուրի ցեղասպանություն Սուդանում (2003 թվական),
- Իրաքի եզիդիների կոտորած (2014 թվական) և այլն:

Կարևոր է Հայաստանի Հանրապետության և հայկական սփյուռքի համատեղ և նպատակաուղղված ջանքերի շարունակական գործադրումը՝ Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ուղղությամբ: Այդ ջանքերի արդյունքում Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչել և դատապարտել են մի շարք միջազգային կազմակերպություններ և պետություններ, այդ թվում՝ Եվրոպական խորհրդարանը, Եվրոպայի խորհուրդը, ՄԱԿ-ի մի քանի հանձնաժողովներ, Եկեղեցիների համաշխարհային խորհուրդը, քսանից ավելի պետություններ՝ առաջինը Ուրուգվայը (1965թ.), ապա նաև Ֆրանսիան, Գերմանիան, Իտալիան, Բելգիան, Նիդերլանդները, Լիբանանը, Արգենտինան, Չիլին, Վատիկանը, Շվեյցարիան, Ռուսաստանի Դաշնությունը, Լեհաստանը, Լիտվան, Հունաստանը, Սլովակիան, Կիպրոսը, Վենեսուելան, Կանադան, Շվեդիան, Բուլղարիան, Բրազիլիան, ինչպես նաև ԱՄՆ-ի 44 նահանգներ:

Պատմական նշանակության փաստ է 2015 թվականի ապրիլի 12-ին՝ Հայոց ցեղասպանության 100-ամյա տարելիցին ընդառաջ Հռոմի պապ Ֆրանցիսկոսի կողմից Հայոց Ցեղասպանության ճանաչումն ու դատապարտումը:

Խաղաղության և մարդկության անվտանգության դեմ ուղղված հանցագործություններին է վերաբերում Հայաստանի Հանրապետության քրեական օրենսգրքի 13-րդ բաժնի 33-րդ գլուխը, որը ներառում է 384-ից 397¹-րդ հոդվածները: ՀՀ քրեական օրենսգրքի 393-րդ հոդվածը բովանդակում է ցեղասպանության հանցակազմը՝ սահմանելով, որ «Ցեղասպանությունը, այսինքն՝ ազգային, էթնիկական, ռասայական կամ կրոնական որևէ խմբի լրիվ կամ մասնակի ոչնչացման նպատակով՝ այդ խմբի անդամներին սպանելը, նրանց առողջությանը ծանր վնաս պատճառելը, մանկածնությանը խոչընդոտելը, երեխաներին հարկադրաբար մարդկային այդ խմբից այլ խմբի հանձնելը, բռնությամբ վերաբնակեցնելը կամ այդ խմբի լիովին կամ մասամբ ֆիզիկական ոչնչացման նպատակով կյանքի այլ պայմաններ ստեղծելը՝ պատժվում են ազատազրկմամբ՝ տասնչորսից քսան տարի ժամկետով, կամ ցմահ ազատազրկմամբ»:

Իսկ 397¹-րդ հոդվածը նախատեսում է ցեղասպանությունը և խաղաղության ու մարդկության անվտանգության դեմ ուղղված մյուս հանցագործությունները հերքելու, մեղմացնելու, դրանց հավանություն տալու կամ արդարացնելու հանցակազմը՝ ամրագրելով, որ

«Համակարգչային համակարգի միջոցով հանրությանը նյութեր տարածելու կամ որևէ այլ ձևով մատչելի դարձնելու միջոցով ցեղասպանությունը և խաղաղության ու մարդկության անվտանգության դեմ ուղղված հանցագործությունները հերքելը, մեղմացնելը, հավանություն տալը կամ արդարացնելը, եթե դա կատարվել է ռասայական պատկանելության, մաշկի գույնի, ազգային կամ էթնիկական ծագման կամ կրոնական պատկանելության հիման վրա՝ անձի կամ անձանց խմբի նկատմամբ ատելություն, խտրականություն կամ բռնություն հրահրելու նպատակով՝ պատժվում է տուգանքով՝ նվազագույն աշխատավարձի հարյուրապատիկից երեքհարյուրապատիկի չափով, կամ ազատազրկմամբ՝ առավելագույնը չորս տարի ժամկետով»¹:

Ցեղասպանության հանցագործության օբյեկտ են հանդիսանում այն հասարակական հարաբերությունները, որոնք ապահովում են ազգային, էթնիկական, ռասայական կամ կրոնական խմբերի գոյությունը և անվտանգությունը:

Ցեղասպանության օբյեկտիվ կողմը դրսևորվում է այնպիսի գործողությունների կատարմամբ, որոնց նպատակը ազգային, էթնիկական, ռասայական կամ կրոնական որևէ խմբի լրիվ կամ մասնակի ոչնչացումն է: Ընդ որում, ցեղասպանությունն ունի հատված հանցակազմ, այսինքն՝ հանցագործությունը համարվում է ավարտված նշված նպատակով որևէ արարք կատարելու պահից՝ անկախ վրա հասած հետևանքներից, նպատակի իրականացման աստիճանից:

Խմբի լիովին կամ մասամբ ֆիզիկական ոչնչացման նպատակով կյանքի այլ պայմաններ ստեղծելը ենթադրում է դիտավորությամբ այնպիսի միջոցառումների իրականացում, որոնք անխուսափելի են դարձնում մարդկանց մահը, օրինակ՝ նշված խմբերի բնակության վայրերի վարակումը քիմիական, ռադիոակտիվ կամ կենսաբանական նյութերով, նշված խմբի անդամներին իրենց գոյությունն ապահովող հիմնական գործունեությամբ զբաղվելու հնարավորությունից զրկելը², գոյության տարրական միջոցներից զրկելը, սովամահ անելը և այլն:

Հանցագործության սուբյեկտիվ կողմը բնութագրվում է ուղղակի դիտավորությամբ և հատուկ նպատակով, այն է՝ ազգային, էթնիկական, ռասայական կամ կրոնական որևէ խմբի լրիվ կամ մասնակի ոչնչացումը, ցեղասպան դիտավորությունը:

Ցեղասպանության հանցագործության սուբյեկտները 16 տարեկանը լրացած, մեղսունակ անձինք են, որոնք ունեն հատուկ սուբյեկտի կարգավիճակ, այն է՝ բարձր պետական պաշտոններ են զբաղեցնում, ունեն պետական քաղաքականության մշակման և իրականացման լիազորություններ:

Հայոց ցեղասպանության համար պատասխանատվության ու պատժի հակառակորդները գտնում են, որ «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիան չի կարող կիրառվել Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ, քանի որ ընդունվել է այդ սոսկալի դեպքերից ավելի քան երեսուն տարի անց: Սակայն «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիայի առաջին հոդվածում ամրագրված է, որ «Պայմանավորվող կողմերը հաստատում են (և ոչ թե սահմանում), որ ցեղասպանությունը, անկախ նրանից, թե կատարվում է խաղաղության կամ պատերազմի ժամանակ, միջազգային իրավունքի

¹ ՀՀ քրեական օրենսգիրքը լրացվել է 3971-րդ հոդվածով 05.12.2006 թ.-ին, ՀՕ-256-Ն օրենքով:

² Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության քրեական իրավունք: Հատուկ մաս, Երևան:ԵՊՀ հրատ., 2012, էջ 1035:

նորմերը խախտող հանցագործությունն է...», այսինքն՝ կոնվենցիան նոր նորմ չի սահմանում, այլ մինչ այդ գոյություն ունեցած միջազգային իրավունքի նորմերի համընդհանուր կոնվենցիոնալ (պայմանագրային) ճանաչում է ապահովում: Խնդիրն այն է, որ Հայոց ցեղասպանությունը տեղի է ունեցել այն ժամանակահատվածում, երբ միջազգային իրավունքը կողիֆիկացված չէր, և գործում էր միջազգային սովորույթը՝ որպես միջազգային իրավունքի աղբյուր: Միջազգային սովորութային իրավունքն էր կարգավորում միջպետական, միջազգային հարաբերությունները: Ցեղասպանությունն արգելող միջազգային սովորութային նորմերն ի հայտ եկան դեռևս 18-րդ դարի վերջին և դրանց ձևավորման գործընթացը տևեց մինչև 19-րդ դարի երկրորդ կեսը:

Հարկ է նկատել, որ ոչ միայն միջազգային սովորույթով, այլև միջազգային պայմանագրերում ամրագրված էին ցեղասպանությունն արգելելու մասին նորմեր, օրինակ 1878 թվականի Բեռլինի պայմանագիրը 62-րդ հոդվածով արգելեց որոշակի կրոնական խմբերի հետապնդումը՝ ճանաչելով հավասար իրավունքներ օսմանյան բոլոր հպատակների համար՝ անկախ դավանանքից: Իսկ 61-րդ հոդվածում նախատեսեց, որ «Բարձր Դուռը պարտավորվում է իրականացնել առանց հետագա ձգձգման, տեղական պահանջմունքներով պայմանավորված բարեկամներ և բարեփոխումներ հայերով բնակեցված շրջաններում և պաշտպանել նրանց անվտանգությունը չեղքեցներից և քրդերից: Այն պարբերաբար կտեղեկացնի այդ նպատակով իր կողմից ձեռնարկված միջոցառումների մասին այն Տերություններին, որոնք կհետևեն դրանց կիրառմանը»:

Ցեղասպանության համար պատասխանատվության միջազգային իրավական հիմքերը զարգացել են նաև պատերազմի օրենքների և սովորութային նորմերի կողիֆիկացիայի ընթացքում: 1899 և 1907 թվականներին Հաագայում տեղի ունեցած հաղաղության կոնֆերանսներում կողիֆիկացիայի ենթարկվեցին պատերազմի օրենքներն ու սովորույթները, ինչի արդյունքում ընդունվեցին մեկ տասնյակից ավելի կոնվենցիաներ: Հաագայի կոնվենցիաները վերաբերում էին պատերազմի ժամանակ քաղաքացիական բնակչության պաշտպանությանն ընդհանրապես՝ առանց ազգային կամ այլ ընդհանրությամբ բնութագրվող խմբերին անդրադառնալու: Սակայն, ընդհանրապես քաղաքացիական բնակչության պաշտպանության մասին իրավա-նորմերը ենթադրում են այդ բնակչության մաս կազմող որևէ ազգային խմբի պաշտպանություն ևս: Թուրքիան ընդունել է 1899 թվականի «Ցամաքային պատերազմի օրենքների ու սովորույթների մասին» Հաագայի կոնվենցիան, որը կոպտորեն խախտել է 1915 թվականին:

Հայոց ցեղասպանության՝ որպես մարդկության և քաղաքակրթության դեմ ուղղված հանցագործության ճանաչման գործում կարևոր դերակատարություն ունեցավ Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի՝ 1915 թվականի մայիսի 24-ի համատեղ հռչակագիրը, որում, մասնավորապես, նշվում էր. «Ողջ անցած ամսվա ընթացքում Հայաստանում տեղի են ունենում հայերի կոտորածներ քրդերի և թուրքերի կողմից օսմանյան իշխանությունների ակնհայտ թողտվությամբ, իսկ երբեմն նաև դրանց ուղղակի աջակցությամբ...»

Ելնելով Թուրքիայի կողմից մարդկության և քաղաքակրթության դեմ կատարվող այդ նոր հանցագործություններից՝ Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Մեծ Բրիտանիայի դաշնային կառավարությունները սույնով հրապարակայնորեն հայտարարում են Բարձր Դռանը, որ նրանք այդ հանցագործությունների համար անձնական պատասխա-

նատվությունը դնում են թուրքական կառավարության բոլոր անդամների, ինչպես նաև նրա այն տեղական ներկայացուցիչների վրա, որոնք առնչված կլինեն տվյալ կոտորածին»¹: Այս հռչակագրում պատմության մեջ առաջին անգամ կիրառվեց «Մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություն» հասկացությունը՝ թուրքիայում հենց հայերի կոտորածը որակելու համար:

Եռյակի մայիսյան հռչակագրի դրույթները Անտանտի երկրները փորձեցին իրագործել 1920 թվականի օգոստոսի 10-ի Սևրի հաշտության պայմանագրում, որի 7-րդ գլխի 226-րդ հոդվածը նախատեսում էր, որ «Թուրքական կառավարությունը ճանաչում է Դաշնակից և Միավորված Տերությունների՝ նշված հանցագործությունները կատարողներին պատասխանատվության ենթարկելու իրավունքը»: Միաժամանակ, 230-րդ հոդվածը պարտավորեցնում էր թուրքիային՝ «հանձնել Դաշնակից Տերություններին այդ հանցագործությունների մեջ մեղադրվող անձանց»: Ցավոք, Սևրի պայմանագիրն այդպես էլ չվավերացվեց, չստեղծվեց նաև 230-րդ հոդվածով նախատեսված տրիբունալը: Միայն որոշ պաշտոնատար անձինք օսմանյան կայսրության քրեական օրենսդրության հիման վրա հայերի կոտորածների համար ազգային դատարանի կողմից հեռակա կարգով ձևական պատասխանատվության ենթարկվեցին: 1920 թվականի ապրիլին Սան-Ռեմոյի կոնֆերանսը ԱՄՆ-ին առաջարկեց հայկական մանդատ ընդունել և սահմանել Հայաստան-Թուրքիա սահմանները: ԱՄՆ-ի 28-րդ նախագահ, Խաղաղության Նոբելյան մրցանակի դափնեկիր Վուդրո Վիլսոնը կայացրեց իրավարար վճիռ, որը նախատեսում էր Միացյալ Հայաստանին վերադարձնել Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի, Տրապիզոնի նահանգները, ընդհանուր առմամբ՝ 90.000 քառակուսի կիլոմետր և ճանապարհի դեպի Սև ծով: Դժբախտաբար, այս խիստ հայանպաստ վճիռը, ինչպես և Սևրի պայմանագիրը չիրագործվեցին, բայց մինչ օրս որևէ իրավական ակտով Վիլսոնի իրավարար վճիռը չի համարվել անվավեր: Սրևի պայմանագիրը չվավերացվեց, ուժի մեջ չմտավ և փոխարինվեց 1923 թվականի հուլիսի 24-ի Լոզանի պայմանագրով, որում Հայաստանի կամ հայերի իրավունքների մասին որևէ նշում չկար, և Հայոց հարցը լուծում չստացավ: Թեև Սևրի պայմանագրին վիճակված չէր ստանալու իրավաբանական ուժ, սակայն համամիտ ենք Ջ. Վերհովենի հետ, որ «Սևրի պայմանագիրը շարունակում է մնալ Թուրքիայում հայկական բնակչության նկատմամբ կատարված արարքների հակաիրավական լինելու վառ ապացույցը»²:

Համամիտ ենք պրոֆեսոր Յու. Բարսեղովի հետ, որ ցեղասպանության մասին կոնվենցիան ունի հետադարձ ուժ³: Այս տեսակետին են հարում նաև Շ. Թորիկյանը, Ալֆրեդ դը Ջայասը և այլոք, իսկ կոնվենցիայի հետադարձ ուժը չեն ընդունում Ա. Կոչոյը, Գ. Աքթանը և այլոք⁴:

Գտնում ենք, որ ցեղասպանության մասին կոնվենցիան կիրառելի է Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ նաև այն հիմնավորմամբ, որ այդ հանցագործությունը շարունակվում է նաև կոնվենցիայի ընդունումից հետո, շարունակվում է նաև այսօր,

¹ Տե՛ս Գеноцид армян в Османской империи // Сб. документов и материалов, Под ред. М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1983, էջ 602-603:

² Տե՛ս Joe Verhoven, «Le peuple arme'nien et le droit international» in Le crime du silence: Le genocide arme'nien, Ed. Champs Flammarion, Paris, 1984, էջ 277:

³ Տե՛ս Барсегов Ю. Г. Геноцид армян-преступление по международному праву // XXI век-Согласие, М., 2000, էջ 61-70:

⁴ Տե՛ս Кочой С. Геноцид: понятие, ответственность, практика // Уголовное право, 2001, N 2, էջ 10-12:

քանի դեռ չեն վերացվել դրա հետևանքները, շարունակվում է Թուրքիայի կողմից հայ ժողովրդի ստեղծած մշակութային կոթողների՝ հուշարձանների, եկեղեցիների, այլ պատմական արժեքների ոչնչացումը, Թուրքիայի ժխտողական քաղաքականությամբ պատմության խեղաթյուրումը, հայի և հայկական հետքի աստիճանական և հետևողական վերացումը տարածաշրջանից, աշխարհասփյուռ հայ ժողովրդի ուժացման վտանգը, 2014 թվականի մարտյան դեպքերը Քեսաբ հայկական գյուղում, Հայոց ցեղասպանության անմեղ նահատակների մասունքներն իր մեջ ամփոփող Սրբոց Նահատակաց եկեղեցու պայթեցումը Դեր Ջորում և այլն:

Թուրքիայի Հանրապետությունը օսմանյան կայսրության միջազգային-իրավական ինքնության շարունակողն է, ուստի պետք է կրի միջազգային-իրավական պատասխանատվություն Հայոց ցեղասպանության համար, քանի որ իրավահաջորդ պետությունը պատասխանատու է իրավանախորդ պետության արարքների՝ գործողության և անգործության համար: Պաշտոնական Թուրքիան հայտարարում է, որ «Լ Համաշխարհային պատերազմի ժամանակ ինչ-ինչ գործողություններ են եղել», սակայն 1923 թվականին Թուրքիայի Հանրապետությունում կազմակերպվել է Դերսիմի հայերի սպանությունը, որի համար ևս Թուրքիան անպատիժ է մնացել:

Հատկանշական է, որ Թուրքիայի Հանրապետությունը վերահաստատել է օսմանյան կայսրության որոշ միջազգային իրավական պարտավորություններ:

Ինչպես Հայաստանի Հանրապետությունը, այնպես էլ Թուրքիայի Հանրապետությունը ՄԱԿ-ի անդամ պետություններ են, միաժամանակ «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիան առանց որևէ վերապահման վավերացրած պետություններ են:

Համաձայն «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիայի՝ պետությունների միջև վեճերը լուծում է ՄԱԿ-ի միջազգային դատարանը, իսկ դա նշանակում է, որ Հայաստանի Հանրապետությունը կարող է միակողմանի դիմումով դիմել ՄԱԿ-ի միջազգային դատարանին՝ ընդդեմ Թուրքիայի Հանրապետության:

Հայոց ցեղասպանության միջազգային իրավական քննության հնարավոր տարբերակներն են.

- Միջազգային քրեական դատարանի կողմից գործի քննությունը,
- ad hoc միջազգային դատական մարմնի ստեղծումը և գործի քննությունը այդ մարմնում (ինչպես ստեղծվեցին նախկին Հարավսլավիայի և Ռուանդայի տրիբունալները):

Այսօր Հայաստանի և Թուրքիայի հարաբերությունները կամ ավելի ստույգ՝ հարաբերությունների բացակայությունը բնութագրվում է հետևյալ հատկանիշներով. դիվանագիտական և հյուպատոսական հարաբերությունների բացակայություն, փակ սահմաններ, տնտեսական, սոցիալ-մշակութային հարաբերությունների բացակայություն, տեղեկատվական պատերազմ, Հայոց ցեղասպանության մերժողականության քաղաքականություն, հակահայկական քարոզչություն բոլոր հնարավոր ներքին և արտաքին քաղաքական հարթակներում և այլն:

Հայոց ցեղասպանության զոհերի իրավունքները և օրինական շահերը ներկայացնելու իրավունքը՝ բարոյական և իրավական առումներով, պատկանում է Հայաստանի Հանրապետությանը: Ընդ որում, ցեղասպանության զոհերը միայն 1,5 միլիոն սպանված հայերը չեն, այլև Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածները,

հոգեկան ցնցում և մտավոր խանգարում ստացած հայորդիները, որոնց ճակատագրերն անդառնալիորեն բեկվեցին, այդպես էլ չծնված հայ մանկիկները, ողջ աշխարհասփյուռ հայ ժողովուրդը: Ցեղասպանության զոհ են օսմանյան կայսրությունում 1915-1923 թվականներին ապրած բոլոր հայերը, ովքեր գտնվել են սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, բարոյա-հոգեբանական ծանր պայմաններում, ովքեր ապրել են զանգվածային բնաջնջման իրական սպառնալիքի ներքո, ունեցել են անհաշվելի նյութական և բարոյական կորուստներ:

Հայոց ցեղասպանության հետևանքը ոչ միայն հայերի զանգվածային կոտորածն է, այլև հայրենագրկումը:

Միջազգային իրավունքի համաձայն՝ պետությունը միջազգային իրավախախտմամբ պատճառած վնասի փոխհատուցում իրականացնում է հետևյալ երեք ձևերով. ռեստիտուցիայի, կոմպենսացիայի, սատիսֆակցիայի:

Ընդ որում, միջազգային իրավական պատասխանատվության վերոնշյալ ձևերը կարող են կիրառվել ինչպես առանձին, այնպես էլ համադրությամբ:

Ռեստիտուցիան՝ որպես միջազգային իրավական պատասխանատվության ձև, մինչև միջազգային իրավախախտումը գոյություն ունեցած վիճակի վերականգնմանն ուղղված միջոցառումների ամբողջությունն է: Միջազգային իրավունքում ռեստիտուցիա թույլ է տրվում այն ծավալով, ինչը նյութապես հնարավոր է:

Թուրքիայի կողմից ռեստիտուցիան նյութական իմաստով նշանակում է հայերի նյութական սեփականության՝ տների, կալվածքների, խնայողությունների, արժեթղթերի հատուցում բնեղենով, վերադարձ ժառանգներին: Իսկ իրավական (ոչ նյութական) ռեստիտուցիան ենթադրում է Թուրքիայի կողմից բոլոր այն իրավական ակտերի անվավեր ճանաչում, որոնք վերաբերում են հայերի սեփականության բռնագրավմանը, ցեղասպանության մերժմանը և այլն:

Կոմպենսացիա նշանակում է վնասի փոխհատուցում՝ նաև բաց թողնված օգուտի հաշվառմամբ: Ընդ որում, կոմպենսացիա նշանակում է ինչպես նյութական կորուստների, այնպես էլ բարոյական վնասի փոխհատուցում:

Սատիսֆակցիան միջազգային իրավախախտմամբ պատճառված բարոյական վնասի հատուցման ձև է և կարող է արտահայտվել միջազգային իրավունքի խախտման ճանաչման, ափսոսանքի արտահայտման, պաշտոնական ներողության հայցման, տուժած կողմի հուշարձանների պահպանության և այլ պատշաճ ձևերով:

Հայոց ցեղասպանության առունով սատիսֆակցիան նշանակում է.

- Թուրքիայի Հանրապետության կողմից Հայոց ցեղասպանության փաստի պաշտոնական, հրապարակային ճանաչում,
- ափսոսանքի և ցավակցության արտահայտում,
- պաշտոնական ներողության հայցում,
- ցեղասպանության մերժման քաղաքականությունից հրաժարում,
- համապատասխան օրենսդրության ընդունում, որը կպատժի ցեղասպանության մերժման՝ որպես հանցագործության համար,
- Հայոց ցեղասպանության մեջ մեղավոր անձանց հրապարակային դատապարտում,
- Թուրքիայի տարածքում գտնվող հայկական հուշարձանների պահպանություն և վերականգնում:

Լիահույս ենք, որ այլևս քաղաքակիրթ աշխարհը չի հանդուրժի հանցագործությունների հանցագործության Չայոց Ցեղասպանության անհետևանք ու անպատիժ մնալը՝ կանխարգելելով ցեղասպանության ցանկացած դրսևորում:

Բանալի բառեր՝ ցեղասպանություն, մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություն, զանգվածային բնաջնջում, բռնի տեղահանում, հայրենագրվում, ռեստիտուցիա, կոմպենսացիա, սատիսֆակցիա, ճանաչում, դատապարտում, միջազգային իրավական պատասխանատվություն:

ГЕНОЦИД КАК ТЯГЧАЙШЕЕ ПРЕСТУПЛЕНИЕ ПРОТИВ ЧЕЛОВЕЧЕСТВА

Г. Г. АКОПЯН

*Доктор юридических наук, профессор,
Министр диаспоры РА,
Председатель совета ГГУ*

Р. Х. АКОПЯН

*Доктор юридических наук, доцент,
ректор Гаварского государственного университета*

Статья посвящена геноциду – тягчайшему преступлению против человечества, в результате которого по национальным, этническим, расовым или религиозным признакам истребляются, физически уничтожаются отдельные группы населения.

Автором термина «геноцид» является Рафаэль Лемкин, который ввел этот термин именно для определения массового уничтожения армян и холокоста евреев как геноцида.

Следствием геноцида является не только истребление армян в Османской империи, но и лишение их родины. Республика Турция является правопреемником Османской империи и поэтому должна нести международно-правовую ответственность за геноцид армян.

Согласно международному праву, возмещение ущерба, причиненного международным правонарушением, государство осуществляет следующими тремя способами: реституцией, компенсацией, сатисфакцией.

Вышеуказанные меры международно-правовой ответственности могут быть применены как в отдельности, так и в совокупности.

Народ Армении, сплачивая усилия Армении, армянской диаспоры и прогрессивного человечества, борется за международное признание и осуждение геноцида армян, за победу исторической справедливости.

GENOCIDE AS AN ULTIMATE CRIME AGAINST HUMANITY

H. H. HAKOBYAN

*Doctor of Law, Professor,
RA Minister of Diaspora,
President of the GSU Council*

R. KH. HAKOBYAN

*Doctor of Law, Associate Professor,
Rector of Gavar State University*

The article is dedicated to the ultimate crime against humanity – genocide, which is a physical destruction, extermination of certain groups of population defined by national, ethnical, racial or regional characteristics.

The author of the term „genocide” is Raphael Lemkin, who specifically mentioned the killings of Armenians and the Jewish Holocaust as genocide.

The consequence of genocide is not only the mass slaughter of Armenians by the Ottoman Empire, but also the deprivation of homeland. *The Republic of Turkey* is the *internationally legal* successor of the *Ottoman Empire*, so it should bear the *international responsibility* for the *Armenian Genocide*.

Under International Law, reparation of *damage caused* by an *international offence* is *implemented by the following forms: restitution, compensation, satisfaction*.

The above mentioned forms of international legal responsibility can be applied both separately, and in combination.

The Armenian people, consolidating the efforts of Armenia, Diaspora and progressive humanity, combats for the international *recognition* and *condemnation* of the Armenian Genocide and for the victory of historical justice.

РАСПРЕДЕЛЕНИЕ КОНТАКТНОГО ДАВЛЕНИЯ МЕЖДУ УПРУГИМ СЛОЕМ И БАЛКАМИ, НАГРУЖЕННЫМИ ПОПЕРЕЧНЫМИ И ПРОДОЛЬНЫМИ СИЛАМИ

Н. А. КУТУЗЯН

*Кандидат физико-математических наук, доцент
 Проректор Гаварского государственного университета*

Л. А. ШЕКЯН

*Доктор физико-математических наук, доцент
 Преподаватель Гаварского государственного университета*

В рамках модели С. П. Тимошенко [1, стр.422] изгиба балки, где помимо поперечных сил продольные силы также влияют на прогибы балки, рассматривается плоская контактная задача об изгибе симметрично нагруженных двух одинаковых упругих балок конечной длины, лежащих на упругом основании в виде полосы, нижняя грань которой закреплена.

Решение поставленной плоской контактной задачи сведено относительно действующих между слоем и балок неизвестных контактных давлений к сингулярному интегральному уравнению (СИУ) с ядром в виде суммы ядра Коши и регулярного ядра. Эффективное решение этого уравнения строится известным численно-аналитическим методом [2,3].

1. Пусть две упругие балки 1 и 2 с одинаковой толщиной h и модулем упругости E подставлены на упругой полосе 3 и изгибаются под действием заданных симметрично распределенных поперечных сил интенсивностью $q(x)$ ($q(-x) = q(x)$, $x \in [-a, -b] \cup [b, a]$) и одновременно сжимаются заданными осевыми силами T (фиг. 1). Требуется определить закон распределения контактных давлений $p(x)$, действующих между балками и полосой, а также вертикальные смещения $v(x)$ точек балок, изгибающие моменты $M(x)$ и перерезающие силы $Q(x)$ в каждой сечении x балок.

Дифференциальное уравнение изгиба правой балки имеет вид [1]

$$D \frac{d^4 v}{dx^4} + T \frac{d^2 v}{dx^2} = p(x) - q(x), \quad (D = Eh^3/12, \quad b < x < a). \quad (1)$$

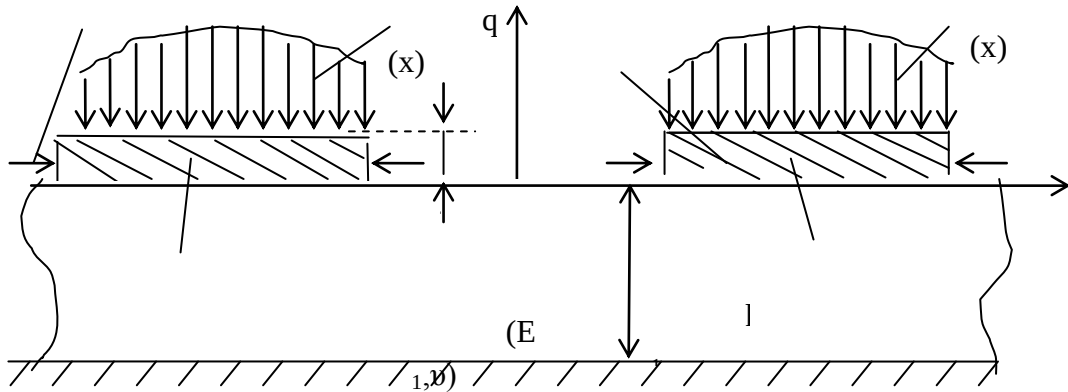
$M(x)$ и $Q(x)$ связаны с $v(x)$ соотношениями [1]

$$M(x) = D \frac{d^2 v}{dx^2}, \quad Q(x) = D \frac{d^3 v}{dx^3}. \quad (2)$$

Из уравнений равновесия правой балки имеем

$$\int_b^a p(x) dx = \int_b^a q(x) dx = P, \quad \int_b^a x p(x) dx = \int_b^a x q(x) dx = M, \quad (3)$$

где P и M – соответственно величины главного вектора и относительно центра O главного момента нагрузок, действующих на единицу ширины верхней или нижней поверхности правой балки.

Фиг. 1. Схема контактного взаимодействия тел.

Дифференциальное уравнение (1) рассматривается при граничных условиях отсутствия изгибающих моментов $M(x)$ на концах балки:

$$M(x)|_{x=b} = D \frac{d^2 v}{dx^2} \Big|_{x=b} = 0, \quad M(x)|_{x=a} = D \frac{d^2 v}{dx^2} \Big|_{x=a} = 0. \quad (4)$$

Положив $k = \sqrt{T/D}$, $g(x) = [p(x) - q(x)]/D$, $y(x) = d^2 v / dx^2$, уравнение (1) перейдет в следующее: $\frac{d^2 y}{dx^2} + k^2 y = g(x)$, $(b < x < a)$, общее решение которого имеет вид [4]

$$y(x) = C_1 \cos kx + C_2 \sin kx + \frac{1}{2k} \int_b^a \sin(k|x-s|) g(s) ds, \quad (b \leq x \leq a), \quad (5)$$

где C_1 и C_2 постоянные интегрирования. Из граничных условий (4) с учетом (5) получим

$$C_1 = -\frac{1}{2k \sin[k(a-b)]} \int_b^a \{\sin kasin[k(s-b)] - \sin kbsin[k(a-s)]\} g(s) ds, \quad (6)$$

$$C_2 = -\frac{1}{2k \sin[k(a-b)]} \int_b^a \{\cos kbsin[k(a-s)] - \cos kasin[k(s-b)]\} g(s) ds.$$

Теперь выражения C_1 и C_2 из (6) подставив в (5) и проинтегрируя, получим

$$\frac{d v}{dx} = \frac{1}{2k^2} \int_b^a \Phi(x, s) g(s) ds + C, \quad (-a \leq x \leq a), \quad (7)$$

где

$$\Phi(x, s) = \frac{\sin kx}{\sin[k(a-b)]} \{\sin kasin[k(s-b)] - \sin kbsin[k(a-s)]\} + \{1 - \cos[k(x-s)]\} \text{sign}(x-s) -$$

$$- \frac{1 - \cos kx}{\sin[k(a-b)]} \{\cos kbsin[k(a-s)] - \cos kasin[k(s-b)]\}.$$

(8)

Отметим, что в случае осевых растягивающих сил, в формуле (1) следует T формально заменить на $-T$, в формулах (5)-(8) параметр k заменить на ik , где i – мнимая единица, постоянную C_1 оставить без изменения, постоянную C_2 заменить на постоянную $-iC_2$ и в формулах (5), (6) и (8) от тригонометрических функций перейти к соответствующим гиперболическим функциям.

2. Вертикальные перемещения $v_1(x)$ граничных точек верхней поверхности $z=0$ упругой полосы 3, когда на участках $x \in [-a, -b]$ и $x \in [b, a]$ этой поверхности приложены контактные давления $p(x)$, а нижняя поверхность $z=-b$ полосы 3 закреплена (фиг.1), согласно [5, стр. 399] выражаются формулой

$$v_1(x) = -\frac{2(1-\nu^2)}{\pi E_1} \left(\int_{-a}^{-b} + \int_b^a \right) U\left(\frac{s-x}{h_1}\right) p(s) ds, \quad (-\infty < x < \infty) \quad (9)$$

где (E_1, ν) упругие постоянные полосы, h_1 – ее толщина, а $U(z)$ имеет вид

$$U(z) = \int_0^\infty \frac{(2\varepsilon \cdot sh2u - 4u) \cos uz}{u(2\varepsilon \cdot ch2u + 1 + \varepsilon^2 + 4u^2)} du, \quad (\varepsilon = 3 - 4\nu). \quad (10)$$

Как видно из (10), функция $U(z)$ в окрестности точки $z=0$ имеет логарифмическую особенность. Следовательно из (9) будем иметь

$$\frac{dv_1}{dx} = -\frac{2(1-\nu^2)}{\pi E_1} \left(\int_{-a}^{-b} + \int_b^a \right) \left[\frac{1}{s-x} + R(x, s) \right] p(s) ds, \quad (11)$$

где $R(x, s)$ регулярная функция. Далее, учитывая симметричность задачи $[p(-x) = p(x)]$, из (11) получим

$$\frac{dv_1}{dx} = -\frac{2(1-\nu^2)}{\pi E_1} \int_b^a \left[\frac{1}{s-x} - \frac{1}{s+x} + R(x, -s) + R(x, s) \right] p(s) ds. \quad (12)$$

Теперь по условию контакта $\frac{dv}{dx} = \frac{dv_1}{dx}$, $(b < x < a)$, откуда при помощи (7) и (12) придем к следующему СИУ:

$$-\frac{2(1-\nu^2)}{\pi E_1} \int_b^a \left[\frac{1}{s-x} - \frac{1}{s+x} + R(x, -s) + R(x, s) \right] p(s) ds = \frac{1}{2k^2} \int_b^a \Phi(x, s) g(s) ds + C, \quad (b < x < a). \quad (13)$$

Далее перейдя на интервал $(-1, 1)$, полагая $t = \frac{2x-b-a}{a-b}$, $u = \frac{2s-b-a}{a-b}$, $(-1 \leq t, u \leq 1)$ и введя безразмерные величины

$$\varphi(t) = \frac{p(x)}{E_1}, \quad h(t) = \frac{q(x)}{E_1}, \quad \gamma = \frac{C}{(1-\nu^2)(a-b)}, \quad \lambda = \frac{a-b}{a+b}, \quad P_0 = \frac{2P}{(a-b)E_1}, \quad M_0 = \frac{4M}{(a^2-b^2)E_1}, \quad (14)$$

в результате СИУ (13) принимает вид

$$\frac{1}{\pi} \int_{-1}^1 \left[\frac{1}{u-t} + K_0(t, u) \right] \varphi(u) du = f(t) - \gamma, \quad (-1 < t < 1), \quad (15)$$

где $K_0(t, u)$ и $f(t)$ известные регулярные функции, а условия (3) – вид

$$\int_{-1}^1 \varphi(t) dt = P_0, \quad \int_{-1}^1 (1 + \lambda t) \varphi(t) dt = M_0. \quad (16)$$

3. Определяющее СИУ (15) вместе с условиями (16) известным численно-аналитическим методом [2,3] сведем к системе линейных алгебраических уравнений. С этой целью положим

$$\varphi(t) = \Phi_0(t) / \sqrt{1-t^2}, \quad (-1 < t < 1), \quad (17)$$

где $\Phi_0(t)$ – гильдеровская неизвестная функция на отрезке $[-1;1]$. Будем иметь относительно $\Phi_0(u_m)$ ($m = \overline{1, N}$) и γ замкнутую систему $N+1$ линейных алгебраических уравнений [4]

$$\frac{1}{N} \sum_{m=1}^N \left[\frac{1}{u_m - t_r} + K_0(t_r, u_m) \right] \Phi_0(u_m) = f(t_r) - \gamma, \quad (r = \overline{1, N-1}) \quad (18)$$

$$\frac{\pi}{N} \sum_{m=1}^N \Phi_0(u_m) = P_0, \quad \frac{\pi}{N} \sum_{m=1}^N (1 + \lambda u_m) \Phi_0(u_m) = M_0, \quad (19)$$

где N – любое натуральное число, u_m и t_r – чебышевские узлы:

$$u_m = \cos\left(\frac{2m-1}{2N} \pi\right) \quad (m = \overline{1, N}), \quad t_r = \cos\left(\frac{\pi r}{N}\right) \quad (r = \overline{1, N-1}). \quad (20)$$

Ключевые слова: изгиб, балка, поперенные силы, осевые силы, упругая полоса, контактные напряжения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Тимошенко С.П., Войновский-Кригер С. Пластины и оболочки. М.: Наука, 1966. 636 с.
2. Erdogan F., Gupta G. D., Gook T. S. The numerical solutions of singular integral equations. Methods of Analysis and Solution of Crack Problems. // Intern. Publ., Leyden, 1973. P. 368-425.
3. Theocaris P. S., Ioakimidis N. I. Numerical Integration Methods for the Solution of Singular Integral Equations. // Quart. Appl. Math., vol. 35, №1, 1997. P. 173-185.
4. Амирбемян А.Н., Мкртчян М.С., Мхитарян С.М., Шемян Л.А. О контактной задаче изгиба балки конечной длины на упругой полуплоскости с учетом сдвигающих сил в ее срединной линии. Изв. НАН Армении. Механика. Т. 67, №1, 2014. Стр. 6-21.
5. Ворович И.И., Александров В.М., Бабешко В.А. Неклассические смешанные задачи теории упругости. М.: Наука, 1974, - 455 с.

ԿՈՆՏԱԿՏԱՅԻՆ ԳՆՀՄԱՆ ԲԱՇԽՈՒՄՆ ԱՈՒՋԳԱԿԱՆ ՇԵՐՏԻ ԵՎ ԼԱՅՆԱԿԱՆ ՈՒ ԵՐԿԱՅՆԱԿԱՆ ՈՒԺԵՐՈՎ ԲԵՆՆԱԿՈՐՎԱԾ ՀԵԾԱՆՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ

Ն. Ա. ԿՈՒՏՈՒԶՅԱՆ

*Ֆիզիկա-մաթեմատիկական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
Գավառի պետական համալսարանի պրոռեկտոր*

Լ. Ա. ՇԵՆՅԱՆ

*Ֆիզիկա-մաթեմատիկական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
Գավառի պետական համալսարանի դասախոս*

Ծնման Ա.Պ. Տիմոշենկոյի մոդելի շրջանակներում դիտարկվում է շերտի տեսքով առաձգական հիմքի վրա դրված վերջավոր երկարության երկու միատեսակ առաձգական հեծանների ծնման կոնտակտային հարթ խնդիրը, որտեղ լայնական ուժերից բացի հեծանների առանցքային սեղմող կամ ձգող ուժերը նույնպես ազդում են դրանց ճկվածքի վրա:

Խնդրի լուծումը հանգեցված է շերտի և հեծանների միջև գործող կոնտակտային անհայտ ճնշման նկատմամբ սինգուլյար ինտեգրալ հավասարման (ՍԻՀ), իսկ վերջինիս արդյունավետ լուծումը կառուցված է ՍԻՀ թվային-վերլուծական հայտնի մեթոդով:

DISTRIBUTION OF CONTACT PRESSURE BETWEEN THE ELASTIC LAYER AND BEAMS, LOADED BY TRANSVERSE AND LONGITUDINAL FORCES

N. A. KUTUZYAN

PhD, Associate Professor

Vice-Rector of Gavar State University

L. A. SHEKYAN

Doctor of Sciences, Associate Professor

Lecturer of Gavar State University

Within the model S.P.Timoshenko for bending beam, where in addition to transverse forces, longitudinal forces also affect the deflection of the beam is considered plane contact problem of the bending of symmetrically loaded two identical elastic beam of finite length, lying on an elastic foundation in the form of a strip, the lower bound of which is clamped .

The solution of this contact problem is reduced relative to existing between the layer and beams unknown contact pressure to a singular integral equation (SIE) with the kernel as the sum of the Cauchy kernel and a regular kernel. Effective solution of this equation is constructed by known numerically-analytical method.

**ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ԴՈՒՐՍ ԵՂԱԾ ԿԱՊԱՐԱԹԹՎԱՅԻՆ ՄԱՐՏԿՈՑՆԵՐԻՑ
ԱՐԺԵՔԱՎՈՐ ՆՅՈՒԹԵՐԻ ԿՈՐԶՄԱՆ ՆՈՐ ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱՆԵՐ**

Ա. Պ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

*Տեխնիկական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, ԳՊՀ պրոֆեսոր
Ինֆորմատիկայի և ֆիզիկամաթեմատիկական գիտությունների ամբիոնի դասախոս*

Աշխարհում ավտոմոբիլաշինության զնալով աճող տեմպերին համապատասխան ավելանում է կապարաթվային մարտկոցների արտադրությունը: Վերջիններիս ծառայելու միջին ժամկետը 3-4 տարի է, որից հետո դրանք վեր են ածվում թափոնների: Այդ մարտկոցների հետագա օգտագործումը որպես արժեքավոր հումք մեծ նշանակություն է ստանում թե տնտեսական և թե բնապահպանական առումով:

Նյութագիտական տեսակետից մարտկոցները բաղկացած են՝

- 1) արտաքին պատյան (պլաստմասա)
- 2) էլեկտրոլիտիկ հեղուկ (ծծմբական թթվի ջրային լուծույթ)
- 3) էլեկտրոդներ (կապարային թիթեղներ)

Մարտկոցների արտադրությունում պատյանը պատրաստելու համար օգտագործվում են և ջերմապլաստիկ և ջերմառեակտիվ զանազան պլաստմասաներ: Շարքից դուրս եկած մարտկոցներից դրանք առանձնացնելուց հետո անհրաժեշտ է տեսակավորել ըստ ջերմության նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի (հալվող թե՞ ոչ) և ապա օգտագործել որպես երկրորդական հումք: Օրինակ՝ ջերմապլաստիկ պլաստմասաների ծուլման եղանակով կարելի է պատրաստել զանազան մեքենամասեր, իրեր, կենցաղային ամանեղեններ, հեղուկների համար տարողություններ և այլն:

Ջերմառեակտիվ պլաստմասաները մանրացնելուց, փոշիացնելուց հետո կարելի է օգտագործել որպես լցանյութ նոր իրերի (հիմնականում էլեկտրատեխնիկական մեկուսիչանյութերի) արտադրությունում:

Մարտկոցների երկրորդ (հեղուկ) բաղադրիչը մոտ 2%-անոց ծծմբական թթվի ջրային լուծույթ է, որում լուծված են լինում կապարի սուլֆատային աղեր: Այդ լուծույթի վերօգտագործման (ռեգեներացման) համար կարելի է նախ գոլորշիացման (թորման) միջոցով ազատվել ջրից, այնուհետև առանձնացնել ծծմբական թթուն և աղային նստվածքները:

Վերջինս ավելացնելով մարտկոցի երրորդ (մետաղային) բաղադրիչին և ապա կորզել կապար մետաղը:

Մարտկոցի մետաղական թափոններից կապարը կարելի է կորզել պիրոմետալուրգիական, հիդրոմետալուրգիական և էլեկտրամետալուրգիական եղանակներով:

Պիրոմետալուրգիական եղանակի դպքում կապար պարունակող հումքը վերամշակվում է ջերմությամբ հալեցնելու միջոցով:

Հիդրոմետալուրգիական եղանակի դեպքում վերամշակումը կատարվում է կապարային միացությունները տարբեր լուծիչներում լուծելու և հետագայում մետաղը նստեցնելու միջոցով:

Էլեկտրամետալուրգիական եղանակը իրականացվում է էլեկտրոլիզի գործընթացով, հաստատուն էլեկտրական հոսանքի միջոցով, լուծույթից կապարը էլեկտրոդի (կատոդի) վրա նստեցնելով:

Նշված յուրաքանչյուր եղանակ ունի իր առավելությունները և թերությունները: Ներկայումս աշխարհում հանքաքարերից կապարի արտադրության ժամանակ հիմնականում օգտագործվում է պիրոմետալուրգիական եղանակը:

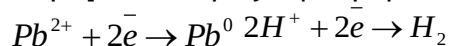
Քանի, որ մեր հումքանյութը (Մարտկոցային կապարը) անհամեմատ շատ ավելի հարուստ է կապարով և շատ քիչ վնասակար նյութեր է պարունակում, նպատակահարմար է այդ հումքից կապարի ստացումը իրականացնել էլեկտրոլիզի եղանակով:

Չնայած այս դեպքում էներգետիկ ծախսերը ավելի մեծ են, բայց հնարավոր է ստանալ շատ ավելի մաքուր (99,995- 99,997%-անոց) մետաղական կապար: Այս եղանակը առաջին անգամ (1903թ-ին) կիրառվել է կանադական «Տրեյդ» գործարանում հանքաքարից կապար արտադրելիս: Ներկայումս այս եղանակը արտադրությունում զնալով ավելի ու ավելի շատ է կիրառվում և արդեն կապարի ամբողջ արտադրությունում այն կազմում է մոտ 20%:

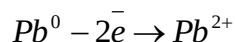
Գործնթացի էությունը կայանում է խառնուրդներ պարունակող (սև) կապարից պատրաստված անոդը լուծելու և մաքուր կապարը կատոդի վրա նստեցնելու մեջ:

Անոդը լուծվելիս նրա մեջ եղած խառնուրդների մի մասը անցնում է նստվածք, իսկ կապարից ավելի էլեկտրաբացասական պոտենցիալ ($\phi^0 = -0,126$ վոլտ) ունեցող էլեմենտները (ցինկ, երկաթ, նիկել, անագ և այլն) անցնում են լուծույթ: Այդ էլեմենտները կատոդի վրա չեն վերականգնվում, ուստի մնում են լուծույթում և ժամանակի ընթացքում հագեցնում են լուծույթը, որն էլ բերում է արտադրողականության նվազման և էներգետիկ ծախսերի ավելացման: Ավելի էլեկտրադրական պոտենցիալ ունեցող խառնուրդներից արծաթը, պղինձը, բիսմութը, անտիմոնը և արսենը կպած մնում են անոդի մակերեսին և կուտակվելով (շատանալով) աստիճանաբար դանդաղեցնում են էլեկտրոլիզի գործընթացը: Ուստի պարբերաբար անհրաժեշտ է գործընթացը ընդհատել և մաքրել անոդի մակերեսը նստվածքներից: Իսկ եթե այդ էլեմենտները հայտնվեն լուծույթում, ապա նստելով կատոդի մակերեսին կմտնեն ստացվող կապարի բաղադրության մեջ, զցելով նրա որակը:

Էլեկտրոլիզի գործնթացին խանգարող հիմնական խառնուրդներից են անագը և պղինձը: Վերջիններիս քանակը մեր հումքանյութում (մարտկոցային կապարում) շատ չնչին են: Էլեկտրոլիզի վանմայում որպես էլեկտրոլիտիկ միջավայր կարելի է օգտագործել սիլիցիումֆտորային կապարի՝ $PbSiF_6$ և սիլիցիումֆտորաջրածնային թթվի՝ H_2SiF_6 ջրային լուծույթները: Ավելի լավ լուծիչ է երկրորդը, որը միաժամանակ ունի ավելի բարձր էլեկտրահաղորդականություն: Այսպիսի լուծիչով աշխատող էլեկտրոլիզի վանմայում կատոդի վրա վերականգնվում են միայն կապարն ու ջրածինը:

Իսկ անոդի վրա տեղի է ունենում կապարի լուծում

Մետալուրգիայում կապար արտադրելիս մետաղը զտելու համար օգտագործում են ստանդարտ էլեկտրոլիզի վանմաներ, որոնք կարելի է օգտագործել նաև մեր պարագայում: Վանմաները պատրաստված են երկաթբետոնից, ներսից երեսապատված են քլոր վինիլային պլաստմասայի բարակ շերտով: Վանմաները պատրաստվում են ուղղանկյան տեսքով 2,7-4,0 մետր երկարությամբ, 1,0-1,5 մետր խորությամբ և 1 մետր լայնությամբ:

Վաննայի մեջ տեղադրվում են 24-40 հատ անոդներ և 25-41 հատ կատոդներ: Անոդների կենտրոնների միջև հեռավորությունը 10-11 սմ: Անոդները և կատոդները միացվում են հաջորդաբար:

Անոդները պատրաստվում են զտման ենթակա կապարից ձուլման միջոցով և ունենում են 20-40 միլիմետր հաստություն և 150-200 կգ կշիռ: Որպես կատոդ օգտագործում են մաքուր կապարից պատրաստված 0,8-1,0 միլիմետր հաստությամբ թիթեղներ:

Էլեկտրոլիտիկ լուծույթի պատրաստման համար սկզբում խիտ ծծմբական թթվի և և չպատի փոխազդեցությունից ստանում են ֆտորաջրածնական թթու, որն էլ փոխազդեցության մեջ է դնում մանրահատիկ կվարցային ավազի հետ:

Ստացված լուծույթը պարունակում է մոտ 33% H_2SiF_6 : Վերջինիս մեջ կապար լուծելով (65-90) գր/լիտր, ստացվում է էլեկտրոլիտիկ լուծույթ, որի մեջ էլ կարելի է իրականացնել էլեկտրոլիզի գործընթացը:

Լուծույթի ջերմաստիճանը վաննայում պետք է լինի $35-50^{\circ}C$ միջակայքում, իսկ անոդային հոսանք խտությունը (140-200) $ամպ/մ^2$ սահմաններում: Լարումը վաննայում պետք է լինի (0,4-0,5) վոլտ սահմաններում: Չորսից հինգ օրը մեկ անհրաժեշտ է անոդները դուրս բերել վաննայից, նրանց մակերեսները մաքրել նստվածքային շլամից և նորից տեղադրել վաննայի մեջ: Եվս նույնքան ժամանակ անցնելուց հետո անոդները իրենց զանգվածի մոտ 80%-ի չափով լուծվում են (մաշվում): Անոդների մակերեսների շլամից մաքրումը կարելի է կատարել ջրով լի ամանում պտտվող խոզանակների միջոցով:

Վաննայում ստացված կատոդները դուրս են բերվում, լվացվում և ուղարկվում վերահալման: Վերահալումը կարելի է կատարել կամ էլեկտրական, կամ բոցային վառարաններում, մոտ $450^{\circ}C$ ջերմաստիճանում՝ կաուստիկ սոդայի շերտի տակ հալված կապարը անընդհատ խառնելու միջոցով: Մեկ տոննա կապար ստանալիս ծախսվում է 0,7-0,8 կգ կաուստիկ սոդա:

Ավարտից հետո ստացված մաքուր կապարի հալույթը լցնելով կաղապարների մեջ կարելի է ստանալ տարբեր ձևերի և չափերի ձուլակոճղեր

Էլեկտրոլիզի գործընթացում կապարի ելքը ըստ ծախսված էլեկտրական հոսանքի կազմում է 95-97 %:

Մեկ տոննա կապար ստանալիս ծախսվում է մոտ 200 կվտ/ժամ էլեկտրաէներգիա: Ստացված կապարը ունենում է 99,995-99,997% մաքրություն:

***Բանալի բառեր՝** մարտկոց, կապար, ջերմառեակտիվ, ջերմապլաստիկ, էլեկտրոլիտ, էլեկտրոդներ:*

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

- 1) А.П. Гуляев „Металловедение” Москва 1980г.
- 2) Հայկական Սովետական Հանրագիտարան Երևան 1979թ. 5-րդ հատոր
- 3) E-mail.ru svinez яндекс

НОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ПОЛУЧЕНИЯ ЦЕННЫХ МАТЕРИАЛОВ ИЗ СВИНЦОВОКИСЛОТНЫХ АККУМУЛЯТОРОВ, КОТОРЫЕ ПОЗВОЛЯТ ИСПОЛЬЗОВАТЬ ЭТИ ОТХОДЫ В КАЧЕСТВЕ ВТОРИЧНОГО СЫРЬЯ

А. П. ОГАННИСЯН

Кандидат технических наук, доцент

Професор ГГУ

В работе представлены новые технологии по извлечению (из автомобильной свалки) ценных материалов из свинцово-кислотных аккумуляторных батарей автомобилей.

NEW TECHNOLOGIES TO RECOVER VALUABLE MATERIALS FROM OUT-OF-USE LEAD-ACID BATTERIES

A. P. HOVHANISYAN

Ph.D. in Technology, associate professor

GSU professor

New technologies on how to recover all the valuable materials from the lead-acid batteries of the cars that have become out of use(grown into waste), are presented in this article.

СИНТЕЗ ФУНКЦИОНАЛЬНО ЗАМЕЩЕННЫХ 5(*H*)-ФУРАНОВ И ИЗУЧЕНИЕ ИХ ХИМИЧЕСКИХ СВОЙСТВ

К. С. АВETИСЯН

Кандидат химических наук, доцент, лектор ГГУ

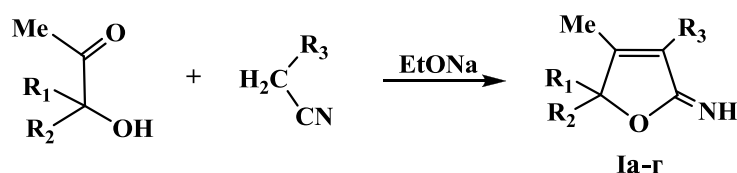
А. Г. АЛВАНДЖЯН

Кандидат химических наук, ассистент ЕГУ

Известно, что функционально замещенные 5(*H*)-фураны входят в состав различных соединений природного происхождения и обладают широким спектром биологической активности [1-3]. Известно также, что в зависимости от характера заместителей производные 5(*H*)-фуранов проявляют различные фармакологические свойства и нашли широкое применение в медицине [4-5]. Одним из удобных методов синтеза 2(5*H*)-фуранонов является взаимодействие кетолов с СН-кислотами [6].

Ранее нами было показано, что взаимодействием третичных α-кетолов с малонитрилом образуется новый класс соединений – 2-иминопроизводные 2,5-дигидрофуранов [7].

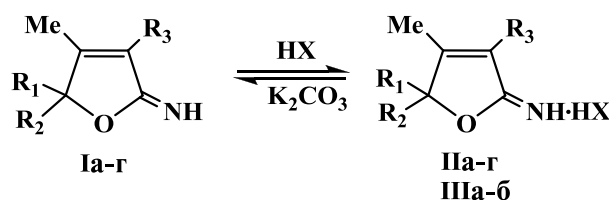
Продолжая исследования в этой области и с целью получения новых функционально замещенных 2-имино-5(*H*)-фуранов осуществлено взаимодействие α-кетолов с 2-фенилацетонитрилом и 2-тиенилацетонитрилом. Разработаны оптимальные условия проведения реакции. Реакция протекает при комнатной температуре и эквимолярном соотношении реагентов в присутствии каталитических количеств этилата натрия (1:1:0.1). В результате образуются 2-имино-4-метил-3,5,5-замещенные 5(*H*)-фураны с высокими выходами (до 96%).

$R_1=R_2=Me, R_3=Ph$ (а); $R_1,R_2=(CH_2)_5, R_3=Ph$ (б);

$R_1=R_2=Me, R_3=2\text{-тиенил}$ (в); $R_1,R_2=(CH_2)_5, R_3=2\text{-тиенил}$ (г).

Синтезированные соединения (Ia-г) являются реакционноспособными соединениями. При взаимодействии с соляной и серной кислотами они легко образуют соли (IIa-г, IIIa-б) с количественными выходами. Соответствующие гидрохлориды (IIa-г) также образуются при пропускании газообразного хлористого водорода через бензольные растворы соединений (Ia-г). При обработке раствором поташа соли (IIa-г, IIIa-б) легко превращаются в исходные соединения (Ia-г).

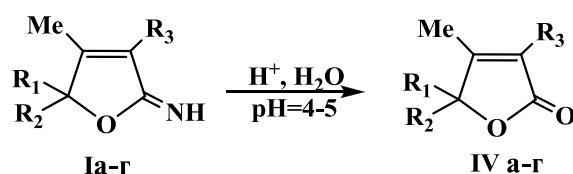

$\text{R}_1=\text{R}_2=\text{Me}$, $\text{R}_3=\text{Ph}$ (а); $\text{R}_1,\text{R}_2=(\text{CH}_2)_5$, $\text{R}_3=\text{Ph}$ (б);

$\text{R}_1=\text{R}_2=\text{Me}$, $\text{R}_3=2\text{-тиенил}$ (в); $\text{R}_1,\text{R}_2=(\text{CH}_2)_5$, $\text{R}_3=2\text{-тиенил}$ (г);

$\text{X}=\text{Cl}$ (II), HSO_4 (III).

Установлено также, что при нагревании на водяной бане (70-80°C) в течение 3 ч в присутствии кислот (pH 4-5) соединения (Ia-г) гидролизуются с образованием соответствующих 4-метил-3,5,5-замещенных 2(5*H*)-фуранонов (IVa-г).

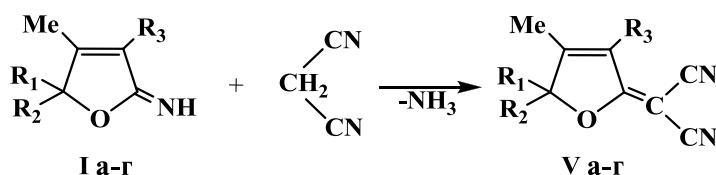

$\text{R}_1=\text{R}_2=\text{Me}$, $\text{R}_3=\text{Ph}$ (а); $\text{R}_1,\text{R}_2=(\text{CH}_2)_5$, $\text{R}_3=\text{Ph}$ (б);

$\text{R}_1=\text{R}_2=\text{Me}$, $\text{R}_3=2\text{-тиенил}$ (в); $\text{R}_1,\text{R}_2=(\text{CH}_2)_5$, $\text{R}_3=2\text{-тиенил}$ (г).

Известно, что 2-дицианометил производные фуранов являются хромофорами, обладающими электрооптическими и фоторефрактивными свойствами [8], и флуорофорами с флуоресцентными свойствами [9].

С целью синтеза новых дицианометил производных фурана изучено взаимодействие синтезированных 2-иминопроизводных (Ia-г) с малонитрилом. Показано, что реакция протекает очень легко с выделением аммиака при комнатной температуре при смешении исходных компонентов при соотношении 1:1, с образованием соответствующих 2-дицианометил производных (Va-г) с почти количественными выходами.

$\text{R}_1=\text{R}_2=\text{Me}$, $\text{R}_3=\text{Ph}$ (а); $\text{R}_1,\text{R}_2=(\text{CH}_2)_5$, $\text{R}_3=\text{Ph}$ (б);

$\text{R}_1=\text{R}_2=\text{Me}$, $\text{R}_3=2\text{-тиенил}$ (в); $\text{R}_1,\text{R}_2=(\text{CH}_2)_5$, $\text{R}_3=2\text{-тиенил}$ (г).

Экспериментальная часть

ИК спектры сняты на спектрофотометре UR-20 в вазелиновом масле. Спектры ЯМР ^1H получены на спектрометре VarianMercury-300 с рабочей частотой 300 МГц в ДМСО- d_6 , внутренний стандарт – ГМДС. Контроль реакций и чистоты синтезированных соединений осуществляли методом ТСХ на пластинах SilufolUV-254, элюент – ацетон-бензол, 1:2, проявитель – пары йода и УФ облучение.

2-Имино-4-метил-3,5,5-замещенные 5H-фураны (Ia-г). К раствору 0.046 г (2 ммоль) Na в 20 мл абсолютного этанола добавляли 20 ммоль соответствующего третичного α -кетоспирта и (20 ммоль) соответствующего нитрила. Реакционную смесь оставляли при комнатной температуре 10-20 ч (ТСХ контроль). Образовавшийся осадок отфильтровывали, промывали водой и сушили. Перекристаллизовывали из гептана.

2-Имино-3-фенил-4,5,5-триметил-5H-фуран (Ia). Выход 8.6 г (86%). т.пл. 81-82°C. ИК спектр, ν , см^{-1} : 3283 (NH), 1648 (C=N), 1602 (C=C), 1580 (аром.), 1440 (CH_3), 1390 (CH_3), 1140 (C-O-C). Спектр ЯМР ^1H δ , м.д.: 1.47 с (6H, 2CH_3), 1.95 и 2.00 с (3H, CH_3), 6.52 с (0.3H, NH), 6.84 с (0.7H, NH), 7.18-7.52 м (5H, $\text{H}_{\text{аром.}}$). Найдено, %: C 77.97; H 7.57; N 6.88. $\text{C}_{13}\text{H}_{15}\text{NO}$. Вычислено, %: C 77.58; H 7.51; N 6.96.

2-Имино-4-метил-5,5-пентаметилен-3-фенил-5H-фуран (Iб). Выход 10.88 г (90%), т.пл. 126-127°C. Спектр ЯМР ^1H δ , м.д.: 1.25-1.80 м (10H, $(\text{CH}_2)_5$), 1.95 с (3H, CH_3), 6.45 с (0.3H, NH), 6.82 с (0.7H, NH), 7.20-7.45 м (5H, $\text{H}_{\text{аром.}}$). Найдено, %: C 79.18; H 7.44; N 6.12. $\text{C}_{16}\text{H}_{19}\text{NO}$. Вычислено, %: C 79.63; H 7.94; N 5.80.

2-Имино-3-(2-тиенил)-4,5,5-триметил-5H-фуран (Iв). Выход 3.9 г (94.5%), т.пл. 78-79°C. ИК спектр, ν , см^{-1} : 3290, 1650, 1625, 1040. Спектр ЯМР ^1H δ , м.д.: 1.43 с (6H, 2CH_3), 2.10 с (3H, CH_3), 6.85-7.15 м (2H, NH, $\text{H}_{\text{тиофен}}$), 7.4 - 7.75 м (2H, $\text{H}_{\text{тиофен}}$). Найдено, %: C 63.57; H 6.63; N 6.51; S 15.74. $\text{C}_{11}\text{H}_{13}\text{NOS}$. Вычислено, %: C 63.77; H 6.28; N 6.76; S 15.46.

2-Имино-4-метил-5,5-пентаметилен-3-(2-тиенил)- 5H-фуран (Iг). Выход 4.77 г (96.5%), т.пл. 92-93°C. ИК спектр, ν , см^{-1} : 3270, 1640, 1620, 1040. Спектр ЯМР ^1H δ , м.д.: 1.20-1.25 м (2H, CH_2), 1.50-1.75 м (8H, 4CH_2), 1.90 с (3H, CH_3), 6.90-7.20 м (2H, NH, $\text{H}_{\text{тиофен}}$), 7.52-7.85 м (2H, $\text{H}_{\text{тиофен}}$). Найдено, %: C 68.21; H 6.72; N 5.83; S 13.01. $\text{C}_{14}\text{H}_{17}\text{NOS}$. Вычислено, %: C 68.02; H 6.89; N 5.67; S 12.96.

Гидрохлориды 2-имино-4-метил-3,5,5-замещенных 5H-фуранов (IIa-г).а) К раствору 5 ммоль соединения (Ia-г) в абсолютном этаноле добавляли 0.01 моль (0.5 мл, 35%) HCl до pH 1-2. Образовавшийся осадок отфильтровывали, промывали абсолютным этанолом. б) Через бензольный раствор 5 ммоль соединения (Ia-г) пропускали газообразный HCl, осадок отфильтровывали и промывали абсолютным бензолом.

Гидрохлорид 2-имино-4,5,5-триметил-3-фенил-5H-фурана (IIa). Выход 1.05 г (89%) (а), 1.15 г (97%) (б), т.пл. 220-222°C. Найдено, %: C 65.37; H 6.21; N 5.32; Cl 14.27. $\text{C}_{13}\text{H}_{15}\text{NO}\cdot\text{HCl}$. Вычислено, %: C 65.68; H 6.78; N 5.89; Cl 14.91.

Гидрохлорид 2-имино-4-метил-5,5-пентаметилен-3-фенил-5H-фурана (IIб). Выход 1.2 г (88%) (а), 1.30 г (94%) (б), т.пл. 223-226°C. Найдено, %: C 69.42; H 7.41; N 5.27; Cl 12.79. $\text{C}_{16}\text{H}_{19}\text{NO}\cdot\text{HCl}$. Вычислено, %: C 69.18; H 7.26; N 5.04; Cl 12.76.

Гидрохлорид 2-имино-3-тиенил-4,5,5-триметил-5H-фурана (IIв). Выход 0.96 г (98.5%), т.пл. 215-217°C. Найдено, %: C 54.34; H 5.82; Cl 14.69; N 5.61; S 13.41. $\text{C}_{11}\text{H}_{14}\text{ClNOS}$. Вычислено, %: C 54.21; H 5.74; Cl 14.58; N 5.75; S 13.14.

Гидрохлорид 2-имино-4-метил-5,5-пентаметилен-3-тиенил-5H-фурана (IIг). Выход 1.12 г (99%), т.пл. 205-207°C. Найдено, %: C 59.14; H 6.42; Cl 12.45; N 5.01; S 11.38. $\text{C}_{14}\text{H}_{18}\text{ClNOS}$. Вычислено, %: C 59.26; H 6.35; Cl 12.52; N 4.94; S 11.29.

Гидросульфаты 2-имино-4-метил-3,5,5-замещенных 5H-фуранов (IIIa-б). К раствору 0.01 моль соединения (Ia-г) в абсолютном этаноле добавляли 0.01 моль (2.2 мл, 45%) H_2SO_4 . Образовавшийся осадок отфильтровывали, промывали абсолютным этанолом.

Гидросульфат 2-имино-4,5,5-триметил-3-фенил-5H-фурана (IIIa). Выход 2.6г (87%). т.пл. 193-195°C. Найдено, %: С 52.23, Н 5.74; N 4.51; S 10.62. $C_{13}H_{15}NO \cdot H_2SO_4$. Вычислено, %: С 52.16; Н 5.72; N 4.68; S 10.71.

Гидросульфат 2-имино-4-метил-5,5-пентаметилен-3-фенил-5H-фурана (IIIб). Выход 2.8г (84%). т.пл. 248-250°C. Найдено, %: С 56.71; Н 6.23; N 4.21; S 9.52. $C_{16}H_{19}NO \cdot H_2SO_4$. Вычислено, %: С 56.62; Н 6.24; N 4.13; S 9.45.

4-Метил-3,5,5-замещенные-2(5H)-фураноны (IVa-г). К смеси 10 ммоль соединения (Ia-г) и 5 мл воды добавляли HCl (до pH 4-5) и нагревали на водяной бане в течение 3 ч. Образовавшийся осадок отфильтровывали, промывали водой и сушили.

4,5,5-Триметил-3-фенил-2(5H)-фуранон (IVa). Выход 1.75г (87%), т.пл. 102°C.

4-Метил-5,5-пентаметилен-3-фенил-2(5H)-фуранон (IVб). Выход 2г (82%), т.пл. 135-136°C

3-Тиенил-4,5,5-триметил-2(5H)-фуранон (IVв). Выход 2 г (95%), т.пл. 82-83 °C.

4-Метил-5,5-пентаметилен-3-тиенил-2(5H)-фуранон (IVг). Выход 2.5г (98%), т.пл. 116°C

2-Дицианометилен-4-метил-3,5,5-замещенных-5H-фураны (Va-г). Смесь 10 ммоль иминолактона (Ia-г) и 0.66г (10ммоль) малононитрила в 10 мл абсолютного этанола оставили при комнатной температуре 20ч. После частичной отгонки растворителя, оставшийся осадок отфильтровывали, промывали водой, сушили и перекристаллизовывали из смеси этанол-вода, 2:1.

2-Дицианометилен-4,5,5-триметил-3-фенил-5H-фуран (Va). Выход 2.34г (93%). т.пл. 207-208°C. ИК спектр, ν , cm^{-1} : 2228, 1620, 1588, 1560, 1435, 1390. Спектр ЯМР ^1H δ , м.д.: 1.55 с (6H, 2CH₃), 2.30 с (3H, CH₃), 7.2-7.5 м (5H, H_{аром.}). Найдено, %: С 76.57; Н 5.41; N 11.61. $C_{16}H_{14}N_2O$. Вычислено, %: С 76.78; Н 5.60; N 11.19.

2-Дицианометилен-4-метил-5,5-пентаметилен-3-фенил-5H-фуран (Vб). Выход 2.75г (95%). т.пл. 188-189°C. Спектр ЯМР ^1H δ , м.д.: 1.25-1.75 м (10H, (CH₂)₅), 1.95 с (3H, 2CH₃), 7.20-7.45 м (5H, H_{аром.}). Найдено, %: С 78.39; Н 6.38; N 9.25. $C_{19}H_{18}N_2O$. Вычислено, %: С 78.59; Н 6.25; N 9.65.

2-Дицианометилен-4,5,5-триметил-3-тиенил-5H-фуран (Vв). Выход 2.5г (98%), т.пл. 208-209 °C. ИК спектр, ν , cm^{-1} : 2230, 1630, 1620, 1040. Спектр ЯМР ^1H δ , м.д.: 1.50 с (6H, 2CH₃), 2.15 с (3H, CH₃), 6.95-7.15 м (3H, H_{тиофен}). Найдено, %: С 65.26; Н 4.86; S 12.41; N 10.39. $C_{14}H_{12}N_2OS$. Вычислено, %: С 65.63; Н 4.69; S 12.50; N 10.94.

2-Дицианометилен-4-метил-5,5-пентаметилен-3-тиенил-5H-фуран (Vг). Выход 2.9г (96%), т.пл. 168-169°C. Спектр ЯМР ^1H δ , м.д.: 1.28-1.31 м (2H, CH₂), 1.38-1.65 м (8H, 4CH₂), 1.90 с (3H, CH₃), 6.92-7.12 м (3H, H_{тиофен}). Найдено, %: С 68.29; Н 5.50; N 9.54; S 10.18. $C_{17}H_{16}N_2OS$. Вычислено, %: С 68.92; Н 5.4; N 9.46; S 10.81.

Ключевые слова: 2-имино-4-метил-3,5,5-замещенные 5H-фураны, 2(5H)-фураноны, 2-дицианометилен производные фуранов, 2-фенилацетонитрил, 2-тиенилацетонитрил.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Paulitz T., Nowak-Thompson B., Gamard P., Tsang E., Loper J. *J. Chem. Ecol.*, **2000**, 26, 1515.
2. Bang S.-Ch., Kim Y., Yun Mi-Y., Ahn B.-Z. *Arch. Pharm. Res.*, **2004**, 27, 485
3. Hollingworth G.J., Sweeney J.B. *Tetrahedron Lett.*, **1992**, 33, 7049

4. Tsuchida T., Iinuma H., Nishida C., Kinoshita N., Sawa T., Hamada M., Takeuchi T. *J. Antibiotics*, **1995**, 48, 1104.
5. Matsuo K., Sunago M., Okutani N., Takagi T., Nakamoto H., Kobayashi M. *Chem. Pharm. Bull.* **1995**, 43, 1643.
6. Collins I. *Contemporary Org Synth.* **1996**, 3, 295.
7. Аветисян А.А., Алванджян А.Г., Аветисян К.С. *ЖОрХ*, 2009, 45, 1872.
8. He M., Twieg R.J., Ostroverkhova O., Gulber U., Wright D., Moerner W.E. *Organic Photorefractive and Photosensitive Materials for Holographic Applications*. **2002**, 4809, 9.
9. Conley N.R., Pomeranz A.K., Wang H., Twieg R.J., Moerner W.E. *J. Phys. Chem.* **2007**, 111, 7929.

ՖՈՒՆԿՑԻՈՆԱԼ ՏԵՂԱԿԱԼՎԱԾ 5(H)-ՖՈՒՐԱՆՆԵՐԻ ՍԻՆԹԵԶԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ՔԻՄԻԱԿԱՆ ՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Կ. Ս. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

Քիմիական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, ԳՊՀ դասախոս

Հ. Գ. ԱԼՎԱՆՋՅԱՆ

Քիմիական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ ասիստենտ

Առաջարկվել է 2-իմինո-4-մեթիլ-3,5,5-տեղակալված 5(H)-ֆուրանների ստացման արդյունավետ մեթոդ α -կետոլների 2-ֆենիլացետոնիտրիլի և 2-թիենիլ-ացետոնիտրիլի կոնդենսացմամբ և իրականացվել են նրանց որոշ քիմիական փոխարկումներ:

SYNTHESIS OF FUNCTIONALLY SUBSTITUTED 5(H)-FURANS AND STUDY OF THEIR CHEMICAL PROPERTIES

K. S. AVETISYAN

Doctor of chemistry, associate professor, lecturer of GSU

H. G. ALVANJYAN

Doctor of chemistry, assistant of YSU

A efficient method was proposed of the preparation of 2-imino-4-methyl-3,5,5-substituted 5(H)-furans by the condensation of α -ketol with the 2-phenylacetonitrile and 2-thienylacetonitrile and some their chemical transformations were performed.

**ԷԿՈԼՈԳԻԱԿԱՆ ԵՎ ՍՈՒՏԱՑԻԱՆԵՐԻ ԲԵՌԻ
ԿՈՒՏԱԿՈՒՄԸ ԳԵՆՈՖՈՆԴՈՒՄ**

Ա. Ա. ՍԻՄՈՆՅԱՆ

*ՀՀ գիտության վաստակավոր գործիչ, պրոֆեսոր,
ԳՊՀ կենսաբանության, էկոլոգիայի և
առողջ ապրելակերպի ամբիոնի վարիչ*

XXI դարը աչքի կընկնի էկոլոգիայի և գենետիկայի բուռն զարգացումով: Դա պայմանավորված է նրանով, որ ֆիզիկայի, մաթեմատիկայի, քիմիայի և այլ գիտությունների նվաճումների հիման վրա ստեղծված գիտատեխնիկական առաջընթացը մարդ-շրջակա միջավայր համակարգում ձևավորել է բարդ փոխհարաբերություններ, որոնց մեջ հայտնվել է մարդկությունը: Նման փոխհարաբերությունների մեջ ներդաշնակության կարելի է հասնել ոչ միայն էկոլոգիական քաղաքակրթության ձևավորման ճանապարհով, այլև հաշվի առնելով սոցիոլոգիական օրինաչափությունները և մարդու կենսաբանությունը: Մարդը գենետիկորեն կարող է հարմարվել միջավայրի փոփոխված պայմաններին, սակայն այդ հնարավորությունը անսահման չէ և դա կարող է կատարվել միայն որոշակի նորմայի սահմաններում: Արդի ժամանակաշրջանում միջավայրի պայմանների փոփոխությունները կատարվում են այնպիսի տեմպերով, որոնք անհամատեղելի են մարդու գենետիկորեն ծրագրավորված հարմարողականության հնարավորությունների հետ: Հարմարողականությունը սերտորեն առնչվում է պոպուլյացիայի գենոֆոնդին բնորոշ առանձնահատկությունների հետ: Գենոֆոնդը գեների ամբողջությունն է, որով օժտված են տվյալ պոպուլյացիայի կամ տեսակի բոլոր անդամները: Օրգանիզմների գենոֆոնդի վերաբերյալ պատկերացումները սկսեցին ձևավորվել և զարգանալ այն բանից հետո, երբ 1953 թ. Դ. Ուոտսոնը և Ֆ. Կրիկը բացահայտեցին դեզօքսիռիբոնուկլեինաթթվի (ԴՆԹ) կառուցվածքը: Ցույց տրվեց, որ մի քանի միլիոն մոլեկուլային կշիռ ունեցող ԴՆԹ-ի երկպարույր շղթայի կառուցվածքային տարրերը չորս նուկլեոտիդներ են: Վերջիններս կազմված են ազոտ պարունակող (ադենինային, գուանինային, ցիտոզինային և թիմինային) հիմքերից, դեզօքսիռիբոզա շաքարից և ֆոսֆորական թթվի մնացորդից: ԴՆԹ-ի շղթայի որոշակի հատվածամասեր, որոնք պարունակում են 1-3 հազար զույգ նուկլեոտիդներ կոչվում են գեներ, որոնք և պարունակում են այն ժառանգական ինֆորմացիան, որի համաձայն բջջի ցիտոպլազմայում՝ ռիբոսոմներում, սինթեզվում է մեկ որևէ սպիտակուցի առաջնային կառուցվածքը կամ ամինաթթուներից կազմված պոլիպեպտիդային շղթան: Մարդու ԴՆԹ-ի շղթան կարող է կազմված լինել մինչև 3.3 մլրդ զույգ նուկլեոտիդներից: Եթե նուկլեոտիդներից կազմված նման կառուցվածքը տպագրվելու լիներ, ապա այն կկազմեր երկու հարյուր 1000 էջանոց հատորներ: Ջարմանք է պատճառում, թե նման ինֆորմացիա պարունակող կառուցվածքը ինչպես է տեղավորվում յուրաքանչյուր բջջի

կորիզի մեջ և այն էլ նուկլեոտիդների կրկնակի հավաքակազմով (որոնցից մեկը ստացվում է մայրական, իսկ մյուսը՝ հայրական օրգանիզմից): Կորիզային կառուցվածքները, որոնք իրենց մեջ կանոնավոր ու խստորեն սահմանված կարգով կրում են պարուրված ԴՆԹ-ի շղթան՝ քրոմոսոմներն են: Միայն 1956-ին հաջողվեց ճշտորեն որոշել մարդու բջջակորիզում քրոմոսոմների քանակը (այն հավասար է 46-ի): XX դարի վերջերին արդեն տարբեր երկրների գենետիկների ջանքերով հնարավոր դարձավ վերծանել մարդու գենետիկական ամբողջ քարտեզը՝ որոշելով յուրաքանչյուր գենի տեղը քրոմոսոմում: Մոտավոր գնահատումներով մարդու գենների քանակը հասնում է 50-100 հազարի: Դրանց 1/3-ը համարվում են պոլիմորֆ (գոյություն ունեն երկու կամ ավելի տարբերակներով՝ ալելներով), իսկ 2/3-ը մոնոմորֆ (ներկայացված մեկ տարբերակով) գեներ [2, 3]:

Բերված այս տվյալների հիման վրա ներկայումս գենոֆոնդը բնութագրվում է որպես ԴՆԹ-ի մոլեկուլում կոդավորված պոպուլյացիայի գենետիկական հիշողություն, որը սերնդե-սերունդ փոխանցվում է բնակչության բնական վերարտադրման պրոցեսում: Որպես գենոֆոնդի կառուցվածքի միավոր ընդունվում է պոպուլյացիան, իսկ ժամանակի միավոր՝ սերունդը: Յուրաքանչյուր պոպուլյացիայի գենոֆոնդը բնութագրվում է որոշակի որակական բազմազանությամբ, որը անմիջականորեն կախված է առանձին գենների ալելների հավաքածուից և դրանց դրսևորման հարաբերական հաճախականությունից: Պոպուլյացիայի գենետիկական բազմազանությունը ձևավորվում է հիմնականում պոլիմորֆ գենների հաշվին: Եթե ընդունենք, որ նման գենների թիվը կազմում է 25 հազար և դրանցից յուրաքանչյուրն ունի երկու ալել, ապա հնարավոր գենոտիպերը կկազմեն մի թիվ, որը հավասար է 3-ի 2500 աստիճան [5]: Աստղաբաշխական այդ մեծությունը ընդգծում է առանձնյակների գենետիկական բազմազանության պոտենցիալ մասշտաբները, որոնք կարող են ամբողջությամբ իրականացվել միայն խոշոր պոպուլյացիաների գենոֆոնդի մեջ: Բանական մարդու տեսակի գենոֆոնդը բարդ ձևով կազմավորված հիերարխիական համակարգ է, որի ամենացածր աստիճանը պոպուլյացիաներն են (առանձին գյուղերի, քաղաքների ազգաբնակչությունը), միջին աստիճանում գտնվում են էթնոսները, ռասսաները, իսկ վերին աստիճանում՝ ամբողջ մարդկությունը:

Գենոֆոնդի մեջ մտնում են ոչ միայն դրական, այլև, բացասական գենների տարբերակներ: Գենների առաջին տարբերակը ձևավորում է նորմալ գենետիկական փոփոխականություն (օրինակ՝ աչքերի գույնի, արյան խմբերի, մտավոր ընդունակությունների դրական փոփոխությունները), իսկ երկրորդը, որին անվանում են նաև պոպուլյացիայի գենետիկական բեռ, կարող է առաջացնել չկանխատեսված անլույս, բնածին արատներ, ժառանգական կամ ժառանգական հակվածությամբ օժտված հիվանդություններ [1]: Տարբեր տվյալներով երեխաների և չափահասների գենետիկական բեռը կազմում է 4-10 %: Դրանց զգալի մասը մահանում են վաղ մանկական հասակում, իսկ մյուսների մոտ հասուն շրջանում դրսևորվում են այնպիսի արատներ, ինչպիսիք են՝ սիրտ-անոթային, հոգեկան հիվանդությունները, ստամոքսի խոցը և այլն: Նկատի ունենալով նաև այդ ախտաբանությունները, բնակչության գենետիկական բեռի գումարային ծավալը զարգացած երկրներում կարող է հասնել մինչև 67 %-ի:

Հաշվի առնելով առողջ սերնդի պահպանության անհրաժեշտության նաև սոցիալական կողմը, կարելի է տալ դրա երրորդ բնութագրությունը: Պոպուլյացիայի գենոֆոնդը բնական կարևորագույն ռեսուրս է, որի վրա հիմնվում է հասարակության

աշխատանքային, մտավոր և մշակութային պոտենցիալը, ինչպես նաև դրա անդամների առողջությունը: Այս բնութագրումից երևում է, որ մարդու առողջության և ժառանգականության պահպանությունը հանդիսանում է գենետիկական անվտանգության առարկա, որը ենթադրում է գենոֆոնդի պաշտպանվածությունը սոցիալական և էկոլոգիական գործոնների անբարենպաստ ներգործությունից: Այս ամենի հիման վրա որպես պոպուլյացիայի գենետիկական պրոցեսի բնականոն զարգացման չափանիշ ընդունվում է սերունդներում կայուն վերարտադրման հնարավորությունը և գենետիկական բազմազանության որակական մակարդակի պահպանումը՝ գենետիկական բեռի կայուն ծավալի պայմաններում:

Ցավոք, պետք է փաստել, որ ինչպես շատ երկրներում, այնպես էլ Հայաստանում, վերջին տասնամյակներում գենոֆոնդի պահպանությունը չի համապատասխանում բերված չափանիշներին: Դրա հետևանքով մեր երկրում, ամբողջությամբ վերցված, մահացությունը գերազանցում է ծնելիությանը: Դա, ինչպես նաև սոցիալական այլ գործոններ, հանգեցնում են ազգաբնակչության թվաքանակի կրճատմանը, որը մեզ համար, որպես փոքրաթիվ ազգաբնակչություն ունեցող երկրի, չի կարող լուրջ մտահոգության տեղիք չտալ:

Գենոֆոնդի կայունության պահպանության մեջ չափազանց կարևոր է մուտացիաների գործոնը: Մուտացիաները գենետիկական նյութի՝ ԴՆԹ-ի քանակի կամ կառուցվածքի մեջ թռիչքածն դրսևորվող ժառանգվող փոփոխություններն են: Սակայն գենետիկական փոփոխականության հետագա աճը նոր մուտացիաների հաշվին, որպես կանոն, հանգեցնում է ոչ բարենպաստ հետևանքների: Այդ պատճառով գենաթունավոր նյութերով շրջակա միջավայրի աղտոտումը մեծ սպառնալիք է ստեղծում ամբողջ կենդանիի գենետիկական անվտանգության համար [4]:

Կենսաբանական հետևանքների իմաստով գոյություն ունեն սոմատիկ և գամետային մուտացիաներ: Սոմատիկ մուտացիաները կատարվում են մարմնական բջիջներում և դրսևորվում են այն մարդկանց մոտ, ովքեր անմիջականորեն ենթարկվում են գենաթունավոր նյութերի ներգործությանը: Այդ դեպքում օնկոգենեզի ակտիվացման հետևանքով աճում է ուռուցքաբանական հիվանդությունների ռիսկը, իջնում է օրգանիզմի իմունային պաշտպանվածությունը, կրճատվում է կյանքի տևողությունը: Գամետային մուտացիաները ծագում են սեռական բջիջներում, որոնք այնուհետև դրսևորվում են սերնդում և մեծ վտանգ ստեղծում ապագա սերունդների առողջության համար, մեծացնելով պոպուլյացիայի գենետիկական բեռը: Գենաթունավոր ներգործությունները հատկապես կործանարար են ներարգանդային զարգացման շրջանում, որոնք հանգեցնում են պտղի բնածին արատների ձևավորմանը [4]:

Ըստ գենետիկական նյութի վնասվածքների մուտացիաները լինում են գենոմային (վերաբերվում են քրոմոսոմների թվի փոփոխություններին), քրոմոսոմային (վերաբերվում են քրոմոսոմների կառուցվածքի փոփոխություններին) և գենային կամ կետային (շոշափում են ԴՆԹ-ի կառուցվածքի մեկ կամ մի քանի նուկլեոտիդները): Գենոմային և քրոմոսոմային գրեթե բոլոր մուտացիաները անհամատեղելի են կյանքի հետ, քանի որ դրանց կրողները մահանում են օնտոգենեզի սաղմնային կամ վաղ մանկական շրջանում, հանգեցնելով մորֆոֆիզիոլոգիական ու մտավոր ձևախեղումների: Նման տիպի ախտաբանություն է Դաունի համախտանիշը, որի հաճախականությունը կազմում է մեկ հիվանդ 700 նորածինների հաշվով: Չնայած գենային մուտացիաները այս կամ այն չափով իջեցնում են առանձնյակների հարմա-

րողականության ընդունակությունը, սակայն դրանց որոշ մասը (որոնք օժտված են վեցմատնանիությամբ, լսնամաշկությամբ) կարող են ապրել նորմալ կյանքով և սերունդ ունենալ: Այժմ գենային մուտացիաների հետ կապված ժառանգական հիվանդությունները լայն տարածում են գտել: Հայտնի են մոտ 6 հազար նման հիվանդություններ, որոնք գումարային հաճախականությամբ պոպուլյացիայի մեջ կազմում են 1 %:

Մուտացիաները մարդու սեռական բջիջներում տեղի են ունենում ինքնաբերաբար մոտ 1×10^{-5} - 1×10^{-6} հաճախականությամբ: Դա նշանակում է, որ 100 հազար սպերմատոզոիդներից մեկը որևէ գենի մեջ կրում է մուտացիա: Սակայն մարդու գենոմում գեների թվի հաշվարկով գրեթե յուրաքանչյուր սեռական բջիջ պարունակում է մուտանտ գեն: Գենոմային և քրոմոսոմային մուտացիաների քանակը աճում է ծնողների տարիքին զուգընթաց: Այդ է պատճառը, որ Դաունի համախտանիշով ծնվող երեխաների հավանականությունը մեծ է 35 և ավելի տարիք ունեցող կանանց մոտ:

Բնության մեջ մուտացիոն գործոնները մշտապես գոյություն ունեցել են: Սակայն բոլորովին այլ իրավիճակ ստեղծվեց, երբ շրջակա միջավայրում հայտնվեցին նոր մուտագեններ, որոնք աստիճանաբար սկսեցին բարձրացնել մուտացիաների հաճախականությունը: Ըստ իրենց բնույթի մուտագենները բաժանվում են երեք խմբի՝ ֆիզիկական (իոնիզացնող ռադիացիան, ուլտրամանուշակագույն ճառագայթները, էլեկտրամագնիսական դաշտերը, բարձր և ցածր ջերմաստիճանները), քիմիական (ներառում են ալկիլացված միացությունները, գերօքսիդները, ծանր մետաղները, քլորացված ածխաջրածինները, պոլիցիկլային արոմատիկ ածխաջրածինները և այլն), կենսաբանական (վիրուսները, հակավիրուսային պատվաստանյութերը, օտար ԴՆԹ-ն և ՌՆԹ-ն, ներմակաբույծների կողմից արտադրված թույները): Պետք է ընդգծել, որ քիմիական մուտագենների մեծ մասը միաժամանակ հանդիսանում է ուռուցքածին, իսկ մի քանիսը՝ նաև հրեշածին (տերատոգեն):

Բերված մուտագենների մի մասը անթրոպոգեն ծագում չունեն և հանդիսանում են կենսոլորտի բնական տարրեր: Անթրոպոգեն մուտագենները բնության մեջ երևան եկան այն շրջանից, երբ մարդը սկսեց օգտվել կրակից: Քիմիական մուտագենները բացահայտվեց անցյալ դարի 40-ական թվականներին, երբ առաջին անգամ իպրիտը օգտագործվեց որպես մարտական թունավոր նյութ: Ներկայումս մարդու կողմից սինթեզվել են մոտ 9 մլն քիմիական միացություններ, որոնց մեջ մեծ թիվ են կազմում նաև մուտագենները: Հսկայական քանակությամբ մուտագեն նյութեր են արտանետում և միջավայրը աղտոտում արդյունաբերական ձեռնարկությունները և փոխադրամիջոցները: Գյուղատնտեսության մեջ օգտագործվող պեստիցիդների մեծ մասը օժտված են մուտագեն, ինչպես նաև կանցերոգեն հատկությամբ: Բազմաթիվ են մուտագեն գործոնները նաև մեր առօրյայում՝ ծխախոտի ծուխը, կոֆեինը, սննդային լրանյութերը, կոնսերվանտները, ռենտգենյան ճառագայթներով բուժումները, դեղամիջոցների մի մասը, դիմահարդարման միջոցները, շինարարական և երեսապատման նյութերը, ներկերը և այլն: Ձանազան գրիպային համաճարակների բռնկումները ընդլայնում են նաև մուտացիաների կենսաբանական գործոնների սահմանները: Որոշ վիրուսներ (օրինակ՝ կարմրախտի վիրուսը) օժտված են տերատոգեն էֆեկտով և մեծ վնաս են ներկայացնում հղի կանանց համար:

Ռադիոակտիվ ճառագայթման մուտագեն ներգործության վերաբերյալ լուրջ նախազգուշացում հանդիսացավ Հիրոսիմա և Նագասակի քաղաքների ատոմային

ռմբահարումը Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի վերջին: Սակայն այն ժամանակ լրիվ հասկանալի չէր ռադիացիայի գենետիկական վտանգը, քանի որ գիտությունը դեռևս չէր տիրապետում մուտացիաների հաճախականության հաշվառման եղանակներին: Միայն XX դարի վերջերին դառն փորձից ելնելով մարդկությունը գիտակցեց ռադիացիայի գլոբալ ներգործությունը ոչ միայն ֆաունայի ու ֆլորայի, այլև մարդկանց վրա: Չեռնոբիլի ԱԷԿ-ի վթարի հետևանքով ռադիակտիվ աղտոտման ենթարկվեց բազմամիլիոն ազգաբնակչությամբ հսկայական տերիտորիա: Հարյուր հազարավոր մարդիկ մասնակցեցին այդ վթարի հետևանքների վերացմանը՝ ստանալով ռադիացիայի զգալի չափաբաժիններ: Այդ մարդկանց արյան բջիջներում աստիճանաբար երևան եկան քրոմոսոմների ձևախեղումներ, վահանաձև գեղձի ուռուցքներ, իսկ սերունդը ծնվում է տարբեր արատներով:

Ներկայումս ուշադրություն են գրավում քիմիական նոր մուտագենները՝ դիօքսանները, որոնք գոյանում են կենցաղային աղբի այրման հետևանքով: Դրանք մարդու վրա կարող են ներգործել փոքր դոզաներով և պատճառ դառնալ տարբեր ախտածնությունների:

Մարդու համար ոչ պակաս վտանգավոր են նաև բակտերիաների ու վիրուսների միկրոաշխարհում գոյություն ունեցող տրանսֆորմացիաները, որոնց հետևանքով կարող է բարձրանալ հիվանդությունների հարուցիչների ախտահարույց կարողությունը (վիրուլենտությունը), իսկ որոշ անվնաս միկրոօրգանիզմներ կարող են վերափոխվել ախտահարույցների:

Վերը բերվածը կասկած չի հարուցում, որ շրջակա միջավայրում մուտագենների ներգործությամբ մուտացիաների բեռի կուտակումը կործանարար ներգործություն կարող է ունենալ գենոֆոնդի վրա, քանի որ մուտացիաների մեծ մասը իջեցնում են առանձնյակների հարմարողականության ընդունակությունը, հաճախ հանգեցնելով մահացու ելքի: Այստեղից հետևում է նախապահպանական միջոցառումների անհապաղ կիրառման անհրաժեշտությունը, որոնք կարող են թեթևացնել մուտացիաների բեռը: Մինչև միջավայր ներմուծելը պետք է ստուգվեն սինթեզվող միացությունների մուտագեն և կանցերոգեն հատկությունները: Շրջանառությունից պետք է հանվեն մուտացիաներ առաջացնող նյութերը, դրանք փոխարինելով ավելի անվնաս համանմաններով: Անհրաժեշտ է աստիճանաբար արգելել արդյունաբերության, գյուղատնտեսության, բժշկության մեջ և կենցաղում օգտագործվող այն նյութերը, որոնք գենաթունածին ներգործություն ունեն մարդու վրա: Ավելի հեռանկարային կարող են լինել այն միջոցառումները, որոնք նպաստում են մուտագենների նկատմամբ մարդու օրգանիզմի դիմացկունության բարձրացմանը: Օրգանիզմում ֆերմենտային հատուկ համակարգերն իրենք պայքարում են մուտացիաների ներգործությունների դեմ, վերականգնելով ԴՆԹ-ի վնասվածքները: Այդ համակարգերի ակտիվությունը կարելի է բարձրացնել հակա-մուտագենների օգնությամբ, որոնց մեջ մտնում են C և E վիտամինները, ինտերֆերոնը, որոշ բույսերի էքստրակտներ և այլն:

Ներկայումս գենային ինժեներության մեթոդների կիրառման շնորհիվ հնարավոր է դառնում նաև որոշ հիվանդությունների դեպքում գենային թերապիայի կիրառությունը՝ նորմալ գենետիկական նյութի փոխապատվաստման ճանապարհով:

Այսպիսով, ինչպես տեսնում ենք գոյություն չունի մարդկային հասարակության կյանքի որևէ կողմ, որը չազդի մարդու գենոֆոնդի վրա: Այդ իմաստով գենետիկական

մոնիտորինգի մեթոդների լայն օգտագործումը հանդիսանում է արմատական պայման պոպուլյացիայի գենետիկական անվտանգությունը ապահովելու համար:

Բանալի բառեր՝ էկոլոգիական ճգնաժամ, մուտագեններ, գենոֆոնդ, ԴՆԹ:

Գրականություն

1. Бочков Н.Л. Клиническая генетика: Учебник. М.: Медицина, 1997, 288 с.
2. Дубинин Н.П. Некоторые проблемы современной генетики. М.: Наука, 1994, 224 с.
3. Дубинин Н.П., Пашин Ю.В. Мутагенез и окружающая среда. М.: Наука, 1978, 130 с.
4. Федоров Л.А., Яблоков А.В. Пестициды – токсический удар по биосфере и человеку. М.: Наука, 1999, 462 с.
5. Штерн К. Основы генетики человека / Пер. С англ. М.: Медицина, 1965, 690 с.

ЭКОЛОГИЧЕСКИЙ КРИЗИС И НАКОПЛЕНИЕ МУТАЦИОННОГО ГРУЗА В ГЕНОФОНДЕ

А. А. СИМОНЯН

*Заслуженный деятель науки РА, профессор,
заведующий кафедрой биологии, экологии
и здорового образа жизни ГГУ*

В работе приведены данные о влиянии загрязнения окружающей среды на накопления мутационного груза в генофонде населения. В настоящее время не существует какой-нибудь области жизни общества, не влияющее на генофонд человека. Поэтому расширенное использование методов генетического мониторинга, является важным условием обеспечения генетической безопасности популяции.

THE ECOLOGICAL CRISIS AND ACCUMULATION OF THE MUTATIVE LOAD IN THE GENES

A. A. SIMONYAN

*RA Honoured Scientist, Professor, Head of GSU
Chair of Biology, Ecology and Healthy Lifestyle*

The influence of environmental pollution on the accumulation of mutative load in the genes of the population presented in data. Currently all areas of society are influence on the human genes. Therefore, the increased use of genetic monitoring is essential to ensure the safety of the genetic population.

ԷԿՈԼՈԳԻԱԿԱՆ ԳԼՈՐԱԼ ՊՐՈԲԼԵՄՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԼՈՒԾՄԱՆ ՀՆԱՐԱՎՈՐ ՈՒՂԻՆԵՐԸ

Ա. Ա. ՍԻՄՈՆՅԱՆ

ՀՀ գիտության վաստակավոր գործիչ, պրոֆեսոր

ԳՊՀ Կենսաբանության, էկոլոգիայի և առողջ ապրելակերպի ամբիոնի վարիչ

Ն. Վ. ՍՈՒՐԱԴՅԱՆ

ԳՊՀ հանրության հետ կապերի և լրատվության բաժնի մասնագետ

Մ. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԳՊՀ Կենսաբանության, էկոլոգիայի և առողջ ապրելակերպի ամբիոնի լաբորանտ

Մ. Հ. ՆԱԽՐԱՏՅԱՆ

ԳՊՀ որակի ապահովման բաժնի մասնագետ

Էկոլոգիական ճգնաժամից դուրս գալու համար մարդկությունը պետք է լուծի խորացող գլոբալ պրոբլեմների մի բարդ համալիր: Ակտիվորեն մշակի էկոլոգիապես անվտանգ, այդ թվում նաև օգոնային շերտի քայքայումը կանխող տեխնոլոգիաներ, նվազեցնի կենսոլորտի ջերմային ռեժիմի բարձրացումը: Երկրի վրա մարդկության բարեհաջող ապագան կարելի է ապահովել միայն պահպանելով կենսոլորտի գենետիկական ռեսուրսները և տեսակային բազմազանությունը: Այդ բոլոր պրոբլեմները կլուծվեն միայն այն դեպքում, եթե մարդկությունը գտնի ծնելիության սահմանափակման արժանավայել ուղիներ և ունենա բնության հետ նորմալ փոխհարաբերություններ ապահովող ազգաբնակչության թվաքանակ [1]:

Բնական ռեսուրսների օգտագործումը ներկայումս հասել է անասելի չափերի: Անցյալ դարի վերջերին համաշխարհային արդյունաբերական արտադրությունն աճեց 16 անգամ, նավթի ծախսը 100, ալյումինինը գրեթե 2000, իսկ էներգիայինը 11 անգամ: Ներկայումս պահանջվող հանքային ռեսուրսները 4 անգամ գերազանցում են այն քանակը, որն օգտագործվել է մարդկային հասարակության զարգացման անցած ամբողջ ժամանակաշրջանի ընթացքում [4,5]: Դրա հետևանքով անասելի չափերի է հասել անթրոպոգեն ճանապարհով մթնոլորտ, հողի, ջրի մեջ վնասակար նյութերի թափանցումը, որոնք հսկայական վտանգ են ներկայացնում բնական էկոլոգիական համակարգերի ու մարդու համար: Վարելահողերի օգտագործման ընդհանուր կորուստը ներկայումս հասնում է 15, անտառներինը ավելի քան 20 մլն հեկտարի: Մթնոլորտային թթվածնի զանգվածը տարեկան կրճատվում է 10 մլրդ տոննայով: Մարդկային հասարակության տեխնիկական և էներգասպառողական աննախադեպ աճը ձևավորել է ահռելի չափերի հասնող հանքային, կենսաբանական և բնական ռեսուրսների օգտագործման անհրաժեշտություն, դրա հետևանքով բնական միջավայրը ենթարկվում է հասարակության զարգացման համար անբարենպաստ հսկայական փոփոխությունների, որոնց շնորհիվ ձևավորվել է էկոլոգիական գլոբալ ճգնաժամի իրական վտանգ:

Չափազանց ահագնացող է երկրամերձ շերտերում օզոնի շերտի քայքայումը և դրա բացասական ներգործությունը էկոլոգիական համակարգերի վրա: Բանը նրանում է, որ արեգակից եկող ուլտրամանուշակագույն ճառագայթները օժտված են հսկայական էներգիայով և կարող են քայքայել օրգանական միացությունների մոլեկուլների միջև եղած քիմիական կապերը: Դրա հետևանքով բջիջներում դիտվում են բազմաթիվ

փոփոխություններ, որոնք կարող են սկիզբ տալ ծանր հիվանդությունների ձևավորման: Բնական պայմաններում ուլտրամանուշակագույն ճառագայթները կլանելու օզոնի հատկության շնորհիվ դա տեղի չի ունենում և կյանքը հարատևում է մեր մոլորակի վրա:

Թթվածնի մոլեկուլն օզոնի կարող է վերածվել լույսի քվանտի էներգիայի հաշվին: Մոլեկուլային թթվածինը ճեղքվում է վերածվելով առանձին ատոմների, որոնք բավականին ակտիվ են և միանալով մոլեկուլային թթվածնին վերածվում են օզոնի $O_3[6]$: Այդ ռեակցիան ինտենսիվ ընթանում է մթնոլորտի վերին շերտերում՝ 20-50 կմ բարձրության վրա և ուլտրամանուշակագույն ճառագայթների ազդեցությամբ ձևավորվում է գրեթե ողջ օզոնը: Մթնոլորտում օզոնի խտության փոփոխությունները բնական պայմաններում տատանվում են 0.5-ից մինչև մեկ տոկոսի սահմաններում: Սակայն կապված մարդկային գործոնի հետ մթնոլորտում օզոնի պարունակությունն աստիճանաբար նվազում է: Օզոնի հիմնական քայքայողը քլորն է, որի պարունակության աճն ամբողջությամբ տեխնածին բնույթ ունի: Քլորի ատոմն ակտիվորեն միանում է օզոնի հետ առաջացնելով քլորի և թթվածնի մոնօքսիդ: Դրա հետևանքով օզոնը ճեղքվում է՝ վերածվելով մոլեկուլային և ատոմական թթվածնի: Անջատված քլորի ատոմը կարող է միանալ օզոնի մեկ այլ մոլեկուլի և կրկնել նկարագրված ռեակցիան: Նման ճանապարհով քլորի մեկ ատոմը մթնոլորտի վերին շերտերում կարող է քայքայել 100.000 մոլեկուլ օզոն:

Օզոնը կարող է քայքայել նաև ազոտի մոնօքսիդը, սակայն այդ դեպքում դրա մեկ մոլեկուլը կարող է ճեղքել միջին հաշվով 10 մոլեկուլ: Այդ պատճառով ազոտի մոնօքսիդը քլորի համեմատությամբ քիչ վտանգավոր է օզոնի քայքայման գործում: Քլորը մթնոլորտ թափանցում է տարբեր ճանապարհներով, դրա որոշ քանակներ դուրս են գալիս քիմիական արդյունաբերության մեջ արտահոսքի կամ վթարների դեպքում: Սակայն մթնոլորտում քլորի հիմնական մատակարարը ֆրեոնն է. որը ֆտորի, քլորի և ածխածնի համալիր միացություն է: Ֆրեոնները լայնորեն օգտագործվում են կենցաղային, արդյունաբերական միլիոնավոր սարքավորումների մեջ, որպես սառեցնող նյութ և դրանցից մեծ քանակությամբ ֆրեոն է անցնում մթնոլորտ: Օզոնը քայքայող նյութեր արտանետում են նաև ամենատարբեր հրթիռները, որոնք ուղեծիր են տանում արբանյակներ և տիեզերական նավեր:

Քանի որ օզոնը քայքայող հիմնական տարրը քլորն է, պետք է կրճատել դրա արտանետումները և ֆրեոնը փոխարինել այլ նյութերով: Հարկավոր է լուծել հրթիռային և ռեակտիվ շարժիչների ոչ էկոլոգիապես աղտոտող մաքուր վառելիքի օգտագործման խնդիրը: Ի՞նչ հետևանքներ կարող են ունենալ օզոնի շերտի մոսրացումը և պատռվածքները մոլորակի օրգանական աշխարհի վրա: Աննախադեպ կմեծանա դեպի երկիր ուլտրամանուշակագույն ճառագայթների հոսքը: Ճառագայթման հետևանքով տարբեր օրգանիզմներում, այդ թվում նաև մարդու բջիջներում կքայքայվեն ազատ վալենտական կապերով մոլեկուլները: Կձևավորվեն, այսպես կոչված ազատ ռադիկալներ, որոնք օժտված են քիմիական մեծ ակտիվությամբ, դրանք կենդանի բջջում կարող են քայքայել մոլեկուլները, այդ թվում նաև սպիտակուցներն ու նուկլեինաթթուները: Բնական միջավայրում էկոլոգիական պայմանների փոփոխությունների հետևանքով ձևավորվում են նոր մուտացիոն գործոններ, որոնք խիստ վտանգավոր են գենոֆոնդի համար: Գենոֆոնդը բնութագրվում է որպես ԴՆԹ-ի մոլեկուլում կոդա-

վորված պոպուլյացիայի գենետիկական հիշողություն, որը սերնդե-սերունդ փոխանցվում է պոպուլյացիայի բնական վերարտադրման գործընթացում [2,3]:

Պոպուլյացիայի գենոֆոնդը բնութագրվում է որոշակի որակական, բազմազանությամբ, որն անմիջականորեն կախված է առանձին գեների ալելների հավաքածուից և դրանց դրսևորման հարաբերական հաճախականությունից:

Գենոֆոնդի մեջ մտնում են ոչ միայն «դրական» այլև «բացասական» գեների տարբերակներ: Գեների առաջին տարբերակը ձևավորում է նորմալ գենետիկական փոփոխականություն (օրինակ աչքերի գույնի, արյան խմբերի, մտավոր ընդունակությունների, դրական փոփոխությունները), իսկ երկրորդը, որին անվանում են նաև պոպուլյացիայի գենետիկական բեռ, կարող է առաջացնել չկանխատեսված անվտանգություն, բնածին արատներ, ժառանգական կամ ժառանգական հակվածությամբ օժտված հիվանդություններ:

Գենոֆոնդի կայունության մեջ չափազանց կարևոր է մուտացիաների գործոնը: Մուտացիաները գենետիկական նյութի՝ ԴՆԹ-ի քանակի կամ կառուցվածքի մեջ թռիչքաձև դրսևորվող ժառանգվող փոփոխություններն են: Գենաթունավոր նյութերով շրջակա միջավայրի աղտոտումը մեծ սպառնալիք է ստեղծում ամբողջ կենդանականի գենետիկական անվտանգության համար: Գենային մուտացիաների հետ կապված ժառանգական հիվանդությունները լայն տարածում են գտել: Ներկայումս հայտնի են մոտ 6.000 նման հիվանդություններ, որոնք գումարային հաճախականությամբ պոպուլյացիայի մեջ կազմում են մեկ տոկոս:

Մարդու համար վտանգավոր են նաև բակտերիաների ու վիրուսների միկրոաշխարհում գոյություն ունեցող տրանսֆորմացիաները, որոնց հետևանքով կարող է բարձրանալ հիվանդությունների հարուցիչների ախտահարույց կարողությունը (վիրուլենտությունը), իսկ որոշ անվնաս միկրոօրգանիզմներ կարող են վերափոխվել ախտահարույցների:

Վերը բերվածը կասկած չի հարուցում, որ շրջակա միջավայրում մուտագենների ներգործությամբ մուտացիաների բեռի կուտակումը կործանարար ազդեցություն կարող է ունենալ գենոֆոնդի վրա, քանի որ մուտացիաների մի մասը իջեցնում են առանձնյակների հարմարվողականության ընդունակությունը, հաճախ հանգեցնելով մահացու ելքի: Այստեղից հետևում է նախապահպանական միջոցառումների անհապաղ կիրառման անհրաժեշտությունը, որոնք կարող են թեթևացնել մուտացիաների բեռը: Շրջանառությունից պետք է հանվեն մուտացիաներ առաջացնող նյութերը, դրանք փոխարինելով ավելի անվնաս համանմաններով: Անհրաժեշտ է աստիճանաբար արգելել արդյունաբերության, գյուղատնտեսության, բժշկության մեջ և կենցաղում օգտագործվող այն նյութերը, որոնք գենաթունածին ներգործություն ունեն մարդու վրա: Ավելի հեռանկարային կարող են լինել այն միջոցառումները, որոնք նպաստում են մուտագենների նկատմամբ մարդու օրգանիզմի դիմացկունության բարձրացմանը: Օրգանիզմում ֆերմենտային հատուկ համակարգերն իրենք պայքարում են մուտացիաների ներգործությունների դեմ վերականգնելով ԴՆԹ-ի վնասվածքները:

Մեր մոլորակի վրա կյանքի պահպանման և զարգացման մեջ խիստ կարևոր է նաև երկրի ջերմացումը և դրա աղետալի հետևանքները: Այն էներգիան, որը երկիրն ստանում է տիեզերքից ճառագայթների և տիեզերական մասնիկների միջոցով, վերջին հաշվով փոխակերպվում է ջերմության և դրա մի մասը կրկին անդրադառնում է: Երկրից

տիեզերական տարածություն. Էներգիայի անդրադարձման փոփոխությունների հետևանքով էլ ձևավորվում են կլիմայական կատակլիզմները:

Երկրի կենսոլորտը ինքնակարգավորվող համակարգ է, որի շնորհիվ մոլորակի ջերմաստիճանն անսահման չի բարձրանում, սակայն տեսականորեն դա հնարավոր է: Բնական պայմաններում ածխաթթու գազի կուտակումները չեն հանգեցնում գլոբալ ջերմային էֆեկտի ձևավորման, քանի որ բույսերն այն կլանում են ֆոտոսինթեզի պրոցեսում: Սակայն մեր մոլորակի կլիմայի ձևավորման մեջ կարևոր ներգործություն ունի մարդու թերմոգեն գործունեությունը: Էներգիայի բոլոր տեսակների օգտագործումը վերջին հաշվով հանգեցնում է ջերմության առաջացման, որի հետևանքով մարդածին ջերմության բաժինը գնալով աճում է: Սակայն ջերմության այդ քանակն էական չի կարող լինել մեր մոլորակի ջերմային հաշվեկշռի մեջ, քանի որ այն կազմում է դրա ընդամենը մեկ տոկոսը: Ջերմային հաշվեկշռի մեջ էական է մթնոլորտում ածխաթթու գազի կուտակումը: Վերջին տարիների ընթացքում մթնոլորտում այդ գազի պարունակությունն աճել է 12-15 տոկոսով: Ածխաթթու գազը չի խոչընդոտում դեպի երկիր տեսանելի ճառագայթների ներթափանցումը: Արեգակի ճառագայթները տաքացնում են երկրի մակերեսը, սակայն ջերմության ավելցուկը չի անդրադառնում ածխաթթու գազի շերտի պատճառով, ձևավորվում է ջերմոցային էֆեկտ: Այդ էֆեկտի ձևավորմանը մասնակցում են նաև որոշ գազակերպ ածխաջրածիններ, որոնց մեջ նկատելի է մեթանի բաժինը, որը մթնոլորտ է թափանցում բնական աղբյուրներից, ճահիճներից, ինչպես նաև մեթանային խմորումների հետևանքով:

Ի՞նչ հնարավոր հետևանքներ կունենա մեր մոլորակի ջերմացումը:

Ածխաթթու գազի արտանետումների այսօրվա տեմպերի պայմաններում մինչև 30-ական թվականները դրա պարունակությունը մթնոլորտում կկրկնապատկվի, որը կհանգեցնի Երկրի ջերմաստիճանի 3-5 աստիճանով բարձրացմանը: Այժմ դժվար է ճշտորեն կանխատեսել թե՛ դրա հետևանքով համաշխարհային օվկիանոսում ինչպիսի հոսանքներ կձևավորվեն և ինչ ուղղություն կունենան, սակայն համոզված կարելի է ասել, որ կհալվեն բևեռներում կուտակված սառցադաշտերը, դա կհանգեցնի օվկիանոսի մակարդակի մի քանի մետրով բարձրացմանը, որի հետևանքով ջրածածկ կլինեն մերձծովյան հսկայական տարածություններ, որի վրա բնակվում է մարդկության 1/4 մասը: Դժվար է ճշտորեն նկարագրել այն սցենարները, որոնք կդրսևորվեն երկրի ջերմացման հետևանքով: Սակայն այսօր արդեն տեսնում ենք դրա աղետալի հետևանքներն աշխարհի տարբեր տարածաշրջաններում, դա հարցականի տակ է դնում կենսոլորտի պահպանումը և կարող է հանգեցնել կենսաբազմազանության զգալի կորստի:

Ինչպես տեսնում ենք երկրի ջերմային հաշվեկշռի տեղաշարժերի հետևանքով կլիման կարող է գլոբալ փոփոխությունների ենթարկվել, որը լի է աղետալի հետևանքներով: Նման վիճակի կանխումը և Երկրի ջերմային հաշվեկշռի պահպանումը, պատասխանատվությունը մթնոլորտում ածխաթթու գազի կուտակումների նկատմամբ և դրանց անհապաղ կրճատման անհրաժեշտությունը, դարձել է անհետաձգելի խնդիր մեր մոլորակի վրա մարդկության հուսալի ապագայի հրամայական պայման:

Բանալի քառեր՝ Էկոլոգիական հիմնախնդիրներ, օգոն, մուտացիաներ:

Գրականություն

1. **Будыко М. И.** Глобальная экология. М.: Мысль. 1997
2. **Дубинин Н.П.** Некоторые проблемы современной генетики. М.: Наука. 1994. 224с.
3. **Дубинин Н.П.** Пашин Ю.В. Мутагенез и окружающая среда. М.: Наука. 1978. 130с
4. **Небель Б.** Наука об окружающей среде. М.: Мир, 1993. Т.1. 420с
5. **Одум Ю.** Экология. М.: Мир, 1986. Т. 1. 328с
6. **Смит У.** Лес и атмосфера. М.: Мир, Прогресс, 1985. С. 33-40.

ГЛОБАЛЬНЫЕ ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ И ВОЗМОЖНЫЕ ПУТИ ИХ РАЗРЕШЕНИЯ

А. А. СИМОНЯН

*Заслужанный деятель науки ПА, профессор,
заведующий кафедрой биологии, экологии и здорового образа жизни ГГУ*

Н. В. МУРАДЯН

Специалист отдела информации и связей с общественностью ГГУ

М. Г. ОГАННИСЯН

Лаборант кафедры биологии, экологии и здорового образа жизни ГГУ

М. Г. НАХРАТЯН

Специалист отдела по обеспечению качества ГГУ

В работе приведены современные глобальные экологические проблемы и возможные пути их разрешения.

GLOBAL ECOLOGICAL PROBLEMS AND THEIR POSSIBLE SOLUTIONS

A. A. SIMONYAN

*RA Honoured Specialist, Professor, Head of GSU Chair of Biology, Ecology and
Healthy Lifestyle*

N. V. MURADYAN

Specialist of GSU Public Relation and Information Department

M. H. HOVHANNISYAN

Laboratory Assistant of GSU Chair of Biology, Ecology and Healthy Lifestyle

M. H. NAKHRATYAN

Specialist of GSU Quality Assurance Department

The modern ecological problems and their possible solutions are discussed in the article.

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԷԿՈՆՈՄԻԿԱԿԱՆ ԳՆԱՀԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՍՊԻՏԱԿ
ԱՌՆԵՏԻ ԼՅԱՐԴԻ ՓՈՐՁԱՐԱՐԱԿԱՆ ՑԻՌՈՁԻ ԴԵՊՐՈՒՄ**

Ա. Ա. ՍԻՄՈՆՅԱՆ

*Կենսաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ՀՀ գիտության վաստակավոր գործիչ,
ԳՊՀ կենսաբանության, էկոլոգիայի և առողջ ապրելակերպի ամբիոնի վարիչ,
ՀՀ ԳԱԱ Հ.Բունիաթյանի անվան կենսաքիմիայի ինստիտուտ*

Ա. Ս. ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ

*Կենսաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ԳՊՀ կենսաբանության, էկոլոգիայի և առողջ ապրելակերպի ամբիոն,
ՀՀ ԳԱԱ Հ.Բունիաթյանի անվան կենսաքիմիայի ինստիտուտ*

Ս. Ս. ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ

*Կենսաբանական գիտությունների դոկտոր,
առաջատար գիտ.աշխատող*

Լյարդի ցիռոզը խրոնիկական, բազմաախտապատճառական հիվանդություն է, որի ախտանշանները լյարդի պարենխիմային հյուսվածքի մեռուկային և սնուցման փոփոխություններն են, որոնք ուղեկցվում են հանգուցային ռեգեներացիայի, ինչպես նաև շարակցական հյուսվածքի դիֆուզ աճի, օրգանի կառուցվածքի ֆունկցիայի խանգարումներով:

Լյարդի ցիռոզի պատճառ կարող են լինել ալկոհոլով խրոնիկական թունավորումը (ըստ տարբեր տվյալների՝ 40-80%) և վիրուսային B, C, D հեպատիտները: Ալկոհոլային ցիռոզի դրսևորման փուլերն են սուր ալկոհոլային հեպատիտը և լյարդի ճարպային դիստրոֆիան: Առավել ծանր ընթացքով աչքի են ընկնում լյարդի ալկոհոլավիրուսային զուգակցված ցիռոզները: Լյարդի ցիռոզն առաջանում է մի քանի ամիսների կամ տարիների ընթացքում: Փոփոխվում է հեպատոցիտների գենային ապարատը և առաջանում են ախտաբանական շեղումներով նոր բջիջներ:

Լյարդաբանների Համաշխարհային ասոցիացիան, ելնելով լյարդի հյուսվածքի ձևաբանական առանձնահատկություններից, առաջարկել է լյարդի ցիռոզի հետևյալ ձևերը.

- ☐ մանրահանգույց (հանգույցների տրամագիծը 1-3 մմ);
- ☐ խոշորահանգույց (հանգույցների տրամագիծը 3 մմ-ից ավելի);
- ☐ թերի միջնորմներով (սեպտալ);
- ☐ խառը (դիտվում են հանգույցների տարբեր ձևեր):

Ցիռոզները տարբերակվում են նաև ըստ իրենց ակտիվության աստիճանի, էթիոլոգիայի, կենսաքիմիական առանձնահատկությունների և լյարդի մորֆոլոգիական փոփոխությունների [1, 3]:

Մեր կողմից կատարված հետազոտություններում ցույց էր տրվել, որ ածխածնի քառաքլորիդով (CCl_4) մակածված լյարդի ցիռոզի դեպքում սպիտակ առնետների լյարդի միտոքոնդրիումների մեմբրաններում և լուծելի ֆրակցիայում զգալիորեն ճնշվում է ԱԵՖազայի ակտիվությունը, աճում է լիպիդների գերօքսիդացման պրոցեսը, խանգարվում է ֆոսֆոլիպիդ-ֆոսֆոլիպիդային փոխհարաբերության կայունությունը:

Այդ դեպքում ֆոսֆոլիպազա A_2 -ի ակտիվացումն ուղեկցվում է ֆոսֆոլիպիդ-գլիցերիդների և, հատկապես, ֆոսֆատիդիլխոլինների դիացիլացումով, պոլիենային շարքի չէսթերիֆիկացված ճարպաթթուների և դրանց գերօքսիդացման վերջնական արգասիքի՝ մալոնային դիալդեհիդի զգալի ելքով [2, 4-7, 10]:

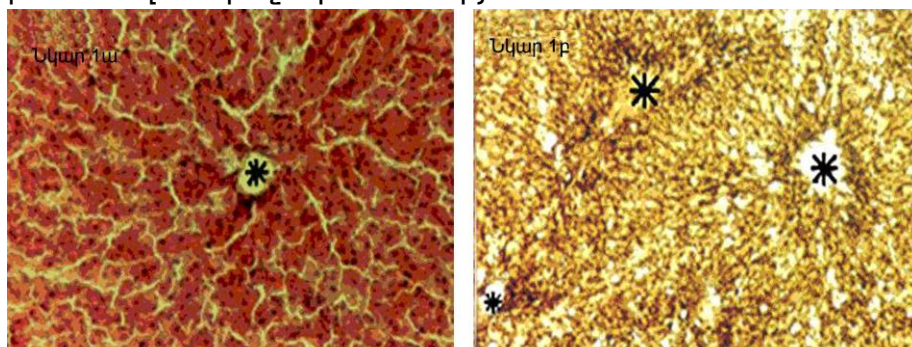
Փորձակենդանիներին նախօրոք ներարկված α -տոկոֆերոլը և դրա սիներգիստը՝ նատրիումի թիոսուլֆատը նկատելիորեն կարգավորում են CCl_4 -ի ներգործմամբ դիտված նյութափոխանակային շեղումները:

Կենսաքիմիական հետազոտություններից ստացված այդ տվյալներից ելնելով կարևոր հետաքրքրություն է ներկայացնում CCl_4 -ով մակածված լյարդի ցիռոզի դեպքում ուսումնասիրել լյարդի հյուսվածաբանական և հյուսվածաքիմիական փոփոխությունները, որոնք ուղեկցվում են այդ ախտահարման դեպքում:

Հետազոտությունների համար վերցվել են 180-200գ կշռով արու սպիտակ առնետներ: Լյարդի փորձարարական ցիռոզը առաջացրել ենք կենդանիներին 20 օրվա ընթացքում 0.3 մլ CCl_4 -ի ներորովայնային եղանակով ներարկելով: Լյարդի հյուսվածքի համապատասխան մշակումները, մանրադիտակային կտրվածքների պատրաստումը և դիտումը կատարվել է Ի. Մելիքսեթյանի կողմից մշակված եղանակով [7]:

Ուսումնասիրվել է նաև հակաօքսիդանտային գործոնների՝ α -տոկոֆերոլի և նատրիումի թիոսուլֆատի ազդեցությունը լյարդի ախտահարված բջջային կառուցվածքների ռեգեներացիայի վրա:

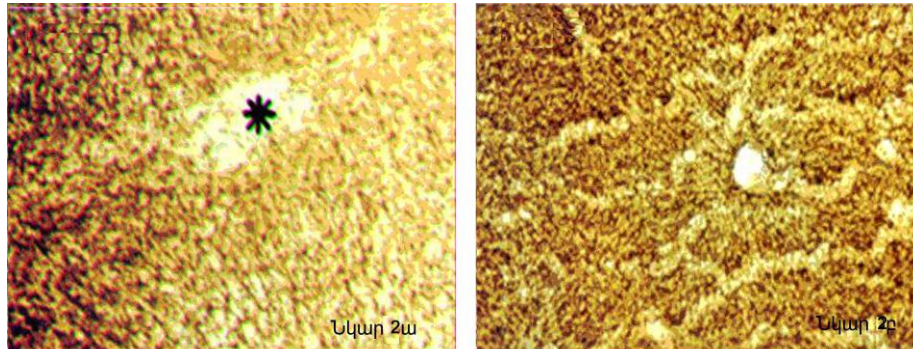
Մանրադիտակային հոտազոտությունները ցույց են տվել, որ ինտակտ առնետների լյարդի բլթերում տրաբեկուլները պորտալ հատվածների և կենտրոնական երակների միջև հավասարաչափ են տեղաբաշխված (նկ. 1ա և 1բ): Սինուսիոիդները հեպատոցիտների սյուների միջև լայնացած չեն և հիմնականում արյան ձևավոր տարրեր չեն պարունակում, բացի եզակի էրիթրոցիտներից և լիմֆոցիտներից: Հեպատոցիտների միջև անցնում են բարակ լեղամազանոթները: Որոշ հատվածներում երևում են պորտալային եռյակները, իրենց մեջ տեղավորված երակներով, լյարդային զարկերակներով և լեղածորաններով: Կենտրոնական երակների պատերը ամբողջական են, որոնց մեջ երբեմն երևում են էպիթելային բջիջներ: Կենտրոնական երակները հիմնականում դատարկ են: Միջբլթային շարակցահյուսվածքային միջնորմները կան շերտերը բարակ են և հավասարաչափ հաստություն ունեն:

Նկ. 1. Ինտակտ առնետների լյարդի կառուցվածքը:

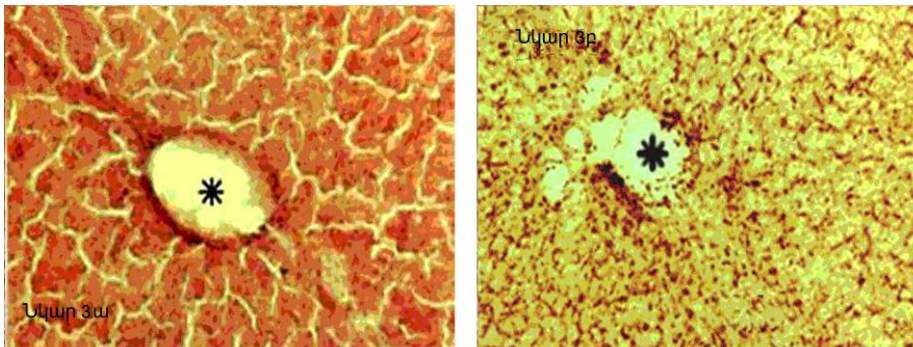
Ածխածնի քառաքլորիդով մակածված առնետների լյարդի ցիռոզի դեպքում, պորտալային հատվածներին մոտ դիտվում են զգալի օջախային փոփոխություններ (նկ. 2ա): Կենտրոնական երակի շուրջ դիտվում է թթու ֆոսֆատազի ոչ հավասարաչափ ակտիվություն: Փոփոխություններ են դիտվում նաև պարենխիմում և լյարդի ստրոմայում: Ստրոմայի շարակցահյուսվածքային միջնորմները լայնացած են և

պարունակում են ստրոմային բջիջներ, հավանաբար ֆիբրոբլաստներ, ինչպես նաև լիմֆոցիտներ և էրիթրոցիտներ: Պարենքիմի հեպատոցիտները ձևաբանորեն դեֆորմացված են, որի հետևանքով դրանց սյուներն ավելի խոշոր են: Կենտրոնական երակների պատերը տեղ-տեղ չեն երևում, իսկ սինուսիդները զգալիորեն լայնացած են և ձևափոխված տեսք ունեն (նկ. 2բ): Տեղ-տեղ պարենքիմում երևում են ցրված խորդուբորդ գոյացություններ, որոնք հիշեցնում են թթու ֆոսֆատազի բարձր ակտիվությամբ մազանոթներ:

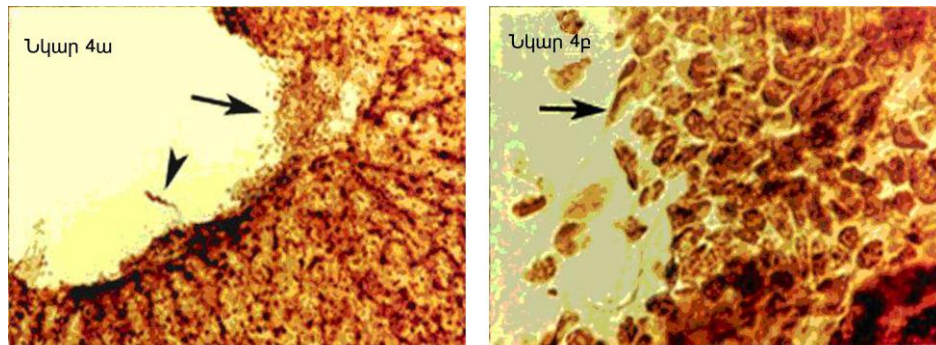

Նկ. 2. Առնետների լյարդի կառուցվածքը ածխածնի քառաքլորիդով մակածված ցիռոզի դեպքում:

α -Տոկոֆերոլի և, հատկապես, նատրիումի թիոսուլֆատի ազդեցությամբ լյարդի հյուսվածաբանական պատկերը մոտենում է ինտակտ առնետներին (նկ. 3, 4): Սինուսիդները ամենուրեք միանման մեծություն ունեն և հավասարաչափ տեղակայված են հեպատոցիտների սյուների միջև (նկ. 3, 4): Միաժամանակ հեպատոցիտների շուրջ և հատկապես կենտրոնական երակներում դիտվում է տարբեր գոյացությունների էական կուտակումներ, որոնց տարբերակումը, առանց որոշակի տեստերի, բավականին դժվար է: Այնուամենայնիվ, չնայած դրան, պարզ երևում են արյան ձևավոր տարրեր՝ էրիթրոցիտներ, լիմֆոցիտներ և մեգակարիոցիտներ:

Նկ. 3. Ցիռոզով հիվանդ առնետների լյարդի կառուցվածքը α -տոկոֆերոլի ներարկումից հետո:

Նկ. 4. Ցիռոզով հիվանդ առնետների լյարդի կառուցվածքը նատրիումի թիոսուլֆատի ներարկումից հետո:

Հատկանշական է, որ հանդիպում են նաև բազմաթիվ օվալաձև գոյացություններ, որոնք հիշեցնում են լյարդի նույնանուն բջիջները, իսկ հնարավոր է նաև՝ մակրոֆագեր (Նկ. 4բ): Բացի դրանից, կենտրոնական երակներում երևում են եզակի ոլորում մազանոթներ հիշեցնող կառուցվածքներ կամ հաստ գոյացություններ, հավանաբար նյարդաթելեր: Դրանց ճշտությունը պարզելու համար կպահանջվեն լրացուցիչ հետազոտություններ:

Երևում է, որ փոխանակային պրոցեսները, որոնք կատարվում են լյարդի ացինոսի երեք գոտիներից յուրաքանչյուրում, տարբերվում են իրենց բնույթով: Դրանով կարելի է բացատրել այն փաստը, որ որոշ թույներ կամ սննդի պակասը կերաբաժնում վնասում են լյարդի տարբեր գոտիները: Այստեղից պարզ է դառնում, թե ինչու լյարդի բլթերի առանձին մասեր տարբեր ազդակներից վնասվում են տարբեր չափով: Սակայն միայն դրանով հնարավոր չէ բացատրել ցիռոզով հիվանդ կենդանիների լյարդի հյուսվածքում դիտարկվող վերականգնողական պրոցեսները α -տոկոֆերոլի և նատրիումի թիոսուլֆատի ներգործությամբ:

Ստացված արդյունքներից կարելի է եզրակացնել, որ այդ նյութերի ներգործությամբ սինուսիդներում և կենտրոնական երակներում արյան ձևավոր տարրերի աճը տեղի է ունենում հեմատոպոեզի ինտենսիվացման հետևանքով, որի շնորհիվ ակտիվանում է իմունային համակարգը: Բացառված չէ նաև ոսկրածուծից լյարդ փոխադրված ցողունային բջիջների առկայությունը:

Հասուն առանձնյակների լյարդում ցողունային բջիջների ֆունկցիան ամբողջությամբ պարզաբանված չէ: Դրանց լյարդում պարունակվում են մեծ քանակությամբ տարբերակված բջիջների տիպեր: Վերջին ժամանակներում կատարված հետազոտությունները ցույց են տվել, որ մեզոդերմի արյունաստեղծ բջիջները լյարդում կարող են հայտնվել դրա վնասվելուց հետո և պլաստիկություն դրսևորել՝ վերափոխվելով հեպատոցիտների, որոնք սովորական պայմաններում առաջանում են էնդոդերմում: Ցողունային բջիջների պլաստիկության շնորհիվ վերափոխվում են այլ հյուսվածքների բջիջների: Սակայն դեռևս հայտնի չէ, թե նման ձևով կարող են առաջանալ լյարդի ձվաձև բջիջներ [8, 9]:

Լյարդի ձվաձև բջիջներն առաջանում են պորտալային հատվածներից և կարող են առաջացնել հեպատոցիտներ կամ լեդածորանների էպիթելային բջիջներ: Հայտնի է նաև, որ հեպատոցիտները ևս կարող են լյարդում ցուցաբերել վերականգնողական գործընթաց:

Ելնելով նշվածից, կարելի է ենթադրել, որ ցիռոզով հիվանդ առնետների լյարդի վերականգնման ակտիվացումը α -տոկոֆերոլի և նատրիումի թիոսուլֆատի ազդե-

ցությամբ կապված է ոսկրածուծի հեմատոպոեզի խթանման և լյարդում ձևավոր տարրերի հայտնվելու հետ: Սակայն չի բացառվում նաև ձվաձև բջիջների մասնակցությունը լյարդի ռեգեներացմանը հակաօքսիդանտային գործոնների ներգործությամբ:

Բանալի բառեր՝ ցիռոզ, միտոքոնդրիումներ, թթու ֆոսֆատազ, ածխածնի տետրաբրոմիդ, հակաօքսիդանտային գործոններ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Зубер В. Л. Методы биохимических исследований // Л. – 1982. – С. 74-87.
2. Карагезян К. Г. Роль фосфолипидов в жизнедеятельности организма // Ереван: Айастан. – 1972. – 267 с.
3. Кольман Я., Рем К.-Г. Наглядная биохимия // М.: Мир. – 2000. – 469 с.
4. Маргарян А. С., Симонян Г. М., Симонян А. А., Симонян М. А. Механизмы повреждающего действия CCl_4 на эритроцитарные мембраны и металлопротеины крови in vitro. // Ж. Вопросы теоретической и клинической медицины. 2004. Т. 7, N1. С. 3-7.
5. Маргарян А. С., Симонян Р. А., Бадалян Р. Б., Бабаян М. А., Симонян А. А., Симонян М. А., Аветисян А. А. Протекторный эффект α -токоферола на метаболизм активных форм кислорода в тканях крыс при CCl_4 -индуцированном циррозе печени. // Сборник научных статей Гаварского госуниверситета. 2004. Т. 7. С. 272-278.
6. Маргарян А. С., Бадалян Р. Б., Абрамян С. С., Симонян Л. А., Батикян И. Г., Симонян А. А. Регулирующее действие антиоксидантных факторов на различные метаболические процессы при экспериментальном циррозе печени. // «Проблемы биохимии, радиационной и космической биологии», III Международный симпозиум под эгидой ЮНЕСКО, посвященный 100-летию со дня рождения академика Н.М. Сисакяна; Ереван-Аштарак, 2-4 апреля, С. 40-41, 2007.
7. Меликсетян И. Б., Маргарян А. С., Симонян Л. А., Бадалян Р. Б., Батикян И. Г., Симонян А. А. Гистологические и ультраструктурные изменения в печени белых крыс при CCl_4 -индуцированном циррозе. // Биол. Ж. Армении. 2006. Т. 58, N 1-2. С. 48-54.
8. Подымова С. Д. Болезни печени // 3-е издание. Руководство для врачей. М.: Медицина – 1998. – 703 с.
9. Fields M., Lewis C. G. Biochemical effect of antioxidants on lipids and liver function in experimentally-induced liver damage // Ann. Clin. Biochem. – 1997. – V. 13. – P. 656-663.
10. Margaryan A. S., Simonyan L. A., Badalyan R. B., Batikyan I. G., Simonyan A. A. Disorders of phospholipids metabolism in the brain of white rats during experimental liver cirrhosis and corrective effect of antioxidant factors. // Proceedings of Symposium “Actual Problems in Neurochemistry and Neuroimmunology” (dedicated to the 100th birthday of Academician H. Buniatian). Neurochemical J. – 2008. – V. 25(4). – P. 343-344.

ГИСТОЛОГИЧЕСКИЕ И ГИСТОХИМИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ ПРИ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОМ ЦИРРОЗЕ ПЕЧЕНИ

А. А. СИМОНЯН

*Заслуженный деятель науки РА, профессор,
Заведующий кафедрой биологии, экологии
и здорового образа жизни ГГУ*

А. С. МАРГАРЯН

Кандидат биологических наук, доцент

С. С. АБРАМЯН

*Доктор биологических наук,
Ведущий научный сотрудник*

Исследованы гистологические и гистохимические изменения в печени белых крыс при экспериментальном циррозе печени, индуцированным CCl₄. Наблюдались положительные сдвиги в регенерации печени под воздействием антиоксидантных факторов - α-токоферола и тиосульфата натрия.

HISTOLOGICAL AND HISTOCHEMICAL CHANGES DURING EXPERIMENTAL LIVER CIRRHOSIS

A. A. SIMONYAN

*RA Honoured Scientist, Professor, Head of GSU
Chair of Biology, Ecology and Healthy Lifestyle*

A. S. MARGARYAN

Doctor of Biology, Associate Professor

S. S. ABRAHAMYAN

*Doctor of Biology,
Leading scientific researcher*

The histological and histochemical changes have been investigated in white rats liver with experimental cirrhosis induced by CCl₄. It was shown the positive developments in liver regeneration under the influence of antioxidant factors - α-tocopherol and sodium thiosulfate.

**ВЛИЯНИЕ SkQ1 НА АКТИВНОСТЬ Mg^{2+} -АТФазы В МИТОХОНДРИЯХ
РАЗЛИЧНЫХ ОРГАНОВ КРЫС ПРИ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫХ
ЭПИЛЕПТИФОРМНЫХ СУДОРОГАХ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ РАЗЛИЧНЫХ ДОЗ
ПЕНТИЛЕНТЕТРАЗОЛА**

А. А. СИМОНЯН

*Заслуженный деятель науки РА, профессор,
заведующий кафедрой биологии, экологии
и здорового образа жизни ГГУ*

А. С. МАРГАРЯН

Кандидат биологических наук, доцент

Л. А. СИМОНЯН

Кандидат медицинских наук, доцент

Р. Б. БАДАЛЯН

Кандидат биологических наук

Эпилепсия – одна из распространенных патологий нервной системы, является хроническим полиэтиологическим заболеванием. Распространяемость этого заболевания среди населения земного шара составляет около 5 случаев на 1000 человек (0.5%), а в слабо развитых странах достигает 0.8-1%. Эта патология характеризуется стойкой склонностью к возникновению эпилептических припадков, а также нейробиологическими, психологическими и социальными последствиями. Проблема эпилепсии сложна и многогранна. Болезнь влияет на все стороны жизни больного человека, что и диктует необходимость глубокого анализа этой проблемы с медико-социальной точки зрения [2].

Биохимические механизмы патогенеза эпилепсии связаны с расстройством ионных, медиаторных и энергетических процессов. Ионные сдвиги ведут к повышению мембранной проницаемости и усилению в результате этого деполяризации нейронов, их сверхвозбудимости. Снижение запасов глюкозы и накопление молочной кислоты в тканях головного мозга во время приступа эпилепсии являются причиной ацидотических сдвигов, усугубляющих гипоксию и снижающих уровень фосфатных соединений. В наших предыдущих работах [5-7] было показано, что при эпилептиформных припадках, индуцированных пентилентетразолом (ПТЗ), статистически достоверно стимулируется функциональная активность АТФазы в различных органах у белых крыс, а эндогенно введенный α -токоферол и его синергист – тиосульфат натрия выступают в роли антиоксидантного стимулятора эндогенной системы антирадикальной защиты клетки.

Фосфорные соединения входят в состав цитоплазмы и клеточных структур организма и являются обязательным условием их существования и нормальной жизнедеятельности клеток. Органические соединения фосфорной кислоты являются важнейшими промежуточными продуктами основных процессов катаболизма и анаболизма. Углеводы и их производные служат энергетическим, структурным и пластическим материалом, субстратами и регуляторами важнейших биохимических процессов. Есть основание полагать, что содержанием и интенсивностью распада фосфорных соединений определяется функци-

ональное состояние центральной нервной системы (ЦНС). Дефицит ферментов энергетического обмена может привести к тяжёлым заболеваниям [2, 3], в том числе, эпилепсии.

Поиск эффективных соединений – антиоксидантов, способных селективно регулировать продукцию активных форм кислорода (АФК) митохондриями, привел к необходимости разработки акад. В.П.Скулачевым и сотр. в Институте физико-химической биологии им. А.Н.Белозерского МГУ нового типа антиоксидантов, названных SkQ. Они являются производными пластохинона, конъюгированными с липофильными катионами, что позволяет им свободно проникать через бислойные липидные мембраны митохондрий [8].

Целью настоящего исследования явилось выяснение роли SkQ1 в активности АТФазы, имеющей большой диапазон колебаний в зависимости от характера физиологических и патологических состояний организма. В опытах *in vivo* исследовали влияние SkQ1 на каталитическую активность Mg^{2+} -АТФазы в митохондриях белых крыс при эпилептиформных припадках, индуцированных ПТЗ. Эпилептиформные припадки вызывали одноразовым введением разных доз ПТЗ, что позволило изучить также дозовую зависимость изменений активности исследуемого фермента.

Материалы и методы. В экспериментах использовали беспородных крыс-самцов массой 180-200 г, содержавшихся в условиях вивария при естественном освещении и свободном доступе к воде и пище. Эпилептиформные припадки вызывали одноразовым введением ПТЗ внутримышечно из расчета 5 или 8 мг на 100 г веса животного. Подопытные животные были разделены на 5 групп:

1. Контрольная группа - животным вводили 1мл физраствора.
2. Опытная группа II - животным вводили ПТЗ из расчета 5 мг на 100 г веса животного в 1 мл воды.
3. Опытная группа III - животным вводили ПТЗ из расчета 8 мг на 100 г веса в 1 мл воды.
4. Опытная группа IV - животным в течение 2 дней вводили SkQ1 в расчете 37 нм в 1мл воды один раз в день, а в день опыта вводили ПТЗ 5 мг на 100 г веса животного в 1мл воды.
5. Опытная группа V - животным в течение 2 дней вводили SkQ1 в расчете 37 нм в 1мл воды один раз в день, а в день проведения эксперимента вводили ПТЗ 8 мг на 100 г веса животного в 1 мл воды.

Судорожное поведение наблюдали в течение 20 мин после инъекции ПТЗ. В опытных группах животных II и III эпилептиформные припадки, вызванные ПТЗ, проявлялись уже через 12-14 мин после введения препарата, в то же время в группах IV и V через 18-20 мин наблюдались слабые признаки судорожного припадка. Стадии судорог определяли по модифицированной шкале Racine R.J. [11].

Животных декапитировали после полного проявления генерализованных тоникоклонических судорог. После декапитации соответствующие ткани быстро извлекали, промывали в охлажденном растворе 0.25 М сахарозы - 0.02 М трис-HCl буфера (pH 7.4).

Измельченные ткани гомогенизировали в том же буфере гомогенизатором с тефлоновым пестиком. Ядерную фракцию из гомогената различных тканей выделяли центрифугированием при 600-800 g, а митохондрии мозга – при 18000 g, печени – 9000 g в

течение 15 мин. Осадок митохондрий суспендировали в 0.25 М сахарозы – 0.02 М трис HCl буфере и центрифугировали повторно.

Инкубационная смесь (1 мл) для определения АТФ-фосфогидролазной активности содержала: 0.7 мл 0.25 М сахарозы – 0.02 М трис-HCl буфера, 0.1 мл митохондрий (соответствующей 2-3 мг белка), 0.1 мл (2 мМ) АТФ (Sigma chem. corp.), растворенного в сахарозы-трис-HCl буфере и 0.1 мл 1 мМ Mg^{2+} ($MgCl_2$) в конечной концентрации [4, 6]. Время инкубации смеси 30 мин при температуре 37°C. Об активности АТФазы судили по нарастанию в среде содержания неорганического фосфата. $P_{неорг.}$ определяли по Лоури и соавт. [9] и пересчитывали на мг белка [10]. Полученные данные обработаны статистически. Достоверность различий между средними величинами определяли по t-критерию Стьюдента [1].

Результаты и обсуждение.

В результате наших исследований было выявлено, что при разных дозах ПТЗ сдвиги в активности АТФазы неоднозначны.

В табл. 1 приведены данные экспериментов по изучению сдвигов активности Mg^{2+} -зависимой АТФазы в интактных митохондриях мозга крыс при ПТЗ-индуцированных эпилептиформных судорогах под воздействием SkQ1.

Таблица 1

**Влияние SkQ1 на активность Mg^{2+} -АТФазы в митохондриях
мозга белых крыс при ПТЗ-индуцированных эпилептиформных судорогах**
(ΔP в мкатамах / мг белка / 30 мин) $M \pm S.M.E.$; $n=9$

Варианты опытов	Без активатора	Mg^{2+} -зависимая АТФаза
<i>Контроль</i>	$1,37 \pm 0,0477$	$2,36 \pm 0,0446$
<i>ПТЗ (5мг)</i>	$2,76 \pm 0,0325$ $p < 0.001$	$5,09 \pm 0,0015$ $p < 0.001$
<i>ПТЗ (8мг)</i>	$0,99 \pm 0,0219$ $p < 0.001$	$1,68 \pm 0,0005$ $p < 0.001$
<i>ПТЗ + SkQ1 (5мг)</i>	$1,22 \pm 0,0149$ $p < 0.025$	$2,15 \pm 0,0006$ $p < 0.001$
<i>ПТЗ + SkQ1 (8мг)</i>	$1,07 \pm 0,0370$ $p < 0.001$	$1,87 \pm 0,0007$ $p < 0.001$

*Здесь и в следующей таблице p - по сравнению с контролем.

Полученные результаты показали, что при внутримышечном введении крысам ПТЗ в дозе 5 мг на 100 г веса животного (II группа) АТФазная активность в митохондриях мозга повышается. При инъекции же ПТЗ в дозе 8мг/100г (III группа) каталитическая активность фермента, наоборот, угнетается по сравнению с контролем.

Под влиянием SkQ1 активность Mg^{2+} -АТФазы в опытной группе IV достоверно ингибируется по сравнению с данными, полученными от II группы. Однако в группе V введение SkQ1 приводит к достоверному повышению активности АТФазы по сравнению с митохондриями той же ткани животных в группе III. Как видно из данных экспериментов, SkQ1 корректирует выявленные под влиянием пентилентретразола патогенные сдвиги в активности АТФазы, приближая их к контрольным значениям.

В тех же условиях опыта при внутримышечном введении ПТЗ в дозе 5мг/100г веса каталитическая активность Mg^{2+} -зависимой АТФазы в митохондриях печени стимулируется по сравнению с контролем (табл. 2). Введение же ПТЗ в дозе 8мг/100г не стимулирует активность Mg^{2+} -зависимой АТФазы в митохондриях печени, а наоборот - ингибирует.

Интересные результаты получены также при изучении активности фермента в печеночной ткани при совместном введении SkQ1 и ПТЗ. Согласно данным, приведенным в табл. 2, активность фермента в митохондриях печени под влиянием введенного крысам SkQ1 (группа IV) подавляется по сравнению с группой животных, получающих только ПТЗ в дозе 5мг/100г (группа II). При совместной же инъекции ПТЗ в количестве 8 мг и SkQ1 (группа V) наблюдается стимулирование активности Mg^{2+} -АТФазы в митохондриях печени по сравнению с группой животных, получающих только ПТЗ в дозе 8мг/100г веса животного (III).

Таблица 2

**Влияние SkQ1 на активность Mg^{2+} -АТФазы в митохондриях
печени белых крыс при ПТЗ-индуцированных эпилептиформных судорогах**
(ΔP в мкатомах / мг белка / 30 мин) $M \pm S.M.E.$; $n=9$

Варианты опытов	Без активатора	Mg^{2+} -зависимая АТФаза
<i>Контроль</i>	$1,64 \pm 0,026$	$2,23 \pm 0,049$
<i>ПТЗ (5мг)</i>	$1,87 \pm 0,002$ $p < 0.001$	$2,47 \pm 0,001$ $p < 0.001$
<i>ПТЗ(8мг)</i>	$1,29 \pm 0,022$ $p < 0.001$	$1,76 \pm 0,022$ $p < 0.001$
<i>ПТЗ + SkQ1 (5мг)</i>	$1,33 \pm 0,001$ $p < 0.001$	$1,65 \pm 0,001$ $p < 0.001$
<i>ПТЗ + SkQ1 (8мг)</i>	$1,54 \pm 0,001$ $p < 0.005$	$1,82 \pm 0,001$ $p < 0.001$

Обобщая выше приведенные результаты, можно заключить, что экзогенно введенный SkQ1, в независимости от дозы ПТЗ, нивелирует отклонения в активности Mg^{2+} -АТФазы в изолированных митохондриях мозга и печени белых крыс с моделированным эпилептиформным припадком.

Ключевые слова: эпилепсия, Mg^{2+} -АТФаза, митохондрии, активные формы кислорода, SkQ.

СПИСОК ИСПОЛЪЗУЕМОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бессмертный Б. С. Математическая статистика в клинической, профилактической и экспериментальной медицине. - М., 1967.
2. Дзяк Л. А., Зенков Л. Р., Кириченко А. Г. Эпилепсия. - Киев: Книга-плюс, С.168. 2001.
3. Рудакова И. Г. Морозова О.С., Котов А.С. Влияние современных противосудорожных препаратов на качество жизни больных эпилепсией. // Журн. неврол. и психиатрии им. С.С. Корсакова. 2008. Вып. 3. С. 36-40.
4. Симонян А. А., Бадалян Р. Б., Симонян Л. А., Степанян Р. А., Галоян А. А. Регуляция энергетического метаболизма под действием обогащенного пролином полипептида гипоталамуса. // Ж.Нейрохимия. 2002. Т. 19. № 2. С.143-145.
5. Симонян Л. А., Симонян А. А., Бадалян Р. Б., Маргарян А. С., Симонян Р. А., Карагезян К. Г. Корректирующий эффект а -токоферола и тиосульфата натрия на активность АТФ-фосфогидролазы в митохондриях печени крыс с моделированным коразолом эпилептиформным припадком. // Международная академия наук экологии и безопасности жизнедеятельности. Вестник. Санкт-Петербург. 2005. Т. 10. № 5. С. 174-176.
6. Симонян Л. А., Симонян А. А., Карагезян К. Г. АТФ-фосфогидролазная активность в мозге крыс при эпилептиформных приступах, индуцированных коразолом. // Биол.ж. Армении. 2004. Т. 56. № 3-4. С. 226-231.
7. Симонян Л. А., Симонян Г. М., Симонян А. А., Симонян М. А. Повреждающее воздействие эпилептогена коразола на металлопротеины крови *in vivo*. // Мед. наука Арении. 2005. Т. XIV. № 1. С. 30-33.
8. Антоненко Ю. Н., Аветисян А. В., Бакеева Л. Е., Черняк Б. В., Северина И. И., Симонян Р.А., Скулачев И. В., Скулачев М. В., Скулачев В. П. и др. Производное пластохинона, адресованное в митохондрии, как средство, прерывающее программу старения. // Биохимия. 2008. Т. 73. вып. 12. С. 1589-1606.
9. Lowry O. H., Lopez J. A. Determination of inorganic phosphate in the presence of labelling ester. // J. Biol. Chem. 1946. V. 162. P. 421.
10. Lowry O. H., Rosebrough N. J., Farr A. L., Randall R. J. Protein measurement with the folin-phenol reagent. // J. Biol. Chem. 1951. V. 193. P. 265-275.
11. Racine R. J. Modification of seizure activity by electrical stimulation. II Motor seizures. // Electroencephal. Clin. Neurophysiol. 1972. V. 32. P. 281-294.

SkQ1-ի ԱՂԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ Mg^{2+} -ԱԵՖԱՊԻ ԱԿՏԻՎՈՒԹՅԱՆ ՎՐԱ ԱՌՆԵՏՆԵՐԻ ՏԱՐԲԵՐ ՕՐԳԱՆՆԵՐԻ ՄԻՏՈՔՈՆԴՐԻՈՒՄՆԵՐՈՒՄ ՊԵՆՏԻԼԵՆՏԵՏՐԱՉՈՒԻ ՏԱՐԲԵՐ ԶԱՓԱԲԱԺԻՆՆԵՐՈՎ ՄԱԿԱԾՎԱԾ ԷՊԻԼԵՊՍԱՆՄԱՆ ՑՆՑՈՒՄՆԵՐԻ ԴԵՊՈՒՄ

Ա. Ա. ՄԻՍՈՆՅԱՆ

*ՀՀ գիտության վաստակավոր գործիչ, պրոֆեսոր,
Գ.ՊՀ կենսաբանության, էկոլոգիայի և
առողջ ապրելակերպի ամբիոնի վարիչ*

Ա. Ս. ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ

Կենսաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Լ. Ա. ՄԻՍՈՆՅԱՆ

Բժշկական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Ռ. Բ. ԲԱԴՅԱՆ

Կենսաբանական գիտությունների թեկնածու

Ցույց է տրվել, որ սպիտակ առնետներին ներարկված SkQ1-ը համահարթեցնում է ուղեղից և լյարդից անջատված միտոքոնդրիումներում Mg^{2+} -կախյալ ԱԵՖԱՊԻ ակտիվության դրսևորած շեղումները պենտիլենտետարգոլի տարբեր չափաբաժիններով մակածված էպիլեպսիայի դեպքում:

**INFLUENCE OF SkQ1 ON Mg^{2+} -ATPase ACTIVITY FROM MITOCHONDRIA OF RATS VARIOUS
ORGANS DURING EXPERIMENTAL EPILEPTIFORM CONVULSIONS, INDUCED BY USING
DIFFERENT DOSES OF PENTYLENETETRAZOL**

A. A. SIMONYAN

*RA Honoured Scientist, Professor, Head of GSU
Chair of Biology, Ecology and Healthy Lifestyle*

A. S. MARGARYAN

Doctor of Biology, Associate Professor

L. A. SIMONYAN

Doctor of Medical Sciences, Associate Professor

R. B. BADALYAN

Doctor of Biology

It has been shown that injected SkQ1 correlated Mg^{2+} -dependent ATPase activity changes from white rats brain and liver mitochondria during epilepsy induced by using different doses of pentylenetetrazol.

ОЦЕНКА МЕМБРАНОСТАБИЛИЗИРУЮЩЕЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ НЕКОТОРЫХ БИОАКТИВНЫХ СОЕДИНЕНИЙ (обзор)

Р. М. СИМОНЯН

*Кандидат биологических наук, старший научный сотрудник, доцент ГГУ,
Институт биохимии НАН РА*

А. А. СИМОНЯН

*Профессор, заслуженный деятель науки РА,
заведующий кафедры биологии, экологии и здорового образа жизни ГГУ,
Институт биохимии им. Г.Бунятыана НАН РА*

Оценки характеристик новых биоактивных препаратов, по новому проходящие предклиническое испытание является важной задачей биохимии и медицины. С недавним открытием явления комплексообразования ферригемоглобина с изоформами Nox и отщепления (рилизинг) этих ферментов из клеточных формирований, эритроцитарных мембран (ЭМ) и мембран наночастиц-экзосом сыворотки крови в растворимую фазу, был разработан комплексный, кратковременный способ получения изоформ NADPH оксидазы (Nox) [1,2]. Это дало возможность определить на оптическом спектральном уровне степени рилизинга изоформ Nox из этих биомембран под влиянием различных биоактивных соединений с антиоксидантной активностью [3-7]. Были определены в частности, эффекты следующих биоактивных соединений, обладающие различными степенями антиоксидантной активностью: β -глицерретиновой кислоты (β -ГК), 2-циан-3,4,4-триметил-2-бутен-4-олид (ЦТБО), препарат академика В.П.Скулачева SKQ1 из митохондрий, гликозидов из листа растения *Stevia rebaudiana*, а также ЭПОМ (эмбриональный противоопухолевый модулятор академика Л. Мкртчяна), солодки *Glycyrriza glabra* [8-12]. β -ГК является продуктом гидролиза глицерретиновой кислоты содержащиеся в корнях и корневищах, имеет гидрофобный характер, растворяется в апротонных средах (ДМСО, этанол). Этот препарат широко применяется в экспериментальной и клинической практике, как средство имеющее противовоспалительную активность. Механизмы такого эффекта β -ГК еще полностью не определен, хотя известно, что в подавляющем большинстве фермент-белковые, витаминные и некоторые низкомолекулярные соединения с антиоксидантной активностью обладают противовоспалительным действием, за счет подавления перекисного окисления ненасыщенных жирных кислот мембран клеток воспаленной ткани супероксидными радикалами (O_2^-) и, особенно, гидроксильными радикалами (HO^*) [13]. Препарат SKQ1, синтезированного недавно академиком В. П. Скулачевым и сотрудниками является катионным производным пластохинона, который в наномолярных количествах проявляет антиоксидантную активность в водных растворах, липидных мицеллах, изолированных митохондриях и клетках, предотвращая окисление митохондриального кардиолипина под воздействием гидроксильного радикала. Ненасыщенные гамма-лактоны, в том числе ЦТБО, являются компонентами как синтетических, так и природных лекарственных препаратов. Показано что различные производные этих лактонов оказывают противовоспалительный, противораковый эффекты, обладают антиоксидантной активностью, не проявляют токсического воздействия и практически не расщепляют металлопротеины - регуляторы метаболизма активных форм

кислорода (АФК), нейтрализуют супероксидные радикалы (O_2^-). Порошок из листьев *Stevia rebaudiana* понижает уровень глюкозы в крови при фруктоза-индуцированном диабете второго типа у крыс и обладает антиоксидантной активностью. ЭПОМ оказывает антидиабетический, антистрессорный и антиоксидантный эффекты при стрептозотацин-и.

Целью работы являлось сравнение эффективности подавления рилизинга изоформ Nox, из мембран клеточных и внутриклеточных компонентов, соответственно, мембраностабилизирующего действия приведенных биоактивных препаратов. Рилизинг изоформ Nox осуществлен в результате инкубации при pH 7,4-8 очищенных мембран клеток тканей и мембран внутриклеточных компонентов (ядро, митохондрий, плазматические мембраны цитозоля клеток), а также сыворотку крови ex vivo в присутствии 5-10 μ M ферригемоглобина (выделен и очищен из эритроцитов крови человека) при 37°C, в течение 2 ч. Обогащенные фракции изоформ Nox получены путем ионообменной хроматографии центрифугированных инкубационных растворов на целлюлозе DE-52 (для выделения изоформ Nox из клеточных и внутриклеточных мембран) и сефадексе DEAEА-50 (для выделения экстрацеллюлярной Nox –eNox из наноастиц - экзсом сыворотки) [1]. Удельное содержание изоформ Nox было считано плотность характерного максимального оптического поглощения при 530 нм 1 мл Nox, выделенной из 1 г ткани, 1 мл эритроцитов или 1 мл сыворотки [1].

Результаты и обсуждение.

В результате инкубации мембран клеток и внутриклеточных компонентов с гемоглобином ex vivo (при подачи β -ГК, ЦТБО и SKQ1) и при стрептозотацин-индуцированном диабете и фруктоза-индуцированном диабете типа 2 у крыс (при подачи ЭПОМ и *Stevia rebaudiana*, соответственно) степень подавления рилизинга из биомембран происходило неадекватной манерой, как это показано на табл.1 и 2.

Таблица 1

Средняя величина подавления (%) рилизинга изоформ Nox из мембран клеточных и внутриклеточных компонентов легких крыс, под воздействием 1 мг/мл ЦТБО, 37 нМ/мл SKQ1 и листья *Stevia rebaudiana* (поданной вместе с кормой животным в течение 6-ти недель от начала экспериментов, ежедневно по 20 мг/кг веса животного), сравнению с 100% контрольными показателями (показатели в отсутствии приведенных веществ).

Вещество	1*	2	3	4	5	6
ЦТБО	44,5	51,4	28,0	20,1	33,4	59,1
SKQ1	28,3	33,4	18,7	20,6	25,0	65,3
Листья <i>Stevia rebaudiana</i>	29,3	38,0	39,3	42,9	25,0	31,6

* Nox из эритроцитарных мембран (1), из мембран клеток (2), ядер (3), митохондрий легких (4), из плазматических мембран цитозоля клеток легких (5) и из экзосом сыворотки крови (6).

Таблица 2

Средняя величина подавления (%) рилизинга изоформ Nox из мембран клеточных и мембран внутриклеточных компонентов селезенки (при ЭПОМ) и печени крыс (при β -ГК), под воздействием 1 мг/мл ЦТБО, 37 нМ/мл SKQ1 и листья *Stevia rebaudiana* (с 6-ой до 9-ой недели от начала экспериментов ежедневно по 20 мг/кг, поданной вместе с кормой) по сравнению с 100% контрольными показателями (показатели в отсутствии приведенных веществ).

Вещество	*1	2	3	4	5
ЭПОМ	54,1	34,8	88,0	57,8	74,9
β -ГК	40,2	44,2	57,3	23,2	61,4

* Nox из эритроцитарных мембран (1), из мембран клеток (2), ядер (3) и митохондрий селезенки крыс (4) и из экзосом сыворотки крови (5).

SKQ1 и ЦТБО были инкубированы с очищенными клеточными и внутриклеточными мембранами *ex vivo*, а листья *Stevia rebaudiana* были поданы крысам при диабете типа 2. Далее были сравнены данные, полученные при стрептозотоцин-индуцированном диабете в отсутствие и после подачи ЭПОМ. Эффективная концентрация β -ГК составляло 30 мг/мл, а ЭПОМ - 1 мг/мл. Для β -ГК использованы мембраны клеток и субклеточных компонентов печени, антиоксидантную емкость которой намного выше, по сравнению с легкими, эритроцитами, и экзосом сыворотки. Каковы возможные механизмы эффектов приведенных биоактивных соединений?

В результате инкубации приведенных биоактивных соединений с вышеуказанными биомембранами в присутствии ферригемоглобина (или феррогемоглобина) в приведенных условиях наблюдалось различной степени подавления релизинга изоформ Nox в гомогенную фазу из этих биомембран. Эти различия степени (%) релизинга изоформ Nox скорее всего связаны со следующими обстоятельствами. 1. Приведенные соединения обладают существенной СОД-миметической и $\text{HO}^{\cdot}$ -улавливающей активностью [14]. Путем улавливания $\text{HO}^{\cdot}$ SKQ1 подавляет перекисного окисления ненасыщенных жирных кислот биомембран, ингибируя процесс релизинга (отщепления) изоформ Nox. 2. Супероксидные радикалы также инициируют липидную пероксидацию биомембран, давая возможность ферригемоглобину проникнуть в эти биомембраны и путем образования нестабильного комплексного соединения с локализованной на поверхности этих мембран Nox отщепляет ее. СОД миметическая активность β -ГК составляет 20 ед/мг, а у ЦТБО она несколько ниже. У листьев *Stevia rebaudiana* (SR) эта активность составляет 20,2 ед/мг. Антиоксидантная активность ЭПОМА обусловлена двумя факторами: является как скавенджер $\text{HO}^{\cdot}$ -радикалов, так и супероксидных радикалов и это повышает антиоксидантную емкость ЭПОМА. 3. Как показано на табл. 1 и 2, эффективность подавления релизинга выше у ЭПОМ, далее у SKQ1, β -ГК, SR и ЦТБО.

Исходя из того, что изоформы Nox являются ключевыми структурно-функциональными компонентами мембран клеток, ядер, митохондрий и плазматических мембран цитозоля, любое нарушение состояния и содержания этих ферментов приводит к нарушению физиологического статуса этих мембран. Следовательно, процесс релизинга изоформ Nox индуцируемого ферригемоглобином из биомембран (это может иметь место при инфаркте, инсульте, хирургического вмешательства, механического повреждения тканей и органов) является повреждающим явлением, начальным этапом которого является стимуляция перекисное окисление липидов биомембран, а следующим этапом - релизинг изоформ Nox. По этому нахождение эффективных биоактивных безвредных соединений является актуальной проблемой фармакологии и хирургии.

В данном обзоре представлены такие соединения, которые имеют различные степени мембраностабилизирующие способности указанными выше механизмами, а для их применения в клиническую практику необходимы дополнительные предклинические

исследования, с целью повышения их эффективности, уточнения количественных характеристик и выявления возможных побочных эффектов.

Ключевые слова: мембраностабилизирующий эффект, биоактивные соединения, релизинг NADPH оксидазы.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1.Симонян Р.М., Симомян Г.М., Симонян М.А. Способ выделения изоформ NADPH оксидазы (Nox) из биосистем. Лицензия изобретения агентства индивидуальной собственности РА N2818 А, Ереван, 2014 р.
- 2.Simonyan R.M., Chailyan G.S., Shrinyan S.V., Simonyan G.M., Alexanyan S.S., Simonyan M.A Inadequate changes of the level and activity of extracellular NADPH oxidase, isolated from fluid's nanoparticles of ascetic human lung carcinoma depending on the duration of the disease. In intern simp. NANO 2014, Moscau, Jule 13-18. P.144.
- 3.СимонянР.М., СимонянГ.М., БабаянМ.А., СимонянМ.А., ГалоянА.А. -Транслокация цитохрома b₅₅₈ из мембран эритроцитов интактной и облученной Х-лучами крови при их инкубировании invitro. Подавление этого процесса препаратами антиоксидантного действия // Мед.наука Армении, 2003, XLIII: 26-31.
- 4.Симонян Р.М., Галоян К.А., Симонян Г.М., Хачатрян А.Р., Бабаян М.А., Оксюзян Г.Р., Симонян М.А. Ферригемоглобин индуцирует релизинг NADPH оксидазы из клеток мозговой ткани ex vivo: подавления этого процесса галармином.Нейрохимия, 2013, т.30, №3, с.1-5.
5. Фесчян С.М., Симонян Р.М., Енгибарян А.А., Симонян М.А. – Роль гемоглобина в процессе появления экстрацеллюлярной NADPH оксидазы в сыворотке донорской крови и асцитной жидкости яичника женщин. Вопр.Теорет.Клин.Мед., 2012,15(4): 12-16.
- 6.Фесчян С.М. Стимуляция ферригемоглобином релизинга изоформ NADPH –оксидазы из сыворотки крови и мембран субклеточных формирований кардиомицитов крыс и подавление этого процесса α-токоферолом и L-аргинином ex vivo. Медицина, наука и образование, 2013, 96-102.
- 7.Фесчян С.М.,Симонян Р.М Симонян Г.М., Алексанян С.С.,Енгибарян А.А, Симонян М.А.. Подавление L- аргинином гемоглобин-индуцирующего релизинга NADPH оксидазы из мембран клеток аорты сердца крыс. Вопр.Теорет.Клин.Мед., 2013, 16(8): 75-78.
- 8.Читчиан А.А.,Симонян Р.М., Саргсян М.Г., Симонян Г.М., Баласанян М.Г., Симонян М.А.Снижение релизинга изоформ NADPH оксидазы из мембран клеточных формирований печени крыс β-глицеретиновой кислотой обладающей СОД-миметической активностью.(Медицина, наука и образование, 2014, в печати)
- 9.Галоян Г.М., Казарян П.А., Симонян Р.М., Симонян Г.М., Бабаян М.А., Симонян М.А. Соединение 2-циан-3,4,4-триметил-2-4-олид подавляет релизингизоформ NADPH оксидазы из сыворотки крови, эритроцитарных мембран и клеточных компонентов легких крыс ex vivo. ж.ФARMA, 2014, 9: 50-54.
- 10.Симонян Р., Пантелева А., Симонян Л., Симонян М.. Подавление SKQ1 релизинга изоформ NADPH оксидазы из клетонных формирований и из сыворотки крови крыс при пентилентетразоль – индуцированной эпилепсии. Всероссийский журнал наунных публикаций, 2014, 2(22): 11-16.
- 11.Vahedian V.,Aghajanova Y.M., Kevorkian G.A., Simonian M.A. Antioxidative effects of proteoglycans of embryonic genesis in streptozotocin-induced diabetic rats. - Research and Reports in Biochemistry,2013, v.2013:3, p.31-36.
12. Симонян Р.М., Чаушян В.А., Исоян А.С., Симонян Г.М., Симонян К.В., Аветисян Л.Г., Нагапетян Х.О., Бабаханян М.А., Симонян М.А.Мембраностабилизирующие эффекты *Stevia rebaudiana* при фруктоза-индуцированном диабете второго типа укрыс.Мед.Наука Армении, 2014 (в печати).
- 13.Shimada O, Yasuda H. Hydroxyl radical scavenging action of tinoridine.Agents Actions. 1986, 19(3-4):208-214.
- 14.АнтоненкоЮ.Н., АветисянА.Б., БакеежаЛ.Е., ЧернякБ.В. идр. Производное пластохинона, адресованное в митохондрии, как средство, прерывающее программу старения. 1. Катионные производные пластохинона: синтез и исследование invitro. Биохимия, 2008, 73(12), 1589-1606.

EVALUATION OF THE MEMBRANOSTABILIZING EFFECTIVENESS OF CERTAIN BIOACTIVE COMPOUNDS (REVIEW)

R. M. SIMONYAN

*PhD of Biology, GSU Assistant Professor,
Senior Scientist at the H.Buniatian Institute of Biochemistry, NAS RA, Yerevan*

A. A. SIMONYAN

*Doctor of Biology, Professor, RA Honoured Scientist,
Head of GSU Chair of Biology, Ecology and Healthy Lifestyle,
Institute of Biochemistry after H.Buniatian, NAS RA, Yerevan*

The evaluation of the membranostabilizing effectiveness of several bioactive compounds [β -glycerretionic acid (β -GA), 2-cian-3,4,4-trimethyl-2-buten-4-olide (CTBO, preparation of the academician V.P.Sculachev SKQ1, preparation from plant leaf *Stevia rebaudiana* (SR) and embryonic antitumor modulator (EAM of academician L.N.Mkrtchyan)] is presented. The membranostabilizing effect of these compounds associated with various degrees of suppression of ferrihemoglobin-induced releasing of isoforms of NADPH oxidase (Nox) from membranes of spleen cells, nucleus, mitochondria, plasmatic membranes, erythrocytes membranes and serum exosomes of the rats in vitro and ex vivo takes place. The distinction of the effectiveness of releasing of the isoforms of Nox by presented bioactive compounds as a result of its various degree antioxidative activity is observed.

Thus, the membranostabilizing effectiveness is high at the EAM, SKQ1, β -GA, SR and further at CTBO.

ՈՐՈՇ ԿԵՆՍԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԹԱՂԱՆԹԱԿԱՅՈՒՆՑՄԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱԿԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄԸ (ԱԿՆԱՐԿ)

Ռ. Մ. ՄԻՄՈՆՅԱՆ

*Կենսաբանական գիտությունների թեկնածու, ԳՊՀ դոցենտ,
ՀՀ ԳԱԱ Հ.Բունիաթյանի անվան կենսաքիմիայի ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող*

Ա. Ա. ՄԻՄՈՆՅԱՆ

*Կենսաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ՀՀ գիտության վաստակավոր գործիչ,
ԳՊՀ կենսաբանության, էկոլոգիայի և առողջ ապրելակերպի ամբիոնի վարիչ,
ՀՀ ԳԱԱ Հ.Բունիաթյանի անվան կենսաքիմիայի ինստիտուտ*

Ներկայացված է որոշ կենսաակտիվ միացությունների [β -գլիցերինաթթվի (β -ԳԹ), 2-Ցիան -3, 4, 4 - եռմեթիլ - 2 - բուտեն - 4 - օլիդ (ՑԵԲՕ), ակադեմիկոս Վ. Պ. Սկուլաչևի և աշխատակիցների կողմից միտոքոնդրիոմներից անջատած SKQ-1 պատրաստուկ, ակադեմիկոս Լ.Ն.Մկրտչյանի կողմից ստացված սաղմնային հակաուռուցքային մոդուլատորի (ՄՀՄ) և *Stevia rebaudiana* (ՍՌ) բույսի տերևների պատրաստուկ] թաղանթակայունացնող ազդեցության արդյունավետության գնահատումը: Այս միացությունների թաղանթակայունացնող ազդեցությունը առնչվում է առնետի էրիթրոցիտների թաղանթներից, շիճուկի էկզոսոմներից, փայծաղի բջիջների, կորիզների, միտոքոնդրիոմների թաղանթներից, ցիտազոլի պլազմային թաղանթներից ֆերիհեմոգլոբինով հարուցված ՆԱԴՓԻ օքսիդազի (Nox) իզոմերների տարբեր աստիճանի արտազատման (ռիլիզինգ) ընկճման հետ in vivo և ex vivo. Nox-ի իզոմերների արտազատման գործընթացի արդյունավետության տարբերությունները այդ միացությունների տարբեր աստիճանի հակաօքսիդանտային ակտիվություն ունենալու արդյունք են:

Այսպիսով առավել թաղանթակայունացնող ազդեցություն են ցուցաբերում ՄՀՄ-ն, SKQ-1-ը, β -ԳԹ-ն, ՍՌ-ն հետո ՑԵԲՕ-ն:

THERMOPHILIC BACILLI OF ARMENIAN GEOTHERMAL SPRINGS

H. H. PANOSYAN

*Doctor of Biology, Associate Professor, Professor of GSU
Chair of Biology, Ecology and Healthy Life Styles, GSU,
Department of Microbiology and Microbe and Plant Biotechnology, YSU*

From different geothermal mineral springs of Armenia 135 thermophilic bacilli were isolated and identified based on 16S rRNA gene sequence analysis as representatives of the genera *Anoxybacillus*, *Bacillus*, *Brevibacillus*, *Geobacillus*, *Paenibacillus*, *Ureibacillus*, *Sporosarcina* and *Thermoactinomyces*. Representatives of *Geobacillus* and *Anoxybacillus* are the most distributed obligate thermophiles in the studied geothermal springs. As part of the microbiota, thermophilic bacilli presumably make significant contributions in the biogeochemical cycles of the geothermal springs.

Introduction

Characterization and description of the novel thermophilic microbes isolated from new natural sources is a topical and priority research and will open prospects for the discovery of new producers with potential use in food, chemical and pharmaceutical industries and environmental biotechnology [1-4]. Thermophilic microbes are usually thriving in high-temperature environments, which are serving as natural source to isolate those microorganisms. Particularly, geothermal springs offer a new source of fascinating microorganisms well adapted to these extreme environments [1].

Numerous geothermal springs of different geotectonic origin and with different physicochemical properties are found on the territory of Armenia [5]. Recently microbiological investigations of some Armenian geothermal springs were carried out based on culture independent and molecular methods [6-8].

Thermophilic microorganisms are not grouped into a separate taxonomic unit, but appear in various taxonomic groups and at various phylogenetic distances throughout the taxonomic system [1]. It was shown that representatives of the genus *Bacillus* and related genera to be the thermophilic aerobes most frequently isolated from terrestrial geothermal water environments [9].

In this study diversity of thermophilic bacilli from different geothermal mineral springs belonging to distinct geographical regions of Armenia was reported.

Methods and materials

Study sites and sampling. The location of geothermal mineral springs (Akhurik, Arzakan, Bjni, Hankavan, Jermuk, Karvachar, Tatev, Uyts, Jermakbjur) was determined using JPS. The samples were collected from Armenian geothermal springs of different geotectonic origin and with different physicochemical properties. Temperature, pH and conductivity were determined *in situ* using a portable combined pH/EC/TDS Temperature tester (HANNA HI98129/HI98130). Water, mat and adjacent sediment samples were collected using sterile glass flasks and were maintained on ice until processed.

Enrichment and isolation. To enrich aerobic endospore-forming thermophilic bacteria slurry water, mat and sediment samples (1g) were inoculated in Nutrient Broth (HiMedia) and incubated overnight at 55-60°C with shaking at 150 rpm. Before inoculation all samples were treated at 80°C for 10 min aiming to isolate only spore-forming microorganism [6]. Cultures showing different

colony morphology was further purified by streaking samples on the same medium supplemented with agar (2%, w/v). All colonies obtained on plates were picked and purified by streaking onto same medium at least three times. The subcultures were considered pure after microscopic observation of a single morphological type per culture. The subcultures' purity, cell morphology, endospore location and motility, were determined by phase-contrast microscopy of freshly prepared wet mounts. All isolates were tested for their colony morphology, Gram reaction and catalase activity using commonly accepted methods [10]. The temperature range for growth was determined after incubation of isolates at 5 to 80°C by 5°C intervals.

Nucleic acid extraction and polymerase chain reaction (PCR). DNA was extracted from pure isolates using GenElute™ Bacterial Genomic DNA Kit (Sigma) according to the manufacturer's recommendations and used as a template in the PCR assays. 16S rRNA genes were amplified using universal primer pairs 27f (5'-GAGTTTGATCCTGGCTCA-3') and 1525r (5'-GAAAGGAGGAGATCCAGCC-3') (*Escherichia coli* numbering). PCR mixtures used for amplification of sequences contained 10 ng DNA, 5 µl 10xPCR buffer, 5 µl 10 mM dNTP (dATP, dGTP, dCTP and dTTP), 1 µl each primer (25 pmol/µl), 1.5 mM MgCl₂, 0.2 µl *Taq* DNA polymerase, 2 µl 0.1% bovine serum albumin, and sterile water up to the final volume of 50 µl. PCR amplification was completed using an DNAEngine thermocycler (BIO RAD). First, the templates were denaturized for 3 min at 96°C, then 30 cycles of the following steps were completed: denaturation for 30 s at 96°C for, annealing for 30 s at 55°C, and extension at 2.5 min at 72°C. The 30 cycles were followed by a final 10 min extension at 72°C. PCR products were viewed under UV light after standard ethidium bromide gel electrophoresis [11].

Sequence analysis. PCR products were purified using GenElute™ PCR Clean-up Kit (Sigma) according to the manufacturer's recommendations, and were sequenced with 27f primer. Sequencing was performed on a ABI PRISM capillary sequencer according to the protocol of the ABI Prism Big Dye Terminator kit (Perkin Elmer). A nucleotide BLAST search was performed in order to obtain information on the phylogenetically closest relatives [12].

Results and discussion

The temperature of water of Armenian geothermal springs in the outlet varied between 25 - 56°C. Despite the varying physicochemical properties of the thermal springs used for the sampling, they belong to the category of hot springs from low-temperature fields and are characterized by neutral to alkaline pH (varied from 6.5 to 7.8) and high concentration of dissolved minerals (conductivity varied 1586 - 6722.9 µS/sm) and gases.

Collected water, mat and adjacent sediment samples were analyzed to evaluate the total thermophilic aerobic endospore-forming bacterial abundance. A total of 135 isolates with different colony morphologies were obtained from the samples from different geothermal regions.

All selected isolates were rod-shaped, gram-positive, endospore-forming, catalase-positive bacteria. All thermophilic aerobic endospore-forming isolates were identified based on their 16S rRNA gene analysis. BLAST results for the isolates, based on 16S rRNA gene sequences for identification of the closest relatives in the GenBank database indicate that they all belong to *Clostridium*-*Bacillus* subphylum, group of *Bacillus*-like genera distributed in genera *Anoxybacillus*, *Bacillus*, *Brevibacillus*, *Geobacillus*, *Paenibacillus*, *Sporosarcina*, *Ureibacillus* and *Thermoactinomyces* (Table 1).

Isolates which could grow on nutrient agar between 50-65°C were defined as thermophilic, whereas the ones growing between 30-50°C were taken as thermotolerant or mesophilic. Although

135 of 40 isolates exhibited thermophilic growth, 95 were found to be thermotolerant. Most of the obligate thermophilic isolates were isolated from springs' samples with temperatures >42°C.

Representatives of the genera *Geobacillus* and *Anoxybacillus* are the most distributed obligate thermophiles in the studied hot springs. All isolates from the hot springs that belonged to the genus *Bacillus* were thermotolerant microorganisms among which *B. licheniformis* appeared as the dominating species. Studied springs demonstrated significantly lower content of species belonged to genera *Paenibacillus*, *Thermoactinomyces* and *Sporosarcina*.

Table 1.

Diversity of aerobic endospore-forming bacilli in Armenian geothermal mineral springs

Thermal mineral spring	Spring location	T, °C	Distributed genera (dominated species)
Uyts	39°31'00"N 46°03'09" E	26	<i>Bacillus</i> (<i>B. licheniformis</i>), <i>Ureibacillus</i> (<i>U. terrenus</i> , <i>U. thermosphaericus</i>), <i>Anoxybacillus</i> (<i>Anoxybacillus</i> sp.), <i>Geobacillus</i> (<i>G. toebii</i>)
Tatev	39°22'54"N 46°14'24" E	27	<i>Bacillus</i> (<i>B. licheniformis</i>), <i>Geobacillus</i> (<i>G. toebii</i>), <i>Anoxybacillus</i> (<i>Anoxybacillus</i> sp.), <i>Thermoactinomyces</i> (<i>T. vulgaris</i>)
Jermajbur	39°47'0.5"N 45°54'27" E	31	<i>Bacillus</i> (<i>B. subterraneus</i>), <i>Anoxybacillus</i> (<i>Anoxybacillus</i> sp.)
Akhurik	40°44'34"N 43°46'54"E	32	<i>Bacillus</i> (<i>B. licheniformis</i> , <i>B. pumilus</i> , <i>B. murimartini</i>), <i>Geobacillus</i> (<i>G. pallidus</i>), <i>Brevibacillus</i> (<i>B. borstelensis</i>), <i>Thermoactinomyces</i> (<i>Thermoactinomyces</i> sp.)
Bjni	40°45'94"N 44°64'86"E	37	<i>Bacillus</i> (<i>B. licheniformis</i> , <i>B. aestuarii</i>), <i>Ureibacillus</i> (<i>U. thermosphaericus</i>), <i>Anoxybacillus</i> (<i>Anoxybacillus</i> sp.), <i>Geobacillus</i> (<i>G. toebii</i>)
Arzakan	40°26'90"N 44°36'50"E	>42	<i>Bacillus</i> (<i>B. licheniformis</i> , <i>B. simplex</i>), <i>Anoxybacillus</i> (<i>A. rupiensis</i>), <i>Geobacillus</i> (<i>G. toebii</i> , <i>G. thermodenitrificans</i> , <i>G. stearothermophilus</i> , <i>G. caldxylosilyticus</i>), <i>Paenibacillus</i> (<i>Paenibacillus</i> sp.), <i>Sporosarcina</i> (<i>Sporosarcina</i> sp.)
Hankavan	40°37'57"N 44°29'04"E	42-44	<i>Bacillus</i> (<i>B. licheniformis</i>), <i>Brevibacillus</i> (<i>B. thermoruber</i>), <i>Geobacillus</i> (<i>G. stearothermophilus</i>), <i>Anoxybacillus</i> (<i>Anoxybacillus</i> sp.)
Jermuk	39°50'48"N 45°40'06"E	>53	<i>Bacillus</i> (<i>B. licheniformis</i> , <i>B. amyloliquefaciens</i>), <i>Anoxybacillus</i> (<i>A. gonensis</i> , <i>A. kestanbolensis</i>), <i>Geobacillus</i> (<i>G. stearothermophilus</i> , <i>G. caldxylosilyticus</i>)
Karvachar	40°02'57"N 46°00'99"E	>56	<i>Anoxybacillus</i> (<i>A. flavithermus</i>), <i>Geobacillus</i> (<i>G. toebii</i>)

As part of the microbiota, thermophilic bacilli presumably make significant contributions in the biogeochemical cycles of the springs under extreme temperature conditions. The results obtained in this study show the

importance of further investigation of the phylogenetic diversity of microbes in geothermal springs to discover and isolate new thermophilic species.

Key words: *Geothermal springs, thermophiles, Bacillus and related genera, 16S rRNA gene sequence.*

REFERENCES

1. Charlier D., Droogmans L. (2005) Microbial life at high temperature, the challenges, the strategies. *Cell Mol. Life Sci.*, 62, 2974-2984.
2. Satyanarayana T., Littlechild J., Kawarabayasi Y. (2013) Thermophilic microbes in environmental and industrial biotechnology. Springer Science & Business Media Dordrecht Heidelberg New York London, 954.
3. Turner P., Mamo G., Karlsson E.M. (2007) Potential and utilization of thermophiles and thermostable enzymes in biorefining. *Microb. Cell Fact*, 6, 9-31.
4. Antranikian G., Egorova K. (2007) Extremophiles, a unique resource of biocatalysts for industry. In: Gerday, C., Glansdorff, N. (Ed.), *Physiology and Biochemistry of Extremophiles*. ASM Press, Washington D. C., 361-406.
5. *Geology of Armenian SSR*. Ed.: Mkrtchyan, S.S. Vol. IX. Publishing House of AS of ASSR, Yerevan, 1969 (in Russian).
6. Panosyan H.H. (2010) Phylogenetic diversity based on 16S rRNA gene sequence analysis of aerobic thermophilic endospore-forming bacteria isolated from geothermal springs in Armenia. *Biolog. J. Armenia*, 62(4), 73-80.
7. Hedlund B.P., Dodsworth J.A., Cole J.K., Panosyan H.H., (2013) An integrated study reveals diverse methanogens, Thaumarchaeota, and yet-uncultivated archaeal lineages in Armenian hot springs. *Antonie van Leeuwenhoek*, 104, (1), 71-82.
8. Panosyan H., Birkeland N.K. (2014) Microbial diversity in an Armenian geothermal spring assessed by molecular and culture-based methods. *J. Basic Microbiol.*, 54, 1240-1250.
9. Sharp R.J., Riley P.W. White D. (1992) Heterotrophic thermophilic Bacilli. In: Kristjansson J.K. (ed) *Thermophilic bacteria*. CRC Press. Inc., Boca Raton.
10. *Manual of Methods for General Bacterology* (1984) Ed. Ph. Gerhardt., Vol. 3, Mir, Moscow (in Russian).
11. Lane D. J. (1991) 16S/23S rRNA sequencing. In: Stackebrandt E., Goodfellow M. (eds) *Nucleic acid techniques in bacterial systematics*. John Wiley & Sons Ltd., Chichester, 115-148.
12. Altschul S. F., Madden T. L., Schaffer A. A., Zhang J., Zhang Z., Miller W., Lipman D.J. (1997) Gapped BLAST and PSI-BLAST: a new generation of protein database search programs. *Nucl. Acids Res.*, 25, 3389-3402.

ТЕРМОФИЛЬНЫЕ БАЦИЛЛЫ ГЕОТЕРМАЛЬНЫХ ИСТОЧНИКОВ АРМЕНИИ

О. А. ПАНОСЯН

*Кандидат биологических наук, доцент, профессор ГГУ,
кафедра биологии, экологии и здорового образа жизни ГГУ,
кафедра микробиологии и биотехнологий растений и микроорганизмов ЕГУ*

Из геотермальных минеральных источников Армении изолированы 135 термофильных бацилл и на основании анализа нуклеотидных последовательностей гена 16S рРНК идентифицированы как представители родов *Anoxybacillus*, *Bacillus*, *Brevibacillus*, *Geobacillus*, *Paenibacillus*, *Sporosarcina*, *Ureibacillus* и *Thermoactinomyces*. Представители родов *Geobacillus* и *Anoxybacillus* являлись доминирующими облигатными термофилами в изученных геотермальных источниках. Как часть микробиоты, термофильные бациллы участвуют в биогеохимических циклах элементов геотермальных источников.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԿՐԱԶԵՐՄԱՅԻՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԶԵՐՄԱՍԵՐ ԲԱՅԻԼՆԵՐԸ

Հ.Հ. ՓԱՆՈՍՅԱՆ

*Կենսաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, Գ.ՊՀ պրոֆեսոր,
Գ.ՊՀ կենսաբանության, էկոլոգիայի և առողջ ապրելակերպի ամբիոն,
ԵՊՀ մանրէաբանության, մանրէների և բույսերի կենսատեխնոլոգիայի ամբիոն*

Հայաստանի տարբեր երկրաջերմային աղբյուրներից մեկուսացվել են 135 ջերմասեր բացիլներ և ըստ 16S ռՆՆԹ-ի գեների նուկլեոտիդային հաջորդականությունների վերլուծության նույնականացվել են որպես *Anoxybacillus*, *Bacillus*, *Brevibacillus*, *Geobacillus*, *Paenibacillus*, *Ureibacillus*, *Sporosarcina* և *Thermoactinomyces* ցեղերի ներկայացուցիչներ: *Geobacillus* և *Anoxybacillus* ցեղերի ներկայացուցիչները ուսումնասիրված երկրաջերմային աղբյուրների ամենատարածված օբլիգատ ջերմասեր մանրէներ են: Որպես միկրոբիոտայի բաղկացուցիչ մաս, ջերմասեր բացիլները կարևոր դեր ունեն երկրաջերմային աղբյուրներում տարրերի կենսաերկրաքիմիական շրջանառությունում:

**ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԱՎՏՈՄԱՏԱՑՎԱԾ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԻ ԻՆՖՈՐՄԱՑԻԱՅԻ
 ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԾՐԱԳՐԱՅԻՆ ՀԱՄԱԼԻՐԻ ԸՆՏՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ**

Հ. Ա. ՄԵԼԻՔՅԱՆ

*Տեխնիկական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
 Ինֆորմատիկայի և ֆիզիկամաթեմատիկական գիտությունների ամբիոնի վարիչ*

Ժամանակակից հաշվողական տեխնիկայի և կապի միջոցների հիման վրա ստեղծվող կառավարման ավտոմատացված համակարգերի (ԿԱՀ) ամենակարևոր և բարդ խնդիրներից մեկը մշակվող, պահվող և փոխանցվող ինֆորմացիայի պաշտպանության խնդիրն է: Դա պայմանավորված է նրանով, որ համաձայն ԿԱՀ-ի ավտոմատացման ենթակա ֆունկցիոնալ խնդիրների, այնտեղ կուտակվում, մշակվում և պահվում են տարբեր պատկանելիության և գաղտնիության տարբեր մակարդակներ ունեցող տվյալներ, որն էլ պահանջում է իրականացնել այդ տվյալների և ամբողջ համակարգի պաշտպանության համար անհրաժեշտ միջոցների ընտրություն, մշակում և կիրառում:

Ընդունված է բարդ համակարգերում մշակվող և պահվող ինֆորմացիայի պաշտպանության միջոցները բաժանել երեք հիկու մնական խմբերի.

- տեխնիկական (ապարատային, ծրագրային, ծածկագրային),
- ոչ տեխնիկական (ֆիզիկական, կազմակերպական, օրենսդրական):

Մշակված են և հաշվողական համակարգերում կիրառվում են ինֆորմացիայի պաշտպանության ապարատային և ծրագրային շատ համապիտանի միջոցները [1]: Սակայն յուրաքանչյուր նոր ստեղծվող համակարգի համար, ելնելով նրա նշանակումից, ներկայացվող արժեքային և ժամանակա-հավանականային պահանջներից, կարող են ընտրվել պաշտպանության նրա հատուկ միջոցները: Եթե որոշ ԿԱՀ-ի համար բավարար են, ասենք, ինֆորմացիայի մշակման կենտրոնների ֆիզիկական մեկուսացումը կամ համակարգիչներում նախատեսված ապարատային և ծրագրային միջոցները, ապա այլ համակարգերի համար ստեղծվում են բավականին թանկարժեք հատուկ միջոցներ:

Ինֆորմացիայի պաշտպանության համալիրի ընտրության և մշակման խնդիրը հատկապես բարդ և դժվար է ԿԱՀ-երի մի մեծ դասի՝ տարածքային կառավարման ավտոմատացված համակարգերի (ՏԿԱՀ) համար, որոնց օբյեկտները գտնվում են իրարից մեծ հեռավորությունների վրա, ինֆորմացիայի փոխանցումը իրականացնում են կապի հատուկ համակարգով և կարող են ունենալ տվյալների ապակենտրոնացված բազաներ:

Ինֆորմացիայի ծրագրային պաշտպանությունը, շնորհիվ նրա այնպիսի հատկությունների, ինչպիսիք են համարժեքականությունը, ճկունությունը, իրականացման պարզությունը, փոփոխման և զարգացման հնարավորությունը և այլն, պաշտպանության ամենատարածված ձևերից մեկն է:

Նշենք ինֆորմացիայի պաշտպանության ծրագրային այն համալիրները, որոնք անհրաժեշտ է նախատեսել ՏԿԱՀ-ի տիպի համակարգերի մշակման ժամանակ: Դրանք կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի.

1. Օպերատորների լիազորությունների որոշման և մուտքի թույլտվության համալիր (ՄԹՀ), որը նախատեսված է.

- աշխատանքային տեղերի, օգտագործողների, խնդիրների և տվյալների զանգվածների նույնականացման համար,

- հաղորդագրությունները կապի ուղիներով հաղորդելու, ինֆորմացիան մուտքագրելու և հարցումների միջոցով տեղեկանքներ ստանալու թույլտվությունը ստուգելու համար,

- օպերատորների չիրահանգավորված կամ սխալ գործողությունների որոշման և համապատասխան ազդանշան տալու համար և այլն:

Աշխատանքային տեղերի, օգտագործողների, խնդիրների և տվյալների զանգվածների նույնականացման հիմնական պայմանը օպերատորի հարցման մեջ հատուկ կոդ-նշանաբանի առկայությունն է, որը ձևավորվում է ավտոմատորեն կամ մուտքագրվում է օպերատորի կողմից: ՄԹՀ-ն թույլ է տալիս մշակել օպերատորի հարցումը միայն այն դեպքում, եթե կոդ-նշանաբանի միջոցով որոշված են աշխատանքային տեղն ու օգտագործողը և հատուկ աղյուսակի միջոցով ապահովված է տվյալ հարցմանը համապատասխան խնդրի լուծման թույլտվությունը: Հակառակ դեպքում ՄԹՀ-ն ընդհատում է տվյալ հարցման մշակումը:

2. Ինֆորմացիայի ստուգման համալիրը (ԻՍՀ), որն ապահովում է ՏԿԱՀ-ի տվյալ օբյեկտ մտնող, դուրս եկող և պահվող տվյալների տրամաբանական և լեզվաբանական ճշտության ստուգումը: Մեծ և կարևոր նշանակության ԿԱՀ-երի ծրագրային ապահովման մեջ մեծ տեղ է հատկացվում ստուգող ծրագրերին: Որոշ դեպքերում դրանք կազմում են ամբողջ ծրագրային ապահովման 25-30%:

Ստուգող ծրագրերն ունենում են երկու ելք. «նորմալ» և «սխալ»: «Նորմալ» ելքի դեպքում ստուգվող հաղորդագրությունն անցնում է մշակման հաջորդ փուլերին: «Սխալ» ելքի դեպքում ընդհատվում է հաղորդագրության մշակման պրոցեսը և ինֆորմացիա է տրվում օպերատորին (և գրանցվում գրանցման ֆայլում) սխալի մասին: Այդ ինֆորմացիան կարող է լինել երկու տիպի.

- սխալի փաստը հաստատող,

- հաղորդագրությունը կամ հարցումը ձևավորելու ու հավաքելու կանոնները ուսուցանող:

Այսպիսով, ԻՍՀ-ն մշակման է թույլատրում միայն ճիշտ և կոռեկտ հաղորդագրություններին և հարցումներին և, դրանով իսկ, նպաստում համակարգում ինֆորմացիայի պաշտպանությանը:

3. Ինֆորմացիայի գրանցման և փաստագրման համալիրը (ԻԳՓՀ), որը նախատեսված է տվյալ օբյեկտ մտնող, դուրս եկող և օբյեկտում շրջապատվող ինֆորմացիայի հաշվառման, ժամանակագրական կարգով գրանցման ու փաստագրման և արխիվների ձևավորման ու վարման համար: Անհրաժեշտ է նշել, որ լավ կազմակերպված ԻԳՓՀ-ն ինֆորմացիայի պաշտպանության իմաստով կարող է ունենալ ուղղակի հոգեբանական և զսպելու ազդեցություն պոտենցիալ կարգազանցի վրա:

4. ՏԿԱՅ-ի օբյեկտների ինֆորմացիոն համապատասխանության ստուգման և ինֆորմացիոն վերականգնման համալիր (ԻՅՎՅ): ՏԿԱՅ-ի, որպես տարածքային հիերարխիկ համակարգի, գործառության իրական պայմաններում հիերարխիայի միևնույն ճյուղին պատկանող օբյեկտների միջև ինֆորմացիոն համապատասխանությունը կարող է խախտվել բազմաթիվ պատճառներով, որոնցից կարելի է նշել օբյեկտի տեխնիկական սարքերի խախտումներն ու խափանումները, ծրագրային ապահովման չհայտնաբերված սխալները և հաշվողական գործընթացի վրա ազդող այլ խանգարման աղբյուրներ:

5. Հնացած և ոչ պիտանի տվյալներից ինֆորմացիոն զանգվածները մաքրելու համալիր (ԻԶՄՀ): ՏԿԱՅ-ի օբյեկտներում շրջապատվող տարբեր հաղորդագրությունների միջև կարող են լինել բացասման և անհամատեղելիության հարաբերություններ, որոնց պատճառով համակարգի տվյալ օբյեկտում ստացված նոր հաղորդագրությունը կարող է պահանջել արդեն գրանցված որոշ հաղորդագրությունների ոչնչացում: Բացի դրանից, յուրաքանչյուր հաղորդագրություն ունի լիովին որոշակի «կյանքի ժամկետ», որը լրանալիս այն դառնում է հնացած և անպետք:

Դրան համապատասխան, ԻԶՄՀ-ն կատարում է ինֆորմացիոն զանգվածները հնացած տվյալներից մաքրելու ֆունկցիա, որոնք կարող են դառնալ կեղծ կամ սխալ տեղեկանքներ ստեղծելու աղբյուր:

6. Թեստային ծրագրերի համալիր (ԹԾՀ), որոնք նախատեսվում են տեխնիկական միջոցների և ծրագրային ապահովման աշխատունակության ստուգման, սխալների տեղայնացման և ուղղման համար:

ԹԾՀ-ն կարող է իր մեջ ընդգրկել օբյեկտների տեխնիկական միջոցների և ծրագրային ապահովման, ինչպես նաև ամբողջ ՏԿԱՅ-ի աշխատունակության ստուգման և սխալների տեղայնացման թեստային ծրագրեր:

Տեխնիկական միջոցների ստուգող և ախտորոշող թեստերի ստեղծման հարցերը թողնելով, քննարկենք միայն ծրագրային ապահովման աշխատունակությունը ստուգող թեստերի ստեղծման հարցերը:

ՏԿԱՅ-ի գործառության ժամանակ ծրագրային ապահովման որոշ բաղադրամասեր, ըստ իրենց օգտագործման հաճախականության, կարող են երկար ժամանակ գտնվել անգործության վիճակում: Եթե հաշվի առնենք այն փաստը, որ ԷՅՄ-ում պահվող ինֆորմացիայի աղճատման հավանականությունը համեմատական է պահելու ժամանակահատվածի երկարությանը, ապա պարզ է դառնում ծրագրերի ստուգման անհրաժեշտությունը:

Ծրագրային ապահովման թեստավորման պարզագույն մեթոդը բաղադրամասերի ստուգումն է ստուգող գումարների օգնությամբ:

Թեստավորման առավել բարդ, բայց և հուսալի մեթոդը ստուգող հաղորդագրությունների և հարցումների ստացման նմանակումն է և ծրագրերի գործարկումը թեստային ինֆորմացիոն զանգվածների վրա:

Վերջում նշենք, որ ծրագրային պաշտպանության վերը բերված համալիրների բազմությունը չի հավակնում լրիվության և որոշակի ՏԿԱՅ-եր ստեղծելիս, ելնելով նրան ներկայացվող պահանջներից, այդ բազմությունը կարող է ենթարկվել փոփոխությունների և լրացումների:

Բանալի բառեր՝ կառավարման ավտոմատացված համակարգեր, ինֆորմացիայի պաշտպանություն, ծրագրային ապահովում:

Գրականություն

1. Мамиконов А.Г. - Основы проектирования АСУ. Учебник для вузов. М.: Высшая школа. 1981.
2. Մելիքյան Հ.Ա., Ավետիսյան Ռ.Ա., Մարկոսյան Ա.Ա. - Կառավարման ավտոմատացված համակարգեր: ՌԷՄՈՆՆԱԿԱՆ ձեռնարկ: Ե., «Պոլիտեխնիկ», 2009:

ВОПРОСЫ ВЫБОРА ПРОГРАММНЫХ КОМПЛЕКСОВ ЗАЩИТЫ ИНФОРМАЦИИ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ АВТОМАТИЗИРОВАННЫХ СИСТЕМ УПРАВЛЕНИЯ

Г. А. МЕЛИКЯН

*Кандидат технических наук, доцент
Заведующий кафедрой информатики и физико-математических дисциплин*

Работа посвящена вопросам выбора основных программных комплексов защиты информации территориальных автоматизированных систем управления. Выбраны требования, предъявляемые к этим комплексам и приведены также функциональные и структурные описания этих комплексов.

ISSUES ON THE SELECTION OF AUTOMATIC SPACE MANAGEMENT SYSTEMS OF INFORMATION SECURITY PROGRAM

H. A. MELIKYAN

*Ph.D. in Technology, associate professor
Head of the Department of Informatics and Mathematical Sciences*

Issues on the selection of automatic space management systems of information security program complexes are revealed in this article. The requirements of these complexes are selected and their functional and structural descriptions are given.

ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԱՎՏՈՄԱՏԱՑՎԱԾ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՕՔՅԵԿՏՆԵՐՈՒՄ ՄՇԱԿՎՈՂ ԻՆՖՈՐՄԱՑԻԱՅԻ ԱՐՏԱՊԱՏԿՏԵՐՄԱՆ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ

Հ. Ա. ՄԵԼԻՔՅԱՆ

*Տեխնիկական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
Ինֆորմատիկայի և ֆիզիկամաթեմատիկական գիտությունների ամբիոնի վարիչ*

Դիտարկվում է տարածքային կառավարման հիերարխիկ ավտոմատացված համակարգ (ՏԿԱՀ), որի օբյեկտները զինված են ինֆորմացիայի ընդունման, հաղորդման, պահելու և արտապատկերման ապարատա-ծրագրային միջոցներով և ինֆորմացիայի փոխանակումը իրար հետ իրականացնում են ինֆորմացիայի փոխանակման համակարգի (ԻՓՀ) կապուղիներով [1]: ՏԿԱՀ-ի օբյեկտները իրենցից ներկայացնում են հիերարխիայի տվյալ մակարդակին համապատասխան քանակով աշխատանքային տեղեր ունեցող տեղային հաշվողական ցանցեր, որոնք ԻՓՀ-ի միջոցով միավորված են նեկ ընդհանուր տարածքային համակարգի մեջ:

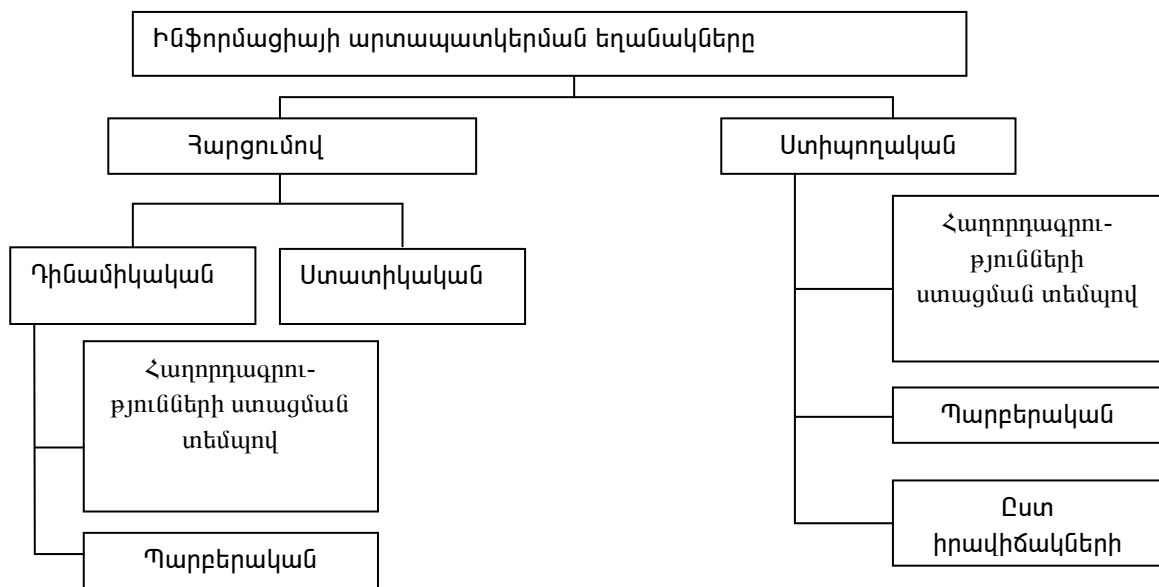
Ավտոմատացման միջոցների համալիրների տեսանկյունից ՏԿԱՀ-ի օբյեկտները կարող են տարբերվել. աշխատանքային տեղերի քանակով, ԷՀՄ-ի բնութագրերով, ԻՓՀ-ի կապուղիների քանակով, ծրագրային ապահովման բաղադրամասերով և այլն: Իսկ լուծվող նպատակային խնդիրների տեսանկյունից ՏԿԱՀ-ի բոլոր մակարդակների օբյեկտները կատարում են հիմնականում միևնույն ֆունկցիաները.

- ձևայնացված և չձևայնացված զանազան հաղորդագրությունների ձևավորում, հաղորդում, ընդունում, մշակում, պահում և արտապատկերում,
- համակարգում փոխանցվող, ընդունվող և օբյեկտներում շրջապատվող բոլոր հաղորդագրությունների ժամանակագրական կարգով գրանցում և փաստագրում, օբյեկտների ինֆորմացիոն բազաների վարում,
- օբյեկտների օպերատորների տեղեկատվական ինֆորմացիա ստանալու և (կամ) զանազան ինֆորմացիոն - հաշվողական խնդիրներ լուծելու մասին հարցումների սպասարկում և այլն:

ՏԿԱՀ-ի օբյեկտներում ինֆորմացիան կարող է արտապատկերվել երկու եղանակով (նկար 1).

- որպես օպերատորի հարցման պատասխան,
- ստիպողական՝ ԷՀՄ-ի նախաձեռնությամբ:

Որպես օպերատորի հարցման պատասխան տվյալների բազաների կառավարման համակարգը (կամ ֆունկցիոնալ ծրագրերը) փնտրում և արտապատկերում են կառավարման օբյեկտների վիճակի վերաբերյալ զանազան տվյալներ՝ տարբեր մակարդակի մանրամասնություններով: Ընդ որում, օպերատորի հարցումով ընտրված ինֆորմացիան նախքան արտապատկերվելը խմբագրվում է որպես տեղեկանք կամ աղյուսակ՝ ըստ համակարգում ընդունված ելքային փաստաթղթերի տրաֆարետների:

Նկար 1. Ինֆորմացիայի արտապատկերման եղանակները

Օպերատորի հարցումով պահանջվող տեղեկանքները կարող են արտապատկերվել երկու եղանակով՝ ստատիկ և դինամիկ:

Ստատիկ տեղեկանքը պարունակում է կառավարվող օբյեկտի մասին հարցման պահին առկա ինֆորմացիա: Դինամիկ տեղեկանքներում արտապատկերվում են կառավարման օբյեկտներում տեղի ունեցող վիճակի փոփոխությունները, որոնք տվյալ օբյեկտ են հասնում տարբեր հաղորդագրությունների տեսքով: Օբյեկտներում կատարվող փոփոխություններին օպերատիվ կերպով հետևելու նպատակով տվյալ օբյեկտի օպերատորը կարող է պահանջել տեղեկանքը դինամիկ նորացման ռեժիմով:

Դինամիկ հայտանիշով հարցումների սպասարկումը կարող է կատարվել երկու եղանակով.

- տվյալ օբյեկտում կապուղիներով կամ աշխատանքային տեղերից նոր հաղորդագրությունների ստանալու տեմպին համապատասխան,

- պարբերաբար, ԷՀՄ-ի միջակայքային թայմերների ազդանշաններով:

Առաջին եղանակը կարող է կիրառվել այն համակարգերում, որոնք ունեն կապի ուղիներով ստացվող հաղորդագրությունների ոչ մեծ ինտենսիվություն: Հաղորդագրությունների ստանալու տեմպին համապատասխան արտապատկերումը մեծ ինտենսիվության դեպքում կարող է բերել արտապատկերման սարքերի վրա ինֆորմացիայի խիստ արագ փոփոխման, առկայծման, թարթման: Տեղեկանքների նորացման տեմպի կարգավորման համար այդպիսի համակարգերում կարող է կիրառվել պարբերական արտապատկերման եղանակը: Այս դեպքում կարևոր նշանակություն ունի պարբերության մեծության ճիշտ ընտրության հարցը: Պարզ է, որ պարբերության մեծությունը ուղիղ համեմատական է հաղորդագրությունների ստացման հաճախականությանը և դինամիկ նորացում պահանջող միաժամանակյա հարցումների քանակին:

Դիմանիկ հարցումների սպասարկումը սովորաբար դրվում է հատուկ ծրագրի վրա, որն աշխատում է պարբերաբար կամ նոր հաղորդագրություն ստանալիս և կատարում է հետևյալ հիմնական ֆունկցիաները.

- որոշում է, վերաբերում է արդյոք ստացված նոր հաղորդագրությունը (կամ հերթական պարբերության ընթացքում եկած հաղորդագրությունները) արտապատկերված դիմանիկ տեղեկանքներին,

- եթե այո, ապա գործարկման է դնում այդ տեղեկանքները ձևավորող և արտապատկերող ծրագրերը:

Նշված ծրագիրը փաստորեն ապահովում է տեղեկանքների նորացումը միայն իրական փոփոխությունների դեպքում և բացառում է տեղեկանքները ձևավորող ծրագրերի “դատարկ” աշխատանքը:

ԷՅՄ - ի նախաձեռնությամբ ինֆորմացիայի ստիպողական արտապատկերումը կարող է տեղի ունենալ երկու դեպքում.

- երբ կապի ուղիներով օբյեկտ մտած հաղորդագրությունները, համաձայն համակարգի գործառնության ալգորիթմների, պետք է անհապաղ արտապատկերվեն սարքերի վրա,

- երբ ստեղծվում են այնպիսի իրադրություններ, որոնց մասին ԷՅՄ-ն պարտավոր է հայտնել օպերատորներին (օրինակ, ապարատուրայի աշխատունակության վիճակի փոփոխությունները, օպերատորի հարցման կատարման ընթացքի և արդյունքների մասին հաղորդումները և այլն):

Ստիպողական արտապատկերումը կարող է իրականացվել երեք եղանակով.

- հաղորդագրությունների ստացման տեմպով,
- պարբերաբար, միջակայքային թայմերի օգնությամբ,
- զանազան իրադրություններ ստեղծվելիս:

Օբյեկտի օպերատորների ուշադրությունը գրավելու նպատակով ինֆորմացիայի ստիպողական արտապատկերումը ուղեկցվում է, սովորաբար, լուսային կամ ձայնային ազդանշաններով:

Վերջում նշենք, որ ինֆորմացիայի ճիշտ, հարմար և ժամանակին արտապատկերումը հանդիսանում է մարդ-մեքենայական երկխոսության ամենակարևոր պահանջներից մեկը, որի իրականացումից է մեծապես կախված մարդու կողմից կառավարման ճիշտ որոշումների ընդունումը:

Բանալի բառեր՝ Ինֆորմացիա, տարածքային կառավարման ավտոմատացված համակարգ, ինֆորմացիայի արտապատկերում:

Գրականություն

1. Մելիքյան Հ.Ա., Ավետիսյան Ռ.Ա., Մարկոսյան Ա.Ա. – Կառավարման ավտոմատացված համակարգեր: Ուսումնական ձեռնարկ: Ե., «Պոլիտեխնիկ», 2009:

СПОСОБЫ ОТОБРАЖЕНИЯ ИНФОРМАЦИИ, ОБРАБАТЫВАЕМЫХ НА ОБЪЕКТАХ ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ АВТОМАТИЗИРОВАННЫХ СИСТЕМ УПРАВЛЕНИЯ

Г. А. МЕЛИКЯН

*Кандидат технических наук, доцент
Заведующий кафедрой информатики и физико-математических дисциплин*

Работа посвящена вопросам выбора и применения способов отображения информации на объектах территориальных автоматизированных систем управления. Отмечены особенности и рекомендации по выбору динамического и периодического способов отображения информации.

INFORMATION IMAGE METHODS IN OBJECTS OF THE AUTOMATIC SPACE MANAGEMENT SYSTEMS

H. A. MELIKYAN

Ph.D. in Technology, associate professor

Head of the Department of Informatics and Mathematical Sciences

The article refers to the problems of the selection and application of information image methods in objects of the automatic space management systems. The peculiarities and application instructions of dynamic and periodic imaging methods are mentioned.

ՎԻՐՏՈՒԱԼ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՉԱՅԻՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ

Շ. Գ. ԲԱՂԴՈՅԱՆ

*Գ.ՊՀ Ինֆորմատիկայի և ֆիզիկամաթեմատիկական
գիտությունների ամբիոնի լաբորանտ*

Վիրտուալ իրականությունը (ՎԻ) եռաչափ 3D մոլտքային շրջակա միջավայր է, որը ստեղծվում է համակարգչային միջոցներով և իրականապես արծազանքում է օգտագործողի հետ փոխազդեցությամբ:

ՎԻ տեխնիկական հիմքը համակարգչային մոդելավորման և նմանակման տեխնոլոգիաներն են, որոնք արագացված եռաչափ տեսողական ընկալման հետ զուգորդված, թույլ են տալիս արտապատկերել շարժումը էկրանի վրա: ՎԻ-մոդելի հիմնական առանձնահատկությունը օգտագործողի համար մոդելավորված համակարգչային միջավայրում գտնվելու ստեղծված պատրանքն է, որը անվանում են հեռավոր ներկայություն: Հեռավոր ներկայության զգացումը մեծապես կախված է նրանից, թե ինչքան իրական է վերարտադրվում շարժումը և ինչքան համոզիչ է ՎԻ-մոդելի փոխազդեցությունը օգտագործողի հետ: ՎԻ-մոդելի հետ փոխազդեցության համար պահանջվող ապարատային միջոցների նվազագույն կազմի մեջ մտնում են մոնիտորը և մկան կամ ջոյստիկի տիպի ցուցող սարքերը: Ավելի հնարամիտ համակարգերում կիրառվում են վիրտուալ սաղավարտներ՝ դիսփլեյով (HMD): ՎԻ-ն արել է նախնական քայլեր այնպիսի տեխնոլոգիաներում, ինչպես թռիչքի պայմանների նմանակիչները և վարժասարքերը, ռազմական գործողությունների նմանակային մոդելները և այլն: Բայց ՎԻ-երի համար գոյություն ունեն այլ, կիրառության ավելի լայն բնագավառներ: Այսպես, օրինակ, ՎԻ-ն կարելի է օգտագործել խաղերում, բժշկական հետազոտություններում, ճարտարապետության մեջ և այլն: ՎԻ-ն իրագործվում է համակարգչային գրաֆիկայի միջոցով:

Համակարգչային գրաֆիկան ինֆորմատիկայի բաժին է, որն ուսումնասիրում է համակարգչային տեխնիկայի օգնությամբ գրաֆիկական պատկերների ստեղծման և մշակման միջոցներն ու հնարները: Ինֆորմացիայի ընկալման համար ամենաարդյունավետ և հարմար ձևը եղել է կա և տեսանելի ապագայում կլինի գծանկարչական տեղեկատվությունը: Պատճառը պարզ է և բացատրվում է մարդկային հոգեբանությամբ և ֆիզիոլոգիայով: Այս առանձնահատկությունների շնորհիվ դիտվող պատկերները կապվում են ամբողջ կյանքի ընթացքում հանդիպած պատկերների հետ և ճանաչվում են:

Տարբերում են համակարգչային գրաֆիկայի չորս տեսակ. ռաստերային (կետային) գրաֆիկա, վեկտորային գրաֆիկա, եռաչափ և ֆրակտալ գրաֆիկաներ: Դրանք տարբերվում են արտապատկերելու կամ տպելու ժամանակ պատկերի ձևաչափման սկզբունքներով:

Ռաստերային կամ կետային գրաֆիկայի հիմնային տարրը հանդիսանում է կետը: Եթե պատկերը էկրանային է, ապա այդ կետը կոչվում է պիքսել: Ռաստերային պատկերի յուրաքանչյուր պիքսելի հատկություններն են տեղադրվածությունը և գույնը: Որքան շատ է պիքսելների քանակը և, միաժամանակ, որքան փոքր է նրանց չափը, այնքան ավելի լավ որակ ունի պատկերը: Պատկերների մեծ ծավալը ռաստերային (կետային)

պատկերների օգտագործման ժամանակ առաջացող ամենամեծ խնդիրն է: Մեծ ծավալներ ունեցող պատկերների հետ աշխատանքի համար պահանջվում են համակարգիչներ, որոնք ունեն ավելի մեծ օպերատիվ հիշողություն (128 Mb և ավելին): Բնականաբար, այդպիսի համակարգիչները պետք է ունենան մեծ թողունակությամբ պրոցեսորներ: Ռաստերային պատկերների օգտագործման ժամանակ առաջացող երկրորդ խնդիրը դա նրա առանձին մասերը դիտելու համար պատկերը խոշորացնելու հնարավորությունն է: Քանի որ պատկերները կազմված են առանձին կետերից, այդ իսկ պատճառով պատկերի խոշորացումը հանգեցնում է այդ կետերի մեծացմանը, որի հետևանքով էլ պատկերը նմանվում է խճանկարի: Ռաստերային պատկերների խոշորացման ժամանակ ոչ մի առանձին, լրացուցիչ մաս դիտել չի հաջողվում: Բացի այդ, ռաստերային (կետային) գրաֆիկայի կետերի խոշորացումը տեսանելիորեն խեղաթյուրում է պատկերը և այն դարձնում է ավելի կոպիտ: Այդ էֆֆեկտը կոչվում է պիքսելավորում:

Ռաստերային գրաֆիկան կիրառում են էլեկտրոնային տպագրության հոդվածների մշակման համար: Պատկերներ ստանալու նպատակով շատ հաճախ կիրառվում են լուսանկարների և գեղանկարների սկանավորումը: Բոլորովին վերջերս ռաստերային պատկերները համակարգիչներ ներմուծելու համար լայնորեն կիրառվում են թվային ֆոտո և տեսախցիկները: Գրաֆիկական խմբագրիչների մեծ մասը, որոնք նախատեսված են ռաստերային պատկերների հետ աշխատանքի համար ուղղված են ոչ այնքան պատկերների ստեղծմանը, որքան դրանց մշակմանը: Համացանցում համակարգչային պատկերներն օգտագործվում են այն դեպքում, երբ անհրաժեշտ է գունավոր պատկերին հաղորդել երանգների ամբողջական գամմա:

Եթե ռաստերային (կետային) գրաֆիկայի դեպքում պատկերի հիմքը հանդիսանում էր կետը, ապա վեկտորային գրաֆիկայի դեպքում պատկերի հիմնային տարրը հանդիսանում է գիծը (ընդ որում կարևոր չէ այդ գիծը ուղիղ է թե կոր է): Բնականաբար ռաստերային գրաֆիկայում ևս գոյություն ունեն գծեր, բայց այդ դեպքում դրանք դիտվում են որպես կետերի կոմբինացիաներ: Գծի ամեն մի կետի համար ռաստերային գրաֆիկայում հիշողության մեջ հատկացվում է մեկ կամ մի-քանի բջիջ (որքան շատ գույն կարող է ունենալ կետը, այնքան ավելի շատ բջիջ է հատկացվում): Համապատասխանաբար, որքան երկար է ռաստերային գիծը, այնքան շատ տեղ է զբաղեցնում հիշողությունում: Վեկտորային գրաֆիկայում գծի զբաղեցրած հիշողության ծավալը կախված չէ գծի չափսից, որովհետև այստեղ գիծը ներկայացվում է բանաձևի տեսքով, ավելի ճիշտ մի-քանի պարամետրերի տեսքով: Ինչպիսի գործողություններ էլ կատարենք գծի հետ, միևնույն է, փոփոխվում են նրա պարամետրերը, որոնք պահվում են հիշողության բջիջներում: Բջիջների քանակը յուրաքանչյուր գծի համար մնում է անփոփոխ: Գիծը դա վեկտորային գրաֆիկայի ամենափոքր օբյեկտն է: Ամեն բան, ինչ որ կա վեկտորային պատկերներում, կազմված է գծերից: Համեմատաբար ավելի բարդ պատկերները ստեղծվում են պարզագույն օբյեկտների միավորումից: Օրինակ, քառանկյունը կարելի է դիտարկել որպես չորս գծերի միավորում, իսկ խորանարդն իրենից ներկայացնում է ավելի բարդ պատկեր. այն կարելի է դիտարկել կամ որպես տասներկու կապակցված գծեր, կամ էլ որպես վեց հատ կապակցված քառանկյուններ: Այդպիսի մոտեցման համար վեկտորային գրաֆիկան հաճախ անվանում են նաև օբյեկտ-կողմնորոշված գրաֆիկա: Ինչպես նշեցինք վեկտորային գրաֆիկան հիշողության մեջ պահպանվում է պարամետրերի հավաքածուների տեսքով, սակայն չի

կարելի մոռանալ նաև այն մասին, որ պատկերները էկրանին, միևնույն է, երևում են կետերի տեսքով (քանի որ էկրանն այդպես է կառուցված): Օբյեկտի՝ էկրանին երևալուց առաջ ծրագիրը կատարում է յուրաքանչյուր պատկերի կետերի կոորդինատների հաշվարկ: Այդ պատճառով էլ հաճախ վեկտորային գրաֆիկան անվանում են հաշվողական գրաֆիկա: Ինչպես բոլոր օբյեկտները, այնպես էլ գիծն ունի իր առանձնահատկությունները: Դրանց թվին են պատկանում գծի կառուցվածքը, նրա հաստությունը, գծի գույնը: Փակ գծերն ունեն լրացվելու հատկություն: Փակ շրջանի ներքին մասը կարող է լցված լինել գույնով, կտորով և այլն: Պարզագույն գիծը, եթե այն փակ չէ, ունի երկու գագաթ, որոնք կոչվում են հանգույցներ: Հանգույցները նույնպես ունեն իրենց առանձնահատկությունները, որոնցից էլ կախված է, թե ինչպիսի տեսք ունեն գագաթները և ինչպես են երկու գծեր դասավորված միմյանց նկատմամբ:

Ընդհակառակը, վեկտորային գրաֆիկայով աշխատելու միջոցները նախատեսված են առաջին հերթին պատկերներ ստեղծելու համար և որոշ չափով միայն դրանք մշակելու համար: Այդպիսի միջոցները հիմնականում կիրառվում են գովազդային գործակալություններում, դիզայներական բյուրոներում, խմբագրություններում և տպագրություններում: Որոշ աշխատանքներ, որոնք հիմնված են տառատեսակների և պարզագույն երկրաչափական էլեմենտների կիրառման վրա, ավելի հեշտ են իրականացվում վեկտորային գրաֆիկայի միջոցներով: Գոյություն ունեն գեղարվեստական ստեղծագործությունների օրինակներ, որոնք ստեղծված են վեկտորային գրաֆիկայով, բայց դրանք ավելի շուտ բացառություններ են, քանի որ վեկտորային գրաֆիկայի միջոցներով պատկերների գեղարվեստորեն պատրաստումը շատ դժվար է:

Ֆրակտալը պատկեր է, որը կազմված է իրար հետ կցված էլեմենտներից: Գոյություն ունեն մեծ քանակությամբ պատկերներ, որոնք իրենցից ներկայացնում են ֆրակտալներ: Այդ պատկերներից են Սարտինսկու եռանկյունը, Կոխի փաթիլը, Հայտեր-Հեյտուեյի թևավոր հրեշը և այլն: Ֆրակտալային նկարների կառուցումն իրականացվում է որևէ ալգորիթմով կամ էլ կոնկրետ բանաձևի հաշվարկների օգնությամբ պատկերների ավտոմատ գեներացիայի ճանապարհով: Ալգորիթմների կամ բանաձևերի փոփոխությունները հանգեցնում են այդ պատկերների փոփոխությունների: Ֆրակտալային գրաֆիկայի գլխավոր առանձնահատկությունն այն է, որ ֆրակտալային պատկերների ֆայլերում պահպանվում են միայն նրանց ալգորիթմներն ու բանաձևերը:

Եռաչափ գրաֆիկան իրենից ներկայացնում է ռաստրային և վեկտորային համակարգչային գրաֆիկայի զուգորդում հիմնական գրաֆիկական պրոֆիլի և արտաքին տեսքի վերանկարման ալգորիթմների հետ, որոնք թույլ են տալիս օպերատիվ կերպով փոխել հեռանկարը և դիտակետը: Այս պրոցեսը կոչվում է եռաչափ ակնադիտում՝ վիզուալիզացիա:

Վիզուալիզացիան համակարգչային գրաֆիկայի, եռաչափ մոդելավորման ծրագրային փաթեթների և անիմացիայի կարևորագույն մասն է: Համակարգչային վիզուալիզացիան գործնականում ունի անսահմանափակ հնարավորություններ: Վիզուալիզացիայի բուռն դրսևորումները կապված են հիպերտեքստային տեխնոլոգիաների և բազմապատուհանային ինտերֆեյսի առաջացման հետ: Այսպիսով վիզուալիզացիայի կիրառման ոլորտները բազմազան են: Օրինակ գեոինֆորմացիոն համակարգերի վիզուալիզացիան դա պատկերների նախագծումն ու առաջացումն է արտապատկերման սարքերի վրա, պատկերում թվային տվյալների կերպափոխումը որոշակի կանոնների և ալգորիթմների հիման վրա: Հոգեթերապիայում կիրառվող

վիզուալիզացիան իրենից ներկայացնում է հոգեթերապևտիկ եղանակներ, որոնք ուղղված են հաճախորդի ներաշխարհում տեսողական պատկերների վերականգնմանը և կառավարմանը: Լայնորեն կիրառվում է ինժեներական ծրագրում, ֆիզիկական օբյեկտների և երևույթների համակազային մոդելավորման մեջ, մուլտիպլիկացիաների ստեղծման ոլորտում, կինեմատոգրաֆիայում և համակազային խաղերում: Եռաչափ գրաֆիկայի ակնադիտումը ապահովում է վիրտուալ իրականության նմանական մեծ մասի դիտման հնարավորություն, ընդ որում օգտագործողի փոխազդեցությունը ՎԻՋՐԱԿԱ միջավայրի հետ հիմնվում է համակարգչային մոդելավորման վրա:

Համակարգչային մոդելներում օբյեկտները օժտվում են որոշակի հատկություններով, որոնցով որոշվում են այդ օբյեկտների ռեակցիաները տարբեր տիպի մանիպուլյացիաների նկատմամբ: Համակարգչային մոդելները կարող են օգտագործվել համակարգերում ընթացող գործընթացները ուսումնասիրելու համար՝ առանց այդ համակարգերը կառուցելու: Այդպիսի մոդելները հնարավորություն են տալիս արագացնել կամ դանդաղեցնել այդ գործընթացները:

Մոդելները լայն կիրառվում են նաև ավտոմատացված նախագծման համակարգերում: Նրանք հիմք են հանդիսանում ինտելեկտուալ նմանակային մոդելների կառուցման համար, որոնք շատ մոտ են ՎԻ-համակարգերին:

Համակարգչային մոդելավորման ժամանակ օգտագործողը դառնում է այդ գործընթացի անմիջական մասնակիցը, որին նա հետևում է: Օրինակ, ինքնաթիռային վարժասարքերը հատուկ նախատեսված են օգտագործողի վարժեցման և հնարավորությունների որոշման համար և ոչ թե թռչող սարքի աշխատանքի ստուգման: Համակարգչային մոդելները ստեղծում են նաև բարդ ոչ մեխանիկական համակարգերի հետազոտման համար (օրինակ բժշկական համակարգերի): Վիրտուալ իրականության ծրագրի կատարման համար պահանջվում է համակարգիչ՝ արագ միկրոպրոցեսորով և 3D գրաֆիկայի հետ աշխատելու համար անհրաժեշտ արագ վիդիոհամակարգով, իսկ ժեստերը նմանակելու և օբյեկտները տեղաշարժելու համար՝ թվային ձեռնոցներ:

Այսպիսով վիրտուալ իրականության հմակարգչային միջոցները (ապարատային և ծրագրային) արագորեն զարգանում են և մոտ ապագայում ականատես կլինենք իրականության «վիրտուալացման» ավելի բարձր մակարդակների:

Բանալի բառեր՝ վիրտուալ իրականություն, համակարգչային գրաֆիկա, ռաստերային (կետային) գրաֆիկա, վեկտորային գրաֆիկա, եռաչափ գրաֆիկա, ֆրակտալ գրաֆիկա:

Գրականություն

1. Chris Wolf, Erick M. Halter - Virtualization: from the desktop to the enterprise. USA. 2005.

КОМПЬЮТЕРНЫЕ СРЕДСТВА ВИРТУАЛЬНОЙ РЕАЛЬНОСТИ

Ш. Г. БАГДОЯН

Лаборант кафедры Информатики и физико-математических наук ГГУ

В статье представлены способы осуществления виртуальной реальности, главные типы компьютерной графики и сферы их применения. Отмечается тот факт, что компьютерные средства виртуальной реальности быстро развиваются, и в ближайшем будущем мы будем очевидцем, виртуализации” реальности в наивысших уровнях.

COMPUTER MEANS OF VIRTUAL REALITY

SH. G. BAGHDOYAN

Laboratory assistant of the department of Informatics and physic-mathematics science GSU

In this article are presented the means of realization of Virtual reality, the basic species of computer graphic and the sphere of their usage. Here is noticed the fact that the computer means of virtual reality are developed quickly and in near future we'll be the eye-witness of "virtualization" of reality in higher levels.

ՆԱՆՈՒՆՈՂՈՎԱԿՆԵՐԻ ԱՐԴՅՈՒՆԱԿԵՏ ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒՄԸ ԷԼԵԿՏՐՈՆԻԿԱՅԻՄ ԵՎ ԷՆԵՐԳԵՏԻԿԱՅԻՄ

Ս. Հ. ԱՄԻՐԽԱՆՅԱՆ

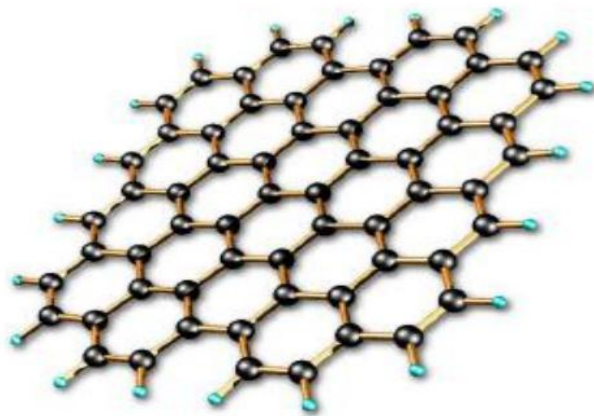
ԵԱՊՀ «Բնապահպանություն և կենսատեխնոլոգիայի»

ամբիոնի լաբորատորիայի վարիչ

Նանոտեխնոլոգիան (ՆՏ) գիտության և տեխնիկայի տարբեր ոլորտների խաչմերուկում ձևավորվող նոր, արագ զարգացող ուղղություն է: Այն մեծ կիրառություն է գտել տնտեսության գրեթե բոլոր բնագավառներում՝ այդ թվում և էներգետիկայում: Այս ոլորտում ՆՏ-ների կիրառման հիմնականնպատակը էներգոխնայողության, հուսալիության և արտադրողականության բարձրացումն է:

ՆՏ-ների հիմնական նպատակը ատոմական և մոլեկուլային մակարդակի վրա նյութի վերահսկվող մանիպուլյացիան է և կրիտիկական չափսերի հասնող՝ մոտ 100 նանոմետրից ավելի փոքր, սարքերի կառուցումը որը բերում է նոր հատկություններով նյութերի և ծածկույթների ստացմանը:

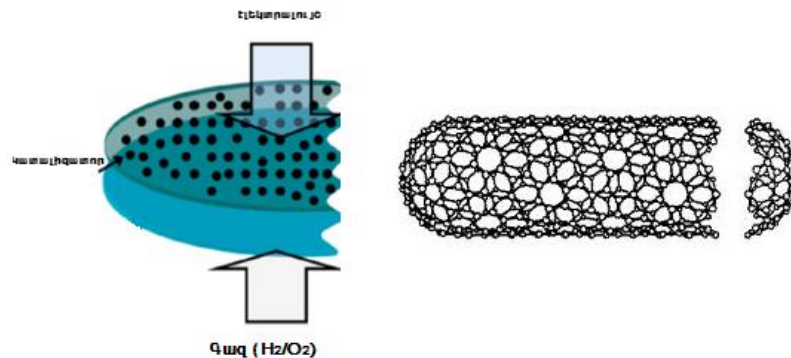
Հայտնի է որ, էներգամատակարարումը ջերմափոխանցման հարցերում հիմնվում է ջերմահաղորդման, կոնվեկցիայի և ճառագայթային ջերմափոխանցման օրենքների վրա: Էներգախնայողությունը առնչվում է այնպիսի հարցերի, ինչպիսիք են ջերմափոխանակման սարքերում ջերմափոխանցման հաշվառումը, ստացիոնար և ոչ ստացիոնար ջերմահաղորդականությունը տարբեր սահմանային պայմանների դեպքում, ներքին ջերմաանջատման և ֆիլտրացիայի առկայության դեպքում: Էներգախնայողության վիճակի է հասցվում նոր էներգիայի աղբյուրների ներդրումը: Որպես հեռանկարային բնագավառ է հանդիսանում ջերմաէլեկտրական նանոնյութերի օգնությամբ ռադիոակտիվ ճառագայթման ուղիղ փոխակերպումը էլեկտրաէներգիայի: Ջերմաէլեկտրական նանոնյութերը իրենցից ներկայացնում են ածխածնային նանոխողովակների շերտերի բազմություն, որոնք լցված են ոսկով և պատված են լիթիումի հիդրիդով (Նկ.1): Ըստ շերտերի քանակի նանոխողովակները դասակարգվում են երկու խմբի՝ միաշերտ և բազմաշերտ [1]: Սովորաբար միաշերտ ածխածնային նանոխողովակները ունենում են 1նմ կարգի տրամագիծ, իսկ երկարությունը կարող է լինել միլիոնավոր անգամներ մեծ:

Նկ.1 Նանոխողովակների շերտի կառուցվածքը

Գոյություն ունեն ածխածնային նանոխողովակների ստացման տարբեր եղանակներ՝ էլեկտրական պարպման, լազերային, քիմիական և այլն:

Ռադիոակտիվ ճառագայթումը ազդում է ոսկու ատոմների էլեկտրոնների վրա և դրանց ստիպում է թողնել իրենց օրբիտան: Էլեկտրոնները, որոնք անցնում են նանոխողովակների միջով (նկ.2), ընկնում են լիթիումի հիդրիդի մեջ և շարժվում են դեպի էլեկտրոդը, ստեղծելով էլեկտրական հոսանք: Նանոխողովակները պետք է կողմնորոշել այնպես, որ առավել արդյունավետ օգտագործվի ռադիացիոն ճառագայթման էներգիան:

Նկ. 2 Միապատ նանոխողովակային մոդել

Բազմաշերտ նանոխողովակները ինքնակազմակերպվում են հանգույց-կապի՝ մեկ տասնյակ միլիմետրից ավելի հատումով: Ստացվում է, որ նանոխողովակի մեկ շերտի ձևը որոշում է դրա էլեկտրոնային հատկությունները: Տարբեր ձևի նանոխողովակները կարող են լինել էլեկտրականության և ջերմության հաղորդիչներ, ինչը թույլ է տալիս դրանք օգտագործել որպես բարակ մալուխ, կիսահաղորդիչ կամ գերհաղորդիչ: Էլեկտրոնիկայում ՆՏ-ները կիրառվում են նաև նոր տիպի կոշտ սկավառակներ պատրաստելու համար:

Նանոխողովակների ևս մեկ առավելությունը կապված է էլեկտրոնների սառը արտանետման հետ, որն առաջանում է խողովակի առանցքի շուրջ՝ էլեկտրական դաշտի ազդեցության տակ [2]: Վերևի մասի դաշտի լարվածությունը հարյուր անգամ գերազանցում է գործող ծավալի լարվածությանը, ինչը բերում է արտանետված հոսանքի անոմալ բարձր արժեքի՝ համեմատած արտաքին ցածր լարման հետ: Այդ հատկությունը թույլ է տալիս նանոխողովակները օգտագործել որպես սառը արտանետման կատոդ, որոնք կարող են օգտագործվել գազային լամպերում՝ կառույցների լուսավորման նպատակով:

Նանոխողովակները կիրառում են միկրոէլեկտրոնիկայի տարբեր բնագավառներում՝ տրանզիստորներ, միկրոսխեմաներ, նանոհաղորդալարեր, թափանցիկ մակերևույթներ, և այլն:

Ներկայումս լուսավորման համար տնտեսապես նպատակահարմար է օգտագործել լուսադիոդներ, որոնք բաղկացած են մի քանի տասնյակ անփոփոխ բյուրեղային ցանցից: Այդպիսի նանոտեխնոլոգիաները թույլ են տալիս ստեղծել գերալույս լուսադիոդներ:

Արդիական է մեկ դիողով անցնող հոսանքի մեծացման և դիողների տաքացման փոքրացնելու խնդիրները, որպեսզի մեկ լուսադիոդային լամպից ստացվի ավելի մեծ

լուսային հոսք: Օգտակար գործողության գործակցի առավելագույն արժեքը, փորձարկումների ժամանակ հասնում է 60%-ի: Ճառագայթման սպեկտրը մոտեցվում էր սպիտակ լույսի սպեկտրին, որը նպաստավոր է տեսողության համար:

Լուսադիոդների հզորությունը բավականին բարձր է, քան տնտեսական լյումինիսցենտային լամպերում:

Նանոնյութերը օգտագործվում են լուսադիոդներ, մարտկոցներ, թափանցիկ հարթություններ և այլ սարքեր պատրաստելու նպատակով: Նանոնյութերը կիրառվում են նաև էլեկտրոնիկայում [3]: Հատկապես մեծ նշանակություն ունեն միկրոպրոցեսորների և ինտեգրալային սխեմաների պատրաստման տեխնոլոգիաները, որոնք թույլ են տալիս պատրաստել մանր չափերի էլեկտրոնային միկրոսխեմաներ՝ զուգահեռաբար մեծացնելով սխեմայում օգտագործվող տարրերի քանակը: ՆՏ-ները կարող են ոչ միայն փոքրացնեն էլեկտրոնային սխեմաների չափերը, տալով նրանց մեխանիկական կամ օպտիկական հատկություններ՝ դարձնելով դրանք ավելի ճկուն և թափանցիկ:

Նանոնյութերը կարող են կիրառություն գտնել նաև էլեկտրոնիկայում: Հատկապես մեծ նշանակություն ունեն միկրոպրոցեսորների և ինտեգրալային սխեմաների պատրաստման տեխնոլոգիաներում:

Այսպիսով, կարող ենք ասել, որ նանոտեխնոլոգիաները մեծ դեր են խաղում տնտեսության զարգացման հարցում: Դրա շնորհիվ հայտնաբերվում են էներգիայի ստացման նոր աղբյուրներ՝ դրա հետ միասին շրջակա միջավայրը ազատվում է օրգանական թափոններից: Էլեկտրոնիկայում օգտագործվող սարքավորումները դառնում են ավելի փոքրածավալ, ճկուն, էներգախնայող են և ունեն ավելի մեծ արտադրողականություն [4]:

Վերջին տարիներին մշակված նանոէլեկտրոնային տարրերն իրենց փոքր չափերով, նվազագույն ծախսող հզորությամբ և բարձր արագագործությամբ աստիճանաբար լուրջ մրցակից են դառնում ինֆորմացիոն համակարգերի ավանդական կիսահաղորդչային տրանզիստորներին և ինտեգրալային սխեմաներին:

Նանոտեխնոլոգիաների հեռանկարային փաստը հաստատում են ոչ միայն գիտական հետազոտությունների արդյունքները, այլ նաև միլիարդավոր ֆինանսական միջոցները, որոնք ներկայումս ներդրվում են նանոտեխնոլոգիայի ոլորտում:

Բանալի բառեր՝ Նանոնյութերը, լուսային հոսք, նանոէլեկտրոնային տարրեր, կիսահաղորդչային տրանզիստորներ, դաշտի լարվածությունը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Балабанов В. И. Нанотехнологии. Наука будущего. М.: Эксмо, 2009. 256 с.
2. Суздалев И. П. Нанотехнология: изикохимия нанокластеров, наноструктур и наноматериалов / И. П. Суздалев. М.: Комкнига, 2006. 592 с.
3. Федоренко В. Ф. Нанотехнологии и наноматериалы в агропромышленном комплексе: науч. аналит. обзор / В. Ф. Федоренко. М.: ФГНУ «Росинформагротех», 2007. 96 с.
4. Фокин В. М. Основы энергосбережения и энергоаудита. М.: Издательство машиностроение-1, 2006. 256 с.

ЭФФЕКТИВНОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НАНОТРУБОК В ЭЛЕКТРОНИКЕ И ЭНЕРГЕТИКЕ

С. Г. АМИРХАНИЯ

Нанотехнологии (NT) в различных областях науки и техники, на пересечении формирующейся новой, быстро растущий тренд. Он широко используется практически во всех отраслях экономики, в том числе в энергетическом секторе. Это главная цель использования NT мгновенно, повысить надежность и производительность.

ELECTRONICS AND ENERGY EFFICIENT USE OF NANOTUBES

S. H. AMIRKHANYAN

Head of Laboratory

Nanotechnology (NT) in various fields of science and technology at the intersection of emerging new, fast-growing trend. It is widely used in almost all economic sectors, including the energy sector. This is the main purpose of the use of NT instantly, increase the reliability and productivity.

BIG DATA: IMPLEMENTATION AND BENEFITS

S. S. AREVSHATYAN

*Former student at GSU
Researcher at Universidad Politecnica de Valencia*

Big Data is a term for massive data sets having large and complex structure with the difficulties of capturing, storing, searching, sharing, analyzing, transferring and visualizing for the future processes.

Big data means really a big data, it is a collection of large datasets that can not be processed using traditional computing techniques. Big Data is not merely a data, it has become a complete subject, which involves various tools, techniques and frameworks.

Due to the modern technologies, devices, and social sites, the amount of data produced by people is growing rapidly every year. The amount of data produced by us from the beginning of time till 2003 was 5 billion gigabytes. The same amount was created in every two days in 2011, and in every ten minutes in these years. 90% of the world's data was generated in the last few years. This rate is still growing enormously. All this information produced is meaningful and can be useful when processed.

Big Data and its analysis are at the center of the modern science. These data are generated from online transactions, emails, videos, audios, images, click streams, logs, posts, search queries, health records, social networking interactions, science data, sensors, mobile phones and their applications. They are stored in databases grow massively and become difficult to capture, store and visualize via typical software tools.

Big Data requires a revolutionary step from traditional data analysis. Big Data generally is described by three main components: variety, velocity and volume as shown in Diagram 1:

Diagrama 1: 3 Vs of Big Data

Volume

The quantity of generated data is important in this context. The size of the data determines the value and potential of the data under consideration, and whether it can actually be considered Big Data or not. The name 'Big Data' itself contains a term related to size, and hence the characteristic.

Velocity

In this context, the speed at which the data is generated and processed to meet the demands and the challenges that lie in the path of growth and development.

Variety

The type of content, and an essential fact that data analysts must know. This helps people who are associated with and analyze the data to effectively use the data to their advantage and thus uphold its importance.

Thus Big Data includes huge volume, high velocity, and extensible variety of data. The data in it will be of three types: structured, semi-structured and unstructured data.

- ☐ *Structured data*: Relational data.
- ☐ *Semi Structured data*: XML data.
- ☐ *Unstructured data*: Word, PDF, Text, Media Logs

Structured data

Data that resides in a fixed field within a record or file is called structured data. This includes data contained in relational databases and spreadsheets.

Unstructured and Semi-Structured Data

Unstructured data is all those things that can't be so readily classified and fit into a neat box: photos and graphic images, videos, streaming instrument data, webpages, PDF files, PowerPoint presentations, emails, blog entries, wikis and word processing documents.

Semi-structured data is a cross between the two. It is a type of structured data, but lacks the strict data model structure. With semi-structured data, tags or other types of markers are used to identify certain elements within the data, but the data doesn't have a rigid structure. For example, word processing software now can include metadata showing the author's name and the date created, with the bulk of the document just being unstructured text. Emails have the sender, recipient, date, time and other fixed fields added to the unstructured data of the email message content and any attachments. Photos or other graphics can be tagged with keywords such as the creator, date, location and keywords, making it possible to organize and locate graphics. XML and other markup languages are often used to manage semi-structured data.

Interestingly, approximately 80% of the data are unstructured and only 20% are structured and stored in RDBMs.

Implementation of Big Data

Organizations use a variety of different software tools to help them organize and manage Big Data. These can include the following:

Big data tools

Software like Hadoop, HPC Systems etc. can process and store both unstructured and structured data that are extremely large, very complex and changing rapidly.

Business intelligence software

Also known as BI, business intelligence is a broad category of analytics, data mining, dashboards and reporting tools that help companies make sense of their structured and unstructured data for the purpose of making better business decisions.

Data integration tools

These tools combine data from disparate sources so that they can be viewed or analyzed from a single application. They sometimes include the capability to unify structured and unstructured data.

Document management systems

Also called enterprise content management systems, a DMS can track, store and share unstructured data that is saved in the form of document files.

Information management solutions

This type of software tracks structured and unstructured enterprise data throughout its lifecycle.

Search and indexing tools

These tools retrieve information from unstructured data files such as documents, Web pages and photos.

Benefits of Big Data

Google, eBay and LinkedIn were among the first to experiment with Big Data. They developed proof of concept and small-scale projects to learn if their analytical models could be improved with new data sources. In many cases, the results of these experiments were positive.

Many companies have begun to achieve real results with the approach, and are expanding their efforts to encompass more data and models.

1. Cost reduction

Big data technologies like Hadoop, HPC Systems, R and cloud-based analytics can provide substantial cost advantages. While comparisons between big data technology and traditional architectures (data warehouses and marts in particular) are difficult because of differences in functionality, a price comparison alone can suggest order-of-magnitude improvements.

2. Faster, better decision making

Analytics has always involved attempts to improve decision making, and big data doesn't change that. Large organizations are seeking both faster and better decisions with big data, and they are finding them.

3. New products and services

Perhaps the most interesting use of big data analytics is to create new products and services for customers. Online companies have done this for a decade or so, but now predominantly offline firms are doing it too.

4. Healthcare systems

We are living in a hyper-personalized world, but healthcare seems to be one of the last sectors still using generalized approaches. When someone is diagnosed with cancer they usually undergo one therapy, and if that doesn't work, the doctors try another, etc. But what if a cancer patient could receive medication that is tailored to his individual genes? This would result in a better outcome, less cost, less frustration and less fear. There are a lot of systems based on Big Data which help doctors to make decisions and help patients.

Of course these are not the only aspects Big Data is used. In general Big Data can be used everywhere as the humankind makes a lot of information during its existence.

Key words: *Big Data, Hadoop, HPC Systems, decision making, healthcare systems.*

REFERENCES

1. Hadoop: Open source implementation of MapReduce. <http://lucene.apache.org/>
2. <http://bigdatauniversity.com/>
3. <http://hadoop.apache.org>
4. http://www.tutorialspoint.com/hadoop/hadoop_big_data_overview.htm
5. Hadoop: The Definitive Guide, Tom White, 2012,
6. Mastering Hadoop, Sandeep Karanth, 2014, Published by Packt Publishing Ltd. Livery

БОЛЬШИЕ ДАННЫЕ: РЕАЛИЗАЦИЯ И ВЫГОДЫ

С. С. АРЕВШАТЯН

Бывший студент ГГУ

Исследователь, Политехнический университет Валенсии

Большие данные это серия подходов, инструментов и методов обработки структурированных и неструктурированных данных огромных объемов. Hadoop, HPC Systems, R и другие программные обеспечения используется для реализации больших данных в том числе, для Yahoo, Facebook, Google. Большие данные могут быть полезны для принятия решений во многих сферах человеческой деятельности.

ՄԵԾ ՏՎՅԱԼՆԵՐ. ԿԻՐԱՌՈՒՄԸ ԵՎ ՕԳՈՒՏՆԵՐԸ

Ս. Ս. ԱՐԵՎՇԱՏՅԱՆ

ԳՊՀ նախկին ուսանող

Հետազոտող, Վալենտինայի պոլիտեխնիկական համալսարան

Մեծ տվյալները մոտեցումների, գործիքների և մեթոդների ամբողջությունն է, որոնք կիրառվում են կառուցվածքային և ոչ կառուցվածքային տվյալները մշակելու համար: Hadoop, HPCC Systems, R և այլ ծրագրային միջոցների միջոցով հնարավոր է կիրառել Մեծ տվյալները: Շատ ընկերություններ, այդ թվում՝ Google-ը, Facebook-ը, Yahoo-ն և այլն, օգտագործում են այսպիսի տեխնեղոգիա: Մեծ տվյալները կարող են օգտակար լինել մարդու գործունեության տարբեր բնագավառներում վճիռներ կայացնելու համար:

ԱՐԴՅՈՒՆԱԿԵՏ ԲՆՕԳՏԱԳՈՐԾՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԱՍՊԵԿՏՆԵՐԸ**Մ. Պ. ԱՎԱԳՅԱՆ***Գյուղատնտեսական գիտությունների դոկտոր, Գ.ՊՀ պրոֆեսոր*

Բնօգտագործումը գիտության ինքնուրույն ուղղություն է, որը միացնում է էկոլոգիայի կիրառական ճյուղերը: Հասկանալու համար, թե դասական էկոլոգիայի որ ճյուղերն են կազմում բնօգտագործման հիմքը, դիտարկենք էկոլոգիայի կառուցվածքը:

Էկոլոգիան գիտական ճյուղերի համալիր է: Բազային է համարվում ընդհանուր էկոլոգիան, որը ուսումնասիրում է օրգանիզմների և միջավայրի պայմանների փոխհարաբերությունների հիմնական օրինաչափությունները: Առանձին ճյուղ է համարվում կիրառական էկոլոգիան, որն ուսումնասիրում է մարդու կողմից կենսոլորտի նպատակային օգտագործման մեխանիզմների, վերականգնման եղանակների, ինչպես նաև բնական ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործման սկզբունքների բացահայտումը և մշակումները:

Կիրառական էկոլոգիան հենվում է ընդհանուր էկոլոգիայի և բնօգտագործման օրենքների, կանոնների և սկզբունքների վրա:

Կիրառական էկոլոգիայից իբրև գիտական ուղղություններ բխում են կենսոլորտի, գյուղատնտեսական, արդյունաբերական, բժշկական, տնտեսական, իրավաբանական, մաթեմատիկական էկոլոգիաները:

Բնօգտագործման հիմնական սկզբունքը բխում է էկոլոգիայի հիմնական օրինաչափություններից՝ պայմանավորված մարդու ողջ գործունեության հետևանքով շրջակա միջավայրի վրա ունեցած ազդեցությամբ:

Ա. Բաննիկովը (1999) մշակել է բնօգտագործման սկզբունքները.

ա) բնության պահպանումը այն շահագործելու պրոցեսում.

բ) բնական ռեսուրսների օգտագործման հարցում համալիր մոտեցման դրսևորումը.

գ) բնական ռեսուրսների շահագործման հարցում տարածաշրջանային մոտեցման դրսևորումը:

Բնական ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործման և կառավարման հարցում կարևոր նշանակություն ունի բնական ռեսուրսների սահմանափակվածության (սպառվելու) օրենքի իմացությունը: Բնական ռեսուրսների կրճատման արագությունը ուղղակիորեն կախված է այն սպառող ազգաբնակչության թվաքանակից:

Բնական ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործման գործում կարևոր է նաև բնառեսուրսային պոտենցիալի անկման օրենքի իմացությունը: Երկրի բնական ռեսուրսները անսպառ չեն, և պահանջվում է առանձնահատուկ մոտեցում դրանց արդյունավետ օգտագործման ու պահպանման ուղղությամբ:

Տեխնածին փոփոխությունները առաջ են բերում էներգետիկ ծախսերի մեծացում (բնապահպանության էներգետիկ արդյունավետության նվազման օրենք):

Բնօգտագործման ոչ պակաս կարևոր օրենքներից է արտադրական ուժերի և հասարակության զարգացման բնառեսուրսային պոտենցիալի միջև համապատասխանության, բնառեսուրսային պոտենցիալի անկման օրենքը:

Ըստ Է.Չայրապետյանի (2003), բնական ռեսուրսների, այդ թվում և մարդկության զարգացման բնական պայմանների սահմանափակվածությունը պատմական պրոցեսում ներգործում է հասարակության արտադրողական ուժերի, ապա նաև սոցիալական հարաբերությունների վրա: Միշտ էլ արտադրողական ուժերի զարգացումը համապատասխանում է բնառեսուրսային պոտենցիալին: Բնառեսուրսային պոտենցիալի անկման օրենքի շրջանակներում գործում է բնապահպանության էներգետիկ արդյունավետության նվազման կանոնը:

Բնօգտագործման կարևորագույն օրենքներից է հասարակական արտադրության գիտատարողության և էներգատարողության մեծացման օրենքը, որը ձևակերպվում է որպես՝

ա) պատրաստի արտադրանքի բնատարողության նվազեցման օրենք.

բ) ներդրվող բնական ռեսուրսների տեմպերի շրջանառության մեծացման օրենք:

Ներդրված բնական ռեսուրսները և շրջանառունակության արագությունն անընդմեջ աճում է, դրանք հասարակական արտադրության մեջ ներգրավման հարաբերական նվազման ֆոնի վրա:

Հոլօգտագործման պրակտիկայում մշակված է հողի բնական բերրիության անկման օրենքը, ըստ որի ագրոէկոհամակարգերում բերքի հետ հողից մշտապես հեռացվում են բույսերին անհրաժեշտ սննդատարրերը, խախտվում է ագրոէկոհամակարգերի ներքին կառուցվածքն ու ֆունկցիան, որի արդյունքում հողի բնական բերրիությունը նվազում է:

Հողային ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործման տեսակետից կարևոր նշանակություն ունի Յու. Լիբիխի կողմից (1936) մշակված վերադարձման օրենքն, ըստ որի բերքը կախված է միջավայրում օրգանիզմների կողմից օգտագործած սննդատարրերի վերադարձումից: Լիբիխը պարզաբանել է հողերի բերրիության նվազման պատճառները և առաջ է քաշել պարարտացման միջոցով հողից կորցրած բոլոր հանքային սննդատարրերի վերադարձման անհրաժեշտությունը:

Բնօգտագործման և էկոհամակարգերի պահպանման գործում կարևոր է էկոլոգիական հավասարակշռության կանոնի իմացությունը: Ըստ այդ օրենքի բերքը լիմիտավորված է էկոլոգիական բաղադրամասերի լավագույն զուգակցման դեպքում: Ցանկացած արհեստական ներգործություն արդյունավետ է այնքան ժամանակ, քանի դեռ կան լրացուցիչ բարելավ էկոլոգիական գործոններ:

Էկոլոգիայի բոլոր կիրառական բնագավառների փոխազդեցությունը կարելի է միավորել մեկ առանձին ուղղության մեջ, որը կոչվում է բնօգտագործում:

Էկոլոգիա-բնօգտագործումը բազմաթիվ գիտությունների հետ համատեղ լուծում է մի շարք խնդիրներ, որոնցից բխում են որոշակի հարցեր՝

1. Բնական ռեսուրսների վիճակի անաչառ գնահատումը, որը կատարվում է ըստ մի շարք պարամետրերի (քանակ, որակ, աղտոտվածության աստիճան, մարդկային գործունեության տարբեր ոլորտների ազդեցություն և այլն):

2. Փոխհարաբերությունների օպտիմալացում մի կողմից մարդկանց, իսկ մյուս կողմից առանձնյակների, պոպուլյացիաների ու էկոհամակարգերի միջև: Մարդու և բնության փոխհարաբերության օպտիմիզացիան դիտարկվում է որպես մարդու գոյության անհրաժեշտ պայման:

3. Քանակական մեթոդներով բնական և մարդու կողմից ստեղծված համակարգերի գործունեության մանրամասն ուսումնասիրություն:

Մեզ շրջապատող կենդանի միջավայրը հանդես է գալիս իբրև կազմակերպված և կայուն համակարգ, որն առաջացել է օրգանական աշխարհի զարգացման (էվոլյուցիայի) գործընթացում: Համակարգված մոտեցումը էկոլոգիայի ուսումնասիրման հիմքն է:

Այսպիսով՝ բնօգտագործումը գիտագործնական գիտություն է, որը կոչված է լինելու կենսոլորտի հետ մարդու փոխհարաբերությունների օպտիմալացման հիմքը:

ՈԱՑԻՈՆԱԼ ԲՆՕԳՏԱԳՈՐԾՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՈՒՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Բնօգտագործումը մարդու կողմից իր կյանքի ապահովման նպատակով նյութերի և շրջակա միջավայրի հնարավորությունների օգտագործումն է: Մարդու կողմից բնօգտագործումը դրսևորվում է չորս ասպեկտներով.

1. կյանքի բնականոն ընթացքի ապահովման.

2. տնտեսա-էկոնոմիկական.

3. առողջապահական,

4. մշակութային:

Առավել կարևոր է համարվում բնօգտագործման՝ կյանքի բնականոն ընթացքի ապահովման ասպեկտը, որն ընդգրկում է բնական ինչպես սպառվող, այնպես էլ անսպառ ռեսուրսների օգտագործումը:

Տնտեսա-էկոնոմիկական ասպեկտը նույնպես մարդու համար ունի պահանջարկային նշանակություն:

Էկոնոմիկայի սուբյեկտները (ֆաբրիկաներ, գործարաններ, գյուղատնտեսական կազմակերպություններ) մարդու համար արտադրում են առաջին անհրաժեշտության օգտագործման ապրանքներ:

Բնօգտագործման առողջապահական ասպեկտն արտահայտվում է հիվանդությունների կանխարգելմամբ և բուժմամբ, որի համար օգտագործվում են բնական ռեսուրսներ (լեռնային օդը, բուժիչ ցեխերը, հանքային ջրերը և այլն):

Բնօգտագործման մշակութային ասպեկտը ռեկրեացիոն ռեսուրսների օգտագործումն է մարդու մշակութաճանաչողական պահանջարկի բավարարման համար (զբոսաշրջություն, շրջագայողների զանգվածային այցելությունները տեսարժան վայրեր):

Վերջին երկու ասպեկտները կարելի է օգտագործել միաժամանակ: Առանձնապես մեծ տարածում է ստանում, այսպես կոչված, էկոլոգիական տուրիզը՝ արդյունավետ բնօգտագործման լավագույն տեսակը, որն իր մեջ կրում է մշակութային, առողջարարական, էկոպաշտպանական և էկոկանխարգելիչ բաղադրիչներ:

Բնօգտագործման ձևերը ստորաբաժանվում են հետևյալ տեսակների՝

1. ընդհանուր բնօգտագործում.

2. հատուկ բնօգտագործում:

Ընդհանուր բնօգտագործումը չի պահանջում հատուկ թույլտվություն (ջրի, օդի օգտագործում):

Հատուկ բնօգտագործումը ֆիզիկական և իրավաբանական անձերի կողմից իրականացվում է պետական լիազորված մարմինների թույլատրության դեպքում:

Արդյունավետ բնօգտագործումն օժտված է հետևյալ առանձնահատկություններով՝

1. բնական ռեսուրսների օգտագործումը պետք է ուղեկցվի դրանց վերականգնումով (վերականգնվող բնական ռեսուրսների համար).

2. բնական ռեսուրսների համալիր օգտագործում.

3. բնական ռեսուրսների երկրորդային օգտագործում.

4. բնապահպանական միջոցառումների անցկացում.

5. նորագույն տեխնոլոգիաների ներդրում շրջակա բնական միջավայրի վրա մարդածին բեռնվածության իջեցման նպատակով:

Բնական ռեսուրսների օգտագործումը պետք է ուղեկցվի դրանց վերականգնումով: Վերականգնող միջոցառումները կարող են օգտագործվել միայն վերականգնվող բնական ռեսուրսների համար, որոնց են պատկանում բուսական և կենդանական աշխարհը, հողերի բերրիությունը: Խստիվ վերահսկվում է պետության կողմից անտառահատումը, որսագողությունը և այլն:

Կենդանական և բուսական աշխարհի համար նախատեսված է ստեղծել հատուկ պահպանվող տարածքներ, որոնցից են արգելոցները, ազգային և բնական զբոսայգիները, բնության հուշարձանները:

Այդ տարածքների սահմաններում հաստատված են պահպանության հատուկ ռեժիմներ: Օրինակ, արգելոցում արգելվում է ոչ միայն ցանկացած տնտեսական գործունեություն, այլ նաև կողմնակի անձանց գտնվելը՝ առանց համապատասխան թույլտվության: Ազգային պարկերը նախատեսված են ոչ միայն բնության պահպանության, այլ նաև հանգստի համար: Այդ պատճառով նման տարածքում կարող են առանձնացվել առանձին գոտիներ տարբեր գործունեության ռեժիմներով:

Բնական ռեսուրսների համալիր օգտագործումը:

Արդյունավետ բնօգտագործման այդ ուղղությունը պետք է իրականացվի առաջին հերթին բնական սպառվող ռեսուրսների, օրինակ օգտակար հանածոների համար: Ջերմաէլեկտրակայանի թափոն են հանդիսանում մոխիրը և շլակները, որոնք կարելի է օգտագործել որպես շինարարական նյութեր: Դոմնային հատիկավորված շլակները ճանապարհաշինության լավագույն նյութ են, և հեղուկ բիտումի օգնությամբ կարող են փոխարինել ասֆալտին: Ճանապարհների բիտումաշլակային ծածկույթը 2.5 անգամ է ժան է ասֆալտաբետոնից:

Բազմաթիվ արդյունաբերական թափոններ, այդ թվում մետալուրգիական արդյունաբերության շլակները, քարածխային մոխիրները, թղթի արդյունաբերության թափոնները կարող են օգտագործվել գյուղատնտեսության բնագավառում թթու հողերի կրացման նպատակով:

Հեռանկարային ուղղություն է օգտակար հանածոների հանքավայրի մշակումը: Գործնականում բոլոր հանքային օգտակար հանածոների հանքավայրերը համալիրային են: Դրանք, որպես կանոն, պարունակում են մի քանի տարբեր նյութեր և քիմիական տարրեր, որոնցից մեկը հիմնական է, մյուսները՝ ուղեկցող: Օրինակ, պղնձի հանքից

կարելի է ստանալ նաև ցինկ, ծծումբ, երկաթ, մոլիբդեն, ոսկի և արծաթ: Երկաթի հանքից կարելի է առանձնացնել վանադիում, նիկել, կոբալտ, ֆոսֆոր, բոր, ծծումբ, գերմանիում:

Նավթի արտահանման ժամանակ ստացվող ուղեկից գազը կարելի է օգտագործել քիմիական արդյունաբերությունում շատ օգտակար միացությունների սինթեզման նպատակով:

Բնական ռեսուրսների երկրորդային օգտագործումը:

Գործնականում արտադրվող բոլոր տեսակի նյութերը (մետաղ, թուղթ, գործվածքեղեն, պլաստմասսա) կարելի է ենթարկել երկրորդային վերամշակման: Նախ, երկրորդային վերամշակումը թույլ է տալիս տնտեսել առաջնային հումքը և էներգիան, քանի որ երկրորդային հումքի արտադրության համար ծախսվում է քիչ էներգիա: Օրինակ, մետաղական թափոնների վերածուլումը պահանջում է 10 անգամ քիչ էներգիա, քան հանքանյութից երկաթի հալեցման համար: Երկրորդային վերամշակումը թույլ է տալիս նաև փոքրացնել կոշտ թափոնները:

Երկրորդային վերամշակումը, չնայած դրա ակնհայտ առավելություններին, ներկայումս դեռևս օգտագործում են ոչ բոլոր տեսակի թափոնների համար, քանի որ վերամշակման տեխնոլոգիաները շատ բարդ են և թանկ:

Բնապահպան միջոցառումների անցկացում:

Այդ միջոցառումները պետք է անցկացվեն առաջին հերթին արդյունաբերական կազմակերպությունների կողմից, իսկ պետական մարմինները, որոնք պատասխանատու են շրջակա միջավայրի պահպանության համար, պետք է վերահսկեն դրանց կատարումը: Ցանկացած արդյունաբերական կազմակերպություն պետք է հագեցած լինի մաքրման կայանքներով, միջոցներ պետք է ձեռնարկի սակավաթափոն և ռեսուրսախնայող տեխնոլոգիաների ներդրման ուղղությամբ, պայմաններ ապահովի սանիտարապահպանական գոտիների ստեղծման համար:

Պետական վերահսկող մարմինները պետք է հետևեն, որպեսզի շահագործման չհանձնվեն ձեռնարկություններ, որոնք ապահովված չեն մաքրման կայանքներով:

Նոր տեխնոլոգիաների ներդրում շրջակա բնական միջավայրի վրա ծանրաբեռնվածության իջեցման նպատակով:

Նորագույն տեխնոլոգիաներ այժմ մշակվում են շատ ուղղություններով (էներգախնայողություն, ռեսուրսախնայողություն, երկրորդային վերամշակում, թափոնների մշակում, շրջակա միջավայրի մոնիթորինգ):

Էներգախնայողությանն է պատկանում, օրինակ, էներգիայի ոչ ավանդական աղբյուրների օգտագործումը (արևի էներգիան, ծովային մակընթացությունների էներգիան և այլն): Նման աղբյուրների օգտագործումը գործնական կիրառություն է ստանում ամբողջ աշխարհում:

Ռեսուրսախնայող տեխնոլոգիաների ներդրումը հատկապես կարևոր է սպառվող բնական ռեսուրսների համար: Օրինակ, մշակվում են տեխնոլոգիաներ, որոնք թույլ են տալիս մեծացնել նավթի վերամշակման արդյունավետությունը: Ներկայում կիրառվող մեթոդները թույլ են տալիս նավթից ստանալ միայն 60% արժեքավոր նյութեր, մնացած 40%-ը վերածվում է մազութի: Կատարելագործված տեխնոլոգիաների միջոցով կարելի է ստանալ մինչև 90% արժեքավոր նյութեր: Նավթի վերամշակման տեխնոլոգիաները թույլ կտան նույն քանակի բենզին ստանալ 2տ նավթից 3տ-ի փոխարեն:

Մաքրման նոր տեխնոլոգիաներ կարելի է համարել ավտոմեքենաների արտամղող գազերի չեզոքացուցիչները, որոնց կիրառությունը թույլ է տալիս

փոքրացնել ածխաթթու գազի և ածխաջրածինների արտանետվող քանակը: Դրանք արդեն հաջողությամբ կիրառվում են շատ երկրներում:

Բանալի բառեր՝ բնական ռեսուրսներ, ռացիոնալ բնօգտագործում, երկրորդային վերամշակում, կիրառական էկոլոգիա:

Գրականություն

1. Հայրապետյան Է. Ս, Շիրինյան Ա. Վ Ագրոէկոլոգիա, Երևան-2003
2. Арустамов Э. А. и др. Экологические основы природопользования, Москва, 2001
3. Банников А. Г. и др. Основы экологии и охрана окружающей среды. М., Колос, 1999Григорян К. В. Влияние загрязненных промышленными отходами оросительных вод на содержание тяжелых металлов в почве и в некоторых сельскохозяйственных культурах. Почвоведение н.9, М., 1989
4. Карпачевский Л. О. Экологическое почвоведение, Москва, изд. “Геос”, 2005
5. Кисилев В. Н. Основы экологии, Минск, изд. “Университетские”, 1998
6. Либих Ю. Химия в приложении земледелии и физиологии, М-Л., Сельхозгиз, 1936

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОГО ПРИРОДОПОЛЬЗОВАНИЯ

М. П. АВАКЯН

Доктор сельскохозяйственных наук, декан факультета естествознания ГГУ

Прикладная экология основывается на принципах и правилах общей экологии и природопользования.

Основные принципы природопользования берут свое начало от основных закономерностей экологии, обусловленных воздействием на окружающую среду результатов человеческой деятельности.

Эффективное природопользование должно осуществляться по следующим направлениям:

1. комплексное использование природных ресурсов особенно в случае исчерпывающих природных ресурсов.
2. Вторичное использование природных ресурсов практически для всех исчерпывающих материалов.
3. Проведение экологических мероприятий.
4. Внедрение новейших технологий с целью снижения нагрузки на окружающую среду.

Внедрение ресурсосберегающих технологий особенно важно в случае исчерпывающихся природных ресурсов.

MAIN DIRECTIONS OF EFFECTIVE NATURE EXPLOITATION

M. P. AVAGYAN

*Doctor of Agricultural Sciences,
Dean of Natural Sciences Faculty
Gavar State University*

Applied Ecology is based on the rules and principles of General Ecology and Nature Exploitation.

The main principle of Nature Exploitation incurs from the main patterns of Ecology conditioned by the impact on the environment imposed by human activities.

Effective nature exploitation must be carried out in the following directions:

1. Complex exploitation of natural resources, especially in case of exhaustible resources.
2. Secondary exploitation of natural resources for all materials produced in practice.
3. Conducting ecological events.
4. Introduction of new technologies to reduce the stress on the environment.

Introduction of resource-saving technologies is vital especially for exhaustible natural resources.

ՀՈՍՔԱՋՐԵՐԻ ՄԱՔՐՄԱՆ ԵՂԱՆԱԿ

Ա. Կ. ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ

*Տեխնիկական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ՀՀ Էկոնոմիկայի նախարարություն մտավոր սեփականության
գործակալության գլխավոր փորձագետ*

Մ. Գ. ԹՈՌՉՅԱՆ

*Տեխնիկական գիտությունների թեկնածու,
ՀՀ Էկոնոմիկայի նախարարություն ռազմատնտեսական
և զորահավաքային ծրագրերի վարչության պետ*

Գ. Մ. ԹՈՌՉՅԱՆ

Վ. Ս. Չերնոմիրդինի անվան Մոսկվայի պետական բաց համալսարանի ուսանող

Ա. Մ. ԹՈՌՉՅԱՆ

Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարան, ուսանող

Աշխատանքը վերաբերում է հոսքաջրերի մաքրման եղանակին և կարող է կիրառվել ջերմատեխնիկայի, սննդի և քիմիական արդյունաբերություններում, բարձր կոնցենտրացիաներով օրգանական միացություններ, բակտերիաներ, ինչպես նաև ծանր մետաղների աղեր պարունակող հոսքաջրերի վնասազերծման նպատակով: Հայտնի է կաթի արտադրության հոսքաջրերի վնասազերծման և մաքրման եղանակ /1/: Այդ եղանակի համաձայն հոսքաջրի մաքրումն իրականացնում են էլեկտրաֆլոտացման միջոցով՝ քլորի իոնների առկայությամբ: Այս եղանակի թերությունը հոսքաջրի մաքրման ցածր աստիճանն է: Հայտնի է նաև օրգանական խառնուկներից հոսքաջրերի մաքրման եղանակ /2/, ըստ որի հոսքաջրերը մշակում են գազային քլորով (քլորացնող ազդանյութ) օդի առկայությամբ՝ խառնման պայմաններում 90-150°C ջերմաստիճանում 15-60Պա ճնշման ներքո և հոսքաջրերի pH-ի 8-14 արժեքներում: Մշակումն իրականացնում են այնպես, որպեսզի մաքրումը կատարվի հաջորդաբար հիմնային, չեզոք և թթվային միջավայրում 1-ից 5 ժամում: Հայտնի է նաև հոսքաջրերի մաքրման եղանակ /3/, համաձայն որի՝ հոսքաջրերի մաքրման գործընթացի՝ հոսքաջրերը մշակում են մաքրող միջոցով՝ ժավելաջրով 5-30°C ջերմաստիճանում 20-30 րոպեի ընթացքում, հոսքաջրի և ժավելաջրի զանգվածային 1:0,16 հարաբերակցությամբ, ապա ֆիլտրում, որպես ֆիլտրող միջոց օգտագործում են քվարցային ավազ: Եղանակի թերությունները կայանում են նրանում, որ մաքրման ժամանակ անհրաժեշտ է լինում մաքրված ջրում ստուգել ակտիվ քլորի առկայությունը, բացի այդ ցածր է մաքրման աստիճանը:

Աշխատանքի խնդիրն է՝ բարձրացնել հոսքաջրերի մաքրման աստիճանը, բարելավել հոսքաջրերի մաքրման գործընթացի պայմանները, մասնավորապես՝ կրճատել գործընթացի տևողությունը, բարձր կոնցենտրացիաներով օրգանական միացություններ, բակտերիաներ, ինչպես նաև ծանր մետաղների աղեր պարունակող հոսքաջրերի մաքրման (վնասազերծման) նոր եղանակի մշակումը, որի արդյունքում ստանում են մաքուր հոսքաջուր:

Աշխատանքի էությունն այն է, որ հոսքաջրերը մշակում են մաքրող միջոցով, ապա ֆիլտրում: Մինչև մշակումը հոսքաջրերի pH-ը հասցնում են 9,0-11,0 արժեքի, որպես մաքրող միջոց օգտագործում են օզոնի և մթնոլորտային օդի խառնուրդ՝ ապահովելով 1լ խառնուրդում օզոնի 30-40 մգ քանակություն, մշակումն իրականացնում են շրջակա

միջավայրի ջերմաստիճանի և մթնոլորտային ճնշման պայմաններում, իսկ ֆիլտրումը՝ ակտիվացրած ածխով:

Եղանակն իրականացնում են հետևյալ կերպ. Փորձերը կատարվել են կաթնաթթվային բակտերիաներ, օրգանական թթուներ, կալցիումի, երկաթի, պղնձի, ցինկի աղեր պարունակող հոսքաջրերի հետ: Այդ հոսքաջրերը դեղնակաթնավուն դիսպերս հեղուկներ են, խմորիչին բնորոշ սուր հոտով: Հոսքաջրի pH=5-6, թթվածնի քիմիական պահանջ՝ ԹՔՊ (XPK)=6000-7000 մգ/լ, թթվածնի կենսաբանական պահանջ՝ ԹԿՊ (ԵՈՔ)=2100-3200 մգ/լ, քլորիդների պարունակությունը՝ 1000-3000 մգ/լ: Մինչև մշակումը հոսքաջրերի pH-ը հասցնում են 9,0-11,0 արժեքի՝ 10%-անոց նատրիումի հիդրօքսիդով, որպես մաքրող միջոց օգտագործում են 1:1 ծավալային հարաբերակցությամբ վերցրած օզոնի և մթնոլորտային օդի խառնուրդ, 1լ խառնուրդում օզոնի 30-40 մգ հաշվարկով, շրջակա միջավայրի ջերմաստիճանի և ճնշման պայմաններում, իսկ որպես ֆիլտրող միջոց օգտագործում են ակտիվացրած ածխի:

Օրինակ 1. Ապարատի մեջ լցնում են 200 գ հոսքաջրի նմուշ, որոշում են սկզբնական pH-ը՝ pH=7 և լուծված օրգանական նյութերի և կախված մասնիկների կոնցենտրացիան: Այնուհետև տալիս են օզոնի և օդի խառնուրդը 1:1 հարաբերակցությամբ: Օզոնացումը շարունակում են 2,5 ժամ: Մաքրման գործընթացն իրականացնում են շրջակա միջավայրի ջերմաստիճանի և ճնշման պայմաններում, այնուհետև ֆիլտրում ակտիվացրած ածխի շերտի միջով: Մաքրման աստիճանը 45 % է:

Փորձերի արդյունքները բերված են աղյուսակ 1-ում:

Աղյուսակ 1

	Ցուցանիշ	Մինչև օզոնացում մգ/լ	Օզոնացումից հետո, ֆիլտրում մգ/լ	Մաքրման աստիճան %
.	Թթվածնի քիմիական պահանջ ԹՔՊ XPK	5350	2140	40
.	Թթվածնի կենսաբանական պահանջ ԹԿՊ ԵՈՔ	3550	1770	49,8

Օրինակ 2. Ապարատի մեջ լցնում են 200գ հոսքաջրի նմուշ, որոշում են սկզբնական pH-ը՝ pH=9 և լուծված օրգանական նյութերի և կախված մասնիկների կոնցենտրացիան: Այնուհետև տալիս են օզոնի և օդի խառնուրդը 1:1 հարաբերակցությամբ: Օզոնացումը շարունակում են 2,0 ժամ: Մաքրման գործընթացն իրականացնում են շրջակա միջավայրի ջերմաստիճանի և ճնշման պայմաններում, այնուհետև ֆիլտրում ակտիվացրած ածխի շերտի միջով: Արդյունքում ապահովվելով մաքրման 98 աստիճան: Մինչև մշակումը հոսքաջրերի pH-ը հասցնում են 9,0-11,0 արժեքի՝ 10%-անոց նատրիումի հիդրօքսիդով:

Փորձերի արդյունքները բերված են աղյուսակ 2-ում:

Աղյուսակ 2

	Ցուցանիշ	Մինչև օզոնացում մգ/լ	Օզոնացումից հետո, ֆիլտրում մգ/լ	Մաքրման աստիճան %
.	Թթվածնի քիմիական պահանջ ԹՔՊ XPK	5700	500	91
.	Թթվածնի կենսաբանական պահանջ ԹԿՊ ԵՈՔ	3500	280	98,5

Օրինակ 3. Ապարատի մեջ լցնում են 200գ հոսքաջրի նմուշ, որոշում են սկզբնական pH-ը՝ $\text{pH}=11,5$ և լուծված օրգանական նյութերի և կախված մասնիկների կոնցենտրացիան: Այնուհետև տալիս են օզոնի և օդի խառնուրդը 1:1 հարաբերակցությամբ: Օզոնացումը շարունակում են 1,5 ժամ: Մաքրման գործընթացն իրականացնում են շրջակա միջավայրի ջերմաստիճանի և ճնշման պայմաններում, այնուհետև ֆիլտրում ակտիվացրած ածխի շերտի միջով: Մաքրման աստիճանը 98% է: Մինչև մշակումը հոսքաջրերի pH-ը հասցնում են 9,0-11,0 արժեքի՝ 10%-անոց նատրիումի հիդրօքսիդով:

Փորձերի արդյունքները բերված են աղյուսակ 3-ում:

Աղյուսակ 3

	Ցուցանիշ	Մինչև օզոնացում մգ/լ	Օզոնացումից հետո, ֆիլտրում մգ/լ	Մաքրման աստիճան %
.	Թթվածնի քիմիական պահանջ ԹՔՊ XPK	6000	1050	82,5
.	Թթվածնի կենսաբանական պահանջ ԹԿՊ BPK	3050	250	99,5

Հոսքաջրերի մաքրումը կատարվել են ինչպես լաբորատոր սարքավորման, այնպես էլ փորձարարական տեխնոլոգիական սարքավորման վրա:

Կատարված հետազոտությունների արդյունքում հանգել ենք հետևյալ եզրակացության. հոսքաջրերը մշակում են մաքրող միջոցով, ապա ֆիլտրում: Մինչև մշակումը հոսքաջրերի pH-ը հասցնում են 9,0-11,0 արժեքի, որպես մաքրող միջոց օգտագործում են օզոնի և մթնոլորտային օդի խառնուրդ՝ ապահովելով 1լ խառնուրդում օզոնի 30-40 մգ քանակություն, մշակումն իրականացնում են շրջակա միջավայրի ջերմաստիճանի և մթնոլորտային ճնշման պայմաններում, իսկ ֆիլտրումը՝ ակտիվացրած ածխով:

Հոսքաջրերի մաքրումից առաջացած նստվածքն օգտագործում են որպես պարարտանյութ՝ միաժամանակ լուծելով էկոլոգիական մի քանի հիմնախնդիրներ:

Այսպիսով, այս եղանակով հոսքաջրերի մաքրման արդյունքում ապահովվում են 99,5 % մաքրման աստիճան՝ հոսքաջրերը մշակում ենք մաքրող միջոցով, ապա ֆիլտրում, ընդ որում մինչև մշակումը հոսքաջրերի pH-ը հասցնում են 9,0-11,0 արժեքի, որպես մաքրող միջոց օգտագործում են օզոնի և մթնոլորտային օդի խառնուրդ՝ ապահովելով 1լ խառնուրդում օզոնի 30-40մգ քանակություն, մշակումն իրականացնում են շրջակա միջավայրի ջերմաստիճանի և մթնոլորտային ճնշման պայմաններում, իսկ ֆիլտրումը՝ ակտիվացրած ածխով: Արդյունքում բարձրացվում է հոսքաջրերի մաքրման աստիճանը:

Բանալի քառեր՝ հոսքաջրի մաքրում, ազդանյութ, մթնոլորտային օդ, օզոն, շրջակա միջավայր:

ՏԵԴԵԿԱՏՎՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

1. RU 979276, C02F1/467, C02F1/465, 1982
2. ՀՀ արտոնագիր 2068, C02F 1/76, 2007
3. ՀՀ արտոնագիր 2653, C02F 1/70, 2012

СПОСОБ ОЧИСТКИ СТОЧНЫХ ВОД

Ա. Կ. ՄԽԻՏԱՐՅԱՆ

*Министерство Экономики Республики Армения,
Агентство Интеллектуальной Собственности*

Մ. Գ. ԹՐՇՅԱՆ

*Министерство Экономики Республики Армения,
Управления военно-экономических и мобилизационных программ*

Գ. Մ. ԹՐՇՅԱՆ

*Московский Государственный открытый университет
имени В. С. Черномырдина, студент*

Ա. Մ. ԹՐՇՅԱՆ

*Армянский Государственный экономический
университет, студент*

Работа относится к обработке сточных вод, в частности, к способам очистки сточных вод от органических примесей и может быть использована для очистки сточных вод производства хлоропрена.

Повышается степень очистки сточных вод.

Сточные воды, реагент, атмосферный воздух, озон, окружающая среда.

WASTEWATER TREATMENT PROCESS

A. K. MHITARYAN

*Ministry of the Economy of the Republic of Armenia,
Agency Intellectual Property*

M.G. TORCHYAN

Ministry of the Economy of the Republic of Armenia

G. M. TORCHYAN

Moscow State Open University after V. Chernomyrdin, student

A. M. TORCHYAN

Armenian State University of Economics, student

Employment relates to waste water treatment, in particular to a wastewater treatment process of organic contaminants and can be used to purify wastewater production chloroprene.

Increases the degree of wastewater treatment.

Wastewater reagent air, ozone, environment.

ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՏՈՒՐԻԶՄԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ ՀՀ ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶՈՒՄ

Լ. Ա. ՄԿՐՏՉՅԱՆ

Գ.ՊՀ Աշխարհագրության ամբիոնի լաբորանտ

Կրոնական տուրիզմը մեծ դեր է խաղում միջազգային և ներքին տուրիզմում: Դեռևս հնում մարդիկ մեկնում էին ուխտագնացության սրբավայրերով և աղոթարաններով: Նրանք մասնակցում էին կրոնական տարբեր ծեսերի, աղոթում, կատարում զոհաբերություն: Կրոնն ազդում է մարդու ինքնագիտակցության և ստերիոտիպի ձևավորման վրա:

Տուրիզմի զարգացման ներկա փուլում, մարդկանց մոտ ցանկություն է առաջանում շփվելու իրենց և մյուս ազգերի հոգևոր ձեռքբերումների հետ, հասկանալ նրանց կրոնի առանձնահատկությունները և էությունը [1]:

Կրոնական տուրիզմի արմատները շատ խորն են: Դեռևս հին Հնդկաստանում մարդիկ ճամփորդել են սրբավայրերով՝ լցվելով այս կամ այն սրբի էներգիայով: Բազավա-տա-պուրանում գրված է, որ պետք է այցելել սրբատեղիներ, աղոթել՝ հոգևոր արդյունքի հասնելու համար:

Միջին դարերում ավանդույթ առաջացավ Հիսուսի գերեզմանին՝ Երուսաղեմ, այցելությունը: Խաչակիրների դարաշրջանը կայունացրեց ուխտագնացությունների զարգացումը: Ուխտագնացությունը սրբավայրերով ավելի մեծ թափ է ստանում XV-XVI դարերում: XX դարում, կապված տուրիզմի զարգացման հետ (ժամանակակից տրանսպորտային միջոցները, կապը, ինֆորմացիայի հսկայական հնարավորությունները), նպաստեցին տուրիզմում ուխտագնացության ինտենսիվության ու աշխարհագրական բազմազանության մեծացմանը: Եղած տվյալների համաձայն՝ տարեկան ավելի քան 200 մլն մարդ կատարում է ուխտագնացություն [2]:

Կրոնական տուրիզմը լինում է երկու տեսակ. կրոնաէքսկուրսային տուրիզմ և ուխտագնացություն:

Կրոնաէքսկուրսային տուրիզմում տուրիստներին հետաքրքրում է առաջին հերթին էքսկուրսիան՝ վանքերի, տաճարների, թանգարանների և ցուցահանդեսների այցելությամբ: Ընդ որում այդ տուրիստները կարող են լինել, կարող են և չլինել այդ կրոնի հետևորդներ: Հարկավոր է նշել, որ կրոնական թեմատիկան շատ հաճախ հանդիսանում է նաև մշակութաառնաչողական տուրերի բաղադրիչներից մեկը:

Ուխտագնացներին հետաքրքրում է ծիսակարգերին մասնակցությունը: Նրանք հիմնականում դավանում են այն կրոնը, որի սրբավայրեր այցելում են: Նրանց համար թանգարանները, ցուցահանդեսներն ու էքսկուրսիաները երկրորդական են, կամ նրանց ընդհանրապես չեն հետաքրքրում: Մարդիկ սրբավայրեր են գնում տարբեր մոտիվներով. աղոթելու, անձնական խնդիրները լուծելու, արժեքավոր համակարգի

ծեռքերման, հոգևոր ուղու հաստատման, երկրի մշակութային ժառանգության ծանոթացման:

Տուրիստները ճամփորդում են.

1. անհատապես կամ խմբերով
2. տուրֆիրմաների կամ կրոնական կազմակերպությունների կողմից կազմակերպված կամ անկազմակերպ
3. տարբեր ձևերի միախառնմամբ՝ հյուրանոցային կամ անհյուրանոցային, իրենց երկրում կամ երկրի սահմաններից դուրս
4. կարճատև կամ երկարաև ժամանակով և այլն:

Տուրիստական էքսկուրսանտներն օգտվում են տուրիզմի տարիքային ծառայություններից. տրանսպորտային փոխադրումներ, սնունդ և քնատեղիներ, ժամանցներ, ինչպես նաև տուրիստական ապրանքներն իրականացնող տուրօպերատորներից և տուրազենտներից:

Ուխտագնացները շատ հաճախ օգտվում են նաև այլ ծառայություններից. ապրում և սնվում են տաճարներում, մենաստաններում, կարող են նաև որոշակի աշխատանք կատարել՝ ծառայության տեսքով, երբեմն այդպիսի աշխատանքը նրանց համար պարտադիր է: Ուխտավորների այցելության օբյեկտները հանդիսանում են սրբավայրերը և կրոնական կենտրոնները: Այստեղ ուղևորությունը կարող է պայմանավորված լինել կուռքերին կամ սրբերին նվիրված տոնախմբություններով, տոներով, որոնք տոնում են տվյալ ժամանակում:

Կրոնական տուրիզմը տարբեր կրոններում արտահայտվում է տարբեր կերպ: Ինչպես գիտենք, աշխարհում կան երեք համաշխարհային (քրիստոնեություն, մահմեդականություն, բուդդայականություն) և բազմաթիվ տեղական կրոններ: Քրիստոնեությունը ամենամարդաշատ կրոնն է աշխարհում: Երկրի յուրաքանչյուր երրորդ բնակիչ քրիստոնյա է: Քրիստոնյա ուխտագնացների յուրահատկությունը շատ դեպքերում որոշվում է հավատացյալների կրոնական գիտակցման առանձնահատկություններով:

Ուխտագնացության հիմնական մոտիվների մեջ կարելի է առանձնացնել հատկապես երեք.

1. աղոթելու և հրաշագործ սրբապատկերին դիպչելու ցանկություն
2. մեղքերի թողություն անել սրբավայրերում, կրոնական կենտրոններում կամ հայտնի կրոնական գործչի մոտ
3. կատարել աստվածահաճո աշխատանք
4. կատարել հանգանակություն
5. բուժվել հիվանդություններից

Այս ուղևորությունների բնույթը և ինտենսիվությունը կախված է նաև տվյալ երկրի տնտեսական և քաղաքական դրությունից, քաղաքացու նյութական վիճակից, նրանց սոցիալական և պրոֆեսիոնալ դրությունից: Ուղղակիորեն և անուղղակի ուղևորությունների յուրահատկությունների վրա ազդում են ուղևորության վայրի աշխարհագրական դիրքը և կլիման:

Աշխարհի բազմաթիվ երկրներում կան քրիստոնեական տաճարներ, հուշարձաններ, սրբավայրեր:

Մուսուլմանների մոտ կրոնական տուրիզմում ուխտագնացությունն ունի խիստ արտահայտված բնույթ: Յուրաքանչյուր մուսուլման իր կյանքում գոնե մեկ անգամ

պարտավոր է ուխտագնացություն (հաջի) կատարել դեպի սուրբ քաղաքներ՝ Մեքքա և Մեդինա: Բնորոշ գիծն է. հաջիի ժամանակ, որը լինում է տարին մեկ անգամ՝ փոփոխվելով լուսնային օրացույցի համաձայն, մուսուլման ուխտագնացների թվի շատ կտրուկ աճ: Այս քաղաքներ թույլատրվում է այցելել միայն մուսուլմաններին, ինչը սահմանափակում է էքսկուրսային բաղադրիչը, քանի որ այլակրոն էքսկուրսանտները չեն կարող այցելել իսլամի գլխավոր սրբատեղիներ: Իսլամը համարվում է երեք հիմնական կրոններից ամենաերիտասարդը: Սունիների մոտ բացակայում են սրբերի արձանները: Ոչինչ չպետք է խանգարի ամենաբարձրյալ և միակ Աստծուն և գրավի հավատացյալներին Ալլահին երկրպագելիս: Այդ պատճառով իսլամում արգելված է Աստծո, մարդկանց, կենդանիների պատկերները: Այդ ամենի բացակայությունը հանգեցնում է նրան, որ իսլամում ավելի քիչ են սրբավայրերը, որոնք գրավում են տուրիստներին, քան քրիստոնեաների շրջանում:

Բուդդիզմը համարվում է երեք համաշխարհային կրոններից ամենահինը: Բուդդայականությունն ընդգրկում է Հարավային, Հարավ-Արևելյան, Արևելյան Ասիայի բազմաթիվ երկրներ, ինչպես նաև ՌԴ-ի մի շարք տարածաշրջաններ: Մի շարք բուդդայական տաճարներ կան նաև Արևմտյան Եվրոպայում: Բուդդայական տաճարները, ինչպես նաև Բուդդայի արձաններն իրենցից շատ մեծ գրավչություն ու հետաքրքրություն են ներկայացնում և գրավում են բազմահազար զբոսաշրջիկների՝ անկախ կրոնական և ազգային պատկանելությունից:

Ուխտագնացությունը տարածված է նաև մեր հանրապետությունում, այդ թվում նաև Գեղարքունիքի մարզում: Գեղարքունիքի մարզում կան բազմաթիվ ուխտավայրեր, որտեղ այցելում է հավատացյալ ժողովուրդն այս կամ այն տաղավար տոների ժամանակ: Այդպիսի ուխտատեղիներից կարելի է նշել.

Սբ. Խաչ եկեղեցի. Ամեն տարի սբ. Խաչի տոնակատարությունը կատարվում է Գեղամա լեռնավահանի լեռնագագաթներից մեկի վրա հիմնած Սբ. Խաչ վանքում, որտեղ այդ օրն այցելում են բազմաթիվ ուխտավորներ, մատուցվում է պատարագ, տեղի են ունենում տոնախմբություններ, որոնք շարունակվում են մինչև գիշեր: Հատկանշական են նաև տաղավար տոները, երբ դարձյալ մեծաքանակ ուխտավորներ այցելում են Գավառի Սբ. Աստվածածին եկեղեցին կամ իրենց համայնքի սահմաններում գտնվող եկեղեցիներն ու վանքերը, մասնակցում են պատարագներին:

Կրոնական տեսանկյունից յուրօրինակ են Նորատուսի Խաչքարերը: Նորատուսի մեծ՝ այժմ էլ գործող պատմական գերեզմանոցը համանուն հուշարձանների խմբում յուրահատուկ տեղ ունի: Գերեզմանոցի պատմական որոշակի կարևորություն ունեցող վիմագիր հիշատակությունների թիվը անցնում է 250-ից: Հին գերեզմանոցի տարածքում կան նաև սրբատաշ քարերով շինված երկու մատուռներ. մեկը շինված է 1211թ., մյուսը՝ 1714թ.: Ամենահին խաչքարն այս մասում թվագրված է 1225թ., սակայն գերեզմանատան մեջ, և հատկապես ս. Մատուռի շուրջը, ընկած և կիսականգուն վիճակում կան կլոր և քառակուսի բներով կոթողներ և նրանց գլխի անջատ խոյակներ, որոնք վերաբերում են 9-րդ դ. և ավելի վաղ ժամանակաշրջանների:

Խաչքարեր կան սփռված նաև գյուղի շուրջը, որոնք հայտնի են յոթ խաչքարեր անունով:

Նորատուսի Շոռ գուլի վանք. Սբ. զատիկի տոնը Նորատուս գյուղում անցկացվում է յուրովի: Գյուղի ողջ բնակչությունն այդ օրն այցելում է գյուղի եզրին գտնվող Շոռ գուլի վանք, ինչպես նաև գյուղի մյուս եկեղեցիներ և վանքեր:

Արմաղան լեռ. Կրոնական սրբատեղի է նաև Մարտունու տարածաշրջանում գտնվող Արմաղան լեռան վրա գտնվող փոքրիկ մատուռը: Դեպի մատուռ ուխտագնացություն է կազմակերպվում յուրաքանչյուր տարի՝ վարդավառի տոնին:

Ծաղկավանք. Սարուխան և Կարմիրգյուղ համայնքների միջև, բարձունիք վրա, գտնվում է Ծաղկավանքը: Բարձունքը դժվարամատչելի է, սակայն յուրաքանչյուր տարի, Սբ զատիկի տոնին այստեղ են գալիս բազմաթիվ ուխտավորներ, հատկապես Սարուխանից և Կարմիրգյուղից:

Ուխտագնացությունն ավելի մասսայական դարձնելու համար անհրաժեշտ է այս կամ այն կրոնական վայրի համար տպագրել բուկլետներ, գովազդային թերթիկներ կամ, տվյալ տոնը միասին նշելու համար, տալ հայտարարություն հեռուստատեսությամբ: Կարելի է կազմակերպել միջոցառումներ, միջհամայնքային մրցություններ, որտեղ կներգրավվեն տարբեր համայնքների բնակիչներ, ովքեր կծանոթանան տվյալ բնակավայրի ուխտատեղիներին և, գուցե հաջորդ տարիներին, նրանք կայցելեն տվյալ համայնքում գտնվող սրբատեղիներ:

ՀՀ-ում կրոնական տուրիզմի յուրօրինակ դրսևորում է այցելություն դեպի 1915թ-ի «Հայոց մեծ եղեռնի» զոհերին նվիրված հուշակոթողներ, մասնավորապես Ծիծեռնակաբերդ: Ամեն տարի ապրիլի 24-ին համայն հայությունը՝ Հայաստանից, Արցախից ու սփյուռքի հայկական համայնքներից, իրենց հարգանքի տուրքն են մատուցում 1915թ. 1.5 մլն անմեղ զոհերի հիշատակին՝ այցելելով Ծիծեռնակաբերդ և ծաղիկներ դնելով անմար կրակի շուրջ: ՀՀ բոլոր համայնքների եկեղեցիներում ապրիլի 24-ին պատարագ է մատուցվում անմեղ զոհերի հիշատակին՝ նրանց հոգիների հանգստության համար, ինչպես նաև կազմակերպվում են այցելություններ՝ դեպի համայնքում եղած՝ եղեռնի զոհերին նվիրված, հուշակոթողներ:

Գեղարքունիքի մարզի բազմաթիվ համայնքներում կան նաև «Մեծ եղեռնի» անմեղ զոհերին նվիրված խաչքարեր, հուշարձաններ և հուշակոթողներ: Գավառ քաղաքում Հայոց Մեծ եղեռնի անմեղ զոհերին նվիրված հուշակոթող է տեղադրված Սբ. Աստվածածին եկեղեցու դիմաց՝ Հայրենական Մեծ պատերազմին նվիրված հուշարձանի կողքին: 2010թ-ին, Հանրապետական կուսակցության օժանդակությամբ, Ծովազարդ համայնքում կառուցվել է «Մեծ եղեռնի» անմեղ զոհերին նվիրված հուշակոթող, որտեղ տեղադրված է նաև Անիից բերված մասունքը: Նմանատպ հուշակոթողներ կան խաչքարեր կան նաև այլ համայնքներում:

Աշխարհի շատ երկրներում, որոնք ճանաչել են Հայոց ցեղասպանությունը կամ կան կազմակերպված հայկական համայնքներ, նույնպես ապրիլի 24-ը նշվում է որպես հայ նահատակների հիշատակի օր: Այդ երկրներում ևս տեղադրվել են խաչքարեր, հուշակոթողներ, որոնց մոտ ամեն տարի, ապրիլի 24-ին, հավաքվում է տեղի հայ համայնքը՝ իր հարգանքի տուրքը մատուցելու 1.5 մլն անմեղ զոհերի հիշատակին:

Բանալի բառեր՝ կրոնական տուրիզմ, ուխտագնացություն, կրոնաէքսկուրսիոն տուրիզմ, տուրիզմըուստրիա, Երուսաղեմ, Մեքքա, Մեդինա:

Գրականություն

1. А. В. Бабкин, Специальные виды туризма. Учебное пособие, Ростов-на-Дону, 2008
2. Т.Т.Христов, Религиозный туризм: Учебное пособие.-М. Издательский центр “Академия”, 2005, 288с.

РАЗВИТИЕ РЕЛИГИОЗНОГО ТУРИЗМА В ГЕГАРКУНИКСКОМ МАРЗЕ

Л. А. МКРТЧЯН

Лаборант кафедры географии ГГУ

Под **религиозным туризмом** следует понимать виды деятельности, связанные с предоставлением услуг и удовлетворением потребностей туристов, направляющихся к святым местам и религиозным центрам, находящимся за пределами обычной для них среды.

Религиозный туризм подразделяется на две основные разновидности:

- паломнический туризм;
- религиозный туризм экскурсионно-познавательной направленности.

В паломническом туризме выделяется духовно-паломнический туризм.

PERSPECTIVES FOR THE DEVELOPMENT OF RELIGIOUS TOURISM IN GEGHARKUNIK REGION

L. A. MKRTCHYAN

Laboratory Assistant t of GSU Chair of Geography

Under the religious tourism should be understood activities associated with the provision of services and the needs of tourists traveling to the holy places and religious centers located outside their usual environment.

Religious tourism is divided into two main types:

- ☐ pilgrim tourism
- ☐ religious tourism excursion cognitive orientation.

In pilgrim tourism stands spiritually pilgrim tourism.

ԽՈՐՀՈՐԴՆԵՐԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ ՆՈՐ ԲԱՅԱԶԵՏ (ՍԵՎԱՆԻ) ԳԱՎԱՌՈՒՄ (1920-1930թթ.)

Հ. Մ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Գ.ՊՀ պատմության ամբիոնի վարիչ

1920թ. դեկտեմբերի 2-ին Երևանում խորհրդային Ռուսաստանի և Հայաստանի Հանրապետության միջև ստորագրված համաձայնագրով Հայաստանի կառավարությունը կամովին իշխանությունը հանձնեց հայ բոլշևիկներին, երկիրը խորհրդայնացվեց: Համաձայնագրի 3-րդ հոդվածը սահմանում էր՝ մինչև Հայաստանի խորհուրդների համագումարի հրավիրումը իշխանությունը ժամանակավորապես անցնելու է Հայաստանի ռազմահեղափոխական կոմիտեին (Հայիեղկոմ)¹, «...մինչև որ տեղի կունենային բանվորների, զինվորների և գյուղացիների պատգամավորների խորհուրդների ընտրություններ և կծափավորվեր ընտրովի իշխանություն»²:

Հայիեղկոմը՝ որպես գործադիր և օրենսդիր բարձրագույն իշխանություն ՀՍԽՀ-ում, հանրապետության կառավարման ղեկը ստանձնեց 1920թ. դեկտեմբերի 4-ին: Նրա առաջին քայլերից մեկը եղավ այն, որ ձեռնամուխ եղավ հանրապետությունում հեղկոմներ հիմնելու աշխատանքին: Մինչ այդ հարկավոր էր հանրապետության վարչական կառուցվածքը համապատասխանեցնել հեղկոմների ստեղծման պահանջներին ու բովանդակությանը: Այդ նպատակին էր միտված ՀՍԽՀ հեղկոմի 1920 թ. դեկտեմբերի 19-ի որոշումը, որով վերացվեց Հայաստանի բաժանումը նահանգների և շրջանների³: Հայաստանում ստեղծվեցին 9 գավառային, 30 գավառակային և մի քանի հարյուր գյուղական հեղկոմներ: Հայաստանի մյուս գավառների օրինակով Նոր Բայազետի գավառում նույնպես ստեղծվեցին գավառային, գավառակային և գյուղական հեղկոմներ: 1920 թ. դեկտեմբերի 6-ին Հայիեղկոմի նախագահ Սարգիս Կասյանը ստորագրեց հրամանագիր Նոր Բայազետի ժամանակավոր հեղկոմ ստեղծելու մասին՝ նախագահ՝ Ա. Ենոքյան, անդամներ՝ Ս. Բատիկյան, Բալագոզյան կազմով⁴: Հատկանշական է, որ բոլոր կարգի հեղկոմները վերից վար նշանակովի էին, այլ ոչ ընտրովի: Նշանակվում էին բոլշևիկյան կուսակցության ղեկավար մարմնի կողմից և ենթակա էին նրան⁵: Այլ խոսքով՝ տեղական բոլշևիկյան կազմակերպություններն ի սկզբանե

¹ Տե՛ս <<Հայաստանի Հանրապետությունը 1918-1920թթ. (քաղաքական պատմություն)>>, Ե., 2000, էջ 383-385:

² Հակոբյան Ա., ՀՍԽՀ 1921թ. ներքաղաքական կյանքի պատմության հիմնահարցերը հայ պատմագրության մեջ, Ե., 2014, էջ 214:

³ Տե՛ս <<Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում. փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու (1920թ. նոյեմբեր-1922թ. հունվար)>>, կազմող՝ Ս. Սահրադյան, Ե., 1974, էջ 47:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 69:

⁵ Տե՛ս Հակոբյան Ա., ՀՍԽՀ 1921թ. ներքաղաքական կյանքի պատմության հիմնահարցերը հայ պատմագրության մեջ, էջ 212-213:

թելադրող դեր ստանձնեցին հեղկոմներում: Այս առնչությամբ, բնականաբար, հարց է ծագում. ինչու նշանակովի, այլ ոչ ընտրովի: Այս հարցի շուրջ պատմագիտության մեջ գոյություն ունեն տարբեր տեսակետներ: Օրինակ՝ Մ. Նիկողոսյանը հակված է կարծելու, որ Հայաստանի խորհրդայնացման պահին խորհուրդների փոխարեն նշանակովի հեղկոմների ստեղծումը թելադրված էր ներքին ու արտաքին թշնամիների վտանգով և հանրապետության տնտեսական ու քաղաքական հիմքերն ամրապնդելու անհրաժեշտությամբ¹: Այս տեսակետին է խորհրդահայ մեկ այլ հեղինակ՝ Յ. Էլչիբեկյանը²: Իհարկե, չի կարելի ժխտել այն ժամանակվա արտակարգ ծանր պայմանների ազդեցությունը նման քաղաքականության վրա: Նշված իրողությունները փաստում է նաև Ա. Հակոբյանը, սակայն դրանք համարում է ածանցյալ: «Կարելի է համաձայնել, _ գրում է Ա. Հակոբյանը, _ որ վերոնշյալ երկու հանգամանքները որոշակի դեր խաղացել են խորհուրդների փոխարեն Հայաստանում հեղկոմներ ստեղծելու գործում: Սակայն դրա գլխավոր պատճառն այն էր, որ ի տարբերություն Ռուսաստանի, Հայաստանում մինչև խորհրդայնացումը գրեթե բացակայել են բանվորագյուղացիական պատգամավորական խորհուրդները»³: Այնուհետև շարունակում է. «Իսկ եթե առանձին վայրերում հանդիպել են նման խորհուրդներ, ապա դրանք գտնվել են հիմնականում դաշնակցականների, էսեռների, մենշևիկների և այլոց ազդեցության տակ»⁴: Լիովին կիսելով Ա. Հակոբյանի տեսակետը՝ միաժամանակ հարկ ենք համարում հավելել մի կարևոր հանգամանք ևս, առանց որի հարցի պատասխանը հիմնավոր ու ամբողջական չի լինի: Խոսքն այն մասին է, թե պետական շինարարությունը Հայաստանում սոցիալական ինչպիսի հիմքի վրա էր իրականացվում: Պատասխանը միանշանակ է՝ Հայհեղկոմը չունեի բավարար սոցիալական հենարան: Եվ այդ իմաստով դիպուկ է նկատել Վ. Ղազախեցյանը, թե խորհրդային իշխանությունն իր հաստատման պահին «չունեի տեղական ամուր բազա և ներմուծվել էր դրսից՝ խորհրդային Ռուսաստանի 11-րդ կարմիր բանակի սվինների միջոցով կամ օգնությամբ»⁵: Այն, որ խորհրդային կարգերի հաստատման արշալույսին ընտրությունների միջոցով խորհուրդներ ստեղծելը, անշուշտ, բարդ ու դժվար լուծելի խնդիր էր, կասկածից վեր է: Դրա համար, առաջին հերթին, հարկավոր էր ժամանակ, որպեսզի իշխանության եկած բոլշևիկները նախապատրաստվեին համապետական և տեղական խորհուրդների ընտրություններին թե՛ տեխնիկական (ընտրացուցակներ կազմել, ընտրատեղամասեր հիմնել, քարոզչամիջոցներ ապահովել և այլն) խնդիրների լուծման և թե՛ բնակչությանը ընտրություններին գաղափարապես հասունացնելու «նրանց խորհրդային իշխանության կողմը գրավելու, դաշնակցության ազդեցությունից դուրս բերելու համար»⁶: Բացի դրանից՝ հեղկոմների նշանակումով հանրապետության կուսակցական ղեկավարությունը հնարավորություն էր ունենում մի կողմից՝ պետական ապարատը համալրել որակյալ և վստահելի կադրերով, մանավանդ որ այդպիսիք սակավաթիվ էին,

¹ Տե՛ս Նիկողոսյան Մ., Սովետները Հայաստանում, Ե., 1968, էջ 166-167:

² Տե՛ս Эльчибекийн А., От ревкомов к советам (создание советов в Армении), Е., 1978, с. 96-98:

³ Հակոբյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 216:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Ղազախեցյան Վ., Չեկայի գործունեության առաջին տարին Հայաստանում, ԲՀԱ, Ե., 2011, N 1, էջ 45:

⁶ Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940թթ., էջ 16:

մյուս կողմից էլ՝ թույլ չտալ հակախորհրդային և հակահեղափոխական որակվող տարրերի ներթափանցումը իշխանության մարմիններ: Հայաստանում հեղկոմներից պետական իշխանության նոր ընտրովի մարմիններին՝ բանվորների, գյուղացիների և կարմիր բանակայինների պատգամավորների խորհուրդներին անցումը, ըստ խնդրով զբաղվող խորհրդային և հետխորհրդային բոլոր հեղինակների, տեղի է ունեցել 1921թ. առաջին կեսին քաղաքացիական կռիվների ավարտից հետո¹, երբ հանրապետության ներքաղաքական կյանքը կայունացավ: Այս կապակցությամբ իրավացի է Ա. Հակոբյանը, երբ նշում է. «պնդման ուղղությամբ հիմնարար նշանակություն ունեցավ ամենից առաջ Փետրվարյան ապստամբության ճնշումը, ինչը խաղաղ աշխատանքի պայմաններ ընձեռեց»²: Պատմաբանը այնուհետև հավելում է, որ հանրապետության ներքաղաքական կյանքի բարելավմանը, անշուշտ, էապես նպաստել են այլ գործոններ ևս, ինչպես, օրինակ, Հայհեղկոմի ապրիլի 10-ի ներման և 23-ի համաներման դեկրետները, «ռազմական կոմունիզմի» քաղաքականությունից անցումը ՆԷՊ-ին և այլն³: Մեզ մնում է ավելացնել, որ հայ պատմագիտական և իրավագիտական գրականության մեջ հիշյալ գործոններն ըստ արժանավույն լուսաբանվել և գնահատվել են:

Վերադառնալով հեղկոմներից խորհուրդների անցման խնդրին՝ փաստենք, որ այդ ուղղությամբ առաջին քայլերից էր Հայհեղկոմի վերակառուցումը ՀՍԽՀ ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի հարցի քննարկումը, որը կատարվեց 1921թ. մայիսի 19-ին կայացած ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի պլենումում, իսկ երկու օր անց՝ հաստատվեց մայիսի 21-ի դեկրետով⁴: Նույն օրը կառավարության ղեկավարի պաշտոնը ստանձնեց Ալ. Մյասնիկյանը:

Հեղկոմի փոխարեն ժողկոմխորհի ստեղծումով, ըստ էության կառավարման համակարգում բովանդակային և կառուցվածքային առումներով էական փոփոխություններ չնկատվեցին: Այդ իրողությունը ընդգծում են հետխորհրդային բոլոր ուսումնասիրողները; Վ. Ղազախեցյանը գտնում է, որ «ֆունկցիաների իմաստով նա նույն ռազմահեղկոմն էր, օրենսդիր և գործադիր իրավունքներով: Անվանափոխությունը միայն ուղեկցում էր ռազմական և հեղափոխական կոչումից հրաժարվելու և քաղաքացիական իշխանության անցնելու մասին»⁵:

Պատմաբան Ա. Հակոբյանն այս խնդրին տալիս է հետևյալ բացատրությունը. «Իրավական և բովանդակային առումներով դրանք ըստ էության իշխանության նույն մարմիններն էին... Ժողկոմխորհը, ինչպես և Հայհեղկոմը, միաժամանակ իրականացնում էին և՛ գործադիր, և՛ օրենսդրական գործառույթներ, հրապարակում էին դեկրետներ (իրավարտակներ) և օրենքի ուժ ունեցող որոշումներ»⁶:

¹ Տե՛ս Պետրոսյան Շ., Հայկական ՍՍՀ Սահմանադրությունը և նրա զարգացումը, Ե., 1982, Նիկողոսյան Մ., Սովետները Հայաստանում, Սահրադյան Ա., Ռազմա-ռևոլյուցիոն կոմիտեները Հայաստանում (1917-1922թթ.), Ե., 1961, Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940թթ., Ե., 2006, Эльчибемян А., От ревкомов к советам (создание советов в Армении), Е., 1978 և ուրիշներ:

² Հակոբյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 203:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 200-203:

⁴ Տե՛ս <<Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ ռևոլյուցիան և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու>>, Ե., 1960, էջ 228-229:

⁵ Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940թթ., էջ 227:

⁶ Հակոբյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 208:

Շարունակում էին պահպանվել գավառակային, գավառային և գյուղական հեղկոմները, որոնց միջոցով ժողկոմխորիը իրականացնելու էր հանրապետության կառավարումը: Տեղական իշխանության այս մարմինների գործունեությունը դադարեցվելու էր ընտրովի խորհրդային մարմիններ կազմավորվելուց և ՀՍԽՖՍՍ սահմանադրության ընդունումից հետո: Նոր պայմաններում հեղկոմների՝ իբրև կառավարման ժամանակավոր մարմինների գործունեությունը օրենսդրական կարգով ամրագրվեց ՀՍԽՖՍՍ ժողկոմխորիի 1921 թ. հուլիսի 20-ին հրապարակած «Գյուղական¹, գավառակային² և գավառային³ հեղափոխական կոմիտեների իրավունքների և պարտականությունների, ինչպես նաև նրանց կազմակերպական կառուցվածքի ու ֆունկցիաների վերաբերյալ»⁴ դեկրետով:

Սահմանված կարգի համաձայն Նոր Բայազետի գավառում ստեղծվեց մեկ գավառական, չորս գավառակային և 68 գյուղական հեղկոմներ⁵:

1921թ. հուլիսի 1-ին Նոր Բայազետ քաղաքի գյուղատնտեսական դպրոցի դահլիճում կայացավ գավառի բոլոր գյուղական հեղկոմների անդրամիկ համագումարը: Ներկա էին բոլոր 68 (հայկական՝ 47, թուրքական՝ 18 և ռուսական՝ 3) գյուղհեղկոմների և 4 գավառամասերի հեղկոմների նախագահները, գավառի կազմը ու նրա բաժինների վարիչները: Համագումարը բացեց գավառի կազմի նախագահ Ռ. Դաշտոյանը: Մասնակիցներին ողջունեց Նոր Բայազետի գավառի ներկայացուցիչ Նազարյանը: Համագումարի օրակարգում քննարկված հարցերը վերաբերում էին գավառի սոցիալ-տնտեսական, կրթամշակութային և քաղաքական կացության խնդիրներին⁶:

1921 թ. նոյեմբերի 17-ին ՀՍԽՖՍՍ ժողկոմխորիը հաստատեց Ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի կազմած բոլոր մակարդակի խորհուրդների ընտրությունների ժամանակավոր⁷ կանոնադրությունը⁸, որը նոյեմբերի 20-ին հրապարակվեց «խորհրդային Հայաստան»⁹ թերթում:

¹ Գյուղական հեղկոմը (նախագահ և երկու անդամ) նշանակվում էր գավառական հեղկոմի կողմից գավառակային հեղկոմի ներկայացրած թեկնածուներից (տե՛ս <<ՀՍԽՖՍՍ դեկրետների և հրամանների ժողովածու>>, պրակ 2, 1921թ. ապրիլի 2-1921թ. օգոստոսի 1, էջմիածին 1921, էջ 77, <<Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու>> (1920թ. նոյոբեր-1922թ. հունվար), կազմող՝ Սահրադյան Ս., Ե., 1974, էջ 64):

² Գավառակային հեղկոմի կազմը (նախագահ և երկու անդամ) նշանակվում էր Ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսարի կողմից՝ համապատասխան գավառական հեղկոմների ներկայացրած թեկնածուներից (տե՛ս նույն տեղում, էջ 77-78 և 65-66):

³ Գավառական հեղկոմը կազմված էր նախագահից, փոխնախագահից և անդամ-քարտուղարից: Սրանց բոլորին նշանակում էր ժողկոմխորիուրդը՝ Ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսարի ներկայացրած թեկնածուներից (տե՛ս նույն տեղում, էջ 79 և 69):

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 6 և 63:

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 9, ց. 1, գ. 16, թ. 14:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷ Կանոնադրության 22-րդ հոդվածով սահմանվում էր, որ <<Ներկա կանոնադրությունը համարվում է ժամանակավոր՝ մինչև որ խորհուրդների առաջին համագումարում կնշակվի և կհաստատվի ՀՍԽՖՍՍ սահմանադրությունը>>: (տե՛ս <<Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու>>, էջ 353):

⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 348-353:

⁹ Տե՛ս <<խորհրդային Հայաստան>>, 21 նոյեմբերի 1921, N 227:

Կանոնադրությունը ոչ միայն սահմանում էր բոլոր մակարդակների ընտրությունների կազմակերպման և անցկացման կարգը, այլև ամրագրում էր ՀՍԽՖՍՀ 18 տարին լրացած այն կատեգորիաների քաղաքացիների ցանկը, որոնք զրկված էին ընտրելու և ընտրվելու իրավունքից: Կանոնադրության 20-րդ հոդվածով սահմանվում էր՝ ընտրական իրավունքից զրկվում են վարձու աշխատանք չափազործողները, մասնավոր առևտրականները, հոգևորականները, խմբապետները, հատուկ բաժանմունքների և գաղտնի ոստիկանության գործակալներն ու ծառայողները և այլք¹: Ընդ որում, ընտրական իրավունքի և ընտրությունների կարգին վերաբերող հիմնական սկզբունքներն (բազմաստիճան, անուղղակի և անհավասար) օրենսդրորեն ձևակերպվեցին ՀՍԽՖՍՀ առաջին Սահմանադրության մեջ, որը ընդունվեց Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայիների խորհուրդների առաջին համագումարի (1922թ. հունվարի 30 - փետրվարի 4) կողմից փետրվարի 3-ի նիստում²: Տեղին է նշել, որ ընտրական իրավունքի այս կարգը կիրարկվեց մինչև 1930-ական թվականների երկրորդ կեսը, երբ Հայաստանի խորհուրդների 9-րդ համագումարն ընդունեց (1936թ. մարտի 23-ին) ՀԽՍՀ նոր Սահմանադրությունը: Նոր Սահմանադրությամբ՝ անհավասար, բազմաստիճան և բաց ընտրակարգը փոխարինվեց հավասար, ուղղակի և փակ ընտրակարգով³:

Նախապատրաստական աշխատանքներից (ստեղծվեցին քաղաքային, գավառային, շրջանային ու գյուղական ընտրական հանձնաժողովներ, ընտրատեղամասեր, տպագրվեցին ծանուցագրեր, քվեաթերթիկներ և այլն)⁴ հետո 1921թ. դեկտեմբեր-1922թ. հունվար ամիսներին Հայաստանում տեղի ունեցան խորհուրդների պատգամավորների տեղական և կենտրոնական մարմինների առաջին ընտրությունները:

Հանրապետության գյուղական և քաղաքային բնակավայրերում հեղկոմների փոխարեն ընտրվեցին բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայիների պատգամավորների խորհուրդներ՝ որպես իշխանության տեղական մարմիններ⁵: Մինչ Հայաստանի բանվորների, գյուղացիների և կարմիրբանակայիների խորհուրդների առաջին համագումարը, ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի 1921թ. դեկտեմբերի 31-ի՝ «խորհուրդների գավառային համագումարներ անցկացնելու մասին»⁶ որոշման հիման վրա գավառներում և գավառամասերում տեղի ունեցան նորընտիր խորհուրդների համագումարներ:

1922թ. հունվարի 7-ից 9-ը Նոր Բայազետում կայացավ գավառային խորհուրդների անդրանիկ համագումարը: Աշխատանքների ընթացքում համագումարը լսեց ու քննարկեց տնտեսական մի շարք հարցեր՝ շինարարության, կոոպերացիայի, հողաշինարարության, կրթության հետ կապված:

¹ Տե՛ս <<Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու>>, էջ 353:

² Տե՛ս <<Հայկական ՍՍՀ օրենքների ժամանակագրական ժողովածու (1920թ. նոյեմբեր-1938թ. դեկտեմբեր)>>, Ե., 1963, էջ 80-81, <<Հայոց պատմություն>>, հ. IV, գիրք առաջին, Ե., 2010, էջ 391:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 528-529:

⁴ Տե՛ս <<ՀՍԽՖՍՀ դեկրետների և որոշումների ժողովածու>>, պրակ 2, էջմիածին. 1921, էջ 25, 123-127:

⁵ Տե՛ս <<Հայոց պատմություն>>, հ. IV, գիրք առաջին, էջ 390:

⁶ Տե՛ս <<Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու>>, էջ 360:

Համագումարն ընտրությունների միջոցով կազմավորեց գավառի բարձրագույն մարմինը՝ գործադիր կոմիտեն: Գործադիր կոմիտեի նախագահ ընտրվեց Զաքոյանը¹:

1923թ. Հայաստանում տեղի ունեցան իշխանության բարձրագույն և տեղական մարմինների հերթական ընտրություններ: Նոր Բայազետի գավառում ընտրվեց 1 գավառային, 4 գավառակային, 64 գյուղական և 1 քաղաքային խորհուրդներ: Նույն տարվա նոյեմբերի 23-ից 26-ը տեղի ունեցավ Նոր Բայազետի գավառի խորհուրդների 3-րդ համագումարը, որը ընտրեց գավառի գործադիր կոմիտե՝ Կ. Այվազյանի նախագահությամբ²:

1926թ. հունվարին Հայաստանում անցկացվելու էին տեղական խորհուրդների հերթական ընտրություններ: Համաձայն բոլոր մակարդակների խորհուրդների ընտրությունների՝ ժամանակավոր կանոնադրությամբ սահմանած կարգի՝ ստեղծվեցին ընտրական տեղամասեր և համապատասխան հանձնաժողովներ: Նոր Բայազետի գավառի ընտրական հանձնաժողովը 1925թ. դեկտեմբերի 15-ին կոչով դիմեց ընտրողներին. «Սիրելի՛ գյուղացիներ, ընչազո՛ւրկ բատրակ, չքավո՛ր ու միջա՛կ և աշխատավորք. Ձե՛զ տրված է ազատ իրավունք այդ օրը տնօրինելու ձեր ու գյուղի, նույնիսկ երկրի բախտը, այդ օրը մի ամբողջ տարով դուք պիտի՛ ընտրեք ձեր կառավարողին, նրա հոգսերը հոգացողի ու ցավը բաց անողին»³:

Նոր Բայազետի գավառում ընտրությունները կայացան 1926թ. հունվարին: Ըստ պաշտոնական վիճակագրության՝ գավառի 90465 գյուղական բնակչությունից (Ելենովկայի գավառակում՝ 12081, Նոր Բայազետում՝ 21475, Բասարգեչարում՝ 29489, Մարտունիում՝ 27420) 18 տարեկանից բարձր բնակչության թիվը կազմում էր 43115. Ելենովկայի գավառակում՝ 5774 (13,39%), Նոր Բայազետում՝ 9921 (23,01%), Բասարգեչարում՝ 14972 (34,72%), Մարտունիում՝ 12448 (28,87 %) մարդ, որը կազմում էր գավառի գյուղական ամբողջ բնակչության 47,65%-ը: Այդ թվից, ընտրություններին մասնակցելու իրավունք ունեին 42824-ը. Ելենովկայի գավառակում՝ 5733 (13,38%), Նոր Բայազետում՝ 9876 (23,06%), Բասարգեչարում՝ 14844 (34,66%), Մարտունիում՝ 12371 (28,89%): Այսինքն՝ ընտրական իրավունք ունեցել է ընտրական տարիքի բնակչության 99,32%-ը: Ընտրություններին մասնակցել է 19541 ընտրող. Ելենովկայի գավառակում՝ 2373 (12,14%), Նոր Բայազետում՝ 4241 (21,70%), Բասարգեչարում՝ 7854 (40,19%), Մարտունիում՝ 5073 (25,96%)⁴ կամ ընտրության մասնակցելու իրավունք ունեցողների 45,63%-ը: Ինչ վերաբերում է ընդհանուր թվով 291 ծայնագուրկներին, որը կազմում էր ընտրական տարիքի բնակչության 0,67%-ը, նրանցից 137-ը (47,07%) ճանաչվել են կրոնի սպասավորներ, 71-ը (24,39%)՝ մասնավոր առևտրականներ, 9-ը (3,09%)՝ շահագործողներ, մնացած 74-ը (25,42%)՝ ոստիկանության նախկին գործակալներ, դատվածներ և հոգեկան հիվանդներ⁵:

¹ Տե՛ս <<Խորհրդային Հայաստան>>, 14 հունվարի 1922, N 12, 20 ապրիլի 1922, N 86:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 163, ց. 8, գ. 47, թ. 15:

³ Նույն տեղում, ֆ. 586, ց. 1, գ. 7, թ. 2:

⁴ Հաշվարկը կատարվել է ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 8, գ. 110, թ. 19 տվյալների հիման վրա:

⁵ Հաշվարկը կատարվել է նույն աղբյուրի տվյալների հիման վրա:

Ընտրվեց 1 գավառային, 4 գավառակային և 65 գյուղական, որից 12-ը՝ միացյալ խորհուրդներ¹:

Համեմատության համար նշենք, որ ամբողջ ՀՍԽՖ-ում ընտրվեց 2 քաղաքային՝ Երևանի ու Ալեքսանդրապոլի և 816 գյուղական խորհուրդներ, որից 156-ը (19,11%)՝ միացյալ: Խորհուրդների կազմում ընտրվեցին 18252 անդամ-թեկնածուներ²:

Գավառոձկոմի ազգությամբ հայ, կոմունիստ 4 նախագահներից 2-ը գյուղացիներ էին, 2-ը՝ ծառայողներ, բոլորն էլ տարրական կրթությամբ³: Գյուղխորհուրդների կազմում ընտրված 1680 (ար.՝ 1506, իգ.՝ 174) անդամ և թեկնածու պատգամավորների գերակշռող մասը՝ 1415-ը (84,22%), հայեր էին, 242-ը (14,40%)՝ թուրքեր, 19-ը (1,13%)՝ ռուսներ, մնացած 4-ը (0,23%)՝ այլ ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցիչներ⁴:

Ընդ որում խայտաբղետ էր գյուղխորհուրդների կազմում ընտրված պատգամավորների սոցիալական կազմը. գյուղացիներ՝ 1350 (80,35%), այդ թվում՝ լծկան չունեցողներ՝ 629-ը (46,59%), տուրքերից ազատված՝ 409-ը (30,29%), բատրակներ՝ 129-ը (9,55%), ուսուցիչներ՝ 183 (13,55%) և այլն: Խորհուրդների անդամների մեծ մասը՝ 1112-ը (66,19%), կոմունիստական կուսակցության անդամ և թեկնածուներ էին, մնացած 568-ը (33,80%)՝ անկուսակցական⁵: Սա վկայում է կոմկուսի ղեկավար դերի մասին պետության կառավարման մեջ:

Ըստ կրթական մակարդակի՝ հետևյալ պատկերն էր. բարձրագույն կրթությամբ՝ 1-ը (0,05%), միջնակարգ՝ 88-ը (5,23%), տարրական՝ 179-ը (10,65%), տնային՝ 300-ը (17,85%), կիսագրագետ՝ 534-ը (31,78%), անգրագետ՝ 578 (34,40%)⁶:

Ձուգահեռաբար կայացան Նոր Բայազետի քաղաքային խորհրդի ընտրությունները, որին ձայնի իրավունք ունեցող 3841 բնակիչից (1371 ընտրող Կալերի թաղից, 480-ը՝ Տալիզի թաղից, 480-ը՝ Բանտի թաղից և 1096-ը՝ Խաչերի թաղից), ընտրությամբ մասնակցեց 1561 ընտրող կամ ընտրողների ընդհանուր թվի 40,64%-ը: Ձայնի իրավունքից զրկված էր 122 քաղաքացի, որը կազմում էր ընտրական տարիքի բնակչության 3,07%-ը: Քաղխորհրդի կազմում ընտրվեց 77 պատգամավոր, այդ թվում՝ Կալերի թաղից՝ 27-ը, Տալիզի թաղից՝ 10-ը, Բանտի թաղից՝ 18-ը և Խաչերի թաղից՝ 22-ը⁷:

1926թ. հունվարին Նոր Բայազետի գավառում գումարվեց գավառական խորհուրդների համագումարը: Մասնակցում էին 120 պատգամավորներ, որոնցից 40-ը կամ 33,33%-ը քաղաքից ընտրվածներն էին: 120 պատգամավորներից 69-ը կոմունիստական կուսակցության անդամ և թեկնածուներ էին, 2-ը՝ կոմերտմիության անդամներ, 49-ը՝ անկուսակցականներ: Կին պատգամավորների թիվը 16 էր: Ըստ

¹ Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 13, 66:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 13:

³ Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 13, 66:

⁴ Հաշվարկը կատարվել է նույն աղբյուրի, թ. 13 տվյալների հիման վրա:

⁵ Հաշվարկը կատարվել է ըստ նույն աղբյուրի տվյալների:

⁶ Հաշվարկը կատարվել է նույն աղբյուրի տվյալների հիման վրա:

⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 8c, գ. 110, թ. 18:

սոցիալական դրության՝ պատկերը այսպիսին էր. գյուղացիներ՝ 83, բանվորներ՝ 8, պետական և հասարակական հիմնարկների պաշտոնյաներ՝ 72, ուսուցիչներ՝ 8, տնայնագործներ և արհեստավորներ՝ 3: Պատգամավորների ազգային կազմի ցուցանիշներն էին. հայ՝ 108 (90%), թուրք՝ 11 (9,16%), ռուս՝ 1 (0,84%)¹: Համագումարը ընտրեց 17 (ար.՝ 16, իգ.՝ 1) հոգուց կազմված գավգործկոմ: Գավգործկոմի անդամներն իրենց կազմից նախագահ ընտրեցին կոմունիստական կուսակցության անդամ 30-ամյա Արամայիս Կարապետի Բեկնազարյանին²: Գավգործկոմի անդամների գերակշռող մասը՝ 10-ը (58,82%), կոմունիստներ էին, 7-ը (41,18%)՝ անկուսակցական: Հետաքրքիր խճանկար ուներ գավգործկոմի անդամների ինչպես ազգային (հայ՝ 15, թուրք՝ 1, ռուս՝ 1), այնպես էլ սոցիալական (գյուղացի՝ 7, բատրակ՝ 1, պետական և հասարակական հիմնարկների պաշտոնյաներ՝ 9) կազմը³: Ցածր էր գավգործկոմի անդամների կրթական մակարդակը, բարձրագույն կրթություն ուներ 1-ը, միջնակարգ՝ 3-ը, տարրական՝ 6-ը, իսկ 17-ը (62,96%) կիսագրագետներ ու անգրագետներ էին⁴:

Հատկանշական է, որ 1920-ական թվականների վերջերին, երբ ԽՍՀՄ-ում կատարվում էին հսկայածավալ սոցիալ-տնտեսական և մշակութային բուռն տեղաշարժեր, մյուս կողմից՝ քաղաքական կյանքում տեղի էին ունենում բոլորովին այլ գործընթացներ: Ստալինյան ղեկավարությունը վերցրել էր երկրում կոմունիստական մենատիրություն հաստատելու ուղեգիծ: Ղա իրականացվում էր նաև խորհուրդների լիազորությունները աստիճանաբար յուրացնելու ճանապարհով⁵:

1929թ. ՀՍԽՍՀ գյուղական բնակավայրերում և քաղաքներում տեղի ունեցան տեղական խորհուրդների հերթական ընտրություններ: Գավառները բաժանվեցին ենթաշրջանների: Նոր Բայազետի գավառում ստեղծվեց 111 ընտրատեղամաս, որից 21-ը՝ ազգային փոքրամասնությունների համար⁶:

Հատկանշական է, որ տեղական խորհուրդների ընտրությունները միասնական կարգով (հասկանալի՝ նույն օրը) չէին անցկացվում: Օրինակ՝ ուսումնասիրվող գավառում գյուղական խորհուրդների ընտրությունները տևեցին ավելի քան մեկ ամիս՝ 1929թ. փետրվարի 2-ից մինչև մարտի 4-ը⁷: Բասարգեչարի գավառակում գյուղական խորհուրդների ընտրությունները տևեցին 9 օր՝ փետրվարի 8-ից 16-ը⁸: Պաշտոնական վիճակագրությունը հավաստում է, որ հիշյալ գավառում գյուղխորհուրդների ընտրություններին փաստացի ցուցակագրված 52162 ընտրողից, այդ թվում հողագործ գյուղացիներ՝ 48492 (92,96%), գյուղատնտեսական բանվորներ և բատրակներ՝ 2700 (5,17%), դազգահի բանվորներ՝ 47 (0,09%), արհեստավորներ և տնայնագործներ՝ 266

¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 19:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 66:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Մանրամասն տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940թթ., էջ 328-329:

⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 8c, գ. 198, թ. 196:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 212, թթ. 3-4, 29, գ. 220, թ. 45:

(0,50%), ծառայողներ՝ 348 (0,66%), այլք՝ 309 (0,59%)¹, ընտրություններին մասնակցել է 30618 ընտրող² կամ ձայնի իրավունք ունեցողների 58,69%-ը, որը կազմում էր 18 և ավելի բարձր տարիքի 54991 բնակչության 55,62%-ը, իսկ գավառի ընդհանուր 105542 բնակչության³ 29,01%-ը: Ըստ գավառամասերի ձայնի իրավունք ունեցողների մասնակցության պատկերը այսպիսին էր. Ելենովկայի գավառամասում ընտրական իրավունք ունեցող 6305 ընտրողից ընտրությանը մասնակցել է 3895-ը (61,77%), Նոր Բայազետի գավառամասում՝ 14431-ից 8426-ը (58,38%), Մարտունու գավառամասում՝ 13016-ից 6424-ը (49,35%), Բասարգեչարի գավառամասում՝ 18410-ից 11803-ը (64,11%)⁴: Ընտրողների մեջ մեծ էր հողագործ գյուղացիների տեսակարար կշիռը՝ 27728 ընտրող, որը կազմում էր ընդհանուր ընտրողների 90,56%-ը: Երկրորդ տեղը 2226 (7,27%) ձայնով զբաղեցրել են գյուղատնտեսական բանվորներն ու բատրակները, հաջորդաբար գալիս են ծառայողները՝ 309 (1,00%), արհեստավորները և տնայնագործները՝ 145 (0,47%), տնային տնտեսուհիները՝ 101 (0,32%) ձայնով, մնացած 109-ը կամ 0,35%-ը՝ սովորողներ և կարմիրբանակայիններ⁵: Ձայնի իրավունքից զրկվածների թիվը գավառի գյուղական վայրերում եղել է 2461 մարդ, այսինքն՝ 18 և բարձր տարիքի գյուղական 54991 բնակչության⁶ 4,47%-ը: Ձայնագուրկ 2461 բնակչից 1338-ը (54,36%) դակվել են անաշխատ եկամուտով ապրողներ, 527-ը (21,41%)՝ կրոնի սպասավորներ, 391-ը (15,88%)՝ առևտրականներ, մնացած 205-ը (8,32%)՝ նախկին ոստիկանության գործակալներ, դատվածներ և հոգեկան հիվանդներ⁷:

87 գյուղերի համար ընտրվեց 73 գյուղխորհուրդ: Սա նշանակում է, որ 14 գյուղի համար եղել է միացյալ գյուղխորհուրդ: Գյուղխորհուրդներում ընտրված 2005 պատգամավորների սոցիալական, ազգային և կրթական խճանկարը բազմաշերտ էր. գյուղացիներ՝ 1559 (77,75%), որից տուրքերից ազատվածներ՝ 1177 (75,49%), մեկ լծկան չունեցողներ՝ 832 (53,36%), գյուղատնտեսական բանվորներ և բատրակներ՝ 358 (17,85%), դազգահի բանվորներ՝ 9 (0,44%), ծառայողներ՝ 79 (3,94%), կուսակցության անդամ և թեկնածուներ՝ 483 (24,08%), կոմերիտմիության անդամ և թեկնածուներ՝ 305 (15,21%), անկուսակցականներ՝ 1217 (60,69%): Գյուղխորհուրդների կազմում ընտրված 2005 անդամների 50,12%-ը (1005 մարդ) ընտրվել են առաջին անգամ⁸: Սա, անշուշտ, դրական երևույթ էր խորհուրդների կազմը բանիմաց և կարող ուժերով համալրելու առումով: Գյուղխորհուրդների անդամների 0,19%-ը (4 մարդ) ուներ բարձրագույն կրթություն, միջնակարգ՝ 2,24%-ը (45 մարդ), տարրական՝ 21,64%-ը (434 մարդ), կիսագրագետներ՝ 39,15%-ը (785 մարդ), անգրագետներ՝ 36,75%-ը (737 մարդ)⁹:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 220, թ. 45:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 212, թթ. 3-4, 29, գ. 220, թ. 45:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 220, թ. 45:

⁵ Հաշվարկը կատարվել է ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 8с, գ. 220, թ. 45 տվյալների հիման վրա:

⁶ Հաշվարկը կատարվել է ըստ նույն աղբյուրի, գ. 212, թթ. 3, 29, գ. 220, թ. 45 տվյալների:

⁷ Հաշվարկը կատարվել է նույն աղբյուրի, գ. 212, թ. 4 տվյալների հիման վրա:

⁸ Հաշվարկը կատարվել է ըստ նույն աղբյուրի, գ. 220, թ. 15 տվյալների:

⁹ Հաշվարկը կատարվել է նույն աղբյուրի տվյալների հիման վրա:

Վերոգրյալների առումով էլ ավելի հետաքրքիր պատկեր են ներկայացնում առանձին գավառամասերի և գյուղերի գյուղխորհուրդների կազմը: Այսպես, օրինակ, Նոր Բայազետի գավառակի գյուղական խորհուրդների ընտրություններին մասնակցել է ընտրական իրավունք ունեցողների 58,38%-ը, Ելենովկայի գավառակում՝ 61,77%-ը, Մարտունու գավառակում՝ 49,89%-ը, Բասարգեչարի գավառակում՝ 42,14%-ը¹: Նորընտիր գյուղական խորհուրդների կազմի խճանկարն այսպիսին էր. գյուղացիներ՝ 77,2%, որից չքավորներ՝ 61,67%, միջակներ՝ 38,3%, բատրակներ և գյուղբանվորներ՝ 5,1%, ծառայողներ՝ 2,2%, կուսակցականներ՝ 36,7%, ԼԿԵՄ՝ 15,5%, անկուսակցական՝ 47,1%, կանայք՝ 15,5%²: Նույն գավառի Սարուխան գյուղի նորընտիր գյուղխորհրդի 50 անդամներից և թեկնածուներից չքավորները կազմել են 42,0%, միջակները՝ 40%, բատրակները՝ 18%, կոմկուսի անդամ և թեկնածուները՝ 40%, անկուսակցականները՝ 42,0%: Ելենովկայի գավառակի Չըռչըռ գյուղի գյուղխորհրդում՝ համապատասխանաբար 55,5%, 43,2%, 22,3%, 22,2%, 77,8%³:

Նոր Բայազետ քաղաքում ընտրական տարիքի բնակչության թվաքանակը եղել է 4144 մարդ կամ քաղաքի ընդհանուր 8730 բնակչության 47,4%-ը: Չայնի իրավունք ունեցող 3641 բնակչից քաղխորհրդի ընտրություններին մասնակցել է 2072 մարդ⁴, այսինքն՝ ընդհանուր ընտրողների թվի 56,90%-ը:

Ընտրական տարիքի 503 մարդ շահագործող, կրոնի սպասավոր, առևտրական, նախկին ոստիկանության գործակալ և այլ պիտակավորումներով համարվել են ձայնագուրկներ⁵, որոնք կազմում էին ընտրական տարիքի բնակչության 12,13%-ը:

Նոր Բայազետ քաղաքում ընտրվեց 67 անդամից կազմված քաղխորհուրդ: Վերջինս իր կազմից ընտրեց 9 անդամից բաղկացած քաղխորհրդի գործադիր կոմիտե⁶:

Տեղական խորհուրդների ընտրություններին հաջորդեցին գավառակային և գավառային խորհուրդների համագումարները: Գավառակային համագումարներին մասնակցելու համար ընտրվեցին 420 (ար.՝ 375, իգ.՝ 45) պատգամավորներ, այդ թվում՝ գյուղացիներ՝ 296 (70,47%), գյուղատնտեսական բանվորներ՝ 71 (16,90%), ծառայողներ՝ 52 (12,38%), դազգահի բանվորներ՝ 1 (0,23%): Նրանցից 194-ը (46,19%) կոմունիստներ էին⁷: Ելենովկայի գավառակային խորհուրդների համագումարը հրավիրվեց 1929 թ. փետրվարի 28-ին, Մարտունիինը՝ մարտի 3-ին, Բասարգեչարինը՝ մարտի 6-ին, Նոր Բայազետինը՝ մարտի 11-ին⁸: Ընտրվեցին 4 գավառակային գործկոմներ՝ 80 (ար.՝ 69, իգ.՝ 11) անդամներով: Գերակշռող մասը՝ 63-ը (78%), հայեր էին, 12-ը (14%)՝ թուրքեր, 4-ը (0,05%)՝ ռուսներ: Խայտաբղետ էր նրանց սոցիալական կազմը. գյուղացիներ՝ 46 (57,5%), գյուղացիական բանվորներ և բատրակներ՝ 15 (19%),

¹ Հաշվարկը կատարվել է նույն աղբյուրի , թ. 45 տվյալների հիման վրա:

² Տե՛ս <<խորհրդային Հայաստան>>, 10 մարտի 1929, N 58:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 8c, գ. 198, թթ. 196, 219:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 212, թ. 3:

⁵ Տե՛ս <<խորհրդային Հայաստան>>, 14 մարտի 1929, N 60:

⁶ Տե՛ս <<խորհրդային Հայաստան>>, 14 մարտի 1929, N 60:

⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 8c, գ. 198, թ. 193:

⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 8c, գ. 198, թ. 193, <<խորհրդային Հայաստան>>, 3 ապրիլի 1929, N 76:

ծառայողներ՝ 18 (22,5%) և դազգահի բանվորներ՝ 1 (1,25%): Նրանցից բարձրագույն կրթություն ունեին 2-ը (0,25%), միջնակարգ՝ 3-ը (3,75%), տարրական՝ 39-ը (49%), կիսագրագետներ՝ 25-ը (31,2%), անգրագետներ՝ 11-ը (13,7%)¹: Ընտրվեց գավառակային գործկոմների նախագահություն, բաղկացած 25 (ար.՝ 22, իգ.՝ 3) անդամից, այդ թվում՝ հայ՝ 21, թուրք՝ 3, ռուս՝ 1, քուրդ՝ 1: Ըստ սոցիալական դրության՝ գյուղացիներ՝ 13-ը (52%), ծառայողներ՝ 10-ը (40%), գյուղատնտեսական բանվորներ և բատրակներ՝ 2-ը (8%): Գավառակային գործկոմների նախագահներ ընտրվեցին 2 հայ, 1 ռուս և 1 թուրք²:

1929թ. ապրիլի 1-ին բացվեց Նոր Բայազետի նորընտիր խորհուրդների գավառային 7-րդ համագումարը: Համագումարը ընտրեց նոր գավգործկոմ Ռ. Ասլանյանի նախագահությամբ³:

Այսպիսով, 1929 թ. Նոր Բայազետի գավառում գործում էին 73 գյուղական, 1 քաղաքային, 1 գավառական և 4 գավառակային խորհուրդներ: 1930թ. ՀԱԽՀ նոր վարչական շրջանացման հետևանքով, երբ Սևանի գավառի տարածքի վրա ստեղծվեցին նոր վարչական միավորներ, գյուղխորհուրդների թիվն ավելացավ ևս 20-ով և հասավ 93-ի⁴:

Ամբողջ շարադրանքից կարելի է անել մի քանի ուշագրավ եզրակացություններ. ա) 1929թ. 1926թ. համեմատությամբ էական փոփոխություն է կրել գյուղական խորհուրդներում ընդգրկված պատգամավորների սոցիալական կազմը, ինչը ՆԷՊ-ի շնորհիվ գյուղում կատարվող սոցիալական շերտավորման հետևանք էր: Խոսքն այն մասին է, որ գյուղխորհուրդների կազմում չքավոր գյուղացիության հաշվին ավելացել է միջակ և ունևոր գյուղացիության թվաքանակը: բ) 1925-1926 թթ. նախորդ տարիների համեմատությամբ նկատելիորեն կրճատվել է ձայնագուրկ բնակչության թվաքանակը՝ կապված 18 և բարձր տարիքի բնակչության մի մասի ժամանակավորապես կանավոր կամ պարտադրված գավառի տարածքից հեռանալու հետ: Հետագա տարիներին այդ ցուցանիշը դրսևորել է աճի միտում հիմնականում այդ բնակչության վերադառնալու հաշվին: Այսպես, 1926թ. Նոր Բայազետի գավառի գյուղական վայրերում ձայնագրկությունը կազմում էր 0,67% (ամբողջ հանրապետությունում՝ 0,84%)⁵, քաղաքում՝ 3,07% (հանրապետության քաղաքներում՝ 4,78%): 1929 թ. արձանագրվել են համապատասխանաբար 4,47 (հանրապետությունում՝ 6,9%) և 12,13% (հանրապետությունում՝ 16,2%): գ) Քաղաքում ձայնագրկության ցուցանիշը գերազանցել է գյուղական վայրերի ձայնագուրկների ցուցանիշին: ե) Պետաիրավական և բովանդակային առումներով հեղկոմները և խորհուրդները գրեթե նույնանում էին, քանզի երկուսն էլ գործնականում ձևավորվում էին (հեղկոմները նշանակվում էին, իսկ վերից վար խորհուրդների պատգամավորության թեկնածուներն ընտրովի առաջադրվում էին) և ղեկավարվում էին կոմունիստական կուսակցության կողմից, իրականացնում էին գործադիր և օրենսդիր

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 8с, գ. 220, թ. 24:

² Տե՛ս նույն տեղում, թթ. 27-28:

³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 193, <<խորհրդային Հայաստան>>, 3 ապրիլի 1929, N 76:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 112, ց. 4, գ. 3, թ. 14:

⁵ Հանրապետությանը վերաբերող տվյալները տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940թթ., էջ 329:

գործառույթներ: Այդուհանդերձ, հեղկոմներից ընտրովի մարմիններին՝ խորհուրդներին անցնելը, իհարկե, մի քայլ առաջ էր: գ) Ջգալիորեն բարձրացել էր բոլոր աստիճանի խորհուրդների պատգամավորների կրթական մակարդակը:

Բանալի բառեր՝ Բոլշևիկ, խորհուրդներ, իշխանություն, ռազմահեղափոխական կոմիտե, Հայկեղկոմ, Նոր Բայազետ, գավառակային խորհուրդ:

ФОРМИРОВАНИЕ СОВЕТОВ В УЕЗДЕ НОР БАЯЗЕТ (СЕВАН), 1920-1930 гг.

Г. М. АРУТЮНЯН

*Доктор исторических наук, профессор,
заведующий кафедрой истории ГГУ*

По решению революционного комитета от 19 декабря 1920 года сняли деление Армении на губернии и округа. В Армении были созданы 9 уездных, 30 окружных и несколько сотен сельских революционных комитетов. 6 декабря 1920 г. президент Армянского революционного комитета Саркис Касьян подписал указ о создании временного революционного комитета в уезде Нового Баязета, президентом был назначен А. Енокян, в составе членов - С. Батикяна, Балагезяна.

В Армении переход революционных комитетов в новые избирательные органы государственной власти - в совет депутатов, среди рабочих, крестьян и красноармейцев, произошло в первой половине 1921 года, после гражданской войны .

В 1929 году в уезде Нового Баязета действовали 73 сельских, 1 городской, 1 уездный и 4 окружных совета. В 1930 года после нового административного районирования ССРА, когда на территории Севанского уезда были созданы новые административные единицы, число сельских советов увеличилось еще на 20% и достигло 93-ех.

FORMATION OF COUNCILS IN NEW BAYAZET (SEVAN) PROVINCE (1920-1930)

H. M. HARUTYUNYAN

*Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of GSU Chair of History*

In accordance with the decision of December 19, 1920 of ASSR revolutionary committee, the division of provinces and districts was abolished.

9 Provincial, 30 District and several hundred rural revolutionary committees were created in Armenia. On December 6, 1920, the president of the Armenian Revolutionary Committee Sarkis Kasyan signed a decree on the creation of a temporary revolutionary committee in the province of New Bayazet the staff of which included president Enokyan and members Batikyan and Balagyozyan.

Transition from revolutionary committees to new elective bodies of state power - councils of workers, peasants and Red Army deputies occurred after the civil wars of the first half of 1921.

In 1929 73 rural, 1 municipal, 1 provincial and 4 district councils were operating. In 1930, in the result of new administrative zoning of ASSR when new administrative units were created in Sevan province, the number of rural councils surged by 20 and reached to 93.

**ՓՈԽԱԴԱՐՁ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆԵՐԻ (ՓՕԿ) ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՈՐ
ԲԱՅԱԶԵՏԻ ԳԱՎԱՌՈՒՄ (1921-1929 թթ.)**

Հ. Մ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

*Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Գ.ՊՀ պատմության ամբիոնի վարիչ*

Հարկ չկա ապացուցելու, որ Հայաստանում խորհրդային կարգեր հաստատվեցին երկրում տիրող համատարած ավերածությունների պայմաններում:

Թուրքական ավերիչ երկու արշավանքների և դրան հաջորդած սոցիալ-տնտեսական օբյեկտիվ դժվարությունների հետևանքով լիովին քայքայվեց Հայաստանի՝ առանց այդ էլ խղճուկ տնտեսությունը, մասնավորապես առանցքային ճյուղ հանդիսացող գյուղատնտեսությունը:

Վիճակագրությունը ցույց է տալիս, որ Հայաստանում 1919-1913թ. համեմատությամբ գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքը կրճատվել էր 6, ցանքատարածություններինը՝ 3, խոշոր և մանր եղջերավոր անասունների գլխաքանակը՝ համապատասխանաբար՝ 2,7 և 3,5 անգամ¹:

Գյուղատնտեսությունը առաջ գնալու փոխարեն շարունակաբար հետադիմում էր: 1921 թ. հացահատիկի բերքը կազմել էր անցյալ տարվա բերքի 50 %-ը: Մինչև մյուս տարվա բերքը, ազգաբնակչության նվազագույն կարիքները բավարարելու համար հարկավոր էր ևս 3.500.000 փութ² հացահատիկ³, որը կարելի էր ձեռք բերել դրսից՝ վճարելով հանրապետության կարողությունից վեր գումար:

Էներգետիկ ճգնաժամը, հումքի և վառելիքի պակասը խոցելի հարված հասցրին արդյունաբերությանը և տրանսպորտին: Հիմնովին կամ մասնակի փակվեցին առանց այդ էլ սակավաթիվ արդյունաբերական ձեռնարկությունները: Արդյունաբերության համախառն արտադրությունը (դրամական արտահայտությամբ) կրճատվեց 12 անգամ⁴: Նույն հիմքով շահագործումից դուրս մնացին գրեթե բոլոր տրանսպորտային փոխադրամիջոցները: Հայաստանում օր օրի ստվարանում էր գործազուրկների թվաքանակը, սա այն դեպքում, երբ հանրապետությունը կքել էր մի քանի հարյուր հազարի հասնող, մերկ ու սոված, ապրելու տարրական պայմաններից զուրկ գաղթականության ծանր բեռի տակ:

Այս ամենի հետևանքով սովը և համաճարակային հիվանդությունները դարձել էին խորհրդային Հայաստանի բնակչության կյանքի անբաժան ուղեկիցները: Նման ակնառու փաստերի հիման վրա է Ալ. Մյասնիկյանը արտաբերել. «Սա ամենադաժան, ամենադժբախտ երկիրն է Անդրկովկասում»⁵:

Հայաստանի բնակչությունը, որի բացարձակ մեծամասնությունը չքավոր էր, ի վիճակի չէր ապահովել սեփական գոյությունը, որովհետև ինչպես ցույց են տալիս 1922

¹ Տե՛ս «Социалистическое строительство Армянской ССР. Статистический сборник», Е., 1940, с. 23:

² Մեկ փութը հավասար է 16 կգ-ի:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 1, գ. 245, թթ. 1-2:

⁴ Տե՛ս «Социалистическое строительство Армянской ССР», с. 23.

⁵ Տե՛ս Մյասնիկյան Ա., Ընտիր երկեր, Ե., 1957, էջ 336:

թ. կատարված գյուղատնտեսական վիճակագրության տվյալները, Ալեքսանդրապոլի, Էջմիածնի, Լոռու, Նոր Բայազետի գավառներում հողագուրկ էր գյուղացիության 13%-ը, ցանքագուրկ՝ 32%-ը, լծկան անասուններից զուրկ էր 56,1%-ը և գյուղատնտեսական գործիքներ չունեին 46,1%-ը¹ :

Մեր ձեռքի տակ եղած տվյալները ինչ-որ չափով լույս են սփռում Նոր Բայազետի գավառի սոցիալ-տնտեսական կացության վրա Հայաստանի խորհրդայնացման արշալույսին: Այս կապակցությամբ տեղին է մեջբերել ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի և Մինիստրների խորհրդի «խորհրդային Հայաստան» պաշտոնաթերթի հետևյալ ուշագրավ խոստովանությունը. «Սովյալների թիվը օրեցօր բարձրանում է, սովամահության դեպքերը աստիճանաբար շարունակվում են. կան գյուղեր, ինչպես օրինակ, Նորատուս, Դալիդարդաշ, Քյոսամահմատ, որտեղ գյուղական երեխաների և կանանց մեծ մասը արածում են դաշտերում»²:

Հատկանշական է, որ ՀՍԽՍՀ տնտեսության վերականգնման և բնակչության սոցիալական վիճակի բարելավման վիթխարի խնդիրների լուծման ուղղությամբ տարվող աշխատանքներին նշանակալի օգնություն ցույց տվեցին խորհրդային Ռուսաստանը և Մերձավոր Արևելքի ամերիկյան կոմիտեն³ :

Այդ օգնություններից, ինչպես ցույց են տալիս փաստերը, որոշակի միջոցներ հատկացվել է Նոր Բայազետի գավառին:

Ըստ «խորհրդային Հայաստան» թերթի՝ սովյալներին օգնող Կենտրոնական հանձնաժողովը 1921թ. առաջին կիսամյակում Ելենովկայի գավառակի սովյալներին տրամադրել է 2726 փութ սերմացու և 3 մլն. ռուբլի⁴ :

Նույն աղբյուրը նշում է, որ հիշյալ հանձնաժողովը 1922թ. Նոր Բայազետի գավառին հատկացրել է ևս 19020 փութ սերմացու⁵ և մեկ վագոն ցորեն⁶ :

Տնտեսության վերականգնման տարիներին, գյուղացիությանը, չքավորների առաջնահերթությամբ, օգնությունը ցուցաբերվում էր գարնան գյուղատնտեսական աշխատանքների ընթացքում: Այս մասին հարուստ և բազմակողմանի տվյալներ է պարունակում ժամանակի մամուլը՝ ներկայացնելով համապատասխան օրինակներ ըստ հանրապետության և գավառների: Բերենք բնորոշ մեկ օրինակ: «խորհրդային Հայաստան» թերթը 1921թ. հուլիսի 6-ի համարում գրում է. «Նոր Բայազետի գավառամասում չքավորների արտերը վարելու համար շաբաթօրյակներին հանվել է 1059 արոր և վարվել 1200 չվան տեղ (մեկ չվան տեղի վրա կարելի է ցանել մոտ մեկուկես փութ ցորեն): Մարտունու գավառամասում ցանվել է 700 չվան հող, իսկ Բասարգեչարի գավառամասում՝ 600 դեսյատին հող⁷»:

¹ Տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940 թթ. Ե., 2006, էջ 264:

² Տե՛ս «խորհրդային Հայաստան», 23 ապրիլի 1922, N 88:

³ Մանրամասն տե՛ս Խաչատրյան Կ., ՌՍՖՍՀ օգնությունը խորհրդային Հայաստանին (նյութերի ժողովածու), Ե., 1998, էջ 139-151:

⁴ Մանրամասն տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Սովետական Հայաստանի գյուղացիության պատմությունը 1920-1929, Ե., 1975, էջ 103-104:

⁵ Տե՛ս «խորհրդային Հայաստան», 5 դեկտեմբերի 1922, N 270:

⁶ Տե՛ս «խորհրդային Հայաստան», 23 ապրիլի 1922, N 88:

⁷ Տե՛ս «խորհրդային Հայաստան», 6 հուլիսի 1921, N 119:

Այսպիսին էր Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական դրության մոտավոր պատկերը խորհրդայնացման առաջին տարիներին: Պետք չէ իմաստուն լինել հասկանալու համար, որ այդպիսի վիճակը լի էր անկանխատեսելի հետևանքներով, որոնք արագ կերպով չլուծվելու դեպքում, կարող էին լրջորեն սպառնալ հանրապետության ներքին կայունությանը և պետական կառույցների անխափան և արդյունավետ գործունեությանը:

Վիճակը շտկելու և սոցիալական լարվածությունը քիչ թե շատ մեղմելու համար, Հայաստանի իշխանությունները ձեռնարկեցին բոլոր հնարավոր միջոցները՝ առաջնահերթ կերպով սովյալներին, կարմիր բանակում ծառայողների ընտանիքներին և կարիքավոր տնտեսություններին կանոնակարգված օգնություն ցույց տալու համար:

Խնդիրը անշուշտ, կարող էր լուծվել բացառապես պետության և ողջ բնակչության համատեղ ուժերի գերլարումով:

Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական վիճակի բարելավումը իրականացվում էր տարաբնույթ միջոցառումներով, որոնց մեջ առանձնահատուկ դեր պիտի ունենար «ռազմական կոմունիզմին» փոխարինելու եկած Նոր տնտեսական քաղաքականությունը (ՆԵՊ):

Հայտնի է, որ Խորհրդային Ռուսաստանը ՆԵՊ-ի կուրսին անցում է կատարել ՌԿ(բ)Կ 10-րդ հանրագումարի (1921թ. մարտ) որոշմամբ: Հայաստանը ապրիլի երկրորդ կեսից աստիճանաբար անցում է կատարում ՆԵՊ-ին՝ մի շարք համապատասխան որոշումների ընդունումով: Դրա համար հիմք են ընդունվել Հայիեդկոմի 1921թ. ապրիլի 10-ի, 16-ի դեկրետները և ապրիլի 21-ի թիվ 251 շրջաբերականը, որոնցով արգելվում էին օրենքով ամեն տեսակ խուզարկությունները և բռնագրավումները¹:

Հայաստանում ՆԵՊ-ի կիրառման հիմնահարցին անդրադարձել են խորհրդահայ մի շարք պատմաբաններ², որոնց ուսումնասիրություններում, բնականաբար մարքս-լենինյան գաղափարախոսության դիրքերից քննության են առնված այն միջոցառումները, որոնք նշանակալի դեր խաղացին հանրապետության սոցիալ-տնտեսական առաջընթացի և ներքաղաքական լարվածության թուլացման ուղղությամբ:

Հետխորհրդային տարիներին ՆԵՊ-ի քաղաքականության հիմնախնդրին անդրադարձել է Վ.Ղազախեցյանը 2006թ. հրատարակած, «Հայաստանը 1920-1940թթ.» հիմնարար աշխատության մեջ: Փաստական հարուստ նյութի քննական վերլուծության հիման վրա, նոր պահանջների ոգով, հիմնավոր ու համոզիչ կերպով լուսաբանել է 1921-1929թթ. Հայաստանում տիրող իրադրությունը, մասնավորապես ներկայացրել է

¹ Տե՛ս Հակոբյան Ա., ՀՍԽՀ 1921թ. ներքաղաքական կյանքի պատմության հիմնահարցերը հայ պատմագրության մեջ, Ե., 2014, էջ198:

² Տե՛ս Օհանջանյան Բ., Սովետական Հայաստանը ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ժամանակաշրջանում (1921-1925թթ.), Ե., 1982, Հակոբյան Ա., Սովետական Հայաստանը ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ժամանակաշրջանում, Ե., 1955, Ներկարարյան Վ., Անցումը ՆԵՊ-ին և նրա արդյունքները Սովետական Հայաստանում, Ե., 1955, Սահրադյան Ս., Ռազմա-ռևոլյուցիոն կոմիտեները Հայաստանում (1917-1922), Ե., 1961, Գեղամյան Գ., Սոցիալ-տնտեսական փոփոխությունները Հայաստանում ՆԵՊ-ի տարիներին (1921-1936թթ.), Ե., 1978, Хармандарян С., Армянская ССР в первый год Новой экономической политики (1921-1922), Е., 1955, Борьян Б., Армения международная дипломатия и СССР, ч.2, М.-Л, 1929 և ուրիշներ:

«ռազմական կոմունիզմից» ՆԷՊ-ին անցման դժվարությունները, առանձնահատկությունները և ձեռք բերված դրական տեղաշարժերը¹:

Բնակչության սոցիալական խնդիրների լուծման ուղղությամբ կարևոր նշանակություն ունեցավ փոխադարձ օգնության կոմիտեների (ՓՕԿ) ստեղծումը:

Այդ հարցին անդրադարձավ ՅՍԽՅ Կենտգործկոմը 1922թ. օգոստոսի 9-ին և ընդունեց «Գավառային» գավառակային և գյուղական փոխադարձ օգնության կոմիտեների կազմակերպման մասին եզրակացություն²: ՅՍԽՅ Կենտգործկոմը դեկրետով ազդարարեց, որ «իրավունք է տրվում գյուղական խորհուրդներին, գավառակային և գավառային գործկոմներին առընթեր կազմակերպել փոխադարձ օգնության կոմիտեներ (ՓՕԿ)»³:

Զնայած երկրի ներքին դժվարություններին և բնակչության ծայրաստիճան ծանր սոցիալական վիճակին, հանրապետության ողջ վարչական տարածքում արագորեն ծլարձակեցին փոխադարձ օգնության կոմիտեներ: Բավական է նշել, որ 1922թ. վերջերին փոխադարձ օգնության կոմիտեներ կային Հայաստանի 987 գյուղերում, 38 գավառային, և 8 գավառակային կոմիտեներում, ընդհանուր թվով 1024 ՓՕԿ⁴:

1924թ. նոյեմբերին ՅՍԽՅ Կենտգործկոմի նստաշրջանը հաստատեց փոխադարձ օգնության կոմիտեների կանոնադրությունը⁵:

Գյուղական և գավառակային ՓՕԿ-երի միջոցները գոյանում էին պարենհարկի մասհանումներից, ինքնահարկումից, պետական օժանդակությունից և այլ աղբյուրներից⁶:

Գավառային ՓՕԿ-երը տնտեսական միջոցներ չունեին: Նրանք կոչված էին ղեկավարելու միայն ստորին ապարատի գործունեությունը: ԳավՓՕԿ-երի ղեկավար կազմը վարձատրվում էր գավգործկոմների միջոցներից⁷:

Նոր Բայազետի գավառում գավՓՕԿ հիմնվել է 1922թ. վերջերին և ուներ 5 անդամ, բոլորն էլ ծառայող, որից կուսակցական՝ 4-ը, անկուսակցական՝ 1-ը⁸:

Այսպիսով, 1922թ. վերջերին ՓՕԿ-երի ստեղծման ուղղությամբ Նոր Բայազետի գավառում կատարվել էին առաջին քայլերը: Հետագա տարիներին ՓՕԿ-երը լայնորեն տարածվել են գավառի բոլոր գավառամասերում և բնակավայրերի մեծ մասում: «Նոր Բայազետի գավառի բոլոր գյուղերում կազմակերպվեցին փոխադարձ օգնության կոմիտեներ, բացի մի քանի կիսաքանդ գյուղերից»⁹, - գրում էր «Խորհրդային Հայաստան» թերթը:

Հայաստանի ղեկավարությունը, ելնելով մի շարք լեռնային շրջանների սուղ հնարավորություններից և բնակչության սոցիալական ծայրահեղ ծանր վիճակից, այդ

¹ Տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940 թթ., էջ 204-227:

² Տե՛ս «ՅՍԽՅ դեկրետների և որոշումների ժողովածու», Ե., 1924, N 14, էջ 5-16:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Սովետական Հայաստանի գյուղացիության պատմությունը 1920-1929, էջ 105:

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 9, ց. 1, գ. 185, թ. 13:

⁶ Տե՛ս Ղազախեցյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 105:

⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 9, ց. 1, գ. 185, թթ. 2-5:

⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

⁹ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 15 ապրիլի 1924, N 87:

շրջաններում փոխերի գործունեությունը խթանելու հարցի լուծումը համարեց անհետաձգելի գործ: Խոսքը վերաբերում է և Նոր Բայազետի գավառին: Լինելով խիստ բնակլիմայական պայմաններ ունեցող լեռնային շրջան և ունենալով հաղորդակցության անբավարար վիճակ՝ այստեղ բնակչության սոցիալական կացությունը ավելի քան սոսկալի էր: Այս մասին բազում վկայություններ կան ժամանակի մամուլի էջերում: Ահա և դրանցից մեկը. «...ներ գավառի (Նոր Բայազետի գավառ-ՀՀ) չքավոր ազգաբնակչությունը կարիքի ծանր օրեր է ապրում: Նրա գլխին կախված է սովի ուրվականը և օգնության կարիք ունի», - բարձրաձայնում էր. «Խորհրդային Հայաստան» թերթը: Այնուհետև նույն աղբյուրը շարունակում է. «Գավառիկումը տեղեկություններ է ստացել Ելենովկայի շրջանից, որտեղ կարիքավորները հետևյալ պատկերն են ներկայացնում. Օրդակլու գյուղում սուր կարիք են ապրում 50 շունչ տեղացի, 50 գաղթական, գյուղում կան անպաշտպան 20 որբեր: Ծաղկունք գյուղում՝ սուր կարիքի տեր են 60 շունչ տեղացի, 9 գաղթական և 40 որբ, Շահրիզում սովի ճիրաններում են 37 հոգի, Չոչոում՝ 83, Գոմաձորում՝ 51, Ցամաքաբերդում՝ 57, Նորաշենում՝ 15, Ալեքսանդրովկայում՝ 54 հոգի, Ելենովկայում՝ 126 գաղթականներ»¹, ընդհանուր թվով 652 մարդ: Նույնն էր վիճակը նաև մյուս գավառամասերում:

Նոր Բայազետի գավառում բնակչության սոցիալական վիճակի բարելավման ելքերից մեկը շարունակում էր, նախկինի նման, մնալ նաև ՓՕԿ-երի ցանցի ընդլայնումը և նրանց գործունեության արդյունավետության բարձրացումը: 1925թ. նոր ՓՕԿեր ստեղծվեցին Բասարգեչարում (կազմված 7 հոգուց, բոլորն էլ ծառայող և կուսակցական), Ներքին Գյոզալդարայում (անդամների թիվը՝ 7, ըստ սոցիալական դրության՝ չքավոր՝ 6-ը, միջակ՝ 1-ը, այդ թվում կուսակցական՝ 4-ը, անկուսակցական՝ 3-ը), Դալիդարդաշում (կազմված միջակների և չքավորների դասերի 7 ներկայացուցիչներից, որից կուսակցական՝ 4-ը, անկուսակցական՝ 3-ը):

Նույն տարվա սկզբին ՓՕԿ ստեղծվել է Մարտունիում և շատ շուտով վերածվել է կոմիտեի (անդամների թիվը 7, անկուսակցական՝ 4-ը, կուսակցական՝ 3-ը, բոլորն էլ չքավոր գյուղացիներ) ²:

Ինչ վերաբերում է ՓՕԿ-երի անդամների սոցիալական կազմի բազմաշերտությանը և դրանցում կուսակցականներին ու անկուսակցականներին ընդգրկելուն, ապա կադրային գործի հաջողությունները դրական տեղաշարժ էին նշանակում ՓՕԿ-երի գործունեության համար:

1926թ. Նոր Բայազետի գավառում ՓՕԿ-երի թիվը կազմում էր 68, այդ թվում հայկական՝ 41-ը (60%), թուրքական՝ 25 (36.76%), ռուսական՝ 2 (0.29%)՝ 26 հազար անդամավճարներով ³:

Հատկանշական է, որ փոխադարձ ընկերության կոմիտեներին անդամակցում էր գյուղական բնակչության մեծ մասը: Կարծում ենք՝ մեկ օրինակն էլ բավական է դրանում համոզվելու համար: Այսպես, 1927թ. Մարտունու գավառակի Վերին Դարանլու գյուղի 377 տնտեսությունից 303 տնտեսությունը կան 80.27%-ը (ունևորներ՝ 25 տնտեսություն,

¹ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 2 փետրվարի 1924, N 27:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 9, ց. 1, գ. 85, թթ. 6-12:

³ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 586, ց. 1, գ. 189, թթ. 46-50:

8.5%, միջակներ՝ 128 տնտեսություն, 42.24%, չքավորներ՝ 150 տնտեսություն, 49.50%) անդամակցել էր փոխադարձ օգնության կոմիտեին: Անդամավճարներ մուծողների թիվը կազմում էր 899 մարդ¹: Գյուղական բնակավայրերում, առանց բացառության, մինչև 1924թ. կոմիտեների ընկերությունների վերածվելը², ֆոնդերի ստեղծման համար գործում էր կամավորական սկզբունքով տուրքերի հավաքագրման ընդունված կարգ:

Ինքնատուրքերի կարգը սահմանվել է հասարակության ընդհանուր ժողովներում և մասնատրումը կատարվել է ըստ տնտեսության կարողության և ըստ աշխատավոր ձեռքերի թվերի:

Ինչ վերաբերում է անդամավճարներին, ապա դրանց չափը ընդհանուր ժողովների կողմից սահմանվել է 10-70 կոպեկ: Անդամավճարների գումարը կազմել է 10567 ռ.: Անդամավճարը գանձվում էր հացահատիկով, եթե դրան չկար: Ըստ տեղական պայմանների՝ 1 փուլ ցորենը արժեք 1 ռ. 50 կոպ, 1 փուլ գարին՝ 80 կոպ, վերածած դրամի հավասար է 135 ռ.45 կոպ³:

Հատկանշական է, որ ինչպես ինքնատուրքի, այնպես էլ կամավոր մուծումների ժամանակ գավառային փոխադարձ օգնության կոմիտեն ազատել է չքավոր տնտեսություններին նման տեսակի մուծումներից:

ՓՕԿ-երն իրենց տրամադրության տակ ունեին այլ միջոցներ ևս՝ գյուղատնտեսական գործիքներ, լծկաններ, ջրաղացներ, այգիներ, մթերքներ, մանր և խոշոր եղջերավոր անասուններ, առևտրական կետեր և այլն⁴: Օրինակ՝ 1924թ. Նոր Բայազետի գավառի գյուղփոխօգնության կոմիտեներն ունեին հետևյալ մթերքները և անասունները՝ 5000 փուլ հացահատիկ, 61 փուլ ձեթ, 50 գլուխ մանր եղջերավոր և 1000 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուններ, 200 արշին մանուֆակտուրա, 20 փուլ աղ, 30 փուլ հաճար, 500 փուլ կարտոֆիլ⁵:

1926թ. առաջին 6 ամիսների դրությամբ գավառի գյուղփոխների ձեռքի տակ կար 65 գութան, 8 ցաքան, 220 գերանդի, 2 սերմազատ, 6 քամահար մեքենա, 2 մեծ կշեռք, 54 եղան և այլն, որոնք օգտագործվում էին ՓՕԿ-երի կողմից⁶:

Ըստ գործող օրենքի՝ փոխադարձ օգնության կոմիտեներին պետական հողերից հատկացվում էին հողամասեր՝ 5 դեսյատինի չափով⁷:

Նշված ժամանակաշրջանում (1926թ. 6 ամսում) Նոր Բայազետի գավառի մասշտաբով այն կազմում էր 475 դեսյատին, որից 55 դեսյատինը ցանվել էր ՓՕԿ-երի միջոցներով, 272 դեսյատինը տրվել էր կապալով փականդամներին, իսկ 148 դեսյատինը թողնվել էր հանգստանալու (հերկ)⁸:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 586, ց. 1, գ. 189, թթ. 46-50:

² 1924 թ. նոյեմբերի 12-ին ՀՍԽՖ կառավարությունը ընդունեց դեկրետ, որով նախկին կոմիտեները վերածվեցին ընկերությունների: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 9, ց. 1, գ. 185, թ. 13:

³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 92, թ. 1:

⁴ Տե՛ս Ղազախեցյան Վ., Սովետական Հայաստանի գյուղացիության պատմությունը 1920-1929, էջ 105:

⁵ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 15 ապրիլի 1924, N 87:

⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 586, ց. 1, գ. 189, թթ. 46-50:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

Ըստ 1925/26 թթ. տնտեսական տարվա հաշվետվության՝ Նոր Բայազետի գավառի ՓՕԿ-երի թիվը և ֆոնդային միջոցների պատկերը և տեսակները հետևյալն էր՝ ՓՕԿ-երի թիվը՝ 68, ընկերության անդամների թվաքանակը՝ 26250 հոգի, անդամավճարների չափը 10-50 կոպեկ, որը հավասար էր 5700ռ., ֆոնդային միջոցները՝ հացահատիկ՝ 9566 փուֆ, դրամ՝ 5957ռ., խոզ՝ 8 գլուխ (գումարային արտահայտությամբ՝ 160ռ.), ոչխար՝ 6 գլուխ (90ռ.), ձի՝ 4 հատ (600ռ.)¹:

Թվական տվյալները ցույց են տալիս, որ 1925/26թթ. տնտեսական տարում, ՓՕԿ-երի տարեկան շրջանառությունը միջինը կազմել է 2850ռ. և 4783 փուֆ հացահատիկ:

Այսպիսով, նշված ժամանակամիջոցում Նոր Բայազետի գավառի գյուղփոսկերի ֆոնդային միջոցների ընդհանուր գումարը՝ վերածած դրամականի կազմել է 6807ռ., գումարած 9566 փուֆ հացահատիկ²:

Հարկ է նշել, որ բոլոր գյուղփոսկերն իրենց ունեցած ֆոնդերից 5%-ի չափով հանձնում էին գավառականներին³:

Բացի Մարտունիի գավառակի Գյոզալդարա գյուղից (գյուղփոսկն իր ունեցած ֆոնդը բաժանել էր 4 հիմնական նպատակների համար, դրանք էին՝ վարկավորման, գյուղգործիքներ ձեռք բերելու, մշակութային նպատակների և պահեստի ֆոնդերը)⁴, գավառի մնացած բոլոր գյուղերում գոյություն չունեին ֆոնդն ըստ աշխատանքի բնույթի բաժանելու կարգ: Եղած ֆոնդերի մեծագույն մասը բաժանվել է գյուղի չքավոր տնտեսություններին սերմացու և փոխարինաբար ուտելու հացահատիկ, իսկ մի մասը տրամադրվել է գյուղատնտեսական գործիքներ ձեռք բերելու համար:

1926թ. վիճակագրական տվյալները ներկայացնում են Նոր Բայազետի գավառի գյուղական ՓՕԿ-երի գործունեության պատկերը: Մարտունիի գյուղփոսկ-ը ձեռք է բերել և բաժանել է «Սավկի» սիստեմի 3 գութան, Դալիդարդաշինը՝ 60 գերանդի, 20 եղան և մեկ քամահար⁵, Ներքին Գյոզալդարայինը՝ 6 գութան, 2 քամահար, 150 գերանդի, 10 եղան⁶: Վերին Դարանլուղի գյուղփոսկի ընդհանուր ֆոնդը 1925 թ. նոյեմբերից մինչև դեկտեմբեր գյուղացիներին հատկացրել է սերմացու՝ 150 փուֆ ցորեն և 213 փուֆ գարի⁷:

Դրանով անդամավճարների գանձման հաջողությունները և ֆոնդային մյուս միջոցների աճը թույլ տվեցին, որ ՓՕԿ-երն իրենց որոշակի դերն ունենան դպրոցական համակարգի զարգացման համար պայմաններ ստեղծելու գործում: Այդ մասին վկայում են հետևյալ մի քանի փաստերը: 1926 թ. Դալիդարդաշի փոխադարձ օգնության կոմիտեն չքավոր աշակերտներին գրեմական պիտույքներով օգնելու համար տրամադրել է 4ռ 50 կոպ., Մարտունու ՓՕԿ-ը՝ 5ռ 50 կոպ.: Ներքին Գյոզալդարայի

¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ.50:

² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ.9, ց. 1, գ. 185, թթ. 9-12:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 286, ց. 1, գ. 192, թ. 4:

փոխադարձ օգնության կոմիտեն դպրոցական շենքի կառուցման համար հատկացրել է 220ռ., իսկ գրենական պիտույքների համար՝ ևս 42 ռ.¹:

ՓՕԿ-երը մեծ ուշադրություն էին նվիրում կոոպերատիվներում չքավոր գյուղացիական տնտեսությունների ներգրավմանը, ինչպես նաև, ընդհանրապես կոոպերատիվների գործունեության աշխուժացմանը: Նոր Բայազետի գավառի գավառի օգնության կոմիտեի տեղեկագիրը վկայաբերում է, որ կոմիտեն (առ 1926թ. հոկտեմբերի 1-ից մինչև առ 1927 թ. ապրիլի 1-ը) իր ֆոնդերից 1328ռ. օգտագործել է 622 չքավոր տնտեսություններին կոոպերացիայի մեջ ընդգրկելու նպատակով²:

Որպես այս հարցի ամփոփում ավելացնենք հետևյալը. 1925/26թթ. տնտեսական տարում Նոր Բայազետի գավառի 68 ՓՕԿ-երի կողմից 2289 տնտեսություններին հատկացվել է 8439 փութ սերմացու, կրթամշակութային նպատակների համար ծախսվել է 72 փութ հացահատիկ, 1328ռ. օգտագործվել է 622 չքավոր տնտեսություններին կոոպերատիվների մեջ ընդգրկելու նպատակով, 150 ռ. ծախսվել է չքավոր աշակերտներին գրենական պիտույքներով ապահովելու համար, 800 ռ. հատկացվել է ավանդատու վարկային ընկերություններին և այլն³:

ՓՕԿ-երի գործունեությունը սերտորեն առնչվում էր բատրակ որբերին օգնության հասնելու հետ, որոնք բախտ էին փնտրում ունևորների մոտ՝ օրապահիկ հաց վաստակելու համար: Այսպես, «Ավանգարդ» թերթը 1924թ. տվել է հարուստների կողմից բատրակ որբերի շահագործման հետևյալ նկարագրությունը. «Ծնողագուրկ բատրակները (Նոր Բայազետի գավառում-ՅՅ) մինչև այժմ վարձվում են օրապահիկ հացով, և երբ գյուղացուն հարց ես տալիս՝ թե ինչու չի վարձատրում և հագցնում այդ որբերին նրանց աշխատանքը շահագործելուց հետո, նա պատասխանում է, միևնույն է, եթե ինձ մոտ օրահացով չաշխատեմ, սովամահ կլինեմ»,⁴ - կարդում ենք Գրիշա Սինանյանի «Բատրակ երիտմիությունները» վերտառությամբ հոդվածում:

Նույն աղբյուրը նշում է նաև այն մասին, որ Հողանտառմիության վարչությունը հանձնարարել է գավառի գյուղփոսկերին ծնողագուրկ բատրակներին հատկացնել մինչև 7 դեսյատին հողամաս, որի միջոցով բատրակ գործագուրկ երիտասարդները օրվա ապրուստը կհայթայթեն⁵:

ՓՕԿ-երի գործունեության հետ կապված՝ անկարելի է շրջանցել կարևոր մի հարց ևս, որն առնչվել է ներքին քաղաքականությանը: Խոսքը վերաբերում է Հայաստանի իշխանությունների կողմից ՓՕԿ-երը որպես պայքարի միջոց, ընդդեմ, այսպես կոչված, գյուղական շահագործողների օգտագործելուն: Այս առնչությամբ ուշագրավ է ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի քարտուղար Աշ. Հովհաննիսյանի խոսքը՝ ասված Նոր Բայազետի գավառային կոմկուսի 6-րդ կոնֆերանսում 1924 թ. հոկտեմբերի 23-ին: Հայաստանի կոմկուսի ղեկավարն իր ելույթում պարզաբանում էր. «Փոխօգկոմները մեծ դեր ունեն խաղալու գյուղերում, սրանց վրա պիտի առանձին ուշադրություն դարձնել: Սրանց ուժը պետք է

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 9, ց. 1, գ. 185, թթ. 9-12:

² Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 586, ց. 1, գ. 189, թ. 102:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ «Ավանգարդ», 8 մարտի 1924, N 13:

⁵ Տե՛ս «Ավանգարդ», 8 մարտի 1924, N 13:

օգտագործել հօգուտ չքավոր գյուղացիության՝ պայքար մղել կուլակների դեմ... Նրանց դեմ պետք է կռվել կոոպերացիայի և փոխօգնությունների միջոցով»¹ :

Այսպիսով, բերված հարուստ վիճակագրական տվյալները, փաստերն ու օրինակները հավաստում են, որ նշված տարիներին փոխադարձ օգնության կոմիտեները ազգային ու պետական շահի գիտակցությամբ նկատելի ջանքեր թափեցին սոցիալական ծանր վիճակում հայտնված բնակչությանն ապրեցնելու, տնտեսական դժվարությունները հաղթահարելու, տնտեսությունն աստիճանաբար վերականգնելու ու զարգացնելու ուղղությամբ:

Բանալի քառեր՝ Տնտեսությունը, Փոխադարձ օգնության կոմիտե, Նոր Բայազետ, գյուղատնտեսություն, հացահատիկ, գյուղփօկեր:

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КОМИТЕТОВ ПО ВЗАИМОПОМОЩИ (КВ) В УЕЗДЕ НОР БАЯЗЕТ (1921-1929 гг.)

Г. М. АРУТЮНЯН

*Доктор исторических наук, профессор,
заведующий кафедрой истории ГГУ*

В решении социальных проблемы населения важное значение имело создание комитетов по взаимопомощи.

Вопрос был поднят Центральным комитетом АССР. 9 августа 1922 года был принят декрет (указ) <<Об организации уездных, окружных, сельских комитетов взаимопомощи>>. В конце 1922 г. комитеты по взаимопомощи действовали в 987 армянских деревнях - 38 в уездах и 8- в округах, в общей сложности 1024 КВ. Первый КВ в Новом Баязете был основан в 1922 году, в него входили 5 членов. В последующие годы КПВ распространились во всех округах уезда и в большинстве поселений. В 1926 г. в указанном уезде число КПВ составляло - 68, в том числе армянских -41, турецких -25, русских - 2, с 260000 членским взносом.

ACTIVITIES OF MUTUAL AID COMMITTEES (MAC) IN NEW BAYAZET REGION (1921-1929)

H. M. HARUTYUNYAN

*Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of GSU Chair of History*

The establishment of Mutual Aid Committees was of high importance for solving social problems.

The ASSR Central Affairs Committee referred to this question on August 9 1922, by approving the decree (edict) "about establishing provincial, district and rural mutual aid committees ". At the end of 1922, there were Mutual Aid Committees in 987 rural, 38 provincial and 8 district committees of Armenia – totally 1024 MACs. In New Bayazet province, the first MAC was established at the end of 1922 and it had 5 members. In later years, MACs were widely distributed in all districts of the province and in most of the settlements. In 1926 the number of MACs in the mentioned province was 68, including 41 Armenian, 25 Turkish and 2 Russian MACs with 26 thousand membership fees.

¹ ՀԱԱ, ֆ. 9, ց. 1, գ. 116, ք. 3-4:

**ՋՐԻ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔԸ ԵՎ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԱՎԱՏԱԼԻՔՆԵՐԻ ԱՐՏԱՅՈՒՈՒՄԸ
ՆՈՐԱՏՈՒՄ ՏԵՂԱՆԿԱՆ ՄԵՋ**

Ա. Հ. ՂԱՐԱԳՅՈՋՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Գ.ՊՀ պատմության ամբիոնի դասախոս

Հայկական հեթանոսական կենցաղում գոյություն է ունեցել *Nar* անունով *ջրի, ջրային տարերքի և անձրևի աստվածություն*։ Անմիջական տվյալները քիչ են պահպանվել։ Դրանցից մեկն է *Ծովինարը*՝ «կայծակ» նշանակությամբ, որն օգտագործվում է որպես կնոջ հատուկ անուն (Լոռու և Շուշիների բարբառներում նշանակում է «կայծակ»)։ Գոյություն ունի այդ բառի մեկ այլ ձև՝ *ծովիան*, որն ըստ Գ. Ղափանցյանի՝ «ճիշտ կլիներ գրել ջօնի(ջօսսեռ. ծովի) + անհասկանալի «առ» (= ոգի, աստվածություն)։ Վերջին ձևն օգտագործվում է *Ղազախի* հայերի մոտ։ Համեմատության համար հետազոտողը բերում է *Սանասարի* և *Բաղդասարի* մոր *Covinar* կամ *Covial* (բառացի՝ «ծովի աստված») անունը՝ նշելով, որ այդ եզակի անունը լսել է հայագետ Մ. Աբեղյանը Բաշապարանի հայերի մոտ¹։ Գ.Ղափանցյանը քիչ հավանական է համարում, որ *Covial* անունը *covian*-ի հնչունափոխված ձևն է, որովհետև *al*-ը աստվածություն է (*covi-al*-ի մեջ՝ «ծովի աստվածություն»)։² Հետաքրքրական է այն դիտարկումը, որ Նոր Նախիջևանի հայերի մոտ *ծովի մար* նշանակում է «ջրերում բնակվող չար ոգի»։ Գ.Ղափանցյանի համոզմամբ՝ Նոր Նախիջևանյան *covi-mar* «ջրի ոգի» (բառացի՝ *ծովի ոգի, ծովային ոգի*), Լոռիի *covinar* «կայծակ» և *Covinar* հատուկ անունը նույն անվանումն է և էակը։ Առաջին դեպքում *nar*-ը ձևափոխվել է *mar*-ի՝ կեղծ ստուգաբանության ազդեցությամբ։ Այսինքն՝ *covi mar* «ծովի մայր» (= ծովային մայր)։ Երկրորդ դեպքում առկա է ճիշտ պահպանված հնչյունական փոխանցումը, բայց փոխված նշանակությամբ՝ *կայծակ*³։ Ըստ Գ. Ղափանցյանի՝ այդ անցումը հին կրոնական աշխարհայացքի տեսակետից դժվար չէ բացատրել, որտեղ ամպերը և *կայծակը* հանդիսանում են *ծովի (ջրի) ծնունդ*։ Ամպերով պատված երկինքը, որն իջնում է ցած, ճառագում է և երկիրը ոռոգում ջրով, հեշտությամբ կարող էր ներկայանալ որպես ծովիհորի տարերք, այսինքն՝ *երկնային ծովի*, իսկ ջրի ոգին կերպարանափոխված ձևովանցել է փայլատակմանը, կայծակին⁴։

Գ.Ղափանցյանը նշում է նաև կանացի անուններ՝ *Ոսկինար* (ոսկե ջրահարս) և *Հեղնար*, որի առաջին մասը կապված է «հեղեղ» հասկացության հետ։ Կարևորվում է այն իրողությունը, որ *Nar*-ը օգտագործվել է նաև առանձին։ Հայերն անձրև կանչելու համար պատրաստում էին կնոջ խրտվիլակ և պտտեցնում փողոցներում։ Ըստ ժողովրդական հավատալիքի՝ եթե այդ *Նուրինին* ամռան տոթ ժամանակ ցողեն ջրով, ապա անձրև կգա։ Այդ երևույթը պահպանվել է ժողովրդի մոտ տարբեր անվանումներով։ Ընդ որում, *Nurin*-ը առաջացած է համարվում **Narin*-ից, այսինքն՝ *nar*-ից -in ածանցով⁵։ Այս տեսակետն ամրապնդվում է լրացուցիչ փաստերով։ Հայկական ժողովրդական

¹Капанцян Гр., Историко-лингвистические работы, II, Ер., 1975, с. 295-296, прим. 1.

²Նույն տեղում, էջ 296, ծան.2:

³Նույն տեղում:

⁴Նույն տեղում, էջ 297:

⁵Նույն տեղում, էջ 297:

երգերում կա սիրած կնոջն ուղղված կրկներգ՝ *Նար հոյ, Նար հոյ, Նար հոյ ջան*, որի մեջ ընկնում է հինջյունը, բայց միշտ պահպանվում հակառակ դասավորությամբ՝ *հոյ Նար* (=Մեծ Նար)¹: Փաստերի համեմատությունը ցույց է տալիս, որ *ջրի* կամ *անձրևի* պաշտամունքը, ինչպես և *գետերի* և *ծովի* (հայ իրականության մեջ՝ *լճերի*), նաև *աղբյուրների* պաշտամունքը եղել է և գոյություն ունի հայերի մոտ²:

Հարցի ուսումնասիրության տեսանկյունից հետաքրքրություն է ներկայացնում Գեղամա լճի ափին գտնվող Գեղարքունիքի մարզի *Նորատուս* գյուղի անունը:

Դեռևս մ.թ.ա. III-I հազարամյակներում նրաբնակեցված լինելը, որի մասին վկայում են պեղումներից հայտնաբերված նյութերը³, ինչպես նաև բնակավայրի տեղադրությունը թույլ են տալիս վերականգնել նրա անվան նախնական ձևը՝ **Նարատուք* (հայց. հոլ. **Նարատուս*): Հայտնի է, որ *ջրի* պաշտամունքի մասն է կազմել *ջրին* զոհաբերություն կատարելու արարողությունը⁴: Ամենդ աղջիկներին վիճակահանությամբ զոհաբերում էին *ջրին*, «նշանում» *ջրի* հետ՝ հանուն առափնյա հողերի բերքատվության: Այստեղից էլ **Նարատուք*, այսինքն՝ «ջրահարսների տեղ» անվանումը⁵:

Խնդրի քննության համար ուշադրության արժանի է այն մոտեցումը, որի համաձայն հետաքրքրություն են ներկայացնում ոչ միայն *ջրի* այդ ոգիների անվանումները կամ նրա աստվածացումն իր պատմա-լեզվաբանական ընկալմամբ, այլև ուրիշ ժողովուրդների, մասնավորապես փոքրասիական և խեթական աշխարհի

Գ. Ղափանցյանն անդրադառնալով հայկական ջրային տարերքի, ծովի և գետի, ինչպես նաև աղբյուրների *Nar* աստվածության ծագումնաբանությանը նշում է, որ նրա գեներտիկական աղբյուրը աքքադական է (ասսուրա-բաբելական): Համեմատության համար նա բերում է ասսուրաբաբելական *nār* - «գետ» և *ջրի* աստվածուհի *Naru*-ի անվանումները: Մինչույն ժամանակ նա հիշատակում է խեթական *Nāra* աստվածությանը, որի սեռը և գործառույթներն անհայտ են, ինչպես նաև խուրրիական փաստաթղթերում առկա *Nāra* աստվածության անունը⁶: Ընդ որում, վաստակաշատ

¹Հավանական է, որ Վանա լճի հարավային կողմում գտնվող Վասպուրական աշխարհի *Նարեկ* (Նառ, Նար, Նարա, Նարի, Նոր, Նորեկք)[տես Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք- Բախշյան, Հ. Խ. Բարսեղյան, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 3, Ե., 1991, էջ 969] գյուղի անունը ծագումնաբանորեն կապված է *Nar* աստվածության անվան հետ:

²Նույն տեղում, էջ 298-299: Ջրի պաշտամունքի վերապրուկները պահպանվել են այդ աղբյուրներին (հատկապես հանքային) մատուցվող զոհաբերության և պաշտամունքի արարողություններում (տես Ս. Հարությունյան, Հին հայոց հավատալիքները, կրոնը, պաշտամունքն ու դիցարանը, Ե., 2001 էջ 9):

³ **Նարատուսի* սահմաններում, «Շոր-գյոլ կոչված վայրում բացված բրոնզի ու երկաթի դարերի դամբարաններում հայտնաբերվել են միկարասանի, երկկարասանի և խմբակային թաղումներ: Ն.- ի դամբարաններից գտնվել են բրոնզե գոտի, նետասլաքներ, ապարանջաններ, ուլունքներ, երկաթե դաշույն, կավամաններ ևն» (Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ.8, Ե., 1982, էջ 375):

⁴Петкевич А.В., Водная жертва в русском культурном пространстве (n)»^o WWW annales inbo /rus/ etnografia/vod – Zhert.htm).

⁵Կարծիք կա, որ Էլմայի կրակներ կոչվող երևույթի (լեռների լուսավորվող կատարներ) հետ է կապված Սևանա լճի Լյուխնիտիս անունը և **Նարատուս* գյուղանունը (տես Յովի. Կարագեղեան, Սեպագիր տեղանուններ, Ե., 1998, էջ 17):

⁶ Նույն տեղում, էջ 300:

գիտնականը փոխառություն է համարում հունական ծովի աստված *Ներեյի (Nhr euV)* և Կենտրոնական Ասիայում գտնվող մի քանի լճերի անուններ¹:

Հայտնի է, որ Հայկական բարձրավանդակը հանդիսանում է Առաջավոր Ասիայի գլխավոր գետերի ջրբաժանը: Լեռնաշխարհը հարուստ է նաև լճերով, որոնք ունեն հրաբխային ծագում կամ նախկին ջրային խոշոր ավազանների մնացորդներ են: Անհրաժեշտ է նշել նաև, որ մ.թ.ա. V և մասամբ IV հազարամյակում Միջագետքը եղել է եղեգներով պատած ճահիճների և լճերի երկիր՝ նոսր բնակչությամբ, որը գոյատևելու համար այդ անբարենպաստ վայրերում էր հայտնվել՝ դուրս մղվելով նախալեռներից և տափաստաններից ավելի ուժեղ հակառակորդների կողմից: Միայն III հազարամյակի առաջին դարերում Միջագետքում վերականգնվում է շումերական հասարակության պատմությունը՝ ըստ գրավոր սկզբնաղբյուրների և առարկայական հուշարձանների²:

Հետևաբար Nar աստվածության «գեներտիկական աղբյուրը» կարող էր լինել միայն Հայկական լեռնաշխարհը, որն ինչպես հայտնի է, կապող օղակ էր հարևան երկրամասերի միջև:

Բանալի բաներ՝ Նարատու, Ներեյի (Nhr euV), Nar, Միջագետք, Narin, Առաջավոր Ասիա:

THE CULT OF WATER AND THE REFLECTION OF FOLK BELIEFS IN NORATUS TOPONYM

A. H. GHARAGOZIAN

*Candidate of Historical Sciences,
GSU lecturer*

It is stated, that according to the old religious outlook the cult of water was the part of the water sacrifice ceremony for the sake of coastal land fertility. In this aspect the name Noratus, a village on the shore of Lake Sevan, provokes interest.

Back in III-I millennium BC of its population, as well as the settlement allow us to restore its original name- Naratuk (the accusative- Naratus).

КУЛЬТ ВОДЫ И ОТРАЖЕНИЕ НАРОДНЫХ ВЕРОВАНИЙ В ТОПОНИМЕ НОРАТУС

A. A. КАРАГЕЗЯН

*Кандидат исторических наук,
преподаватель Гаварского государственного университета*

В статье говорится о поклонении воде с точки зрения древнего религиозного мировоззрения, частью которого являлась церемония жертвоприношения воды на благо плодородию земель прибрежной полосы. В этом аспекте интерес представляет название села Норадус, который находится на побережье озера Гегам. Еще в III-I тысячелетиях до н. э. его населенность, а также расположение позволяют восстановить его первоначальное название - Наратук (в винительном падеже).

¹Նույն տեղում:

² История древнего мира, Минск-Харвест, 1999, с. 283-284, 295.

ԱԶԳԱՅԻՆ ՓՈԲՐԱՄԱՍՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՐԴԻ ԿՐԹԱԿԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Ա. Ս. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

*Պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ԳՊՀ պատմության ամբիոնի դասախոս*

Ցանկացած երկրում կան տարբեր ազգային փոքրամասնություններ: Այս առումով Հայաստանը բացառություն չի կազմում: 2011 թվականի մարդահամարի տվյալներով Հայաստանի բնակչության ընդհանուր քանակը կազմել է 3.018.854, որից 124.053-ը իրենց հայ չեն համարել, իսկ 100-ը հրաժարվել են իրենց ազգությունը հայտնելուց¹: Բնականաբար վերջինների գերակշռող մասը նույնպես ազգությամբ հայ չէ, սակայն, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ ազգային պատկանելության որոշումը յուրաքանչյուր քաղաքացու իրավունքն է, մենք չենք փորձել հիշյալ անձանց հետ կապված մեկնաբանություններ կատարել և ներառել մեր ուսումնասիրության համադրություններում:

Հոդվածի նպատակը Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացի համարվող և այնտեղ մշտապես բնակվող ազգային փոքրամասնությունների կրթական իրավիճակը ներկայացնելն ու դրա ձևավորմանը նպաստող գործոնների բացահայտելն է: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ հիշյալ հիմնախնդիրը մեծապես պայմանավորված է նրանց գրաճանաչության և մայրենի լեզվի իմացության մակարդակով, այդ իսկ նպատակով ընդհանուր կարգով քննարկվել են նաև նրանց գրաճանաչության և մայրենի լեզվի իմացության հարցերը: Հոդվածում ազգային փոքրամասնությունների կրթության մակարդակը ներկայացվել է ըստ ընդունված՝ տարրական, հիմնական, միջնակարգ, նախնական և միջին մասնագիտական, բարձրագույն և հետբուհական մասնագիտական կրթական ձևաչափերի ու գիտական աստիճանի:

Հարկ է նշել, որ մայրենի լեզվի իմացության խնդիրը քննարկվել է անկախ տարիքից, գրաճանաչության հարցը՝ 10 և ավելի բարձր տարիք ունեցող անձանց, իսկ կրթական մակարդակը՝ 6 և ավելի բարձր տարիք ունեցող անձանց շրջանակում:

Անհրաժեշտ է փաստել, որ հոդվածում անվանական կարգով արտացոլված են Հայաստանի 8 ազգային փոքրամասնությունների՝ եզդիների, ռուսների, ասորիների, քրդերի, ուկրաինացիների, հույների, վրացիների և պարսիկների տվյալները, քանզի հա-մադրությունների համար հիմք են հանդիսացել 2011 թվականի մարդահամարի տվյալները, որոնցում ֆինանսական միջոցների սղության պատճառով մնացած ազգությունների տվյալները արձանագրված չեն և դրանք ամփոփվել են ընդհանուր՝ «այլ» անվանմամբ²:

¹ www.armstat.am, Հայաստանի Հանրապետության 2011 թ. մարդահամարի արդյունքները, մաս II, բաժին 5, էջ 272:

² www.armstat.am, նշվ. աշխ., էջ 272: Հնարավոր խտրական մեկնաբանություններից խուսափելու նպատակով ուսումնասիրության տվյալների համադրումներն իրականացնելիս համեմատություններ չի անցկացվել նախորդ մարդահամարի արդյունքների հետ՝ տվյալների սխալ ընկալումից խուսափելու նպատակով, քանի որ հոդվածում հայերի վերաբերյալ տվյալներ չեն ներկայացվում:

Ըստ 2011 թվականի մարդահամարի տվյալների՝ ազգային փոքրամասնությունները կազմել են Հայաստանի բնակչության 1,9 %-ը: Ազգային փոքրամասնություններից ամենաբազմաքանակը եզդիներն են՝ 1,17 %, ռուսները կազմում են՝ 0,39 %, ասորիները՝ 0,09 %, քրդերը՝ 0,07 %, ուկրաինացիները՝ 0,04 %, հույները՝ 0,03 %, վրացիները՝ 0,02 %, պարսիկները՝ 0,016 %, մնացած ազգությունները միասին՝ 0,05 %¹:

Ազգային փոքրամասնությունների գրաճանաչության մակարդակի մասին ճիշտ պատկերացում կազմելու նպատակով նախ հարկ ենք համարում ներկայացնել գրագիտության մակարդակն առհասարակ Հայաստանի Հանրապետությունում: 10 և բարձր տարիք ունեցող, սակայն տարրական կրթություն չունեցող մշտական բնակչության թիվը երկրում կազմում է 21,951 մարդ: Նրանց 29,63 %-ը կամ 6,503 մարդ առհասարակ գրաճանաչ չէ, իսկ 3,642-ը գրաճանաչության մասին չի ցանկացել նշել²: Ենթադրվում է, որ վերջինների մեծ մասը նույնպես գրաճանաչ չէ, հակառակ պարագայում դա չէին թաքցնի: Սակայն մենք չենք ցանկանում այդ փաստը պնդել, քանզի վստահ չենք դրա հավաստիության մեջ:

Տարրական կրթություն չունեցող վերոհիշյալ թվաքանակի «առյուծի» բաժինը պատկանում է հայերին՝ 93,67 %-ը կամ 20,561 մարդ: Վերջինների 28,41 %-ը կամ 5,842 մարդ գրաճանաչ չէ, իսկ 16,70 %-ը կամ 3,434 մարդ գրաճանաչության փաստը չի նշել: Ազգային փոքրամասնության ներկայացուցիչներից միայն 6,40 %-ը կամ 1,390-ը տարրական կրթություն չունեն: Վերջինների միայն 3,04 %-ը կամ 661 մարդ՝ գրաճանաչ չէ, իսկ 0,96 %-ը կամ 208 մարդ չի նշել գրաճանաչ լինելու մասին³:

Ստորև ներկայացվում է հիշյալ մարդահամարի տվյալներով ազգային փոքրամասնությունների գրաճանաչության մակարդակի առավել մանրամասն պատկերը⁴.

10 և բարձր տարիք ունեցող անձանց գրաճանաչության մակարդակի տոկոսային հարաբերակցությունն ըստ ազգությունների, բնակչության վայրի և սեռի						
N	ազգությունը	ընդհանուր մակարդակը	բնակչության վայրն ու սեռը			
			քաղաքային	գյուղական	արական	իգական
	եզդի	35,95	31,55	36,91	43,87	31,57

թեև նրանց միջավայրում արտագաղթն ավելի բարձր աճ ունի, քան ազգային փոքրամասնությունների շրջանում: Դրանից բացի՝ բնակչության մի փոքր հատված հրաժարվել է պատասխանել որոշ հարցերի՝ առաջին հայացքից անհամամասնությունն ձևավորելով մի քանի տվյալներում, քանզի դրանց նույնպես հողվածում անդրադարձ չի կատարվել՝ խնդրից չիեռանալու նպատակով:

¹ Նույն տեղում:

² Նշվ. աշխ., էջ 288:

³ www.armstat.am, նշվ. աշխ., էջ 288

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 288-289:

	ռուս	56,96	57,63	55	65,5	52
	ասորի	33,33	50	30,36	33,33	33,33
	մուրդ	39,06	71,43	35,09	38,09	39,53
	ուկրաինացի	0	0	0	0	0
	հույն	44,44	46,15	40	50	40
	վրացի	25	33,33	0	0	33,33
	պարսիկ	0	0	0	0	0
	այլ	66,67	60	100	100	50

Ինչպես տեսնում ենք 2011 թվականի մարդահամարի տվյալներից՝ Հայաստանի Հանրապետության շատ ազգային փոքրամասնությունների գրաճանաչության մակարդակը երկրի բնակչության միջին ցուցանիշից շատ ցածր է: Այն համեմատաբար բարձր է միայն ռուսների և մի քանի այլ ազգային փոքրամասնությունների մոտ, ովքեր գերադասում են ռուսերենը: Ակնհայտ է, որ դա առաջին հերթին պայմանավորված է երկրում հայկական դպրոցներից զատ՝ ռուսական և եզդիական-քրդական դպրոցների առկայությամբ:

Մայրենի լեզվի իմացության մակարդակն ազգային փոքրամասնությունների միջավայրում ավելի ցածր է, քանզի նրանց մի մասը որպես մայրենի լեզու համարում է ռուսերենը՝ սեփական լեզվով կրթություն ստանալու հնարավորությունը չունենալու կամ դրա-նում հեռանկար չտեսնելու պատճառով: Եթե երկրի 2,961,801 հայ բնակչության 99,56%-ը կամ 2,948,766 մարդ իր մայրենի լեզուն համարում է հայերենը և դրանով կրթվելու հնա-րա-վորություն ունի, ապա 1,9 %-ը կամ 56,953 մարդուց կազմված ազգային փոքրամասնության ներկայացուցիչներից ոչ բոլորը կարող են կրթություն ստանալ մայրենի լեզվով կամ դրա ցանկությունն ունեն և կամ տեսնում են դրա նպատակահարմարությունը: Ազգային փոքրամասնությունների, մասնավորապես սլավոնական ծագում ունեցող բնակչության որոշ հատված, ինչպես՝ բելառուսների և ուկրաինացիների մի մասը դեռևս ցարական Ռուսաստանի ազգային խտրական քաղաքականության արդյունքում աստիճանաբար ուժացվել-ծուլվել է ռուսների հետ¹, իսկ մի հատվածը՝ յուրացրել է ռուսերենը՝ մայրենի լեզվով սովորելու հնարա-վորությունը չունենալով կամ դրա նպատակահարմարությունը չտեսնելով², քանզի խորհրդային իշխանության ժամանակ աշխատանքի նկատառումով գործածական էին հայերենն ու ռուսերենը, իսկ Հայաս-տանի Հանրապետությունում՝ միայն հայերենը:

Ստորև ներկայացվում է ազգային փոքրամասնությունների՝ մայրենի լեզուն տիրապետողների տոկոսային հարաբերակցությունն ըստ 2011 թվականի մարդա-համարի տվյալների³.

¹ Հայաստանի Հանրապետության ազգային փոքրամասնությունները քաղաքացիական հասարակության կայացման արդի պայմաններում. գիրք II, Եր., 2005, էջ 73, 90:

² Նշվ. աշխ., էջ 111: Տե՛ս նաև Հայաստանի Հանրապետության ազգային փոքրամասնություններն այսօր. գիրք I, Եր., 2001, էջ 128:

³ www.armstat.am, նշվ. աշխ., էջ 275-277:

մայրենի լեզվի իմացության մակարդակի տոկոսային հարաբերակցությունն ըստ ազգությունների, բնակչության վայրի և սեռի						
N	ազգությունը	ընդհանուր մակարդակը	բնակչության վայրն ու սեռը			
			քաղաքային	գյուղական	արական	իգական
	եզդի	86,75	75,58	88,78	87,27	86,21
	ռուս	87,88	86,79	90,15	85,87	88,81
	ասորի	81,80	36,38	91,35	82,53	81,09
	մուրդ	77,89	64,77	79,71	77,41	78,38
	ուկրաինացի	51,53	47,75	68,04	30,92	55,93
	հույն	27,67	24,86	37,5	27,25	27,91
	վրացի	71,31	66,74	82,32	72,29	70,73
	պարսիկ	82,56	82,87	33,33	83,05	81,76

2011 թվականի մարդահամարի տվյալների համաձայն ազգային փոքրամասնությունների միջավայրում ցածր է նաև մայրենի լեզվի իմացության մակարդակը: Այն համեմատաբար բարձր է եզդիների մեջ, որոնք բնակվում են ավելի հավաք (կոմպակտ), երբեմն՝ գյուղերով, ինչը հնարավորություն է ստեղծում մայրենի լեզվի ուսուցման համար: Մայրենի լեզվի իմացությունը բարձր է նաև ռուսների և ռուսերենի նկատմամբ հակվածություն ցուցաբերող ազգային փոքրամասնությունների մեջ, քանի որ Հայաստանում գործում են նաև ռուսական թեքումով դպրոցներ, իսկ բուհերում՝ ռուսական բաժիններ: Երևանում գործում են նաև պարսկերեն թեքումով դպրոց (N 6), Երևանի պետական համալսարանում՝ արևելագիտության ֆակուլտետ, իրանագիտության ամբիոն, Գիտությունների ազգային ակադեմիայում՝ Արևելագիտության ինստիտուտ: Ասորիներով հոծ բնակեցված բնակավայրերում դեռևս 1987 թվականից ասորերենը մտցվել է պարտադիր առարկաների ցանկը, իսկ 1998 թվականից Երևանի դպրոցներից մեկում բացվել է ասորական դասարան: Միաժամանակ որոշ՝ առավել հոծ բնակվող և կազմակերպված ազգային փոքրամասնություններ իրենց մայրենի լեզվի ուսուցումը կազմակերպում են առանձին միջնակարգ դպրոցներում կամ առանձին դասարաններում, հատուկ կիրակնօրյա դպրոցներում կամ ուսումնական խմբերում¹: Այս և նման այլ նախաձեռնությունները որոշակի արդյունք տալիս են, սակայն նման կազմակերպված մոտեցում կարողանում են ապահովել միայն 11-12 ազգային փոքրամասնություն, մյուսները ցրիվ (դիսերս) բնակության և բազմաթիվ այլ պատճառներով զուրկ են այդ հնարավորություններից: Եթե հայերի մեջ մայրենի լեզվի իմացությունը հասնում է 99,56 %-ի, ապա ազգային փոքրամասնություններից շատերի մեջ այն մինչև 4 անգամ ցածր է, իսկ որոշ փոքրամասնությունների մեջ՝

¹ Հայաստանի Հանրապետության ազգային փոքրամասնություններն այսօր. գիրք I, էջ 130; Հայաստանի Հանրապետության ազգային փոքրամասնությունները քաղաքացիական հասարակության կայացման արդի պայմաններում. գիրք II, էջ 92, 109, 140, 176:

գրաճանաչության առումով՝ գրեթե բացակայում է, քանզի նրանց մեծ մասը միայն բանավոր է տիրապետում մայրենի լեզվին:

Դիտարկումները վկայում են, որ մայրենի լեզվի իմացությունը, հատկապես գրաճանաչության տեսանկյունից, ցածր է ավագ սերնդի մոտ, իսկ նոր սերնդի մեջ մայրենի լեզվի նկատմամբ հետաքրքրությունն ու իմացությունը աճի միտում ունի: Հատկանշական է, որ մեր օրերում շատ ազգային փոքրամասնությունների մեջ նկատվում է թե՛ ազգային ինքնագիտակցության և ազգապահպան միտումներ, թե՛ մայրենի լեզվի իմացության աճ¹: Այնուամենայնիվ պետք է փաստել, որ ազգային փոքրամասնությունների մեջ մայրենի լեզվի իմացության ընդհանուր ցուցանիշը երկրի միջին մակարդակից շատ ցածր է: Միաժամանակ հարկ է նաև մատնանշել, որ այդ ցուցանիշի ցածր լինելու գործում «մեղավոր» են որոշ ազգային փոքրամասնություններ, որոնք մայրենի լեզուն սովորելու հնարավորություններից զուրկ են և աստիճանաբար ուժացվում-ծուլվում են շրջակա ազգություններին՝ որպես մայրենի լեզու «ընտրելով» հայերենը կամ ռուսերենը, քանզի դրանք կյանքում գործածական միակ լեզուներն են:

Հանրահայտ է, որ բնակչության կրթական մակարդակը մեծապես պայմանավորված է նրանց գրաճանաչության և մայրենի լեզվի իմացության աստիճանով: Դա առավել ակնառու է ազգային փոքրամասնությունների տեսանկյունից, քանզի վերոհիշյալ առումներով նրանց հնարավորություններն ավելի սուղ են: Եթե նրանց կրթական մակարդակը համեմատելու լինենք երկրի բնակչության ընդհանուր կրթական ցուցանիշի հետ, ապա պետք է փաստել, որ դրանք նույնպես երկրի բնակչության միջին ցուցանիշից շատ ցածր են:

Ստորև ներկայացնում ենք Հայաստանի ազգային փոքրամասնությունների ընդհանուր կրթական մակարդակն արտահայտող աղյուսակը².

կրթության մակարդակը	6 և բարձր տարիք ունեցող անձանց կրթական մակարդակի տոկոսային հարաբերակցությունն ըստ ազգությունների								
	եզդի	ռուս	ասորի	քուրդ	ուկրաինացի	հույն	վրացի	պարսիկ	այլ
չունի	10,22	4,06	7,44	11,14	2,29	5,42	2,19	2,46	4,37
տարրական	20,47	7,08	14,04	18,95	3,17	8,36	3,20	4,70	3,46
հիմնական	35,28	12,34	13,96	28,14	5,54	12,37	7,42	2,91	5,28
միջնակարգ	29,99	36,0	40,94	31,90	34,39	33,45	47,22	38,26	39,79
նախնական մասնագիտ.	0,94	2,52	2,89	0,80	3,78	3,18	2,53	2,01	1,89
միջին մասնագիտ.	1,55	15,16	11,55	3,22	21,55	16,25	14,33	8,05	13,24
բարձրագույն մասնագիտ.	1,51	21,29	10,0	5,70	28,58	20,71	22,77	38,26	30,59
հետբուհական մասնագիտ.	0,019	0,21	0,08	0,05	0,18	0,35	0	3,36	0,85
գիտության թեկնածու	0,019	0,26	0	0,05	0,53	0	0,34	0	0,33
գիտության դոկտոր	0,009	0,06	0	0,05	0	0	0	0	0,19

¹ Հայաստանի Հանրապետության ազգային փոքրամասնությունները քաղաքացիական հասարակության կայացման արդի պայմաններում. գիրք II, էջ 74, 92:

² www.armstat.am, նշվ. աշխ., էջ 283-287:

2011թ. մարդահամարի տվյալներով տարրական կրթություն ունեցողների թվաքանակը համեմատաբար բարձր է եզդիների, քրդերի և ասորիների մեջ, հիմնական կրթություն ունեցողներինը՝ եզդիների, քրդերի, ասորիների, հույների ու ռուսների մեջ, միջնակարգինը՝ վրացիների, պարսիկների և ասորիների մեջ: Նախնական մասնագիտական կրթության մակարդակը համեմատաբար բարձր է ուկրաինացիների, հույների, ասորիների, վրացիների ու ռուսների մեջ, միջին մասնագիտականինը՝ ուկրաինացիների, հույների, ռուսների ու վրացիների մեջ, բարձրագույնինը՝ պարսիկների, ուկրաինացիների, վրացիների, ռուսների և հույների մեջ, հետբուհականինը՝ պարսիկների մեջ: Գիտական թեկնածուի աստիճան ունեցողների առումով ցուցանիշը բարձր է ուկրաինացիների, վրացիների ու ռուսների մեջ, իսկ դոկտորականինը՝ ռուսների ու քրդերի մեջ: Արձանագրված տվյալների մեջ աճի որոշակի տրամաբանություն է նկատվում: Հիշյալ հարցում բացառություն են կազմում քրդերը, որոնց մեջ գիտության դոկտորի աստիճան ստացողների անակնկալ բարձր ցուցանիշ է փաստվել: Վստահաբար կարելի է պնդել, որ հիշյալ ցուցանիշը անասնապահությամբ զբաղվող գյուղաբնակ քրդերի զանգվածային արտագաղթի և երկրում միայն գիտությամբ զբաղվող քուրդ բնակչության մնալու արդյունքում է ձևավորվել¹:

Ուսումնասիրությունները վկայում են, որ Հայաստանի ազգային փոքրամասնությունների մեջ առկա կրթության մակարդակը ձևավորվել է որոշակի օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ բնույթի գործոնների ազդեցության պայմաններում: Ըստ այդմ՝ կրթության հանդեպ հակվածությունն ու արժևորումը մեծապես պայմանավորված է ազգությունների ավանդական սովորույթներով և զբաղմունքներով: Այսպես՝ որոշ ազգություններ, օրինակ՝ եզդիները կրթությունն առանձնապես չեն արժևորում և հիմնական կամ միջնակարգ կրթությունը համարում են բավարար: Դա պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ այդ ազգությունների համար ընտանիքի աշխատուժի քանակն առավել կարևոր է, քան կրթությունը: Բացի դրանից՝ սովորույթի համաձայն նրանք ամուսնանում են վաղ հասակում, մասնավորապես աղջիկները, հետևաբար հետագա ուսումը շարունակողների քանակը խիստ նվազում է: Հարկ է նշել նաև, որ որոշ ազգությունների մեջ նաև առկա է այն մտավախությունը, որ բարձրագույն կրթություն ստանալն անծի համար ազգային ավանդական դաստիարակությունից շեղվելու կամ հեռանալու պատճառ կարող է դառնալ, ուստի ծնողներն աշխատում են վաղ հասակում ամուսնացնել երեխաներին՝ «ազգային» անվտանգությունն ապահովելու, երիտասարդ սերնդի կապը վերջինի հետ սերտացնելու և ամրապնդելու նկատառումներով²: Դա պայմանավորված է ընտանիքը որպես ազգային խորհրդանիշ և չափանիշ տեսնելու հանգամանքով, այն այդպիսին պահպանելու մտածողությամբ և հոգեբանությամբ:

¹ 1989-1990-ական թթ. Ադրբեջանում իրականացված հայերի մասսայական ջարդերի և հալածանքների հետևանքով հայաստանաբնակ մուսուլման քրդերի շրջանում անվտանգության առումով ձևավորվել էր մտավախություն և տագնապ, որի արդյունքում նրանց մեծ մասը ադրբեջանցիների հետ արտագաղթել է Հայաստանից: Սակայն նրանց մի մասը մինչ օրս ազատ ապրում և համագործակցում է երկրի բնակչության հետ՝ չթաքցնելով իր ազգային պատկանելությունը:

² Հայաստանի Հանրապետության ազգային փոքրամասնություններն այսօր. գ. I, էջ 103-104, 115, 137, 150:

Ըստ մարդահամարի և ուսումնասիրությունների տվյալների՝ ուկրաինացիների, հույների, ասորիների, վրացիների, լեհերի, գերմանացիների ու ռուսների մեջ մասնագիտական կրթություն ստացողների, իսկ պարսիկների, ուկրաինացիների, վրացիների, հրեաների, ռուսների և հույների մեջ՝ բարձրագույն կրթություն ունեցողների թվաքանակի ստվար լինելը պայմանավորված է կրթության արժևորմամբ ու դրա նկատմամբ հակվածությամբ:

Հետևաբար ազգային փոքրամասնությունների մեջ առկա կրթական տարբեր մակարդակների ձևավորման գործում էական դերակատարում ունեցող այնպիսի գործոններ, ինչպիսիք են ավանդական զբաղմունքներն ու կրթության նկատմամբ վերաբերմունքը, այսինքն՝ դրա արժևորումը, օբյեկտիվ բնույթ ունեն և պատմականորեն ձևավորված գործոններ են: Ուստի, ինչպես և փորձն է ցույց տալիս, նրանցում առկա կրթության մակարդակը որոշակիորեն պայմանավորված է ավանդականի պահպանման դիրքորոշման և զբաղմունքներին անհրաժեշտ կրթական մակարդակի պահանջարկի թելադրանքով:

Վերոհիշյալ հարցի վերաբերյալ առավել պարզորոշ պատկերացում ստեղծելու, ինչպես նաև կրթության առկա իրավիճակի գործում դերակատարում ունեցող մյուս գործոնները բացահայտելու նպատակով ներկայացնում ենք նաև ազգային փոքրամասնությունների կրթական մակարդակն արտահայտող աղյուսակն ըստ բնակության վայրի ու սեռի¹.

կրթության ձևաչափը	բնակու- թյան վայրը	սեռը	6 և բարձր տարիք ունեցող անձանց կրթական մակարդակի տոկոսային հարաբերակցությունն ըստ ազգությունների								
			եզդի	ռուս	ասորի	քուրդ	ուկրա- ինացի	հույն	վրացի	պարս-	այլ
չունի	քաղաքա- յին	արական	10,92	6,70	3,05	7,63	5,99	7,69	4,03	1,82	5,30
		իգական	10,60	2,58	6,85	12,10	1,58	4,36	1,09	3,53	3,95
	գյուղա- կան	արական	9,73	6,93	7,71	9,65	4,55	3,17	0	0	16,98
		իգական	10,50	3,51	8,12	12,91	1,60	5,6	4,04	0	1,51
տարրական	քաղաքա- յին	արական	16,20	6,74	10,15	12,71	7,19	7,69	4,03	3,65	3,29
		իգական	14,52	4,04	4,43	11,30	2,24	5,33	2,18	6,47	3,54
	գյուղա- կան	արական	21,02	15,11	14,55	17,82	9,09	17,46	5,71	0	3,77
		իգական	21,78	10,22	16,52	22,04	2,66	15,08	3,03	0	3,53
հիմնական	քաղաքա- յին	արական	22,52	7,45	11,17	19,49	8,38	13,77	8,06	3,28	4,20
		իգական	23,18	5,30	9,27	9,68	4,34	6,54	7,27	2,35	3,95
	գյուղա- կան	արական	35,63	33,69	16,89	29,33	4,55	31,75	11,43	0	11,32
		իգական	39,44	21,82	12,75	30,92	7,98	19,05	4,04	0	11,62
միջնակարգ	քաղաքա- յին	արական	40,26	36,95	36,55	32,20	30,54	34,41	41,61	37,23	39,12
		իգական	41,30	34,75	35,08	34,68	32,63	33,90	35,27	39,41	39,32
	գյուղա-	արական	29,61	37,16	44,34	33,04	36,36	26,98	71,43	50	24,53

¹ www.armstat.am, նշվ. աշխ., էջ 283-287:

	կան	իգական	26,43	42,44	39,85	30,33	44,68	33,33	71,72	100	47,47
նախնական մասնագիտ.	քաղաքային	արական	1,45	2,49	5,08	3,39	4,19	4,45	2,68	1,82	0,91
		իգական	0,99	2,82	2,82	2,42	3,29	2,42	3,27	2,35	2,45
	գյուղական	արական	1,11	1,31	1,95	0,74	4,55	3,17	1,43	0	3,77
		իգական	0,66	2,53	3,40	0,24	5,32	3,17	1,01	0	2,02
միջին մասնագիտ.	քաղաքային	արական	2,90	13,82	13,71	3,39	18,56	10,93	14,09	8,76	7,13
		իգական	4,91	20,28	20,56	11,30	21,71	21,79	18,91	6,47	15,37
	գյուղական	արական	1,52	3,39	7,71	3,22	22,73	6,35	2,86	50	13,21
		իգական	0,72	10,71	12,75	2,01	23,40	13,49	10,10	0	22,22
բարձրագույն մասնագիտ.	քաղաքային	արական	5,54	24,82	20,30	21,19	24,55	20,65	25,50	40,51	37,48
		իգական	4,43	29,52	20,56	18,55	33,42	25,18	31,27	35,29	30,88
	գյուղական	արական	1,35	2,39	6,83	6,06	13,64	11,11	7,14	0	26,42
		իգական	0,41	8,71	6,52	1,30	14,36	10,32	6,06	0	11,62
հետբուհական մասնագիտ.	քաղաքային	արական	0,08	0,51	0	0	0	0,40	0	2,92	1,83
		իգական	0	0,20	0,40	0	0,13	0,48	0	4,12	0,41
	գյուղական	արական	0	0	0	0	4,55	0	0	0	0
		իգական	0,03	0	0,09	0,12	0	0	0	0	0
գիտության թեկնածու	քաղաքային	արական	0,08	0,33	0	0	0,60	0	0	0	0,18
		իգական	0,08	0,38	0	0	0,66	0	0,73	0	0,54
	գյուղական	արական	0,02	0	0	0,12	0	0	0	0	0
		իգական	0,007	0,04	0	0	0	0	0	0	0
գիտության դոկտոր	քաղաքային	արական	0,04	0,09	0	0	0	0	0	0	0,55
		իգական	0,04	0,09	0	0	0	0	0	0	0
	գյուղական	արական	0,008	0	0	0	0	0	0	0	0
		իգական	0	0	0	0,12	0	0	0	0	0

Ինչպես երևում է ներկայացված աղյուսակի տվյալներից՝ տարրական կրթությունը ստացածների տոկոսային հարաբերակցությունը համեմատաբար բարձր է եզդիների, քրդերի և ասորիների մեջ, մասնավորապես գյուղական բնակչության շրջանում: Դա նկատելի է թե՛ արական և թե՛ իգական սեռի անձանց միջավայրում: Նման իրավիճակ է դիտվում նաև ռուս և հույն գյուղական բնակչության մեջ:

Հիմնական կրթություն ունեցողների քանակը շատ է եզդի, քուրդ, ասորի և հույն քաղաքային բնակչության արական սեռի ներկայացուցիչների և գյուղական ողջ բնակչության շրջանում: Դա նկատելի է նաև ռուս գյուղաբնակ տղամարդկանց և կանանց միջավայրում:

Միջնակարգ կրթություն ստացածների տոկոսային հարաբերակցությունը ցածր է միայն եզդի գյուղաբնակ բնակչության մեջ:

Վերոհիշյալ ցուցանիշների ձևավորման հարցում, ինչպես վերևում արդեն նշվել է, մեծ դերակատարում ունեն ազգային սովորույթներն ու զբաղմունքները, հոգեբանությունն ու մտածողությունը:

Նախնական մասնագիտական կրթություն ունեցողների թվաքանակը համեմատաբար շատ է ուկրաինացի և հույն ամբողջ բնակչության շրջանում, ինչպես նաև վրացի, ասորի, ռուս և քուրդ քաղաքաբնակների ու ռուս և ասորի գյուղաբնակների միջավայրում:

Միջին մասնագիտական կրթություն ստացածների տոկոսային հարաբերակցությունը բարձր է ուկրաինացի, հույն, ռուս, վրացի ու ասորի ողջ քաղաքաբնակ և գյուղական բնակչության արական սեռի ներկայացուցիչների շրջանում:

Հարկ է ընդգծել, որ նախնական և միջին մասնագիտական կրթության ցուցանիշների հարաբերակցությունը բարձր է հիմնականում ազգային փոքրամասնությունների այն ներկայացուցիչների մեջ, ովքեր գերադասում են ավանդական զբաղմունքներով զբաղվելը: Այդ պարագայում, նրանք բավարարվում են միջնակարգ-միջին մասնագիտական կրթությամբ, քանզի կյանքում առավել կարևորում են ընտանիքը և նրա անդամների կեցության ապահովման հիմնական միջոցի՝ արհեստների դերը: Բացի դրանից՝ որոշ ազգային փոքրամասնությունների մեջ առկա միջնակարգ-միջին մասնագիտական կրթություն ունեցողների բարձր մակարդակը պայմանավորված է նաև այն հանգամանքով, որ խորհրդային շրջանում Հայաստան հիմնականում գործուղվել են բարձր որակավորում ունեցող մասնագետներ:

Ներկայացված աղյուսակի տվյալներով՝ բարձրագույն կրթությամբ անձանց թվաքանակը շատ է պարսիկ, ուկրաինացի, վրացի, ռուս, ասորի, քուրդ և հույն քաղաքային ողջ բնակչության շրջանում, ինչպես նաև ուկրաինացի և հույն գյուղական բնակչության մեջ:

Հետբուհական կրթություն ստացած անձանց տոկոսային հարաբերակցությունը բարձր է միայն պարսիկ քաղաքաբնակների, ինչպես նաև գյուղաբնակ ուկրաինացի տղամարդկանց, եզդի, ասորի և քուրդ կանանց շրջանում:

Գիտական թեկնածուի աստիճան ունեցողների թվաքանակը բարձր է եզդի, ռուս և ուկրաինացի քաղաքաբնակ ողջ բնակչության, ինչպես նաև վրացի կանանց շրջանում: Այդ ցուցանիշը բարձր է նաև գյուղական ողջ եզդի, քուրդ տղամարդկանց և ռուս կանանց միջավայրում: Դոկտորական աստիճան ստացածները շատ են քաղաքաբնակ եզդի և ռուս ողջ բնակչության, ինչպես նաև գյուղաբնակ եզդի տղամարդկանց և քուրդ կանանց շրջանում:

Հանրահայտ է, որ որոշ ազգային փոքրամասնությունների մեջ կրթությունն ու գիտությունը կարևորվող արժեքներ են, իսկ որոշ ազգային փոքրամասնությունների

Միաժամանակ վստահաբար կարելի է փաստել, որ քննարկվող հիմնախնդրի ժամանակակից իրավիճակի հարցում խտրական քաղաքականության միտում, գործոն կամ դիրքորոշում ամենևին չի արձանագրվել կամ փաստվել:

Իրականում դա այդպես է, քանզի Հայաստանի Հանրապետություն առկա են հավասար կրթություն ստանալու համար անհրաժեշտ իրավական բոլոր պայմանները: Այսպես՝ Սահմանադրության 35-րդ հոդվածի համաձայն յուրաքանչյուր քաղաքացի ունի կրթության իրավունք: Ըստ նույն հոդվածի՝ յուրաքանչյուր քաղաքացի ունի նաև մրցույթային հիմունքներով անվճար բարձրագույն և այլ մասնագիտական կրթություն

ստանալ¹: Այդ իրավունքը հավասարապես տարածվում է նաև ազգային փոքրամասնությունների վրա, քանզի Սահմանադրության 37-րդ հոդվածի համաձայն՝ երկրի ազգային փոքրամասնություններին պատկանող քաղաքացիներն ունեն համահավասար իրավունքներ և ազատություններ, այդ թվում իրենց ավանդույթների պահպանման, լեզվի և մշակույթի զարգացման իրավունք²:

Ըստ Սահմանադրության 15-րդ հոդվածի՝ բոլոր քաղաքացիները, անկախ ազգությունից, ռասայից, սեռից, լեզվից, դավանանքից, քաղաքական կամ այլ հայացքներից, սոցիալական ծագումից, գույքային դրությունից կամ այլ հանգամանքներից, ունեն բոլոր իրավունքները, ազատություններն ու պարտավորությունները³:

Այս ամենից բացի՝ Հայաստանի Հանրապետությունը վավերացրել է նաև մի շարք միջազգային համաձայնագրեր, որոնց համաձայն նույնպես նմանատիպ պարտավորություններ է կրում և իրականացնում: Առաջինը «Կրթության բնագավառում խտրականության դեմ» ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի 1960թ. դեկտեմբերի 14-ի համաձայնագիրն է, որը Հայաստանի Հանրապետությունում ուժի մեջ մտել 1993 թ. դեկտեմբերի 5-ին⁴: Ըստ հիշյալ համաձայնագրի 5-րդ հոդվածի 1-ին կետի՝ մասնակից պետությունները ճանաչում են ազգային փոքրամասնություններին պատկանող անձանց սեփական կրթական գործունեություն ծավալելու, դպրոցներ պահելու և սեփական լեզուն օգտագործելու կամ դասավանդելու իրավունքը, եթե՝

1. այդ իրավունքի իրականացումը չի խոչընդոտում ազգային փոքրամասնություններին պատկանող անձանց հասկանալու ողջ համայնքի մշակույթն ու լեզուն և մասնակցելու նրա գործունեությանը կամ դա չի վտանգում ազգային ինքնիշխանությանը,
2. կրթության ստանդարտը ցածր չէ իրավասու իշխանությունների սահմանած կամ հաստատած ընդհանուր ստանդարտից,
3. այդպիսի դպրոցներ հաճախելը ֆակուլտատիվ է⁵:

Երկրորդը «Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին» 1966թ. դեկտեմբերի 16-ի միջազգային դաշնագիրն է, որը Հայաստանի Հանրապետությունում ուժի մեջ է մտել 1993թ. սեպտեմբերի 23-ին⁶: Ըստ այդ ակտի 27-րդ հոդվածի՝ այն պետություններում, որտեղ գոյություն ունեն ազգային, կրոնական կամ լեզվական փոքրամասնություններ, դրանց պատկանող անձանց չի կարող մերժվել նույն խմբի այլ անդամների հետ համատեղ իրենց մշակույթից օգտվելու, իրենց կրոնը դավանելու և դրա ծեսերը կատարելու, ինչպես նաև մայրենի լեզուն օգտագործելու իրավունքը⁷:

Մյուս կարևոր միջազգային իրավական ակտը «Ռասայական խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին» 1965թ. դեկտեմբերի 21-ի համաձայնագիրն է, որը

¹ Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն, Ե., 1995, էջ 13:

² Նշվ. աշխ., էջ 14:

³ Նշվ. աշխ., էջ 8:

⁴ Կրթության բնագավառում խտրականության դեմ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի համաձայնագիր.- Միավորված ազգերի կազմակերպության շրջանակներում կնքված պայմանագրեր, Ե., 2008, էջ 237-241:

⁵ Նշվ աշխ., էջ 239:

⁶ Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային դաշնագիր.- Միավորված ազգերի կազմակերպության շրջանակներում կնքված պայմանագրեր, էջ 58-74:

⁷ Նշվ աշխ., էջ 65:

Հայաստանի Հանրապետությունում ուժի մեջ մտել 1993թ. հուլիսի 23-ին¹: Հիշյալ ակտի 5-րդ հոդվածի (V) և (VI) կետերի համաձայն՝ մասնակից պետությունները պարտավորվում են արգելել և վերացնել ռասայական խտրականությունն իր բոլոր ձևերով, և ապահովել ցանկացած անձի իրավահավասարությունը օրենքի առջև, այդ թվում՝ կրթության և մասնագիտական պատրաստվածության ու մշակութային կյանքին հավասար մասնակցության իրավունքները²: Վերոհիշյալից զատ, համաձայնագրի 7-րդ հոդվածի համաձայն՝ մասնակից պետությունները պարտավորվում են անհապաղ և արդյունավետ միջոցներ ձեռնարկել, մասնավորապես, դասավանդման, կրթության, մշակույթի և տեղեկատվության բնագավառներում ռասայական խտրականություն առաջացնող նախապաշարմունքների դեմ պայքարելու, փոխըմբռման, խրախուսման, ազգերի և ռասայական կամ էթնիկական խմբերի միջև հանդուրժողականության համար³:

Հաջորդ ակտը «Տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքների մասին» ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի կողմից 1966 թ. դեկտեմբերի 16-ին ընդունված միջազգային դաշնագիրն է, որը Հայաստանի Հանրապետությունում ուժի մեջ է մտել 1993 թ. դեկտեմբերի 13-ին⁴: Հիշյալ դաշնագրի 13-րդ հոդվածի 1-ին կետի համաձայն՝ մասնակից պետությունները ճանաչում են յուրաքանչյուրի կրթության իրավունքը և պայմանավորվում, որ այն պետք է նպատակամղված լինի մարդկային անհատի, նրա արժանապատվության գիտակցման լիակատար զարգացմանը, ամրապնդի հարգանքը մարդու իրավունքների ու հիմնարար ազատությունների նկատմամբ: Միաժամանակ մասնակից պետությունները համաձայնում են, որ կրթությունը բոլորին պետք է հնարավորություն ընձեռի արդյունավետ մասնակցելու ազատ հասարակության կառուցմանը, նպաստի բոլոր ազգերի և ռասայական, էթնիկական կամ կրոնական խմբերի միջև փոխըմբռնմանը, հանդուրժողականությանն ու բարեկամությանը, աջակցի խաղաղության պահպանման ուղղությամբ Միավորված ազգերի կազմակերպության գործունեությանը⁵:

Ինչպես տեսանք, Հայաստանի Հանրապետություն առկա են անհրաժեշտ իրավական բոլոր պայմանները հավասար կրթություն ստանալու համար: Միաժամանակ հասկանալի է նաև այն, որ Հայաստանի իշխանությունները երկրի կրթական քաղաքականությունն իրականացնում են Սահմանադրության և վերոհիշյալ միջազգային իրավական ակտերի պարտավորությունների շրջանակում: Այնուամենայնիվ մինչ այժմ էլ ազգային փոքրամասնությունների կրթության բնագավառում առկա են մի շարք խնդիրներ, որոնք խոչընդոտում են լիարժեք կրթություն ստանալու նրանց ցանկությանը, քանզի միայն իրավական ակտերը բավարար չեն բազմալեզու բնակչության կրթության հարցը գործնականում լուծելու համար:

¹ Ռասայական խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին.- Միավորված ազգերի կազմակերպության շրջանակներում կնքված պայմանագրեր, էջ 48-57:

² Ռասայական խտրականության բոլոր ձևերի վերացման մասին.- Միավորված ազգերի կազմակերպության շրջանակներում կնքված պայմանագրեր, էջ 51:

³ Նշվ աշխ., էջ 51:

⁴ Տնտեսական, սոցիալական և մշակութային իրավունքների մասին.- Միավորված ազգերի կազմակերպության շրջանակներում կնքված պայմանագրեր, էջ 75-82:

⁵ Նշվ աշխ., էջ 78:

Ամփոփելով կարելի է փաստել, որ հիշյալ բնագավառում առկա իրավիճակն ունի մի շարք օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներ: Դրանք գերազանցապես պայմանավորված են պատմականորեն ձևավորված որոշակի գործոններով, ինչպիսիք են ազգային փոքրամասնությունների սովորություններն ու զբաղմունքները: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ առկա իրավիճակի հարցում որոշակի դեր են խաղացել նաև երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման մակարդակն ու մերօրյա կենցաղային դժվարությունները: Գործնականում դրանցից շատերը գրեթե հնարավոր չէ հաղթահարել, ինչն էլ առկա իրավիճակի հիմնական «մեղավորն» է: Խնդիրն այն է, որ միայն իրավական ակտերով և իշխանությունների իրականացված քաղաքականությամբ հնարավոր չէ արդի իրավիճակը հաղթահարել, քանզի առկա են նաև մի շարք օբյեկտիվ պատճառներ, ինչպիսիք են՝ ազգային փոքրամասնությունների սակավությունը, ցրիվ տեղաբաշխվածությունը, կազմակերպվածության և ինքնագիտակցության ցածր մակարդակը, կրթության նկատմամբ վերաբերմունքի ու շահագրգռվածության պակասը և այլն, որոնք մեծապես խոչընդոտում են սույն հիմնախնդրի լուծմանը և այն դարձնում գրեթե անհնարին:

Մանրամասնելով տիրող իրավիճակի ձևավորման գործում էական դերակատարում ունեցող գործոնները՝ հարկ ենք համարում առանձնացնել դրանցից մի քանիսը.

1. ազգային փոքրամասնությունների ցրիվ տեղաբաշխվածությունն ու բնակության ձևը.
2. շատ բնակավայրերում առանձին փոքրամասնությունների թվաքանակի սակավությունը.
3. ազգային փոքրամասնությունների կազմակերպվածության ու համայնքային կարգավիճակ ունենալու ինքնագիտակցության ցածր մակարդակը.
4. առանձին փոքրամասնությունների մայրենի լեզվով կրթական ոլորտի մասնագետների պակասը կամ բացակայությունը.
5. մայրենի լեզվով գրականության, մասնավորապես դասագրքերի պակասը կամ բացակայությունը.
6. մայրենի լեզվով պարբերական մամուլի և ռադիոհեռուստահաղորդումների պակասը կամ բացակայությունը.
7. մայրենի լեզվով կրթություն ստանալու հնարավորության ցածր մակարդակը, ինչպես նաև բացակայությունը կամ աննպատակահարմարության գիտակցումը.
8. աշխատանքի բացակայության և դրա իսկ արդյունքում կրթության նկատմամբ վերաբերմունքի ու շահագրգռվածության պակասը կամ բացակայությունը.
9. ազգային ինքնագիտակցության առկա ցածր մակարդակը.
10. ազգային փոքրամասնությունների շատ ներկայացուցիչների ուժացման և ծուլման աճի միտումը:

***Բանալի քառեր՝** ազգային փոքրամասնություններ, մարդահամար, Հայաստանի բնակչություն, ազգություն, քաղաքացի:*

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ МЕНЬШИНСТВ В РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ

А. С. ХАЧАТРЯН

*Кандидат исторических наук,
преподаватель Гаварского государственного университета*

В статье рассматривается образовательная система национальных меньшинств, постоянно проживающих в РА и являющихся гражданами РА.

Исследование образовательной сферы у национальных меньшинств выявило рост национального самосознания, по подсчетам перечня населения за 2011г. среди национальных меньшинств зарегистрирован низкий уровень знания грамматики, а также невысокий уровень образованности. Основываясь на фактах, можно сказать, что современный показатель образованности связан как с исторически сформировавшимися национальными особенностями, так и с социально-политической обстановкой.

CURRENT EDUCATIONAL SITUATION OF NATIONAL MINORITIES IN THE REPUBLIC OF ARMENIA

A. S. KHACHATRYAN

Candidate of historical sciences, associate professor,
Head of GSU History Chair

The article is dedicated to the current educational situation of national minorities permanently living in Armenia and being considered as citizens of Armenia.

The recent studies show that there is a growing tend to increase the level of national consciousness, though the census data of 2011 have recorded that the knowledge of native language, literacy and educational level have decreased. In accordance with the facts, their current educational situation is conditioned by national peculiarities developed historically and their occupations, as well as present socio-economic difficulties and complications.

ՎԱՆԻ ԲՈՇԱՆԵՐ

Ա. Ս. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

*Պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ԳՊՀ պատմության ամբիոնի դասախոս*

Հայկական լեռնաշխարհում դարեր շարունակ գոյատևել են բազմաթիվ այլեթնիկ հանրություններ: Նրանցից մեկը հայոց մեջ հայտնի է գնչու էթնանվամբ: Հայերեն «գնչու» բառը նշանակում է «փելթեկ, ծուռ լեզու», «թլուատ, թոթով, կակազ»¹: Ըստ Հ. Աճառյանի՝ այն բնածայն բառ է, որտեղ «գ» էական տարրին «չ» հոդակապից զատ, ավելացած է նաև «ն»-ն²: Տարածաշրջան ներթափանցելու սկզբնական շրջանում հայերն ամենայն հավանականությամբ այս ցեղախմբին կոչել են «գնչու»՝ հայերեն կակազելով խոսելու, բառերը վատ արտաբերելու կամ մաքուր չարտասանելու պատճառով: Հարկ է մատնանշել, որ հայերեն բառերի յուրօրինակ շեշտադրման երևույթներն այդ էթնոխմբի հետնորդների՝ բոշաների մեջ նկատելի էր անգամ 20-րդ դարում³:

Կարծում ենք, բոշաների՝ գնչուական, հետևաբար հնդկական ծագման տեսակետը գիտական ճանաչում արդեն ստացել է, ուստի դրան անդրադառնալու կարիք չկա, մասնավորապես մեր թեմայի քննարկման շրջանակներից դուրս է, սակայն նրանց՝ Հայկական լեռնաշխարհ ներթափանցելու ուղիների և ժամանակի հարցերը ինչ-որ չափով պարզաբանելու անհրաժեշտություն զգացվում է:

Նորագույն ուսումնասիրությունների վկայությամբ Հայաստանը Պարսկաստանից հետո հաջորդ երկիրն է, որտեղ առավել վաղ է հայտնվել գնչուական թափառախմբների մի ճյուղավորումը⁴: Ի տարբերություն գնչուական շատ էթնոխմբերի, որոնք շարունակել են իրենց ճանապարհը դեպի եվրոպական, աֆրիկյան և աշխարհի այլ երկրներ, նրանց մի մասը գոյատևման միջավայր է ընտրել Հայաստանը՝ իր հետագա ճակատագիրը կապելով հայ ժողովրդի հետ: Նշված էթնոխումբը, դարեր շարունակ հարատևելով հայոց միջավայրում, ընդունելով լուսավորչական հավատքն ու դառնալով հայախոս, ստացել է «բոշա» էթնանունը⁵: Այդ ցեղանունը Հայաստանի տարբեր շրջաններում տարբեր՝ «բոշա», «պոշա», «փոշա» հնչեղությամբ է դրսևորվել⁶:

¹ Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան (այսուհետ՝ ՀԱԲ), հ. 1, էջ 568:

² Հ. Աճառյան, Հայերեն բնածայն եւ կրկնաւոր բառերը.- ՀԱ, Վիեննա, 1899, թիվ 7, էջ 203:

³ Հ. Մնձուրի, Սոլլա Էոմերին էշը.-Երկեր, Եր., 1986, էջ 309: Ե. Լալայեան, Ջաւախք, Երկեր, հ.1, Եր., 1983, էջ 92: Ա. Ս. Խաչատրյան, դաշտային ազգագրական նյութեր (այսուհետ՝ ԴԱՆ), 1984, տ. 4, էջ 32, տ. 6, էջ 14, 32:

⁴ Н. Деметер, Н. Бессонов, В. Кутенков, История цыган. Новый взгляд, Воронеж, 2000, с. 81-82; Вячеслав Кудряков, Кто такие цыгане,- www.proza.ru/2012/12/09/1387; newsstreet.ru/blog/1613.html; compulenta.computerra.ru/chelovek/history/10002988/.

⁵ Գ. Վանցեան, Պատմական ակնարկ բոշաների անցեալից.-Մուրճ, Թիֆլիս, 1894, թիվ 7-8, էջ 1067:

⁶ Գ. Վանցեան, Հայ բոշաներ.-Մուրճ, Թիֆլիս, 1892, N 7-8, էջ 31; նույնի՝ Պատմական ակնարկ ..., էջ 1067: Ա. Տարազճեան, Պատմագիրք Մաղզուանի հայ աւետարանականութեան, Պեյրուք, 1960, էջ 131; Աբրահամ Երևանցի, Պատմութիւն պատերազմացն (1721-1736 թթ.), Եր., 1938, էջ 16:

Ըստ Գ. Վանցյանի՝ Բարձր Հայքի բարբառով «բոշա են կոչւում միայն լուսավորչական-հայախօս գնչուները»¹: Հայերը «բոշա» բառով բնութագրում են գործ չունեցող, դատարկապորտ, պարապ պտտվող, անճարակ, թափառաշրջիկ կյանք վարող, ինչպես նաև ուզվոր, մուրացող, պնդերես, աներես անձանց²: Հետևաբար հայոց մեջ վերոհիշյալ բառը բազմիմաստ է, այսինքն՝ հայերը «բոշա» բառով բնութագրում են ինչպես ժլատ, այնպես էլ ուզվոր, մուրացող, պնդերես, աներես անձանց: Միաժամանակ նրանք այդ եզրույթն օգտագործում են դատարկապորտ, անճարակ, անբան, ինչպես նաև թափառաշրջիկ կյանք վարող անձանց նկատմամբ: Բացի վերոհիշյալը, հայերն այն կիրառում են նաև գնչուների «լուսավորչական-հայախօս» հետնորդների նկատմամբ, որպես էթնանուն, քանզի նրանց բնորոշ են հայերի կողմից այդ եզրույթով բնորոշվող բոլոր իմաստները: Փաստորեն հայոց մեջ «բոշա» եզրույթը կիրառվում է ոչ միայն որոշ անձանց սոցիալապես բնութագրելիս, այլ նաև «լուսավորչական-հայախօս» գնչուների էթնիկ պատկանելությունը նատմանշելիս: Իրականում եզրույթը կիրառվել է ածականաբար՝ ժամանակի ընթացքում ձեռք բերելով էթնանվանման նշանակություն: Վստահաբար կարելի է նշել, որ գնչուների հայախօս հետնորդների նկատմամբ հիշյալ եզրույթի օգտագործումը պայմանավորված է վերջինների թափառաշրջիկ ու մուրացիկ ապրելակերպով: Դրա լավագույն վկայություններից են դարավոր փոխհարաբերությունների արդյունքում հայոց մեջ ձևավորված և բոշաներին բնութագրող շատ ասացվածքներն ու առածները, ինչպիսիք են՝ «Բոշի պես աներես», «Բոշի երես», «Բոշին երեսը թքեր են, արգել կուգայ կոր ըսեր է», «Բոշան խաթուն ալ ըննայ, բարձին ետեւէն հաց կը մուրայ», «Բոշի պես հազար տաշտից հաց է կերել»³: Թեև բոշաները վաղուց արդեն նստակյաց են և ներառված են երկրի տնտեսական կյանքի գրեթե բոլոր ոլորտներում⁴, սակայն նախկին կենցաղամշակութային առանձնահատկությունների արդյունքում ստացած «բոշա» էթնանունը մինչ այժմ կիրառվում է անկախ դրա նախատական իմաստից և այդ

¹ Գ. Վանցեան, Պատմական ակնարկ ..., էջ 1067:

² Հ. Աճառյան, Հայերեն գալառական բառարան, Էմինեան ազգագրական ժողովածու (այսուհետ՝ ԷԱԺ), գիրք Թ, Թիֆլիս, 1913, էջ 201-202; Մ. Յարութիւնեանց, Բացատրական բառգիրք: Օտարազգի բառերի եւ օտարազգի բառերի ու դարձածքների, որոնք գործածական են հայոց գրականութեան մէջ, Ալեքսանդրապոլ, 1912, էջ 52; Ա. Քէչեան, Ակն եւ ակնցիք, Փարիզ, 1912, էջ 346; Կ. Գաբրիկեան, Բառգիրք Սեբաստահայ գալառալեզուի, Երուսաղեմ, 1952, էջ 597; Ս. Ամատունի, Հայոց բառ ու բան, Վաղարշապատ, 1912, էջ 114, 179; Գ. Վանցեան, Պատմական ակնարկ ..., էջ 1068; Ա. Մ. Սուքիասյան, Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան, Եր., 1967, էջ 128, 474-475; Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հ. 1, Եր., 1969, էջ 337; Ա. Ս. Խաչատրյան, ԴԱՆ, 1973, տ. 1, էջ 1, 5; 1984, տ. 1, էջ 5, 34, 40, տ. 3, էջ 31, տ. 4, էջ 1, 24-25, տ. 6, էջ 12, 17:

³ Վրթ. Փափագեանց, Հայ-բոշաներ, (Ազգագրական ուսումնասիրություն), արտատպված «Ազգագրական հանդես»-ից, Թիֆլիս, 1899, էջ 41; Գ. Վանցեան, Հայ բոշաներ, էջ 1048, 1057, 1061, 1063; Կ. Գաբրիկեան, նշ. աշխ., էջ 597; Ա. Տարագճեան, նշ. աշխ., էջ 163; Ս. Ամատունի, նշ. աշխ., էջ 114, 179; Ս. Հայկունի, ժողովրդական երգ, առած, երդում, օրհնանք, անեծք և այլն.- ԷԱԺ, գիրք 2, Մոսկվա-Վաղարշապատ, 1906, էջ 218; Ա. Մխիթարեանց, Փշրանք Շիրակի ամբարներից.- ԷԱԺ, գիրք Ա, Մոսկվա-Ալեքսանդրապոլ, 1901, էջ 97; Պ. Պռոշյան, Աքցիզի.-ԵԺ, հ. 6, էջ 247; Ա. Ս. Խաչատրյան, ԴԱՆ, 1973, տ.1, էջ 39; 1984, տ.1, էջ 11, 40, տ. 6, էջ 12:

⁴ Լ. Ն.Պետրոսյան, Բոշաներ.- Հայաստանի Հանրապետության ազգային փոքրամասնություններն այսօր-1, Եր., 2000, էջ 97:

հանրույթի ներկայացուցիչների՝ հիշյալ էթնանվանման նկատմամբ ունեցած բացասական վերաբերմունքից ու այն վիրավորանքով ընդունելու հանգամանքից:

Հարկ է մատնանշել նաև այն փաստը, որ շատեր ուսումնասիրողներ, ինչպես նաև կյանքում՝ հայ հանրույթի ներկայացուցիչների կողմից, այդ էթնանունն օգտագործում են «հայ բռնա» ձևով, որը իմաստային և տրամաբանական առումներով ճիշտ չէ: Ինչպես վերևում նշվեց, հայերը «բռնա» կոչել են գնչուների միայն այն խմբին, որը պատմական զարգացման ընթացքում հայերի հետ փոխառնչությունների արդյունքում դարձել է քրիստոնյա, հայախոս, նստակյաց և ձեռք բերել որոշակի էթնոմշակութային առանձնահատկություններ՝ դրանցով իսկ առանձնանալով գնչուական մյուս տարածաշրջանային խմբերից: Այստեղից հետևում է, որ «բռնա» բառից առաջ «հայ» բառի հավելումը հիշյալ եզրույթի էթնիկ բովանդակությունը ձևափոխում է սոցիալականի, ինչը սխալ է, և երկրորդ՝ հայերը «բռնա» եզրույթը չեն կիրառել գնչուական բոլոր էթնոխմբերի բնորոշման համար, որպեսզի նրանցից հայախոսներն էլ տարանջատվեն «հայ բռնա» եզրույթով: Հետևաբար գիտականը «բռնա» բառեզրն է՝ անկախ դրա վիրավորական, նախատական բովանդակությունից:

Որոշ ուսումնասիրողներ հիշյալ հանրույթի ներկայացուցիչներին չվիրավորելու նպատակով նրբանկատորեն նրանց անվանել են նաև «մաղագործ» կամ «մաղագործ հայք»¹: Գրեթե նմանակերպ՝ «մաղ կապող», «մաղ գործող» անվանումներով են նրանք հիշատակվել նաև 19-րդ դարի պետական, պաշտոնական, հոգևոր գործերում, փաստաթղթերում²: Զբաղմունքի հետ կապված անվանման հիշյալ այլակերպումները պայմանավորված են նրանց հիմնական արհեստով՝ մաղագործությամբ զբաղվելու պատճառով: Նման մոտեցում դրսևորվել է նաև այլ երկրներում: Եթե տարբեր ժողովուրդների կողմից գնչուական էթնոխմբերին մեկընդմիջ տրվել է նրանց զբաղմունքներին համապատասխան էթնանուն, օրինակ՝ զինագործ (Հունաստան), կլայեկչի (Շոտլանդիա), մաղագործ (Պարսկաստան), թամբագործ (Պարսկաստան), երգող-պարող-ուրախացնող երաժիշտներ (Միջին Ասիա, Պարսկաստան) և այլն³, ապա հայոց մեջ «մաղագործ» ցեղանունը հազվադեպ և շատ նեղ միջավայրում է կիրառվել: Այն գործածվել է միայն 19-րդ դարում և հիմնականում պատվասեր հայախոս գնչուների կողմից: Թեև բռնաներին չվիրավորելու նպատակով այդ անվանումը կիրառվել է մինչխորհրդային շրջանի պաշտոնական շրջանակներում, սակայն հասարակական ընդգրկում և ճանաչում չի գտել: Հայերի կողմից «մաղագործ» անվանումը, ինչպես նախկինում, այնպես էլ մեր օրերում գործածվում է միայն այն դեպքերում, երբ խոսակցությանը բռնա է ներկա՝ նրան չվիրավորելու նպատակով: Վերջին հարյուրամյակում այդ ցեղանունը գործածվում է նաև գրեթե բոլոր հայախոս գնչուների կողմից այլէթնիկ հանրույթների ներկայությամբ իրենց մասին հիշատակելիս, քանզի ինչպես նախորդ դարերում, այնպես էլ մեր օրերում

¹ К. П. Патканов, Цыганы. Несколько слов о наречиях Закавказских цыган: Боша и карачи, СПб., 1887, с. 18; Գ. Սրվանձտեանց, երկեր հ. 2, Եր., 1982, էջ 163, 191, 198-201; Գ. Վանցեան, Պատմական ակնարկ ..., էջ 1067; Վ. Փափագեանց, նշվ. աշխ., էջ 31:

² С. П. Зелинский, Объяснительный словарь татарских, грузинских и армянских слов, вошедших в материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, Тифлис, 1889, с. 124.

³ Народы Зарубежной Европы, т. 1, с. 906; Վ. Փափագեանց, նշվ. աշխ., էջ 30:

նրանք խուսափում են «բռնա» կամ «գնչու» էթնանուններից¹: Հայախոս գնչուների համար «բռնա», «գնչու», առավել ևս «ցիգան» անվանումները վերին աստիճանի վիրավորական են, քանի որ նրանք իրենց զտարյուն հայ են համարում և կրում են հայկական անուն-ազգանուններ: Այստեղից կարելի է հետևություն անել, որ «մաղագործ» եզրույթը հայախոս գնչուների մեջ ինչ որ առումով իրենց կողմից ընդունելի էթնանուն է, և իրենց այդպես կոչելու պահանջի բացահայտ դրսևորում ունի: Հոգեբանորեն դա հասկանալի է, քանզի այդպես նրանք փորձել և փորձում են ազատվել «բռնա» վիրավորական ցեղանունից: Հավանաբար այդ հանգամանքը հաշվի առնելով է Տուրուբերանի հայ բնակչությունը նրանց անվանել լորիկ²: Վերոհիշյալ վիրավորական անվանումից խուսափելու միտումով անգամ բռնաներն հաճախ իրենց բնութագրում-տարանջատում են «լոմ» ինքնանվանում հանդիսացող եզրույթով՝ անկեղծ, չգիտակցված ձևով բացահայտելով իրենց այլէթնիկ ծագումը, թեև դրանից շատերը խուսափում են առավել քան «բռնա» էթնանունից³:

Վ. Փափագյանի վկայությամբ բռնաներին կարելի էր հանդիպել Հայաստանի գրեթե բոլոր տարածաշրջաններում. սովորաբար նրանք բնակություն են հաստատել Հայկական լեռնաշխարհի այն բնակավայրերում, որոնք հայ ազգաբնակչությամբ են բնակեցված եղել⁴: Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ գնչուների, այդ թվում և բռնաների բառապաշարը զգալի ազդեցություն է կրել պարսկերենից⁵, պետք է ենթադրել, որ գնչուական ցեղախմբերը Հայաստան ներթափանցել են Պարսկաստանից, որտեղ գոյատևել են երկար ժամանակ⁶: Այդ պարագայում բնականաբար նրանց շրջագայությունների, հետևաբար նաև բնակության տիրույթում առաջին հերթին պետք է հայտնվեին Վասպուրականի նահանգն ու Վան քաղաքը: Սակայն Վ. Փափագյանի տվյալներով 19-րդ դարում և 20-րդ դարի սկզբին հիշյալ տարածաշրջանում ազգությամբ բռնա բնակչության թվաքանակը համեմատաբար սակավ էր⁷:

Հիշյալ փաստին անդրադարձել է նաև ուսումնասիրողներից Գարեգին Վանցյանը: Նրա կարծիքով 19-րդ դարի վերջին Հայաստանի արևելյան շրջաններում բռնաների թվաքանակի սակավությունը պետք է պայմանավորված լիներ 10-րդ դարի սկզբին Վասպուրականի Սեմեքերիմ թագավորի և տարածաշրջանի հայ բնակչության Սեբաստիա տեղափոխվելու հանգամանքով: Ըստ ուսումնասիրողի՝ հայ բնակչության հետ

¹ Գ. Վանցեան, Պատմական ակնարկ ..., էջ 1067; Ա. Ս. Խաչատրյան, ՊԱՆ, 1984, տ. 4, էջ 13, 34:

² Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հ.12, Եր., 1984, էջ 121-122, 639:

³ Ե. Լալայեան, Ջաւախք, էջ 179; Վրթ. Փափագեանց, նշվ. աշխ., էջ 31; Գ. Վանցեան, Պատմական ակնարկ ..., էջ 1067; Կ. Ավետիսյան, Գնչուներ.- Ավանգարդ, Եր., 1973, թիվ 92 /03.08/, էջ 3; Գ. Ванцеев, Армянские цыганы.- Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа (այսուհետ՝ СМОМПК), вып. 29, отд.1, Тифлис, 1901, с. 60; К. П. Патканов, указ. раб., с.18-19, 45, 84, 109-110.

⁴ Վրթ. Փափագեանց, նշվ. աշխ., էջ 34-35:

⁵ Дж.Соравин, Странствующий голос.-Курьер ЮНЕСКО, М.,1984, ноябрь, с. 22; Ф. Во де Фолетье, Их родина-весь мир.- Курьер ЮНЕСКО, М.,1984, ноябрь, с. 5-6; В. Е. Владыкин, Цыгане-Вопросы истории (այսուհետ՝ ВИ), М., 1969, N. 1, с. 206.

⁶ Н. Деметер, Н. Бессонов, В. Кутенков, указ. раб., с. 16-17; Энциклопедический словарь русского библиографического института Грнат, т. 45, ч. третья, с. 501; Ф. Во де Фолетье, указ. раб., с. 6.

⁷ Վրթ. Փափագեանց, նշվ. աշխ., էջ 34:

գաղթել են նաև տարածաշրջանի գնչուները, որոնք, թափառաշրջիկ լինելով, տեղաշարժի հետ կապված՝ ավելի քիչ դժվարություններ պետք է որ ունենային: Այս հանգամանքով է ուսումնասիրողը բացատրում նաև Հայաստանի հյուսիսարևմտյան շրջանում բոշաների ստվարությունը¹:

Վերոհիշյալից բացի, Վանցյանի կարծիքով, ավելի ուշ՝ հավանաբար Լենկ-Թեմուրի արշավանքներից հետո, մոնղոլ-թաթարների հետագա հնարավոր հետապնդումներից խուսափելու նպատակով գնչուները Միջագետքից և Հայոց Միջագետքից եփրատի ուղղությամբ գաղթել և հաստատվել են Բարձր Հայքի ու Սև ծովի հարավային շրջաններում: Այս տեղաշարժերի արդյունքում բոշա բնակչության թվաքանակը Հայաստանի արևելյան շրջանում պակասել է, և ընդհակառակը՝ ավելացել է հյուսիսարևմտյան տարածաշրջանում²:

Հասկանալի է, որ նման հարկադրական տեղաշարժեր կարող էին և տեղի ունեցած լինել: Բայց որքանով է Վանցյանի տեսակետն իրականությանը մոտ, դժվար է ասել: Պատմական աղբյուրների և փաստերի բացակայության պատճառով դժվար է հավաստել հիշյալ տեսակետի ստույգությունը կամ մերժել այն: Այնուամենայնիվ, հարկ ենք համարում շեշտել, որ հիշյալ վերաբնակեցման տեսակետն առաջ քաշելիս Գ. Վանցյանը պետք է հաշվի առներ այն փաստը, թե արդյո՞ք գնչուները հիշյալ ժամանակաշրջանում հաստատվել էին Հայաստանում, թե ոչ: Իսկ այն, որ մինչև Վասպուրականի Սենեքերիմ թագավորի և տարածաշրջանի հայ բնակչության Սեբաստիա տեղափոխվելը գնչուական թափառախմբերն արդեն շրջագայում էին Հայաստանում, խիստ կասկածելի է թվում: Իհարկե, 10-րդ դարի վերջերի և 11-րդ դարի պարսկական աղբյուրներում հիշատակություններ կան Պարսկաստանում գնչուական թափառախմբերի գոյության մասին: Դա բնական է, քանզի այն Հնդկաստանի հարևան երկրներից է, և դեպի արևելք գաղթած գնչուական առանձին թափառախմբեր առաջին հերթին հենց Պարսկաստանում պետք է հայտնվեին: Վերոհիշյալից բացի՝ գնչուերենի լեզվաբանական ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ առանց բացառության, գնչուական բոլոր տարածաշրջանային խմբերի բառապաշարում պարսկերենի ազդեցությունը մեծ է, ինչը Պարսկաստանում նրանց երկար բնակվելու վկայություններից է³: Թեև Հայաստանում գնչուների գոյության մասին հայ մատենագրության մեջ առաջին անգամ հիշատակվում է 17-րդ դարի սկզբին, Սիմեոն Լեհացու «Ուղեգրություն»-ում⁴ և Ջաքարիա Քանաքեռցու «Ժամանակագրություն»-ում⁵, սակայն հարկ է ընդգծել, որ եվրոպա գաղթած գնչուական թափառախմբերի մի ճյուղը անգլիացի լեզվաբան Ջոն Սենփսոնի և այլոց կարծիքով երկար ժամանակ գոյատևել է նաև Հայկական լեռնաշխարհում⁶: Դրա մասին են վկայում եվրոպական գնչուների որոշ թափառախմբերի բառապաշարում առկա հայերեն բազմաթիվ բառերը, ինչպես՝ բով, գրաստ, զոր,

¹ Գ. Վանցյան, Պատմական ակնարկ ..., էջ 1073:

² Նույն տեղում:

³ Д. Ж. Соравин, указ. раб., с. 22.

⁴ Սիմեոն Լեհացի, Ուղեգրություն, Եր., 1997, էջ 124:

⁵ Закарян Канакерци, Хроника, М., 1969, с.133.

⁶ Н. Деметер, Н. Бессонов, В. Кутенков, указ. раб., с. 16-17; Энциклопедический словарь русского библиографического института Гранат, т. 45, ч. третья, с. 501; Ф. Во де Фолетте, указ. раб., с. 6; В. Е. Владыкин, указ. раб., с. 206.

ճակատ, հոգի, պատիվ, ջորի, բարև, փոշի և այլն¹: Եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ գնչուները Եվրոպա են թափանցել 15-րդ դարի սկզբին, իսկ մինչ այդ երկար ժամանակ շրջագայել են Պարսկաստանում, հետո Հայկական լեռնաշխարհում, ապա պետք է ենթադրել, որ գնչուների առաջին թափառախմբերը Հայաստանում կարող էին հայտնված լինել մոտավորապես 11-րդ դարի վերջին կամ 12-րդ դարի սկզբին: Իսկ մինչև 17-րդ դարը նրանց մասին գրավոր տեղեկությունների բացակայության փաստը կարելի է բացատրել Հայաստանի խառնակ իրավիճակով և երկրի կյանքում նրանց էական դերակատարում չունենալու պատճառով:

Ինչ վերաբերում է Հնդկաստանից գնչուների արտագաղթի ժամանակին և պատճառներին, ապա առավել հավանական պետք է համարել Ա. Մ. Տյուրինի կարծիքը, ով տարբեր բնույթի, այդ թվում նաև ԴՆԹ-ի ուսումնասիրությունների հիման վրա գտնում է, որ գնչուներն իրենց հայրենիքից՝ Հյուսիսարևմտյան Հնդկաստանից զանգվածաբար կարող էին տարածվել մոնղոլ-թաթարական նվաճողների հետ, որպես զորքին, ինչպես նաև քարավանային ու առևտրային ուղիներին «սպասարկող-ծառայող ստորաբաժանումներ»: Նրա տեսակետի համար հիմք են ծառայել գնչուների ավանդական, այսպես կոչված՝ «սպասարկող» զբաղմունքները, գիտելիքներն ու հմտությունները (մետաղամշակություն, թամբազործություն, ձիերի խնամք՝ բուժում, պայտում, բուսաբուժություն, հիպնոսում, գուլակություն, աճաբարություն, կենդանիների վարժեցում-ցուցադրում, երգ-պարի կատարում-ցուցադրում և այլն)²: Վերոհիշյալ կարծիքի համար հիմնավորում է ծառայել նաև պատմական այն փաստը, որ գնչուներին «ազգակից» հնդկական «նատ» ցեղը դեռևս վաղ անցյալից հայտնի էր թալանով զբաղվող զորքին ուղեկցելու «զբաղմունքով», իսկ մոնղոլ-թաթարական արշավանքները, նման զբաղմունքի, սեփական գիտելիքներն ու հմտությունները ներկայացնելու, ապրելու միջոցներ ապահովելու և թափառաշրջիկության հարմար առիթ կարող էին ծառայել գնչուական ցեղախմբերի համար³: Վերոհիշյալից բացի, Ֆ. Ա. Բրոկհաուզի կարծիքով, գնչուների արտագաղթը չէր կարող տեղի ունենալ 10-րդ դարից վաղ, քանզի ըստ լեզվաբանական հետազոտությունների, նրանց լեզուն ազգակից է նոր հնդկերենին, իսկ այդ լեզվի ոճերը (իդիոմները) վերջնականապես ձևավորվել են 10-րդ դարում: Իսկ 10-րդ դարից Հնդկաստանն ապրում էր տնտեսական քայքայման ու խառնակությունների ժամանակաշրջան և պատմական պայմանները «նպաստավոր» էին գնչուների նախնիների զանգվածային արտագաղթի համար⁴:

Հետևաբար կարելի է նշել, որ Գ. Վանցյանի այն ենթադրությունը, որ 19-րդ դարի վերջին Հայաստանի արևելյան շրջաններում բոշաների թվաքանակի սակավությունը պետք է պայմանավորված լիներ 10-րդ դարի սկզբին Վասպուրականի Սենեքերիմ թագավորի և տարածաշրջանի հայ բնակչության Սեբաստիա տեղափոխվելու հանգամանքով, պատմական իրողությունից հեռու է: Նախ՝ ինչպես լեզվաբանական ուսումնասիրություններն են վկայում, գնչուները 10-րդ դարի սկզբին դեռևս Հայաստա-

¹ Д.ж. Соравин, указ. раб., с. 22; К. П. Патканов, указ. раб., с. 47; Զ. Աճառյան, ՀԱԲ, հ.1, էջ 603, հ.3, էջ 108-109, հ.4, էջ 43; նույնի՝ Լիակատար քերականություն ..., Ներածություն, էջ 473:

² А. М. Тюрин, Генохронологическое датирование предков европейских цыган, - new.chronologia.org/volume10/turin_gipsy.php.

³ Энциклопедический словарь, т. 38, С.-Петербург, 1903, с. 305.

⁴ Նույն տեղում:

նում չէին կարող հաստատվել, երկրորդ՝ Բարձր Հայքի ու Սև ծովի հարավային շրջաններում գնչուների թվաքանակի շատ լինելն առավել հավանական է, որ պայմանավորված կարող է լինել դեպի Եվրոպա նրանց երթուղով և եվրոպական երկրներում գնչուների նկատմամբ կիրառված հալածանքներով, ինչը նրանց թափառախմբերից մի մասին ստիպել է չչարունակել ճանապարհը դեպի Եվրոպա կամ այնտեղից վերադառնալ համեմատաբար առավել «ապահով» միջավայր՝ Բարձր Հայքի և Սև ծովի հարավային շրջաններ: Բացի այդ՝ որոշ աղբյուրների տվյալներով Վանի տարածաշրջանի բոշաների մի հատված հարկադրաբար դավանափոխ էր եղել¹: Կարծում ենք այս հանգամանքն էլ տարածաշրջանում նրանց սակավության հիմնական պատճառն է:

Մանրամասնելով Վանի և տարածաշրջանի բոշաների վերաբերյալ վիճակագրական տվյալները՝ պետք է նշել, որ դրանք մեզ հասել են միայն 19-րդ դարի վերջին: Ալբանացի լեզվաբան Շենսետտին Սամիի հեղինակությամբ 1889-98 թթ. հրատարակած «Քամուսուլ Ալամի» (Քաղաքների բառարան) խորագրով թուրքերեն առաջին հանրագիտարանի հիշատակությամբ՝ 19-րդ դարի վերջին Վանի և շրջակա գյուղերում բնակվող գնչուների թվաքանակը հասել է 600-ի²: Նույն աղբյուրի տվյալներով նույնքան գնչուներ բնակվել են նաև Հաքարիում և շրջակայքում: 20-րդ դարի սկզբի վիճակագրական տվյալներով Վանի վիլայեթն ուներ բազմեթնիկ կազմ, որտեղ բնակվել են նաև բոշաներ³: Իհարկե, վիլայեթի հիմնական բնակչությունը հայերն էին, իսկ մյուս ազգությունները, մասնավորապես բոշաները, փոքրաթիվ էին: Վանի և շրջակա բնակավայրերում բնակվող բոշաների թվաքանակի վերաբերյալ գրականության մեջ եղած տվյալները տարբեր են: Որոշ աղբյուրների համաձայն 20-րդ դարի սկզբին Վան քաղաքի բոշաները հաշվվում էին մոտ 5 հազար և բնակվում էին Փշով-Փողան կոչվող թաղամասում⁴: Բացի այդ, Ա. Մ. Ավագյանի վկայությամբ, Վանի Այգեստան թաղամասում «Բոշենց տուն» գոյություն ուներ⁵: 20-րդ դարի սկզբին նման երևույթներ առկա են նաև շատ այլ բնակավայրերում և վկայում են այն մասին, որ ինչպես ամենուր, այնպես էլ Վանում բոշաների որոշ հատված արդեն ձուլվել էր հայերի հետ, հայացել՝ իր վրա կրելով սեփական հանրության էթնանունը՝ որպես պատմականորեն ձևավորված տոհմանուն:

Ջորջ Ֆրեզեր Բլաքի տվյալներով՝ 19-րդ դարի վերջերին և 20-րդ դարի սկզբին Վանում բնակվել է նաև մահմեդական գնչուների 15 ընտանիք՝ շուրջ 250 շունչ, ովքեր հայտնի էին «չինգանե» (çingane) էթնանվամբ⁶: Վանի մահմեդական գնչուների «մըղրեների» մասին հիշատակություն կա նաև Ա. Մ. Ավագյանի մոտ: Վերջինի փաստմամբ՝ մահմեդական գնչուները բնակվում էին Վանի քաղաքամաստուցային Ակըռփի կոչված թաղամասում և «իրենց մաղագործի արհեստով, բնատուր ստախոսությամբ, մանր

¹ G. F. Black, The Gypsies of Armenia//Journal of the Gypsy Lore Society, vol. (1912-13), pp. 327-330 (թարգմ. Ռուզաննա Հովհաննիսյանի.- Իրան-Նամե, 1994, N1 (8), էջ 20); Ա. Մ. Ավագյան, Արճակ, ՀԱԲ, հ. 8, Եր., 1978, էջ 133:

² Յովսէփ Թօքաթ, Հայ արժաթագործ վարպետներ, Լուս Անջելես, 2005, էջ 59-60:

³ akunq.net/am/?p=7279; Իրան-Նամե, 1999, N 32, 33, 34, էջ 107:

⁴ <https://krishayas.wordpress.com>

⁵ Ա. Մ. Ավագյան, նշվ. աշխ., էջ 137:

⁶ G. F. Black, նշվ. աշխ., էջ 20:

գողության հակումներով և աներեսությամբ, արժանացել էին մեծի ու փոքրի արհամարհանքին»¹։ Նրանք խոսել են հայերեն և զբաղվել նաև երգ-պարի ցուցադրմամբ՝ ներկայացնելով սիրային, երբեմն ընդհանրացած հայդուկային հայրենասիրական երգեր՝ համեմված ինքնաստեղծ, նորահնար պատմություններով²։ Վերոհիշյալ տվյալները թույլ են տալիս ենթադրելու, որ 19-րդ դարի վերջին Վանի տարածաշրջանի բոշաների մի մասն հարկադրաբար դավանափոխ է եղել՝ սեփական գոյությունն ապահովելու նպատակով։

Ինչպես Հայկական լեռնաշխարհում բնակություն հաստատած հայախոս և լուսավորչական դարձած մյուս, այնպես էլ Վանում և շրջակայքում բնակվող բոշաները սկզբնական ժամանակաշրջանում եղել են թափառաշրջիկ, զբաղվել մուրացկանությամբ, վարժեցված կենդանիների (կապիկ, թութակ, օձ, արջ և այլն) ցուցադրմամբ, անասունների, երբեմն էլ մարդկանց բուժմամբ, երաժշտությամբ, երգ ու պարով, գուշակությամբ, տնայնագործական մանր արհեստներով՝ պղնձագործությամբ, կլայեկչությամբ, մաղագործությամբ, դիզների, դափերի, ճյուղահյուս սալակների, զամբյուղների և այլնի պատրաստմամբ, իրենց արտադրանքի առևտրով ու այլ գործերով³։ Պայմանավորված տարածաշրջանի հայ բնակչության նստակյաց երկրագործական տնտեսաձևի պահանջներով և իրենց ավանդական ապրելակերպի ու զբաղմունքների նկատմամբ հայերի բացասական վերաբերմունքով՝ գնչուներն աստիճանաբար հրաժարվել են նախկին կենսակերպից, իսկ կենցաղն ու զբաղմունքները հարմարեցրել հայոց էթնոմշակութային համալիրին։ Դրա արդյունքում նրանք գլխավորապես զբաղվել են մաղագործությամբ, սալակագործությամբ, զամբյուղագործությամբ և տնայնագործական այլ զբաղմունքներով ու մանր առևտրով՝ երկրորդական պլան մղելով իրենց ավանդական զբաղմունքները։ Աստիճանաբար նրանք սկսել են զբաղվել նաև հողագործությամբ՝ վերջնականապես դառնալով նստակյաց։ Այնուամենայնիվ բոշաների մեջ երկրագործությունն ունեցել է երկրորդական դեր՝ զիջելով տնայնագործական զբաղմունքներին, արհեստներին ու առևտրին։

Ինչպես հայտնի է, 1915 թ. հուլիսին ռուսական բանակի հետ նահանջել է նաև եղեռնից փրկված Վասպուրականի բնակչությունը, այդ թվում՝ բոշաները։ Վերջինները հաստատվում են Կովկասի և Արևելյան Հայաստանի տարբեր բնակավայրերում, մասնավորապես Երևանում⁴։ Սակայն Վանի գնչուների մի մասը, ամենայն հավանականությամբ, չի գաղթել, քանզի որոշ աղբյուրների տվյալներով՝ երկրորդ Աշխարհամարտի նախօրեին Վանի վիլայեթում բնակվում էր շուրջ 3 հազար հրեա, գնչու և Կովկասի լեռնական⁵։ Որոշ աղբյուրների տվյալներով էլ Թուրքիայում բնակվող բոշաների (բոժա) թիվը 1968-72թթ. կազմել է 20 հազար⁶։ Վերջինները, թեև պահպանել

¹ Ս. Մ. Ավագյան, նշվ. աշխ., էջ 133։

² Ս. Մ. Ավագյան, նշվ. աշխ., էջ 134։

³ К. П. Патканов, указ. раб., с. 73-79; Г. Ванцеев, указ. раб., с. 47-57, 70; Վրթ. Փափագեանց, նշ. աշխ., էջ 50-52։ Ա. Ս. Խաչատրյան, ԴԱՆ, 1984, տ. 6, էջ 14, 27, 32; 2000, տ. 1, էջ 7, 15-16, 26, 39-40։

⁴ medialab.am/news/id/923; Ա. Ս. Խաչատրյան, ԴԱՆ, 1997, տ. 1, էջ 21-22։

⁵ Յովսէփ Թօքաթ, նշվ. աշխ., էջ 60։

⁶ *Իրան-Նամէ*, 1999, N 32, 33, 34, էջ 107։

էին հայերեն լեզուն և էթնոմշակութային որոշ տարրեր, սակայն արդեն դավանափոխ են եղել¹:

Ամփոփելով վերոշարադրյալը՝ հարկ է նշել, որ.

1. գնչուների առաջին խմբերը Հայկական Լեռնաշխարհում կարող էին հայտնվել միայն 11-րդ դարի վերջին կամ 12-րդ դարի սկզբին,

2. որոշ ժամանակ հայերի միջավայրում շրջագայելուց հետո նրանց հիմնական հատվածը շարունակել է իր ճանապարհը դեպի այլ երկրներ, իսկ մի խումբ մնացել է տարածաշրջանում՝ գոյատևելով հայերի միջավայրում, այդ թվում նաև Վանում և շրջակայքում,

3. ինչպես հայկական մյուս բնակավայրերում, այնպես էլ Վանի տարածաշրջանում հաստատված գնչուներն սկզբնական շրջանում շարունակել են վարել թափառաշրջիկ ապրելակերպ և զբաղվել իրենց ավանդական զբաղմունքներով,

4. հայերի հետ դարավոր շփումների և փոխհամագործակցության արդյունքում նրանք աստիճանաբար դարձել են հայախոս, ընդունել լուսավորչական հավատքն ու ձեռք բերել հայոց էթնոմշակութային շատ տարրեր՝ ստանալով բոշա էթնանունը, ի տարբերություն գնչուական մյուս էթնոխմբերի,

5. ժամանակի ընթացքում Վանի բոշաները նույնպես իրենց զբաղմունքները համապատասխանեցրել են հայոց տնտեսության պահանջներին և աստիճանաբար դարձել են կիսանստակյաց կամ նստակյաց՝ զբաղվելով նաև երկրագործությամբ,

6. 19-րդ դարում արդեն Վանի բոշաների որոշ խմբեր հարկադրաբար դավանափոխ էր եղել, թեև գոյատևում էր հայերի միջավայրում,

7. 19-րդ դարի կեսից բոշաների որոշ խմբեր սկսել են ծուլվել հայերին՝ խուսափելով իրենց վիրավորական էթնանունից,

8. Հայոց եղեռնից հետո Վանի և շրջակայքի բոշաների մի մասը տեղափոխվել է Արևելյան Հայաստան, իսկ մի մասն առերես դավանափոխ է եղել և շարունակել գոյությունը տեղում՝ պահպանելով էթնոմշակութային շատ տարրեր:

Բանալի քառեր՝ էթնոխումբ, բոշաներ, գնչուներ, Վան, էթնոանուն:

ЦЫГАНЕ ВАНА

А. С. ХАЧАТРЯН

*Кандидат исторических наук,
преподаватель Гаварского государственного университета*

По историческим данным цыгане эмигрировавшие в Армению, поселились и на территории Вана. В следствии векового взаимодействия с армянами они постепенно стали армяноязычными, приняли апостольскую веру и приобрели много элементов этнокультуры, получив этноним “боша”.

В 19 веке некоторые группы цыган округа ассимилировались с армянами, а другая часть принудительно приняла мусульманство. Во время геноцида 1915 года, некоторая их часть вместе с армянами переселилась в Восточную Армению, а другая часть вынуждено отступила от веры, продолжив свое существование, до сих пор храня много элементов этнокультуры.

¹ Նույն տեղում:

VAN GYPSIES

A. S. KHACHATRYAN

Candidate of historical sciences, associate professor,

Head of GSU History Chair

According to the historical facts Gypsies immigrating in Armenia settled also in Van region. In the result of cooperation with Armenians for centuries they have gradually become Armenian speaking, accepted the Gregorian faith and gained a lot of ethnic cultural elements, getting "bosha" ethnic name. In the 19th century, some groups of Gypsies around Van assimilated with Armenians, and some were forced to adopt Muslim. During the genocide in 1915, some of them moved to Eastern Armenia with Armenians and some, having religious conversion, continued existence, still retaining many ethno-cultural elements.

ПРОБЛЕМА “АВТОНОМНОЙ АРМЕНИИ” И ДОБРОВОЛЬЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ 1914 Г. В ПРЕДСТАВЛЕНИИ ТУРЦИИ И РОССИИ

В. Г. ТУНЯН

*Доктор исторических наук, профессор,
преподаватель ГГУ*

Формирование добровольческого движения и идея “автономной Армении” затрагиваются в историографии, но упор обычно ставится на его представление в российских пределах¹.

Турецкие историки (Э. Урас, Ю. Г. Баюр) игнорируют возможность стимулирование добровольческого движения армян младотурецким режимом, хотя К. Гюрюн допускает их “приватное ведение” на Эрзерумском съезде партии “Дашнакцутюн” 1914 г.² М. Перинчек представляет армянских добровольцев безыдейными людьми, занимавшиеся “разбоями”, в то время как самодержавие России реализовывало проект “Армения без армян”³. При этом в своей работе он приводит документ о переговорах младотурок с армянами, где они требуют организации антирусского восстания на Кавказе и создания армянских отрядов. Однако содержание документа не комментируется.⁴

Американский историк Клэр Прайс уделил внимание другому аспекту проблемы. Он считает, что на съезде в Эрзеруме было предложено реализовать “пантюранистический проект” в Закавказье, с предложением автономии местным народам⁵. Профессор Стенфорд Шоу отмечает, что турки не получили поддержки “со стороны армянского элемента” против России⁶. Английский историк А. Тойнби упоминает, что в Эрзеруме младотурки предложили армян “автономную Армению” (русские и турецкие территории), взамен помощи Турции в мировой войне⁷.

Разнобой мнений вокруг поставленной темы ставит целью показать решение проблемы “автономная Армения и добровольческое движение” со стороны России и Турции в 1914 г.

Начало Первой мировой войны обусловило превращение “Армянского вопроса” в актуальную проблему национальной жизни. Католикос всех армян Геворг V 5 августа 1914 г.

¹ **Ачарян Х.**, История турецкоармянского вопроса. Новый Нахичеван, 1915, с.78. - На арм. яз.; Чахлушьян Гр. Красная книга. Б.м., 1919, с.20, 21; Степанянц С. М. Соппротивление армян геноциду в годы Первой мировой войны. - Новая и новейшая история. 2007, N 1. - <http://vivovoco.astronet.ru/VV/PAPERS/HISTORY/ARMENIAN.HTM>;

² **Гюрюн К.**, Армянское досье. Баку, 1993, с.123, 124.- preslib.az/pdfbooks/arm-dosue.pdf; Uras. Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi. Ankara, 1950, s.616 - 618; Cem: Gelecek Izin Denemeler. Istanbul, 2000, s. 100 -102.

³ **Перинчек М.**, Армянский вопрос в 120 документах из российских государ-ственных архивов. М., 2011, с. 13, 14, 21. - ebooks.preslib.az/pdfbooks/rubo-oks/ebru05092012_08.pdf.

⁴ “Записка об Армянском вопросе и армянских дружинах”. - “Историко-филологического журнала” 1991, N 2. - Там же, N 54, с. 121- 123.

⁵ **Price C.**, The Rebirth of Turkey. N. Y., 1923, p. 85.

⁶ **Стенфорд Дж. Шоу.**, История Османской империи и современной Турции. - <http://armterror.info/index.php?p=reasons/>

⁷ **Гюрюн К.**, Армянское досье..., с.123.

ходатайствовал перед самодержавием о создании из армянских вилайетов Османской Турции единой Армянской области после окончания мировой войны¹. Позиция католикоса всех армян диктовалась подходом турецкой дипломатии, которая обещала проведения армянских реформ, но ничего не предпринимала².

Младотурецкое правительство 5 августа 1914 г. постановило об упразднении должности генеральных инспекторов, призванных контролировать русско-турецкое соглашение о проведение реформ в Западной Армении, что означало денонсирование соглашения об армянских реформах³. 4 августа поверенный Турции в С.-Петербурге Фахреддин-бей заявил министру иностранных дел С. Д. Сазонову о “строгом нейтралитете” в мировой войне, хотя за день до этого был заключен дружественный союз с Германией, предусматривающий приобретение Карсской и Батумской областей⁴. В то же время объявлена мобилизация военнообязанных от 20 до 45 возраста. Призванные армяне были распределены среди турецких частей, положение которых являлось терпимым до Сарыкамышского сражения⁵.

Младотуркизм в Армянском вопросе руководствовался положениями реальной политики: “не упустить момента, который может принести нам пользу”⁶ и желанием использовать “удобный случай”⁷. С одной стороны младотурки стали обещать России союз, предоставить в ее распоряжение 150-200 тыс. армию, а с другой - вести переговоры с армянами о восстание на Кавказе и организации добровольческих дружин. Сущность поведения турок русская дипломатия определила воздействием Германии: “Немецкое посольство различает Турцию против России, натравливая армию также против населения. Доверять нейтралитету Турции при подобном положении вещей не следует, так как полномочным хозяином Турции является теперь не комитет, а генерал Сандерс”⁸.

Под воздействием германской дипломатии, младотурецкое руководство призвало армян возглавить антирусское восстание на Кавказе, взамен общая создать автономную Армению, Грузию и автономию мусульман. В начале августа Ванский вали Касим-бей и посланец партии “Единение и Прогресс” Наджи-бей были начаты переговоры с руководством партии “Дашнакцутюн” в Ване, убеждая создать отряды армянских четников против России, обещая содержать их за собственный счет. Взамен обещалось создание “буферной Армении” в Закавказье. Ванские деятели пообещали лишь обеспечить лояльность армянских масс к правящему режиму⁹. Сходная картина произошла затем в Муше. Аналогичные переговоры провел в Эрзереме вали Техсин-бей¹⁰.

¹ Геноцид армян в Османской империи. Под ред. М. Г. Нерсисяна. Ереван, 1983. 2-изд., N 136, с. 272 - 274.

² Записка об Армянском вопросе и Армянских дружинах. - В кн.: Фальсификаторы истории. Ереван, 1998, с. 291.

³ Тунян В. Г., Россия и Армянский вопрос. Ереван, 1998, с. 97, 101 -105, 147, 201, 202

⁴ Нейтралитет Турции. - Русское слово. 1914, 26 июля. N 12(81)

⁵ Общенациональные совещания (1912 -1920 гг.). От. ред. Вирабян Ам. Ереван, 2004, N 97, с. 93. - На арм. яз.

⁶ Турецкая печать. - Русское Слово. 1914, 13 июля

⁷ На Балканах. - Там же, 16 июля.

⁸ Немецкие хозяева колонии. - Там же.

⁹ Оглинский. Армения без армян. - Русские Ведомости. 1915, 5 сентября.

¹⁰ Чахлушьян Гр., Красная книга..., с. 20,

Тонкость проблемы состояла в сложности представительства армянской политической партии “Дашнакцутюн”. Внутри партийного руководства партии “Дашнакцутюн” произошел раздел ответственности: если “Западное бюро” сохранило сотрудничество с младотурками, то “Восточное бюро” разделилось на две отделения - в Эрзеруме и Тифлисе. Эрзерумское отделение контролировало Турецкую Армению, а Тифлисское отделение - Кавказ, Персию и Русскую Армению¹.

В ходе эрзерумского совещания 15 августа 1914г. представителей партии “Дашнакцутюн” и “Единение и прогресс” появился проект предоставления армянам и грузинам автономии с выселением кавказских татар в Анатолию. Представители младотурок заявили: “Соединитесь для общего блага. Мы никогда не осуществим реформ, навязываемых нам силой извне; но мы введем преобразование по взаимному нашему соглашению. В этой войне мы и Германия победим. Помогите нам на Кавказе и дадим автономию и вам и грузинам, а татар с Кавказа переселим в глубь Анатолии”². Автономная Армения обещалась из Ереванской губернии, Карсской области, западной части Елизаветпольской губернии, с прилегающими частями Эрзерумского, Ванского и Битлисского вилайетов³.

Замысел младотурок означал аннексию Западной Армении, заселение Анатолии турками при помощи армян⁴, а обещание государственности могло оказаться иллюзорным. Предлагаемые автономии представлялись буферами противодействия воздействию России в регионе. Отсутствие у армянской автономии - Араратской Армении выхода к морю⁵ означало получение статуса анклава, подверженного разного рода воздействиям⁶.

Младотурецкие представители - Бехаэддин Шакир, Наджи-бей и Халил-бей обещали двинуть на Кавказ 200 - 300 тыс. войско, но требовались добровольческие отряды армян как вспомогательные части продвижения. Армянские представители - Врамян, Акнун и Ростом заявили, что армяне разных стран будут придерживаться политики лояльности к местным властям, война против России сочтена “авантюрой”, а интересам Турции - отвечало лишь выполнение заявленного “строгого нейтралитета”⁷.

Соглашение не состоялось. Армянская сторона стояла на позиции лояльности армян к политике властей своих стран, считая, что Турция не должна воевать против России, и обязана заняться внутренними реформами. В ответ младотурецкие представители обвинили армян в русофильстве, изменничестве и тяжелых последствиях от отказа в антирусской деятельности. Между тем, еще в 1910г. во время конгресса партии “Единение и Прогресс” один из теоретиков решения национальных отношений доктор Назим декларировал необходимость уничтожения западноармянства, так как “существование армянской го-

¹ **Тарасов С.**, Востоковеды в авангарде внешней политики и в обозе армии.- <http://www.iarex.ru/articles/48940.html>

² Записка об Армянском вопросе и Армянских дружинах..., с. 293.

³ Русские источники о геноциде армян в Османской империи 1915 - 1916 гг. - Составители: Г. А. Абрамян, Севан-Хачатрян Т. Г. Ереван, 1995. Вып. 1, N 65, с. 69.

⁴ **Тунян В. Г.**, Младотурки и Армянский вопрос. Ереван, 2010, ч. 3, с. 107.

⁵ **Рубен.**, Воспоминания армянского революционера. Тегеран, 1982, т. 7, с.127. - На арм. яз.

⁶ Русские источники о геноциде армян..., N 68, с. 76.

⁷ Там же, N 65, с. 69.

сударственности в ... восточных вилайетах ... было бы могильным камнем для нашей программы туранизма»¹.

22 августа 1914 г. западное бюро партии “Дашнакцутюн” в Константинополе окончательно подтвердило отказа от осуществления добровольческого движения в Османской Турции, но турецкие армяне должны были быть законопослушными гражданами страны². Решение являлось знаменательным, поскольку до этого имела колебательная позиция³.

Роль посредника между армянами Кавказа и центральным правительством России осуществлял наместник граф И.И. Воронцов - Дашков. По словам видного армянского деятеля, городского головы Тифлиса А. И. Хатисова наместник Кавказа являлся представителем византийской политики: “Это был очень умный, тонкий, хитрый государственный деятель”. 9 августа 1914г. он поддержал мнение католикоса перед Петербургским двором. Вектором патриотических армянских устремлений указывалась Турция: “Многие призванные армяне выражают сожаление, что они назначаются на западную границу, тогда как им хотелось бы идти в Турцию”⁴.

2 сентября 1914г. наместник Кавказа сообщил католикосу всех армян Геворгу У о рассмотрении письма от 5 августа по Армянскому вопросу председателем Совета министров России И. Л. Горемыкиным. Приводился ответ о поддержке идеи создания протектората Армении в составе Турции после мировой войны⁵. В переводе с дипломатического языка это означало обязательство содействовать созданию Армянской области по “проекту” первого драгомана Константинопольского посольства А. И. Мандельштама. Армянская сторона предостерегалась от проведения восстания в Османской Турции без согласования с Россией⁶.

Под давлением армянских политических кругов Воронцов-Дашков был вынужден пойти на устные обещания об урегулировании Армянского вопроса в Турции после войны. Наместник Кавказа заявил армянской делегации в составе епископа Месропа, А. Хатисова и С. Арутюняна, изложивших желательность решения национального дела, о своем видении разрешения Армянского вопроса, а именно - предоставление автономии Западной Армении в форме Ливанского регламента. Подчеркнуто, что он является не армянофилом, а выразителем российских интересов. Как сторонник прагматичной политики Воронцов-Дашков отметил: “Я всегда был убежден, что армяне прекрасно понимают роль России в деле решения их судьбы. Вековая жизнь тому порукой. Я покровительствую армянам не в качестве их друга, а в качестве верного слуги России. Я полагаю, что лучшего, чего могут добиться турецкие армяне после нашей победы, была бы конституция вроде Ливанской. Я так и на-

¹ Сениявская Е. С., Образ Турции как противника России в Первой мировой войне в сознании армии и общества, с. 1. - <http://histrf.ru/uploads/media/artworksobject/0001/06/876eac15a0249d08339b9de3a52aa930c11a6a23.pdf>

² Туян В. Г., Младотурки и Армянский вопрос. Ереван, 2004, ч. 2, с. 480-485, 488.

³ Андраник Озаян. Документы и материалы. Ереван, 1991, N 37, с. 130,131.

⁴ Арутюнян А. О., Кавказский фронт..., с. 294.

⁵ Матенадаран, ф. 1, п. 238, ед. хр. 161, л. 1.

⁶ Там же, л. 2.

писал царю”¹. Сказанное означало создание Армянского протектората под покровительством России, которая планировала на Кавказском фронте иметь 800 тыс. солдат².

8 октября 1914 г. газета “Кавказское Слово” перепечатала, из армянской газеты “Оризон” сенсационное сообщение о текущих видах политики Турции в Закавказье, где главным представлялось утверждение собственного владычества и решение национального вопроса в автономной форме: “Турки уверены, или, скорее, себя уверяют, что в случае войны легко оккупируют все Закавказье. Они идут так далеко, что говорят уже о политическом устройстве занятого войсками Закавказья. Желая привлечь на свою сторону симпатии турецких армян, турецкое правительство, через посредство местных властей, рисует перед представителями армянского народа заманчивые перспективы. Три главные национальности - армяне, грузины и татары, получают автономию. Если будет возможно, к названным самоуправляемым областям будут присоединены и части армянских вилайетов в Турции. По этому вопросу надеются достигнуть согласия с армянами”. Публикация заканчивалась призывом к освобождению Армении при содействии России³.

После нападения турецкого флота на Черноморское побережье России и на её корабли 16 октября 1914 г., в составе крейсеров “Гебен” и “Бреслау”, произошло изменение военно-политической ситуации. 20 октября 1914 г. царь Николай II подписал манифест об объявлении войны Турции. 21 октября в 12 часов дня Кавказская армия перешла турецкую границу, заняв Баязет, Алашкертскую долину, Зивин и Кеприкей с пустыми армянскими деревнями.⁴ Надежда армянской общественности на дальнейшее продвижение русских войск, что могло обеспечить установление спокойствия, порядка и законности в Турецкой Армении, оказалась несостоятельной. Для ведения широкомасштабных операций у Кавказской армии не было достаточно сил. Из трех имевшихся корпусов - второй и третий были отправлены на Западный фронт, чтобы не допустить захвата немцами Франции⁵.

После открытия военных действий состоялась беседа депутата турецкого парламента от Эрзерума Вардгеса и министра внутренних дел Талаата. Предметом обсуждения стал вопрос организации четнических отрядов. Талаат заявил: “Теперь армяне должны сами себе доказать и заявить нам, что действительно связаны с нами”. На запрос депутата каким образом, всесильный министр заявил: “Организуя отряды четников и содействуя нашей армии”⁶.

На это Вардгес обратил внимание на необходимость организационного решения: “Но каким образом мы можем составить отряды четников, когда вся наша молодежь находится в армии в качестве солдат и в руках оставшихся стариков нет оружия ...хотя нам изыщите оружия и лошадей, тогда сумеем что-нибудь сделать”.⁷ Этот обтекаемый ответ не понравился Талаату, который стал обвинять армян в симпатиях к России.⁸

¹ Мемуары А. И. Хатисова. - Заря Востока. 1925, 11 января.

² Андраник Озаян. Документы и материалы..., N 37, с. 132.

³ Обзор печати. - Кавказское Слово. 1914, 8 октября.

⁴ Война с Турцией. - Русское Слово. 1914, 28 октября

⁵ Из газет. - Мшак. 1914, 7 ноября. - На арм. яз.

⁶ Отян Е. Проклятые годы 1914 – 1919 . Ереван, 2004, с.с. 101.- На арм. яз..

⁷ Там же, с. 101, 102.

⁸ Там же, с. 102.

В конце ноября 1914г. младотурки во главе с Сервер беем провели совещание с армянскими деятелями по текущему моменту и задачах возможного взаимодействия: “1) прекратить русофильское движение среди русских армян и распустить добровольческие дружины на Кавказе; 2) в случае выступления грузин и кавказских мусульман примкнуть к ним; 3) организовать в Турции армянские добровольческие дружины”.

Армянские представители вновь заявили о лояльности турецкоподанных армян, что было воспринято негативно. Уполномоченные младотурок расстались с угрозой: “На Кавказе армяне явно выступили на стороне России и являются помехой стремлениям Турции; ответственность за турецкие неуспехи всецело ляжет на вас, армян”¹.

Конкретизацию подхода к Армянскому вопросу Николай II изложил французскому послу М. Палеологу в ходе частной аудиенции 21 ноября 1914 г. В Малой Азии предметом особых забот представлялись армяне, которых надлежало освободить из-под власти турок. Форма освобождения была еще неясна. “В Малой Азии, - заявил царь Николай II, - я должен буду, естественно, заняться армянами; нельзя будет, конечно, оставить их под турецким игом. Должен ли я буду присоединить Армению? Я присоединю ее только по особой просьбе армян. Если нет - я устрою для них самостоятельное правительство”.

Набор политической формы устройства считался достаточно обширен - автономия в составе Турции, Армянский протекторат России, самоуправление под контролем Антанты, самостоятельная Армения, предоставление независимости части Западной Армении и поглощение другой. В любом случае самодержавие сохраняло за собой инициативу и активную роль в разрешении Армянского вопроса, а соучастие отводило армянским деятелям.

14 ноября 1915 г. “Закавказская Речь” изложила представление о рамках “автономной Армении” под протекторатом России, которые волновали армянскую интеллигенцию и политические организации. Четко указывалось, что в пределы “автономной Армении” могли войти лишь территории Турции, завоєованные “силою русского оружия”, но без закавказских армянских пределов: “Находящиеся же под владычеством России части Великой Армении на получение автономии не претендуют”². В автономную Армению предлагалось включить территории вилайетов Эрзерум, Битлис, Вана, Диарбекира, Сиваса и Харберда³. Государственное устройство автономной Армении должно было определить правительство России, в соответствие с политэкономической спецификой местного населения.

В ходе царского проезда на Кавказский фронт было уточнено видение решения Армянского вопроса. В 2 часа дня 29 ноября 1915 г. состоялась аудиенция католикоса у царя, содержание которой было подготовлено состоявшейся накануне встречей с армянскими деятелями⁴. На запрос католикоса о судьбе Турецкой Армении царь Николай II ответил осторожно: “Ваше Святейшество. Я могу вас заверить, что всё, о чем Вы пожелаете, будет осуществлено лишь после войны. Я полностью уверен в преданности армян и скажу, что армянского народа ожидает блестящее будущее”⁵. Выражена уверенность в избежание пе-

¹ Русские источники о геноциде армян..., N 65, с. 69, 70.

² Армения. - Закавказская Речь. 1914, 14 ноября.

³ Там же, 19 ноября.

⁴ Аудиенция католикоса и царя. - Там же, 20 ноября.

⁵ **Степанянц С. М.** Армянская церковь в годы первой мировой войны. Ереван, 2003, с. 111, 112. - На арм. яз.

чального опыта Болгарии, которая, добившись независимости при содействии России, проявляла строптивость и взаимодействовала с Австро-Венгрией.

Таким образом, с августа по ноябрь 1914г. проблема “автономная Армения и добровольческое движение” находилась в поле зрения царской России и младотурецкой Турции. Ставилась цель использовать армянский ресурс в ходе Первой мировой войны. Обе империи стремились симметрично решить проблему путем обещания армянской автономии: Россия в Турецкой Армении, а Турция в Закавказье и части западноармянских земель.

Стимулирование Россией и Турцией добровольческого движения вызвало раскол в рядах ведущей политической армянской партии “Дашнакцутюн”. Восточное бюро выступило за организацию добровольческого движения и создания автономной Армении в составе Российской державы, а Западное бюро поддержало концепцию политической лояльности армян Османской Турции и в других странах.

Руководство армянской церкви выступило в пользу решения Армянского вопроса со стороны России, поскольку предшествующие обещания турецких режимов завершались истребительной политикой, протогеноцидом и произошла отмена январских реформ начала 1914г.

Решение проблемы “автономная Армения и добровольческое движение” со стороны России и Турции осуществлялось на протяжении двух этапов: 1) август-сентябрь и 2) октябрь - ноябрь 1914 г. На первом этапе русско-турецкие и армянские политические силы конкретизировали свои подходы, а на втором- произошло формирование армянских добровольческих дружин в Закавказье, мобилизация армян в состав турецкой армии, появилось формула царя Николая I о “блестящем будущем” Армении.

Ключевые слова: Добровольцы, “Автономная Армения”, Россия, Турция, Католикос.

ԻՆՔՆԱՎԱՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԻՄՆԱԽՆՈՒՐԸ ԵՎ ԿԱՍԱԿՈՐԱԿԱՆ ՀԱՐԺՈՒՄԸ ԹՈՒՐԵԱՅԻ ԵՎ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՏԵՍԱԴԱՇՏՈՒՄ 1914 Թ.

Վ. Գ. ԹՈՒՆՅԱՆ

*Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ԳՊՀ պատմության ամբիոնի դասախոս*

1914թ. օգոստոսից մինչև նոյեմբեր «Ինքնավար Հայաստանի հիմնախնդիրը և կամավորական շարժումը» գտնվում էին Ռուսաստանի և Թուրքիայի կայսրությունների տեսադաշտում: Երկու կողմերը ձգտում էին օգտագործել հայկական գոյամիջոցն Առաջին աշխարհամարտում՝ խոստանալով ստեղծել հայկական ինքնավարություն Տաճկահայաստանում և Անդրկովկասում:

Ռուսաստանի և Թուրքիայի կողմից «Ինքնավար Հայաստանի հիմնախնդիրը և կամավորական շարժումը» 1914թ. անցավ երկու փուլ՝ օգոստոս-սեպտեմբեր և հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին: Առաջին փուլում ռուս-թուրքական և հայ քաղաքական ուժերը ճշգրտում էին իրենց մոտեցումները, իսկ երկրորդ փուլում՝ տեղի ունեցավ հայ կամավորական ջոկատների ստեղծումը և հայերի ընդգրկումը թուրքական բանակում: Ի հայտ եկավ միապետ Նիկոլայ I բանաձևը Հայաստանի «փայլուն ապագայի» մասին:

THE PROBLEM OF “AUTONOMOUS ARMENIA AND VOLUNTEER MOVEMENT” IN 1914.

V. G. TUNYAN

*Doctor of historical sciences, Professor
GSU lecturer*

From August to November 1914 the problem of “Autonomous Armenia and volunteer movement” was put forward by Tsarist Russia and Young Turk Turkey. The aim was to use Armenian resource during the World War I.

The stimulation of “Autonomous Armenia and volunteer movement” concept by Russia and Turkey caused a split in the ranks of the Armenian leading political party “Dashnaktsutyun”. The Eastern Bureau spoke for the organization of volunteer movement and the creation of Autonomous Armenia in the Russian Power, the Western Bureau supported the concept of Armenian political loyalty in Ottoman Turkey and other countries.

The solution of “Autonomous Armenia and volunteer movement” problem was implemented over 2 stages: 1) August-September; 2) October-November 1914. At the first stage Russian-Turkish and Armenian political forces concretized their approaches, at the second stage Armenian volunteer squads were formed in Transcaucasia and the mobilization of Armenians into Turkish Army, the formula of Tsar Nicholas about “the brilliant future” of Armenia appeared.

**ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳՐԻ ԶԱՐԳԱՅՈՒՄՆԵՐԻ ԵՎ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԻ
ԳՈՐԳԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՌԻՍՈՒՄՆԱՍԻՐՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՅԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՄԱՍԻՆ**

Ա. Ա. ՊՈՂՈՍՅԱՆ

*Պատմական գիտությունների թեկնածու,
ԳՊՀ պատմության ամբիոնի դասախոս*

Հայոց գորգագործական մշակույթի ավանդական կենտրոնների թվումն են Նախիջևան-Գողթան գավառներն ու դրանց մերձակա տարածքները: Ինչպես այս, այնպես էլ պատմական Հայաստանի մյուս գորգագործական կենտրոնների առանձնահատկությունների ու մանավանդ՝ դրանց բնորոշ գորգերի տիպերի ձևավորման հարցում առաջնային նշանակություն ունի տարածաշրջանում ընթացած ժողովրդագրական գործընթացների ուսումնասիրումը: Այս տարածաշրջանի մասին խոսելուց նկատի ունենք պատմականորեն ձևավորված մի ամբողջություն, ուր ընդգրկված են պատմական Հայաստանի Այրարատ նահանգից Շարուր գավառը, Սյունիքից՝ ճահուկն ու Երնջակը, Վասպուրականից՝ Գողթանն ու Նախիջևանը: Պատմական զարգացումների ընթացքում այդ գավառները ստացել են տարբեր նոր անվանումներ, սակայն դրանց զբաղեցրած ընդհանուր տարածքի սահմանները հիմնականում մնացել են անփոփոխ: Այս գավառների բնակլիմայական պայմաններն ու աշխարհագրական դիրքը նպաստավոր են եղել տնտեսության, արհեստների և առևտրի ու ընդհանրապես մշակույթի զարգացման համար: Առևտրական մայրուղու վրա գտնվելու հանգամանքով էլ այստեղ ձևավորվել էր առևտրա-արհեստավորական խավ ու համապատասխան կենտրոններ՝ Ջուղան, Նախիջևանը, Աստապատը, Ագուլիսը, Օրդուատը: Այս տարածաշրջանում ավանդաբար զարգացած էին մետաղամշակման հետ կապված արհեստները՝ պղնձագործությունը, զինագործությունն ու ոսկերչությունը, որոնցով հայտնի էին Շահկերտը, Ջուղան, Աստապատը, Նախիջևանը: Շահկերտի «Ղազանչի» կոչվելն ինքնին դրա վկայություններից մեկն է: Գողթան գավառում առավել զարգացած էր մետաքսագործությունն ու այդտեղ՝ մասնավորապես Ագուլիսում և Օրդուատում ուշ միջնադարում գոյություն ունեին մետաքսի հումքի մշակման տասնյակ մանր ձեռնարկություններ: Այս տարածաշրջանը հայտնի էր նաև իր գորգագործական կենտրոններով, համեմայնդեպս՝ XVII դարի սկզբնաղբյուրներում հիշատակված են Նախիջևանի և Փառակայի գորգերն ու կարպետները¹: Այս ամենի պատճառով էլ տարածաշրջանը միշտ էլ եղել է նվաճողների ուշադրության կենտրոնում և ավելի մեծ չափով է ենթարկվել այն բոլոր աղետներին, որոնց ընդհանրապես ենթարկվել էր պատմական Հայաստանը: Մասնավորապես՝ արաբական նվաճումներից սկիզբ էին առել այս տարածաշրջանում իսլամական ցեղերի բնակեցման ակտիվ գործընթացները, որոնք ավելի լայն ծավալ ստացան հետագա դարերում: Այսպես թե այնպես, հայտնի է, որ չնայած աշխարհաքաղաքական բոլոր վայրիվերումների կենտրոնում գտնվելուն,

¹ Էվլիյա Չելեբի, Ուղեգրություններ.- Թուրքական աղբյուրներ, Գ, թարգմ. բնագրից, առաջաբան և ծանոթագր. Ա.Խ. Սաֆրաստյանի, Եր., 1967, էջ 126: Հ. Փափազյան, Ակոռու ս. Հակոբա վանքի քյոթուկը.- Բանբեր Մատենադարանի, 12, Եր. 1977, էջ 191-215:

այստեղ հայահոծ բնակչություն եղել է մինչ XX դ. առաջին քառորդն ու ընդհանուր առմամբ պահպանվել էին հայոց ավանդական նիստ ու կացը, սովորույթները ու ծիսակարգը: Անդրադառնալով տեղի գորգագործական ավանդույթներին, հարկ է նշել, որ մասնագիտական շրջաններում դրանք ընդունված են որպես իսլամական, իսկ աղբյուրների մասնագետներն էլ համարում են աղբյուրների¹: Բնականաբար տարածաշրջանում մշակութային գործունեություն ծավալած բնիկ հանրույթների, մասնավորապես հայոց վերաբերող գորգերի ու դրանց առանձնահատկությունների պարզաբանման հարցում առաջնային նշանակություն ենք տալիս այստեղ տեղի ունեցած ժողովրդագրական գործընթացների զարգացումների հետևանքներին: Ինչպիսի՞ շարժընթաց ունեցավ այս տարածաշրջանի ժողովրդագրական իրավիճակը: Ջարգացած միջնադարին վերաբերող ժամանակահատվածի ժողովրդագրության մասին բավականին որոշակի պատկերացում է տալիս XIII դ. նշանավոր պատմիչ, Սյունյաց հոգևոր թեմի առաջնորդ Ստեփանոս Օրբելյանի /**մահացել է 1304թ.**/ հիշատակած Սյունյաց նահանգի Տաթևի վանքապատկան գյուղերի ցանկը: Այդ ցանկում միայն Գողթանի ու Երնջակի գավառներից հիշատակված է երեսուն գյուղի անվանում: Դրանցից Գողթան գավառում էին Բուստ, Տևի, Ամասրոյ վանք, Նորակերտ, Ողոհի, Թեղեանք, Գունդավանք, Ոսկեծոր, Անդուղիք, Նորագյուղ, Արևիք, Վան, Գոչեն, Մայրեակ, Ագուլիք, Վանանդ, Բերեկունիք, Ամառաշեն, Ողբու, Բդովնա²: Հաշվի առնելով, որ այդ գավառների ոչ բոլոր գյուղերն էին վանքապատկան, կարելի է հստակորեն եզրակացնել, որ XII-XIV դարերում մեզ հետաքրքրող գավառներում եղել է խիտ ու միատարր հայ բնակչություն: Ղևոնդ Ալիշանը Գողթան գավառի մասին իր դիտարկումների արդյունքում կազմել է 30 գյուղանունից կազմված մեկ այլ ցանկ, որում ներառված է նաև Օրդուատը³: Ստեփանոս Օրբելյանի հիշատակած բնակավայրերից, ըստ Ալիշանի, Երնջակ գավառին են պատկանել Սուրբ Գեվորգ, Ջավաչրի վանք, Ապարանք, Գաղ, Ապրա-կունիք, Քարկոփ, Բերդիկ, Ռապատ բնակավայրերը⁴: Այսինքն նախորդ դարերում՝ հատկապես արաբական խալիֆաթի ու մոնղոլական տիրապետության ընթացքում այստեղ տեղի ունեցած աշխարհաքաղաքական իրադարձություններից հետո էլ, երբ այդտեղ սկսեցին բնակություն հաստատել պարսկական, արաբական ու թուրքական ծագումով տարատեսակ ցեղեր, այնուամենայնիվ այն մնում էր որպես հայահոծ տարածաշրջան: Սակայն խառնակ իրավիճակ էր նաև հետագա դարերում՝ թուրքմենական սև ու սպիտակ «կոյունլու» ցեղերի տիրապետության ժամանակ /1380-1473 թթ/, այնուհետև էլ շուրջ 250 տարի շարունակված թուրք պարսկական պատերազմների ընթացքում: Նշված ժամանակաշրջանին վերաբերող տեղեկություններից պարզվում է, որ չնայած ստեղծված ծայրահեղ աննպաստ պայմաններին Նախիջևան-Գողթան գավառներում շարունակվում էր հայոց գոյությունն ու տնտեսական ու մշակութային ակտիվ գործունեությունը: Եվ դա այն դեպքում, Օսմանյան Թուրքիայի վարած նպատակասլաց քաղաքականության արդյունքում, Սելիմ Ահեղի ու Սուլեյման Փառաշուքի գահակալման տարիներին միանգամայն փոխվել էր Վասպուրականի հյուսիս արևելյան գավառների ժողովրդագրական նկարագիրը: XVI դարի առաջին

¹ Այս առումով տես՝ Керимов Л., Азербайджанский ковер, т.1, Б., 1961, т. 2, Б., 1983, т. 3, Б., 1983.

² Տես՝ Յովհաննես Հախնազարեան, Գողթան գավառ, Թեհրան, 1991, էջ 26:

³ Նշվ. աշխ., էջ 27- 28:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 27- 28:

կետում, Սեֆյան Պարսկաստանի հետ ունեցած սահմանների պաշտպանության ապահովման համար, այդ գավառները որպես ժառանգական կալվածքներ հատկացվեցին Բիթլիսի խան Մուլլա Իդրիսիի գլխավորությամբ այդտեղ հաստատված քրդական տասնյակ աշիրեթների ցեղապետերին¹։ Ակնհայտ է, որ դա ուժեղացրել էր նաև Նախիջևան-Գողթան գավառների մահմեդականների դիրքերը։ Շուրջ կես դար անց էլ, այդ դեպքերին հետևեց Շահ Աբասի կազմակերպած մեծ բռնագաղթը։ Ու թեև այս տարածաշրջանից բռնագաղթված կաթոլիկ հայերի մեծ մասը Շահ Աբասի որոշումով վերադարձան իրենց բնակավայրերը, այնուամենայնիվ, Սեֆյան վերջին գահակալների շրջանում ծայր առած արտագաղթերի ու նաև իսլամացման արդյունքում նկատելիորեն պակասեց հայ բնակչության թվաքանակը։ Այնուամենայնիվ՝ տարածաշրջանի ժողովրդագրական նկարագրում կատարված վերջին ակնհայտ փոփոխությունները սկիզբ են առնում Նադիր շահի մահից հետո, երբ Պարսկաստանում սկսվում է մի տևական խառնակ ժամանակաշրջան և որն էլ աղետաբեր եղավ հատկապես Նախիջևանի ու Գողթան գավառի հայերի համար։ Այստեղ հաստատվեցին աֆղանական ավազակաբարո ցեղերից հավաքագրված Նադիր շահի թիկնապահ զորքերի մնացորդները, որոնք էլ շուտով սկսեցին ասպատակությունների ենթարկել տեղի հայկական բնակավայրերն ու մերձակա գավառները, ծանր հարկեր դնել հայերի վրա²։ Այդ ամենի արդյունքում, 1740-ական թվականներին Նախիջևանի հայկական մի քանի գյուղեր ապստամբում են Նախիջևանի Մահմուդ-Ղուլի խանի դեմ ու կենտրոնացնում են Աստապատ գյուղում։ Ապստամբականներն այնքան ուժեղ էին, որ պարտված խանը ստիպված էր հեռանալ Նախիջևանից, իսկ նրա հաջորդին էլ միայն տևական պաշարման միջոցով է հաջողվում ճնշել այդ ապստամբությունը³։ 1750 թվականին մի նոր ապստամբություն է բռնկվում Շահկերտ /Ղազանչի/ գյուղում։ Ընդ որում, ապստամբականները կարողացել էին ստեղծել պաշտպանական ամրություններ, զինվել ու նաև ձուլել պղնձե թնդանոթներ։ Այս անգամ Նախիջևանի խանը օգնության համար դիմում է Թավրիզի ու մերձակա մյուս խաների օգնությանն ու այդ բոլորին էլ չի հաջողվում գրավել Շահկերտը։ Ապստամբությունը դադարեցվում է միայն փոխադարձ զիջումների միջոցով ձեռք բերված հաշտության արդյունքում⁴։ Անշուշտ, այս տեղեկությունները վկայում են առ այն, որ չնայած աշխարհաքաղաքական ծայրահեղ աննպաստ պայմաններին, Նախիջևանի ու Շարուրի գավառներում շարունակում էին գոյություն ունենալ հայաբնակ գյուղերը։ Տարածա-շրջանի բնակչության թվում հայոց զգալի տեսակարար կշռի ու ներուժի մասին վկայում է այն, որ հայերի բողոքի արդյունքում Նախիջևանի խանին հանում են այդ պաշտոնից⁵։ Աստապատի ու Շահկերտի ապստամբությունների ծավալն ու դրա հետևանքները վկայում են առ այն, որ XVIII 18-րդ դարի 40-ական թվականներին ու 50-ականների սկզբներին խնդրո առարկա տարածաշրջանում հայերն ազդեցիկ էին և անշուշտ, ունեին նաև մեծ թվաքանակ։ Ուստի, կարելի է նաև եզրակացնել, որ Արևելյան Հայաստանի ազատագրման համար Լեոպոլդ 1-ին կայսրին, Պֆալցի կյուրֆյուրստին ու Պետրոս 1-ինին միայն Արևելյան Հայաստանում մեծաթիվ հայկական բանակ երաշխավորելու

¹ Թ. Հակոբյան, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Եր., 1985, էջ։

² Մ. Զուլալյան, նշվ. աշխ., էջ 226։

³ Տես՝ Պ. Չոբանյան, էջ 50-51։

⁴ Նույնը՝ էջ 53-54։

⁵ Նույնը՝ էջ 51-52։

Իսրայել Օրիի խոստումը բոլորովին էլ հեռու չէր իրականությունից: Ընդ որում՝ խնդրո առարկա տարածաշրջանի առումով՝ նա հույս ուներ Ագուլիսում կազմակերպել վեց հազարանոց, Երնջակում՝ տասը հազարանոց, Նախիջևանում՝ հինգ հազարանոց զորամասեր¹:

Սակայն ամեն դեպքում՝ անապահովության ու մահմեդականների կողմից սպասվող ամենօրյա խարդավանքերի պատճառով շարունակվում էին արտագաղթերը: Այս ժամանակաշրջանում արտագաղթի ուղղություններից մեկն էլ դարձել էր Շուշին, որը բնակեցնելու համար էլ 1750-51 թվականներին Մելիք Շահնագարն այնտեղ տեղափոխեց Նախիջևանի խանի դավադրություններից խույս տված և Կապանում ապաստան գտած շահկերտցիների մի մասին, իսկ հաջորդ տարում էլ Շուշիում բնակություն հաստատեցին նաև Ազատ խանի արշավանքից ազատված ագուլիսցիները²:

Դատելով 19-րդ դարի երկրորդ կեսին վերաբերող վիճակագրական տվյալներից, կարելի է ենթադրել, որ ավելի հայաիռժ էր մնացել Գողթան գավառը, ընդ որում՝ այդ տարածաշրջանը թեև ենթակա էր Օրդուբադում նստող պաշտոնյային, այնուամենայնիվ, այն կառավարվում էր տեղական մելիքի միջոցով, որին իրավունք էր վերապահված ունենալ նաև զինված զորախումբ ու ներքին ինքնավարություն: Գողթան գավառի ու հատկապես Ագուլիսի վիճակը վերջնականապես վատթարացավ Ազատ խանի ասպատակությունից հետո: Նա 1752 թվականին չկարողանալով տիրանալ Երևանին, նահանջի ճանապարհին գրավում է Ագուլիսը, կոտորածի ու կողոպուտի, ենթարկում քաղաքն ու գավառի գյուղերը: Գերևարվեց տասներկու հազար հայ: Ֆրանսիացի մի կաթոլիկ քարոզիչ, որպես ականատես պատմում է, որ Ազատ խանի հրոսակները **«կրակի տվեցին բոլոր գյուղերը, իրենց գազանությունն հասցրին մինչև բերքի թալանումն ու կողոպուտը: ... Առանձնապես տուժեց Նախիջևանի հայ կաթոլիկ համայնքը՝ բազմաթիվ կաթոլիկական գյուղեր ամայացվում են...: Ագուլիսում կոտորեցին երկու հազար հայ քրիստոնյա և հազար հինք հարյուր հոգի գերևավարվեցին: Մինչև Երևան ընկած ճանապարհը նրանք ամայացրին»**³: Կոտորածներից ու գերությունից փրկվածների մի մասն էլ, ինչպես վերն ասվեց, գաղթեց Շուշի, մյուսներն էլ տեղափոխվեցին Իզմիր, Կոստանդնուպոլիս ու այլ վայրեր: Թեև անտառներում պատսպարվածների մեծ մասը վերադառնալով Ագուլիս, փորձեցին վերակենդանացնել այն, սակայն քաղաքն այլևս չհասավ իր նախկին մակարդակին: Ժնդրո առարկայի առումով, կարևոր է նկատի ունենալ, որ այս գավառի մի շարք գյուղեր՝ Դաստակ, Վանանդ, Տրունիք, Դիսար, Օբովանիս, Խանաղա և այլն դարձան թրքաբնակ: Թուրքեր հաստատվեցին նաև Ագուլիսի ամենաբարեշեն ու ջրառատ թաղում⁴: Ազատ խանի արշավանքներից հետո, խնդրո առարկա տարածաշրջանում, իհարկե, ամեն ինչ չվերացավ: Համենայնդեպս, դա կարելի է ենթադրել սկզբնաղբյուրների վկայություններից: Այդ դեպքերից մոտ մեկուկես տասնամյակ անց՝ Հովսեփ Էմինն իր ինքնակենսագրության մեջ անդրադառնալով լեզգիների արշավանքներին, տեղեկացնում է, որ իմանալով լեզգիների Նախիջևան արշավելու

¹ Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք երկրորդ, Եր., 1959, էջ 374-375:

² Նույնը՝ էջ 69

³ Մ. Ջուլալյան, նշվ. աշխ., էջ 228:

⁴ Այս ամենի մասին տես՝ Ա. Հախնազարյան, Գողթան գավառ, էջ 68-71:

մասին, տեղի հայերին փրկելու համար ինքն էլ է մասնակցում այդ գործողություններին¹։ Սա վերաբերում է 1765-66 թվականներին ու վկայում առ այն, որ այդ գավառներում դեռևս մեծ թիվ էին կազմում հայերն ու հայկական բնակավայրերը։ Տարածաշրջանում որոշ չափով իրավիճակը կայունացավ Քերիմ խան Ջենդի գահակալման ժամանակաշրջանում /1763- 1779 թթ/, երբ զսպվում են ավղանական ցեղերն ու բախտիար-ները և այդպիսով համեմատական համեմատական դադար էր տրվում ավերներին ու ասպատակություններին, հնարավորություն ստեղծվեց փախածների վերադարձի ու ավերված բնակավայրերի որոշ մասի վերականգնման համար։ Դարավերջին սկսվում են Աղա Մահմադ Ղաջար շահի արշավանքները /1791-1797 թթ./, որոնց արդյունքում էլ վերջնականապես ամայանում է տարածաշրջանը։ Դատելով ժամանակակիցների ու XIX դարում ապրած հայագետների հավաքած տվյալներից, այդ արշավանքների ու մի քանի տարի տևած երաշտի ու սովի պատճառով Արևելյան Հայաստանում հսկայական չափեր էր ընդունել զանգվածային արտագաղթն ու դա բնականաբար վերաբերել էր նաև խնդրո առարկա տարածաշրջաններին։

Ինչպիսին² էր բնակչության էթնիկական կազմը, ինչ ցեղեր են հայտնվել տարածաշրջանում ու ինչ փոփոխություններ էր կրել ժողովրդագրական տեսքը։ Դատելով սկզբնաղբյուրներում եղած կցկտուր տվյալներից, կարող ենք արձանագրել, որ հայերից, պարսիներից ու քրդերից զատ, այդտեղ են ներթափանցել թուրքմենական նորանոր ցեղեր՝ այդ թվում ավշարներ, կարափափախներ, ղաջարներ ու թաթարական ցեղեր, այնուհետև աֆղանական ցեղեր ու բախտիարներ։ 1750-ական թվականներից տարածաշրջանում հաստատվում է պարսկական ծագումով Ուստաջլու ցեղախմբին պատկանող կենգրլու ցեղի գերիշխանությունը³։ Ամեն դեպքում՝ հայոց ներկայության և նրանց տնտեսական ու քաղաքական կշռի առումով հատկանշական է այն, որ Նախիջևան-Գողթան տարածաշրջանի հայաբնակ գյուղերն ու ավանները մինչ XIX դարի սկզբները կառավարվում էին հայ իշխանավորների՝ մելիքների կողմից⁴։ Օրինակ՝ 1806 թվականին Նախիջևանի խանը Ռուսաստանի հպատակությունը ընդունելու նպատակով գեներալ Ցիցիանովի մոտ է ուղարկում Երնջակ գավառի մելիք Մարգար Խոջա-Միրիջանյանին։ Կարծում ենք, որ դրա մասին են վկայում նաև Ռուսաստանին միացվելուց հետո, 1837թ. կաթողիկոսարանի հրատարակած Էջմիածնի եկեղեցական թեմերին վերաբերող տվյալները։ Ըստ այդմ պարզվում է, որ այդ տարիներին Նախիջևանի տարածաշրջանում գործում էին «5 վանք, 64 եկեղեցի, 2 ժամատուն, 6 մատուռ։ Դրանց սպասավորում էին վեց վանական, 81 քահանա, 248 եկեղեցական աստիճանավոր»⁴։ Անշուշտ, մեծ ներգաղթից հետո այս տարածաշրջանի հայ բնակչության թվաքանակը մեծապես աճել էր, սակայն գործող եկեղեցիների ու վանքերի մեծ քանակությունը վկայում են մինչ այդ էլ տարածաշրջանում գոյություն ունեցած մեծաթիվ հայ բնակչության գոյության փաստը։

Ամեն դեպքում՝ եղած տեղեկությունները հնարավորություն են տալիս պատկերացում կազմել մեծ ներգաղթից առաջ ու դրանից հետո ձևավորված

¹ А.П. Иоанисян, И.Эмин, Ер., 1989, стр. 171:

² Պ.Չոբանյան, էջ 58:

³ Պ.Չոբանյան, էջ 58-59:

⁴ Տես՝ Աղեքսանդր Դ. Երիցեանց, Կովկասի հայք XIX դարում, մասն Բ., Կաթողիկոսութիւն Տ. Յովհաննէս VIII Կարբեցւոյ եւ Պոլոժէնիէ, /1831-1842 թ/, Թիֆլիզ, 1895, էջ 255:

Ժողովրդագրական պատկերի մասին: Ըստ այդմ՝ Նախիջևանի խանության տարածքում նախքան 1830 թվականը ապրում էր ընդամենը 930 հայ ընտանիք՝ թվով 5114 մարդ¹: Սա վերաբերում է տարածաշրջանի բոլոր գավառներին թե ոչ, հայտնի չէ՝ քանի որ միայն Գողթան գավառում Պարսկաստանից ներգաղթած ընտանիքներից Նախիջևանի տարածաշրջանում հաստատվեցին՝

- Նախիջևանում - 265 ընտանիք,
- Նախիջևանի գավառում /առանց Նախիջևանի/ - 1872 ընտանիք,
- Օրդուբադում - 36 ընտանիք,
- Օրդուբադի գավառում - 214 ընտանիք²:

Անշուշտ, այդ հոսքը փոխեց տարածաշրջանի բնիկ հայերի ու եկվոր վաչկատունների՝ մինչ այդ բացասական շատ մեծ տարբերություն ունեցող հարաբերակցությունն ու այն ստացավ հետևյալ պատկերը՝

- Նախիջևանի գավառում՝ 30507 բնակչից հայ էին 14069-ը, ընդ որում այս թվից 10652-ը Իրանից ներգաղթածներն էին, 27-ը՝ Արևմտյան Հայաստանից ու միայն 2690-ը համարվում են հնաբնակ: Մուսուլմանների քանակը 17138 մարդ էր:
- Օրդուբադի գավառում՝ 10975 բնակչից հայ էին 3628-ը, որոնցից բնիկ էին 2388-ը, իսկ նորաբնակ՝ 1340-ը: Մուսուլմանների քանակը կազմում էր 7427 մարդ³:

Բերված թվերից պարզվում է, որ մեզ հետաքրքրող տարածաշրջաններում պարսկահայերի ներգաղթից հետո հայերի թիվը կտրուկ աճել էր, ու ինչպես հայտնի է, կենդանացել էին նաև նախկինում ամայացած մի շարք բնակավայրեր: Մասնավորապես մեզ հայտնի է այդպիսի չորս գյուղ, որոնց վերակենդանացման հարցում որոշիչ են եղել Սալմաստի Սավրա գյուղից տեղափոխվածները: Ինչպես նշում է սկզբնաղբյուրը, «Սավրեցիք հիմնեցին չորս գյուղեր՝ Հին Նախիջևանի գավառում Յարմջան և Թունբուլ գյուղերը, Դարալագյազի գավառում՝ Փոռ գյուղը, իսկ Շարուրի մեջ՝ Դաշ - Արխ գյուղը»:

Ինչ վերաբերում է տարածաշրջանում հաստատված էթնիկական հանրույթների կազմին, ապա այստեղ պատկերը չափազանց խայտաբղետ է: Բացի հայերից, պարսիկներից ու քրդական տարատեսակ ցեղերից, այստեղ կային թուրքալեզու ու պարսկալեզու տասնյալ վաչկատուն ու կիսավաչկատուն ցեղեր, որոնց հավաքական քանակությունն է, որ զգալիորեն գերազանցում է հայերին: Այս հանգամանքը շատ ավելի պարզ նկատվում է 1832 թվականին վերաբերող Շոպենի հավաքած վիճակագրական տվյալներից, ըստ որոնց տարածաշրջանում՝ ըստ առանձին գավառակների գոյություն ունեւ ժողովրդագրական հետևյալ նկարագիրը՝

- Նախիջևանի գավառակում՝ հայեր-5283 մարդ /55.8 %/, մուսուլմաններ՝ 4194 /44.2 %/ քյանգրլիներ, խալխալիներ, փիրհասանլուներ, աթաբեզլուներ, կարաբեզլարներ, ջաղաթայներ, մահմուդլիներ, շաբանլիներ, փանահլիներ և այդօրինակ բազմաթիվ այլ ցեղեր:
- Խոկի գավառակում՝ հայեր՝ 224 /14 %/, մուսուլմաններ՝ 1375 /86 %/
- Մավազախաթունի գավառակ՝ հայեր -1146/ 43.4 տոկոս/, մուսուլմաններ/1497 /56.6 %:

¹ Գ.Գ. Саргсян, Население восточной Армении в XIX – начале XX в., Ер., 2002, стр. 65.

² Գ.Գ. Саргсян, стр. 62.

³ Գ.Գ. Саргсян, стр. 69.

- Ալինջաչայի գավառակ /պատմական Երնջակ/՝ հայեր -1734 /48.4 %/, մուսուլմաններ՝ 1848 /51.6 %:
- Շարուրի գավառակում՝ 1907 հայ /22.6 %, մուսուլմաններ՝ 6510 /77.4 %/:
- Օրդուբադի գավառակում՝ 291 հայ /34.5 %, մուսուլմաններ- 532 /65.5 %/:
- Ագուլիսի գավառակ՝ հայեր- 1539 /81.6 %/, մուսուլմաններ- 347 /18.4 %/
- Դաշտի գավառակ՝ հայեր- 346 /18.4 %/, մուսուլմաններ -1533 /81.6 %/
- Բիլավի գավառակ՝ հայեր -1107 /47.8 %/, մուսուլմաններ – 1210 /52.2 %/
- Ցղնայի գավառակ՝ հայեր -263 /43.4 %/, մուսուլմաններ- 343 /56.6 %/
- Նախիջևան քաղաքում՝ հայեր-1829 /33.4 %/, մուսուլմաններ- 3641 /66.6 %/
- Օրդուբադ քաղաքում՝ հայեր 182 - 5.3 %, մուսուլմաններ - /3262 /94.7 %/¹:

1904թ Գողթան գավառի հայոց ինը գյուղերի բնակչության թվաքանակն ըստ Երվանդ Լա-լա-յանի արդեն ուներ հետևյալ տեսքը. Վերին Ագուլիս՝ 2205 հոգի, Ներքին Ագուլիս կամ Դաշտ՝ 739 հոգի, Փառակա 849 հոգի, Ցղնա՝ 963 հոգի, Տանակերտ՝ 377 հոգի, Ալահի՝ 347 հոգի, Դեր, Վերին և Ներքին Ազաներ միասին՝ ավելի քան 2000 հոգի, Քաղաքիկ՝ 314 հոգի, Մարվանիս /Մեսրոպավան՝ 330 հոգի, Ռամիս՝ 347, Հանդամեջ՝ 146 հոգի, Դիսար՝ 61 հոգի²:

1905-1906թթ. տեղի ունեցած հայ-թաթարական ընդհարումներից հետո կրկին որոշակի տեղաշարժեր են կատարվում: Շարուրի ու Նախիջևանի որոշ գյուղեր ամբողջովին ավերվում են, բնակիչները տեղափոխվում են այլ վայրեր: Այդուհանդերձ, 1916թ. հրատարակված վիճակագրական տվյալներից պարզվում է, որ Նախիջևանի գավառում հայերը դեռևս կազմում էին պատկառելի քանակ: Ընդհանուր առմամբ պատկերը հետևյալն էր՝ Նախիջևանի գավառում՝ հայ՝ 51365, ադրբեջանցի՝ 69716, քուրդ՝ 517, այլազգի /ռուս, հույն, ասորի և այլն՝ 610: Նախիջևան քաղաքում՝ հայ՝ 6026, ադրբեջանցի՝ 6026, այլազգի /ռուս, հույն, ասորի և այլն՝ 243³: Այլ տպավորություն են թողնում 1917թ. տվյալները՝ Շարուրի գավառում ապրում էին 29 հազար հայ և 60 հազար մահմեդական, Նախիջևանի գավառում՝ 54 հազար հայ և 81 հազար մահմեդական⁴: 1917-1918թ. խառնակ տարիներին տարածաշրջանում մեծ ակտիվություն էր ցուցաբերում Թուրքիան, իսկ 1918 թ. վերջից էլ Մեծ Բրիտանիան՝ երկուսն էլ սերտորեն համագործակցած Ադրբեջանի համապետության հետ: Այսօրինակ իրավիճակն արդեն իսկ արգելակում էր տարածաշրջանի հայ բնակչության անվտանգության ապահովմանն ու ռազմաքաղաքական իրավիճակի կայունացմանն ուղղված Հայաստանի կառավարության ջանքերի իրականացումը, մանավանդ, երբ առկա էր մի կողմից թուրքական, մյուս կողմից էլ անգլիական «թուրքամետ» քաղաքականությունը: 1919թ. մայիսի 3-ին ՀՀ կառավարության որոշումով կազմակերպվում է Շարուր-Նախիջևանի վարչական ձևը՝ այն բաժանվում է երեք գավառների, Գողթան /կենտրոնը Ագուլիս/, Նախիջևան /կենտրոնը՝ Նախիջևան/, Շարուր /կենտրոնը՝ Բաշ Նորաշեն/: Սակայն մի քանի ամիս անց, տարածաշրջանից դուրս են բերվում հայկական զորքերն ու այն Մեծ Բրիտանիայի ջանքերով Ադրբեջանի կազմում ստանում

¹ Г.Г. Саргсян, стр. 70-71:.

² Եր. Լալայան, Նախիջևան գավառ. Ա. մասն. Գողթն կամ Օրդուբադի ոստիկանական շրջան.- Ազգագրական Հանդես, ԺԱ, Թիֆլիս, 1904, էջ 312 - 322:

³ Է. Ջոհրաբյան, Ազգամիջյան կռիվները Երևանի նահանգում, Եր., 2000, էջ 77:

⁴ Ռուբեն, Հայ հեղափոխականի մը յիշատակները, Եր., հ.7, 1991, էջ 184:

է հատուկ կարգավիճակ: Սկսվում են 1919թ. վերջերին: Հայոց նոր ու վերջնական տեղահանություն ու կոտորածներ Նախիջևանի, Շարուրի ու Գողթան գավառներում: Ինչպես վկայում են վիճակագրական տվյալները տարածաշրջանում տեղի ունեցած ընդհարումների հետևանքով հայերի թվաքանակը բավականին նվազել էր: Համենայնդեպ, Հայաստանի Հանրապետության խնամատարության նախարարության տեղեկագրերից պարզվում է, որ հայերի թիվը Նախիջևանի գավառում 1919 թվականի սկզբներին կազմում էր 38500 մարդ¹: Այսինք 1917 թ. քանակի համեմատ այն պակասել էր շուրջ 16000 մարդով:

Ամփոփելով տարածաշրջանի ժողովրդագրական նկարագրի ձևավորման հետ կապված գործընթացներն ու դրանց հիմնական ուղղությունները, կարելի է եզրակացնել, որ այստեղ բնակություն հաստատած էթնիկական հանրություններ գերակշիռ մասը ծագում է Վասպուրականի արևելյան գավառներից, Ուրմիա լճի ավազանից և ընդհանրապես հյուսիս-արևմտյան Պարսկաստանից: Ընդ որում՝ այդ բոլոր տարածաշրջաններն էլ հայտնի էին որպես գորգագործական մշակույթի կենտրոններ, և առանձնանում էին իրենց բնորոշ տեխնիկա-տեխնոլոգիական և գեղազարդման առանձնահատկություններով: Բնականաբար խնդրո առարկա տարածաշրջանի ավանդական գորգագործական կենտրոններում շարունակում էին պահպանվել նաև տեղական ավանդույթներն ու ավանդական տնտեսական ու մշակութային կապերը մերձակա՝ մասնավորապես Մեղրու, Սիսականի, Վալթի ու նաև Արցախի գորգագործական կենտրոնների հետ: Անշուշտ, պետք նկատի ունենալ նաև իսլամ դավանող մի շարք ցեղերի՝ հատկապես պարսիկների ու քրդերի գորգագործական ավանդույթների ներկայությունը: Ահա այսպիսի պատմամշակութային շերտերի գործունեության արդյունքն էլ, անտարակույս, պետք է իր արտահայտությունները թողնեն նաև տեղի գորգագործական կենտրոններում ստեղծված գորգերի տիպերի գեղազարդման համակարգերում ու դրանց տեխնիկա-տեխնոլոգիական նկարագրում:

Ըստ էության, ասվածի վկայությունն են հյուսիս-արևմտյան Իրանի, Արցախի, Սյունիքի, Վասպուրականի արևելյան գավառների, Կոզվիտի գորգագործական կենտրոններին բնորոշ գորգերի տիպերի ու դրանց տարբերակների արմատացած լինելն այս տարածաշրջանում: Տեղական ավանդույթներն են կրում «Որոտան», «Մենլինգ», «Փառակա», «Ջրաբերդ-վիշապագորգերի» և մի շարք այլ գորգերի տարբերակները: Բուսածաղկային հորինվածքներով՝ մասնավորապես բազմաթերթ խոշոր վարդակներով ու ծառանախշերով բնորոշվող գորգերի տիպերի հարցում առաջին հերթին կարևորում ենք Վասպուրականի արևելյան ու հարավարևելյան և Իրանի հյուսիս-արևմտյան տարածաշրջաններից այստեղ տեղափոխված հայերի գործոնը: Շեշտենք նաև, որ իր հերթին այս տարածաշրջանի գորգագործական կենտրոններից կատարված արտագաղթի արդյունքում գորգագործական մշակույթի տեղական շատ ավանդույթներ պետք է փնտրել հարավային Կովկասի, Արցախի, Սյունիքի ու նաև Փոքր Ասիայի հայաբնակ վայրերի գորգագործական մշակույթի կենտրոններում:

Այսպիսով, Նախիջևան-Գողթան տարածաշրջանների գորգագործական կենտրոնները դարեր շարունակ կրել են ժողովրդագրական տարատեսակ տեղաշարժերի հետ կապված ազդեցություններն ու հանդիսանալով հայոց գորգագործական մշակույթի ավանդական կենտրոններ, հարստացել են գեղարվեստական ու տեխնիկատեխնո-

¹ Է. Զոհրաբյան, նշվ. աշխ., էջ 128:

լոգիական նոր հատկանիշներով: Այս ամենի հետագա ուսումնասիրումն ու հատկապես գորգի տեղական տիպերի բացահայտումը մեծապես կնպաստի հայոց գորգագործական մշակույթի նկարագրի ամբողջացման ու մանավանդ՝ արևելյան գորգարվեստի համակարգում հայոց ներդրած ավանդի գիտական գնահատման և ըստ արժանավույնս կարևորման գործին:

Բանալի բառեր՝ գորգագործություն, մշակույթ, գեղարվեստ, «Մեմինգ», «Փառակա», Ձուղա:

ОБ ОПИСАНИИ ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ НАХИЧЕВАНА И ОСОБЕННОСТЯХ ИЗУЧЕНИЯ КОВРОТКАЦКОЙ КУЛЬТУРЫ РЕГИОНА

А. А. ПОГОСЯН

*Кандидат исторических наук,
преподаватель кафедры истории ГГУ*

Говоря об этом регионе, мы имеем в виду исторически сложившиеся единое целое, куда из исторической Армении входят провинция Шарур из губернии Айрарат, из Сюника-Чаук и Ернджак, из Васпуракана-Гохтан и Нахиджевань: Исторические источники, этнографические материалы касающиеся XIX–XX веков и ковры хранящиеся в музеях Армении и частных коллекциях, свидетельствуют о том, что в этом регионе для армян важное место занимала ковроткацкая культура. Для выявления ее происхождения и дальнейшего развития, находим главным следующее:

- ☐ выявления ковроткацкой культуры региона;
- ☐ выявление разными путями и в разные периоды, утвержденных в регионе, характерные мусульманским племенам, ковроткацкие традиции,
- ☐ выявление ковроткацких традиций, присущие армянам эмигрировавшим в регион Нахичевань-Гохтан в результате дальнейших геополитических развитий.

ABOUT DEMOGRAPHIC DEVELOPMENTS IN NAKHIJEVAN AND PECULIARITIES OF STUDY OF RUG WEAVING CULTURE IN THE REGION

A. A. POGHOSYAN

*Candidate of historical sciences,
Lecturer of GSU History Chair*

The aim of this article is to give the demographic description of Nakhijevan and the image of peculiarities of rug-weaving culture development. Historical sources, ethnographic materials of XIX -XX centuries and carpets kept in museums and private collections of Armenia suggest that one of the major occupations of this region was rug-weaving culture.

**«ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԵՐԻ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆ» ՀԱՄԱՌՈՒՍԱՍՏԱՆՅԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ ԶԱՎԱՐՈՐՈՒՄՆ ՈՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 2000-2005 ԹԹ.**

Ռ. ԱԶԻԶԲԵԿՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու

Ռուսաստանում հայերի մասին առաջին հիշատակումները վերաբերում են 10-11-րդ դարերին: Հետագա դարերի ընթացքում ևս շարունակվել է հայերի հոսքը դեպի Ռուսաստան, որոնք հիմնականում հաստատվում էին առևտրատնտեսական և գիտամշակութային կենտրոններում¹:

Ռուսաստանի Ռաշնությունում հայկական սփյուռքի ձևավորման գործընթացը սկիզբ է առել դեռևս խորհրդային տարիներին՝ Ղարաբաղյան շարժումով պայմանավորված հայ ազգային զարթոնքին զուգահեռ: Երկրի հայաշատ տարածաշրջաններում սկսեցին հիմնվել հայկական հասարակական, ազգային-մշակութային, բարեգործական, երիտասարդական կազմակերպություններ: 1988թ. ընթացքում միայն Մոսկվայում հիմնվեցին «Բարև ձեզ», «Հյուսիսափայլ», «Մաշտոց» հայկական մշակութային ընկերությունները, «Վասպուրական» երիտասարդական միությունը: Միաժամանակ սկիզբ առավ այդ կազմակերպությունները մեկ խոշոր համայնքային կառույցի մեջ միավորելու գործընթացը: Արդյունքում, 1989թ. հունիսին ստեղծվեց «Մակո» Մոսկվայի քաղաքային մշակութային ընկերությունը, որը սկսեց հրատարակել «Հայկական լրաբեր» երկլեզու (հայերեն և ռուսերեն) ամսաթերթը: Սակայն 1990թ. հունիսին «Մակո» ընկերության խորհրդի և Վարչության միջև տեղի ունեցած պառակտման հետևանքով, որոշ ժամանակ Մոսկվայում «Հայկական լրաբեր» անվանումով հրատարակվում էր երկու թերթ²:

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո Ռուսաստանում հայկական սփյուռքի ձևավորման գործընթացը թևակոխեց որակական նոր փուլ: 1990-ականների սկզբներից Հայաստանից հայերի նոր հոսք սկսվեց դեպի Ռուսաստան, ինչը հիմնականում պայմանավորված էր Ադրբեջանում տեղի հայերի նկատմամբ իրականացվող բռնազաղթով և Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական ծանրագույն վիճակով: Վերջինը 1988թ. դեկտեմբերյան ավերիչ երկրաշարժի, Ղարաբաղյան հակամարտությանը պայմանավորված Ադրբեջանի և Թուրքիայի կողմից իրականացվող տրանսպորտային և էներգետիկ շրջափակման, տնտեսական խորը ճգնաժամի հետևանք էր:

Ներկայումս Ռուսաստանում ապրում է շուրջ 2,5 մլն հայություն³: Մեր հայրենակիցները հատկապես մեծ թիվ են կազմում Մոսկվայում և Ռուսաստանի Հարավային ու Հյուսիս-կովկասյան դաշնային շրջաններում: ՌԴ հայ համայնքը թե սոցիալական և թե էթնոմշակութային առումներով միատարր չէ: Խորհրդային

¹ Տե՛ս Հայ գաղթաշխարհի պատմություն /Միջնադարից մինչև 1920թ./, Եռահատորյակ, հատոր առաջին, Սլավոնական աշխարհի և Հյուսիսային Կովկասի հայկական գաղութները, Երևան, 2003, էջ 41-57, 154-497:

² Տե՛ս «Ռուսաստանի հայերի միություն» համառուսաստանյան հասարակական կազմակերպության ընթացիկ արխիվ, История армянских объединений, էջ 1 :

³ Էդվարդ Նալբանդյան, Ռուսաստանի հայ համայնքը կամրջի դեր է կատարում մեր երկրների միջև //www. Orer. eu , 26 ապրիլի, 2013:

տարիներին Ռուսաստանում բնակություն հաստատած հայերի մեծ մասը իրավական և սոցիալ-տնտեսական առումներով ադապտացված էր: Մինչդեռ, հետխորհրդային ժամանակաշրջանում ՌԴ եկածների զգալի մասը քաղաքացիական անորոշ կարգավիճակ ունեցող անձինք էին, ովքեր աշխատանքի տեղավորման դժվարություններ և սոցիալ-տնտեսական այլ խնդիրներ ունեին: Ընդ որում, նրանք լիարժեքորեն չէին ընկալում, որ նախկինում միասնական պետության կազմում գտնվող հանրապետություններն այլևս արտասահմանյան երկրներ են: Նրանց պատկերացմամբ արտասահմանը Ֆրանսիան, Գերմանիան կամ ԱՄՆ-ն էր, բայց ոչ երբեք Ռուսաստանը, Ուկրաինան կամ Ղազախստանը: Միգրանտներն այդ կարծրատիպից մեծ դժվարությամբ էին ձերբազատվում, մանավանդ, որ ԱՊՀ մասնակից գրեթե բոլոր պետությունների, այդ թվում և ՀՀ ու ՌԴ միջև գործում էր քաղաքացիների առանց արտոնագրերի այցելությունների կարգը: Այս ամենը բացասաբար էր անդրադառնում նաև Ռուսաստանում դասական առումով հայկական սփյուռքի ձևավորման գործընթացի վրա: Սկզբնական շրջանում հայերին միավորող ստեղծված կառույցներն, ըստ էության, առավելապես կրում էին ադապտացիոն կենտրոնների բնույթ, ինչի հետևանքով էթնոմշակութային և ազգային-քաղաքական խնդիրները հետին պլան էին մղվում: Սակայն ՌԴ-ում ՀՀ դեսպանության հիմնումից (1994թ.) և Ռուսաստանի տարբեր տարածաշրջաններում Հայաստանի գլխավոր և պատվավոր հյուպատոսություններ բացվելուց հետո, պաշտոնական մակարդակով սկսվեցին Ռուսաստանում գտնվող հայերի կարգավիճակի հստակեցման և հայկական համայնքային կառույցների լիարժեք կազմավորման գործընթացները: Վերջինները, մասնավորապես, արտահայտվում էին սփյուռքի ինստիտուցիոնալ ձևավորմամբ և Հայ Առաքելական եկեղեցու իրավունքների վերականգնմամբ ու հոգևոր կյանքի աշխուժացմամբ:

ՌԴ տարածքում գործող հայկական ազգային հասարակական կազմակերպությունների բարդ համակարգում հատկապես կարևոր դեր էր խաղում Մոսկվայի հայ համայնքը: Դեռևս 1991թ. նոյեմբերի վերջին ստեղծվեց «Մոսկվյան հայկական համայնք» կազմակերպությունը, սակայն 1992թ. հունիսին այն պառակտվեց և այդ կազմակերպությունից հեռացած անդամները հիմնեցին «Մոսկվայի հայ համայնք» նոր կազմակերպություն: Մեկ տարի անց՝ 1993թ. հունիսին, Սերժ Ջիլավյանի նախաձեռնությամբ ստեղծվեց մի նոր հայկական կազմակերպություն՝ «Մոսկվյան հայկական ասամբլեան»: Վերջինի հիման վրա 1993թ. հուլիսին ստեղծվեց «Միջազգային հայկական ասամբլեան», իսկ 1994թ. դեկտեմբերին՝ «Համաշխարհային հայկական ասամբլեան», որոնք ղեկավարում էր Ս. Ջիլավյանը¹: Սակայն, այդ կառույցները շուտով դադարեցրին իրենց գործունեությունը:

Մոսկվայում հայկական կազմակերպությունների ձևավորմանը նոր թափ հաղորդեց 1996թ. հունիսի 17-ին ընդունված «Ազգային-մշակութային ինքնավարության մախչի» ՌԴ օրենքը²: Կարճ ժամանակահատվածում Մոսկվայում գրանցվեցին ևս 9-ը հայկական կազմակերպություններ, որոնք 1998թ. փետրվարին փորձեցին միավորման

¹ Տե՛ս «Ռուսաստանի հայերի միություն» համառուսաստանյան հասարակական կազմակերպության ընթացիկ արխիվ, На пути к САР, էջ 1-2:

² Տե՛ս Российская Федерация. Федеральный закон N 74-ФЗ от 17 июня 1996 года “О национально-культурной автономии”. Принят Государственной Думой 22 мая 1996 года. Одобрен Советом федерации 5 июня 1996 года.

ճանապարհով ստեղծել համաքաղաքային հայկական կառույց, սակայն այդ նախաձեռնությունն անհաջողության մատնվեց: Գրեթե մեկուկեսամյա դադարից հետո, 1999թ. սեպտեմբերին Մոսկվայում հիմնվեց հերթական հայկական կառույցը՝ «Միացում» տարածաշրջանային հասարակական կազմակերպություն-համայնքը, որը 2000թ. մայիսին փոխակերպվեց նոր համայնքային կառույցի՝ «Մոսկովյան հայկական համայնք» հին անվանումով: Այդ ժամանակաշրջանում կազմավորվեցին նաև «Հայաստանի հետ բարեկամության» ընկերությունը, «Ռուս-հայկական համագործակցության աջակցման» հիմնադրամը, Հայ վետերանների խորհուրդը, «Այգեծոր» հայրենակցական միությունը, «Արեգակ» հայկական երիտասարդական կենտրոնը, «Ռուս-հայկական համագործակցություն», «Արևմտահայերի հայրենակցական միություն» կազմակերպությունները, «Արցախի ընկերներ» ակումբը և այլն¹:

Ինչպես Մոսկվայում, այնպես էլ ՌԴ այլ տարածաշրջաններում ստեղծված հայկական համայնքների գործունեությունը հիմնականում նպատակաուղղված էր մեր ժողովրդի հոգևոր-մշակութային ժառանգության և ազգային նկարագրի պահպանմանն ու զարգացմանը, հայրենակիցների իրավունքների պաշտպանության ապահովմանը, Հայաստանի հետ մշակութային կապերի ամրապնդմանը, ՀՀ և ՌԴ միջև բարեկամության ու համագործակցության խորացմանը և այլն: Ազգային-մշակութային հասարակական կազմակերպությունների մեջ միավորված շատ հայեր առաջատար դիրքեր էին զբաղեցնում Ռուսաստանի տնտեսության, գիտության, կրթության, առողջապահության և մշակույթի բնագավառներում, պետական ու զինվորական ծառայության ոլորտներում: Նրանք ակտիվորեն մասնակցում էին երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքին՝ իրենց զգալի ավանդը ներդնելով պետության ամրապնդման գործում: Այս ամենի հետ մեկտեղ, գործող հայկական կազմակերպություններին չէր հաջողվում ստեղծել իրենց նպատակների համալիր իրագործման լիարժեք մեխանիզմներ, ինչը պայմանավորված էր նրանց ոչ բավարար համախմբվածության և գործունեության անհրաժեշտ կազմակերպչական ու փորձագիտական համադրման բացակայությամբ: Հաճախ այդ կազմակերպությունների միջև առաջանում էին հակասություններ, որոնք երբեմն ավարտվում էին պառակտումներով և նույնիսկ առճակատումներով²: Այս ամենը հանգեցնում էր Ռուսաստանի հայկական կառույցների համախմբման ու աշխատանքների համադրման անրաժեշտությանը, ինչն առավել արդյունավետ կդարձներ կազմակերպությունների գործունեությունը:

Տվյալ խնդրի իրականացումն հատկապես արդիականություն ձեռք բերեց Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարության նախաձեռնությամբ 1999թ. սեպտեմբերին Երևանում անցկացված «Հայաստան-Սփյուռք» առաջին խորհրդա-ժողովից հետո, որին մասնակից Ռուսաստանի համայնքների պատվիրակներից շատերի մոտ ձևավորվեց համառուսաստանյան հայկական կազմակերպության ստեղծման գաղափարը: Վերջինի իրագործմանը ձեռնամուխ եղավ հայտնի գործարար, «Սոզլասիե» ԲԲԸ-ի նախագահ Արա Աբրահամյանը: Հայկական համայնքների համառուսաստանյան համագումար իրավիճակում նպատակով, նրա գլխավորությամբ

¹ «Ռուսաստանի հայերի միություն» համառուսաստանյան հասարակական կազմակերպության ընթացիկ արխիվ, На пути к САР., էջ 2:

² Տե՛ս Ռուսաստանը և Հայաստանը համաշխարհային և տարածաշրջանային քաղաքականության համատեքստում. Հիմնախնդիրներն ու հեռանկարները. Վերլուծական զեկույց, Մոսկվա-Երևան, 2010, էջ 57:

կազմավորվեց նախաձեռնող խումբ, որի առաջին նիստը տեղի ունեցավ 2000թ. հունվարին: Նիստի ընթացքում նախաձեռնող խումբը հավանություն տվեց համառուսաստանյան հայկական հասարակական կազմակերպության ստեղծման հայեցակարգի նախագծին և որոշեց այն առաքել Ռուսաստանում գործող բոլոր հայկական կազմակերպություններին, խնդրանքով՝ ներկայացնել իրենց պատվիրակների թեկնածությունները Կազմկոմիտեի մեջ ընդգրկելու համար: Միաժամանակ, հաշվի առնելով հայերի համառուսաստանյան կազմակերպություն ստեղծելու անցյալի անհաջող փորձերը, նախաձեռնող խումբը որոշեց հրաժարվել միավորման ուղղահայաց սկզբունքից, երբ սկզբում մոսկովյան համայնքն իրեն հայտարարում էր համառուսաստանյան միություն կամ ասոցիացիա, իսկ հետո փորձում էր արվում այդ կառույցի ներքո հավաքել տարածաշրջանային համայնքներին: Ընտրվեց մեկ այլ սկզբունք, որը թույլ էր տալու մայրաքաղաքում ինտելեկտուալ ուժերի անհրաժեշտ կենտրոնացումը զուգակցել տեղերում համայնքների լիակատար ինքնուրույնության հետ, ինչն առճակատումներից խուսափելու հնարավորություն կընձեռներ: 2000թ. փետրվարին տեղի ունեցավ Կազմկոմիտեի առաջին նիստը, որը գլխավորեց Արա Աբրահամյանը: Համառուսաստանյան հայկական համայնքային կազմակերպության ստեղծման նախապատրաստական աշխատանքներին հատկապես ակտիվորեն ներգրավվեցին հայտնի բեռնախույզ, ԽՍՀՄ և ՌԴ հերոս Արթուր Չլինգարովը, ակադեմիկոս Սամվել Գրիգորյանը, գեներալ-լեյտենանտ Նորատ Տեր-Գրիգորյանը, ԽՍՀՄ արտակարգ և լիազոր դեսպաններ Գեորգի Տեր-Ղազարյանը, Կամո Ուդունյանը, ԽՍՀՄ երկրաբանության նախկին նախարար Գրիգորի Գաբրիելյանը, քաղաքագետ Անդրանիկ Միհրանյանը և ուրիշներ:

2000թ. մարտի 10-ին կայացավ Ռուսաստանի հայ հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների կոնֆերանս, որին մասնակցեցին պատվիրակներ՝ ՌԴ 45 սուբյեկտներից: Կոնֆերանսը հավանություն տվեց Համառուսաստանյան հասարակական կազմակերպության Կանոնադրության նախագծին, հաստատեց հիմնադիր համագումարի հրավիրման օրը և առաջարկեց կազմակերպությունն անվանել «Ռուսաստանի հայերի միություն»(ՌՀՄ)¹:

2000թ. հունիսի 16-ին Մոսկվայում կայացավ «Ռուսաստանի հայերի միություն» համառուսաստանյան հասարակական կազմակերպության հիմնադիր համագումարը, որի աշխատանքներին մասնակցում էին 183 պատգամավոր՝ Ռուսաստանի Դաշնության 44 սուբյեկտներից: Համագումարին ողջունագիր էր հղել ՌԴ նախագահ Վ. Պուտինը, որում մասնավորապես գրված էր. «Մենք գնահատում ենք Ռուսաստանի քաղաքացի հայերի հավասարակշռված և իմաստուն դիրքորոշումը հասարակության զարգացման կարևոր հարցերի նկատմամբ: Ի շնորհիվ նրանց ամրապնդվում են բարեկամական հարաբերություններն ու ռազմավարական գործընկերությունը Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև: Համոզված են, որ Ձեր համագումարի աշխատանքը կնպաստի մեր երկրում քաղաքացիական խաղաղությանն ու համաձայնությանը»²: Համագումարում ՌՀՄ նախագահ ընտրվեց Արա Աբրահամյանը: Ստեղծվեցին նաև կազմակերպության

¹ «Ռուսաստանի հայերի միություն» համառուսաստանյան հասարակական կազմակերպության ընթացիկ արխիվ, На пути к САР, էջ 3:

² Տե՛ս «Ռուսաստանի հայերի միություն» համառուսաստանյան հասարակական կազմակերպության ընթացիկ արխիվ, Первый учредительный съезд общероссийской общественной организации “Союз армян России”, 16 июня 2000 года, էջ 1-2:

Վարչության խորհուրդ և Վերստուգիչ հանձնաժողով, որոնց կազմերում ընտրվեցին Ռուսաստանի գրեթե բոլոր տարածաշրջանների գիտական, ստեղծագործական մտավորականության, գործարար շրջանների աչքի ընկնող հայազգի ներկայացուցիչներ, ինչպես նաև Հայ Առաքելական եկեղեցու սպասավորներ: Համագումարը կազմակերպության գլխավոր խնդիր հռչակեց Ռուսաստանի հայերի համախմբումն ու նրանց կազմակերպված գործունեությունը, ինչպես նաև աշխարհի այլ հայ համայնքների, Հայաստանի Հանրապետության և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հետ արդյունավետ կապերի ու փոխգործակցության անհրաժեշտությունը¹: Այդ խնդրի լուծման ճանապարհին որպես ՌՀՄ գործունեության հիմնական ուղղություններ նախանշվեցին.

սփյուռքը՝ ազգային յուրօրինակության պահպանում (լեզու, մշակույթ, ավանդույթներ) և փոխադարձ սոցիալական աջակցության ցուցաբերում (բժշկական և իրավաբանական օգնություն, աշխատանքի տեղավորում, միջմասնագիտական համագործակցություն, երիտասարդության, վետերանների և փախստականների հետ կապված խնդիրների լուծում),

Հայաստանը՝ ՀՀ-ին և ԼՂՀ-ին բազմաբնույթ աջակցության (տնտեսական, հումանիտար, սոցիալական և այլն) ցուցաբերում, մասնավորապես, աշխատատեղերի ստեղծման և բոլոր ոլորտներում ՀՀ ու ՌԴ միջև ավանդական դաշնակցային կապերի ամրապնդմանը սատարելու նպատակով Հայաստանի Հանրապետության և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տնտեսություններում ներդրումային նախագծերի իրականացում,

Ռուսաստանը՝ աջակցել Ռուսաստանի Դաշնության, որպես ուժեղ, բարգավաճող, ժողովրդավարական երկրի, զարգացման գործին տեղի հայության դրական մասնակցության հարաշարժությամբ²:

Համագումարից հետո, մեկ ամսվա ընթացքում ձևավորվեցին «Ռուսաստանի հայերի միություն» համառուսաստանյան հասարակական կազմակերպության աշխատակազմի կառուցվածքային բոլոր ստորաբաժանումները: Կազմակերպության ղեկավար կազմում, նախագահի տեղակալների պաշտոնով ընդգրկվեցին՝ Մոսկվայի, Ռոստովի մարզերի, Կրասնոդարի, Ստավրոպոլի երկրամասերի և Սանկտ Պետերբուրգի խոշոր հայ հայ համայնքների ղեկավարները: Միաժամանակ, ըստ գործունեության ուղղությունների ձևավորվեցին համապատասխան խմբեր՝ տեղեկատվական-վերլուծական, ֆինանսա-տնտեսական, սոցիալ-իրավական, պետական մարմինների հետ փոխգործակցության, հումանիտար, հասարակական կազմակերպությունների հետ կապերի: 2002թ. օգոստոսին ՌՀՄ մոսկովյան մասնաճյուղին առընթեր ստեղծվեց կազմակերպության երիտասարդական ասոցիացիան:

Այս ամենին զուգընթաց ՌԴ 63 հանրապետություններում, երկրամասերում և մարզերում հիմնվեցին ՌՀՄ տարածաշրջանային մասնաճյուղեր³, որոնք ամբողջ երկրով ակտիվ գործունեություն էին ծավալում միջհամայնական կապերի զարգացման, հայկական նոր եկեղեցիների կառուցման, հների վերականգման, խաչքարերի տեղադրման, կիրակնօրյա դպրոցների և մշակութային կենտրոնների հիմնման,

¹ Տես նույն տեղում, Главная задача “Союза Армян России”, էջ 1:

² Տես նույն տեղում, Цели и основные направления деятельности “Союза Армян России”, էջ 1:

³ Նույն տեղում, Региональные отделения “Союза Армян России”, էջ 1:

պատմական հիշարժան տարելիցների, ազգային տոների, հիշատակի օրերի նշման, մշակութային արժեքների և ազգային ավանդույթների պահպանման, մշակութային զանազան միջոցառումների կազմակերպման, գրքերի հրատարակման ուղղությամբ:

«Ռուսաստանի Հայերի Միության» գործունեության մեջ առանձնահատուկ տեղ էին գրավում Հայոց ցեղասպանության և դրա միջազգային ճանաչման ու դատապարտման խնդիրներին առնչվող հիմնահարցերը: Վերջինների գիտական ուսումնասիրության նպատակով դեռևս 2000թ. հոկտեմբերին Մոսկվայում ստեղծվեց Քաղաքագիտության և միջազգային իրավունքի հայկական ինստիտուտը, որը ղեկավարում էր միջազգային իրավունքի հայտնի մասնագետ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Յուրի Բարսեղովը: ՌՀՄ առաջին կառույցներից հանդիսացող այս հաստատությունում գիտականորեն ուսումնասիրվում էին Հայոց ցեղասպանության, արևելագիտության, կովկասագիտության, հայագիտության, թուրքագիտության, քրդագիտության հետ կապված հիմնախնդիրներ, հրատարակվում էին հիմնարար գիտական աշխատություններ: Այս ինստիտուտի հետ համատեղ, «Ռուսաստանի հայերի միությունը» 2004թ. մայիսին Երևանում կազմակերպեց «Ցեղասպանության գործունը հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման մեջ» խորագրով գիտա-գործնական համաժողով: 2005թ. «Հիշողությունն ընդդեմ մոռացության» վերնագրով հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով հրատարակվեց Հայոց ցեղասպանության մասին պատկերազարդ հանրագիտարան:

Ինչպես վերը նշվեց «Ռուսաստանի հայերի միության» գործունեության կարևորագույն ուղղություններից էր Հայաստանի տնտեսական զարգացմանն աջակցություն ցուցաբերելը: 2004թ. հունիսին, ՌՀՄ ակտիվ մասնակցությամբ, ստեղծվեց «Արտաքին տնտեսական կապերի համառուսաստանյան ասոցիացիան», որի միջոցով հիմնվեցին գործարարների մի շարք երկկողմ ասոցիացիաներ (Ռուսաստան-Ֆրանսիա, Ռուսաստան-Արգենտինա և այլն): Միջազգային տնտեսական հարաբերությունների մեջ ներգրավվում էին նաև հայ գործարարները: 2004թ. հիմնվեց ձեռներեցների հայ-կորեական ասոցիացիան, իսկ նույն թվականի հոկտեմբերին «Արտաքին տնտեսական կապերի համառուսաստանյան ասոցիացիացիայի» աջակցությամբ Երևանում կազմակերպվեց Հայկական միջազգային տնտեսական համաժողով, որին մասնակցեցին ավելի քան 400 գործարարներ Ռուսաստանից, ԱՄՆ-ից, Շվեյցարիայից, Բելգիայից, Իտալիայից, Ուկրաինայից, Իսրայելից Վրաստանից և այլ երկրներից: Ըստ էության, «Ռուսաստանի հայերի միության» գործունեությունն աստիճանաբար դուրս էր գալիս մեկ երկրի սահմաններից, ինչը դեռևս կազմակերպության գործունեության երկրորդ տարում նրա ղեկավարությանը հանգեցրեցրել էր համաշխարհային հայկական կազմակերպության ստեղծման գաղափարին¹: 2002թ. հոկտեմբերին ՌՀՄ-ը Մոսկվայում կազմակերպեց «Աշխարհի հայերը դարերի սահմանագծում և միջազգային հարաբերությունների արդիական հիմնահարցերը» խորագրով միջազգային համաժողով, որի ընթացքում աշխարհի շուրջ 50 երկրներից 300 ներկայացուցիչներ երեք օր շարունակ քննարկում էին հայ ժողովրդի առջև ծառացած խնդիրները: Համաժողովը համաշխարհային հայկական կազմակերպության հիմնման մասին որոշում ընդունեց: 2003թ. հոկտեմբերին Մոսկվայում հրավիրվեց «Համաշխարհային հայկական կոնգրես» կազմակերպության հիմնադիր համագումարը,

¹ Տե՛ս նույն տեղում, Всемирный армянский конгресс, էջ 1-4:

որին մասնակցեցին աշխարհի 52 երկրների հայկական համայնքների, քաղաքական, հասարակական և կրոնական կազմակերպությունների 138 պատվիրակներ: Համագումարի բացման արարողությանը մասնակցեցին ՀՀ և ՌԴ նախագահներ Ռ.Քոչարյանն ու Վ. Պուտինը, ինչպես նաև Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության նախագահ Ա. Դուկասյանը: Կազմակերպության գործունեության գլխավոր ուղղություններ հռչակվեցին՝ նպաստել միջհայկական բազմակողմ հարաբերությունների զարգացմանը և աջակցել սփյուռքի ներուժի ակտիվ ներգրավմանը պատմական հայրենիքի հզորացման գործում¹: Սակայն օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով «Համաշխարհային հայկական կոնգրեսին» մինչ այժմ չի հաջողվել իր շուջն համախմբել աշխարհասփյուռ հայկական կազմակերպություններին և իրապես դառնալ համահայկական կառույց: Իր հարցազրույցներից մեկում ՀՀ Նախագահ Ս.Սարգսյանը անդրադառնալով հայկական սփյուռքին ցավով նշել էր, որ այնուամենայնիվ սփյուռքի մեծ ներուժը չի օգտագործվում. «Ռեսուրսն այնքան մեծ է, որ նույնիսկ 10 տոկոսի օգտագործումը կարող է Հայաստանը դարձնել ամենաբարեկեցիկ երկրներից մեկը: Դա մեզ դեռևս չի հաջողվում...Մեր խնդիրը հենց նրանում է կայանում, որ կարողանանք գործի դնել այդ ռեսուրսը»: Հենց տվյալ խնդրի լուծմանն է նպատակաուղղված նաև «Ռուսաստանի հայերի միություն» կազմակերպության գործունեությունը, որի ստեղծումը կարևոր քայլ հանդիսացավ ՌԴ հայերի համախմբման ճանապարհին: Միաժամանակ, շնորհիվ «Ռուսաստանի հայերի միության» ամենամեծաթիվ և աշխարհագրական առումով խիստ ցրված համայնքում առկա է իր կազմակերպական և կառուցվածքային բնույթով սփյուռքում նոր երևույթ հանդիսացող մարմին, որն ապացուցել է իր կենսունակությունն ու արդյունավետությունը:

Քանալի քառեր՝ Ռուսաստան, հայերի միություն, «Մակո», դաշնակցային կապեր, հայեր, քաղաքացի:

ФОРМИРОВАНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ОБЩЕРОССИЙСКОЙ ОБЩЕСТВЕННОЙ ОРГАНИЗАЦИИ “СОЮЗ АРМЯН РОССИИ” В 2000-2005 ГГ.

Р. АЗИЗБЕКЯН

Кандидат исторических наук,

Первые упоминания об армянах в России относятся к 10-11 векам. В последующих веках также продолжался поток армян в Россию. В годы советской власти были практически ликвидированы созданные на территории Российской империи армянские национальные общины. Новый стимул к национальной самоорганизации российские армяне получили с началом карабахского движения. В конце 1980-х годов в России один за другим стали создаваться армянские национально-культурные общественные организации. После развала СССР процесс формирования армянской диаспоры в России вступил в качественно новую фазу. Ряд представителей российской армянской общины выступили с инициативой создания в России общероссийской армянской организации. Учреждение в июне 2000г. Общероссийской общественной организации <<Союз армян России>> стало важным шагом на пути консолидации российских армян, который своим организационным и структурным характером представляя качественно новое явление в армянской диаспоре, доказал свою жизнеспособность и результативность в деле самоорганизации российских армян. Ее деятельность направлена на сохранение национальной самобытности, оказания помощи исторической родине, содействия упрочения армяно-российских межгосударственных отношений и т.д.

¹ Նույն տեղում:

**“UNION OF ARMENIANS OF RUSSIA” ALL-RUSSIAN NGO: FORMATION AND ACTIVITIES OF
2000-2005**

R. AZIZBEKYAN

Candidate of Historical Sciences

First references about Armenians in Russia refer to 10-11 centuries. During the following centuries the Armenians continue to flow to Russia.

The process of formation of the Armenian Diaspora in Russian Federation goes back to Soviet times, parallel to the national awakening conditioned by the Karabakh movement. In the late 1980s Armenian, national and cultural non-governmental organizations were created in Armenian-populated regions of the country.

Formation of Armenian diaspora in Russia entered a qualitatively new stage after the collapse of the USSR. A number of representatives of Armenian community started formation of an all-Armenian organization. Foundation of the “Union of Armenians of Russia” All-Russian NGO in June of 2000 was an important step in consolidation of Armenians of Russian Federation, which by its organizational and structural nature became a qualitatively new phenomenon in diaspora, and proved its viability and effectiveness for self-organization of Armenians in Russia. Its activities aimed at preservation of national uniqueness, support to historical homeland, and consolidation of the Armenian-Russian intergovernmental relations and so on.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՆՅՈՒԹԻ ԿԱՌՈՒՅՎԱԾՔԸ ԵՎ ՆՐԱ ԴԱՍԱՎԱՆԴՄԱՆ ՄԵԹՈԴԻԿԱՆ

Ք. Խ. ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հայցորդ,
ԳՊՀ պատմության ամբիոնի լաբորանտ, ասիստենտ

Պատմական կրթության գլխավոր տարրը գիտելիքներն են: Նրանք իրենց մեջ ընդգրկում են տեղեկություններ պատմական ճանաչողության վերաբերյալ՝ կենտրոնացնելով մարդկության կուտակած սոցիալական փորձը, ստեղծում են հասարակության զարգացման գիտական նկարագիրը, պատկերացում տալիս իրականության մասին: Պատմական գիտելիքների կառուցվածքը իր մեջ ներառում է պատմության գիտության ճանաչողությունը, նրա բովանդակությունը, պատմական նյութի հետ գործունեության ձևերը:

Ուսուցման գործընթացում սովորողներն աստիճանաբար տիրապետում են այնպիսի հասկացությունների, ինչպիսիք են փաստը, իրադարձությունը, երևույթը և գործընթացը:

Փաստը իրականության մի հատված է, լատիներենից թարգմանված նշանակում է կատարված է, կատարվում է: Պատմության մեջ փաստ է այն իրողությունը, որը կատարված է, որի պատճառները գալիս են անցյալից, սակայն իր հետևանքները թողել է ապագայի համար:

Օրինակ՝ Տիգրան Մեծի գահ բարձրանալը, Հայաստանի խորհրդայնացումը և այլն:

Փաստը անկրկնելի է, պատմական գործընթացների ուսումնասիրության ընթացքում փաստերը անգնահատելի են, նրանք անհրաժեշտ են, որպեսզի որոշվեն և համեմատվեն պատմական պատճառահետևանքային կապերը ուսուցման գործընթացում: Փաստերի համակարգումը և ընդհանրացումը պատմության ճանաչման հիմնական միջոցներն են:

Փաստը որպես այդպիսին կարելի է բաժանել առաջին և երկրորդ կարգերի: Երկրորդային փաստերը բացահայտում են առաջնային փաստը: Սակայն երկրորդական փաստերը առանձին վերցրած նույնպես առաջնային կարող են լինել:

Օրինակ՝

Ռուս-թուրքական 1877-78թթ. պատերազմը առաջնային փաստ է, իսկ Բալկանյան ճակատամարտը երկրորդային:

Առաջնային փաստ	Փաստի էությունը	Երկրորդային փաստ	Փաստի էությունը
Ռուս-թուրքական 1877-78թթ. պատերազմ		Բալկանյան ճակատ	

Տարբեր կարգի փաստերի համադրումից առաջ է գալիս պատմական իրադարձությունը:

Այսպիսով՝ փաստերի կարևորությունից է կախված նրանց լուսաբանման աստիճանը: Դասի ժամանակ բերված ամեն մի փաստ պետք է բացահայտի նրա

էութիւնը, նպաստի հիմնական տեսական իրավիճակների և պատճառահետևանքային կապերի բացահայտմանը:

Օրինակ՝

Փաստը	Թվականը	Էութիւնը	Պատճառները	Նշանակութիւնը

Իրադարձութիւնները առանձնահատուկ, եզակի փաստեր են: Իրադարձութիւնները տեղի են ունենում որոշակի պայմաններում և որոշակի շրջանակի մարդկանց մասնակցությամբ, նրանք խիստ տեղայնացված են ժամանակի և տարածության մեջ:

Օրինակ՝ Ֆիդայական շարժումները, Ազգային ազատագրական շարժումները 18-րդ դարում և այլն:

Իրադարձութիւնը	Ժամանակաշրջանը	Էութիւնը	Պատճառները	Նշանակութիւնը

Երևոյթները դրանք ընդհանուր հասկացութիւններ են (ապստամբութիւն, հեղափոխութիւն և այլն): Երևոյթը դա հասարակության պատմության մեջ ինչ-որ նորույթ է, որը երբևէ չի եղել:

Օրինակ՝ Նախնադարյան համայնական հասարակութիւնում կրակի, նետ ու աղեղի գյուտը և այլն:

Երևոյթի անվանումը	Ծիշտ	Ժամանակաշրջանը	Էութիւնը	Պատճառները	Նշանակութիւնը

Պատմական երևոյթների ծագման դյուրըմբռնելիութիւնը մատչելի ձևով կարելի է ցուցադրել պատճառահետևանքային կապերի միջոցով: Նոր երևոյթները պարզաբանելուց առաջ կարևոր է այնպես բացատրել դրանց պատճառները, որ սովորողները ընկալեն և յուրացնեն դրանց առաջադիմական նշանակութիւնը, և նրանց մոտ տրամաբանորեն ընկալելի լինի երևոյթների առաջացումը, ընթացքն ու անգամ արդյունքները:

Օրինակ՝ Հեղափոխութիւնները բերում են հասարակականքաղաքական փոփոխութիւններ, իսկ մինչ այդ անհրաժեշտ է երկարատև պատմական մի ժամանակաշրջան, համապատասխան սոցիալտնտեսական և քաղաքական պայմանների առկայութիւն, դասակարգային հակասութիւններ, որոնք իրենց հետ բերում են հասարակական նոր գիտակցութիւն և այլն:

Գործընթացները զարգացման փուլերի հաջորդական փոփոխութիւններն են, այսինքն պատմական որոշակի ժամանակաշրջանում տեղի ունեցող հասարակական, քաղաքական, մշակութային փոփոխութիւններ՝ հասարակության ներսում:

Օրինակ՝ Կոլեկտիվացումը, ՆԷՊը, Ինդուստրացումը և այլն:

Գործընթացի ուսուցումը սկսվում է փաստերի յուրացումից և որպեսզի լսարանի մոտ պահպանվի հետաքրքրությունը , պետք է ներկայացնել հետաքրքիր փաստեր:

Օրինակ՝

Գործընթացի անվանումը	ճիշտ	Ժամանակաշրջանը	Էությունը	Պատճառները	Նշանակությունը

Պատմական նյութի դասավանդման մեթոդները /եղանակները/

Մեթոդ (հուն. *Metodos* բառացի՝ «դեպի որևէ բան տանող ուղի») - ամենաընդհանուր նշանակությամբ՝ նպատակին հասնելու եղանակ:

Մեթոդը հանդիսանում է կապող օղակ նախատեսված նպատակների և վերջնական արդյունքների միջև: Մեթոդը դասախոսի և լսարանի փախհամաձայնեցված գործունեությունն է ուսուցման գործընթացում, որը ուղղված է սահմանված նպատակներին հասնելու համար: Մեթոդի բաղադրիչները եղանակներն են: Եղանակ ասելով հասկանում ենք գործունեություն առարկայի հետ, ինչպես բանավոր, այնպես էլ գրավոր:

1. Պատումի /բովանդակային և կարճ/

Պատումը որոշակի պատմական բովանդակություն ունեցող նյութի զգացմունքային մանրամասն նկարագրումն է, որը հաճախ աչքի է ընկնում նաև դրամատիզմով:

Պատումի հիմքում ընկած են հակասական իրավիճակները՝ զարգանալով համապատասխանաբար սյուժետային սխեմայով, որտեղ ընկած են իրավիճակներ և հերոսների կողմից կատարվող դրական կամ բացասական իրադարձություններ: Այս գործընթացից հետո պատումը հասցվում է իր գագաթնակետին կամ հանգույցին, որից հետո՝ իր տրամաբանական ավարտին: Պատումի ընթացքում դասախոսը կիրառում է քարտեզներ, նկարազարդումներ, ռազմական գործունեության սխեմաներ:

2. Զրույց

Զրույցին դասախոսը անցնում է բարդ հիմնախնդիրների ուսումնասիրման ժամանակ, լսարանի ճանաչողական գործունեությունը ակտիվացնելու նպատակով: Մեթոդիկայում նման զրույցը անվանում են էվրիստիկական: Նման զրույցի ընթացքում դասախոսը լսարանին առաջարկում է հարցեր, որոնք ենթակա են ուսումնասիրման, դրդում են նրանց մտածել, գտնել անհայտը և ձեռք բերել համապատասխան գիտելիքներ:

Սովորողների մտավոր գործունեության եղանակները

Մտավոր գործունեության եղանակը պատասխանում է ո՞վ, ե՞րբ, ինչու՞, ինչպե՞ս, որտե՞ղ հարցերին: Այս եղանակի մեջ մտնում են վերլուծությունը, համեմատումը, ապացուցումը:

3. Վերլուծում, համադրում և համեմատում: Պատմական նյութի ամբողջական մասերի բաժանումը կոչվում է վերլուծություն, իսկ հակառակ երևույթը՝ համադրում: Համադրումը մտածողության տարբեր մասերի միավորումն է մեկ ամբողջության մեջ՝ այսինքն նրանց միջև եղած կապերի բացահայտումը:

Օրինակ՝

Միասնական աշխատանքը, ընդհանուր սեփականությունը, տոտեմիզմը, էքսոգամիան և հետերիզմը բնորոշ են վաղ նախնադարյան հասարակությանը:

4. Համեմատումը ընդհանուրի և առանձնահատուկի բացահայտումն է:
 Համեմատումը շատ ավելի հեշտ է, երբ տրվում է աղյուսակով:
 Օրինակ՝

Թվական	Արտաշեսյան դինաստիա	Արշակունիների դինաստիա	Ընդհանրությունները

- Համեմատման ժամանակ պետք է հաշվի առնել հետևյալը.
- Վերլուծել նյութը և գտնել համեմատման ենթակա նյութերը
 - Համեմատել արդյունքները և կատարել եզրահանգումներ
5. Ապացուցման եղանակը կիրառվում է հասկացությունների, երևույթների էությունը հասկանալու ժամանակ: Ցանկացած խնդրի հիմնավորման համար անհրաժեշտ է հիմք և հստակ հիմնավորում
- Ապացուցման համար նյութ են հանդիսանում փաստաթղթերն ու վիճակագրական տվյալները, որի համար սովորողներին պետք է հետևյալը.
- Պարզել և ձևակերպել մտքեր
 - Հիմնավորել փաստերով
 - Կատարել եզրահանգումներ:

6. Զննականություն: Ուսումնառության ընթացքում սովորողների մոտ ձևավորվող կերպարային պատկերացումներն ու հասկացությունները պատմական անցյալի վերաբերյալ կոչվում է զննականություն:

1632թ. Յան Ամուս Կոմենսկին «Մեծ Դիդակտիկա» գրքում գրում է, որ այն ինչ կարելի է պատկերացնել զգայարանների ընկալմամբ, տեսնելով, լսելով, հոտառությամբ, դա զննականություն է:

7. Ուսումնական նկարները պատմության դասի ժամանակ:
 Ուսումնական նկարները բաժանվում են 3 տեսակի:
 Իրադարձումային նկարները պատկերացում են տալիս եզակի իրադարձությունների մասին:

Օրինակ՝ Ավարայրի ճակատամարտը

Տիպաբանական նկարները վերարտադրում են կրկնվող պատմական փաստերը, իրադարձությունները, որոնք տիպիկ են տվյալ դարաշրջանին:

Օրինակ՝ Բեռլինի վեհաժողով

Պատմամշակութային նկարները ծանոթացնում են կենցաղային առարկաներին նյութական մշակույթի հուշարձաններին:

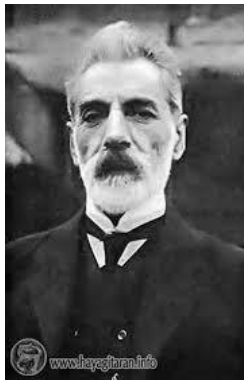
Դասի ժամանակ նկարը օգտագործում են տարբեր նպատակներով: Մի դասի ընթացքում չի կարելի օգտագործել 3-5 նկարից ավել, քանի որ նկարները արդեն կկորցնեն իրենց կրթամշակութային իմաստը:

Օրինակ՝

Պատմության դասավանդման ընթացքում կարևոր դեր են կատարում պատմական խոշոր գործիչների դիմանկարների ցուցադրումը, որի նպատակն է հասկանալ տվյալ ժամանակաշրջանի հասարակական-քաղաքական ացուղարձերից:

Օրինակ՝ Հովհաննես Քաջազնունի

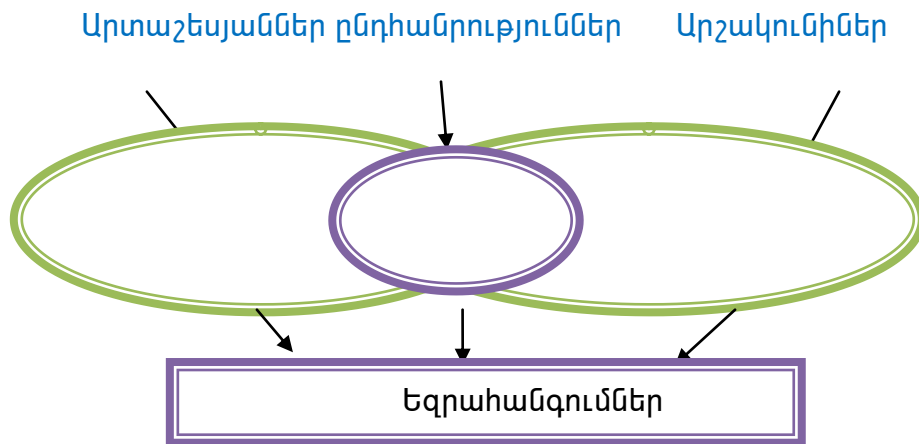
8. Պայմանական գրաֆիկական զննականության օգտագործումը:

Պայմանական գրաֆիկական զննականության մեջ մտնում են սխեմաները, դիագրամաները, գրաֆիկները և այլն: Որոնց նպատակն է ցույց տալ պատմական իրադարձությունների մեջ եղած էական կապերի զարգացումը:

Սխեմաները իրենցից ներկայացնում են գծագրեր, որտեղ ներկայացված են պատմական երևույթների կապերի ու հարաբերությունների հատկանիշները: դրանք

օգտագործվում են պատմական երևույթների համեմատման, նրանց զարգացման միտումների, ինչպես նաև պատմական երևույթների ընդհանրացման և համակարգման նպատակով:

Օրինակ՝ Վենիի գծապատկեր

Օրինակ՝ Պայմանագրերի վերլուծություն

Իրավական կողմը	Քարոյական կողմը	Արդյունքները

9.Քարտեզներ: Պատմության կրթության և զագացման խնդրում մեծ դեր են կատարում քարտեզները, ատլասները, որոնց հիմնական նպատակն է բացահայտել պատմական փաստերի, երևույթների, գործընթացների աշխարհագրական միջավայրը և տեղը:

Պատմական քարտեզները ստեղծվում են աշխարհագրականի հիմքի վրա և իրենցից ներկայացնում են պատմական ժամանակաշրջանի փոքրացված պատկերը:

Պատմական քարտեզները տարբերվում են աշխարհագրականից նրանով, որ ամբողջությամբ վերականգնում են տվյալ ժամանակաշրջանի պատմական իրողությունը, հասարակական-քաղաքական իրադարձությունները:

Պատմական քարտեզների ուսումնասիրության համար կարևոր են նրա պայմանական նշանները:

Օրինակ՝

- Ռազմական ներխուժումները կարճ ընդհատվող սլաքներով
- Մարդկանց տեղաշարժը ներկայացված է երկար ընդհատվող սլաքներով

- ճակատամարտի վայրերը խաչող սրերով, կամ հրանոթներով

- Ապստամբության վայրերը խոշոր կետերով
- Արդյունաբերական վայրերը՝ ծխնելույզներով:

Պատմական քարտեզները բաժանում ենք երեք տիպի.

2. Ընդհանրացնող
3. Թեմատիկ
4. Գծանկարային

Ընդհանրացնող քարտեզները պատկերում են պատմական որոշակի ժամանակաշրջան և տարածք:

Օրինակ՝ Հայաստանը Տիգրան Մեծի օրոք

Թեմատիկ քարտեզները պատկերում են պատմական իրադարձություններ և գործընթացներ:

Օրինակ՝ Կիևյան Ռուսիայի մասնատումը

Գծանկարային քարտեզները պատկերում են կոնկրետ փաստ, երևույթ կամ իրադարձություն:

Օրինակ՝ Երևանի գրավումը

Պատմության դասերի ընթացքում դասավանդողի խոսքը պարտադիր պետք է ուղեկցվի քարտեզի ցուցադրումով, որը նպաստում է սովորողների մոտ ճանաչողության հմտությունների զարգացմանը:

Խորհրդային Հայաստանում գերիշխող է եղել ուսուցման ավանդական համակարգը՝ «սովորիր-պատմիր»: Այսօր այն ճգնաժամ է ապրում՝ ելնելով հասարակության օրավուր փոփոխվող պահանջներից: Կրթական համակարգում աստիճանաբար գերիշխող են դառնում գերմանացի փիլիսոփա Ի.Կանտի այն դատողությունը, որ սովորեցնել պետք է ոչ թե մտքերով, այլ մտածողությամբ:

Բանալի քառեր՝ պատմություն, մեթոդ, փաստ, հետևանք, իրադարձություն, եղանակ, զննականություն, դասավանդում:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Մեթոդական ձեռնարկ ուսուցչի համար. Հայոց պատմության 6-7րդ դասարաններ, Երևան, 2008:
2. Մեթոդական ձեռնարկ ուսուցչի համար. Հայոց պատմության 8-9րդ դասարաններ, Երևան, 2008:
3. Մեթոդական ձեռնարկ ուսուցչի համար. Ընդհանուր պատմության 6-7րդ դասարաններ, Երևան, 2008:
4. Մեթոդական ձեռնարկ ուսուցչի համար. Նոր և նորագույն 8-9րդ դասարաններ, Երևան, 2008:
5. Մեթոդական ձեռնարկ ուսուցչի համար. Հայոց պատմություն /Ընդհանուր և բնագիտամաթեմատիկական հոսքեր/, Երևան, 2009:
6. Մեթոդական ձեռնարկ ուսուցչի համար. Հայոց պատմություն /հումանիտար հոսքեր/, Երևան, 2009:
7. Մեթոդական ձեռնարկ ուսուցչի համար. Ընդհանուր պատմություն /Ընդհանուր և բնագիտամաթեմատիկական հոսքեր/, Երևան, 2009:
8. Մեթոդական ձեռնարկ ուսուցչի համար. Ընդհանուր պատմություն /հումանիտար հոսքեր/, Երևան, 2009:
9. Հր. Ղևոնդյան, Պատմության դասավանդման մեթոդիկա, Երևան, 2001:
10. Ա. Մովսիսյան, Ուղվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության, Երևան, 1958:
11. Ս. Սիմոնյան, Ակնարկներ հայ դպրոցի և մանկավարժական մտքի պատմության, Երևան, 1977:
12. Ի. Ղարաբյոզյան, Միջառարկայական կապերի օգտագործումը պատմության դասերին, Երևան 1982:
13. Պ. Թադևոսյան, Միջառարկայական կապերը պատմության ուսուցման պրոցեսում, Երևան, 1984:
14. Հ. Պապոյան, պատմության դասավանդման մեթոդիկան դպրոցում, Երևան, 2013:
15. А.П. Очерки развития исторического образования в СССР. – М.: 1961.
16. Вагин А. А. Методика обучения истории в средней школе. М., 1972.
17. Вяземский Е. Е., Стрелова О. Е. Методика преподавания истории в школе. – М., 2001.
18. Настольная книга учителя истории. 511 классы /Авт.–сост. М.Н. Чернова.– М.: 2006.
19. Методика обучения истории в средней школе. Пособие для учителей. В 2-х ч. /Отв. Ред. Ф.П. Коровкин, Н.Г. Даури. – М.: 1978.
20. Методика преподавания истории в средней школе: Учебное пособие /Под ред. С.А. Ежовой. – М.: 1986.
21. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР с древнейших времен до конца XVII в. М., 1989.
22. Степанищев А.Т. Методика преподавания и изучения истории. М.: 2002. Ч. 1.
23. Степанищев А.Т. Методика преподавания и изучения истории. М.: 2002. Ч. 2.
24. Степанищев А.Т. История Отечества: преподавание в школе: Учеб. пособие. – М.: 2001.
25. Шоган В.В. Методика преподавания истории в школе. Уроки истории нового поколения, Ростов–на–Дону., 2005.
26. Шоган В.В. Методика преподавания истории в школе. – Ростов – на Дону., 2007.
27. Короткова М.В. Наглядность на уроках истории. – М., 2001.

СТРУКТУРА ИСТОРИЧЕСКОГО МАТЕРИАЛА И МЕТОДИКА ЕГО ПРЕПОДАВАНИЯ

К. Х. АЙРАПЕТЯН

*Соискатель института истории НАН,
лаборант кафедры истории ГГУ, ассистент*

Цель данной статьи- основываясь на структуре исторического материала, употребляя современные методы в преподавании истории (очерк, беседа, наблюдение, рисунки, графические изображения) превратить преподавание истории в более доступный для аудитории.

THE STRUCTURE OF HISTORICAL MATERIAL AND METHODS OF TEACHING

Q. KH. HAYRAPETYAN

Researcher of History Institute, NAS RA
Laboratory Assistant of GSU History Chair, Lecturer

This article aims to make history teaching more affordable and accessible for audience based on the structure of historical material, using modern methods of teaching history: sketches, conversation, graphics, pictures and so on.

**ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ ԲՈՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՄԱՆ
ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ 1988թ.**

/պատմության ադրբեջանական կեղծարարությունների համատեքստում/

Ա. Ա. ՀԱԿՈՒԲՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու,

ԳՊՀ պատմության ամբիոնի դասախոս

Ադրբեջանում վերջին քսան տարիների իրադարձությունների շուրջ. ծավալվող դիսկուրսը հասել է հանգրվանի, երբ ոչ միայն խեղաթուրվում, ժխտվում կամ կեղծվում են Հայաստանի պատմության վաղ անցյալի բազմաթիվ իրադարձություններ, այլև այդ հենքի վրա եթեիկ բռնությունների սկզբնավորման խնդիրը դարաբաղյան իրադարձությունների համատեքստում և ԽՍՀՄ օրոք աննախադեպ եթեիկ բռնության օրինակ և խորհրդանիշ դարձած սումգայիթյան ջարդերի իրողությունը:

Հայտնի է, որ հիշողությունը՝ որպես հասարակական ու մշակութային երևույթ, ազգակերտման ու պետականերտման քաղաքականության կարևոր գործիքներից է, որը ենթադրում է ոչ միայն ազգի, խմբի կամ պետության համար կարևոր իրադարձությունների ամրագրում վերջիններիս կոլեկտիվ կամ պատմական հիշողության մեջ, կոլեկտիվ, հանրային հիշատակումներ, այլև պատմական «ամենեզիա» կամ մոռացում այն իրողությունների, որոնք այդ քաղաքականության ուղղվածության համատեքստում նպատկահարմար չէ հիշելը:¹

Անշուշտ, մոռացման կամ պատմական ամենեզիայի տարբեր դրսևորումներ կան, կա նաև «հակահիշողություն» երևույթը, որի տակ նկատի է առնվում այն երևույթները, որոնք հակասում են կամ իրենց տեղը չեն գտնում հիշողության քաղաքականության ընդհանուր ուղղվածության մեջ:² Միևնույն ժամանակ պարտադիր չէ, որ «հակահիշողությունը» ենթադրի մոռացում, ժխտում կամ նենգափոխում: Այն նույնպես հիշողության մի մաս է:

Այլ է խնդիրը, երբ հասարակական, քաղաքական դիսկուրսը և հիշողության ընդհանուր քաղաքականությունը հանգեցնում են ժխտմանը, մոռացմանը, կեղծմանը:

Սումգայիթյան իրադարձությունների և դարաբաղյան դեպքերի համատեքստում բռնությունների խնդրի շուրջ ադրբեջանական դիսկուրսը ունեցել է զարգացման ու փոփոխությունների իր դինամիկան, որի հիմքում, սակայն, հակահայկական ակտիվ քաղաքականությունն է:

Ադրբեջանական իրականության մեջ դարաբաղյան իրադարձությունների համատեքստում եթեիկ բռնությունների սկզբնավորման խնդրի շուրջ առկա են հետևյալ կեղծ մոտեցումները, որոնք տեղ են գտնում ժամանակակից պատմության վերաբերյալ ադրբեջանական տարբեր հրատարակություններում, այդ իրադարձությունների շուրջ

¹ Հիշողության երևույթի հետ կապված տեսական հարցադրումների մասին, տե՛ս օրինակ՝ Հ. Մարության, Հիշողության դերն ազգային ինքնության կառուցվածքում, Երևան, 2006.

² Տե՛ս օրինակ՝ Nora P. ed., Les Lieux de mémoire, Volume 1-7: Paris: Edition Gallimard. 1984-1992.

Representations, UC Press (JSTOR): see special issues on Memory and Counter-Memory vol. 26 (Spring 1989).

պաշտոնական և տարատեսակ “փորձագիտական” մեկնաբանություններում ու տեսակետներում:

Առաջին՝ իբր դրանք՝ Ադրբեջանում “հայերի նկատմամբ բռնությունները” օրինակ՝ Սումգայիթյան ջարդերը, կազմակերպել են հենց իրենք հայերը: Այս մոտեցումը ձևակերպվել է դեռևս 1989թ. Ադրբեջանի ԳԱ նախագահ, ակադեմիկոս Զ. Բունիաթովի կողմից¹: Պետք նշել, որ մինչ Զ. Բունիաթովի կողմից այն առաջադրելը, ադրբեջանական հանրության մեջ արդեն իսկ սումգայիթյան իրադարձությունները “ընդունելի է” էին դարձել և ոճրագործները հանրայնորեն հարոսացվել էին²:

Այս մոտեցումը՝ Սումգայիթում “հայերի մասնակցությունն իրենց իսկ ազգակիցների սպանությանը” ձևակերպմամբ, իր արտահայտությունն է գտել նաև վերջերս Ադրբեջանի ԳԱ ակադեմիկոս, նախագահի աշխատակազմի ղեկավար Ռ. Մեհտիևի “Գորիս 2010” հոդվածում³: Հաշվի առնելով՝ հեղինակի պաշտոնական դիրքն ու հոդվածի բնույթը, կարելի է ասել, որ այն ունի ուղղորդիչ և հայեցակարգային բնույթ, միևնույն ժամանակ այն ցույց է տալիս այդ դրույթի կիրառման շարունակական բնույթը ադրբեջանական հասարակության մեջ անցած քսան տարիների ընթացքում:

Երկրորդ կեղծ մոտեցումն այն է, որ Ադրբեջանում հայերի նկատմամբ բռնությունների սկզբնավորումը պայմանավորված է համարվում արդեն իսկ հայերի կողմից իբր ադրբեջանցիների նկատմամբ կիրառված բռնությամբ: Տվյալ դեպքում կեղծիքի միջոցով իրադարձությունների փոխատեղում է կատարվում զոհի ու բռնարարի միջև:

Այս մոտեցումն իր զինանոցում օգտագործում է արտաքուստ աննշան թվացող ինչ-ինչ “դետալներ” ու “մանրամասնություններ”, “վկայություններ”, որոնք իբր թե ԽՍՀՄ օրոք պատված են եղել գաղտնիության շղարշով ու հանկարծ, օրինակ, տարօրինակ կերպով ի հայտ են գալիս իրադարձություններից քսան տարի անց: Այս մոտեցման առաջամարտիկը ադրբեջանցի պատմաբան Ա. Յունուսովն է: Այս մոտեցումը, կարծում ենք, բավական վտանգավոր է, քանի որ առաջին հայացքից այդ “մանրամասնությունները”, “վկայությունները” կարող են էական չթվալ, սակայն դրանք հրամցվում են որպես տեղի ունեցած փաստեր, և հենց դրանց միջոցով էլ կառուցվում կեղծ իրականություն՝ պատճառահետևանքային կապերի փոխատեղման ու նեոգափոխման միջոցով:

Հաշվի առնելով, որ Ա. Յունուսովը որոշակի առումով ընկալելի է միջազգային տարբեր փորձագիտական շրջանակների կողմից, ապա նրա կողմից ներկայացված այդ “վկայություններն” ու “մանրամասնությունները”, տարածվում են նաև այդ խողովակով՝ դուրս գալով նեղ շրջանակներից: Դրա օրինակներից է բրիտանացի հեղինակ Թ. դը Վաալի աշխատության մեջ Ա. Յունուսովի առաջադրած տեսակետները, “մանրամասնությունները” ու “վկայությունները” առանց պատշաճ քննության ու վերլուծման՝

¹ 3.Бунятов, Почему Сумгаит? (Елм, маі 13, N19, 1989) // Азербайджанская аргументация и ее опровержение. Ер., 1989, с. 21-26.

² Теперь я знаю, что чувствовали евреи Германии в 1939 году (Бакинскіуі дневник) // Круг (KRUG), еженедельник, Тель-Авив, 23.07.1989; Нагорный Карабах и вокруг него... глазами независимых наблюдателей. Сост. С.Зоян, Г.Мурзоян, Ер., 1991, с. 178-185.

³ Рамиз Мехтиев, **Горис – 2010: сезон театра абсурда**, <http://ru.trend.az/regions/scaucasus/azerbaijan/1773914.html>

որպես օբյեկտիվ փաստեր ներկայացնելը: Խոսքը նախ և առաջ վերաբերում է “ղափանյան” և “աղղամյան” դեպքերին:¹

Այս մոտեցման միջոցով է կառուցվում դարաբաղյան իրադարձությունների զարգացման ու ժամանակագրության ադրբեջանական տարբերակը, որն իր արտահայտությունն է գտնում նաև միջազգային հրատարակություններում:² Ըստ այդմ էլ՝ համարվում է, որ դեռևս 1987թ. վերջերին ՀԽՍՀ Ղափանի ու Մեղրի շրջանում բնակվող ադրբեջանցիների նկատմամբ տեղի են ունեցել բռնություններ և վերջիններս մասսայաբար հեռացել են Ադրբեջան:

Խնդրի կարևորությունը միայն այն չէ, որ կատարվում է դարաբաղյան իրադարձությունների սկզբնական փուլում տեղի ունեցած էթնիկ բռնության երևույթների կեղծում կամ նենգափոխում, այլ այն, որ դրա միջոցով ըստ էության խրախուսվում է հետագա բռնությունների հնարավորությունները, քանի որ որևէ մեկը պատասխանատու չի զգում տեղի ունեցած զանգվածային ջարդերի ու սպանությունների համար: Եվ եթե պատասխանատու է, ապա, ըստ ադրբեջանական տարբերակի, ապա դա “հայերն են”:

Տվյալ դեպքում ոչ վաղ անցյալում տեղի ունեցած փաստերի կեղծումն ու նենգափոխումը վերաբերում է ոչ միայն գիտական, հետազոտական ոլորտին, այլև ուղղակիորեն առնչվում է անվտանգության խնդիրներին և ունի քաղաքական նշանակություն:

Արդ, ինչպե՞ս են դրսևորվում վերը նշված մոտեցումները դարաբաղյան իրադարձությունների համատեքստում բռնությունների սկզբնավորման վերաբերյալ ադրբեջանական մեկնաբանություններում, և որո՞նք էին այն գործոններն ու նախադրյալները, որոնք պայմանավորվեցին բռնությունների սկզբնավորումը:

Էթնիկ բռնության խնդիրների ու այն պայմանավորող գործընթացների առումով կարևոր է ոչ միայն բռնության շուրջ հետագա դիսկուրսը, այլև այն դիսկուրսը, որն անմիջականորեն հանգեցնում բռնության՝ որոշակի գաղափարների շուրջ համխմբելով մարդկանց՝ մեկ այլ խմբի դեմ ու մղելով նրանց խմբային բռնությունների:

Ղարաբաղյան շարժման համատեքստում բռնությունների սկզբնավորման երկու խոշոր դեպքերի՝ աղղամյան ու սունգալիթյան իրադարձությունների շուրջ ադրբեջանական ներքին դիսկուրսը կառուցվում էր հայերի “ոտնձգություններին” պատասխան տալու, հայերի կողմից իբր ադրբեջանցիների նկատմամբ բռնություններ կիրառելու կեղծ լուրերի տարածման միջոցով, որը և լեգիտիմացնում էր բռնությունները:

Մինչ Ադրբեջանի կազմից դուրս գալու և Հայաստանին միանալու մասին 1988թ. փետրվարի 20-ի ԼՂԻՄ մարզային խորհրդի որոշումը Լեռնային Ղարաբաղի մայրաքաղաք Ստեփանակերտում այդ պահանջով սկսվում են միտինգներ: Առաջին միտինգը տեղի է ունենում փետրվարի 14-ին, իսկ այդ օրը երեկոյան մարզային ղեկավարության հետ խորհրդակցության ժամանակ Ադրբեջանի կենտկոմի բաժնի

¹ Т. де Ваал. Черный сад: Армения и Азербайджан между миром и войной. М., 2005, с.34-35, 39 - 40.

² Օրինակ՝ տե՛ս Accord, an international review of peace initiatives, 2005, 17, Пределы возможностей лидеров: элиты и общества в нагорно-карабахском мирном процессе, под ред. А. Броерс, стр. 50, 95

վարիչ Ասադովը հայտարարում է, որ հարյուր հազար ադրբեջանցիներ պատրաստ են ցանկացած պահի ներխուժել Ղարաբաղ և կազմակերպել արյունալի սպանդ¹:

Հիշյալ հարցադրումը ցույց է տալիս, որ հենց սկզբից ևեթ ադրբեջանական հասարակությունում առկա է խնդրի էթնիկացման և էթնիկ բռնության լեգիտիմիզացիայի ծրագրում: Դեպքերի հետագա զարգացումը ցույց տվեց նման տրամադրությունների զարգացման միտումները:

Երևույթների շուրջ երկու հասարակություններում ընկալումները հակադիր էին. եթե հայերի պարագայում, ղարաբաղյան հարցը քաղաքական պայքար ու խնդիր էր, ապա ադրբեջանցիների ընկալմամբ այն արդեն իսկ էթնիկական կոնֆլիկտ էր, այստեղից էլ գալիս էր «հայերին պատժելու» ձգտումը: Այսինքն, «պատասխանը» տրվում էր էթնիկ մակարդակում, ընդ որում հենց սկզբից ևեթ գործիք է դառնում բռնության դրսևորումները, կամ դրանց փորձերը՝ որպես քաղաքական վարքի ձև, համենայն դեպս նման մտայնության առկայությունը մինչ Սումգայիթը արդեն առկա էր:

1988թ. փետրվարի 22-ին ադրբեջանական Ադդամ քաղաքից բազմահազար ամբոխը շարժվում է դեպի Լեռնային Ղարաբաղ՝ ճանապարհին ջարդուփշուր անելով ամեն ինչ²: Հայերին «դաս տալու» համար բացի Ադդամից, Ղարաբաղ են շարժվում նաև Բարդայի բնակիչները, որոնք միանում են ադդամյան ամբոխին³: Հիշյալ փաստը ցույց է տալիս ադրբեջանական հանրությունում հայերի նկատմամբ բռնության թույլատրելիության մասին ներքին դիսկուրսի առկայության մասին, որը և լեգիտիմիզացնում էր այդ երևույթները:

Ադրբեջանցիների շրջանում տարածվում էին լուրեր, թե հայերը իբր բռնություններ են գործադրում կամ սպանել են ադրբեջանցիներին իրենց հավաքների ժամանակ⁴, որը ենթադրում էր հայերի նկատմամբ բռնության լեգիտիմիզացիա:

Ադդամյան բռնարշավը նպատակ ուներ «վախեցնել»⁵, «դաս տալ» հայերին⁶ և «կարգուկանոն հաստատել» ԼՂԻՄ-ի հայկական գյուղերում⁷: Ասկերանի մատույցներում ամբոխը կանգնեցվում է, զոհվում են երկու ադրբեջանցիներ: Ձոհերից մեկը սպանվում է հենց ադրբեջանցիների կողմից, մյուսի մահվան հանգամանքները հայտնի չեն⁸:

Այս դեպքերը Ադրբեջանում զանազան սադրիչ ու կեղծ լուրերի տարածման պատճառ են հանդիսանում⁹: Ադրբեջանում անմիջապես լուրեր են տարածվում, թե երկու երիտասարդներին սպանել են հայերը¹⁰: Ակնհայտ է, որ դեպքերի հիշյալ

¹ Ал. Василевский. Туча в горах // Аврора, 1988, N 10, Нагорный Карабах и вокруг него... глазами независимых наблюдателей. Сост. С. Золян, Г. Мирзоян, Ер., 1991, с. 78.

² Ал.Василевский. Туча в горах // Аврора, 1988, N 10, Нагорный Карабах и вокруг него... глазами независимых наблюдателей. с. 78.

³ Р. Агаев, З. Ализаде, Азербайджан: конец второй республики (1988-1993), Москва, 2006, с. 307-308.

⁴ L.Abrahamian. Armenian Identity in a Changing World. Costa Mesa, CA, 2006, p. 262.

⁵ Թ. Հակոբյան, Կանաչ ու սև. արցախյան օրագիր, Երևան-Ստեփանակերտ, 2008, էջ 31-32:

⁶ Р. Агаев, З. Ализаде, ԳԶՎ. աշխ., թ. 307-308.

⁷ Վ.Կրիվապուսկով, Խռովահույզ Ղարաբաղ, Երևան, 2008, էջ 84-85:

⁸ Ал.Василевский. ԳԶՎ. աշխ., թ. 78.

⁹ Р. Агаев, З. Ализаде, ԳԶՎ. աշխ., թ. 307-308.

¹⁰ Թ. Հակոբյան, ԳԶՎ.աշխ., էջ 34.

մեկնաբանությունը կառուցում է «զոհի» կերպար՝ առանց տարբերակելու պատճառահետևանքային կապերը, ավելին՝ կառուցելով երևույթի կեղծ տրամաբանություն¹:

Եթե ադրբեջանական միջավայրում աղդամյան զոհերի «մեղավոր» դառնում են հայերը, ապա հայկական միջավայրում հանդգլած էին, որ երկու երիտասարդ ջարդարարներին սպանել են ադրբեջանցի միլիցիոներները կամ խորհրդային զինվորականները:²

Աղդամի և Ասկերանի բնակչության միջև բախման հետևանքով երկու ադրբեջանցիների զոհվելու մասին հաղորդում են նաև Կենտրոնական և ադրբեջանական ՋԼՄ-ները³:

Այս դեպքերի նշյալ մեկնաբանությունը ստեղծում կամ կառուցում է երևույթի նոր համատեքստ՝ առաջին պլան մղելով զոհերի և նրանց էթնիկ պատկանելության խնդիրը, անտեսելով բռնության նախաձեռնողներին և հավասարեցնելով երկու կողմերին՝ համարելով այն երկկողմանի բախում, որը գտնվում է խնդրի էթնիկացման միտումների ու տրամաբանության մեջ:

Այդ համատեքստում բնութագրական է հատկապես ԽՍՀՄ Գլխավոր դատախազի տեղակալ Ա.Կատուսևի հաղորդումը աղդամյան իրադարձությունների ու զոհերի մասին: ԼՂԻՄ կոմկուսի ղեկավար Յ.Պողոսյանի պնդմամբ, որպեսզի իրադրությունը չլարվի, աղդամյան դեպքերի կապակցությամբ Ա.Կատուսևի առաջին երկու հայտարարություններում չեն նշվում զոհերի էթնիկ պատկանելության մասին իր նախաձեռնությամբ, սակայն փետրվարի 27-ին Կենտրոնական և ադրբեջանական հեռուստատեսությամբ ու Բաքվի ռադիոյով Ա. Կատուսևը կատարում է սադրիչ հայտարարության. առանց նշելու իրադարձությունների պատճառահետևանքային կապերը, նա ընդգծում է, Ասկերանի մոտ բախման արդյունքում զոհվել են «երկու երիտասարդ ադրբեջանցիներ»⁴: ԽՍՀՄ Գլխավոր դատախազի տեղակալի այս հայտարարությունն էլ դառնում է սուլմզայիթյան ջարդերի ազդանշան⁵:

1988թ. փետրվարյան օրերին, երբ Ստեփանակերտում ցույցեր ու միտինգներ էին տեղի ունենում, իսկ դրանք ընթանում էին «Միացում», «Լենին, պարտիա, Գորբաչով» և նման լոզունգներով, Շուշիի (նաև շրջանի ու Աղդամի) ադրբեջանցիները պատրաստ էին «իջնելու» Ստեփանակերտ, որի արդյունքում արյունահեղությունը անխուսափելի կլիներ⁶:

Ինչպես արդեն նշել ենք, վերջին տարիներին ադրբեջանական իրականության մեջ նկատվում է միտում հետին թվով ներկայացնել շինծու փաստեր՝ արդարացնելու համար հետագա բռնությունները կամ ներկայացնելու դրանք որպես ի պատասխան հայերի կողմից կատարված բռնությունների կամ էլ հավասարեցնելով դրանք: Դրա վկայություններից է, օրինակ, այն, որ իբր աղդամյան դեպքերի նախօրյակին հայերը

¹ L.Abrahamian, նշվ. աշխ., p. 262

² Ազգագրագետ Լևոն Աբրահամյանի հաղորդումը:

³ Ал.Василевский, նշվ. աշխ., էջ 78:

⁴ Сумгаит... Геноцид... Гласность? / Сост. Г. Улубабян, С. Золян, А. Аршакян. Ер., 1989, с.12-13.

⁵ L.Abrahamian. Armenian Identity in a Changing World. p. 263.

⁶ Т.де Ваал, նշվ. աշխ., էջ 34.

Ստեփնակերտում ադրբեջանուհիներ են բռնաբարել: Այդ մասին նշվում է Թ. դը Վաալիի աշխատության մեջ՝ հղում կատարելով Ա. Յունուսովի բանավոր հաղորդմանը¹:

Պետք է նկատի ունենալ, որ Ա.Յունուսովի հաղորդած տեղեկությունները, հանկարծ ի հայտ են գալիս իրադարձություններից ավելի քան քսան արի անց: Նրա հաղորդմամբ, դա գաղտնի է պահվել ու միայն ինքն է այդ մասին իմացել, այն էլ ոչ թե «զոհերի» հետ շփման միջոցով, այլ իրեն պատմել են Բաքվի հիվանդանոցի բուժքույրերը: Պետք է, սակայն, նշել, որ տվյալ ժամանակաշրջանի պաշտոնական ու ոչ պաշտոնական աղբյուրները դա չեն հաստատում: Դա չեն հաստատում նաև ադրբեջանական այլ աղբյուրներ ևս²: Հարց է առաջանում, նաև, թե ինչի պիտի գաղտնի մնային այդ տեղեկությունները. դրությունը չարելու նպատակով, չէ որ արդեն իսկ աղդամյան դեպքերը դուրս էին եկել վերահսկողությունից՝ հանգեցնելով զոհերի:

1988թ. փետրվարի 27-29 օրերին էթնիկ բռնության հզոր ալիքը՝ հայկական ջարդերի տեսքով բռնկվեց Ադրբեջանի Սումգայիթ քաղաքում: Այն առաջին էթնիկ ջարդը/ պոգրոմն էր խորհրդային տարածքում³: Ցույցերն ու միտինգները սկզբից ևեթ ընթանում են խոսքային բռնության կամ բռնության վերալացման դրսևորումներով, որով և տեղի է ունենում բռնության խոսքային լեզվի միջոցառում: Խոսքային բռնությունը բռնության կարևոր բաղադրիչներից է⁴: Սումգայիթյան իրադարձությունների ընթացքում դրա վկայություններից են, օրինակ, «մահ հայերին» կոչերը: Խոսքային բռնության համեմատաբար մեղմ դրսևորումներից են «հայերը պետք է հեռանան» պահանջ-կոչերը⁵:

Այս կամ այն կերպ քաղաքի հայազրկումը ըստ էության տվյալ պահին համընդհանուր, զանգվածային ու ընդունելի գաղափար էր դարձել:

Սումգայիթյան իրադարձությունները ծնում են նաև իրենց նոր «հերոսներին» կամ ղեկավարներին: Դրանք էին այն սադրիչները, որոնք ելույթ էին ունենում իբր ադրբեջանցիների նկատմամբ Հայաստանում բռնություններ տեղի ունենալու մասին կամ հանդես գալիս որպես կեղծ փախստական Ղափանից⁶: Հայաստանում ու Ղարաբաղում ադրբեջանցիների նկատմամբ բռնությունների կիրառելու մասին կեղծ լուրերն էին, որ մոբիլիզացնում էին բռնությունները⁷:

¹ Т. де Баал, нշվ. աշխ., էջ 35.

² Տե՛ս օրինակ՝ Р. Агаев, З. Ализаде, Азербайджан: конец второго десятилетия (1988-1993), Москва, 2006: Ադրբեջանցի այս երկու հեղինակները իրադարձություններին մոտ կանգնած գործիչներն են. առաջինը՝ որպես Ադրբեջանի կոմկուսի պաշտոնյա, երկրորդ՝ ժող. ճակատի գործիչ: Տես նաև Թ. Հակոբյան, Կանաչ ու սև. արցախյան օրագիր, էջ 32:

³ Հոդվածում, եթե առանձին հղումներ չեն դրվում, ապա սումգայիթյան իրադարձությունների վերաբերյալ տեղեկությունները մեջբերվում են ըստ հետևյալ աշխատությունների՝ Сумгаитская трагедия в свидетельствах очевидцев / Составитель – С.Шахмурадян, Ер., 1989. Сумгаит... Геноцид... Гласность? / Сост. Г.Улубабян, С.Зоян, А.Аршакян. Ер., 1989:

⁴ В.Тушков, Теория и практика насилия // Антропология насилия. СПб., 2001, с. 17.

⁵ Сумгаит... Геноцид... Гласность? с. 13.

⁶ Տե՛ս օրինակ՝ О.Кулиш, Д.Меликов. Черным семенам не прорасту // Социалистическая индустрия, 1988, 27 марта. Настал ли час расплаты? // Коммунизм, 1988, 30 октября; Нагорный Карабах и вокруг него, с. 118-128.

⁷ Տե՛ս օրինակ՝ Կ.Խցոմբ, Ժ.ԾախոՍՏԶ. ՃպՂվոՎ ղպՎպՂՈՎ վպ տՐՏՐՈրՑՈ // հՏՓՈՈսՈրՑՈփարՍՈ՛ ՈվՊրՑՐՈ՛, 1988, 27 ՎՈՐՑՈ.ԺՈրՑՈս սՈ փՈր ՐՈրտսՈՑո? // ԽՏՎՎցՂՈրՑ, 1988, 30 ՏՍՑ՛ոՐ՛; ԺՈչՏՐՎոռ ԽՈՐՈՈՈ Ո ՉՏՍՐցչ վպչՏ, с. 118-128.

Միևնույն ժամանակ սումգայիթյան ջարդերը ծնեցին նոր դիսկուրս, որով և պայմանավորվեց իրադարձությունների հետագա ընթացքը: Կենտրոնական իշխանություններն այն որակեցին որպես խուլիգանություն՝ դատական գործընթացը ցրելով տարբեր քաղաքներում ու դատարաններում: Հայ իրականության մեջ այն իսկույն ևեթ համեմատվեց 1915թ. հայոց ցեղասպանության հետ՝ ԽՍՀՄ իշխանություններից պահանջելով արդարացի պատիժ ու գնահատական¹: Ադրբեջանում այն այդպես էլ դատապարտման չարժանացավ և նույնիսկ ջարդերն արդարացնելու մեղքը, ինչպես արդեն նշել ենք, զցվեց հայերի վրա²:

Միևնույն ժամանակ “արդարացնելու” համար հայերի նկատմամբ բռնությունները Ադրբեջանում առաջ է գալիս մեկ այլ մոտեցում. իբր դա պատասխան է եղել Հայաստանում արդեն իսկ ադրբեջանցիների դեմ սկսված բռնությունների և դրանով իսկ ուղղակիորեն դարաբաղյան կոնֆլիկտի ընթացքում տեղի ունեցած առաջին էթնիկ բռնության նախաձեռնության խնդիրը դրվում է հայերի վրա: Այս տեսության հեղինակը, ինչպես արդեն նշել ենք, նույն Ա. Յունուսովն է, և այդ մոտեցումը սոսկ բանավոր հղման վրա, առանց պատշաճ քննության տեղ է գտնում Թ. դը Վաալի աշխատության մեջ: Ըստ դրա՝ Հայկական ԽՍՀ Ղափանի ու Մեղրի շրջաններում արդեն իսկ 1987թ. նոյեմբերին տեղի են ունենում ադրբեջանցիների նկատմամբ բռնություններ, որից հետո նրանք մասսայաբար թողնում ու հեռանում են Ադրբեջան՝ սահղելով սումգայիթյան ջարդերը: Ըստ այդ հեղինակների՝ սա նույնպես զաղտնի է պահվել, իսկ “փախստական” ադրբեջանցիների հետ պարզվում է հաղորդակցվել է միայն Ա. Յունուսովը³:

Հասկանալի չէ, թե ինչպես պետք է “զաղտնի” մնար իբր թե տեղի ունեցած հարյուրավոր մարդկանց մի քանի ամիս տևող տեղաշարժն ու ընդհարումները խորհրդային իրականության պայմաններում: Միևնույն ժամանակ անտեսվում է այն փաստը, որ դա կտրականապես հերքում են այդ ժամանակվա ՀԽՍՀ համապատասխան շրջանային իշխանությունների ներկայացուցիչները⁴, իսկ 1988թ. փետրվարին ՀԽՍՀ Ղափանի շրջան եկած մոսկովյան հանձնաժողովն ու ԽՍՀՄ զինված ուժերի ստորաբաժանումների ներկայացուցիչները որևէ պոզրոմ, դրա հետքերը կամ նույնիսկ նման տրամադրության առկայություն չեն տեսնում ՀԽՍՀ Ղափանի շրջանում:⁵

Միևնույն ժամանակ նորից հասկանալի չէ հեղինակների տրամաբանությունը, թե ինչու, օրինակ, սումգայիթյան դատավարությունների ընթացքում, երբ մանրամասն քննվում էին սպանությունների ու բռնությունների տարբեր ասպեկտներ, այդպես էլ

¹ Հ.Մարության, Հայ ինքնության պատկերագրությունը. ցեղասպանության հիշողությունը և դարաբաղյան շարժումը, հատոր Ա, Երևան, 2009, էջ 125 -252:

² 3.Буниятов, Почему Сумгаит? (ЕЛМ, маі 13, N19, 1989) // Азербайджанская аргументация и ее опровержение. Ер., 1989, с. 21-26.

³ Т.де Ваал, նշվ. աշխ., էջ 39 -40.

⁴ Թ.Հակոբյան, նշվ. աշխ. էջ էջ 47 -51. Օրինակ՝ Թ. դը Վաալը մեջ է բերում այդ ժամանակ Ղափանի շրջկոմի երկրորդ քարտուղար Ա. Բաբայանի խոսքը, թե մինչ 1988թ. փետրվար Ղափանից ադրբեջանցիների արտահոսք չի եղել և չեն եղել նաև ընդհանրումներ, սակայն բրիտանացի հեղինակը չգիտես ինչու հավաստի է համարում վերը նշած Ա. Յունուսովի արտահայտած կասկածելի միտքը, թե իբր այդ շրջաններում եղել են մասսայական ընդհարումներ: Օ.ââ Åàâë, նշվ. աշխ., էջ 39-41.

⁵ Сумгаит... Геноцид... Гласность? с.49-51. Р.Гонян, "Что было в Кафане" - газета "Коммунист", Ереван, 9.01.1990. Ղափանի դեպքերի մասին մեր հետոզոտությունը ընթացքի մեջ է:

պիտի “գաղտնի” մնար “հայաստանյան պոգրոմների” փաստը ու չբացահայտվեր կամ ինչ որ կերպ չհնչեցվեր:

Իրականում, կամ փաստեր, որ հենց սկզբից ևեթ իրավապահների կողմից բացահայտվել են կեղծ “փախստական”, “ղափանցի” ներկայացածներ, սումգայիթյան դատավարությունների ընթացքում մերկացվել ու դատապարտվել են նման սադրիչ կոչերի ու բռնությունների հեղինակներ:¹

1988թ. աշնան էթնիկ բռնությունների հերթական ալիքը ընդգրկեց գրեթե ողջ Ադրբեջանը՝ գյուղական ու քաղաքային բնակավայրերը, որտեղ կար հայ բնակչությունը:

1988թ. աշնան բռնությունների առանձնահատկությունն այն էր, որ այն ընդգրկեց ողջ հանրապետությունը՝ ձեռքբերելով համընդհանուր բնույթ, եթե աղդամյան, սումգայիթյան դեպքերը իրենց ընդգրկմամբ ու անմիջական հետևանքներով ունեին համեմատաբար լոկալ բնույթ, ապա 1988թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսները Ադրբեջանում էթնիկ հալածանքները ու դրան ուղեկցող բռնությունները հասան իրենց բարձրակետին՝ հանգեցնելով փախստականության հզոր հոսքերի:

Բռնությունների այս փուլի կարևոր մի առանձնահատկությունն այն էր, որ դրանք տեղի էին ունենում Մոսկվայում ԽՍՀՄ Գերագույն դատարանում ընթացող սումգայիթյան դատավարության ավարտին²: Մի կողմից ԽՍՀՄ մայրաքաղաքում ավարտվում է նման դատավարություն, մյուս կողմից՝ Ադրբեջանում միանգամից սկիզբ է առնում ու լայն տարածում ստանում էթնիկ բռնության մի նոր ալիք, որի ժամանակ տեղի են ունենում սումգայիթյան ոճրագործների հրապարակային ու հասարակական հերոսացումները, օրինակ՝ հենց այդ ժամանակ Մոսկվայում սումգայիթյան գլխավոր ոճրագործներից մեկը Ահմեդովը դատապարտվում է մահվան, իսկ այդ նույն ժամանակ Բաքվի միտինգներում ընթանում է Ահմեդովի ու մյուսների հրապարակային ու հասարակական հերոսացումները՝ վերջիններիս ցուցապաստառային լուսանկարներով³: Այս հանգամանքը վկայում է, որ սումգայիթյան իրադարձությունների շուրջ ԽՍՀՄ կենտրոնական կառավարությունների թելադրած դիսկուրսը որևէ ազդեցություն չունեի հետագա բռնությունների կանխարգելման վրա, և ըստ էության չկատարելով այդ ֆունկցիան՝ խրախուսում էր բռնությունները:

Էթնիկ բռնության այս նոր փուլը Ադրբեջանում սկսվում է Թոփիսանա կոչվող վայրի շուրջ պատմությամբ: 1988թ. հոկտեմբերի 23-ին ԼՂԻՄ իշխանությունները որոշում են ամայի այդ վայրում կառուցել Երևանի ալյումինի գործարանի պանսիոնատ: Սոտ մեկ ամիս անց ադրբեջանական ՁՍԼ-ը սկսում են հակահայկական արշավ՝ ներկայացնելով իբր թե Թոփիսանան բնական ու մշակութային արժեքավոր հուշարձան է և հայերը

¹ Տե՛ս օրինակ՝ О.Кулиш, Д.Меликов. Черным семенам не прорасти // Социалистическая индустрия, 1988, 27 марта. Настал ли час расплаты? // Коммунист, 1988, 30 октября; Нагорный Карабах и вокруг него, с. 118-128.

² Մոսկովյան դատավարությունը տեղի ունեցավ 1988թ. հոկտեմբերի 18ից մինչև 1988թ. նոյեմբերի 18ը: И. Буркова, Сумгаитский процесс, Нагорный Карабах и вокруг него, с. 149-160.

Մյուս դատավարություններն արդեն ավարտվել էին կամ ընթացքում էին ու շարունակվեցին 1989թ.:

³ Теперь я знаю, что чувствовали евреи Германии в 1939 году (Бакински́й дневник) // Круг (KRUG), еженедельник, Тель-Авив, 23.07.1989; Нагорный Карабах и вокруг него... глазами независимых наблюдателей., с. 178-185.

ոտնձգություն են կատարում նրա դեմ¹: Այն նույնացվում է, օրինակ, ռուսների մոտ իրենց նշանակությամբ հայտնի Բորոդինոյի կամ Կուլիկովոյի հետ: Թուփսանայի թեման չի մնում մամուլի էջերում, այլ դառնում է ադրբեջանական հանրահավաքների քննարկման նյութ, հակահայկական հիստերիայի աղբյուր: Թեև ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունները խնդիրը պարզաբանելու համար հանձնաժողով են ուղարկում, և այն նույնպես եզրակացություն է տալիս, որ այդ վայրը ոչ մի բնական ու մշակութային հուշարժան չէ, այլ պարզապես ամայի տեղանք, սակայն այն որևէ ազդեցություն արդեն չի թողնում բռնկված հակահայկական հիստերիայի ու մոլեգնող բռնությունների վրա²:

Թուփսանան դարձավ հայերի դեմ ուղղված էթնիկ բռնությունների մոբիլիզացիոն հիմնական գաղափար. տարածքի սրբազան ու արժեքավոր ընկալման ձևավորումը միտված էր նաև հավաստելու ԼԴԽ տարածքի ադրբեջանական լինելու պատմական հիմնավորումը, այսինքն՝ եթե կա նշանավոր ադրբեջանական հուշարժան, ապա ինքնաբերաբար տարածքը նույնպես համարվում է ադրբեջանական և պատմականորեն արժեքավոր: Միևնույն ժամանակ հայերը այս պարագայում հանդես են գալիս որպես սրբության, պատմա-մշակութային, բնական հուշարժանի դեմ ոտնձգություններ կատարող, ուն բնականաբար պետք է պատժել:

Միևնույն ժամանակ հատկանշական է, որ Թուփսանայի գաղափարը, թեման և երևույթը ձևավորվեց ադրբեջանական պաշտոնական ԶԼՄ-ում և տեղ գտավ մի քանի թերթերում և պաշտոնական «Ազերիմֆորմի» հաղորդագրության մեջ: Տվյալ դեպքում գործ ունենք կազմակերպված և ուղղորդված սադրանքի հետ:

Պետք է նկատի ունենա նաև, որ այդ այդ շրջանում Բաքվի հեռուստատեսությունը դառնում է հակահայկականության քարոզչության կարևոր գործիք՝ հայերի դեմ ուղղված սպառնալիքների, ազգային արժանապատվության նսեմացման, վիրավորանքների տիրաժավորման միջոցով³: Այն հեռարձակում էր նաև տեղի ունեցող հակահայկական հանրահավաքները⁴: Այս ամենն, անշուշտ, նպաստում էր ադրբեջանցիների շրջանում ապահովելու հասարակական ու խմբային մոբիլիզացիա, միևնույն ժամանակ տագնապ սերմանելով Ադրբեջանի հայության շրջանում: Հանրահավաքներում հակահայկական կոչերի հեղինակներ են դառնում ադրբեջանական մտավորականության ներկայացուցիչները. Զ. Խանլարովա, Վահաբգադե, Անար և այլն⁵:

Ամփոփելով, պետք է նշել, որ բռնության սկզբնավորումը ղարաբաղյան կոնֆլիկտի ժամանակ ունեցել է զարգացման իր դինամիկան ու համապատասխան դիսկուրսը. նախ և առաջ դրա հիմքում կար հայերին պատժելու գաղափարը, որոնք “ոտնձգություն” են կատարում իրենց “տարածքի” նկատմամբ, միևնույն ժամանակ արդարացնելու համար բռնության ակտը, ինչպես նաև ապահովելու համար էթնիկ ու

¹ К. Мухаилов, Нам вместе жить, Собеседник, #3, 1989, январь, Нагорный Карабах и вокруг него... глазами независимых наблюдателей. №. 186 -199. Տե՛ս նաև նույն տեղում, էջ 185.

² Նույն տեղում:

³ Բաքվի հեռուստեսության սադրիչ գործունեության մասին այդ օրերին հնչել է նաև ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդում Ա. Վոլսկու կողմից: Տե՛ս К. Мухаилов, Нам вместе жить, Собеседник, #3, 1989, январь, Нагорный Карабах и вокруг него... глазами независимых наблюдателей. С. 192..

⁴ Теперь я знаю, что чувствовали евреи Германии в 1939 году (Бакинскии дневник) // Круг (KRUG), еженедельник, Тель-Авив, 23.07.1989; Нагорный Карабах и вокруг него... глазами независимых наблюдателей., с. 180.

⁵ С. Гусейнова, А. Акопян, С. Румянцев, Кызыл-Шафаг и Керкендж: история обмена селами в ситуации Карабахского конфликта, Фонд им. Г. Белля, Тбилиси, 2008, стр. 19.

խմբային մոբիլիզացիան առաջ են գալիս բռնությունների մեջ հայերին մեղադրելու կեղծ գաղափարներ, սադրիչ կոչերի, լուրերի տարածման միջոցով կառուցվում է կեղծ իրականություն (Աղդամ, Սումգայիթ):

Եթե այս փուլում բռնության դիսկուրսը կառուցվում էր նման գաղափարների, սադրիչ լուրերի ու տեղեկությունների շուրջ, ապա սումգայիթյան իրադարձությունների շուրջ դիսկուրսը ծնունդ է ունենում 1988թ. աշնանը: Միևնույն ժամանակ 1988թ. աշնան բռնությունները հստակ ունեին իրենց առանձնահատկությունը. նախ կեղծ իրականությունը կառուցվում էր Թոփիսանյի շուրջ՝ իբրև պատմական ու մշակութային հուշարձան, որի նկատմամբ հայերը իբրև ոտնձգություններ են կատարում, հետևաբար արդարացվում էր հայերին պատժելու գաղափարը: Երկրորդ՝ ի տարբերություն Աղդամի ու Սումգայիթի, ուր կեղծ իրականությունը կառուցվում էր լուրերի, առանձին սադրիչների միջոցով, ապա այս պարագայում այն հետևողականորեն ու որոշակիորեն ուղղորդված կառուցում են ադրբեջանական ԶԼՄ-ի միջոցով՝ ուղղված անմիջապես հայերի դեմ, բացի դրանից հակահայկական գաղափարները, հանրահավաքներն ու ցուցերը ակտիվորեն քարոզվում են տեղական հեռուստատեսությամբ, սադրիչ կոչերի հեղինակներ են դառնում մտավորականության ներկայացուցիչները, որն, անշուշտ նպաստում էր խմբային մոբիլիզացիայի ավելի բարձր աստիճանի, ինչն արդեն բռնությունը դուրս էր բերում լոկալ շրջանականներից՝ տարածվելով ողջ հանրապետությունով:

Բռնության սկզբնավորումը 1988թ. ծնունդ է ունենում բռնություններ, որոնք իրենց ընդգրկմամբ, ինստիտուցիոնալ սպասարկման ու ծավալման, մասշտաբների ու հետևանքների առումով գերազանցում են ԽՍՀՄ տարիների նախորդ դրսևորումներին:

Բանալի բառեր՝ Լեռնային Ղարաբաղ, հակամարտություն, բռնություն, ժարդեր:

**НАЧАЛО НАСИЛЬСТВЕННЫХ ДЕЙСТВИЙ ВО ВРЕМЯ КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА 1988г.
/история в контексте азербайджанских фальсификаций/**

А. А. АКОПЯН

*Кандидат исторических наук,
преподаватель кафедры истории ГГУ*

В азербайджанской реальности есть ложные подходы вокруг вопроса начала этнических насилий в контексте карабахских событий, находящие место в различных азербайджанских изданиях о современной истории, в официальных и различных „экспериментальных” комментариях и точках зрения вокруг этих событий. Важность вопроса состоит не только в том, что происходит фальсификация явлений этнического насилия, произошедших в начальном этапе Карабахского конфликта, но и в том, что с ее помощью, по сути, поощряется возможность дальнейшего насилия, поскольку никто не несет ответственность за произошедшие массовые погромы и убийства. Начало насилия 1988 года порождает новые насилия, которые по своему обхвату, институциональному обслуживанию и распространенности, по своим масштабам и последствиям, превосходят прежние проявления насилия в годы СССР.

**ON THE ISSUE OF STARTING VIOLENCE DURING KARABAKH CONFLICT. 1988
/In the context of azerbaijan falsification of history /**

A. A. HAKOBYAN

*Candidate of Historical Sciences
Lecturer of GSU Chair of History*

There are false approaches in the context of Karabakh events in Azerbaijan reality on the issue of starting ethnic violence, that are expressed in the modern history in various Azerbaijan publications, in official and other "expert" comments and views on this events.

The importance of the problem is not only the falsification and distortion of ethnic violence occurrences going on in the initial stage of Karabakh events, but the fact that further violence possibility is encouraged, because one does not feel responsible for the mass killings and massacres.

The origin of violence in 1988 gives rise to new violence which exceeds Soviet Union previous years occurrences by their involvement, institutional support and expansion, scale and consequences.

**ԱՐՈՒ ՍԻՄՐԵԼԻ ԵՎ ՆԵՄՐՈՒԹ ԼԵՈՒՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆԱԽՄԵՐԸ.
ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ**

Ա. Ս. ԶԱԽԱՐՅԱՆ

ԵՊՀ, Եզիպտագիտության կենտրոնի աշխատակից

Համաշխարհային արժեք ներկայացնող երկու հուշարձանախմբեր՝ Աբու Սիմբելը Եզիպտոսում եւ Նեմրութ լեռը Հայկական լեռնաշխարհի հարավում (Կոնմագենե, ներկայիս Թուրքիայի տարածք) ցուցաբերում են որոշակի հատկանիշների ձեւաբովանդակային ընդհանրություններ¹: Մասնավորապես խոսքը գնում է Եզիպտոսի XIX դինաստիայի երրորդ փարավոն Ռամզես II-ի (Ք.ա. XIII դար) կողմից, գահակալման 35-րդ տարում Նուբիայում կառուցած Աբու Սիմբելի մեծ տաճարի (նկ.1) եւ Կոնմագենեի Անտիոքոս I արքայի (մ.թ.ա. 69–34²) կողմից Նեմրութ լեռան վրա կառուցած դամբարան-սրբավայրի (նկ. 2) մասին:

Անտիոքոս I-ը Նեմրութում թողած հուճարեն արձանագրություններից մեկում գրում է, որ իր դամբարանը պետք է լինի բարձր բլրի վրա՝ մարդկանցից հեռու եւ աստվածներին մոտ, ճիշտ այնպես ինչպես Աբու Սիմբելի փոքր տաճարի արձանագրություններում, ուր նշվում է, թե մեծ եւ փոքր տաճարները կառուցվել են ժայռի մեջ, որպես «Սուրբ սար»³:

Աբու Սիմբելի հռչակավոր Մեծ տաճարը նվիրված է առաջին հերթին Արեւի աստված Ռա-Հորախթին⁴: Նեմրութ լեռան սրբավայր-դամբարանը եւս նվիրված է Արեւի Ապոլոն-Միիր աստծուն⁵:

Պատմական երկու հուշարձեններում էլ նախ աչքի են ընկնում, աստվածների արձանները, որոնց շարքում, հավասար դիրքերում բազմած են նաեւ Եզիպտոսի եւ Կոնմագենեի արքաները (նկ. 3, 4 եւ 5): Աբու Սիմբելում իրենց ամբողջ վեհությանը ներկայացված են Ամուն-Ռան, ով Ամուն եւ Ռա աստվածների միասնությունն է: Ամունը նույնացվում է հունական պանթեոնի գլխավոր աստված Զեւսի հետ: Այդ մասին գրում են նաեւ Հերոդոտոսը եւ Պլուտարքոսը⁶: Նրանից աջ նստած է Ռամզես 2-րդը, ապա՝ Ռա-Հորախթին՝ Ռայի եւ Հորուսի միասնությունը: Հորուսը նույնացվում է հունական դիցաբանության Ապոլոն աստծու հետ⁷: Իսկ ավելի աջ գտնվում է Պտաի աստվածը, որի համարժեքը հունական պանթեոնում Հեփեստոսն է: Պտաիը ինքնաստեղծ աստված է եւ նրա սեռը միանշանակ չէ: Նա երկսեռ է եւ հաճախ հանդես է գալիս, որպես Պտաի-Նաունեթ, մայրը, որը ծնեց Աթումին: Սրան զուգահեռ Նեմրութում ներկայացված է Թիչ

¹ Հնագետ Թերեզա Գոելը նույնպես նկատել է որոշ նմանություններ Եզիպտական հուշարձանների եւ Նեմրութի միջեւ, չնայած նա չի ընդգծում կոնկրետ Աբու Սիմբելի հետ առկա նույնությունները (Goell Th., Bachmann, H.-G., Sanders, D. H., Nemrud Dag: the "Hierotheseion" of Antiochus I of Commagene: results of the American excavations. Eisenbrauns, Winona Lake, 1996, p. 136).

² Goell Th., Nimrud Dag: The Tomb of Antiochus I, King of Commagene. Archaeology 5(3), 1952, p. 136.

³ Bard K. A., Encyclopedia of the Archaeology of Ancient Egypt, Routledge, London, 1999, p. 94.

⁴ Smith B. E., Egyptian Architecture as Cultural Expression. New York: Appleton-Century, 1938, p. 171.

⁵ Տիրացյան Գ. Ա., Հելլենիստական մոր կենտրոն Կոնմագենե երկրում (Dörner F. Goell Th., Arsameia am Nymphaeas, Berlin, 1963,) Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների, համար 3, 1969, էջ 96:

⁶ Hart G., The Routledge Dictionary of Egyptian Gods and Goddesses, Routledge, London, 2005, p. 15.

⁷ Hart G., նշվ. աշխ., 2005, էջ 169.

(Իսիս) աստվածուհին: Իսկ աստվածային հնգյակը հետեւյալ կազմն ունի՝ Ջեւս (Ամոն), Ապոլլոն (Չորուս), Յերկուլես (Խոնսու)¹, Թիչ աստվածուհի (Իսիս) եւ Անտիոքոս առաջին²:

Ո՛չ Ռամզեսը, ո՛չ Անտիոքոսն իրենց չեն առանձնացնում աստվածներից: Երկուսն էլ իրենց դասել են աստվածների շարքը: Երկու հուշարձաններում էլ գլխավոր եռյակը նույն աստվածություններով է ներկայացված, այսինքն՝ Անտիոքոսը, բացի այն, որ Ռամզեսի պես աստվածների հետ նույն հարթության վրա է գտնվում, նա նաեւ ընտրել է նույն համարժեքն ունեցող գլխավոր աստվածներին: Եվ ընդհանրապես յուրաքանչյուրն ընտրել է իր շրջանի եւ տարածքի գլխավոր աստվածներին: Անտիոքոսն իր տիտղոսաշարում իրեն ներկայացնում է որպես երկրի վրա մարմնավորված աստված: Տիտղոսաշար՝ Մեծն արքա Անտիոքոսը, աստվածը, արդարադատը, բարեկամը հռոմեացիների եւ հելլենների, տոհմից արքա Միհրդատի եւ թագուհի Լաոդիկեի³:

Անտիոքոս I-ը Միհրդատ I Կալինիկոսի որդին էր⁴: Անտիոքոսի մայրը՝ Լաոդիկե VII Թեան⁵, հունա-սիրիական արքայադուստր էր Սելեւկյանների դինաստիայից: Նա Յունաստանի եւ Սիրիայի թագավոր Անտիոքոս VIII⁶ Գրիպոսի եւ Եգիպտոսի Պտղոմեոսյան արքայադուստր Կլեոպատրա Թրիֆանայի (Cleopatra VI (V) Truphaena) դուստրն էր: Այսինքն, Անտիոքոսի տատիկը եգիպտական արքայադուստր է եղել:

Յին Եգիպտոսում փարավոնները նշում էին, այսպես կոչված Սեդ տոնակատարությունը: Այն նշում էին միայն այն փարավոնները, որոնք կառավարել էին երեսուն եւ ավելի տարիներ: Տոնն իր անունը ստացել է գայլակերպ-շնակերպ աստծու անունից, որի անուններից մեկը Ուեփուաուեթ է (Wepwawet) կամ Սեդ: Նա համարվում էր պատերազմի աստված, եւ պաշտամունքի կենտրոնը Վերին Եգիպտոսի Ասյութ քաղաքն էր: Առաջին անգամ այս տոնը նշվում էր փարավոնի իշխանության 30-րդ տարում եւ, այդպիսով, փարավոնը ծեսերով դասվում էր աստվածների շարքը եւ դրանից հետո այն նշվում էր յուրաքանչյուր երեք տարին մեկ: Տարին երկու անգամ՝ հոկտեմբերի 22-ին եւ փետրվարի 22-ին⁷, արեւի շողերը լուսավորում էին Աբու Սիմբելի ամենավերջին սրահը՝ սրբատեղին, որտեղ ստվերում էր մնում միայն Պտաի աստվածը, իսկ մյուս երեքը լուսավորվում էին: Պետք է նշել, որ մասնագետները կարծում են, որ այդ օրերը՝ հոկտեմբերի 22-ը եւ փետրվարի 22-ը, Ռամզեսի ծննդյան եւ գահակալման օրերն են, որոնք նշվում էին տոնակատարություններով:

Անտիոքոսը Նեմրութ լեռան վրա նույնպես նշում էր իր ծննդյան եւ գահակալության օրերը (դեկտեմբերի 16-ին (Aydnaios)՝ ծննդյան օրը եւ հուլիսի 10-ին (Loos)՝ գահակալության օրը)⁸: Անտիոքոս Ա-ն զբաղվել է եզրերիկ աստղագիտությամբ: Նա փոխել է մինչ այդ Արեւի եւ Լուսնի պտույտների վրա հիմնված Կոնմագենեի

¹ Bagnall R. S., Rathbone D. W., Egypt from Alexander to the Early Christians, British Museum Press, London, 2004, p. 187.

² Маркарян А., Основные линии развития и особенности коммагенской скульптуры, Историко-филологический журнал, но. 3, 2006, стр. 161.

³ Тревер К. Б., Очерки по истории и культуры древней Армении (II в. до н.э. – IV в. н.э.), Академия наук СССР, М., 1953, стр. 88.

⁴ Belmonte J. A., Garcia C. G., Antiochos's Hierotheseion at Nemrut Dag revisited: Adjusting the date in the light of the astronomical evidence, Journal of the History of Astronomy, No. 41(4), 2010, p. 469.

⁵ Նույնտեղում:

⁶ Маркарян А., նշվ. աշխ., 2006, էջ 161.

⁷ Hawass Z., The Mysteries of Abu Simbel, The American University in Cairo Press, 2000, p. 29.

⁸ Belmonte J. A., Garcia C. G., նշվ. աշխ., 2010, էջ 173.

օրացույցը՝ այն հարմարեցնելով Սիրիուսի եւ Օրիոնի շարժումների վրա հիմնված եգիպտական օրացույցին: Հետեւաբար չի բացառվում, որ Նեմրուքը Աբու Սիմբելի նման աստղագիտական որոշակի հաշվարկներով կառուցվեր (չնայած Նեմրուքի աստղագիտական կողմը դեռեւս լավ ուսումնասիրված չէ):

Եգրակացնելով՝ պետք է նշենք, որ Նեմրուքի եւ Աբու Սիմբելի սրբավայրերը ցուցաբերում են որոշակի ծեւական եւ բովանդակային ընդհանրություններ: Այսպես, Նեմրուքի դամբարանաբլուրն ունի բուրգի ծել եւ բավականին բարդ կառուցվածք, դրանով իսկ համեմատելի է եգիպտական բուրգերի հետ: Երկու հուշարձաններն էլ նախ եւ առաջ նվիրված են եղել Արեւի աստվածներին: Երկուսում էլ նույն դիրքերով արձաններ են կերտվել, որոնք պատկանել են գրեթե համարժեք աստվածային խմբերի: Դրանք կառուցող երկու արքաներն էլ իրենց համարել են աստվածներ երկրի վրա եւ աչքի են ընկել մեծ եսապաշտությամբ: Պատահականություն է արդյոք, որ իրենց երկրային աստված զգացող բազմաթիվ արքաներից այս երկուսի՝ Ռամզես II-ի եւ նրանից ավելի քան հազար տարի անց ապրած Կոմմագենեի արքա Անտիոքոս I-ի դեպքում այդ զգացողությունը այսքան նման արտահայտություն է ստացել: Չի բացառվում, որ Կոմմագենեի արքան, որի տատիկն, ինչպես նշեցինք, եգիպտական արքայադուստր է եղել, իր իշխանության ցուցադրման համար փորձել է օգտագործել նույն մեթոդները, ինչ եգիպտական արքաները:

Բանալի քառեր՝ Աբու Սիմբել, Նեմրուք լեռ, հուշարձաններ, Եգիպտոս, Կոմմագենե, աստվածներ, արձաններ:

Նկ. 1. Աբու Սիմբել (մ.թ.ա. 13-րդ դար) – տաճար

Նկ. 2. Նեմրուք լեռ (մ.թ.ա. 1 դ) - դամբարան-սրբատեղի

Նկ. 3. Նեմրութի արձանախմբի համակարգչային վերակազմությունը

Նկ. 4. Աբու Միմբել – սրբատեղի (տաճարի ներսում, ամենավերջին սրահում)

Նկ. 5. Նեմրութի լեռ-արձանների գլուխները (արձանների վրայից ընկած են)

ПАМЯТНИКИ АБУ СИМБЕЛА И ГОРЫ НЕМРУТ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

А. С. ЗАХАРЯН

ЕГУ, Армянский Центр Египтологии, сотрудник

Статья представляет сравнительное исследование двух великих монументов: большой храм Абу Симбелв Нубии (южный Египет), построенный во время правления Рамзеса II (ок. 13 в. до н. э.) и Гора Немрута Армянском нагорье, построенной царем Коммагене Антиохом I (1 в. до н. э.). Сделана попытка выявить параллели деидеализации двух памятников, также, путем исторических сходств, выдвинуть гипотезу о возможных влияниях.

THE MONUMENTS OF ABU SIMBEL AND MOUNT NEMRUT: COMPARATIVE ANALYSIS

A. S. ZAKHARYAN

YSU, Armenian Egyptology Centre, staff member

The article addresses the comparative research of the great temple of Abu Simbel built during the reign of Ramesses II and Mount of Nemrut of the Armenian Highland built by the King Antiochus I of the Kingdom of Commagene. An attempt is made to reveal the parallels of accomplishment between the two monuments as well as propose possible impacts through historical affinities.

**ՀՀ ՊԵՏԱԿԱՆ ԾԱԽՍԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ
ԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ԱՊԱՀՈՎՄԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՈՒՂՈՒԹՅՈՒՆ**

Ա. Հ. ԲԱՅԱԴՅԱՆ

Տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր

ԳՊՀ Կառավարման և ֆինանսների մեթոդների դասախոս

Ս. Գ. ԱՄԻՐԻԱՆՅԱՆ

Տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ

ԳՊՀ Տնտեսագիտական ֆակուլտետի դեկան

ԳՊՀ Հաշվապահական հաշվառման մեթոդների դասախոս

Տնտեսապես զարգացող ցանկացած երկրի, այդ թվում նաև Հայաստանի տնտեսության ֆինանսական կայունության ապահովման համար կարևոր նշանակություն ունի պետության կողմից իր առջև դրված գործառույթների լիարժեք կատարման գործընթացը, քանի որ հարկային եկամուտների հավաքագրումից բացի, կարևորվում են նաև ծախսային այն գերակա ուղղությունները, որոնք ենթակա են ֆինանսավորման՝ առաջիկա տարիների ընթացքում:

Այսպես, մինչև 2015թ. պետական միջնաժամկետ ծախսերի ծրագրում կարևորվում են ՀՀ պետական բյուջեի հետևյալ ծախսային գերակայությունները¹, այդ թվում՝

- հանրապետության տարածքային ամբողջականությունը և դրանում կայունությունն ու Ղարաբաղյան հակամարտության կողմերի ուժերի հավասարակշռությունը պահպանելու նպատակով՝ պաշտպանության և ազգային անվտանգության կառույցների կենսագործունեության համար անհրաժեշտ չափով ֆինանսական միջոցներով ապահովումը,
- սոցիալական ոլորտի առանձին ճյուղերում, մասնավորապես՝ կրթության, առողջապահության, սոցիալական պաշտպանության, ինչպես նաև երկրի կառավարման բոլոր ոլորտներում՝ պետական մարմինների գործունեության արդյունավետության, նպատակաուղղվածության, հասցեականության մակարդակի բարձրացման նպատակով, նրանց կողմից հանրությանը մատուցվող ծառայությունները բնակչության համար ավելի մատչելի դարձնելու համար իրականացվող բարեփոխումների ֆինանսական միջոցներով ապահովումը,
- տնտեսության առանձին ոլորտներում, մասնավորապես՝ գյուղատնտեսության, արդյունաբերական կազմակերպությունների, ջրային տնտեսության և էներգե-

¹ Տես՝ ՀՀ կառավարության 14.06.2012թ. «Հայաստանի Հանրապետության 2013-2015թթ. պետական միջնաժամկետ ծախսերի ծրագրի մասին» N740-Ն որոշումը, էջ 68:

տիկայի ենթակառուցվածքների վերականգնման ու զարգացման ծրագրերի իրականացումը:

Պարզաբանման առումով նշենք, որ եթե տարածքային ամբողջականության պահպանման հետ կապված անհրաժեշտ ֆինանսավորումով ապահովվելու ծախսային գերակայությունը պետք է ընդունել, ապա ծախսերի արդյունավետության տեսանկյունից մյուս երկու գերակա ուղղությունների շուրջ դեռևս մնում են անորոշություններ: Այսպես, այն հիմնահարցը, որ ծագում է այդ երկու ուղղությունների հետ կապված, վերաբերում է՝ ՀՀ կառավարության 2012-2017թթ.-ի ծրագրում նախանշված նոր աշխատատեղերի ստեղծմանն ուղղված ծախսերի գծով ֆինանսավորմանը: Ուստի վերոնշյալի վերաբերյալ ավելի պարզ պատկերացում ունենալու համար ներկայացնենք 2013-2015թթ. ՀՀ պետական բյուջեի ծախսերի փաթեթում, դրանց բացարձակ մեծությունների փոփոխությունների վերաբերյալ միջնաժամկետ ծրագրով համապատասխան տվյալները (տես աղյուսակ 1-ը):

Աղյուսակ 1.

ՀՀ պետական բյուջեի ծախսային փաթեթում 2013-2015թթ. միջնաժամկետ
ծրագրով ծախսերի փոփոխությունները՝ ըստ
խոշորացված ոլորտների

մլրդ.դրամ

Անվանումը	2013թ.	2014թ.	2015թ.	բացարձակ շեղում (+, -)		
				2014/2013թ. նկ.	2015/2013թ. նկ.	2015/2014թ. նկ.
Ֆինանսական ռեսուրսները ըստ ոլորտների, <i>այդ թվում</i>	86.6	136.4	144.3	49.8	57.7	7.9
1. Սոցիալ-մշակութային ճյուղեր և գիտություն	6.3	79.9	61.0	73.6	54.7	-18.9
2. Պաշտպանության, ազգային անվ- տանգության, հասարակական կարգի պահպանության, քրեակատարողական և փրկարար ծառայության համակարգեր	9.1	11.8	19.2	2.7	10.1	7.4
3. Տնտեսական հարաբերություններ, չրջակա միջավայրի պաշտպանութ- յուն, բնակարանային շինարարութ- յուն և կոմունալ ծառայություններ	31.0	-	-	-	-	-
4. Պետական կառավարում	25.3	-	-	-	-	-
5. Պետական պարտքի սպասարկման ծախսեր (տոկոսավճարներ)	2.9	4.8	5.3	1.9	2.4	8.5
6. Այլ ոլորտներ	12.0	39.9	58.8	27.9	46.8	18.9

Աղյուսակ 1-ի տվյալները վկայում են, որ յուրաքանչյուր տարի կանխատեսվում են բյուջետային ոլորտում նկատելի ֆինանսական ռեսուրսներ (2014թ.136.4 մլրդ դրամ, 2015թ.144.3 մլրդ դրամ), որոնց հիմնական մասը պետք է ուղղել սոցիալ-մշակութային ճյուղերի և գիտության ծավալների ավելացմանը: Ընդ որում, ըստ աղյուսակ 1-ի վերոնշյալ ոլորտին 2014թ. լրացուցիչ նախատեսվել է 79.9 մլրդ դրամ, կամ ընդամենի մեջ 58.6%, իսկ ահա 2015թ. այն պետք է կազմի 61.0 մլրդ դրամ՝ ընդամենի մեջ 42.3%, նախորդ տարվա (2014թ.) նկատմամբ նվազելու է 18.9 մլրդ. դրամով: Անշուշտ պաշտպանության, ազգային անվտանգության և հասարակական կարգի պահպանության գծով

Ֆինանսավորման ավելացումը խնդիրներ չի առաջացնում, սակայն լրացուցիչ ֆինանսական ռեսուրսների բաշխման խնդիրը պետք է դիտարկել պետական բյուջեի պակասուրդի (դեֆիցիտի) հետ փոխկապվածության մեջ: Ուստի այդ առումով ուշադրության է արժանի վերոնշյալ աղյուսակում բերված «այլ ոլորտներ» ուղղությունը, որտեղ կանխատեսվել է 2014թ.-ին ֆինանսավորումը լրացուցիչ ավելացնել 39.9 մլրդ դրամի, իսկ 2015թ.-ին՝ 58.8 մլրդ դրամի չափով:

Միաժամանակ մինչ պետական ծախսերի գծով նոր աշխատատեղերի ստեղծման ֆինանսավորմանն ուղղելու վերաբերյալ որոշակի ընդհանրացումներ կատարելը, նպատակահարմար ենք գտել նախ անդրադառնալ պետական բյուջեից կատարված ծախսերը բնութագրող տվյալներին, իսկ այնուհետ դրանք դիտարկել բյուջեի պակասուրդի հետ փոխկապակցության մեջ: Այդ նպատակով կազմվել է աղյուսակ 2-ը, որտեղ արտացոլվել են ՀՀ պետական բյուջեի 2008-2013թթ. ծախսերն ըստ տնտեսագիտական դասակարգման խմբերի:

Աղյուսակ 2.

ՀՀ պետական բյուջեի ծախսերն ըստ տնտեսագիտական դասակարգման խմբերի՝ 2008-2013թթ.

մլրդ դրամ

Հոդվածների անվանումը	2008թ.	2009թ.	2010թ.	2011թ.	2012թ.	2013թ.*
Ընդամենը ծախսեր	810.6	929.1	954.3	986.5	1006.1	1142.9
1.Ընթացիկ ծախսեր, այդ թվում	717.5	718.3	783.1	812.3	876.6	1015.4
- աշխատավարձ	64.1	75.6	78.3	84.7	86.2	101.1
- պարտադիր սոցիալական ապահովության վճարներ	4.7	5.0	5.2	5.9	5.4	0.0
- ծառայությունների և ապրանքների ձեռք բերում	135.3	152.3	159.9	171.5	204.7	215.4
- տոկոսավճարներ, որից	11.1	16.3	30.4	35.5	40.7	46.7
ներքին տոկոսավճարներ	7.5	8.8	15.8	20.7	23.2	29.9
արտաքին տոկոսավճարներ	3.6	7.5	11.6	14.8	17.5	16.8
- սուբսիդիաներ	87.7	19.0	17.8	19.8	21.1	25.0
- դրամաշնորհներ	83.2	80.1	94.4	99.4	112.8	122.8
- սոցիալական նպաստներ և կենսաթոշակներ	203.2	235.2	238.8	250.5	283.1	294.9
- այլ ծախսեր	128.2	134.9	138.3	145.1	121.6	209.5
2. Ոչ ֆինանսական ակտիվների հետ գործառնություններ	93.1	210.8	191.2	174.2	130.5	127.5

* 2013թ. հունվարի 1-ից ուժը կորցրած է ճանաչվել «Պարտադիր սոցիալական ապահովության վճարների մասին» ՀՀ օրենքը

Աղյուսակ 2-ում բերված վիճակագրական տվյալները վկայում են, որ պետական բյուջեի ծախսերի գծով հաջողվել է առաջին հերթին 2008-2013թթ. ընթացքում պետության կողմից չկրճատել կատարվող ընթացիկ ծախսերը և նույնիսկ 2008թ. չորրորդ եռամսյակում սկսված ճգնաժամից հետո 2009թ.-ի ընթացքում հաջողվել է դրանք որոշակիորեն ավելացնել, հասցնելով 929.1 մլրդ. դրամի, իսկ 2013թ. 1142.9 մլրդ դրամ::

Այդ առումով պետք է կարևորել «աշխատավարձի» գծով ծախսերի փոփոխությունները 2008-2013թթ. ընթացքում, որոնք 2009թ.-ի ճգնաժամային տարվա ընթացքում այդ ծախսերը նախորդ տարվա նկատմամբ ավելացել են 11.5 մլրդ դրամի չափով կամ 17.9%-ով: Հետագա տարիների ընթացքում նույնպես շարունակել են աճել, սակայն դրանք կատարվել են ավելի նվազ չափերով: Արդյունքում ակնհայտ է, որ ՀՀ կառավա-

րութիւնը բյուջետային ոլորտի աշխատավարձի ծախսերի ավելացումով մեղմել է ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի բացասական ազդեցությունը: Նույն մոտեցումն է ցուցաբերվել նաև պետական բյուջեից «սոցիալական նպաստներ և կենսաթոշակներ» ծախսերի տրամադրման գծով, որոնք ըստ տարիների ունեցել են աճման միտում: Միաժամանակ ապրանքների ձեռք բերման և ծառայությունների մատուցման գծով տրամադրված ծախսերի ծավալները նույնպես նկատելիորեն ավելացել են, արդյունքում՝ 2013թ.-ին համեմատած 2008թ.-ի հետ բացարձակ շեղումը կազմել է 80.1 մլրդ դրամ: Սակայն ի տարբերություն դրամաշնորհների, որոնց գծով, եթե տեղի է ունեցել ավելացման միտում՝ 39.6 մլրդ. դրամի չափով, ապա նույն թվականներին՝ սուբսիդիաների գծով գրանցվել է նվազման միտում՝ 62.7 մլրդ. դրամի չափով: Աճման միտումներ են գրանցվել նաև ոչ ֆինանսական ակտիվների հետ գործառնությունների և այլ ծախսերի գծով:

Այժմ ելնելով այն հանգամանքից, որ բնակչության կենսապայմանների բարելավման համար աշխատանքի վարձատրությունն է, սոցիալական նպաստներն ու կենսաթոշակներն են, ուստի դրանց էությունը բացահայտելու առումով կարևորել ենք դրանց գծով կատարված ծախսերը և ՀՆԱ-ի հարաբերակցությունների հաշվարկումը, որոնք բնութագրում են պետության կողմից վերջնական սպառումը խթանելու աստիճանը: Այդ նպատակով կազմվել է աղյուսակ 3-ը, որտեղ կատարված հաշվարկների համաձայն 2008-2013թթ.-ի ընթացքում ՀՆԱ-ի նկատմամբ աշխատավարձի գծով ծախսերի հարաբերակցության փոփոխությունները ցույց են տալիս, որ այն 2013թ.-ին 0.57 տոկոսային կետով ավելացել է ճգնաժամային 2008թ.-ի նկատմամբ և կազմել է 2.37%:

Աղյուսակ 3.*

ՀՆԱ-ի նկատմամբ ՀՀ պետական բյուջեին «աշխատավարձի», «սոցիալական նպաստներ և կենսաթոշակներ» ծախսերի հարաբերակցությունները՝
ըստ 2008-2013թթ.

	2008թ.	2009թ.	2010թ.	2011թ.	2012թ.	2013թ.
1. Համախառն ներքին արդյունք, մլրդ դրամ	3569.7	3136.9	3453.1	3778.2	3998.1	4266.3
2. Պետական բյուջեի ընթացիկ ծախսերից՝						
2.1. աշխատավարձ	64.1	75.6	78.3	84.7	86.2	101.1
2.2. սոցիալական նպաստներ և կենսաթոշակներ	203.2	235.2	238.8	250.5	283.1	294.9
Ընդամենը (2.1տ.+2.2տ.)	267.3	310.8	317.1	335.2	369.3	396.0
3. ՀՆԱ-ի նկատմամբ հարաբերակցությունները, %						
3.1 աշխատավարձի գծով, %	1.80	2.41	2.27	2.24	2.16	2.37
3.2 սոցիալական նպաստների և կենսաթոշակների գծով, %	5.69	7.50	6.91	6.63	7.08	6.91
(3.1 տ. + 3.2 տ.)-երի գծով, %	7.49	9.91	9.18	8.87	9.24	9.28

Նույն աղյուսակ 3-ում կատարված հաշվարկների համաձայն ՀՀ պետական բյուջեից ՀՆԱ-ի նկատմամբ «սոցիալական նպաստների և կենսաթոշակների» գծով ծախսերի հարաբերակցությունը 2008թ.-ին կազմել է 5.69%, 2009թ.-ին՝ 7.50%, իսկ ահա 2013թ.-ին՝ 6.91%, որը նախորդ տարվա նկատմամբ ունեցել է նվազման միտում: Կարող ենք հավաստել, որ 2008-2013թթ.-ի ընթացքում ՀՆԱ-ի նկատմամբ սոցիալական

նպաստների և կենսաթոշակների առումով ծախսերի հարաբերակցությունները կրել են համարյա նույն փոփոխությունները, ինչպես աշխատավարձի գծով ծախսերի դեպքում էր:

Սակայն իր էությանը և գործընթացային առումով կարևորվում է նաև ՀՆԱ-ի նկատմամբ այդ երկու ծախսերի հանրագումարի հարաբերակցության հաշվարկումը: Այսպես ըստ աղյուսակ 3-ում բերված հաշվարկների, 2008թ.-ին երկու ուղղություններով կատարված ծախսերի հարաբերակցությունները ՀՆԱ-ի նկատմամբ կազմել են 7.4%, 2009թ.-ին՝ 9.91% (ամենաբարձրը), իսկ 2013թ.-ին՝ 9.28%: Միանգամից պետք է ընդգծել, որ հիշյալ ցուցանիշների մակարդակների բարձրացումն ունի ուղղակի առնչություն երկրում գների կայունության ապահովման խնդրի հետ, ինչը միևնույն ժամանակ անմիջականորեն խթանում է համախառն պահանջարկը և տնտեսական աճը:

ՀՀ պետական բյուջեի 2008-2013թթ. ծախսերն ըստ գործառնական
դասակարգման խմբերի*

(մլրդ. դրամ)

Ծախսային խմբերի անվանումը	2008		2009		2010		2011		2012		2013	
	գումարը	%	գումարը	%	գումարը	%	գումարը	%	գումարը	%	գումարը	%
Ընդամենը ծախսեր այդ թվում	810.6	100.0	929.1	100.0	954.3	100.0	986.5	100.0	1006.1	100.0	1142.9	100.0
1.Ընդհանուր բնույթի հանրային ծառայություններ	104.8	12.9	113.0	12.2	143.3	15.0	154.1	15.6	160.5	16.0	118.1	16.5
2.Պաշտպանություն	121.2	15.0	130.2	14.0	147.6	15.5	145.5	14.7	152.8	15.2	182.0	15.9
3.Հասարակական կարգ, անվտանգություն և դատական գործունեություն	61.7	7.6	69.5	7.5	67.4	7.1	72.5	7.3	76.7	7.6	91.4	8.0
4.Տնտեսական հարաբերություններ	89.4	11.0	133.8	14.4	112.5	11.8	84.0	8.5	71.1	7.1	128.3	11.2
5.Շրջակա միջավայրի պաշտպանություն	3.0	0.4	3.9	0.4	4.9	0.5	6.6	0.7	7.0	0.7	4.6	0.4
6.Բնակարանային շինարարություն և կոմունալ ծառայություններ	14.0	1.7	21.1	2.3	42.8	4.5	43.8	4.4	14.3	1.4	21.7	1.9
7.Առողջապահություն	49.9	6.2	56.2	6.0	56.1	5.9	63.3	6.4	64.5	6.4	64.4	5.6
8.Հանգիստ, մշակույթը և կրոն	16.0	2.0	16.3	1.8	16.1	1.7	17.6	1.8	22.8	2.3	18.6	1.6
9.Կրթություն	103.5	12.8	107.5	11.6	97.8	10.2	106.1	10.8	102.8	10.3	103.1	9.0
10.Սոցիալական պաշտպանություն	212.6	26.2	243.6	26.2	244.2	25.6	256.2	26.0	291.7	29.2	297.4	26.0
11.Հիմնական բաժիններին չդասվող պահուստային կապիտալ	34.3	4.2	33.9	3.6	21.6	2.3	36.8	3.7	44.9	4.2	43.2	3.8

* Աղբյուրը, Հայաստանի ֆինանսների վիճակագրություն, 2009-2014թթ., էջ 11

Բացի տնտեսագիտական դասակարգումից, ֆինանսական ապահովման տեսանկյունից կարևորվում է ՀՀ պետական բյուջեի ծախսերն ըստ գործառնական դասակարգման (տես աղյուսակ 4-ը), որտեղ ներկայացված են դրանց կազմ ու կառուցվածքը 2008-2013թթ. դրությամբ:

Աղյուսակի տվյալներից ակնհայտ է, որ ըստ ուսումնասիրվող տարիների ընդամենը ծախսերում ամենամեծ տեսակարար կշիռը բաժին է ընկնում սոցիալական պաշտպանությանը, ընդհանուր բնույթի հանրային ծառայություններին և պաշտպանությանը: Պետք է նշել, որ այսօր ոչ միայն առաջնային դեպքերում է բնակչության սոցիալական պաշտպանվածությունը, այլ նաև դրանց նպաստող տնտեսական հարաբերությունները: Ուստի այդ առումով դրական պետք է համարել այն, որ արդեն 2013թ.-ին տնտեսական հարաբերությունների կարգավորման առումով ՀՀ պետական բյուջեից տրամադրվել է 128.3 մլրդ. դրամը, որը նախորդ տարվա (2012թ.) նկատմամբ բացարձակ շեղումը կազմել է 57.2 մլրդ. դրամի չափով (չնայած այդ ծախսային հոդվածի գծով 2009թ.-ին եղել է 133.8 մլրդ. դրամ, որը կապված է եղել 2008թ.-ին սկսված համաշխարհային ֆինանսա-տնտեսական ճգնաժամի հետ):

Ընդհանուր առմամբ տնտեսապես կայուն երկիր ձևավորելու համար առաջին հերթին կարևորվում է արտադրական գործընթացների կարգավորումն ու զարգացումը, քանի որ դրանով իսկ կավելանան աշխատողների զբաղվածությունը և դրանով իսկ ՀՀ պետական բյուջեի եկամուտները: Վերջինիս ավելացումն իր հերթին կբերի այդ բյուջեի պակասուրդի նվազեցմանը, որը որոշիչ հանգամանք է Հայաստանի տնտեսության կայունության բարձրացման համար: ՀՀ պետական բյուջեի եկամուտների, ծախսերի և դրանցով պայմանավորված պակասուրդի (հավելուրդի) վերաբերյալ պատկերացում ունենալու համար ներկայացնենք 2008-2013թթ.-ի գծով համապատասխան տվյալները (տես աղյուսակ 5-ը և գծապատկերը):

Աղյուսակ 5-ի տվյալները վկայում են, որ պետական բյուջեի պակասուրդն ամենաբարձրն է եղել 2009թ.-ին, որը կազմել է 239.1 մլրդ. դրամ և նույնիսկ 2008թ.-ի մակարդակը գերազանցել է 213.9 մլրդ. դրամի չափով՝ պայմանավորված այդ տարվա ֆինանսատնտեսական ճգնաժամով: Հետագա տարիներին ունեցել է նվազման միտում՝ 2012թ.-ին 59.9 մլրդ. դրամ և 2013թ.-ին 71.5 մլրդ. դրամ: Պակասուրդի հետ կապված պետք է նշել, որ ֆինանսավորման աղբյուրները (ներքին և արտաքին) ըստ ուսումնասիրվող տարիների ունեցել են ոչ ինչպես աճման, այնպես էլ նվազման միտումներ: Հատկապես արտաքին ֆինանսավորման աղբյուրներից փոխառու միջոցներն ամենաբարձրն են եղել 2009թ.-ին՝ 389.3 մլրդ. դրամ, որն արդյունք էր ճգնաժամի, իսկ ահա հետագա տարիներին ունեցել է նվազման միտում և 2013թ.-ի վերջում կազմել է 124.6 մլրդ. դրամ:

Աղյուսակ 5.

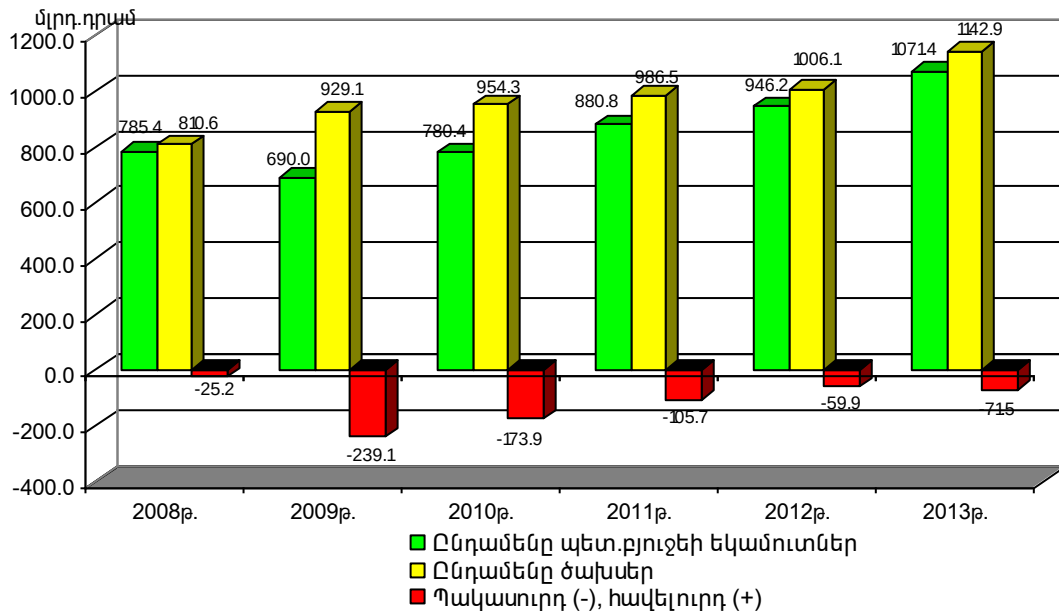
ՀՀ պետական բյուջեի եկամուտները, ծախսերը և պակասուրդը (դեֆիցիտը)
ըստ 2008-2013թթ.*

մլրդ. դրամ

Ցուցանիշների անվանումը	2008թ.	2009թ.	2010թ.	2011թ.	2012թ.	2013թ.
Ընդամենը պետ.բյուջեի եկամուտներ	785.4	690.0	780.4	880.8	946.2	1071.4
Ընդամենը ծախսեր	810.6	929.1	954.3	986.5	1006.1	1142.9
Պակասուրդ (-), հավելուրդ (+)	-25.2	-239.1	-173.9	-105.7	-59.9	-71.5
Ֆինանսավորման աղբյուրներ այդ թվում՝	25.2	239.1	173.9	105.7	59.9	71.5
1. Ներքին աղբյուրներ, որից՝	7.8	-115.2	107.4	65.9	5.8	-10.3

☐ փոխառու միջոցներ	24.3	42.2	26.6	28.6	30.5	18.6
☐ ֆինանսական ակտիվներ	-16.5	-157.3	80.8	37.3	-24.4	29.5
2. Արտաքին աղբյուրներ, որից՝	17.4	354.3	66.5	39.8	54.1	82.4
☐ փոխառու միջոցներ	44.4	389.3	98.1	78.1	89.3	124.6
☐ ֆինանսական ակտիվներ	-27.0	-35.0	-31.6	-38.3	-35.2	-42.2

☐ Աղբյուրը՝ Հայաստանի ֆինանսների վիճակագրություն, 2009-2014թթ., էջ 13

Գծապատկեր . ՀՀ պետական բյուջեի եկամուտները, ծախսերը և պակասուրդը (դեֆիցիտը) ըստ 2008-2013թթ.

Այսպիսով, ելնելով վերոնշյալ վերլուծությունների արդյունքներից, գալիս ենք այն հետևության, որ յուրաքանչյուր ժամանակահատվածում երկրի ֆինանսական կայունության ապահովման առաջնային գրավականը, դա պետական բյուջեից տնտեսության իրական հատվածում տրամադրվող ծախսերի ճիշտ ուղղվածությունն է և դրանց նպատակային ու արդյունավետ օգտագործումը, որին պետք է հատուկ ուշադրություն դարձնի ՀՀ կառավարությունն իր ռազմավարական ծրագրերում:

Բանալի բառեր՝ պետական բյուջե, ծախսային քաղաքականություն, ֆինանսական կայունության ապահովում, պակասուրդ, ֆինանսավորման աղբյուրներ:

THE STATE EXPENDITURE POLICY OF THE REPUBLIC OF ARMENIA AS THE MAIN DIRECTION FOR ENSURING FINANCIAL STABILITY

A. H. BAYADYAN

Doctor of Sciences (Economics), Professor

GSU lecturer

S. G. AMIRKHANYAN

Candidate of Sciences (Economics), Associate Professor

For any transition economy, including Armenia, targeted and justified implementation of the fiscal policy is stressed. Not only collection of various types of taxes that contributes to the increase in budget revenues is of special importance, but also the implementation of such a policy that ensures exact and efficient allocation of state revenues is emphasized.

ГОСУДАРСТВЕННАЯ РАСХОДНАЯ ПОЛИТИКА РА КАК ОСНОВНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ

А. А. БАЯДЯН

*Доктор экономических наук., профессор
преподаватель Гаварского государственного университета*

С. Г. АМИРХАНИЯ

Кандидат экономических наук, доцент

Каки для всех стран с переходной экономикой, так и для Республики Армения особую важность приобретает осуществление целевой и справедливой налогово-бюджетной политики. Особенно такой политики, которая связана не только с собираемостью тех видов налогов, которые способствуют увеличению доходов государственного бюджета, но и политики, обеспечивающей правильное и эффективное использование средств, обусловленное их расходным направлением.

**ԳԼՈՐԱԼԱՑՄԱՆ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎՐԱ**

Ի. Ե. ԽԼՂԱԹՅԱՆ

Տնտեսագիտության թեկնածու, պրոֆեսոր

Ս. Գ. ԱՄԻՐԽԱՆՅԱՆ

Տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ,

ԳՊՀ տնտեսագիտական ֆակուլտետի դեկան

Գլոբալացումը, որպես տնտեսական երևույթ, դարձել է համաշխարհային տնտեսության էվոլյուցիոն զարգացման մայրուղի: Դա շոշափում է միջազգային բազմաթիվ հարաբերություններ, մասնավորապես համաշխարհային տնտեսությամբ զարգացող երկրների մասնակցությամբ գործընթացները: Տնտեսագիտական գրականության մեջ, գլոբալացումն եզրը քննարկվում և սահմանվում է տարբեր մոտեցումներով, սակայն, մեր կարծիքով, առավել ընդունելի կարելի է համարել ԱՄՆ-ի կողմից տրված սահմանումը, որտեղ այն բնութագրվում է որպես աշխարհի բոլոր երկրների միջև տնտեսական աճող փոխկապակցվածություն՝ շնորհիվ ապրանքների, ծառայությունների և կապիտալի համաշխարհային շարժի միջազգային բազմատեսակ գործարքների ծավալների շարունակական մեծացման, ինչպես նաև տեխնոլոգիաների առավել մեծ չափերի ներթափանցման¹:

Համաձայն տվյալ մեկնաբանմանը, գլոբալացումը համաշխարհային տնտեսության մասշտաբով ազգային տնտեսությունների տնտեսական կապերի փոխկախվածության և ընդլայնման գործընթացների շարունակական խորացման արտահայտություն է²(2):

Կյանքն ապացուցեց, որ գլոբալացման գործընթացները հաճախ դուրս են գալիս զուտ տնտեսական բնույթ ունեցող երևույթների շրջանակներից: Ժամանակակից հետազոտություններում այդ նոր դրսևորումների քննարկման հիման վրա նշվում է, որ ,գլոբալացումն հասկացությունը ընդգրկում է համայն մարդկության գոյատևման պայմանները: Այդ ամենից կարելի է հետևություն անել, որ տեղի են ունենում համաշխարհային հանրության նոր տիպի ձևավորման գործընթացներ: Այնուամենայնիվ, գլոբալացման գործընթացների հիմնական ոլորտը հանդիսանում է համաշխարհային տնտեսությունը, հետևաբար այդ մեզոհամակարգի ներսում գոյություն ունեցող բազմաթիվ բարդ հանգամանքներ, օրինակ, առանձին երկրների զարգացման ոչ միանաման մակարդակներն ու տեմպերը, տնօրինվող տարբեր հնարավորությունները առաջացնում են բավական լուրջ խնդիրներ: Դրանք, իրենց հերթին, կարելի է դիտարկել որպես ռիսկերի և հակամարտությունների առաջացման պայմաններ, ինչը չի համապատասխանում գլոբալացում հասկացության բովանդակությանը: Նկատի ունենալով այս կարևոր հանգամանքը՝ գլոբալացման համակարգված էությունը քննարկող տնտեսագետները գտնում են, որ առաջանում են ազգային տնտեսությունների կողմից գլոբալացման գործընթացներին մասնակցելու հակազդող գործոններ: XX և XXI դարերի անցումային շրջանում գլոբալացումը հանգեցնում է համաշխարհային

¹ МЭиМО, N1, 2011, стр. 16

² УТКИНА.Н., ГЛОБАЛИЗАЦИЯ: М. 2001, СТР. 136

տնտեսության շրջանակներում անհամաչափության ուժեղացման և սոցիալական բևեռացման խորացման: Սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրների սրացումը, զուգակցված քաղաքական տարածայնությունների հետ, հատուկ են ոչ միայն զարգացող, այլև զարգացած երկրներին, որտեղ առաջին հայացքից թվում է, որ ամեն ինչ դրական իմաստով բարձր մակարդակի վրա:

Համաշխարհային տնտեսության գլոբալացման բացասական հետևանքներից պետք է համարել նաև երկրների միջև եկամուտների անհամաչափ բաշխման ուժեղացումը, տնտեսության ճյուղերի աններդաշնակ զարգացումը, ազգային տնտեսությունների փոխկապակցվածության խոցելիությունը կամ անհուսալիությունը, տնտեսության վրա ինքնիշխան, անկախ պետությունների հսկողության թուլացումը, աշխատավարձերի մակարդակների խորացող տարբերությունները, աշխատուժի արտագաղթի ուժեղացումը, առանձին պետությունների և ինտեգրացիոն կազմակերպությունների միջև տեղ ունեցող տնտեսական ու ռազմական առճակատման խորացումը: Եթե գլոբալացումը օբյեկտիվ համահասարակական գործընթաց է, ապա դրան պետք է հատուկ լինեն նաև դրական հետևանքներ, ընդ որում, ըստ տրամաբանության, այս հանգամանքը պետք է գերկշռի վերը նշված բացասական հետևանքներին: Գլոբալացման դրական հատկանիշներից կարելի է առանձնացնել մրցակցային միջավայրի ընդլայնումը, աշխատանքի միջազգային բաժանման և մասնագիտացման խորացումը, բոլոր արտաքին կապերի զարգացումը, տեղեկատվական տեխնոլոգիաների զարգացման արդյունքների յուրացման արագությունը և վերջապես տնտեսական կայուն աճի ապահովումը: Գլոբալացման բացասական և դրական գործընթացների թվարկումը վկայում է այդ համաերկրային երևույթի հակասական բնույթի մասին: Մասնավորապես պետք է առանձնացնել այն հանգամանքը, որ տնտեսության կարգավորման մեխանիզմները գործում են ոչ լիարժեք ինչպես առանձին երկրների, այնպես էլ գլոբալ մասշտաբով: Դա վերջին տարիներին դրսևորվեց համաշխարհային ֆինանսական ոլորտի ճգնաժամի տեսքով, որի ժամանակ, շնորհիվ գլոբալացման գործընթացների, տեղի ունեցան դրամական զանգվածների ազատ ու անվերահսկելի տեղափոխում ազգային տնտեսություններից, ինչը հանգեցրեց ֆինանսական գլոբալ շուկայի արմատական խեղաթուրումների, և առաջին հերթին խզվեցին դրա և ապրանքների ու ծառայությունների շուկաների կապերը: Տնտեսագետներից շատերը գլոբալացման, այցեքարտե համարում են Վերազգային կորպորացիաները (ՎԱԿ), որոնց գործունեությունը հատկապես XX դարավերջին ձեռք բերեց նոր որակ և նոր դեր անընդհատ զարգացող միջազգային տնտեսական հարաբերություններում և երկրների միջև: Այսպես, ՎԱԿ-երը, օգտագործելով գլոբալացման դրական գործոնները, նպաստում են զարգացող երկրների տնտեսական վերելքին, սակայն միաժամանակ ստեղծում են որոշակի դժվարություններ և ռիսկեր զարգացող երկրների համար¹: ՎԱԿ-երի գործունեության հիմնական ուղղություն կարելի է դիտել զարգացող երկրների տնտեսություններում օտարերկրյա ուղղակի ներդրումները (ՕՈՒՆ) և աճող մասնակցությունը համաշխարհային առևտրային գործարքներում: Ըստ համաշխարհային տնտեսության վիճակագրական տվյալների՝ 2005 թ. աշխարհում գործում էին 77 հազար ՎԱԿ-եր, որոնք ունեին 770 հազար դուստր ընկերություններ և մասնաճյուղեր աշխարհի ավելի քան 150

¹ УТКИНА.Н., նայել աշխատությունը, էջ 43

երկներում¹: ՎԱԿ-երի արտասահմանյան մասնաճյուղերում աշխատողների թիվը կազմում էր մոտ 62 մլն մարդ, իսկ 100 խոշոր ՎԱԿ-երի մասնաբաժինը համաշխարհային առևտրում կազմում էր 18 %, համաշխարհային ՀՆԱ-ի մեջ՝ 10 %, համաշխարհային արտահանման մեջ՝ 33%²:

ՀՀ-ն, ինչպես և մյուս զարգացող երկրները, իրենց տնտեսություններում ՎԱԿ-երի գործունեությունը դիտում են որպես նեցուկ, դրական երևույթ՝ ներդրումային գործընթացների ակտիվացման համար, ինչը նպատակ ունի ապահովել կայուն տնտեսական աճ: Այդ խնդիրը լուծելու համար զարգացող երկրների կառավարությունները անում են հնարավորը՝ իրենց երկրների ներսում ներդրումային մթնոլորտի բարելավման ուղղությամբ: Դա բավական բարդ խնդիր է, քանի որ կան լուրջ խոչընդոտներ, օրինակ, վնասով աշխատող ձեռնարկությունների մեծ թիվը, պետական միջամտության բավական ակտիվ քայլերը, ցածր վարձատրությունը, արտաքին շուկա մուտքի արգելքները, տնտեսության մոնոպոլացման բարձր աստիճանը, մրցակցային դաշտի սահմանափակությունը և այլն: Վերջին տասնամյակում նկատվում է ՀՀ տնտեսության մեջ ՕՈՒՆ-ների ծավալների շարունակական աճ: Այսպես, 2005 թվականին ՕՈՒՆ-ները կազմել են 303 միլիոն 700 հազար ԱՄՆ դոլար, իսկ 2012 թվականին այն աճել է գրեթե 2 անգամ՝ կազմելով 598 միլիոն 449,6 հազար ԱՄՆ դոլար³:

Ցանկացած զարգացող երկիր, այդ թվում և ՀՀ-ն, ՕՈՒՆ-երի համար առաջարկում են ժողովրդական տնտեսության այն ճյուղերը, որոնցում նա ունի հարաբերական տնտեսական առավելություն: Այսպիսի ճյուղեր ՀՀ-ում համարվում են նուրբ օրգանական քիմիան, կենսատեխնոլոգիաները, ծրագրավորումը, ինչպես նաև ոսկերչական արտադրությունը, էլեկտրոնիկան, դեղագործությունը և այլն: Վերջին թվարկած ճյուղերը բնութագրվում են որպես, փոքր ծավալով մեծ արժեքե ստեղծող ոլորտներ: ՀՀ-ի համար գլոբալացման պայմաններում դրական պետք է դիտել այն հանգամանքը, որ ՕՈՒՆ-ների գերակշիռ մասը՝ գրեթե 90 %-ը, օգտագործվում է տնտեսության իրական հատվածում: Իհարկե դրանից չպետք է անմիջապես սպասել ՀՀ տնտեսության զարգացման տեմպերի զգալի արագացում, սակայն այդ հանգամանքը հիմնարար դեր կարող է ունենալ ՀՀ տնտեսության հետագա զարգացումներում: Ինչպես 2008 թվականի ֆինասատնտեսական ճգնաժամը, այնպես էլ 2012-2014թթ. համաշխարհային տնտեսությունում տեղի ունեցող երևույթները, առաջացրին և առաջացնում են ՀՆԱ-ի աճի տեմպերի անկում, ՀՆԱ-ի կառուցվածքային խախտումներ, քան իր ՀՀ տնտեսությունը, գլոբալացման գործընթացների խորացման հետևանքով ավելի ու ավելի մեծ չափերով է ընդգրկվում միջազգային տնտեսական հարաբերություններում: ՀՀ-ի տնտեսության մասնակցության աստիճանը գլոբալացման գործընթացներին կարելի է գնահատել համաշխարհային ապրանքաշրջանառության մեջ նրա ունեցած բաժնով: Այսպես, 2010թ. ՀՀ ներմուծում-արտահանում տարբերությունը կազմել է 2 մլրդ 707 մլն 896,9 հազար ԱՄՆ դոլար, իսկ 2012 թ.՝ 2 մլրդ 881 մլն 40,5 հազար ԱՄՆ դոլար, այսինքն ՀՀ արտաքին պարտքը այս բաղադրիչի մասով աճել է 173 մլն 143,6 հազար ԱՄՆ դոլարով⁴(7): ՀՀ-ի համար հատուկ վտանգ է ներկայացնում նաև արտահանման

¹ UNCTAD, World investment Report, 2006, page 18

² UNCTAD, World investment Report, 2002, page 12

³ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, Ե. 2013, էջ 528-529

⁴ Նույն տեղում, էջ 480

քննել են պատկերը: Մասնավորապես ԵՄ երկրներ արտահանման ծավալներում գերակշռում են մետաղները, երկաթահանքը, թանկարժեք մետաղները և քարերը, պղինձը և այլն: Ինչ վերաբերում է ԱՊՀ երկրներ արտահանմանը, ապա ՀՀ-ի հիմնական գործընկերներ համարվում են ՌԴ և Ուկրաինա, որոնք զբաղեցնում են առաջին տեղերը:

Այդ երկու երկրներ ապրանքների արտահանման ծավալներում գերակշռում են ալկոհոլային և ոչ ալկոհոլային խմիչքները, իսկ ներմուծման մասով՝ ժողովրդական սպառման առարկաները:

Ունենալով տնտեսության մեծ պատկեր, ՀՀ-ի օպտիմալ ռազմավարություն կարող է հանդիսանալ գլոբալացման շնորհիվ առաջացող դրական երևույթների առավելագույն օգտագործումը և բացասական ազդեցությունների նվազեցումը: Կարելի է նշել մեծ ռազմավարության հետևյալ հիմնական բաղադրիչները՝

1. ՀՀ-ի ազգային շահերից բխող միջոցառումների կիրառում, օրինակ, էական չափով կրճատել կախվածությունը ներմուծումից, ազգային սեփականության պահպանման ուժեղացում, ներառյալ մտավոր սեփականությունը, ազգային արժույթ-ֆինանսական համակարգի ուժեղացումը:

2. Ինովացիոն զարգացման պետական խթանումը և գիտատար արդյունքների համաշխարհային շուկայում տեղ գրավելը:

3. Ընդայնել միջազգային համագործակցությունը տնտեսական, գիտատեխնիկական, տեղեկատվական ոլորտներում և ապրանքաշրջանառության մեջ, ստեղծել անհրաժեշտ պայմաններ արտասահմանյան ներդրումների հոսքեր ապահովելու համար:

THE INFLUENCE OF GLOBALIZATION ON INTERNATIONAL RELATIONS

I. E. KHLGHATYAN

Candidate of Sciences (Economics), Professor

S. G. AMIRKHANYAN

Candidate of Sciences (Economics), Associate Professor

Globalization as an economic phenomenon has become a highway of global economic development. The economic essence of globalization is discussed from different points of view. As an objective process globalization has both positive and negative influence in an economic life. This fact is especially noticeable in the development of international economic relations

ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ НА МЕЖДУНАРОДНЫЕ ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ

И. Е. ХЛГАТЯН

Кандидат экономических наук, профессор

С. Г. АМИРХАНИЯН

Кандидат экономических наук, доцент

Глобализация как экономическое событие стала магистральной тенденцией развития мировой экономики. Экономическая сущность глобализации в экономической литературе трактуется с разных позиций. Глобализация как объективный процесс имеет позитивные и отрицательные последствия. Это обстоятельство особенно заметно в развитии международных экономических отношений.

ԲԱՆԿԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ՁԱՎԱՌՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀՀ-ՈՒՄ

Ս. Գ. ԱՄԻՐԻԱՆՅԱՆ

*Տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ,
ԳՊՀ տնտեսագիտական ֆակուլտետի դեկան*

Ս. Գ. ԹԱՆԳՅԱՆ

Տնտեսագիտության ինստիտուտի ասպիրանտ

Անկախացումից հետո Հայաստանի Հանրապետությունում տնտեսական բարեփոխումների արդյունքում ձևավորվեց միջազգային չափանիշներին ձգտող երկաստիճան բանկային համակարգ, որի ձևավորումը և զարգացումը պայմանականորեն կարելի է բաժանել երեք փուլերի՝ ձևավորման, կայունացման և զարգացման:

Ձևավորման փուլում շուկայական հարաբերությունների արմատավորման և խորացման ներքո կազմակերպվեցին բանկային գործի ինստիտուցիոնալ հիմքերը: Ուստի Հայաստանում գործող բանկերը վերակազմավորվեցին բաժնետիրական ընկերությունների, սակայն գտնվում էին խորհրդային ռուբլու ազդեցության գոտու ներքո մինչև 1993 թվականի նեյմերը, չնայած նրան, որ ՀՀ անկախությունը ձեռք էր բերել 1991 թվականի սեպտեմբերին: Հետևաբար դրամավարկային քաղաքականությունը, ինչպես նաև դրամի առաջարկը պայմանավորված էին ՌԴ կենտրոնական բանկի կողմից վարած քաղաքականությամբ: Պարզ է, որ այդ շրջանում բանկային համակարգը կարգավորող մարմնի սահմանափակ գործառնությունները իրականացնում էր Հայաստանի պետական բանկը, որը վերահսկելու և կարգավորելու լծակներ չունենալու պատճառով չէր կարող լուծել բանկային համակարգի առջև ծառացած խնդիրները:

Հարկ է նշել, որ 1988-1993 թթ. ժամանակաշրջանը Հայաստանի համար բնութագրվեց տնտեսության ցավալի վերափոխումներով և հետևանքներով: 1992 թվականի գների և արտաքին հարաբերությունների ազատականացումը բերեց հիպերինֆլացիայի: Այդ տարիներին ՀՀ բանկային համակարգը բնութագրվում էր նաև կապիտալիզացիայի անբավարար մակարդակով, քանի որ առևտրային բանկերի ընդհանուր կապիտալի մեծությունը կազմում էր ընդհանուր ակտիվների մոտ 2.2%-ը, մեծ էր պետական մասնակցությունը բանկերի կապիտալում, մույնիսկ բանկերի մասնավորեցումից հետո: Բանկային համակարգում ստեղծվել էր անկառավարելի իրավիճակ, որն ավելի էր խորանում Պետական բանկի կողմից ձևավորման փուլում վարած մեղմ դրամավարկային քաղաքականության հետևանքով:

Այս փուլում, ինչպես տեսնում ենք բանկերը և բանկային համակարգը ամբողջությամբ դուրս են եղել կարգավորող մարմնի վերահսկողությունից, նորմատիվները, որոնք գործում էին առաջին փուլի օրոք սահմանվել էին 1989թ. -ին ԽՍՀՄ Պետական բանկի կողմից, որոնք էին՝

- բանկի սեփական միջոցների և պարտավորությունների հարաբերակցությունը (նվազագույնը 1:12 կամ 8.33%), որը, կարծես թե, համահունչ է բազելյան կոմիտեի առաջին փաստաթղթի հետ,
- քաղաքացիներից ներգրաված միջոցների և սեփական միջոցների հարաբերակցությունը 1:1: Այս նորմատիվը, կարծես թե, սահմանափակում է բանկերի ավանդային գործառնությունները, սակայն իրացվելության կարգավորմանը այն ուղղակիորեն ուղղված չէ,

- մեկ փոխառուին տրամադրվող վարկի առավելագույն չափը կոոպերատիվ բանկերի համար 50%-ի չափով,
- իրացվելի ակտիվների և ցպահանջ պարտավորությունների հարաբերակցությունը:

Բանկային համակարգի կայունացման փուլը ըստ էության ձևավորվել է 1992-1994 թվականներին, որը բնութագրվում է առկա հիպերինֆլացիայի պայմաններում բանկային համակարգի էքստենսիվ աճով: Նախկինում գոյություն ունեցող բանկային համակարգը վերակառուցվեց երկաստիճան համակարգի՝ մի կողմից ի դեմս Կենտրոնական բանկի, որին օրենսդրորեն վերապահվեցին կարգավորիչ և վերահսկիչ գործառնությունները, իսկ մյուս կողմից՝ առևտրային բանկերի:

Այս տարիներին, ինչպես նշում է Է. Մ. Սանդոյանը, հիպերինֆլացիայի տեմպերը բնականաբար բացասաբար ազդեցին բանկային համակարգի վրա: Դրա ազդեցությունը հիմնականում կապված է երկու գործոնի հետ՝

- արժեզրկվում էին բանկային համակարգի ակտիվները և սեփականատերերի ներդրումները,
- հաճախորդները նման գնաճի պայմաններում հնարավորինս երկարաձգում էին ռուբլով, իսկ այնուհետև դրամային մարումները, որը նվազեցնում էր հաճախորդների պարտավորության իրական մեծությունը:

Ակնհայտ է, որ ռուբլուց դրամի փոխանակումը և դրամի արժեզրկումը իր ազդեցությունն է ունեցել բանկային համակարգի վրա: Ստորև (աղյուսակ 1-ում) բերված է բանկերի նվազագույն կապիտալի և ընդհանուր բանկային համակարգի վրա դրանց ազդեցությունը:

Աղյուսակ 1: Դրամափոխանակման ընթացքում բանկային համակարգի ընդհանուր կապիտալի մեծությունը ԶՀ դրամով և ԱՄՆ դոլարով

	Բանկի նվազագույն կապիտալը	Բանկային համակարգի ընդհանուր կապիտալը
Ռուբլիով	100,000,000	9,600,000,000
Դրամափոխանակման 200:1 հարաբերակցությամբ վերահաշվարկումից հետո (ԶՀդրամ)	500,000	48,000,000
ԶՀ դրամի պաշտոնական փոխարժեքը մեկ ԱՄՆ դոլարի նկատմամբ		
22. 11. 93թ. 1ԱՄՆդոլար = 14. 50 ԶՀդրամ	34,483	3,310,345
31. 12. 93թ. 1ԱՄՆդոլար = 77. 00 ԶՀդրամ	6,494	623,377
22. 01. 94թ. 1ԱՄՆդոլար = 75. 00 ԶՀդրամ	6,667	640,000
22. 01. 94թ. 1ԱՄՆդոլար = 96. 00 ԶՀդրամ	5,208	500,000
22. 02. 94թ. 1ԱՄՆդոլար = 162. 00 ԶՀդրամ	3,086	296,296
22. 03. 94թ. 1ԱՄՆդոլար = 213. 70 ԶՀդրամ	2,340	224,614

Միայն դրամի ներդրման առաջին չորս ամսիների ընթացքում բանկային համակարգի ընդհանուր մեծությունը նվազել է ավելի քան 14,7 անգամ: Բնականաբար սա հանդիսանում է բանկային կապիտալի վրա ազդող կարևոր գործոն:

Այս փուլում կարելի է արձանագրել այն փաստը, որ ձևավորվեց նաև օրենսդրական իրավական դաշտը, այսինքն օրինակ 1993 թվականին ընդունվեց «ԶՀ

Կենտրոնական բանկի մասին» և «Բանկերի և բանկային գործունեության մասին» ՀՀ օրենքները, որոնք հանդիսացան բանկային օրենսդրության հիմնաքարերը: Այնուհետև ընդունվեցին բանկային համակարգը կարգավորող մի շարք այլ իրավական ակտեր, մասնավորապես հիպերինֆլյացիան կանխելու նպատակով անհրաժեշտություն առաջացավ սահմանել բանկերի կանոնադրական կապիտալի նվազագույն մեծությունը և Կենտրոնական Բանկի վարչության 1994 թվականի մարտի 30-ի թիվ 10 որոշմամբ ընդունվեց բանկերի կանոնադրական կապիտալի նվազագույն չափը համալրելու մասին որոշում, ըստ որի 1995 թվականի ապրիլի 1-ից բանկերի կանոնադրական կապիտալը առնվազն պետք է լինի հարյուր հազար ԱՄՆ դոլարին համարժեք ՀՀ դրամ: Այս որոշումը կարելի է համարել առևտրային բանկերի կարգավորմանն ուղղված առաջին փաստաթուղթը, որի նպատակն էր ստեղծել բոլոր բանկերի համար համարժեք կապիտալի բազա: Այդ տարիներին, իսկ ավելի հստակ 1999 թվականի մայիսի 26-ին ընդունվեց «Հայաստանի Հանրապետության բանկերի գործունեության կարգավորման տնտեսական նորմատիվների և դրանց խախտումների դեպքում պատժամիջոցների սահմանման մասին» թիվ 37 որոշումը, որով սահմանվում էր բարձր իրացվելի ակտիվների և ցպահանջ հաշիվների գծով նրա պարտավորությունների հարաբերակցությունը և ԿԲ-ում տեղաբաշխվող պարտադիր պահուստների նվազագույն չափը:

Ինչպես արդեն նշել ենք, այս փուլը ուղեկցվում էր հիպերինֆլյացիայով, իրական տոկոսադրույքի բացասական արժեքով և ազգային արժույթի անկման բարձր տեմպերով: Նոր ձևավորվող բանկերում աշխատակիցները ունեին ցածր որակական մակարդակ, ուստի առաջացել էր մասնագետների մեծ պահանջարկ: Բանկային համակարգում տիրում էր անմխիթար իրավիճակ: Պետական մասնակցությունը բանկերի կապիտալում գերակշիռ դիրք էր գրավում, անհամաչափություն էր նկատվում բանկային պորտֆելի կառուցվածքում: Դա պայմանավորված էր ժամկետանց պարտավորությունների մեծացմամբ և ակտիվներ դասակարգման կարգի բացակայությամբ: Այս պայմաններում Կենտրոնական բանկը վարում էր մեղմ դրամավարկային քաղաքականություն, որն ըստ էության, չէր կարող նպաստել իրավիճակի բարելավմանը: Հարկ է նշել, որ այդ ժամանակահատվածում երկրի կառավարությունը մշակել և իրականացնում էր տնտեսության կայունացման քաղաքականություն: Վերջինիս շրջանակներում Համաշխարհային բանկի ու արժույթի միջազգային հիմնադրամի կողմից ստանալով համապատասխան ֆինանսավորում՝ 1994թ.-ից կտրուկ նվազեցին գնաճի տեմպերը և տվյալ տարվա 161,2%-ի փոխարեն 1995թ.-ին այն կազմեց 107,3%:

Ակնհայտ է, որ բանկային համակարգի կայունացման փուլում ասպարեզ էին հանվում համակարգի գործունեության հիմնախնդիրները, որոնք իրենց լուծումը ստացան զարգացման փուլում: Ուստի այս փուլում իրականացվեց նախկինում ընդունված ակտերի լրամշակման ու կատարելագործման գործընթաց: Ընդունվեցին մի շարք այլ իրավական ակտեր, մասնավորապես «Բանկային գաղտնիքի մասին», «Բանկերի և վարկային կազմակերպությունների սնանկության մասին», «Վարկային կազմակերպությունների մասին» ՀՀ օրենքները, որոնք համակարգում և ամբողջականացնում էին բանկերի իրավական կարգավորումը:

Այսպիսով՝ կարելի է արձանագրել, որ ՀՀ բանկային համակարգը հնարավորինս համապատասխանեցվում էր տնտեսության որոշակի կայունացման հետ: Այս փուլի կարևոր առանձնահատկություններից մեկն այն էր, որ կառավարության կողմից

մշակված սոցիալ-տնտեսական զարգացման ծրագրում խնդիր էր դրված կրճատել տնտեսական անկունը, կառավարելի դարձնել գնաճը, նախադրյալներ ստեղծել բարեփոխումների իրականացման համար, չնայած այն հանգամանքին, որ առկա արտաքին գործոնները մնացել էին անփոփոխ և դեռևս առկա էին անցումային շրջանի դժվարություններ: Ձեռնարկված տնտեսական միջոցառումները նպաստեցին այն հանգամանքին, որ ոչ միայն կասեցվեց տնտեսական անկունը, այլև ապահովվեց որոշակի աճ: Այսպես օրինակ՝ այդ տարիներին իրական ՅՆԱ-ի միջին տարեկան աճը կազմեց մոտ 6%, իսկ 1998թ.-ին տնտեսական աճը կազմեց ավելի քան 7%, որին նպաստեց նաև արտասահմանից ստացվող մասնավոր տրանսֆերների ծավալի մեծացումը: Վերջինիս շնորհիվ մեծացան նաև ֆինանսական հոսքերը, որի արդյունքում հնարավորություն ընձեռնվեց ֆինանսավորելու ՀՀ վճարային հաշվեկշռի ընթացիկ հաշվի մեծ պակասույթը:

Այս փուլում գների և փոխարժեքների կայունացումը, վարկերի տոկոսադրույքների և ֆինանսական շուկայի շահութաբերության նվազումը հանգեցրին կարճատև սպեկուլյատիվ գործընթացների հաշվին շահույթ ստացող բանկերի մեծ մասի սնանկացմանը: Հատկանշական է, որ զարգացման փուլում ձևավորվեցին բանկային գործունեության սկզբունքներն ու մոտեցումները, ըստ որի բանկային գործունեության կարգավորումը սկսվեց իրականացվել ինչպես ուղղակի, այնպես էլ անուղղակի տնտեսական լծակների միջոցով: Առևտրային բանկերը բավականին արագ սկսեցին մատուցել ունիվերսալ ծառայություններ, ինչն էլ նպաստեց բանկերի միջև առկա մրցակցության մեծացմանը: Բայց հետագայում մի շարք առևտրային բանկեր, առավել իրատեսորեն գնահատելով իրենց դիրքերի զարգացման հետագա ընթացքը, աստիճանաբար սկսեցին մասնագիտանալ որոշակի ուղղություններով՝ նախապայմաններ ստեղծելով մենաշնորհային գործունեության համար:

Ի տարբերություն տնտեսության այլ ոլորտների՝ ՀՀ բանկային համակարգը, ի դեմս ՀՀ Կենտրոնական բանկի, ենթարկվում է վերահսկողության, որի պայմաններում մենաշնորհային գործունեությունը կարող է արագ կանխվել:

Ներկայումս սահմանվել են նաև բանկային համակարգի խաղի կանոններ որի հիմքում ընկած է կայացած օրենսդրական դաշտը: Հետևաբար գործունեության այս ոլորտն օրենսդրորեն պաշտպանված է, որին նպաստել է նաև հարկային արտոնությունների կիրառումը: Այսպես օրինակ՝ շահութահարկի վճարումից ազատված է ՀՀ Կենտրոնական բանկը, իսկ առևտրային բանկերի հարկվող շահույթի չափի որոշման ընթացքում, բացի «Ըստ շահութահարկի մասին» ՀՀ օրենքով սահմանված ընդհանուր նվազեցումների, բանկերի համախառն եկամուտը նվազեցվում է նաև տրամադրված վարկերի, դեբիտորական պարտքերի, պահուստներին ուղղված գումարների, բանկին վճարած միջնորդավճարի և այլ գումարների չափով, որոնք նվազեցնում են բյուջե վճարվող շահութահարկի մեծությունը և պայմաններ են ստեղծում բանկային բիզնեսի զարգացման համար:

Հարկ է նշել, որ ՀՀ ԿԲ-ն ոչ միայն ազատված է գույքահարկի վճարումից, այլև այն, որ «Ավելացված արժեքի հարկի մասին» ՀՀ օրենքով ԱԱՀ-ից ազատվելու նպատակով հարկային արտոնություններ են սահմանվել բանկերի ու վարկային կազմակերպությունների կողմից իրականացվող ֆինանսական գործառնությունների ու ծառայություններին կատմամբ:

Այսպիսով, կարելի է փաստել, որ ՀՀ-ում բանկային գործունեության իրականացման օրենսդրական դաշտը կայացած է, իսկ հարկային լիբերալ դաշտը

պայմաններ է ապահովել բանկային համակարգի կայունության, իրացվելիության, վճարունակության և արդյունավետության բարձրացման համար ստեղծել գործուն վճարահաշվարկային համակարգ, ինչպես նաև բավարար չափով լուծել ՌՀ Կենտրոնական բանկի մասին օրենքի 5-րդ հոդվածի խնդիրները, որոնք էլ նպաստեցին բանկային բիզնեսի կայացմանն ու զարգացմանը:

Հայաստանի Հանրապետությունում՝ որպես անցումային տնտեսություն ունեցող երկրում, բանկային համակարգի և գործարարության միջև ծավալվող փոխհարաբերությունների ոլորտն ունի իր առանձնահատկությունները: Չնայած ՌՀ բանկային համակարգն իր զարգացման ընթացքում էական քայլեր է կատարել, այնուհանդերձ տնտեսության իրական հատվածի՝ մասնավորապես փոքր և միջին ձեռնարկությունների փոխհարաբերություններում դեռևս առկա են լուրջ հիմնախնդիրներ:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ՌՀ գրեթե բոլոր գործարար ծրագրերն իրականացվում են փոխատվական կապիտալի, նախ և առաջ բանկային վարկի օժանդակությամբ, որին նպաստել է նաև արժեթղթերի շուկայի թերզարգացած լինելը: Ուստի բանկային վարկի դերը գնալով մեծանում է տնտեսության իրական հատվածի զարգացման համատեքստում: Այսպես օրինակ՝ վերջին 7 տարիների ընթացքում փոքր և միջին ձեռնարկությունների վարկավորման ծավալները կրկնակի անգամ աճել են, սակայն տվյալ ոլորտի ֆինանսավորման կարիքներն առևտրային բանկերի կողմից բավարարվում են մոտ 30%-ի սահմաններում: Վերջինիս պատճառներից են՝ փոքր և միջին ձեռնարկությունների կյանքի ցիկի տևողությունը, բիզնեսի ծախսողման հնարավորությունը, որի հետևանքով էլ բանկերը փոքր և միջին սուբյեկտներին համարում են բարձր ռիսկային փոխառուներ: Ուստի և փոխառու միջոցների հուսալիությունը վերջիններիս համար առավել մեծ հիմնախնդիրներից է:

Ինչ վերաբերում է երկարաժամկետ վարկերի տրամադրմանը, ապա հարկ է նշել, որ դրանց տեսակարար կշիռն աճել է. այսպես օրինակ՝ 2013թ.-ին 2009թ.-ի համեմատ դրանց տեսակարար կշիռն աճել է մոտ 2,9%-ով, իսկ 2012թ.-ի նկատմամբ՝ 3,2%-ով: Այնուհանդերձ տնտեսության երկարաժամկետ վարկավորումը կարևորագույն հիմնախնդիրներից է, որը հիմնականում պայմանավորված է երկարաժամկետ ֆինանսական միջոցների սղությամբ: Դրա պատճառներից մեկը կենսաթոշակային հիմնադրամների և ապահովագրական ընկերությունների ինստիտուտների բացակայությունն է: Կատարված ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ երկարաժամկետ վարկերի աճը հիմնականում պայմանավորված է բանկերի կողմից տրամադրվող հիփոթեքային և միջազգային ծրագրերի շրջանակներում բանկերի միջնորդությամբ տրամադրվող երկարաժամկետ նպատակային վարկերի ծավալի աճով:

Ներկայումս ՌՀ տարածքում գործող 7 բանկեր սպասարկվում են Գերմանահայկական հիմնադրամի, Վերակառուցման և զարգացման Եվրոպական բանկի, Հյուսիսարևմտյան գյուղատնտեսական ծառայությունների ծրագրի, «Եվրասիա» հիմնադրամի, Միջազգային կենտրոնի, Միջազգային միգրացիայի հիմնադրամի կողմից իրականացվող վարկային ծրագրի միջոցներով, որոնք ընդգրկում են տնտեսության գրեթե բոլոր ոլորտները:

1988-2013թթ. ընթացքում ՌՀ բանկային և ֆինանսական հատվածներում կատարված օտարերկրյա ուղղակի ներդրումները կազմել են 666,955. 8 հազ. ԱՄՆ դոլար, ընդ որում մեկ տարուց ավել ժամանակահատվածով տրվող վարկերի տեսակարար կշիռը

տարեցտարի նվազում է: Այսպիսով՝ միջազգային կազմակերպությունները և աստիճանաբար վերանայում են իրենց քաղաքականությունն ու իրականացնում են կարճաժամկետ վարկային ներդրումներ: Եթե առևտրային բանկերի կողմից տրամադրվող վարկերի ընդհանուր ծավալից հանենք այն մասը, որը տրամադրվել է միջազգային ֆինանսավարկային կազմակերպությունների միջոցների հաշվին, ապա կստացվի որ ներքին ռեսուրսների հաշվին բանկերի իրականացված վարկային ներդրումների մեջ մեկ տարուց ավել ժամանակահատվածով վարկերի տեսակարար կշիռն աստիճանաբար նվազում է: Ստորև պատկերտված աղյուսակում բերված են առևտրային բանկերի վարկային ներդրումներն ըստ ժամկետայնության 2011-2012թթ.-ին:

Աղյուսակ 2: Առևտրային բանկերի վարկային ներդրումներն ըստ ժամկետայնության 2011-2012թթ.

Ցուցանիշները	Տարիներ	
	2011թ.	2012թ.
Մնացորդը (մլնՀՀդրամ)		
Ժամկետային վարկային ներդրումներ	1,250,404	1,247,064
Այդթվում՝ կարճաժամկետ	286,049	271,623
Երկարաժամկետ	964,355	975,441
Երկարաձգված վարկային ներդրումներ	21,092	25,586
Այդ թվում՝ կարճաժամկետ	13,480	14,945
Երկարաժամկետ	7,612	5,641
Ժամկետանց վարկային ներդրումներ	5,896	6,965
Այդ թվում՝ կարճաժամկետ	5,790	6,956
Երկարաժամկետ	16	9
Ընդամենը վարկային ներդրումներ	1,277,302	1,274,615
Ընդամենը վարկային ներդրումների կշիռը (%)		
Ժամկետային վարկային ներդրումներ	97,9	97,58
Երկարաժամկետ վարկային ներդրումներ	1,7	1,7
Ժամկետանց վարկային ներդրումներ	0,5	0,5
Ընդամենը վարկային ներդրումներ	100,0	100,0
Այդ թվում՝ կարճաժամկետ	23,9	23,0
Երկարաժամկետ	76,1	77,0

Աղյուսակի տվյալները ցույց են տալիս, որ երկարաժամկետ վարկային ներդրումները 2012թ.-ին նախորդ տարվա համեմատ աճել են 0,9%-ով: Վերջին տարիներին Հայաստանի բանկային համակարգում իրականացված բարեփոխումների արդյունքում նվազել են վարկերի տոկոսադրույքները: Այսպես, 2014թ.-ին ձեռնարկություններին տրամադրված 15 օրից մինչև 1 տարի մարման ժամկետով դրամային վարկերի տոկոսադրույքը կազմել է 16.6%, դոլարային վարկերինը՝ 10.19%, այն դեպքում, երբ նախկինում այդ ցուցանիշները կազմել են համապատասխանաբար 17.05% և 13,36% (աղյուսակ 3):

Աղյուսակ 3: Առևտրային բանկերի կողմից ձեռնարկություններին տրամադրված վարկերի տոկոսադրույքները

		2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
ՀՀ դրամ	Վարկերի միջին տոկոսադրույքը (15 օրի ց մինչև 1 տարի ժամկետ)	17. 05	18. 76	19. 50	17. 76	17. 17	15. 93	16. 46
	1 տարուց ավելի	16. 63	17. 51	17. 14	17. 19	17. 02	15. 83	16. 15
ԱՄՆ դոլար	Վարկերի միջին տոկոսադրույքը (15 օրի ց մինչև 1 տարի ժամկետ)	13. 36	14. 40	13. 25	11. 66	11. 13	10. 75	10. 19
	1 տարուց ավելի	15. 52	16. 52	13. 64	12. 33	11. 03	10. 5	9. 5

Աղյուսակի տվյալներից կարելի է նկատել, որ դիտարկվող ժամանակահատվածում վարկերի միջին տարեկան տոկոսադրույքը նվազել է, այդուհանդերձ դրանք դեռևս բարձր են: Առաջավոր երկրների փորձը ցույց է տալիս, որ բանկային վարկերի միջին տարեկան տոկոսադրույքը չի գերազանցում 5-8%: Հայաստանի Հանրապետությունում վարկային տոկոսադրույքի բարձր լինելը՝ որպես բիզնեսին խոչընդոտ, իր արտացոլումն է գտել նաև միջազգային ֆինանսական կազմակերպությունների կողմից կատարված ուսումնասիրություններում: Մեր կողմից կատարված ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Հայաստանի Հանրապետությունում վարկային բարձր տոկոսադրույքի առկայությունը պայմանավորված է մի շարք հանգամանքներով՝

- պետական պարտատոմսերի եկամտաբերության բարձր մակարդակը, որը առևտրային բանկերի համար շահավետ ներդրման այլընտրանք է հանդիսանում, իսկ պետության համար՝ ֆինանսական ռեսուրսները իր ձեռքում կենտրոնացման միջոց:
- հիփոթեքային վարկերի և լիզինգային գործառնությունների թերզարգացվածությունը:
- ՀՀ-ում պահպանվող բարձր վարկային ռիսկը:
- Կազմակերպությունների դեբիտորական և կրեդիտորական պարտքերի ծավալների աճը և այլն:

Ամփոփելով կարող ենք ասել, որ հանրապետությունում վաճառվող տոկոսադրույքով վարկային ծրագրերի իրացումը բանկերի համար գերակա ուղղություն չի հանդիսանում և որպեսզի նման պայմաններում ցածր տոկոսադրույքով վարկավորումը դառնա հնարավոր և արդյունավետ, մեր կարծիքով, անհրաժեշտ է կիրառել բանկային և արդյունաբերական կապիտալիզմի միավորման առանձնահատուկ ինստիտուցիոնալ ձևեր, որոնք թույլ կտան լիովին վերացնելու վարկավորման ինստիտուտի վրա շուկայական տատանումների ազդեցությունը: Նշված հիմնախնդիրների լուծումը կարող է նպաստել նաև բանկային միջոցների արդյունավետ ներգրավման ճանապարհով վարկավորման համակարգի կայունացմանը, վարկային պայմանագրերի կատարման նկատմամբ արդյունավետ վերահսկողության իրականացմանը, վարկային ռիսկի նվազեցմանը և այլն:

Բանալի բառեր՝ առևտրային բանկեր, ներդրումներ, արժեզրկում, ֆինանսական հոսքեր, վճարային հաշվեկշիռ, կարծատև և երկարաժամկետ վարկեր:

Գրականություն

1. Бабишева Ю. А. и др. Банковское дело.- М.: Экономика, 1994, էջ 136: Ройз П. С. Банковский менеджмент: Предоставление банковских услуг/ пер. с англ. - М.: Дело ЛТД, 1995:
2. Ֆինանսներ, դրամաշրջանառություն և վարկ: Դասագիրք - Եր. «ՄՈԱ» ՍՊԸ, 2010:
3. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք - Երևան 2014թ., էջ 400
4. «Առևտրային բանկերի գործունեության տնտեսական կարգավորման արդի հիմնախնդիրները», Ս. Սուքիասյան, 2005:
5. "Проблемы модернизации системы банковского регулирования в Армении": Э. М. Сандоян, 2007:
6. «Բանկային գործունեության տնտեսական կարգավորման վրա ՀՀ դրամի ներդրման ազդեցությունը» Սերգեյ Սուքիասյան:
7. «ՀՀ տարածքում բանկերի կանոնադրական կապիտալի նվազագույն չափի մասին» 1994 թ. -ի մարտի 30-ի թիվ 10 որոշումը:
8. «ՀՀ բանկերի գործունեության կարգավորման տնտեսական նորմատիվները և դրանց խախտումների դեպքում պատժամիջոցների սահմանման մասին» 1994 թ. -ի մայիսի 26-ի թիվ 37 որոշումը:
9. «Շահութահարկի մասին» ՀՀ օրենքը, Հայաստանի Հանրապետության հարկային օրենքներ, «Պաշտոնական տեղեկագիր», ՓԲԸ, Երևան, 2005թ.:
10. «Գույքահարկի մասին» ՀՀ օրենքը, ՀՀ հարկային օրենսգիրքը, «Պաշտոնական տեղեկագիր» ՓԲԸ, Եր. 2005թ.:
11. «Ավելացված արժեքի հարկի մասին» ՀՀ օրենքը, ՀՀ հարկային օրենսգիրքը, «Պաշտոնական տեղեկագիր» ՓԲԸ, Եր. 2005թ.:
12. ՀՀ ԿԲ-ի 2008-2014թթ. տարեկան հաշվետվությունները
13. Վերակառուցման և զարգացման Եվրոպական բանկի և Համաշխարհային բանկի կողմից իրականացվող գործարար միջավայրի և ձեռնարկատրիական գործունեության ուսումնասիրություն:
14. «Առևտրային բանկերի գործունեության տնտեսական կարգավորման արդի հիմնախնդիրները», Ս. Սուքիասյան:
15. <http://data.worldbank.org>
16. <http://www.cba.am>

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ БАНКОВСКИХ СИСТЕМ В РА

С. Г. АМИРХАНЫАН

Кандидат экономических наук, доцент

С. Г. ТАՆԴԻԱՆ

Аспирант института Экономики

В статье рассмотрены основные проблемы формирования банковской системы. Выявлены три этапа формирования коммерческих банков (формирование, стабилизация и развитие). Согласно авторам, в Армении, как в стране с переходной экономикой, сфера взаимодействия банковской системы и бизнеса имеет свои особенности. Несмотря на то, что банковская система Армении на пути своего развития претерпела существенные изменения, реальный сектор экономики, в частности, сфера взаимодействия малого и среднего бизнеса, имеет ряд проблем.

THE FEATURES OF THE BANKING SYSTEM FORMATION IN RA

S. G. AMIRKHANYAN

Candidate of Sciences (Economics), Associate Professor

The Features of two-tier banking system features striving for the international standards have been discussed due to economic reforms in RA in this article.

According to the results shown in the article the banking system is divided into three phases, formation, stability and development.

The features of the formation of stages and the development trends have been revealed. The banks' role in ensuring sustainable economic growth in the country has been estimated.

**ՊԵՏԱԿԱՆ ԲՅՈՒՋԵԻ ԵԿԱՄՈՒՏՆԵՐԻ ՀԱՄԱԼՐՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ**

Մ. Ն. ՀԵՐԳՆՅԱՆ

Տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ,

Գ.ՊՀ տնտեսագիտական ֆակուլտետի փոխտեղապետ

Շ. Ս. ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ

Գ.ՊՀ մագիստրատուրայի ֆինանսներ 2-ին կուրսի ուսանողուհի

Տնտեսության մակրոտնտեսական քաղաքականություն իրականացնելիս առանձնահատուկ նշանակություն ունի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ֆինանսական կայունության ապահովումը, որը պայմանավորված է վերարտադրության գործընթացում ֆինանսների ունեցած կարևորությամբ: Տնտեսության ֆինանսական հարաբերությունների միջոցով ապահովվում է հասարակական վերարտադրության գործընթացի անընդհատությունը, դրա համար անհրաժեշտ ֆինանսական ռեսուրսների ձևավորումը, դրանց արդյունավետ բաշխումն ու օգտագործումը, որոնք կարևոր են սոցիալ-տնտեսական խնդիրների լուծման համար: Ազատ մրցակցության ապահովման նպատակով ձեռնարկատիրական գործունեության զարգացման և հարկային բարեփոխումների պայմաններում կարևորվում է պետական բյուջեի համալրման հիմնախնդիրը: Դա պայմանավորված է հարկային ապառքների կրճատման, նախատեսված ժամկետներում հարկերի վճարման, արտադրության զարգացման ու տնտեսության կայունացման, շուկայում պահանջարկի և առաջարկի հարաբերակցության ապահովման, ֆինանսական հարաբերությունների կարգավորման ու զարգացման անհրաժեշտությամբ: Այս առումով ֆինանսական համակարգի առանձնահատուկ նշանակություն ունեցող օղակներից է հարկային համակարգը: Առանձին հարկատեսակների գծով ձևավորված հարկային եկամուտները որոշիչ դեր են կատարում պետական բյուջեի եկամուտների ձևավորման, տնտեսության կայունացման, պետության ֆունկցիաների կատարման, սոցիալ-տնտեսական նպատակային խնդիրների լուծման, բնակչության կենսապայմանների բարելավման, ինչպես նաև հարկային հիմնավորված քաղաքականության իրականացման գործում:

Հայաստանի Հանրապետությունում առկա սոցիալ-տնտեսական, հիմնախնդիրները հնարավոր է հաղթահարել հավաքագրված բյուջեի եկամուտների հաշվին, որոնց արդյունավետ կառավարումից է կախված պետական բյուջեի եկամուտների ու ծախսերի կայուն հարաբերակցության ապահովումը, ֆինանսական ռեսուրսների արդյունավետ բաշխումը: ՀՀ-ում հարկային ոլորտում իրականացված բարեփոխումները հանգեցրել են շուկայական կառույցների աստիճանական ձևավորմանը, որոնք նպաստել են տնտեսության տարբեր ոլորտներում առաջացած հակասությունների հաղթահարմանը, նոր ռազմավարության մշակմանը: Չնայած 2008թ.-ի համաշխարհային ճգնաժամի ազդեցությանը՝ ՀՀ-ում 2010թ.-ին արձանագրվել է 2.2%¹-ի տնտեսական աճ, որը տնտեսության հետագա զարգացումն ապահովելու նպատակով առաջադրեց նոր մարտահրավերներ, որոնց պայմաններում մշակվեց երկարաժամկետ զարգացման ռազմավարություն: Մասնավորապես 2003-2008թթ.-ին ՀՀ պետական բյուջեի եկամուտներում արձանագրվել է կայուն աճի միտում՝ 292 մլրդ. դրամից

¹<http://www.armstat.am> ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայության պաշտոնական կայքի 2010-2013թթ.-ի տարեգրքեր:

կազմելով 785.3 մլրդ. դրամ, ապահովելով 62.8% աճ(աղյուսակ1):Նույնափսի աճ է արձանագրել պետական բյուջեի դեֆիցիտի ցուցանիշը՝2008թ.-ին կազմելով 104.6 մլրդ. դրամ, որը 2003թ.-ի համապատասխան ցուցանիշը գերազանցում է շուրջ 5 անգամ:

Աղյուսակ 1

Պետական բյուջեի եկամուտները նախաճգնաժամային, ճգնաժամային և հետճգնաժամային տարիներին՝ 2003-2010թթ.-ին¹

	2003թ.	2004թ.	2005թ.	2006թ.	2007թ.	2008թ.	2009թ.	2010թ.
Պետական բյուջեի եկամուտներ, (մլրդ. դրամ)	292	302,2	374,7	441,5	588	785,3	689,9	780,4
Պետական բյուջեի ծախսերը, (մլրդ. դրամ)	312,7	333,9	417,2	481,2	634,7	889,9	929,1	954,3
Պետական բյուջեի դեֆիցիտը, (մլրդ. դրամ)	20,7	31,7	42,5	39,7	46,7	104,6	239,2	173,9
Պետական բյուջեի դեֆիցիտը ՌՆԱ-ի նկատմամբ (%)	1,3	1,7	1,9	1,5	1,5	0,7	7,6	5

Վերոհիշյալ ժամանակահատվածում 2003-2008թթ.-ին ՀՀ-ում արձանագրվել է տարեկան համապատասխանաբար՝ 14%, 10.5%, 13.9%, 13.2%, 13.7% և 6.9% տնտեսական աճ: Դրան մասնակցում էին տնտեսության բոլոր հիմնական ճյուղերը, ինչպես նաև տնտեսության ոչ արտահանելի հատվածը², որը 2008թ.-ին կազմել է ՀՆԱ-ի շուրջ 59%-ը: Հարկ է նշել, որ համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամունեցավ իր ազդեցությունը ՀՀ տնտեսության վրա, որի հետևանքով 2009թ.-ին արձանագրվել է աննախադեպ անկում /14.1%/ հանգեցնելով՝ մասնավոր հատվածի դրամական եկամուտների կրճատմանը, ԱՄՆ դոլար/ՀՀդրամ փոխարժեքի կտրուկ արժեզրկմանը, գործազրկության մակարդակի բարձրացմանը (18.7%) և գնաճի (9%):

Այսպիսով, 2009թ.-ին էապես աճել էարտաքին պարտքը, որը կազմել է ՀՆԱ-ի 35.7%-ը, իսկ 2010-2013թ.-ին՝ համապատասխանաբար՝ 34.7%, 36.4%, 37.7% և 37.5%, որի արդյունքում հնարավոր է եղել խուսափել ոչ միայն ֆինանսական համակարգի ցնցումներից, այլև պայմաններ ստեղծել տնտեսական աճի տեմպի վերականգնման համար: Նշված ժամանակահատվածում ներգրավված միջոցների զգալի մասն ուղղվել է տնտեսության կարևորագույն ոլորտների ենթակառուցվածքների զարգացմանը, իսկ մի մասը՝ ենթավարկավորման ձևով: Արդյունքում, չնայած 2009թ.-ին համախմբված բյուջեի հարկեր/ՀՆԱ ցուցանիշի նվազմանը (20.5%), այնուամենայնիվ ծախսեր /ՀՆԱ հարաբերակցությունն աճել է 7 տոկոսային կետով և 2009թ.-ին կազմել է շուրջ 30.2%: Պետական բյուջեի եկամուտները 2009թ.-ին 2008թ.-ի համեմատությամբ կրճատվել են12.1%-ով, իսկ դեֆիցիտն (239.2 մլրդ. դրամ)ավելացել է 2.3 անգամ, որը ապահովվել

¹Աղբյուրը <http://www.armstat.am> ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայության պաշտոնական կայքի 2003-2010թթ.-ի տարեգրքեր:

²Այստեղ՝ծառայությունների և շինարարության ոլորտներ: ՀՀ 2014-2025թթ.-ի հեռանկարային զարգացման ռազմավարական ծրագիր:

է ոչ միայն ներքին ռեսուրսների վարկերի, այլև կառավարության բյուջետային վարկերի հաշվին: Համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի հետևանքների մեղմացման և հաղթահարման միջոցառումներով պայմանավորված 2009թ.-ին արձանագրվել է պետական բյուջեի պակասուրդի և ներքին ու արտաքին աղբյուրներից ներգրավված փոխառու միջոցների աննախադեպ ծավալ: Այսպես, 2009թ.-ին պետական պարտատոմսերի հաշվին պետական բյուջեի պակասուրդը ֆինանսավորվել է 45.4 մլրդ. դրամով, 2010թ.-ին՝ 30.2 մլրդ. դրամով, 2011թ.-ին՝ 30.3 մլրդ. դրամով, իսկ 2009թ.-ին արտաքին աղբյուրներից ներգրավված փոխառու միջոցների հաշվին՝ 355.9¹ մլրդ. դրամով: Նախորդ տարիների համեմատությամբ 2009թ.-ին էականորեն բարձրացել են պետական պարտք/ՀՆԱ ցուցանիշը, որը 2009թ.-ի կազմել է 40.1%, մինչդեռ 2008թ.-ին այն կազմել էր ընդամենը 16%, 2010թ.-ին՝ 39.4%, իսկ 2011թ.-ին ապահովել է 42.2%-ը: Չնայած երկրում տիրող ծանր սոցիալ-տնտեսական վիճակին, այնուամենայնիվ 2010թ.-ին ՀՀ-ում արձանագրվել է 2.2%-ի տնտեսական աճի ցուցանիշ, որը պահպանվել է նաև 2011-2013թթ.-ին համապատասխանաբար՝ կազմելով 4.7% , 7.2% և 3.5%: Վերոհիշյալ ժամանակահատվածում՝ 2010թ.-ին պետական բյուջեում եկամտային մասով նախորդ տարվա համեմատությամբ արձանագրվել է 11.6% աճ, որը կազմել է 780.4 մլրդ. դրամ (աղյուսակ 1): Սակայն ի տարբերություն պետական բյուջեի եկամուտների՝ 2010թ.-ին պետական բյուջեի դեֆիցիտը նվազել է 27.3%-ով՝ կազմելով 173.9 մլրդ. դրամ: Հետճգնաժամային տարիներին ՀՀ-ում պետական բյուջեի եկամուտների կառուցվածքային փոփոխության դինամիկան հանգամանորեն արտացոլված է աղյուսակ 2-ում:

Աղյուսակ 2

ՀՀ պետական բյուջեի եկամուտները 2011-2014թթ.-ին (մլրդ. դրամ)²

	2011թ.	2012թ.	2013թ.	2014թ.
Ընդամենը եկամուտներ, այդ թվում	880,7	939,4	1071,4	1124,9
Հարկային եկամուտներ	631,6	725,5	973,6	1012,6
Պետական տուրք	22,3	23,8	27,3	39,3
Պարտադիր սոց. ապահովության վճարներ	123,4	129,1	-	-
Պաշտոնական դրամաշնորհներ	59,4	18,7	13,3	9,9
Այլ եկամուտներ	44	48,8	57,2	63,1

Տվյալները վկայում են, որ ՀՀ-ում հետճգնաժամային փուլում պետական բյուջեի եկամուտներն ապահովվել են կայուն աճ, ընդ որում՝ 2013թ.-ին կազմել են 1071.4 մլրդ. դրամ: Հարկ է նշել, որ 1.01.2013թ.-ից գործում է «Եկամտային հարկի մասին» օրենքը, որի ընդունումից հետո ուժը կորցրած են ճանաչվել «Եկամտահարկի մասին» և «Պարտադիր սոցիալական ապահովության վճարների մասին» օրենքները: Անշուշտ, նոր օրենքի ընդունումը կտրուկ ավելացրել է եկամտային հարկի մուտքերը, որը 2013թ.-ին կազմել է 251³ մլրդ. դրամ՝ նախորդ տարվա ցուցանիշը գերազանցելով շուրջ 2.7

¹ ՀՀ պետական պարտքի 2009-2011թթ.-ի տարեկան հաշվետվություն:

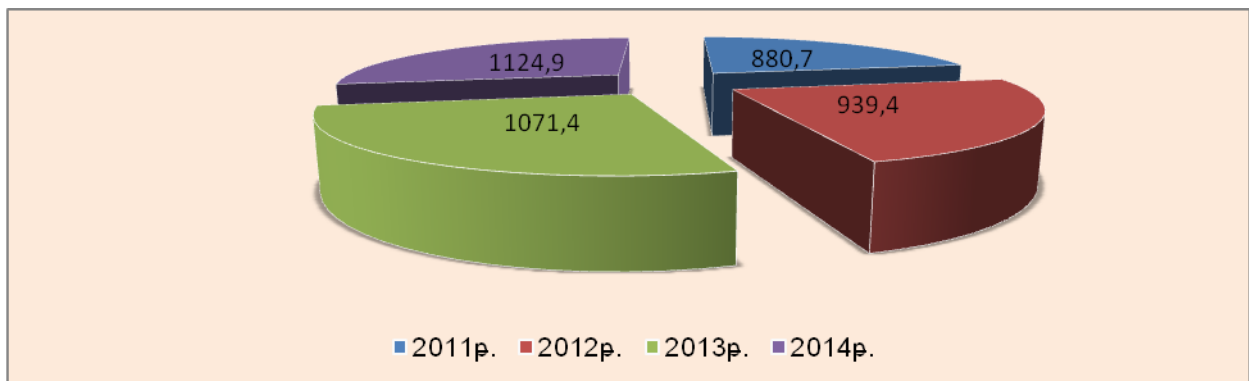
² www.minfin.am - Հայաստանի Հանրապետության ֆինանսների նախարարության հրապարակումները:

³ ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2012-2013թթ.-ի հունվար-դեկտեմբերին:

անգամ: Վերլուծությունները վկայում են (աղյուսակ 2), որ հարկային եկամուտները 2012թ.-ին կազմել են 725.5 մլրդ. դրամ, որը նախորդ տարվա նկատմամբ ավելացել է 93.9 մլրդ. դրամով (12.9%): Իսկ պետական տուրքերում դիտվել է 1.5 մլրդ. դրամի (6.3%) աճ, որը կազմել է 23.8 մլրդ. դրամ: Կայուն աճ էնկատվում նաև «պարտադիր սոցիալական ապահովության վճարներ» և «այլ եկամուտներ» հոդվածներում, որոնք 2011 և 2012 թվականներին կազմել են համապատասխանաբար 129.1 մլրդ. և 48.8 մլրդ.դրամ: Միաժամանակ նվազման միտում է նկատվել «պաշտոնական դրամաշնորհներ» հոդվածում, որը 2012թ.-ին կազմել է 18.7մլրդ. դրամ՝ 2011թ.-ի նույն ցուցանիշի նկատմամբ նվազել է 59,4 մլրդ. դրամի չափով՝արձանագրելով 68.5% (40.7 մլրդ. դրամ) անկում: Նշենք, որ 2012թ.-ին պետական բյուջեի եկամուտների 93.5%-ը ձևավորվել է հարկային եկամուտների, պետական տուրքերի և պարտադիր սոցիալական ապահովության վճարների, 5.2%-ը՝ այլ եկամուտների, 1.3%-ը՝ պաշտոնական դրամաշնորհների հաշվին (զծապատկեր 1):

Գծապատկեր 1

Պետական բյուջեի եկամուտներ 2011-2014թթ.-ին

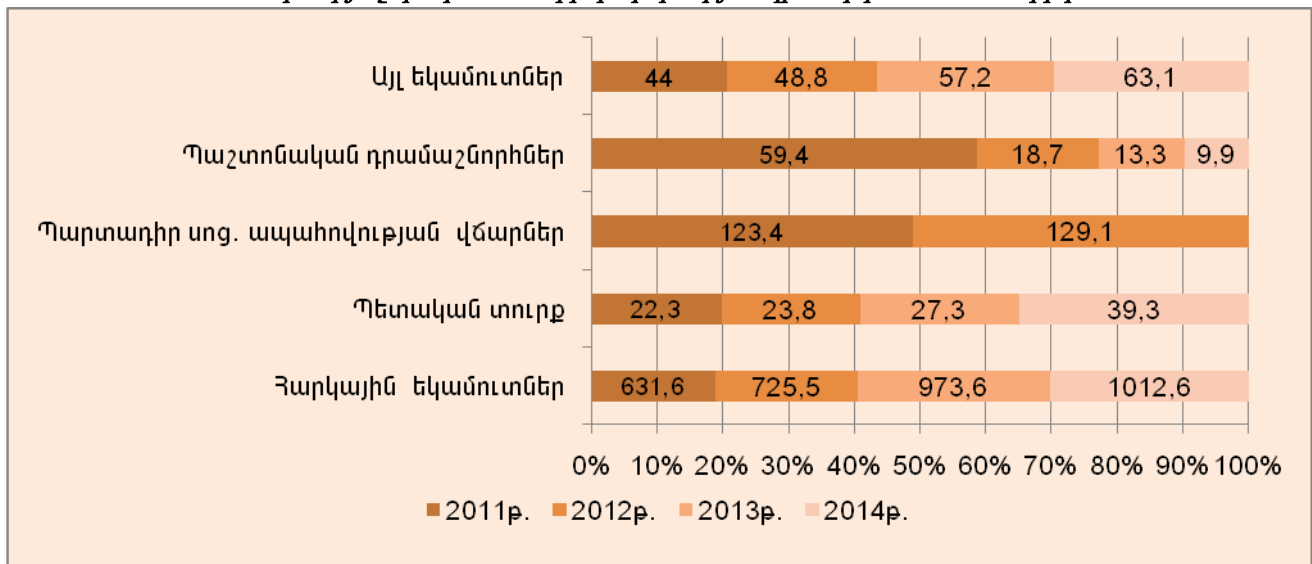
ՀՀ-ում առկա վերոնշյալ հիմնախնդիրներն առաջադրեցին երկրի երկարաժամկետ զարգացման ռազմավարության վերանայմանը միտված մարտահրավերներ, որոնք կնպաստեին ոչ միայն հասարակական արտադրության կառուցվածքի, տնտեսության գերակա ճյուղերի արդյունավետության բարձրացմանը, այլև՝ բարձր տեխնոլոգիաների ներդրմանը: Այս պարագայում պետական բյուջեն և նրա բաղադրիչ հանդիսացող եկամուտները հանդիսանում են ընդհանուր տնտեսական քաղաքականության իրականացման ֆինանսական հիմքը:

Աղյուսակ 2-ի տվյալները վկայում են, որ 2013թ.-ի պետական բյուջեի փաստացի եկամուտները կազմել են 1071.4մլրդ. դրամ, որընախորդ տարվա համեմատությամբ ապահովել է 12.3% աճ (132մլրդ. դրամ), իսկ հարկային եկամուտները աճել են 25.5%-ով (248.1մլրդ.դրամ), որը կազմել է973.6մլրդ. դրամ: Նշենք որ, հարկային եկամուտների աճը պայմանավորված է եկամտային հարկի (եկամտահարկ և պարտադիր սոցիալական ապահովության վճարներ), ավելացված արժեքի հարկի և բնապահպանական ու բնօգտագործման վճարների աճով, ինչպես նաև 2013թ.-ից ներդրված նոր հարկատեսակով (շրջանառության հարկ):

Վերլուծությունները վկայում են, որ 2013թ.-ին նախորդ տարվա համեմատությամբ այլ եկամուտներն աճել են 14.7%-ով (8.4 մլրդ. դրամ) կազմելով շուրջ 57.2մլրդ. դրամ, իսկ պետական տուրքերը կազմել են 27.3մլրդ. դրամ, որը նախորդ տարվա համապատասխան ցուցանիշը գերազանցում է 12.8%-ով (3.5մլրդ. դրամ): Նշենք, որ ի տարբերություն վերոնշյալ ցուցանիշների՝ պաշտոնական դրամաշնորհները 2013թ.-ին կազմել են 13.3մլրդ. դրամ՝ արձանագրելով 28.9%-ի (5.4մլրդ. դրամ) աճկում (զծապատկեր 2):

Գծապատկեր 2

Պետական բյուջեի եկամուտների փոփոխության դինամիկան 2011-2014թթ.ին

Հետճգնաժամային հատվածում ՀՀ-ում իրականացված հարկաբյուջետային քաղաքականությունն ուներ զսպող ուղղվածությունը՝ նպատակադրելով շարունակել պակասուրդի աստիճանական կրճատմանն ու պարտքի կայունությանն ուղղված պետական քաղաքականության միջոցառումների իրականացումը: ՀՀ տնտեսության վերականգնման փուլը (2010-2013թթ.) որակապես տարբերվում է նախաճգնաժամային փուլի (2003-2008թթ.) զարգացումներից և բնութագրվում է տնտեսության կառուցվածքի համեմատաբար բարձր բազմազանեցմամբ (դիվերսիֆիկացմամբ): Մասնավորապես 2014թ.-ին նկատվել է պետական բյուջեի եկամուտների ավելացման միտում՝ կազմելով 1124.9 մլրդ. դրամ, որը նախորդ տարվա ցուցանիշը գերազանցում է 53.5 մլրդ. դրամով: Նույնպիսի փոփոխություն է նկատվել նաև հարկային եկամուտներում, որի գծով մուտքերը 2014թ.-ին կազմել են 1012.6 մլրդ. դրամ, նախորդ տարվա նույն ցուցանիշի համեմատությամբ ապահովելով 39մլրդ. դրամի չափով աճ:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ 2011-2014թթ.-ին պետական բյուջեում հարկային եկամուտներն ապահովել են համեմատաբար կայուն աճ (աղյուսակ 3), ընդ որում 2013թ.-ին դրանք պետական բյուջեի եկամուտներում ապահովել ենառավելագույն 90.8%-ի արդյունք, որը 2014թ.-ի համապատասխան ցուցանիշը գերազանցում է 0.8%-ով: Նշված հանգամանքը վկայում է հարկային

եկամուտներից ՀՆԱ-ի և տնտեսական համակարգի կախվածության մասին, որը շարունակում է ավելանալ:

Աղյուսակ 3

**Հարկային եկամուտների տեսակարար կշիռը պետական բյուջեի եկամուտների կազմում
2011-2014թթ.-ին**

	2011թ.	2012թ.	2013թ.	2014թ.
Պետական բյուջեի ընդհանուր եկամուտներ, (մլրդ. դրամ)	880,7	939,4	1071,4	1124,9
Հարկային եկամուտներ, (մլրդ. դրամ)	631,6	725,5	973,6	1012,6
Հարկային եկամուտները պետական բյուջեի եկամուտների նկատմամբ(%)	71,7	77,2	90,8	90

2014թ.-ի վերլուծությունները վկայում են, որ «այլ եկամուտներ» և «պետական տուրք» հոդվածներում արձանագրվել են ավելացումներ, որոնք համապատասխանաբար կազմել են 63.1մլրդ. և 39.3մլրդ. դրամ, նախորդ՝ 57.2մլրդ. և 27.3մլրդ. դրամի փոխարեն: Չնայած ընդհանուր աճի դինամիկային՝ պաշտոնական դրամաշնորհներ հոդվածում 2012-2014թթ.-ին արձանագրվել է կտրուկ անկում (18.7մլրդ. դրամից կազմելով 9.9մլրդ. դրամ): Դա պայմանավորված է 2009-2011թթ.-ին երկրի օտարերկրյա ֆինանսավորման (օտարերկրյա ուղղակի ներդրումներ, մասնավոր տրանսֆերտներ և պաշտոնական տրանսֆերտների զուտ հոսքի հանրագումար) ծավալների կտրուկ կրճատմամբ:

Վերոնշյալ վերլուծությունները վկայում են, որ ՀՀ պետական բյուջեի ընդհանուր եկամուտների կայուն աճը պայմանավորված է ոչ միայն Հարկային օրենսդրության փոփոխություններով, այլև՝ մակրոտնտեսական ցուցանիշների աճով, ապրանքաշրջանառության ավելացմամբ, արտաքին տնտեսական կապերի ընդլայնմամբ, անուղղակի հարկերի դրույքաչափերի կայունությամբ, զանազան ապրանքախմբերի գծով նախկինում սահմանված արտոնությունների վերացմամբ, հարկային վարչարարության բնագավառում առկա թերությունների հաղթահարմամբ: Մասնավորապես էականորեն փոխվել է տնտեսության ճյուղային կառուցվածքը (նկատելի կերպով կրճատվել է ոչ արտահանելի հատվածի դերը ավելացել է մնացած բոլոր մակրոոլորտների տեսակարար կշիռը), որն առավել կայուն է համեմատած նախաճգնաժամային կառուցվածքի հետ, քանի որ ավելի քիչ է կախված արտաքին ֆինանսավորման ծավալներից, իսկ մյուս կողմից տնտեսական աճի ներդրման կտրուկ նվազման պատճառով այն չի կարող ապահովել բարձր աճի տեմպ: Նշենք, որ պետության եկամուտների ապահովման հիմնական խոչնդոտ է հանդիսանում հարկային համակարգը կանոնակարգող օրենսդրական դաշտի անկատարությունը և ոլորտում առկա բացթողումները, որոնք հարկատուներին հնարավորություն են տալիս օրինական ճանապարհով խուսափել հարկային պարտավորությունների կատարումից: Իսկ օրենքի պարտադիր կիրառման նկատմամբ վերահսկողության թուլացման և սուբյեկտիվ վերաբերմունքի դրսևորման դեպքում հարկատուները տեղափոխվում են «ստվերային գործունեության դաշտ»: Հատկապես կարևորվում է հարկային եկամուտների հավաքագրման մակարդակը, որը հարկեր/ՀՆԱ հարաբերակցության մեջ շարունակում է մնալ պետական բյուջեի եկամուտների համալրման գլխավոր աղբյուրը, դարձնելով այն

պետական եկամուտների քաղաքականության վերակողմնորոշման և երկրի հարկաբյուջետային դիրքի ամրապնդման մարտահրավեր:

Այսպիսով, ՀՀ պետական բյուջեն եկամտային մասով համալրելու նպատակով անհրաժեշտ է իրականացնել հետևյալ միջոցառումները.

- ❖ բարելավել պետական պատվերների մրցութային արդյունավետ կազմակերպելու և անցկացնելու նպատակով սահմանված կանոնակարգերը,
- ❖ ՓՄՁ-ների գործունեությունը խթանելու նպատակով ներմուծվող հումքի, նյութերի և պահեստամասերի ավելացված արժեքի հարկի գծով օրենսդրորեն կիրառել սահմանված արտոնություններ,
- ❖ հիմնավորված բիզնես ծրագրերի առկայության դեպքում նորաստեղծ ձեռնարկություններին տրամադրել ցածր տոկոսադրույքներով վարկային ռեսուրսներ,
- ❖ նոր տեխնոլոգիաների, գիտության և կրթության զարգացման ոլորտներում ներդրումների նկատմամբ հարկային արտոնությունների, իսկ տնտեսության առանձին ճյուղերում կիրառել հարկային դրույքաչափերի տարբերակված մոտեցում,
- ❖ սահմանել դրույքաչափերի այնպիսի սահմանային մակարդակ, որը համապատասխանի հարկատուների կողմից հարկ վճարելու հնարավորության սկզբունքին,
- ❖ ցուցաբերել հավասար մոտեցում միանման պայմաններում գտնվող և հավասար եկամուտներ ստացող ձեռնարկությունների նկատմամբ, որը կխթանի նրանց գործունեության արդյունավետության բարձրացմանը, ռեսուրսների առավել արդյունավետ բաշխմանն ու օգտագործմանը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Մասնագիտական գրականություն

1. Թամրազյան Ա. «Հարկային օրենսդրության հիմունքները», Երևան, «Ֆինանսաբանկային քոլեջ», 2003:
2. Խաչատրյան Ա. Հ. «Հարկային իրավունք», Երևան, ԳԱԱ «Գիտություն», 2003:
3. Հերզնյան Մ. Ն. «Պետական բյուջեի եկամուտների համալրման հիմնահարցերը Հայաստանի Հանրապետությունում» հոդված, գիտական հոդվածների ժողովածու հումանիտար գիտություններ (ՀՀ կրթության և գիտության նախարարություն, Գավառի պետական համալսարան), N 7, Գավառ, Հայաստանի Հանրապետություն, 2004, էջ 219-223:
4. Սուքիասյան Գ.Ա. և Սուքիասյան Ն.Գ «Ֆինանսական իրավունք» (ուսումնական ձեռնարկ բուհերի համար), Երևան, 2010:
5. ՀՀ Ֆինանսների նախարարություն «Հանրային հաշվառում. Հարկեր և վճարներ», Երևան, «Ուսուցման կենտրոն», 2012 :
6. ՀՀ 2014-2025թթ.-ի հեռանկարային զարգացման ռազմավարական ծրագիր:
7. ՀՀ պետական պարտքի 2009-2011թթ.-ի տարեկան հաշվետվություն:
8. Եվրասիա միջազգային համալսարան Հայաստանի գործատուների հանրապետական միություն «ՀՀ սոցիալ-տնտեսական զարգացման հիմնախնդիրներ և առաջնահերթություններ» գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Երևան, 2013:

Օրենսդրական և ենթաօրենսդրական ակտեր

1. ՀՀ օրենքը «Հարկերի մասին»:
2. ՀՀ Պետական բյուջեի մասին 2008-2014թթ.-ի օրենքները:
3. ՀՀ օրենքը «Պետական տուրքի մասին»:

Օգտագործված ինտերնետային կայքեր

1. <http://www.arlis.am>
2. <http://www.armstat.am>
3. <http://www.gov.am>
4. <http://www.minfin.am>

Բանալի բառեր՝ պետական բյուջե, երկարաժամկետ զարգացման ռազմավարություն, բյուջետային եկամուտների համալրում, հարկաբյուջետային քաղաքականություն, ճգնաժամի հաղթահարման նոր մարտահրավերներ:

ПРОБЛЕМЫ ПОПОЛНЕНИЯ ДОХОДОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО БЮДЖЕТА В РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ

Մ. Ն. ԵՐԳՆՅԱՆ

Кандидат экономических наук, доцент,
заместитель декана экономического факультета ГГУ

Ս. Տ. ԱԲՐԱՄՅԱՆ

студентка 2-ого курса магистратуры, отделение “Финансы” ГГУ

При осуществлении макроэкономической политики, особое значение имеет обеспечение финансовой стабильности, роль и необходимость которой обусловлена важностью финансов в процессе воспроизводства. В целях обеспечения свободной конкуренции, в условиях развития предпринимательской деятельности и налоговых реформ, стало важным проблема пополнения государственного бюджета. В работе исследованы те проблемы, которые могут иметь решающую роль в формировании доходов бюджета, в обеспечении экономической стабильности, в решении социально-экономических целевых проблем и улучшения жизненных условий населения, а также при осуществлении обоснованной налоговой политики.

REPLENISHMENT PROBLEMS OF STATE BUDGET REVENUES IN ARMENIA

M. N. HERGNYAN

Candidate of Economics, Assistant Professor

SH. S. ABRAHAMYAN

2nd year student of GSU master's programme, Finance

The financial regulation of socio-economic development has special importance in macro-economic regulation system, the significance is based on the importance of finance in reproduction system. To ensure free competition in cases of the development of entrepreneurial activity tax reform, the importance is given to the replenishment problem of the state budget. The work examines the issues that can play a decisive role in shaping the state budget, the stabilization of the economy, solving socio-economic target issues, improvement of living standards, as well as tax-based policy implementation.

ՀԱՐԿԱՅԻՆ ԲԵՌԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՏԵՍԱԿԱՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԸ

Գ. Ա. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Տնտեսագիտության թեկնածու

ԳՊՀ դասախոս

Պետության առջև ծառացած բազում խնդիրների լուծման կարևոր միջոց են հարկային գործիքները՝ որպես տնտեսական համակարգի գլխավոր բաղադրիչներից մեկը: Հարկային ոլորտում կարևորվում է արդյունավետ հարկային բեռի սահմանումը, ինչը մեծապես պայմանավորում է դրա գործարկման արդյունավետությունը:

Հարկերի ծագման և հարկային համակարգի զարգացման պատմության վերլուծությունը թույլ կտա բացահայտելու հարկային բեռի տնտեսական բովանդակությունը և առանձնահատկությունները:

Տնտեսագետ Պ. Պրուդոմը հարկի ներդրումը համարում է անարդարացի, քանի որ աղքատ խավին ավելի է վնասում: Նա այս տեսակետը հիմնավորում է այն դրույթով, որ բոլոր հարկերի վերջնական վճարողը սպառողն է, որի հիմնական բաժինը կազմում են աղքատները:

Ամերիկացի տնտեսագետ Ջ. Ստիգլիցը հարկային համակարգի կառուցման սկզբունքներից կարևորել է վարչարարության պարզությունը, արդարությունը, տնտեսական արդյունավետությունը և քաղաքական համապատասխանությունը¹: Հարկերի միջոցով տնտեսությունը կարգավորելու գիտական մեթոդներ է մշակել տնտեսագետ Ջ. Քեյնսը: Նրա մշակած մեթոդը հնարավորություն է տալիս փոփոխել արտադրության ցիկլային բնույթը՝ մեղմացնելով տնտեսական ճգնաժամը: Ըստ Քեյնսի՝ հարկը տնտեսության պետական կարգավորման գլխավոր գործիքն է:

Հարկի սկզբունքների վերաբերյալ հետաքրքիր դիտարկումներ է ներկայացնում Մխիթար Գոշը իր «Հայոց դատաստանագրքում»: Ըստ նրա՝ հարկման արդարության սկզբունքի կենսագործման կարևոր պայմանն այն է, որ «թագավորները և իշխանները պարտավոր են հարկերը գավառներից և ժողովրդից գանձել արդարացիորեն և ոչ ավելի, քան սահմանված է եղել մեր նախնիների կողմից»²:

Դասական տնտեսագետներ Ադամ Սմիթը և Դավիթ Ռիկարդոն, բացահայտելով հարկի տնտեսական էությունը, նշում են, որ «չկան հարկեր, որոնք չընդհատեն խնայողությունը, քանի որ չկա այնպիսի հարկ, որը չխանգարի արտադրությանը»:

Հարկերն ունենում են այնպիսի ազդեցություն, ինչպիսին վատ եղանակը, անբերրի հողը, ակտիվության բացակայությունը, աշխատատեղերի վատ բաշխումը»³:

Խտալական ֆինանսական դպրոցը, զարգացնելով հարկի և պետության մասին տնտեսական հայացքները, պետությունը դիտարկում է որպես «սոցիալական կոոպերացիայի բնական ձև»:

¹Տե՛ս Stiglitz J. E. Economics of The Public sector, New York, 1988, էջ390:

²Տե՛ս Մուրհասյան Ա. Գ. Մխիթար Գոշը և «Հայոց Դատաստանագիրքը», Երևան, Միտք, 1965, էջ 111-113:

³ Տե՛ս Пущкарева В. М. Генезис категорианалог в истории финансовой науки//Финансы.1999, N6, էջ25:

Ֆ. Նիտտին, կարևորելով հարկի դերը, նշում է, որ «գոյություն ունեն չբաժանվող հասարակական ծառայություններ, օրինակ՝ ներքին հանգստություն, արտաքին անվտանգություն, հասարակական հիգիենա, և քանի որ այս դեպքում կիրառելի չի վարձատրությունը առանձին ծառայությունների նկատմամբ, ապա անհրաժեշտ է, որ հարկերը ծածկեն պետության ծախսերը»¹: Ֆ. Նիտտին պետության կողմից հարկերի հավաքագրման գործընթացը համարում է անհրաժեշտություն, քանի որ «հարկը հարստության այն մասն է, որը քաղաքացիները տալիս են պետությանը՝ հանուն ընդհանուր պահանջմունքների բավարարման»:

Ֆրանսիացի փիլիսոփա և իրավաբան Շառլ Լուի Մոնտեսքյոն իր «Օրենքների ոգու մասին» աշխատությունում գրել է. «Պետական ոչ մի հարց չի պահանջում այնպիսի իմաստուն և խելամիտ քննարկում, ինչպիսին է գանձման ենթակա հարկի գումարի չափի որոշման և հարկատուներին թողնվող միջոցների մասին հարցը»²:

Հարկ է նշել, որ դարեր առաջ հայտնած այս միտքը չի կորցրել իր արդիականությունը նաև այսօր և լիովին կիրառելի է ցանկացած պետության համար՝ արդյունավետ հարկային բեռի սահմանման համատեքստում:

Հարկային համակարգի ձևավորման և զարգացման պատմությունը ուսումնասիրելիս անհրաժեշտ է ընդգծել հարկի և պետության անքակտելի փոխկապվածությունը: Այսպես, տնտեսագետ Պրուդոնը (1809-1865) նշել է, որ «ըստ էության՝ հարկի մասին հարցը հենց պետության մասին հարցն է»³:

19-րդ դարի առաջին կեսերին շվեյցարացի տնտեսագետ Ժան Սիսմոնդ դ' Սիսմոնդին հարկը սահմանում էր այն գինը, որի դիմաց հարկատուն հասարակությունից ստանում է բավարարվածություն: Ըստ նրա՝ «քաղաքացիները հարկին պետք է նայեն որպես պետության կողմից նրանց անվտանգության և ապահովության փոխհատուցում: Քաղաքացու կողմից վճարված հարկը պետք է համապատասխանի այն արդյունքին, որն ակնկալում է հարկատուն»⁴:

Պատմությունը ցույց է տալիս, որ ֆինանսական գիտությունը ուսումնասիրել է ոչ միայն հարկման բնագավառի խնդիրները, այլև հարկերի հակադարձ ազդեցությունը տնտեսության վրա՝ հարկային բեռի տնտեսական բովանդակության բացահայտման և մեթոդների մշակման միջոցով:

Նկատենք, որ հարկերի ծագման և հարկային բեռի տեսական հարցերին խորությամբ անդրադարձել են ռուս տնտեսագետները: Այսպես, Ն. Ի. Տուրգենևը, հիմնավորելով հարկի դերը տնտեսության զարգացման գործում, նշում է, որ հարկերը պետք է բաշխվեն քաղաքացիների միջև համաչափ և համապատասխանեն նրանց եկամտի մեծությանը: Հատկապես հետաքրքիր է պրոֆեսոր Դ. Չերնիկի հարկման մասին տեսակետը, ըստ որի՝ հարկման սկզբնական ձևը եղել է «գոհաբերությունը», որն «ամրագրվել է օրենքով և այսպիսով՝ դարձել է հարկադրված վճար կամ գանձում»⁵: Իսկ պատմաբան Մ. Բուլանժեն համարում է, որ «հարկերն առաջացել են ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում, և հարկային հարաբերությունների առաջին ձևը եղել է

¹Տե՛ս **Пушкарёва В. М.** История финансовой мысли и политики налогов, Учебное пособие. М., Финансы и статистика, 2001, էջ32:

²Տե՛ս **Монтескье Ш.** Избранные произведения. М., 1955, էջ337:

³Տե՛ս **Жид Ш., Руст Ш.** История экономических учений, М., Экономика, 1995, էջ35:

⁴Տե՛ս **Ж. Сисмонд де Сисмонди** Новые начала политэкономии, М., 1897, էջ135-149:

⁵Տե՛ս **Налоги**, Под ред. **Д. Г. Черника**, М., Финансы и статистика, 1995, էջ4:

ենթակաների կողմից տերերին նվերներ տալը»¹: Ն. Միլյակովը ընդհանուր հարկային բեռը դիտարկում է որպես գանձված հարկերի և համախառն ազգային արդյունքի հարաբերություն, իսկ կոնկրետ հարկատուի մասով՝ հարկատուի կողմից վճարած բոլոր հարկային վճարումների և իրացման ծավալի հարաբերություն: Ա. Վ. Բրիզգալինը հարկային բեռը սահմանում է որպես համընդհանուր ցուցանիշ, որը բնութագրում է հասարակության կյանքում հարկերի դերը և որոշվում է հարկային մուտքերը՝ հարաբերելով համախառն հասարակական արդյունքին: Բ. Մ. Սաբանտին նշում է, որ հարկային բեռ հասկացությունն իր մեջ պետք է ընդգրկի այնպիսի ցուցանիշներ, ինչպիսիք են հարկերի և վճարների տեսակները, հարկի դրույքաչափը, հարկման բազան, կազմակերպությունների հարկային բեռի հաշվարկման մեխանիզմը²: Իսկ տնտեսագետ Վ. Գ. Պանսկովը հարկային բեռ հասկացությունը սահմանում է որպես «երկրի հարկային համակարգի որակը բնութագրող կարևորագույն ցուցանիշ»³:

Արտասահմանյան մի խումբ տնտեսագետներ հարկային բեռը սահմանում են որպես տնտեսական բնույթի սահմանափակումների չափանիշ, որը ձևավորվում է հարկի վճարման աղբյուրների նկատմամբ:

Խորն ուսումնասիրություններ է կատարել բյուջեի և ազգային եկամտի հարաբերակցության շուրջ գերմանացի տնտեսագետ Ա. Վագները: Նա հանգել է այն հետևության, որ որքան բարձր է պետական ծառայությունների տնտեսական արժեքը, այնքան ավելի են այդ ծառայությունները նպաստում արտադրողական ուժերի զարգացմանը, և որքան մեծ է ազգային եկամտի բացարձակ մեծությունը (եկամուտ, որ մնում է հասարակության ամենաանհրաժեշտ նյութական պահանջարկները բավարարելուց հետո), և վերջապես, որքան շատ զուտ ազգային եկամուտ է հավաքագրվում պետական տնտեսական ձեռնարկություններից, այլ ոչ թե հարկերից, այնքան բարձր կարող են լինեն պետական ծախսերը՝ բացարձակ մեծությամբ և ազգային եկամտի հետ համեմատած: Ա. Վագները «Ֆինանսական գիտություն» գրքում (1880թ.) նշում է, որ «պետությունը, հարկման քաղաքականությունը մշակելիս պետք է առաջնորդվի ոչ միայն ֆինանսական գիտակցությամբ, այլ հաշվի առնի նաև սոցիալ-քաղաքական գործոնները, թեթևացնի եկամուտների անհավասարությունը»⁴:

Հարկային բեռի կիրառման կարևոր ոլորտներն են պետության և սուբյեկտների միջև ֆինանսական հարաբերությունների կարգավորումը և իրականացվող հարկային բարեփոխումները՝ հնարավոր բարձր հարկման դեպքում: Հարկային բեռն ընդգրկում է երկու գործոններ՝ արտաքին և ներքին⁵: Արտաքին գործոնը պետական մակարդակով հարկման ծանրության խնդիրն է, որն առաջին հերթին անհրաժեշտ է տարբեր երկրների հարկային բեռի համեմատության համար: Ներքին գործոնը երկրում առանձին հարկատուների մակարդակով հարկային բեռի բաշխման խնդրի ուսումնասիրությունն է: Տնտեսավարող սուբյեկտների հարկային բեռը պետության կողմից իրականացվող

¹Տե՛ս **Буланже М.** Развитие налоговой системы в России в цифрах и фактах// Налоговый Вестник, 1999, №4-5, էջ 6:.

²Տե՛ս **Вылкова Е., Романовский М.** Налоговое планирование, СПб., Питер, 2004, էջ477:

³Տե՛ս **Пансков В. Г.** Налоги и налогообложение в Российской Федерации, Учебник для вузов, М., Международный центр финансово-экономического развития, 2002, էջ83:

⁴Տե՛ս Налоги и налогообложение, Учебник, Под ред. **Д. Г. Черника**, 3-е издание, МЦФЭР, 2006, էջ36; Юмкина Т.Ф. Налоги и налогообложение, Учебник, М., ИНФРА-М, 2002, էջ54:

⁵Տե՛ս Tax Burdens: Alternative Measures. OECD, Organization for Economic Cooperation and Development, 2000, էջ11:

հարկային քաղաքականության արդյունքն է, որը ցանկացած երկրի հարկային համակարգի որակական բնութագրումն է:

Հարկային բեռին մանրամասն անդրադարձել է Կ.Ի. Օհանյանը¹: Նա դասակարգել է հարկային բեռը՝ դրսևորումներից կախված, և հանգել այն հետևության, որ միջազգային պրակտիկայում գոյություն ունեն հարկային համակարգի չորս հիմնական մոդելներ:

1. Անգլոսաքսոնական մոդել: Այս մոդելի առանձնահատկությունն է ուղղակի հարկումը, ընդ որում, հարկային բեռի ծանրության հիմնական մասն իրենց վրա կրում են ֆիզիկական անձ հարկատուները: Անուղղակի հարկերի տեսակարար կշիռը (օրինակ՝ ԱԱՀ, ակցիզային հարկ) աննշան է:

2. Եվրոմայրցամաքային մոդել: Այս մոդելը բնութագրվում է մեծ մասնաբաժնի սոցիալական ապահովագրական վճարներով, որոնք կարելի է համարել հարկային վճարներ, քանի որ դրանք ունեն հարկերի բոլոր հատկությունները: Մեծ է անուղղակի հարկերի տեսակարար կշիռը (ԱԱՀ-ն ավանդական եվրոպական հարկ է՝ ստեղծված Ֆրանսիայում):

3. Լատինաամերիկյան մոդել: Այս մոդելի առանձնահատկությունը տնտեսության ինֆլացիայի մակարդակն է: Անուղղակի հարկերը ավելի լավ են հարմարվում բարձր ինֆլացիայի պայմաններին, քան ուղղակի հարկերը:

4. Խառը մոդել: Այս մոդելի գոյությունը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ շատ երկրներ, չցանկանալով բյուջետային մուտքերը կախվածության մեջ դնել այս կամ այն տեսակի հարկից, դիվերսիֆիկացնում են բյուջեի եկամուտների կառուցվածքը:

Կ. Ն. Յուսկինան, հետազոտելով հարկային բեռին առնչվող հարցերը, այն դիտարկել է երկու տեսանկյունից: Որքան բարձր է հարկային բեռը տվյալ տարածքում, այնքան քիչ է խնդիրը կապված հավասարակշռված բյուջե ունենալու, և բացարձակ հակառակն է հարկատուների տեսանկյունից, քանի որ նվազում է ձեռնարկատիրական գործունեությամբ զբաղվելու նրանց ցանկությունը:

Ընդհանուր առմամբ կարելի է մշել, որ հակային բեռի ուսումնասիրության հետ կապված հարցերը 18-րդ դարից սկսած ավելի մեծ տարածում ստացան: Կարևոր խնդիր էր տարբեր երկրների փորձի հիման վրա սահմանել պետական բյուջեի և ազգային եկամտի հարաբերակցության չափը: Այդ ժամանակաշրջանի ուսումնասիրությունները կրում էին սուբյեկտիվ բնույթ: Սկեպտիկ ավստրիացի ֆինանսիստ Կ. Գոկը գրել է. «Շատ ֆինանսիստներ (Բիֆելդ, Յուստի) բարդ հաշվարկների միջոցով փորձել են պարզել ազատ եկամտի այն մասը, որը կարող է ուղղվել պետության կարիքների բավարարմանը՝ առանց վնասելու ազգային տնտեսությունը: Մի մասը պնդում էր ազգային եկամտի 2/3 հարաբերակցությունը, մյուսները՝ 1/10: Սակայն այդ հաշվարկների մասին կարելի է ասել նույնը, ինչ մթնոլորտի սահմանների հաշվարկների մասին»²:

Կ. Գոկը գտնում է, որ բյուջեի և ազգային եկամտի հարաբերակցությունը կախված է պետական բյուջեի ծախսային հատվածից:

¹Տե՛ս **Оганян К. И.** Налоговое бремя в России: кто должен платить налоги // Налоговый вестник, 1999, N 9, էջ 11-13:

²Տե՛ս **Пушкарева В. М.** История финансовой мысли и политики налогов, М., Финансы и статистика, 2001, էջ 75; **Миляков Н.В.** Налоги и налогообложение, Практикум, 3 изд., перераб. и доп., М., ИНФРА - М, 2003, էջ 39:

Հարկման այս սկզբունքի առանձնահատկությունը կայանում է նրանում, որ ձևավորված հարկման դաշտն ազդեցություն չունենա հարկատուի գործունեության տեսակի ընտրության և վարքագծի դրսևորումների վրա:

Այսպիսով, հարկային բեռի՝ որպես տնտեսական կատեգորիայի էությունը որոշվում է նրանով, թե նա ինչ ազդեցություն է ունենում տնտեսության, մասնավորապես՝ ձեռնարկատերերի տնտեսական ակտիվության վրա: Հիմնավորված է այն դրույթը, որ մակրոմակարդակում հարկերի և ՀՆԱ-ի ցուցանիշի հաշվարկման ժամանակ պետք հաշվի առնվեն լրացուցիչ գործոններ: 18-րդ դարում ձևավորված Կ. Գոկի այն միտքը, որ բյուջեի ազգային եկամտի նկատմամբ հարաբերակցության գնահատումը կախված է պետական բյուջեի ծախսային բնույթից, այսօր էլ չի կորցրել իր արդիականությունը:

Անժխտելի է այն փաստը, որ տնտեսության վրա պետության ունեցած ազդեցության շրջանակներում կարևորվում է հարկային բեռի արդյունավետ բաշխման խնդիրը, թե արդյո՞ք այն նպաստում է հարկ վճարողների տնտեսական ակտիվության խթանմանը և միաժամանակ արդյո՞ք բավարարում է պետության ֆինանսական շահերը:

Բանալի բառեր՝ հարկային համակարգ, հարկային բեռ, հարկային բեռի արդյունավետ բաշխում, տնտեսական ակտիվություն, համախառն ներքին արդյունք, պետական բյուջեի եկամուտներ:

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ НАЛОГОВОГО БРЕМЕНИ

Г. А. ХАЧАТРЯН

*Кандидат экономических наук
Преподаватель ГГУ*

В контексте современных экономических отношений, задача распределения налогового бремени становится важным не только императивом обеспечения доходов государственного бюджета, но и необходимостью формирования обоснованной среды налогообложения для деятельности хозяйствующих субъектов.

По этой причине определение реального налогового бремени является основным стержнем экономической политики государства.

ECONOMIC CONTENT AND THEORETICAL APPROACHES OF TAX BURDEN

G. A. KHACHATRYAN

*Doctor of Economics
GSU Lecturer*

In the context of modern economic relations tax burden problem is considered to be important not only for the state budget incomes' provision demand but also for the necessity of forming taxing area for business entities' activity.

For this reason the real tax burden's definition is considered to be the basic ground of the state's economic policy.

**ՀԱՄԱՅՆՔԱՅԻՆ ԲՅՈՒՋԵՆԵՐԻ ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ԱՊԱՅՈՎԱԾՈՒԹՅԱՆ
ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ**

Գ. Ա. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Տնտեսագիտության թեկնածու

ԳՊՀ դասախոս

Հայաստանի Հանրապետությունում տեղական ինքնակառավարման համակարգի կազմավորման և զարգացման օրենսդրական, տնտեսական, սոցիալական բնույթի խնդիրների վերհանմանը և դրանց լուծման ուղիների համատեքստում կարևոր դեր ունի համայնքների ֆինանսական կարողությունների հետազոտման, համայնքային բյուջեներին տրամադրվող դոտացիաների արդյունավետության բարձրացման և համայնքների ֆինանսական հզորացման խնդիրների ուսումնասիրումը:

Տեղական ինքնակառավարման համակարգի ուժեղացման ու հզորացման գործընթացում իր մեծ դերակատարումն ունի համայնքային տնտեսության զարգացումը, որն, ըստ էության, պետք է ուղղված լինի սոցիալական և տնտեսական ոլորտների զարգացման որոշակի մակարդակի ապահովմանը՝ ռեսուրսների հնարավորինս արդյունավետ օգտագործման միջոցով:

ՀՀ-ում տեղական ինքնակառավարման համակարգի հիմքը դրվեց 1995թ. ՀՀ Սահմանադրության ընդունմամբ: Համայնքը ճանաչվեց սեփականության իրավունքի սուբյեկտ, նրան ընձեռվեց սեփական միջոցներ ունենալու իրավունք, որոնց օգտագործման ծրագիրը մշակվում է համայնքի ղեկավարի և ավագանու կողմից:

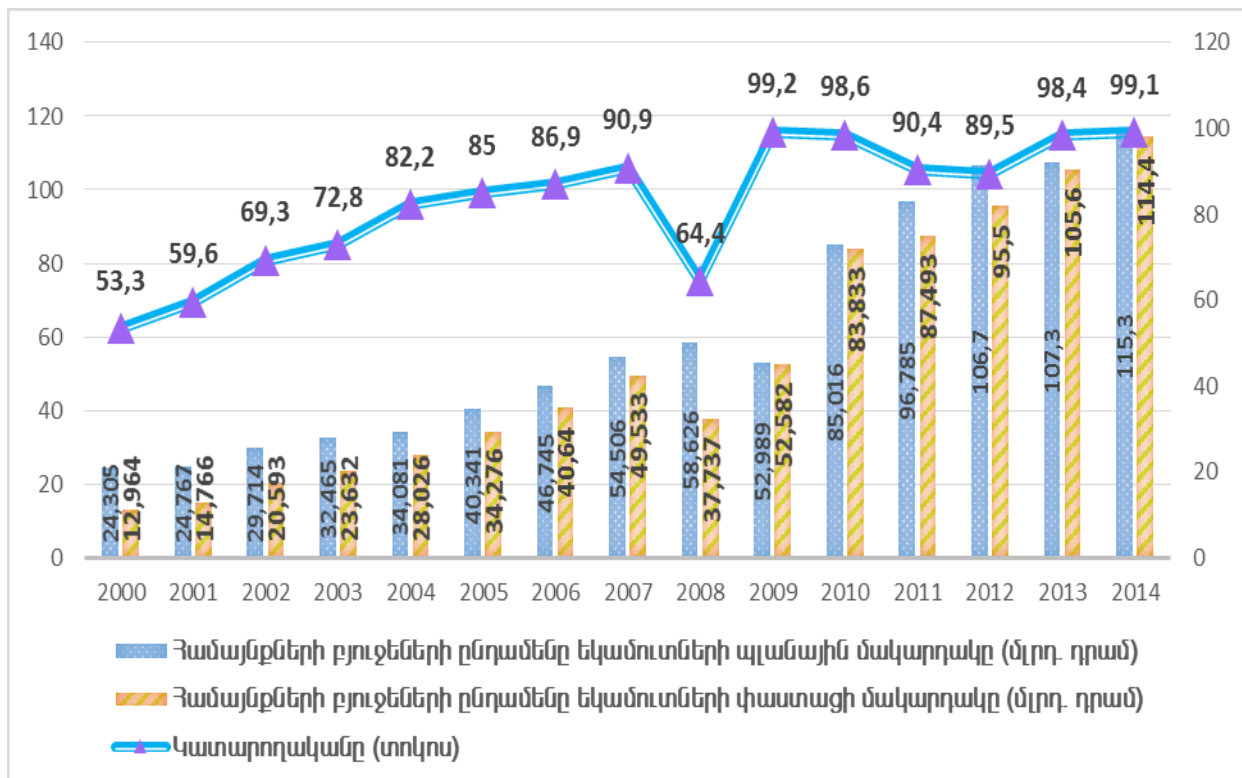
Հարկ է նկատել, որ Հայաստանի Հանրապետությունում համայնքների ֆինանսական ապահովվածության տեսանկյունից հատկապես կարևոր է պետական բյուջեից հատկացվող դոտացիաների չափի հարցը, որը պարտադիր լիազորությունների կատարման տեսանկյունից գտնվում է համայնքների հետաքրքրության շրջանակներում:

Հայաստանում տեղական ինքնակառավարման համակարգի կայացումից ի վեր առանցքային հիմնախնդիրներից մեկը վարչատարածքային կառուցվածքի մասնատվածության բարձր աստիճանն է. մասնավորապես 915 համայնքներից 866-ը գյուղական են:

Գյուղական համայնքների թվով առաջատար է Շիրակի մարզը՝ 116 գյուղական համայնքներով, քաղաքային համայնքներով առաջատար է Լոռվա մարզը՝ 8 քաղաքային համայնքներով: Ընդհանուր համայնքների թվով առաջատար է Շիրակի մարզը՝ 119 համայնքներով:

Հարկ է նկատել, որ բնակչության թվի ցուցանիշով փոքր են նաև քաղաքային համայնքները: Մասնավորապես 49 քաղաքներից 2-ը ունեն մինչև 1000 բնակիչ, 1001-5000 բնակիչ ունեն 6 քաղաքներ: Ընդհանուր առմամբ՝ 15000-ից պակաս բնակիչ ունեն 25 քաղաքային համայնքներ:

Արդի պայմաններում, երբ ամենայն լրջությամբ դրված է համայնքների ֆինանսական ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործման հարցը, առաջնային նշանակություն է ձեռք բերում համայնքային բյուջեների ինքնուրույն գործելու սկզբունքը:

Գծապատկեր 1. ՀՀ համայնքային բյուջեների ընդամենը եկամուտները և կատարողականը (2000-2014թթ.)¹

Դիտարկվող 2000-2014թթ. ընթացքում համայնքային բյուջեների եկամուտները բացարձակ ծավալով աճել են մոտ 4 անգամ: 2014թ. ՀՀ համայնքների բյուջեների եկամուտների փաստացի մակարդակը կազմել են 115.3 մլրդ. դրամ, ըստ որում աճը 2013 թվականի համեմատ կազմել է 4.3 տոկոս:

Այս աճը հիմնականում պայմանավորված է պետական բյուջեից համայնքային բյուջեներին տրամադրվող պաշտոնական դրամաշնորհների աճով, ինչպես նաև պետության կողմից տեղական ինքնակառավարման մարմիններին պատվիրակված լիազորությունների իրականացման ծախսերի ֆինանսավորման համար պետական բյուջեից ստացվող միջոցների անմախաղեպ աճով:

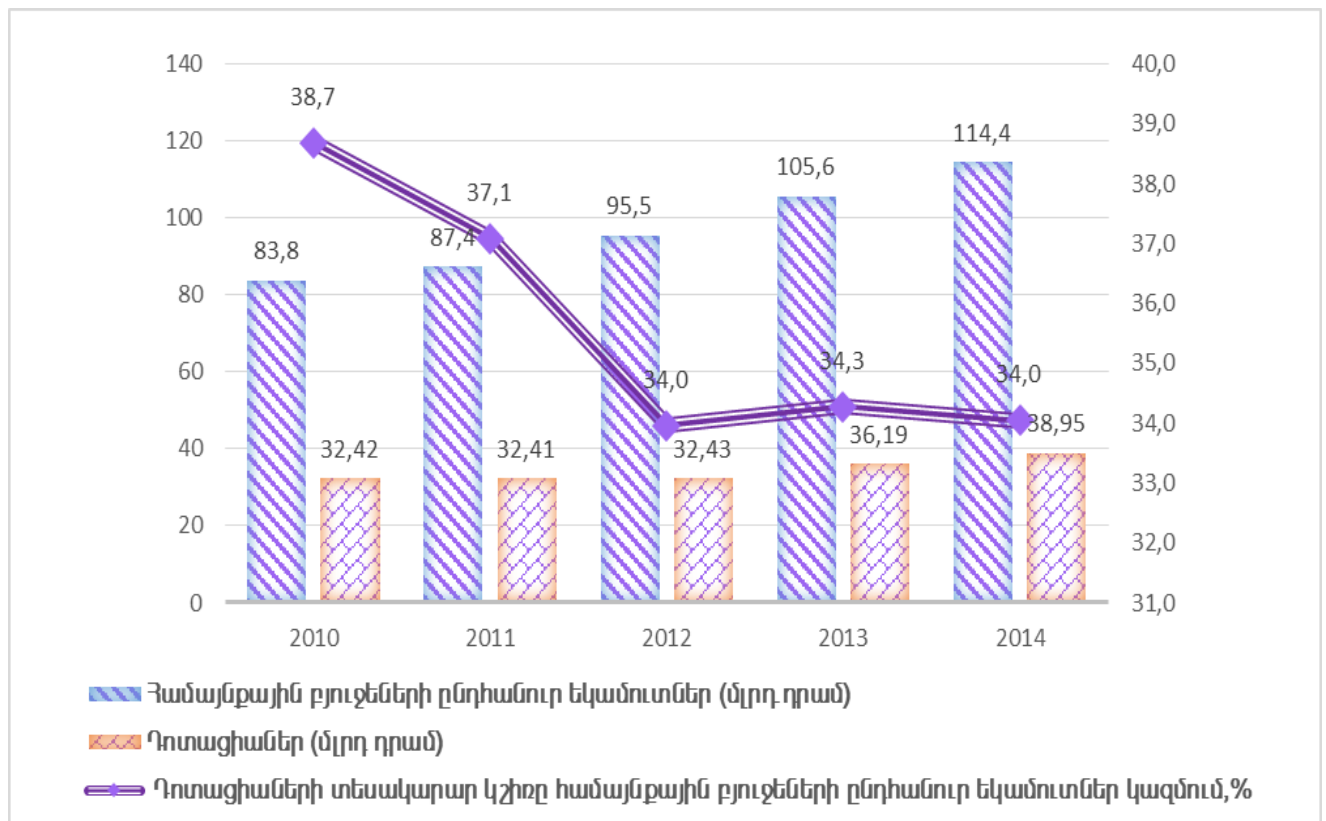
Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ հատկապես կարևոր է պետական բյուջեից հատկացվող դոտացիաների չափի հարցը, որը պարտադիր լիազորությունների կատարման տեսանկյունից գտնվում է համայնքների հետաքրքրության շրջանակներում:

2010-2014թթ. պետական բյուջեի համայնքային բյուջեներին տրամադրվող համահարթեցման դոտացիաների բացարձակ և հարաբերական մեծությունները աճի ընդգծված միտումներ են դրսևորում (գծապատկեր 2):

Կարող ենք նշել հետևյալը, որ 2013 թվականին ընդամենը դոտացիան կազմել է 36.24 մլրդ. դրամ, իսկ 2014 թվականին՝ 39.19 մլրդ. դրամ, այսինքն՝ 2013 թվականի համեմատ 2014 թվականին դոտացիայի մեծությունն աճել է 2.7 մլրդ. դրամով:

¹Աղբյուրը՝ ՀՀ համայնքների (ըստ մարզերի) հավաքագրման վերաբերյալ հաշվետվություններ:

2000-2014 թվականների եկամուտների

**Գծապատկեր 2. ՀՀ համայնքային բյուջեներին տրամադրվող դոտացիաները
2010-2014թթ. մլրդ. դրամ¹**

Տրամադրված դոտացիաների ծավալով ավելի մեծ տեսակարար կշիռ է կազմել Շիրակի մարզը, որտեղ դոտացիայի ընդհանուր մեծությունը 2013 թվականին կազմել է 3.63 մլրդ. դրամ, իսկ 2014 թվականին կազմել է 3.78 մլրդ. դրամ, 2013 թվականի համեմատ գրանցվել է 4% աճ:

Հարկ է փաստել, որ համայնքային բյուջեների եկամուտների աճը ոչ թե համայնքների սեփական ֆինանսական կարողությունների ընդլայնման կամ ֆինանսական կարողությունների օգտագործման արդյունավետության բարձրացման արդյունք է, այլ պետական բյուջեից արվող հատկացումների ավելացման հետևանք:

¹ «Հայաստանի Հանրապետության 2010թ. պետական բյուջեի մասին» ՀՀ օրենքը, ընդունվել է 10.12.2009թ., Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր, 2009/67(733) 28.12.2009,

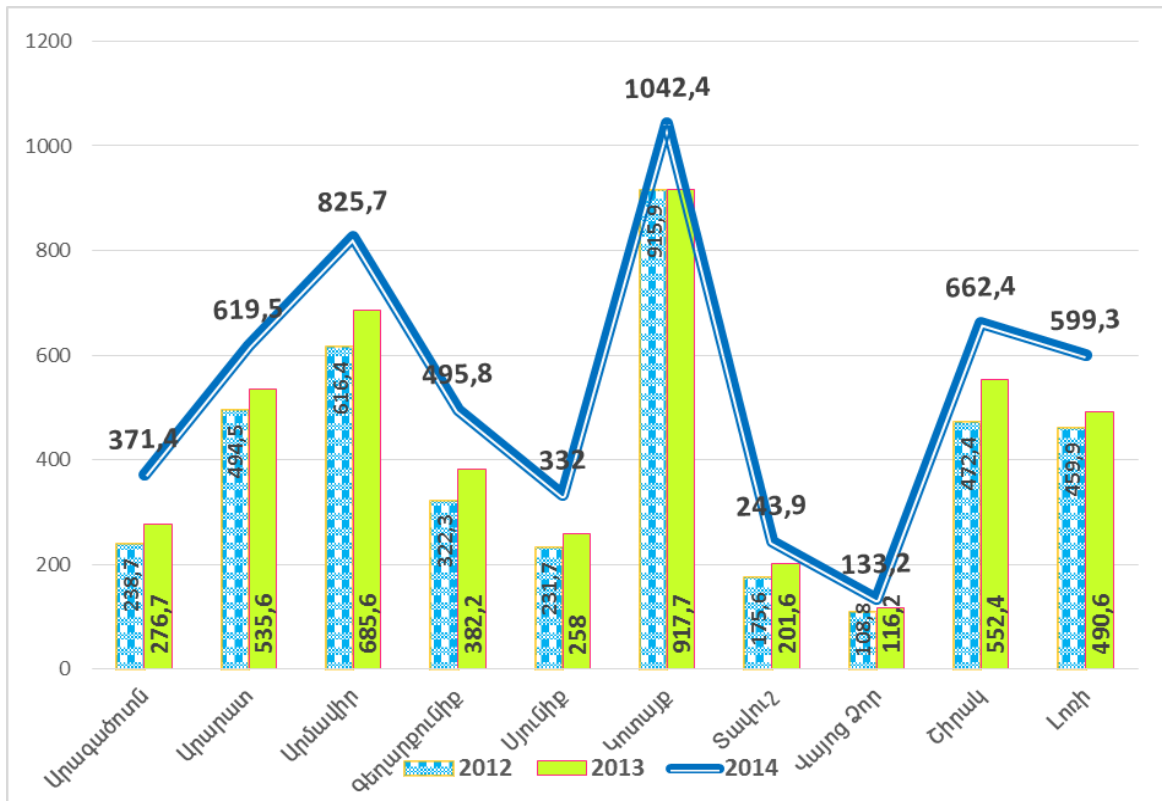
«Հայաստանի Հանրապետության 2011թ. պետական բյուջեի մասին» ՀՀ օրենքը, ընդունվել է 09.12.2010թ., Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր, 2010/65(799) 22.12.2010,

«Հայաստանի Հանրապետության 2012թ. պետական բյուջեի մասին» ՀՀ օրենքը, ընդունվել է 08.12.2011թ., Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր, 2011/69(872) 23.12.2011,

«Հայաստանի Հանրապետության 2013թ. պետական բյուջեի մասին» ՀՀ օրենքը, ընդունվել է 05.12.2012թ., Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր, 2012/63(937) 26.12.2012,

«Հայաստանի Հանրապետության 2014թ. պետական բյուջեի մասին» ՀՀ օրենքը, ընդունվել է 28.12.2013թ., Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր, 2013/72(1012) 12.12.2013:

Համայնքների հարկային եկամուտների հիմնական բաղադրիչը գույքահարկն է: Հարկ է նկատել, որ գույքահարկից համայնքների բյուջեի եկամուտների կառուցվածքում գերակշռում է փոխադրամիջոցների համար գանձվող գույքահարկը:

Գծապատկեր 3. ՀՀ համայնքային բյուջեների գույքահարկը՝ ըստ մարզերի 2012-2014 թվականներին մլն. դրամ¹

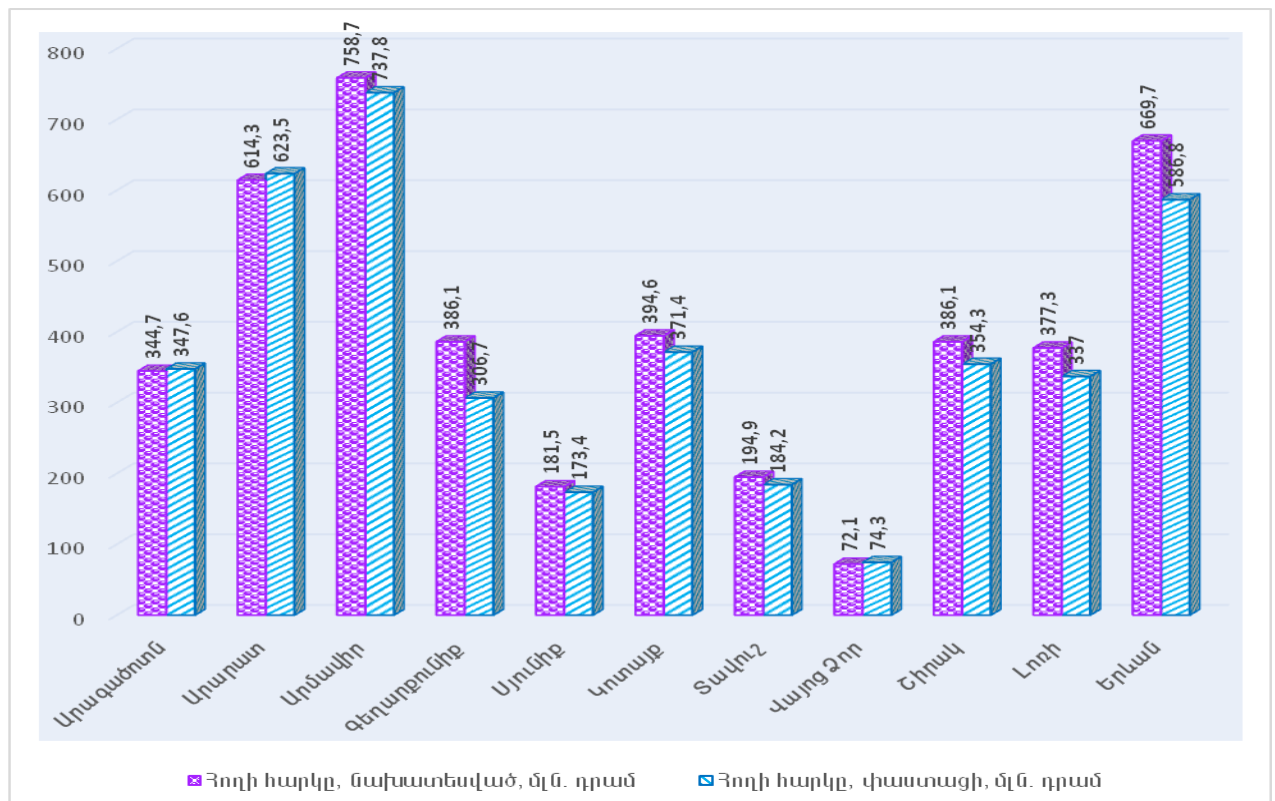
2012 թվականին հողի հարկը ավելի մեծ տեսակարար կշիռ է կազմել Արմավիրի մարզում՝ 771.4 մլն. դրամ, սակայն նախատեսված է եղել 764.2 մլն. դրամ, այսինքն՝ կատարողականը կազմել է 101%: Հողի հարկի ամենացածր ցուցանիշը գրանցվել է Վայոց Ձորի մարզում՝ 76.5 մլն. դրամ, սակայն նախատեսված է եղել 76.9 մլն. դրամ, որը կազմում է 99.5%: Ընդհանուր առմամբ 2009 թվականին գույքահարկի ամենաբարձր կատարողականն ապահովել է Վայոց Ձորի մարզը՝ 11.9%, իսկ ամենացածր ցուցանիշը դիտվել է Շիրակի մարզում՝ 80.3%: 2010 թվականին ամենաբարձր կատարողականը դիտվել է Արարատի մարզում՝ 112.4%, իսկ ամենացածրը՝ Շիրակի մարզում՝ 93.3%: 2013 թվականին ամենաբարձր ցուցանիշն ապահովել է Գեղարքունիքի մարզը՝ 118.9%, իսկ ամենացածր ցուցանիշը դիտվել է Սյունիքի մարզում՝ 97.4%:

Գծապատկեր 4-ում արտացոլված է 2014 թվականի ՀՀ համայնքային բյուջեների հողի հարկը: Արմավիրի մարզը հողի հարկի կատարողականով առաջատար է՝ 737.8 մլն դրամ, իսկ ամենացածր ցուցանիշ գրանցվել է Վայոց Ձորի մարզում՝ 74.3 մլն. դրամով:

Չնայած հարկազանձման գործընթացում ստացած լիազորություններին, եթե նկատի ունենանք գույքահարկի և հողի հարկի գծով պլանի թերակատարման հանգամանքը, ապա պետք է նշել, որ ՀՀ համայնքներն առայժմ հարկազանձման

¹ Աղբյուրը՝ ՀՀ համայնքների (ըստ մարզերի) 2012- 2014 թվականների եկամուտների հավաքագրման վերաբերյալ հաշվետվություն:

խնդիրը չեն կարողանում արդյունավետ լուծել: Հողի հարկի գծով աճի տեմպը կազմել է 3.14 անգամ՝ դրսևորելով գույքահարկից համեմատաբար ավելի մեծ աճի տեմպ:

Գծապատկեր 4. ՀՀ համայնքային բյուջեների հողի հարկը՝ ըստ մարզերի 2014 թվականին¹

Բերված փաստարկների համատեքստում սեփական ֆինանսական ռեսուրսներով չապահովված լինելը հիմնավորում է ֆինանսական աջակցության արդյունավետ մեխանիզմների ձևավորման ու կիրառման անհրաժեշտությունը:

Կատարված վերլուծության արդյունքները հիմք են տալիս եզրահանգելու, որ ՀՀ համայնքային բյուջեներում շարունակում է հրատապ մնալ սեփական եկամուտներով ապահովվածության հիմնախնդիրը, բարվոք չէ վիճակը հարկազանձման առումով, լիարժեք չեն կատարվում հիմնական հարկատեսակների գծով հաստատված պլանային ցուցանիշները, ինչ էլ արդյունքում ընթացիկ ծախսերի կատարումը ֆինանսավորման տեսանկյունից անչափ դժվարացնում է: Բնականաբար, մնան իրավիճակից ակնհայտ է դառնում, որ առանց պետական դրամաշնորհների համայնքները չեն կարող ապահովել իրենց գործունեությունը, ինչ էլ համայնքներին կախվածության մեջ է դնում պետական մարմիններից:

Ֆինանսական համահարթեցման օրենքի գործադրման մեխանիզմը կարիք ունի եական բարելավումների ինչպես բուն համահարթեցման իմաստավորման, այնպես էլ դոտացիաների հատկացման մեխանիզմի կատարելագործման ուղղությամբ:

Դոտացիայի հաշվարկման՝ ներկայումս կիրառվող մեթոդաբանության հիմնական թերություններից են այն, որ, անկախ կարիքավորության աստիճանից, դոտացիա են ստանում բոլոր համայնքները, և արդյունքում չի լուծվում թույլ համայնքների

¹ Աղբյուրը՝ ՀՀ համայնքների (ըստ մարզերի) 2014 թվականի եկամուտների հավաքագրման վերաբերյալ հաշվետվություն:

զարգացման իրական նախադրյալների ձևավորման հիմնախնդիրը, իսկ բաշխման ներկա մեթոդաբանությունը չի խթանում ՏԻՄ-ին՝ բարձրացնելու սեփական եկամուտների հավաքագրման մակարդակը, ինչն էլ իր հերթին հրատապ է դարձնում ֆինանսական աջակցության այլ արդյունավետ միջոցների կիրառման անհրաժեշտությունը: Մասնավորապես, դոտացիաների չափի որոշման բանաձևի հիմքում, կարծում ենք, պետք է դրվի համայնքների խնդրահարույց լինելու աստիճանը

Վերջին հաշվով դոտացիաների նպատակն է ծածկել տվյալ տարվա պարտադիր լիազորությունների կատարման համար անհրաժեշտ միջոցների ճեղքվածքը, մինչդեռ ֆինանսական համահարթեցման օրենքով հաշվարկների հիմքում դրվում են համայնքների ավագանիների կողմից հաստատված նախորդ բյուջետային տարվա համապատասխան ցուցանիշները:

Համայնքների ֆինանսական ապահովվածությունը դիտվում է որպես տնտեսական քաղաքականության բաղկացուցիչ մաս, որի ազդեցության ոլորտը ներառում է տնտեսական երևույթները: Հետևաբար համայնքային բյուջեների եկամուտների նպատակայնության և արդյունավետության բարձրացման ուղիների ուսումնասիրությունը և առկա հիմնախնդիրների վեր հանումը համայնքի տնտեսական հնարավորությունների ընդլայնման անհրաժեշտությունից է բխում:

Բանալի քառեր՝ տեղական ինքնակառավարման համակարգ, համայնքային բյուջե, դոտացիա, համայնքային բյուջեների եկամուտներ, համայնքային տնտեսություն:

Գրականություն

1. Հայաստանի Հանրապետության տեղական ինքնակառավարման համակարգի զարգացման ուղիները: Հեղինակային խումբ, Դ. Թումանյանի խմբ.-եր., Դար, 2005, 260էջ:
2. Հարությունյան Վ., Թամազյան Ա. Համայնքների սոցիալ-տնտեսական զարգացման և ֆինանսական հիմնախնդիրների լուծման ուղիները, եր.: «Գիտություն» հրատ., 2008, էջ 171:
3. Սուվարյան Յու. Մ., Կոպյան Վ.Մ. Տնտեսության հանրային կառավարում, մեթոդաբանությունը և արդի հիմնախնդիրները, եր.: ԱՌՏ, 2003., 88էջ:

ЗАДАЧИ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ДОХОДОВ БЮДЖЕТА ОБЩИН В РЕСПУБЛИКЕ АРМЕНИЯ

Г. А. ХАЧАТРЯН

Кандидат экономических наук

Преподаватель ГГУ

В деле становления и развития системы местного самоуправления большую роль имеет развитие общин. В статье рассматриваются задачи обеспечения доходов бюджета общин в Республике Армении и возможные пути урегулирования.

ISSUES ON FINANCIAL PROVISION OF COMMUNITY BUDGETS

G. A. KHACHATRYAN

Doctor of Economics

GSU Lecturer

Community development has its great role in local self-government system sustaining and development. In the article the issues of income provision of community budget in the Republic of Armenia as well as possible regulation ways are discussed.

Հոդվածում զետեղված ուսումնական նյութերը համահունչ են ժամանակի պահանջներին և լիովին համապատասխանում են բանկային մասնագետների պատրաստման միջազգային չափանիշներին: Դրանք արդիական են և ներառում են իրավիճակային օրինակներ ֆինանսաբանկային ոլորտի առօրյայից, որոնց ուսումնասիրությունն էլ ավելի է նպաստում մատուցվող նյութի ընկալմանը:

Տարաբնույթ ֆինանսական գործարքները դարձել են անհատ մարդկանց և կազմակերպությունների ամենօրյա գործունեության անբաժան մասը: Այսօր շատերը կխոստովանեն, որ առանց վարկ վերցնելու գրեթե հնարավոր չէր լինի գնել բնակարան կամ ամառանոց, թանկարժեք մեքենա, գնել այս կամ այն իրը, սկսել կամ ընդլայնել բիզնեսը և այլն:

Ինչպես ցանկացած ապրանք գնելիս կամ ծառայությունից օգտվելիս, վարկի դեպքում նույնպես մենք ցանկանում ենք համոզված լինել, որ ընտրել ենք լավագույն տարբերակը կամ դրանցից մեկը, որպեսզի խուսափենք ավելորդ գումար վճարելուց:

Անշուշտ, բանկերի և վարկային կազմակերպությունների կողմից տրամադրվող վարկային միջոցներով ոչ կանխիկ վճարումները, ապառիկ գնումները, հիփոթեքով բնակարանների ձեռք բերումը և այլ գործարքներ օգնում են մարդկանց լուծել առօրյա խնդիրները, իսկ գովազդային բառախաղերն էլ ավելի են դժվարացնում լավագույն տարբերակի ընտրությունը: Միաժամանակ անհրաժեշտ է իմանալ այն հիմնական սկզբունքներն ու մանրուքները, որոնց պետք է ուշադրություն դարձնել ճիշտ կողմնորոշվելու և ամենահարմար տարբերակը ընտրելու համար:

Հարկ է նշել, որ վարկի ստացման համար կատարվելիք ծախսերը կարող են զգալի գումար կազմել և ավելացնել ստացվող վարկի փաստացի արժեքը: Բացի տարեկան անվանական տոկոսադրույքից, որը սահմանված այն տոկոսադրույքն է, որի հիման վրա հաշվարկվում է այդ տոկոսավճարի մեծությունը, պետք է հատուկ ուշադրություն դարձնել տվյալ ֆինանսական կազմակերպության կողմից առաջարկվող գործիքի փաստացի տոկոսադրույքին, որը ցույց է տալիս վարկի իրական արժեքը՝ հաշվի առնելով տոկոսագումարների վճարման հաճախականությունը և վարկի հետ կապված բոլոր ծախսերը՝ տոկոսավճարները, ինչպես նաև տրամադրման և սպասարկման հետ կապված բոլոր ծախսերը: Այդ ծախսերը լինում են միանվագ, տոկոսային, ամսական, տարեկան և այլն: Միանվագ ծախսերն են. վարկի ստացման դիմումի, այդ դիմումի դիտարկման համար կատարվելիք վճարումները, գրավադրվող գույքի գնահատման ծախսը, ապահովագրական ծախսերը և այլն: Հենց այս ժամանակ պետք է մանրամասն ուսումնասիրել, թե արդյոք տվյալ ֆինանսական կազմակերպության կողմից առաջարկվող որ վարակատեսակը ինչպիսի ծախսեր է նախատեսում, այսինքն լրացուցիչ այն վճարները, որոնք սովորաբար վարկի հիմնական պայմանները ներկայացնելիս դրանց չեն անրադառնում: Օրինակ ռսկու գրավադրմամբ սպառողական վարկավորման ժամանակ տվյալ ֆինանսական կազմակերպության կողմից սահմանվում է ոսկու հարգի ստուգման (ծառայության) միջնորդավճար, որը սակայն չի սահմանվում միանվագ և հաստատված վճար, այլ սահմանվում է

տրամադրվող վարկի գումարի որոշակի տոկոսը, սակայն եթե ուշադրություն դարձնեք, ոսկերիչ մասնագետը ոսկու հարգը ստուգելիս կատարում է նույն գործողությունը անկախ նրանից, թե ձեզ տրամադրվող վարկի գումարը ինչքան է կազմում: Սա այն դեպքերից է, երբ տրամադրվող վարկի անվանական և փաստացի տոկոսադրույքների միջև կարող է նշանակալի տարբերություն լինել:

Բանկերը և վարկային կազմակերպությունները կարող են սահմանել նաև վարկի սպասարկման ամսեկան և տարեկան վճարներ, որոնք վարկավորման ընթացքում հաճախորդի կողմից անուշադրության են մատնվում ամսական չնչին գումար կազմելու տեսանկյունից, սակայն դրանք էական ազդեցություն են ունենում վարկի փաստացի արժեքի վրա:

Բանալի բառեր՝ բանկային և վարկային կազմակերպություններ, վարկ, տոկոսադրույք, վարկի փաստացի արժեք:

“СКРЫТЫЕ” ПЛАТЕЖИ

М. Х. КАЛОЯН

Преподаватель ГГУ

Обучительные материалы, которые находятся в этой статье, последовательны с запросами времени и вполне соответствуют международным стандартам подготовки банковских специалистов. Они актуальны и включают в себя ситуативные примеры из повседневности финансово-банковской практики (финансовой и банковской), изучение которых ещё больше помогают восприятию поднесённого материала.

MODERN BANKING SERVICES

M. KH. KALOYAN

GSU Lecturer

The educational materials included in this article fit the requirements of the time and entirely consistent with the international standards of training of banking specialists. They are urgent and they are including situational examples from the everyday routine of financial-banking sphere and so the presented material can be perceived easily.

**ՆՈՐԱՄՈՒԾԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԻ ԵՎ ՆԵՐԴՐՈՒՄԱՅԻՆ ՆԱԽԱԳԾԵՐԻ
ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄԸ**

Վ. Հ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

Տնտագիտության թեկնածու, դոցենտ,

ԳՊՀ դասախոս

Ա. Ֆ. ՄԿՐՏՉՅԱՆ

ԵՊՀ դասախոս

Տնտեսագիտական գրականության մեջ նորամուծական նախագծի գնահատման և ընտրման համար սահմանված են դրա արդյունավետության գնահատման հետևյալ հիմնական ցուցանիշները.

- առևտրային արդյունավետություն, որը հաշվի է առնում նախագծի իրականացման ֆինանսական հետևանքները, նրա անմիջական մասնակիցների համար,
- բյուջետային արդյունավետություն, որն անդրադարձնում է նախագծի իրականացման ֆինանսական հետևանքները պետական, տարածքային և տեղական բյուջեների համար,
- տնտեսական արդյունավետություն, որը հաշվի է առնում այն ծախսերը և արդյունքները, որոնք կապված են նախագծի իրականացման հետ և մտնում են ներդրումային նախագծի մասնակիցների ուղղակի ֆինանսական հետաքրքրության սահմանների մեջ:

Նախագծի առևտրային արդյունավետությունը (ֆինանսական հիմնավորվածություն) որոշվում է ֆինանսական ծախսերի և արդյունքների հարաբերակցությամբ, որն ապահովում է եկամտաբերության պահանջվող նորման: Առևտրային արդյունավետությունը կարող է հաշվարկվել ինչպես ամբողջ նախագծի, այնպես էլ առանձին մասնակիցների համար՝ հաշվի առնելով նրանց ներդրումների ծավալը: Այս դեպքում արդյունքի դերում է-քայլի վրա հանդես է գալիս գուտ կանխիկ դրամի հոսքը: Յուրաքանչյուր տեսակի գործունեության սահմաններում տեղի է ունենում ներհոսք $P_i(t)$ և արտահոսք $O_i(t)$ դրամական միջոցների: Դրանց տարբերությունը նշանակենք $F_1(t)$ -ով՝

$$F_i(t) = P_i(t) - O_i(t) \text{ որտեղ } i=1.2.3$$

Չուտ դրամի ներհոսքը՝ $F_1(t)$ -ն, կոչվում է դրամական միջոցների ներհոսքի և արտահոսքի միջև տարբերությունը նախագծի իրականացման յուրաքանչյուր ժամանակահատվածի ներդրումային և օպերացիոն գործունեությունից.

$$F(t) = [P_1(t) - O_i(t)] + [P_2(t) - O_2(t)] = F_1(t) - F(t)$$

Բյուջետային արդյունավետության հիմնական ցուցանիշ է հանդիսանում բյուջետային եկամուտը: Նախագծի իրականացման է-քայլի համար բյուջետային արդյունավետությունը՝ (B_t) որոշվում է, որպես համապատասխան բյուջեի (D_t) եկամուտից հանած ծախսեր (P_t) ՝

$$(B_t) = (D_t) - (P_t)$$

Ինտեգրալային բյուջետային արդյունքը (B) , հաշվարկվում է ըստ տարեկան բյուջետային արդյունքների դիսկոնտավորված գումարի կամ բյուջեի ինտեգրալային եկամուտների և ծախսերի տարբերության բանաձևի:

Տնտեսական արդյունավետության ցուցանիշները ցույց են տալիս նախագծի

արդյունավետությունը տնտեսության և նախագծի իրականացմանը մասնակցող տարածքների, կազմակերպությունների և ոլորտների հետաքրքրությունների տեսանկյունից:

Ազգային տնտեսության մակարդակով տնտեսական արդյունավետությունը հաշվարկելիս անհրաժեշտ է նախագծի արդյունքների կազմի մեջ մտցնել հետևյալ գործոնները.

- վերջնական արտադրական արդյունքները (ամբողջ արտադրանքի իրացումից ստացված հասույթ): Սրա մեջ մտնում է նաև գույքի և մտավոր սեփականության (հայտնագործությունն օգտագործելու համար լիցենզիա, նոու-հաու և այլն) վաճառքից ստացված հասույթը,

- սոցիալական և տնտեսական արդյունքներ, որոնք հաշվարկվում են՝ ելնելով նախագծի բոլոր մասնակիցների ազդեցությունից բնակչության առողջության, սոցիալական և էկոլոգիական իրավիճակի վրա,

- ուղղակի ֆինանսական արդյունքներ,

- վարկեր և փոխառություններ:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ այս հաշվարկները կատարելիս անհրաժեշտ է հաշվի առնել նաև անուղղակի ֆինանսական արդյունքները՝ սոցիալական, էկոլոգիական, քաղաքական և այլ արդյունքներ, որոնք չեն տրվում արժեքային գնահատման, ուսումնասիրվում են որպես տնտեսության արդյունավետության լրացուցիչ ցուցանիշներ և հաշվի են առնվում նախագծի իրականացման և պետության աջակցման ժամանակ:

Նախագծի ծախսերի կազմի մեջ մտնում են նաև նախագծում նախատեսված և նրա իրականացման համար անհրաժեշտ ընթացիկ և նախագծի մշակման բոլոր մասնակիցների միանվագ կատարած ծախսերը:

Հաշվարկի մեջ չեն մտնում հետևյալ ծախսերը.

- հիմնական ֆոնդերի ամորտիզացիոն հատկացումները, որոնք ձևավորվում են նախագծի մի քանի մասնակիցների կողմից և օգտագործվում են այլ մասնակիցների կողմից,

- արտասահմանյան մասնակիցների ծախսեր:

Ներդրումային նախագծի մշակման գործընթացում մասնակիցների կողմից ժամանակավոր օգտագործվող հիմնական միջոցները հաշվի են առնվում հաշվարկի մեջ հետևյալ ձևով.

- հիմնական միջոցների մնացորդային արժեքը նրանց ներգրավման պահին ներառվում է միանվագ ծախսերի մեջ, դադարեցման պահին միանվագ ծախսերը նվազում են այդ միջոցների մնացորդային արժեքի մեծությամբ,

- նշված հիմնական միջոցների ժամանակավոր օգտագործման վարձավճարները ներառվում են ընթացիկ ծախսերի կազմի մեջ:

Տնտեսական արդյունավետության ցուցանիշների հաշվարկի դեպքում (տարածքի, ոլորտի մակարդակում) նախագծի արդյունքների կազմի մեջ ներառվում են.

- տարածքային արտադրական արդյունքները, արտադրանքի իրացումից ստացված հասույթը,

- սոցիալական և էկոլոգիական արդյունքներ,

- անուղղակի ֆինանսական արդյունքները, որոնք ստանում է բնակչությունը կամ տարածքի բնակչությունը:

Այս դեպքում ծախսերի կազմի մեջ են մտնում միայն կազմակերպության

ծախսերը:

Տնտեսական արդյունավետության ցուցանիշների հաշվարկի դեպքում (կազմակերպության համար) նախագծի արդյունքների կազմի մեջ են ներառվում՝

- արտադրական արդյունքները,
- արտադրված արտադրանքի իրացումից ստացված հասույթը՝ հանած սեփական կարիքների, սոցիալական արդյունքների համար ծախսած գումարը, մասնավորապես՝ այդ ծախսերը, որոնք վերաբերում են կազմակերպության աշխատողներին և նրանց ընտանիքներին:

Ծախսերի կազմի մեջ այս դեպքում ներառվում են միայն կազմակերպության ընթացիկ և միանվագ ծախսերը, առանց կրկնակի հաշվարկի (մասնավորապես չի թույլատրվում միանվագ ծախսերի միաժամանակյա հաշվարկ հիմնական միջոցների ստեղծման և դրանց ամորտիզացիոն հատկացումների համար):

Ինչ վերաբերում է ֆինանսավորման մասին որոշման ընդունմանը, ապա հարկ է նշել, որ որոշման ընդունումը դժվարանում է՝ կախված տարբեր գործոնների ազդեցությունից, դրանք են՝ ներդրման տեսակը, ներդրումային նախագծի արժեքը, հասանելի նախագծերի բազմազանությունը, ֆինանսական ռեսուրսների սահմանափակությունը, ռիսկը և այլն: Ակնհայտ է, որ որոշումները պետք է ընդունվեն այնպիսի պայմաններում, երբ առկա են այլընտրանքային կամ փոխադարձ անկախ նախագծեր: Այս դեպքում ընտրությունը կատարվում է մեկ կամ մի քանի նախագծերից՝ հիմնվելով որոշ չափանիշների վրա:

Ներդրումային բնույթի որոշումների ընդունումը, ինչպես և ցանկացած այլ տեսակի կառավարչական գործունեություն, հիմնվում է ձևավորված և չձևավորված մեթոդների կիրառման վրա: Պարզ է, որ ինչ-որ որոշակի ունիվերսալ մեթոդ, որը հնարավորություն է ընձեռվում ճիշտ որոշում կայացնել ցանկացած իրավիճակի համար, գոյություն չունի:

Հայտնի է, որ ներդրումը ֆինանսական միջոցների ծախս է, որն ուղղված է ձեռնարկության հիմնական միջոցների վերարտադրմանը (պահպանմանը և ընդլայնմանը: Ներդրումը (դրամական միջոցների ներդրումը) հողի, շինությունների, արտադրական շինությունների մեջ նպաստակա ուղղված է ձեռնարկության արտադրական կարողությունների ընդլայնմանը, ապագայում եկամուտի և շահույթի ստացմանը:

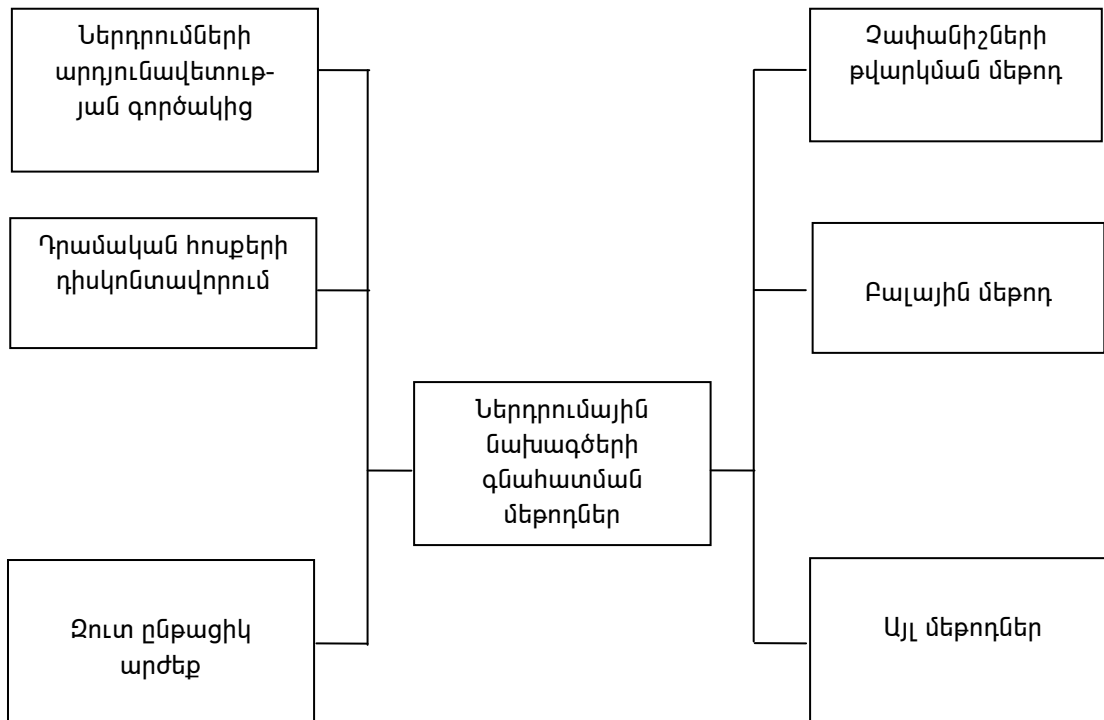
Ներդրումների անհրաժեշտությունն առաջ է գալիս մի քանի պատճառներով: Նրանցից հիմնականներն են արտադրության նյութատեխնիկական բազայի նորացումը կամ փոխարինումը, նրա կատարելագործումը կամ արդիականացումը՝ կապված արտադրական սարքավորումների հնացման և մաշվածության հետ, արտադրական հզորությունների ներմուծման և ընդլայնման պահանջը՝ կապված արտադրական ծավալների մեծացման և նոր տեսակի գործունեությունների իրացման հետ:

Ներդրումների հիմնական աղբյուրները սեփական միջոցներն են. կանոնադրական կապիտալ, ամորտիզացիոն ֆոնդ, այլ ռեզերվային ֆոնդեր, չբաշխված շահույթ և կուտակված ֆոնդ:

Ներդրումների ֆինանսավորման ավելի էժան աղբյուր է կազմակերպության գուտ շահույթը: Դրա արտադրական կիրառումը թույլ է տալիս շրջանցել լրացուցիչ ծախսերը՝ կապված փոխառու միջոցների տոկոսադրույքների վճարման, կամ էլ արժեթղթերի

թողարկման հետ: Շահույթի վերաինվեստավորումը պահպանում է ձեռնարկության գործունեության ձևավորված վերահսկման համակարգը, քանի որ ձեռնարկության բաժնետերերի թվաքանակը չի փոխվում: Եթե խոսքը ներկա արտադրական հզորությունների փոխարինման մասին է, ապա ներդրումային որոշումը կարող է ընդունվել բավականին հեշտ, քանի որ ձեռնարկության ղեկավարությունը պարզ պատկերացնում է, թե ինչ ծավալի և ինչ բնութագրիչներով նոր հիմնական միջոցներ են անհրաժեշտ (մեքենաներ, սարքավորումներ և այլն): Եթե խոսքը հիմնական գործունեության ընդլայնման կամ նրա դիվերսիֆիկացման մասին է, ապա ռիսկի գործոնն սկսում է խաղալ որոշակի դեր: Նորամուծական որոշումները սովորաբար ընդունվում են այն պայմաններում, երբ գոյություն ունեն մի քանի այլընտրանքային նախագծեր, որոնք տարբերվում են ըստ տեսակների, պահանջվող ներդրման ծավալների, հետզման ժամկետի և ներգրավված միջոցների աղբյուրների: Այս պայմաններում որոշումների ընդունումն ակնկալում է մի քանի նախագծերից մեկի ընտրումը և գնահատումը որոշակի չափանիշների հիման վրա: Ընդունված է, որ չափանիշները կարող են լինել բազմաթիվ: Դրանց ընտրությունը ինքնական է, և այն քանի հավանականությունը, որ ինչ-որ մի նախագիծ կլինի նախընտրելի մյուսներից բոլոր ցուցանիշներով, շատ փոքր է: Դրա համար էլ մեծ է ռիսկը՝ կապված այս կամ այն ներդրումային որոշման ընդունման հետ: Դա այնպիսի մի արհեստ է, ինչպես ցանկացած այլ ձեռնարկատիրական (կառավարչական) որոշման ընդունումը: Այստեղ կարևոր են նաև ձեռնարկատիրոջ ինտուիցիան, փորձը և մարքեթինգային գիտելիքները: Այստեղ որոշակի օգնություն կարող են մատուցել համաշխարհային և հայրենական հայտնի փորձից ձևավորված մեթոդները ներդրումային նախագծի գնահատման համար:

Գոյություն ունեն ներդրումային նախագծերի գնահատման մի քանի մեթոդներ (գծանկար 2): Դրանք բոլորը հիմնված են նախատեսված ներդրումների ծավալների համեմատման, գնահատման և ապագայում դրամական մուտքերով պայմանավորված ներդրումների վրա:

Գծանկար 2 Ներդրումային նախագծերի գնահատման մեթոդները

Պարզ է, որ այս դեպքում անհրաժեշտ է սահմանել ներդրումների փոխհատուցման ժամկետը: Այն որոշվում է՝ հաշվարկելով այն տարիների քանակը, որոնց ընթացքում ներդրումները կլինեն մարված ստացվող եկամուտների հաշվին (զուտ դրամական մուտքեր):

Դրամական մուտքերի հավասարաչափ բաշխման դեպքում ըստ տարիների փոխհատուցման ժամկետը հավասար կլինի՝

$$N = \frac{I}{A + P}$$

որտեղ՝ I-ին ներդրման ծավալն է, A-ն՝ տարեկան ամորտիզացիոն հատկացումները, P-ն՝ տարեկան զուտ շահույթը:

Եթե դրամական եկամուտները (շահույթը) մուտք են գործում ըստ տարիների անհավասարաչափ, ապա փոխհատուցման ժամկետը հավասար է այն ժամանակահատվածին (տարիների քանակին), որի դեպքում գումարային զուտ դրամական մուտքերը կգերազանցեն ներդրման մեծությունը:

Ընդհանուր տեսքով փոխհատուցման ժամկետը՝ N-ը, հավասար է այն ժամականահատվածին, որի դեպքում

$$\sum_{k=1} PK > I$$

որտեղ PK-ն զուտ դրամական եկամուտն է K-րդ տարում: Այն հաշվարկվում է որպես K-րդ տարում ամորտիզացիոն հատկացումների և տարեկան զուտ շահույթի գումար: I-ին ներդրման մեծությունն է:

Փոխհատուցման ժամկետի հաշվարկման մեթոդն ավելի հեշտ է կիրառվում հաշվարկներ կատարելիս և կիրառելի է փոխհատուցման տարբեր ժամկետ ունեցող

ներդրումային նախագծերի համար (դասավորությունը ըստ ժամանակահատվածների): Սակայն այն ունի մի շարք թերություններ: Նախ՝ հաշվի չի առնում այն նախագծերը, որոնք ունեն հավասար դրամական եկամուտներ, սակայն եկամուտների տարբեր բաշխվածություն ըստ տարիների: Երկրորդ թերությունն այն է, որ հաշվի չի առնում վերջին ժամանակահատվածների եկամուտները, այսինքն՝ այն ժամանակահատվածը, որն ընկած է ներդրումը մարելուց հետո: Սակայն որոշ դեպքերում այս պարզագույն մեթոդի կիրառումը դառնում է նպատակահարմար: Օրինակ՝ ներդրումային ռիսկի բարձր աստիճանի դեպքում, երբ կազմակերպությունը հետաքրքրված է փոխհատուցելու ներդրված միջոցները կարճ ժամանակահատվածում, բնագավառում արագ տեխնոլոգիական փոփոխությունների դեպքում և այն դեպքում, երբ ձեռնարկությունը խնդիր ունի հիմնական պարամետրերի դուրսբերման հետ, որն ուշադրության է արժանանում ներդրումային նախագծի գնահատման և ընտրման դեպքում՝ դիտվելով որպես ներդրման ետգնման ժամկետ:

Ներդրումային նախագծերի մեկ այլ բավականին հեշտ գնահատման մեթոդ է ներդրումների արդյունավետության գործակցի հաշվարկի մեթոդը (ներդրման հաշվապահական շահութաբերություն): Ներդրման արդյունավետության գործակիցը հաշվարկվում է միջին տարեկան շահույթը բաժանելով ներդրման միջին տարեկան արժեքի վրա: Հաշվարկի մեջ են ընդգրկվում միջին տարեկան զուտ շահույթը (հաշվեկշռային շահույթ, հանած վճարումները բյուջե): Ներդրման միջին մեծության արժեքը որոշվում է դրա նախնական արժեքը բաժանելով 2-ի: Եթե վերլուծվող նախագծի ժամկետի լրացման ժամանակ ակնկալվում է մնացորդային արժեք (նախագծի ժամկետը փոքր է սարքավորումների ամորտիզացիայի ժամկետից, այսինքն՝ ոչ ամբողջ արժեքն է մարվել նախագծի իրականացման ընթացքում), ապա այն պետք է լինի բացառված: Ներդրման արդյունավետության գործակիցը հաշվարկվում է հետևյալ բանաձևով՝

$$K_I = \frac{P_M}{I - L}$$

որտեղ՝ P_M -ն միջին տարեկան զուտ շահույթն է, 1-ին՝ ներդրման արժեքն է, L -ն՝ մնացորդային արժեքը:

Ստացված գործակիցը նպատակահարմար է համեմատել ձեռնարկության ընդհանուր կապիտալի արդյունավետության գործակցի հետ, որը կարելի է հաշվարկել հաշվեկշիռի տվյալների հիման վրա հետևյալ բանաձևով՝

$$K_K = \frac{P}{I}$$

որտեղ՝ P -ն զուտ շահույթն է, 1-ն՝ ներդրված միջոցների ընդհանուր արժեքը:

Տվյալ մեթոդի առավելություններն են հաշվարկի հեշտությունն ու ակնառությունը, այլընտրանքային նախագծերի հետ համեմատման հնարավորությունն ըստ մեկ ցուցանիշի: Մեթոդի բացասական կողմերը պայմանավորված են նրանով, որ հաշվի չի առնվում շահույթի ժամանակային գործոնը: Օրինակ՝ չի կարողանում ցույց տալ այն նախագծերի տարբերությունը, որոնք ունեն միևնույն միջին տարեկան շահույթի մեծություն, բայց գործնականում փոփոխվող են ըստ ամիսների, և նաև այն նախագծերի տարբերությունը, որոնք բերում են միևնույն միջին տարեկան շահույթը, բայց տարիների տարբեր քանակության ընթացքում:

Առաջին երկու մեթոդների բացասական կողմերը որոշակի աստիճանով

նվազեցնում են այն մեթոդների կիրառումը, որոնք հիմնված են դրամական հոսքերի դիսկոնտավորման վրա: Համաշխարհային տնտեսական փորձում գոյություն ունեն մի քանի համանման մեթոդներ, սակայն դրանց էությունը մեկն է՝ համադրել ներդրման մեծությունը բերված ապագա մուտքերի ընդհանուր արժեքի հետ:

Ներդրումները N տարիների ընթացքում բերում են որոշակի տարեկան եկամուտ, համապատասխանաբար $P_1, P_2 \dots P_n$: Բայց, ինչպես հայտնի է, նույն դրամական գումարն ունի տարբեր արժեք ապագայում: Ֆինանսական շուկաներում ցանկացած դրամ ունի, այսպիսի կանոն՝ վաղը է ժամ է, քան այսօր: Եկամուտները (ցրված տարբեր ժամանակահատվածներում) անհրաժեշտ է կանոնակարգել, բերել այսօրվա արժեքին, քանի որ ներդրման մեծությունը նույնպես ունի այսօրվա արժեք: Ձեռնարկությանը նպատակահարմար է ներդրման մեծությունը համեմատել ոչ միայն ապագա եկամուտների, այլ նաև դիսկոնտավորված՝ այսօրվա արժեքի բերված ապագա եկամուտների կուտակված արժեքի հետ:

Դրամական հոսքերի գնահատման հիմնական սկզբունքները ժամանակի ճշգրտման հետ հանդիսանում են.

- այսօրվա դրամական միջոցների ապագա արժեքը, որը բերում է i տոկոս n ժամանակահատվածում, հաշվարկվում է հետևյալ բանաձևով՝

$$V_f = V_p \times (1+i)^n$$

որտեղ՝ V_f -ն ապագա արժեքն է, V_p -ն՝ իրական արժեքն է:

Իրական արժեքը մուծումների այսօրվա արժեքն է, որի ստացումը հնարավոր է որոշակի i -տոկոսի ներմուծման դեպքում, n -ժամանակահատվածի ընթացքում: Այն որոշվում է հետևյալ բանաձևով՝

$$V_p = \frac{V_f}{5n(1+i)}$$

Կիրառելով իրական և ապագա դրամական միջոցները կապող բանաձևերը՝ կարելի է ստանալ մի բանաձև, որը կորոշի ապագայում դրամական մուտքերի դիսկոնտավորումը: Այն առաջարկվում է ուսումնասիրվող ներդրման տարբեր ժամանակահատվածներում՝

$$PK' = \frac{PK}{5k(1+r)}$$

որտեղ PK -ն և PK' -ն դիսկոնտավորված տարեկան եկամուտներն են և ներդրման k -րդ տարում, r -ն ցանկալի տարեկան տոկոսադրույքն է, որի միջոցով վերադարձվում են միջոցները:

Ինչ վերաբերում է զուտ ընթացիկ արժեքին, ապա դիսկոնտավորված եկամուտների կուտակված մեծությունը պետք է համեմատել ինվեստիցիայի մեծության հետ:

Դիսկոնտավորված եկամուտների ընդհանուր կուտակված արժեքը n -տարիների համար հավասար կլինի համապատասխան դիսկոնտավորված մուծումների գումարին՝

$$P' = \sum_{k=1}^n \frac{PK}{5k(1+r)}$$

Տարբերությունը դիսկոնտավորված եկամուտների ընդհանուր կուտակված մեծության և ներդրման սկզբնական արժեքի միջև կազմում է զուտ ընթացիկ արժեքը (զուտ բերված արդյունք)՝

$$I_z = D_E - E_V$$

որտեղ I_z -ն ներդրման զուտ ընթացիկ արժեքն է, D_E -ն դիսկոնտավորված եկամուտների ընդհանուր մեծությունն է, E_V -ն՝ մշտական եկամուտների ծավալը:

Ակնհայտ է, որ եթե զուտ ընթացիկ արժեքը դրական է, ապա ներդրումային նախագիծը պետք է ընդունել, եթե բացասական է, ապա նախագիծը պետք է մերժել: Այն դեպքում, երբ զուտ ընթացիկ արժեքը հավասար է զրոյի, նախագիծը նպատակահարմար չէ գնահատել ոչ շահութաբեր, ոչ էլ վնասաբեր, անհրաժեշտ է համեմատության այլ մեթոդների կիրառում: Մի քանի այլընտրանքային նախագծերի համեմատման ժամանակ նախապատվությունը տրվում է այն նախագծին, որը բնութագրվում է մեծ զուտ ընթացիկ արժեքով:

Չուտ ընթացիկ արժեքի մեթոդի կիրառումը, չնայած նրա հաշվարկների բարդությանը, ավելի է նախընտրելի, քան հետզման ժամկետի և ներդրման արդյունավետության մեթոդների կիրառումը, քանի որ հաշվի է առնում դրամական հոսքերի ժամանակային գործոնը: Այս մեթոդի կիրառումը թույլ է տալիս հաշվարկել և համեմատել ոչ միայն բացարձակ ցուցանիշները (զուտ ընթացիկ արժեքը), այլ նաև հարաբերական ցուցանիշները, որոնց և վերաբերվում է ներդրումների շահութաբերության ցուցանիշը: Այն հաշվարկվում է հետևյալ բանաձևով՝

$$P = \frac{D_E}{I}$$

որտեղ D_E -ն դիսկոնտավորված եկամուտների ընդհանուր մեծությունն է, I -ն ներդրման մեծությունը:

Ակնհայտ է, որ եթե շահութաբերությունը մեծ է 1-ից, ապա նախագիծը պետք է ընդունել, իսկ եթե փոքր է 1-ից՝ մերժել:

Ներդրման շահութաբերությունը որպես հարաբերական ցուցանիշ անչափ հարմար է այնպիսի այլընտրանքների շարքից մի նախագծի ընտրման դեպքում, որոնք ունեն գրեթե նույն զուտ ընթացիկ արժեքը, կամ էլ ներդրման պորտֆելի համալրման դեպքում, այսինքն՝ դրամական միջոցների միաժամանակ ներդրման, մի քանի տարբերակների ընտրության դեպքում, որոնք ունեն առավելագույն զուտ ընթացիկ արժեք:

Ներդրման զուտ ընթացիկ արժեքի հաշվարկման մեթոդը թույլ է տալիս նաև հաշվի առնել կանխատեսված հաշվարկների դեպքում արժեզրկման և ռիսկի գործոնը, տարբեր նախագծերի համար՝ տարբեր աստիճանով: Ակնհայտ է, որ այդ գործոնների հաշվի առնումը կբերի ցանկալի տոկոսի համապատասխան մեծացմանը, որի միջոցով վերադարձվում են ներդրումները և հետևաբար դիսկոնտավորման գործակիցը:

Հարկ է նշել, որ ներդրումային նախագծերի գնահատման մեթոդներից է նաև չափանիշների թվարկման մեթոդը, որի դեպքում ներդրումային նախագծերի ընտրման մեթոդի էությունը կայանում է հետևյալում՝ ուսումնասիրվում է նախագծի համապատասխանությունը ամեն մի սահմանված չափանիշի և ըստ յուրաքանչյուր չափանիշի տրվում է գնահատական: Մեթոդը թույլ է տալիս տեսնել նախագծի բոլոր դրական ու բացասական կողմերը և երաշխավորում է, որ չափանիշներից ոչ մեկը, որն անհրաժեշտ է հաշվի առնել, չի անտեսվի:

Այն չափանիշները, որոնք անհրաժեշտ են ներդրումային նախագծերի գնահատման համար, կարող են տարբերվել կազմակերպության կոնկրետ առանձնա-

հատկություններից, նրա ոլորտային պատկանելությունից և ռազմավարական ուղղվածությունից:

Մեր կարծիքով այսիսի մոտեցումը հնարավորություն է ընձեռում արդյունավետ իրականացնել նորամուծական ռազմավարությունը:

Բանալի բառեր՝ նորամուծություն, գործընթաց, ներդրումներ, նախագիծ, արդյունավետություն, շուկա:

Գրականություն

1. Առաքելյան Վ. Նորամուծությունների կառավարումը բիզնեսում (փորձ և հիմնախնդիրներ) Վ. Հ. Առաքելյան, Մ. Ո. Սիմոնյան, Երևան., Նահապետ, 2014թ.:
2. Иновационный менеджмент.-М.:ЦИСИ, 1998.
3. Морозов Ю. П. Иновационный менеджмент. М:ЮНИТИ-ДАНА, 2000.

EVALUATION OF THE EFFECTIVENESS OF INNOVATION PROCESS AND INVESTMENT PROJECTS

V. H. ARAQELYAN

*Doctor of Economics,
Associate Professor*

A. F. MKRTCHYAN

ESU Lecturer

The article discusses issues on developing innovation strategy in modern conditions. Approaches to the assessment of innovative processes and efficiency of investment projects were investigated, also have been identified those factors, that have an impact on the efficiency of projects. Procedures have been put forward for the development of innovative processes, as well as sources of financing for investment projects and methods of evaluation.

ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ ИННОВАЦИОННОГО ПРОЦЕССА И ИНВЕСТИЦИОННЫХ ПРОЕКТОВ

В. О. АРАКЕЛЯН

Кандидат Экономики, доцент

А. Ф. МКРТЧЯН

Преподаватель ЕГУ

Ключевые слова: инновация, процесс, инвестирования, проект, эффективность, рынок.

В статье обсуждаются задачи по разработке инновационной стратегии в современных условиях. Были исследованы подходы к оценке инновационных процессов и эффективности инвестиционных проектов, были определены те факторы, которые влияют на повышение эффективности проектов. Были выдвинуты процедуры по развитию инновационных процессов, источники финансирования для инвестиционных проектов и методы оценки.

THE ROLE OF RURAL NON-FARM SECTOR IN POVERTY REDUCTION IN ARMENIA

N. H. TADEVOSYAN

GSU lecturer

Introduction

There is a necessity to diversify the income of rural poor in Armenia. Rural non-farm sector development is a key for poverty reduction. In spite of the fact that agriculture was 20.6% of GDP in 2011 having increased by 44% in comparison with 2009 (Statistical Yearbook of Armenia, 2012), the poverty rate in Armenia remains very high. Many international agencies such as the World Bank, International Fund for Agricultural Development (IFAD), Department for International Development (DFID) and International Monetary Fund (IMF) mentioned in their various reports that without rural non-farm sector development it will be difficult to reduce poverty in Armenia (The World Bank, 2009, IFAD, 2009, DFID, 2004, IMF, 2011).

The main source of income for the rural population is agriculture activities, namely subsistence farming. With this level of income, households cannot cover their living costs. One of the factors influencing income is the lack of productivity of labor and resources. Armenian subsistence farmers use old technology and machines dating from Soviet times. IFAD reported (2009) that agriculture in Armenia still suffers from a crucial lack of the information, tools and the institutions farmers need to operate efficiently in a market-oriented rural economy. Farmers are also adversely affected by the lack of strong and consistent government policy, regulations and coordination.

At the same time, poor households are not interested in investing in high yield seeds and pesticides. Research by the IMF (2011) approved the fact that due to the higher input requirement of high yield seeds, they did not provide the desired benefits so many small farms are discouraged from crop production in this manner. Other research done by the Children of Armenian Fund (COAF, 2012) in the Armavir region of Armenia showed that 60% of households used their own self-produced seeds. Only 10% of households managed to buy new high productive seeds. It was shown that the income of these households who made the investment were more than two times higher than those who did not (COAF, 2012).

Another issue for those with low income is lack of access to personal land. During the privatization of land during the early 1990s, each household received 0.5 to 1 hectare of land. Today the average farm size is 1.37 hectares. 88% of the farms are smaller than 2 hectares and these combined comprise 77% of the total arable land area (NSS RA, 2012). Privatized land holdings owned by small farmers are, as a rule, far from their houses and without access to irrigation (IMF, 2011). Each of these owners has on average three parcels of land, one of which is irrigated and two non-irrigated (FAO, 2013).

On the other hand, rural non-farm sector is one of the major sectors of rural economy in Armenia. By estimations, 40-50%, in some regions even more than 50%, of rural income is earned in rural non-farm sector. Millennium Development Goals National Progress Report stated that the impact of the economic growth on poverty reduction had been mostly expressed by the more rapid increase of labor incomes from employment, self-employment and farming among the poor and very poor population (IMF, 2011).

This paper opened with a short introduction to the Armenian context and provided statics about the need for rural income diversification. The definition of rural non-farm economy will be explained in the next section of this paper followed by the description of models of the rural non-farm sector. The existing situation in Armenia will be analyzed and the challenges faced by rural poor in rural non-farm sector will be set out. The paper then examines conditions by which the rural non-farm sector could have bigger role in poverty reduction.

Literature review

Definition of rural non-farm economy (RNFE)

The importance of non-farm income for rural households is significant for developing countries. It is estimated that 35-50% of rural household income is non-farm earnings (Haggblade, Hazell, Reardon, 2010). It brings stability and a security of living conditions. It is a potential alternative to agriculture for stimulating rural income growth.

There is not common definition of the term rural non-farm economy (RNFE). Many theorists define RNFE as the non-agricultural activities by which rural households earn income. The income can be through salaried work or by self-employment. Also, there are differences amongst theorists regarding the origin of the RNFE. Lanjouw and Lanjouw specified that RNFE can only be generated in rural areas (Lanjouw, Lanjouw, 1997). Other economists suggested that RNFE can include also incomes earned in urban areas by family members (Haggblade, Hazell, Reardon, 2010). Using the broader definition, RNFE incomes can include earnings from mining, manufacturing, construction, commerce, transport, financial and governmental services as well as from temporary and seasonal migration by family members who remain part of economic livelihood of the household. It is important to highlight that transfers and remittances by government, former household members or relatives are not including in RNFE.

Structure of RNFE

Incomes of RNFE can be classified in different ways. One of the simple distinctions is between waged earning and self-employment (Davis, Bezmar 2003). Another one is by involvement of men and women in RNFE. Some theory looks through local or migratory dimension. Almost all theorists take into account involvement of household in RNFE by economy sectors. The classification is following:

- Manufacturing
- Trade and transport including wholesale and retail trade, transport and storage
- Financial and personal services including insurance and community and social services
- Construction, utilities, mining and non-classified activities (Haggblade, Hazell, 2007).

The RNFE structure is an important aspect for policy makers to create and implement development strategies. Typically, in developing countries only 20-25% of rural non-farm employment is involved in manufacturing, while trade, construction and other services account for 75-80% of employment (Haggblade, Hazell, Reardon, 2010). The situation is the same in Armenia. Before the world financial crisis construction was 24.7% of GDP making up thousands of jobs (NSS RA, 2009). But, in 2010 it was only 16.9% of GDP having a major impact on job loss (NSS RA, 2011). The Millennium Development Goals National Progress Report stated that main result of the crisis and the developments of the post-crisis period, is the substantial change of the structure of branches of the economy, particularly the drastic reduction in the share of construction

in GDP. The drastic decline of construction became the main reason for the 14.1% economic decline in 2009 (RA and UN, 2011).

Basic strategies of RNFE

Based on the households' motivation to enter RNFE theory describes two main diversification strategies "Demand-pull" and "Distress-push" (Ellis, 2000, Barrett et al, 2001, Pearce and Davis, 2001, Davis and Bezemer, 2003). The situation in the agriculture sector is a major influence of the used strategy within each country. As Haggblade, Hazell and Reardon mentioned "Agriculture, as the largest employer in rural areas, the largest income generator, and the largest purveyor of raw materials, clearly plays a predominant early role in influencing the size and structure of the RNFE" (Haggblade, Hazell, Reardon, 2010).

Demand-pull is the process of moving to RNFE when a new market or technological opportunities exist. In this case, households have the opportunity to earn a higher wage than in the agricultural sector. Haggblade, Hazell and Reardon (2010) described the "pull" scenario taking into account agricultural development. They showed that when new agriculture technologies and modern farm inputs became available, household income increased (Haggblade, Hazell and Reardon, 2010). Households have more savings and can invest in a non-farm sector. At the same time higher income households have higher demand for non-agricultural products and services. The increasing demand and savings move households to RNFE. They either are self-employed or make investment in business. Latter, makes possible new non-farm jobs for rural households. Islam (1997) suggested that factors leading to demand-pull diversification include the increase of lower and middle-income households and increase demand from urban areas for rural areas.

On the contrary, distress-push diversification occurs in an environment of risk, market imperfection, and hidden agricultural unemployment. It is important to mention that typically wages in RNFE are lower than in general agricultural sector. This is common for countries with problems and low economic development (Bezemer, Davis 2003).

Some theorists argue that rural non-farm sector development is not a solution for poverty reduction. RNFE is more for the rural rich than the poor (Haggblade, Hazell and Reardon, 2010). Rich households have money for investment in the non-farm sector. They have more access to resources and information. Rich household members have a higher level of education and can find a job in rural non-farm sector. But still rural non-farm sector development is one of the major factors of economic development as well as poverty reduction (Lanjouw, Lanjouw, 2000, Davis, 2003).

Critical review of the Armenian context

Poverty in Armenia

Poverty in Armenia has been high since 1995 (Braithwaite, 1995). The official poverty line had 56.1% in 1999 (Statistical Yearbook of Armenia, 2000). It decreased year by year and was 23.5% in 2008 in comparison with 34.6% in 2004 (NSS RA, 2009). The world financial crisis changed the situation sharply (NILSR, 2010, IMF, 2011, IFAD, 2011). IMF mentioned that the global crisis had a protracted negative effect on the living standards of the poorest population who have limited means to cope with shocks. National Institute of Labour and Social Resources households' research stated that due to the decrease in economic growth rate poverty again increased (NILSR, 2010). Poverty was 35% in 2011 from which 19.9% was very poor and 3.7% extremely poor (NSS RA, 2012).

The poverty increase had a significant influence on rural areas. Statistics show that almost 80% of poor lives in rural areas (NSS RA and The World Bank, 2012). The household survey done

by National Institute of Labour and Social Research showed that Gegharkunik, Shirak, Aragatsotn and VayotsDzor were the poorest regions where in totally lived more than 40% of Armenian population(NILSR, 2010).

Poverty was pushed up by rising unemployment and an increase in seasonal and long-term labour migration from the country as well internal labour migration. Internal and external migration was 9.5% in 2012. 71.3% of migrated population went to other countries, mainly to the Russian Federation to work and search of work (NSS RA and The World Bank, 2012). At the same time internal migration continues to be high. Rural population migrate to urban areas, especially to capital city where concentrated almost all big industries and other economic activities (NILSR, 2010).

Agriculture sector

Agriculture is one of major sectors of Armenian economy. In 2011 agriculture was 20.6% of GDP (NSS RA, 2012). 44.7% of employees are involved in the agriculture sector (NSS RA, 2013).

In 1991, land was privatized in Armenia. Large farms were divided into small private holdings and small, private farms. On average each household received 0.5 to 1.5 hectare land and two animals. It is estimated that there are more than 350,000 private farms. Many experts and organizations describe the agriculture of Armenia as stagnant (IFAD, 2011, IMF, 2011, NILSR, 2010). Due to lack of skills, technology, high productive seeds, limited access to credit and the high annual percentage rate of credit, rural households cannot earn enough money for their living costs (Millins, 2013). Infrastructure, especially roads and irrigation systems, are in poor condition. All these factors prevent farmers from using their lands. More than 30% of agricultural land is unutilized resulting in further unproductivity of the rural economy (NILSR, 2010).

But still, income from agriculture remains one of the major sources of income for rural households. The Minister of Agriculture Sergho Karapetyan in one of his interviews in the end of 2012 mentioned “The main sources of rural income were and still remained agriculture and public jobs. Thus, the policy of the Ministry of Agriculture would be developing agriculture to reduce poverty” (www.asrc.am, 2012). This supports the fact that the poverty level is 35% and major part of the poor lives in rural areas.

RNFE in Armenia

Davis in his report in 2003 concluded that the RNFE in Armenia is based on distress-push diversification (Davis, 2003). Unfortunately, the situation has not changed since that time. As mentioned above, agriculture still makes low income and rural households try to gain income through RNFE. The research of National Institute of Labour and Social Resources in 2010 found that for 36 percent of the households, the largest share of their income is derived from private and public sector salaries; for 17 percent the largest share of their income is derived from pensions, for 11 percent – from agriculture, and for another 11 percent – from casual labour requiring both skilled and unskilled labour.

Large Farms as an alternative source of income

Since 2000, external investment has brought a return hundred of small lands to large farms. They have created thousands jobs. The average daily salary is 4,000 AMD, approximately €8 in December 2013, which is higher than the daily income most people can earn from own small plots of land. Also, for the rural population, there is limited risk of failure. The household has a guaranteed income for six to seven months by working for a large farm. For specialists and skilled

employees it is full year job. Therefore, many households leave unused or use the small plots of their lands and go to work for these large farms. These farms also created seasonal jobs during sowing and harvesting. But, large farms capacity is limited and they cannot be the source of income for majority households.

The Role of SME in RNFE

The largest sector of the RNFE is self-employment and entrepreneurship. Almost all scientists (Liedholm, 2007, Haggblade, Hazell, Readon, 2010, Lanjouw, 2000, Davis, 2003) outline entrepreneurship as a big opportunity for diversifying rural income. Poor households can participate in growing value chains as sole proprietors or entrepreneurs. As a unit of the value chain the business can supply necessary products or services for agriculture or be involved with the production or processing of agricultural products. At the same time the growing demand of non-agricultural products and services also creates opportunities for investments. Rural areas now have a big demand on the services such as car repair shops, hair-dressing salons, restaurants and printing houses.

During the last decade great strides have been made to develop SMEs in Armenia. In 2009, SMEs enjoyed 42.5% share in gross domestic product (GDP) which in comparison with the same indicator of 1999 was twice as much (SME DNC, 2013).

In spite of the fact that during last decade number of small firms and their contribution in GDP increased there are still barriers to becoming an entrepreneur in rural areas. These barriers are:

- A lack of capital to start a small business – Rural households struggle to save money to invest in a new business. As agriculture is highly seasonal in Armenia, households only subsist on income from agriculture. They struggle to save money for the next year's agricultural expenses. As business loans are very expensive with an annual interest rate of 20% to 24% there is minimal opportunity to secure loans to start a business. To receive a loan one should have an existing business for six months which is insurmountable for most. This does not remove the issue banks requiring collateral which poor rural households do not possess. In the Millennium Development Goals National Progress report pointed out that "For urban dwellers, credit is more easily available than for rural dwellers, whether from a credit organization or bank. This is explained by the fact that in towns mortgaging is more practical: property is used as collateral while in rural areas, residential housing presents almost no value to secure credit" (RA and UN, 2011). Therefore, only large land owners and rich households are able to invest in new business opportunities.

- Corruption and informal market entry barriers (Dudwick, 2003) – Armenia is 105th country by corruption index of 2012 (Transparency International, 2012). The score is lower than average at 34. In 20th of March, 2013 European Union stated that there was limited action against high-level corruption in Armenia. "The current framework of cooperation between government and civil society remains insufficient (European Union, 2013).

Corruption exists in all steps of doing business from business registration to tax reports. The lack of information about legislation makes it easy for government agencies to take money from the rural households. At the same time Armenian's oligarchy system creates large barriers to enter the market. For example, rural households cannot enter to the flour processing market as the market occupied by one oligarch. Any entrants are pushed out by intense competition, corruption or violence.

- A lack of informational infrastructure – limited information on regional prices, markets etc. (FAO, 2002) – Each community in Armenia has an access to

telecommunication, internet and TV, however, it is difficult for rural households to get information about agricultural and consumer product prices, customer demand, competitors and market barriers. There is no business platform where one can find necessary information about the domestic market. Poor households cannot invest in or undertake market research. Thus, rural entrepreneurs fail due to their lack of information, especially in cases when they export products to other regions and countries.

- Lack of SME managerial know-how or training – During the Soviet period there were no individual businesses in Armenia. Only in the end of 1980s some entrepreneurs established speculative companies. There was no clear approach to business. However, since 1995 many rural households started to establish their own businesses. But most of them failed as they did not have the required know how to run a business. They just repeated what they saw others undertake and focused on the simplest businesses. For example, if one household establishes retail shop or produces cheese and achieves some success, others in the community will replicate the successful investment in the same market. Therefore, each one gains less.

- Weak informal networks of kinship and influence important in accessing resources and markets for the rural poor (Dudwick, 2003) –Fafchamps and Minten (1998) defined that social capital, as the degree of interaction with others in the context of social networks, can enable economic agents to reduce transaction costs and partially address access constraints arising from imperfect markets. Social capital makes easier to get relevant information about markets and buyers, wage employment and business opportunities, formal and informal loans, shared resources for production and marketing and cash advances.

The social capital is distributed unequally in Armenia. Being traditional country the Armenians are very close with their families and relatives. The large part of the social capital is concentrated in cities, especially in Yerevan, Gyumry and Vanadzor. The poor rural areas are far from these cities and could not get access to the social capital. However, social capital is vital in accessing employment opportunities in Armenia.

- Armenia is lock-land country – Armenia does not have access to sea shipping routes at its own border. At the same, due to conflicts with Azerbaijan and Turkey the only way to the international market is railway through Georgia or via air transfers; both are very expensive. The Armenian market is very small and without export existing businesses could not enlarge their capacity and, of course, for new business it will be difficult to enter already full market.

Public employment as a source of income

Employment in Armenia is an important factor for lowering poverty risk (NILSR, 2011). In rural areas employment is mainly in the public sector. All rural communities have local authorities where are employed from 5 to 20 people. There is school, kindergarten, ambulance, sometimes even musical and sport school in each community. In average 50 rural employees or 2% of population are involved in this sector. Their annual salary is not higher than 800,000 AMD, about €1,600 as of December 2014(NSS RA, 2011). By these income households cannot afford their living costs. In 2007 21% of the employed in Armenian were living in poverty (IMF, 2011). IMF(2011) explained it as a result of low remuneration, as well as the structure of households (average number of dependants - children and the elderly, presence of unemployed members, etc.) in which the working poor live. On the other hand, of course, for these jobs higher education is required. Poor households

generally cannot afford higher education for their family members. Therefore, they are out of the labor market.

Role of migration and remittances

One of the largest supporters of the livelihoods of rural households is the receipt of remittances. Millennium Development Goals National Progress Report (2011) stated that the flow of remittances in Armenia increased rapidly during the last several years. Officially during the first three quarters of 2013 more than 800,000 people migrate to other countries. 80% of them went to Russia to work or to find a work (NSS RA, 2013). They are seasonally employees and will be back in winter. Empirical evidence suggests that almost 60% of households have one migrant employee. Half of the households live only by remittance. On average almost 20% of households received remittances in the past 3 years (IMF, 2011). During financial crisis majority of migrants could not find work or did not receive a salary, thus, middle income families have seen their status moved to the poor demographic based on income (NILSR, 2010).

Households which have members that do not migrate are either rich or poor. Rich households already had income diversification. General, they have large agricultural lands or farms, at least one educated household member who works in non-farm sector and a small business. In contrast, poor households usually do not have land or it is very small, their main source of income is agriculture or governmental subsistence. They lack access to capital to allow for migration for better employment (NILSR, 2010).

Summing up, a recent review of available evidence concludes that RNFE is in the development process. Many households have achieved income diversification. But the total amount of income still is not enough for household to cover their living costs. At the same time RNFE is not accessible to poor households. The poor do not have access to education, credit, technologies and information.

Conclusion and Recommendations

The Armenian Government has to rethink the poverty reduction process. To reduce poverty, especially in rural areas, the government and other policy makers should have supporting programs for RNFE as well as for agriculture. The World Bank (2013) emphasized that the Armenian government needs to fulfil its job creation agenda – higher investment and better utilization of its labour force, stronger competition for goods and services, and better connection to world markets, both geographical and digital.

Solutions for existing problems in RNFE would be a step for poverty reduction. The analysis approved that main sectors of RNFE did not develop enough to be the source of poverty reduction. A systemic approach is necessary to involve all stakeholders within the RNFE development process. Government, households and international and local organizations have to make priorities.

The Government of Armenia's strategic priorities should be promoting sustainable economic growth through macroeconomic stability, developing the private sector, promoting human development and improving social safety nets. Reducing corruption, giving access to low cost credits, opening markets by decreasing oligarchy system and making possible export will stimulate rural households to invest in SME.

On the other hand, rural households have to be more creative. Agricultural value chains are still empty with lack of innovations. Little know-how such as new packaging or a new type of production of a new type of cheese would not need large investments. Uniqueness will be the key to export products from rural areas to urban areas and abroad.

The role of international and local support organizations is also high in the RNFE development. Skills development programs support rural households to establish successful business. These programs make possible for poor households to get an education and be involved in labor market.

Developed RNFE will force the development of agriculture. Moving to the “demand-pull” model soon Armenia will have a success in poverty reduction.

By this paper we could not answer to all questions. Further deeper research is necessary. The role of RNFE in Armenian economy has not been discussed in the last ten years. The last paper was in 2004 by Davis within the Department for International Development-DFID program. RNFE in Armenia could benefit with a new emphasis on research to understand the drivers of rural poverty.

Key words: *economy, poverty, non-farm sector, agriculture, income, small and medium business.*

Reference list

1. Bezmer, D., Davis J., 2003: The rural non-farm economy in Armenia: Overview of findings, Natural Resources Institute Report 2728
2. Braithwaite, J., 1995: Armenia: A poverty profile, PSP discussion paper series 19702, Poverty and Social Policy Department, Human Capital Development and Operations Policy, The World Bank
3. Children of Armenia Fund, 2012: Report of the agricultural survey, Armavir marz, Baghramyan region
4. Coppard, D., 2001: The rural non-farm economy in India: A review of the literature. NRI Report No. 2662. Chatham, UK: Natural Resources Institute
5. Davis, J., Bezemer, D., Janowski, M., Wandschneider T., 2004: The rural non-farm economy and poverty alleviation in Armenia, Georgia and Rumania, University of Greenwich
6. Davis, J., 2004: The rural non-farm economy: Livelihoods and their diversification, University of Greenwich
7. Dudwick, N. (2003) Whenthe lights went out: Poverty in Armenia. When things fall apart: Qualitative studies of poverty in the former Soviet Union. Washington, DC: The World Bank
8. Fafchamps, M., Minten, B., 1998:Marketing policy reform and competitiveness, MTID discussion papers 23, International Food Policy Research Institute (IFPRI).
9. Government of Armenia and United Nations Country Team in Armenia Office of the UN Resident Coordinator, 2011: Armenia: Millennium Development Goals national progress report
10. Haggblende, S., Hazell, P. B. R., 2007: Sectoral growth linkages between agriculture and the rural non-farm economy. Transforming the rural non-farm economy: Opportunities and threats in the developing world, Baltimore: Johns Hopkins University Press, pp. 141-182
11. Haggblende, S., Hazzel, P., Readon, T., 2010: The rural non-farm economy: Prospects for growth and poverty reduction, World Development Vol. 38, No. 10, pp. 1429-1441
12. International Fund for Agricultural Development-IFAD, 2011: Armenia: Country results brief, Economist Intelligence Unit
13. International Monetary Fund, 2011: Republic of Armenia: Poverty reduction strategy paper-Progress report, International Monetary Fund Washington, D.C.
14. Islum, N., 1997: The non-farm sector and rural development: Review of issues and evidence, International Food Policy Research Institute 2020, Brief 47
15. Kharatyan, H., Babajunian, B., Janowski, M., 2003: Sustaining rural livelihoods: A report on farming and non-farm activities in three communities in Armenia, Natural Resources Institute Report 2727
16. Lanjouw, J., Lanjouw, P., 2000: The rural non-farm sector: issues and evidence from developing countries, Agricultural Economics 26 (2001), pp. 1-23
17. Liedholm, C., 2007: Transforming the rural nonfarm economy: Opportunities and threats in the developing world, Enterprise dynamics in the rural nonfarm economy. pp. 99-114
18. Millns, J., 2013: Agriculture and rural cooperation examples from Armenia, Georgia and Moldova, FAO Regional Office for Europe and Central Asia Policy Studies on Rural Transition No. 2013-2

19. National Institute of Labor and Social Resources-NILSR, 2010, Impact of the global financial crisis on households
20. National Statistical Service of Republic of Armenia, 2000: Statistical Yearbook of Armenia
21. National Statistical Service of Republic of Armenia, 2011: Statistical Yearbook of Armenia
22. National Statistical Service of Republic of Armenia, 2012: Statistical Yearbook of Armenia
23. National Statistical Service of Republic of Armenia, Foreign Financing Projects Management Center (FFPMC) of the Ministry of RA, The World Bank, 2012: Social snapshot and poverty in Armenia, Statistical analytic report based on the results of the 2011 Integrated living conditions survey of households
24. Small and Medium Enterprises National Development Center, 2013: SME DNC of Armenia Reports
25. Transparency International, 2012: Corruption perception index 2012
26. Wandschneider, T., Davis, J., 2003: Best practice and strategies for promoting rural non-farm employment through project intervention, National Resources Institute Report N2756
27. The World Bank and International Finance Corporation - IFC, 2009: Armenia: Country profile, Enterprise surveys
28. The World Bank, 2013: Approaching job creation differently in Armenia
29. The World Bank, 2013: Accumulation, competition and competitiveness

ՈՉ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՈՒՈՐՏԻ ԴԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԱՂՔԱՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՂԹԱՀԱՐՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

Ն. Յ. ԹԱԴԵՎՈՍՅԱՆ
ԳԴՀ դասախոս

Անհրաժեշտ է ստեղծել տարբեր աղբյուրներից եկամտի ստացման հնարավորություններ Հայաստանի գյուղական համայնքների համար: Գյուղերում ոչ գյուղատնտեսական ոլորտի զարգացումը էական է աղքատության հաղթահարման համար: Վիճակագրական տվյալները փաստում են, որ գյուղատնտեսության զարգացումը չի բերել աղքատության էական կրճատման: Հայաստանում գյուղատնտեսության արդյունավետությունը ցածր է պայմանավորված մի շարք հանգամանքներով: Եկամուտների ավելացման համար անհրաժեշտ է զարգացնել տնտեսության մյուս ոլորտները՝ զարկ տալ փոքր ու միջին բիզնեսի զարգացմանը, խրախուսել խոշոր ֆերմերային տնտեսությունների գործունեությունը և ստեղծել կայուն աշխատատեղեր պետական հատվածում:

РОЛЬ НЕСЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО СЕКТОРА В ДЕЛЕ ПРЕОДОЛЕНИЯ БЕДНОСТИ В АРМЕНИИ

Н. А. ТАДЕВОСЯН
Преподаватель ГГУ

Необходимо создать возможности для сельского населения получать доходы из разных отраслей. Развития сельскохозяйственного сектора важна для сокращения бедности в сельских регионах Армении. Статистические данные подтверждают что развитие сельского хозяйства не привело к сокращению бедности. Эффективность сельского хозяйствования низка в Армении. Для умножения доходов необходимо развивать другие отрасли экономики особенно инвестировать в малом и среднем бизнесе, стимулировать работу крупных фермеров и создать новые государственные места работ.

**ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ-ԲԻԶՆԵՍ ՓՈԽՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՐԵԼԱՎԱՍՆ
ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀՀ ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔԻ ՄԱՐԶԻ ՕՐԻՆԱԿՈՎ**

Ռ. Կ. ԱՍԱՏՐՅԱՆ

Գ. ՊՀ «Կառավարման և ֆինանսների» ամբիոնի լաբորանտ

Ինչպես հայտնի է, պետության տնտեսական դերի հարցում տնտեսագիտական մոտեցումներն էապես տարբերվում են: Հակադրությունները և բանավեճերը սկզբնավորվել են 18-րդ դարում և առկա են մինչև այսօր: Տնտեսագետների մի մասը կողմ է տնտեսության մեջ պետության առավել ակտիվ (նոր քայնականներ), իսկ մյուս մասը՝ պասիվ (նոր դասականներ) տնտեսական քաղաքականության:

Նոր դասականները տնտեսությանը պետության միջամտության ավելորդությունը բացատրում են տնտեսական գործընթացների և տնտեսական լուծումների միջև գոյություն ունեցող խզումներով, տնտեսական երևույթների կանխագուշակման և գնահատման դժվարություններով:

Նոր դասականների տեսությունն առաջացել է 19-րդ դարի վերջերին, երբ դասական դպրոցի հայացքները սկսեցին լրացնել նոր դասական տեսության ներկայացուցիչները: Նոր դասական ուղղությունը շարունակում է դասական ուղղության ավանդույթները, սակայն բացահայտում և զարգացնում է դրանք շուկայի և շուկայական մեխանիզմի հետ անմիջական կախվածության մեջ:

Նոր դասական տեսության ներկայացուցիչներից են Ա. Մարշալը, Է. Զեմբեռլինը, Զ. Ռոբինսոնը, Ռ. Սոլովյովը, Զ. Միդը, Մենգերը և այլք: Նրանց ուսումնասիրությունների արդյունքները խթան հանդիսացան, որպեսզի կատարվեն մի շարք տեսական նոր մշակումներ՝ հիմնականում ուղղված շուկայական կառուցվածքի, խոշոր ընկերությունների տնտեսական քաղաքականության, շուկայական մեխանիզմի պայմաններում մոնոպոլիայի և մրցակցության փոխներգործության, գնագոյացման, ծախքերի և շահույթի հիմնախնդիրների ուսումնասիրություններին: Նրանք ազատ մրցակցության կողմնակիցներ են:

Նոր դասական տեսությունների ծագումը և տարածումը պայմանավորված էին ինչպես պետական կարգավորման բացասական հետևանքներով (պետական ծախսերի աճ, պետական բյուջեի ճեղքվածք, ինֆլյացիա), այնպես էլ համեմատաբար բարենպաստ միջավայրով, որի պայմաններում կրճատվեց գործազրկությունը և ուժեղացավ տնտեսության զարգացման տեմպերը: Այս իրավիճակում խնդիր առաջացավ՝ հնարավորին չափ ընդլայնելու արտադրությունը ոչ միայն օգտագործվող կարողությունների, այլև նոր տեխնիկայի ներդրման և աշխատանքի արտադրողականության բարձրացման հաշվին:

Այս տեսության կողմնակիցները կարծում էին, որ կառավարության ցանկացած միջամտություն խաթարում է շուկայական համակարգի արդյունավետությունը: Նրանց կարծիքով գոյություն ունի կատարյալ մրցակցություն, որի արդյունքում առանձին տնտեսական միավորները հասնում են բնական ռեսուրսների ռացիոնալ օգտագործմանն ու առավելագույն շահույթի ստացմանը, ինչն իր հերթին ենթադրում է ընդհանուր հասարակական բարեկեցություն: Ուստի ամբողջ տնտեսությունը ոչ այլ ինչ է, քան այդ բազմաթիվ սուբյեկտների գումար, որտեղ կարող են լինել միայն կարճատև խանգարումներ: Իսկ պետության միջամտությունն այդ սուբյեկտների գործունեությանը

միայն վնասակար ազդեցություն կարող է ունենալ: Նրանք կարծում էին, որ մրցակցությունն ի վիճակի է առանց պետական միջամտության տնտեսության մեջ հաստատել հավասարակշռություն և համատեղել անձնական ու հասարակական շահերը (այս տեսությունը տնտեսագիտության մեջ հայտնի է որպես «անտեսանելի ձեռքի» տեսություն):

Նոր քայնականները տնտեսությանը պետության միջամտությունը կապում են «անտեսանելի ձեռքի» գործողության հետ, շեշտելով, որ «անտեսանելի ձեռքը» լուծում է առանձին ապրանքարտադրողների խնդիրները, նրանց ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործման հարցերը, սակայն համապատասխանությունն ամբողջ երկրի ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործման պահանջին՝ կարող է լուծվել միայն պետության տնտեսական քաղաքականությամբ:

1929-1933թթ. Համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամը խարխուլեց շուկայական էկոնոմիկայի հիմքերը: Պարզվեց, որ դասական դպրոցի հայացքները հնացել են, որ այն այլևս չի բավարարում նոր պայմաններում ձևավորվող խոշոր արդյունաբերական արտադրության պահանջներին: Շուկան կորցրել էր իր ինքնակարգավորման հատկությունը: Ձևավորվել և խոշոր արդյունաբերական արտադրության պայմաններում ամրապնդվում էր մենատիրությունը, որը քայքայում էր շուկայի տնտեսական հիմքերը¹:

Շուկայական տնտեսությանը պետության միջամտության անհրաժեշտության գաղափարը՝ «առանց ինֆլացիայի լրիվ զբաղվածության» հասնելու վերաբերյալ, ամրագրվեց հասարակական գիտակցության մեջ և օգտագործվեց 20-րդ դարի կեսերից՝ որպես արևմտյան պետությունների տնտեսական քաղաքականություն: Ահա այս ժամանակաշրջանում էլ Քեյնսի գաղափարները բացահայտեցին հարկաբյուջետային քաղաքականության առանցքային դերը տնտեսական իրավիճակի փոփոխության գործում:

Նոր պայմաններում շուկայական տնտեսությունը զարգացնելու և մենատիրությունը սանձահարելու համար մշակվեց նոր կոնցեպցիա՝ քայնայան տեսությունը: Առաջին անգամ հենց Քեյնսը հիմնավորեց, որ կապիտալիզմն առանց պետական միջամտության չի կարող զարգանալ, որ կապիտալիստական էկոնոմիկան տնտեսական հավասարակշռման չի կարող հասնել միայն շուկայական լծակների օգնությամբ²:

Ջ. Քեյնսն իր «Զբաղվածության, տոկոսի և փողի ընդհանուր տեսություն» հայտնի աշխատությանում ուղղակիորեն հայտարարեց, որ շուկայական տնտեսության «ավտոմատ ինքնակարգավորիչը», Ա. Սմիթի պատկերավոր արտահայտությամբ՝ «անտեսանելի ձեռքը», որն առանձին անհատների գործունեությունը ուղղորդում է հասարակական հուն և նրանց ստիպում ծառայել «հասարակական շահերին»³, վերջնականապես և անշրջելիորեն կործանման է մատնվել: «Ես բերում եմ ապացույցներ, որ դասական տեսության կանխադրույթները կիրառելի են ոչ թե ընդհանուր, այլ մասնավոր դեպքերի համար»⁴, - նշում է Քեյնսը: Իր իսկ փաստարկներից ելնելով՝ նա եզրակացրեց, որ տնտեսակարգի ամբողջական փլուզումից խուսափելու միակ միջոցը «տնտեսությանը պետական միջամտությունն է»⁵:

¹ Տնտեսագիտության տեսություն, Գ.Հ. Խաչատրյան, Երևան, հեղինակային հրատարակություն, 2007, էջ 560

² Տնտեսագիտության տեսություն, Գ.Հ. Խաչատրյան, Երևան, հեղինակային հրատարակություն, 2007, էջ 560

³ Кейнс Дж. М., Общая теория занятости, процента и денег, М., Прогресс, 1978, с. 332

⁴ Кейнс Дж. М., Общая теория занятости, процента и денег, М., Прогресс, 1978, с. 3

⁵ Кейнс Дж. М., Общая теория занятости, процента и денег, М., Прогресс, 1978, с. 455

Իր «Զբաղվածության, տոկոսի և փողի ընդհանուր տեսություն» հայտնի աշխատության մեջ Քեյնսը գրում է. «Հնարավոր է, որ դասական տեսությունն իրենից ներկայացնում է այն պատկերը, որով մենք կցանկանայինք, որ հասարակությունը գործեր: Բայց ենթադրել, որ այն իրականում այդպես է գործում, նշանակում է անուշադրության մատնել գոյություն ունեցող դժվարությունները»¹:

Նա ապացուցեց, որ անհնար է տնտեսությունը ճգնաժամային իրավիճակից դուրս բերել և դրա զարգացման կայունությունն ապահովել առանց պետական միջամտության:

ՀՀ անկախության հռչակումից հետո երկրի տնտեսավարող սուբյեկտների համար ձևավորվեց պետական կառավարման և տեղական ինքնակառավարման մարմինների հետ փոխհարաբերությունների նոր համակարգ, որտեղ ստեղծված էին արդյունավետ գյուղատնտեսություն կազմակերպելու համար գոնե բավարար պայմաններ: Սակայն մինչ օրս էլ դեռևս կան խնդիրներ՝ կապված տեսչական համակարգի անկատարության, կոռուպցիայի, տնտեսավարող սուբյեկտների իրազեկվածության ցածր մակարդակի, ներդրումային ոչ բարենպաստ միջավայրի և այլնի հետ, որոնց հետևողական լուծումը միայն կտանի պետություն-տնտեսություն փոխհարաբերություններում փոխադարձ համագործակցության:

Ուսումնասիրությունների արդյունքում պարզ է դարձել, որ պետություն-տնտեսություն փոխհարաբերություններում առկա են մի շարք թերի կողմեր, որոնք բարելավման կարիք ունեն: Այդ խնդիրներից են անկախության ձեռք բերման և դրան հաջորդող տարիներին կենսամակարդակի խիստ անկումը, աշխատունակ բնակչության զգալի մասի արտագաղթը, ստվերային տնտեսության ծաղկումը, գիտական ներուժի քայքայումը, պետության նկատմամբ բնակչության և ձեռնարկությունների վստահության անկումը: Այս ամենը հետևանք է նաև պետության և բիզնեսների միջև առաջացող փոխհարաբերությունների սահմանափակության:

Զնայած այս ամենին, մենք, անցնելով տնտեսության շուկայական համակարգին, ընտրեցինք տնտեսությանը պետական միջամտության առավել պասիվ մոդելը՝ այն դեպքում, երբ պետական ակտիվ միջամտության անհրաժեշտությունն առավել քան երբևէ զգացվում էր: Ավելի քան քսան տարիների փորձը ցույց տվեց այդ պասիվ տնտեսական քաղաքականության արդյունքները՝ անմշակ հողերի մեծ քանակություն, չօգտագործվող արոտավայրեր, աղքատություն և շարունակ աճող արտագաղթ: Նշենք, որ պաշտոնական տվյալների համաձայն, 2013թ-ին հանրապետության 448.2 հազ. հա ընդհանուր վարելահողերից օգտագործվել են շուրջ 318.1 հազ. հա-ն, որի արդյունքում վարելահողերի նպատակային օգտագործման մակարդակը կազմել է 70%: Հավելենք, որ նմանատիպ ցուցանիշներ ստացվել են այն ժամանակ, երբ տնտեսական բարեփոխումներից անցել էր ավելի քան 20 տարի, ինչը բավարար ժամանակահատված էր, որպեսզի պետական առավել ակտիվ միջամտության շնորհիվ ունենայինք վարելահողերի նպատակային օգտագործման ավելի բարձր մակարդակ:

Այս ամենից պարզ է դառնում, որ մեր երկրում պետական ակտիվ միջամտության կարիքը դեռևս զգացվում է: Պետական կառույցներն այժմ պետք է ավելի ակտիվ դերակատարում ունենան տնտեսական գործընթացներում՝ հատկապես գյուղատնտեսության ոլորտում, քանի որ գյուղատնտեսությունը հանդիսանում է ՀՀ տնտեսության կայուն զարգացման երաշխիքը:

¹ Keynes J. M. "The general theory of employment, interest and money", London, 1994, p. 3

Իհարկե, ոլորտում քայլեր արդեն իսկ արվում են, մասնավորապես նշենք գյուղ-վարկերի տոկոսադրույքների 4-6% սուբսիդավորումը, 2011թ-ի՝ «Դեմքով դեպի գյուղը» կարգախոսը, 2009 թ-ին մինչև 7 հեկտար հողատարածություն ունեցող գյուղացիական տնտեսություններին 35000 դրամով սուբսիդավորումը, սակայն ներկա իրավիճակը փաստում է, որ ավելին է պետք անել:

Գեղարքունիքի մարզում պետական կառավարման մարմինների և բիզնեսի փոխհարաբերությունները վերլուծելիս անհրաժեշտ է նշել, որ այստեղ այդ հարաբերությունները պտտվում են հիմնականում գյուղատնտեսության շուրջ, քանի որ մարզի տնտեսության առաջատար ճյուղը գյուղատնտեսությունն է:

Ուսումնասիրվող մարզի գյուղատնտեսությունը կարևոր դեր ունի հանրապետության գյուղատնտեսության համախառն արդյունքի ձևավորման և մակրոտնտեսական վիճակի բարելավման գործում: Մասնավորապես 2012թ-ին հանրապետության գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքը կազմել է շուրջ 840.4 մլրդ դրամ, որից Գեղարքունիքի մարզին բաժին է ընկնում 160.6 մլրդ-ը կամ դրա 19.1%-ը:

Գեղարքունիքի մարզում առկա է ներդրումների ներգրավման անհրաժեշտության՝ այն է՝ մարդը, ապրելով գյուղում թե քաղաքում, սահմանամերձ համայնքում կամ ոչ, ծգտում է հասնել բարձր կենսամակարդակի: Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը, սահմանամերձ համայնքներում ոչ միայն պետք է ստեղծել տնտեսական զարգացման նախադրյալներ, այլև կտրուկ բարձրացնել ներդրումային գրավչությունը՝ նպաստելով տեղական և օտարերկրյա ներդրումների ներգրավմանը: Ներդրումների խթանման կարիք ունեն հատկապես մարզի սահմանամերձ համայնքները, որտեղ բնակչության եկամտի աղբյուրները խիստ սահմանափակ են, ինչը այդ համայնքներից արտագաղթի ավելացման լուրջ պատճառ է դարձել: Խնդրի լուծման համար անհրաժեշտ է Գեղարքունիքի մարզի սահմանամերձ համայնքներում ստեղծել նոր աշխատատեղեր՝ տեղի հումքը տեղում վերամշակելու հիմքի վրա՝ հիմնել կաթի կամ մսամթերքի վերամշակման կետեր, չիչխանի վերամշակման արտադրամասեր, ոչ թե դրանք կենտրոնացնել հիմնականում Երևանում և դրան հարակից շրջաններում:

Հարկաբյուջետային քաղաքականության փոփոխությունների տեսանկյունից հատկանշական է «Եկամտային հարկի մասին» ՀՀ օրենքի այն դրույթը, ըստ որի նվազագույն աշխատավարձն այլևս համարվում է հարկման բազա: Վերջինս չի կարող նպաստել բիզնեսի զարգացմանը, քանի որ, եթե հաշվի ենք առնում այն հանգամանքը, որ Գեղարքունիքի մարզում նվազագույն աշխատավարձով վարձատրվողները բավականին մեծ թիվ են կազմում, ստացվում է, որ մարզում նվազագույն աշխատավարձով վարձատրվող աշխատողների մի ստվար զանգված նշված օրենքի կիրառումից հետո սկսել են ստանալ նախկինից պակաս եկամուտներ: Բացի այդ, ի սկզբանե նշվում էր, որ հարկային համակարգում կատարվող այս փոփոխությունը կատարվում է կենսաթոշակային բարեփոխումների համատեքստում և միտված է գործատուների կողմից հաշվետվությունների ներկայացման գործընթացը հնարավորինս պարզեցնելուն: Նշվում էր նաև, որ այն որևէ կերպ չի ազդելու վարձու աշխատողի փաստացի տնօրինվող եկամտի վրա, իսկ գործատուն այս բարեփոխման արդյունքում միայն շահելու է՝ հաշվի առնելով հաշվետվությունների քանակի կրճատումն ու ժամանակի խնայողությունը: Ինչպես տեսնում ենք, դրույթը վերաբերում է միայն հիմնական աշխատավարձ ստացող աշխատողներին: Իսկ մեր տարածաշրջանին, աշխարհագրական դիրքից ելնելով, բնորոշ են նաև բարձրլեռնային վայրերում աշխատողներին տրվող հավելավճարը և գիշերային աշխատաժամանակով աշխա-

տանքի առկայությունը, որոնց դեպքում հարկի կիրառումը հանգեցնում է իրական աշխատավարձի նվազեցման:

Ինչպես գիտենք, «Գույքահարկի և հողի հարկի գծով առաջացած ապառքների մասին» օրենքի համաձայն հողի հարկ և գույքահարկ վճարող ֆիզիկական անձինք ազատվել են 2008թ-ի հունվարի 1-ին նախորդող հաշվետու ժամանակաշրջանների չվճարված գույքահարկից ու հողի հարկից և այդ հարկերը չվճարելու համար տույժերից ու տուգանքներից: Սակայն նշված ժամանակաշրջանում պարտաճանաչ հարկատուները որևէ ձևով չխրախուսվեցին և հայտնվեցին կաշկանդված վիճակում: Այս օրենքն, անկասկած, ազդել և շարունակում է ազդել քաղաքացիների գիտակցության վրա: Փաստորեն, ստացվում է այնպես, որ, օրենքը ստիպում է պարտաճանաչ հարկատուներին դառնալ ոչ պարտաճանաչ՝ հույս ունենալով, որ մի օր նրանց պարտավորությունները տեղական հարկերի գծով կճանաչվեն որպես գործնականում անհուսալի և կհամարվեն առոչինչ:

Այս փաստը շատ լուրջ բացթողում է պետության կողմից և դրականորեն ազդել մարզի կամ հանրապետության տնտեսական վիճակի վրա, պարզապես, չի կարող:

Պետական միջամտության անհրաժեշտությունը զգացվում է նաև մատչելի տոկոսադրույքներով վարկերի տրամադրման և պարարտանյութերի ու դիզ. վառելիքի բաշխման բնագավառում: Համայնքին հատկացված պարարտանյութը /դիզ. վառելիքը/ չի կարող բավարարել տվյալ համայնքի բոլոր տնտեսությունների պահանջները: Մինչև այսօր պետությունը չի սահմանել այնպիսի չափորոշիչներ, որոնցով ուղղորդվելու է համայնքի ղեկավարը՝ դրանց բաշխման գործընթացում: Այս դեպքում հարց է առաջանում. ինչպես են բաշխվել կամ ինչպես են բաշխվելու պարարտանյութերը, արդյոք կա որևէ տարանջատում, ըստ որի, օրինակ, այն գյուղացիական տնտեսություններին, որոնք պետության նկատմամբ իրենց հարկային պարտավորությունները բարեխղճորեն կատարել են, տրվելու է առաջնահերթություն: Խնդիր, որի լուծումը կնպաստի ոչ միայն տնտեսական իրավիճակի բարելավմանը, այլ նաև համայնքային բյուջեի հավաքագրման գործընթացի հեշտացմանը:

Շատ բարձր ռիսկային գոտում գործող գյուղատնտեսությունը զուրկ է ապահովագրվելու հնարավորությունից, քանի որ գյուղատնտեսության ապահովագրությունը բավարար գրավչություն չունի, այսինքն, գյուղատնտեսությամբ զբաղվողի հետ ռիսկը ոչ ապահովագրական ընկերություններն են ցանկանում կիսել, ոչ էլ պետությունը: Իսկ որպեսզի Հայաստանում ապահովագրական ընկերությունների համար ոլորտն ավելի գրավիչ լինի, անհրաժեշտ է կարգավորել իրավական դաշտը, մշակել պետական լայնածավալ ծրագրեր՝ գյուղը բարեփոխելու և գյուղացուն գյուղում պահելու համար:

Վերլուծելով Գեղարքունիքի մարզում պետական կառավարման մարմինների և բիզնեսի փոխհարաբերությունները, հանգում ենք այն եզրակացության, որ մարզի գյուղատնտեսության և, ընդհանրապես, տնտեսության մեջ առկա հիմնախնդիրների լուծումը հնարավոր է միայն տնտեսավարողների և պետական կառավարման, և, ինչու չէ, նաև տեղական ինքնակառավարման մարմինների համատեղ աշխատանքի շնորհիվ: Քանի որ գյուղատնտեսական արտադրությամբ զբաղվողներն իրենց գործունեության ընթացքում հիմնականում առնչվում են գյուղատնտեսության նախարարության, մարզպետարանների և համայնքապետարանների հետ, ուստի կարևորվում է նրանց համագործակցության սերտացումը, որի դեպքում միայն հնարավոր կլինի ստեղծել անհրաժեշտ նախադրյալներ ոլորտի զարգացման համար:

Այսպիսով, հենվելով կատարված վերլուծությունների վրա, հնարավորություն ենք ստանում ուսումնասիրվող մարզում պետություն-բիզնես փոխհարաբերությունները բարելավելու նպատակով կատարել հետևյալ առաջարկությունները.

- մարզում տեղական հումք վերամշակող նոր արտադրություններ հիմնողներին տրամադրել արտոնություններ՝ սահմանելով հարկերի ցածր դրույքաչափեր,
- պարարտանյութերի և դիզելային վառելիքի բաշխման ընթացքում առաջնահերթություն տալ պարտաճանաչ հարկատուներին,
- մարզում բիզնեսի վարկավորման պայմանները դարձնել ավելի մատչելի,
- նպաստել գյուղատնտեսության ապահովագրական համակարգի ներդրմանը:

Քանալի բառեր՝ պետական կարգավորում, մրցակցություն, գյուղատնտեսություն, ներդրումներ, ապահովագրություն, հարկաբյուջետային համակարգ, արտադադր:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ ա) ՆՈՐՄԱՏԻՎ-ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԱԿՏԵՐ

1. Հայաստանի Հանրապետության Գեղարքունիքի մարզի 2012-2015 թթ. սոցիալ-տնտեսական զարգացման ծրագիր,
2. Հայաստանի Հանրապետության Կառավարության որոշում, մարտի 11, 1993 թ, N 99,
3. Հայաստանի Հանրապետության Հակակոռուպցիոն ռազմավարության 2009-2012թթ միջոցառումների ծրագիր,
4. Հայաստանում տեսչական բարեփոխումների հայեցակարգ/ ՀՀ կառավարության 2009 թվականի սեպտեմբերի 17-ի N 1135-Ն որոշում,

բ) ՄԱՍՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Кейнс Дж. М., Общая теория занятости, процента и денег, М.: Прогресс, 1978,
2. Գ. Ե. Կիրակոսյան, Ի. Ե. Խլիլյան, Տնտեսագիտության տեսություն (ուսումնական ձեռնարկ), Երևան, Տնտեսագետ, 2009,
3. Գ. Հ. Խաչատրյան, Տնտեսագիտության տեսություն, Երևան, հեղինակային հրատարակություն, 2007
4. Հ. Բ. Ղուշյան, Մակրոտնտեսական կարգավորում, Երևան, 2002,
5. Ռ. Ն. Սարինյան, Տնտեսագիտություն, Երևան, 2005,
6. Փ. Ա. Սամյուելսոն, Ու. Դ. Նորդհաուս, Տնտեսագիտություն, Երևան, Ապոլոն, 2005,

գ) ԻՆՏԵՐՆԵՏԱՅԻՆ ԿԱՅԵՐ

1. www.arlis.am / ՀՀ իրավական տեղեկատվական համակարգ,
2. www.armstat.am / ՀՀ Ազգային վիճակագրական ծառայության պաշտոնական կայք,
3. www.gegharkunik.gov.am / ՀՀ Գեղարքունիքի մարզպետարանի պաշտոնական կայք,
4. www.gov.am / ՀՀ կառավարության պաշտոնական կայք,
5. www.minagro.am / ՀՀ Գյուղատնտեսության նախարարության պաշտոնական կայք,
6. www.smednc.am / ՀՀ ՓՄՁ ԶԱԿ-ի պաշտոնական կայք,
7. www.hy.wikipedia.org:

ВОЗМОЖНОСТИ УЛУЧШЕНИЯ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ МЕЖДУ ГОСУДАРСТВОМ И БИЗНЕСОМ НА ПРИМЕРЕ ГЕГАРКУНИКСКОЙ ОБЛАСТИ

Р. К. АСАТРЯН

лаборант кафедры „Управления и финансов” ГГУ

В хозяйственной роли государства экономические подходы значительно отличаются. Некоторые экономисты выступают за более активную экономическую политику (новые кейнсаковцы), другая часть(новые классики) - за пассивную.

После провозглашения независимости РА, есть еще целый ряд проблем в деле достижения взаимовыгодного сотрудничества в отношениях между государством и экономикой. В нашей стране по-прежнему чувствуется необходимость поддержки со стороны государственных активов.

В исследуемом регионе взаимоотношения государственных правительственных органов и бизнесом, прежде всего, относятся к сельскохозяйственному сектору, поскольку ведущей отраслью региона является сельское хозяйство.

В регионе есть необходимость в привлечении инвестиций, в приемлемых кредитных условиях, во внедрении сельскохозяйственной системы страхования, в установлении низких налоговых ставок.

THE OPPORTUNITIES TO IMPROVE STATE-BUSINESS RELATIONS IN THE EXAMPLE OF RA GEGHARKUNIK REGION

R. K. ASATRYAN

GSU laboratory assistant of the chair of Finance and Management

The economic approaches essentially differ relating to the economic role of the state. Some economists agree with an active state policy (new Qeys), and the other part of economists agree with a passive state economic policy (new classics). After the independence of the Republic of Armenia there are still a number of problems in relations between the state and the economy to achieve mutually beneficial cooperation. There is still a need for intervention of the state.

State administration bodies and business relationships primarily relate to the agricultural sector in the region, as the primary branch of the region's economy is the agriculture. There is a need for attracting investments, available credit conditions, agricultural insurance system, defining low tax rates.

ԱՊԱՀՈՎԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՏՈՒՑՈՒՄՆԵՐԻ ԱԴԴԻՏԻՎ ՄՈԴԵԼԻ ԿԱՌՈՒՑՈՒՄԸ

Ա. ՅՈՒ. ՂԱԶԱՐՅԱՆ

Տնտեսագիտության թեկնածու,

*ՀՊՏՀ, Տնտեսական ինֆորմատիկայի և տեղեկատվական համակարգերի
ամբիոնի ասիստենտ*

Ապահովագրական շուկան տնտեսական յուրահատուկ հարաբերությունների ամբողջություն է, որոնք ծագում են ապահովագրական ապրանքի և ծառայությունների իրացման ժամանակ: Դրանով անմիջականորեն կապ է ստեղծվում շուկայի երկու հիմնական մասնակիցների ապահովագրողի և ապահովադիրի միջև, որով էլ ձևավորվում է ապահովագրական ծառայության հասարակական ճանաչումը:

Ապահովագրական շուկան Հայաստանի Հանրապետությունում խորը արմատներ չունի: Հայաստանի անկախացումից հետո տնտեսական ճգնաժամը թույլ չտվեց, որ մեր երկրում ձևավորվի շուկայական հարաբերությունների այս ոլորտը: Սակայն հետագա տարիներին, հատկապես 2000-ական թթ. օրենսդրական բարեփոխումների շնորհիվ Հայաստանում սկսեց ձևավորվել ապահովագրական շուկան: Բայց վերջինս այնքան փոքր էր, որ հետագա զարգացման, ընդլայնման կամ ներդրումների մասին խոսելն իսկ ավելորդ էր: ՀՀ ապահովագրական շուկան լայն թափով սկսեց զարգանալ 2011 թ. ավտոտրանսպորտային միջոցների պարտադիր ապահովագրության համակարգի (ԱՊՊԱ) ներդրումից հետո: Այդ ընթացքում օրենսդրական սահմանափակումների (կանոնադրական կապիտալի նվազագույն սահմանաչափի մեծացում մինչև 1 մլրդ դրամի) արդյունքում ապահովագրական ընկերությունների թիվը կրճատվեց, սակայն տեղի ունեցավ նաև խոշոր աճում և ընդհանուր շրջանառության կտրուկ աճ: Ներկայումս ապահովագրության ոլորտը Հայաստանի տնտեսության կայուն ոլորտներից մեկն է:

Գոյություն ունեն ապահովագրական ցուցանիշների ժամանակային շարքերի վերլուծության մի քանի մոտեցումներ, որոնք պարունակում են սեզոնային կամ ցիկլային տատանումներ: Ամենապարզ մոտեցումը սեզոնային բաղադրիչի արժեքների հաշվարկն է սահող միջինի մեթոդի օգնությամբ և ադդիտիվ մոդելի կառուցումը: Ադդիտիվ մոդելի ընդհանուր տեսքը հետևյալն է՝

$$Y=T+S+E.$$

Այս մոդելը ենթադրում է, որ ժամանակային շարքի յուրաքանչյուր մակարդակ կարող է ներկայացվել որպես տրենդային (T), սեզոնային (S) և պատահական (E) բաղադրիչների գումար:

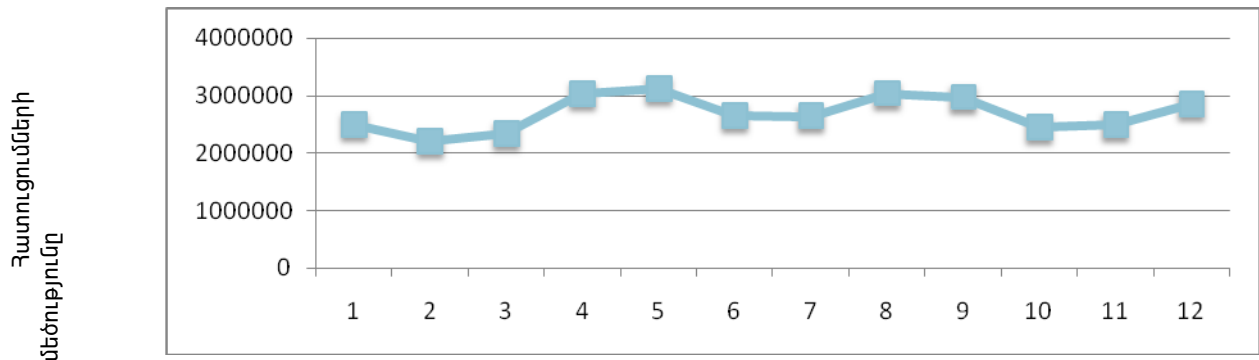
Ադդիտիվ մոդելի կառուցումը ժամանակային շարքի բնութագրման համար նախատեսված է միայն այն դեպքերի համար, երբ սեզոնային տատանումների ամպլիտուդան մոտավորապես անընդհատ է տարբեր ցիկլերի համար:

Ադդիտիվ մոդելների կառուցումը ենթադրում է T, S, E արժեքների հաշվարկում շարքի յուրաքանչյուր մակարդակի համար:

Մոդելի կառուցման գործընթացը ներառում է հետևյալ հիմնական փուլերը՝

1. սկզբնական շարքի հարթեցում սահող միջինի մեթոդի օգնությամբ,
2. պարբերաշրջանային բաղադրիչի (S) արժեքների հաշվարկ,
3. պարբերաշրջանային բաղադրիչի հեռացում (ապասեզոնայնացում) սկզբնական շարքից և հարթեցված տվյալների ստացում ադդիտիվ մոդելներում,

4. շարքի մակարդակների անալիտիկ հարթեցում և բաղադրիչի արժեքների հաշվարկ՝ տրենդի հավասարման ստացման համար,
5. մոդելի միջոցով ստացված արժեքների հաշվարկ,
6. բացարձակ և/կամ հարաբերական սխալների հաշվարկ:
- Ուսումնասիրենք ՀՀ ապահովագրական հատուցումների եռամսյակային մեծությունը 2012-2014 թվականների համար.

Նկ.1 Ժամանակ, եռամսյակ

Ապահովագրական հատուցումների ընդհանուր մեծությունը 12 եռամսյակների ընթացքում					
	Y_t	4 եռամսյակների ընդհանուրը	Սահող միջինը 4 եռամսյակների ընթացքում	Կենտրոնաց- ված սահող միջին	Սեզոնային բաղադրիչի հաշվարկ
	2	3	4	5	6=2-5
	2500998				
	2211236	10089963	2522490.75		
	2341310	10710022	2677505.5	2599998.125	-258688.125
	3036419	11150513	2787628.25	2732566.875	303852.125
	3121057	11452895	2863223.75	2825426	295631
	2651727	11457064	2864266	2863744.875	-212017.875
	2643692	11310120	2827530	2845898	-202206
	3040588	11105570	2776392.5	2801961.25	238626.75
	2974113	10955699	2738924.75	2757658.625	216454.375
0	2447177	10766841	2691710.25	2715317.5	-268140.5
1	2493821				
2	2851730				

Աղյուսակ 2.2-ում ներկայացված է ճշգրտված սեզոնային բաղադրիչի արժեքների հաշվարկը.

Աղյուսակ

Ցուցանիշներ	Տարի	Եռամսյակներ			
		1	2	3	4
	1	-	-	-258688	303852.1
	2	295631	-212018	-202206	238626.8
	3	216454.4	-268141	-	-
Ընդհանուրը i-րդ եռամսյակ	X	512085.4	-480158	-460894	542478.9
Միջին գնահատականը սեզոնային բաղադրիչի i-րդ եռամսյակի համար	X	170695.1	-160053	-153631	180826.3
Միջ ճշգրտված սեզոնային բաղադրիչ	X	161235.8	-169512	-163091	171367

Այսպիսով, ստացանք սեզոնային բաղադրիչների հետևյալ արժեքները.

I եռամսյակ: $S_1 = 161235.8$

II եռամսյակ: $S_2 = -169512$

III եռամսյակ: $S_3 = -163091$

IV եռամսյակ: $S_4 = 171367$

Երրորդ քայլով վերացնում ենք սեզոնային բաղադրիչի արժեքների ազդեցությունը ժամանակային շարքից, որի արդյունքում կստանանք $T+E=Y-S$ մեծությունները: Արդյունքները պատկերված են աղյուսակ 3-ում:

	y_t	S_t	$T+E=y_t-S_t$	T	$T+S$	$E=y_t-(T+S)$	E^2
	2	3	4	5	6	7	8
	2500998	161235.8	2339762	2314816	2476052	24946.01	622303190.4
	2211236	-169512	2380748	2475748	2306236	-95000.1	9025014788
	2341310	-163091	2504401	2609018	2445927	-104617	10944820155
	3036419	171367	2865052	2714626	2885993	150425.8	22627932989
	3121057	161235.8	2959821	2792572	2953808	167249	27972229841
	2651727	-169512	2821239	2842856	2673344	-21617.1	467298054.1
	2643692	-163091	2806783	2865478	2702387	-58695.5	3445161075
	3040588	171367	2869221	2860438	3031805	8782.839	77138257.97
	2974113	161235.8	2812877	2827736	2988972	-14859	220789717.6
0	2447177	-169512	2616689	2767372	2597860	-150683	22705389945
1	2493821	-163091	2656912	2679346	2516255	-22434.5	503306543.5
2	2851730	171367	2680363	2563658	2735025	116704.8	13620019407

Չորրորդ քայլով անհրաժեշտ է իրականացնել T բաղադրիչի արժեքների հաշվարկ: Դրա համար կատարվում է T+E շարքի անալիտիկ հարթեցում՝ օգտագործելով պարաբոլային տրենդի տեսքը: Տրենդի տեսքն ընտրվել է՝ ուսումնասիրելով շարքի համար առկա հնարավոր տրենդերի դետերմինացիայի գործակիցների մեծությունները, ինչպես նաև մոդելների և նրանցում առկա բազմանդամների նշանակալիության մակարդակները: Վերջինս իրականացվել է օգտագործելով SPSS փաթեթի Curve Estimation հրամանը:

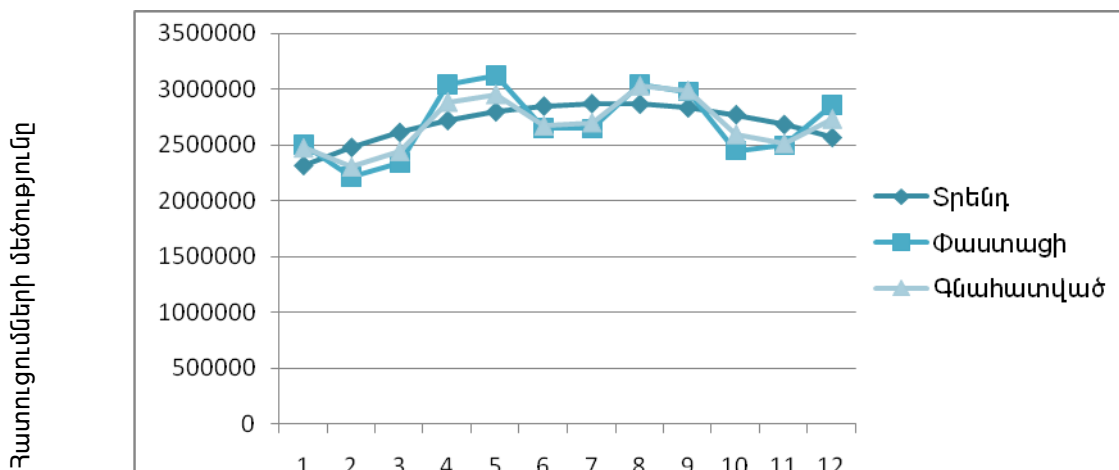
Անալիտիկ հարթեցման անարդյունքները ներկայացված են համապատասխանաբար 4 աղյուսակում:

	Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
	Unstandardized Coefficients				
	B	Std. Error	Beta		
VAR00001	202425.482	40819.322	3.646	4.959	.001
VAR00001 ** 2	-13830.747	3056.677	-3.327	-4.525	.001
(Constant)	2126222.182	115414.008		18.423	.000

Այսպիսով պարաբոլային տեսքի տրենդի հավասարումը հետևյալն է՝

$$T = -13831 * t^2 + 202425 * t + 2126222.182$$

Տեղադրելով հավասարման մեջ $t=1, \dots, 12$ ՝ կգտնենք T-ի մակարդակները ժամանակի ամեն պահի համար: Տրենդի հավասարման գրաֆիկը բերված է նկ.2-ում:

Նկ.2 Հատուցումների մեծությունն ըստ տարիների

Հինգերորդ քայլով գտնենք շարքի մակարդակների արժեքները ստացված աղդիտիվ մոդելով: Դրա համար T բաղադրիչի արժեքներին կավելացնենք սեզոնային բաղադրիչի արժեքներն իրենց եռամսյակներին համապատասխան: Գրաֆիկորեն (T+S)–ի արժեքները ներկայացված են նկ.2-ում:

Վեցերորդ քայլ. Համաձայն աղդիտիվ մոդելի կառուցման մեթոդաբանության՝ սխալի հաշվարկն իրականացվում է համաձայն հետևյալ բանաձևի՝
 $E = Y - (T + S)$.

Սա իրենից ներկայացնում է բացարձակ սխալի մեծությունը, որի արժեքները բերված են աղյուսակ 3-ում: Կառուցված մոդելի որակի գնահատման համար կարելի է կիրառել բացարձակ սխալների քառակուսիների գումարը և շարքի մակարդակների՝ իրենց միջինից շեղումների քառակուսիների գումարը: Այս երկու մեծությունների հարաբերակցությունը կազմում է 13,7%, հետևաբար կարելի է ասել, որ ադդիտիվ մոդելը բացատրում է հատուցումների շարքի ընդհանուր վարիացիայի մոտ 87%-ը:

Կառուցված մոդելը թույլ է տալիս իրականացնել կանխատեսում հաջորդող մոտակատարիների համար: Հաջորդ տարվա 4 եռամսյակների համար կանխատեսում իրականացնելու համար անհրաժեշտ է ստանալ 4 եռամսյակների համար տրենդային բաղադրիչի արժեքները և նրանցից յուրաքանչյուրին գումարել համապատասխան սեզոնային բաղադրիչի արժեքը: Տրենդային բաղադրիչների արժեքները ստանալու համար անհրաժեշտ է օգտագործել տրենդի հավասարումը.

$$T = -13831 * t^2 + 202425 * t + 2126222.182$$

Տրենդային բաղադրիչի արժեքները:

$$T_{13} = 2420308;$$

$$T_{14} = 2249296;$$

$$T_{15} = 2050622;$$

$$T_{16} = 1824286;$$

Սեզոնային բաղադրիչի արժեքները:

$$S_1 = 161235 \text{ (I եռամսյակ);}$$

$$S_2 = -169512 \text{ (II եռամսյակ);}$$

$$S_3 = -163091 \text{ (III եռամսյակ);}$$

$$S_4 = 171367 \text{ (IV եռամսյակ);}$$

Այսպիսով 2015 թվականի 4 եռամսյակների համար հատուցումների կանխատեսվող մեծությունները հետևյալներն են՝ $F_{13} = 2581543$;

$$F_{14} = 2079784;$$

$$F_{15} = 1887531;$$

$$F_{16} = 1995653:$$

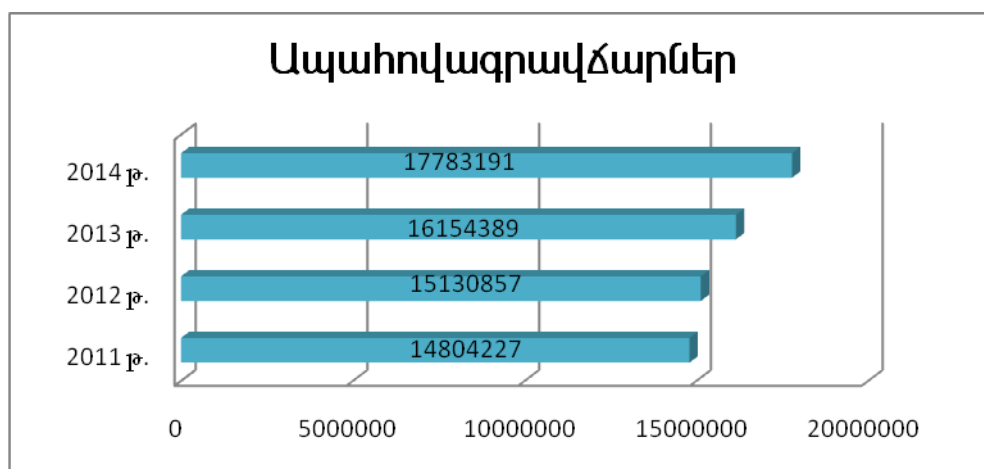
Ուսումնասիրելով ՀՀ Ավտոապահովագրողների բյուրոյի կողմից հրապարակած տվյալները, իրականացնելով տվյալների համապատասխան մշակում և վերլուծություն՝ ներկայացնենք ԱՊՊԱ ոլորտում ձևավորված առանձին տվյալների վերաբերյալ ամփոփ վիճակագրական վերլուծություն 2011թ. հունվարի 1-ից մինչև 2014 թ. դեկտեմբերի 31-ն ընկած ժամանակահատվածի վերաբերյալ: Արդյունքները ներկայացված են աղյուսակ 5-ում:

Ցուցանիշներ	2011 թ.	2012 թ.	2013 թ.	2014 թ.
Հատուցումներ	5654713	9463964	10583659	10019989
Ապահովագրավճարներ	14804227	15130857	16154389	17783191
Վնասաբերության մակարդակ	55%	77%	76.60%	62%
Տ/մ-ների քանակ	392722	390266	407423	464061
Հատուցման միջին գումար	223392	204423	194356	195921
Ապահովագրավճարների միջին գումար	37696	38771	39650	38321
Հատուցումների քանակ	25313	46296	54455	51143

Աղյուսակ 5-ից երևում է, որ 2014 թ. դեկտեմբերի 31-ի դրությամբ ապահովագրական ընկերությունների կողմից բավարարված հատուցումների ընդհանուր քանակը 2011 թվականի նույն ամսվա համեմատ աճել է կրկնապատիկի չափով, իսկ անմիջապես նախորդող տարիների նկատմամբ կայունացել է և նվազման միտում ցուցաբերել: Մեկ տարվա ընթացքում կնքված ԱՊՊԱ պայմանագրերի քանակով 2014 թվականը եղել է առաջատար:

2014 թվականին հաշվեգրված ապահովագրավճարների մեծությունը գործունեության ամբողջ ընթացքում հասել է իր առավելագույնին և կազմել է 17.8 մլրդ դրամի: Աղյուսակ 5-ից երևում է, որ այս մեծությունը նախորդ տարիների համեմատ աճում և կայունացում է: 2014 թվականի համար միջին հատուցման չափը կազմել է 195,921 ՀՀ դրամ, որը նախորդ տարիների համեմատ կայունացել է իսկ նախորդ 2 տարիների համեմատ կրճատվել է համապատասխանաբար 5000 ՀՀ դրամով (2012 թվականի համեմատ) և 22500 ՀՀ դրամով (2011 թվականի համեմատ): Այսպիսով, ամփոփելով ՀՀԱՊՊ Առևտրատուն ապահովագրավճարների և հատուցումների վերլուծությունը և հենվելով մեր եզրահանգումների վրա՝ կարողենք կատարել մի շարք առաջարկություններ, որոնք կնպաստեն ոլորտի սոցիալական ուղղվածության վերականգմանը, ինչպես նաև բնակչության ծախսերի նվազեցմանը և օգուտների ավելացմանը:

Նախորդ տարիների համեմատական գրաֆիկը ունի հետևյալ տեսքը՝

Անհրաժեշտ է առնվազն 15%-ով նվազեցնել ԱՊՊԱ ոլորտում հիմնական ապահովագրավճարների նվազագույն և առավելագույն սահմանաչափերը՝ սահմանելով հիմնական ապահովագրավճարների նվազագույն սահմանաչափը 27070 դրամ՝

31848 դրամ փոխարեն և առավելագույն սահմանաչափը՝ 28153 դրամ՝ 33122 դրամի փոխարեն: Նման փոփոխությունների պարագայում վնասաբերության մակարդակը, որը հանդիսանում է ապահովագրական ընկերությունների գործունեության կարևորագույն ցուցանիշներից մեկը, կգտնվի սահմանված թույլատրելի միջակայքի (75-78%) սահմանում, իսկ քաղաքացիների կողմից վճարվող միջին ապահովագրավճարի մեծությունը 38321 դրամից կնվազի մինչև 32573 դրամ: Մոդելի հիման վրա 2015 թվականի համար իրականացվել է նաև ապահովագրական ընկերությունների կողմից ընդհանուր հատուցումների մեծության կանխատեսում, որը կազմում է 8.5 մլրդ ՀՀ դրամ և ունի հստակ նվազման միտում:

***Բանալի քառեր՝** ապահովագրական ցուցանիշներ, ադապտիվ մոդել, սեզոնային և տրենդային բաղադրիչի, ապահովագրավճար:*

ПОСТРОЕНИЕ АДДИТИВНОЙ МОДЕЛИ СТРАХОВЫХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ

А. Ю. КАЗАРЯН

Кандидат экономических наук

Ассистент кафедры экономической информатики и информационных систем ГЭУА

В статье проведен пример создания адаптивного модели на страховых показателей. Построенный модел позволяет дать прогноз на ближайшие годы. Результат показал, что можно снизить автоматически страховые платежи в минимальной и максимальной пределов.

THE CREATION OF ADAPTIVE MODEL FOR INSURANCE PERFORMANCE

A. YU. GHAZARYAN

Candidate of Economics

ASUE, Assistant of the Chair of Economic Computer Science and Information Systems

The article provides an example of creating an adaptive model to insurance indicators. The constructed model allows to give a forecast for the coming years. The result showed that it is possible to reduce auto insurance premiums in the minimum and maximum limits.

ՓՈՂԻ ԱՌԱՋԱՅՄԱՆ ՊԱՏՏԱՌՆԵՐԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ

Ա. Ա. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Տնտեսագիտության թեկնածու,

ՀՊՏՀ, Տնտեսագիտության տեսության ամբիոնի դոցենտ

Տնտեսագիտական գրականության մեջ ավանդաբար առանձնացվում է փողի առաջացման երկու դրույթ՝ *ռացիոնալիստական* և *էվոլյուցիոն*։ Ռացիոնալիստական դրույթի ակունքները կարելի է գտնել Արիստոտելի աշխատություններում։ Դրանցում արծարծված է այն միտքը, որ փողը առաջացել է մարդկանց համաձայնության արդյունքում՝ փոխանակության ապրանքների չափման և կենցաղի հարմարավետության նպատակով։ Փիլիսոփայի կարծիքով՝ «մետաղադրամը բնությունը չի ստեղծել. մենք պետք է վճենք փոխել այն կամ հանել կիրառության շրջանակներից»¹։

Ըստ Դ.Լոքի, Դ.Հյումի, Ա.Սմիթի, Ժ. Բ. Սեյի և այլ դասականների՝ փոխանակության համար անհրաժեշտ է առանձնահատուկ գործիք։ Արդյունքում այն անհարմարությունները, որոնք կապված են ուղղակի ապրանքափոխանակության՝ բարտերի հետ, հաղթահարվեցին փողի առաջացմամբ։ Այս կարծիքին էին Ու. Ջոնսոն, Ժ. Բ.Սեյը²։ Սակայն նրանք փողի առաջարկը կապում էին միայն փոխանակության պահանջների հետ՝ ընդունելով այն որպես փոխանակության գործընթացը հեշտացնող միջոց, բայց փողի առաջացումը չէին դիտարկում որպես հայտնագործության արդյունք։

Փողի առաջացումն իբրև հայտնագործության, առաջին անգամ առաջ է քաշվել գերմանացի գիտնական Ավգուստ Բեկի կողմից 1818թ-ին, ըստորի՝ փողը հայտնագործվել է արհեստականորեն և շրջանառության մեջ է մտել վարչարարական ճանապարհով։ Ավելի ուշ այս տեսությունը զարգացրին Կարլ Մենգերը և Բեն Բավերկը, իսկ 1905 թ-ին ստեղծվեց Գ. Կնապի փողի պետական տեսությունը³։

Մենգերը կարծում էր, որ բնամթերային փոխանակության հետ կապված բարդությունները անհաղթահարելի կլինեին, եթե «առարկաների մեջ գոյություն չունենար այն միջոցը, որն, ինքնըստինքյան և առանց որևէ համաձայնության կամ պետական հարկադրանքի լուծում է դրանք»⁴։ Ապրանքի իրացման հարցի առնչությամբ նա նշել է հետևյալ սահմանափակումները. առաջին՝ սահմանափակվում է մարդկանց շրջանակով, որոնք ցանկանում են իրացնել իրենց ապրանքը, երկրորդ՝ տարածքով, որում ապրանքը կարող է իրացվել, երրորդ՝ քանակապես և չորրորդ՝ կախված ժամանակից, որի ընթացքում կարող է իրացվել⁵։

Ռացիոնալիստական մոտեցումը պահպանում է իր այժմեականությունը նաև մերօրերում։ Դրա կողմնակիցներից են Մ. Ֆրիդմենը և Ա. Շվարցը։ Նրանց կարծիքով՝ «փողը չէ այն է, որ արդեն գոյություն ունի բնության մեջ և պետք է հայտնագործվի, ինչպես օրինակ՝ Ամերիկայի մայրցամաքը, դա փորձարարական-տեսական կառուց-

¹ Аристотель., Соч., т. 4. М.: Мысль, 1984, с.156.

² Харрис Л., Денежная теория. Пер. с англ./ Общ.ред. и вступ. В. М. Усоскина. М.: Прогресс, 1990, с. 21-22.

³ Кнапп Г., Очерки государственной теории денег. Одесса, 1913.

⁴ Менгер К., Основания политической экономии. Австрийская школа в политической экономии. М., 1992, с.218.

⁵ Տե՛ս Մենգեր Կ. նշված աշխ. էջ 205-210:

վածք է, որը պետք է հայտնաբերել այնպես, ինչպես հայտնաբերել են «երկարություն», «ջերմաստիճան» կամ «ուժ» հասկացությունները ֆիզիկայում»¹:

Նեոդասական դպրոցի ներկայացուցիչներ Ջ. Միլը, Ա. Մարշալը, Ի. Ֆիշերը փողի կիրառման անհրաժեշտությունը ծնող պատճառներին ավելացրին ստացումների և վճարումների սինխրոնացման (միաժամանականցման) հնարավորությունը, որը նպաստում է ապրանքափոխանակության արագացմանը, գործարքների իրականացման հետ կապված ծախսերի նվազեցմանը: Քեյնսյան ուղղության կողմնակիցներ Պ. Դևիդսոնը և Ֆ. Մինսկին կարծում էին, որ շուկայական անորոշությունը ստիպեց շրջանառության մասնակիցներին կուտակել դրամական մնացորդներ՝ չվճարումներից և այլ ռիսկերից ապահովագրվելու համար: Բացի այդ, ենթադրվում էր, որ փողը կապող օղակի դեր էր կատարում արտադրության և շրջանառության փուլերի միջև, որոնք տեղի են ունենում ժամանակի տարբեր հատվածներում: Հետևաբար, փողի առաջացման ռացիոնալիստական տարբերակի կողմնակիցների կողմից փողը դիտարկվում էր որպես բարտեռային փոխանակության դժվարությունները հաղթահարող տեխնիկական միջոց: Կարծում ենք, որ նման մոտեցումըների է, քանի որ հիմնախնդրին մոտենում է միակողմանիորեն:

Մյուս մոտեցումը՝ էվոլյուցիոնը, դիտարկվում է հիմնականում մարքսյան և հետմարքսյան տեսություններում: Եթե ռացիոնալիստական դրույթում ընդգծվում է փողի առաջացման սուբյեկտիվ պատճառի նշանակությունը, ապա, ըստ էվոլյուցիոն դրույթի, փողն առաջանում է էվոլյուցիոն գործընթացի արդյունքում. մարդկանց կամքով որոշ առարկաներ առանձնանում են ընդհանուր ապրանքային զանգվածից և վերածվում են փողի: Փաստորեն, փողը դիտարկվում է որպես ապրանքի արժեքների (պարզ, լրիվ կամ ծավալուն, ընդհանրական և դրամական) զարգացման արդյունք, իսկ փոխանակության զարգացումը՝ որպես փողի կազմավորման գործընթաց²: Ապացուցվում է, որ փողը, ծագելով ապրանքային արտադրության օբյեկտիվ հակասություններից, չի համարվում շրջանառության տեխնիկական միջոց, այլ արտացոլում է հասարակական խորքային հարաբերություններ:

Խնդիրն այն է, որ տվյալ տեսական մոտեցումը չի դիտարկում և գնահատական չի տալիս փողի առաջացման և էվոլյուցիայի գործընթացում սուբյեկտիվ գործոնի դերին: Մեր կարծիքով, փողի առաջացման մեխանիզմն այստեղ նույնպես բացահայտված է միակողմանիորեն, նշանակում է՝ ոչ լիարժեք: Սակայն մինչօրս ժամանակակից տնտեսագիտական գրականության մեջ էվոլյուցիոն դրույթը ընդունվում է որպես փողի առաջացման տեսական իմաստավորման միակ մեթոդապես ճիշտ մոտեցումը: Փողը «առաջանում է ոչ թե մարդկանց համաձայնության արդյունքում, այլ փոխանակության օբյեկտիվ գործընթացի շնորհիվ, երբ ապրանքային ընդհանուր զանգվածից տարերայնորեն առանձնանում են դրանցից մի քանիսը և սկսում հատուկ դրամական դեր խաղալ»³:

Լ. Հարիսը, քննարկելով փողի առաջացման մասին խնդիրը, փորձում է մեկտեղել ռացիոնալիստական և էվոլյուցիոն տարբերակները: Նա գրում է. «... փողը կազմում է փոխանակության անհրաժեշտ հիմքը: Դրա պատճառներից մեկն այն է, որ փոխանա-

¹ Friedman M., Schwartz A., A Monetary Statistics of the United States: Estimates, Sources, Methods. N. Y. , 1968, p.137.

² Маркс К., Капитал., Соч., изд. 2-е. Т.23. М.: Полит-издат, 1960, с.56-104.

³ Крылов В., Теоретические проблемы регулирования денежного обращения и обоснования вариантов денежно-кредитной политики. М.: МГУ, 1997, с.9.

կությանը մասնակցում են բազմաթիվ տարբեր ապրանքներ: Բարտերը բացառապես դժվար է և անարդյունավետ»¹: Վերոնշյալ փաստարկները մոտ են ռացիոնալիստական տարբերակին, քանի որ փողի առաջացման պատճառների բացատրման մեջ օգտագործվում է հասարակական ծախսերի, անորոշության և ռիսկի նվազեցման գաղափարը: Դրա հետմեկտեղ, Հարիսը հիշատակում է, որ «... փողը առկա է միայն այնպիսի հասարակական համակարգերում, որտեղ իր տեղ ունի ապրանքափոխանակությունը, և արտադրության բնույթը թելադրում է աշխատանքի բաժանման անհրաժեշտությունը, իսկ իրավական ու բարոյական համակարգերը թույլ են տալիս մասնավոր սեփականության առկայությունը»²: Սա էլ մոտ է փողի առաջացման էվոլյուցիոն տեսությանը: Ընդհանուր առմամբ, Լ. Հարիսի դիրքորոշումը հակասական է, քանի որ ռացիոնալության գաղափարը գերիշխում է էվոլյուցիոն տարբերակի նկատմամբ, որը փողի առաջացումը կապում է ապրանքային արտադրության զարգացման օբյեկտիվ գործընթացի հետ: Մենք կարծում ենք, որ փողի առաջացման ռացիոնալիստական տարբերակը ելնում է տնտեսական գործունեության սուբյեկտիվ շարժառիթներից: Էվոլյուցիոն տարբերակը հիմնվում է փողի առաջացման օբյեկտիվ նախադրյալների վրա, որը կապված է հասարակական արտադրության զարգացման հետ: Մեր կարծիքով, տեղին է փողի առաջացման պատճառները վերլուծելիս դիտարկել երկու տարբերակները միասին: Հիմնվելով դիտարկումների և պրակտիկ գործունեության վրա՝ շուկայական հարաբերությունների մասնակիցները առանձնացրին նախընտրելի ապրանք, որի օգնությամբ հնարավոր էր իրականացնել փոխանակային գործարքները ավելի քիչ ծախսերով: Այդպիսի ապրանքի առանձնացումը տեղի ունեցավ արդեն ձևավորված և ավելի զարգացած փոխանակային հարաբերությունների հիման վրա: Այսպիսով՝ փոխանակային հարաբերությունների զարգացումը դրդեց սուբյեկտներին տարբերակելու առանձնահատուկ ապրանքը՝ որպես համարժեք: Այսինքն՝ փողի առաջացման գործընթացը օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ գործոնների բարդ միահյուսման արդյունք է:

Բանալի բառեր՝ փող, ռացիոնալիստական դրույթ, էվոլյուցիոն դրույթ, փոխանակության միջոց, օբյեկտիվ գործոններ, սուբյեկտիվ գործոններ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Аристотель., Соч., т. 4. М.: Мысль, 1984
2. Харрис Л., Денежная теория. Пер. с англ./ Общ. ред. и вступ. В. М. Усоскина. М.: Прогресс, 1990, с. 21-22.
3. Кнапп Г., Очерки государственной теории денег. Одесса, 1913.
4. Менгер К., Основания политической экономии. Австрийская школа в политической экономии. М., 1992
5. Friedman M., Shwartz A., A Monetary Statistics of the United States: Estimates, Sources, Methods. N. Y. , 1968
6. Маркс К., Капитал., Соч., изд. 2-е. Т. 23. М.: Полит-издат, 1960
7. Крылов В., Теоретические проблемы регулирования денежного обращения и обоснования вариантов денежно-кредитной политики. М.: МГУ, 1997

¹Տե՛ս Խարրիս Լ., նշված աշխ. էջ 78-79:

²Տե՛ս Խարրիս Լ., նշված աշխ. էջ 78:

О ВОПРОСЕ ПРИЧИНАХ ПОЯВЛЕНИЯ ДЕНЕГ

А. А. ПЕТРОСЯН

Кандидат экономических наук, доцент

Кафедра теории экономики

В статье представлены рационалистические и эволюционные причины появления денег. Обсуждая разные теоретические подходы к деньгам, появление денег рассматривалось как результат сочетания объективных и субъективных сложных факторов.

ON ISSUES CAUSED THE EMERGENCE OF MONEY

A. A. PETROSYAN

Chair of theory of economics, Candidate of Economics, Associate Professor

The article presents a rational and evolutionary causes of money. In discussing the various theoretical approaches to money, appearance money was seen as a result of a combination of objective and subjective factors of the complex.

ՆՈՐԱՄՈՒԾԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԶՅ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Վ. Հ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

Տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ

Ա. Ֆ. ՄԿՐՏՉՅԱՆ

ԵՊՀ, տնտեսագիտության և կառավարման

Ֆակուլտետ, կառավարման և գործարարության

ամբիոն, ասիստենտ

Բիզնեսի կառավարումը մրցակցային առավելության ստեղծման պլանավորված գործողությունների ըմբռնումն է: Հետևաբար, որպեսզի կազմակերպություններն իրենց գործունեության արդյունքում մրցակիցների նկատմամբ հասնեն մրցակցային առավելության, պետք է մշակեն, իրականացնեն արդյունավետ նորամուծական ռազմավարություն, մի կողմից պատկերացում ունենալով նրանց գործունեության ուժեղ և թույլ կողմերի մասին, մյուս կողմից ընկալելով շուկայական տնտեսության ձևավորման ժամանակ մեր երկրի տնտեսության զարգացման ժամանակակից առանձնահատկությունները հանդիսացող նորամուծական գործընթացների մշակման և իրականացման դժվարությունները:

Նորամուծությունների կառավարման արդյունավետությունը պայմանավորված է գիտաարտադրական կազմակերպությունների ակտիվության բարձրացմամբ: Ուստի, ժամանակակից նորամուծությունների կատարման համակարգի հնարավորությունների օգտագործումը կազմակերպություններին հնարավորինս փոքր ծախսերով կապահովի բարձր տնտեսական արդյունավետություն:

Հարկ է նշել, որ ՀՀ տնտեսության զարգացման պայմաններն այնքան են տարբերվում զարգացած երկրների տնտեսությունների պայմաններից, որ նորամուծությունների իրականացման համակարգի ներուժի կիրառման ընթացքում անհրաժեշտ է հաշվի առնել երկրի տնտեսության առանձնահատկություններն, ազգային սովորությունները, մշակույթը և, վերջապես, առանձին արտադրական կոլեկտիվների յուրահատկությունները:

Նորամուծական գործընթացի զարգացման պայմանները ձևավորվել են երկու գլխավոր ուժի ազդեցությամբ: Նախ և առաջ, շուկան մեծ ազդեցություն ունի տեխնիկայի նախագծողների գործունեության վրա՝ կապված նորույթների իրացումից ստացված շահույթի բաշխման հետ: Եվ հետո, բարձր տեխնոլոգիաների մշակումը կապված է նորամուծական գործընթացների պետական կարգավորման հետ: Այս դեպքում անհրաժեշտ է կիրառել այնպիսի մեթոդներ, ինչպիսին են ուղիղ կողմնորոշումը դեպի ԳՀՓԿԱ, պետական ստանդարտները, դրանց ներդրումը և այլն: Ներկայումս մշակվում է նորամուծական գործունեության նպատակները և խնդիրները սահմանող պետական ծրագիր:

Նորամուծական գործունեության մշակման նպատակով քննարկենք դրանց ստեղծման նորմատիվային պայմանների երեք փուլ:

Առաջին փուլն ուղեկցվում է կառուցվածքային տեղաշարժերով, քանի որ կրճատվում են ոչ արդյունավետ արտադրությունները, և իրականացվում է բարձր արդյունավետություն ունեցող ոլորտների միջև դրանց ռեսուրսների վերաբաշխումը: Այս դեպքում պետական կարգավորման խնդիրն է աջակցել արդյունավետ նոր

արտադրություններին, կայունացնել սոցիալական իրադրությունը, տարածել կենսագործունեության համակարգը, ստեղծել նոր, ավելի արդյունավետ արտադրություններ:

Երկրորդ փուլի գլխավոր խնդիրն է ապահովել տնտեսական աճ, արագացնել արտադրությունների զարգացման աճի տեմպը, ինչը հնարավոր է տնտեսության կայուն աճի դեպքում: Այստեղ անհրաժեշտ է իրականացնել նորամուծության նախագծերի մշակում և ներդրումային արդյունավետ քաղաքականություն:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ այդպիսի համակարգը հնարավորություն է ընձեռնում ապահովել վերջնական արդյունքի 70-80%-ը:

Երրորդ փուլում նոր, տեխնիկապես կատարելագործված լծակների և խրախուսման ձևերի մշակման և փորձաքննությունների միջոցով իրականացվում են նորամուծական նախագծեր: Այս դեպքում նորամուծական արտադրության զարգացման համար կարևոր գործոն է որոշակի պայմաններում նորամուծական գործընթացի վերլուծության արդյունքների կիրառումը:

Այժմ աշխարհում գերիշխում են նորամուծական գործընթացների վրա հզոր ազդեցություն ունեցող երեք փոխկապակցված ուղղություն՝

- ☐ Նոր տեխնոլոգիայի զարգացում,
- ☐ Առաջարկի և պահանջարկի գլոբալացում,
- ☐ Գնորդների վարքի անհատականացում և հարաշարժություն:

Կարելի է նշել, որ վերջին 10-15 տարիների ընթացքում կտրուկ նվազել է տեխնիկական գիտությունների տեսակարար կշիռը և ավելացել են «գիտություն-կյանք» համալիրի (կենսաբանություն, ծագումնաբանություն, բժշկություն, կենսաֆիզիկա), այսինքն միջգիտական ճյուղերի հետազոտությունները, ստեղծելով կիրառման նոր ոլորտները:

Նորամուծական գործընթացի ճյուղային կառուցվածքն առաջավոր երկրներում բերված է աղյուսակ 1-ում:

Նոր փուլի առանձնահատկությունն այն է, որ ներկայումս գոյություն ունեն ոչ թե մեկ փունջ տեխնոլոգիաներ, ինչպես 50-ական, այլ երեք՝ տեղեկատվական-հաղորդակցական, կենսատեխնոլոգիական և նոր նյութեր:

Աղյուսակ 1.

Նորամուծական գործընթացի ճյուղային կառուցվածքը առաջատարների մոտ

Նորամուծական ձեռնարկատիրական առաջատար ճյուղերը 15 տարի առաջ	Նորամուծական ձեռնարկատիրական առաջատար ճյուղերն ներկայումս
Ավտոմոբիլաշինություն, աերոկոսմիկական արդյունաբերություն, էլեկտրատեխնիկական	Տեղեկատվական տեխնոլոգիաներ, աերոկոսմիկական, օդատիեզերային արդյունաբերություն, ավտոմոբիլաշինություն

Ներկայումս զարգացած երկրների տնտեսական համակարգում կարևոր կառուցվածք են հանդիսանում ձեռնարկատիրական կորպորացիաները: Դրանք ֆինանսավորում են հետազոտությունները, միաժամանակ կայնքի կոչելով իրական ապրաքնքները, գիտական հետազոտությունների արդյունքները և գյուտերը՝ իրենց վրա վերցնելով տեխնիկական առաջընթացի տնտեսական պատասխանատվությունը: Այժմ գիտության ֆինանսավորման ոլորտում ամենամեծ բաժինը դրանք ունեն:

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ մեր հանրապետությունում այդ ուղղությամբ կատարված ծախսերն աճել են: Գիտատեխնիկական զարգացման ուղղությամբ մեր հանրապետությունում կատարված ծախսերը բերված են աղյուսակ 2-ում:

Աղյուսակ 2
Հետազոտությունների և մշակումների վրա կատարված
ներքին ծախսերը 2008-2012թթ

ծախսեր Թվական	2008	2009	2010	2011	2012
Ներքին ծախսերը ընդամենը մլն դր	7425.1	8473.4	7987.9	9276.6	9713.2
Բյուջետային միջոցների հաշվին	4473.8	5079.1	5298.0	6066.2	6750.6

Ինչպես երևում է աղյուսակի տվյալներից, 2012 թվականին հետազոտությունների և մշակումների վրա կատարված ներքին ծախսերն 2011 թ-ի նկատմամբ աճել են 40,3%-ով, ինչի հաշվին աճել է հանրապետությունում գործող գիտական կազմակերպությունների իրականացվող գիտատեխնիկական աշխատանքների ծավալը:

Նրանք անկախ իրենց ճյուղային պատկանելիությունից կատարում են գիտական հետազոտություններ, ներառելով հիմնական կիրառական հետազոտություններ և մշակումներ գիտության բոլոր ճյուղերում, ինչպես նաև գիտատեխնիկական ծառայություններ:

Հարկ է նշել, գիտական հետազոտություններ և մշակումներ կատարող գիտական կազմակերպություններն ներառում են գիտահետազոտական ինստիտուտներ, շինարարական, նախագծային և նախագծահետազոտական կազմակերպություններ, դեպի դուրս արտադրանք բաց չթողնող փորձարարական գործարաններ, բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ, գիտահետազոտական, նախագծաճարտարագիտական և տեխնոլոգիական աշխատանք կատարող արդյունաբերական կազմակերպությունների գիտատեխնիկական ստորաբաժանումներ, ինչպես նաև հաշվետու տարում իրենց կազմում հետազոտություններ և մշակումներ կատարող այլ կազմակերպություններ:

Ստորև բերված է հետազոտություններ և մշակումներ կատարող կազմակերպությունների թիվը ըստ տարիների (աղյուսակ 3):

Աղյուսակ 3

Հետազոտություններ և մշակումներ կատարող կազմակերպությունների թիվը 2007-2012թթ.¹

Կազմակերպությունների անվանումը	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Գիտական կազմակերպություններ.	89	83	83	81	72	72
Ընդամենը						

¹Տես Հայաստանի վիճակագրական տեղեկագիրք. Եր., 2013, էջ 148:

Ինչպես երևում է աղյուսակի տվյալներից, հետազոտություններ և մշակումներ կատարող կազմակերպությունների թիվը 2012 թվականին համեմատած բազիսային 2007-ի հետ, նվազել է 19,1%-ով: Ինչ վերաբերում է գիտատեխնիկական աշխատանքների ծավալներին, ապա դրանք նույն ժամանակահատվածում աճել են, ինչպես հետազոտությունների և մշակումների, այնպես էլ գիտատեխնիկական ծառայությունների գծով (տես աղյուսակ 4):

Աղյուսակ 4

Գիտատեխնիկական աշխատանքների ծավալը ՀՀ-ում 2011-2012թթ.¹

Գիտական աշխատանքներ	Ընդամենը				Այդ թվում՝ կատարվել են սեփական ուժերով			
	2009	2010	2011	2012	2009	2010	2011	2012
Գիտատեխնիկական աշխատանքների ծավալը	9422,1	8711,7	9245,6	9731,9	73448,3	5747,8	5089,5	5104,1
Հետազոտությունները և մշակումները	8619,4	8209,4	8898,3	9409,5	6591,5	5421,4	4829,5	4966,4
Գիտատեխնիկական ծառայությունները	802,5	502,3	347,3	322,4	756,8	326,4	260,0	137,7

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ գիտատեխնիկական աշխատանքների ծավալը 2012 թվականին 2011 թվականի նկատմամբ աճել է 6,1%-ով, այդ թվում հետազոտությունները և մշակումները 23,8%-ով: Ինչ վերաբերվում է գիտատեխնիկական ծառայությունների ծավալին, ապա այն նույն ժամանակահատվածում նվազել է 48,1%-ով:

Ինչպես ցույց են տալիս մեր ուսումնասիրությունները և միջազգային փորձը, նորամուծությունների գործընթացի արդյունավետությունը պայմանավորված է արտադրության տեխնոլոգիական հեղափոխությանը փոխարինելու է եկած մտավորականացմամբ, ինչն առաջավոր երկրներում արդեն ավարտվել է վերջին 10-15 տարիների ընթացքում: Ուստի առաջ է գալիս հասարակության նոր տիպ ձևավորելու պահանջ, ինչպիսին է տեղեկատվական կամ գիտելիքների հասարակությունը: Պարզ է, որ գիտելիքների պակասի լրացումն ինքնանպատակ չէ: Միջազգային կանխատեսումները 2015թ համար ցույց են տալիս, որ միայն արտաքին շուկայում գիտատար արտադրանքի ծավալը տարեկան կկազմեր 6 տրլն ԱՄՆ դոլար, որից 2-ը ընկնում է տեղեկատվական ծառայություններին²: Ելնելով գիտական հետազոտություններ և մշակումներ կատարող աշխատողների թվաքանակի ցուցանիշի համեմատական մակարդակից հայաստանը կարող է իր տեղը ունենալ արտաքին շուկայում: Աղյուսակ 5-ում բերված է գիտական հետազոտություններ և մշակումներ կատարող կազմակերպությունների աշխատողների թվաքանակը ըստ տարիների:

Աղյուսակ 5

Գիտական հետազոտություններ և մշակումներ կատարող կազմակերպությունների աշխատողների թվաքանակը³

Տարիները	Ընդամենը	Այդ թվում

¹ Տես Հայաստանի վիճակագրական տեղեկագիրք. Եր., 2013, էջ 153

² Տես Առաքելյան Վ.Յ., Սիմոնյան Մ.Ժ. Նորամուծությունների կառավարումը բիզնեսում, Երևան, Նահապետ, 2014, էջ 36

³ Տե՛ս Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք. Եր., 2013., էջ 148

		Հետազոտողներ և տեխնիկներ	Օժանդակ անձնակազմ	այլ
2007	5669	4445	811	413
2008	6899	5671	768	460
2009	6926	5895	614	417
2010	6558	5460	672	426
2011	5718	4748	566	404
2012	5598	4421	556	621

Ինչպես ցույց են տալիս վերլուծության արդյունքները, գիտական հետազոտություններ և մշակումներ կատարող կազմակերպությունների աշխատողների թիվը 2012 թվականին, համեմատած 2007 թվականի հետ նվազել է 1.3%-ով, իսկ 2011թ-ի նկատմամբ՝ 2.1%-ով: Հատկանշական է, որ հետազոտողների և տեխնիկների թիվը 2011թ-ի համեմատությամբ նվազել է 6.9%-ով, իսկ նույն ժամանակահատվածում օժանդակ անձնակազմը նվազել է 1.8%-ով:

Գիտական հետազոտությունների և մշակումների ծավալի աճը պայմանավորված է այդ ոլորտում որակյալ կադրերի առկայությամբ, ուստի այս ուղղվածությամբ անհրաժեշտ է իրականացնել լուրջ ներդրումներ ինչպես բազային կազմակերպությունների տեխնիկական վերազինման, այնպես էլ բարձր մակարդակի կադրերի պատրաստման համար:

Նորամուծության գործընթացի գլխավոր պայմանը տնտեսական աճի հիմնական շարժիչ ուժի՝ տեխնոլոգիաների զարգացումն է: Հետևաբար, ներկայումս նորամուծական գործընթացը պետք է հաշվի առնի, որ նոր տեխնոլոգիան հանդես է գալիս ոչ թե առանձին, այլ մյուսների հետ փոխկապակցված, բոլոր այդ կապերը կազմված են մի շարք փոխլրացնող բազային տեխնոլոգիաներով, յուրանջյուր բազային տեխնոլոգիա մի շարք կիրառական տեխնոլոգիաների միջուկ է, բազային տեխնոլոգիաները նոր արդյունաբերական ճյուղերի հիմքն են: Կիրառական տեխնոլոգիաները ճյուղերի վերազինման և գործարարների համար պարտադիր կիրառման պայման են, այլապես պարտությունն անխուսափելի է:

ՀՀ նորամուծական կազմակերպությունների վերակառուցման փորձը և մեր կատարած ուսումնասիրությունները թույլ են տալիս առանձնացնել նորամուծական գործընթացի հիմնական առանձնահատկությունները՝

Ցանկացած նորամուծական ներդրում ունի եզակի հատկանիշ,

Գոյություն չունի մեկուսացված նորամուծություն,

Ցանկացած նորամուծություն առաջացնում է մի շարք հաջորդական, փոխկապակցված, մեկը մյուսի համար զարգացման խթան հանդիսացող նորամուծություններ (տնտեսական, տեխնիկական, սոցիալական, հոգեբանական),

- Նորամուծությունն այն հիմնական տարրն է, որը կազմակերպություններին ինքնակազմակերպվելու և զարգանալու հնարավորություն է ընձեռնում,
- Ցանկացած նորամուծություն պահանջում է մեծ ջանքեր, բարձր լարվածություն, ընդ որում, որքան բարձր է նրա արմատականությունը, այնքանով մեծ են դրանց իրացման նախապատրաստական աշխատանքները, ավելի շատ նյութական և մտավոր ռեսուրսներ են պահանջում,
- Պահանջարկ ունեցող նորամուծությունն ավելի արագ է իրացվում, քան հրամայականորեն կիրառվողները,
- Նորամուծության արդյունավետ իրագործման համար անհրաժեշտ են նոր մտքեր, նախաձեռնող, գործարար և խոշոր ներդրումներ,

- Նորամուծությունների իրացումից ստացված տնտեսական արդյունավետության մակարդակը համապատասխանում է ռիսկի աստիճանին (որքան բարձր է ռիսկը, այնքանով բարձր է նորամուծությունների տարածման նորութային արդյունավետությունը)
- Որքան բարձր է նորամուծության կարգը, այնքանով բարձր են նորամուծական գործընթացների կառավարմանը ներկայացվող պահանջները,
- Նորամուծությունների իրացման հաջողության համար անհրաժեշտ է հասնել նաև կրիտիկական զանգվածին և բաղադրիչներին՝ նորի զգացում ունեցող մարդիկ, առաջարկի, մտքի, գյուտարարության, նուր-հաուի, նոր սերնդի տեխնոլոգիաների ստեղծման համար ապրանքների, կառուցվածքների, տնտեսվարման ձևերի առկայության և այլ պայմանների,
- Նորամուծություններն արդյունավետ են ներդրվում առաջատար կազմակերպություններում:

Հարկ է նշել, որ ակտիվ նորամուծական քաղաքականություն իրականացնող կազմակերպությունները, եթե սկզբունքորեն նոր արտադրանքի գծով առաջատար չեն, ապա չեն կարող ապահովել ֆինանսական կայունություն, բարձր գործարար ակտիվություն:

Տնտեսագիտական գրականության մեջ գոյություն ունեցող մոտեցումները և մեր ուսումնասիրության արդյունքները ցույց են տալիս, որ զարգացող շատ երկրներում առաջավոր արտադրական տեխնոլոգիաների տեսակարար կշիռն ըստ տարիների ավելանում է: Օրինակ, ՌԴ տնտեսության մեջ 1997թ.-ից մինչև 1999թ այն աճել է 12.5%: ՌԴ տնտեսությունում նախագծումը, ինժինիրինգը, ինտեգրացված կապը և կառավարումն ունեն ամենաբարձր ցուցանիշները¹:

Հարկ է նշել, որ համանման ցուցանիշները ՀՀ-ում արտասահմանյան զարգացած երկրների (ԱՄՆ, Ճապոնիա, Գերմանիա, Ռուսաստան, Ֆրանսիա և այլն) ցուցանիշների հետ համեմատած չնչին են (շատ դեպքերում՝ անհամեմատելի)²:

Ուստի, մեր կարծիքով, ՀՀ տնտեսության զարգացման համար անհրաժեշտ է ընդլայնել և արդյունավետ իրագործել նորամուծությունների կառավարման համակարգի առավելությունները և նորամուծական ռազմավարության մշակումը իրականացնել հետևյալ ուղղություններով:

1. Կազմակերպությունների կառավարման համակարգում անհրաժեշտ է ընդգրկել ապրանքներում տեղ գտած թերությունների պատճառների գիտական վերլուծության և հետազոտելու կարողություն ունեցող կառավարիչների, ինչը պահանջում է ղեկավար դիրք դրսևորել լավ կեցվածքի պահպանման հարցում:
2. Արտադրանքի (ծառայությունների) որակի վերահսկման կատարելագործման առումով անչափ կարևոր է դրանց նախագծման փուլում ապահովել հուսալիության և անխափան շահագործման նախապայման ու երաշխիքներ:
3. Որակի վերահսկման արդյունավետ ավանդական եղանակների կիրառման նպատակով մշակել ծրագրեր:
4. Տեխնոլոգիաների կատարելագործման և այն համաշխարհային չափանիշներին հասցնելու նպատակով մշակել ռազմավարական ծրագրեր, այդ իսկ պատճառով անհրաժեշտ է առանցքային պաշտոններում նշանակել փայլուն ճարտարա-

¹ Медынский В.Г. Инновационный менеджмент. Учебник. М: ИНФА-М., 2007, стр 59

² Медынский В.Г. Инновационный менеджмент. Учебник. М: ИНФА-М., 2007, стр 61

գետների և կատարել տեխնոլոգիական լայն հետազոտություններ, ինչպես նաև դրսից ներմուծել նոր տեխնոլոգիաներ:

5. Նոր ապրանքների (ծառայությունների) մշակման առումով պետք է բարելավել թողարկվող ապրանքների (ծառայությունների) բնութագիրը և արտադրման ու շահագործման (օգտագործման) արդյունավետությունը:

6. Անհրաժեշտ է ընկալելով շուկայի կացությունը մշակել դրա կողմից ներկայացվող պահանջները բավարարող նոր տեսակի ապրանքներ (ծառայություններ):

7. Մշակումների արդյունավետ ստորաբաժանում ունենալու նպատակով նպատակահարմար է ստեղծել մշակումների և արտադրության բաժինների որոշակի կիրառական նպատակների ընդհանրություն ապահովող գործարառության համակարգ:

8. Բիզնեսի արդյունավետության բարելավման նպատակով ապահովել տեղեկատվական համակարգի ներդրումը:

9. Կառավարման ռազմավարությունը իրագործելու նպատակով ընտրել ամենահարմար կազմակերպչական կառուցվածք:

10. Մրցակցային միջավայրում հարմարվելու, կայանալու ու զարգանալու ունակ կազմակերպություն ստեղծելու նպատակով՝ օգտագործել աշխատակազմի կենսագործունեությունը: Այս առումով, կարևոր է գտնել բարելավման միջոցներ և, մշակելով ուսուցման ու վերապատրաստման որոշակի ծրագրեր, աշխատողներին օգնել դրսևորելու իրենց հմտությունները:

11. Ուսուցման ու վերապատրաստման միջոցով պատրաստել ձեռնարկատիրական ջիղով օժտված կառավարիչներ:

12. Կազմակերպությունների թույլ և ուժեղ կողմերը վերլուծելու, նպատակին բնորոշ առանձնահատկությունները գնահատելու միջոցով ընտրել առաջարկվող ապրանքների տեսականին ու իրացման շուկաներ:

***Բանալի բառեր՝** նորամուծություն, գործընթաց, շուկայի կայունություն, արդյունավետություն, կառավարում, տնտեսական աճ:*

Գրականություն

1. Հայաստանի վիճակագրական տեղեկագիրք, Երևան, 2013
2. Առաքելյան Վ. Հ., Սիմոնյան Ս. Ժ. Նորամուծությունների կառավարումը բիզնեսում: Երևան, Նահապետ, 2014թ
3. Медынский В.Г. Инновационный менеджмент. Учебник.- М., ИНФРА-М, 2007г

АНАЛИЗ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЭКОНОМИКИ РА

В. Г. АРАКЕЛЯН

Кандидат Экономики, доцент

А. Ф. МКРТЧЯН

ЕГУ, Факультет Экономики и Управления

Кафедра управления и Бизнеса, ассистент

В статье рассмотрены проблемы инновационной деятельности в экономике РА. Выявлены три этапа разработки условий инновационной деятельности. Предложены основные направления развития нормативных стратегий, которые дадут возможность обеспечить стабильный экономический рост, поскольку главное условие

инновационного процесса развитие технологий, что в свою очередь, является основной движущей силой экономического роста.

THE MAIN DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF INNOVATIVE ACTIVITY IN RA

V. H. ARAQELYAN

Doctor of Economics,

Associate Professor

A. F. MKRTCHYAN

YSU, Faculty of Economics and Management

Dep. of Management and Business, assistant

The problems of management of the innovation process and the ways of its development have been discussed in the article. The three stages of normative conditions of the development of innovative activity have been revealed.

The authors believe that for the economic development of RA it is necessary to effectively implement and expand the benefits of innovation management and strategic development of the regulatory aspects mentioned in the article, which ultimately helps to ensure the quality of products produced or services provided.

Ցանկացած երկրի տնտեսության համար ֆինանսական համակարգը, մասնավորապես՝ բանկային համակարգը ունեն կարևոր նշանակություն տնտեսության հետագա զարգացման և տնտեսական աճի ապահովման տեսանկյունից: Բանկային համակարգը վարկային կազմակերպությունների ինստիտուցիոնալ կառուցվածքի առաջատար օղակն է, ուստի հանդիսանում է տվյալ երկրի ֆինանսական համակարգի այն հատվածը, որտեղ կենտրոնացնում են բնակչության ժամանակավորապես ազատ դրամական միջոցները, որոնց էլ ըստ անհրաժեշտության, բանկերի միջոցով վերաբաշխվում են տնտեսության այն ճյուղերի միջև, որոնք տվյալ պահին ունենում են կանխիկ դրամական միջոցների պահանջ: Համաշխարհային փորձը ցույց է տալիս, որ բանկային համակարգի կարգավորումն իրականացվում է այնպես, որ մի կողմից, ապահովվի բանկերի ռիսկերի կառավարումը, կայուն ֆինանսական և բանկային համակարգի առկայությունը, իսկ մյուս կողմից ֆինանսական այս ինստիտուտներին հնարավորություն և ազատություն է ընձեռվում մասնակցել տարբեր ներդրումային նախագծերի ֆինանսավորմանը՝ նպաստելով տնտեսական աճին:

Ակնհայտ է, որ բանկային համակարգի հիմնական գործառույթներից մեկը տնտեսության վարկավորումն է: Բանկային վարկը հանդիսանում է վարկավորման ինքնուրույն տնտեսական հասկացություն և շուկայական տնտեսական կառուցվածքում շրջանառու կապիտալի ձևավորման հիմնական աղբյուր: Բազմաթիվ տնտեսագետների կարծիքով, վարկը տնտեսական հասկացություն է, որի հիմնական ձևերից մեկը բանկային վարկն է, որը տնտեսագիտության տեսության տեսանկյունից իրենից ներկայացնում է առհասարակ «վարկ» հասկացության փոփոխված ձև, կամ այլ կերպ «ձևը ձևի մեջ»: Բանկային վարկը, պահպանելով իր հատկանիշները, միաժամանակ ձեռք է բերում յուրահատուկ գծեր՝ կապված վարկատուի և վարկառուի (փոխառուի) միջև եղած փոխադարձ կապերի և հարաբերությունների հետ: Առաջին հայացքից բանկերի և մնացած մյուս սուբյեկտների միջև եղած փոխհարաբերությունների առանձնահատուկ գծերն ի հայտ են գալիս իրավական հարաբերությունների տեսքով: Միևնույն ժամանակ վարկը ներկայացվում է որպես տնտեսական հարաբերությունների համակարգ, որն ունի իր որակական և քանակական կողմը և այդ համակարգի մեջ ներառված են նաև իրավական հարաբերությունները:

Այսպիսով, վարկը՝ որպես տնտեսական հասկացություն, իրենից ներկայացնում է տնտեսական այնպիսի հարաբերություն, որն առաջանում է արժեքը մեկ անձի, կազմակերպության, պետության կողմից վերադարձնելիության, ժամկետայնության, վճարելիության սկզբունքներով ուրիշին ժամանակավոր օգտագործման հանձնելու ընթացքում: Դրա էությունը, ձևերն ու դերը որոշվում են հասարակության տնտեսական կառուցվածքով:

Շուկայական տնտեսության պայմաններում վարկը արտահայտում է փոխառվական կապիտալի շարժումը և արտացոլում է վարկատուի և փոխառուի միջև դրամական հարաբերություններ՝ ժամանակավորապես ազատ դրամական միջոցների հաշվին դրանց նկատմամբ ժամանակավոր պահանջները բավարարելու առիթով: Հայտնի է, որ վարկերը կազմում են բանկերի ակտիվների մեծ մասը՝ ապահովելով

բանկերի եկամուտների մեծամասնությունը: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ տարբեր երկրներում բանկերի կողմից տրամադրված վարկերը ունեն տարբեր կառուցվածքներ՝ կախված տվյալ երկրի զարգացվածության աստիճանից, տնտեսության կառուցվածքից և այլն:

Վարկերի անհրաժեշտությունը պայմանավորված է նրանով, որ կապիտալի շրջանառու պտույտի ընթացքում ձեռնարկությունների ու կազմակերպությունների մոտ առաջանում է ժամանակավորապես ազատ դրամական կապիտալ, մյուսների մոտ նույն պահին զգացվում է լրացուցիչ կապիտալի պահանջ: Այսպիսի վիճակի առաջացման գլխավոր պատճառները հետևյալն են՝

1. Հիմնական կապիտալի շրջապտույտը ավարտվում է մի քանի տարվա ընթացքում: Այն մաշվում է աստիճանաբար, մասնակիորեն մաշվելու և լրիվ վերականգնում իրականացնելու միջակայքում հաշվարկված մաշվածքը կազմակերպությունների մոտ մնում է ժամանակավոր դրամական տեսքով:

2. Շրջանառու կապիտալի նյութական կրողները (ընթացիկ ակտիվները) արտադրվող ապրանքների արժեքի մեջ մտնում են միանգամից և շրջապտույտի ու իրացման արդյունքում փոխհատուցվում են ամբողջությամբ, իսկ հումքի, նյութերի, վառելիքի և այլ ընթացիկ ակտիվների գնումները կատարվում են ոչ թե իրացումից անմիջապես հետո, այլ որոշակի ժամանականց, ընդ որում մեծ խմբաքանակներով՝ պատճառ դառնալով ժամանակավորապես ազատ դրամական միջոցների առաջացման:

3. Աշխատավարձի վճարումները սովորաբար կատարվում են որոշակի պարբերությամբ: Դրանց ստացման և ծախսելու ժամկետները չեն համընկնում, որի հետևանքով էլ առաջանում են ժամանակավոր դրամական միջոցներ:

Տնտեսական պրակտիկան ցույց է տալիս, որ ժամանակ առ ժամանակ տնտեսավարող սուբյեկտներում իրադրությունը փոփոխվում է կապված շուկայական տատանումների հետ, որի հետևանքով ազատ դրամական միջոցներ ունեցողները հանգամանքի բերումով դառնում են ժամանակավոր պահանջ ներկայացնողներ, որոնք վարկավորման միջոցով ստացված գումարները մտցնում են շրջանառության մեջ՝ նպատակ ունենալով ստանալ բարձր եկամուտ:

Ակնհայտ է, որ ժամանակավորապես ազատ դրամական միջոցների հավաքագրման և շրջանառության մեջ դնելու գործընթացն առաջացնում է տարբեր բնույթի փոխատվական հարաբերություններ, որոնց կարգավորումը պայմանականորեն ստանձնել են բանկերը և պետությունը: Ուստի և վարկը հանդես է գալիս տարբեր ձևերով, որոնցից հիմնականները հետևյալն են՝

- առևտրային,
- բանկային,
- սպառողական,
- հիփոթեքային,
- պետական:

Ինչպես արդեն նշեցինք, բանկային համակարգի գլխավոր խնդիրն է կուտակված կապիտալը ուղղել դեպի այն ոլորտները, որտեղ դրանց կատմամբ պահանջ կա: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ նախորդ տասնամյակի սկզբից սկսած, ինչպես ամբողջ աշխարհում, այնպես էլ Հայաստանի Հանրապետության բանկային համակարգում նկատվեց ակտիվների, մասնավորապես վարկերի կտրուկ աճ:

Կիրառության մեջ մտան բանկային նոր գործիքներ և գործառույթներ, որոնք ակտիվացրին բանկային համակարգը ընդհանրապես և բանկերի կողմից իրականացվող վարկավորումը, մասնավորապես: Ստորև աղյուսակ 1-ում բերված է բանկային համակարգի կանխիկ դրամի մուտքի և ելքի տարբերությունը.

Աղյուսակ 1. Բանկային համակարգի կանխիկ դրամի մուտքի և ելքի տարբերությունը 2009-2013 թթ.

	2009	2010	2011	2012	2013
1-ին եռամսյակ	-21926,5	-20322,0	6496,3	17332,2	27915,5
2-րդ կիսամյակ	-1076,4	-23831,7	-7744,8	17978,2	6020,9
9 ամիս	2135,9	-16854,3	-7632,3	5393,5	15375,5
տարի	29884	15387,4	5827,1	17327,2	19905,4

Ինչպես ցույց են տալիս աղյուսակի տվյալները, բանկային համակարգում դրամական զուտ հոսքերը 2013 թ-ին նախորդ տարվա համեմատ աճել են՝ կազմելով 2578,2 մլն. դրամ: Միևնույն ժամանակ հարկ է նշել, որ ինչպես ամբողջ աշխարհում, այնպես էլ ՀՀ-ում 2008-2009 թթ.-երը համարվել են ճգնաժամային տարիներ՝ պայմանավորված աշխարհը ցնցած ֆինանսատնտեսական ճգնաժամով, որն էլ անխոս իր ազդեցությունն ունեցավ տնտեսության ինչպես ֆինանսական, այնպես էլ իրավական հատվածի վրա: Համաձայն տարբեր գնահատականների՝ ֆինանսական ճգնաժամի արդյունքում ՀՀ տնտեսությունում նկատվել է 14,1%-իանկում, սակայն ՀՀ բանկային համակարգում վերոհիշյալ ժամանակահատվածում ոչ միայն անկում չի նկատվել, այլև նկատվել է ակտիվների՝ մասնավորապես վարկերի կտրուկ աճ: Բանկերի կողմից տնտեսությանը տրամադրվող վարկերը 2013թ.-ին 2009թ.-ի համեմատ աճել են մոտ 2,3 անգամ, իսկ նախորդ տարվա համեմատ 8,6%-ով: Այս մասին են վկայում աղյուսակ 2-ի տվյալները:

Աղյուսակ 2. Առևտրային բանկերի վարկային ներդրումները ըստ ժամկետայնության 2009-2013 թթ. տարեվերջին մլն. դրամ

	2009	2010	2011	2012	2013
Վարկային ներդրումները՝ ընդամենը	724851	891950	1250404	1527886	1658727
Այդ թվում՝ երկարաժամկետ	557914	715837	964355	1171994	11324569
Ընդհանուրից %	77	80,3	77,1	76,7	79,9
Կարճաժամկետ	166936	176013	286049	355892	334158
Ընդհանուրից %	23	19,7	22,9	23,3	20,1

Ժամկետանց երկարաժամկետ վարկերն ընդգրկված չեն

Մի կողմից այս տվյալները խոսում են ՀՀ բանկային համակարգի կայունության մասին, այսինքն՝ բանկերն ինչպես ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի տարիներին այնպես էլ դրանից հետո կարողանում են բարելավել իրենց գործունեությունը: Սակայն մյուս կողմից սա վկայում է այն մասին, որ ՀՀ բանկային համակարգը, կարծես թե, կորցրել է իր անմիջական կապը տնտեսության իրական հատվածի հետ և զարգանում է

դրանից անկախ: Ինչպես գիտենք, բանկերի հիմնական առաքելություններից մեկը տնտեսության վարկավորումն է, այն է՝ տնտեսությունում որոշակի ներդրումային նախագծերի ֆինանսավորումը, նպաստումը ազգային արդյունքի ձևավորմանը, սակայն ՀՀ-ում պատկերը փոքր ինչ այլ է: Անգամ տնտեսական անկման պայմաններում, երբ տնտեսության ներդրումների ծավալը զգալիորեն նվազում է, բանկային վարկավորման ցուցանիշները, այնուհանդերձ, դրսևորում են կտրուկ աճի միտում:

Վերոհիշյալ իրավիճակը վկայում է այն մասին, որ բանկային համակարգի կողմից տրամադրված վարկերն ուղղվում են ոչ թե տնտեսությունում ներդրումների իրականացմանը, այլ հոսում են այլ ուղղություններով: Վերջինիս մասին պատկերացում կազմելու նպատակով ստորև կներկայացնենք ՀՀ բանկերի կողմից իրականացվող վարկավորումն ըստ տնտեսության ճյուղերի (աղյուսակ 3):

Աղյուսակ 3: 2011-2014թթ. ՀՀ բանկերի կողմից ռեզիդենտներին տրված վարկերի ճյուղային կառուցվածքը

(հազար ՀՀ դր.)

	2011	2012	2013	2014
Ռեզիդենտներին տրված վարկեր, ավանդներ, ֆակտորինգ, լիզինգ, արժութային սվոփ, ռեպո համաձայնագրեր ըստ ճյուղերի, այդ թվում՝	515478313	496891219		
Գյուղատնտեսություն, անտառային տնտեսություն և ձկնորսություն	23660964	23423588		
Հանքագործական արդյունաբերություն և բացահանքերի շահագործում	4863161	4766916		
Մշակող արդյունաբերություն	39422816	39348110		
Էլեկտրականության, գազի, գոլորշու և լավորակ օդի մատակարարում	15464491	13747972		
Ջրամատակարարում, կոյուղի, թափոնների կառավարում և վերամշակում	360755	259003		
Շինարարություն	19291333	19292674		
Առևտուր	721490004	71149394		
Ավտոմեքենաների, մոտոցիկլետների և դրանց պահեստամասերի առևտուր և նորոգում	1064295	1059619		
Փոխադրումներ և պահեստային տնտեսություն	9837920	9616476		

Կեցության և հանրային սննդի կազմակերպում, այդ թվում՝	11525612	11465782		
Տեղեկատվություն և կապ	1081870	880354		
Ֆինանսական և ապահովագրական գործունեություն	51252489	32246266		
Անշարժ գույքի հետ կապված գործունեություն	2205842	2161974		
Կրթություն	645201	642659		
Առողջապահություն	1733948	1615154		
Տնտեսության այլ ճյուղեր	10100281	10502835		
Հիփոթեքային վարկեր	61028937	60141724		
Սպառողական վարկեր	187873874	192664874		
Այլ սպառողական վարկեր	48752771	48676147		

Ինչպես ցույց են տալիս աղյուսակ 3-ի տվյալների վերլուծության արդյունքները, բանկերի կողմից իրականացվող վարկավորման ընդհանուր ծավալում տնտեսության իրական հատվածում իրականացված վարկերի ծավալը կազմել է մոտ 51,7 %, իսկ մնացած մասը ուղղվել է սպառողական և հիփոթեքային վարկավորմանը: Ակնհայտ է, որ սպառողական և հիփոթեքային վարկավորումը վերջին հաշվով իր ազդեցությունն է ունենում երկրի տնտեսության իրական հատվածի զարգացմանն ու տնտեսության աճին, սակայն դրանք չեն հանդիսանում տնտեսության ակտիվացման ֆինանսավորման առաջնային աղբյուր:

Մեր կողմից կատարված ուսումնասիրությունների արդյունքները կրկին անգամ ցույց են տալիս, որ չնայած 2008 թվականը հանդիսացել է ճգնաժամային տարի և հանգեցրել տնտեսական անկման, այնուհանդերձ ՀՀ բանկային համակարգը սպառողական և հիփոթեքային վարկավորման ծավալների աճի միջոցով կարողացել է ապահովել ինքնուրույն աճ:

2012 թվականին տնտեսության իրական հատվածին ողղված վարկերը կազմել են վարկավորման ամբողջ ծավալի մոտ 49,2%-ը, այսինքն 2012 թվականին բանկերի կողմից իրականացված վարկավորումը չի նպաստել տնտեսության ակտիվացման, քանզի սպառողական և հիփոթեքային վարկերին բաժին էր ընկնում բանկային համակարգի վարկային ներդրումների 50,8%-ը:

Այստեղ հարկ ենք համարում նշել, որ 2011-2012թթ-ին տնտեսության իրական հատվածում կատարված վարկային ներդրումների մեջ իր տեսակարար կշռով առաջատար դիրք է գրավել առևտուրը (տես աղյուսակ 4):

Աղյուսակ 4: Տնտեսության իրական հատվածում առևտրային բանկերի կողմից կատարված վարկային ներդրումների տեսակարար կշիռը 2011-2012 թթ.

	2011	2012
Գյուղատնտեսություն, անտառային տնտեսություն և ձկնորսություն	8,8	9,6
Հանքագործական արդյունաբերություն և բացահանքերի շահագործում	1,8	1,9
Մշակող արդյունաբերություն	14,8	16,1
Էլեկտրականություն, գազ, ջուր, ջերմ և լավորակ օդի մատակարարում	5,8	5,6
Ջրամատակարարում, կոյուղի, թափոնների կառավարում և վերամշակում	0,13	0,1
Շինարարություն	7,2	7,9
Առևտուր	27,1	29,1
Փոխադրումներ և պահեստային տնտեսություն	3,7	3,9
Կեցության և հանրային սննդի կազմակերպում	4,3	4,6
Տեղեկատվություն և կապ	0,4	0,36
Ֆինանսական և ապահովագրական գործունեություն	19,2	13,2
Անշարժ գույքի հետ կապված գործունեություն	0,8	0,9
Մասնագիտական, գիտական և տեխնիկական գործունեություն	0,4	0,5
Կրթություն	0,2	0,16
Մշակույթ, զվարճություն, հանգիստ	0,65	0,66
Առողջապահություն	0,67	0,70
Տնտեսության այլ ճյուղեր	3,8	4,3

Աղյուսակի տվյալները ցույց են տալիս, որ 2012 թ-ին գյուղատնտեսության, հանքագործական արդյունաբերության և բացահանքերի շահագործման, մշակող արդյունաբերության, շինարարության, փոխադրումների և պահեստային տնտեսության և տնտեսության այլ ճյուղերում ներդրումների տեսակարար կշիռը աճել է համապատասխանաբար՝ 0,8; 0,1; 1,3; 0,7; 2,0; 0,2; 0,5 տոկոսային կետերով, իսկ տնտեսության մնացած ոլորտներում ներդրումների տեսակարար կշիռը նախորդ տարվա համեմատ մնացել է անփոփոխ կամ էլ նվազման մակարդակը չնչին է:

ՀՀ տարածքում գործող բանկերի առանձնահատկությունների, ինչպես նաև բանկերի և իրական հատվածի կապի վերաբերյալ ամբողջական պատկերացում կազմելու համար, մեր կարծիքով կարևոր է դիտարկել նաև բանկերի կողմից իրականացված վարկային ներդրումների արտարժույթային կառուցվածքը՝ դրամ և արտարժույթ հարաբերակցության տեսանկյունից (աղյուսակ 5):

Աղյուսակ 5: Առևտրային բանկերի կողմից ռեզիդենտներին արտարժույթով տրված վարկերի ճյուղային կառուցվածքը 2011-2012 թթ-ին

	2011	2012
Գյուղատնտեսություն, անտառային տնտեսություն և ձկնորսություն	57031809	58165474
Հանքագործական արդյունաբերություն և բացահանքերի շահագործում	22327907	32468726

Մշակող արդյունաբերություն	111980926	114004431
Էլեկտրականություն, գազ, գոլորշու և լավորակ օդի մատակարարում	62050329	58973553
Ջրամատակարարում, կոյուղի, թափոնների կառավարում և վերամշակում	1733994	1744286
Շինարարություն	76682742	77144286
Առևտուր	203571030	203858297
Փոխադրումներ և պահեստային տնտեսություն	33603588	33205343
Կեցության և հանրային սննդի կազմակերպում	26104437	25694287
Տեղեկատվություն և կապ	6409286	6302890
Ֆինանսական և ապահովագրական գործունեություն	44881090	37452290
Անշարժ գույքի հետ կապված գործունեություն	8029029	8026737
Մասնագիտական, գիտական և տեխնիկական գործունեություն	1974315	1887072
Կրթություն	2388147	2445248
Մշակույթ, զվարճություն, հանգիստ	3343527	3305783
Առողջապահություն	2830750	2881341
Տնտեսության այլ ճյուղեր	34910774	37195044
Հիփոթեքային վարկեր	49270616	49518807
Սպառողական վարկեր	29502856	30347637
Ընդամենը	778627157	784621491

Ինչպես երևում է աղյուսակ 5-ի տվյալներից 2012թ-ին արտարժույթով կատարված բանկային ներդրումների ծավալը նախորդ տարվա նկատմամբ աճել է 0,8%: Որպեսզի բացատրենք 2011-2012 թվականների ընթացքում Հայաստանի Հանրապետության բանկերի կողմից տրված վարկերի արժույթային կառուցվածքը 3-րդ և 5-րդ աղյուսակների համադրմամբ կազմենք աղյուսակ 6-ը:

Աղյուսակ 6: ՀՀ բանկերի կողմից կատարված վարկավորման կառուցվածքը ըստ արժույթի

	2011	2012
Ընդամենը վարկերը (մլն դրամ) այդ թվում՝	1294106,5	1281512,7
ՀՀ դրամով (մլն դրամ)	515479,3	496891,2
Տեսակարար կշիռը (%)	39,8	38,8
Արտարժույթով (մլն դրամ)	778627,2	784621,5
Տեսակարար կշիռը (%)	60,2	61,2

Ինչպես ցույց են տալիս վերլուծության արդյունքները 2011-2012թթ-ին բանկերի կողմից տրամադրված վարկերի կառուցվածքում մեծ տեսակարար կշիռ է կազմել արտարժույթային վարկերը համապատասխանաբար 60,2% և 61,2%: Մեր կարծիքով նման զարգացումների հնարավոր պատճառ կարող են հանդիսանալ ինչպես 2008-2009 թթ. համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամը, այնպես էլ երկրում տեղի ունեցող փոխարժեքային տատանումները, որի պատճառով տնտեսությունում մեծացել է արտարժույթային վարկերի նկատմամբ պահանջարկը:

Ակնհայտ է, որ այս պայմաններում Հայաստանի Հանրապետության կենտրոնական բանկը պետք է դիմեր որոշակի քայլերի, որոնք կնպաստեին բանկերի կողմից դրամային վարկերի տրամադրմանը, մասնավորապես՝ ՀՀ բանկային համակարգի իրացվելիության հետ կապված կարգավորումները, ըստ որի 2013թ-ի հունվարի 1-ից իրացվելիության նորմատիվների շարքին ավելացել են ևս մի քանիսը:

• Բանկի առաջին խմբի արտարժույթներով արտահայտված բարձր իրացվելի ակտիվների և առաջին խմբի արտարժույթներով արտահայտված ընդհանուր ակտիվների գումարի միջև նվազագույն հարաբերակցությունը սահմանվում է 4%:

• Այն դեպքում, երբ երկրորդ խմբի, որն է՝ արտարժույթով արտահայտված, պարտավորությունները, ամսվա միջին օրական հաշվարկով գերազանցում են բանկի ընդհանուր պարտավորությունների 5 տոկոսը, ապա յուրաքանչյուր այդպիսի երկրորդ խմբի արտարժույթի համար տվյալ ամսվա հաջորդող ամսվա համար հաշվարկվում է նորմատիվ, որն իրենից ներկայացնում է ԱՄՆ դոլարով, Եվրոյով և այդարտարժույթով արտահայտված ընդհանուր ակտիվների գումարների միջև հարաբերակցություն: Այդ նորմատիվի նվազագույն մեծությունը սահմանվել է 4%:

• Բանկի առաջին խմբի արտարժույթով արտահայտված բարձր իրացվելի ակտիվների և առաջին խմբի արտարժույթներով արտահայտված ցպահանջ պարտավորությունների միջև նվազագույն հարաբերակցությունը սահմանվում է 10%:

• Այն դեպքում, երբ երկրորդ խմբի որևէ արտարժույթով արտահայտված պարտավորությունները ամսվա միջին օրվա հաշվարկով գերազանցում են բանկի ընդհանուր պարտավորությունների 5 տոկոսը, ապա յուրաքանչյուր այդպիսի երկրորդ խմբի արտարժույթի համար տվյալ ամսվա հաջորդող ամսվա համար հաշվարկվում է նորմատիվ, որը իրենից ներկայացնում է ԱՄՆ դոլարով, Եվրոյով և այդ արտարժույթով արտահայտված բարձր իրացվելի ակտիվների ու ԱՄՆ դոլարով, Եվրոյով և այդ արտարժույթով արտահայտված ցպահանջ պարտավորությունների միջև հարաբերակցություն: Այդ նորմատիվի նվազագույն մեծությունը սահմանվում է 10%:

Ակնհայտ է, որ այս նորմատիվների գործողությունը կարող է իր ազդեցությունը ունենա ԶՀ բանկային համակարգի վրա: Նախ պետք է նշել, որ արտարժույթով ներկայացված միջոցների դիմաց պահուստավորումը ԿԲ-ում կատարվում է ամբողջությամբ ԶՀ դրամով, այսպիսով ԿԲ-ն սահմանափակվում է առևտրային բանկերի արտարժույթով բարձր իրացվելի ակտիվների ունենալու հնարավորությունը և մեկ այլ որոշմամբ պարտադրում արտարժույթով բարձր իրացվելի ակտիվների առկայությունը: Այստեղ կարևոր է հիշել, թե ինչպիսի ազդեցություն ունի ԱՄՆ դոլարի փոխարժեքի ազդեցությունը բանկային համակարգի իրացվելիության և ավելցուկային իրացվելիության առաջացման կոնտեքստում: Այս նորմատիվի ազդեցությունը, մեր կարծիքով բազմաբնույթ է՝ մի դեպքում նպաստելով ԶՀ բանկային համակարգից արտարժույթային միջոցների հոսքին, մյուս դեպքում սահմանափակելով արտարժույթով տրամադրված վարկերի ծավալը և/կամ սահմանափակելով բանկի կողմից արտարժույթային շուկայի վրա ազդեցությունը փոխարժեքի կտրուկ տատանումներից խուսափելու համար: Նշված պայմաններում բանկերի համար առավել նախընտրելի և նպատակահարմար է դառնում դրամով վարկավորում իրականացնելիս, ինչը այլ հավասար պայմաններում մի կողմից թույլ է տալիս պահպանել կապիտալի համարժեքության նորմատիվի ավելի բարձր մակարդակ, իսկ մյուս կողմից, նվազեցնում բանկի կողմից կատարվող ծախսերը՝ կորուստների գծով պահուստներ ձևավորելու ընթացքում:

Վարկերը դրամով տրամադրելուն կարող է նպաստել նաև մեկ այլ դրույթ, որը պարունակվում է «Արտարժույթային կարգավորման և արժույթային վերահսկողության մասին» ԶՀ օրենքում, համաձայն որի ԶՀ տարածքում սպառողական վարկերը տրամադրվում են միայն ԶՀ դրամով, բացառությամբ քարտային վարկերի, որոնք կարող են տրամադրվել նաև արտարժույթով:

Չնայած ՀՀ Կենտրոնական բանկի կողմից իրականացված միջոցառումներին, արտարժութային վարկերի մեծ պահանջարկը դեռևս ստիպում է բանկերին մեծացնել արտարժութային վարկերի իրենց պորտֆելը:

Նման դինամիկայի պատճառ կարող է հանդիսանալ նաև այն, որ ՀՀ տարածքում գտնվող բանկերի մեծ մասը հանդիսանում են արտարժութային բանկերի դուստրեր և իրենց ֆինանսական միջոցների մի մասը ներգրավում են դրսից՝ արտարժույթի տեսքով: Չցանկանալով կրել ավելի մեծ արտարժութային ռիսկ՝ նրանք դեռևս նախընտրում են վարկավորման մեծ մասն իրականացնել արտարժույթով:

Այսպիսով, բանկային վարկավորումը ՀՀ տնտեսության զարգացման հիմնական գործոններից մեկն է, թեև արդյունաբերության և գյուղատնտեսության մասով դեռևս բավականին համեստ դերակատարում ունի:

Քանալի բառեր՝ Առևտրային բանկեր, ներդրումներ, արժեզրկում, ֆինանսական հոսքեր, վճարային հաշվեկշիռ, կարճատև և երկարատև ժամկետ վարկեր, տոկոսադրույք:

Գրականություն

1. Бабичева Ю. А. и др. Банковское дело.- М.: Экономика, 1994, էջ 136: Роуз П. С. Банковский менеджмент: Предоставление банковских услуг/ пер. с англ. - М.: Дело ЛТД, 1995:
2. Ֆինանսներ, դրամաշրջանառություն և վարկ: Դասագիրք - Եր. «ՄՈԱ» ՍՊԸ, 2010
3. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք - Երևան 2014թ.:
4. <http://www.cba.am>

ОЦЕНКА БАНКОВСКОГО КРЕДИТОВАНИЯ В ЭКОНОМИКЕ РА

С. Г. ТАНГЯН

Аспирант института экономики

В статье рассмотрена необходимость банковского кредитования в современных условиях. Был проведен анализ и оценка объемов кредитных инвестиций в реальном секторе экономики. Были выявлены недостатки и упущения кредитной системы. Проведенный в статье анализ оценки результатов доказывает, что банковское кредитование, является одним из основных факторов экономического развития Республики Армении, хотя в сфере промышленности и в сельском хозяйстве играет довольно скромную роль.

THE ASSESSMENT OF BANK LENDING SITUATION IN RA ECONOMICS

S. G. TANGYAN

Post-graduate at the Institute of Economics

This article examines the need for bank loans in modern times. The volume of credit investments in the real sector of the economy has been examined and evaluated. The short-comings and omissions in the lending system have been revealed.

The evaluation of the results analyzed in the article proves once more that the bank lending is one of the main factors of RA economic development although in the sphere of Industry and Agriculture it has quite a modest role.

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱԽՄԱՆ ԵՎ ՓԱՍՏԱՐԿՄԱՆ ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ**Հ. Գ. ՂԱԶՈՅԱՆ***Փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածու, ԳՊՀ պրոֆեսոր*

Մարդկության պատմության ամենադաժան, ամոթալի և անմարդկային երևույթներից մեկը ցեղասպանությունն է, որը իրավամբ որակվում է որպես մարդկության դեմ ուղղված ծանրագույն հանցագործություն: Աշխարհում առաջին պետությունը, որը նախապատրաստեց և իրականացրեց լայնածավալ ցեղասպանություն, Օսմանյան կայսրությունն էր: Ցեղասպանություն իրականացնելու պատճառների մասին կան մի շարք տեսակետներ, մոտեցումներ, մեկնաբանություններ: Ինչպես նկատել է Ջոն Կիրակոսյանը, XX դարի մինչև վերջերը «Եվրոպական մամուլում ապացուցում էին, որ հայոց հալածանքը Թուրքիայում հետևանք էր ոչ թե կրոնական ատելություն, այլ բացառապես կենտրոնական կառավարության դրդումների, երբեմն էլ նույնիսկ նրա անմիջական հրահանգների»¹: Հարցի խորքային մեկնաբանման անհրաժեշտությունը պահանջում է ընդունել, որ խորհրդային գաղափարախոսության պայմաններում էլ ինտերնացիոնալիստական կարգախոսը քողարկում էր ազգերի միջև բախումը կրոնական տարբերությունների հենքի վրա, հատկապես, որ այն համեմվում էր աթեիստական աշխարհըմբռնմամբ: Մինչդեռ պատմական փաստերն ու իրողությունները այլադավաններին բռնի մահմեդականացման վերաբերյալ մեզ հակառակն է հուշում: Ինչպես նկատել է Հրանտ Հակոբյանը, հատկապես թուրք և թուրքագետ հետազոտողների «հիմնական փաստարկն այն է, որ առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ռուս-թուրքական ռազմաճակատում արևմտահայերը որպես քրիստոնյա և ռուսասեր ժողովուրդ ամեն ինչով օգնում էին ռուսական զորքի առաջխաղացմանը, այդ պատճառով էլ թուրքերը ստիպված էին հայերին ընդամենը տեղահանել»²: Հետևելով հեղինակին, մեջբերված փաստարկը համարելով բազմիցս արծարծված, կանխակալ, անհիմն մոտեցում, այն պարզապես շրջանցենք, քանի որ քսանմեկերորդ դարի սկզբներից հայազգի տեսաբանները ավելի համարձակ ու անաչառ մոտեցումներ ցուցաբերեցին, ուստի համամիտ ենք այն տեսակետին, որ Թուրքիայում ցեղասպանության գործընթացը «...սկիզբ է առել 1876 թվականին արևմտամետ բարենորոգումների հետևանքով կայսրության մուսուլմանական ազգաբնակչության ու կառավարող թուրքական վերնախավի շրջանում հակաքրիստոնեական տրամադրությունների կտրուկ ուժեղացման պայմաններում որպես արմատական հակազդեցության փորձ»³: Սույն ուսումնասիրության նպա-

¹ Տե՛ս Կիրակոսյան Ջ., Բուրժուական դիվանագիտությունը և Հայաստանը, Երևան, 1980, էջ 383:

² Տե՛ս Հակոբյան Հ. Խ., Եղեռնի դատապարտումը Րաֆֆու երկերում, Երևան, 1999, էջ 18:

³ Տե՛ս Սաֆրաստյան Ռ., Օսմանյան կայսրության ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920թթ.), Երևան, 2009, էջ 12:

տակների տեսանկյունից հատկապես ուշադրություն ենք դարձնում «մուսուլմանական» և «հակաքրիստոնեական» եզրույթների վրա, որոնց երկու տարբեր քաղաքակրթություններ է բաժանում, անկախ «քաղաքակրթություն» հասկացության վերաբերյալ եղած տարակարծություններից ու բազմաթիվ սահմանումներից: Այս տեսանկյունից Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ հալածանքները ծայր առան որպես երկու տարբեր քաղաքակրթությունների բախում և ավարտվեցին ցեղասպանությամբ, մինչդեռ պատմությունը ցույց է տալիս, որ իր բազմադարյան գոյության ընթացքում մեկ անգամ չէ, որ բախվել ենք այլ քաղաքակրթությունների հետ, հիշատակենք թեկուզ և 451 թվականի Վարդանանց պատերազմը: Մինչդեռ քաղաքակրթությունների բախման վերաբերյալ վարկածները համաշխարհային գրականության մեջ արծարծվեցին քսաներորդ և քսանմեկերորդ դարերի սահմանագծում, երբ Հարվարդի համալսարանի պրոֆեսոր Սամուել Հանթինգտոնը առաջադրեց մի վարկած, ըստ որի ժամանակակից համաշխարհային քաղաքակրթությունը մտնում է մի նոր փուլ, երբ հականարտությունների պատճառ են դառնում ոչ թե գաղափարախոսություններն ու տնտեսությունը, այլ մշակույթը: Նա հրապարակեց մի հոդված «Քաղաքակրթությունների բախում» վերնագրով, որն էլ մեծ արձագանքներ առաջացրեց ոչ միայն ԱՄՆ-ում, այլև ամբողջ աշխարհում: Նկատի ունենալով մեկնաբանությունների հզոր ալիքն ու արձագանքները, Հանթինգտոնը այնուհետև առավել լուրջ լայնածավալ հետազոտություններ կատարեց և առավել լիակատար ու հիմնավոր տվեց հիշյալ հարցադրման պատասխանը: Արդյունքում լույս տեսավ մեր ժամանակների առավել հանրահայտ աշխարհաքաղաքական գործերից մեկը «Քաղաքակրթությունների բախումը». այս անգամ արդեն առանց հարցական նշանի: Սա արդեն այն տեսակետի սկզբնավորումն էր, որ գլոբալ քաղաքակրթության քիչ թե շատ նշանակալի հականարտություններ տեղի կունենան ոչ թե ազգ-պետությունների միջև, այլ տարբեր քաղաքակրթություններ ներկայացնող ազգերի ու խմբերի միջև, և համաշխարհային քաղաքակրթության մեջ քաղաքակրթությունների բախումը կդառնա տիրապետող: Հանթինգտոնի վարկածը 2011 թվականի սեպտեմբերի 11-ին տեղի ունեցած նյույորքյան հայտնի դեպքից հետո դադարեց վարկած լինելուց, իբրև տեսություն ապացուցվեց պրակտիկայում և հաստատվեց դրան հաջորդող իրադարձություններում: Այս տեսանկյունից քննելով հայոց ցեղասպանությունը պատմափիլիսոփայական և սոցիալ-հոգեբանական կողմը՝ ստացվում է, որ մինչև 1876 թվականը Օսմանյան կայսրությունում չկար քաղաքակրթությունների բախում, չկար ցեղասպանություն: Այսինքն, 1870-ական թվականների երկրորդ կեսից ձևավորվում է մի իրականություն, որտեղ ձևավորվում է ցեղասպանության գաղափարը, այնուհետև ի հայտ է գալիս մի հանրույթ, որն իրագործում է ցեղասպանությունը: 1915 թվականից ցեղասպանությունը իրականություն է, առկա իրողություն: Հանձինս ժամանակակից Թուրքիայի՝ ձևավորվել է մի հանրություն, որը ժխտում է ցեղասպանությունը: Անտարակույս, ցեղասպանության ժխտումը հավասարազոր է ցեղասպանությանը հանցակցությանը, իսկ սա վկայությունն է այն բանի, որ թուրքական հասարակությունը որակապես չի փոխվել: Ո՞րն է պատճառը, ի՞նչու թուրք ազգը չի հաշտվել մի այլ, ընդ որում՝ ավելի զարգացած քաղաքակրթություն ունեցող ազգի հետ, հանձինս հայերի: տեսաբանների մեծամասնությունը, այդ թվում՝ օտարազգի, ինչպես, օրինակ, բրիտանացի օսմանագետ Փոլ Վիթեքը նկատել է, որ Օսմանյան պետությունը իր գոյության առաջին փուլում հանդես է եկել որպես Ղազինների պետություն՝ նախապատվությունը տալով իսլամի կրոնի ռազմատենչ մեկնաբանության վրա հիմնված գաղափարախոսական միասնությանը՝ որպես գլխա-

վոր պետականաստեղծ գործոնի: Հայ պատմաբաններից այս տեսակետը պաշտպանում է Ռ. Սաֆրաստյանը¹:

Հայոց եղեռնի մասին գրվել է ու գրվելու են բազմաթիվ գրքեր, այդ թվում և՛ հայ և՛ օտարազգի պատմաբանների, ցեղասպանագետների քաղաքական գործիչների կողմից: Եղեռնը որպես իրողություն ու փաստ տեղի է ունեցել պատմական որոշակի ժամանակաշրջանում, պատմական որոշակի տարածքում՝ ասել է պատմական թատերաբեմում, ուստի անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել, ուսումնասիրել նրա բոլոր դերակատարների՝ այն է գաղափարախոսների, կազմակերպիչների, իրականացնողների, ժխտողների, մի խոսքով բոլոր մասնակիցների, այդ թվում՝ զոհերի վրա: Այս տեսանկյունից պատմության հիշողությունը վերածվում է պատմական փաստի, ականատեսի հիշողությունը ունենում է պատմական արժեք, վավերագրի նշանակություն: Երիցս ճշմարիտ է էդ Կասիրերը, որ «Ամտարակույս, պատմությունը սկսվել է փաստերով և այդ իմաստով, փաստերը ոչ միայն սկիզբն են, այլև վերջը, մեր պատմական իմացության ալֆան և օմեգան: Բայց ի՞նչ է պատմական փաստը: Փաստական ճշմարտությունը բովանդակում է տեսական ճշմարտություն»²:

Ստացվում է, որ ցեղասպանության ապացուցման առավել հուսալի հենքը պատմական փաստերին ապավինելն է: Ցեղասպանության վերաբերյալ գրեթե բոլոր գործերում էլ վկայակոչվում են փաստեր, մինչդեռ ընդգծված շեշտադրությամբ աշխատություն, որտեղ հենց փաստարկումը դառնա տեսական հենք որպես այդպիսին, չենք հանդիպել: Փաստարկման տեսությունը որպես փիլիսոփայական, տրամաբանական եզրույթ լավ ավանդույթներ ունի Հայաստանում, թե՛ անցյալից եկող և թե՛ ժամանակակից առումներով: Հ. Խ. Հակոբյանը «Եղեռնի դատապարտումը Րաֆֆու երկերում» աշխատության մեջ նկատել է և մեր կողմից արժարժված քաղաքականությունների բախումը և փաստերը որպես ցեղասպանության ապացույց՝ գրելով, որ «Պատահական չէ, որ ֆրանսիական հայտնի լեզվաբան Ալֆրեդ Մեյեն, առանց չափազանցության մեջ ընկնելու, նշել է թե «սելջուկները պոկեցին Արևելքի քաղաքակրթության ծաղիկները, իսկ թուրքերը՝ պտուղները» և շարունակում «Րաֆֆին ինչ տվյալներից, հանգամանքներից և փաստերից էր ելնում, երբ կանխագուշակում էր, թե թուրքերն անխուսափելիորեն բնաջնջելու են արևմտահայերին»³: Տվյալ մոտեցման պարագայում իրավացիորեն շեշտադրվում է փաստը ոչ միայն ցեղասպանության երևույթի ուսումնասիրման վերջակետ, այլև սկիզբ ու ելակետ: Նա գտնում է, որ Րաֆֆին հարցին մոտեցել է ոչ միայն որպես գրող, վիպասան և ոչ էլ սոսկ զգացմունքային հոգեբանությամբ, այլ իբրև լուրջ տեսաբան, վերլուծաբան, պատմաբան, տնտեսագետ-փիլիսոփա, հասարակագետ և եզրակացնում «դժվար չէ նկատել, որ այստեղ գործում է հմուտ պատմաբանի և խորաթափանց փիլիսոփայի միտքը»⁴: Նպատակահարմար է, որ հայազգի տեսաբանները, դիվանագետները այսուհետև ցեղասպանության խնդիրները շոշափելիս օգտվեն հայկական փաստարկման դպրոցի հարուստ փորձից: Իսկ այն սկզբնավորել է 1982-83թթ., երբ ակադեմիկոս Գևորգ Բրուտյանը մոսկովյան ամսագրերում հրատարակում է «փաստարկման տեսության հրատապ պրոբլեմները» հոդվածաշարը: 1987թ. դարձյալ Մոսկվայում լույս է տեսնում «Հետազոտության նոր

¹ Տե՛ս Սաֆրաստյան Ռ., Օսմանյան կայսրության ցեղասպանության ծրագրի ծագումնաբանությունը (1876-1920թթ.), Երևան, 2009, էջ 108:

² Տե՛ս էդ Կասիրեր, «Էսսե մարդու մասին», Երևան, 2000, էջ 266:

³ Տե՛ս Հ. Խ. Հակոբյան, Եղեռնի դատապարտումը Րաֆֆու երկերում, Երևան, 1999, էջ 20-22:

⁴ Տե՛ս Հակոբյան Հ. Խ., Եղեռնի դատապարտումը Րաֆֆու երկերում, Երևան, 1999, էջ 21:

ալիք փիլիսոփայական փաստարկման նկատմամբ» հողվածը: Այնուհետև Բրուստյանը ելույթներ է ունենում եվրոպական մի շարք երկրներում, արժանահիշատակ է Բրյուսելու «Ուժի փաստարկ-փաստարկի ուժ» կարգախոսով ելույթը, որում նշում է, որ այդ փոփոխությունը մշտապես փոփոխվում է և պայմանավորված է սոցիալական գործոններով: Ժողովրդավարության պայմաններում գործում է փաստարկման ուժը և հակառակը: Մեզ համար շահեկան է փաստարկման տեսության գլխավոր կարգախոսը՝ «ոչ թե ուժի փաստարկմամբ, այլ փաստարկման ուժով»: Ջոն Կիրակոսյանը ժամանակին գրել է «Այսօրվա պարոնայք թուրք հեղինակներից պահանջվում է սոսկ մի առաքինություն՝ ճշմարտության, պատմության փաստերը հարգելու ունակություն»¹: Վերլուծվածը նորովի արժևորելով՝ փաստարկման տեսության տեսանկյունից ոչ միայն թուրք հեղինակներին, այլև ղեկավարներին ու քաղաքական գործիչներին կարելի է հիշեցնել նաև փաստարկման տեսության պահանջներից ևս երկուսը՝ ճշմարտությամբ ղեկավարվելը և անթույլատրելի հնարներից խուսափելը, որը նրանց բոլոր ժամանակների գործելաոճի բաղադրիչն է եղել:

Պատմական ճշմարտությունը հանդես է գալիս իբրև փաստերի և բանականության համաձայնություն: Պատմական փաստի առանձնահատկությունն այն է, որ պատմության փաստերը հենվում են հիշողության վրա: Արդեն հարյուր տարի է եղեռնը ապրած ու ականատես մարդկանց հուշերը գրի են առնվել և, իբրև փաստեր, ունեն հզոր ապացուցողական նշանակություն: Այս առումով կառանձնացնենք «Անգլիական կառավարության կապույտ գիրքը Յայոց մեծ եղեռնի մասին (1915-1916 թթ.): Օսմանյան կայսրության հպատակ հայերի պատերազմի ընթացքում կրած տառապանքների մասին այդ գրքում «հավաքված, ի մի բերված վկայությունները փաստեր են տալիս այն բոլոր անկեղծ ուսումնասիրողներին, ովքեր քննում են դրանք: Այդ վկայություններն ամփոփում են բոլոր ճշգրիտ ու ճշմարտացի նշաններն ու նկարագրությունները, քանի որ գործերն արձանագրված են տեղի ունենալուց անմիջապես հետո, երբ հիշողությունները դեռ թարմ էին և կսկծացնող»²:

Հիշյալ գրքում կիրառված է վստահելի, հուսալի և աշխատատար մի սկզբունք, հայերի պատմածները համապատասխանեցրել, համեմատել են օտարերկրացիների՝ ամերիկացիների, գերմանացիների, իտալացիների, դանիացիների և այլ ազգերի ականատեսների պատմածների հետ, այն համարակալել են և համեմատել, ընդ որում, միևնույն դեպքերի մասին համընկել են մի քանի նույնատիպ տեղեկություններ: Բերենք ընդամենը մեկ օրինակ Բաբերդի եպիսկոպոսին կախելու վերաբերյալ (թիվ 7, 12 և 59) փաստաթղթերը, որոնք գրվել են Բաբերդում, Կ. Պոլսում և Գերմանիայում: Որպես փաստեր, գրքում կան հարյուրավոր օրինակներ: Փաստերով առատ է նաև 2011 թվականին Երևանում լուս տեսած «Սև գիրքը», որում հավաքված են աշխարհում ճանաչված նշանավոր գործիչների խորհրդածությունները Յայոց եղեռնի և թուրք ազգին բնութագրելու մասին: Քաղաքական գործիչ Ջորջ Քենփելը նկատել է «Հանրահայտ է բնության օրենքը, երբ որևէ էակ չի կարող հենվել ուժին, ստիպված ապրում է խորամանկությամբ: Թուրքերի մեջ այդ հատկությունը հասել է գերբնական չափերի»³: Հայկական դիվանագիտության օգտին փաստարկման տեսությունը ծառայեցնելու

¹ Տե՛ս Կիրակոսյան Ջ., Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ, Երևան, 1983, գիրք երկրորդ, էջ 15:

² Տե՛ս Անգլիական կառավարության կապույտ գիրքը հայոց մեծ եղեռնի մասին (1915-1916թթ.), Թեհրան, 2012, էջ 17:

³ Տե՛ս Սև գիրք, Երևան, 2011, էջ 54:

գործոնը Ղարաբաղյան խնդրի լուծման հարցում խորությամբ է ըմբռնել և մեկնաբանել պատմական գիտությունների դոկտոր Վ. Ստուպիշինը, որը եղել է նաև Ռուսաստանի Դաշնության դեսպանը Հայաստանում: Նրա տեսակետը կարելի է տարածել և կիրառել նաև ցեղասպանության խնդիրների մեկնաբանման առումով: Նա նաև մեղադրում է այդ ժամանակաշրջանի Հայաստանի դիվանագիտությանը, որն աշխատում էր ոչ այնքան ակտիվ ու ներգործուն ձևով հայկական փաստարկումն ի գիտություն հասցնելու: Նա հայաստանյան դիվանագիտության խնդիրն էր համարում Մոսկվայի, Փարիզի, Լոնդոնի և մյուս երկրների տեղեկատվական դաշտը հագեցնել հայկական նյութերով, որի փաստարկողական և վավերագրական հիմքը բացառապես ճշմարիտ է՝ գրելով «Հայերին, ի տարբերություն նրանց հակառակորդների, ոչ մի կեղծիք պետք չէ, քանի որ փաստերը և տարրական տրամաբանությունը խոսում են նրանց դիրքերի արդարացիության մասին»¹: Փաստարկման տեսության պահանջներին համահունչ դատողություններ, որին կավելացնեինք հիշյալ տեսության երկու պահանջ և՛ տրամաբանական կանոններին հետևելով չխախտել տրամաբանության չորս հիմնական օրենքները և հետևել նորմատիվ քերականության կամ լեզվի քերականության պահպանմանը: Վերջինս հատկապես անհրաժեշտ է ցեղասպանություն, եղեռն և զանգվածային կոտորածներ հասկացությունները հստակ սահմանազատելու առումով: Հարցը նրանում է, որ թուրք պատմաբաններն ու քաղաքական գործիչները չեն ժխտում զանգվածային կոտորածների, տեղահանության և նմանատիպ այլ իրողությունները, մինչդեռ ցեղասպանությունը ազգի բնաջնջումն է իր պատմական տարածքի վրա և տարբերվում է զանգվածային կոտորածներից ու տեղահանությունից: Այս առումով հայ տեսաբանները, պատշաճն հատուցելով ծագումով հրեա լեհ իրավագետ Ռաֆայել Լեմկինին, ցեղասպանություն եզրույթն առաջին անգամ շրջանառության մեջ դնելու համար և այն հանգամանքը, որ 1946 թվականից «գեոցիդ» եզրույթը սկսում են օգտագործել ՄԱԿ-ի պաշտոնական փաստաթղթերում, այնուամենայնիվ թերի են համարում «ցեղասպանության» հասկացության ներկայիս գործող սահմանումը, որի մեջ չի արտացոլվում երկու կարևոր հանգամանք՝ դիտավորությունը և հայրենագրկումը: Կարծում ենք, որ հայոց ցեղասպանության 100-ամյա տարելիցին նվիրված միջոցառումները բեկումնային կլինեն ցեղասպանություն երևույթի նկատմամբ ընդհանրապես և հայոց ցեղասպանության նկատմամբ մասնավորապես: Կփոխվի աշխարհի հանրության կարծիքը ցեղասպանությունները դատապարտելու ուղղությամբ, այդ թվում ոչ միայն հայերի: Նկատի ունենալով, որ ցեղասպանագիտությունը ներկայումս արագ զարգացող գիտակարգ է, ուստի մեր խնդիրը չէ մտնելու այդ գիտության մասնագիտական ոլորտները: Պարզապես հուսով ենք, որ այդ զարգացումը առավել ևս տեսականորեն կհարստացնի հայոց ցեղասպանության ընդունման հիմքերը, որի ճնշմանը Թուրքիան չի կարող դիմանալ կամ դիմադրել: Միգուցե նաև կարող է ունենալ գործնական նշանակություն դիվանագիտական ճանապարհով լուծում տալու նաև մեր պատմական տարածքների արդարացի վերադարձմանը: Այս պարագայում դարձյալ հարկ կլինի հենվել փաստարկման տեսության հզոր տրամաբանական ապարատի վրա: Իսկ աշխարհը, որի առջև դարձյալ ծառացած է քաղաքակրթությունների բախման խնդիրը, միգուցե ուշքի կգա, պատմության դատաստանի առջև չկանգնելու համար, որից ոչ ոքի չի հաջողվել խուսափել:

¹ St'u Новое Время, 2000, էջ 703:

Բանալի բառեր՝ Քաղաքակրթությունների բախում, ցեղասպանություն, փաստարկման տեսություն, պատմական փաստ, պատմական ճշմարտություն:

ВОПРОС ГЕНОЦИДА АРМЯН В КОНТЕКСТЕ КОНФЛИКТА ЦИВИЛИЗАЦИИ И ТЕОРИИ АРГУМЕНТАЦИИ

Г. Г. КАДЖОЯН

Кандидат философских наук, профессор ГГУ

В статье впервые предпринята попытка исследовать вопрос Геноцида армян в контексте теории аргументации и политических конфликтов, главный лозунг теории аргументации „не аргументом силы, а силой аргументации“, становится сильной теоретической основой для доказательства геноцида. Автор пытался обосновать, что геноцид является результатом столкновения цивилизаций, в частности, представитель более слабой цивилизации пытается уничтожить нацию с древней и высокой цивилизацией .

THE ISSUE OF THE ARMENIAN GENOCIDE WITHIN THE CONTEXT OF THE CLASH OF CIVILIZATIONS AND ARGUMENTATION THEORY

H. G. GHADJOYAN

Candidate of Philosophy, GSU professor

The issue of the Armenian Genocide within the context of a clash of civilizations and argumentation theory is being discussed in the article for the first time. The main slogan of the argumentation theory-“not the argumentation by force, but by the force of argumentation”, becomes a strong theoretical basis for proving the genocide.

The author has tried to prove that genocide is the result of a clash of civilizations, more specifically, the representative of a weaker civilization attempts to annihilate a nation that has older and higher civilization.

Ժամանակակից ազգային կրոնների շարքում յուրահատուկ տեղ է զբաղեցնում հինդուիզմը, Հնդկաստանում պատմականորեն ձևավորված ազգային կրոնական համակարգերից ամենահայտնին, որի հետևորդների թիվն ամբողջ աշխարհում հատել է արդեն մեկ միլիարդի սահմանը: Այն իր մեջ է խտացրել անհիշելի ժամանակներից Հնդստան թերակղզու իրար հաջորդող քաղաքակրթությունների ողջ հոգևոր մշակույթը՝ սկսած հնագույն հավատալիքներից ու կրոնադիցաբանական պատկերացումներից, վերջացրած առասպելներով, ավանդություններով, բանահյուսական ժանրի ժողովրդական ամենատարբեր ստեղծագործություններով և բարդ տոնածիսական համակարգով: Ժամանակակից հինդուիզմում միայն պաշտամունքային օբյեկտների թիվն անցնում է տասը հազարից, որը ցույց է տալիս ոչ միայն այս կրոնի հավատալիքների բազմազանությունը, այլև դրանց ուսումնասիրությունների բարդությունը և դժվարության աստիճանը: Այնուամենայնիվ, պետք է նշենք, որ հինդուիզմի մասին եղած բազմազան և բազմաբնույթ ուսումնասիրությունները հնարավորություն են տալիս հնարավորինս ամբողջական և համապարփակ պատկերացում ձևավորել այս բարդագույն կրոնական համակարգի մասին:

Ժամանակակից հինդուիզմում, իր ողջ բազմազանությամբ հանդերձ, առանձնանում են կրոնական մի քանի ճյուղեր, որոնք հնագույն ժամանակներից եկող տարբեր հավատալիքների ու պաշտամունքների զարգացման օրինաչափ դրսևորումներն են ու հետևանքը¹: Այդ ճյուղերից հատկապես առանձնանում են երեքը՝ վիշնուականությունը (Վիշնու աստծու պաշտամունքի գերակայություն)², շիվայականությունը (Շիվա աստծու պաշտամունքի գերակայություն)³ և շակտիականությունը, որի կրոնադիցաբանական և պաշտամունքային առանձնահատկություններին կանդրադառնանք ստորև:

Շակտիականությունը (սանսկրտ. *շակտի*՝ ուժ, էներգիա), կանացի աստվածային էներգիայի պաշտամունքն է, որը հիմնականում ընկալվում է իբրև աստվածային էներգիայի (սովորաբար Շիվայի) մարմնավորում: Ընդհանրապես շակտիականությունը կարելի է համարել մայր աստվածուհու (**Դևի**) պաշտամունք, որը հանդես է գալիս բազմաթիվ մարմնավորումներով և բազմազան կերպարներով: Փաստորեն Հնդկաստանում իգական աստվածությունները հանդես են գալիս հիմնականում մայր աստվածուհիներին բնորոշ գծերով ու հատկանիշներով՝ ներկայանալով որպես *շակտիի* դրսևորումներ: Այս առումով բավականին բարդ է առանձնացնել կամ կարևորել որևէ

¹ Հինդուիզմի ժամանակակից ուղղությունների մասին մանրամասն տե՛ս **Encyclopedia of Religion**, Second Edition, 2005, Thomson Gale, p. 3988-4008, **История религии**. В 2 т. Т. 1, М. 2002, с. 300-315. **Индуизм, Джайнизм, Сикхизм**: Словарь, М. 1996, с. 132-134, 455, 459-461.

² Վիշնու աստծու պաշտամունքային առանձնահատկությունների մասին մանրամասն տե՛ս **Պ. Բարսեղյան**, Վիշնուի ավատարաները, Տարեգիրք 2012, աստվածաբանության ֆակուլտետ, Երևան, 2012, էջ 202-208:

³ Շիվայի պաշտամունքային առանձնահատկությունների մասին մանրամասն տե՛ս **Պ. Բարսեղյան**, Շիվայականություն, Գավառի պետական համալսարանի գիտական հոդվածների ժողովածու, N 15, Երևան, 2013, էջ 417-423:

աստվածուհու կերպար, քանի որ դրանց պաշտամունքը հիմնականում ունի տեղայնացված, լոկալ բնույթ և Հնդկաստանի ամենատարբեր տարածաշրջաններում պաշտամունքի են արժանացել տարբեր իգական աստվածություններ¹: Հարկ է նշել, որ իգական աստվածությունների պաշտամունքային աշխարհագրության վրա ազդում է նաև այն հանգամանքը, թե տվյալ տարածաշրջանում Վիշնուի, թե՞ Շիվայի պաշտամունքն է գերակայող, քանի որ, որպես կանոն, մայր աստվածուհիները հանդես են գալիս այդ աստվածներից որևէ մեկի կնոջ կամ սիրեցյալի կերպարով:

Այսպիսով, Հնդկաստանում իգական աստվածությունների պաշտամունքի առավել ամբողջական և լիակատար ուսումնասիրությունը հնարավոր է միայն իգական կոնկրետ աստվածությունների կրոնադիցաբանական հատկանիշների վերհանման և արժևորման ճանապարհով, որը բավականին բարդ և ժամանակատար աշխատանք է: Ուստի մենք կփորձենք առանձնացնել առավել հայտնի և պաշտամունքի լայն տարածում ունեցող աստվածուհիներին, որոնք հիմնականում *շակտի* այս կամ այն դրսևորումն են, որի պատճառով էլ հինդուիզմում իգական աստվածությունների պաշտամունքը պետք է դիտարկել առանձին ուղղության՝ շակտիականության տեսքով, և ամենատարբեր աստվածուհիների պաշտամունքի ուսումնասիրության ելակետ ընդունել այս իրողությունը: *Շակտին* պրակտիկորեն ունի անթիվ դրսևորումներ՝ իգական անդեն յուրատեսակ ստեղծագործական սկզբունքից մինչև կոնկրետ աստվածուհիներ, որոնց մի մասը ունեն համահնդկական պաշտամունքային տարածվածություն, իսկ մի մասն էլ մնացել են միայն տեղական, գյուղական մայր աստվածուհու մակարդակի:

Շակտիականների համար աստված միաժամանակ թե՛ անձն Աբսոլյուտն է (Շիվա), և թե՛ աստվածային դրսևորումը (*շակտի*): Շակտիական հավատալիքների ակունքները հասնում են հնագույն նախահնդկական մայր աստվածուհու պաշտամունքին և ունեն ոչ արիական ծագում²: Դեռ նախահնդկական քաղաքակրթության հնագիտական պեղածո նմուշներում մեծ թիվ են կազմում կիսամերկ աստվածուհիների կավե արձանիկները, որոնց մի մասը պատկերում են աստվածուհուն ծառի ճյուղերին նստած: Երկրագործության զարգացմանը զուգընթաց՝ կնոջ պտղաբերությունը կապվում է երկրի նմանատիպ հատկանիշներին, երկիրն ու հողը նույնանում են կնոջ կերպարին, նոր բերքը ընկալվում՝ իբրև երեխայի ծնունդ:

Հետագա դարերի ընթացքում իգական աստվածությունների պաշտամունքը աստիճանաբար սկսում է վերացարկվել և ներկայանալ *շակտի* տեսքով, որի մասին պատկերացումները հատկապես մեծ ժողովրդականություն սկսեցին վայելել վաղ միջնադարում: Այդպիսի առավել հայտնի աստվածուհիներից է **Դևին**, որը համարվում է Շիվայի կինը և, որպես կանոն, հանդես գալիս բարի և ողորմած (Պարվատի) կամ ահեղ, մարտնչող (Դուրգա, Կալի) հատկանիշներով³: Վեդայական կրոնում (հնդ-արիացիների կրոնադիցաբանական համակարգը) իգական աստվածությունները այնքան էլ աչքի չեն ընկնում և հիմնականում գործում են իրենց աստված-ամուսնիկների սովորում⁴: Դևիի անվանական հնագույն հիշատակություններից մեկին հանդիպում ենք հենց վեդա-

¹ Իգական աստվածությունների մասին տե՛ս **Encyclopedia of Religion**, Second Edition, 2005, Thomson Gale, p. 3607-3611.

² Տե՛ս **Истоия религии**. Т. 1, с. 313, **Индуизм, Джайнизм, Сикхизм**: Словарь, с. 187-190.

³ **Лосева И. Н., Капустин Н. С., Кирсанова О. Т., Тахтамышев В. Г.** Мифологический словарь, Ростов н/Д., 2000, с. 186.

⁴ Տե՛ս **Индуизм, Джайнизм, Сикхизм**: Словарь, с. 188.

ներում (Ռիզվեդա, Աթհարվավեդա), ինչպես նաև ավելի ուշ՝ Ումա անունով՝ *ուպանիշադներում*։ Հինդուիստական դիցարանում Դևին արդեն Շիվայի կինն է, ընդ որում՝ օժտված հնագույն, արխաիկ հատկանիշներով։ Մեծ աստվածուհի Դևին կամ Մահադևին ճանաչել իր բոլոր դրսևորումներով կամ ծանոթանալ նրա բոլոր անուններին գործնականում անհնար է։ Նա կարող է հանդես գալ տարբեր աստվածուհիների կերպարով՝ երջանկության և բարգավաճման աստվածուհի **Լակշմի**, բարի ու խաղաղասեր **Պարվատի** (լեռների դուստր), **Սատի** (առաքինի), **Գաուրի** (սպիտակ), **Աննապուրնա** (կերակրող) կամ **Ամմա** (մայր), ինչպես նաև ցասուննալի և սարսափազդու **Կալի** (սև), **Դուրգա** (անխոցելի) կամ **Չանդի** (կատաղի)։ Հետագայում Շիվայի կնոջը սկսեց նույնանալ թամիլյան պատերազմի դիցուհի **Կատտրավեյը**¹։ Մայր աստվածուհին մարդկանց տալիս է բազում սարսափելի հիվանդություններ և միաժամանակ նրանց բուժում է, կարող է պահանջել արյունալի զոհաբերություններ և արմավենու գինու առատ հեղուկներ, սակայն կարող է նախընտրել նաև քնքուշ ծաղիկներ և բուրումնավետ խունկ։ Թվարկված աստվածուհիներից մի քանիսը հիմնականում ներկայանում են իբրև դժվար հասանելի վերացական երևույթներ, որոնք հայտնի են միայն անուններով, որոնք մեզ հասել են սրբազան տեքստերի միջոցով, այն դեպքում, երբ մյուսների մասին հավատացյալներն ունեն ամենամանրակրկիտ տեղեկությունները։ Աստվածուհու կերպարը ներկայանում է մեկ հավատարիմ կնոջ, մեկ սիրասուն մոր, մեկ կրքոտ սիրուհու, մեկ հրեշի, մեկ էլ ամուսնու (առանց որի չի կարող իրագործել իր աստվածային առաքելությունը) ստեղծագործ և արարիչ էներգիայի՝ *շակտիի* տեսքով։ Նրա պատկերները ամենուր են՝ մեծ տաճարներում, սովորական գյուղական ճանապարհների վրա, արհեստավորների կրպակներում և այլուր։ Այս կամ այն կերպ աստվածուհու բազմազան դրսևորումներին առնչվում է յուրաքանչյուր հինդուիստ, որին աստվածուհիները ուղեկցում են ծնունդից մինչև մահ՝ իրականացնելով մարդկանց, ընտանիքների, տոհմերի և կաստաների պահապան գործառույթներ։

Ժամանակակից հինդուիզմում մայր աստվածուհու ամենատարածված կերպարներից հատկապես մեծ ժողովրդականություն են վայելում **Լակշմին, Պարվատին, Դուրգան, Կալին** և այլք։

«Լակշմին հարստության և բարգավաճման աստվածուհին է, Վիշնուի կինը (*շակտի*), որը նրան ուղեկցում է ամենուր, այդ թվում նաև նրա ավատարաններում (Կրիշնայի կին Ռուկմինի, Ռամի կին Սիտա)»²։ Ուշ շրջանում Լակշմին համարվում է նաև սիրո աստված Կամայի մայրը։ Ըստ ավանդության նա ծնվել է Կաթի օվկիանոսից՝ այն աստվածների կողմից խնոցու նման հարելու ժամանակ։ Ավանդաբար նրան պատկերում են Վիշնուի ուղեկցությամբ՝ Անանտ օձին կամ Գարուդա արծվին հեծած։ Երբեմն Լակշմին պատկերում են նաև լոտոս ծաղկի վրա կանգնած կամ փղերի ուղեկցությամբ։ Հետաքրքրական է, որ շիվայականության մեջ Լակշմին երբեմն հանդես է գալիս որպես Դուրգայի մարմնացում։ Հինդուիստական տոնացույցում Լակշմին նվիրված են հատուկ օրեր։

Մայր աստվածուհու հետաքրքրական մեկ այլ կերպար է Շիվայի կնոջ դերում հանդես եկող **Պարվատին**³։ Ըստ ավանդության նա Հիմավատ աստծու (Հիմալայների

¹ Նույն տեղում, էջ 189։

² Նույն տեղում, էջ 253։

³ Մանրամասն տե՛ս Лосева И. Н., Капустин Н. С., Кирсанова О. Т., Тахтамышев В. Г. Мифологический словарь, с. 383.

անձնավորումը) և երկնային կույս Մենայի (Մենակի) դուստրն է, Գանգեսի քույրը: Որպես կանոն նա հիմնականում հանդես է գալիս հավատարիմ կնոջ կերպարով և հաճախ պատկերվում է ամուսնու՝ Շիվայի հետ, որի համար ծնել է երկու որդիներին՝ Թարակ դևին հաղթող Սկանդային և փղագլուխ աստված Գանեշային: Պարվատիի և Շիվայի սիրո և ընտանեկան երջանկության մասին պահպանվել են մի քանի առասպելներ, որոնցում Պարվատին ներկայանում է իդեալական կնոջ կերպարով: Այս աստվածուհին ունի այլ անուններ ևս՝ Ումա (համարվում է Շիվայի առաջին կնոջ՝ Սատիի երկրորդ մարմնավորումը)¹ և Գաուրի, որոնք ներկայացնում են Պարվատիի երիտասարդության շրջանը (Գաուրին նրա՝ դուստր եղած վիճակն է) և կապվում են մի շարք տոնախմբությունների հետ:

Յուրատեսակ պաշտամունքի արժանացած և մեծ ժողովրդականություն վայելող աստվածուհիներից է Շիվայի մարտնչող կին **Դուրգան** (բռջ.՝ անհասանելի)²: Այս աստվածուհին շակտիականության թերևս ամենասիրելի աստվածուհին է, Դևիի ամենահայտնի մարմնավորումը: Դուրգան Լակշմիի և Սարասվատիի հետ կազմում է յուրատեսակ իգական աստվածային եռյակ, որի անդամները խորհրդանշում են համապատասխանաբար ավերմունքն ու արարումը (Դուրգա), պահպանությունն ու հարստությունը (Լակշմի) և գիտելիքը (Սարասվատի): Դուրգայի բազմամիլիոն հետևորդները հիմնականում տարածված են Բենգալիայում, Բիհարում, Ասսամում, Հնդկաստանի հարավում և այլուր: Նրա կրոնադիցաբանական կերպարի մեջ առանձնանում են պահապանի և մարտնչող ռազմիկի հատկանիշները: Հատկապես վերջին հատկանիշի շնորհիվ նա հաճախ է հանդես գալիս Կալիի կամ Մահակալիի կերպարով: Ըստ առասպելների Դուրգան առաջացել է Շիվայի, Վիշնուի, Ագնիի և այլ աստվածների արձակած ոգեղեն կրակից (*տեջա*)³ և դիվային ուժերի հետ պայքարելու համար ստացել եռաժանին (Շիվայից), անիվ-սկավառակը (Վիշնուից), լախտը (Ինդրայից) և այլն: Որպես պահապան աստվածուհի նրան պատկերում են տասը զինված ձեռքերով՝ (լույսի տասը ուղղությունները պահպանելու համար)՝ հսկա առյուծին հենված կամ հեծած: Նրան նվիրված են բազմաթիվ տաճարներ, որտեղ հանդես է գալիս տարբեր անուններով ու մակդիրներով՝ Մինկաշի, Ջվալանուկիի, Չամունդա, Չանդի և այլն: Նույնիսկ Դուրգա անվան յուրաքանչյուր տառն ունի մոգական նշանակություն. Դ-ն՝ դևերին վերացնող, ու-ն՝ խոչընդոտներ ոչնչացնող, ր-ն՝ հիվանդություններ բուժող, գ-ն՝ մեղքերից ազատող և ա-ն՝ անվախություն պարգևող: Դուրգային նվիրված տոները սովորաբար ուղեկցվում են արյունոտ զոհաբերություններով (որպես կանոն ների կամ գոմշացուլ, էգ կենդանիների վրա տաբու է դրված): Նրան նվիրված գլխավոր տոները նշվում են գարնանը և աշնանը՝ Դուրգապուջա անունով:

Շիվայի կանանց թվում առանձնահատուկ պաշտամունքի է արժանացել նաև հզոր և սարսափազդու **Կալին** (սև) կամ **Մահակալին** (մեծ Կալի), որի կերպարը երբեմն

¹ Սատի աստվածուհու մասին մանրամասն տե՛ս **Индуизм, Джайнизм, Сикхизм**: Словарь, с. 395. Հարկ է նշել, որ հին Հնդկաստանի տոնածիսական համակարգում առանձնահատուկ տեղ է զբաղեցնում կոչված արարողությունը, երբ կինն իրեն նետել է հանգուցյալ ամուսնու խարույկի մեջ՝ յուրատեսակ ինքնասպանություն գործելով: Այս սովորությունը գալիս է անհիշելի ժամանակներից և սկզբում վերաբերում էր միայն կշատրիների կաստայի ներկայացուցիչներին, սակայն հետագայում աստիճանաբար անցել է նաև մյուս կաստաներին: Այսօր *սատին* օրենքով արգելված է: Սատիի մասին մանրամասն տե՛ս **Encyclopedia of Religion**, p. 8129-8130.

² Դուրգայի մասին մանրամասն տե՛ս **Encyclopedia of Religion**, p. 2525-2526.

³ Մանրամասն տե՛ս **Индуизм, Джайнизм, Сикхизм**: Словарь, с. 416.

ուղղակի նույնանուն է Դուրգայի հետ կամ դառնում նրա մարմնավորումը¹: Այս առումով Կալին ու Դուրգան գրեթե նույն աստվածուհիներն են և պատահական չէ, որ նույն առասպելները երբեմն պատմվում են երկուսի համար էլ: Սակայն Կալիի կերպարում հիմնականում շեշտվում են մայր աստվածուհու հզոր և ահեղ հատկանիշները: Նրան պատկերում են հիմնականում սևամաշկ, հովազի մորթի հագած՝ վզին տղամարդկային գանգերով կամ կտրված գլուխներով մանյակով: Նրա ամենահայտնի սխրանքներից է գոմշացուլ-հրեշ Մահիշայի նկատմամբ հաղթանակը: Ըստ առասպելների Մահիշային ծնել է պարտված ասուրների (չար աստվածներ) մայր Դիտին՝ բարի աստվածներից (դևա) վրեժխնդիր լինելու համար²: Հզոր և անհաղթ ցուլը հարձակվում է Ինդրայի թագավորության վրա և իրեն ենթարկում աստվածներին: Այդ ժամանակ պարտված աստվածները դիմում են մեծագույն աստվածներին՝ Բրահմային, Վիշնուին և Շիվային՝ իրենց փրկելու խնդրանքով: Երեք աստվածները իրենց բերանից դուրս են թողնում հսկա մի ամպ, որից առաջանում է Կալի աստվածուհին: Աստվածներից ստանալով զենք և հեծնելով առյուծին՝ Կալին մարտի է բռնվում ահռելի հրեշ-ցուլի հետ և թռչելով նրա վրա՝ նիզակով գամում է երկրին: Այնուհետև, առասպելները պատմում են, որ աստվածուհին, պայքարելով մյուս դևերի հետ, խմում է նրանց արյունը և խժռում մարմինը: Թերևս այս առասպելներն են Կալիին սարսափազդու կերպարով պատկերելու հիմնական պատճառը, քանի որ սիրելի մայր աստվածուհուն գանգերով կամ կտրված գլուխներով մանյակով պատկերելը առաջին հայացքից անհասկանալի է, չնայած ենթադրելի է, որ անհիշելի ժամանակներում նրան զոհաբերել են նաև տղամարդկանց:

Այսպիսով, *շակտիի* դրսևորումները համարվող մայր աստվածուհու կերպարները բազմաթիվ են, որոնցից մի քանիսին անդրադարձը արդեն իսկ ցույց է տալիս դրանց բազմազանությունը: Սակայն այդ կերպարների նույնիսկ հպանցիկ ուսումնասիրությունը հաստատում է այն կարևոր փաստը, որ շակտիականության մեջ իրականում աստիճանաբար զարգացել է իզական սկզբի՝ Շիվայի կամ այլ արական աստծու նկատմամբ գերակայության գաղափարը, որը հանգեցրել է ի վերջո **Մահադևիի** (Մեծ աստվածուհի) կերպարի առաջացմանը: Այս դեպքում աստվածուհին ներկայանում է իբրև ամեն ինչի սկիզբ, աշխարհի մայր, Բրահմայի, Շիվայի և Վիշնուի արարիչ, աստվածներ, որոնք կատարում են նրա կամքը: Հիմնականում շեշտադրելով իզական և արական սկզբունքների համագոյակցությունը և պտղաբերության համատեղ իրագործումը՝ *շակտիի* դրսևորումներից մեկն էլ դարձել է **Արդիանարին**՝ Շիվայի մարմնացումներից մեկը, որի մարմնի մի մասը տղամարդկային է, մյուս մասը՝ կանացի: Ընդհանրապես, ինչպես արդեն տեսանք, շակտիականության մեջ *շակտիի* դրսևորում աստվածուհիները հիմնականում առնչվում են Շիվայի պաշտամունքին: Սակայն այդ առնչությունները երբեմն ներդաշնակ չեն և բազմաթիվ առասպելներ և ավանդություններ են պահպանված, որոնք ներկայացնում են *շակտիի* և Շիվայի հականարտությունը, որում ոչ միշտ է, որ հաղթում է Շիվան: Օրինակ Կալիին երբեմն պատկերում են պառկած Շիվայի վրա պարող աստվածուհու կերպարով, որի մեկնաբանությունը հիմնականում այն է, որ Շիվան առանց *շակտիի* զուրկ է ստեղծագործ սկզբից, պասիվ է, սակայն *շակտին* նույնպես նրա կարիքն ունի, որի

¹ Կալիի մասին տե՛ս **Նույն տեղում**, էջ 223:

² Ասուրների և դևերի պայքարի, ինչպես նաև հինդուիզմի գաղափարական հիմքերից մեկը համարվող վեդայական կրոնի մասին մանրամասն տե՛ս **Պ. Բարսեղյան**, Հինդուիզմի գաղափարական ակունքները. վեդայական կրոն, Գավառի պետական համալսարանի գիտական հոդվածների ժողովածու, N 12, Երևան, 2010, էջ 216-224:

համար էլ Շիվան նրա հենարանն է: Շակտիականությանը հատկանշական է նաև այն, որ Շիվան, իբրև բարձրագույն սկիզբ, իրեն դրսևորում է միայն *շակտի* միջոցով, որն այս դեպքում ընկալվում է իբրև նրա արարչագործ ուժ:

Ամփոփելով պետք է նաև արձանագրենք, որ շակտիականության զարգացումը կապվում է նաև հինդուիզմում թանթրիզմի ձևավորման հետ, որտեղ կինը և իգական սկիզբն ու եներգիան ընդհանրապես աստվածացվում են՝ ներկայանալով բազմազան սիմվոլներով և կերպարներով, ինչպես նաև՝ դրանց նվիրված տարատեսակ ծիսապաշտամունքային արարողություններով և բարդ ու հակասական ուղղություններով:

Բանալի բառեր՝ Շիվա, Լակշմի, հինդուիզմ, շակտի, իգական աստվածություն, աստվածուհի:

ПОКЛОНЕНИЕ ИНДИЙСКИМ БОГИНЯМ

П. А. БАРСЕГЯН

Кандидат философских наук, доцент

Одним из трёх основных направлений современного индуизма является шактизм. Главной особенностью шактизма является предпочтение культа шакти - божественной женской энергии, которая выступает в различных персонификациях богини-матери (Девы). Они в основном считаются ликами шакти, поэтому их исследование должно проводиться в одном направлении, в русле шактизма. Культ этих богинь в разных регионах носит разные названия, и очень немногие имеют общеиндийское значение. Этим богиням относятся Лакшми, олицетворяющая счастье и процветание, сильная и мирная Парвати, символизирующая разрушение и творение Дурга, разгневанная и ужасная Кали и т.д. Культ шакти непосредственно связан с поклонением Шивы и подразумевает приоритет женского начала над мужским.

THE WORSHIP OF FEMALE DEITIES IN INDIA

P. A. BARSEGHYAN

Candidate of Philosophical Science, Assistant Professor

One of the main branches in contemporary Hinduism is Shaktism. The basic feature of shaktism is Shakti – the priority of worship of female divine energy which emerges in the different forms of Mother Goddess (Devi). They are generally considered to be manifestations of Shakti, which is why the study should be performed in one direction – in the form of Shaktism. The worship of those Goddess emerges in various names in different regions and only small number of them has Pan-Indian significance. This includes the Goddess of happiness and prosperity Lakshmi, and peaceful Parvati, Durga symbolizing destruction and creation, terrifying and violent Kali, etc. The worship of Shakti is directly connected to the worship of Shiva and supposes the prevalence of female over male substance.

Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի միաբանության ականավոր և բազմերախտ ներկայացուցիչ, բազմահմուտ աստվածաբան, գիտնական-հայագետ, բանասեր, մտավորական, Հայ եկեղեցու նախանձախնդիր ջատագով Կարապետ Տեր-Մկրտչյանը ծնվել է 1866թ. մարտի 29-ին Գողթն գավառի Ցղնա գյուղում, շարքային առևտրականի ընտանիքում: Նրա դաստիարակությամբ հիմնականում զբաղվել է մայրը, իսկ Հայ եկեղեցու կենդանի ավանդությունների, հոգևոր ու ազգային առաքելության հանդեպ սերը մանուկ Կարապետի հոգում սերմանել է մորեղբայրը՝ Հովհան ավագ քահանա Ատոմյանը:

Սկզբնական կրթությունն ստացել է տեղի ծխական, ապա՝ Ջաքաթալայի ծխական և գավառական դպրոցներում: Նրա ուշիմությունը և յուրահատուկ ընդունակությունները աննկատ չեն մնացել դպրոցների հոգաբարձության և մորեղբոր աչքից: Հանձին նրա տեսնելով Հայ եկեղեցու ապագա նվիրյալին, Ջաքաթալայի ազգային դպրոցի հոգաբարձությունը և Հովհան ավ. քահանա Ատոմյանը դիմում են Գևորգ Դ. Մեծագործ Կաթողիկոսին, խնդրելով «ընթերցասեր, ընդունակ, հեզ և աշխատասեր» Կարապետին «հոգեկան և մտաւորական մատակարարութեամբ» մասնակից դարձնել «ճեմարանի ազգալոյս ճառագայթից լուսոյն»: Հաշվի առնելով Արիստակես վրդ. Սեդրակյանի և Նախիջևանի հայոց հոգևոր կառավարչության միջնորդությունը և Ջաքաթալայի ազգային դպրոցի հոգաբարձության խնդրագիրը, Կարապետն «իբրև ձրիավարժ գիշերօթիկ» հրամանագրվում է ճեմարանի սան¹:

Ճեմարանում ուսանելու տարիներին նա ցուցաբերել է բարձր առաջադիմություն, աչքի ընկել պրպտելու և ուսանելու անհագ ձգտումով: Ավարտական դասարանում գրել է վրաց բաժանման և Հայ եկեղեցու ուղղափառ դավանության մասին երկու աշխատանքներ, որոնք արժանացել են Մակար Ա. Կաթողիկոսի «բարեհաճ հավանությանը»: 1888թ. հուլիսին «յոյժ գովելի» գնահատականներով Կարապետ Տեր-Մկրտչյանն ավարտում է ճեմարանը և ուսումնական խորհրդի կողմից արժանանում առաջնակարգ խրախուսական մրցանակի: Հաշվի առնելով նրա բացառիկ ընդունակությունները և նվիրվածությունը հոգևոր ծառայությանը, ուսումնական ավարտելուց հետո նա նշանակվում է ճեմարանի վերակացու և «Հայոց պատմություն», «Հայաստանի աշխարհագրություն» և «Քրիստոնեական վարդապետություն» առարկաների ուսուցիչ: Զուգահեռաբար նրան է վստահվում նաև Մայր Աթոռի մատենադարանապետի պաշտոնը:

Եկեղեցականի կոչում ընդունելու գործում նրա սերնդակիցների վրա անուրանալի է Մաղաքիա եպս. Օրմանյանի ազդեցությունը, որը Մակար Ա. Կաթողիկոսի հրավերով 1888 թ. աստվածաբանական առարկաներ է դասավանդել ճեմարանում²: Եվ

¹ Տե՛ս **Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան**: Գիրք ԺԶ, Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչեան (1866-1915): Փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածու (կազմ.՝ Գ. Ավագեան), Երևան, 2006, էջ 16-18 (այսուհետ՝ **Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան**, Գիրք ԺԶ):

² Այդ մասին Մաղաքիա արք. օրմանյանը մեկ տասնամյակ անց գրում է. «Կեանքիս լաւագոյն կէտը Էջմիածնի ուսուցչութիւնն էր ...», **Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան**, Գիրք ԺԵ Մաղաքիա

Ճեմարանի տասնհինգամյա պատմության կարևորագույն իրադարձություններից մեկը դարձավ այն, որ 1889թ. նորավարտ Կարապետ Տեր-Մկրտչյանը, Գևորգ Չորեքչյանը և սաներից Գարեգին Հովսեփյանը Ս. Էջմիածնի միաբանների շարքերը ընդունվելու խնդրագիր են ներկայացնում Ամենայն Հայոց Հայրապետին¹: Այդ մասին Կարապետ Տեր-Մկրտչյանը ավելի ուշ հավաստում է. «Հարկավ, մեզ հետ ոգևորում էին ու շատ ուրախացած մեր տեսուչը (Ա. Նահապետեան), մեր ուսուցիչները, երջանկայիշատակ Հայրապետը»²: Նույն թվականի հունիսի 17-ին ճեմարանի տեսուչ Արշակ Նահապետյանը, ճեմարանավարտ Կարապետ Տեր-Մկրտչյանը, Գևորգ Չորեքչյանի և ճեմարանի ուսանող Գարեգին Հովսեփյանը Ներսես եպս. Խուդավերդյանի կողմից ձեռնադրվում են ավագ սարկավագ³: Միաժամանակ, հաշվի առնելով Կարապետ սրկ. Տեր-Մկրտչյանի ունակությունները, Մակար կաթողիկոսը որոշում է աստվածաբանական գիտությունների մեջ կատարելագործվելու համար նրան ուղարկել Եվրոպա⁴:

Լայպցիգի, Հալլեի և Բեռլինի առաջնակարգ համալսարաններում Կարապետ սրկ. Տեր-Մկրտչյանը ուսանել է 5 տարի՝ ուսուցչապետեր ունենալով աշխարհահռչակ գիտնականներ Հառնակին, Լուսարդին, Վունդին, Գուբին, Ցահին, Մյուլլերին, Բրիգերին, Կաուչին, Հաուպտին, Լոոֆսին և այլոց⁵: Այդ տարիներին նա կատարելապես յուրացրել է նաև մասնագիտության համար անհրաժեշտ հին (հունարեն, եբրայերեն, ասորերեն, լատիներեն) և նոր (գերմաներեն, անգլերեն, ֆրանսերեն) լեզուներ, աշխատակցել գերմանական հանրաճանաչ "Christliche Welt" և "Chronik der Christlichen

արքեպիսկոպոս Օրմանեան Կոստանդնուպոլսի պատրիարք (1896-1908 թթ.), (փաստ. և նիւթ. ժողով., կազմ.՝ Սանդրո Բէրուդեան), Երևան, 2007, էջ 460 (այսուհետ՝ **Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան**, գիրք ԺԵ): Իսկ ճեմարանի սաներից ականավոր հայագետ Ն. Աղոնցը հավաստում է, որ Մաղաքիա Օրմանյանը «... կարողացավ ճեմարանը դնել որպէս մի տեղահան սյուն իր իսկական պատվանդանի վրա: ... Օրմանյան սրբազան թեւ մի տարի միայն դասախոսեց ճեմարանում, բայց այդ էլ բավական եղավ, որ պանծեցներ եկեղեցական բեմը, որպէս անկաշկանդ գործունեության վեհ ասպարեզ և ահա տարիների անպտուղ ծառը տվավ առաջին և առատ բերքը», **Ն.Գ. Աղոնց**, Մի էջ Կաթողիկոսության մերձավոր անցյալից, **Երկեր**, հ.Ձ, **Հրապարակախոսություն**, Երևան, 2012, էջ 46:

¹ Մակար Ա Կաթողիկոսին հղված 1889թ. հունիսի 14-ի դիմումի մեջ ասվում էր. «Ի մանկութենէ սնեալ և զարգացեալ գոլով մեր կրօնական ուսմամբք ի հոգևոր ճեմարանի Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, ներքին համոզմամբք մերովք որոշեալ ենք նուիրել զանձինս մեր ի կոչումն կուսակրօն հոգևորականութեան, վասն որոյ խնդրեմք և աղաչեմք զհոգևոր Տէրդ մեր և գլխաւորապետդ ամենայն Հայոց ընդունել զմեզ ի կարգ սրբակրօն միաբանից Ս. Սթոռոյս, առ որ ուխտեմք և խոստանամք զալ և մնալ հպատակութեամբ հրամանաց հոգևոր ծայրագոյն իշխանութեան Զերոյ», **Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան**: Գիրք ԺԶ, էջ 24: Իսկ «Մինչ այդ՝ շատ փորձեր էին եղել համոզելու ճեմարանաւարտներին, որ հոգևոր կոչումն ընդունեն, բայց դեռ ոչ ոք չէր ընդունել: Տարիներն անցնում էին, հին ժառանգաւորաց ուսումնարանը չկար այլ ևս ու նոր միաբաններ չէր տալիս ...», **Երուանդ Տէր-Մինասեանց**, Կարապետ եպիսկոպոս Տէր-Մկրտչեան: Կեանքն ու գործունեութիւնը (կաթողիկոսական ընտրութիւնների առթիւ), Մոսկուա, 1911, էջ 6 (այսուհետ՝ **Երուանդ Տէր-Մինասեանց**, Կարապետ եպիսկոպոս Տէր-Մկրտչեան: Կեանքն ու գործունեութիւնը):

² **Երուանդ Տէր-Մինասեանց**, Կարապետ եպիսկոպոս Տէր-Մկրտչեան: Կեանքն ու գործունեութիւնը, էջ 7-8:

³ Տե՛ս «Արարատ», 1889, Զ, էջ 353-354, 380-386:

⁴ Տե՛ս **Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան**: Գիրք ԺԶ, էջ 25-26:

⁵ **Կարապետ Տեր-Մկրտչյանի անձնական արխիւ**, Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, գ. 45, թղթ. 100, թ. 2-6 (այսուհետ՝ **Կարապետ Տեր-Մկրտչյանի անձնական արխիւ**):

Welt" կրոնական պարբերականներին, իր ուսուցչապետերի հանձնարարությամբ կատարել թարգմանություններ¹:

1889 թ. նոյեմբերի 27-ին Կարապետ սարկավազն ընդունվում է Լայպցիգի համալսարան, ուր ուսանում է «Համախոսութիւն Աստուածաբանական գիտութեանց», խորանուխ լինում «Ս. Գրոց գիտութեանց», Աստվածաշնչի մեկնության, քրիստոնեական բարոյագիտության և հունանիտար գիտությունների մեջ, ծանոթանում համալսարանի դասավանդման մեթոդիկային: Իսկ արձակուրդների ընթացքում շարունակում է գերմաներենի և հունարենի խորացված յուրացումը²: Դասընթացներն այստեղ հաջողությամբ յուրացնելուց հետո նա ընդունվում է Հալլեի համալսարան, խորացնում իր գիտելիքներն աստվածաբանության, աստվածաշնչագիտության, փիլիսոփայության, և քրիստոնեական բարոյագիտության մեջ: Ուսանելու տարիներին աստվածաբանական տրակտատներ է գրում Կաուչի, Հաուպտի և Լոոֆսի սեմինարներում: Պավլիկյանների մասին Ֆ. Լոոֆսի կողմից հանձնարարված թեման գրավում է Կարապետ սարկավազին և նա այդ ուղղությամբ աշխատանքները շարունակում է նաև հետագա տարիներին: Այստեղ ևս հաջողությամբ ավարտելով դասընթացները 1892թ. «աստուածաբանական ընթացքը ամփոփելու մտադրութեամբ» նա տեղափոխվում Բեռլին և ուսումը շարունակում տեղի համալսարանում³: Բեռլինում նա ունկնդրում է Ա. Հառնակին: Տարեվերջին փիլիսոփայության դոկտորի աստիճան ստանալու համար նա Լայպցիգի համալսարան է ներկայացնում «Պողիկեանք բիզանդական կայսրության մեջ եւ ցեղակից աղանդաւոր երևոյթները Հայաստանում»⁴ աշխատանքը, որը ջերմ արձագանք է ունենում գիտական շրջաններում և արժանանում է բարձր գնահատանքի: Կարապետ սարկավազը հաջողությամբ հանձնում է նաև գիտական աստիճան հայցելու համար պահանջվող բոլոր քննությունները և պաշտպանելով աշխատանքը, ստանում է **փիլիսոփայության դոկտորի աստիճան**:

Այդ առիթով փիլիսոփայության դոկտոր Կարապետ սարկավազը ոչ առանց հպարտության Վահան վարդապետին գրում է. **«Ես իմ ձեռքով եկածն արել եմ և ուրախ եմ, որ Ս. Էջմիածնի միաբանի վերարկուն առաջին անգամ իմ ուսերի վերայ աշխարհոջակ գիտնականների առաջ ելաւ և քննութեան դիմացաւ. յոյս ունեմ մեր սրբազան հայրերը այդ արարմունքը պատժի արժանի չեն համարի (ընդգծումը**

¹ Գերմանիայում ուսանելու տարիներին Կ. Տեր-Սկրտչյանը հայերեն է թարգմանել Հ. Դրյունոնի «Ամենալավ բանը աշխարհում» գրքույկը, որը 1891 թ. հրատարակվել է Թիֆլիսում, իսկ 1893 թ. Ա. Հառնակի և Դ. Գերհարդի հանձնարարությամբ գերմաներեն է թարգմանել «Ս. Պիոնի վարքը» և Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոյն Մարկիոնի» գործերը:

² Մանրամասները տե՛ս **Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան**: Գիրք ԺԶ, էջ 33-34:

³ **Նույն տեղում**, էջ 35: Այն, որ Կարապետ սարկավազը բավականին լրջորեն է վերաբերվել իր ուսումնառությանը, կարելի է հավաստել Մաղաքիա եպս. Օրմանյանին Բեռլինից ուղարկված նամակով, ուր նա գրում է. «Մեծ մայրաքաղաքում լինելով, բնական է, որ աւելի ընդարձակ և բազմակողմանի պարապմունքներ ձեռնարկէի, ո՛չ ի հարկէ շնորհս ծեմարանի այժմեան կառավորութեան (որոյ դիտումների մասին առաջուց գրել եմ), այլ տարբեր հայեացքով ու դիտումներով, որի հետևանքը յետոյ երևան կգայ. Նահապետ Հայր սուրբ իւր ժամանակին հակառակ էր այսպիսի բազմակողմանիութեան, բայց յուսամ, որ այժմ թէ՛ նա և թէ՛ ուրիշները այնքան հաւատ կունենան մեզ վրայ, որ մեզ ուղիղը դիտելու և կարևորն ընդունելու և անելու հասած համարեն», **նույն տեղում**:

⁴ Տե՛ս **Ter-Mkrtschian K.** Die Paulikianer im Byzantinischen Kaiserreiche und verwandte ketzerische Erscheinungen in Armenien. Leipzig, 1893:

մերն է՝ Ա. Բ.)»¹: Եվ խնդրում է նաև ջանքեր գործադրել, որպեսզի իրեն ետ չկանչեն և թույլ տան ավարտել ուսումը: Նաև միաժամանակ հորդորում է. «... ամեն ջանք գործ դրեք տղայոց ուղարկել տալու, գոնե Գարեգինին. **հունձք բազում են, մշակ, մշակ է պետք** (ընդգծումը մերն է՝ Ա. Բ.)»²: Կարապետ սարկավազը նաև հավաստիացնում է, որ եթե ինքն ու իր ընկերները կարողանան լիարժեք կրթություն ստանալ, ապա վերադառնալով ավելի մեծ օգուտ կբերեն Մայր Աթոռին և «... **մի օր Աստուածով Ս. Էջմիածնի Աթոռի շուրջ մի շարք վեղարաւոր դոկտորներ ժողոված կտեսնէք** (ընդգծումը մերն է՝ Ա. Բ.)»³:

1893 թ. Խրիմյան Հայրիկիը Կարապետ Տեր-Մկրտչյանին թույլ է տալիս ևս մեկ տարի շարունակել ուսումը: Ուսումնատենչ սարկավազը նախապես մեկնում է Տյուբինգեն և ծանոթանում Կաթոլիկ եկեղեցու հիմնախնդիրներին, ապա անցնում է Փարիզ և Սորբոնի համալսարանում ունկնդրում է հռչակավոր կաթոլիկյան աստվածաբան Լ. Դյուշենին, մասնակցում Ա. Կարիերի հայագիտական սեմինարներին: Որպես ազատ ունկնդիր նա մասնակցում է նաև Կոլլեջ դը Ֆրանսի բողոքական աստվածաբանության ֆակուլտետի դասընթացներին, ուսումնասիրություններ և թարգմանություններ կատարում ազգային մատենադարանում: Այդ ամենին զուգընթաց Կարապետ սարկավազը Փարիզի հայոց մատուռում նաև պատարագում է և կատարում քարոզի առաջին փորձերը⁴: 1894թ. մեկ ամսով մեկնում է Լոնդոն, ծանոթանում քրիստոնեական բարեգործական կազմակերպությունների ծավալած գործունեությանը, աշխատում թանգարաններում: Ապա կրկին վերադառնում է Գերմանիա, այս անգամ՝ Մարբուրգ, որտեղ համալսարանի աստվածաբանության ֆակուլտետ է ներկայացնում մեկ տարի առաջ Լայպցիգում հրատարակված «Պողիկեանք բիւզանդական կայսրության մէջ եւ ցեղակից աղանդաւոր երևոյթները Հայաստանում» աշխատությունը և թույլտվություն ստանում քննություններ հանձնելու աստվածաբանության մագիստրոսի աստիճանի համար: Այս անգամ ևս հաջողությամբ «... քննութիւն բռնելով աստուածաբանութեան բոլոր ճիւղերից՝ Կարապետ սարկաւազն ստացաւ Լիցենցիատի աստիճան»⁵:

Ի վերջո, հինգ տարիների պրպտուն աշխատանքի փայլուն հաջողությամբ 1894 թ. օգոստոսին Եվրոպայում բարձր գնահատանքի և գիտական կոչումների արժանացած Կարապետ սրկ. Տեր-Մկրտչյանը Մայր Աթոռին ծառայելու բուռն ցանկությամբ լցված վերադառնում է Հայրենիք: Ճանապարհին կանգ է առնում Վենետիկում և Կ. Պոլսում:

¹ **Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան**: Գիրք ԺԶ, էջ 36: Նա պարզաբանում է նաև, որ «... այդ մեր Արշակի (Տեր-Միքելյան՝ Ա. Բ.) տեսութիւնն է, թէ ով դոկտոր եղաւ, աւարտել է, էլ սովորելու բան չունի, **ես դեռ շատ ունեմ, չէ՞ որ ես աստուածաբան եմ և ո՛չ թէ փիլիսոփա**, սա մի միջանկեալ մի բան էր (ընդգծումը մերն է՝ Ա. Բ.)», **նույն տեղում**, էջ 37:

² Տե՛ս **Կարապետ Տեր-Մկրտչյանի անձնական արխիվ**, գ. 45, թղթ. 100, թ. 3-4:

³ **Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան**: Գիրք ԺԶ, էջ 37:

⁴ Տե՛ս **Երուանդ Տեր-Մինասեանց**, Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչեան: Կեանքն ու գործունեութիւնը, էջ 11-12:

⁵ **Նույն տեղում**, էջ 13: Այս պարագայում արժանահիշատակ է այն, որ «Թէպէտ համալսարանի կանոնադրութեամբ Լիցենցիատի քննութիւն տուողը պէտք է որոշ դաւանական բանաձև ընդունէր (ի հարկէ բողոքական ոգով), և ուրեմն նրան իբրև օտարադաւանի պէտք է թույլ չ'տրուէր քննութիւն բռնելու, **սակայն ֆակուլտետը, որպէս առաջին դէպք և բացառութիւն, յատկապէս ի նկատի առնելով Կարապետ սարկաւազի արտաքոյ կարգի ընդունակութիւնները, միջնորդեց «Դաւանութեանց» մինիստրութեան առաջ, որ նրա համար բացառութիւն լինի. պրոֆեսոր Վայսի օգնութեամբ, որ ամենաբարձր եկեղեցական աստիճան ունեցողն էր մինիստրութեան մէջ, միջնորդութիւնն յարգուեց և խնդիրն անցաւ (ընդգծումը մերն է՝ Ա. Բ.)», **Նույն տեղում**:**

Վեներտիկում անցկացրած մի քանի օրերի ընթացքում նա ծանոթանում է Մխիթարյան միաբանության անդամների, նրանց գործունեության և հսկայածավալ գրադարանի հետ, աշխատում տեղի հարուստ մատենադարանում: Կ. Պոլսում օթևանելով Անտոնյան Միաբանությունում, տեղի մատենադարանի ձեռագրերի ուսումնասիրության ժամանակ ուշադրություն է դարձնում «Գիրք թղթոց» նշանավոր ձեռագրի վրա, խնդրում է ընդօրինակել և ուղարկել Մայր Աթոռ¹: Այնուհետև մեկնում է Արմաշ, ուր վանահայր և վերատեսուչ էր Մաղաքիա Օրմանյանը, որտեղ էլ ամենայն հավանականությամբ ծանոթացել է «հավատավոր օրմանյանական» Բաբկեն Կյուլեսերյանի հետ²:

1894թ. աշնան սկզբին գործելու եռանդով լեցուն Կարապետ սրկ. Տեր-Մկրտչյանը վերադառնում է Մայր Աթոռ և սեպտեմբերի 11-ին առաջին խումբ ճեմարանավարտ սարկավագների (Բենիկ, Հուսիկ, Եզնիկ, Տիրայր) և Վահան Դադյանի հետ **ձեռնադրվում է կուսակրոն քահանա**: Ձեռնադրվելուց առաջ նա իր և ընկերների անունից ուխտի գիր է արտասանում Գևորգ Դ Հայրապետի շիրիմին, որտեղ մանրամասն ներկայացնում է այն խոհերն ու ապրումները, որոնք պաշարել էին իրենց պատմական այդ պահին³:

1894թ. հոկտեմբերին Մկրտիչ Ա Խրիմյան Կաթողիկոսը Կարապետ արքեպիսկոպոսին նշանակում է Գևորգյան ճեմարանի տեսչի օգնական (փոխտեսուչ), ինչպես նաև աստվածաբանական ու կրոնական առարկաների ուսուցիչ:

Կարապետ արքեպիսկոպոսի նոր շունչ և նոր ոգի է հաղորդել ճեմարանական կրթությանը: Այդ մասին նրա սաներից Երվանդ Տեր-Մինասյանը վկայում է «Կրօնի դասերի վրայ

¹ Հայ եկեղեցու մեծարժեք դավանաբանական այդ ժողովածուն 1901թ. տպագրվել է Թիֆլիսում:

² Տե՛ս Վալերազեր հայ եկեղեցու պատմութեան: Գիրք ԺԶ, էջ 5:

³ «Շիրիմ, որ մեր բարերար հօր նշխարներն են ամփոփում. ահիւ և դողութեամբ ենք մօտենում քեզ այս վճռական խորհրդաւոր պահուն կրկնելու և երեքկնելու մեր ուխտը՝ ուխտ սրբազան հաւատարմութեան և անքակտելի հաստատութեան. Դո՛ւ մեզ վստահութիւն ներշնչիր մեծ մեծ պարտքերի մի այնպիսի ծանր լուծ քաղցր հեշտութեամբ մեզ վրայ առնելու: ... Օրհնի՛ր մեր ուխտը և բարեխօս եղիր Նորա առաջ, որ ոչինչը ինչ դարձնել կարող է, տկարը զօրացնել, անարժանը նուիրագործել և արժանի կացուցանել: Նա՛ տայ մեզ կարողութիւն սրբութեամբ սկսելու և կատարելու: Հայաստանեայց Սրբազնագոյն Հովուապետի, մեր մեծագոյն Հայրապետաց արժանընտիր յաջորդի ձեռն ենք յանձնում մեր այս սրբազան ուխտի կնիքը, կրկնելով իւր առաջ ուխտ մտադիր հնազանդութեան ... Հայոց Հայրիկը, որ ասես մեր երջանիկ նախնեաց շարքից է իջել, հայ կրօնաւորի տիպարը կենդանի օրինակաւ մեր առաջը նկարելու. որի սիրտը միշտ վառ է եղել հայ անուան սիրոյ կրակով, որի բերանում միշտ կենդանի է եղել սուրբ աւետարանի ճշմարտութեան խօսքը՝ Նա՛ թող ներշնչէ մեզ այն հոգին, որ մարդկանց հոգիները սիրով կապել, ճշմարտութեամբ ղեկավարել գիտէ: Անտէր ազգի հոգսերու ու վշտերու ծանրութեան ներքոյ ճերմկցած ալի՛ք, մեր երիտասարդական անձնապատկանութիւնը մինչև գետին է խոնարհում Ձեր պատկառելի վսեմութեան առաջ, Ձեզ ենք կամենում հետևել հեզ և խոնարհ սրտով, ամբասիր ու բարեբեր մի կենաց առաջնորդ մեզ եղէք: Օրհնեցէ՛ք մեզ և Դուք, Սրբազան Հայրեր, Ս. Էջմիածնի հնօրեայ միաբանութիւն ... օրհնեցէ՛ք և աղօթեցէք, որ այդ հայրերի շաւղովն ընթանալ նոր ուժով, հին, բայց և միշտ նոր, կենդանի, հարազատ և կենդանարար ոգին արծարծել կարող լինինք: Հապա դո՛ւ, հայոց ժողովուրդ, որ այսպէս հետաքրքիր աչքերով դիտում ես մեզ և պիտի շարունակես դիտել ու քննել մեր իւրաքանչիւր քայլափոխը. որ անտուն անտէր գաղթականից սկսած մինչև ճոխ պալատների մեջ զուարճացող մեծատունը թշվառութեանց ու մոլորութիւնների մի ծով ես ներկայացնում, բռնում ես անհամար վերքեր, որոնց սպեղանի, վշտեր, որոնց սփոփում պէտք է և մատով ցոյց ես տալիս - ահա՛ մեր հովիւներն ու վարդապետները ... Տե՛ս, ժողովուրդ, հայի արիւն արցունքը թող լինի մեր ուխտի չորրորդ կնիքը, քո հառաչանքը երբէ՛ք դադար չ'տայ մեզ թմրութեան անկողնի վրայ, ընդոստ վեր ելնենք, Կայենի նման աստանդական շրջենք, եթէ քո ցաւերը տեսնենք ու անտարբեր մնանք ...», **Երուանդ Տեր-Մինասեանց**, Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչեան: Կեանքն ու գործունեութիւնը, էջ 15-17:

մինչեւ 18⁹⁴/₉₅ ուս. տարին մենք սովորել էինք նայել իբրեւ զուարճութեան դասերի վրայ եւ մտքերովս չէինք անցկացնում, թէ ուրիշ վերաբերմունք էլ հնարավոր է: Բայց շուտով զգացինք, որ ո՛չ միայն ուսուցչի վերաբերմունքն է փոխուած դեպի իւր առարկան, այլ և նրա ազդեցութեամբ նաև մերը»¹: Կարապետ արեղան կարողացել է կրոնական և աստվածաբանական առարկաների նկատմամբ իր սաների մեջ հետաքրքրություն արթնացնել, առաջնորդել նրանց դեպի Հայ և ընդհանրական եկեղեցու նշանավոր հայրերի, ինչպես նաև եվրոպական ժամանակակից գիտնականների գործերը: Նա իր սաների կողմից ընկալվել է որպես բանիմաց, խոհուն ու եռանդուն անհատականություն և աստվածաբան, ճշմարիտ քրիստոնեական ոգու դաստիարակ: Երվանդ Տեր-Մինասյանը վկայում է. «... Կարապետ վարդապետը իսկապէս կոչուած էր կրօնի ուսուցիչ լինելու՝ այդ բառի ամենալաւ իմաստով: Նրա դասերի ժամանակ մենք զգում էինք, որ իւր ասածների ճշմարտութեանը խորապէս համոզուած մի անձնաւորութիւն է կանգնած մեր առաջ, որ իւր անհատականութեան ուժով մեզ ևս աշխատում էր նոյն ճշմարիտ քրիստոնեական ոգով դաստիարակել ... Մեր աչքի առաջ, ծանր երկունքով ծնունդ էր Կարապետ վարդապետը բարոյական գաղափարները, աստիճանաբար զարգացնում և մեր ըմբռնողութեանը այնպիսի ձևով մատչելի կացուցանում, որ նրա իւրաքանչիւր խօսքը անջնջելի կերպով խորապէս տպաւորում էր մեր մտքում և սրտում: ... Երբ նա մարգարէների մասին էր խօսում, այնպիսի սրբազան ոգևորութեամբ փայլում էր նրա դէմքը, որ կարծում էինք թէ այդ մարգարէներից մէկը ահա կանգնել խօսում է մեզ հետ: ... Այո՛, նեղսիրտ մոլեռանդի մէկը չէր կանգնած մեր առաջ, այլ մի հանդուրժող, խոհուն գլուխ, որ գիտէր ամեն տեղից օգտակարն ու կարևորը վերցնել»²:

Բազմակողմանի կրթությունը նրան թույլ է տվել «ամենահին և ամենանոր գիտութիւն աստվածաբանութիւնը» սաներին մատուցել մասնագիտական այնպիսի որակով և մանկավարժական հմտությամբ, որ կարողացել է «... Եւրոպական արդի գիտութեան եզրակացութիւններն այնպէս ըմբռնելի կացուցանել մեզ, որ մենք նախնեաց յարգը չ'մոռանալով եւ նրանց աւանդը սուրբ պահելու ձգտումով լցուած՝ միանգամայն նորագոյն գիտութեան աշակերտ էինք դառնում»³: Ճեմարանում դասավանդելու այս կարճատև ընթացքում Կարապետ արեղայի ծավալած գործունեությունն անտես չի մնացել: Արդեն 1895թ. փետրվար 25-ին Հայրապետական կոնդակով նրան տրվել է **վարդապետական աստիճան**, իսկ հոկտեմբերի 12-ի մեկ այլ կոնդակով **նա կարգվել է Մայր Աթոռի «Ուսումնական վարչական հանձնաժողովի» անդամ**⁴: Կարապետ վարդապետի մասնագիտական հակումները բնորոշող մեկ այլ փաստ է այն, որ 1897թ. ամառային արձակուրդներին ուղղափառ աստվածաբանությանը և աստվածաբաններին մոտիկից ծանոթանալու նպատակով այցելել է Կիևի, Մոսկվայի և Պետերբուրգի հոգևոր ակադեմիաներ⁵:

Մանկավարժական գործունեությանը զուգընթաց 1894թ. դեկտեմբերից Վեհափառ Հայրապետի կոնդակով Կարապետ արեղան ստանձնում է նաև «Արարատ» ամսագրի

¹ Նույն տեղում, էջ 23:

² Նույն տեղում, էջ 24-26:

³ Նույն տեղում: Նա ուսուցանել է նաև, որ «Թէև Լուսինը շատ մեծ մարդ է, բայց ինձ համար ավելի մեծ նշանակութիւն ունին և ինձ աւելի են ոգևորում են Մեսրոպ, Սահակ, Ներսէս և այլն», **նույն տեղում**:

⁴ Տե՛ս **նույն տեղում**, էջ 17-18:

⁵ Տե՛ս **նույն տեղում**, էջ 19-20:

կրոնական բաժնի խմբագրի, իսկ 1897թ. դեկտեմբերից մասն` խմբագրի պաշտոնը¹: Այս նոր և պատասխանատու պարտականությունը ստանձնելով Կարապետ վարդապետը նկատում է, որ «Արարատ»-ի ընթացքը չափից աւելի ենթակայ է եղել բախտի բերման ուստի և ցարդ չէ ստացել մի որոշ տիպար ...»² և իր գերագույն նպատակն է համարում հաղթահարել այդ «անկերպարանությունը» և «նրան տալ իրեն վայել տեղ, դիրք և կոչում»: Նա մաս պարզաբանում է. «Քանի որ «Արարատ»-ը **կրօնական** թերթ է, ուստի մա պետք է հոգայ կրոնական գիտութեանց և կրօնական զարգացման բարգավաճման համար: Կրօնական գիտութիւնների ծանօթութեան հետ մա պիտի ձգտի և հայկական եկեղեցու կրօնական գրականութեան ուսումնասիրութեան»³ և հավաստում է. «Արարատ»ը եկեղեցական թերթ է, նորա առաջին խնդիրն է բնականաբար եկեղեցական կեանք արծարծել, կրօնական ոգին կենդանի պահել, քրիստոնէական-բարոյական սկզբունքներ տարածել եւ հաստատել.»⁴: Եվ ինքն էլ այդ գործուն օրինակ ծառայելով` «Արարատում» մեկը մյուսի հետևից հրատարակում է պատմաաստվածաբանական, դավանական, կրոնաբարոյական, եկեղեցագիտական բնույթի տասնյակ ու տասնյակ արժեքավոր հոդվածներ, որով է՛լ ավելի բազմապատկեց հայ իրականության մեջ «եվրոպական իմաստով և չափանիշներով կրոնական միակ և լուրջ ամսագրի» հեղինակությունը: Դրանից զատ համարելով, որ «առհասարակ անտանելի է ժամանակի ամենատգեղ երևոյթներից մէկը` հրապարակային կռիւ հոգեւորականների, Մայր Աթոռի միաբանների մէջ», մա կտրականապես դեմ դուրս եկավ «Արարատը» վեճերի և անձնական հաշիվների ասպարէզ դարձնելու» արատավոր պրակտիկային⁵:

Այդ շարժառիթների թելադրանքով նրա խմբագրության տարիներին «Արարատը» թևակոխեց իր պատմության նոր, ամենաբեղմնավոր շրջանը⁶` դավանաբանական, մեկնաբանական, կանոնական, ծիսական, պատմաեկեղեցական, կրոնաբարոյական և հայագիտական հիմնահարցերի ուսումնասիրության և հրատարակման տեսանկյունից: Այդ ամենով ոչ միայն հաղթահարվեց հանդեսի նախկին «անկերպարանությունը», այլև որակապես նորացվեց նրա «ընդհանուր դիմագիծը և գաղափարական բովանդակությունը»` մանավանդ աստվածաբանական և կրոնաբարոյական հարցերի ուսումնա-

¹ Տե՛ս «Արարատ», 1894, ԺԲ, էջ 388-389:

² «Արարատ», 1895, Ա, էջ 30: Նա մաս հավելում է. քանի որ «Արարատ»-ը մշտական աշխատակիցներ չուներ, ապա «... ով նորա խմբագրութիւն յանձն է առնում, պէտք է ի նկատի առնէ, որ երբեմն (մանաւանդ ամառուայ ամիսներին) ստիպուած կարող է լինել նորա համարի ամբողջ միւթը գետնի տակից հանելու», «Արարատ», 1902, Ե-Զ, էջ 501:

³ «Արարատ», 1895, Ա, էջ 31:

⁴ «Արարատ», 1902, Ե-Զ, էջ 504:

⁵ Տե՛ս Կարապետ եպս. Տեր-Մկրտչեան, Երկերի ժողովածու, պրակ Ա, Ս. Էջմիածին, 2008, էջ 334: Այդ համատեքստում բնութագրական է մաս Կարապետ վարդապետի հետևյալ պնդումը. «Ինքն ըստ ինքեան տգեղ բան է, որ մարդ հրապարակի վերայ եւս, զուտ ուսումնական խնդիրներում, իւր կրքերը սանձել չկարողանայ, **աւելի տգեղ է, երբ այդ անողը մի վարդապետ է** (ընդգծումը մերն է՝ Ա. Ք.)», **նույն տեղում**:

⁶ «Արարատի» վերագարթոնքը կապված էր Մայր Աթոռի «գերմանական կրթութեամբ օժտուած» երիտասարդ, խոստումնալից և հմուտ աստվածաբանների գործունեության հետ, որն ասպարէզ էր իջել հայ ժողովրդի կրոնական, մշակութային, հայրենասիրական զարթոնքին նվիրվելու, ծառայելու խոստումով ու կոչումով: Աստվածաբանների այդ սերնդի գլուխ կանգնած էր Կարապետ վարդապետ Տեր-Մկրտչյանը, որը կրոնին, բարոյականությանը նայում էր կյանքի տեսանկյունից` կրոնը համարում էր ժողովրդի առաջադիմության անհրաժեշտ ուժ, որը ենթակա է քննության ու վերլուծության, տե՛ս **Գիւտ աբեղայ**, Կարապետ եպիսկոպոսը (Տ. Մկրտչեան) իբրեւ հոգեւորական, Ս. Էջմիածին, 1917, էջ 19:

սիրության բնագավառում: Կարապետ վարդապետի ջանքերով «Արարատն» սկսեց պարբերաբար հրատարակել նոր՝ **«Յաւելուած» բաժինը**, որը գերազանցապես բովանդակում էր հայ եկեղեցու դավանաբանությանը վերաբերող հնագույն բնագրեր և դրանց վերաբերյալ աստվածաբանական և գիտաքննական ուսումնասիրություններ¹: Այդ ամենին զուգընթաց նա «Արարատում» մեծ տեղ է հատկացրել նաև «ընդհանուր եկեղեցական խնդիրների վերաբերութեամբ» նյութերի պարզաբանմանը, կարևորելով նաև «օտար եկեղեցիների մէջ տեղի ունեցող նշանաւոր երեւոյթների» հրապարակումը, որի նպատակն էր «... նոցա կենդանի օրինակով ցոյց տալ, թէ ինչ ոյժ ունի քրիստոնէութիւնը, ի՛նչ գործունէութիւն է ցոյց տալիս, ի՛նչ հարցեր է մէջ տեղ բերում, եւ ի՛նչ միջոցներ գործ դնում քաղաքակրթուած աշխարհի հրապարակի վերայ՝ իւր գերագոյն նպատակին հասնելու համար»²:

Բազմադրյուն վարդապետը խմբագրական գործունեության ընթացքում մեծապես կարևորել է նաև «Արարատի» դերը ժողովրդի բարոյական դաստիարակության գործում: Այս հարցում աստվածաբանի համոզումն այն է, որ «Արարատը» լինելով եկեղեցական մի մեծ հաստատության ներկայացուցիչ, «... Քրիստոսի ծառան է, եւ «հասարակաց կարծիքը» չպէտք է կարողանայ նորան շեղել իւր ուղիղ ճանապարհից»³: Այդ ամենին զուգընթաց նա պարզաբանում է նաև. «Արարատ»ը *կրոնական* թերթ է, ուստի նա պէտք է հոգայ կրօնական գիտութեանց և կրօնական զգացմանց բարգավաճման համար: Կրօնական գիտութիւնների ծանօթութեան հետ նա պիտի ծգտի և հայկական եկեղեցու կրօնական գրականութեան և ուսումնասիրութեան»⁴: Միաժամանակ, եկեղեցու և ազգի շահերին ծառայելու իր երդմանը հետամուտ Կարապետ վարդապետը հավաստում է, որ «մեր միակ եկեղեցական թերթի պարտքն է իսկապես սուր աչքով հետևել ժողովրդական կեանքին, մաքառել նորա մէջ երևան եկող վնասակար ազդեցութիւնների դէմ, անթարթ աչքով հետևել եկեղեցու պաշտոնյանների գործունեութեանը և առաջնորդել նորանց միշտ դէպի լաւը»: Այդ հիման վրա նա նաև վստահեցնում է, որ «Արարատը» անհրաժեշտաբար պէտք է լինի նաև գրական և պատմական մի թերթ, «... որ լոյս սփռէ մեր պատմութեան և գրականութեան մութը և դեռ անծանօթ կէտերի վրայ»⁵:

Քաջածանոթ լինելով ժամանակի հայկական դպրոցների վիճակին և ուսուցիչների պատրաստվածությանը, Կարապետ վարդապետը «Արարատի» էջերում մեծ տեղ է հատկացնել նաև հայ ուսուցիչներին, քանի որ «... մեր գրականութեան մէջ մի ժամանակ առատաիւս մանկավարժական աղբիւրներն էլ ցամաքած են, ուստի այդ հանգամանքն էլ կողմնակի պարտք է դնում «Արարատ»ի վրայ հոգ տանել իւր պարտաւորեալ ընթերցողների պահանջներին գոհացնել»⁶: Ժամանակակիցների վկայությամբ Կարապետ վարդապետն «Արարատում» շարունակ առաջնորդողներ է տպագրել՝ արծարծելով օրվա հրատապ հարցերը, ինչպես նաև պահանջվող մակարդակով պատասխանել է Հայ եկեղեցու դերի նսեմացմանը միտված ժամանակի

¹ Այդ կապակցությամբ Կարապետ վարդապետն առանձնահատուկ կերպով շեշտում է, որ «Ա. Էջմիածնի բերանը յանցաւոր կը լինի, եթէ վանքի հարուստ ձեռագրատանից լոյս չընծայէ թագնուած եւ անյայտ գանձեր», **«Արարատ»**, 1895, Ա, էջ 31:

² **«Արարատ»**, 1902, Ե-Զ, էջ 504:

³ **Նույն տեղում**, էջ 506:

⁴ **«Արարատ»**, 1895, Ա, էջ 31:

⁵ **Նույն տեղում**: Այդ մոտեցումը նա հիմնավորում է նաև նրանով, «... որ ցարդ հայկական պատմութեան և գրականութեան ուսումնասիրութիւնը միակողմանի և օտար կրօնական ուղղութեամբ է կատարուած», **Նույն տեղում**:

⁶ **Անդ**:

մամուլում տպագրված հոդվածներին: Նա ցանկանում էր, որ «Արարատ» ամեն մի հայի համար «անհրաժեշտ թերթ դառնայ»: Եվ իրապես, նրա խմբագրության օրոք «Արարատ» իր հարուստ, բազմաժանր բովանդակությամբ կրոնական-բարոյական և հասարակական հարցերը ավելի կենսական, ավելի լուրջ, ավելի ժամանակակից ոգով է լուսաբանել: Այդ ամենով, **Կարապետ վարդապետը նոր խոսք և հոգևոր նոր փայլ է հաղորդել «Արարատ» ամսագրին**, որը ժամանակակիցների վկայությամբ «կրոնական և գիտական տեսակետով» հանդես էր գալիս «եվրոպական ամսագրի» որակով¹:

Կարապետ Տեր-Մկրտչյանի անհուն եռանդը, հսկայական աշխատասիրությունը ու մտավոր կարողությունները հաշվի առնելով Խրիմյան Հայրիկը **1899թ. հունիսին նրան նշանակում է ճեմարանի տեսուչ**²:

Ինչպես վկայում են ժամանակակիցներն ու գործընկերները, այդ աշխատանքում ևս Կարապետ վարդապետն «անգուգական» է եղել: Քաջ գիտակցելով իրեն հանձնարարված գործի վիթխարի պատասխանատվությունը, նա իր կարողություններն ու եռանդը անմնացորդ ներդրել է հոգևորական նոր սերնդի պատրաստման ու դաստիարակության գործին: Գեմարանի հոգեգավակը և նվիրյալը լինելով՝ նա քաջ գիտակցել է «ուսումնական տեսակետից» հաստատությանը «բարձրագույն դպրոցի կերպարանք» հավասարապես նաև՝ «ներքին և արտաքին պահանջներին բաւականութիւն տալու» հրատապ և խիստ կարևոր գործն իրականացնելու նպատակներն ու խնդիրները: Գեմարանը պահանջվող մակարդակ ունեցող բարձրագույն հոգևոր կրթության կենտրոն դարձնելու Կարապետ վարդապետի ծրագրային պահանջներից առաջինը եղել է հետևյալը. «... հոգևոր կոչումը սիրելի ու մատչելի դարձնել կարելի էր միայն հոգևոր կրթութիւնը, կրօնի ուսուցումը զօրացնելով. **ճեմարանը բարձրագույն դպրոց էր կոչուում, ուրեմն և կրօնի բարձրագույն ուսում պէտք է աւանդուէր այնտեղ**, որ մինչեւ այդ ժամանակ չէր եղել (ընդգծումը մերն է՝ Ա. Ք.)»³: Ինչպես և բնորոշ է նրա լայնախոհությունն ունեցող անհատին, նա կրթված ճեմարանական պատրաստելու համար պարտադիր է համարել նաև «ընդհանուր կրթության» անհրաժեշտությունն ու կարևորությունը, բայց նույնքան աներկբա է համարել նաև **հոգևոր-կրոնական ուսուցման առաջնային լինելը**: Այդ տեսանկյունից նա էապես նպաստեց այն բանին, որ «... ճանապարհ հարթուեցաւ ճեմարանի ու Սիաբանութեան մէջ: **Սիաժամանակ հոգ տարուեցաւ մի ուրիշ մեծ կարիք լցուցանելու մասին** (ընդգծումը մերն է՝ Ա. Ք.)»⁴, որով ականավոր հոգևորականը շեշտադրում էր իր ծրագրային հաջորդ՝ **կադրային հարցի** լուծման հրամայականը:

¹ «Արարատի» խմբագրի պաշտոնում նրան փոխարինած Գարեգին վրդ. Հովսեփյանը հավաստում է. «... եթե այսօր «Արարատ»ը կրօնական եւ գիտական տեսակետով որպէս եւրոպական ամսագիր մեր ձեռքն է անցնում, գլխաւորապէս պարտական ենք նախկին խմբագրի (Կարապետ Տեր-մկրտչյանի՝ Ա. Ք.) անդուլ աշխատանաց», «Արարատ», 1900, Ա, էջ 19: Գեմարանավարտ հայագետ Խ. Կանայանը ևս հավաստում է, որ Կարապետ վարդապետի «... խմբագրության ժամանակ «Արարատ»-ը վերին աստիճանի հետաքրքրական ամսագիր էր», Խ. Կանայան, Իմ հուշերը Գևորգյան ճեմարանից, «Էջմիածին», 1964, Զ, էջ 31:

² «Արարատ», 1899, Է, էջ 291: Գեմարանի տեսչի աշխատանքային ծանրաբեռնվածության պատճառով Կարապետ վրդ. Տեր-Մկրտչյանը հրաժարվել է «Արարատի» խմբագրի պաշտոնից և Մկրտիչ Խրիմյան Հայրապետը նոր խմբագիր է նշանակել Գարեգին վրդ. Հովսեփյանին, «Արարատ», 1900, Ա, էջ 19:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 515:

Այս հիմնահարցի լուծման միակ ճանապարհը նա տեսնում է **ճեմարանում կրոնի բարձրագույն ուսման մակարդակը բարձրացնելու մեջ**, ինչը, նրա համոզմամբ, թելադրում էր «ուսուցիչներ պատրաստել ճեմարանի սաներից»։ Նա հավելում է նաև, որ «...այդ միտքը առաջ ևս եղել էր, բայց չէր իրագործուել գլխավորապես այն պատճառով, որ վստահութիւն չունէին, թէ աշխարհական անկախ մարդը ազգային հաշուով համալսարանական կրթութիւն ձեռք բերելուց յետոյ կգայ անպատճառ ճեմարանին կծառայէ։ Այժմ՝ երբ կուսակրօն սաներ կային՝ այդպիսի կասկած չէր մնում այլեւս»¹։ Ծրագրային այդ մոտեցմամբ էր պայմանավորված նաև ճեմարանի տեսչի հետևողական կադրային քաղաքականությունը։ Այս հարցում նա առաջնային է համարել մասնագետների գիտական պատրաստվածությունն ու մանկավարժական հմտությունը և անվերապահ մերժել է մոդայիկ դարձած «կուսակցական» պատկանելությամբ ընտրությունը։ Նրա առաջադրմամբ 1901թ. ճեմարանի փոխտեսուչ է նշանակվել Դուսիկ վրդ. Ջոհրաբյանը, իսկ Մայր Աթոռի միաբաններ Եզնիկ և Մամբրե վարդապետները համալրել են դասախոսների շարքը²։ Եվ իր պարտքի խոր գիտակցումով Դայոց Կաթողիկոսին ներկայացվող հաշվետվության մեջ նա հիշատակում է. «... ճեմարանի վարիչները գերադասել են ձեռքից եկածն անել, քան ամեն տեղի ու անտեղի պահանջի ականջ կախելով՝ ուժերը ցրուել և ո՛չ մի նպատակի չհասնել։ Թէ որքան նոքա իրենց նպատակին հասել են, կամ թէ ինչ չափով բարւոք վիճակի մէջ է այժմ ճեմարանը՝ դատել իրաւունք չեմ համարում ինձ ... կարելի էր այն յիշել, որ նորա այժմեան 19 պաշտօնեաներից 6 հոգի միայն իւր սաներից չեն. մնացած 13 հոգին աւելի կամ պակաս չափով վայելել են նորա խնամքը, և ուրեմն ենթադրել պէտք է, որ ծառայում են նորան սրտի մտօք»³։

Անդրադառնալով ճեմարանի ապագայի տեսլականին, Կարապետ Եպիսկոպոսը հռչակում է տեսչության ծրագրային հետևյալ հիմնադրույթը. «... Վարչութեան ձգտումն է եղել ճեմարանի ուսման ծրագիրը մօտեցնել պետութեան իւր հոգեւոր ճեմարանների համար մշակած ծրագրին՝ **կրօնի ուսուցման կենտրոնական տեղ տալով** և անուշադիր չթողնելով միանգամայն մեր ժողովրդի ու եկեղեցւոյ ինքնուրոյն պահանջները. **իսկ ընդհանուր կրթութիւնը վարել այնպէս, որ իրենց կոչման համար ըստ կարելւոյն պատրաստ հոգեւորականներ ելնեն այստեղից** (ընդգծումը մերն է՝ Ա. Բ.)»⁴։ Կարապետ վարդապետի առաջարկով և անձնական ջանքերով բարեփոխվել են նաև կրթական հաստատության ուսումնական պլանները, շտկվել՝ դասացուցակները, վերացվել լսարանային անհարմարությունները, կրճատվել «երկրորդական առարկաների» ժամերը, որոնց փոխարեն ներդրվել են մասնագիտական կրթությունը խթանող նոր առարկաներ⁵։

¹ Նույն տեղում։

² Տե՛ս նույն տեղում, Զ, էջ 51։

³ «Արարատ», 1899, ժԲ, էջ 515։ **Երուանդ Տեր-Մինասեանց**, Կարապետ Եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչեան։ Կեանքն ու գործունեութիւնը, էջ 29։

⁴ «Արարատ», 1899, ժԲ, էջ 515։

⁵ Ճեմարանական սաներից Երվանդ Տեր-Մինասյանը հավաստում է, որ Կարապետ վարդապետի «... օրով առաջին անգամ ճեմարանում սկսուեց դասաւանդուել «Իրավունքի էնցիկլոպեդիա», «Ընդհանուր և հայոց եկեղեցու իրաւունք», «Նոր և Դին փիլիսոփայութեան պատմութիւն», «Համեմատական լեզուագիտութիւն», «Երաժշտութեան պատմութիւն և տեսութիւն», **Երուանդ Տեր-Մինասեանց**, Կարապետ Եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչեան։ Կեանքն ու գործունեութիւնը, էջ 29։ Իսկ ճեմարանի մեկ այլ նշանավոր սան Խ. Կանայանը պնդում է, որ Կարապետ վարդապետը նույնքան արդյունավետ գործել է նաև այն պարագայում, երբ վերատեսուչ լինելով «միննույն ժամանակ

Ինքնին հասկանալի է, որ ճեմարանի բազմափորձ տեսուչը չէր կարող աչքաթող անել ուսանողների հետ տարվող անհատական աշխատանքները: Այդ ոլորտում նրա գործունեության հիմնական ուղղություններից հաջորդը եղել է ճեմարանում գոյություն ունեցող հիվանդագին երևույթի՝ ուսանողության «մշակական» և «նորդարական» բաժանվածության դեմ պայքարը: Եվ այդ հետևողական ու նպատակասլաց գործունեության արդյունքում էապես կրճատվել են նաև ճեմարանում «կուսակցական պատկանելության» հետ կապված կարգապահական խախտումները: Անշուշտ, կարճ ժամանակամիջոցում անհնար էր լիովին արմատախիլ անել ճեմարանականին անհարիր այդ երևույթը: Սակայն փաստ է նաև, որ նրա տեսչության օրոք այդ հակադրությունը նվազագույնի է հասել: Միաժամանակ, Կարապետ վարդապետը թույլ է տվել ճեմարանականներին «կարդալ ամեն տեսակի լրագիր, սակայն ճեմարանից դուրս՝ վանքի մատենադարանում և դասերից հետո»: ճեմարանական ուսանողների հոգևոր դաստիարակությանն է միտված եղել նաև այն, որ Կարապետ վարդապետն անձամբ սաներին «... աշխատացնում էր մատենադարան-ձեռագրատանը, որպեսզի մենք սովորենք ուսումնասիրել մեր պապերի թողած հարուստ ժառանգությունը»¹: Նա բացարձակ անընդունելի և անհեթեթ է համարել այն պնդումները, թե իբր «... հոգևորականութեան **երգը երգուած է յիրաւի լուսաւորեալ երկրներում** եւ միայն մեզանում՝ մեր այս խաւար **կրօնական** աշխարհում դեռ զգալի է նորա պետքը ...»²: Եվ վստահ այն բանում, որ **հոգևորականն ամենից առաջ պետք է լինի Ավետարանի աշակերտ**, ինչը «կրօնաբարոյական կոչում ու պատրաստություն է պահանջում», նա ձգտել է սաների մեջ արմատավորել «հոգևորականի ոգի», որպեսզի նրանք շարժվեն նախնիների ուղիով, քանզի «... հին և հնագոյն հայ եկեղեցականը յիրաւի հայր և հովիւ էր յուր ժողովրդի»³:

Նա վստահ էր նաև, որ «եկեղեցական ասպարեզի համար պատրաստվել կարելի է միայն աստվածաբանություն ուսանելով», իսկ աստվածաբանություն ուսանել, ըստ նրա, նշանակում էր յուրացնել գիտությունների այն համախումբը, որն օրգանապես անհրաժեշտ էր հոգևոր ասպարեզում գործելու համար: Սաների մեջ նա արմատավորել է այն վստահությունը, որ «... ո՛չ մի գիտութիւն այսօր իրաւունք չունի պարծենալու, թէ աւելի առաջ է գնացել, քան աստուածաբանութիւնը», սակայն դա աննկատելի է համարել այն պարզ պատճառով, որ «... աստուածաբանների գործը մարդոց հոգիների հետ է, որ կշիռքի մէջ չի դրուում եւ բնալուծութեան չի ենթարկուում»⁴: Եվ փորձելով հաղթահարել այն «խակ մտքի իշխանութիւնը», որի «ճաշակին էլ խակ պտուղներ են ախորժ գալիս», նա ուսանողների մեջ սերմանել է նաև այն համոզումը, որ «... աստուածաբանութիւնն ամենամոր գիտութիւնն է՝ ամենահինն լինելով հանդերձ, և

դեկավարում էր աստվածաբանության, հայոց եկեղեցու պատմության ամբիոնները», **Խ. Կանայան**, Իմ հուշերը Գևորգյան ճեմարանից, էջ 31:

¹ **Խ. Կանայան**, Իմ հուշերը Գևորգյան ճեմարանից, էջ 31

² «Արարատ», 1898, Բ, էջ 81-82: Հմմտ.՝ «Արարատ», 1898, Ե, էջ 199:

³ «Արարատ», 1897, Դ, էջ 174: Նա ցավով նշում է նաև, որ այսօր հոգևորականների մեջ կան մարդիկ, ովքեր ձևի համար են վերարկու հագնում, մարդիկ, որոնք ինչպես Գյուտ արեղան է վկայում, իրենց գործունեությամբ նպաստել են, որ «ԺԹ. դարում լուսաւոր սերնդի համար արհամարհելի է դարձել «տէրտէր» բառը և ժողովուրդն իսկ ստեղծել է առած, թէ «մարդ որ չդառնայ, խօ տէրտէր կդառնայ», **Գիւտ արեղայ**, Կարապետ եպիսկոպոսը (Տ. Մկրտչեան) իբրեւ հոգևորական, էջ 15-16:

⁴ «Արարատ», 1898, Ե, էջ 201:

մեր ժամանակի, մեր կեանքի պայմանների, մեր եկեղեցու պահանջների համար ամենակարեւորը, ամենահամապատասխանը»¹:

Կարապետ վարդապետը սաների մեջ արմատավորել է նաև այն վստահությունը, որ աստվածաբանական կրթությունը շաղկապված է գործնական կյանքին և որ այդ կապը «... աստուածաբանի ներքին ըմբռնողութիւնը պետք է լինի՝ կրօնի մեջ էականը, աստուածայինը տեսնելու ընդունակութիւնը»²: Նա պնդել է նաև այն հիմնարար գաղափարը, որ «քրիստոնեությունը բարոյականության հետ սերտ կապով է նվաճել աշխարհը», որ քրիստոնեությունը ոչ միայն «մի նոր վարդապետություն է, այլև մի նոր իրական կեանք», որը «հիմնական նորոգութիւն է ձգում Աստծո և մարդկանց հարաբերութեան մեջ», որի պատճառով «... մարդկային հասարակութեան մեջ միշտ էլ քրիստոնեական իսկական բարոյագիտութիւն է զգացվում. մեղքի և ապականութեան մեջ ընկղմվող աշխարհը միայն սա կարող է փրկել, այժմ քան երբեք կրկնակի մեծ է քրիստոնեության դերը»³: Կարապետ վարդապետի բացառիկ հոգատար վերաբերմունքով պետք է բացատրել նաև ճեմարանի սաների այն հավաստումը, որ «Նա այն բացառիկ տեսուչն է, որ բաց ճակատով Գ. (Գևորգյան՝ Ա. Ք.) ճեմարանի պատմութեան և հայ հասարակության առջև կարող է պարծենալ, որ իր 3 ամեայ տեսչութեան ընթացքում ոչ մի աշակերտ փողոց չենտեց»⁴:

Գնահատելի է նաև այն, որ իր առջև կանգնած աստվածաբանական և կրոնաբարոյական այդ խնդիրների լուծումը Կարապետ վարդապետը կապել է ոչ թե վարչարարության, այլ՝ բարոյական դաստիարակության հետ: Ահա թե ինչու վավերագրերը ներդաշնակ հավաստում են, որ նրա օրոք «Տեսչի ու աշակերտութեան յարաբերութիւնը իշխողի և ստորադրեալի յարաբերութիւն չէր, այլ հօր և որդու, որոնց կապողը փոխադարձ յարգանքն ու սէրն էր: ... Նրա անցկացրած օրերը ճեմարանում իբրև ուսուցիչ, տեսչի օգնական և տեսուչ, խաղաղ աշխատութեան և բարգաւաճման տարիներ են եղել այդ հաստատութեան համար: Դասերից դուրս՝ աղօթքի և հանդեսի ժամերին սուրբ գրքի հատուածներ բացատրելով և ուրիշ դաստիարակչական միջոցներով նա աշխատում էր մաքուր քրիստոնեական կրօնական ու բարոյական ոգի ներշնչել, սեր զարթեցնել դէպի կրօնն ու հայրենի եկեղեցին»⁵: Եվ միանգամայն բնական պետք է համարել, որ «...ճեմարանում չկար մի ուսուցիչ (բացառութեամբ Ս. Մանդինեանի), որին աշակերտութիւնն այնչափ սիրէր ու նրա առարկայով ոգևորուէր՝ ինչպէս Կարապետ վարդապետին»⁶: Այդ անձնվեր գործունեության օրինաչափ հետևանքը պետք է համարել նաև այն, որ «...Կարապետ վարդապետը, իբրև դասախոս և իբրև հոգատար մարդ, շատ էր սիրված աշակերտության կողմից»⁷, որ «Նա մի բարոյական հեղինակութիւն էր աշակերտների համար և իւր անձնաւորութեան ազդեցությամբ կարողանում էր ամեն ինչ կարգ ու կանոնի և վայելչութեան սահմանների մեջ պահել տալ»⁸:

¹ Կ. Տեր-Սկրտչյանի անձնական արխիվ, գ. 45, թղթ. 100. վավ. 4 (ձեռ.):

² «Արարատ», 1899, Ժ-ԺԱ, էջ 429:

³ Կարապետ Տեր-Սկրտչյանի արխիվ, գ. 45, թղթ. 100, վավ. 1 (ձեռ.):

⁴ Երուանդ Տեր-Մինասեանց, Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Սկրտչեան: Կեանքն ու գործունեութիւնը, էջ 30:

⁵ Նույն տեղում, էջ 31:

⁶ Նույն տեղում, էջ 26:

⁷ Խ. Կանայան, Իմ հուշերը Գևորգյան ճեմարանից, էջ 31:

⁸ Երուանդ Տեր-Մինասեանց, Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Սկրտչեան: Կեանքն ու գործունեութիւնը, էջ 30:

Կարապետ վարդապետի անմիջական ղեկավարությամբ ուսանողների հետ տարվող արտալսարանային աշխատանքների անբաժան մաս է կազմել նաև մերօրյա եզրերով ասած **հայրենագիտական պրակտիկան**: Նա համարել է, որ հոգևորականն ամենից առաջ պետք է զգա իր կոչման անհրաժեշտությունը, պետք է կարողանա կենդանի խոսքով ու գործով օրինակ հանդիսանալ ժողովրդի համար, ճանաչի ժողովրդի հոգին, տեղյակ լինի նրա «դարդին ու ցավին»: **Իսկ դրա համար նա պետք է ճանաչի և սիրի իր հայրենիքը**: Իբրև փաստ կարելի է վկայակոչել Խ. Կանայանի հավաստումը, որ «Նա մեր մեջ հարուցանում էր սեր դեպի մեր անցյալի մշակույթի արժեքները: ...Կարապետ եպիսկոպոսը, իր աշակերտների մեջ դեպի մեր հուշարձանները սեր արթնացնելու նպատակով, հաճախ կազմակերպում էր էքսկուրսիաներ: Իր սաներին շուրջն առած ոտքով շրջում էր մեր հայրենիքի նվիրական վայրերը»¹։ Ուտիք, Արցախ, Սյունիք, Գողթն և այլուր: Եվ այդ ամենով, ինչպես Գյուտ աբեղան է հավաստում, «Թե իբրեւ ուսուցիչ, թե իբրեւ տեսուչ ճեմարանի, թե իբրև բեղմնավոր աշխատակից և խմբագիր «Արարատ»ի, թե իբրև թեմակալ, թե նոյն իսկ իբրև գիտնական-բանասեր գրող **նա** (Կարապետը Տեր-Մկրտչյանը՝ Ա. Բ.) **ամենից առաջ գործել է իբրև հայ եկեղեցու վերանորոգութեան, յառաջադիմութեան երդուեալ աշխատաւոր, նրա մէջ ամենից առաջ խօսել է Աւետարանի բարոյական սկզբունքը, նրան թև է տուել. ոգևորել «Լուսաւորչի Աստուածը», որին նաայնքա՜ն սիրում էր, որին նա այնպէ՛ս հաւատարիմ ծառայեց** (ընդգծումը մերն է՝ Ա. Բ.)»²:

Թե ինչպիսի հոգատարությամբ է Կարապետ Տեր-Մկրտչյանը վերաբերվել ճեմարանի ուսումնակրթական գործերին, կարելի է դատել նաև ճեմարանի կիսամյակային և տարեկան գործունեության մասին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին ներկայացվող խնամքով ու բժախնդրությամբ կազմված զեկուցագրերից, հաշվետվություններից և տեղեկագրերից³: Ցավոք, այդ ճանապարհը հարթ չէր և Կարապետ վարդապետին հակադրվող ուժերը կարողացել են երբեմն հուսահատության հասցնել նրան և նա հարկադրական որոշում է կայացրել հեռանալ մանկավարժական ասպարեզից: «Բայց ամեն անգամ, երբ առիթը ներկայանում էր, Տիրոջ խօսքը կրակ էր դառնում, այրում էր նրա ներսը և Կարապետ վարդապետը ուսուցչական ասպարեզն էր թևակոխում նոյն անփոփոխ հաջողությամբ»⁴: **Կարապետ վարդապետի**

¹ **Խ. Կանայան**, Իմ հուշերը Գևորգյան ճեմարանից, էջ 31:

² **Գյուտ աբեղայ**, Կարապետ եպիսկոպոսը (Տ. Մկրտչյան) իբրև հոգևորական, էջ 4-5:

³ Մանրամասները տե՛ս **Վաւերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան**: Գիրք ԺԶ, էջ 42-72:

⁴ **Երուանդ Տեր-Մինասեանց**, Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչեան: Կեանքն ու գործունեութիւնը, էջ 27: Փաստեր են պահպանվել նաև այն մասին, որ Կ. Տեր-Մկրտչյանի կարողությունները և մանկավարժական հմտությունները «ըստ արժանվույն» չեն գնահատվել: Հուսիկ եպս. Մովսիսյանը, Ներսես վրդ. Մելիք-Թամգյանը և նրանց համախոհները նրա հայացքները համարել են «չափազանց ազատամիտ» և «ճեմարանականներին անհարիր»: Հուսիկ եպիսկոպոսը Գյուտ քին. Աղանյանցի «Լումա» հանդեսում գրել է. «Կարապետ հայր սուրբը համոզմունքն ու ներքին ազատութիւնը կրօնական խնդիրներում ամենաւեական պայմանները համարելով՝ Նոր Կտակարանի աստուածաբանութեան թէ ներածութեան մեջ այնպիսի ազատութիւն էր տուել իրան, որ 1901 թուի քննութիւնների ժամանակ արժ. Ներսես վարդապետ Մելիք-Թամգեանը աւելի քան ազատամիտ համարեց, **ես եւ յայտնեցի ում պէտք է**: Ամբողջ քննութեան ժամանակ եկեղեցական հայրերից ո՛չ մեկի ամուռն չ'իշուեց: Վճռական ծայրը Հառնակինն էր ու Շլայերմախերինը, որոնք փոխարինել էին ս. Հովհան Ոսկեբերանին, ս. Գրիգոր Աստվածաբանին, Բարսեղ Կեսարացուն և այլն», տե՛ս **«Լումայ»**, 1903, № 3, էջ 218-219: Հմնտ.՝ **«Արարատ»**, 1907, Բ, էջ 156: Այդ և նման անհիմն վեճերն ու զրպարտանքներն էլ պատճառ դարձան, որպեսզի ճեմարանին անմնացորդ սիրով նվիրված Կարապետ վարդապետը հրաժարվի տեսչի պաշտոնից: Այդ մասին Ե. Տեր-

գործունեությունն իբրև ճեմարանի տեսուչ կարճատև էր, բայց նա դրանով իսկ իր անջնջելի հետքն էր թողել հաստատության ուսումնակրթական գործընթացների վրա: Նրա դեմ կանգնած գլխավոր խոչընդոտներից մեկը Հայ եկեղեցու «հին ցավն» էր, որից եկեղեցին ձերբազատելու համար նա խիստ ծանր մի պայքար էր սկսել, որի մեջ, ինչպես նշում են ժամանակակիցները, «...ինքը գրեթե մենակ էր, իսկ իւր դեմ կանգնած հին ախոյան հակառակորդներ և դէպի այս հարցը անտարբեր ժողովուրդ»¹: Եվ ցավով պետք է նշել նաև, որ իր ժամանակին «...նրա թափով աշխատանքը՝ հայ եկեղեցու վերանորոգութեան, հոգեւոր կեանքի վերածնութեանն ուղղուած, լուրջ ուշադրութեան չառնուեց ...»²: **Եվ այդուհանդերձ, Կարապետ Տեր-Մկրտչյանը հայ հոգևոր դասի այն վառ անհատականությունն էր, ում անունը ոսկե տառերով պետք է գրվի հոգևոր ճեմարանի պատմության մեջ:**

Անուրանալի է նաև, - գրում է Մեծի Տանն Կիլիկիո Գարեգին Բ Կաթողիկոսը, - որ Կարապետ Տեր-Մկրտչյանը եղել է «...ազդեցիկ եւ առաջնորդող դերակատարութեամբ դէմք մը հայ հոգեւորականութեան մէջ, սուրբ գրական, աստուածաբանական, հայրաբանական, մատենագրական, պատմական, հայագիտական բնագավառներուն մէջ մեծ հեղինակութեան արժանացած մտաւորական-հոգեւորականի տիպար մը, որուն մէջ գիտական առողջ մտածողութեան եւ լայն հմտութեան հետ միասին ամենէն գնահատուած կողմերէն մէկն է եղած սքանչելի նախանձախնդրութեան ոգին հանդէպ Հայց. եկեղեցւոյ ուղղափառութեան, հարազատ ու կենդանի աւանդութեանց եւ հոգեւոր ու ազգային առաքելութեան (ընդգծումը մերն է՝ Ա. Բ.)»³: Իսկ նրա թողած աստվածաբանական և հայագիտական հարուստ ժառանգությունը այսօր էլ բացառիկ հետաքրքրություն է ներկայացնում հայ աստվածաբանության, դավանաբանության, եկեղեցագիտության և ընդհանրապես՝ հայագիտության համար:

Բանալի բառեր՝ Հայ Առաքելական եկեղեցի, Գևորգյան Հոգևոր Ճեմարան, եվրոպական համալսարանական կրթություն, դոկտորական ատենախոսության պաշտպանություն, աստվածաբանության լիցենցիատ, հոգևոր ծառայություն, աստվածաշնչագիտության, կրոնագիտության և աստվածաբանության դասախոս, «Արարատ» հանդես, Հոգևոր ճեմարանի տեսուչ, տեսական և պատմաստվածաբանական աշխատություններ, թարգմանական հրատարակություններ:

Մինասյանը գրում է. «Մութ ուժերն իրենց գործը տեսան, այդ դեպքերից յետոյ Կարապետ վարդապետը միայն կարճ միջոց ուսուցիչ մնաց ճեմարանում», **Երուանդ Տեր-Մինասեանց**, Կարապետ եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչեան: Կեանքն ու գործունեութիւնը, էջ 27:

¹ **Գիւտ աբեղայ**, Կարապետ եպիսկոպոսը (Տ. Մկրտչեան) իբրեւ հոգեւորական, էջ 17-18: Ինքը, Կարապետ Տեր-Մկրտչյանը սրտի ցավով գրում է. «Մի ժողովուրդ, որ անմահացնում, հերոսների կարգն է դասում երբեմն հոգևորական ո՛չ մի արժէք չունեցող հոգևորականների, և ընդհակառակն, կարծես չի տեսնում, կամ արհամարհանօք և ատելութեամբ է վերաբերում դէպի այնպիսիները, որոնք լուռ ու առանց աղմուկի իրենց պարտքն են կատարում, արժանի էլ չէ՝ իսկապէս արժանաւոր հոգևորական ունենալու», «Արարատ», 1896, ժԲ, էջ 571:

² **Գիւտ աբեղայ**, Կարապետ եպիսկոպոսը (Տ. Մկրտչեան) իբրեւ հոգեւորական, էջ 4:

³ **Կարապետ եպիսկ. Տեր-Մկրտչեան**, Քրիստոնեութեան իսկութիւնը, Անթիլիաս-Լիբանան, 1993, էջ 5:

АРХИМАНДРИТ КАРАПЕТ МКРТЧЯН И ГЕВОРГЯНОВСКАЯ ДУХОВНАЯ СЕМИНАРИЯ

А. Г. КАЛАШЯН

Кандидат философских наук, доцент

Архимандрит Карапет Тер-Мкртчян – виднейший представитель Армянской Апостольской Церкви конца XIX – начала XX веков, который двадцатилетним служением Св. Престолу Эчмиадзина выделялся как отменный духовный, административный и педагогический деятель. Велик также его личный вклад в качестве редактора журнала "Арарат".

Неоспарим его личный вклад в деле повышения эффективности качества учебно-образовательного и воспитательного процессов в Духовном семинарии Геворкян. В результате продуктивной и плодородной деятельности преподавателя, проректора и ректора Духовной семинарии Геворкян архимандрит Карапет Тер-Мкртчян способствовал подготовке признанных специалистов для духовной и интеллектуальной сфер армянского народа.

Многочисленны также исследовательские интересы архимандрита Карапета Тер-Мкртчяна, свидетельством которого являются открытие и издание подлинников фундаментальных вероучительных сборников армянского средневековья. Они имеют огромное историко-вероучительное значение подлинников патрологической литературы. Перу архимандрита Карапета Мкртчяна принадлежат более ста статей по теории и истории богословия, экзегетике и религиоведения. Он выделялся также своей исследовательской деятельностью в области армянистики и национальной культуры.

ARCHIMANDERITE KARAPET TER-MKRTTSCHIAN AND THE GEVORKYAN THEOLOGICAL SEMINARY

A. G. KALASHYAN

Candidate of Philosophy, Associated Professor

Karapet Ter-Mkrttschian was one of those prominent Armenian Apostolic clergymen of the late 19th and early 20th centuries, who have played a critical role in the spiritual, educational, and scholarly domains, over a period of more than 20 years of dedicated service to the church. As editor, he has also made considerable personal contributions to the periodical Ararat.

It is impossible to overestimate his contribution to the rethinking and reforming of the processes of education and formation at the Gevorkyan Seminary. As a lecturer, and later as Vice-Rector and subsequently as Rector, he has played a pivotal role in educating members of the Armenian intelligentsia and experts in numerous fields of scholarly endeavor.

His research interests have been varied; witness the discovery and publication of crucially important medieval dogmatic collections, many of which are critically important as patristic sources for both Church history and the history of the Armenian Church. He has also authored more than 100 scholarly articles in the fields of biblical studies, doctrinal and historical theology, and religious studies. He has also made important contributions to Armenian studies.

III ԴԱՐԻ ԵՐՐՈՐԴԱԲԱՆԱԿԱՆ-ԴՈԳՄԱՏԻԿԱԿԱՆ ՎԻՃԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅԱԿԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ

Գ. Ա. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Ընդունված տեսակետի համաձայն վաղ եկեղեցու պատմությունը սերտորեն կապված է ավատատիրության անցման շրջանի փիլիսոփայական-տեսական մտքի զարգացումներին: Դա մի շրջան էր, երբ փիլիսոփայությունը և քրիստոնեությունը, աշխարհակառույցի ընդհանրական հայեցակարգեր առաջադրելով, դրանք փորձում էին մատուցել «բացառիկի» որակով: Մրցակցող այդ միտումները մի կողմից էապես նպաստեցին փիլիսոփայություն-քրիստոնեություն փոխազդեցության սերտացմանը, իսկ մյուս կողմից՝ դրանց հակասության աճին:

Ջատագովական միտքը փիլիսոփայության և քրիստոնեության փոխհարաբերության հիմնահարցը սկզբունքորեն ներկայացրել է հակադրության դիրքերից: Սակայն, ինչպես Գ. Հեգելն է նկատում, «... որքան էլ հին լինի այդ հակադրությունը, պակաս հին չէ նաև փիլիսոփայության և կրոնի կապը»¹: Նա այդ տեսակետը հիմնավորում է «ճգնաժամային դարաշրջանի» փիլիսոփայական այնպիսի հոսանքների օրինակով, ինչպիսիք են նորայութագորականությունն ու նորպլատոնականությունը²: Գերմանական լիբերալ աստվածաբանները ևս համամիտ են, որ անտիկ-միջնադար անցման շրջանի քրիստոնեությունն ու քրիստոնեական մշակույթը աստվածաշնչական-հրեական և հելլենիստական տարրերի **երկչափ** համաձուլում է³:

Այդ համատեքստում պետք է քննարկել նաև քրիստոնեության վրա փիլիսոփայության ազդեցության հիմնահարցը: Գ. Մայորովը գտնում է, որ «...դասական անտիկ շրջանի **ուշացած** չափանիշներով՝ ուշ շրջանի հեթանոսական դպրոցներում և հայրաբանության շրջանակներում փիլիսոփայության, աստվածաբանության և խորհրդապաշտության սերտաճումը ակնհայտորեն դեգրադացիա էր և անկում, իսկ դասական միջնադարի **առաջ ընկնող** չափանիշներով՝ փիլիսոփայության աստվածաբանականացումը և այդ ճանապարհով նրա հարմարեցումը նոր՝ «եկեղեցական» մշակույթի պայմաններին, ակնհայտորեն առաջադիմական էր»⁴:

Պետք է նկատել, որ փիլիսոփայություն-քրիստոնեություն փոխհարաբերությունը եղել է բավականին բարդ և բազմաօղակ գործընթաց, քանի որ «դարաշրջանի իռացիոնալ ուղղությունները տարբեր կերպ էին փորձում հարմարվել փիլիսոփայության

¹ Гегель Г. В. Ф. Лекции по философии религии / Гегель Г. В. Ф. Философия религии. Т. 1, М., 1975, с. 220:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Гарнак А. Сущность христианства. М., 2001, с. 125-126: Համահունչ է նաև Ս. Ավերինցևի տեսակետը, տե՛ս Аверинцев С. С. Поэтика ранневизантийской литературы. М., 1977, с. 16: Իսկ Գ. Մայորովը գտնում է, որ անցումը միջնադարին իրականացել է «երկմիասնության» տեսքով, քանի որ «...այդ դարաշրջանի ամեն մի մշակութային և մասնավորապես փիլիսոփայական երևույթ սկզբունքորեն երկչափ է. այն կարող է չափվել առաջին հերթին անտիկ շրջանի ուշացած չափանիշներով, երկրորդ՝ միջնադարի առաջ ընկնող չափանիշներով», Майоров Г. Г. Формирование средневековой философии. М., 1977, с. 7:

⁴ Майоров Г. Г. Формирование средневековой философии, с. 7-8:

փոփոխվող դերին»¹: Այդ գործընթացի բարդությունը ամենից առաջ պետք է բացատրել նրանով, որ անտիկ շրջանի փիլիսոփայությունը ժամանակի մշակույթի և հասարակության հոգևոր կյանքի միավորիչ գլխավոր գործոնն էր: **Անտիկ փիլիսոփայության տեսական հարուստ ժառանգությունն էլ դարձավ այն ակունքներից մեկը, որից մեծապես օգտվեցին ինչպես հելլենիստական շրջանի փիլիսոփայական միտքը, այնպես էլ ժամանակի կրոնական համակարգերը:** Այդ տեսանկյունից անուրանալի է հատկապես նորայութագրականության և նորալատոնականության ազդեցությունը, որոնց «...համար ժողովրդական աստվածներն արդեն ֆանտազիայի աստվածներ չէին, այլ դարձել էին **մտքի աստվածներ** (ընդգծումը մերն է՝ Գ. Ս.)»²: Մեծ դեր էր վերապահված նաև ստոիկյան փիլիսոփայության ազդեցությունը³:

Եթե I դարի 60-ականներից սկսած և ողջ II դարում քրիստոնեության պայքարն ուղղված էր եկեղեցում ձևավորված, բայց դավանաբանական և կրոնափիլիսոփայական տարասեռ հոսանքների (էփոնականություն, գնոստիկություն և այլն), ինչպես նաև հեթանոս տեսաբանների դեմ, ապա III դարում առնչվում ենք միանգամայն նոր հոգևոր իրողության: Այդ դարաշրջանը եղել է **դավանական վիճաբանությունների փուլ**, որն ուղեկցվել է ռացիոնալիստական և իռացիոնալիստական հոսանքների ընդգծված տարամիտությամբ:

Համոզված, որ փիլիսոփայական աստվածաբանությունը էապես մերժենում է քրիստոնեությանը՝ ջատագովների ռացիոնալիստական թևի ներկայացուցիչները փիլիսոփայությանը «բարձրագույն պարզություն, հավաստիություն և փաստացիություն» հաղորդելու միտումով ձգտում էին այն «ծառայեցնել աստվածաբանությանը»: Նրանց համար սկզբունքային էր Հուստինոս փիլիսոփայի կարգախոսը՝ «Երուսաղեմի ճանապարհը փնտրել՝ անցնելով Աթենքով»⁴: Իսկ իռացիոնալիզմի դիրքերից հանդես եկող հակադիր հոսանքը, դավանաբանական հարցերում բացառիկ դեր վերապահելով խորհրդապաշտությանը, ձգտում էր աստվածաբանությունը կառուցել ռացիոնալիզմն իսպառ բացառող հիմքերի վրա⁵:

III դարի աստվածաբանական որոնումներն իրենց անուրանալի կնիքն են դրել քրիստոնեական աշխարհայացքի վրա, իսկ «արտաքին թշնամու» դեմ ջատագովական պայքարն աստիճանաբար իր տեղը գիջել է «ներքին»՝ աստվածաբանական-դավանաբանական բանավեճերին: Եվ, այդուհանդերձ, այդ շրջանը դարձել է

¹ История философии в кратком изложении (пер. с чеш. И. И. Богута). М., 1991, с. 192:

² Гегель Г. В. Ф. Лекции по философии религии / Гегель Г. В. Ф. Философия религии. Т. 1, с. 220:

³ Տե՛ս **Նույն տեղում**, էջ 197:

⁴ Փիլիսոփայություն-աստվածաբանություն առընչությունների այդ միտումները կարելի է բնութագրել նաև նեոթոմիստ փիլիսոփա Ժ. Մարիտեմի հետևյալ պնդումով. «... քրիստոնեական փիլիսոփայության լույսը ... հավատով կատարելագործված ... ռացիոնալիստական լույս է», **Maritain J.** Le Paysan dela Garrone. Paris, 1966, p. 240: Ա. Հառնակը ևս պնդում է, որ գիտելիքի և ընդհանրապես ողջ հոգևոր մշակույթի նկատմամբ քրիստոնեության վերաբերմունքը պայմանավորված է եղել «ավետարանականացման մոտիվներով», ինչը ակնհայտորեն դրսևորվել է հատկապես III դարում, տե՛ս **Դարնակ Ա.** Сущность христианства, с. 136:

⁵ Ջատագովական այս հոսանքի ճանաչված պարագլուխ Տերտուլիանոսը ոչ միայն քրիստոնեությունը հակադրել է անտիկ և հելլենիստական տեսական մտքին ու քաղաքակրթությանը, այլև դրանց որակել է որպես «հերետիկոսություն»: Ընդհանրացնելով ծայրահեղ մերժողական այդ մոտեցումը՝ նա պնդել է, որ «փիլիսոփաները հերետիկոսների պատրիարքներն են», և կոչ է արել «Երուսաղեմի ճանապարհը փնտրել՝ շրջանցելով Աթենքը», տե՛ս **Tertullianus.** De praescriptione haereticorum, cap. VII / **Tertullianus Q. S. F.** Quae Supersunt Omnia. T. II, Continens Libros Polemicos et Dogmaticos, p. 8-10; **Նույնի** De anima, cap. III **Նույն տեղում**, էջ 560-561:

քրիստոնեության առավել ինտենսիվ զարգացման շրջաններից մեկը: Գնոստիկների ինքնամեկուսացումը դարձավ եկեղեցական պատմության առանցքային իրադարձություններից մեկը, որի արդյունքում եկեղեցին «...ինքնուրույն արժեք ձեռք բերեց և վերածվեց կրոնական մեծության»¹: Զարգացման հնարավորություն ստացան նաև աստվածաբանական նոր հոսանքները, քանի որ հակազնոստիկյան աստվածաբանական մտքի էներգիան «...պաշտպանվեց և սնվեց ինտելեկտուալ հեթանոսության նոր ուժերի կողմից»²: Այդ ամենի հետևանքով եկեղեցու պատմության այս փուլում առանցքային դարձան ներքին՝ երրորդաբանական-դավանական վիճաբանությունները, իսկ ջատագովությունն իր տեղը աստիճանաբար զիջեց **աստվածաբանական նոր համակարգերի մրցակցությանը:** Դավանական այս նոր շարժումները սեփական համակարգը հիմնավորելու գործում դեռևս օգտվում էին փիլիսոփայությունից և, ինչպես փաստերն են վկայում, **III դարի առաջին կեսի եկեղեցական ուսմունքի համար ուրույն դեր և ազդեցություն են ունեցել հատկապես նորալատոնականությունն Արևելքում և ստոիկությունն Արևմուտքում:**

Փաստական նյութի վերլուծությունը վկայում է, որ III դարի դոգմատիկական զարգացումների վրա առավել մեծ ազդեցություն է ունեցել նորալատոնականությունը, որին որոշ հեղինակներ համարում են «...ավելի թեոսոֆիա, քան փիլիսոփայություն՝ Արիստոտելի և Պլատոնի ըմբռնմամբ»³: Մյուսները, հակառակը, պնդում են, որ նորալատոնականությունը քրիստոնեության հետ հասարակական միևնույն միջավայրում ձևավորված փիլիսոփայական ուղղություն է⁴: Հիմնահարցի վերաբերյալ հակադիր տեսակետ են առաջադրում նաև աստվածաբանները և եկեղեցագետները: Ոմանք գտնում են, թե քրիստոնեական Արևելքում «...եկեղեցական ուսմունքի ծավալումն իրականացել է փիլիսոփայության հենքի վրա: Արևելյան աստվածաբանները ... փիլիսոփայական հասկացություններն օգտագործել են իրենց ողջ ծավալով ...»⁵: Մյուսները նորալատոնականությունը թեև համարում են «հունական հանճարի մեծագույն լարում», այդուհանդերձ պնդում են հիմնաազուրկ այն տեսակետը, թե իբր նրա վրա «...ազդել են հինդուիստական փիլիսոփայությունը և այն սկզբնաղբյուրները, որոնցից զարգացել է Կաբալան»⁶: Հիմնավորման կարիք ունի նաև այն տեսակետը, որ նորալատոնական փիլիսոփայությունը լոկ դարաշրջանի Հռոմեական կայսրության համընդգրկուն հասարակական հակասությունների արտացոլումն է⁷: Իրականությունն այն է, որ այս հոսանքը ձևավորվել է Հռոմեական կայսրության մեջ մեծ տարածում գտած «կրոնական վերելքի և սինկրետիզմի» պայմաններում, որի պատճառով այն երբեմն որակվել է որպես «կրոնական

¹ Гарнак А. Сущность христианства, с.136:

² Спасский А. История догматических движений в эпоху Вселенских Соборовъ (Въ связи съ философскими учениями того времени) / Тринитарный вопросъ (История учения о св. Троице). Сергиев Посад, 1914, с. 30:

³ Асмус В. Ф. Античная философия. М., 1976, с. 481: Նորալատոնականության և քրիստոնեության փոխհարաբերության փիլիսոփայական ընդհանրացված վերլուծության մասին տե՛ս նաև Соколов В. В. Средневековая философия. М., 1979, с. 32-37:

⁴ St'u История философии в кратком изложении (пер. с чеш. И. И. Богута), с. 192:

⁵ Спасский А. История догматических движений в эпоху Вселенских Соборовъ (Въ связи съ философскими учениями того времени) / Тринитарный вопросъ (История учения о св. Троице), с. 81:

⁶ Тихомиров Л. А. Религиозно-философские основы истории. М., 2004, с. 227:

⁷ St'u История философии в кратком изложении (пер. с чеш. И. И. Богута), с. 193:

փիլիսոփայություն» և համարվել, որ նրա «... պատմական կարևորագույն խնդիրը եղել է քրիստոնեությունից անտիկ մտածողության նվաճումների պաշտպանությունը»¹:

Քրիստոնեության վրա **նորալատոնականության անմիջական ազդեցության փուլ** է համարվում III դարի կեսերը, երբ բավականին կենսունակ ջատագովության աչքի ընկնող ներկայացուցիչները համոզված էին, որ «...աստվածաբանությունը մտահայեցողական գիտակցության հասկացություններով վերլուծություն կատարող կրոն է»²: Այդ դիրքորոշմամբ էլ պայմանավորվել է III դարի դավանական զարգացումների ընդհանուր ուղղվածությունը, քանի որ «ջատագովների և նրանց հետնորդների ջանքերով աստվածաբանական գիտությունն ունակ գտնվեց յուրացնելու հելլենիստական փիլիսոփայական միտքը. գաղափարները սերտացան, դադարեցին բաժանվել անանցանելի պատմեշով, և, **եթե հանձին Պլոտինոսի հելլենիստական փիլիսոփայությունը սկսվեց վերածվել կրոնի, ապա Որիգենեսին ոչինչ չէր խանգարում փորձել՝ կրոնը վերածել փիլիսոփայության՝ անխաթար թողնելով նրա քրիստոնեական բովանդակությունը** (ընդգծումը մերն է՝ Գ. Ս.)»³:

Բայց քրիստոնեության համակարգ ներթափանցեցին փիլիսոփայական այն հիմնարար սկզբունքները միայն, որոնք կարող էին նպաստել կրոնական աշխարհայացքի տեսական հիմնավորմանը: Այս պարագայում կրոն-փիլիսոփայություն, ինչպես նաև հավատ-գիտելիք առնչությունները ենթադրում էին կրոնի և նրան հակադիր ռացիոնալ տարրերի յուրատիպ այնպիսի փոխազդեցություն, որն իրենով պայմանավորել է նաև կրոնի էվոլյուցիան, կրոնական սինկրետիզմը⁴ և «համակարգային նորացման» միտումները: Այդ իսկ պատճառով էլ **այդ փոփոխությունների էությունն ըմբռնելու համար անհրաժեշտ է հաշվի առնել միջավայրի դերը**: Ա. Յառնակն, օրինակ, այդ միջավայրի առանցք է համարում կրոնական սինկրետիզմը, որն «...իր համակարգ էր ներառել արևելյան կրոնական իմաստությունն ու միստերիաները և ամենուր ծառայություն մատուցելու պատրաստ փիլիսոփայության՝ այսինքն այլաբանական մեկնաբանության օգնությամբ այդ ամենից բազմագույն պաստառ էր հյուսել»⁵: **Ըստ էության քրիստոնեությունն այդ ճանապարհով է սեփական համակարգը հարստացրել III դարի հելլենիստական փիլիսոփայության մտահայեցողական կառույցներով և մեկնություններով**:

Այդ տեսանկյունից պետք է փաստել, որ փիլիսոփայությունն ու մասնավորապես նորալատոնականությունը իրենց առջև երբևէ նպատակ չեն դրել նույնանալ կրոնի հետ: Գիշտ նույն ձևով պետք է մերժել նաև այն տեսակետները, որոնք, **կրոնը նույնացնելով** փիլիսոփայության հետ, նրանց տարբերությունները հանգեցնում են միայն մեթոդական

¹ **Ормиш В. П.** Античная философия и происхождение христианства. Мн., 1986, с. 132: Այս համատեքստում ավելի հետևողական է Վ. Չալոյանի մոտեցումը, որը, չմերժելով նորալատոնականության հակաքրիստոնեական ուղղվածությունը, նաև փաստում է, որ ալեքսանդրիական դպրոցը «...հաշտվեց նոր կրոնի գոյության փաստի հետ և անգամ որոշակի էվոլյուցիա կատարեց. այդ կրոնի (քրիստոնեության՝ Գ. Ս.) նկատմամբ ոչ միայն հանդուրժողականություն դրսևորեց, այլև հայտնի չափով ներթափանցեց քրիստոնեական փիլիսոփայության շահերի ոլորտ», **Чалоян В. К.** Восток-Запад (преемственность в философии античного и средневекового общества). М., 1968, с. 81:

² **Гегель Г. В. Ф.** Лекции по философии религии / **Гегель Г. В. Ф.** Философия религии, с. 220:

³ **Спаскский А.** История догматических движений в эпоху Вселенских Соборов (Въ связи съ философскими учениями того времени) / **Тринитарный вопрос** (История учения о св. Троице), с. 85:

⁴ **Տե՛ս Կապստին Н. С.** Особенности эволюции религии (на материалах древних верований и христианства). М., 1984, с. 24:

⁵ Մանրամասները տե՛ս **Гарнак А.** Сущность христианства, с.132:

զանազանությամբ¹: Կարծում ենք՝ III դարի դոգմատիկական զարգացումների վրա փիլիսոփայությունը մեծ ազդեցություն է գործել մտահայեցողության տեսքով, քանի որ **աստվածաբանության համար փիլիսոփայական լուծումներն ընկալելի են եղել և յուրացվել են բացառապես գոյաբանական նշանակությամբ կիրառվող «Լոգոս», «Բացարձակ», «Բարիք», «Միասնական» և այլ կատեգորիաները հիմնավորելու նպատակով**: Այդ փաստը նկատի ունի նաև Ա. Չառնակը, որը պնդում է. «Չենց հունական փիլիսոփայության տարրերի դանդաղ ներհոսքին զուգընթաց քրիստոնեության բոլոր ոլորտներում այնպիսի փորձեր արվեցին, որոնք հակիրճ կարելի է անվանել «սուրբ հելլենականացում»²: Սակայն դա ամենևին էլ միագիծ գործընթաց չի եղել, քանի որ այս պարագայում առնչվում ենք փիլիսոփայության միջնորդավորված ազդեցությանը: Եվ ոչ միայն այն պատճառով, որ «Պլոտինոսի փիլիսոփայությունն իրենից ներկայացնում է հին հունական ստեղծագործ մտքի ամենայուրատիպ դրսևորումներից մեկը, որն ապշեցնում է մտքի նրբությամբ, տրամաբանական հետևողականությամբ, աշխարհընկալման ամբողջականությամբ ու ավարտուն բնույթով և իրենով նշանավորել է Չելլադայի փիլիսոփայական համճարի վերջին ծաղկումը»³: Այդ գործընթացի կրոնագիտական վերլուծությունը թույլ է տալիս վեր հանել նաև **քրիստոնեության և հելլենիզմի հականարտության դիմամիկան**:

Չայտնի է, որ նորալատոնական փիլիսոփայության գոյաբանական հիմքում ընկած է եղել կեցության բացարձակ առաջնապատճառի՝ **«Մեկի»** արտազեղման տեսությունը: Պլոտինոսի հայեցակարգում «գոյ» հասկացությունը երկակի ըմբռնում ունի՝ **իբրև նախահիմք** (բացարձակ գոյ) և **իբրև իրական գոյ** (գոյի էություն և բովանդակություն): Ըստ նրա՝ **նախահիմք-բացարձակ գոյը հանդես է գալիս անդրանցականի տիրույթում գործող Մեկի, Բանականի և Չոգու աստիճանական ինքնադրսևորման տեսքով**: Դրանից հետևում է, որ նորալատոնական փիլիսոփայության մեջ իրական գոյը և ողջ կեցությունը պայմանավորող բացարձակ սկիզբը բնութագրվում են անդրանցական որակներով: Ըստ Պլոտինոսի գոյություն ունի գոյի երեք աստիճան (ոչ գոյ (բացարձակ հոգևոր սկիզբ), գոյ և ոչ-գոյ քաոս (նյութականի հնարավորություն): Նրա համոզմամբ բուն տիեզերածնական ակտերը ծավալվում են անորոշ ու անսահման ոչ գոյի և ոչ գոյ-քաոսի հակադրության մեջ: **Դա ծնելիության հատկանիշներով օժտված մի յուրահատուկ դատարկ տարածություն է, որը գոյի ոլորտում կարող է նյութական բազմազանության (կեցության) հիմք դառնալ**⁴: Այլ կերպ ասած՝ նորալատոնական համակարգում ոչ գոյը հանդես է գալիս որպես գոյի անհրաժեշտ նախապայման⁵: Գոյն, իր հերթին, իր համակարգում ներառում է իրական բազմազանության **երեք հիմնարար նախահիմքեր՝ Մեկը, Բանականը և Չոգին**, որոնց տարբեր կերպափոխումների շնորհիվ ձևավորվում են արտազեղման սկզբունքով միմյանց կապված բանական և զգայական աշխարհները:

¹ Տե՛ս Գегель Г. В. Ф. Лекции по философии религии / Гегель Г. В. Ф. Философия религии, с. 220:

² Гарнак А. Сущность христианства, с.132:

³ Спасский А. История догматических движений в эпоху Вселенских Соборовъ (Въ связи съ философскими учениями того времени) / Тринитарный вопросъ (История учения о св. Троице), с. 85:

⁴ Այդ մասին տե՛ս Plotinus. Enneades (ed. R. Volkmann). Vol. 1, Lipsiae, 1883, II, 4:10-15, III, 6: 20; Vol. 2, Lipsiae, 1883, VI, 6:15, 35, տե՛ս նաև Պլոտինոս, Էնեադներ, Գիրք V (Չաղագս Բանականի), Երևան, 1999, Գիրք V, 6, էջ 75:

⁵ Տե՛ս Պլոտինոս, Էնեադներ, Գիրք V, 5, 6, էջ 74, տե՛ս նաև Plotinus. Enneades (ed. R. Volkmann), Vol. 2, VI, 6, 15, 30:

Նորալատոնական համակարգում **Մեկը** բնութագրվում է որպես «որևէ սահմանում չունեցող» **բացարձակ եզակի առաջնասկիզբ**, «կեցության նախահիմք», «ցանկացած կեցության և կյանքի առաջնահիմք»: **Մեկը բացարձակ եզակիությունն է, որը հակադրվում է բազմազանությանը**: Մեկի էության վերաբերյալ ցանկացած բացատրություն անհեթեթ է, քանի որ նա անարտահայտելի (անհիմանալի) է, վեր է կեցությունից և էությունից, մտքի ու մտածողության հնարավորություններից և ցանկացած ճանաչողությունից¹: Այլ կերպ ասած՝ Մեկը կեցության առաջնահիմքն է, հիմնարար սկզբունքը և ուժը²: Այստեղից էլ նորալատոնական փիլիսոփայության այն հիմնարար պնդումը, թե **Մեկի հիմնական որակներ են ինքնագո (անծին)³ և հավիտենական (անփոփոխ) լինելը⁴**: Մեկն ինքնակա լինելով՝ տարբերվում է բազմությունից, ուստի **ցանկացած բազմություն երկրորդական է Մեկի նկատմամբ⁵**: Աշխարհայացքային նույնատիպ մոտեցումների կարելի է հանդիպել նաև III դարի աստվածաբանական համակարգերում, ինչը կարելի է փաստել հատկապես նորալատոնականության և Որիգենեսի համակարգի ընդհանրություններով:

Այսպես, Որիգենեսը ևս պնդում է, որ Աստված «բանական պարզ բնությունն է և համապարփակ (total) միտք»⁶, որը կատարյալ և ամբողջական գիտելիք ունի ինչպես իր, այնպես էլ՝ Որդու և ամենայնի մասին⁷: Աստծու բնությունն անհաս է անգամ ամենակատարյալ բանականությանը⁸, քանի որ Աստծուց են իմաստությունը, ճշմարտությունը, լույսը և կյանքը. այն վեր է ցանկացած մտային ըմբռնումից⁹, վեր է ամենայնից¹⁰: Տարբերությունները լոկ նրանում են, որ «Պլոտինոսի Մեկը չունի ո՛չ միտք, ո՛չ շարժում, ո՛չ էներգիա (կամք), իսկ Որիգենեսի մոտ Աստված բանականություն է, ինքնագիտակցող և ինքնաճանաչող էություն»¹¹:

Պլոտինոսի հայեցակարգում գոյակարգի երկրորդ և երրորդ նախահիմքեր են համարվում **Բանականը և Հոգին**, որոնք պայամանավորում են **բանական և զգայական** հակադիր աշխարհները: Բանական աշխարհը ձևավորվում է անվերջի (հավերժի), իսկ զգայական աշխարհը՝ վերջավորի (ժամանակի) տիրույթում: Նորալատոնականության համակարգում **բանականը անդրանցական Մեկից ծնվող գոյաբանական հավերժական հիմք է¹²**: Ընդ որում, արարչական սկիզբ է համարվում

¹ Այդ ամենի մասին տե՛ս **Պլոտինոս**, Էնեադներ, Գիրք V, 3, 12, էջ 40, Գիրք V, 3, 14, էջ 42, Գիրք V, 3, 13, էջ 40, V, 3, 2, էջ 24, 3, 5, էջ 26; **Plotinus**. Enneades (ed. R. Volkmann), Vol. 2, IV, 2:17, Vol. 1, III, 8, 2:

² Տե՛ս **Plotinus**. Enneades (ed. R. Volkmann), Vol. 1, III, 3, 8.

³ Այդ մասին տե՛ս **Պլոտինոս**, Էնեադներ, Գիրք V, 3, 4, էջ 56-57:

⁴ «Աստծու մեջ չի կարող լինել ո՛չ մեծը և ո՛չ էլ փոքրը», տե՛ս **Plotinus**. Enneades (ed. R. Volkmann), Vol. 1, II, 9, 1.

⁵ Տե՛ս **Прокл**. Первоосновы теологии I, 1, 4, 5 / **Антология мировой философии** / Т. 1, **Философия древности и средневековья**. Ч. 1, М., 1969, с. 555:

⁶ **Ориген**. О началах / **Ориген**. О началах. Против Цельса. СПб., 2008, кн. I, гл. 1, с. 59:

⁷ Տե՛ս **Նույն տեղում**, գիրք IV, գլ. 35, էջ 395:

⁸ **Նույն տեղում**, գիրք I, գլ. 5, էջ 58:

⁹ **Origenes**. Exhortatio Ad martyrium, col. 47 / **Migne J.-P.**, Patrologiae cursus completus. **Series Graeca**. T. XI, Turnholt (Belgium) Typographi Brepols Editores Pontificii, 1863, p. 629:

¹⁰ **Origenes**. Commentaria In Evangelium Ioannis, T. II, col. 20 / **Migne J.-P.**, Patrologiae cursus completus. **Series Graeca**. T. XIV, Paris, 1862, p. 156:

¹¹ **Спасский А.** История догматических движений в эпоху Вселенских Соборовъ (Въ связи съ философскими учениями того времени) / **Тринитарный вопросъ** (История учения о св. Троице), с. 87:

¹² Մանրամասները տե՛ս **Պլոտինոս**, Էնեադներ, Գիրք V, 1, 6, էջ 8, 10-11:

միայն Մեկը, իսկ բանականը (ծնյալը) «...համեմատաբար ավելի ստորակարգ է»¹: Այդ ելակետի վրա է խարսխվում նաև փիլիսոփայի այն պնդումը, թե Բանականը գոյը բովանդակում է որպես **ներկա**: Բանականը որակվում է նաև որպես Մեկից արտագեղվող առաջին «կենդանի էակ», **որպես գոյակարգի երկրորդ նախահիմք**, որոնք իրենցով պայմանավորվում են **գոյակարգի երրորդ նախահիմք համարվող Յոգին**: Իսկ Յոգին դիտարկվում է երկաստիճան կեցության մեջ՝ **Բանական հոգի (Բանական միտք)**, որը «լինելիության բացարձակ սկիզբն է», «առաջին գոյը (կյանքը)» և այլն: Ու թեև Յոգին ստորակարգ է Բանականի նկատմամբ, սակայն **տարբերություն ենթադրելով**՝ նրանք հավերժորեն կապված են իրար²: «Բանական Յոգին» ակտիվ սկիզբ է, որի «ստեղծագործական ճիգի շնորհիվ» գոյ է դառնում զգայապես ընկալելի իրական բազմազանությունը, և այդ որակով բանական հոգին դառնում է բազմազանության ակունք, որով գոյավորվում են նաև բնությունն ու մարդը³:

Այդպիսով, **նորալատոնականության համակարգում իրական աշխարհը և նրա հիմքում ընկած գոյակարգը բացատրվում են փիլիսոփայական «երրորդության»՝ Մեկի, Բանականի և Յոգու աստիճանակարգված արտագեղումների՝ յուրահատուկ զուգորդումների տեսքով**: Եվ քանի որ դրանք արժևորվում են «հավերժական գոյի» կարգավիճակով, ապա ավելի քան ակնհայտ է, որ **Մեկից (Աստծուց) Մտքի (Լոգոս-բանականության) ծնունդը հիշեցնում է Հայր Աստծուց Աստված Բանի ծնված լինելու մասին քրիստոնեական, մասնավորապես որիգենական վարդապետությանը**:

Պետք է նկատել, որ փիլիսոփայական այս ըմբռնումը մինչնիկեական փուլում ազդեցիկ դեր է կատարել աստվածային էության մեկնաբանության գործում: Այդ իրողությունն ազդեցիկ է հատկապես փիլիսոփայություն-միապետական հերձված և, վերջինիս ազդեցությամբ, փիլիսոփայություն-արիոսականություն առնչություններում: Աստվածաբանական գրականության մեջ վերջինս ներկայանում է միանգամայն այլ հարթությունում և փորձ է արվում հիմնավորել, թե այդ ազդեցությունը տեղ է ունեցել միայն որիգենական վարդապետության «շեղման» արդյունքում: Սակայն այդ տեսակետը փաստական հիմնավորում չունի: Բանն այն է, որ երրորդաբանական հարցերում Որիգենեսի «շեղումը» հանգեցրել է **ստորադասության վարդապետության**, որը հռչակում է Հայր, Որդի և Ս. Յոգի Աստծու **կարգային հաջորդականությունը**:

Այդ տեսանկյունից վերանայման կարիք նաև արևմտյան աստվածաբանության այն հավաստումը, որ Տերտուլիանոսի աստվածաբանական համակարգն էական բոլոր հարցերում իրենից ավարտուն ուղղադավան ուսմունք է ներկայացրել, և որ հեղինակի աստվածաբանական լեզուն «զուտ քրիստոնեական» է, որն աչքի է ընկել իր բացառիկ ճշգրտությամբ⁴: Այդ պնդումներն օբյեկտիվորեն վերլուծելու և արժևորելու համար հարկ

¹ Նույն տեղում, էջ 11:

² Տե՛ս Plotinus. Enneades (ed. R. Volkmann), V. 2, IV, 7, 9, 1, նույնի էնեադներ, գիրք V, 2, 1, էջ 19, 2, էջ 20:

³ Տե՛ս Plotinus. Enneades (ed. R. Volkmann), V. 2, IV, 7, 9, 5, տե՛ս նաև Պլոտինոս, էնեադներ, գիրք V, 2, 1, էջ 20, գիրք V, 8, 12, էջ 98 և այլն:

⁴ Դեռևս XIX դարավերջին Ա. Հառնակը միանգամայն հիմնավորված ցույց է տվել, որ Տերտուլիանոսի աստվածաբանական լեզուն այնքան խառնակ է ու անորոշ, որ գիտնականների համար չափազանց դժվար, երբեմն էլ անհնար է կողմնորոշվել դրանում, տե՛ս Harnack A. Lehrbuch der Dogmengeschichte. Bd. 2, Die Entwicklung des kirchlichen Dogmas, Tuebingen, 1894, S. 285-286: Այդ տեսակետը պաշտպանում է նաև Ա. Սպասկին, տե՛ս Спасский А. История догматических движений въ

է անդրադառնալ Տերտուլիանոսի աստվածաբանական համակարգի և ստոիկյան փիլիսոփայության համեմատական ուսումնասիրությանը:

Տերտուլիանոսի աստվածաբանական համակարգի և ստոիկության անժխտելի կապը միանգամայն ակնհայտ է դառնում, երբ աստվածաբանի դոգմատիկական հայացքները քննարկում ենք **գենետիկական և գոյաբանական** մոտեցումների տեսանկյունից¹: Բանն այն է, որ գոյաբանական առումով Տերտուլիանոսի դոգմատիկական համակարգն ուղղակի հենված է ստոիկության վրա, և ոմանք պնդում են անգամ, թե այն ուղղակի բխում է ստոիկյան աշխարհայացքից²:

Հայտնի է, որ ստոիկյան փիլիսոփայության հիմնարար սկզբունքը **աշխարհի միասնության և գոյի մատերիական լինելու մասին ուսմունքն է**, այսինքն՝ իրական գոյ է համարվում միայն այն, ինչը մատերիական է և ունի մարմնական տեսք: Այլ կերպ ասած՝ **ցանկացած գոյ մարմնական է**: Ստոիկյան ուսմունքում մոնիստական մեկնաբանությունն է տրվում նաև միասնական սուբստանցին (մատերիա և ուժ), սեռատեսակային հարաբերություններին, կատեգորիաներին, Աստծուն և հոգուն: Ստոիկների համոզմամբ մատերիական ու նյութական են բարձրագույն տարրերը (ակտիվ սկիզբ օդը և կրակը, որոնք ծնում են պնևման, կյանքը, գիտակցությունը, ինչպես նաև՝ ձև ու կյանք են հաղորդում պասիվ նախատարրերին՝ ջրին և հողին), բոլոր որակները, որոնք ըմբռնվում ու մեկնաբանվում են որպես պնևմա և մարմին, սահմանումներն ու հատկությունները, որոնցով իրերը տարբերվում են միմյանցից: Գիշտ այդպես էլ մատերիական են համարվում նաև զգացմունքները, ձգտումները, պատկերացումները, դատողությունները և, անգամ, վերացական հասկացությունները, ինչպիսիք են բարին և ճշմարտությունը³:

Այդ տեսանկյունից կարելի է բազմաթիվ համընկնող գաղափարներ գտնել նաև Տերտուլիանոսի համակարգում: Գ. Մայորովն այդ կապակցությամբ գրում է, որ նշված համատեքստում լիովին հասկանալի է «...տարօրինակ այն իրավիճակը, երբ Տերտուլիանոսն ամենուր դատապարտում է ստոիկներին և, միաժամանակ, մշտապես օգտվում է նրանց աշխարհայացքային ըմբռնումներից»⁴: Այդ պնդումը կարելի է հիմնավորել նրանով, որ **ստոիկների հետևությանը Տերտուլիանոսը նույնպես Աստծուն անվանում է Հոգի**, բայց, այնպիսին, որը պետք է ըմբռնել որպես «... յուրատիպ դրսևորում ունեցող յուրատիպ մարմին»⁵: Անշուշտ, մենք հեռու ենք

эпоху Вселенских Соборовъ (Въ связи съ философскими учениями того времени) / **Тринитарный вопросъ** (Исторія учения о св. Троице), с. 76, сн. 9:

¹ **Տե՛ս Սпасскій А.** Исторія догматическихъ движеній въ эпоху Вселенскихъ Соборовъ (Въ связи съ философскими учениями того времени) / **Тринитарный вопросъ** (Исторія учения о св. Троице), с. 61:

² Գ. Մայորովը պնդում է, որ «փիլիսոփայության մեջ Տերտուլիանոսը որոնում էր ոչ թե այն, ինչը համոզիչ էր, այլ այն, ինչը համահունչ էր և կարող էր ծառայեցվել Աստվածաշնչին», տե՛ս **Майоров Г. Г.** Формирование средневековой философии, с. 121:

³ Այդ ամենի մանրամասները տե՛ս **Асмус В. Ф.** Античная философия, с. 452, 460-461; **Спасскій А.** Исторія догматическихъ движеній въ эпоху Вселенскихъ Соборовъ (Въ связи съ философскими учениями того времени) / **Тринитарный вопросъ** (Исторія учения о св. Троице), с. 68; **Стоицизм / Антология мировой философии**, Т. 1, Ч. 1, с. 481-485; **Чалоян В. К.** Восток-Запад (преemptивность в философии античного и средневекового общества), с. 78-81; **Zeller Ed.** Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung. Leipzig, 1869, S. 118, 178 և այլն:

⁴ **Майоров Г. Г.** Формирование средневековой философии, с. 111:

⁵ **Tertullianus.** Adversus Praxean, cap. VII / **Tertulliani Quinti Septimii Florent.** Quae Supersunt Omnia. T. II, **Continens Libros Polemicos et Dogmaticos** (ed. Franciscus Oehler). Lipsiae. MSCCLIV, T. II, p. 660-661: Դմնտ.՝ **Տпасскій А.** Исторія догматическихъ движеній въ эпоху Вселенскихъ Соборовъ (Въ связи съ

այն մտքից, թե առանցքային նշանակության դավանաբանական այս հարցում «աստվածաբանության արևմտյան սյունը» հանդես է գալիս Աստծու և գոյի «նյութականացման» կամ մատերիականացման դիրքերից: Պարզապես առնչվում ենք աստվածաբանության վրա փիլիսոփայության ազդեցության անուրանալի մեկ փաստի, որը վկայում է այն մասին, որ չնայած իր հանրահայտ կոչին՝ Տերտուլիանոսն, այդուհանդերձ, «անցնում է Աթենքով»:

Տերտուլիանոսի աստվածաբանական մոտեցումների քննական վերլուծությունը թույլ է տալիս բացահայտել ստոիկյան փիլիսոփայության այլ ազդեցություններ ևս: Ստոիկ փիլիսոփաների հետևությանը նա ևս ելակետային է համարում այն, որ «...թեև Աստված Հոգի է, Նա ևս մարմին ունի»¹: Աստվածաբանը դավանական այդ հիմնադրույթը ուղղադավան է համարում այն պատճառաբանությամբ, թե «մարմին չունեցողը չի կարող չարչարվել», քանի որ «չունի այն, ինչը ենթակա է չարչարանքի»: Եվ քանի որ Տերտուլիանոսի համար միակ հեղինակությունն Աստվածաշունչն էր, ապա նա համոզված պնդում է, որ եթե «հոգևոր սկիզբը չարչարվում է», ապա անժխտելի պետք է համարել նաև այն, որ նա մարմին ունի: Այստեղից էլ այն հետևությունը, որ հոգևոր սկիզբը մարմնական է, և որ այն ևս ցանկացած մարմնական գոյի նման ենթակա է չարչարանքի: Այլ կերպ ասած՝ Տերտուլիանոսի աստվածաբանական համակարգում «չարչարանք» և «մարմնական» հասկացությունները հոմանիշներ են կամ նույնական: Եվ, քանի որ Աստված հոգի է և միաժամանակ յուրատիպ մարմին², **Տերտուլիանոսը նաև եզրակացնում է, որ Աստված ոչ միայն գործում է, այլև ենթակա է չարչարանքի**³:

Եվ, չնայած վերը նշված ակնհայտ ընդամերություններին, վիճելի պետք է համարել այն գնահատումը, թե գոյի մասին Տերտուլիանոսի ուսմունքը զուգակցվում է «...ստոիկյան ուսմունքից վերցված այնպիսի փոխառություններով, որոնք ուղղակի ազդեցություն են ունեցել նրա դոգմատիկայի վրա:... ճիշտ այնպես, ինչպես ստոիկները նույնացնում էին աշխարհն ու տիեզերքը, այդպես էլ Տերտուլիանոսի համար Աստվածն ամեն ինչ ներառում է իր մեջ՝ և՛ աշխարհը, և՛ տեղը, և՛ ամենայնը»⁴: Ընդհանրություններն, այո՛, ակնհայտ են: Սակայն նույնքան անառարկելի են նաև դրանց տարբերությունները: Նախ ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ Տերտուլիանոսի երրորդաբանական վարդապետության հիմքում ընկած է կատեգորիաների մասին ստոիկյան ուսմունքը: Ստոիկները գոյի հիմք էին համարում գիտակցության կողմից տարբեր կերպ ընկալվող կեցությունը: Նրանց համոզմամբ մարմնի (գոյ-կեցության) և նրա հատկությունների մասին մտային հակադրությունն են կազմում կատեգորիաները⁵:

философскими учениями того времени) / **Тринитарный вопрос** (История учения о св. Троице), с. 69; **Zeller Ed.** Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung, S. 120 և այլն:

¹ **Tertullianus.** Adversus Praxeam, cap. 7, p. 660:

² **Tertullianus.** Adversus Marcionem. Libri V, T. II, cap. 7 / **Quae Supersunt Omnia.** T. II, Continens Libros Polemicos et Dogmaticos, p. 54-55:

³ **Tertullianus.** De anima. Col. VII / **Quae Supersunt Omnia.** T. II, Continens Libros Polemicos et Dogmaticos, p. 565-566:

⁴ **Спаский А.** История догматических движений в эпоху Вселенских Соборов (Въ связи съ философскими учениями того времени) / **Тринитарный вопрос** (История учения о св. Троице), с. 70-71:

⁵ Մանրամասները տե՛ս **Асмус В. Ф.** Античная философия, с. 457-458, 462; **Спаский А.** История догматических движений в эпоху Вселенских Соборов (Въ связи съ философскими учениями того времени) / **Тринитарный вопрос** (История учения о св. Троице), с. 68; **Стоицизм / Антология мировой философии.** Т. 1, Ч. 1, с. 482, 484-485; **Чалоян В. К.** Восток-Запад (преемственность в

Այդ եզրակացությանը լիովին համահունչ է նաև ստոիկյան այն տեսակետը, թե «բանականությունն աշխարհում Աստված է և Աստված բանականություն. Նա ամբողջապես բանականություն է»¹:

Ստոիկյան այդ ըմբռնումների անուրանալի ազդեցությունների հանդիպում ենք նաև Աստծու և Ս. Երրորդության մասին Տերտուլիանոսի համակարգում:

Աստվածաբանը պնդում է, որ Աստված ոչ միայն իրական, այլև մատերիական գոյի հիմնական «substantia»-ն է և «genus»-ը: Իսկ Հայր, Որդի և Հոգի Աստվածն այդ գոյի տարբեր տեսակներն է կամ ձևերը²: Ըստ նրա՝ **այդ «տեսակները» նույն սուբստանցի և նույնական ուժի որակներն են, քանի որ Աստված մեկ է և Երրորդությունից են բխում և՛ ձևերը և՛ տեսակները**³: Տերտուլիանոսը համամիտ է նաև այն հարցում, որ լինելով Աստծու ներքին հատկանիշները, այդ դրսևորումներն օրգանապես կապված են Աստծու էության հետ և միմյանց նկատմամբ գտնվում են մշտական միության և հավասարազոր հարաբերության մեջ⁴, ուստի՝ **Երրորդությունը միասնական է**⁵: Այս ըմբռնումով շեշտադրվում է նաև Հայր, Որդի և Ս. Հոգի Աստծու ներքին՝ «օրգանական» կապը, քանի որ **«երեքը դառնում են մեկ, այլ ոչ թե միակ»**: Տերտուլիանոսը **համագոյության ստոիկյան ուսմունքին համահունչ** հավաստում է նաև այն, որ **Աստվածային անձերը տարբերվում են մեկը մյուսից**, սակայն էական այն լրացմամբ, որ **այդ անձերից յուրաքանչյուրը բնութագրվում է նաև ինքնուրույն կեցությամբ**⁶:

Տերտուլիանոսն էության և անհատականության ստոիկյան ուսմունքի դիրքերից է բացատրում նաև Ս. Երրորդության անձերի փոխհարաբերությունը: Նրա համոզմամբ աստվածային երեք անձերի գոյությունը աստվածային էության մասնատում չէ, այլապես կառնչվենք մեկը մյուսից անկախ և հակադիր երեք ինքնուրույն էությունների: Այդ հիման վրա նա պնդում է, որ աստվածային միությունը ամբողջի և մասերի չի տրոհվում, հետևաբար՝ ոչ մի խզում չի առաջանում նաև Նրա անձերի միջև: Ուստի՝ **աստվածային անձերի տարբերությունը ոչ թե սուբստանցիոնալ է, այլ ձևական, ոչ թե իշխանությամբ է, այլ՝ տեսքով**⁷: Եվ, որպես միևնույն էության տեսակներ, նրանցից յուրաքանչյուրն ունի մյուսից տարբերվող, միայն իրեն յուրահատուկ հատկանիշներ: **Հայրը ոչնչից չի առաջանում և չի ծնվում**⁸: Որդին ծնվում և հայտնվում է

философии античного и средневекового общества), с. 67-68; Zeller Ed. Die Philosophie der Griechen in ihrer geschichtlichen Entwicklung, S. 119-120, 138, anm. 2 և այլն:

¹ Л. Фотьеբашеру нկատում է, որ այս պարագայում ակնհայտ է, թե պրակտիկ շահերը փիլիսոփայության համակարգից ինչպես են դուրս մղում տեսական հետաքրքրությունները, տե՛ս **Фейербах Л.** Отношение к Гегелю / **Фейербах Л.** История философии. Собр. произв. в трех томах. Т. 3, М., 1974, с. 384: Զմնտ.՝ **Стоицизм / Антология мировой философии.** Т. 1, Ч. 1, с. 482:

² Մանրամասները տե՛ս **Tertullianus.** Adversus Praxean, cap. VII, p. 660-661:

³ **Նույն տեղում**, գլ. VII, էջ 661:

⁴ Տե՛ս **նույն տեղում**, գլ. XVIII, էջ 676-677:

⁵ Տե՛ս **նույն տեղում**, գլ. XXIV-XXV, էջ 687-688:

⁶ Տե՛ս **նույն տեղում**, с. XXXV, էջ 698:

⁷ Տե՛ս **Tertullianus.** Adversus Praxeam, cap. II, p. 655: Այս կապակցությամբ միանգամայն օրինաչափ պետք է համարել ռուս աստվածաբան Ա. Սպասկու այն պնդումը, թե «ստոիկների նմանությամբ Տերտուլիանոսը կարող է ասել. կոնկրետ էությունը և սուբստանցիան, որից նա առաջանում է, միևնույնը չեն, բայց, իհարկե, նաև միանգամայն տարբեր չեն», **Спасский А.** История догматических движений в эпоху Вселенских Соборов (В связи с философскими учениями того времени).

Тринитарный вопрос (История учения о св. Троице), с. 75, сн. 5:

⁸ Մանրամասները տե՛ս **Tertullianus.** Adversus Praxeam, cap. XIX, p. 678:

մարդկանց¹: Հոգին բխում է Հորից՝ Որդու միջոցով²: Իբրև մեկ ամբողջության մասեր՝ նրանք պահպանում են միությունը, այդ պատճառով էլ բոլորին Աստված են անվանում³:

Գիշտ է, Տերտուլիանոսն անհաշտ պատերազմ է հայտարարում քրիստոնեության էությանն օտար փիլիսոփայական բոլոր ուղղություններին, սակայն ստոիկության հետևությանը պնդում է, որ աստվածային անձերի «միասնությունն» էական չէ: Նա թեև հավաստում է, որ աստվածային անձերը **այլ են, այլ և այլ** (alius, alius, alius), **բայց ոչ տարբեր** (aliud)⁴, այդուհանդերձ եզրակացնում է, որ Հայրն ամբողջական սուբստանցիա է, իսկ Որդին՝ սուբստանցի մի մասը⁵: Քանի որ Որդին ծնվում է Հայր Աստծուց այնպես, ինչպես ճառագայթն արեգակից, ապա նա Հոր մի մասն է, իսկ Հայրն՝ ամբողջը: Ակնհայտ է, որ Տերտուլիանոսը ևս Հայր և Որդի Աստծու փոխհարաբերությունը մեկնաբանում է ստորադասության դիրքերից: Նրա համոզմամբ Որդին ի սկզբանե գոյություն է ունեցել որպես Հայր Աստծո միտք (Լոգոս) և կեցություն է ստացել միայն արարչագործության նախաշեմին, ուստի՝ «եղել է ժամանակ, երբ Որդին չի եղել, որն Աստծուն Հայր դարձրեց»⁶: Փաստորեն այս երրորդաբանական ուսմունքը ևս թերի է ու անկատար այն պարզ պատճառով, որ եթե «...Ս. Երրորդության մասին ուսմունքը շարադրելիս որպես մեթոդաբանական հմար Տերտուլիանոսն օգտագործում է ստոիկյան տրամաբանությունը, որի մեջ նա զուտ քրիստոնեական բովանդակություն է դնում, ապա Քրիստոսի անձի և Նրա՝ այսպես ասած կառուցվածքի մասին ուսմունքով ուղղակի քրիստոնեություն է ներմուծում ստոիկների կողմից մշակված հասկացությունները»⁷: Դրանից հետևում է, որ Տերտուլիանոսի աստվածաբանական համակարգին ևս բնորոշ են մինչնիկեական դավանական ըմբռնումներին բնորոշ թերությունները:

Հետևաբար մնում է արձանագրել, որ թեև III դարի դավանաբանական վիճաբանությունները ձևավորվել են կրոնական (ներքին) դրդապատճառներով, այդուհանդերձ, Ս. Երրորդության անձերի և Աստված-Լոգոս-Քրիստոս փոխհարաբերության լուծումներում առնչվում ենք կրոնական և փիլիսոփայական ըմբռնումների զուգադրության: Փաստ է, որ դարաշրջանի երրորդաբանական բոլոր հայեցակարգերը ձգտել են հիմնավորել քրիստոնեական միաստվածությունը,

¹ Մանրամասները տե՛ս **Նույն տեղում**, գլ. XI, էջ , գլ. XX, էջ 679-680:

² Մանրամասները տե՛ս **Նույն տեղում**, c. IV, p. 182:

³ Տե՛ս **Նույն տեղում**, գլ. XVIII, էջ 677-678:

⁴ Տե՛ս **Նույն տեղում**, էջ 679:

⁵ Տե՛ս **Tertullianus**. Adversus Praxean, cap. XVIII, p. 678:

⁶ **Tertullianus**. Adversus Hermogenam, cap. III / **Quae Supersunt Omnia**. T. II, Continens Libros Polemicos et Dogmaticos, p. 341: Տեղին է հիշատակել, որ **Տերտուլիանոսի կողմից առաջադրված դոգմատիկական այս հիմնադրույթը ոչնչով չի տարբերվում արիոսական հակա-երրորդաբանության «կար ժամանակ, երբ Որդին չկար» հիմնադրույթից**: Կարելի է մատնանշել Տերտուլիանոսի արատավոր քրիստոսաբանության այլ փաստեր ևս: Այսպես, աստվածաբանը պնդում է, որ Որդին «արտաբերվել է» միայն այն ժամանակ, երբ «Հայր Աստված ցանկացել է արարել սուբստանցիան և տեսակները»: Որդին արտաբերվել է այն բանի համար, որպեսզի իրականացնի Հոր մտահղացումները: **Ուրեմն՝ Հայրն արտադրել է Որդուն, որպեսզի նրա միջոցով իրականացնի իր մտահղացումները**, տե՛ս **Tertullianus**. Adversus Praxean, cap. V, p. 656-657:

⁷ **Спасский А.** История догматических движений в эпоху Вселенских Соборовъ (Въ связи съ философскими учениями того времени) / **Тринитарный вопросъ** (История учения о св. Троице), с. 76.

սակայն դա կատարել են նաև կրոնափիլիսոփայական յուրատիպ մեկնաբանությունների տեսքով:

Բանալի բառեր՝ Փիլիսոփայական հոսանքներ, աստվածաբաններ, եկեղեցագետներ, նորալատոնականություն, ստոիկյան փիլիսոփայություն:

**ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВЫ ТРИДОЛОГИЧЕСКИХ-ДОГМАТИЧЕСКИХ
СПОРОВ III ВЕКА**

Г. А. САРКИСЯН

Кандидат философских наук, доцент

В статье на основе системного анализа первоисточников раскрываются и всесторонне оцениваются философские основы тридологических-догматических споров III века с позиции современного религиоведения.

Посредством сравнительного анализа показывается, что догматические споры исследуемой эпохи образовались на основе внутренних религиозных причин. Однако в богословских спорах о природе лиц Св. Троицы, при попытке метафизического толкования соотношения Бог-Логос-Христос как богословские системы эпохи (монархиане антитринитариан), так и виднейшие представители апологетики (Ориген, Тертулиан и др.) в процессе экспликации учения о Боге использовали элементы философских систем неоплатонизма и стоицизма.

Автором обосновывается также, что указанная "христианская философия" была в согласии с содержанием "христианской вести" и использовалась в рамках христианско-идеологического комплекса.

**PHILOSOPHICAL BASIS FOR TRIDOLOGICAL-DOGMATIC
DISPUTES OF III CENTURY**

G. A. SARGSYAN

Candidate of Philosophy, Associated Professor

On the basis of the primary sources the article reveals and comprehensively evaluates the basis for tridological-dogmatic disputes of III century from the point of contemporary religious studies.

Through the comparative analysis the author shows that dogmatic disputes of the era came forward as a result of inner religious reasons. However, the theological schools of III century (monarchic antitrinitarians) as well as further representatives of apologetics (Origen, Tertulian, etc.) used elements of philosophical teachings of neoplatonism and stoicism during the disputes on the nature of Holy Trinity, metaphysical interpretation of God-Logos-Christ relationship in the process of explication of the doctrine on God.

The author also proves that the "Christian philosophy" was in agreement with the content of "Christian message" and was used in the frameworks of Christian-ideological complex.

Ընդհանրական տեսակետի համաձայն «Երրորդությունը» աստվածաբանական եզր է, որը բնութագրում է Աստծու մասին դավանական ըմբռնումը: Դրանից հետևում է, որ «Երրորդությունը» այն հիմնական դավանանքն է, որը եկեղեցում հաստատվել է իր ձևավորմանը զուգընթաց: Անառարկելի է համարվում նաև, որ «Երրորդության» վարդապետությունը պետք է քննարկել Հիսուս Քրիստոսի մասին աստվածաբանական վարդապետության (իմա՝ քրիստոսաբանության) հետ ունեցած օրգանական կապի մեջ¹:

Ինչպես աստվածաբանական բանավիճային մյուս հիմնահարցերը, Ս. Երրորդության շուրջ ծավալված վիճաբանությունները ևս ունեն իրենց նախապատմությունը:

Մի կողմից քրիստոնեական ըմբռնումների վրա հելլենիստական թեոսոֆիական փիլիսոփայության աշխարհայացքային ազդեցությունը, իսկ մյուս կողմից մի-աստվածության հուդայական և հուդաքրիստոնեական ըմբռնումները, ինչպես նաև արևելքի բազմազան աստվածաշտությունների ազդեցությունը, ինչն առավել ազդեցիկ բնույթ է ստացել արդեն Ա-Բ դարերում, վաղ քրիստոնեական համայնքների ներսում հիմք դրեցին հավատքային և աշխարհայացքային ընդդիմադիր հոսանքների ձևավորմանը: Այդ կերպ ամբողջացան հակաերրորդաբանական առաջին հոսանքները, որոնք եկեղեցական պատմությանը հայտնի են նաև «վաղ հերձվածներ» ընդհանուր անվամբ: Ու թեև այդ գործընթացի հիմքում ընկած է եղել հոգևոր գործոնը, անհերքելի է նաև այն, որ աստվածաբանական այդ որոնումներն աչքի են ընկել ընդգծված տարամիտությամբ: Ըստ էության **դա անտիկ մշակույթի, փիլիսոփայական-տեսական մտքի և միաստվածության տարբեր ըմբռնումների խաչավորման հանգուցակետում ձևավորված մի այնպիսի գործընթաց էր**, որն ավարտում տեսք ստացավ կրոնական գործոնի և անտիկ մշակույթի խորը ազդեցությամբ²: Փաստ է նաև այն, որ **հակաերրորդաբանական հերձվածների ձևավորումն ու զարգացումն ընթացել է առանձին համայնքների միջև ծավալված դավանաբանական թեժ պայքարում**: Դրանով է պայմանավորված այն պարագան, որ եկեղեցին օտար պաշտամունքների դեմ անհաշտ պայքարը զուգորդել է «ներքին խորթ համակարգերի» դեմ պայքարին:

Ա. դարի վերջին քառորդում եկեղեցու ներսում ձևավորված և հետագա դարերում ծավալված ընդդիմադիր այդ վարդապետությունների պատճառով ուղղադավանության համար հրատապ դարձավ համապատասխան հավատքային բանաձևումների մշակումը

¹ Տե՛ս **Христианство**: Энциклопедический словарь. Т. 3, М. 1995, с. 389: Տե՛ս նաև **Philip Schaff**. History of the Christian Church. Vol. 2, Massachusetts. 1996, p. 565:

² Այդ տեսակետի մասին տե՛ս **Апокрифы древних христиан**. М., 1989, с. 6-33; **Донини А.** У истоков христианства (от зарождения до Юстиниана). М., 1989, с. 113-170; **Йонас Г.** Гностицизм (Гностическая религия). СПб, 1998, с. 20-44; **Свенцицкая И. С.** Тайные писания первых христиан. М., 1980, с. 35-66; **Գուլնի** Раннее христианство: страницы истории. М., 1988, с. 76-100; **История философии** (под ред. Г. Ф. Александрова и др.). Т. 1, М., 1940, с. 377-384; **Асмус В. Ф.** Античная философия. М., 1976, с. 503-526, **Майоров Г. Г.** Формирование средневековой философии. М., 1979, с. 25; **Чалоян В. К.** Восток-Запад (преемственность в философии античного и средневекового общества). М., 1968, с. 54-62 և այլն:

և այդ ճանապարհով հիմք դրվեց քրիստոնեության դավանական լուծումների ծավալմանը:

Վավերագրերը հավաստում են նաև, որ վաղ հակաերրորդաբանական հոսանքների դեմ պայքարի վաղ փուլում եկեղեցու ջատագովների կողմից Հայր Աստված-Որդի Աստված փոխհարաբերության վերաբերյալ մշակած վարդապետությունը թերի էր, քանի որ **նրանում գերիշխում էր ստորադասության ընթերցումը**: Քրիստոնեության հետընթաց պատմությունը ևս երրորդաբանական պատկերացումներում առաջընթաց նոր քայլ չի արձանագրել: Այդ իրավիճակը պահպանվել է մինչև Գ. դարի կեսերը, երբ հրապարակ իջավ դավանական մի նոր հոսանք՝ **միապետական հերձվածը**, որը վիճաբանական նոր ուղորտ ձևավորեց քրիստոնեական ուղղադավանության համար: Վարդապետական հիմք ընդունելով հրեական միաստվածային պատկերացումը և դասական փիլիսոփայության մեթոդաբանությունը՝ միապետականները մերժեցին Ս. Երրորդության, որպես Եռանձնյա Միաստվածության վարդապետությունը այն պնդմամբ, թե **Աստված մեկը-միակն է**¹: Ըստ էության միապետական հակաերրորդաբանությունն էլ դարձավ Դ. դարի առաջին տասնամյակների աստվածաբանական վիճաբանությունների հոգևոր-դավանական գլխավոր հիմքը:

Հիմք ընդունելով ուղղադավան եկեղեցու կողմից մշակված հակաարիոսական մեթոդաբանությունը, պետք է մատնանշել, որ այս հարցում հրապարակում գտնվող աստվածաբանական և պատմա-եկեղեցագիտական վերլուծությունների մի ստվար հատվածը ինչպես հավատքային, այնպես էլ աշխարհայացքային առումով հիմնահարցի նկատմամբ հիմնավորված վերաբերմունք չունի: Բավականին ազդեցիկ թիվ են կազմում նաև այն մասնագետ-հետազոտողները, որոնք փորձում են խնդրո առարկա հարցը քննարկել դավանաբանական դաշտից դուրս:

Այդպիսին է արիոսականության վերաբերյալ Ռ. Ջ. Ռշտունու պնդումը, որն առանց որևէ հիմնավորման դավանական այս շարժումը նույնացնում է «մարդու փառաբանությանը հանգեցնող իմացաբանական հումանիզմի հետ»: Նա պնդում է, որ Արիոսը, իբր, մերժելով աստվածային նախասկզբի գաղափարը, փորձել է մարդուն դարձնել նախասկիզբ²: Մեր համոզմամբ թե՛ պատմական, և թե՛ դավանական առումով ճիշտ չէ նաև արիոսականությունն արժեքավորել իբրև կրոնափիլիսոփայական համադրության փորձ, ինչպես դա կատարում է Ս. Գրեգ Սինգերը: Նա, թեև համոզված է, որ արիոսականությունն ամենևին էլ չի կարելի դիտարկել իբրև Աստվածաշնչի մեկնության

¹ Միապետական հերձվածի վարդապետության համակարգված վերլուծությունը դուրս է սույն աշխատանքի հետաքրքրության շրջանակներից: Շարժման պատմաաստվածաբանական և դավանական ընդհանրական մոտեցումների մասին տե՛ս **Երուանդ վրդ. Տեր-Մինասեանց**, Ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւն. հ. Ա (Հին եկեղեցին), Ս. էջմիածին, 2013, էջ 224-229, 231-232, **В. В. Болотов** Лекции по истории древней церкви, т. 2, М. 1994, с. 305-320. 332-337; **М. Э. Поснов** История христианской церкви (до разделения церквей - 1054 г.), Брюссель, 1964, с. 148-152; **Н. Тальберг** История христианской церкви. Ч. I, М.-Нью-Йорк, 1991, с. 64-67; **Христианство**: Энциклопедический словарь. Т. 2, М. 1993, с. 139-145; Т. 3. с. 391; **Abbe Duchesne**. The Early history of the Church. Vol. 2. London. 1950, p. 121-122; **Hans Lietzmann**. A history of the Early Church. Vol. 2, Cambridge. 1993, p. 661; **Philip Schaff**. History of the christian church, Vol. 2, p. 575; **Encyclopedia of religion and ethics** (ed. by James Hastings), Vol. 1, New York, 1964, p. 779; **J.W.C. Wand**. A History of the Early Church (to A. D., 500). Great Britain, 1963, p. 86; **Նույնի** The four great heresies. London, 1967, p. 39-41; **A history of the Christian Church** (ed. Williston Walker, ...). New York. 1985, p. 85-86 և այլն:

² Այդ տեսակետը պաշտպանում է «ռեֆորմիստական աստվածաբանական աշխարհայացքի» ամերիկյան ջատագով Ռ. Ջ. Ռշտունին, տե՛ս **Ռուսաս Ջոն Ռշտունի**, Ընկերային կարգի հիմքերը: Վաղ շրջանի եկեղեցական հավատալիքների և ժողովների ուսումնասիրություններ (այսուհետ՝ Ընկերային կարգի հիմքերը): Երևան, 1996, էջ 11-13:

խելագուրկ և մոլորության մեջ գտնվող «փորձի արդյունք», այնուամենայնիվ, համոզված պնդում է, որ արիոսականությունը «...քրիստոնեությունը փիլիսոփայական տերմիններով մեկնաբանելու և մի տեսակ կրոնական փիլիսոփայության վերածելու միտումնավոր ճիգ էր»¹: Կարծիք կա նաև, որ արիոսական հերձվածի ակունքները պետք է որոնել պլատոնական և Փիլոնի փիլիսոփայության մեջ, թեև անուրանալի է նաև արիստոտելականության բնորոշ գծերը²: Այս մոտեցումները ևս ամբողջական չեն: Նախ այն պատճառով, որ թույլատրելի չէ արիոսականությունը դիտարկել լոկ որպես փիլիսոփայական աշխարհայացք, քանի որ դրանով անտեսվում է նրա կրոնական-դավանական կողմը և երկրորդ, այս պարագայում անտեսվում է նաև այն իրողությունը, որ ինչպես ցանկացած դավանական, այնպես էլ արիոսականության հարցի լուծման բանալին ամենից առաջ պետք է որոնել աստվածաբանական և ապա՝ փիլիսոփայական հիմքերի շրջանակներում:

Արիոսականության պատմական և հավատքային արժևորման նկատմամբ այս մոտեցումները, անշուշտ, բովանդակում են ռացիոնալ հատիկ: Սակայն արդարացված չեն ինչպես աստվածաբանական-դավանական, այնպես էլ գործնական առումով: Անառարկելի է, որ արիոսականությունը մեկընդմիջտ դուրս է մղվել եկեղեցու կյանքից, բայց չպետք է աչքաթող անել այն իրողությունը, որ հերձվածի առանձին գաղափարներ այս կամ այն դրսևորմամբ շարունակում են համդես գալ արդի հակաերրորդաբանական կրոնական աղանդներում: Այս տեսանկյունից բավականին արժեքավոր է աստվածաբան Ա. Սպասկու դիրքորոշումը, որի համոզմամբ «...Արիոսին չի կարելի համարել ո՛չ իր կողմից բարձրացրած վեճի միակ պատճառը, և ո՛չ էլ այն ուսմունքի հիմնադիր, որը հավետ կապված է նրա անվանը: Նա միայն իրենից բավականին վաղ և իրենից անկախ ձևավորված աստվածաբանական մի ուղղության՝ Դ. դարասկզբի ղուկիանոսական խմբակի բազմաթիվ ներկայացուցիչներից մեկն էր»³: Այս մոտեցումը առավել հետևողական է, քանի որ արիոսական հերձվածի արժեքավորման գործում առաջին պլան է մղում էական՝ **աստվածաբանական գործոնը**: Արիոսական վարդապետության աստվածաբանական հիմքերի առաջնության օգտին է վկայում նաև եկեղեցական պատմիչ Սոզոմենոսի հաղորդած այն տեղեկությունը, որ նախապես Արիոսի քարոզչությունը անհանգստության տեղիք չի տվել, քանի որ Ալեքսանդրիայի Ալեքսանդր եպիսկոպոսը այդ վարդապետությունը համարել է աստվածաբանական այն հիմնահարցերից մեկը, որոնք այդքան հաճախակի բարձրացվել են ալեքսանդրիական եկեղեցում⁴:

Այս հարցում ևս միասնական լուծումներ չկան: Վերլուծական կողմնորոշումները աստվածաբաններին բաժանել են երկու հիմնական խմբի: Դրանցից առաջինը արիոսականության հիմքերը կապում է միապետական հակաերրորդաբանության և որիգենականության հետ, իսկ երկրորդները՝ հիմք են համարում բացառապես

¹ Տե՛ս **Նույն տեղում**, էջ 13:

² Տե՛ս **Նույն տեղում**, էջ 15-16:

³ **А. Спасский**. История догматических движений в эпоху Вселенских Соборов (в связи с философскими учениями того времени) / **Тринитарный вопрос** (История учения о св. Троице). Сергиев Посад, 1914, с. 152:

⁴ Տե՛ս **Созомен Эрмий Саламинский**. Церковная История. СПб, 1860, кн. I, гл. 2: Թեոդորետ պատմիչը հավաստում է նաև, որ Արիոսի դիալեկտիկական և էկզեգետիկական օժտվածության պատճառով Ալեքսանդր Ալեքսանդրացին հենց նրան է հանձնարարել Աստվածաշնչի բացատրության և մեկնության գործը, տե՛ս **Феодорит еписк. Кирский**. Церковная История. СПб, 1860, кн. I, гл. 2:

էրիոնական միապետական (դինամիստական) հերձվածի աստվածաբանությունը, ի մասնավորի՝ Պողոս Սամոսատցի-Ղուկիանոս Սամոսատցի-Արիոս առանցքային անցումը: Այդ ուղորտում հետաքրքրական է հատկապես ռուս աստվածաբան Ա.Վ. Կարտաշևի այն տեսակետը, ըստ որի արիոսական չափազանց նուրբ և չափազանց վտանգավոր հերետիկոսությունը «...ձևավորվել է քրիստոնեությանը հակադիր կրոնափիլիսոփայական երկու նրբին՝ հրեական (սեմիտական) և հելլենիստական (արիական) թույների միախառնումից»¹: Կարծում ենք մեթոդաբանական այդ մոտեցումը առավել հետևողական է, քանի որ մատնանշում է արիոսական հերձվածի միանգամից երկու՝ **հոգևոր** («հրեական հիմք», որի տակ պետք է հասկանալ նաև մինչնիկեական շրջանում բավականին տարածում գտած «Աստծու մեկության» էրիոնական-միապետական ըմբռնումը) և **ռացիոնալիստական** (Ս. Երրորդության բանական կամ «փիլիսոփայական-տրամախոհական մեթոդաբանություն») հիմքերը: Այդ հիման վրա Ա. Կարտաշևը արիոսականության հոգևոր-վարդապետական այդ հիմքերի դերը ընդհանրացված ձևով բնութագրում է հետևյալ կերպ. «Հրեականության թույնը **հակաերրորդաբանության, Սկրտության եկեղեցական բանաձևի միապետական մեկնաբանության մեջ էր, իսկ «հելլենիզմի թույնը»՝ Անտիոքի աստվածաբանական դպրոցին բնորոշ արիստոտելական փիլիսոփայական մեթոդի մեջ** (ընդգծումը մերն է՝ Ա. արդ. Գ.)»²:

Դատելով վավերագրերից արիոսական հակաերրորդաբանական հերձվածի հավատքային ելակետը եղել է հրեական ըմբռնման միաստվածությանը, այլ կերպ ասած՝ իրեն նախորդող միապետական հերձվածի հետևությամբ Արիոսը ևս մերժել է Ս. Երրորդության քրիստոնեական իռացիոնալ վարդապետությունը և, ինչպես ընդունված է ասել, սեփական ուսմունքը հիմնավորել է «գոհաբերելով Քրիստոսի աստվածությունը»: Դ. դարի առաջին տասնամյակների ընդդիմադիր մատենագրության մեզ հասած առանձին պատառիկներ հիմք են տալիս նաև պնդել, որ արիոսական հերձվածի ձևավորման գործում ազդեցիկ դերակատարություն է ունեցել Պողոս Սամոսատցու միապետական վարդապետությունը, որի շարունակողն ու զարգացնողն է համարվում Անտիոքի աստվածաբանական հայրերից մեկը՝ Արիոսի ուսուցիչ Ղուկիանոս Սամոսատցին, որի աստվածաբանական վարդապետությունը հայտնի է «ղուկիանոսի անպատվություն»³ անվամբ:

Ղուկիանոսի աշակերտ և գաղափարակիր Արիոս Լիբեացու ջանքերով էլ Դ. դարի առաջին տասնամյակները դարձան երրորդաբանական հարցերի ուղղադավան և հերձվածող ըմբռնումների կատաղի պայքարի շրջան: Եվ բնական է, որ Դ. դարը անցավ «... բուռն աստվածաբանական վեճերի մեջ՝ նախ և առաջ արիոսականության դեմ»⁴: Թե

¹ **А. В. Карташев.** Вселенские Соборы. М., 1994, с. 19:

² **А. В. Карташев** Вселенские Соборы, с. 19:

³ Ղուկիանոսը «...գլխաւորապէս մեկնաբան էր եւ բնագրի քննադատ շատ նշանաւոր չափով: Նա սրբագրել է LXX թարգմանութիւնը, որ Հերոնիմոսի վկայութեան համաձայն տարածուած էր Անտիոքից մինչեւ Կ. Պօլիս», **Երուանդ վրդ. Տէր-Մինասեանց**, Ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւն. հ. Ա (Հին եկեղեցին), էջ 232: Ղուկիանոս Սամոսատցու մասին տե՛ս նաև **Եվսեբիոսի Կեսարացույ Պատմութիւն եկեղեցույ** եղեալ յատուրոցն ի հայ ի հինգերորդ դարու, Վենետիկ, 1877, դպր. Ը, գլ. ԺԳ, էջ 649, **Церковная история Филосторгия** (сделанное Патриархом Фотием). СПб., 1854, кн. II, гл. 12, с. 328-329; **Феодорит еписк. Кирский.** Церковная история, кн. I, гл. IV, с. 28; **Католическая энциклопедия.** Т. 2, М., 2005, с. 1758-1759; **Христианство:** Энциклопедический словарь, Т. 2, с. 52; **Н.В. Swete.** An Introduction to the Old Testament in Grec. Cambridg, 1902, p. 80-85 և այլն:

⁴ **«Գանձասար»** (Հայ Առաքելական Եկեղեցու Արցախի թեմի աստուածաբանական հանդես), Ա, Երևան, 1992, էջ 111:

այս վիճաբանությունն ինչ դեր է կատարել եկեղեցու և դավանանքի պատմության մեջ կարելի է հետևեցնել այն փաստից, որ քրիստոնեական մատենագրության մեջ արիոսականությունը համարվում է «ուղղադավան եկեղեցու ամենավտանգավոր և ամենաագդեցիկ թշնամին», որի ձևավորմամբ դրվել է եկեղեցու հավատքային գոյության հարցը¹:

Արիոսական հերձվածի էությունը մինչև վերջ ըմբռնելու համար հարկ է մեկ անգամ ևս անդրադառնալ այն ծնող կրոնական և փիլիսոփայական հիմքերի վերլուծությանը:

Հերձվածի ծագման մասին ընդհանրական տեսակետի համաձայն Արիոսի կողմից կյանքի կոչված հակաերրորդաբանական դավանական ըմբռնումների հիմքում ընկած են եղել եկեղեցու պատմության նախորդ փուլերին բնորոշ ընդդիմադիր հավատքային պատկերացումները: **Այդ շարքում առաջինը համարվում է միապետական հերձվածը:** Որոշ աստվածաբաններ Արիոսի վարդապետության դավանական հիմքերի որոնումներում մատնանշում են նաև Որոգինեսի լուծումները: Իսկ երրորդները արիոսականության մեջ տեսնում են Ղուկիանոս Սամոսատցու հերձվածող մտքերի շարունակությունը և զարգացումը: Այդ պարագայում կարծում ենք առավել հետևողական է հակաարիոսական շարժման պարագլուխ Ալեքսանդր Ալեքսանդրացու այն պնդումը, թե Արիոսը «Իր թթխմորը ... վերցրել է Ղուկիանոսի անպատվությունից»²:

Ընդդիմադիր մատենագրության մեջ տեղեկություններ են պահպանվել այն մասին, որ Արիոսը ընդունել է, որ իր վարդապետության ձևավորման գործում մեծ է եղել անտիոքյան դպրոցի ներկայացուցիչների, հատկապես՝ Դորոթեոսի և Ղուկիանոսի երրորդաբանական լուծումների ազդեցությունը: Մերժելի չէ անշուշտ, որ Արիոսի երրորդաբանական-աստվածաբանական ուսմունքի ձևավորմանը նպաստել են նաև Գ.-Դ. դարերի «քրիստոնեական փիլիսոփայության»՝ նոր պլատոնականության աշխարհայացքային հիմնարար ըմբռնումները, հատկապես այն լուծումները, որոնք անուղղակի կապված են եղել «հրեական միաստվածությանը» մերձեցող Ս. Երրորդության «բանական մեկնաբանության» հետ: Եվ այդուհանդերձ պետք է նշել, որ նշված կրոնափիլիսոփայական այդ տեսությունները Արիոսի համար «օգնական» դեր են կատարել և «վերամշակման ենթարկվելով»³ հիմք են դարձել նրա կողմից առաջադրված աստվածաբանական-երրորդաբանական, ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ յուրահատիկ հակաերրորդաբանական վարդապետության համար:

Մերժելի չէ այն պնդումը նաև, որ Արիոսի երրորդաբանական ըմբռնումների ձևավորման գործում էական դեր են կատարել փոխկապակցված երկու հիմնահարցերի աստվածաբանական լուծման որոնումները. 1) Աստծու Որդին արդյո՞ք էապես նույնն է, ինչ Արարիչ Հայր Աստվածը և եթե այո՞, ապա 2) ինչպիսի՞ն է Հիսուս Քրիստոսի իրական բնությունը: Իսկ դա նշանակում է, որ արիոսական հակաերրորդաբանության հիմքում ևս, ինչը բնորոշ է նաև Բ.-Գ. դարերի բոլոր աստվածաբանական որոնումներին, ընկած է

¹ Տե՛ս **В. В. Болотов** Лекции по истории древней церкви, т. 4, с. 15; **Иоанн еписк. Аксайский**. История Вселенских Соборов. М., 1995, с. 11; **А. В. Карташев** Вселенские Соборы. М., 1994, с. 12-13:

² «**Փանծասար**», Ա, էջ 111:

³ Տե՛ս **Иоанн еписк. Аксайский**. История Вселенских Соборов, с. 11: Այս պարագայում առնչվում ենք կրոնական սինկրետիզմի հետ, որը հանդես է գալիս որպես հավատալիքների, պաշտամունքային տարրերի, աշխարհայացքի և աշխարհընկալման, ինչպես նաև կրոնի և հասարակական գիտակցության օրգանական համադրության տեսքով, տե՛ս **Н. С. Капустин** Особенности эволюции религии (на материалах древних верований и христианства). М., 1984, с. 13:

եղել Բան-մարմին աստվածաբանությունը, այսինքն՝ այն հարցի պատասխանի որոնումները, թե **անդրանցական աստվածայինը ինչպես է միավորվում «վերջավոր, սահմանափակ ու մեղսալի» մարդկային մարմնին**¹: Պատճառն այն է եղել, որ վաղ հերձվածների մետաֆիզիկական լուծումներում Աստված-մարդ հարաբերակցությունը, որպես կանոն, լուծվել է բացարձակ հակադրության դիրքերից: Այսինքն համարվել է, որ Աստված այնքան անհաս ու վեր է մարդուց, որ «ոչ մի պարագայում հնարավոր չէ Աստծու միությունը մարդու հետ»: Այդ հիման վրա է առաջադրվել նաև «անլիարժեք մարդեղացման» վարդապետությունը, ըստ որի Աստված Բանի մարմինն անստեղծ է, երկնային, «երկնքից իջած»: Եվ քանի որ Քրիստոսի մարդեղացումը օրգանապես կապված է փրկագործական վարդապետության հետ, ուստի՝ անխուսափելի է համարվել **մարդեղացման էությունը լուսաբանող Բան-մարդ փոխհարաբերության քննարկումը**: Ընդ որում, այդ ծիրում Արիոսն առաջնություն է վերապահել աստվածային գործոնին, իսկ Քրիստոսի մարդեղացումը համարվել է կա՛մ «անլիարժեք», կա՛մ «երևութական»: Քրիստոսի անձում աստվածայինի և մարդկայինի փոխհարաբերության հարցի լուծմանը Արիոսը անդրադարձել է գոյաբանական տեսանկյունից: Նա ամենայն սրությամբ դրել է այն հարցը, թե Քրիստոսի անձում ինչպես են փոխհարաբերվում անվերջը (Աստվածը) և վերջավորը (մարդը):

Այդ առնչությամբ պատմական աստվածաբանության մեջ գերակշռում է այն տեսակետը, որ արիոսականության հիմնարար ելակետը եղել է դինամիստական այն հավատամքը, որ «Իր բնութենական էությամբ և անհատական կեցությամբ Քրիստոսը շարքային մարդ էր՝ հար և նման բոլոր մարդկանց»²: Այս կապակցությամբ Աթանաս Ալեքսանդրացին փաստում է, որ դինամիստների պարագլուխներից մեկը՝ անտիոքյան աստվածաբանական ավանդության հիմնադիրներից Պողոս Սամոսատցին փորձել է հիմնավորել երրորդաբանական-աստվածաբանական այն պնդումը, թե «...Բանը (Հիսուս Քրիստոս՝ Ա. արդ. Գ.) երկնքից է և Իմաստությունը նրանում համարվում է բոլոր

¹ Մանրամասները տե՛ս **«Գանձասար»** (Հայ Առաքելական Եկեղեցու Արցախի թեմի աստվածաբանական հանդես), 2, Երևան, 1996, էջ 26:

² **Д. Гусев.** Ересь антиринитариюв третьего века. Казань, 1872, с. 145: Աստվածաբաններ Ա. Նեանդերը և Ֆ. Բաուրը դավանական այս ըմբռնումները որակում են որպես «... բազմաստվածությանը հակադրվող հետևողական միաստվածային շարժում», ինչպես նաև՝ «ռեակցիա վաղ ջատագովների, Որիգենեսի ու Տերտուլիանոսի ջանքերով արմատավորված ստորադասության վարդապետության նկատմամբ», Մանրամասները տե՛ս **A. Neander.** Allgemeine Geschichte der christlichen Religion und Kirche. Bd.1, Hamburg, 1842, S. 156-160; **F. C. Baur.** Die christliche Lehre von der Dreieinigkeit und Menschwerdung Gottes in ihrer geschichtlichen Entwicklung. Tuebingen, 1841, S. 453-455: : Ընդհանուր առմամբ այս պնդմանը համաձայն է նաև Ա. Սպասկին, որը միապետական շարժման ծագումը կապում է «մտավորական հեթանոսությունից քրիստոնեություն ներթափանցած աստվածաբանական մտքի» գործունեության հետ: Նա ևս գտնում է, որ աստվածաբանության բնագավառում միապետական հակաերրորդաբանությունը, արհամարհելով «արտաքին խնդիրները», շրջվում է դեպի «սեփական բովանդակություն», դեպի հավատ՝ ձգտելով այն ըմբռնել ու մեկնաբանել ջատագովության վիճաբանական պակերացումներից դուրս: Այդ ամենի ընդհանրացմամբ նա պնդում է, որ շարժումը հանդիսացել է Բ. դարի վերջին տասնամյակների աստվածաբանական մտքի զարգացման ուղղակի տրամաբանական հետևանքը և իրենով աստվածաբանական մտքի զարգացման նոր փուլ է նախանշել, տե՛ս **А. Спасский.** История догматических движений в эпоху Вселенских Соборов, с. 30-31:

դարերից առաջ նախասահմանված գոյ, բայց կեցությանը Նազարեթից է, որպեսզի ... ամեն ինչից վեր լինի Հայր Աստված»¹:

Այս օրինակները թույլ են տալիս հանգել օրինաչափ այն հետևությանը, որ Ս. Երրորդության մասին դինամիստական վարդապետությունը բնութագրող հիմնական եզրահանգումն այն է եղել, որ Միակ (Եզակի), Բացարձակ Աստված նախագոյ է արարչագործության նկատմամբ, ուստի՝ Աստծու համար միանգամայն անհարիր և անիրական է զգայական աշխարհի հետ ունեցած «ցանկացած մարմնական հարաբերություն»: Աստծու մեկության Պողոս Սամոսատցու դինամիստական ըմբռնումը փորձում էր Ս. Երրորդությունը ներկայացնել իբրև «միապետական Աստծու անդեն (Անանձ՝ Ա. արք. Գ.) դրսևորում»: Այլ կերպ ասած՝ նա ձգտել է ապացուցել, թե իբրև Որդի Աստված «աստվածային եզակիության սոսկ անվանումն է»: «Մեր Տեր Աստվածը Մեկ աստված է», - հենվելով Աստվածաշնչի վրա (Բ. Օր., 6: 4) պնդել է նա, - «Հայր Աստված, Որդին և Ս. Հոգին Մեկն են, քանի որ, ընդհանրապես, «գոյություն ունի միայն աստվածային մեկ Անձ»²: Իսկ Որդին, որն Աստվածաշնչում կոչվում է «Լոգոս» կամ «Աստվածային Իմաստություն», Աստվածային միակության «պարզունակ ուժն է» և «իբրև ինքնություն սուբստանց և հավերժական աստվածային անձ գոյություն չունի»³:

Դժվար չէ համոզվել, որ անտիոքյան աստվածաբանի վարդապետական ելակետը, որի շարունակողն ու զարգացողն է Արիստը, եղել է եբիոնական աշխարհայացքը: Պողոս Սամոսատցին, ինչպես նաև Արիստը, փորձել են հիմնավորել, թե իրականում **գոյություն ունի միայն աստվածային մեկ անձ՝ եզակի և անտրոհելի Հայրը**⁴:

Միաստվածության միապետական ըմբռնումներին խիստ համահունչ են նաև Արիոսի հերձվածող երրորդաբանական այլ եզրահանգումները ևս:

Եկեղեցական մատենագրությունը վկայում է, որ Աստծու էության մասին Արիոսի վարդապետության ելակետը եղել է **Հայր Աստծու կատարյալ միակության և ինքնաբավ եզակիության ուսմունքը**: Նա պնդել է, որ Աստված-եզակիությունից դուրս գոյություն ունեցող ամեն ինչ էությամբ խորթ և արմատապես տարբեր է Աստծուց: Հայր Աստծու կատարյալ եզակիությունը և ինքնակա գոյությունը իսպառ բացառում է, պնդել է նա, որ Աստված Իր էությունը կարող է «հաղորդել», «հատկացնել» կամ «բաշխել» մեկ այլ՝ իրենից ստորադաս անձի: Այդ իսկ պատճառով նա եզրակացրել է, որ Աստված Բանը կամ Աստծու Որդին իբրև իրական գոյ և անձ էությամբ «լիովին խորթ է Աստծուն» և տարբերում է նրանից⁵: Ինչպես մյուս բոլոր արարածները, պնդել է Արիստը, Բան Որդին

¹ Տե՛ս **Св. Афанасий Великий. Против Аполлинария. Книга вторая. В кн.: Св. Афанасий Великий. Творения в четырех томах. Т. III, М., 1994, с. 342:**

² **Д. Гусев. Ересь антитринитариев третьего века, с. 133:**

³ Տե՛ս **ԵԼԵՔԻՈՍԻ ԿԵՍԱՐԱԳԼՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻՆ ԵԿԵՂԵԳԼՈՅ**, դպր. Ե, գլ ԻԸ, էջ 405, դպր. Է, գլ. ԻԷ, էջ 582, **Երուանդ վրդ Տեր-Մինասեանց**, Ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւն, հ Ա (Հին Եկեղեցին), էջ 160, **S.P.N. Epiphani. Adversus Octoginta haereses, lib. II, T. II (haer. LXV, Contra Paulum Samosatenum), Migne J.-P. PG, T. XLII, Paris, 1864, col. 2; Д. Гусев. Ересь антитринитариев третьего века, с. 133:**

⁴ Տե՛ս **S.P.N. Epiphani. Adversus Octoginta haereses, lib. II, T. II (haer. LXIX, Contra Ariomanitas haeresis), col. 1:**

⁵ Ա. Գրիմայերը համոզված է, որ լինելով ժամանակի կրթված աստվածաբաններից մեկը՝ Արիստը ձգտել է պաշտպանել «Աստծու մեկության և եզակիության» վարդապետությունը: «Նա ծանոթ էր եկեղեցու քարոզութեանը Հոր և Որդու (եւ Սուրբ Հոգու)» մասին, սակայն զուգահեռ է անցկացնում այս քարոզութեան եւ միջին պլատոնականների տիեզերաբանական (կոսմոլոգիա) սխեմայի

նույնպես կեցություն է ստացել Հայր Աստծուց՝ արավել է ոչնչից և Աստծու կամքով միջնորդ է դարձել արարչության և աշխարհի միջև: Հետևաբար Հայր Աստծու և Որդու միջև առկա է և՛ էության, և՛ ժամանակային խզում: այսինքն՝ **Որդին էակից և հավերժակից չէ Հայր Աստծուն:** Արդյունքում Արիոսի երրորդաբանական վարդապետության շրջանակներում Որդի Աստծու անձին վերագրվում է ոչ թե «էակից» (նույն էությունից կամ համագոյ), այլ՝ «արարված», «ստորադաս» և կամ «երկրորդակարգ» էություն: Ըստ էության ճիշտ կլինի ասել, որ **Արիոսի վարդապետության մեջ Ս. Երրորդության անձերը գոյաբանորեն տարանջատվում են և բաժանվում:** Իսկ դա նշանակում է, որ **Արիոսի ուսմունքի համաձայն Ս. Երրորդությունը ամենևին էլ միաստվածություն չէ:** Եվ քանի որ Բան-Որդին և Հոգի Աստված համարվում են «արարչության բարձրագույն և առաջնաբնույթ արարածներ», ապա ըստ Արիոսի մնում է միայն մեկ իրական Աստված՝ հավիտենական և անսկիզբ Հայրը:

«Աստված **մեկ է, անձին, միակ** հավիտենականը, **միակ** անսկիզբը, **միակ** ճշմարիտը, **միակ** հավիտենական էությունը, **միակ** իմաստությունը, **միակ** բարիքը, **միակ** գերագույն իշխանությունը, **միակ** դատավորը, բոլորին իշխողը, արարիչը, անայլայլելին, անփոփոխը, արդարադատը և բարին»¹, այսպիսին է Արիոսի երրորդաբանական հիմնարար պնդումը:

Եվս մեկ կարևորագույն հիմնահարց, որն առնչվում է արիոսական հերձվածի աստվածաբանական հիմքերի հիմնահարցին:

Ինչպես նշվել է, որոշ աստվածաբաններ պնդում են, թե Արիոսի վարդապետության հիմքերից մեկն էլ եղել է Որիգենեսի երրորդաբանական համակարգը: Հիմնահարցի պարզաբանման գործում անտեսելի չէ այն իրողությունը, որ արդեն Գ. դարի առաջին կեսին հելլենիստական փիլիսոփայության ազդեցությամբ եկեղեցում ասպարեզ էին իջել **Աստվածաշնչի մեկնության վրա հենված դավանական ամփոփ այնպիսի ուսմունքներ, ինչպիսին ջատագովների երրորդաբանական վարդապետությունն էր:** Այդ հիման վրա է աստվածաբան Ա. Սպասկին պնդում, թե նշված ժամանակահատվածում «...եկեղեցում արդեն գործում էին երկու հեղինակներ, որոնք իրենց արժանիքներով մի ողջ դարաշրջան նշանավորեցին այդ (Ս. Երրորդության՝ Ա. արդ. Գ.) դոգմայի պատմության մեջ»²: Խոսքը դարաշրջանի ականավոր աստվածաբաններ Որիգենեսի և Տերտուլիանոսի աստվածաբանական-երրորդաբանական վարդապետության մասին է:

Հայտնի է, որ պատմական աստվածաբանության ընդհանրական տեսակետի համաձայն Որիգենեսի երրորդաբանական համակարգն ունեցել է զարգացման երկու փուլ:

Վաղ փուլում նա պնդել է իր ժամանակի համար չափազանց արժեքավոր այն վարդապետությունը, թե ամենայնից վեր, բնությամբ կատարյալ և բանականության

(նախապատկեր) միջև եւ յանգում եզրակացութեան, որ Որդին պետք է դուրս հանուի աստուածային ոլորտից եւ վերագրուի միակի եւ հիւլեէի միջև գտնվող միջին-պատոհմական ոլորտին», **«Գանձասար»** (Աստվածաբանական հանդես), 2, Երևան, 1996, էջ 13-14: Մեր կարծիքով այս հարցում անտեսելի չէ նաև այն պնդումը, որ **արիոսական վարդապետության հիմքում ընկած է նաև Աստծու մեկության արիստոտելյան ուսմունքը:** Իսկ միջին պատոհմական «գուգահեռները» գործնականում արիոսական վարդապետության տրամաբանական ավարտն են, այլ ոչ ելակետը:

¹ **Сократ Схоластик.** Церковная история. М., 1996, кн. I, гл. 6:

² **Спасский А.** История догматических движений в эпоху Вселенских Соборов (в связи с философскими учениями того времени), с. 59:

համար անհաս Աստված «բանական պարզ բնություն է և համապարփակ միտք»¹: Իսկ **Որդի Աստված ծնունդ է Հայր Աստծու էությունից**, հանդիսանում է Նրա «փառքի լույսը», հետևաբար՝ նույնքան հավերժական է, որքան Հայր Աստված: Ուղղադավան այդ ելակետից Որիգենեսը հանգել է այն հետևության, որ «Որդու ծնունդը ոչ թե եզակի, այլ շարունակական ակտ է», քանի որ Աստված Բանը, լինելով Հայր Աստծու էությունից, չի կարող ծնվել մեկ անգամ: Վճռապես մերժելով վաղ եկեղեցու շրջանակների հակաերրորդաբանական թյուր վարդապետությունները՝ Որիգենեսը առաջին պլան է մղել **Հիսուս Քրիստոսի իրական Աստված լինելը՝ «ծնունդ է Հոր էությունից» բանաձևումով**: Բայց այս հիմնադրույթը նա մեկնաբանել է այն կերպ, թե «էությունից ծնված լինել» նշանակում է էությամբ մերձենալ «արարված լինելու» ըմբռնմանը և այդ պնդումը հիմնավորել է նրանով, որ **Որդու ծնունդը կարող է մեկնաբանվել** միայն աշխարհի «հավիտենական արարչագործության» դիրքերից²: Հակառակ պարագային, եթե Որդին Ծնվի Հայր Աստծու էությունից, գրել է նա, ապա **Հայր Աստվածն անհրաժեշտաբար «կտրոհվի և կփոքրանա»**³: Ահա թե ինչու նա պնդել է, որ «Որդին ծնունդ է Հայր Աստծու Իմաստությունից»: Ըստ Որիգենեսի, աստվածային բոլոր այն որակները, որոնք Ս. Գրքում իր մասին ինքնաբացահայտում է Հայր Աստված, լիովին բնութագրում են նաև Որդի Աստծուն (Աստված Բանին): Արժեքավոր է նաև Ս. Երրորդության մասին Որիգենեսի աստվածաբանական հավատամքը՝ «երեք Անձ («*upostavsiz*») և մեկ Երրորդություն»⁴ բանաձևմամբ, ինչը դարաշրջանի աստվածաբանության կարևորագույն նվաճումներից է⁵: Որիգենեսի համոզմամբ «Հայրը, Որդին և Սուրբ Հոգին սրբության մեկ ակունք են» և կազմում են հավատքի հիմքը «նախասկզբնական երրորդությունը», քանի որ բոլորն էլ «իրական Աստված են»:

¹ **Ориген.** О началах. В кн.: **Ориген.** О началах. Против Цельса. СПб., 2008, кн. I, гл. 5, с. 58: Տե՛ս նաև **Origenes.** Commentaria In Evangelium Ioannis, T. II, col. 20 / **Migne J.-P.**, Patrologiae cursus completus. **Series Graeca.** T. XIV, Parisi, 1862; **Ուլյնի** Exhortatio Ad martyrium, col. 47 / **Migne J.-P.**, Patrologiae cursus completus. **Series Graeca.** T. XI, Turnholti (Belgium), 1863, p. 629:

² Որիգենեսը «հավիտենական արարչագործությունը» բնութագրում է որպես Հայր Աստծու բացառիկ էության նշան, որի հիմքում ընկած է «Հավիտենական Աստծու անփոփոխության» մասին հավատքային ըմբռնումը, տե՛ս **Ориген.** О началах, кн. III, гл. 5, с. 315-316:

³ «Որդին ծնվել է Հոր Ստքից, - գրում է Որիգենեսը, - որպես նրա մտքի ցանկություն: Քանի որ անբաժանելի է անծին Հոր բնությունը, այդ պատճառով ճիշտ չէ մտածել, - գրում է աստվածաբանը, - թե նա ծնվել է Հայր Աստծու էությունից առանձնանալու կամ բաժանվելու միջոցով: Բայց Աստծուն կանվանենք Միտք, սիրտ, թե Բանականություն, Նա, օտար լինելով տարածական ամեն մի շարժման, արարում է կամքի ուղորտը և դրանով իսկ դառնում է Բանի Հայրը», **Ориген.** О началах, кн. I, гл. 2, с. 58, 68-69:

⁴ Ըստ Որիգենեսի աստվածային երրորդության յուրաքանչյուր Անձ (□□□□□□□□) ինքնագո էություն է՝ (տե՛ս **Ориген.** О началах, кн. I, гл. 2, с. 58, 68-69, гл. 3, с. 68, гл. 5, с. 101, 103, 105, **Ուլյնի** Commentaria In Evangelium Ioannis, T. II, XXXII, col. 18, p. 818 և այլն): Այստեղից էլ աստվածաբանի հիմնարար այն պնդումը, որ աստվածային անձերը միասին կազմում են «պաշտամունքային Երրորդությունը» (տե՛ս **Ориген.** О началах, кн. IV, гл. 28, с. 388, **Ուլյնի** Commentaria In Evangelium Ioannis, XIV, p. 817), որ աստվածային երեք անձերը՝ Հայրը, Որդին և Ս. Հոգին են հանդիսանում ամեն մի սրբության ակունքը (տե՛ս **Ориген.** О началах, кн. I, гл. 4, с. 118) և որ միայն Ս. Երրորդությունն է անպատճառ զոյ (տե՛ս **Ориген.** О началах, кн. I, гл. 2, с. 73):

⁵ Մանրամասները տե՛ս **Спасский А.** История догматических движений в эпоху Вселенских Соборов (в связи с философскими учениями того времени). Тринитарный вопрос (История учения о Св. Троице), с. 91-100: Ա. Հառնակը պնդում է, որ Որիգենեսի հսկայածավալ ժառանգության մեջ այս պարագայում խոսվում է համագոյության աստվածաբանությանը մերձենալու մասին, տե՛ս **Harnack A.** Lehrbuch der Dogmengesch. Bd. 1, Die Entstehung des kirchlichen Dogmas, anm. 1:

Երրորդաբանական համակարգի զարգացման երկրորդ փուլում Որիգենեսը փորձ է կատարել աստվածաբանական-մեկնաբանական լուծում տալ Ս. Երրորդության անձերի փոխհարաբերության հարցին: Սակայն այս պարագայում նա որոշ նահանջ է կատարել: Դա նկատելի է հատկապես Աստված Բանի էության մեկնաբանության հարցում: Որիգենեսը թեև պնդում է, որ «Աստված Բանն իրական Աստված է», բայց, միաժամանակ, եզրահանգում է, թե Աստված Բանը «զուտ հոգևոր սկիզբ» է, հետևաբար «Լոգոսը չի կարող մարմին առնել (ունենալ)»: Մերժելի է նաև աստվածաբանի այն պնդումը, թե Աստված Բանը «Երկրորդ Աստված է»: Ըստ նրա, Հիսուս Քրիստոսն, իրական Աստված լինելով, «անշփոթ է և անայլայլելի», ուստի նրա «Աստվածային էությունը հավիտենապես մնում է նույնը և կազմում է նրա միակ իրական կեցությունը»: Այլ կերպ ասած, Որիգենեսը «Լոգոս Արարչին» տարանջատում է «Լոգոս Փրկչից»: **Հայրը սրբազան Աստված է, բայց անհրաժեշտաբար հայտնվում է (բացահայտվում է) աշխարհին**, իսկ Որդին Հայր Աստծու «առաջին ինքնաբացահայտումն է» և մերժենում է վերջավոր աշխարհին: Այդ կերպ Որիգենեսը արարչագործությունը որակում է որպես Որդի Աստծու միջոցով Հայր Աստծու ինքնաբացահայտում¹:

Եիշտ է Որիգենեսի երրորդաբանական այդ լուծումը մերժ է նախանիկեական աստվածաբանությանը, բայց հիմնավորված չէ այն պնդումը, այդ վարդապետությունը կարող էր հիմք հանդիսանալ եբիոնական-արիոսական հակաերրորդաբանության համար: Առավել ևս, որ երրորդաբանական հարցերի լուծման այս փուլում նշված թերի լուծումները բնորոշ են եղել նախանիկեական բոլոր աստվածաբաններին: Այդ պնդումը կարող են փաստել Տերտուղիանոսի երրորդաբանական վարդապետության օրինակով:

Տերտուղիանոսը գտնում է, որ գոյի միակ սուբստանցը և հիմքը Աստվածն է՝ Ս. Երրորդությունը, որն ունի իր դրսևորման ձևերը. **Աստված մեկն է՝ Ս. Երրորդությունը, որից են «հավասարազոր միության» մեջ գտնվող նրա ձևերը**²: Նա նաև պնդել է, որ **Աստվածային «ինքնագիտակցող» այդ անձերից յուրաքանչյուրը բնութագրվում է իր ուրույն կեցությամբ**³: Սակայն Տերտուղիանոսը դավանական այս ընթերցումից հանգում է մերժելի այն եզրակացությանը, թե Աստվածային երեք Անձերը «արտադրվում են» հաջորդաբար՝ մեկը մյուսից հետո, բայց այնպես, որ «երեքը դառնում են մեկ, այլ ոչ թե միակ»: Ի տարբերություն Որիգենեսի նա համոզված է, որ աստվածային անձերի գոյությունը «աստվածային էության մասնատում» չի ենթադրում, քանի որ **աստվածային անձերի ներքին կապն անտրոհելի է և չի «վերածվում բազմության»**: Այստեղից էլ Տերտուղիանոսի երրորդաբանական այն եզրահանգումը, որ **աստվածային անձերի տարբերությունը ոչ թե իշխանությամբ է, այլ՝ տեսքով**⁴: Հայրը ոչնչից չի առաջանում և չի ծնվում, պարզաբանում է աստվածաբանը, Որդին ծնվում և հայտնվում է մարդկանց, իսկ Հոգին բխում է Հորից՝ Որդու միջոցով: Իբրև մեկ ամբողջության մասեր՝ նրանք պահպանում են միությունը, այդ պատճառով էլ բոլորին Աստված են անվանում⁵, ուստի՝ Որդի Աստվածն ամենազոր է⁶:

¹ Մանրամասները տե՛ս **Ориген**. О началах, кн. I, гл. 2, с. 67-69, кн. II, гл. 6, с. 183-184; **Ориген**. Против Цельса, кн. IV, гл. LVIII, с. 743: Տե՛ս նաև **նույնի** О началах, кн. I, гл. 2, с. 67, гл. 5, с. 58; IV, гл. 28, с. 387-388; **նույնի** Против Цельса, кн. IV, гл. LXI, с. 746; **Origenes**. Commentaria In Evangelium Iohannis, T. I, col. 21, p. 57:

² Տե՛ս **Tertullianus**. Adversus Praxean, cap. VII, p. 660-661; cap. XVIII, p. 676-677:

³ Տե՛ս **Tertullianus**. Adversus Praxean, cap. XXXV, p. 698:

⁴ Տե՛ս **Tertullianus**. Adversus Praxeam, cap. II, p. 655, cap. XIX, p. 678, cap. XX, p. 679-680:

⁵ Տե՛ս **նույն տեղում**, գլ. XVIII, էջ 677-678:

⁶ Տե՛ս **նույն տեղում**, գլ. XVIII, էջ 677:

Երկրորդը, Տերտուլիանոսն անհաշտ պատերազմ է հայտարարում քրիստոնեության էությանն օտար փիլիսոփայական բոլոր ուղղություններին և «քրիստոնեության ռիսկին թշնամի գնոստիկությանը», սակայն գնոստիկների և ստոիկների նմանությամբ նա ևս պնդում է, որ աստվածային անձերի «միասնությունը» էական չէ: Նա համոզված է, որ աստվածային անձերը բաժանվում են և՛ քանակապես և՛ որակապես: Որ **նրանք թեև չեն տարբերվում** (*aliud*), այդուհանդերձ՝ Հայրը աստվածային ամբողջական սուբստանցն է (ամբողջը), Որդին՝ սուբստանցի մի մասը¹, իսկ Հոգին Լույս է՝ Որդու մի մասը²: Ակնհայտ է, որ Տերտուլիանոսը նույնպես Հայր և Որդի Աստծու փոխհարաբերությունը մեկնաբանում է ստորադասության դիրքերից: Նրա համոզմամբ Որդին ի սկզբանե գոյություն է ունեցել որպես Հայր Աստծո միտք (Լոգոս) և կեցություն է ստացել միայն արարչագործության նախաշեմին: Այդ եզրակացության փաստական հիմքն աստվածաբանի այն պնդումն է, թե «եղել է ժամանակ, երբ Որդին չի եղել, որն Աստծուն Հայր դարձրեց»³: Դժվար չէ երրորդաբանական այս հիմնադրույթը զուգադրել արիոսական «կար ժամանակ, երբ Որդին չկար» հիմնադրույթին:

Նկատենք նաև, որ Տերտուլիանոսի երրորդաբանական համակարգը գոյաբանորեն թերի և անկատար է մեկ այլ առումով ևս: Խոսքը վերաբերում է անձնավորման նրա վարդապետությանը: Նա պնդում է, որ Որդին «արտաբերվել է» միայն այն ժամանակ, երբ «Հայր Աստված ցանկացել է արարել սուբստանցիան և տեսակները», այսինքն՝ **Հայր Աստված «արտաբերել է» Որդուն, որպեսզի նրա միջոցով իրականացնի իր մտահաղացումները**⁴: Ակնհայտ է, որ Տերտուլիանոսի երրորդաբանական համակարգը նույնպես բովանդակում է մինչնիկեական դավանական ըմբռնումներին բնորոշ հիմնական թերությունը՝ ստորադասությունը:

Արիոսը, այսպիսով, ինչպես վկայում է Ս. Աթանաս Ալեքսանդրացին, մերժել է Քրիստոսի և՛ աստվածային էությունը, և՛ փրկագործական առաքելությունը: Այդ կապակցությամբ նա գրում է. «Թալիայում մեղսալից չարախոսությամբ հռչակված նրա մտքերը այսպիսին են. **Աստված հավիտենապես Հայր չի եղել, եղել է ժամանակ, երբ նա միայն Աստված է եղել, բայց դեռևս չի եղել Հայր: Նա հետագայում է Հայր դարձել: Հավիտենապես չի եղել Որդին:** Որքանով որ ամեն ինչ առաջ է եկել ոչնչից և սկիզբ ունեցող ամեն ինչ արարված է և ածանցյալ, **նույն ձևով ոչնչից արարվել է նաև Աստվածային Բանը, և կար ժամանակ, երբ Նա չկար:** Նա չի եղել մինչև արարվելը, և Նա սկիզբ ունի (ընդգծումները մերն են՝ Ա. արղ. Գ.)»⁵:

¹ Տե՛ս **Tertullianus**. *Adversus Praxean*, cap. XVIII, p. 678:

² **Q.S.F. Tertullianii**. *Apologeticus*, col. 1. **Migne J.-P.** *Patrologiae cursus completus. Series Latina*. Paris, 1857, p. 399:

³ **Tertullianus**. *Adversus Hermogenam*, cap. III / **Quae Supersunt Omnia**. T. II, *Continens Libros Polemicos et Dogmaticos*, p. 341:

⁴ Տե՛ս **Tertullianus**. *Adversus Praxean*, cap. V, p. 656-657: Անհնար է այս պարագային ուղղակի նմանություն չտեսնել արիոսական «Աստուած իւր ազատ կամքով մի անկախ էակ ստեղծեց, որը ստեղծուած է ոչնչից, այնպէս ինչպէս միւս արարածներն են ստեղծուած: Ոչ մի մտքով նա Աստուծոյ էութիւնից չէ. նա սկիզբ ունի, ուրեմն միշտ գոյութիւն չունէր: Մի ժամանակ կար, երբ նա չկար» պնդման հետ: Բայց այդ նմանությունը, ինչպես Որիգենեսի պարագայում, չպետք է նույնացնել արիոսականության հետ: Երկու դեպքում էլ առնչվում ենք արտաքին նմանության հետ:

⁵ **Св. Афанасий Великий**. На ариан слово первое. В кн.: **Св. Афанасий Великий**. Творения в четырех томах. Т. II, М., 1994, с. 181:

Բանալի բառեր՝ հավատքային և աշխարհայացքային ընդդիմադիր հոսանքներ, նախանիկեական աստվածաբա, դավանական հիմքեր, միապետական հերձված:

ДУХОВНЫЕ ОСНОВЫ АНТИТРИНИТАРНОГО УЧЕНИЯ АРИЯ

ИЕРОМОНАХ АНДРАНИК ГЕВОРГЯН

Патриарший престол Святого Эчмиадзина

В статье на основе сравнительного историко-теологического анализа первоисточников и церковных летописей автором обсуждается и всестороннее оценивается одна из "вечных" проблем церковной истории - духовные основы сектантского учения Ария о тринитаризме.

Показывается, что данное догматическое учение сформировалось в результате обобщений разных тринитаритских пониманий и экзегетических уникальных толкований о Единобожии первых веков христианства. Автор так же обосновывает, что в этом смысле антитринитаристская догматика Ария представляет собой прямое продолжение и развитие антиохийской "сектантской традиции" о Боге, в частности учений Павла и Лукиана Самосатских.

Автор также обосновывает, что антитринитаристское учение арианства имеет только поверхностные, но не существенные сходства с апологетической теологией III века, в частности, с учением Оригена и Тертуллий о подчинении Сына Отцу.

THE SPIRITUAL BASIS OF ARIUS'S SCHISMATIC TRINITY

ANDRANIK PRIEST (ABEGHA) GEVORGYAN

Mother See of Holy Etchmiadzin

In the given article the author, by means of comparative historical-theological analysis of primary sources and ecclesiastical literature, discusses and values the spiritual basis of Arian schismatic antitrinitarianism which is considered to be one of the "everlasting" problems of ecclesiastical history. It is shown that this dogmatic doctrine was developed as a result of the generalization of various anti-trinitarian perceptions of monarchianism in the first centuries of Christianity and unique exegetical interpretations. The author also confirms that in this respect Arian anti-trinitarian dogma is the direct continuation and development of antiochian "schismatic tradition", particularly Paul of Samosata's and Lucian of Samosata's doctrines about God.

The author asserts that Arian antitrinitarianism has nonessential similarities with the advocative theology of the third century, particularly with Origen's and Tertullian's doctrine of subordination.

Մեզ հասած պատմական վավերագրերը, ջատագովական և հայրաբանական գրականությունը, ինչպես նաև պատմաաստվածաբանական և եկեղեցագիտական ուսումնասիրությունները աներկբա վկայում են, որ միապետական հերձվածի պատմական առաջին ձևը եղել է դինամիստ միապետականությունը: Դավանական այս շարժումը եկեղեցու և դավանանքի պատմությանը հայտնի է նաև «էքիոնական հակաերրորդականներ», «մեկքիսեդեկյաններ», «արտեմոնականներ», «որդեգրականներ» և այլ անուններով¹:

Ջատագովները հակաերրորդաբանական այս շարժման ձևավորումը բացատրել են բազմաստվածության նկատմամբ «հասարակ, տգետ և անուս մարդկանց ունեցած ընդդիմությանը, որոնք Ս. Երրորդության դավանքը համեմատել են երկաստվածության և եռաստվածության հետ և «միաստվածությունը» պահպանելու միտումով մերժել են Որդի Աստծու ինքնուրույն կեցությունը, հետևաբար՝ իրական Աստված լինելը»²: Բայց

¹ Կարծում ենք միապետական հերձվածի այս տարատեսակի էությունը բավականին ճշգրտությամբ բնութագրվում է «դինամիստ» (հուն․ dynamis-ուժ) եզով, քանի որ հերձվածի վարդապետության ելակետը «Աստծու մեկության» (քանակական մեկի) ուսմունքն է: Տես **Եվսեբիոսի Կեսարացույ Պատմութիւն Եկեղեցույ** եղեալ յատուրոցն ի հայ ի հինգերորդ դարու, Վենետիկ, 1877, դպր. Ե, գլ. ԻԸ, էջ 405, 407, 409, **S. Hippolytus. Philosophumena sive Omnium haeresium refutation. Migne J.-P. Patrologiae cursus completus. Series Graeca** (այսուհետ՝ **PG**). T. XVI (parte tertia cont.), Paris, 1857, lib. VII, col. 35-36; **S. P. N. Epiphani. Panarium**, lib. II, T. I (haer. LIV-LV). **Migne J.-P. PG**. T. XLIII, Paris, 1863, p. 962-990; **Tertullianus Quinti Septimii Florent. De praescriptione haereticorum. Tertullianus Quinti Septimii Florent. Quae Supersunt Omnia**. T. II, **Continens Libros Polemicos et Dogmaticos** (ed. Franciscus Oehler). Lipsiae. T. O. Weigel, MSCCCLIV (1865), cap. VIII, p. 10-11: «Դինամիստ» անվան ստուգաբանությունը տես **Христианство: Энциклопедический словарь**. Т. 2, М., 1995, с. 145: Այս իմաստով է եզրը կիրառվել նաև XIX-XX դդ. աստվածաբանների և եկեղեցագետների մեծամասնության կողմից, տես **В. В. Болотов. Лекции по истории древней Церкви**. Т. II. - История Церкви в период до Константина Великого. М., 1994, с. 306; **М. Э. Поснов. История Христианской Церкви** (до разделения церквей – 1054 г.). Брюссель, 1964, с. 149: Ա. Հառնակը գտնում է, որ «միապետական» անունը շարժման էությունը չի արտացոլում, քանի որ հակաերրորդաբանական այս հոսանքում մեծ թիվ են կազմել նաև երկաստվածության (դիթեիստների) դավանողները, տես **А. Гарнак. История догматов**. Ч. I, Возникновение церковного догмата. В кн.: **Раннее христианство**. В 2 т., Т. I, М., 2001, с. 220: Եվ չնայած վիճաբանական բնույթին՝ «միապետական» անունը շրջանառվում է նաև արդի եկեղեցագիտության և աստվածաբանության մեջ: Գերմանացի աստվածաբաններ Ի. Դյորները (տես **Isaak August Dorner. Entwicklungsgeschichte der Lehre von der Person Christi: von den aeltesten Zeiten bis auf die neueste dargestellt**, Stuttgart: Schlawitz, 1845, S. 1130) և Հ. Կյուինը (տես **Heinrich Kihn. Die Bedeutung der Antiochenischen Schule auf dem exegetischen Gebiete**. Weissenburg, 1866, IV, S. 198) դինամիստ միապետականներին անվանում են «էքիոնական միապետականներ»: Այդ տեսակետն է պաշտպանում նաև ռուս աստվածաբան և եկեղեցագետ Դ. Գուսևը (տես **Д. Гусев. Ересь антиринитариевъ третьяго века**. Казань, 1872, с. 82):

² Տես **Tertullianus Quinti Septimii Florent. Quae Supersunt Omnia**. T. II, **Continens Libros Polemicos et Dogmaticos. Adversus Praxean**. cap. III, p. 657: Ա. Նեանդերը և Ֆ. Բաուրը միապետական այս հոսանքը որակում են որպես «բազմաստվածությանը հակադրվող հետևողական միաստվածային շարժում», ինչպես նաև՝ «ռեակցիա վաղ ջատագովների, Որիգենեսի ու Տերտուլիանոսի ջանքերով արմատավորված ստորադասության վարդապետության նկատմամբ», տես **August Neander.**

այդ նպատակին հասնելու գործում նրանք տարբեր ճանապարհներ են ընտրել: Շարժման հետևորդները չեն մերժել Հիսուս Քրիստոսի ինքնությունը կեցությանը, սակայն հետևելով եվկլիդեսին, Արիստոտելին և Գալենին նրան իրական Աստված չեն համարել, որի պատճառով Եվսեբիոս Կեսարացին նրանց դավանական դիրքորոշումը բնութագրում է որպես «աստվածուրաց խոտորում»¹: Իսկ Եպիփան Կիպրացին հակաերրորդաբանական այս շարժումը բնութագրում է որպես «ալոգների բեկոր» և շարժման հիմնադիր է համարում «բազմագետ ու չափազանց կրթված թեոդոտին»²: Բյուզանդացի թեոդոտ Կաշեգործի ուսմունքի շարունակողներն են հանդիսացել թեոդոտ Բանկիրը (Երկրորդ թեոդոտ), Արտեմոնը, նրա աշակերտ Պողոս Սամոսատցին, Բոստրիայի Բերիլ Եպիսկոպոսը և ուրիշներ:

Եկեղեցական մատենագրությունը հավաստում է, որ Մարկոս Ավրելիոս կայսեր հալածանքների շրջանում թեոդոտ Կաշեգործը բանտարկվել է, որտեղ ուրացել է Հիսուս Քրիստոսին և այդ ուրացության հետևանքով ազատ է արձակվել: Հետագայում նա փորձել է իրեն «արդարացնել» նրանով, թե Քրիստոսը սովորական մարդ է և ինքը «հրաժարվել է ոչ թե Աստծուց, այլ միայն՝ Քրիստոսից»³:

Թեոդոտ Կաշեգործի դավանական հայացքների մասին մեզ սակավ և խիստ հակասական տեղեկություններ են հասել, ուստի պակասը լրացնում ենք ժամանակի հակաճառական գրականության՝ մասնավորապես Կղեմես Ալեքսանդրացու, Հիպոլիտի, Տերտուլիանոսի, Եպիփան Կիպրացու և Թեոդորետի հաղորդած տեղեկություններով, որոնք բավականին մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդում ոչ միայն թեոդոտ Կաշեգործի, այլև նրա աշակերտ թեոդոտ Բանկիրի ուսմունքների մասին: Նույնը, սակայն, չի կարելի ասել Արտեմոնի վարդապետության մասին, քանի որ նրա մասին որոշ հիշատակություններ պահպանվել են միայն թեոդորետ պատմիչի մոտ: Կարծիք կա նաև, որ Արտեմոնի ուսմունքը գրեթե չի տարբերվել թեոդոտ Կաշեգործի և թեոդոտ Բանկիրի ուսմունքից:

Հիպոլիտը և Եպիփան Կիպրացին Հիսուս Քրիստոսի մասին թեոդոտ Կաշեգործի ուսմունքը համարում են «հերետիկոսական»: Նրանք պնդում են, որ ըստ թեոդոտի Հիսուսը «հասարակ մարդ է», որը նա փորձել է «հիմնավորել» ինչպես Հին, այնպես էլ Նոր Կտակարանի տեղիներով: Նա պնդել է, որ Հին Կտակարանում այդ մասին վկայել են Մովսեսը, ինչպես նաև Եսայի ու Երեմիա մարգարեները: Նոր Կտակարանում նույնը հավաստել է նաև Ինքը՝ Հիսուս Քրիստոսը, որն իրեն համարել է մարդ և այդ փաստը վկայել է հետևյալ պնդումներով. «...ուզում էք սպանել մի մարդու՝ ինձ, որ ձեզ ասացի

Allgemeine Geschichte der christlichen Religion und Kirche. Bd.1, Hamburg, 1842, S. 156-160; **Ferdinand Christian Baur**. Die christliche Lehre von der Dreieinigkeit und Menschwerdung Gottes in ihrer geschichtlichen Entwicklung. Tuebingen, 1841, S. 453-455:

¹ Տե՛ս **Եվսեբիոսի Կեսարացուց Պատմութիւն Եկեղեցւոյ**, դպր. Ե, գլ. ԻԸ: Դ. Գուսևը համոզված է, որ հակաերրորդաբանական այդ հոսանքի մասին ճշմարիտ տեսակետ կարելի է ձևավորել միայն Գ. դարի կրոնափիլիսոփայական և խորհրդապաշտական-ռացիոնալիստական շարժումների հետ ունեցած կապի պարագայում: Այդ հիման վրա նա եզրակացնում է, որ միապետական հակաերրորդաբանությունը ձգտել է հավատը ներդաշնակեցնել փիլիսոփայության (այլութագրական, ստոիկյան, արիստոտելյան և հատկապես՝ պլատոնական) հետ, իսկ փիլիսոփայական ճշմարտությունը ներկայացնել կրոնական բովանդակությամբ և տեսքով, տե՛ս **Д. Гусев** *Ересь антиринитариёвъ третьего века*, с. 81-82:

² Տե՛ս **S.P.N. Epiphani**. Panarium, sive Arcula adversus octoginta haereses. lib. II, T. II (haer. LIV, Contra Noetianos). **Migne J.-P. PG**. T. XLIII, col. II:

³ **S. P. N. Epiphani**. Panarium, lib. II, T. I (haer. LIV, Contra Noetianos), col. XIII; **Tertullianus**. De praescriptione haereticorum, cap. VIII:

ճշմարտությունը...» (**Յովհ.**, 8: 40), «...ով որ մարդու Որդու դեմ խոսք ասի, նրան պիտի ներվի» (**Մատթ.**, 12: 31-32): Քրիստոսին իբրև մարդ են ճանաչել նաև առաքյալները, պնդել է հերձվածողը: Եվ իր տեսակետը փորձել է հիմնավորել այն պարագայով, որ Պետրոս առաքյալն ուղղակի հավաստում է, թե Հիսուս Նազովրեցին մարդ է, որին Աստված ներկայացրեց զորությամբ (**Գործք.**, 22: 2), իսկ Պողոս առաքյալը պնդել է թե «... մեկ Աստված կա և մեկ միջնորդ՝ Աստծու և մարդկանց միջև. Հիսուս Քրիստոսը՝ իբրև մարդ (**Ա Տիմ.**, 2: 5):

Տեղեկություններ են պահպանվել նաև այն մասին, որ Թեոդոտ Կաշեգործը փորձել է հիմնավորել, թե իբր մինչև երկրային ծնունդը Հիսուսն «իբրև առանձնահատուկ անձ» գոյություն չի ունեցել¹: Նա պնդել է, որ Հայր Աստծու անժամանակային կանխորոշմամբ Հիսուսը գոյություն է ունեցել միայն «իբրև գաղափար», որը իրական գոյ դարձել միայն Ս. Հոգու բեղմնավորմամբ կամ ներշնչմամբ ս. Կույսից ծնվելուց հետո: Այդ ամենին զուգընթաց Թեոդոտ Կաշեգործը համարել է նաև, որ Հիսուս Քրիստոսը տարբերվում է հասարակ մահկանացուներից: Աստված Հիսուսի գերբնական և հրաշափառ ծնունդով ցույց է տվել միայն, որ Նա օժտված է աստվածային բարձրագույն շնորհներով՝ «իդեալական» բարոյականությամբ, ով իր ազատ կամքով ընտրեց միայն բարին և բարեգթությամբ, աստվածային արդարությամբ և բարեպաշտությամբ ողջ կյանքում հավատարիմ մնաց այդ ընտրությանը²: Առաջին Թեոդոտը պարզաբանել է, որ **այս որակները Հիսուսի աստվածային ուժի ապացույցը չեն**: «Աստվածային ուժը նրա մեջ դրսևորել է միայն մկրտության ժամանակ», երբ Սուրբ Հոգուին աղավանակերպ իջավ Նրա վրա և այդ պահից սկսած նա դարձավ ոչ թե Աստված, այլ ընդամենը գտնվեց «Աստվածային հատուկ հովանավորության ներքո», այսինքն՝ **դարձավ աստվածային որդեգրության արժանացած մարդ և ոչինչ ավելին**:

Այսպիսով, Թեոդոտ Կաշեգործի վարդապետության համաձայն, «Հիսուս մի մարդ էր, Աստուծոյ որոշմամբ եւ Ս. Հոգու հովանու ներքոյ ծնուած կույսից: Այս ամենաբարեպաշտ եւ ամենաարդար մարդու վրայ է իջնում Յորդանանի մկրտութեան ժամանակ Ս. Հոգին, որին Քրիստոս են անուանում. այդ դէպքի պատճառով կարողանում է նա միայն հրաշքներ գործել: Նա Քրիստոսի հոգու մարմնացումը չէ, ուրեմն և չի կարելի նրան Աստուած անուանել...»³: Լավագույն դեպքում, պնդել է Թեոդոտ Կաշեգործը, Հիսուս Քրիստոսի համար պետք է հավաստել այն վարդապետությունը, որ նա «ընդամենը առավել է եղել բոլոր մարգարեներից»: Իսկ նրան կարելի է «Աստուած անուանել»

¹ Н. Тальберг История Христианской Церкви. Ч. I, М., Нью-Йорк, 1991, с. 66:

² Թեոդոտի երրորդաբանական նշված ըմբռնումների մասին տե՛ս **Եվսեբիոսի Կեսարացույ Պատմութիւն Եկեղեցւոյ**, դպր. Ե, գլ. ԻԸ, էջ 405-406, **S. Hippolytus**. Philosophumena, lib. VII, cap. 9-18; **S. P. N. Epiphani**. Panarion, lib. II, T. I (haer. LIV), col. XIII: Հարկ ենք համարում նաև նշել, որ Թեոդոտ Կաշեգործի երրորդաբանական վարդապետության գնահատման գործում վերոնշյալ արժեքային մոտեցումներով են առաջնորդվում նաև ԺԹ-Ի դարերի աստվածաբաններն ու եկեղեցագետները, տե՛ս **Երուանդ վրդ. Տէր-Մինասէանց**, Ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւն, հ. Ա (Հին Եկեղեցին), Ս. Էջմիածին, 2013, էջ 226; **В. В. Болотов**. Лекции по истории древней Церкви. Т. II. История Церкви в период до Константина Великого. М., 1994, с. 308-309; **Д. Гусев**. Ересь антиринитариевъ третяго века. Казань, 1872, с. 93-96; **J. Tixeront**. Histoire des Dogmes. T. I. La Theologie Antieniceenne. 5-em ed., Paris, 1909, p. 216-217 և այլն:

³ **Երուանդ վրդ. Տէր-Մինասէանց**, Ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւն, հ. Ա (Հին Եկեղեցին), էջ 226:

միայն «...յարութիւնից յետոյ (որդեգրութեան վարդապետութիւն)»¹: Ահա թե ինչու է Զիպոլիտը հավաստում, որ եթե «Աստծու և աշխարհականութեան վերաբերյալ Թեոդոտի ուսմունքը «մասնակի» կերպով համապատասխանել է եկեղեցական ուսմունքին, ապա Քրիստոսի Անձի մասին ուսմունքը կեղծ է»²: Այդ ամենը վկայում են, որ դինամիստ հակաերրորդաբանները հիմնավորելով իրենց վարդապետությունը, «Ս. Գրքից պարզապես ընտրել են միայն այն տեղիները, որտեղ խոսք է գնացել Քրիստոսի մարդ (Մարդու Որդի) լինելու մասին, իսկ այն տեղիները, ուր Քրիստոսի մասին խոսվել է որպես Աստծու, նրանք չեն ընդունել»³: Զիպոլիտի և Փիլաստրիոսի պնդումները վկայում են նաև, որ Թեոդոտի ուսմունքը մերժեցել է «որդեգրականության (ադոպցիանիզմի)» հերձվածին⁴:

Ըստ էության այդ վարդապետությունը մերժում էր Զիսուս Քրիստոսի աստվածային էությունը և պետք է ենթադրել, որ դա գիտակցել են նաև իրենք՝ դինամիստ միապետականները: Այդ իրողության վառ ապացույցը պետք է համարել Թեոդոր Բանկիրի (Երկրորդ Թեոդոտ, Թեոդոտ կրտսեր) դինամիստական վարդապետությունը:

Ըստ Տերտուլիանոսի, Եպիփանեսի և Թեոդորետի «առաջին» և «երկրորդ» Թեոդոտների վարդապետության միակ տարբերությունն այն է, որ «մելքիսեդեկյան հերձվածի հիմնադիր» Թեոդոտ Կրտսերը ավելի կտրուկ, ավելի հետևողական ու որոշակի գնոստիկյան «Լեռնային Քրիստոսին»՝ Մելքիսեդեկին սահմանազատեց երկրի վրա ապրող Զիսուսից, իսկ «պլիրոնայի ծնունդ երկնային Փրկչին»՝ Երկրային Փրկչից,

¹ Եվսեբիոս Կեսարացոյ Պատմութիւն Եկեղեցւոյ, դպր. Ե, գլ. ԻԸ, էջ 407: Տե՛ս նաև Երուանդ վրդ. Տէր-Մինասեանց, Ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւն, հ. Ա (Զին Եկեղեցին), էջ 226, Դ. Կսեւ. Ересь антиринитаріевъ третьяго века, с. 93-96; Христианство: Энциклопедический словарь. Т. 2, с. 145-146; Abbe Duchesne. The Early history of the Church. Vol. 1, p. 225; The Church and the Papacy. Vol. 2, London, 1946, p. 190; J.V.C. Wand. A history of the Early Church (to A. D. 500). Great Britain, 1963, p. 149 և այլն: Այդ մասին տե՛ս նաև Բ. Բ. Болотов. Лекции по истории древней Церкви, Т. II, с. 308-309; М. Э. Поснов. История христианской Церкви (до разделения Церквей – 1054 г.), с. 149; Н. Тальберг. История христианской Церкви. с. 66 և այլն:

² S. Hippolytus. Philosophumena, lib. VII, col. 36, p. 3345:

³ Տե՛ս Բ. Բ. Болотов. История христианской Церкви (до разделения Церквей – 1054 г.), с. 140:

⁴ Եվսեբիոս Կեսարացին մեջբերելով թեոդոտականների պնդումը, թե իրենք հետևել են առաքյալների ժամանակներից հայտնի ավանդական այն հավատին, որը պահպանվել է մինչև «տասներեքերորդ առաքյալը»՝ Զոմի Վիկտոր քահանայապետը և «աղավաղվել» է նրան հաջորդող Ջեֆիրիմոսի շրջանում, այն որակում է որպես «պիղծ հերետիկոսների չարամիտ հերյուրանք», տե՛ս Եվսեբիոսի Կեսարացոյ Պատմութիւն Եկեղեցւոյ, դպր. հինգերորդ, գլ. ԻԸ, էջ 405-406: Սակայն պատմիչն աչքաթող է անում հիմնահարցի պարզաբանման գործում չափազանց էական այն հանգամանքը, որ թեոդոտական երրորդաբանությունը գրեթե ամբողջովին կառուցված է վաղ եկեղեցում չափազանց մեծ ազդեցություն ունեցող և նույնիսկ նորկտակարանային կանոններառված Զերմասի ըմբռնումների վրա:

Ա. Զառնակը, օրինակ, համեմատական վերլուծությամբ փաստում է, որ «որդեգրականները հենվել են Զերմասի «հնացած» քրիստոսաբանության, հատկապես «Լոգոսի ուսմունքը բովանդակող» քրիստոսաբանության վրա»: Աստվածաբանը նաև դրանով է բացատրում Զոմում դինամիստական հակաերրորդաբանության հաջողությունները և դոգմատիկական «բանաձևումների կենսունակությունը», քանի որ այն հավատացյալներին գրավել է «Արևմուտքում մեծ հեղինակություն վայելող Զերմասի քրիստոսաբանության հետ ունեցած կապով», մանրամասները տե՛ս Adolf von Harnack. Lehrbuch der Dogmengeschichte. Bd. 1. Die Entstehung des kirchlichen Dogmas. Tuebingen, Mohr, 1894, S. 222-223:

ինչն էլ դարձրեց իր վարդապետության գլխավոր սկզբունքը¹: Թեոդոտ Բանկիրը Մելքիսեդեկ է անվանում «գնոստիկյան Լեռնային Քրիստոսին», որին էլ համարում է միակ, բարձրագույն և Յոգևոր Աստծու իսկական հոգևորական, Յոգևոր Աստծու իրական Սուրբ Յոգի²: Ըստ Թեոդոտ Բանկիրի Մելքիսեդեկը ոչ թե սովորական մահկանացու էր, այլ՝ առանձնահատուկ շնորհներով օժտված երկնային ուժ՝ հզոր և աստվածային ուժ, զուտ հոգևոր էություն: Նա է Աստծու Որդին և մարդկանց միջնորդը: Մարդիկ միայն Մելքիսեդեկի միջոցով կարող են կյանք ժառանգել, ուստի նա այն Սուրբ Յոգին է, որի մասին Պողոս առաքյալը հավաստում է, թե նա «...օգնութեան է հասնում մեր տկարութիւններին, ... բարեխօս է լինում մեզ անմռունչ հառաչանքով» (Յոռմ., 8: 26) և որը «...ոչ օրերի սկիզբ ուներ և ոչ կյանքի վախճան» (Եբր., 7: 3):

Տերտուլիանոսը և Եպիփանեսը մատնացույց են անում Մելքիսեդեկի և Յիսուսի տարանջատման մասին Թեոդոտ Բանկիրի ուսմունքի անհեթեթությունը, քանի որ նա պնդել է նաև, թե Մելքիսեդեկը երկնային (հրեշտակների և երկնային ուժերի) միջնորդն է, իսկ Յիսուսը՝ երկրային (մարդկանց) միջնորդը: Միաժամանակ նա Մելքիսեդեկին համարել է «Աստծու կողմից ընտրված և օծված ճշմարտության սկիզբ», որի առաքելությունն է մարդկանց ուղեկցել դեպի միակ ճշմարիտ գնոսիս, նրանց հասցնել միակ ճշմարիտ Աստծուն ծառայելու ճանապարհին³: Թեոդոր Բանկիրի ուսմունքն ուշագրավ կերպով է ներկայացրել հատկապես Կղեմես Ալեքսանդրացին, որը հիմք են ընդունել նաև ԺԹ.-Ի. դարերի բազմաթիվ եկեղեցագիտետներ ու աստվածաբաններ: Կղեմես Ալեքսանդրացին հավաստում է, որ ըստ «Թեոդոտ Բանկիրի ուսմունքի Աստծու մեջ ի սկզբանե գոյություն ունի Լոգոսը՝ նրա բարձրագույն ուժը, իմաստությունն ու Յոգին: Բայց այդ Լոգոսն ինքնուրույն կեցություն չունի, այլ հանդես է գալիս իբրև Աստծու բարձրագույն հատկանիշ և հավիտենապես նույնական է նրան: Բարձրագույն Աստվածն աշխարհն արարել է Լոգոսով, հետևաբար՝ Լոգոսն աշխարհի, հրեշտակների ու մարդկանց արարիչն է ու նախակարապետը»⁴: Նա հավաստում է նաև, որ ինչպես շատ հերձվածներ, այնպես էլ Թեոդոտ Բանկիրը օգտվում է Ավետարանների տեղիներից, սակայն իրեն համար ազատ եզրահանգումներ կատարելով պնդում է, թե «բարձրագույն աստվածային ուժը և երկնային հոգևորականը՝ Քրիստոսը կտրուկ

¹ Ըստ Կղեմես Ալեքսանդրացու՝ Թեոդոտ Բանկիրի հայեցակարգում Լոգոսը համարվել է աստվածային սկիզբ, Աստծու բարձրագույն ուժ, իմաստություն ու Յոգի: Բայց պնդել է նաև, որ Նա ոչ թե ինքնուրույն կեցություն է, այլ «Աստծու բարձրագույն հատկանիշ», որի պատճառով հավիտենապես նույնական է Աստծուն: Բարձրագույն Աստվածն աշխարհն արարել է Լոգոսով, որը աշխարհի, հրեշտակների ու մարդկանց արարիչն է և նախակարապետը, մանրամասները տե՛ս **Clementis Alexandrini**. Excerpta ex scriptis Theodoti et doctrinae quae Orientalis ad Valentini tempora spectantia. **Migne J.-P. PG**, T. IX, Paris, 1857, p. 681-697:

² Յիպոլիտը պնդում է, որ Էկզեգեզայի հիման վրա Թեոդոտ Բանկիրը հանգել է այն հետևությանը, թե Քրիստոսը ցածր է «պլիրոնածին Մելքիսեդեկից», քանի որ, ինչպես գրված է Սաղմոսներում, նա «մելքիսեդեկյան կարգի հավիտենական քահանա է» (Սաղմ., 109): Այս ուսմունքն էլ ընկել է դիմամիստ հակաերոդոսականների նոր՝ «մելքիսեդեկյան» աղանդի պաշտամունքի հիմքում, տե՛ս **Д. Гусев**. Ересь антиринитариёвъ третьяго века, с. 96-98; **М. Э. Поснов**. История христианской Церкви (до разделения Церквей – 1054 г.), с. 149:

³ Տե՛ս **Եվսեբիոսի Կեսարացույ Պատմութիւն Եկեղեցւոյ**, դպր. 2, գլ. Ի, էջ 464, դպր. գլ. ԼԳ, էջ 482-483; **S. P. N. Epiphani**. Adversus Octoginta haereses, lib. II, T. II (haer. LXV, Contra Paulum Samosatenum), col. I / **Migne J.-P. PG**, p. 11: Հմմտ. **Феодорит еписк. Кирский**. Церковная история, кн. I, гл. 4, с. 28 և այլն:

⁴ Տե՛ս **Clementis Alexandrini**. Excerpta ex scriptis Theodoti et doctrinae quae Orientalis ad Valentini tempora spectantia, p. 681-683:

սահմանազատվում է Երկրային Փրկիչ Հիսուսից»¹: Հերձվածող համանուն փաստեր են վկայում նաև Տերտուլիանոսը, Եպիփան Կիպրացին և Թեոդորետ պատմիչը²:

Դատելով Կղենես Ալեքսանդրացու, ինչպես նաև Ժամանակի այլ ջատագովների վկայություններից հետևում է, որ Թեոդոտ Կրտսերի վարդապետությունը հանգում է այն եզրակացությանը, որ Երկրային Հիսուսը Երկնային Փրկիչ Քրիստոսի ներկայացուցիչն է, որ Երկնային ուժերը նրան «...միավորվում են բեղմնավորման և մկրտության ժամանակ» և ղեկավարում են նրա Երկնային ողջ գործունեությունը»³: Այդ ամենը մեկ անգամ ևս հավաստում են այն փաստը, որ դիմամիստական «...դպրոցում իշխում էր գիտութիւնն (դասական փիլիսոփայությունը՝ Կ. արդ. Դ.) ու Հին եւ Նոր Կտակարանի լուրջ քննական մեկնութիւնը»⁴: Սակայն այդ մեկնությունը գործնականում եղել է Ս. Գրքի կամայական մեկնություն, որն ի վերջո հանգեցրել է Հիսուս Քրիստոսի աստվածային էության մերժմանը, քանի որ միապետականները «...շեշտում են առանձնապես Յիսուսի պատմական, մարդկային անձնաւորութիւնը եւ կամենում են նրա աստուածային պատիւը հիմնաւորել նրա մէջ բնակուող մի Աստուծոյ զօրութեամբ»⁵: Նման եզրահանգման կողմնակից է նաև Ա. Սպասկին, որը միապետական շարժման ձևավորումը բացատրում է «մտավորական հեթանոսությունից քրիստոնեություն տեղափոխված աստվածաբանական մտքի» գործունեությամբ: Նա ևս գտնում է, որ միապետական հակաերրորդաբանությունը, արհամարհելով «արտաքին խնդիրները», շրջվում է դեպի «սեփական բովանդակություն», դեպի հավատ՝ ձգտելով այն ըմբռնել ու մեկնաբանել ջատագովության վիճաբանական պակերացումներից դուրս: Այդ ամենի ընդհանրացմամբ նա պնդում է, որ շարժումը հանդիսացել է Բ. դարի վերջին տասնամյակների աստվածաբանական մտքի զարգացման տրամաբանական ուղղակի հետևանքը և իրենով աստվածաբանական մտքի զարգացման միանգամայն նոր փուլ է նախանշել⁶:

Այդ պնդումը օբյեկտիվ պետք է համարել նաև այն առնչությամբ, որ միապետական վարդապետության աստվածաբանական հիմքում ընկած է ոչ միայն եկեղեցու կողմից մերժված Լոգոսի փիլոնյան ըմբռնումը, այլև գնոստիկության, մասնավորապես՝ «վալենտինականության աստվածամերժ ուսմունքը», որոնք հանիրավի «համադրվում» էին Ս. Երրորդության, հատկապես՝ Աստված Բանի մասին եկեղեցական

¹ Տե՛ս **Clementis Alexandrini**. Excerpta ex scriptis Theodoti et doctrinae quae Orientalis ad Valentini tempora spectantia, p. 681-697:

² Սանրամասները տե՛ս **Д. Гусев**. Ересъ антитринитаріевъ третьяго века, с. 99-103:

³ Տե՛ս **Д. Гусев**. Ересъ антитринитаріевъ третьяго века, с. 102:

⁴ **Երուանդ վրդ. Տեր-Մինասեանց**, Ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւն, հ, Ա (Հին եկեղեցին), էջ 226:

⁵ **Երուանդ վրդ. Տեր-Մինասեանց**, Ընդհանուր եկեղեցական պատմութիւն, հ, Ա (Հին եկեղեցին), էջ 224-226:

⁶ Տե՛ս **А. Спасский**. Исторія догматическихъ движеній въ эпоху Вселенскихъ Соборовъ (Въ связи съ философскими ученіями того времени). Тринитарный вопросъ (Исторія учения о св. Троице). Сергиев Посад, 1914, с. 30-31: Որոշ տարբերություններով հանդերձ միապետական հակաերրորդաբանության նկատմամբ համահունչ են նաև աստվածաբանական և պատմա-եկեղեցական մոտեցումները, տե՛ս **В. В. Болотов** Лекции по истории древней Церкви. Т. II, с. 306; **М. Э. Поснов** История христианской Церкви (до разделения Церквей - 1054 г.), с. 148-149; **Христианство**: Энцикл. словарь, Т. 2, с. 145; **М. Эрикссон**. Христианское богословие. СПб., 1999, с. 279; **Encyclopaedia of religion and ethics** (ed. by James Hastings). Vol. 1, New York, 1964, p. 779; **Hans Lietzmann**. A history of the Early Church. Vol. 1, p. 458-459; **The Church and the papacy** (an historical study), p. 128-130; **J. Tixeront** Histoire des Dogmes, T. I, La Theologie Antieniceenne, p. 310-311 և այլն:

ուղղադավան ուսմունքին: Այդ պատճառով է նաև, որ դինամիստական վարդապետությունը ուղղակի հակադրվում է Ս. Երրորդության մասին քրիստոնեական ավանդական ուսմունքին: Որքան էլ որ միապետականության պարագլուխները փորձում էին վկայություններ բերել Ս. Գրքից՝ ապացուցելու իրենց ուսմունքի «մաքուր քրիստոնեական, առաքելական» լինելը, այդուհանդերձ այդ բոլոր փորձերն էլ հանգեցին հերձվածող հետևությունների: Գիշտ է, որ դինամիստ միապետականների պնդմամբ իրենք ևս հավատում էին երկինքն ու երկիրն արարող Հայր Աստծուն, Կույս Մարիամից ծնված Աստծու սիրեցյալ Որդուն և Սուրբ Հոգուն, որը մկրտության ժամանակ աղավանակերպ իջավ Հիսուս Քրիստոսի վրա, ինչը առաջին հայացքից հիշեցնում է հռոմեական «Հավատքի խոստովանությունը», սակայն համեմատական վերլուծությունը ցույց է տալիս կողմերի միջև առկա ակնհայտ տարբերությունները:

Ջատագովական գրականության վկայությունները թույլ են տալիս հիմնովին մերժել նաև դինամիստ միապետականների անհիմն այն պնդումը, թե իբր իրենք դավանում են «այն առաքելական վարդապետությունը, որը պահպանվել է մինչև 13-րդ առաքյալի՝ Վիկտոր Եպիսկոպոսի շրջանը և նենգափոխվել Ջեփիրինոս պապի օրոք»¹: Այդ պնդումը ցույց է տալիս միայն մեկ բան՝ բոլոր հերձվածների նման միապետականները ևս պատրաստ էին ցանկացած նենգափոխման՝ հանուն իրենց դիրքերի ամրապնդման: Դա նրանք անում էին երկու ուղղություններով՝ ա) իրենց ուսմունքը պարզ և մատչելի ձևով մատուցելով իրենց կողմն են գրավել շարքային հավատացյալներին և բ) գրավել են «քրիստոնեության մտավորականության» ուշադրությունը: Դա էր պատճառը, որ նրանք իրենց ուսմունքը անփոփոխ կերպով «հիմնավորում» էին Ս. Գրքի տեղիների վերլուծություններով և հավատացյալների առջև հանդես էին գալիս որպես էկզեգետայի ջատագովներ:

Այդ ամենի դիրքերից չի կարելի չհամաձայնել եկեղեցագետ և աստվածաբան Ա. Սպասկու այն պնդման հետ, որ «...դինամիստների և ալոգների կապը ոչ թե այն է, որ դինամիստներն իրենց դոգմատիկական ուսմունքը վերցրել են ալոգներից, **ինչը հաստատելու համար վճռական ոչ մի հիմք չկա**, այլ այն, որ արդեն **ալոգները ծանապարհ բացեցին այն քննադատական ուղղության համար**, որը դոգմաների նկատմամբ կիրառելիս հանգեցրեց դինամիստական ուսմունքի (ընդգծումները մերն են՝ Կ. արք. Դ.)»²: Կարծում ենք նաև դա է պատճառը, որ դինամիստ միապետականներին Ա. Հառնակը մեկ պարագայում համարում է «ուղղադավան»: Ընդ որում, ոչ թե ուղղակի իմաստով, այլ այն առնչությամբ, որ նրանք հավատարիմ են մնացել ոչ թե էքիզնական հակաերրորդաբանությանը կամ գնոստիկությանը, այլ՝ **իրենց դարաշրջանի հավատո հանգանակին**: Եվ միայն այն բանից հետո, երբ կանոնական տեսք են ստացել Ավետարանները, միապետականների պայքարը որակվել է «անպտուղ» և նրանք վտարվելով եկեղեցուց բանադրվել են³:

Գ. դարի առաջին կեսի միապետական հակաերրորդաբանության շրջանակներում ուրույն տեղ են գրավել նաև Բոստրիայի Բերիլ Եպիսկոպոսի վարդապետական լուծումները: Եվսեբիոս Կեսարացին Բերիլ Եպիսկոպոսի անունը հիշատակում է ժամանակի մատենագրական վաստակ ունեցող նշանավոր եկեղեցականների շարքում և հավաստում է, որ նրա գրչին պատկանող աշխատությունները մեծ հեղինակություն են

¹ Տե՛ս Եվսեբիոս Կեսարացույ Պատմութիւն եկեղեցւոյ, դպր. Ե, գլ. ԻԸ, էջ 405-406:

² А. Спасский. История догматических движений в эпоху Вселенских Соборовъ (Въ связи съ философскими учениями того времени). Тринитарный вопросъ (Исторія учения о св. Троице), с. 32-33:

³ Տե՛ս А. Гарнак. История догматов. Ч. I, Возникновение церковного догмата, с. 220:

վայելել¹: Սակայն չափազանց աղքատիկ են նրա հոգևոր գործունեությանը վերաբերող պատմական տեղեկությունները: Այդ իսկ պատճառով այս հարցում ևս ուղենիշային է հանդիսանում Եվսեբիոս Կեսարացու ընդհանրացնող այն պնդումը, որ Բերիլ եպիսկոպոսը կամեցել է օտար աղանդ ներմուծելով փոխել եկեղեցական ճշմարիտ հավատը²: Սակայն երբ այս հիմնահարցին անդրադառնում ենք դիմամիստական հակաերրորդաբանության տրամաբանական ուղղվածության դիրքերից, ապա պարզ է դառնում անուրանալի այն փաստը, որ Բոստրիայի եպիսկոպոսի աստվածաբանական ընթերցումների համար առանցքային են եղել Լոգոսի աստվածաբանական լուծումները, և դրանով հանդերձ՝ այդ ուսմունքը կազմել է դիմամիստական աշխարհընկալման մեկ այլ ուրույն հոսանքը:

Վավերագրերի սակավության պատճառով մասնագիտական գրականության մեջ Բերիլ եպիսկոպոսի վարդապետության ուղղվածության հարցը համարվում է վիճել: Պատճառներից մեկն էլ այն է, որ ինչպես ժամանակի մատենագրության, այնպես էլ հետագա աստվածաբանական մտքի շրջանակներում հակաերրորդաբանական այդ վարդապետության վերաբերյալ միասնական մոտեցում չի մշակվել: Այս պարագայում ընդհանրական է միայն Եվսեբիոս Կեսարացու հաղորդած տեղեկությունները, ինչը թույլ է տալիս այդ վարդապետությունը դիտարկել ժամանակաշրջանի ազդեցիկ հակաերրորդաբանական հերձվածների շարքում: Պատմիչի վկայությամբ **Բերիլ եպիսկոպոսի վարդապետության հիմքում ընկած է երրորդաբանության համար առանցքային Հայր Աստծու և Հիսուս Քրիստոսի փոխհարաբերության հարցը**: Ընդ որում, այս հարցում նրա ուսմունքը բնորոշվել է նրանով, որ նրանում աստվածային բնությունը վերագրվել է միայն անպատճառական, անժամանակային և հավիտենական կեցություն համարվող Հայր Աստծուն, որն էլ համարվել է «կատարյալ աստվածային էություն ունեցող» միակ գոյը:

Ինչ վերաբերում է Հիսուս Քրիստոսին, ապա դիմամիստ հակաերրորդաբանների հետևությամբ նա ևս պնդել է, որ Որդին մինչև անձնավորումը գոյություն չի ունեցել: Այդ ելակետից է բխեցվել նաև այն պնդումը, թե Քրիստոսն «աստվածային գոյի» չէ: Այդ ամենից հետևում է, որ Բերիլ Բոստրացին **Հիսուս Քրիստոսին համարել է Հայր Աստծու էությանն օտար, նրանից տարբեր, բայց միաժամանակ՝ ինքնուրույն անձ**: Հենց դրանում է բովանդակվում Բերիլի միապետական վարդապետության էությունը, քանի որ նա **Հիսուս Քրիստոսին համարում է ժամանակային գոյ**, որի մեջ մարդեղացունից, այսինքն՝ «զգեցյալ մարդ» դառնալուց հետո է, որ սկսում է բնակվել «աստուածութիւն Հօր իւրոյ»³: Դրանից հետևում է նաև, որ երրորդաբանական այս մոտեցման շրջանակներում **Քրիստոսը բնութագրվում է որպես Հայր Աստծու առանձնահատուկ ազդեցությունը կրող շարքային մարդ**: Այդ հիման վրա պատմական աստվածաբանության և դավանանքի պատմությանը նվիրված մասնագիտական գրականության մեջ փաստվում է, որ Բերիլ եպս. Բոստրացու երրորդաբանական վարդապետության հիմքը **Հայր Աստծու բացառիկ եզակիության ընթերցումն է**:

Ինչ վերաբերում է Հիսուս Քրիստոսի անձին, ապա Բերիլը նրա էական բնութագրիչ է համարել **մարդկային կեցությունը**, ինչը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ այդ մոտեցմամբ նա անուղղակի վկայում է, թե Քրիստոսն աստվածային հատ-

¹ Տե՛ս Եվսեբիոսի Կեսարացույ Պատմութիւն եկեղեցւոյ, դպր. Զ, գլ. Ի, էջ 464:

² Տե՛ս նույն տեղում, գլ. ԼԳ, էջ 482:

³ Տե՛ս Եվսեբիոսի Կեսարացույ Պատմութիւն եկեղեցւոյ, դպր. Զ, գլ. ԼԳ, էջ 482-483:

կանիշներով օժտված չէ: Ինչ վերաբերում է մարդեղացունից հետո նրա ստացած շնորհին, ապա նրա համոզմամբ դա ոչ թե իր, այլ՝ Հայր Աստծու աստվածությունն է, որը «**բնակեալ է 'ի նմա** (ընդգծումը մերն է՝ Կ. աբղ. Դ.)»¹: Այդ ամենը աներկբա վկայում են, որ երրորդաբանական այս հայեցակարգը ևս դինամիստական աստվածաբանությանը հար և նման մոտեցմամբ աստվածային բացարձակությամբ բնութագրում է միայն Հայր Աստծուն և մերժում է Քրիստոսի աստվածային կամ «յուրահատուկ հավիտենական կեցություն» վերագրելու ցանկացած փորձ: Ինչպես մյուս դինամիստները, Բերիլ Բոստրացին նույնպես Քրիստոսի մեջ աստվածայինը համարում է ոչ թե իր, այլ՝ Հայր Աստծու շնորհը, որը վերին տնօրինությամբ «բնակվել է» Քրիստոսի մեջ: Իսկ դրանից հետևում է, որ «աստվածայինը» խորթ է Քրիստոսի և՛ էությանը, և՛ կեցությանը: Կարելի է ենթադրել նաև, որ եթե Քրիստոսը «յուրահատուկ աստվածային կեցություն» ունենար, ապա դա բնականաբար տարբեր կլիներ Հայր Աստծու էությունից և արդյունքում կստացվեր երկաստվածություն (բազմաստվածություն): Ահա այդ համատեքստում քննադատության չեն դիմանում բոլոր այն պնդումները, թե Բերիլի երրորդաբանական վարդապետության մեջ Քրիստոսը **նույնացվել է** Հայր Աստծու հետ և համարվել է, որ նրանք ունեն աստվածային **միևնույն** ուժը: Այդ ամենի հիման վրա մերժելի չէ նաև այն եզրահանգումը, որ Բերիլի երրորդաբանական վարդապետությունը ուրույն տեղ է գրավել դինամիստական հակաերրորդաբանության շրջանակներում: Ընդ որում՝ մյուս դինամիստներից դավանական այս ըմբռնումը տարբերվել է նրանով, որ Բերիլ եպիսկոպոսը Քրիստոսին «դուրս է բերում» դավանանքից, կամ որ նույնն է՝ դավանաբանական համակարգում նրան երկրորդական («ծառայող էակի») դեր է վերագրում:

Խիստ աղքատիկ տեղեկություններ են պահպանվել հատկապես Արտեմոնի և արտեմոնականների դինամիստական վարդապետության վերաբերյալ: Պատմական աստվածաբանության և դավանանքի պատմության շրջանակներում դինամիստական հակաերրորդաբանության այդ ներկայացուցիչի մոտեցումները քննարկվում է Պողոս Սամոսատցու համակարգի հետ ունեցած օրգանական կապի մեջ:

Բանալի բառեր՝ եկեղեցի, Ս. Երրորդություն, երկաստվածություն, Հիսուս Քրիստոս, Հին Կտակարան, Ավետարան, աստվածաբանություն:

БОГОСЛОВСКАЯ СИСТЕМА ДИНАМИСТИЧЕСКОГО АНТИТРИНИТАРИЗМА

ИЕРОМОНАХ КЮРЕГ ДАВТЯН

Патриарший престол Святого Эчмиадзина

В статье на основе структурированного анализа церковных и историко-религиозных первоисточников и оригиналов обсуждаются и всесторонне оцениваются теологические основы догматических споров второго века. На основе анализа фактического материала автор показывает, что монархическая противоречивая догматика сформировалась на основе перекрестного соединения разнородного понимания Единобожия, философско-теоретической мысли и античной культуры.

Обосновывается, что монархическая догматика проявилась в виде различных концепций, которым "монархическая" вера Бога-Отца была полностью характерна. Так антиринитариин-динамисты монархической секты на основе этого предложили православной Святой Троице диаметрально противоположное учение о Боге-Творце, Божественной Троице, воплощении Христа, об отношениях Христа с Логосом и так далее. А

¹ **Եվսեբիոսի Կեսարացույ Պատմութիւն Եկեղեցւոյ**, դպր. 2, գլ. ԼԳ, էջ 483:

Иисуса Христа принимали в качестве "носителя логоса", "первого священника" или "обычного человека", из-за чего они и были преданы анафеме церковью.

THE THEOLOGICAL SYSTEM OF DYNAMISTIC ANTITRINITARIANISM

KYUREGH PRIEST (ABEGHA) DAVTYAN

Mother See of Holy Etchmiadzin

The theological basis of dogmatic arguments of the third century are discussed in this article and they are valued by means of historical-theological and ecclesiological analysis of primary sources and texts. Analysing the actual material, the author shows that the promiscuous dogma of monarchianism has developed in the juncture of various perceptions of monotheism, philosophical-theoretical thought and antique culture.

Monarchianism is confirmed to be demonstrated by different concepts which were characterised by “monarchian” creed of God the Father. Based on this, dynamistic anti-trinitarians of monarchian schism have proposed an opposite doctrine to the doctrine of Holy Trinity. It concerns Father-creator, Divine Trinity, the incarnation of Christ, the relationship between Christ and Logos, etc. They considered Jesus Christ “a logos-bearer” “the first priest” or “a common man” for which they were anathematized by the church.

Մ. ՍԵՐԱՍՏԱՑԻՆ ԵՎ ԱՐԵՎՄՏԱՅԱՅԵՐԵՆԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ

Թ. Ա. ԱՍՈՅԱՆ

Բանաստիճական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Մխիթարյանների գիտամշակութային գործունեությունը հայ ժողովրդի հոգևոր զարգացման նշանակալի երևույթներից է, որը հիմնականում կապվում է հայերենագիտության հետ: Թե ինչ տքնաջան աշխատանք են նրանք ծավալել գրաբարի մաքրման, ուսումնասիրության, քերականությունների և բառարանների ստեղծման ուղղություններով, քաջածանոթ են դրանցով հետաքրքրվող մտավորականությանը, քանի որ այս առումով գրանցվեցին աննախադեպ ձեռքբերումներ: Այնուամենայնիվ հայերենագիտության ոլորտում նրանց գործունեությունը սահմանափակել միայն գրաբարի շրջանակներում, միակողմանի մոտեցում կլինի: Բանն այն է, որ Մխիթարյանները, կանգնած լինելով արևմտահայերենի ձևավորման ակունքներում, չէին կարող ուշադրություն չդարձնել հայերենի լեզվական նոր դրսևորմանը: Ձևավորվում է մի իրավիճակ, երբ պետք էր որոշարկել գրաբար, թե աշխարհաբար հարցադրումը, գրաբար-աշխարհաբար փոխհարաբերության սահմաններն ու բնույթը և դրանց հետ կապված հարակից բազմաթիվ այլ հարցեր: Արևմտահայերենի վերաբերյալ նրանց հայացքներն ու տեսակետները ներկայացվել են արևմտահայերենի ձևավորման և զարգացման հարցերին նվիրված ուսումնասիրություններում, սակայն ոչ թե համակարգված ու ամբողջական, այլ հպանցիկ ու ընդհանուր ձևով, մինչդեռ Մխիթարյանների արածն այս ոլորտում առանձին ուսումնասիրության կարիք ունի:

Աշխարհաբարի նկատմամբ Մխիթարյանների լեզվաքաղաքականությունը սկիզբ է առնում Մ. Սեբաստացու նկատառումներով, որոնք արտահայտվել են ինչպես նրա լեզվաբանական աշխատանքներում, այնպես էլ կրոնական բնույթի տարբեր գրություններում: Արևմտահայերենի առաջին քերականությունը կազմել և հրատարակել է Մ. Սեբաստացին: Այս հանգամանքն արդեն խոսում է նոր լեզվաորակի նկատմամբ որոշակի վերաբերմունքի մասին: Մենք կներկայացնենք նրա նկատառումներն աշխարհաբարի վերաբերյալ՝ չխորանալով արևմտահայերենի այն լեզվական իրողություններին, որոնք առկա են նրա ներկայացրած արևմտահայերենի համակարգում:

17-րդ դարը ազգային ոգու զարթոնքի և վերելքի ժամանակաշրջան է, որը գնալով խորանում է հաջորդ դարերում և առավել մեծ չափով արտահայտվում մշակույթի բնագավառում: Մշակութային «վերանորոգությունը» ընդգրկում է նաև լեզուն, նպաստում տարաբնույթ գրականության հրապարակ գալուն: Ահա այս հանգամանքներում ծագում է առաջին՝ գրաբարի մաքրության խնդիրը: Լատինաբանությունները, աշխարհաբարյան և բարբառային իրողություններն իրենց կնիքն էին դրել գրաբարի վրա, որի ուսումնասիրման, հետազոտման և մաքրման լավագույն օրինակը Սեբաստացու «Քերականութիւն գրաբառի լեզուի հայկազեան սեռի» աշխատությունն է: Զուգահեռ ծագում է երկրորդ խնդիրը, որը թերևս ավելի կարևոր էր, քան առաջինը:

գրաբարն արդեն վաղուց դադարել էր հասկանալի հաղորդակցման միջոց լինելուց: Կամա թե ականա շրջադարձ է կատարվում դեպի աշխարհաբարը: Սրա արձագանքն էր Սեբաստացու՝ արևմտահայերենի առաջին քերականության տաճկերեն /հայատառ/ տարբերակի հրատարակումը /1727, հայերեն ընդարձակ տարբերակը մնացել է անտիպ/: Հայերենի քերականությունը տաճկերեն հրատարակելու հանգամանքը պայմանավորված էր մի երրորդ խնդրով. հայ ժողովուրդը ավելի լավ էր տիրապետում թուրքերենին, քան իր մայրենի լեզվին:

Զխորանալով նշված և նման այլ խնդիրների մեջ՝ նշենք միայն, որ Սեբաստացին, իսկ հետագայում նաև նրա աշակերտները ստիպված էին արձագանքելու ժամանակաշրջանի առաջադրած պահանջներին, այն է՝ մաքրել գրաբարը օտարամուտ լեզվատարրերից և լրջորեն զբաղվել արևմտահայերենի կանոնարկման հարցերով:

«Դուռն քերականութեան աշխարհաբար լեզուին հայոց» երկը ուսուցողական նպատակներ հետապնդող գրքույկ է, որը տարրական գիտելիքներ է պարունակում այդ շրջանի արևմտահայերենի վերաբերյալ /սրա հայերեն ավելի ընդարձակ տարբերակը մնացել է անտիպ/: Առաջաբանից երևում է, որ Մ. Սեբաստացին պարզապես ընդառաջ է գնացել խնդրարկուներին՝ հետապնդելով մեկ այլ նպատակ ևս, այն է՝ աշխարհաբարը դարձնել միջոց, դուռ գրաբարի ուսուցման համար: Հետաքրքիրն այն է, որ չնայած տարածված մտայնությանը, թե աշխարհաբար գրելը տգիտության և գռեհկության նշան է, մի մտայնություն, որ կաշկանդում էր նույնիսկ հարյուր տարի հետո ասպարեզ իջած Խ.Աբովյանին, Սեբաստացին դրսևորել է համարձակ շրջահայացություն՝ հավասարության նշան դնելով գրաբարի և աշխարհաբարի միջև: Օրինակների բաժնում նա ասում է. «Թէ այս լեզուովս խօսիք, թէ այն լեզուովն, ամէնքն թող ի փառս աստուծոյ լինին, և այն է ամէնէն լաւն»: Օրինակներից երևում է նաև, որ Սեբաստացին պարզապես ժամանակ չի ունեցել, այլապես ավելի շուտ կգրեր, որովհետև դա դարձել էր հասարակական պահանջ: Նույն 1727թ. հրատարակված «Գիրք քրիստոնեականի վարդապետութեան» գրքի առաջաբանից երևում է ոչ միայն նրա՝ աշխարհաբարի կարևորության գիտակցումը, այլև նրա նկատմամբ զգույշ վարվելու ձգտումն ու պահանջը: Փաստորեն Սեբաստացին առաջինն է, որ առաջ է քաշում նաև այն մշակելու գաղափարը: Աշխարհաբարի քերականություն կազմելը այնքան էլ հեշտ գործ չէր, եթե նկատի ունենանք, ու այն նոր էր կազմավորվում և իբրև լեզվաորակ՝ հարուստ էր թե՛ նախորդ շրջանից փոխանցված, թե՛ բարբառային, թե՛ օտար և թե՛ նոր ձևավորվող լեզվատարրերով: Բացի դրանից՝ առավել դժվար էր համընդհանուր բարբառային հիմքի ընտրությունը:

Հասկանալի է, որ բազմաձևության և ազդեցությունների նման շրջապատւյտում կողմնորոշվելը պահանջում էր հարուստ լեզվական գիտելիքներ և զգուշություն: Ուսումնասիրելով Մ. Սեբաստացու աշխարհաբար հեղինակությունների լեզվական նյութը՝ նկատում ենք հետևյալ իրողությունը. «Դուռն քերականութեան աշխարհաբար լեզուին հայոց» գրքույկում Սեբաստացին ոչ հանգամանորեն, բայց գործնականում բավարար մակարդակով ներկայացրել է արևմտահայերենի քերականական առանձնահատկությունները, սակայն դա դեռ չի նշանակում, որ հրատարակվող գրքերի լեզուն ձևված պիտի լիներ նշված առանձնահատկությունների շրջանակներում: Իրականում այդ գրքերի լեզուն ավելի բազմաբնույթ է ու բազմաշերտ. կողք կողքի կիրառվել են գրաբարյան, բարբառային, աշխարհաբարյան և օտարամուտ լեզվատարրեր: Սեբաստացին ինքն էլ հաճախ շեղվում է իր նշած օրինաչափություններից այն առումով,

որ շատ են գրաբար և աշխարհաբար զուգաձևությունները, նկատելի է հակումը դեպի գրաբար: Դա շատ լավ է երևում, երբ ուսումնասիրում ենք նրա նույն՝ 1727թ. տպագրված «Գիրք քրիստոնեականի վարդապետութեան» գրքի լեզուն: Այսպես, եթե «Քերականութեան» բառամթերքը հիմնականում աշխարհաբարյան է, և դա գործածելիս Սեբաստացին արտացոլում է արտասանական, հնչյունափոխական իրողությունները, ապա այստեղ նա մեծ մասամբ հետևել է գրաբարին: Գոյականի և դերանվան համակարգերում խիստ նկատելի է հոլովների գրաբար և աշխարհաբար տարբերակների համաժամանակյա կիրառությունը: Արևմտահայերենին բնորոշ օրինաչափություններն ավելի լավ են արտացոլվել բայի համակարգում, չնայած այստեղ էլ գրաբարյան տարբերակները քիչ չեն:

Աշխարհաբարին առնչվող տարաբնույթ հարցերին Սեբաստացին անդրադառնում է նաև իր կազմած «Բառգիրք հայկազեան լեզուի» բառարանի առաջաբանում: Այստեղ կարևորն այն է, որ Սեբաստացին այլևայլ հարցերի շարքում նշում է, որ բառարանի ստեղծումը պայմանավորված էր մի տեսակ «հասարակական պատվերի» առկայությամբ: Բանն այն է, որ բառօգտագործման ոլորտում լեզվի չիմացության պատճառով կամայական մոտեցում էր դրսևորվում: Սեբաստացու համար առավել մտահոգիչ էր այն, որ շատերը հաճախ դիմում էին «այլազգական» բառերի: Այնուամենայնիվ, նա հասկանում էր, որ նման բառարանը կարող էր օգտակար լինել միայն «գրոց լեզուն» իմացողներին կամ սովորել ցանկացողներին: Դրա համար էլ նաև կազմում է գրաբար-աշխարհաբար և աշխարհաբար-գրաբար բառացանկեր, որոնց քննությունը ցույց է տալիս, որ իբրև գլխաբառ դնելով աշխարհաբարյան արտասանական տարբերակները՝ Սեբաստացին հղում է կատարում տրված բառերի գրաբարյան ձևերը /օր՝. անծրև տես անծրև/: Այնուամենայնիվ, դա կարելի է բացատրել ոչ թե գրաբարամոլությամբ, այլ աշխարհաբարը գրաբարի օգնությամբ մշակելու, կանոնավորելու ձգտումով, քանի որ այլ ճանապարհ նոր լեզվաորակը կանոնավորելու, հարստացնելու և հայացնելու համար չկար: Եթե ընդհանրացնենք արևմտահայերենի բառապաշարային, քերականական առանձնահատկություններն ըստ Սեբաստացու աշխարհաբար գրքերի, ապա կարելի է ասել հետևյալը.

1. Բառապաշարում գերիշխում է գրաբարյան բառաշերտը, իսկ թուրքապարսկական փոխառություններ գրեթե չկան: Թուրքերեն փոխառություններ՝ իբրև հայերեն բառերի հոմանիշ-բացատրություններ, շատ են գործածված «Չայկազեան բառարանում», բայց դա էլ որոշակի նպատակադրմամբ:

2. Սեբաստացին մեծ մասամբ պահպանել է բառերի գրաբարյան գրությունը, իսկ այն դեպքերում, երբ արտացոլում է բառերի հնչական վիճակը, ապա հղում է կատարում դեպի գրաբարը կամ գործածում է նաև զուգահեռ ձևերը:

3. Քանի որ Սեբաստացին մեծ մասամբ պահպանում է գրաբարյան ուղղագրությունը, դրա հետևանքով արևմտահայերենին բնորոշ հնչյունափոխական երևույթներն ամբողջովին չեն արտահայտվել, չնայած դրանք պարզորոշ ուրվագծված են:

4. Սեբաստացին ազատորեն օգտագործում է և՛ աշխարհաբարյան, և՛ գրաբարյան հոլովաձևերը: Երևում է, որ արևմտահայերենի հոլովական համակարգը որոշակի տեսք էր ստացել:

5. Բայի համակարգը հիմնականում աշխարհաբարյան է:

6. Գրքի՝ դեպի գրաբար թեքումը նկատելի է նաև գ, առ, ի նախդիրների անսահմանափակ գործածությամբ, միաժամանակ շատ են միայն արևմտահայերենին բնորոշ ալ, նե, մի/մը մասնիկների կիրառությունները:

Այսպիսով, ի մի բերելով մեր ասելիքը, կարող ենք ասել, որ Մ.Սեբաստացին պատկանում է այն մշակութային գործիչների թվին, որոնք, անտեսելով դժվարությունները, ամեն կերպ աշխատում են իրականացնել իրենց մտահղացումները: Տիտանական այն ջանքն ու եռանդը, որ նա ներդրեց և՛ գրաբարի, և՛ աշխարհաբարի ուսումնասիրության մեջ, ցայսօր մնում է անգերազանցելի:

Քանալի բառեր՝ Մխիթարյաններ, արևմտահայերեն, աշխարհաբար, գրաբար, քերականություն, բառարան, բառապաշար, լեզու, լեզվատրակ, բարբառ:

Օգտագործված գրականություն

1. Աղայան Է., Հայ լեզվաբանության պատմություն, հտ. 1, Երևան, 1958:
2. Աճառյան Հր., Հայոց լեզվի պատմություն, հտ. 1, Երևան, 1951:
3. Աճեմյան Վ., Գրական արևմտահայերենի ձևավորումը, Երևան, 1971:
4. Ասոյան Թ., Վենետիկի Մխիթարյանները և աշխարհաբարի հարցերը, Երևան, 2001:
5. Գասպարյան Գ., Հայ բառարանագրության պատմություն, Երևան, 1968:
6. Թորոսեան Յովհ., Վարք Մխիթարայ արքայի Սեբաստացւոյ, Վենետիկ, 1932:
7. Սեբաստացի Մ., Դուռն քերականութեան աշխարհաբար լեզուին հայոց, Վենետիկ, 1727:
8. Սեբաստացի Մ., Բառգիրք հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, Վենետիկ, 1749-69:
9. Սեբաստացի Մ., Դուռն քերականութեան աշխարհաբար լեզուին հայոց, Վենետիկ, 1727:

МХИТАР СЕВАСТИЙСКИЙ И ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ЗАПАДНОАРМЯНСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

T. A. ASOYAN

Кандидат филологических наук, доцент

Созданный в 18 веке Мхитарянский орден имеет большое значение в целом для армяноведения, в частности, в области отечествознания. Основатель ордена Мхитар Севастийский, известен своей лингвистической деятельностью, которая касается армянских диалектов литературного западноармянского языка. Он попытался описать западноармянский язык, решить вопросы, связанные с лексикой и грамматическими структурами, выразить свои взгляды и на древнеармянский и на ашхарабар (литературный армянский язык).

Статья имеет цель представить деятельность М. Себастаци в деле регулирования западноармянского языка.

M. SEBASTATSI AND ISSUES ON THE DEVELOPMENT OF WESTERN ARMENIAN

T. A. ASOYAN

Candidate of Philology, Associated Professor

In the 18th century, the Mkhitarist Congregation generally has great contribution in Armenology, particularly in the study of the Armenian language. The founder of the congregation M. Sebastatsi is known for his linguistic activities relating to the lexicography and western Armenian. He tried to describe the western Armenian language, solved vocabulary and grammatical structure issues, expressed his views whether on ancient or on new Armenian language.

This article aims at introducing the regulation process of M. Sebastatsi activity on the western Armenian language.

ԿԱՊԵՐՆ ՈՒ ՇԱՂԿԱՊՆԵՐԸ ԲԱՅԱԶԵՏԻ ԲԱՐԲԱՌՈՒՄ

Վ. Լ. ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, ԳՊՀ պրոֆեսոր

Բայազետի բարբառում գործառնում են հետևյալ կապերը և կապական բառերը. նանց, բ'ացի, բ'օլորը, գ'ախ, գօր', դրբա, դ'ենը, դ'ուս, թողզի, լայեղին, խետ, խըթ, խըմար / խամար, կ'յդի, կուշտը, հ'ակառակին, հ'ամենատ, հ'աշվին, հ'առէչ, հիդեվը / հեդեվը, հ'իրսից, ձ'եռօվ, ձ'եվի, մ'սին, մէչը, մինչեվ / մինչեվի, յանը, յեռու, յետօ, նեռս, նըման, չափ, չում, չուր, չուրի, չուրթի, պ'ճառօվ, ս'վայի, վախտ, վընասին, վըրեն, վիրեվ, տակը, տեղը, ցածըր, քան / քանց, օքտին:

Ըստ շարահասության կապերը լինում են.

ա) նախադրություններ. նանց, դրբա, մինչեվ / մինչեվի, չում, չուր, չուրի, չուրթի, խըթ, թողզի, խեռը, քան/քանց, ս'բ'.

բ) հետադրություններ. մ'սին, խըմար / խամար, խետ, կ'յդի, կուշտը, վըրեն, մէչը, տ'կը, դ'ենը, հ'առէչ, հ'ակառակին, չափ, գօր', յետօ, գ'ախ, վախտ, վիրեվ, ցածըր, նեռս, դ'ուս, յանը, յեռու, ձ'եվի, հիդեվը / հեդեվը, նըման, տեղը, բ'օլորը, պ'ճառօվ, ձ'եռօվ, հ'իրսից, օքտին, վընասին, լայեղին, հ'աշվին.

գ) երկդրություններ. բ'ացի, ս'վայի:

Կապերն արտահայտում են հետևյալ կարգի հարաբերություններ.

ա) Տարածական. դրբա, մինչեվ / մինչեվի, չում, չուր, չուրի, չուրթի, կուշտը, վըրեն, մէչը, յանը, տ'կը, դ'ենը, հ'առէչը, վիրեվ, ցածըր, նեռս, դ'ուս, յեռու, հիդեվը / հեդեվը, բ'օլորը: Օրինակներ. Նխրի գ'ըլօխն օլըրեց դրբա գ'եղը. Մինչեվ (չում, չուր) գ'եղը լը յ'բ' կ'. Մինչեվի (չուրի, չուրթի) գ'եղի վեռչը գ'ացինք. Թուխմանկա կուշտը մէ տուն կ'. Հ'էլե նըստե սեղանի վըրեն. Բօշկի մէչը ջ'ուր կ'. Մէշու տէլեվիզըրը թեքա իմ յանը. Ծռի տ'կը ծ'ղիկ ա ճե. Հ'իշկա գ'ըլխիտ վիրեվը՝ կըտենաս. Մեր տընից ցածըր մէ խատ հ'օլիկ կ'. Դ'ըմնից նեռս էլ բ'ան չէրեվում. Գ'եղից դ'ուս ընդուն վո'րն ա ճ'շնում. Մըկա էլ քօ բ'օլորն ա ֆըռֆըռում:

բ) Ժամանակային. Մինչեվ / մինչեվի, չում, չուր, չուրի, չուրթի, խըթ, վըրեն, դ'ենը, հ'առէչ, յետօ, գ'ախ, վախտ: Օրինակներ. Մինչև (չում, չուր) քօ գ'ալը մենք հ'ըմեն ինչ կըդ'ասավորենք. Նըստան չուրթի (մինչեվի, չուրի) գ'ըշերա կեսը. Խըթ գ'ալը հ'ըմընի պոռտը տեղը դ'ըրեց. Ընդու էթալու վըրեն շ'տ են բ'արկե. Հիրկըվա դ'ենը ընդոնք նոր գ'ըքան. Մէ օր հ'առէչ հ'ուրիշ բ'ան իր 'սում. Մէ ժամից յետօ էլ ինչի'ս ա պետկ. Գ'օնէ դ'ասի գ'ախ մի խօսա. Կըմվի վախտ էնի դո'ր էր:

գ) Վերաբերության. մ'սին. Հ'ըմընի մ'սին էլ մէ բ'ան կ'նան 'սեն:

դ) Բացառման. նանց, թողզի, խեռը, բ'ացի, ս'վայի: Օրինակներ. նանց գ'իրք կ'նթալ մ'ռք չես դ'ամնա. Թողզի գ'իրքը՝ փողն էլ ա կուրցըրե. Խեռը քեզնից՝ փօռցանքն էլ ա մ'ռթի խըմար. Քօ տըղից բ'ացի՝ հ'ըմենն էլ սօրվում են. Հ'ըմեն ինչ էլ գիդում՝ ս'վայի հ'իր դ'ասը:

ե) Պատճառի և հիմունքի. պճառով, սբբ (պատճառով), խըմար / խամար, հիրսից: Օրինակներ. Կընգա պճառով էտ օրը հընգավ. Սբբ հիր խաղալը դըբոց չըգընաց: Գոռօը թըրբելու խըմար էտ մոթին յբ տուժ տըվին. Վատ հընգերի հիրսից հէսօր չըկնում յօլա էթա:

զ) Նպատակի. խըմար / խամար. Զիր հընդանիքը պխելու խըմար ա խօպան գացե:

է) Փոխարինության. տեղը. Քօ տեղը յես կրմըրա:

ը) Համապատասխանության և ձևի. հաշվին, նըման, ձևի, կյդի, լայեղին: Օրինակներ. Ընդու հաշվին մեր գեղը խըմօղ չըկա. Յես էլ քօ նըման սղ գիշեր չեն քընե. Էն էլ խօր ձեվի գաճ լօղ ա. Զընչե՞ս կընգա կյդի ճըչում. Ըտե մեր լայեղին մոթ չըկա:

թ) Ընդդիմության և հակառակության. դեմը, հակառակին. Մեր դեմը ուժեղ կնանդ խանին. Քօ հակառակին պըտի մընամ:

ժ) Միասնության. խետ. Կընգա խետ գընաց մն գալու:

ժա) Զափի. չափ, գօր. Դու կնա՞ս ին չափ խանքըտ պխես. Ընդու գօր վո՞րը կնա բանա:

ժբ) Համեմատության. դեմը, քան / քանց, համեմատ, վըրեն. Մեր դեմը էնի ճիժ ա. Ըտոնց կուխնին հավելի ջոչ ա, քան մեր օթաղը. Խըլղի համեմատ մենք լը լավ ենք. Յես քօ վըրեն էրկու տրի ջոչ են:

ժգ) Շահի. օքտին, վընասին. մեք մոթ հիր օքտին ա գոռօ բըռնում. Կրօղա քօ վընասին էլ հըլնի, բայց պըտի մոթի վատութուն չանես:

ժդ) Միջոցի. ձեռով. Զիրա ձեռով հիր տունը քանդեց:

Հոլովառության առումով կապերը Բայազետի բարբառում ունեն հետևյալ յուրահատկությունները.

ա) Նախադրությունները, որպես կանոն, գործածվում են հայցական հոլովի հետ. նանց տուն, էթալ, դըբա ծովը, մեր յանը, մինչեվ / մինչեվի / չում / չուր / չուրի / չուրքի տուն, խըթ էթալը, թողզի գիրքը, քան / քանց մեր գեղը: Բացառություն է կազմում խեռը նախադրությունը, որ գործածվում է բացառական հոլովի հետ՝ խեռը քեզնից:

Հավասարապես նաև անորոշ դերբայի և գոյականների տրական հոլովածների հետ է գործածվում նանց կապը, ինչպես՝ նանց բերել - նանց բերելու, նանց կընիկ - նանց կընգա, սակայն անձնական դերանունների դեպքում պահանջում է միայն տրական հոլով. նանց ընձի, քեզի, մեզի, ընդու, ընդոնց:

Դըբա, մինչեվ / մինչեվի / չում / չուր / չուրի / չուրքի կապերը հազվադեպ, բայց կարող են կապակցվել անձնական դերանունների տրական հոլովածների հետ՝ դըբա մեզի, մինչեվ մեզի, չուրքի ձեզի: Խըթ կապը կապակցվում է միայն հայցականով դրված անորոշ դերբայի հետ՝ խըթ գալը: Թողզի, քան / քանց կապերը կապակցվում են անձնական դերանունների ուղղականի ձևերի հետ՝ թողզի յես, քան մենք:

բ) Հետադրությունների մեծ մասը (մսին, խըմար / խամար, խետ, կյդի, կուշտ/ը/, վըրեն / վըրա, մեչ/ը/, տկ/ը/, դեմ/ը/, հակառակին, չափ, գօր, յան/ը/, ձեվի, հիդեվ/ը/ / հեդեվ/ը/, նըման, տեղ/ը/, բօլոր/ը/, պճառով, ձեռով, հիրսից, օքտին, վընասին, լայեղին, հաշվին) գործածվում է միայն սեռական հոլովի հետ: Ինչպես երևում է, սրանց

մի մասը (օքտին, վընասին, հ'աշվին, լայեղին, հ'ակառակին) գործածվում է միայն որոշյալ առումով: Տարածական իմաստ ունեցող կապերը սովորաբար կապակցվող բառի հետ որոշակի տեղի իմաստ են արտահայտում և նման դեպքերում գործածվում են որոշյալ առումով (տ'ն կուշտը, 'թօռի վըրեն, գ'ըրքի մէջը, բ'առցի տ'կը, լուսամութի դ'ենը, ձ'որի յանը, տ'ն հ'իդեվը, 'խճըկա բ'օլորը), սակայն երբ կապակցվող բառն ունենում է որոշիչ հոդը բացառող լրացում, կապը նման դեպքում գործածվում է անորոշ առումով (հ'ըմեն տ'ն կուշտ, մէ 'թօռի վըր', վոշ մէ գ'ըրքի մէջ, 'մէք բ'առցի տ'կ, հ'ըմեն լուսամութի դ'են, մէ ձ'որի յան, հ'ըմեն տ'ն հ'իդեվ, մէ 'խճըկա բ'օլոր): Այս կապերը կարող են գործածվել անորոշ առումով նաև այն դեպքում, երբ կապակցվող բառի հետ ձեռք են բերել այլ, դարձվածային իմաստ, ինչպես՝ մըշկի վըր' յա պ'րկե, հ'ընգե մըտկերի մէջ, ըսկի խօսկի տ'կ չըմընում: Տեղ/ը/ կապը ևս կոնկրետ հարաբերություն արտահայտելիս գործածվում է որոշյալ առումով (Յ'ընգերիտ տեղը դ'ու մի խօսա), իսկ վերացական հարաբերություն արտահայտելիս՝ անորոշ առումով (Քեզի գըժի տեղ ա դ'ըրած):

գ) Միայն բացառական հոլովի հետ են գործածվում նեռս, դ'ուս, յեռու հետադրությունները (դ'ըմեն նեռս, գ'եղից դ'ուս, հ'ըմընից յեռու):

դ) Որոշ հետադրություններ էլ գործածվում են տարբեր հոլովների հետ: Այսպես, հ'առէչ հետադրությունը ժամանակի իմաստ արտահայտող կապակցություններում պահանջում է բառի ուղիղ ձև կամ բացառական հոլով. ժամանակի անունները այս կապի հետ կապակցվում են ուղիղ ձևով (մէ տ'րի հ'առէչ, խինգ օր հ'առէչ), իսկ մյուս բառերը՝ բացառական հոլովով (էթալուց հ'առէչ, խառնըսից հ'առէչ): Ժամանակային կապակցություններում հ'առէչ կապը միշտ գործածվում է անորոշ առումով: Տեղի իմաստ ունեցող կապակցություններում հ'առէչ կապը պահանջում է սեռական հոլով և կարող է գործածվել ինչպես որոշյալ (տ'ն հ'առէչը), այնպես էլ անորոշ (մէ տ'ն հ'առէչ) առումներով:

Յետօ հետադրությունը գործածվում է ժամանակի անունների թե' ուղիղ ձևերի հետ (մէ տ'րի յետօ, էրկօր յետօ), թե' բացառականի հետ (մէ տ'րուց յետօ), իսկ այլ բառերի դեպքում պահանջում է բացառական հոլով (քօ էթալուց յետօ, խառնըսից յետօ):

Վիրեվ, ցածըր հետադրությունները կարող են գործածվել բառի ուղիղ ձևի հետ (իրեք տուն ցածըր, էրկու բօստան վիրեվ), ինչպես նաև սեռական (գ'ըլխի վիրեվը, մեր տ'ն ցածըրը), բացառական (դ'ըմնից վիրեվ, բօստընից ցածըր) հոլովների հետ:

Գ'ախ, վախտ հետադրությունները սովորաբար գործածվում են սեռական հոլովի հետ (կըռվի գ'ախ, ջ'ըրէլու վախտ): Սակայն սրանց հետ առանց փոխանվանական կիրառության դրսևորվում են նաև ածականներ ու մակբայներ. ջ'յել գ'ախ, խախանդ վախտ, յք' գ'ախ, մէշու վախտ, էդ մէ փըշուր գ'ախ և այլն:

ե) Բ'ացի, ս'վայի երկդրությունները նախադաս դիրքում կարող են գործածվել բառի և' ուղիղ ձևի, և' բացառական հոլովի հետ (բ'ացի տունը – բ'ացի տընից, ս'վայի քուրը – ս'վայի քըվորից), իսկ հետադաս դիրքում պահանջում են բացառական հոլով. քըվորից բ'ացի, քըվորից ս'վայի:

Ինչ վերաբերում է կապերի ձևաբանական յուրահատկություններին, ապա նրանք Բայագետի բարբառում ևս ներկայանում են իբրև ընդհանուր առմամբ չթեքվող բառեր: Սակայն տարածական և ժամանակային իմաստ արտահայտող մի քանի կապեր,

այնուամենայնիվ, հանդես են գալիս նաև տարբեր հոլովածներով. կուշտը (մեր կըշտից, մեր կըշտով), վըրեն (սեղանի վըրվի, սեղանի վըրվից, սեղանի վըրվով), մէջը (գ'եղի մըջի, գ'եղի մըջից, գ'եղի մըջով), տ'կը (Ֆտոյ տըկի, Ֆտոյ տըկից, Ֆտոյ տըկով), դ'ենը (տ'ն դ'ենի, տ'ն դ'ենից, տ'ն դ'ենով), հ'առէչ (նխրի հ'առչի, նխրի հ'առչից, շենքի հ'առչով), գ'ախ (կ'րթըվէլու գ'ախվա, կ'րթըվէլու գ'ախվընից), վախտ (ջ'ել վախտվա, ջ'ել վախտվանից), վիրեվ (տ'ն վիրեվի, տ'ն վիրեվից, բօստընի վիրեվով), ցածըր (մեր հ'առտի ցածըրի, մեր գ'եղի ցածըրով, մեր հ'առտի ցածըրից), յանը (ս'րի յանի, ս'րի յանից, ս'րի յանով): Հոլովական առումով առանձնանում է վըր' / վըրեն կապը, որը թեք հոլովներում ունենում է վ հավելումը. Վըրվի / վըրավի, վըրվից / վըրավից, վըրվով / վըրավով: Հնարավոր է, որ այդ հավելումը արդյունք է վիրեվ բառի համաբանական ազդեցության:

Բայազետի բարբառում որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում նաև շաղկապները: Գործառում են համադասական հետևյալ շաղկապները. ու, բ'այց, բը / բա, յա, կ'ն, կ'ն էլ, էլ, հ'ամ էլ, հ'ամ ... հ'ամ, չում բիլ', մինչեվ 'նքամ, մ'նավանդ, ուրեմ, վոնչ ... վոնչ, յա ... յա, յա թէ չէ, թէ չէ, վոնչ թէ միյն'կ ... էլ, էլ ... էլ, հըմա, վոնչ թէ, միյն'կ թէ, իլ'քչի, թէ, թէ ... թէ:

Ու շաղկապը ամենագործածականն է. խէր ու տըղա 'չ ու ծ'ախ հ'ըմընին բ'արեվին ու գ'ացին: Գավառ քաղաքի խոսվածքում բաղիյուսական բարդություններում այս շաղկապը փոխարինվում է ը-ով. ս'ր ու ծ'որ – ս'րը ծ'որ, տուն ու տեղ – տունը տեղ:

Ու – ից բացի՝ միավորիչ-հավելական մյուս շաղկապներն են՝ էլ (Յես էլ եմ գ'ալում), համ էլ (Նըստե խաց ուտում, համ էլ գ'իրք ա կ'ռթում), հ'ամ...հ'ամ (Հ'ամ խշատում, հ'ամ սօրվում), չում բիլ' (Տեղին-տեղին հ'իրանը դըզեր էր, չում բիլ' մ'զերն էլ զայրովկի յեր տըվե), մինչեվ 'նքամ (Բօլ մ'ռթ էր կ'նչե, մինչեվ 'նքամ յեռու հ'արեվներին), վոնչ...վոնչ (Մէկա՝ վոնչ գ'ըրում, վոնչ կ'ռթում), վոնչ թէ միյն'կ ... էլ (Վոնչ թէ միյն'կ խշատում, սօրվում էլ), էլ...էլ (էլ ծ'ըմէրուկ, էլ դ'եխծ, էլ խավող՝ ինչ ասես բ'երեր էր), թէ...թէ (Թէ դ'ու, թէ էնի՝ երկըսով էլ պըտի զիճօղ հ'ըլնէք):

Ներհական շաղկապները ավելի քիչ են: Բը շաղկապն ունի ,իսկ, բայցե նշանակությունները. Բը դ'ու ի'նչ իր 'նում: Յես մըկա կիմօ յեմ տէնում, բը դ'ո'լ ինչ ես 'նում: Նորատուսի խոսվածքում այս շաղկապն ունի բա տարբերակը. Բա դ'ու չի'ր ջ'իմում:

Ավելի գործածական է բ'այց շաղկապը. Բ'այց յես քե ի'նչ ի 'րե. էթում ես, բ'այց հ'շկըտ հ'իդեվըտ ա: Այս շաղկապի իմաստով գործածական է նաև հ'ըմա բառը. Հ'ըմեն ինչ էլ խասկընում եմ, հ'ըմա ծ'եռըս ճ'ր չըկա: Ներհական մյուս շաղկապներն են՝ թէ չէ ('սա՝ թօ թօղեն էթան, թէ չէ մըկա կըռիվ կ'նեն), վոնչ թէ (Վերցա մէ գ'իրք կ'ռթա, վոնչ թէ ժամէրով նըստի տէլեվիզորի դ'ենը), միյն'կ թէ (էնի լավ էլ մ'ռթ ա, միյն'կ թէ հիրանը խասկըցօղ չըկա):

Տրոհական շաղկապներ հիմնականում ձևավորվում են յա, կ'ն արմատներով: Յա շաղկապը գործածական է ավագ սերնդի խոսքում, երիտասարդ սերունդը ավելի շատ գործածում է կ'ն շաղկապը, այդպես նաև սրանցով ձևավորված կրկնադիրները՝ յա .. յա, կ'ն ... կ'ն, բաղադրյալ մյուս շաղկապները՝ յա թէ չէ, կ'ն թէ չէ, կ'ն էլ. Հ'ընչե'ս կ'յնե՝ գ'ընա յա հ'արի. Յա դ'ուռն ա, յա հ'եռթիսը. Խացըտ կե կ'ն հ'էլի քընի. Երկըսիցըտ մէկը՝ կ'ն էնի,

կմ դ՛ու. Մղ օրը տէլեվիզորի դ՛եմն ա յա թէ չէ պրկուծ քընուծ. Յերեվի հ՛ընգերնէրի խէտ խաղուծ կմ թէ չէ գ՛ացե խօր կուշտը. Էտի քօ ծ՛եռի գ՛ոռծըն ա, կմ էլ էն չարուկըրագն ա ՚րե: Տրոհական արժեքով գործառուծ է նաև թէ շաղկապը. Մըկա ի՞նչ ես ուզուծ՝ տըղա՞ թէ խճիկ:

Առանձնացման-սաստկական իմաստ ունեն մնավանդ, իլ՛քչի շաղկապները. Յըմեն էլ մեղավոր են, մնավանդ ծ՛եր տըղեն. Վոնչ մ՛ռթա նըման են, վոնչ մ՛ռթա խավան են, իլ՛քչի էտա ժենօն:

Յետևանքի իմաստ ունի ուրեն շաղկապը. Մ՛ռթ-մդ՛ չէրեվուծ, ուրեն մէ բ՛ան հ՛էլե:

Բարբառուծս գործառուծ են ստորադասական շաղկապների հետևյալ խմբերը.

ա) Մեկնական. վոր, թէ, ինչ. Խասկընուծ են, վոր դ՛ու մեր լավն ես ուզուծ. Դ՛ու հ՛ո՛ւստ գիդաս, թէ ընդու մըտկին ինչ կ՛. Մէ տ՛րի յա, ինչ Վալօղը գ՛ացե:

բ) Ժամանակի. հ՛ըմա, հ՛ըմա վոր, խըթ, մինչեվ / մինչեվի, չուծ, չուր, չուրի, չուրքի, քանի, քանի լը, ինչ, մինչեվ վոր, թէ չէ, վոր, յեփ վոր, իմալ վոր. Յ՛ըմա ջ՛ուրը կըթօղեն, դ՛ու կ՛պա, ջ՛ըրա. Խըթ էնի գ՛ըքա, ընծի խաբար ՚րա. Մինչեվ հ՛առուծ ջ՛ուր գ՛ա, գ՛ոռտի հ՛շկը դ՛ուս գ՛ըքա. Չուրքի բօստանը քանդես-պըռծես, մուքը գ՛ընգընի. Քանի խընամիքը չէկած, քօ գ՛ոռծը պըռծի. Քանի լը ՚րեվ կ՛, քօ ջ՛ուրն ՚րա. Ինչ կ՛րքըվե, էլ տընից յե՛փ ա դ՛ուս հ՛ըլնուծ. Յ՛ըմընօր էտա քարին նըստուծ-հ՛իշկուծ, մինչեվ վոր նխիրը գ՛ալուծ. Էկավ թէ չէ, հ՛ըմընի խէտ կըռիվ ՚րավ. Վոր մուքը գ՛ընգի, ճըթերին նեռս տ՛ր. Յեփ վոր մըտկօվըտ գ՛ընցի, հ՛էլի ՚րի. Իմալ վոր դըռքը բ՛երեց, ըտու ուշկը գ՛ընաց:

գ) Պայմանի. թէ, թէ վոր, վոր, միյնկ թէ, Թէ վախենուծ ես, մի՛ ՚րի. Թէ վոր լավ սօրվես, հ՛առէչ կէթաս. Վոր բ՛ըռներ են, ճըվտըկախան կ՛նեն. Խա, խա, հ՛ըմեն ինչ էլ գ՛ըլնի, միյնկ թէ դ՛ու ընծի լըսաս:

դ) Պատճառի և հիմունքի. քանի վոր, վոր, ինչ ա թէ, Մենք էսքան յետըցանք, քանի վոր ֆտօյ կը ճմփին թօղեց. Ընդուն հ՛ըմեն գ՛օվուծ են, քանի վոր լավ ա սօրվուծ. Վոր բօստանը գ՛ախին ջ՛ըրե, քօլերը գըվառթ են. Վոր վոտը օլըրավ, էլ չըկ՛ռցավ հ՛ընգերնէրին խասներ. Մեզնից նեղացե, ինչ ա թէ խառնըսին չինք գ՛ացե:

ե) Զիջական. թէկուզ, էլ, փօխանակ. Թէկուզ մէկի-երկըսի դ՛ուրը չիգ՛ա, յես իմ ՚րուկը պըտի նեն. Սօռթես էլ, չեն սի. Փօխանակ ուրխընաս, մըռքըներըտ կխէր ես:

զ) Նպատակի. վոր, միյնկ թէ, թքիլդ՛ն. Յ՛էլանք ս՛ըր, վոր վանքը տէնինք. Վոշ մէ բ՛ան չէր խընայուծ, միյնկ թէ էթեր, յերգիրը տէներ. Յ՛ըմեն ինչի կ՛յիլ ա, թքիլդ՛ն ըտու հ՛իրեսը էլ չըտենա:

է) Համեմատության. ինչօր, կ՛սես, կ՛սիր, կ՛սես թէ, քան, քան թէ, իմալ վոր. Էնենց ես խօսուծ, ինչօր յես են մեղավոր. Էն խշատելն ա խշատուծ, կ՛սես տըրակտօր հ՛ըլնի. Էնենց խըպառտ էր քէլուծ, կ՛սիր խշըրքի կէսը հ՛իրանն էր. Յ՛ըմընի վըրեն էնքան ա խօսուծ, կ՛սես թէ հ՛ինքըն ա պըռարաբը. Մըկա հ՛ավէլի ցուռտ ա, քան իրեք տ՛րի հառէչ. Յ՛ավէլի լավ ա դ՛ուռը բ՛աց մընա, քան թէ շոքից խեխտենք. Իմալ վոր ճըթին պըստըկուց սօվըռցըրիր, էտենց էլ կէթա չուր վեռչ:

Այսպիսով, Բայազետի բարբառի համակարգուծ կապերն ու շաղկապները զգալի դեր ունեն, դրանք աչքի են ընկնուծ թէ՛ ձևաբանական, թէ՛ կիրառական զանազանություններով, սակայն ընդհանուր առմամբ գործառուծ են արդի հայերենի

մյուս դրսևորումներին ևս հատուկ օրինաչափություններով: Նկատելի է, որ բարբառում փոխառյալ կապերն ու շաղկապները շատ քիչ քանակությամբ են կազմում:

***Բանալի բառեր՝** Բայազետի բարբառ, կապեր, շաղկապներ, նախադրություններ, հետադրություններ, ձևաբանական, կիրառական զանազանություններ, շարադասություն:*

СОЮЗЫ И СВЯЗКИ В ДИАЛЕКТЕ НОР – БАЯЗЕТА

В. Л. КАТВАЛЯН

Кандидат филологических наук, доцент, профессор ГГУ

В системе Баязетского диалекта связи и союзы имеют значительную роль. Они выделяются и морфологическими и прикладными различиями, но в общих чертах функционируют закономерностями, свойственными и остальным проявлениям современного армянского языка. Заметно, что в диалекте очень малое число составляют заимствованные связи и союзы.

В системе Баязетского диалекта связи и союзы имеют значительную роль. Они выделяются и морфологическими и прикладными различиями, но в общих чертах функционируют закономерностями, свойственными и остальным проявлениям современного армянского языка. Заметно, что в диалекте очень малое число составляют заимствованные связи и союзы.

PREPOSITIONS AND CONJUNCTIONS IN BAYAZET DIALECT

V. L. KATVALYAN

Candidate of Philology, Professor of GSU

Prepositions and Conjunctions have significant role in the system of Bayazet dialect, they are distinguished by the morphological and the applied varieties, but generally they have other peculiarities in the modern Armenian language. It is obvious that loan prepositions and conjunction are of very small amount in the dialect.

Գերմանական վեպի պատմության ուսուցումը, իբրև գիտամեթոդական հիմնահարց, բովանդակում է խնդիրներ, որոնցից անհրաժեշտ է առանձնացնել հետևյալները.

1. Լինելով եվրոպական վեպի նշանակալից դրսևորումներից մեկը և իր պատմությամբ ու գաղափարներով համադրելի եվրոպականի հետ, գերմանական վեպը, այդուհանդերձ, խորապես ինքնատիպ և ազգային երևույթ է: Բրունո Հիլլեբրանդը, գերմանական վեպի տեսության և պատմության ճանաչված մասնագետներից մեկը, «Վեպի տեսություն» աշխատության մեջ գրում է. «Վեպի պատմությունը մարդկության պատմությունն է»: Ասվածը վերագրելով գերմանական վեպին, կարող ենք ասել, որ գերմանական վեպի պատմությունը Գերմանիայի պատմությունն է, գերմանացիների ազգային ինքնագիտակցության զարգացման և կայացման պատմությունը:

Գերմանական վեպի պատմությանն, առհասարակ, բնորոշ է զարգացման դանդաղաշարժությունն ու կայացման երկարատև ընթացքը: Կապված լինելով Գերմանիայի պատմության առանձնահատկությունների, մասնավորապես քաղաքացիական և բուրժուական հասարակությունների ձևավորման դժվարությունների հետ, վեպն այստեղ անցնում է որոնումների դժվարին ճանապարհ: Գերմանիայում լիարժեք գրականության պատմությունը ավանդաբար կապվում է Գյոթեի և Շիլլերի անունների, այսինքն, 18-րդ դարի երկրորդ կեսի հետ: Այս մոտեցումը արդարացվում է նաև վեպի պատմությամբ:

Այն գործոնները, որոնք նպաստել են գերմանական վեպի զարգացմանը, իսկ դրանք, ինչպես ամենուրեք, այնպես էլ այստեղ, երկուսն են՝ արտաքին և ներքին, մինչև 18-րդ դարը եղել են գլխավորապես արտաքին, օտարազգի վիպական օրինակների և նմուշների ազդեցությամբ: 18-րդ դարից հետո այստեղ աստիճանաբար գերակշռում են ներքին՝ ազգային գործոններն ու մտածողությունը:

2. Արձակի առաջին նմուշները Գերմանիայում հանդիպում են 16-րդ դարում: Դրանք նախ ժողովրդական վեպերն են, Ֆաուստի, Թիլ Օյլենշպիգելի, շիլդացիների, Ահասվերի և Ֆորտունատի մասին պատմող զրույցներն ու լեգենդները, ապա Յորգ Վիկրամի, Յոհաննես Պաուլիի, Վալենտին Շունամի, Հանս Կիրխոֆի վիպակներն ու շվանկները, որոնցով Գերմանիայում հիմք է դրվում ինքնուրույն արձակի: Եթե ժողովրդական վեպերում, հատկապես Ֆաուստի և Թիլ Օյլենշպիգելի լեգենդներում և էլզասցի մայստերզինգեր Յորգ Վիկրամի «Պատանեկան հայելի», «Ոսկե թելեր» վեպերում ակնհայտ է Ռեֆորմացիայի ոգին և վիպաստեղծ ներքին գործոնների առկայությունը, ապա հետագայում, 17-րդ դարում և 18-րդ դարի առաջին կեսին գերմանական վեպը առավելապես հակվում է դեպի օտար՝ իտալական, իսպանական, ֆրանսիական և անգլիական վիպական օրինակները: Սակավ բացառություններով, որոնց մեջ են Գրիմմեֆաուստների «Սիմպլիցիսիմուսը» և Մոշերոշի «Ֆիլանդերը», այդ շրջանի գերմանական վեպերը կրկնում են եվրոպական հովվերգական, պիկարոյական կամ պալատական վեպերին: Այս պայմաններում ժանրի զարգացման կարևոր գործոն են դառնում օտարալեզու վեպերի թարգմանությունները: 1579-ին Յոհան Ֆիշարտի թարգմանությամբ լույս է տեսնում Ֆր. Ռաբլեի «Գարգանտյուա և Պանտագրյուելը», Մարտին Օպիցի թարգմանությամբ 1624-ին լույս է տեսնում շոտլանդացի Ջոն Բարկլեյի

«Արդենիսը», թարգմանաբար հրատարակվում է նաև «Լասարիլիո Տորմեսուո կյանքը» պիկարոյական վեպը: Այս միտումը շարունակվում է նաև 18-րդ դարի առաջին կեսին, միայն թե բարոկկոյի վիպական ձևերին փոխարինում են նոր ձևեր, որի հետևանքով հրապարակ են իջնում գերմանական Կանդիդներ (Յոհան Վեգելի «Բելփեգորը»), Գրանդիսոններ (Գեյլերտի «Շվեդ կոմսուհին» կամ Սոֆիա ֆոն Լա Ռոշի «Օրիորդ Շտերնհայմի պատմությունը» Ռոբինզոններ (Յոհան Շնաբելի «Ֆելզենբուրգ կղզին»): Տպագրվում են և այլ բնույթի վեպեր, օրինակ, Յոհան ֆոն Լոենսի «Խոսող մարդը պալատում» քաղաքացիական վեպը (Staatsroman), Ֆր.Յասեի «Գուստավ Ալբերմանը» նամականի-վեպը և այլն:

Գերմանական վեպի պատմության սկզբնական այս շրջանի, մասնավորապես ներքին և արտաքին գործոնների կապակցությամբ հարկ ենք համարում ուշադրություն հրավիրել ոչ անկարևոր մի հանգամանքի վրա: Անկասկած, 17-18-րդ դդ. Գերմանական վեպերի վրա մեծ է օտարալեզու նմուշների ազդեցությունը: Սակայն ամեն ինչ կապել արտաքին գործոնի հետ՝ ճիշտ չէ: Խոսելով Գերմանիայում վիպական արձակի սկզբնավորման մասին, Մ.Բախտինը գրում է. «Գերմանիայում վիպական արձակի ծնունդը հատկապես խորհրդանշականորեն ակնհայտ է: Այստեղ այն ստեղծվում է գերմանացված ֆրանսիական արխատկրատիայի կողմից ֆրանսիական արձակի և բանաստեղծության թարգմանության և փոխադրության ճանապարհով»: Բնավ չթերագնահատելով այդ գործոնի դերը, միաժամանակ անհրաժեշտ ենք համարում կատարել մի ճշգրտում: Ինչպես վկայում են փաստերը, գերմանացի բանաստեղծները և գրողները, օտարալեզու գործեր թարգմանելիս և փոխադրելիս, դրանք խստորեն գերմանականացնում էին: Ընդ որում, այդ միտումը Գերմանիայում նոր չէ և հայտնի է դեռ ասպետական գրականության ժամանակներից, երբ գերմանացի բանաստեղծները, ասպետական վեպի թեմաների վրա աշխատելիս, դրանք ենթարկում էին զգալի փոփոխությունների և մշակման, որի հետևանքով դրանք ձեռք էին բերում գերմանական «բնավորություն»: Նման բնավորությամբ են օժտված Յարտման ֆոն Աուէի «Էրեկը», Վոլֆրամ ֆոն Էշենբախի «Պարցիֆալը» Գոտֆրիդ Ստրասբուրգցու «Տրիստանը»: Այդ կապակցությամբ Բ. Պուրիշևը գրում է. «Նույնիսկ այն ժամանակ, երբ գերմանացի կուրտուազ պոետները գերմաներենի են փոխադրում այս կամ այն ֆրանսիական վեպը, նրանք իրենց փոխադրություններում ներմուծում են ինքնատիպ գծեր, որոնք պոետական ստեղծագործություններին հաղորդում են յուրօրինակ նրբերանգ»: Այս միտումը շարունակվում է նաև հետագայում՝ դառնալով ազգային մտածողության և արժեքների պահպանության միջոց: Օրինակ, 1579-ին Ֆիշարտի թարգմանությամբ հրատարակված Ռաբլեի վեպը այն աստիճանի է, հարստացված իրադարձություններով, ժանրային ուրվանկարներով, ակնարկներով և խոսքերով, որ Ռաբլեի վեպում ազատորեն կարելի է տեսնել «բազմազան ձևերով արտացոլված 16-րդ դարավերջի գերմանական կյանքը և մշակույթը»: 16-րդ դարի առաջին կեսին գերմաներեն է թարգմանվում Մատեո Ալեմանի «Գուսմանի կյանքը» վեպը, որը նույնպես բարեխղճորեն «գերմանացվում» է:

Այդուհանդերձ, մինչև 18-րդ դարի երկրորդ կեսը վեպը Գերմանիայում չէր համարվում լուրջ ժանր: Լավագույն դեպքում դա ժամանցի միջոց էր: Տարածված էր «Ով վեպ է կարդում, սուտ բան է կարդում» արտահայտությունը, որով ժամանակակիցներն արտահայտում էին իրենց հակակրանքը ժանրի հանդեպ: Վեպը համարվում էր ոչ գերմանական ժանր: Ասպարեզը դրամային էր և քնարերգությանը: Էպիգոնությունը դարձել էր համընդհանուր ճաշակ: Ծաղրելով դա, Գյոթեն գրում է.

«Գերմանացիին իր կոշիկն անգամ հագնել չի կարող՝ առանց աչք տնկելու մեկ ուրիշ ժողովրդի»: Գեորգ Լիխտենբերգի կարծիքով, գերմանական վեպերն ու դրամաները պատվաստված են օտար շիվերով, և միայն քչերն են ազգային արմատներից աճում:

3. 18-րդ դարի կեսերին Գերմանիայում հասարակական և գեղարվեստական գիտակցությունը աստիճանաբար փոխվում է հոգուտ ազգային գրականության: Կլոպշտոկի (պոեզիա), Լեսսինգի (դրամա) և Վիլանդի (վեպ) ջանքերով Գերմանիայում հիմք է դրվում ազգային գրականության, որի զարգացման լուրջ ազդակ է դառնում «Գրոհ և փոթորիկ» շարժումը: Արմատական փոփոխություններ է ապրում վեպը: Կենսական հիմքեր ձեռք բերելով լուսավորության, անհատական և բյուրգերական արժեքների հաստատման շնորհիվ, ժանրերի մեջ այն շուտով դառնում է ազդեցիկ: «1774-ից հետո,- գրում է Բ. Յիլլեբրանդը,- վեպը գերմանիայում նույնպես դարձավ օրինական ժանր»: Անկասկած, գրականագետը նկատի ունի այն հանգամանքը, որ 1774-ին լույս է տեսնում Քրիստիան Բլանկենբուրգի «Փորձ վեպի մասին» հիմնարար աշխատությունը, ինչն ինքնին Գերմանիայում վիպական մտածողության և գեղագիտության արդեն ձևավորվող ճաշակի վկայություն էր: Հատկանշական է, որ Բ. Բլանկենբուրգը իր տեսական եզրահանգումները կատարում է՝ հենվելով հենց գերմանական, հատկապես Վիլանդի վեպերի ուսումնասիրության վրա: Մինչ այդ արդեն լույս էին տեսել Վիլանդի «Ազաթունը», Գյոթեի «Երիտասարդ Վերթերի տառապանքները» և մի շարք այլ վեպեր: Հատկանշական է նաև, որ վեպի ժանրային առանձնահատկությունների մասին տեսական հոդվածներով հանդես են գալիս Վիլանդը («Ազաթուն վեպի առաջաբանը»), Վեգելը («Տոբիաս Կնաուտ») և «Հերմանը և Ուլրիկեն» վեպերի առաջաբանները): Ի դեպ, վերջին վեպի առաջաբանում Յոհան Վեգելը վեպն անվանում է «բուժուական էպոպեա», ինչը համահունչ էր Բլանկենբուրգի վիպաբանությանը և հետագայում, իբրև եզրույթ, գործածվում է Հեգելի «Էսթետիկայում»: Հատկապես դարավերջին Գերմանիայում խիստ բարձրանում է վեպի հասարակական կշիռը: Վեպերով հանդես են գալիս Կարլ Ֆիլիպ Մորիցը (ճանապարհորդ Անտոնը), Վիլհելմ Հայնզեն («Արդինգելլո»), Գյոթեն («Վիլհելմ Մայստերի ուսումնառության տարիները»), Ժան-Պոլը, Մ. Քլինգերը և ուրիշներ: Վեպ գրում է անգամ Շիլլերը («Ոգետեսը»), ում գեղագիտական պատկերացումները բացառապես կապված էին քնարերգության և դրամայի հետ: Եթե 1700-1770թթ. Գերմանիայում լույս է տեսնում 1287 վեպ, ապա միայն 1790-1800թթ. Տասնամյակում դրանց թիվը հասնում է 2500-ի: «Առ այսօր չի եղել մի հիսնամյակ,- այդ օրերի մասին ազգային հպարտությամբ գրում է Ժան-Պոլը,- երբ մի ժողովուրդ ստեղծի այդքան բազմադեմ արձակ»: 1796-ին Հերդերը գրում է իր հանրահայտ 99-րդ նամակը՝ ի պաշտպանություն հումանիզմի, որտեղ խոսում է նաև վեպի մասին՝ ժանրին տալով շատ բարձր գնահատական: Հերդերն արձակը (նրա համար արձակի լավագույն նմուշներ են անգլիական վեպերը) համարում է համադրական ժանր, որն իր մեջ ընդգրկում է ոչ միայն բոլոր արվեստները, այլև աշխարհագրությունը, պատմությունը և փիլիսոփայությունը: Հոմերոսի պոեմներն այլ բան չեն, կարծում է Հերդերը, քան ինքնատիպ վեպեր: Հերդերը նույն կարծիքն ունի նաև Քսենոփոնի, Հերոդոտոսի, Պլատոնի երկերի մասին: Ավելին, ոչ միայն Պլատոնի երկխոսությունները, այլև Հերոդոտոսի «Պատմությունը» նա նախընտրում է կարդալ իբրև փիլիսոփայական վեպ: Նույն տարում (1796) Գյոթեն թարգմանում և լույս է ընծայում Ժերմինա դե Ստալի «Փորձ գեղարվեստական ստեղծագործության մասին» աշխատանքը, որտեղ նույնպես ընդարձակ էջեր կան վեպի մասին: Վեպի մասին

տեսական միտքը Գերմանիայում իր հետագա զարգացումն ունեցավ Ժան-Պոլի, Ջոլգերի, Ֆր. Շլեգելի, Շելլինգի աշխատություններում:

4. Ինչպես գրական մյուս ժանրերի, այնպես էլ վեպի համար նոր հեռանկարներ է բացում ռոմանտիզմը: Ինչով էր դա պայմանավորված: Նախ, ռոմանտիկական վեպը ստեղծվում է մի միջավայրում, որը, ըստ էության, թե շարունակությունը, և թե մերժումն էր լուսավորական գաղափարախոսության: Այդ վեպը գերմանական իդեալիստական փիլիսոփայության (Կանտի, Ֆիխտեի, Շելլինգի և Յեգելի) հոգեզավակն էր: Երկրորդ՝ ռոմանտիկները կարծում էին, որ միմիայն վեպն է ընդունակ արտահայտելու կյանքն իր ամբողջությամբ և բարդությամբ: «Վեպի հասկացությունը,- գրում է Գ. Լուկաչը,- ռոմանտիզմ հասկացության հետ սերտ կապի մեջ դրեց ինքը՝ գերմանական ռոմանտիզմը»:

Գերմանական ռոմանտիկական վեպը, որ եվրոպական գրականության ամենաբարձր դրսևորումներից է, տիպաբանորեն չափազանց բարդ ամբողջություն է: Նրանում մի առանձին խումբ են ներկայացնում Ժան Պոլի վեպերը, որոնք հաճախ անվանվում են ,հանրագիտարանային և միջին դիրք են գրավում լուսավորական և ռոմանտիկական վեպերի միջև, դրանցում ակնհայտ է սուբյեկտիվիզմն ու հովվերգությունն՝ իբրև ելք անհոգի և բիրտ իրականությունից («Ջիբենկեզը», «Տիտանը», «Կատցենբերգերի ճամփորդությունը»): Նովալիսի «Հայնրիխ ֆոն Օֆտեր-դինգենը», Լ. Տիկի «Վիլհամ Լոուելը», «Ֆրանց Շտերնբալդի թափառումները», Յյոլդեռլինի «Հիպերիոնը» կառուցված են անհատապաշտության և արվեստի հիմնարար գաղափարների վրա: Մեկ այլ խումբ, որի մեջ են Հոֆմանի և Շամիսսոյի հանրահայտ վեպերը, արվեստի և սոցիալական խնդիրների հանդեպ բացորոշ հետաքրքրությունը զուգորդում են դեմոնականության և ֆանտաստիկայի հետ: Առանձնակի դիրքում է Ֆ.Շլեգելի «Լյուցինդան», որտեղ դիտարկվում են անհատի ազատության, բարոյականության և հատկապես բնագրի և գիտակցության համադրելիության հարցերը:

19-րդ դարի 30-40-ական թվականներից սկսած Գերմանիայում վերստին ուժեղանում է վիպական մտածողության արտաքին գործոնների ազդեցությունը՝ կապված մի կողմից այս երկրում բուրժուական հարաբերությունների դանդաղ արմատավորմամբ, մյուս կողմից ֆրանսիական (Բալզակ, Ստենդալ, Ֆլորեր), անգլիական (Դիկենս, Թեքերեյ) և ռուսական (Դոստոևսկի, Տոլստոյ) վեպերի հրապարակ իջնելով: Այս շրջանի գերմանական վեպը արտաքուստ, կարծես, կրկնում է եվրոպական վեպի զարգացման ընդհանուր միտումները, սակայն նույնիսկ իր լավագույն դրսևորումներով (Կ. Իմմերման, Կ. Գուցկով, Գ. Ֆրեյտագ, Թ. Շտորմ, Վ. Ռաաբե, Թ. Ֆոնտանե) մնում է իբրև ներգերմանական երևույթ: «1848-49թթ. հետո,- գրում է Ի. Ֆրադկինը,- գերմանական գրականությունը (առնվազն մինչև 90-ականթթ.) կորցնում է համաշխարհային նշանակությունը, ինչպիսին նա ուներ տարիների ընթացքում Լեսսինգից մինչև Հայնե»:

«Գրողներից ոչ մեկի մոտ,- գրում է Էրիխ Աուերբախը,- 1840-1890թթ. ընթացքում, Երեմիա Գոտհելֆից մինչև Թեոդոր Ֆոնտան, մենք չենք գտնում համադրական ձևով զարգացած ֆրանսիականի, այլ խոսքով՝ ձևավորվող եվրոպական ռեալիզմի գլխավոր գծերը, այսինքն, ժամանակակից ամենօրյա սոցիալական իրականության լուրջ պատկերում՝ պատմական դիմամիկայի հիման վրա»:

19-րդ դարի գերմանական վեպի համար կարևոր է նաև այն, որ տեղի է ունենում գեղարվեստական արժեքների կտրուկ փոփոխություն, դարասկզբի՝ ինքնաճանաչման և ինքնորոշման փիլիսոփայական խնդիրների վրա կենտրոնացած ռոմանտիկական հերոսին փոխարինում է հերոս, ով զբաղված է կենսական ընդհանուր

հարցերով ու կրքերով: Դա նշանակում է, որ բացարձակ մտածողության և մոնադական ես-ի ժամանակները անցել են:

5. Գերմանիայում վիպական ժանրի զարթոնքը կապված է 19-րդ դարավերջի և 20-րդ դարի առաջին կեսի հետ, երբ հրապարակ են իջնում էպիկական արվեստի բարձր, եվրոպական ճաշակով օժտված գրողներ: Դրանց մեջ են Յենիխ Մանը, Թոմաս Մանը, Հուգո Յոհանսսենը, Հերման Հեսսեն, Ալֆրեդ Դյոբլինը, Ֆրանց Կաֆկան, Ռոբերտ Մուզիլը, Լիոն Ֆոյխտվանգերը, Հերման Բրոխը, ովքեր տասնամյակների ընթացքում ստեղծում են առաջնակարգ վեպեր՝ ժանրին վերստին տալով եվրոպական հնչեղություն, նաև գերմանական ձև և բովանդակություն: Ստեփան Ցվայգի կարծիքով, գերմանական վեպի իսկական պատմությունը սկսվում է 20-րդ դարի 20-ական թվականներին, երբ ժանրը ապրում է որակական թռիչք: Անընդհատ հարստացող և բազմազանությամբ աչքի ընկնող գեղարվեստական ձևերի ու պատկերացումների պայմաններում նկատվում է վիպաստեղծ արտաքին և ներքին գործոնների միախառնում, ինտեգրացիա: «Սկսած մոտ 1890թ.,- գրում է Է. Աուերբախը,- օտարերկրյա ազդեցությունները թափանցում են Գերմանիա բոլոր կողմերից»: Բայց դրա հետ մեկտեղ մեծ է նաև գերմանական ազգային ավանդույթի (Գյոթե, Շիլլեր, Հեգել, Շոպենհաուեր, Նիցշե...) ազդեցությունը, որի հետևանքով գերմանական վեպը ձեռք է բերում համադրականություն՝ ազգային և եվրոպական ավանդույթի միավորմամբ: Վեպի պրոբլեմատիկան,- գրում է Գ.Լուկաչը,- այստեղ հայելին է դառնում աշխարհի, որը կազմված է կտորտանքներից (aus Fugen) է: Վեպում մեծանում է փորձարարության դերը: «Գրականության մեջ,- գրում է Բ. Ջանդերգը,- վեպը դառնում է փորձարարական հնարավորությունների մրցասպարեզ՝ առաջադրելու համար ձևեր և հիմնահարցեր»:

20-րդ դարի առաջին կեսի գերմանական վեպի (և առհասարակ գրականության) պատմությունը սովորաբար դիտարկվում է երկու փուլով. 1910-30-ական թթ. և 1930-45 թթ. վեպ: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ սա եվրոպական գրականության պատմության հարստագույն շրջաններից մեկն է և գրական ուղղությունների և մեթոդների արտակարգ բազմազանության պայմաններում անհնար է խոսել վեպի տիպաբանության մասին, ուստի նպատակահարմար ենք գտնում պարզապես ընդգծել, որ ավանդական վիպական տեսակների կողքին (սոցիալական՝ Հ.Ման, Հ.Ֆալլադա, Լ.Տոմա; պատմական՝ Հ.Ման, Լ.Ֆոյխտվանգեր; հակապատերազմական՝ Է.Ռեմարկ, Ա.Ցվայգ, Բ.Քելերման) ստեղծվում են նաև վիպական նոր՝ մոդեռն տեսակներ (գիտակցության վեպ՝ Ռիլկե, Մուզիլ; բացարձակ վեպ՝ Կ.Էյնշտեյն, միֆական վեպ՝ Հ.Բրոխ, Ֆ.Կաֆկա, Թ.Ման; ինտելեկտուալ վեպ՝ Թ.Ման, Ա.Դյոբլին, Ռ.Մուզիլ; մշակույթի վեպ՝ Թ.Ման, Հ.Հեսսեն):

Բանալի բառեր՝ ազգայնություն, վիպաստեղծ գործոններ, բարոկկոյի վիպական ձևեր, լուսավորական վեպ, փիլիսոփայական վեպ, ռոմանտիկական վեպ, ռեալիստական վեպ, մոդեռնիզմ:

О РЯДЕ ВОПРОСОВ В ОБУЧЕНИИ ИСТОРИИ НЕМЕЦКОГО РОМАНА

А. А. АРАКЕЛЯН

Доктор филологических наук, профессор ГГУ

В статье автор пытался представить основные вопросы в обучении немецкого романа, подчеркнув 4 важных стадии истории жанра - 17-ый век, эпоха возрождения, 19-ый век и 20-ый век.

ON SEVERAL ISSUES OF TEACHING THE HISTORY OF THE GERMAN NOVEL

A. H. ARAKELYAN

Doctor of Philology, GSU professor

The author tries to present teaching issues of history of German novel, separating the most important 4 stages of the history of genre: the 17th century, Age of Enlightenment, the 19th century and the 20th century.

ԵՂԵՌՆԸ ԵՎ ՀԱՅ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ն. Կ. ՂԱԶԱՐՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Հակոբ Օշականի դուստրը՝ Անահիտը, այսպես է հիշում, որ մի տարի Երուսաղեմում, ապրիլի 24-ի առիթով մի հավաքի ժամանակ, երիտասարդները խնդրում են, որ Օշականը խոսք ասի: Սկզբում հրաժարվում է՝ ասելով, որ սիրտը հիվանդ է: Ի վերջո տեղի է տալիս: Երբ հերթը Օշականին է հասնում, նա երկար լռում է, ապա սկսում է լալ: Նրա դեմքը պատի պես ճերմակ էր: «Շրթունքները կլորացան, հազիվ ջուրի պես բան մը լսվեցավ ու նստավ աթոռին վրա: Ետևեն լսեցի. «Մարդը պիտի մեռնի, հասեք»:

Մեկը ջրով բաժակը հասցնում է Օշականին, թե՛ր մտած՝ իջեցնում բեմից: Ապա, դառնալով հավաքվածներին, ասում է. «Հանդեսը փակված է. Օշական իր ըսելիքը ըսավ»:

Հակոբ Օշականը «Մնացորդաց» վեպի վերջին մասում պիտի պատկերեր եղեռնի օրերը, պոլսահայերի աքսորը: Սակայն չի գրում՝ խոստովանելով, որ անհնար է գրականության մեջ եղեռնը պատկերել:

Իսկությունը սա է՝ անհնար է եղեռնը գրականության մեջ պատկերել: Լեզուն ու միտքը հեռու են նման սպանդի պատկերման հնարավորությունից, չունեն մեծագույն ոճրին համապատասխան արտացոլումի կարողություն: Եղեռնը մարդկային գիտակցությունից ու լեզվից դուրս մնացող երևույթ է:

Սիամանթոն գրել էր «Եղեռնի մարեկը» (Դ.Վարուժան): Ինքը՝ Վարուժանը, «Ջարդը» բանաստեղծությամբ ներկայացրեց առնական հայացքը՝ ուղղված դեպի ջարդը և ներկայացրեց կատարվածն ու մոտակա կատարելիքը: Ռուբեն Սևակը նոր էր վերադարձել Եվրոպայից Պոլիս և իր դեմ կանգնած տեսավ ջարդը:

Տապարն է ջախջախ դրանս կուրծքին.

- Ջարդն է, դուռդ բաց...

Շենքին կանգնած էին Սիամանթոն, Վարուժանը, Կոմիտասը, Թլկատինցին, Երուխանը, Տ.Չյոկյուրյանը, Ռ.Ջարդարյանը, ինքը՝ Ռ.Սևակը: Մինչ այդ՝ Սիամանթոն ոգեկոչել էր Նիցշեի գերմարդու գործությունը: Բանաստեղծի գրչի արդյունքն են հավասարապես «ընդվզումի մարեկը» և «Եղեռնի մարեկը»:

Ցավոք, եղեռնից բաժին հասավ ամենքին: Սարսափից մարդը Թումանյանի բանաստեղծության մեջ կերպարանվեց որպես «բերանն արնոտ մարդակերը էն գազան»: Եվ չես կարող չհիշել Թումանյանի բանաստեղծության հանդիմանական տողերը.

- Եվ մարդն ամաչի գիլից ու շանից,

Որ մարդ է ծընվել՝ մարդու նըմանից:

Սիամանթոն խոսքի շիկացումով հակադրվում է պանթուրքիստ հեղինակներին՝ ծգտելով դիմագրավել նրանց զավթողական նկրտումներին: «Հոգեվարքի և հույսի ջահեր», «Կարմիր լուրեր բարեկամես» ժողովածուներում բանաստեղծի հայացքը սուզվում է արյան ու եղեռնական խավարի մեջ:

- Փողոցներուն մեջ մորթված սերունդներ կտեսնեն... («Մահվան տեսիլք»)

«Ջարդը» բանաստեղծության մեջ Վարուժանը գեղարվեստական նույնպիսի մի աննախադեպ համակարգումով արտացոլում է սարսափը՝ իր բոլոր չափումներով, տեսիլքը վաղվա իրականությունն էր, որի զոհը ինքն էր:

Վարուժանը սկսել էր ցեղային գաղափարախոսության սերմից: Այդ գաղափարախոսությունը բանաստեղծի կայծքարն էր՝ պատրաստ հրդեհի արարման: «Ձոն»-ի ամեն տող կայծքարի նշանակություն ունի:

Ցեղային գաղափարախոսության մարգարեն և գերմարդը գիրկընդխառն են: Առջևում Կրկեսն էր և Բագինին վրա զոհվելը:

Հովհաննես Թումանյանը «մեր հայրենի օրենքովը հին» վերջին հանգիստն է կարդում իր ազգի անբախտ զոհերին («Հոգեհանգիստ»): Ազգային հանճարը «սրտախոր սուգի» մեջ է: Ինչպես գրել է Ստ. Ջորյանը, «մի բարձր ու խորունկ հոգի՝ կանգնած հայոց լեռների հանգույցում, անհուն ցավով հոգեհանգիստ է կարդում այն անմեղ զոհերին, որ ընկան, մեռան Հայոց աշխարհում և ցրվեցին հազար-հազարով»¹: Հոգեհանգիստը կարդացվում է երկրով մեկ, Եփրատ ու Տիգրիսի «ահեղ ձեներով»: Բանաստեղծը սաղմոսերգում է կանգնած «Մասիսի նման»: Վիշտը զուսպ է արտահայտվում, որովհետև համազգայնացվում է՝ բնության ողջ տարերքով: «Հոգեհանգիստ»-ը աստվածաշնչյան պատկերակարգի խորք ունի:

Քնարական լայնախոհությամբ ծնունդ առած հոգեհանգստյան երգին հաջորդում է «Հայրենիքիս հետ» բանաստեղծությունը՝ Եղեռնի և ազգահառնումի համասացությամբ: Ավետիք Իսահակյանը եղեռնից հետո անհարիր է համարում գարնան գալը.

- Օ՛, կտրեցեք, օ՛, կտրեցեք

Լեզուները թռչունների...

Վահան Տերյանն իրեն բնորոշ քնարականությամբ ներկայացրեց ազգային ողբերգությունը՝ արտահայտելով անասելի մեծ դրամատիզմ: Հայրենիքը բանաստեղծի համար յոթնապատիկ խոցված Տիրամայր է: Մեկ տողը խտացնում է Նաիրի երկրի ճակատագիրը:

Չարչարանաց ժամին բանաստեղծը երկիրն անձնավորում է Սրբի պատկերով.

- Սուրբ է քո ուղին և պսակդ՝ վեհ... («Իջնում է գիշերն անգութ ու մթին»)

Տերյանի մտապատկերում, որպես հակակշիռ ու զորացման ուժ հառնում է կրակի միջքը.

- Վառիր երկունքի գիշերում խավար

Հրով մկրտված նաիրյան հոգին... («Ինչպես չսիրեն երկիրն իմ կիզված»)

Արևմտահայ-սփյուռքահայ բանաստեղծ Վահան Թեքեյանը գրել է. «Մեծ կորուստներ ունեցանք, ավելի ճիշտը, ունեցանք ազգ մը, որուն անունը մեր ալ անունն է: Հեռուն հարյուր հազարներ հանկարծակի դադրեցան հայ անունին տակ ճանաչված մարդկային խմբավորումին մասը կազմելե: Այն հողերուն վրա, որոնք մեկ կամ մի քանի հազար տարվան մեր հայրենիքն էին, մենե մարդ չի մնաց այսօր»:²

Եղեռնը համեմատաբար ամբողջականությամբ արտացոլվել է Թեքեյանի «Կես գիշերեն մինչև արշալույս» ժողովածուում (1920): Հայ նոր գրականության պատմության հինգերորդ հատորում³ նշված է, որ Թեքեյանի «ուժը չի պատում պատմել և ինչպե՞ս կարող է պատմել ջարդերի մանրամասները»: Հիշենք, որ Հ. Օշականն է ասել եղեռնի

¹. Ստ. Ջորյան «Իմ Թումանյանը», Եր., 1969, էջ 64

². «Արև», 24 դեկտեմբերի, 1915 թ.

³. «Հայ նոր գրականության պատմություն», հատոր 5-րդ, 1979 թ., էջ 572

պատկերման անհնարինության մասին: Սակայն եղեռնին ականատես բանաստեղծը չէր կարող ճիշով չարձագանքել պատմության խուժուժ ուժերի կողմից «մութի մեջ» կատարվող «ահավոր բան»-ին:

- Ահավոր բան մը այնտեղ կը կատարվի մութին մեջ...

Դժոխային այս տռամն ինչպե՞ս կրնա պատմվիլ...

Ազգ մը ամբողջ, խորհեցեք, երեկ կ'ապրեր, կ'ոգորեր...

Կ'սպանեն ազգ մը այնտեղ, որ կյանք ուներ և շնորհ,

Ուներ հանճարն ապրելու, նորոգելու ալ ինքզինք...

Եվ այդ ազգը մերինն էր, և կսպանեն զայն հիմա,

Ձայն կ'սպանեն... Օգնություն, ա՛հ, օգնություն, օգնություն... («Ահավոր բան մը այնտեղ...»)

«Ահավոր բան մը այնտեղ...» բանաստեղծությունը վավերագրի արժեք ունի: Նույնը կարող ենք ասել «Ողբ», «Աղամամութ», «Որբերուն ձեռքերը», «Տարագրություն» և շատ այլ բանաստեղծությունների մասին: Վերջին բանաստեղծության մեջ ջարդարարներն անվանված են «մարդկային բորենիներ»:

Եղեռնի թեմայով Թեքեյանի երգերը պահպանում են 1915-ի տագնապոտ շունչը, մորթվողի ճիչը, «մարդկային բորենիների» «հեք բազմության» վրա «խուժումի» մահաշունչ թափը:

Եղեռնախոս բանաստեղծություններում մենք տեսնում ենք ողբի հարասացական շերտերը:

Վազգեն Շուշանյանն անցել է եղեռնի ճամփաներով. ընտանիքը աքսորվում է Մերձավոր Արևելքի անապատներ: Փրկվում է միայն ինքը: Երկիրը նրա աչքերի առջև վերափոխվում է ՀԻՇԱՏԱԿՆԵՐԻ ԵՐԿՐԻ: Բանաստեղծը «Երկիր հիշատակաց» պոեմի երկրորդ բաժինը (պաստառ) անվանել է «Մահվան ճամփաներ», որտեղ «հանապազօրյա հաց»-ի փոխարեն օգտագործում է «հանապազօրյա մահ» կապակցությունը:

- Քսան անգամ Նազովրեցիին չափ արժանի եղա մահվան...

Մինչև մահվան ճամփաների երգը Շուշանյանը երգել է երազներ («Երգած եմ ձեզ, ով երազներս»):

Եղեռնի ճամփաները բանաստեղծի կյանքի վրա հեղում են «սև լույս»: Ամենաողբերգականը մանկան ուսերին ծանրացած կյանքի բեռն է: Հիշենք «Դանթեական առասպելի» տողերը.

Ու պետք է քայլել ու քայլել համառ

Ապրելու հսկա տենչը բեռ արած...

Շուշանյանը խտացնում է պատկերը.

- Ու մանկությանս դժվար բեռը կմախքս կկոտրեր:

Պոեմում Շուշանյանն արձագանքում է Չարենց-Հահնուրյան՝ ազգային ուժի պակասի բանադրական ասացումին:

- Մենք թույլ եղանք, հեղձ ու դավաճան:

Ու մեր ծույլ արյունը

Մանուկներուն մեկ կաթիլ արտասուքն իսկ չէր արժեր:

Հարցականները բանաստեղծին հանգիստ չեն տալիս, բայց և պատասխան չեն ենթադրում.

- Դժվա՞ր էր միթե ծագե ծագ, անոնց խմած ջրերը

Մեր ատելության ժահրովը թունավորել...

Եղեռնից մազապուրծ բանաստեղծին մնում է «Անվախճանորեն դաժան ու թունավոր բառեր ըսել», որը և դառնում է ճակատագրի ընթացք:

Մատթեոս Զարիֆյանը «տրտմության» և «մահվան» երգերի հեղինակ է (հրատարակած ժողովածուներն են՝ «Տրտմության և խաղաղության երգեր», 1921, «Կյանքի ու մահվան երգեր», 1922):

«Ապրիլի գիշեր» բանաստեղծության մեջ օգտագործվել են հակադիր պատկերաշարեր.

- Դիակներուն քովն ի վեր՝

Մեծ շուշաններ հանկարծորեն

Կը փթթին...

Կիսաթաղ գանգ մը կնոջ...

Աստղերեն ցող կը խմե...

Զարիֆյանի տողերուն նկատվում է հետևությունը սիամանթոյական տեսապատկերներին: Բանաստեղծը եղեռնական օրերի սաստկական ատելությամբ սպասում է «մահավճռին երկնաբնակ դահիճին»:

Կոստան Զարյանը եղեռնի թեմայով ասելիքը խտացրել է «Կոմիտաս Վարդապետին» բանաստեղծության մեջ, որտեղ, հոգեհանգստյան խորքով, հանճարի ողբերգությունը նույնացվում է ազգային ողբերգության հետ: Բանաստեղծությունը մինևույն ժամանակ մտքի ու մշակույթի եղեռնի ընդհանրական գնահատականն է:

Բոլորովին այլ տարերքով ու խորության աստիճանով նույնն արել է Ե. Զարենցը («Ռեքվիեմ Կոմիտասի հիշատակին»): Զարենցի պոեմը իսկ և իսկ ռեքվիեմ է, հոգեհանգստյան ասացում, որպիսին հայ բանաստեղծության մեջ մեկ-երկուսն են:

Կ. Զարյանի «Երեք երգ ասելու համար վիշտը երկրի և վիշտը երկնքի» պոեմի «Չայներ եկեղեցուն» մասում, ինչպես նկատվել է, պատկերները հիշեցնում են հայկական ջարդերի արյունոտ տեսարանները:

Վահե Վահյանը, Մուշեղ Իշխանը, Անդրանիկ Ծառուկյանը, Ժագ Հակոբյանը հանդես եկան 1930-ական թթ. Մերձավոր Արևելքի հայաշատ վայրերում: Նրանց շատ ստեղծագործությունների թեման հայոց ճակատագրի չարաղետ «խմբագրումն» էր՝ նախճիրի հրե լեզուներով:

Եթե խորհրդահայ պոեզիայում (Հ. Շիրազ, Պ. Սևակ) եղեռնի թեման արտահայտություն գտավ միջնադարյան պատմական ողբի ձևաչափով, ապա սփյուռքահայ պոեզիան, տեղ տալով նաև պատմական ողբի ոճաբանությանը, առավելապես հակված էր դեպի քնարական ողբի տարերքը (սա ևս Շիրազի, Սևակի պոեմների բաղադրիչն է):

Վահե Վահյանի «Աղօթք ու խունկ մեռելներուս հոգիին» բանաստեղծությունը դիմում է Տիրոջը: Երբ «բորենիները» տարել են Աստուծոց ինչ որ ապրում էր, մնում է աղոթքը.

- Հայր, իբր ստվեր մը բարի, եկուր ինձի դու կրկին

Ու սորվեցուր մոռցրած կաթնահամ բառն աղօթքին,

Զի քեզմե ինչ-որ կ'ապրեր, բորենիները տարին...

Մուշեղ Իշխանը ժամանակի հեռավորությունից դուրս է բերում նախճիրը՝ ներառելով վերապրումի ներաշխարհ: Եղեռնի ցեղային հիշողությունը ընդհանրանում է մաս առ մաս Վահե Վահյանի, Մուշեղ Իշխանի, Անդրանիկ Ծառուկյանի, Ժագ Հակոբյանի և շատ այլոց չափածո ստեղծագործություններում:

Մուշեղ Իշխանի հայացքի առջև Տեր-Զօրն է՝ «կմախքներու սեւ ոստան»: Բանաստեղծին դեռ լսելի է «ոսկրադեզ»-ի «մորմոքն անբարբառ» («Նահատակաց

յուշարձան»): «Կոտորածին» բանաստեղծության մեջ ժազ Զակոբյանը թափանցում է երևույթի խորքը՝ միլիոն ու կես մարտիրոսի արյան մեջ տեսնելով «սրբություն» «անբաւ»: Այդ արյունը «հերոս» է անվանում Ժ. Զակոբյանը:

Պեպո Սիմոնյանը կոնկրետ ու միաժամանակ վերացարկված պատկերների միջոցով երկխոսում է «մեռելներու հետ»: «Ուխտավայր Տէր-Ձօր՝ կամ երկխոսութիւն մեռելներու հետ...» բանաստեղծությունը աչքի է ընկնում ամուր, ցավը խոր կերպով արտահայտող պատկերներով, ինչպես, ասենք, այս հատվածում է.

- Աւազներէն ձայները թաց չեն բարձրանար Քարէ Երկինք...

մեռելներու

այսքան Աւազ, այսքան Աւազ,

այսքան աճիւն պատառ-պատառ

չեն սեղմուիր Երկնի դաշտին, որ կը մերժէ իր լուրթ հողին

անշիրմաքար, անպատարագ աճիւն-արիւն...:

Մեռելները, որ չեն մեռած՝ այլ դեռ կ'ապրին,

աւազներու այն անմարմին պատեաններուն

մէջ սխրագին

ուրկէ հողին Տեսիլքները կ'առնեն աւիւն...

ու կը հառնեն...

մոխիրներու Անէացման անապատէն...

Ինչպես տեսնում ենք, Պ.Սիմոնյանի լեզուն հարուստ է խորհրդանշաններով, որը բնորոշ է տեսլասացությանը, և ասացումի ողբահյուսումին: Սակայն «երկխոսություն»-ը «մեռելներու» հետ հեռու է զուտ ողբասացությունից: Իշխողը թերևս տեսլական վերապրումն է, ինչը բնորոշ է ժամանակի սփյուռքահայ պոեզիային: «Մեռելներու ձայները...» «խորաններուն խաւարները կը հալածեն...», «Մեռելներս, որ չմեռած Աստվածներու պատգամները կը հրահրեն...»:

Մեռելները դեմ են խոսքերի հեղեղներին, սփոփում չունեն. շիրմի բույրը անհրապույր է նրանց համար: «Մենք մահուան մէջ ալ կ'երագենք»: Երկխոսությունը ծավալվում է նաև մաքառումի լիցքերով: Մեռելների հայացքը բևեռված է գոյի «գոտեմարտին»: Լարված դրամատիզմը, խոսքի պրկումը արդյունք են մահվան հետ անհաշտության:

Եղեռնի թեմայով գրված սփյուռքահայ բանաստեղծության մի ամբողջական հավաքածու է «Եղեռն եւ վերապրում» գիրքը՝ հրատարակված Անթիասում, Եղեռնի 90-ամյա տարելիցի առթիվ:

Նորագույն շրջանի գրական հանճար Եղիշե Չարենցը տասնինը տարեկան հասակում անցավ մահվան ճամփաներով, գրեց «Դանթեական առասպել» պոեմը՝ հետագա եղեռնապատումին ամրագրելով «դանթեական» մակդիրը (Չարենց-Շիրագ): Իսկ իրեն՝ Չարենցին փոխանցվել են սիամանթոյական արթմնի տեսիլները, մեռյալների մարմնամասերի հոլովույթի բանարվեստային մի շարք հատկանիշներ:

- Սրունքներ կապույտ, ստինքներ դեղին,

Չետույքներ ուռած ու արնակալած

Խեղկատակ, արագ ցատկոտում էին

Իմ սարսափահար աչքերի առաջ...

Չարենցի եղեռնատեսիլը շարունակվում է մինչև բանաստեղծի վերջին Մատյանը: «Գիրք ճանապարհի» ժողովածուի «Մահվան տեսիլ» պոեմում Եղեռնի վերապրումի հետ

մեկտեղ, տրվում է ազգային ռոմանտիկ գաղափարախոսության խիստ գնահատականը: Գաղափարախոսություն, որը ժողովրդին մղել է դեպի ողջակեզի խարույկը:

Զարեմցը «Պատմության քառուղիներով» պոեմում զգուշացնում էր, որ ապագա մուտք գործելու համար մեր ազգից պահանջվելու է այնքան դժվարություն, որքան ուղտին՝ ասեղի անցքով անցնելու համար: Մինչդեռ նույն այդ ժամանակ խորհրդային ազգերի համար դրախտ էին խոստանում: Նա մարգարեի պես տեսավ ազգային ճակատագրի բարդությունները, խճճումները իր օրերում և մոտ ապագայում:

«Մահվան տեսիլ» պոեմում, այնուամենայնիվ, Զարեմցը վերադարձել է եղեռնին և ազգային ճակատագրի վրա նրա արդեն անջնջելի խարանին: Բանաստեղծի հոգին խոշտանգվում է «Արյան և Մահի» արշավանքի կենդանի վերապրումից: «Մահվան տեսիլ» պոեմում կրկին հանդիպում ենք «ամբոխներին», որոնք կրկին սիամանթոյական ամբոխներն էին:

Երեսնականներին դժվար էր վերադարձվել եղեռնի թեման: Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան քառասուն օրը» վեպը խորհրդային Հայաստանում տպագրվեց երեսուն տարի հետո՝ 1964 թվականին:

Արգելված ժամանակներում Զարեմցը անդրադառնում է եղեռնին լայնակտավ չափումներով, որպես վերջին տուրք՝ վերապրումի դաշտ բերելով ազգային ճակատագրի մղձավանջը:

Կոմիտասի հիշատակին նվիրված «Ռեքվիեմ»-ում (1935) և «Մահվան տեսիլ» պոեմում Զարեմցը կրկին ու կրկին ազգախնդիր հարցումներով եղեռնը օրակարգ է բերում: Այս տեսանկյունը «Մահվան տեսիլ» պոեմի քննություններում շրջանցվել է:

Հայոց եղեռնի թեմային անդրադառնում է Հովհաննես Շիրազը: Շիրազի ստեղծագործության մեջ թեման ծրագրված բնույթ է կրում: «Հայոց դանթեականը» տպագրվում է հեղինակի մահից հետո: Մինչդեռ, ինչպես նշում է բանասիրական գիտությունների դոկտոր Ս. Մուրադյանը¹, «Փաստորեն 1962թ. արդեն տպագրության պատրաստ էր «Հայոց դանթեականի» երկրորդ տարբերակը» (գիրքը տպագրվում է քսանութ տարի անց):

«Ինչո՞ւ Հովհաննես Շիրազի «Հայոց դանթեականը» պոեմը,- հարցնում է Ս. Մուրադյանը,- բանաստեղծի կենդանության օրոք լույս չտեսավ, այլ միայն հետմահու տպագրվեց զգուշավոր խմբագրումներով ու կրճատումներով»:²

Դժվար չէ պատասխանել. եղեռնի լայնամասշտաբ ներկայացումը քաղաքական հսկող աչքի պայմաններում անցանկալի էր, քանզի կայսրությունը Թուրքիայի հետ սիրախաղի մեջ էր:

«Հայոց դանթեականը» անվանել են «մոռումնետալ կտավ»: Պոեմը նեմեսիսյան մեմախոսություն է, հեղինակի անվանումով՝ դատաստանամատյան: «...Ետ վերցնելու հողերն իմ հայոց, Մասիսն իմ գերի»: Եղեռնի 100-ամյա տարելիցի օրերին Հ. Շիրազի այս պատգամն ավելի քան արդիական է:

Ճշմարտության կիսասացական տարիներին Շիրազն այս պոեմում ասել է լիաժավալն ու խորքայինը: Եղեռնասացությունը քնարական մեմախոսության ներհուն տարերքի մեջ է: Պետք է զարմանալ եղեռնի վերապրման ցավի քնարական-էպոսային տարերքի բանաստեղծական ահռելի հունավորմամբ:

¹ Ս. Մուրադյան «Գրական հանգրվաններ», գիրք Բ, Եր., 2007 թ., էջ 162

² Նույն տեղում, էջ 143

Հայոց լեզուն հետնարեկյան ողբասացության համար նեմեսիսյան տարազ է հագնում:

Սիլվա Կապուտիկյանը «Մտորումներ ճանապարհի կեսին» պոեմում դիպուկ բնութագրեց մեծ ոճիրը.

- Օ՛, գարնան ամիս, ապրելու ապրիլ...

Ինչո՞ւ դու դարձար մահվան տարելից,

Մահով մնացիր մեր պատմությունում...

Ապրելու ապրիլ, ինչո՞ւ է մեռնում

Գարնան սպասող մի ողջ ժողովուրդ...

Բանաստեղծուհին վրեժի լուծումը տեսնում է Հայաստանի բարգավաճման ու ոգեղեն առաջընթացի մեջ, մինչդեռ Հ. Շիրազն ու Պ. Սևակը ոչ հեռու պատմության մութ էջերը հիմնիվեր ակոսելով՝ նպաստում էին նոր ու նորովի կարծիքների՝ պահանջատիրության ձևավորմանը:

Վահագն Դավթյանը հնչեցնում էր եղեռնազարկ ծննդավայրի կարոտի թեման: Հաղթահարելով ժամանակների սահմանը՝ բանաստեղծի կարոտը թրթռում էր մոտ ու տաք, լույսի սրածումի ցավին գիրկընդխառն, հայոց տեսլականի ողջ լայնությամբ:

Եղեռնի թեման գեղարվեստական նոր ուժով մարմնավորեց Պ. Սևակը «Անլռելի զանգակատուն» պոեմում, որին բնորոշ են պատկերահամակարգի ինքնությունն ու լիաձայնությունը: Բանաստեղծը մեր ժողովրդի պատմության լայնքին ու խորքին է ձուլում Կոմիտասի գործի ոգեղեն առաքելության խորհուրդը:

«Անլռելի զանգակատուն» պոեմը համանվագի ուժ պարզևեց մեր բանաստեղծական խոսքին: Հավասարության նշան դնելու փորձ արվեց երաժշտական համանվագի և պոլիֆոնիկ բանաստեղծության միջև: Պատումն ու քնարականությունը աննախադեպ սերտացան:

Եղեռնի վերապրումը միահյուսվեց Ոգու վերահայտնությանը: Ողբը և ոգեղենը պոեմի դրամատիզմի հենակետերն են: Եղեռնի կտավի ողջ լայնությանը հավասար առաջ է տարվում ազգային ոգու «ասմունքը»: Եղեռնի ցավի և լինելության կանչի լեզվակներով ղողանջում են զանգակատան զանգերը:

«Անլռելի զանգակատունը» հանդիսացավ ժամանակի մտածողության փոփոխության նպաստամատույցը:

«Եռաձայն պատարագ» պոեմում բազմաձայնությունը փոխարկվեց «եռաղողանջ» «ասմունքով»:

- Ողբամ մեռելո՛ց...

- Բեկանեն շանթե՛ր...

- Կոչեն ապրողա՛ց...

«Եռաձայն» «ասմունքում» ուժգնանում են ներքնապես շերտավորված ենթաթեմաները: «Ողբամ»-ը, «բեկանեն»-ը, «կոչեն»-ը փոխասացական տարերք են կազմում:

Հաջորդականության օրենքով մի ենթաթեմա շարունակվում է մյուսի մեջ: «Եռաձայն պատարագ»-ում ժողովրդի ողբերգության համապարփակ վերապրումի հետ մեկտեղ անցում է կատարվում նույն այդ վերապրումի խնդրառություններին:

«Եռաղողանջ զանգի ասմունք»-ի խորքը հոգևորն է, քանի որ զուգահեռվում է «եռամատնյա խաչակնքումին»:

Պ. Սևակի պոեմները եղեռնի թեմայով ստեղծագործությունների բարձրակետն են:

Եղեռնի թեման մշտապես հնչել է սփյուռքահայ պոեզիայում: Հայաստանի խորհրդային շրջանի ողջ ընթացքում հայոց դատը իր ուսերին է կրել սփյուռքը և այսօր էլ կրում է: Եղեռնի թեմային են անդրադարձել Մատթեոս Զարիֆյանը, Լևոն-Զավեն Սյուրմեյանը, Վահե Վահյանը, Մուշեղ Իշխանը, Անդրանիկ Ծառուկյանը, Ժագ Հակոբյանը, Գառնիկ Ադդարյանը, Պեպո Սիմոնյանը և ուրիշ հայտնի շատ անուններ: Լավագույն բանաստեղծությունների թվում պետք է հիշատակել Լևոն-Զավեն Սյուրմեյանի «Ասացվածք ծառ տնկելու առթիվ» բանաստեղծությունը: Ծառը տնկում են իբրև կենդանի խաչ: Կենդանի, ապրող խաչի խորհուրդը շատ ընդգրկում է:

Սփյուռքահայ բանաստեղծությունը, եղեռնին մշտապես անդրադառնալու հետ մեկտեղ, արթուն է պահել «հիշատակաց» «երկրի» հանդեպ օտար աշխարհներում դեգերող մարդու կարոտը, սերը գոյություն ունեցող, հայության փայփայանք հանդիսացող հայրենիքի հանդեպ: Եղեռնի օրերից սկսած՝ սփյուռքահայ բանաստեղծը հնչեցրել է ծլարձակումի, հավատի, վերհառնումի քնարը: Դեգերումի ցավը տառապանքի է մատնել նրան, սակայն հայ մնալու վճռականությամբ նա կերտել է հոգևոր հայրենիքի իր տեսլականը: Արձակում կորուսյալ հայրենիքի պատկերը կենդանի են պահել Համաստեղն ու Մնձուրին:

Եղեռնի թեման շարունակվում է մեր օրերում: Կորուսյալ հայրենիքի, մեկ ու կես միլիոն հայության սպանող հետեղեռնյան սերունդների գենային կսկիծն է: Եղեռնի հետքը յուրաքանչյուր ծնվողի արյան մեջ է: Եվ մինչև հայկական հարցը արդարացի լուծում չստանա, դժվար թե կատարվի Հոլի. Թումանյանի վսեմ իղծը.

- Ու պոետներ, որ չեն պղծել իրենց շուրթերն անեծքով...

Թումանյանը մեծ դասականի փորձառությամբ է իմաստավորում մարդու և ազգի կյանքը, որը պետք է բնական ընթանա՝ առանց ոճիրների, այն էլ՝ անչափելի ոճրի, որպիսին էր եղեռնը:

Շիրազյան անեծքը, Սևակյան «ողբամ մեռելոց»-ից մինչև «բեկանեմ շանթեր»-ն ու «կոչեմ ապրողաց»-ը եղեռնի թեմային ներքնապես տալիս են քննական-վերլուծական հատկանիշներ (նկարագրական, այսինքն՝ եղեռնի իրեղենության ոճը իր տեղն աստիճանաբար զիջում է ահագնացող վերապրումին, եղեռնի հետևանքների գնահատմանն ու համամարդկային առնչություններին): Եղեռնի խնդիրները ազգովի նոր քննություն են պահանջում. պոեզիան ևս նորացնում է եղեռնյան թեման մեկնաբանելու հայեցակարգը:

Չես թվարկի բոլոր այն անունները, որոնք անդրադարձել են հայոց նախճիրին: Արյան հիշողությունը ոչ մեկին հանգիստ չի տալիս, ինչը բնական է: Ճշմարիտ պոեզիան գենետիկ ակունքավորում ունի: Մեկի ճակատագիրը մասնավորվում է ընդհանուր ճակատագրից: Յուրաքանչյուրի արյունը իր մեջ ունի միլիոն ու կեսի թափած արյան գույնը: Արդի հայ պոեզիան, եղեռնին անդրադարձումով, ամենաքիչը դա է ասում: Արյան հիշողությունից չեն ձերբազատվում հայ բանաստեղծի գոյաբանական որոնումները: Որքանով անհատը պատմության արդյունքն է և կրողը, եղեռնը ներկա է ամենքի մեջ:

Հետսևակյան շրջանում շարունակվել ու շարունակվում է եղեռնի թեման: Այն լայնորեն հնչեցրեց Ռազմիկ Դավոյանը «Ռեքվիեմ» պոեմում՝ խառն մարդու առջև ծառացած գոյաբանական խնդիրներին, որոնք ծավալվում են ներաշխարհի խորքերում: «Ռեքվիեմ»-ը մեզ կանգնեցնում է գեղարվեստական այն ժամանակի ու տարածության

առջև, որը մարդուն պարզեցնում է նախնականությունը՝ նրան մաքրելով ողբերգության ու նախճիրի հետքերից, երբ տիեզերքը գոյաբանորեն նորանում է:

Դավիթ Յովհաննեսի «Տագնապներ» գրքի շարքը հարյուր տարի առաջ կատարված ոճի մերժամանակյա քննությունն է: Դասական խորության տողերը հնչեցնում են դասական պատասխանատվության տագնապներ: Եղեռնի ցավը «բնօրինակային» է, որից բանաստեղծի «միտքը մթագնում է» («ինչպես մթագնեց ուղեղը Կոմիտասի»): Տողից տող դրամատիզմը ուժգնանում է (առանց թեմային բնորոշ լալահառաչ հույզերի): Ընդհանրապես Դավիթ Յովհաննեսի պոեզիային բնորոշ են զուսպ, ներքին լարումից պրկված պատկերները: Բանաստեղծը բարձրացնում է ազգային մեծագույն ցավի հանդեպ բարձր ու ճշգրտության աստիճանի պատասխանատվության խնդիրը: Նրա գնահատականը սթափեցնող է: Եղեռնի թեմայի մատուցման ասպարեզում սա նոր դիտարկում և մոտեցում է: Նկարագրականությունը հեղինակի ստեղծագործական համակարգից դուրս է: Եղեռնի վերապրումի կտրվածքով նա հակադրում է ազգայինն ու ապազգայինը, իրականն ու երևութականը:

Շարքի յուրաքանչյուր ութնյակ մարդուն մղում է դարի հետ երկխոսության, սեփական հոգու քննության, ինքնաստուգման.

- Դու ի՞նչ գործ ունես Ծիծեռնակաբերդում...

Յուրաքանչյուր ութնյակ վերաթեքավորման, վերապրումի մի նոր, տարրորոշված մոտեցում է բերում: Պատմական իրադարձություններին կաղապարված գնահատականներ տալը ևս տագնապահարույց է:

- Բայց ո՞վ կարող է չափել արժանիք կամ պատիվ՝ մահվան գնացող Որդու:

Իր տագնապներում ու մեղադրանքներում Դ.Յովհաննեսը գտնում է դիպուկը, թիրախայինը, որը գուցե ասվել է, բայց ոչ անվերապայամբ ու «նետի ահագնությամբ».

- ... քո ամենամեծ ոճիրը,- այն է

որ արթնացրիր իմ մեջ գազանը վրիժառության,

և դարձրիր ինձ մարդուց – քեզ նման...

Էդվարդ Միլիտոնյանն այս հավաքածուում հանդես է գալիս երեք բանաստեղծությամբ: «1915 թվից հետո» բանաստեղծությունը «համառոտագրում» է ողբը, ցավը, վերապրումի բոլոր ածանցյալները: Ասվում է՝ «Երանի տառերը չիմանայի», «Երանի թվաբանություն չսերտեի», «Երանի մարդ չլինեի»: Եղեռնն է այս «Երանի»-ների պատճառը:

- Երանի մարդ չլինեի...

Հիշենք Յովհ. Թումանյանի «Դժոխքի հանդեպ» բանաստեղծության երկու տողը.

- Եվ մարդն ամաչի գեղից ու շանից,

Որ մարդ է ծընվել՝ մարդու նըմանից:

«Ողբերգություն» բանաստեղծության մեջ անսքող է թախծախառն հուժնորը, որը մահը շրջանցելու հայտանիշ է: Է.Միլիտոնյանը «Հիվանդության կազմություն» բանաստեղծության մեջ կրկնում է իր նախասիրած միջակայի խոսքի տարրերը: Եղեռնի հիշողությունը ուղղորդում է «Դյուրավառ բամբակը» «խցկել» մեր պատմության «բաց անոթների մեջ»: Բանաստեղծությունը հարստանում է «սև հուժնորի» տեսլագծերով:

Դիմելով Տիրոջը՝ բանաստեղծն ասում է.

- Սա ճշմարիտ ապացույց է, որ մենք մեր ճակատագրի համար

մանուկի պես չենք ճղճղում՝ քեզ մեղադրելով,

մենք վերջապես հասկացանք՝

ամեն ժողովուրդ ինքն է իր տերը քո սիրո աշխարհում:

Է. Միլիտոնյանի հայրենեղբայրությունը միախառն է միֆի «ասմունքին», որը պատմության փորձի միասնացման արդյունք է: Բանաստեղծը եղեռնի թեման չի առանձնացնում միֆի պատկերամտածողությունից, որն ամրագրում է ազգային ոգին նույնիսկ նախճիրի պայմաններում:

Սոնա Վանը «Լիբրետո անապատի համար» բանաստեղծաշարում խոսք է վերցնում «անապատի մուսայից»: Բանաստեղծուհին Չարենցից ավանդված բացառիկ տեսլականում է ներառել մեծագույն ողբերգությունը: Միաժամանակ զարմանալիորեն կոնկրետ են ցավի, ողբերգության և ոգեկոչումի ապրումները:

Սոնա Վանը գտել է դեռ չողբված ձևեր, իսկ ոգեկոչումի մեջ նա համադրել է իրական ու այնկողմնայինը: Փողփողենէջ զուգորդումների առանցքում ազգային գենի մեջ ինքնածավալումն է, եղեռնի համապատկերում ազգային Ոգու միստիկ խոյացումները: Միստիկ խոսքում ընդգծվում են ազգագրական զարդանախշերը.

- Ես եմ Դեր Ջորի վերջին հարսը
քողս՝
ավազե փոշեմրրիկ
վազում եմ
քաշելով անապատը
հավելումի նման
հարսնաշորիս...

«Անապատի մուսան» մեռնող և հառնող տեսիլներ է շաղ տալիս՝ առանցքում պահելով անապատ-բեմի վրա ծավալվող միստերիան:

... քամին
խառնում է ոսկրերը
ապա վերադարսում ուրիշ ձևով
արդյունքում ստանալով
չգիտես ոնց
միևնույն կմախքը
ամեն անգամ

Սոնա Վանը հմտորեն առարկայացնում է միստիկ մտքի երկրաչափական ձևերը:

«Ես կմնամ այստեղ» ընդարձակ բանաստեղծության մասերը ներքին շերտերում հնագույն ողբերի «հավելումներ» են.

- Ժամանակն ուրիշ է այստեղ
այն սորում է դեղին
ինչպես ավազ
փայլեցրած ձագարներով կոկորդների
պահելով ոսկրե սլաքները
մահվան ժամի վրա-հավերժորեն...

Մեկ ու կես միլիոնի միջից բանաստեղծուհին ինքն է ելնում ավազի խորքից՝ որպես հառնումի խորհրդանիշ: «Անապատի մուսան» հնագույն մարգարեություններից եկող նոր սարսռազդեցիկ պատկերներ է շարադրել տալիս.

- Երկու քամի կա անապատում՝
մեկը փչում է հյուսիսից ու շարժում ոսկրերը ավազի մեջ
մյուսը փչում է հարավից ու շարժում ավազը – ոսկրերի մեջ...

Արտեմ Հարությունյանը քննում է եղեռնին առնչվող ամենաարդիական հիմնահարցեր, մերկացնում թե Եվրոպայի կեղծ վերաբերմունքը Հայկական հարցի լուծման նկատմամբ, թե թուրքական ուրացությունը:

Ինքնատիպ է Ղուկաս Սիրունյանի «Պիղատոսի արցունքները» գիրքը: Նրանում պոեզիան ամուր հուն մտած կյանքն է: Ասվում է շիտակը, ասես շարտվում կյանքի երեսին:

Այս գրքում հայ-թուրք հարաբերությունը ներկայացվում է այլաբանորեն: Խոսում են պրոֆեսոր և ուսանող բորենիները: Հարյուր տարի է անցել, բայց հայի համը մնացել է ուսանողների ցեղակիցների բերաններում: Անցյալն ու ներկան նույնական են. պրոֆեսորը պահանջում է ներս բերել քրիստոնյա եղնիկի մնացորդները՝ որսած առավոտյան:

Սաղմոսների ոճն ու ասելիքի համընդգրկունությունն է բնորոշ Շանթ Մկրտչյանի այս գրքում զետեղված եղերական շարքին:

Վահագն Մուղնեցյանը «Ավետյաց երկիր» բանաստեղծության մեջ խորհրդանշորեն գրում է.

- Մի սև ագռավ նորոգում է
Արագիլի անցյալ տարվա
Լքած բույնը:

Նա Մասյաց գագաթի ձգտումն ունի՝ այնտեղից բերելու «նոր ոստանի» հիմնարկերի սերմեր:

Երիտասարդ բանաստեղծ Հուսիկ Արայի «Առավոտ» պոեմի բնաբանը վերցված է Ե. Հարենցի «Պատմության քառուղիներ» պոեմից: Նա պոեմը կառուցել է որպես անցյալի, ներկայի ու ապագայի միացյալ մենախոսություն: Արարատի լանջին Եվրոպոլիսի կառուցումը ցեղասպանությունն ապրած երկիրը դուրս է բերելու քաղաքակրթության աննախադեպ հարթակ: Աշխարհի քաղաքն է կառուցվում հայոց դյուցազներգության բերդ-քաղաք Սասունից ոչ շատ հեռու:

Թե էպոսի և թե եղեռնի հիշողությունը պոեմում զուգահեռում են իրար: Բանաստեղծը ճանապարհ է գծում «երկրի վրա խլված ժամանակի» ու «երկնային ժամանակի» միջև:

Էպոսը սիրում է ընդհատել-շարունակել (Արտավազդ, Փոքր Մհեր): Հուսիկ Արայի «Առավոտ» պոեմում հատում-շարունակություն տեսիլն է առանցք դարձել: Եվրոպոլիսի կառուցումը Արարատի լանջին եղեռնի ճնշող ապրումից դուրս գալու երազանքի բանալին է: Սակայն պոեմի բնաբանը հիշեցնում է, որ «ապագայի դրախտը» մտնելու համար դեռևս, հաստակող ուղտի նման, ասելի անցքով պետք է անցնել:

Դիցաբանական ուժի զուգահեռ թեման դրան հավատալ է տալիս:

Հուսիկ Արան «Հարյուր տարի անց» էսսեում իրավացիորեն նշում է. «Արդեն քանի սերունդ ապրում է Ցեղասպանության ժամանակի մեջ»: Ճշմարիտ ձևակերպում: Նա, որպես ցեղասպանությունից մազապուրծի թռչ, իր մեջ է տեսնում Ցեղասպանության ժամանակը, որն ունի ապրելու իր թելադրանքը: Մեր երազն անգամ Ցեղասպանության ժամանակից դուրս չէ:

Լավ է ասված՝ Կոմիտասը «ապրող ցեղասպանությունն էր, և որ՝ Արշիլ Գորկին Ցեղասպանությունը ներծծեց ամերիկյան արվեստ»: Նրա ապրած կյանքը, ըստ Հ. Արայի, շարունակվող Ցեղասպանությունն էր:

Արշիլ Գորկու խտացված կենսապատումի մեջ բանաստեղծուհի Անուշ Վարդանյանը բացահայտում է շոշափելիության աստիճանի կենդանի եղեռնը:

Պարզելով, որ ինքը արյունակիցն է Արշիլ Գորկիի, բանաստեղծուհին գտնում է իր տոհմածառը, իր ՀԻՇՈՂՈՒԹՅՈՒՆԸ: Եղեռնը միլիոնավոր ՏՈՅԱԾԱՌԵՐ է ջնջել:

Եղեռնը՝ եղեռն, բայց թուրքը չի կարողացել դիպչել հայ գեռային դաշտին: Նրանից հեռու էին հայոց գոյության կողերը, որոնք թաքնված են մեր այբուբենի գաղտնագրում:

Եկել է պահանջատիրության ժամանակը: Արդի հայ պոեզիան իր դիրքում է. դեմ է կանգնած թուրքական ցինիկ ուրացությանը, 100-ամյա մանկությունից, մարդկության հիշողության կողոպուտին:

Եղեռնի թեման վաղուց է դուրս եկել ազգային գրականության սահմաններից և մտել համազգային գրականություն, այդ թվում՝ նաև թուրքական: Երիցս ճիշտ է Ավետիք Իսահակյանը. «Դարեր պիտի գան ու գնան, և խոսքի հանճարներ չպիտի կարողանան հայկական սարսափների, տառապանքի, մարտիրոսության անհունը սպառելու»:

Բանալի բառեր՝ եղեռն, աքսոր, սաղմոսերգ, ջարդարար, նախճիր, գոյաբանական խնդիրներ, մեծագույն ողբերգություն, բանաստեղծություն:

ГЕНОЦИД И АРМЯНСКАЯ ПОЭЗИЯ

Н. К. КАЗАРЯН

Кандидат филологических наук, доцент

Геноцид армян является величайшей трагедией 20-го века, которая тяжелым образом повлияла на судьбу армян. Армянская поэзия на протяжении ста лет, отражала ужасы геноцида, также выражала феномен выживания нашего народа. Туманян, Исаакян, Терян, Чаренц, Текеян - наши великие поэты озвучили тему геноцида, стояли рядом с нашим народом, выступали в качестве певцов возрождающейся нации. Тема геноцида продолжается в современной поэзии, осуждается турецкое отречение.

GENOCIDE AND THE ARMENIAN POETRY

N. K. GHAZARYAN

Candidate of Philology, associate professor

Genocide is the greatest tragedy of the 20th century, which had heavy influence on the fate of the Armenians. Armenian poetry has been reflecting the horrors of genocide for hundred years, expressing also our survival. Our great poets Tumanyan, Isahakyan, Teryan, Charents, Tekeyan- raised Genocide issue, were with our nation, acted as singers of a resurgent nation. Genocide is going on in contemporary poetry, condemning the Turkish falling. Genocide issue proceeds in contemporary poetry, condemning the Turkish denial.

**ԳՈՒԱՐԻ ԿԵՐՊԱՐԻ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸՍՏ «ՍԱՍՆԱ ԾՈՒԵՐ» ԷՊՈՍԻ
ՊԱՏՈՒՄՆԵՐԻ**

Ա. Ա. ՂԱՐԻԲՅԱՆ

Գ.ՊՀ դասախոս

«Սասնա ծռերի» կանանց շարքը ամբողջացնում է վերջին ճյուղի հերոսուհին՝ Գոհարը կամ Քառասուն ճյուղ Գոհարը: Ինչպես էպոսի մյուս բոլոր կանանց, այնպես էլ Գոհարի կերպարը որևէ պատմական հիմք չունի, նա բացարձակ վիպական հերոս է և մնացած կին հերոսուհիների նման սասունցի չէ, պատումներում որպես կանոն ներկայացվում է իբրև Հալեպա թագավորի աղջիկ, որի հետ ամուսնանում կամ չի ամուսնանում Մհերը:

Վիպական հյուսվածքում միշտ չէ, որ չորրորդ ճյուղը ենթադրում է Մհեր-Գոհար զույգի առկայություն, մինչդեռ հերոս-հերոսուհի զույգի առկայությունը պարտադիր պայման է նախորդ ճյուղերում, որոնք վիպական ամբողջական տեսք և բովանդակություն են ստանում հենց հերոս-հերոսուհի զույգի և հզոր զավակի ծնունդի առկայությամբ: Ի տարբերություն նախորդ ճյուղերի՝ չորրորդ ճյուղով փակվում է վիպական շղթան, և, բնականաբար, վերանում է հզոր ժառանգի խնդիրը, ուստի Գոհարի կերպարի առկայության անհրաժեշտությունը նույնպես վերանում է: Այս է պատճառը, որ կերպարի քննությունը էպոսի տարբեր տիպաբանական խմբերում՝ Մոկս, Մուշ, Սասուն, հանգեցնում է տարբեր իրողությունների բացահայտման:

Մոկաց պատումներում, բացառությամբ 3-րդ, 4-րդ, 7-րդ, 14-րդ, 15-րդ, 16-րդ, 17-րդ, 18-րդ, 20-րդ պատումների, հիմնականում Փոքր Մհերի ճյուղը դրսևորվում է, և այդ ճյուղում գործում են մի քանի կայուն մոտիվներ, մասնավորապես, Մհերի Սասունում ծնվելը (1-ին, 2-րդ, 5-րդ, 6-րդ, 8-րդ, 9-րդ, 10-րդ, 11-րդ, 12-րդ, 13-րդ, 21-րդ, 23-րդ), հոր և որդու մենամարտը (1-ին, 2-րդ, 5-րդ, 6-րդ, 8-րդ, 9-րդ, 10-րդ, 11-րդ, 12-րդ, 21-րդ, 23-րդ, 24-րդ), նույն պատումներում՝ հոր անեծքը որդուն (1-ին, 2-րդ, 5-րդ, 6-րդ, 8-րդ, 9-րդ, 10-րդ, 11-րդ, 12-րդ, 21-րդ, 23-րդ, 24-րդ), որոշ պատումներում Մհերի կողմից հոր վրեժը լուծելը, ինչին էլ հաջորդում է Մհերի՝ քարայրում փակվելը: Մոկսի պատումներում այդ հիմնականում կապվում է Վանի, Ագռավաքարի հետ: Սակայն Մոկաց որևէ պատումում չի խոսվում Գոհարի մասին:

Մոկաց պատումներին նման են Սասնա պատումները, որոնց մեջ Մհերի ճյուղը կամ չկա (2-րդ, 5-րդ, 6-րդ, 7-րդ, 8-րդ, 10-րդ, 15-րդ, 16-րդ), կամ շատ թույլ է արտահայտված. նախ նրա ոտքերի տակ հողմ է թուլանում, և նա մտնում է քարի մեջ (1-ին, 3-րդ, 4-րդ, 12-րդ), կամ պարզապես հիշատակվում է այն մասին, որ նա փակվում է քարի (9-րդ, 11-րդ, 13-րդ, 14-րդ, 17-րդ) կամ հողի (4-րդ) մեջ:

Ի տարբերություն Մոկաց և Սասնա պատումների՝ Փոքր Մհերի ճյուղը Մշո պատումներում ավելի ամբողջական է: Այս ճյուղի պատումներում է հիմնականում հանդես գալիս Գոհարը՝ որպես Փոքր Մհերի նշանած կամ կին: Այս տիպաբանական խմբում են միայն Գոհարի շուրջ հյուսված մոտիվները համեմատաբար խիտ և կայուն, մասնավորապես, Մուշ-Ալաշկերտ խմբի պատումներում (ՍԾ, Բ, մաս Ա, ալաշկերտցի Սանուկ Թորոյանի, ապարանցի Մուրադի, ՍԾ, Բ, մաս Բ, քավառցի Հակոբ

Ներգեյանի, քավառցի Սարգիս Յակոբյանի, ապարանցի Բարսեղ Սահակյանի, ՍԾ, Գ, Ապարանցի Երվանդ Յունանյանի, ալաշկերտցի Սեդրակ Աբաջյանի): Այս պատումներում Գոհարի շուրջ հյուսված կայուն մոտիվներն են.

Գոհարը այլազգի (Պաճիկ, Յալեպա, Մսրա) թագավորի կամ պառավի աղջիկն է,

Գոհարը տղամարդու շորեր հագած մենամարտում է Միերի հետ, հետո հոգ է տանում նրա մասին, նրան կերցնում-խմեցնում է, որ ուժերը վերականգնվեն,

Գոհարը Միերին փորձությունների է ենթարկում. Միերը պետք է կտրի մազե ուլիգը կամ նետը անցկացնի մատանու ակով,

Գոհարը Միերին տանում է պալատ, նրանք ամուսնանում են,

Գոհարը գուշակություն է անում (ռան է գցում) ջրով, աստղերի միջոցով,

Միերը կռվում է Գոհարի հոր թշնամիների դեմ,

թշնամիները բռնում են Միերին և նետում հորը, պառավը օգնում է Միերին,

Գոհարը սգում է Միերի մահը,

Միերը վերադառնում է, Միերը կռվում է Աստղիկ Երզնկացու հետ և հաղթում է Գոհարի կանանցի հմայքների օգնությամբ,

Միերը չի ներում Գոհարին, հեռանում է նրանից,

Միերը հիվանդանում է, Դեղծունը նրան բուժում է,

Գոհարը մեռնում է, կամ Միերն է փակվում քարայրում, կամ երկուսով են փակվում քարայրում:

Սակայն էպոսում Գոհար անունով հերոսուհին միայն Միերի կինը կամ նշանածը չէ: Մոկաց պատումներում, մասնավորապես՝ գավաշեցի Յամբարծում Խապո-Գրիգորյանի պատումում (ՍԾ, Ա, 990-992), Սանասարը ձեռք է բերում Թուր կեծակին, սպանում է լճի միջի Բաբլաբայան ջանավարին, հետո ամուսնանում է Քառսուն Ծամ Գոհարի հետ:

Գավաշեցի Եղիազար Յակոբյանի պատումում (ՍԾ, Ա, 849-855) Սանասարը ամուսնանում է Չինումաչին թագավորի աղջկա՝ Քառսուն ճող Ծամ Գոհար խանումի հետ, որին հասնելու համար նա հաղթահարում է աղջկա հովվի փորձությունը՝ խմելով մեծ տաշտով կաթը, կռվում է 40 փահլևանների հետ:

Այրարատցի Մուրադ Յովսեփյանի պատումում (ՍԾ, Բ, I, 302-316) Գոհարը Ձենով Յովանի կինն է, որը Սառյեի նման գայթակղում է Միերին, հետո հիվանդանում է, խոստովանում է իր մեղքը:

Գոհարի կերպարի մասին խոսելիս ուսումնասիրողները հիմնականում անդրադարձել են այն զուգահեռներին, որոնք կան Գոհարի և էպոսի մյուս կանանց կերպարների միջև: Յ.Օրբելին նկատում է. «Սանա հերոսները ամուսնանում են թագուհիների հետ, որոնց արքունական պալատը իսկույն անհետ չքանում է, հենց որ այդ թագուհիներն ամուսնանում են»: Խոսելով Գոհարի և Արմաղանի մասին՝ Օրբելին նկատում է. «Երկուսի մեջ ինչ-որ նմանություն կա, դա ամուսնուն հնազանդվելն է, որի համար երկուսն էլ զոհվում են՝ մեկը՝ լույս աշխարհ եկող մի նոր կյանքի, մյուսը հանուն Սասունի՝ միայնակ մնալու պատճառով: Ինչ-որ անսովոր նազանքով լի է Գոհար խանումի կերպարը և՛ այն ժամանակ, երբ նա մրցում է Միերի հետ, և՛ այն օրերին, երբ սրտաշարժ հոգատարությամբ պահպանում է Միերի անդորրն ու առողջությունը..., երբ ճակատագիրը նրա շուրթերով նախազգուշացնում է Միերին. «Արևից վախեցիր, Միե՛ր»: Մ.Աբեղյանը նկատում է, որ երկուսն էլ կտրիճուհի են, «Միերի կինը՝ Գոհար խանումը «աստղապաշտ» է, աստղերին նայելով գուշակում է հերոսների վիճակը», ինչպես որ

«կարդացվոր» են Ծովյալ խանունն ու խանդութը: Տ. Չիթունին նույնպես նկատում է այդ իրողությանունը, նշելով, որ «Գոհար խանունը, ըստ փոփոխակի աստղապաշտ է, այսինքն հնայական արիեստին ծանոթ, ինչպես Քառասուն ճող ծամ Գրհար կամ Դեղծուն ծամ: Տարբերություն չկա, եթե դիցաբանորեն ըսվի թե Գոհար-Արևը աստղական աշխարհի ղեկավարն է»:

Վիպական հորինվածքում այս հերոսուհին իսկապես շատ նմանություններ ունի Սասնա տան հերոսուհիների հետ՝ քաջությամբ, քնքշությամբ, հավատարմությամբ, անձնագոհությամբ. քավառցի Սարգիս Յակոբյանի պատումում (ՍԾ, Բ, II, 229-230) Գոհարն ու Միերն են փակվում Վանա Ժեռ քարի մեջ՝ հեռավոր ձևով կրկնելով Դավթի ու խանդութին մահվան ձևը:

Ինչպես ասացինք, այս հերոսուհու անունով կանայք էպոսում տարբեր դերերում են հանդես գալիս. «Պարզ Գոհար կամ Գոհար խաթուն անվանեալ կը յիշվին գեղուհիներ զանազան փոփոխակներէ»։ Սանասարի կինը՝ Քառասուն Ծամ Գոհարը, Ձենով Յովանի կինը՝ Շիրին Անախուն Գուհարը կամ Գոհար խաթունը, Քեռի Թորոսի աղջիկ, Մեծ Միերի կին, Դավթի մայր՝ Գոհար խաթունը: Անվան այսպիսի լայն տարածումը և ֆունկցիոնալ բազմազանությունը կարող է բացատրվել կամ այն փաստով, որ անունը շատ տարածված և սիրված է եղել, և ասացողները կարող էին երբեմն խառնել, կամ կապվում է հնագույն որևէ պաշտամունքի հետ, որը ամուր է նստած Ժողովրդի ենթագիտակցության մեջ:

Թվում է՝ այս կերպարում ուրվագծվում են արևի աստծո պաշտամունքի հետքերը, որոնք հավանաբար այնքան հին են, որքան Միեր-Միիրի կերպարում առկա հնագույն պաշտամունքային վերապրուկները:

Նախ՝ Գոհար անունը պարսկական ծագում ունի, որը ակունք իմաստն ունի, նշանակում է անգին քար, կարող է ընկալվել նաև երկնային քար, ակն-արեգակ իմաստով: Այդ իմաստով հետաքրքիր է Շիրին Անախուն Գոհար անվանաձևը իբրև Ձենով Յովանի կնոջ անուն: Այս անվան մեջ շիրին պարսկերեն բառը նշանակում է քաղցր, անուշ, իսկ անախունը Վանի բարբառով հոմանիշ է անդիմադրելի, խանձող, բորբոք բառերին (Անախուն կրակի մեջ կվառվի ջերմով հիվանդը): Ուրեմն Շիրին Անախուն մակդիրը, որ տրվել է Գոհարին, «շատ գեղեցիկ կը պատշաճի գոհարի պես փայլող Արևին իբրև անուշ, կիզիչ արև, տաք անուշ արև»:

Ընդհանրապես հայտնի է, որ արևի աստվածությունների կանանց կերպարները նույնպես կրում են այդ աստվածության հետքերը, ինչի արտահայտություններից են նաև Քառասուն Ծամ կամ Քառասուն Գուղ մակդիրները, որոնք վեպում դրվում են մեկ Դեղծունի, մեկ էլ Գոհարի վրա: Այս նկատել է Տ.Չիթունին՝ գրելով «Արդեն Միերի կին կը յիշվի Քառասուն -ճող-ծամ, որուն անունը կորոշեն կարգ մը փոփոխակները՝ Քառասուն ճող ծամ Գոհար: Փոփոխակով մալ՝ Դեղծուն-ծամ ևս Քառասուն-ճող կը կոչվի՝ Քառասուն ճյուղ ծամ ունեցող»՝ նկատելով, որ Քառասուն ճյուղ ծամի հետ է կապվում Շամիրամի ծամերի առասպելությոնը:

Երկուսի դեպքում էլ հերոսները՝ Սանասարը և Փոքր Միերը, ձեռք են բերում մատանին, որը հնագույն պատկերացումներում խորհրդանշում է ակն ու արեգակ-աղջկան: Երբ Սանասարը վիշապի բերանից վերցնում է մատանին, քաղաքը լուսավորվում է, աղջիկն ազատվում է, ինչից հետո նրանք ամուսնանում են, այնպես, ինչպես Գոհարն է մատանին դնում իր ճակատին, և Միերը կարողանում է իր նետը

անցկացնել նրա միջով, այսինքն՝ վերցնել մատանին, որից հետո է Գոհարը նրան տանում պալատ, և նրանք ամուսնանում են:

Արևային աստվածությանը բնորոշ իրողություն է հետևյալ միջադեպը. երբ Միերը ցանկանում է վերցնել մատանին, Գոհարը այնպես է նայում նրա աչքերից մեկի մեջ, որ Միերը չի կարողանում փորձությունը հաղթահարել, այսինքն՝ արևի շողերը (ծամերը կամ ճյուղերը) կուրացնում են աչքերը, այդպես և Միերի ու Աստղիկի կռվի ժամանակ Գոհարը իր ճերմակ կրծքերով շեղում է Աստղիկի ուշադրությունը, և Միերը ներքևից հարվածում ու ցած է բերում նրան:

Այն, որ Գոհարը ռամ գցող է կամ աստղապաշտ, նույնպես խոսում է նրա արևային դրսևորումների մասին, քանի որ արևի սերունդներին բնորոշ է գուլակություն անելը:

Այսպիսով, պետք է փաստել, որ էպոսի վերջին ճյուղի հերոսուհին՝ Գոհարը, հիմնականում հանդես է գալիս Մուշ-Ալաշկերտ ճյուղի պատումներում:

Վիպական հյուսվածքում նա մի շարք նմանություններ ունի էպոսի մյուս հերոսուհիների հետ, մասնավորապես՝ Խանդուկի նման կտրիճուհի է և գուլակություն անող, հավատարիմ և որոշ դեպքերում նրա նման անձնագրի: Նման է Արմաղանին իր հնազանդությանը՝ անեծքի զորությունը կիսելով ամուսնու հետ:

Առասպելական մակարդակում հանդես է բերում արևային աստվածությունների բնորոշ հատկանիշներ, նախ՝ քանի որ իբրև արևային աստծո կին է հանդես գալիս, երկրորդ՝ Դեղձունի նման Գոհար անվան վրա էլ է դրվում Քառասուն Ծամ որոշիչը, որը կապվում է արև-ծամերի առասպելության: Երրորդ՝ հայացքով Միերին կուրացնելը, սպիտակ կրծքերով, այսինքն՝ ճառագող լույսով Աստղիկ Երզնկացուն շեղելը և վերջապես մատանու միջոցով Միերին փորձության ենթարկելը առասպելաբանության մեջ արևային աստվածներին բնորոշ հատկանիշներ են:

Բանալի բառեր՝ էպոս, կանայք, Գոհար, արևի աստվածություն, պատումներ:

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ОБРАЗА ГОАР В СКАЗАНИЯХ ЭПОСА «САСНА ЦРЕР»

А. А. ГАРИБЯН

Преподаватель ГГУ

Исследуя образ Гоар приходим к выводу, что героиня последней главы эпоса - Гоар, проявляется в основном в сказаниях Муш - Алашкерта, В повествованиях эпоса она имеет ряд сходств с другими героинями - с Хандут и Армаган. На божественном уровне проявляет характерные черты солнечных богов.

THE COMPARATIVE ANALYSIS OF GOHAR'S IMAGE BY THE NARRATIONS OF "DAREDEVILS OF SASSOUN" EPOS

A. A. GHARIBYAN

GSU lecturer

The analysis of Gohar's image by the narrations of the epic poem leads to the conclusion that the heroine Gohar from the last branch of epos, mainly appears in the branch of Mush-Alashkert narrations. She has a number of similarities between the other epic heroines Armaghan and Khandut. Features peculiar to solar gods are displayed in fabulous level.

**ԴԵՐԱՆՈՒՆ ՈՐՈՇՉԻ ԱՌԱՆՁՆԱՅԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԳՈՅԱԿԱՆԱԿԱՆ
ԲԱՌԱԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ**

Ս. Կ. ԽԱՆԴԱՆՅԱՆ

Գ.ՊՀ դասախոս

Հայտնի է, որ լեզվաբանական գրականության մեջ դերանունների դասակարգման վերաբերյալ կան տարակարծություններ: Ընդհանրապես դերանուն խոսքի մասի մեջ միավորվում են միանգամայն տարբեր իմաստային, ձևաբանական և շարահյուսական առանձնահատկություններ դրսևորող բառախմբեր, սակայն դրանք քերականական միասնական խումբ չեն կազմում: Բայց անժխտելի է նաև այն, որ դերանվան մեջ ընդգրկված առանձին բառախմբեր իրենց յուրահատուկ քերականական հատկանիշներով տարբերվում են բառերի մյուս բոլոր խմբերից: Դրանք են հատկապես անձնական, ցուցական, փոխադարձ և հարցա-հարաբերական դերանունները. «Ըստ երևույթին հենց այդ բառերն էլ կազմում են ժամանակակից հայերենի «խսկական» դերանունները: Իսկ ինչ վերաբերում է անորոշ, որոշյալ, ժխտական դերանուններին, ապա դրանք առանձնահատուկ քերականական հատկանիշներ երևան չեն հանում, և եթե մենք ևս վերջիններս ներկայացնում ու քննում ենք դերանունների բաժնում, ապա այդ անում ենք խիստ պայմանականությամբ՝ հետևելով ժամանակակից հայերենի քերականական համակարգով ընդունված ծ դրույթներին» / Ս. Ա., էջ 181/:

Դերանունների մեծ մասը հանդես է գալիս որոշչի քերականական պաշտոնով, «Որոշիչ չեն լինում անձնական և փոխադարձ դերանունները, ցուցականների մի մասը..... Որոշիչ են լինում գերազանցապես ածականական և թվականական դերանունները և ածականաբար՝ առանց թվի ու հոլովի» /Ռ. Ի. էձ146/:

Դերանունները որոշչի պաշտոնում հիմնականում հանդես են գալիս նախադաս, բայց երբեմն խոսքին որոշակի հնչերանգ տալու նպատակով այն ունենում է հետադաս կիրառություն:

Ստորև կփորձենք դերանուն որոշիչ ունեցող գոյականական բառակապակցությունները ներկայացնել ոչ թե ըստ գոյականի իմաստային խմբերի, ինչպես արել ենք գոյական, ածական, թվական որոշիչ ունեցող գոյականական բառակապակցություններում որոշչի առանձնահատկություններն ուսումնասիրելու ժամանակ, այլ՝ կխմբավորենք ըստ որոշիչ դերանունների տեսակների:

1. Ցուցական դերանուն որոշիչով գոյականական բառակապակցություններ

Ցուցական դերանուններից որոշիչ դառնում են *այս, այդ, այն, սույն, նույն, միևնույն, այսպիսի, այդպիսի, այնպիսի, նույնպիսի, այսքան, այդքան, նույնքան, այսչափ, այդչափ, այնչափ, նույնչափ* դերանունները:

- Ունենալով հատկանշային նշանակություն՝ *այս, այդ, այն* ցուցական դերանունները գոյականական բառակապակցություններում մատնացույց են անում առարկան ըստ առաջին, երկրորդ և երրորդ դեմքերի նկատմամբ ունեցած տարածական հարաբերություն, այսինքն՝ այս դերանվամբ ցույց է տրվում խոսողին մոտ կամ մոտ մտածվող, այդ դերանվամբ՝ խոսակցին մոտ կամ մոտ մտածվող, իսկ այն դերանվամբ՝ և՛ խոսողից, և՛ խոսակցից հեռու գտնվող կամ

հեռու մտածվող առարկա, ինչպես՝ *այս* մարդը, *այդ* մարդը, *այն* մարդը, *այս* սենյակը, *այդ* սենյակը, *այն* սենյակը և այլ: Երբեմն այս դերանունները հանդես են գալիս միասին: Այս դեպքում նրանք դրսևորում են անորոշության իմաստ. *այս կամ այն* մարդիկ, *այս կամ այդ* հանգամանքները *այդ կամ այն* դրսևորումները և այլն: *Այս, այդ, այն* դերանունները որոշչային կիրառությամբ հանդես են եկել դեռևս հին հայերենում՝ գրաբարում, ընդ որում՝ և՛ նախադաս, և՛ հետադաս կիրառությամբ:

Հիշենք, որ այս դերանունները գրաբարում հոլովվում են երկու՝ կարճ և երկար ձևերով /այսր-այսորիկ, այսմ- այսմիկ, յայսմ- յայսմանէ, այսու-այսուիկ և այլն/: Նախադաս գործածվելիս դերանունները հոլովվում են առաջին ձևով և հոլովով ու թվով համաձայնում են գոյականներին՝ բացառությամբ հոգնակի ուղղական, հայցական, մասամբ էլ գործիական հոլովների, որոնցում դերանունները մնում են եզակի: Նախդիրները դրվում են դերանունների վրա / այս քաղաք, այսր քաղաքի, այսմ քաղաքի, (զ) այս քաղաք, յայսմ քաղաքէ, այսու քաղաքաւ. այս քաղաքք, այսց քաղաքաց, այսց քաղաքաց, (զ) այս քաղաքս, յայսց քաղաքաց, այսու քաղաքաւք (օք) կամ այսոքիւք քաղաքաւք (օք) և այլն/:

Հետադաս գործածվելիս այս դերանունները ցուցաբերում են այլ առանձնահատկություններ՝ հոլովով ու թվով համաձայնում են գոյականներին, գոյական անունն ընդունում է համապատասխան ցուցական հոդ ըստ դերանունների՝ այս-ս, այդ-դ, այն-ն: Դերանունները հոլովվում են երկար ձևով, իսկ նախդիրները կրկնվում են / քաղաքս այս, քաղաքիս այսորիկ, քաղաքիս այսմիկ, (զ) քաղաքս (զ) այս, ի քաղաքէս յայսմանէ, քաղաքաւս այսուիկ. քաղաքքս այսոքիք, քաղաքացս այսոցիկ, քաղաքացս այսոցիկ, (զ) քաղաքսս զայսոսիկ, ի քաղաքացս յայսցանէ, քաղաքաւք (օք) ս, այսոքիւք:

- Հիշենք, որ հին հայերենում *այս, այդ, այն* ցուցականներին համանիշ էին *սոյն, դոյն, նոյն* ցուցականները, որտեղ *սոյն*-ը ցույց էր տալիս առաջին, *դոյն*-ը՝ երկրորդ, իսկ *նոյն*-ը՝ երրորդ դեմքի նկատմամբ ունեցած տարածական հարաբերություն: Եթե նորից մի փոքր անդրադարձ կատարենք, կտեսնենք, որ գրաբարում այս դերանունները գոյականական բառակապակցություններում ևս առանձնահատկություններ են դրսևորել: Սրանք ունեն նախադաս գործածություն և թվով ու հոլովով համաձայնում են գոյականներին: Հոգնակի ուղղական և հայցական հոլովներում դերանունների *սոյնք, դոյնք, նոյնք, զսոյնս, գրոյնս, զնոյնս* ձևերը չեն գործածվում. դրանք մնում են եզակի, իսկ մյուս ձևերը՝ *սոքին, դոքին, նոքին, զսոսին, գրոսին, զնոսին*, գործածվում են / նոյն ծով, նորին ծովու, նմին ծովու, (զ)նոյն ծով, ի նմին ծովէ, նովին ծովու. նոյն կամ նոքին ծովք, նոցին ծովուց, նոցին ծովուց, (զ) նոյն կամ (զ) նոսին ծովուց, նովին ծովուք:

Ժամանակակից հայերենում *դոյն*-ը գործածությունից դուրս է եկել, և գործածվում են միայն *սոյն>սույն*, *նոյն>նույն* ձևերը: Գոյականական բառակապակցություններում որոշչի պաշտոնում սույն դերանունն ունի սահմանափակ կիրառություն, քանի որ հանդես է գալիս միայն պաշտոնական փաստաթղթերում, գործնական գրություններում, ինչպես՝ *սույն* հայտարարությունը, *սույն* հոդվածով, *սույն* պայմանագրում և այլն:

- *Նույն* դերանվան մեջ մթազնել է երրորդ դեմքի հետ ունեցած տարածական հարաբերության նշանակությունը, և այս դերանունը որոշչի պաշտոնում գոյականական բառակապակցություններում ցույց է տալիս խոսքի մեջ արդեն նշված հատկանիշ՝ առանց նկատի ունենալու նրա՝ առաջին, երկրորդ, երրորդ

դեմքերի նկատմամբ ունեցած հարաբերությունը, ինչպես՝ Հանդիպեցին *նույն* օրը *նույն* ժամին *նույն* տեղում:

- Գոյականական բառակապակցություններում որոշիչ պաշտոնում որոշակի բառերի հետ գործածվում է գրաբարյան նույն դերանվան սեռականը՝ *նորին*: Այն հանդես է գալիս հարգանք, պատիվ արտահայտող բառակապակցություններում և խոսքին հաղորդում է վեհություն ու հանդիսավորություն. *նորին* մեծություն թագավոր-կայսր, *նորին* մեծության կառավարություն, նորին վեհափառություն Ամենայն Հայոց Հայրապետը, *նորին* սրբություն Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջին:

- *Նույն* դերանվանը համանիշ է *միևնույն* դերանունը: Վերջինս գոյականական բառակապակցություններում կարծես ավելի է շեշտում հատկանշի նույնության, նույնը լինելու գաղափարը. *միևնուն* մարդը, *միևնույն* գաղափարը, *միևնույն* գործողությունը և այլն:

- *Այսպիսի, այդպիսի, այնպիսի, նույնպիսի* դերանունները հարաբերակից են ածականներին և գոյականական բառակապակցություններում արտահայտում են որակային այնպիսի ընդհանուր հատկանիշ, որն ունի

ա) տարածական հարաբերություն առաջին, երկրորդ, երրորդ դեմքերի հետ - այսպիսի վերաբերմունք, այդպիսի վերաբերմունք, *այնպիսի* վերաբերմունք, *նույնպիսի* վերաբերմունք, *այսպիսի* համարձակություն, *այսպիսի* սեր, *այնպիսի* զգացմունք, *նույնպիսի* պատասխան և այլն,

բ) ժամանակային հարաբերություն առաջին, երկրորդ, երրորդ դեմքերի հետ - այսպիսի օր, *այդպիսի* օր, *այնպիսի* օր, *նույնպիսի* օր, *այսպիսի* ժամանակ, *այդպիսի* գիշեր, *նույնպիսի* ձմեռ, *նույնպիսի* եղանակ և այլն:

Նշենք, որ նույնպիսի դերանվան արտահայտած հատկանիշը մյուսներից տարբերվում է նրանով, որ, նույն դերանվան նշանակությանը համապատասխան, այն որոշիչ դերում մատնացույց է անում արդեն նշված որևէ հատկանիշ:

- *Այսքան, այդքան, այնքան, նույնքան* // *այսչափ, այդչափ, այնչափ, նույնչափ* դերանունները գոյականական բառակապակցություններում արտահայտում են առաջին, երկրորդ կամ երրորդ դեմքերի նկատմամբ հարաբերություն ունեցող քանակային ընդհանուր հատկանիշ. պարզապես երկրորդ շարքի դերանուններն այնքան էլ շատ գործածական չեն: Իսկ *նույնքան* // *նույնչափ* դերանուն որոշիչներով գոյականական բառակապակցություններում դիմային հարաբերության իմաստ չի դրսևորվում - *այսքան* մարդ, *այդքան* ուսանող, *այնքան* ցավ, *նույնքան* տանջանք, *այսչափ* տառապանք, *այդչափ* երջանկություն, *այնչափ* աշխատանք, *նույնչափ* զրկանք և այլն:

2. Հարցա-հարաբերական դերանուն որոշիչով գոյականական բառակապակցություններ

Գոյականական բառակապակցություններում հարցա-հարաբերական դերանուններից որոշիչ դառնում են որ, ինչպիսի, որպիսի, ինչ, ինչքան, ինչչափ, որքան, որչափ, քանի դերանունները: Սրանք արտահայտում են հարցում առարկայի որակային կամ քանակային հատկանիշի վերաբերյալ:

- Որ որոշիչ-դերանունը գոյականական բառակապակցություններում արտահայտում է հարցում իր լրացյալի որակական հատկանշի վերաբերյալ: Այն գործածվում է գրեթե բոլոր գոյականների հետ՝ կազմելով տարաբնույթ և բազմաբնույթ իմաստ

արտահայտող գոյականական բառակապակցություններ. *որ* օրը, *որ* օրվա, *որ* օրվանից, *որ* փողոցում, *որ* ծորում, *որ* սարի տակ, *որ* թփի տակ, *որ* երկրի սրտում և այլն:

- *Ինչ* դերանունն ընդհանրապես հարցում է արտահայտում այս կամ այն իրի մասին և ունենալով ածականական-հատկանշային նշանակություն՝ որոշչի դերում գոյականական բառակապակցություններում մոտավորապես արտահայտում է ինչպիսի դերանվան իմաստը: Այն դրվում է գրեթե բոլոր գոյականների վրա, այսինքն՝ նրա գործածության դաշտը շատ ընդարձակ է. *ինչ* մարդ, *ինչ* տղա, *ինչ* գիրք, *ինչ* որոշում, *ինչ* քնքշություն, *ինչ* խոսքեր, *ինչ* դարդ, *ինչ* ցավ և այլն:

- *Ինչպիսի* // *որպիսի* դերանունները գոյականական բառակապակցություններում արտահայտում են հարցում, երբեմն էլ՝ հիացմունք, զարմանք իրենց լրացյալի որակական հատկանիշի վերաբերյալ: Բայց *ինչպիսի* դերանվան որոշչային կիրառությունն ավելի շատ է որպիսի դերանվան համեմատ, քանի որ վերջինս ոչ բոլոր գոյականների հետ կարող է կազմել գոյականական բառակապակցություն. *ինչպիսի* խոսքեր, *ինչպիսի* պատասխան, *ինչպիսի* տեսք, *ինչպիսի* գրքեր, *ինչպիսի* // *որպիսի* վերաբերմունք, *ինչպիսի* // *որպիսի* հանդգնություն,

- *Ինչքան*, *ինչչափ* // *որքան*, *որչափ* դերանուններից ավելի գործածական են *ինչքան* // *որքան* ձևերը: Ինչքան դերանունը որոշչի պաշտոնում հանդես է գալիս գրեթե բոլոր դերանունների հետ: Գոյականական բառակապակցություններում այս որոշիչ-դերանունները արտահայտում են հարցում իրենց լրացյալի քանակային հատկանիշի վերաբերյալ: Երբեմն էլ սրանք արտահայտում են հիացմունք, ուրախություն, ոգևորություն կամ մեկ այլ ուրիշ դրական զգացողություն. *ինչքան* ցավ, *ինչքան* հուր, *ինչքան* կրակ ու վառ խնդում, *ինչքան* սեր, *ինչքան* դավ, *ինչքան* ժամանակ, *ինչքան* գիտելիք, *ինչքան* // *որքան* մարդ, *ինչքան* // *որքան* ուսանող, *ինչքան* // *որքան* բնակարան, *ինչչափ* համբերություն, *ինչչափ* նվիրվածություն, *որչափ* լարվածություն, *որչափ* զարմանք և այլն:

- *Քանի* որոշիչ-դերանունը արտահայտում է հարցում իր լրացյալի մասին: Այն երբեմն արտահայտում է զարմանք, հիացմունք կամ մեկ այլ ուրիշ զգացողություն. *քանի* ձեռքից, *քանի* ուսանող, *քանի* զինվոր, *քանի* հերոս, *քանի* աղջիկ, *քանի* տղա և այլն:

Նշենք նաև, որ հարցա-հարաբերական դերանուններից մի քանիսը գրաբարում ևս գործածվել են գոյականների հետ՝ դառնալով որոշիչ: Այդ դերանուններն են՝ *որ*, *ինչ*, *զինչ*, *քանի*, *որչափ*, *որպես*, *որքան*, *ինչպիսի* հարցա-հարաբերականները, հանդես են եկել նախադաս և չեն հոլովվել: Բացառություն են կազմում *որ* և *քանի* դերանունները. որ բան, որոյ բանի, որում բանի, զոր բան, յորմէ բանէ, որով բանիւ; որ բանք, որոց բանից, որոց բանից, զոր բանս, յորոց բանից, որովք բանիւք:

3. Որոշյալ դերանուն որոշիչով գոյականական բառակապակցություններ

Գոյականական բառակապակցություններում որոշյալ դերանուններից որոշիչ դառնում են *ամեն*, *ամեն մի*, *բոլոր*, *ամբողջ*, *յուրաքանչյուր*, *ողջ*, *համայն*, *ամենայն* դերանունները: Սրանց մի մասը (ողջ, ամբողջ, համայն, ամենայն) «...ցույց են տալիս մի առանձին առարկայի ամբողջությունը» / Մ.Ա. Էջ 198/: Բացի առանձին առարկայի ամբողջությունը, այս դերանունների մի մասը ցույց է տալիս առարկաների քանակական ամբողջությունը, իսկ մի մասը շեշտում է այդ ամբողջության մեջ մտնող առարկաներն առանձին-առանձին:

Որոշյալ դերանունները դրվում են ոչ բոլոր գոյականների վրա, ուստի դրանց կիրառությունը սահմանափակ է, իսկ գոյականական բառակապակցությունների իմաստային դասակարգումն ունի շատ նեղ շրջանակներ. *ամեն* մարդ, *ամեն* երեխա, *ամեն* մի մարդ, *ամեն* մի աշակերտ, *բոլոր* մարդիկ, *բոլոր* երեխաները, *բոլոր* խոսքերը, *ամբողջ* գյուղը, *ամբողջ* կյանքը, *յուրաքանչյուր* դրսևորում, *յուրաքանչյուր* մարդ, *յուրաքանչյուր* հանդիպում, *ողջ* գիշեր, *ողջ* կյանքը, *ողջ* բազմությունը, *համայն* մարդկությանը, *համայն* աշխարհում, *ամենայն* զարհուրանքով, *ամենայն* սրտով և այլն:

Հիշենք, որ գրաբարում որոշյալ դերանուններից մի քանիսն ևս ունեցել են որոշչային կրառություն, քանի որ գործածվել են գոյականների հետ:

Ամենեքին-ամենեքեան դերանունը գոյականի հետ գործածվել է և՛ նախադաս, և՛ հետադաս՝ երկու դեպքում էլ համաձայնելով գոյականին. ամենեքին բնակիչք-ամենեցուն բնակչաց, յամենեցունց բնակչանց..., բնակիչք անենեքեան-բնակչաց ամենեցունց... :

Ամենայն դերանունը ևս գործածվել է նախադաս և հետադաս, բայց հոլովով ու թվով չի համաձայնել գոյականին. հետադաս գործածության ժամանակ շատ հազվադեպ հանդիպում են միայն հոլովով համաձայնության դեպքեր. օրինակ՝ Միաբանեալ Ալանք լեռնականօքն ամենայնիվ (Խոր., 177):

Իւրաքանչիւր դերանունը դրվել է գոյականից առաջ և հետո, իսկ մյուս որոշյալ դերանունները՝ միայն գոյականից առաջ, որոնք հոլովով ու թվով չեն համաձայնել գոյականին: Իւրաքանչիւր դերանվան հոմանիշ է անձնիւր կամ անցնիւր ձևերը, որն ունեցել է շատ հազվադեպ գործածություն. օրինակ՝ Յիւրաքանչիւր գործոց անցնիւր հանդէսք երեւիցին (Եզն., 163):

4. Անորոշ դերանուն որոշիչով գոյականական բառակապակցություններ

Անորոշ դերանուններից որոշչի շարահյուսական պաշտոնով հանդես են գալիս *ինչ-որ*, *ինչ-ինչ*, *ուրիշ*, *այլ*, *այսինչ*, *այնինչ*, *որոշ*, *որևէ*, *որևիցե*, *մի քանի*, *ոմն* դերանունները:

- *Ինչ-որ*, *ինչ-ինչ* դերանունները որոշչի պաշտոնում ցույց են տալիս առարկայի անորոշ, տարտամ հատկանիշ: Այս դերանունները իմաստով մոտավորապես հավասարվում են իրար, միայն այն տարբերությամբ, որ վերջինս, որպես կրկնավոր, ունի հոգնակիության, որոշ կիրառություններում էլ՝ հեզմական իմաստներ. *ինչ-որ* մարդ, *ինչ-ինչ* մարդիկ, *ինչ-որ* բան, *ինչ-ինչ* բաներ, *ինչ-որ* առիթ, *ինչ-ինչ* դժվարություններ, *ինչ-որ* երևույթ և այլ:

- *Ուրիշ*, *այլ* դերանունները որոշչի դերում գոյականական բառակապակցություններում դրսևորում են «տարբեր» բառի իմաստը: Սրանք երբեմն հանդես են գալիս միասին, որը քերականորեն սխալ իրողություն է, երբեմն էլ՝ *ինչ-որ* և *ինչ-ինչ* դերանունների հետ միաժամանակ: Այս դերանունները որոշիչ են դառնում գրեթե բոլոր գոյականների հետ, ուստի ունեն գործածության շատ լայն դաշտ. ուրիշ պատիժ, ուրիշ ընկեր, այլ զբաղմունք, այլ զգացողություն, ուրիշ աշխարհ, ուրիշ երգեր, այլ ընտրանք, *ինչ-որ* ուրիշ հանգամանքներ, *ինչ-ինչ* այլ երևույթներ և այլն:

- *Այսինչ*, *այնինչ* դերանունները որոշչի դերում արտահայտում են ընդհանուր, հատկանշային նշանակություն և ունեն ցուցականության երանգ: Սրանք երբեմն հանդես են գալի միասին՝ դրսևորելով որոշակի ոճական երանգ. *Այսինչ* մարդը, *այնինչ* մարդը, *այսինչ* գիրքը, *այնինչ* գիրքը, *այսինչ-այնինչ* նպատակներով, *այսինչ-այնինչ* պատճառներով, *այսինչ կամ այնինչ* նկատառումներով և այլն:

- *Որոշ* բառը «ածականներից ոչնչով չի տարբերվում: Դերանուն է համարվում միայն այն պատճառով, որ շատ կիրառություններում արտահայտում է անորոշ նշանակություն» /Մ. Ա. Էջ 2005/: Այս դերանունը որոշիչ դառնում է գրեթե բոլոր գոյականների հետ, ուստի գոյականական բառակապակցություններում ունի լայն կիրառություն. Որոշ հանգամանքներ, որոշ ընկերներ, որոշ մարդիկ, որոշ գրքեր և այլն:

- *Որևէ, որևիցե* դերանունները նշանակում են «այս կամ այն» և իրենց հատկանշային նշանակությամբ համապատասխան՝ գոյականական բառակապակցություններում դառնում են որոշիչ, ինչպես՝ *որևէ* բառ, *որևէ* խոսք, *որևէ* զգացողություն, *որևիցե* նորություն, *որևիցե* հնարք: Սրանց տարբերություն ոճական է և խոսքին տալիս է որոշ նրբերանգ:

- *Մի քանի* դերանունն արտահայտում է անորոշ, բայց ոչ մեծ քանակի գաղափար. կարծես փոխարինում է «մոտավորապես, մի + քանակական թվական» կաղապարին, ինչպես՝ *մի քանի* կոճղ, *մի քանի* բույս, *մի քանի* մարդ, *մի քանի* բառ և այլն:

- Ոմն դերանունը գրաբարում ցույց է տվել անձ ընդհանուր անորոշ նշանակությամբ և ունեցել է գոյականական ու ածականական իմաստ և կիրառություն, ինչպես՝ *Ոմն* ասէ - Մեկն ասում է; Իշխան ոմն ասէ –Մի (ինչ-որ) իշխան ասում է: Աշխարհաբարում ոմն դերանունն ունի միայն ածականական իմաստ ու կիրառություն և նշանակում է «ինչ-որ», ընդ որում, որպես որոշիչ, այն դրվում է միայն անձ ցույց տվող բառերի վրա, այսինքն՝ ցույց է տալիս խոսողին և խոսակցին (գրողին և ընթերցողին) անձանոթ, անհայտ անձ: Իսկ որոշ կիրառություններում ինչ-որ նկատառումներով խոսողը այս դերանվան միջոցով ցույց է տալիս իր հեզմական վերաբերմունքը. ոմն Պողոս, ոմն Ծատուրյան, ոմն ուսանող, ոմն հարևան և այլն:

Գրաբարում անորոշ դերանուններից գոյականական բառակապակցություններում որոշիչ դեր են կատարել նաև *իմն, ինչ (իմն իմն, ինչ ինչ)* դերանունները, որոնք գոյականների հետ գործածվելիս նշանակում են *մի, որևէ, ինչ-որ, մի քանի*: Սրանք հոլովվել են միայն եզակի թվով, իսկ կրկնությամբ հանդես գալով՝ արտահայտել են հոգնակիի իմաստ:

5. Ժխտական դերանուն որոշիչով գոյականական բառակապակցություններ

Ժխտական դերանուններ են համարվում *ոչ ոք, ոչինչ, ոչ մի, ոչ մեկը* բառերը: «Սրանք իրենց իմաստով համապատասխանաբար հավասարվում են *ամեն ոք, ամեն ինչ, ամեն մի, ամեն մեկը* որոշյալ դերանուններին, միայն այն տարբերությամբ, որ ժխտականները բացասական, ժխտական իմաստ ունեն, ինչպես՝ *ամեն ոք-ոչ ոք, ամեն ինչ-ոչինչ, ամեն մի-ոչ մի, ամեն մեկը-ոչ մեկը*: Ահա թե ինչու Ս. Աբրահամյանը առանձին ժխտական դերանուններ չի ընդունում և դրանք տեղաբաշխում է որոշյալ (ընդհանրական) դերանունների մեջ: Մ. Ա. Էջ 200»:

Ժխտական դերանուններից գոյականական բառակապակցություններում որոշիչ դառնում է միայն *ոչ մի* դերանունը, որն արտահայտում է ընդհանրական ժխտական իմաստ: Այն կիրառվում է գրեթե բոլոր գոյականների հետ. ոչ մի շշուկ, ոչ մի շարժում, ոչ մի պատասխան, ոչ մի նպատակ, ոչ մի համբույր և այլն:

Հետաքրքիր է «հասկանալ» *մյուս* բառի՝ դերանվան որ տեսակին պատկանելը: Գրաբարում *միւս (մեւս)* դերանունը համարվել է անորոշ դերանուն: Մ. Ասատրյանն իր «Ժամանակակից հայոց լեզու. Ձևաբանություն» (էջ184, 19) և «Ժամանակակից հայոց լեզու. Պարզ նախադասություն» (էջ 196) գրքերում *մյուս* դերանունը համարում է ցուցական, մինչդեռ Ս. Գյուլբուդաղյանի «Ժամանակակից հայոց լեզու» (էջ 144) գրքում

այն տեղ է գտել անորոշ դերանունների շարքում: Ինչևէ, նշենք, որ *մյուս* դերանունը գոյականական բառակապակցություններում արտահայտում է հաջորդականության, թվարկման գաղափար. կարծես խոսվում է խոսողին արդեն ծանոթ առարկայի մասին և «ունի ցուցականության որոշ երանգ»/Մ.Ա. ԷՋ 191/- մյուս մարդը, մյուս ուսանողը, մյուս էջը, մյուս փողոցը, մյուս տարի, մյուս ձեռքը և այլն:

Պետք է նկատի ունենալ, որ դերանուն-որոշիչով գոյականական բառակապակցություններում գոյական-լրացյալները հանդես են գալիս և՛ եզակի, և՛ հոգնակի թվով: Բայց պետք է հիշել, որ

- *Այս, այդ, այն, սույն, նույն, միևնույն, մյուս* բառերով դերանուն-որոշիչ ունեցող գոյականական բառակապակցություններում գոյական-լրացյալը և՛ եզակի, և՛ հոգնակի թվերում հանդես է գալիս միմիայն որոշյալ առմամբ:

- *Բոլոր, որոշ, ինչ-ինչ* բառերով դերանուն-որոշիչ ունեցող գոյականական բառակապակցություններում գոյական-լրացյալը հանդես է գալիս միայն հոգնակի թվով և անորոշյալ առմամբ:

- *Ողջ, ամբողջ* բառերով դերանուն-որոշիչ ունեցող գոյականական բառակապակցություններում գոյական-լրացյալը հանդես է գալիս միայն եզակի թվով և որոշյալ առմամբ:

- *Յուրաքանչյուր, ամեն մի* բառերով դերանուն-որոշիչ ունեցող գոյականական բառակապակցություններում գոյական-լրացյալը հանդես է գալիս միայն եզակի թվով, որոշյալ և անորոշ առմամբ:

- Առաջին երեք կետերից բացառություն է կազմում *մարդիկ* գոյականը, որը դերանուն-որոշիչ ունեցող գոյականական բառակապակցություններում հանդես է գալիս միմիայն անորոշ առմամբ:

Բանալի բառեր՝ որոշիչ, դերանուն, գոյականական բառակապակցություններ, հնչերանգ, իմաստային դասակարգում, քերականական հատկանշներ:

ОСОБЕННОСТИ МЕСТОИМЕНИЯ-ОПРЕДЕЛЕНИЯ В СУБСТАНТИВИРОВАННЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЯХ

С. К. ХАНДАНЯН
Преподаватель ГГУ

В статье представлены словосочетания с определениями, выраженными местоимениями, относящимися к разным сферам жизни и составляющим разные семантические группы.

THE PECULIARITIES OF THE PRONOUN -ATTRIBUTIVE SUPPLEMENTS IN NOMINAL WORD-COMBINATIONS

S. K. KHANDANYAN
GSU lecturer

The peculiarities of the pronoun-attributive supplements in nominal word-combinations are presented in the article.

Different word combinations having relative pronoun attributives concerning to the various spheres of life are grouped according to their semantic definition.

**ՀԵՐՈՍԻ ՆԵՐՔԻՆ ԵՐԿՎՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏԱՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔ. ԱԲԻԳ
ԱՎԱԳՅԱՆԻ «ՀԱՐՎԱԾ» ՎԻՊԱԿԸ**

Բ. Գ. ՂԱՐԻԲՅԱՆ

Գ ՊՀ շրջանավարտ

Անհատի ներքին հակասությունը իր ու ծննդավայրի կապի խզման տեսանկյունից յուրօրինակ մեկնաբանություն է ստացել Ավագյանի «Հարված» վիպակում: Հերոսը Մանվելն է, ով ծնվել է Իրանում: Բնավորությամբ լուռ ու ինքնամփոփ պատանին աչքի է ընկել ոչ միայն համակրելի արտաքինով, այլև գեղեցիկին նվիրումով. «— Ավետյան Մանվելի մոտ ոչ միայն գույների զգացողությունն է խրախուսելի, խրախուսելի են նաև նրա որոնումները»¹:

Ներկայացվող դեպքերն ունեն կենսագրական սկիզբ: Ավագյանն ինքն էլ ժամանակին առնչվել է նույն խնդիրներին: Անգամ բնավորության մի շարք գծեր՝ «զսավածությունը, ինքն իր մեջ խորասուզվելը», հերոսին փոխանցվում են նույնքան ներամփոփ հեղինակից:

Մեծահարուստ Բարաթովի դստեր՝ Արփինեի ու աննշան ծագում ունեցող Վահանի որդու մանկությունն անցել է ճոխության մեջ, ինչը, սակայն, չի փրկել նրան հոգեկան անկումից: Դատարկության, մեռության զգացումից չի հաջողվում ազատվել նաև հետագայում: Սոր թատերական փորձերը, հոր դժգոհություններն ու հոգնատանջ գրասենյակային աշխատանքը, մորեղբայր Սարգսի՝ Արփինեի բաժին ժառանգությանը տիրանալը ու դրան հաջորդող իրադարձությունները ներքին խռովքի են մատնել Մանվելին: Ընկերներից շատերի կարծիքով Ավետյանը աշխարհի ամենաերանելի մարդն է, ով ամեն ինչ ունի երջանիկ լինելու համար: Ոչ ոք չի կարող հասկանալ հերոսի ներաշխարհում տեղի ունեցող «փոթորիկը», որ ծնվում է անհանգիստ հոգու անարդյունք որոնումներից: Մանվելն այն մարդկանցից չէ, ում կարող են գոհացնել սովորական զվարճանքները՝ դրամական հաշիվները, շքեղ հյուրանոցները, կանայք կամ շրջագայության մեկնելու միտքը: Պարսկական բարձրաշխարհիկ միջավայրը անկարող է բավարարել նրա հետաքրքրությունները: Վտարանդի նկարչի մոտ է Մանվելն աշխատանքի անցնում: Վարպետ Ռավելը «կիսով չափ կործանված» մարդ է, ով միանգամից դուր է գալիս Մանվելին: Վերջինիս նա խորհուրդ է տալիս. «—.... գնացե՛ք ձեր հայրենիք... Թքե՛լ այս բոլորի... Դուք շատ երիտասարդ, իսկ ես՝ քավթառած ագռավ... Իմ բանը վերջացած» (259): Ինչպես մեծամասնությունն այն մարդկանց, ովքեր հայրենիքից հեռու են քշվում «տարագրության հողմապտույտներով», Ռավելն էլ «տեղով վշտի կծիկ է» (291): Նրա յուրօրինակ փիլիսոփայությունը, մի նոր ջրհեղեղի կանխատեսումը խոսում են իրականությունը չընդունող անհատականության մասին: Վերջինիս ինքնասպանությունը բացատրվում է նրանով, որ եթե ուրիշները բնության հեռավոր, աննյութեղեն ոլորտներում էին փնտրում հոգեկան ներդաշնակություն, ապա վարպետը իրականությունից այլևս ակնկալիքներ չունի: Նրա երազ- աստղը Հաբեթն է, որը երկիր մոլորակից դուրս է. «Հաբեթ՝ Այդ անունով աստղ Մանվելը չգիտեր: Ռավելը բացատրում էր, որ դա դուրս է մեր արեգակնային համաստեղությունից, մի ինչ-որ հեռու,

¹Ավագյան Ա., Վերջին հանգրվան, Երևան, 1982թ., էջ 229: Մեջբերումները լինելու են հիշյալ ժողովածուից: Էջը նշվելու է փակագծում:

անծանոթ արեգակի համաստեղությանն է պատկանում: Եվ նա այդ ասում էր հավատացած» (270): Նկարչի մահը ծանր է անդրադառնում Մանվելի վրա: Նա ավելի հաճախ է սկսում մտածել այն «պատի» մասին, որ ստիպում է ռավելներին կախվել: Հիվանդագին զգայնությունը ճնշում է հոգին: Իմաստազուրկ են և՛ անցյալը, և՛ ներկան, իսկ ապագայի առջև հսկայական «պատն» է: Ամենադժվարը ներքուստ այն հաղթահարելն է, որ ոչ բոլորին է հաջողվում: Խորհրդանշական պատկերն ամբողջացնում են գիշերահավերը, կմախքները, հեռուններից լսվող ոռոգները, ձյունապատ ու պղնձագույն հորիզոնը: Աննկատելիորեն տեսարանը վերաճում է ներքին ապրումի, որին հաջորդում են տառապագին ինքնավերլուծությունը, ինքնաբացահայտումն ու ինքնաորոնումը:

Տառապանքն ամենուր է: Մարդու և հողի հոգևոր կապի խախտումն անհնար է դարձնում նույնիսկ բնօրրանում հաստատվելը: Ինչպես Իրանում է հերոսն իրեն զգում «ամառային հյուրանոցում, որտեղից պիտի մեկնեի, երբ սկսվեի աշման տերևաթափը» (265), այնպես էլ հայրենիքում «նրան համակում էր այն տարտամ նախազգացումը, որ ինքն այստեղ, այս կացարանում ժամանակավոր հյուր է, շուտով հարկ կլինի մի որևէ ուրիշ տեղ գնալ» (333): Ծննդավայրում թե նրանից դուրս Մանվելն օտարական է: Հերոսը, որի երազները հարաբերվում էին հայրենի եզերքին, այստեղ էլ չի գտնում որոնածը:

Նոր կյանք սկսելու, ուսումը շարունակելու ակնկալիքով պատերազմից հետո սկսնակ նկարիչը վերադառնում է հայրենիք: Երիտասարդն ընդունվում է պարզ ու մեծահոգի մարդկանց հարկի տակ, մտնում ինստիտուտ, շրջապատվում նոր ընկերներով: Բայց «որքան էլ որ հայրենիքը համարվի հարազատ օջախ», այնուամենայնիվ Մանվելը նրանց միջավայրում մնում է «ղարիբ թռչուն»: Անիի հետ հանդիպումով, նոր ծանոթություններով իմաստավորվում է ներկան, մինչդեռ այդ օրերի երջանկությունը այդպիսին արժևորվում է շատ ավելի ուշ, երբ կորուստն արդեն անդառնալի է: Մանվելը ձախողվում է և՛ անձնական, և՛ ստեղծագործական կյանքում այն պարզ պատճառով, որ չի կարող ճշգրիտ գնահատել իրավիճակը: Նա ամենուր որոնումների մեջ է՝ ժամանակին չնկատելով որոնածի մոտիկությունը: Հերոսի ինքնավերլուծությամբ բացահայտվում է ասվածի իսկությունը. «Ես միայն կարողանում էի զգալ գույներն ու հիանալ նրանց կախարդանքով, բայց որսալ դրանց և արտացոլել իմ կտավում՝ չէի կարողանում: Իմ մեջ չսկսած վերջանում էր մի շատ կարևոր բան, որի պատճառը ես չէի ըմբռնում՝ եթե կարողանայի ըմբռնել՝ կկանխեի, ինձ չէի կաշկանդի այն մտքով, թե՛ ուշացել եմ չվող երամից» (432):

Մահացել է Ֆաթիհը՝ խորթ հայրը: Անհրաժեշտ է վերադառնալ: Արփինե Ավետյանին պետք է նեցուկ լինել ստեղծված քառսում: Իրանում Բարաթյանի կյանքը մտնում է նախկին հունի մեջ: Նյութական բարեկեցություն, շքեղություն, բայց հոգու սով: Կրկին գլուխ է բարձրացնում ծանձրությամբ: Այս անգամ տառապանքն ուղեկցվում է կորցրած երազի ափսոսանքով: Մոր ու նրա սիրելեկանի մութ գործերը, կեղծիքն ու սուտը, մարդկային արժանապատվության ոտնահարումը, շինծու ժպիտները, խարդավանքները վերջնականապես ընկճում են Մանվելին: «Ղարիբ թռչունը» հիմա այլ զգացում է ապրում՝ «նման չվող երամից ետ մնացած այն թռչունի հուսալքությանը, որի համար հեռու, հարազատ հորիզոնն արդեն անհասանելի է» (418): Ծայր են առնում հիշողությունները, որոնց դիմում է հերոսը հոգեկան ճգնաժամի պահերին: Այլևս դրանք են միակ լուսավոր կետն ու սփոփանքը. «Մանվելը հիանալի կարողանում էր պոկվել իրականությունից (դա նրա մոտ արդեն դարձել էր մի տեսակ անհրաժեշտություն), նա

իր անըջանքների հոյակա՜պ, հոյակա՜պ աշխարհն ուներ, մի վեհաշուք աշխարհ, որը նման չէր այս ճապաղ, կոյուղու նման լարծուն աշխարհին, որտեղ մարդիկ կարծես գայթելով ու խարխափելով են ապրում» (421): Իրանն ամբողջացնում է գորշ իրականությունը, որին հակառակ՝ հայրենի եզերքը հառնում է մարդկային որակների անխաթարությամբ՝ դառնալով հավերժական կարոտների մարմնացում:

Հայրենիքը դադարում է աշխարհագրական կոնկրետ տարածք լինելուց՝ խորհրդանշելով «անհասանելի հեռուն», որի մասին հիշողություններով է այնուհետև ապրում հերոսը: Վերջինիս երազի խորհրդանիշն է Անինց կարմիր կտուրով տունը՝ հարակից բնական միջավայրով: Պարզ, բնական կենսակերպը, ինչպես հաստատում են օրինակները, Ավագյանի հերոսի իդեալն էր: Կորստից հետո այդպիսին ներկայանում է նաև նկարչին:

Եթե Մանվելը հայրենիքից վերադառնալուց հետո դադարել էր իրականությամբ ապրել, ապա Անիի ամուսնության լուրը կյանքի հետ հաշիվները փակող վերջնական հարվածն է: Միանգամից չքանում է պատրանքը: Վերադարձի ճանապարհը փակ է, իսկ առջևում «պատն» է՝ այս անգամ որպես տառապալից խարխափումի վերջակետ: Հոգեկան անկում ապրող հերոսի համար «ենթադրյալ օազիսը» մահվան «պատն» է: Այն «անապատում ուղտապանների աչքերին երևացող միրաժ-օազիսի» (293) խորհուրդն ունի հուսալքված նկարչի համար: Մանվելը վախենում է հարկադրված, այլևս աննպատակ գոյությունից: Նա ընդունում է մեծ քանակությամբ քնաբեր հաբեր՝ սպասելով մոտեցող վախճանին:

Ավագյանի հերոսը ներքին կապ էր ստեղծում իր անձի և բնության որևէ երևույթի միջև, ինչը ենթագիտակցորեն գոյության անցողիկությունը հավերժության պատրանքով հաղթահարելու փորձ էր: Ամեն ոք ունի իր «աստղը», որը «տեսանելի է, քանզի գտնվում է մեր արեգակնային համակարգությունում» (457): Ռավելը չէր ընդունում աշխարհը: Նրա երազը «օտար համակարգությունում է»: Աննպատակ է անցել Վահան Ավետյանի կյանքը, ում «գլխավերևում ոչ միայն բախտավոր, այլև ընդհանրապես աստղ չի եղել» (457): Իսկ «Անիի աստղն առաջինն էր հայտնվում, երբ Նորքի այգեստանների վրա տարածվում էր մթնշաղը. սովորականից նա խոշոր էր ու վճիտ, ինչպես արցունքի կաթիլը, և այնքան պարզ էր ցուլում նրանց կարմիր տանիքով տան վերևում» (457): Ավագյանի արձակում մահն էլ հավերժին ձուլվելու խորհուրդն ունի: Ռավելը դիմում է ինքնասպանության իր աստղը անդրերկրային համաստեղությունում գտնելու համոզմունքով, այսինքն՝ ցանկացած դեպքում Ավագյանի հերոսին հատուկ է կյանքի անընդհատության ընկալումը: Մանվելն ինչ-որ չափով շեղվում է այս օրինաչափությունից: Նրա համար «միրաժ օազիսի» գաղափարը սահմանափակվում է միայն տառապանքից ազատվելու ցանկությամբ, այն դեպքում, երբ նախորդ հերոսները դրան դիմում էին անամենական նկրտումներով: Ավագյանը, ինչպես ասվեց, անհատին դիտում է հայրենի հողի հետ միասնության մեջ, որի խախտումը հանգեցնում է հոգեկան բարդ դրությունների: Անարդար կլինի Մանվելի ընթացքը բնավորության բացասական որակներից ածանցել, ինչպես արվում է որոշ գրականագետների կողմից: Անիին լքելը, մասնագիտության մեջ ձախողվելը դեռևս բավարար չեն հերոսին այդպիսին համարելու համար. «Սիրո ու խաղի արանքում աղարտվում է Մանվելի մարդկային նկարագիրը»¹: Ընդհակառակը, Մանվելն ամենաշատն է ճնշվում կեղծիքից ու անարդարությունից: Նրա վարմունքն ունի իր տրամաբանական բացատրությունը. «բանն այն է, որ կասկածում էի

¹ Համբարձումյան Վ., Արձակագրի նոր գիրքը, Սովետական գրականություն, 1979թ., N9, էջ 105:

իմ ուժերին, չէի հավատում, որ կունենամ այն, ինչն այնպես ակնկալում էի, սարսափում էի միջակությունից, Անիին խաբելուց ու դավաճանելուց ինքս ինձանից գարշանք էի զգում և, վերջապես, հոգնել էի փոստատարին սպասելուց»(426):

Այս առումով Մանվելին տրված «ղարիբ թռչուն» անվանումն ավելի քան խոսում է: Տարագրությունը մեկընդմիջտ վճռել է հերոսի ճակատագիրը: Իզուր չէ, որ հետո նա հաճախ է սկսում մտածել «պատահականությունների ու նախախնամությունների» մասին: Մանվելը դիմում է չպատճառաբանված քայլերի, որոնց հաջորդում է ուշացած զղջումը: Մարդկային էությունը միտվում է կորցրած ամբողջականությունը վերագտնելուն: Արդյունքում, սակայն, արձանագրվում է. «Իմ մեջ չսկսած վերջացել է մի շատ կարևոր բան... Ես դեռ չգտած կորցրել եմ ինձ» (434): Տղայի որոնող հոգին միայն հայրենիքում կարող էր ազատվել «պատից», գտնել սեփական «աստղը»: Բայց, ինչպես Կ. Ջարյանի վեպում Իբերյանն է հայրենիքից հեռու տենչում վերադարձի մասին՝ միաժամանակ չկարողանալով հաստատվել բաղձալի հարկի տակ, այնպես էլ Մանվելն է առանձնանում հայրենագուրկ անհատի ներքին երկվությամբ: Առաջինը միշտ և ամենուր մնում է «անցորդ», երկրորդը՝ «ղարիբ թռչուն»: Սա տարագիր մարդուն բնորոշ հոգեվիճակ է, որ գրական հերոսներին է փոխանցվում հեղինակներից: Ապացույց Ավագյանի հետևյալ խոստովանությունը. «Մի անգամ ինձ ասաց. «Զգիտեն՝ ո՞վ եմ, ի՞նչ եմ, երկնքո՞ւմ եմ, թե՞ երկրի վրա: Օդում առկախ թարտացող ինչ-որ բան եմ: Երեսուն տարուց ավելի է, ինչ ապրում եմ այստեղ, մի այդքան էլ՝ ապրել եմ Իրանում, բայց էլի՝ մարմինս այստեղ է, միտքս՝ այնտեղ: Եվ՝ հակառակը: Այդպես էլ կյանքում իմ տեղը չգտա, մնացի ճողված, որովհետև այնտեղ ծննդավայրս է, այստեղ՝ հայրենիքս»¹:

Մանվելի նպատակը, որ նրա կյանքը վերածել է որոնումների, անհասանելի գտնելն է: Առանձին վերցրած, իրոք, արձակագիրը ցույց է տվել «պարսկական իրականության մութ կողմերը», «զուգադրել տարբեր միջավայրերի կյանքը»², բայց ոչ այսքանը: «Հերոսի անբավարարվածության զգացումը ծնում է հոգու անհանգստություն, իսկ սրանից առաջանում է անընդհատ ինչ-որ բան փնտրելու և գտածով երբեք չբավարարվելու հակվածություն, և հիմնովին անիմաստ է դառնում հայրենիք վերադարձած հերոսի կյանքի հեռանկարը»³: Հենց միայն ճղճիմ իրականության մեջ «չտեղավորվելու» փաստը ժխտում է Մանվելի մասին բացասական կարծիքները:

Նկարիչ լինելով հանդերձ՝ երիտասարդը միայն մի աշխատանք է մտադրացել: Անկարևոր թվացող այս մանրամասնը տանում է հետաքրքիր բացահայտումների: Տվյալ դեպքում անարդար կլիներ խնդիրը սահմանափակել հերոսի մասնագիտական ծախողման փաստով: Գանաչման չհասնելը դեռևս չի նշանակում, թե կյանքը տանուլ է տրված. «Եթե դու արվեստագետ ես ուզում դառնալ և բավարարվում ես քո տան չորս պատերից միայն երկուսին, այն էլ դեմ-դիմաց կախել ընդամենը երկու կտավ, այսինքն՝ «Ռավելի կնոջ դիմանկարը», որը դու չես ստեղծել, և «Կարմիր տանիքով տան էտյուտը», ապա նշանակում է, որ դու կյանքդ տանուլ ես տվել»⁴: Դիտողությունը վիպակի ենթատեքստ չի թափանցում:

¹ Հովհաննես Դ., Արի գնանք «աբջո» խմբնք, www.azg.am/AM/culture/2009102402:

² Տես Թամրազյան Հ., Արվեստի մի գեղեցիկ էջ (առաջաբան), Ավագյան Ա., Վերջին հանգրվան, Երևան, 1982թ., էջ 7:

³ Արզումանյան Լ., Արդար կյանքի ջատագովությամբ, Սովետական գրող, 1983թ., N1, էջ 126:

⁴ Համբարձումյան Վ., Արձակագրի նոր գիրքը, Սովետական գրականություն, 1979թ., N9, էջ 104:

Անհանգիստ որոնումների արդյունքում նրա միակ ստեղծագործական երկունքը ոչ թե հաջողության հասնելու հերթական փորձ է, այլ արվեստի միջոցով երազի մարմնավորում: Դրանից հետո վերջինիս ներսում սկսում է «հասունանալ այն ծուլությունը, որը հատուկ է սպառվելու սահմանագծին մոտեցող մարդկանց»(349):

Ստեղծագործությունն արտացոլում էր արվեստագետի հոգին, իսկ Մանվելի կտավը խոսում է իրականությունը չընդունող անհատի մասին: Ավագյանի հերոսի ձգտումներն ու տառապանքը համամարդկային են, ուստի չեն կարող բացատրվել արվեստի բնագավառում ճանաչման չհասնելու հանգամանքով:

Բանալի բառեր՝ տարագրություն, հոգևոր կապ, հայրենի եզերք, ինքնավերլուծություն, կարոտ, անհասանելի հեռու:

**ВНУТРЕННЕЕ ДВОЙНИЧЕСТВО ГЕРОЯ КАК ПОСРЕДСТВО ЭМИГРАНТСТВА:
РОМАН АБИГА АВАГЯНА “УДАР”,**

Б. Г. КАРИБЯН
Выпускница ГГУ

На основе статьи романа Абига Авагяна “Удар” заложены личностные страдания и поиски эмигранта. Манвел- герой, который не состоялся как в личной, так и в профессиональной жизни. По мнению Авагяна, человек всем своим нутром связан местом, где родился. Разлука с родиной приводит к противоположным душевным чувствам и не дает человеку найти свое место в жизни. Эмигрантство раз и навсегда решило его судьбу: искать, но не находить. В основе этой истории лежат факты из реальной жизни. Автор свои чувства передал через своего героя Манвела. Сам Авагян в свое время прошел по пути своего героя.

**THE INNER DUALISM OF THE HERO AS A RESULT OF ELIMINATION.
“BLOW” NOVELETTE OF ABIG AVAGYAN**

B. G. GHARIBYAN
GSU graduate

In the article the straggling and wandering of an outcast hero are presented based on the noveltte of A.A. «Blow». The hero Manvel is a painter who failed both in the professional and personal life. According to Avagyan the man is connected to his homeland, the seperation from which gives a burn to acontadictory emotional conditions that does not allow the hero to find his place in life. The elimination has decided his destiny tosearch and not to find forever. The story is based on a true facts. The Manvel’s felingscome from the author. Once Avagyanhimself passed the same way of the hero.

ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՄԻՋԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ
(ԸՍՏ «ՄԻՋԻՆ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱՐԱՆԻ»)

Ս. Ա. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

*Բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
ԵՊՀ հայոց լեզվի պատմության ամբիոնի դոցենտ*

Միջին հայերենի բառապաշարում մեծ թիվ են կազմում գրավոր և բանավոր ճանապարհով մուտք գործած անմիջական և միջնորդավորված փոխառությունները արաբերենից: Արաբերեն բառերի զգալի մասը միջին հայերենին է անցել հատկապես այդ լեզվից կատարված բազմաթիվ ու բազմատեսակ թարգմանությունների միջոցով: «Միջնադարյան Հայաստանում առանձնապես սիրված ու առաջադիմական բնագավառ էր բժշկագիտությունը, որով էլ պայմանավորված էր հայերի հետաքրքրությունը դեպի արաբ բժշկությունը: Արաբերենից թարգմանված բազմատեսակ երկերում, ինչպես և ինքնուրույն ուսումնասիրություններում երևան էին գալիս արաբերեն անվանումներ՝ աստղագիտական, քիմիաբանական տերմիններ, բուսանուններ, դեղանուններ, ախտանուններ»¹: Արաբական փոխառությունների մեծ մասը մինչև այսօր էլ կիրառվում է հայերենի տարբեր բարբառներում: Հր. Աճառյանը իր «Հայոց լեզվի պատմության» մեջ հայ-արաբական փոխառությունները բաժանում է 2 շրջանի՝ 7-րդ դարի կեսերից մինչև 10-րդ դարը և 12-րդ դարից մինչև այսօր²: Հայ-արաբական հարաբերությունների առաջին շրջանում արաբերենի ազդեցությունը հայերենի վրա առանձնապես մեծ է. մինչև 11-րդ դարը հայ մատենագրության մեջ քիչ թվով արաբերեն բառեր են հանդիպում: Հր. Աճառյանը Հովհաննես Ե կաթողիկոսի (9-10-րդ դդ.) պատմության մեջ ընդամենը երեք բառ է գտել գործածված՝ *սեղամ ալեք, կուրան և մակուրան կուրամ*³: Սակայն բանավոր խոսքի վրա արաբերենի ազդեցությունը ավելի մեծ է եղել, քանի որ մինչև արաբների՝ Հայաստանը նվաճելը հայերն արդեն երկրի հարավում շփվում էին այնտեղ բնակություն հաստատած արաբական ցեղերի հետ: Այսպիսի սերտ շփումները չէին կարող անհետևանք մնալ խոսակցական հայերենի բառապաշարի համար: Իհարկե, պետք է նկատի ունենալ նաև այն հանգամանքը, որ հայերենի մի շարք բարբառներում պահպանված արաբերեն բառերի մի մասը կարող էր մուտք գործել նաև ավելի ուշ՝ պարսկերենի և թուրքերենի միջնորդությամբ: Այդ է պատճառը, որ միջին հայերենի ուշ շրջանում մի շարք փոխառությունների ճշգրիտ աղբյուրի որոշումը բավական դժվարանում է, քանի որ արաբերենը, պարսկերենը և թուրքերենը հարուստ են միմյանցից կատարած բազմաթիվ փոխառություններով: Հր. Աճառյանը արաբական փոխառությունների ցանկում նշում է 702 բառ և ավելացնում, որ դա դեռ ամբողջական թիվը չէ, քանի որ դեռևս հրատարակված չեն միջնադարյան տաղերը, բժշկարանները, պաշտոնական կամ դիվանական գրությունները, որոնցով հարուստ է միջնադարյան գրականությունը: Ռ. Ղազարյանի և Հ. Ավետիսյանի երկհատորյա «Միջին հայերենի բառարանում» ներկայացված են արաբական 1436 փոխառություններ՝ չհաշված դրանց բազմաթիվ տարբերակներն ու գրչագրական ձևերը: Միջին հայերենով ավանդված մի շարք արաբերեն բառեր իբրև ժողովրդական կամ գրական փոխառություններ գործածական

¹ Ակնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, Ա, Եր., 1972, էջ 199:

² Տե՛ս Հր. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, 2-րդ մաս, Երևան, 1951, էջ 171:

³ Նշվ. աշխ., էջ 173:

են նաև արդի հայերենում: Արաբական փոխառությունները, ընդգրկելով գործառական ընդարձակ ոլորտներ, կազմում են իմաստային բազմաթիվ խմբեր, որոնք հիմնականում հետևյալն են.

● Ֆիզիկական աշխարհ- *ալամ(տիեզերք), խամամ(ամպ), մադարայ(քարանձավ), սամում(քամի), ֆալաք(երկինք):*

● Պետական-վարչական կյանք, ծառայություն, պաշտոն-*ամիրայ(իշխան), ամր(հրաման), խալիֆայ(խալիֆ), հասաս(պահակ), հեճուպ(սենեկապետ), մելիք(տեր), մուխթասիպ(հսկիչ), նալիպ(կուսակալ), ռայիս(կառավարիչ), սուլտան(միապետ), վեզիր(խորհրդական):*

● Բուսական աշխարհ, պտուղներ- *բակլայ(բակլա), գաֆրան(քրքում), ըռահան(ռեհան), լուպիայ(լոբի), հալֆայ(սիրախոտ), հինայ(հինա):*

● Հասարակական հարաբերություններ արտահայտող բառեր-*եսսիր(զերի), իխրար(խոստում), խալասայ(ամբողջ), խալիս(ժողովուրդ), հարիֆ(ընկեր), ճահիլ(ջահել), միլլաթ(ազգ), ֆուլան(այսինչ):*

● Կրոն, նախապաշարմունք- *իման(դավանանք), խայալ(երևակայություն), միհետ(հերետիկոս), նալաթ(ամենք), շեխ(կրոնապետ), տլիսմ(կախարդանք):*

● Առևտուր և գործարք, ունեցվածք, սեփականություն - *բազազ(կերպասավաճառ), դալալ(միջնորդ), դուլլաթ(հարստություն), խարճ(ծախս), հախ(վարձ), կապալ(պայմանագիր), մուլք(գույք), նադու(կանխիկ):*

● Հագուստ և կտորեղեն-*ատլաս(մետաքս), խալաթ(թանկ հագուստ), կազ(կերպաս), կապայ(պարեգոտ), ճէպ(գրպան), մախմուր(թավիշ), քթան(կտավ):*

● Հիվանդություն, բժշկագիտական բառեր-*խուլիճ(խիթ), հոկնայ(հոգնա), դըպ(ջերմ), մալհամ(սպեղանի), պլդամ(լորձ), վարամ(ուռուցք), հապ(հաբ):*

● Բնավորություն, վերաբերմունք, վիճակ, հատկանիշ-*ազապ(ամուրի), այան(բացահայտ), ալիպ(թերություն), զահմաթ(նեղություն), զապուն(տկար):*

● Իրեր, գործիքներ- *թաս(բաժակ), լեհեֆ(ծածկոց), դալամ(զրիչ), միլ(շյուղ), մկրատ(կտրիչ), սալայ(զամբյուղ), սիֆուն(խոզովակ), սուֆրայ(սփռոց):*

● Ձգայական ընկալումներ, գույներ- *խասպար(լուր), խլուխի(մուգ դեղնավուն), դալալ(կեղծ), դրմզի(վառ կարմիր), ճլէ(փայլ):*

● Ռազմական գործ, զենք-*քուսթ(նիզակ), խային(մատնիչ), խանչալ(դաշույն), խսար(պաշարում), ճոշան(զրահ), պուկ(շեփոք), սլեհ(զենք):*

● Մասնագիտություն, զբաղմունք- *հաջամ(սափրիչ), հարամի(ավագակ), հաքիմ(բժիշկ), դասապ(մտավաճառ), պայթար(պայտար), ֆէլ(արարք):*

● Շինություններ- *ամարաթ(շենք), բուրջ(բուրգ), դուքան(խանութ), մնիրայ(մինարեթ):*

● Օրենք-*դալի(վեճ), եմե(գործ), խրեր(վճիռ), դատի(դատավոր), ջալատ(դահիճ):*

● Չթեքվող խոսքի մասեր-*աճապ(արդյոք), հայիֆ(ափսոս), հաշա(բնավ):*

Փոխառությունները, փոխատու լեզվից վերցվելով իրենց ինքնուրույն արժեքով և հնչյունական ձևավորմամբ, փոխառու լեզվում հետագայում կարող են ենթարկվել ածանցման և բառաբարդման: Փոխառյալ բառով և լեզվի սեփական միջոցներով կազմությունները հիմնականում հայ լեզվաբանության մեջ համարվում են սեփական բառակերտումներ: Այսպիսի բաղադրությունները Գ.Ջահուկյանը համարում է հիբրիդային կազմություններ: Նա իրավացիորեն նշում է, որ հիմնականում դրանց առաջին բաղադրիչն է օտարազգի ծագման, և այդ բաղադրություններն անվանում է

կիսափոխառություններ-կիսապատճենումներ¹: Այսպիսի կազմությունների ուսումնասիրությունը կարևորում է նաև Լ. Յովհաննիսյանը, քանի որ ըստ նրա ոչ միայն օտար ձևերի ուսումնասիրությամբ, այլև օտար միավորն ընդգրկող մայրենի ձևերի քննությամբ է ավելի լիարժեք բացահայտվում օտար ազդեցությունների դերը փոխառու լեզվում²: Արաբերենից փոխառյալ բառերի մեջ այսպիսի կազմությունները բավական մեծ թիվ են կազմում: Կան նաև բաղադրություններ, որոնց երկու հիմքերն էլ փոխառյալ են, ինչպես՝ *ամիրսպասալար, վարդմարապալ / վարդ, սպասալար*-պահլ. փոխ., *ամիր, մարապալ*- արաբ. փոխ./, *հաղուղալ*- երկու հիմքերն էլ արաբական փոխառություն են, կամ փոխառյալ է երկրորդ հիմքը, ինչպես՝ *լաւաթապիր*:

Սույն հոդվածում մենք անդրադարձել ենք նաև արաբերենից փոխառյալ հիմքերով միջինհայերենյան այն բաղադրություններին, որոնք ընդգրկված են Ռ. Ղազարյանի և Յ. Ավետիսյանի «Միջին հայերենի բառարանում» (այսուհետ՝ ՄՅԲ): Բառակազմական կաղապարները բաժանել ենք երկու ենթախմբի՝ բառաբարդման և ածանցման կաղապարների:

Բառաբարդման կաղապարներ: Ըստ իրենց կառուցվածքային-բառակազմական հիմնական առանձնահատկությունների՝ բաղադրյալ բառերը բաժանվում են երկու խմբի՝ վերլուծական և համադրական բարդություններ: Որպես վերլուծական բաղադրություններ՝ առանձին քննել ենք հարադրավոր բայերը: Համադրական բարդությունները ներկայացրել ենք երկու խմբով՝ հոդակապով և անհոդակապ բարդություններ: Առանձնացրել ենք նաև յուրաքանչյուրի՝ մեր ընտրանքում հանդիպած ենթակաղապարները կամ տարբերակները, երբ բաղադրիչ արմատները հանդես են գալիս հնչյունափոխված կամ թեքությավորմամբ: Հոդակապով բարդությունների մեջ ներառել ենք նաև մեր ընտրանքում եղած մեկ- երկու շաղկապավոր կազմությունները: Ըստ այդմ՝ հոդակապով բարդությունների հիմնական կաղապարը կլինի *ՏյՏ հաջորդաբար* ներկայացվող ենթակաղապարներով³: Ստորև ներկայացնում ենք ՄՅԲ-ում արաբերենից փոխառյալ հիմքերով հոդակապավոր կաղապարները (կաղապարներում փոխառյալ հիմքերն ընդգծվում են)։

*ՏյՏ-ախմար*անիտ, *ըռամ*ախոս, *քաա*ծն, *խանջար*ածն, *խարաճ*ատու, *խարափ*ածայն, *կապալ*ատու, *հասրաթ*ամահ, *նալ*ակտուր:

*ՏյՏ -քթան*ազգեստ, *մլք*աթուղթ, *մլք*ատեր, *ջխա*աբար:

*ՏեՏ-խապար*բեր, *հաղուղալ*:

Ավելի մեծ թիվ են կազմում անհոդակապ կազմությունները, որոնց մի մասում երկրորդ բաղադրիչն սկսվում է ձայնավորով: Կան նաև այնպիսիք, երբ պարզապես երկու բաղաձայնների հանդիպմամբ կազմվում են անհոդակապ բարդություններ, և սրանց մեջ երբեմն պահպանվում է բառավերջի յ-ն: Ստորև ներկայացնում ենք անհոդակապ բաղադրությունների օրինակները՝

*ՏՏ- ամիրալ*իակ, *ատլաա*երես, *քակլալ*ջուր, *ղալ*րնկեր, *խազինա*տար, *խապար*բեր, *կապալ*ար, *ճոճ*րնտիր, *մասարա*բար, *նուխաա*տեղ, *շաղալ*միս, *պախրէ*միս, *պախրէ*ցաւ, *ջուպա*բար, *սալազ*ուգ, *սլեհ*տար, *սքթալ*ցաւ, վարդ*մարապալ*, *քապալ*թխոտ:

¹ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն, Երևան, 1989, էջ 225:

² Տե՛ս Լ. Յովհաննիսյան, Հայերենի իրանական փոխառությունները, Երևան, 1990, էջ 9:

³ Սրանցում Տ-ը հիմքն է , Տ- ը՝ հնչյունափոխված հիմքը, յ -ն՝ հոդակապը, յ- ն՝ հնչյունափոխված հոդակապը, Տ^f – ը՝ քերականական ձևավորում ունեցող հիմքը, ւ -ն՝ շաղկապը:

SS- ասպրզործ, գաֆրնգոյն, խապրբեր, խզինատար, խումրցաւ, հուքմարար, քքանգործ:

SSԷ խալապարար, հուքմարար, մաշխարար:

Այժմ ներկայացնենք մեր ընտրանքում գործածված բարդությունների բաղադրիչների խոսքիմասային պատկանելության բանաձևերը.

1. Գոյական+գոյական-ամիրախակ, ամիրապետ, ատլասերես, բակլաջուր, գաֆրնգոյն, մասարաքար, մլքաթուղթ, մլքատէր, պախընիս, ջիտաքար, սքքալցաւ, վարդմարապալ, քապարխոտ:

2. Գոյական+բայարմատ(բայահիմք)-ասպրզործ, քասատու, խապարբեր, խարաճատու, խզինատար, կապալատու, կապալար, հասրաքամեռ, ճոնընտիր, սալազուգ:

3. Ածական+գոյական- լաւաքոպիք:

Հարադրավոր բայեր: Որպես բայի վերլուծական ձևեր՝ առանձնանում են հարադրավոր և զուգադրական բայերը: Նշենք, որ զուգադրական բայերի՝ 2 բայերից կազմված վերլուծական բաղադրությունների մեր ընտրանքում չենք հանդիպել: Մինչդեռ ՄՅԲ-ում ավելի մեծ թիվ են կազմում արաբերենից փոխառյալ հարադիր ունեցող հարադրավոր բայերը, որոնք միջին հայերենում ավելի լայն տարածում ունեին՝ պայմանավորված առաջին հերթին դրանց իմաստային առանձնահատկություններով՝ խոսքին կենդանի շունչ, թարմություն տալու, խոսակցական լեզվում առավել տարածված լինելու հանգամանքով: Սրանցում հարադրի դերում հանդես եկող փոխառյալ բառերը օժտված են բառակազմական մեծ արժեքով և կենսունակությամբ: Հարադրավոր բայերի մի մասում հարադիրը բայական բաղադրիչի հետ կապվել է *ի* նախդրի միջոցով, որը դրվել է ածականների, բայարմատների, մակբայների, ինչպես նաև հայցական հոլովով արտահայտված գոյականների վրա: ՄՅԲ-ում խնդրո առարկա հարադրությունները մի դեպքում ներկայացված են ամբողջությամբ՝ որպես գլխաբառ, մյուս դեպքում տրված են բաղադրիչներից մեկի՝ որպես գլխաբառի առանձին կիրառություն, կամ բերվում են հարադրավոր բայերով նախադասություններ՝ առանց նշելու դրանցում գործածված հարադրավոր բայը: Հարադրավոր բայերում արաբերենից փոխառյալ հարադիրներն արտահայտվել են.

ա) Ուղղական-հայցական հոլովով-աճապ մնալ, ամր անել, արգ առնել, բրթըմալ առնել, բուհրան լինել, գահմաք հասրլ լինել, քախսիք առնել, քաշմիք անել, քարկիկ տալ, ժղուլ մնալ, խալաք տալ, խալապալ առնել, խայիլ լինել, խարճ առնել, խաֆ քաշել, խուխալ այնել, հապ առնել, հաճամաք առնել, հաւաս անել, հաքը ընգել, հոկնալ առնել, հօքըմ լինալ, դազալ առնել, դայիլ լինել, դվամ գալ, դապուլ առնել, ճլէ այնել, ճուդապ տալ, մազմատալ այնել, մահրում անել/հանել, մորհամ առնել, մուրատ տալ, մամուս առնուլ, մուզալ և գուքամ լինել, մուտուլ առնել, շադաւաք անել, շամաքալ անել, շաֆ առնել, տլէ այնել, քուֆը տալ:

բ)Նախդրիվ հայցականով՝ *ի+* հայցական՝ *ի ժղուլ* լինել, *ի հասիլ* բերել, *ի յենը* ընկնիլ, *ի դվամ* գալ և այլն:

Ածականով. ածական փոփխառյալ հարադիրների հետ բաղադրություններ են կազմել հիմնականում առնել(այնել), լինիլ(լինալ) բայերը: Շարահյուսական տեսակետից, որպես կանոն, այս հարադրություններում ածական բաղադրիչը ստորոգելիական վերադրի, իսկ բայական բաղադրիչը հանգույցի դեր են կատարել: Այդ բայերն են՝ լատիֆ առնել, խաս առնել, հալալ անել, խումար առնել, մալում այնել, մասխարալ առնել, սախաք առնել:

Ինչպես օրինակներն են ցույց տալիս, ՄՅԲ-ում կիրառված հարադրավոր բայերի զգալի մասը կազմված է *լինել* և *առնել* բայերով (նաև հնչյունափոխված տարբերակով): Վերջինս պատճառական կերպի դրսևորման ձևերից մեկն է, որը հատուկ է միայն հարադրավոր բայերին: Սրան հակառակ՝ *լինիլ* բայը կազմում է չեզոք և կրավորական սեռի բայեր՝ հարադրվելով գոյական և ածական հարադիրների հետ: Գ. Ջահուկյանը գրում է, որ *առնել*, *լինել*, *տալ* բայերով կազմված հարադրությունները մեծ թիվ են կազմել միջին իրանական լեզուներում, և հայերենում նրանց գործածության առատությունը թերևս իրանական ազդեցության արդյունք է¹:

Բարդ և ածանցավոր բառերում շեշտափոխության հետ կապված՝ ձայնավորները ենթարկվում են հետևյալ հնչյունափոխությունների. *է>ի*- *մահմէզ-մահմիզել*, *ի+ա=ե*-*սարի-սարէչեք*, *ի>ը*-*թտպիր-թտպրալ*, *խիսմ-խսմութիւն*, *կոլինջ-կոլնջոտ*, *տահրիկ-տահրկել*, *ֆիքր-ֆիքրել*, *ի>զրո*- *հաքիմ-հաքմութիւն*, *մունետիկ-մունետիկիլ*, *շաթիր-շաթրութիւն*, *քաֆիր-քաֆրիկ*, *ա>զրո*- *խապար-խապրիկ*, *կապալ-կապլել*, *հարամ-հարմել*, *պատալ-պատլիլ*, *ֆալահ-ֆլեհիլ*, *ա>ը*-*զաֆրան-զաֆրնգոյն*, *խումար-խումրնալ*, *կապալ-կապլվոր*, *մասխարայ-մսխրութիւն*, *քաթան-քթանգործ*, *ու>ը*-*ասպուր-ասպրգործ*, *մուլք-մլքաթուղթ*, *ու>զրո*- *ժողւլ-ժղլանք*, *ջիուտ-ջիտաքար*, *ես>ե*-*կլայեակ-կլայեկէ*:

Ածանցման կաղապարներ: Ածանցման կաղապարները ներկայացնում ենք 3 ենթախմբով՝ նախածանցավոր, վերջածանցավոր և բախածանցավոր կաղապարներ:

Նախածանցման կաղապարներ: Նախածանցման պարզագույն կաղապարն է *aS*, որով ստեղծված բոլոր բառերը կազմված են -ան ժխտական նախածանցով՝ *անաջալ*, *անասլ*, *անդովաթ*, *անթաղաիր*, *անխալապայ*, *անխտար*, *անպեհ*: Նախածանցման ժամանակ շեշտի փոփոխություն, հետևաբար նաև շեշտափոխական հնչյունափոխություն չի կատարվում, և սրանցում պահպանվում են մաքուր հիմքերը: Մյուս նախածանցներով կազմված բաղադրություններ չեն հանդիպել:

Վերջածանցման կաղապարներ: Վերջածանցման կաղապարները բերվելու են՝ ըստ համապատասխան ածանցների այբբենական դասավորության: Յուրաքանչյուր ածանցի համար նախ ներկայացնելու ենք *Sa* հիմնալաղապարով կազմված բառերը, ապա *Sa* և *Sʰa* տարբերակներով կազմվածները:

-*ած*-*Sa*- *աղեղնած*, *հիլալած*, *մագրալած*, -*ակ*- *Sa* -*աղեղնակ*, *տապլակ*, -*ական* -*Sa*- *ախմարական*, -*անք*- *Sa*-*ժղլանք*, -*անոց*-*Sa*- *ղասսանոց*, -*ապէս* -*Sa* -*աղեղնապէս*, *նուսխայապէս*, -*արան*- *Sa* -*հաքիմարան*, -*ացի*- *Sa* -*իմամացի*, -*աւոր*- *Sa*- *կապալաւոր*, *մահմէզաւոր*, -*գոյն*- *Sa*- *վիախգոյն*, -*եղէն*- *Sa*- *հալվեղէն*, *պրիսմեղէն*, *Sa*- *քթանեղէն*, *կլայկեղէն*, -*ենի*- *Sa*- *ֆստուխենի*, -*է*- *Sa*- *կլայեկէ*, -*ի*- *Sa* -*գէլթունի*, *հապալաթի*, *յունաթի*, -*Sa*- *հապալաթի*, -*Sʰa*- *տնագէլի*, -*իկ*- *Sa*- *թարկիկ*, *խաքրիկ*, *հարամիկ*, *մկրաաիկ*, *պարդաաիկ*, --*Sa*- *զաֆրմիկ*, *խապրիկ*, -*ին*- *Sa* -*սարահին*, -*կոտ*-*Sa*- *սաւտալկոտ*, -*չէք*- *Sa*- *սամսրչէք*, -*ող*- *Sa* *թտպող*, -*ոտ*- *Sa*- *խուլինճոտ*, *շարաֆոտ*, *սաֆրալոտ*, -*Sa*- *կոլնջոտ*, -*պան*- *Sa*-*մինապան*, -*ութիւն*- *ազապութիւն*, *ղահութիւն*, *լատիֆութիւն*, *սուլտանութիւն*, -*Sa*-*քասապութիւն*, *խսմութիւն*, *մսխրութիւն*, *ճունդկութիւն*, -*ցի*- *Sa*- *մսքցի*, *լէրախցի*, *ուկ*- *Sa*- *ղարիպուկ*, *շառտուկ*, -*ոտ*- *Sa*- *հալֆալոտ*, *հիլիոնուտ*, -*ւոր*- *Sa*- *սիլահւոր*, *ֆելւոր*, -*Sa*-*կապլւոր*: Երկածանց բաղադրություններից հանդիպում է *a(Sa)* կաղապարով -*ան*- եզրային ածանցով *անխաղբելի* բառը, որը երկակի մոտեցման տեղիք է տալիս, քանի որ դրա բառարմատը և՛ նախածանցի, և՛ վերջածանցի հետ առանձին վերցրած ինքնուրույն գործածություն ունի լեզվում: Բարդածանցավոր

¹ Գ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն, նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, էջ 563:

կազմությունները մեր ընտրանքում ներկայանում են հետևյալ կաղապարներով՝ (SS)a-ամիրապետութիւն, ամիրսպասաւարութիւն, ռռամգիրք, կապալառու, (SS')a-ալալնարարութիւն, (SjSa)-կազագործութիւն:

Բայածանցներ: Հայերենում, ինչպես հայտնի է, բայական բառույթը միշտ բաղադրյալ է՝ կազմված առնվազն 2 ձևույթից՝ արմատից և վերջավորությունից, քանի որ բայահիմքին, լինի դա կազմությամբ արմատական, ածանցավոր թե բարդ, միշտ ավելանում է -ել//ալ քերականական ձևույթը: Որպես բայի սկզբնաձև, բառարանային միավոր՝ հայերենում ընդունված է անորոշ դերբայը, որն արդեն բաղադրյալ է՝ կազմված արմատից և վերջավորությունից: Այս համգամանքը նկատի ունենալով՝ սույն հոդվածում բայերը քննում ենք ածանցավոր կազմությունների մեջ: Ըստ բաղադրիչների կապակցելիության եղանակի կամ ըստ կառուցվածքային՝ բառակազմական առանձնահատկությունների՝ ինչպես մյուս խոսքի մասերի դեպքում կունենանք վերլուծական և համադրական կազմություններ: Առաջինին մենք արդեն անդրադարձել ենք: Ինչ վերաբերում է համադրական կազմություններին՝ պետք է նշել, որ հատերնի զարգացման բոլոր փուլերին հատուկ է անվանական խոսքի մասերից՝ հատկապես գոյականից և ածականից բայական մասնիկավորմամբ բայեր կազմելու լեզվական միջոցը: Մեր ընտրանքում արաբերենից փոխառյալ բուն բայական արմատներով կազմություններ են. *աճըզիլ, այպել, բախլիլ, զահմաթիլ, թէտպիրիլ, հիլայել, խարժել, կապլել, դալտել, մահմիզել, ֆըրել* և այլն:

Սոսկածանցներից մեր ընտրանքում հանդիպում է -*ամ*- ածանցը, որն ամենակենսունակ ածանցն է հայերենի պատմական բոլոր փուլերում, և բայեր է կազմել գոյականներից և ածականներից: Միջին հայերենին բնորոշ է -*ամ*- ածանցի և նրա հնչյունափոխված տարբերակի զուգահեռ կիրառությունը մի շարք բայերում(-անալ<-նալ, -անել<-նել), ինչպես՝ *աճամանալ-աճմնալ, դահանալ-դահնալ, խումարանալ-խումրնալ*: Սա ժողովրդախոսակցական լեզվի ազդեցության հետևանք է: *Ամ*- և *-են*- սոսկածանցներով կարող են զուգահեռ ձևեր ունենալ նույն արմատի ածանցագույն բայի հետ՝ *խումրել-խումարանալ, խալալիլ-խալտենալ*: Պատճառական -*եցն*- ածանցով հանդիպել է *ժղեցնել* բայը, ինչպես նաև գրաբարյան -*ուցան*- ածանցով կազմված մեկ բայ՝ *դալտեցուցանել*: Բազմապատկական ածանցով նույնպես մեկ բայ կա՝ *քրֆտել*:

Այսպիսով, մեր կողմից առանձնացված մեկ օտար բաղադրիչով և հայերենի սեփական բառակազմական միջոցներով կազմությունների ուսումնասիրությունը հատկապես կարևոր է հայերենի զարգացման տվյալ շրջանում որևէ օտար լեզվի(տվյալ դեպքում՝ արաբերենի) ազդեցությունն ավելի ճշգրիտ ներկայացնելու համար: Բաղադրություններում արաբերենից փոխառյալ բառերի առանձնացումը խիստ կարևոր է, քանի որ դրանով որոշվում է տվյալ փոխառության գործածության հաճախականությունը և լեզվաբանական արժեքը, որը կարևոր է ընդհանրապես փոխառյալ բառերի արժևորման, գնահատման համար:

Բանալի բառեր՝ *կաղապար, հաղորդակցում, լեզվական կառուցվածք, ածանցում, բառապաշար, բարբառ, գրական լեզու, միջնորդավորված և անմիջական փոխառություն, հիբրիդային կազմություններ:*

СРЕДНЕАРМЯНСКИЕ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ МОДЕЛИ С ЗАИМСТВОВАННЫМИ
ОСНОВАМИ АРАБСКОГО ЯЗЫКА (ПО СЛОВАРИЮ СРЕДНЕАРМЯНСКОГО ЯЗЫКА)

С. А. ГРИГОРЯН

Кандидат филологических наук, доцент

В лексике среднеармянского языка многочисленны прямые и косвенные арабские заимствования, которые вошли в него письменным или устным путем. Заимствования, взятые из языка- источника, своими собственными значениями и фонетическими образованиями, впоследствии могут подвергаться сложению или деривации в заимствующем языке. Такие сложные слова в языке считаются гибридными образованиями. Выделение арабских заимствований в сложных словах очень важно, так как этим определяется частота и языковое значение данного заимствования, которое существенно для оценки заимствованных слов вообще.

**MIDDLE ARMENIAN WORD FORMATION PATTERNS WITH BASES BORROWED FROM ARABIC
(ACCORDING TO MIDDLE ARMENIAN DICTIONARY)**

S. A. GRIGORYAN

Candidate of Philology, Associated Professor

The direct and indirect loan words borrowed from Arabic in both written and oral ways are numerous in the vocabulary of Middle Armenian. The loan words are taken from the borrower language with their own value and phonetic formation, but can later undergo affixation and compounding in the borrower language. This kind of word-compositions are considered to be hybrid formations in the language. The separation of loan words from Arabic within word compositions is very important, because it decides the frequency and value of the usage of the given loan word which is in general very essential for the estimation of the value of borrowings.

ՊԱՏՄՈՂԱԿԱՆ ԵՎ ՀՐԱՄԱՅԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ ԵՎ ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Ս. Հ. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

ՀՊՄՀ գերմանական լեզուների ամբիոնի դասախոս

Լեզուն մտածողության և մտքերի արտահայտության միջոց է և դրսևորվում է խոսքի միջոցով, իսկ խոսքը հարուստ է զանազան նրբերանգներով: Խոսքի միջոցով արտահայտվում է խոսողի վերաբերմունքը հաղորդվող նյութի վերաբերյալ, ինչպես նաև նրա հոգեվիճակը տվյալ պահին, խոսքի ազդեցության նպատակը և այդ նպատակին հասնելու արտասանական հնարը: Ամեն մի դատողություն, հարցում, հրաման, զայրույթ, իղձ, հորդոր և այլն կատարվում են ձայնի, տոնայնության ելևեղների, առոգանության միջոցով, այսինքն՝ նախադասությունները տարբերակվում են հնչերանգային առանձնահատկություններով: Սակայն նախադասությունների հնչերանգային դասակարգումը կատարելիս բացի արտասանական առանձնահատկություններից՝ հաշվի են առնվում նաև նախադասության կառուցվածքային մի շարք հատկանիշներ: Եական դեր ունի նախադասության ստորոգյալի արտահայտությունը, մասնավորապես՝ պարզ ստորոգյալի եղանակը: Բայի եղանակաժամանակային քերականական կարգերից բացի՝ նախադասության հնչերանգային տիպերի ձևավորմանը մասնակցում են նաև բառային զանազան միջոցներ՝ վերաբերականներ, ձայնարկություններ, հարցահարաբերական դերանուններ: Տարբեր քերականներ տարբեր ձևով են դասակարգել նախադասություններն ըստ հնչերանգի: Ըստ էության՝ քերականների մեծ մասը հակված է նախադասության չորս երանգների ընդունմանը՝ պատմողական հարցական, հրամայական, բացականչական: Այս դասակարգման դեպքում ըղձականը համարվում է բացականչականի տեսակ, իսկ խառը նախադասությունները քննության չեն առնվում, քանի որ նրանք կազմված են հնչերանգային տարբեր տիպեր ունեցող բաղադրիչներից, որոնցից յուրաքանչյուրն ուսումնասիրվում է առանձին:

Պատմողական նախադասություններով դատողություններ են արվում, դրանցով հաստատվում կամ ժխտվում է որևէ փաստ, իրադարձություն, եղելություն, երևույթ: Այն հիմնականում ինֆորմացիա հաղորդող նախադասություն է: Գործառական առումով ամենատարածվածն է, եղանակային արտահայտությամբ՝ ամենահարուստը. սրա ստորոգյալը չի արտահայտվում միայն բայի հրամայական եղանակով: Այս նախադասություններն արտահայտվում են չեզոք հնչերանգով, առանց լարվածության, առանց ձայնի շեշտակի տատանումների: Պատմողական նախադասություններն ամենամեծ թվով են գործածվում, քանի որ խոսելիս ավելի շատ կարիք է լինում հաղորդելու, պատմելու, քան հարցնելու, կարգադրելու կամ բացականչելու: Այսպիսով, պատմողական է այն նախադասությունը, որով հաստատվում կամ ժխտվում է այս կամ այն իրողությունը, հատկանիշը վերագրվում է առարկային: Գիտական մեմագրություններում և ուսումնասիրություններում պատմողական նախադասությունները գրեթե միշտ առաջինն են քննվում, և կարծես ականա նրանց տրվում է ինչ-որ ելակետային կարգավիճակ: Սակայն դրանք ելակետային չեն կարող լինել, քանի որ իրենք էլ ունեն իրենց բնորոշ պատմողական հնչերանգը: Հետևաբար հնչերանգային տեսակների համակարգում զրոյական ձև չկա: Պատմողական նախադասության կազմությանը մասնակցում են բայի սահմանական, հարկադրական, ենթադրական, մասամբ նաև

ըղծական եղանակների բայաձևերը¹: Այսպիսով, պատմողական նախադասության պարզ ստորոգյալը կարող է արտահայտվել .

ա) սահմանական եղանակի բայաձևերով.

1. Անկատար ներկա և անկատար անցյալ ժամանակաձևերով. Ու ես *հավատում եմ* մեր հորինած ստին, // Թե չենք կորցնի իրար (ՊՍ, 272): Նրանք *ծնվում են*, որ ապացուցեն, // Թե այնտեղ է լոկ սխրանքն *սկսվում*, // Ուր *վերջանում է* ամեն մի հնար (ՊՍ, 322): Մեղքը հայինն էր, որ հոժարական // *Չէր գնում* ապրի շեկ անապատում // *Չէր քում* բնիկ հայրական տունը... (ՊՍ, 180):
2. Անցյալ կատարյալ ժամանակով. Երկար *նստեցին*, ուշ-ուշ *վեր կացան* // Դրսից ժպտալով՝ ներսից *քարկացան* (ՊՍ, 2, 75):
3. Ապակատար ներկա և անցյալ ժամանակաձևերով. Տիեզերքն *է նվաճելու* մարմնիս տան տեղ՝ իմ հոգին (ՀՇ, 132): Համոզված էի, որ *գալու էիր*, բայց սխալվեցի (մամուլ):
4. Վաղակատար ներկա և անցյալ ժամանակաձևերով՝ *Մոռացել եմ* ես, *մոռացել է* քեզ // Օրերի միգում կուրացած հոգիս (ԵԶ, 36): Չունեինք արդեն պետ ու պետություն, // Հայրենյաց գահը փլվածք *էր տվել* (ՊՍ, 2, 320):

բ) Ենթադրական եղանակի անցյալի ապառնի և ապառնի ժամանակաձևերով՝ Տարիներ, տարիներ *կսահեն*, // *Կմեռնեն* երազները բոլոր (ՎՏ, 97): Իմ գրիչը շամփուր *կանեմ՝ կշամփուրեմ* իմ սիրտը, // Թե ողջ կյանքում մի սուտ խոսի, ես *կվառեմ* իմ սիրտը (ՀՇ, 146): Ու ներմուծելով էժանության միտք՝ // *Կարտահանեի* տեղը մտքերի ճոխ էժանություն, // *Կարտահանեի* և չարդարացվող նոր դաժանություն (ՊՍ, 275): Ես *կուզենայի* // Սեփական անձիս ի գործածություն // Պղտորված ջրում ուռկան զցելու // Քիչ փորձվածություն (ՊՍ, 275):

գ) Հարկադրական եղանակի ապառնի և անցյալի ապառնի ժամանակաձևերով՝ Քեզ, ինչպես որ կաս, *պիտի ընդունեմ*, // Էլ քեզ լքելու իրավունք չունեմ (ՊՍ, 440): Կար եռամասնյա մի մեծ նպատակ, որ *պիտի* սրանք դեռ *կատարեին* (ՊՍ, 281): Կար երկաթուղի, // Որ *պիտի անցներ* Բեռլինից-Բաղդադ (ՊՍ, 180):

դ) Ըղծական եղանակի ապառնի և անցյալի ապառնի ժամանակաձևերով՝ Բայց թե բան է՝ քնած *մնա*, ոհ, թե խիղճը *չգարթնի* // Ոհ, թե խիղճը *խելքի չգա*, բայց, չէ, կգա... (ՀՇ, 174): Կուզեի դժբախտությունը երջանկության նման ափեր *ունենար*, որպեսզի պարզ *տեսնեիր*, թե որտեղ է նրա հորիզոնը (ՀՇ, 20):

Թեև վերը բերված նախադասությունները պատմողական են, սակայն նրբերանգային ազդեցություններ են ունենում տարբեր եղանակների բայաձևերով արտահայտված ստորոգյալները, քանի որ բայի եղանակը ցույց է տալիս խոսողի վերաբերմունքը եղելության նկատմամբ: Պատմողական նախադասության ստորոգյալը կարող է լինել նաև բաղադրյալ. Թե ես *Արա Գեղեցիկն եմ*՝ դու *Նվարդը չես*, // Որ թողնում ես ինձ փշերում՝ դու իմ *վարդը չես* (ՀՇ, 154): Այս նոր կյանքը ճոխ *մատանի*, Մասիսն անգին *քարն է* նրա (ՀՇ, 133): Ստորոգյալի հանգույցը երբեմն արտահայտվում է վերացական բայերով՝ *լինել*, *հանդիսանալ*, *համարվել*, *դառնալ*, *կոչվել* և այլն. *Անուշ է քվում* ձեզ կանչող հեռուն, // Բայց դուք կկորչեք ծովերում օտար (ՀՇ, 160): Դու *դառնել ես ջրադացքար*, // Ես *պատի քար* մի շարքային (ՀՇ, 115):

¹ Տե՛ս Ս. Աբրահամյան, ժամանակակից հայերենի քերականություն, Եր., 1969, էջ 356-378, Ս. Աբրահամյան, Ն. Պառնասյան, Հ. Օհանյան, Խ. Բաղիկյան, ժամանակակից հայոց լեզու, հ.3, Եր., 1976, էջ 504-508:

Պատմողական բնույթի կարող են լինել միակազմ (անդեմ և անենթակա) նախադասությունները. Երևան: Աստաֆյան փողոց (ԵՉ, 23): ճտերը աշնանն են հաշվում (Ժող.): Պատմողական նախադասությունները կարող են լինել պարզ, բարդ, երկկազմ, միակազմ, բնույթով կարող են լինել նաև հաստատական և ժխտական¹: Պատմողական նախադասության մեջ էական դեր ունի հնչերանգը: Նախադասության տրամաբանական շեշտը սովորաբար դրվում է ստորոգյալի վրա, բայց սա բացարձակ կանոն չէ: Դա հատկապես երևում է շրջուն շարադասության դեպքում: Այս առումով սովորաբար պատմողական նախադասությանը հատուկ չէ շրջունությունը, քանի որ այն ոճավորման համար է, ոչ թե բուն հնչերանգային առանձնահատկություն է: Ամենաբարձր հնչեղությունն ունենում է այն անդամը, որն իր վրա է կրում տրամաբանական շեշտը: Եթե որևէ անդամ հատուկ չի շեշտվում, ապա տրամաբանական շեշտը կրում է ստորոգյալը: Պատմողական նախադասության իմաստը կարող է լինել նաև երկբայական, ենթադրական և այլն. Վկա~ են դարերն՝ անցնող հերթով, //Որ ճշմարտությունն այս աշխարհում //Կարող է ուշ գալ կամ գալ հետո, //Բայց որ նա չգա, չի պատահում (ԳԷ, 1, 165): Այսպիսով՝ պատմողական նախադասությունները հիմնականում չեզոք հնչերանգով են արտահայտվում, սակայն, ինչպես նշվեց, այնքան էլ ճիշտ չէ հնչերանգային տեսակները դասակարգելիս ելակետային ձև ընդունել «պատմողական նախադասություն» տերմինը, քանի որ պատմողականն էլ իր հնչերանգն ունի:

Հրամայական նախադասությունն արտահայտում է խոսողի ցանկությունն ու կամքը, որոնցով նա իր հետ հաղորդակցվող անձին կամ անձերին հորդորում, հրահրում է այս կամ այն գործողությունը կատարելու կամ դրան մասնակցելու: Հրամայական նախադասությունը կոչվում է նաև հորդորական նախադասություն, թեև սա գործառնությամբ ոչ լիովին է նույնանում բուն հրամայականի հետ: Հրամայական կարող է լինել ինչպես երկկազմ, այնպես էլ միակազմ նախադասություն: Երկկազմ և դիմավոր միակազմ նախադասություններում հրամայական հնչերանգը կապված է բայական, հատկապես հրամայական եղանակով արտահայտված ստորոգյալի հետ, թեև մասնակիորեն նման գործառնությամբ հանդես են գալիս նաև ենթադրական, ըղձական և նույնիսկ սահմանական եղանակի բայերը: Այսպիսով, հրամայական նախադասությունն արտահայտում է .

1. Հրաման, հարկադրանք, հանդիմանություն՝ *Վախեցե՛ք* կյանքում սովազարներից առավել, քան թե խելագարներից (ՊՍ, 260): Դու *մի՛ շփոթվիր* խոսափողի մեջ, //Իմ շփոթմունքն էլ մեզ բավական է (ՊՍ, 210):Ոչ *ա՛րբ*, ոչ ինձ *առքեցրու՛*, թե մարդ ես, // Սրտիս թասը *հույսո՛վ լցրու*, թե մարդ ես (ՀՇ, 138):
2. Խորհուրդ, առաջադրանք, պատգամ՝ *Լսի՛ր*, որդի՛ս, պատգամ որպես// Սիրող քո մոր խոսքը սրտանց (ՍԿ, 9): *Քնի՛ր, քնի՛ր, հանգստացի՛ր*, բռյա՛նտ ջան (ԺԱ, 97):
3. Հորդոր, խնդրանք՝ Փիլոյանին *հանգի՛ստ թողե՛ք*, ի սեր աստծո(ԺԱ, 92): Կնյա՛զ ջան, սիրու՛ն ջան, *վե՛ր կաց, տե՛ս՝* ով է եկել(ԺԱ, 98): *Մի՛ լինիր* այսօր դու ինձնից դժգոհ // *Մի՛ հիշիր* կրկին մեղքեր հին ու նոր (ԼԲ, 133): Դու *լեցրու՛* ինձ, դու *լեցրու՛*, // *Ա՛ն* ձեռքերիդ մեջ դու տիրաբար, //Գլուխս ուժով *խոնարհեցրու՛* // Եվ աչքերիս մեջ *նայի՛ր* անբառ (ՍԿ):

¹ Տե՛ս Ս. Գյուլբուրդյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., 1988, էջ 68-69:

4. Կոչ, հրավեր. *Արի՛, արի՛, արի՛*, // Թեկուզ վերջին անգամ (ՍԿ, 176): Երբ կհոգնես, կգազագես աշխարհից, // *Դարձի՛ր* ինձ մոտ, *վերադարձի՛ր* դու նորից (ՎՏ, 28):

Հրամայական նախադասությունները ձևավորվում են հրամայական հնչերանգով, տոնի բարձրացմամբ: Հրաման արտահայտող բառը կրում է նախադասության տրամաբանական շեշտը: Հարադրավոր բայերի շեշտն ընկնում է անվանական բաղադրիչի վրա՝ Դա ոչ մի նշանակություն չունի, ասում են՝ *ցա՛ծ դիր*, ուրեմն *ցա՛ծ դիր* (ԺԱ, 92): Օդանցքը փակի՛ր, լուսամուտները *բա՛ց արա* (ԺԱ, 94): Հրամայական նախադասության ստորոգյալն արտահայտվում է.

ա) Բայի հրամայական եղանակով՝ *Հեռացե՛ք, պատժե՛ք*, միայն ինձ *հանգիստ թողե՛ք* (ԳՏԳ, 108): Դե, *քիթդ սրբի՛, ծակուռդ մտի՛*, քեզնից քարվան կտրող դուրս չի գա (ԴԴ, 190):

բ) Բայի սահմանական եղանակի անկատար ներկա ժամանակաձևով՝ Արագ *զնու՛մ ես* տուն, *վերցնում ես* իրերդ և վերադառնում:

գ) Ըղծական եղանակի ապառնի ժամանակի առաջին դեմքի հոգնակի, երկրորդ դեմքի եզակի և հոգնակի թվերով՝ *Գնա՛նք տեսնենք* այդ նոր սարքը: Խնդրում եմ *հարգե՛ք* ձեր ծնողներին: Ըղծականի հատկապես ժխտական ձևերն են ունենում այդպիսի կիրառություն: Եժան *չանցնես* ճամփադ կանաչ: Այդ հայացքով էլ *չնայես* դու ուրիշի (ԱՓ, 27):

Իհարկե, այս նախադասություններում առաջին հերթին հորդոր, ըղծանք կա, քան հրաման:

դ) Ենթադրական եղանակի ապառնի ժամանակի երկրորդ դեմքով. Անմիջապես *կգնաս* և այդ իրերը *կքերես*:

ե) Հարկադրական եղանակի ապառնի ժամանակի երկրորդ դեմքով՝ Անմիջապես *պիտի գնաս* տնօրենի մոտ:

զ) Անորոշ դերբայով անդեմ նախադասություններով՝ *Պահպանե՛լ լռություն: Չծխե՛լ*:

Եթե հրամայական նախադասության ստորոգյալը արտահայտված է հրամայական եղանակի արգելականով կամ այլ եղանակների ժխտական խոնարհումով, ապա շեշտը դրվում է արգելական մասնիկի կամ ժխտական բայի վրա: Շեշտադրության այս դեպքերը վերաբերում են հրամայական նախադասության սովորական շարադասությանը¹. *Մի՛ մռայլվիր*, իմ սիրելի, // Թե հոգնել ես, էլ *մի՛ մնա* (ՍԿ, 173): *Մի՛* մասնիկը երբեմն եղանակավորող բառ է և ոչ արգելական, և այդ դեպքում այն շեշտ չի ունենում, ինչպես՝ Դե արի ու *մի բարկացիր*: Հրամայական եղանակի մի շարք բայեր (արի՛, թո՛ղ, տե՛ս, բե՛ր, ասա՛) հաճախ հանդես են գալիս եղանակավորող բառի իմաստով՝ տվյալ կապակցության մեջ կորցնելով հրամայական եղանակի իմաստը². Դե *ե~կ*, վարդապե՛տ, մի՛ խելագարվիր, // Դե *ե~կ*, Վարդապե՛տ, մի՛ ժպտա բարի (ՊՍ, 223):

Հրամայական նախադասությունը մեծ մասամբ կիրառվում է առանց ենթակայի, իսկ եթե ենթակա կա, ապա հիմնականում նախադաս է՝ Դու *փնտրի՛ր* ինձ երազներում քո լուսե: Եթե դերանուն-ենթական հետադաս է, ապա հրամայականի կտրուկությունը մեղմանում է, և հրամանը փոխվում է մեղմ աղաչանքի.. *Հայտնվի՛ր* դու ինձ խաղաղ, անթախիծ, *ամռնի՛ր* սիրտս քո անհուն սիրով (ՎՏ, 287):

¹ Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 366-372:

² Տե՛ս Ս. Գյուլբուրդյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., 1988, էջ 75-78:

Այսպիսով, հրամայական նախադասություններն ունեն կամային բնույթ, ծառայում են խոսողի կամքի արտահայտմանը և արտասանվում են հրամայական հնչերանգով: Եթե ստորոգյալն արտահայտված է հրամայական եղանակի բայերով, ապա հնչերանգն ավելի կտրուկ է: Համեմատաբար ավելի կտրուկ հրաման են արտահայտում նաև հրամայական հնչերանգով անդեմ նախադասությունները: Իսկ մյուս դեպքերում շեշտվածությունը ավելի մեղմ է, հնչերանգը՝ ցածրացող, ավելի շատ խնդրանք է, հորդոր, քան հրաման: Այդ է պատճառը, որ այդ նախադասությունները կոչվում են կա՛մ հրամայական, կա՛մ հորդորական:

Բանալի բառեր՝ հնչերանգ, շրջունություն, արգելական մասնիկ, պատմողական, նրբերանգային, հրամայական, բայածև, հորդոր, տրամաբանական շեշտ, հնչերանգ:

Համառոտագրություններ

ԱՓ- Ալբերտ Փարսադանյան, Ես սիրում եմ քեզ, Երևան, 2003:

ԳԷ- Գևորգ Էմին, Երկերի ժողովածու, հ. 1, Երևան, 1985:

ԴԴ- Դերենիկ Դեմիրճյան, ԵԴրկեր, հ. 10, Երևան, 1985:

ԵԶ-Եղիշե Զարենց, Երկեր, Երևան, 1983:

ԺԱ-Ժիրայր Անանյան, «Տաքսի-տաքսի, Երևան, 1987:

ԼԲ-Լևոն Բլբուլյան, «Գիրք սիրո», Երևան, 2004:

ՊՍ-Պարույր Սևակ, Երկեր, Երևան, 1982:

ՍԿ-Սիլվա Կապուտիկյան, «Իմ էջը», Երևան, 1968:

ՎՏ-Վահան Տերյան, Բանաստեղծություններ, Երևան, 1985:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1.Աբեղյան Մ., Երկեր, Զ հատոր, Եր., 1974:

2. Աբեղյան Մ., Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, 1965:

3. Աբրահամյան Ս., Ժամանակակից հայերենի քերականություն, Եր., 1975:

4.Աբրահամյան Ս., Առաքելյան Վ., Քոսյան Վ., Հայոց լեզու, հատոր Բ, Եր., 1975:

5.Աբրահամյան Ս., Պառնասյան Ն., Օհանյան Հ., Բաղիկյան Խ., Ժամանակակից հայոց լեզու, հ. 3, Շարահյուսություն, Եր., 1976:

6.Առաքելյան Վ., Հայերենի շարահյուսություն, Եր., 1958:

7.Ասատրյան Ս., Ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., 1987:

8.Գարեգինյան Գ., Ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., 1991:

9. Գյուլբուդաղյան Ս., Ժամանակակից հայոց լեզու, Եր., 1988:

10.Եզեկյան Լ., Հայոց լեզու, Եր., 2007:

11.Եզեկյան Լ., Ոճագիտություն, Եր., 2003:

12.Իշխանյան Ռ., Արդի հայերենի շարահյուսություն. պարզ նախադասություն, Եր., 1986:

13.Պապոյան Ա., Բաղիկյան Խ., Ժամանակակից հայոց լեզվի շարահյուսություն, Եր., 2003:

14.Պապոյան Ա., Կախյալ շարահարությամբ բարդ նախադասությունները արդի հայերենում, Եր., 1968:

15. Պողոսյան Պ., Խոսքի մշակույթի և ոճագիտության հիմունքներ, հատոր 1,2, Երևան, 1990, 1991:

16.Զահուկյան Գ., Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Եր., 1974:

СТРУКТУРНЫЕ И СМЫСЛОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПОВЕСТВОВАТЕЛЬНЫХ И ПОБУДИТЕЛЬНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В АРМЯНСКОМ ЯЗЫКЕ

С. Г. КАРАПЕТЯН

Преподаватель кафедры немецких языков АГПУ

В статье рассматриваются структурные и смысловые особенности повествовательных и повелительных предложений в армянском языке. Повествовательные предложения выражают рассуждения. Такой тип предложений утверждает или опровергает какой-то факт действительности, происшествие, событие или явление. Повествовательные предложения отличаются нейтральной интонацией, произносятся без напряженности, резких колебаний голоса. Повелительные предложения выражают желание и волю говорящего, с помощью чего он наставляет, провоцирует собеседника исполнить то или иное действие. Они произносятся с резким колебанием голоса, императивной интонацией. Повелительные предложения выражают приказ, принуждение, упрек или совет, поручение, наставление, просьбу.

THE STRUCTURAL AND SEMANTIC PECULIARITIES OF NARRATIVE AND IMPERATIVE SENTENCES IN MODERN ARMENIAN

S. H. KARAPETYAN

ASPU lecturer of the chair of German Language Teaching

The article refers to the structural and semantic peculiarities of Modern Armenian narrative and imperative sentences. With the help of narrative sentences people make judgments, they either confirm or deny a certain fact, event or phenomenon. These sentences have a neutral intonation, they are uttered without tension and abrupt fluctuations of voice. Imperative sentences express a speaker's wish and will, with which he persuades or provokes the listener to do a certain action or participate in it. Imperative sentences express command, compulsion, reproach, advice, assignment, precept, persuasion and request.

**XX ԴԱՐԱՍԿՁԲԻ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՑՈԼՈՒՄԸ ՊԱՐՈՒՅՐ
ՍԵՎԱԿԻ «ԱՆԼՈՒԵԼԻ ԶԱՆԳԱԿԱՏՈՒՆ» ԵՎ «ԵՌԱԶԱՅՆ ՊԱՏԱՐԱԳ»
ՊՈՆՄՆԵՐՈՒՄ**

Զ. Մ. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

ԳՊՀ Հայոց լեզու և գրականություն բաժնի 4-րդ կուրսի ուսանողուհի

Ն. Կ. ՂԱԶԱՐՅԱՆ

Գիտական ղեկավար՝ քանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Աշխարհիս երեսին հազիվ թե գտնվի մեկը, ով լսած չլինի 20-րդ դարասկզբի ողբերգության՝ հայոց ողբերգության մասին: Եթե բոլորով գոնե մեկ անգամ այդ մասին լսել են, ապա յուրաքանչյուր հայ մարդ պարտավոր է գիտակցել այն, ինչ իր հետ կատարվել է, և պահանջել այն, ինչն իրենից խլել են:

Այս ողբերգությունն իր արտահայտությունն ու արձագանքն է գտել թե՛ հայ և թե՛ համաշխարհային իրականության մեջ: 20-րդ դարասկզբի ողբերգությունն արտահայտվել է ոչ միայն հայ, այլ նաև համաշխարհային գրականության մեջ: Հայ գրականության մեջ այն արտահայտված է իր ողջ խորությամբ ու ծավալով, ներկայացված է ամբողջբովանդակությամբ, այն ցավով, որն ապրել ենք, այն մաքառումով, որով անցել ենք և պահանջով, որը ներկայացրել ենք: Ժամանակակիցների գործերում դա ավելի ցայտուն է արտահայտված, բայց իրենց նվիրումով չեն զիջում նաև հաջորդները:

Հայենիքի ողբերգությունը ներկայացրել են շատ գրողներ, բայց Պարույր Սևակին հայրենիքի գեղարվեստական կերպարն ստեղծելու ցանկությունն ուղեկցել է դեռևս գրական առաջին քայլերից: Այդ հոգու լիարժեք արտահայտությունը դարձավ «Անլռելի զանգակատուն» պոեմը (1959թ.): Դրանից հետո տպագրեց «Հարկ հոգեկան» շարքը, «ԵՎ այր մի Մաշտոց անուն», «Եռաձայն պատարագ» պոեմները (1966թ.):

Սևակն այն կարծիքին էր, որ «հայրենասիրությունը հայ գրողի մոտ հանդես է գալիս ոչ որպես սոսկական մի զգացում, այլ որպես աշխարհայացք, որպես գաղափարախոսություն»: Այսաշխարհայացքն ու գաղափարախոսությունը 5-րդ դարից սկսած ընկած է հայ գրականության հիմքում և դարձել է հայ ժողովրդի բախտի անխախտ հայելին:

Պատմության խորհուրդը լայնությամբ ու խորքով քննելու անհրաժեշտությունը Սևակն իրականացրեց «Անլռելի զանգակատուն» պոեմում: «Անլռելի զանգակատունն» ընդգրկումով համապատկերային պոեմ է, որը կարող է նաև չափածո վեպ կոչվել, ծավալը՝ շուրջ 7000 տող: Կոմիտասի մասին գրվելիք երկը Սևակը նախապես ծրագրել է վեպ կամ վիպակ, ողբերգություն կամ դրամա:

Պոեմը վիպականի ու քնարականի միասնությունն է, որի մեջ տեղ ունեն զգացմունքային բռնկումներ, պատմական դեպքեր, կենսագրական փաստեր և այդ ամենը կապող շղթայական հանգույցներ: Տեսակով պոեմը պատմակենսագրական է, բայց այն կենսագրություն չէ, այլ հայության շուրջ հարյուրամյա պատմության գեղարվեստական տարեգրությունը: Այն ունեցավ վիթխարի ճանաչողական նշանակություն՝ նոր սերնդի ազգային ինքնագիտակցությունը, արժանապատվությունն ու հայրենասիրական ոգին արթնացնելու իմաստով:

20-րդ դարի ողբերգության արտացոլումն այս պոեմում թաքնված է անհատի կյանքի պատմության մեջ. մեկով ներկայացված է ողջը, մեկի ողբերգությամբ պատմվում

է ազգի ողբերգութիւնը: Պոեմը բաղկացած է վեց՝ ցայգալուսի, արևագալի, միջօրեի, ծավալվող, եղեռնի, ահագնացող համազանգերից, որոնց ներառումների հնգ տասնյակի հասնող դողանջներ՝ ամբողջությամբ ներկայացնում են կատարվածը: Թե՛ համազանգերի, թե՛ դողանջների վերնագրերն ընտրված են ամենայն ճշգրտությամբ. վերնագրերն հուշում են իրենց ներառման ու ողբերգության մասին:

Ողբերգական պատկերները ներկայացված են վերջում, որտեղ պատկերված է Կոմիտասի կյանքը Պոլսում, Եղեռնի պատմությունը և խելագարության դեպքը: Ներկայացնելով Կոմիտասի գեղարվեստական կերպարը՝ Սևակը վերջին մասում ամփոփում է նախորդ պատմությունը, որտեղ ներկայացնում է արվեստագետ-հայեմասերի կերպարը: Երկու ճակատագիր, երկու պատմություն՝ իրարից անբաժան ու միահյուսված: Հեղինակն ընդարձակում է թեմայի ծավալն ու բովանդակությունը:

Եղեռնի առանձին դրվագների նկարագրությունները, որոնց հետ միահյուսված են Կոմիտասի կյանքի ցնցող պահերի պատկերները, ամեն անգամ եզրափակվում են պոետական դարձվաքներով. «-Դե ե՛բկ Վարդապետ, մի՛ խելագարվիր...», «Դե եկ Վարդապետ, ու մի ցնորվիր» և այլն: «Անլռելի զանգակատուն» պոեմի գաղափարական խնդիրը հայոց մեծ մարդու ողբերգական ճակատագրի պոետական մարմնավորումն է: «Անլռելի զանգակատունը» ողբերգության արտացոլում լինելով՝ ներկայացնում է մռայլ պատմություն, չնայած պոեմի կսկիծ արտահայտող բովանդակությամբ՝ զերծ է վիատության ընդգրկումից: Բովանդակությունը ներկայացված է այնպես, որ մռայլությունից հետո ամեն ինչ լուսավոր է: Մռայլ անցյալին հաջորդում է լուսավոր ներկան, վատից միայն հուշեր են մնում, և արթնանում է մաքառող ոգին:

Հեղինակն ինքն է ամբողջը պատմում, մի իրավիճակից անցնում մյուսին: Կոմիտասի կյանքի պատմությունը և ժողովրդի ճակատագիրը գործողության մեջ չեն. դրանց մասին հեղինակը պատմում է, տեղեկություններ է հաղորդում: Այն հուզիչ ու ցնցող պատմություն է, պատմություն, որտեղ ներկայացված է ողբերգություն, որը խլել է կյանքեր, կործանել ճակատագրեր, աղտոտել հայացքներ ու բոլորի սրտերը պայքարով, որով իսկ հյուսված է պատմությունը; Սևակի հայրենասիրական տրամադրությունների վերջին արտահայտությունը «Եռաձայն պատարագ» պոեմն է, որը մենախոսության ձևով ընդհանրացնում է Մաշտոցին ու Կոմիտասին հայոց լեզվին ու հայ ժողովրդին նվիրված նախորդ բոլոր երկերում արժարժված հիմնահարցերը:

Այն ամենն ինչ նախորդ երկում պատմական նյութ է, այստեղ դառնում է ընդհանրական խոհ: Հեղինակը նախ փորձում է բանաձևել իր ժողովրդի պատմական ուղին՝ «Ողբամ մեռելոց, բեկանե մշանթեր, կոչեն ապրողաց» և ապա՝ այդ ուղին դիտել համաշխարհային պատմության խաչուղիների մեջ:

Պոեմն ավարտվում է զանգի պատկերով. կարծես շարունակվում է, «Անլռելի զանգակատան» մտահղացումը: Բայց եթե այնտեղ զանգակատունը մշտահունչ էր, ապա այստեղ զանգակատան զանգերը կործնված են գետնին և հավերժական լուռ են: Այդ զանգերը մեծ ու փոքր Արարատներն են: Բանաստեղծը դառնում է վիթխարի զանգերի զանգահարը՝ բառերի վերածելով նրանց լուռ դողանջը, որը գալիս է դարերի խորքից: Ամեն ինչ սկսվում է և ավարտվում հափշտակված պատմաճանաչական հայրենիքի և բյուրավոր նահատակների հիշատակի ոգեկոչումով: Այն արժարժում է այն նաև հայրենիքի ու ժողովրդի միավորման տեսակետը. «դու այսուհետև ժողովվես պիտի նախ՝ ինքդ քո մեջ և ապա քո շուրջ»:

Միթե վերոհիշյալ ողբերգությունը կարող էր ավելի վառ արտահայտություն ստանալ, քան այս պոեմում ներառված ենթավերնագրերն ու դրանք ընդգրկած

պատմությունը: Կարևորն այն է, որ ցավից ու տառապանքից հետո չի տիրում հուսահատությունը, ոչ ոք չի ընկճվում. հեղինակն էլ հորդորում է ապրել, շարունակել պայքարը մինչև վերջ:

Նախ զանգերն անդադար ողջունում են: Շիրմաքարերը լեռնաքարերից շատ են, շատ են և անթաղները. ամեն տեղ ամեն ինչ սպանված է, ոչ թե մահացած: Հեղինակը ողբում է մեռյալների համար, ապա շանթեր բեկանում իր գլխին, հոգուն, լեզվին և ասում, որ այստեղ բարբարոսության տոնավաճառ է. սառել է ողջ ազգի աղոթքը:

Բայց ահա ապրողներին կոչ է անում միանալ. զրնգում են Սիսն ու Մասիսը. ամենքը հավատով են լցվում: 20-րդ դարասկզբի ողբերգությունն այս պոեմում ներկայացված է ամբողջությամբ. դաժանություն, սպանություն, ողբ, բայց ոչ հուսահատություն: Պոեմներում հատկանշական է լավատեսությունը, որ զենք է դառնում լուսավորության հասնելու համար:

Ժամանակը միշտ էլ որոշակի տեսական, գեղարվեստական, փիլիսոփայական ուղղվածություն է հաղորդում գեղարվեստական զարգացմանը: Ժամանակն ու իրադարձություններն են ստիպում անդրադառնալ այնպիսի թեմաների, որոնք միշտ մնալու են: Այդպիսի թեմա է 20-րդ դարասկզբի ողբերգությունը, որն իր արտահայտությունն է գտել Պարույր Սևակի «Անլռելի զանգակատուն» և «Եռաձայն պատարագ» պոեմներում. առաջինում անհատի միջոցով ներկայացնելով հայերի ողբերգությունը և լավատեսության հույս ներշնչում, մյուսում՝ պատարագ մատուցում զոհվածների համար և պայքարի կոչ անում: Վերոհիշյալ պոեմներում թեև հայոց ողբերգությունը ներկայացված է մանրամասնորեն ու ցավով, բայց միևնույն է, հույսն ու հավատը երբեք չեն նահանջում և բոլորով սպասում են արդար հատուցմանը:

Քանալի քառեր՝ Պարույր Սևակ, պոեմ, եղեռն, կոտորած, լավատեսություն:

ТРАГЕДИЯ НАЧАЛА XX ВЕКА В ПОЭМАХ ПАРУЙРА СЕВАКА “НЕУМОЛКАЕМАЯ КОЛОКОЛЬНЯ” И “ТРЕХГОЛОСНАЯ ЛИТУРГИЯ”

З. М. СТЕПАНЯН

Студентка IV курса отделения Армянского языка и литературы ГГУ

Н. К. КАЗАРЯН

Кандидат филологических наук, доцент

Статья посвящена столетию геноцида армян. В вышеназванных произведениях представлены трагические страницы и ужасающие картины геноцида, полные оптимизма автора.

THE REFLECTION OF THE TRAGEDY IN THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY IN PARUYR SEVAKS' POEMS “THE UNSILENCEABLE BELFRY” AND “LITURGY IN THREE VOICES”

Z. M. STEPANYAN

IV year student of the department of Armenian Language and Literature, GSU

N. K. GHAZARYAN

Candidate of Philology, associate professor

The article is devoted to the 100th anniversary of the Armenian Genocide. Tragic pages of genocide are presented in the above mentioned works, which are combined with the author's optimistic inspiration.

К ЛЕКСИКО – СЕМАНТИЧЕСКОЙ ХАРАКТЕРИСТИКЕ РУССКОГО МОЛОДЁЖНОГО СЛЕНГА

А. М. МУХСИХАЧОЯН

*Кандидат педагогических наук, доцент
ГГУ, зав. кафедрой русского языка и литературы ГГУ*

Сегодня бесспорным является тот факт, что в эпоху бурных политических, социальных и экономических тенденций язык изменяется прямо на глазах поколения данного периода. Исследователи языка находят, что десять-двадцать лет - это ничтожный срок для развития языка, но в истории развития языка бывают такие периоды, когда скорость языковых преобразований значительно увеличивается. Мы все являемся свидетелями убедительного подтверждения факта изменения состояния русского языка в семидесятые годы 20-ого столетия и в первое десятилетие 21-ого века. Причём изменения коснулись не только самого языка, но и, в первую очередь, условий его функционирования. Общение человека из семидесятых годов 20-ого столетия с современным человеком вполне могло бы закончиться коммуникативным провалом из-за простого непонимания и, возможно, несовместимости языкового поведения. В качестве подтверждения достаточно указать появление огромного количества новых слов (в том числе заимствований), а также исчезновение некоторых слов и значений, то есть изменение русского лексикона. Понятно, что и сами языковые изменения и их скорость в данном случае вызваны не внутренними причинами, а внешними, а именно изменениями в жизни русскоязычного общества.

В настоящее время молодёжный сленг является одной из интереснейших языковых систем современной лингвистики, поскольку он считается самым подвижным и изменчивым во времени. Свидетельством изменения лексического состава русского молодёжного сленга служат лексикографические произведения, словарный объем которых зачастую достигает нескольких тысяч лексических единиц (И.А. Стернин 1992; Т. Макловски, М. Кляйн, А.Щуплов 1997; Р.И.Мальцева 1998; Ю.В. Шинкаренко 1998; С.В. Вахитов 2001; Б.Б.Максимов 2002; С.И. Левикова 2003; Т.Г. Никитина 2003; Х. Вальтер, В.М. Мокиенко, Т.Г. Никитина 2005; М.А. Грачев 2006; Т.Г. Никитина, Е.И. Рогалева 2006 и др.).

Русский молодёжный жаргон для многих исследователей языка представляет большой интерес. Известны работы М. Копыленко, К. Н. Дубровиной, В. М. Жураковской, М. А. Грачева, Е. В. Лаповой, Ф. И. Рожанского, И. А. Стернина, В.С. Елистратова и других, посвященные вопросам изучения молодёжного жаргона.

В данной статье предпринята попытка относительно полного описания и анализа русского молодёжного сленга как лексико-семантической подсистемы русского национального языка. Источником исследования явились единицы живой разговорной речи молодежи. Анализ исследуемых единиц осуществлялся на материале различных словарей современного русского сленга и толковых словарей русского языка: М. Грачев «Словарь молодёжных сленгов», В. Даль «Толковый словарь живого великорусского языка», С. Ожегов «Словарь русского языка» и др.

Многие лингвисты определяют молодёжный сленг как социальный диалект, который понимается как исторически изменяющаяся система, язык какой-либо социальной или социально-профессиональной группы, представляющий собой вариант (подсистему)

русского национального языка и характеризующийся наличием специальных слов и выражений, отражающих социальные потребности и вкусы данной социальной или социально-профессиональной группы. Лингвисты пришли к общему мнению о том, что социальный диалект по сравнению с территориальным диалектом не имеет своей фонетики, грамматики и синтаксиса. Он формируется на основе языковых средств современного русского языка. Однако общенародная лексика противопоставляется лексике социальных диалектов. Для обозначения профессиональных языковых систем исследователями употребляются термины «профессиональные языки», «профессиональные говоры». Большинство исследователей придерживаются мнения, что «профессиональные языки» имеют свои разновидности. Это арго, жаргоны и сленг.

В современной лингвистике термин «арго» преимущественно используется в значении «воровской» язык. Существует представление об арго как о тайном языке малой группы. В любом случае, для многих ученых значение термина связано с герметизацией словесного общения. Так, в словаре О.С. Ахмановой арго - то же, что и жаргон, но в отличие от последнего «лишено пейоративного, уничижительного значения»¹. Тем не менее, большинство исследователей трактуют арго как речевой обиход низов общества. Ожесточенные филологические споры ведутся о природе современного арго: существует ли арго как тайный язык и является ли оно экспрессивным?

Так, А.Т. Липатов находит, что «создание искусственного языка - непомерно большой труд» даже для специалиста, поэтому злоумышленники общаются на обыкновенном вульгарном наречии, лишенном склонности к языковой игре². М. Грачев³ и В. Салеев также говорят о неэкспрессивности арго.

Слово «жаргон», зафиксированное в словаре В. Даля, воспринимается как заимствование из французского языка и соответственно просто переводится как «наречие», «говор», «произношение», «местная речь»⁴. Понятно, что в толковании В. Даля подчеркивается отличие жаргона от кодифицированного языка, однако значение термина не имеет пренебрежительного оттенка. Жаргон, как правило, «употребляется в контексте «жаргон воров», «жаргон студентов» и т.п. и лишен обобщенно-культурологического фона»⁵, то есть он часто преподносится как противоположность культуры речи.

Что же касается сленга, то исследователи понимают его разновидность разговорной речи, оцениваемую обществом как подчеркнуто неофициальная («бытовая», «фамильярная», «доверительная»). Они утверждают, что сленгу свойственно заимствовать единицы арго и жаргонов, метафорически переосмысливая и расширяя их значения.

У исследователей А.Б. Мордвинова и Б.И. Осипова читаем: «Если информант, рассказывая о реальных лагерных охранниках, называет их *вертухаями*, он пользуется

¹ Арго // Словарь лингвистических терминов / Под ред. О.С.Ахмановой. М., 1964.С.54.

² Липатов А.Т. Русский сленг и его соотносительность с жаргоном и арго. // Семантика и уровни ее реализации. Краснодар, 1994.С. 178.

³ Грачев М.А. Механизм перехода арготизмов в общенародный язык // Русский язык в школе. № 5. 1996.с.93. Салеев В.А. Об основных этапах эволюции арготического слова // Русский язык в школе. №5. 1996.с 157.

⁴ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. - М., 1998, с. 282.

⁵ Елистратов В. Арго и культура // Елистратов В. Словарь московского арготизма: Материалы 1984-1990 гг. М., 1994,с. 78.

жаргоном. Если же, рассказывая о вахтере в общежитии, он именует его *вертухаем*, перед вами сленг»¹.

В словаре О.С. Ахмановой даны два определения термина «сленг»:

1. Разговорный вариант профессиональной речи;

2. Элементы разговорного варианта той или другой профессиональной группы, которые, проникая в литературный язык или вообще в речь людей, не имеющих прямого отношения к данной группе лиц, приобретают в этих разновидностях языка особую эмоционально-экспрессивную окраску².

Установлено, что сленгизмы начали появляться в речи молодых людей еще в 40-50 годы 20 века. Наиболее распространенными причинами появления сленговых слов, как показывает анализ, является метафоризация, то есть перенос определенных свойств или признаков какого-либо предмета на другой предмет или человека. Основными причинами функционирования сленговых слов является попытка молодежи зашифровать свою речь, сделать ее непонятной для непосвященных, желание выразить свои эмоции, необходимость идентифицироваться в компании, желание проявить свою индивидуальность, а также попытка эпатировать взрослых. Сленговые слова используются молодежью для характеристики и названия различных предметов и объектов, для наименования лиц по их полу, а также для выражения положительной или отрицательной оценки какой-либо ситуации или явления.

Таким образом, сленг, по мнению многих исследователей, является вторичным образованием по сравнению с жаргонами и арготизмами, адаптирующим к своим нуждам заимствованные единицы. Значение слова «сленг» близко к понятиям «разговорной речи» и «просторечия», однако в отличие от них оно имеет ощутимую социальную маркировку. Тем не менее, далеко не все исследователи допускают возможность считать сленг одним из многочисленных социолектов.

Ученые утверждают, что лексика сленга ограничена интересами молодежи, то есть учебой в школе (институте), модной одеждой, музыкой, общением с друзьями, проведением свободного времени и т.д. Таким образом, молодежный сленг – это группа особых слов или новых значений уже существующих слов, употребляемая в различных социальных объединениях.

Исследователи отмечают, что сленг легко заимствует слова из жаргона наркоманов (*грузить, прет*), из жаргона компьютерщиков (*зависнуть, винды, комп, клавиша, проги, дрова*), из уголовного языка (*обломать, достать, шухер*), очень много слов заимствовано из иностранных языков, в основном это англоязычные заимствования. Однако в молодежном сленге есть и слова, заимствованные из других языков. Например, из немецкого: *кинд*, *киндер* – «ребенок», *шпрехать* – «говорить», из испанского: (*фумарить* – «курить»), из французского языка: (*шершить* «искать», *фюмекать* «курить»), из еврейского: *лох* – «житель сельской местности, простак, жертва преступления», из других языков.

Молодежный сленг содержит слова с тождественными или предельно близкими значениями – синонимы. Естественно, что чем употребительнее слово, тем больше

¹ Мордвинов А.Б., Осипов Б.И. Учебная практика по изучению народно-разговорной речи города. Омск, 1990, с. 22.

² Сленг // Словарь лингвистических терминов / Под ред. О.С.Ахмановой. - М., 1964, с.413.

синонимов оно имеет. Такое явление, как появление синонимов, связано с тем, что в разных регионах для одного и того же понятия могут появляться разные сленговые соответствия.

С целью исследования лексико-семантических особенностей современного молодежного сленга методом сплошной выборки нами было отобрано 316 лексем и сочетаний, являющихся сленгизмами в современной речи молодежи.

Прежде чем перейти к лексико-семантической характеристике сленгизмов, рассмотрим их разновидности. Исследователи выделяют 7 тематических групп молодежных сленгизмов¹. В основе данной классификации лежит общность центрального, ядерного компонента в семантической структуре данных слов.

Основываясь на указанную тематическую классификацию, в анализируемом нами материале мы выделили следующие семантические группы сленгизмов:

- 1) название частей тела человека (75 единиц);
- 2) наименование лиц по их полу (58 единиц);
- 3) наименование внутренних и внешних характеристик человека (57 единиц);
- 4) качества положительной оценки (39 единиц);
- 5) наименование денежных единиц (36 единиц);
- 6) оценка ситуации (30 единиц);
- 7) выражение негативной, отрицательной оценки (21 единица).

Наиболее многочисленную тематическую группу, как показывает анализ, образуют сленгизмы, обозначающие части тела человека. В процессе анализа данного пласта слов нами были выделены следующие семантические подгруппы:

- 1) рот: *хлебозрезка, амбразура, хайло, калитка, варезжа, клюв, бункер, хлебало, паяльник, челюсти, свисток, фонтан, хавальник, хлебоприёмник*;
- 2) лицо: *вывеска, табло, кваша, пачка, щебло, печенюшка, сковородник, табель, торец, тырло, витрина, фейс, заточка*;
- 3) голова: *балабас, балбешник, башня, бестолковка, бубен, кумпол, локаторы, репа, тыква, череп*;
- 4) нос: *клюв, носопырка, рубильник, румбель, тубильба, флюгер, хобот*;
- 5) руки: *ветки, грабли, краб, мослы, паганельки, пакши, шпакли*;
- 6) глаза: *айзы, зенки, орбиты, пешки, шары, шторы, щели*;
- 7) ноги: *батоны, кегли, корявки, ласты, окорока, педаль, рычаги*;
- 8) волосы: *водоросли, патлы, хайры*.

Примечательно, что одну из самых многочисленных групп составляют сленгизмы, обозначающие наименования лиц по половому признаку. В ходе исследования нами было обнаружено 58 таких лексем: *бойфренд, братан, бык, гипс, гринго, кадр, карифан, кекс, кент, клавиш, кореш, крендель, мудак, мэн, паря, пацик, перец, пряник, тело, урюк, чек, чувак, штрих, бикса, бимбо, быжа, бычиха, ватруха, вешалка, герла, деваха, дрова, жаба, железяка, кабуча, клави, клюха, клюшка, кобыла, коряга, красопета, курица, лейла, лярва, матрена, мочалка, матрешка, мэниша, овца, пилотка, прайма, пушкарева, расамаха, соска, телка, чикса, чувиха, чувырла*.

В приведенной группе слов можно выделить два синонимических ряда:

¹ Липатов А.Т. Русский сленг и его соотносительность с жаргоном и аргю. // Семантика и уровни ее реализации. Краснодар, 1994, с. 186.

1) наименования лиц женского пола: *бикса, бимбо, быжа, бычиха, ватруха, вешалка, герла, деваха, дрова, жаба, железяка, кабуча, клава, клюха, клюшка, кобыла, коряга, красопета, курица, лейла, лярва, матрена, мочалка, матрешка, мэниша, овца, пилотка, прайма, пушкарева, расамаха, соска, стерва, телка, чикса, чувиха, чувырла;*

2) наименования лиц мужского пола: *бойфренд, братан, бык, гипс, гринго, кадр, карифан, кекс, кент, клавиш, кореш, крендель, мудак, мэн, паря, пацик, перец, пряник, тело, урюк, чек, чувак, штрих.*

Изучение материала показало, что особую группу составляют сленгизмы, обозначающие внутренние и внешние качества человека. Они образуют достаточно длинный синонимический ряд. Нами было обнаружено 57 сленгизмов с названным значением: *бабл, бабник, бабоукладчик, барбос, бобер, бройлер, варицик, вездехахаль, габел, гаврик, гамадрил, гандила, гиена, глобус, гога, гоницик, гребень, гриб, грузло, гусь, даун, два метра сухостоя, дебил, деревянный, дегенерат, додик, достоевский, дрыц, дятел, ёлка, жирдяй, жлобина, задрыга, кабель, калич, канистра, крыса, кулема, лайнер, ламер, лопух, лось египетский, лох, лохмандей, лошара, лузер, лупень, лымарь, мажор, малахольный, мордоворот, обсос, олень, отморозок, приколист, рагуль, рахит, тормоз.*

Среди приведённых слов мы выделили следующие семантические подгруппы:

1. сленгизмы, характеризующие умственные способности человека: *варицик, гриб, даун, дебил, дегенерат, додик, канистра, лайнер, лопух, лось египетский, лох педальный, лохмандей, лошара, лупень, олень, рахит, тормоз;*

2. сленгизмы, указывающие на внутренние качества человека: *габел, гаврик, гамадрил, гандила, гиена, гоницик, грузло, гусь, достоевский, дятел, жлобина, отморозок, задрыга, калич, крыса, кулема, ламер, лузер, мажор, малахольный, приколист, рагуль.*

3. сленгизмы, характеризующие внешние качества человека: *бабл, барбос, бройлер, глобус, гога, дрыц, ёлка, жирдяй, мордоворот;*

4. сленгизмы, выражающие отношение к женщинам: *бабник, бабоукладчик, вездехахаль, гребень, кобель;*

5. сленгизмы, указывающие на рост человека: *два метра сухостоя, обсос.*

Исследователи молодёжного сленга установили, что сленгизмы, выражающие качество предметов и дающие положительную оценку, встречаются в повседневной речи молодежи достаточно часто.¹ В ходе исследования нами было выявлено 39 таких лексических единиц: *адекват, айс, басявый, баско, бачий, бенч, бомба, горбатый, грамотный, гудовый, ёлочка, забойный, зачипок, кайфовый, каширный, классный, клевый, козырный, колоссальный, конкретный, крутой, кульный, мазовый, мега, найс, ништяк, норм, обалденный, оки доки, офигенный, потрясный, потяжный, прикольный, путевый, рулевой, супер, улетный, чпатый, чумовой.*

Рассмотрим следующую группу сленгизмов. Это слова, обозначающие наименования денежных единиц. По утверждениям исследователей, эти сленгизмы составляют хоть и малое количество, но употребляются в речи молодежи достаточно часто. В ходе работы над материалом нами было выделено 38 таких слов: *апелисин, бабло, бабосы, бак, башиля, воздух, глянец, грин, две кати, десюльник, европка, жоржик, зузы, капуста, косарь, килограмм,*

¹ Береговская Э.М. Молодежный сленг: формирование и функционирование. // Вопр. языкознания. М., 1996, № 3, с.65.

кусок, лаванда, лавандос, лавэ, лимон, мани, палтус, президент, пятихатка, рубас, рэ, ствол, тонна, убитые еноты, филки, хрусты, чирик, шевелюхи, штука.

В результате проведенного анализа в данной семантической группе мы выделили следующие подгруппы:

1. деньги вообще: *бабло, бабосы, баблосики, башля, воздух, зузы, капуста, лаванда, лавандос, лавэ, мани, рубас, рэ, филки, хрусты, шевелюхи;*
2. номиналы денежных единиц: *апельсин, глянец, две кати, десюльник, косарь, килограмм, кусок, лимон, палтус, пятихатка, тонна, чирик, штука.*
3. иностранная валюта: *бакс, грин, европка, жоржик, президент, убитые еноты;*

Особый интерес представляют сленгизмы, выражающие оценку ситуации. Среди анализируемых лексем нами было обнаружено 30 слов с таким значением: *абзац, адидас, алес, атас, ачеишуеть, блин, бляха-муха, все пучком, еж твою кочерыжку, евпатий-коловоротий, жесть, жир, зачипись, зашибись, класс, лопни мои глаза, мясо, обалдайс, опунеть, отвал башки, отпад, офигеть, попадос, сахар, трындец, уматно, цивильно, чума, шарман.*

Лексемы с данным значением мы разделили на следующие подгруппы:

1. сленгизмы, выражающие восхищение: *абанамат, ачеишуеть, адидас, жир, зачипись, класс, обалдайс, опунеть, отвал башки, отпад, офигеть, сахар, уматно, цивильно, чума, шарман;*
2. сленгизмы, выражающие эмоции вообще: *блин, все пучком, еж твою кочерыжку, евпати-коловоротий, жесть, зашибись, лопни мои глаза;*
3. сленгизмы, служащие для выражения безысходности ситуации: *абзац, алес, попадос, трындец;*
4. сленгизмы, выражающие досаду: *атас, бляха-муха, мясо.*

Наименее объемной, как свидетельствует проведенный нами анализ, является группа, выражающая негативную или отрицательную оценку. Нами была выявлена 21 такая лексическая единица: *аут, безмазовый, беспонтовый, борода, в полете, влететь, высад, галимый, галяк, капец, карамба, косяк, непруха, никакосовый, отстойный, поадалово, рашипильный, совковый, факап, фиговый, эпикфейл.*

Анализ данного пласта слов позволил нам выделить следующие подгруппы:

1. сленгизмы со значением «неудача, провал»: *аут, борода, в полете, влететь, высад, галяк, капец, карамба, косяк, непруха, поадалово, факап, эпикфейл;*
2. сленгизмы со значением «плохой, неудачный»: *безмазовый, беспонтовый, галимый, никакосовый, отстойный, рашипильный, совковый, фиговый.*

Таким образом, проанализировав лексико-семантические особенности молодежного сленга, мы пришли к выводу, что сленг является одним из самых разнообразных, обширных и интересных средств коммуникации, описывающих и характеризующих почти все сферы и явления общественной и личной жизни. Что касается русского молодежного сленга, то это интересный языковой феномен, который ограничивается не только возрастными, но и социальными, временными и пространственными рамками. Он является лексиконом, основой которого выступает русский национальный язык. Сленг живет на грамматической и фонетической почве национального языка. Очевидно, что в сленге есть те же явления, что и в литературном языке. К таким явлениям относятся изменение грамматической формы слова, синонимия, заимствования из других языков и, наоборот, импорт в литературный язык. Сленг, как и все языки мира, не является застывшим языком, в нем происходят временные

изменения. Изучение источников показало, что в настоящее время словарь молодежного сленга насчитывает сравнительно большое количество слов. Однако сленг не остается постоянным. Со сменой одного модного явления другим старые слова забываются, на смену им приходят другие. Этот процесс проходит очень стремительно. Если в любом другом сленге слово может существовать на протяжении десятков лет, то в русском молодежном сленге лишь за прошедшее десятилетие бурного мирового прогресса появилось и ушло в историю невероятное количество слов.

Анализ лексико-семантических особенностей молодежного сленга позволяет делать вывод о том, что сленг выполняет также экспрессивную функцию в предложении, делая речь молодого человека более эмоциональной и яркой. Использование в речи сленгизмов свидетельствует о наличии в языке отдельного пласта слов и выражений, который отражает тенденции развития лексического состава современного русского языка.

Ключевые слова: *молодёжный сленг, жаргонизмы, арг, социальный диалект, лексико-семантический, тематическая группа, подгруппа.*

Список использованной литературы

1. Бабайцева В.В., Максимов Л.Ю. Современный русский язык. Часть 1. М., 1987.
2. Береговская Э.М. Молодежный сленг: формирование и функционирование. // Вопр. языкознания. М., 1996. №3.
3. Грачев М.А. Механизм перехода арготизмов в общенародный язык // Русский язык в школе. №5. 1996.
4. Грачев М. А. Социальные диалекты русского языка. М.: Просвещение, 2005.
5. Елистратов В. Арг и культура // Елистратов В. Словарь московского арга: Материалы 1984-1990 гг. М., 1994.
6. Крысин Л.П. Изучение современного русского языка под социальным углом зрения/Л.П. Крысин//Русский язык в школе. 1991. № 5.
7. Лапова Е.В. О молодежном жаргоне // Русский язык. Вып. 10. Минск, 1990.
8. Липатов А.Т. Русский сленг и его соотнесенность с жаргоном и арг. // Семантика и уровни ее реализации. Краснодар. 1994.
9. Уздинская Е.В. Семантическое своеобразие современного молодежного жаргона. // Активные процессы в языке и речи. Саратов, 1991.
10. <http://www.testsoch.info/xorosheva-russkij-obshhij-zhargon-k-opredeleniyu-ponyatiya/>
11. <http://cheloveknauka.com/sovremennyy-molodezhnyy-zhargon>

Источники

1. Арг. Словарь лингвистических терминов (Под ред. Ахмановой О.С.) М., 1964.
2. Грачев М. А. Словарь современного молодежного жаргона. М., 2006.
3. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. М., 1998.
4. Ожегов С. И. Словарь русского языка. М. «Русский язык». 1989.
5. Сленг // Словарь лингвистических терминов / Под ред. О.С. Ахмановой, М., 1964.
6. Слова, с которыми мы встречались: Словарь общего жаргона / под ред. Р.И.Розиной, О.П.Ермаковой, Е.А.Земской. М., 1999.

**ՈՒՒՄ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ /ԺԱՐԳՈՆԱՅԻՆ ԲԱՆԵՐԻ/
ԲԱՆԱԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԲՆՈՒԹԱԳՐԻ ՇՈՒՋ**

Ա. Մ. ՍՈՒԽՍԻՆԱՉՈՅԱՆ

*Մանկավարժական գիտությունների թեկնածու, Գ.ՊՀ դոցենտ
Գ.ՊՀ ռուսաց լեզվի և գրականության ամբիոնի վարիչ*

Հոդվածը նվիրված է ռուս երիտասարդության շրջանում գործածվող հասարակաբանությունների /ժարգոնային բառերի/ որպես ռուս ազգային լեզվի բառահմաստային ենթահամակարգի, վերլուծությանը: Հետազոտության աղբյուր են ծառայել երիտասարդության կենդանի խոսակցական լեզվի միավորները: Ուսումնասիրվող միավորների վերլուծությունն իրականացվել է ժամանակակից ռուս հասարակաբանությունների և ռուսաց լեզվի բացատրական բառարանների նյութի հիման վրա:

**ON THE SEMANTIC DESCRIPTION OF THE WORDS IN COMMON PARLANCE /JARGON/
USED BY RUSSIAN YOUTH**

A. M. MUKHSIKHACHOYAN

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor

Head of the Chair of Russian language and literature

The article is devoted to the semantic analysis of the words in common parlance /jargon/ used by Russian youth, considering the words from the semantic subsystem of Russian national language. Spoken language units of youth served as a source of the study. The analysis of the units was carried out based on the common parlance in nowadays and on the material of Russian explanatory dictionaries.

МЕСТО И РОЛЬ МОРФОЛОГИЧЕСКОГО АНАЛИЗА В ОБОБЩАЮЩЕМ КУРСЕ РУССКОГО ЯЗЫКА

А. М. МУХСИХАЧОЯН

*Кандидат педагогических наук, доцент ГГУ,
зав. кафедрой русского языка и литературы ГГУ*

Практический опыт работы со студентами-русистами показывает, что одним из наиболее трудных заданий в вопроснике государственного экзамена по современному русскому языку является задание, проверяющее умение произвести синтаксический и морфологический разбор указанного предложения. Студенты испытывают значительные затруднения при выполнении этого задания, требующего морфологической характеристики слов, прежде всего - слов-омонимов и производных слов. Поэтому на этапе обобщающего повторения и подготовки к государственному экзамену следует сконцентрировать внимание студентов на таких наиболее сложных вопросах, как разграничение прилагательных и наречий, в том числе в сравнительной и превосходной степени, а также прилагательных и причастий, употребленных в кратких формах.

В данной статье представлена система заданий обобщающего повторения для работы на третьих курсах отделения русского языка и литературы с целью преодоления трудностей, связанных с морфологической характеристикой омонимичных форм. Это, прежде всего, разграничение прилагательных и наречий в сравнительной и превосходной степени, а также кратких форм прилагательных и причастий.

С целью разграничения прилагательных и наречий мы проводим работу с таблицей: повторяем со студентами способы образования степеней сравнения прилагательных и наречий.

Степени сравнения	Прилагательное	Наречие
<i>Положительная</i>	<i>Интересный(рассказ)</i>	<i>Интересно(узнать)</i>
<i>1. Сравнительная</i>	<i>а) интереснее (новый рассказ интереснее старого; б) более (менее) интересный).</i>	<i>а) интереснее (новый рассказ интереснее слушать); б) более (менее) интересно</i>
<i>2. Превосходная</i>	<i>а) интереснейший б) самый (наиболее, наименее) интересный</i>	<i>наиболее (наименее) интересно</i>

Работая с таблицей, выделяем совпадающие формы простой сравнительной степени, определяем их синтаксическую функцию (в первом случае связь с существительным, во втором – с глаголом). Это помогает нам перейти к характеристике различий между наречиями и прилагательными, поскольку совпадение форм возможно ещё и при образовании краткой формы прилагательного среднего рода (*стремление сильно – сильно стремится*). Затем объясняем, что прилагательные связаны с существительными или местоимениями-существительными, а наречия и слова категории состояния связаны с глаголом-сказуемым, причём наречие может обозначать признак другого предмета. Прилагательные являются сказуемыми в двусоставном предложении (краткую форму можно

заменить полной, простую сравнительную степень – составной, окончание которой указывает на принадлежность к прилагательному). Наречия в предложении являются обстоятельствами или сказуемыми в безличном предложении (замена простой сравнительной степени составной выявляет неизменяемость наречий).

Переходим к анализу предложения: *Она всмотрелась в него внимательнее и только сейчас заметила, что лицо его стало суровее и жёстче*. Заменим слова *внимательнее, суровее, жёстче*: *Она всмотрелась в него более внимательно(как? -более внимательно, следовательно – наречие в сравнительной степени) и только сейчас заметила, что лицо его стало более суровое и более жёсткое (лицокакое?- более суровое, более жёсткое: следовательно – прилагательные в сравнительной степени)*.

Для закрепления навыка распознавания прилагательных и наречий анализируем ещё несколько предложений.

1. Всё *реже* слышно ночное пение соловья. 2. Аромат ночной фиалки всё *гуще* разливался в воздухе. 3. Глаза её стали *ярче* и *спокойнее*. 4. Мороз к утру стал *крепче*, и лужи покрылись льдом. 5. Ближе к горизонту *гуще* синело небо. 6. Постепенно облака становились *темнее*. 7. С каждым днем жить *веселее*. 8. Человеческое слово *острее* стрелы. 9. Старик *легко* встал и, не прощаясь, ушёл. 10. Новопомещение *теснее*, *чище*.

Ответы: 1) *реже* – *слышно более редко* – наречие в сравнительной степени; 2) *гуще* – *разливался более густо* – наречие в сравнительной степени; 3) *ярче, спокойнее* – *глаза стали более яркими и спокойными* – прилагательные в сравнительной степени; 4) *крепче* – *мороз стал более крепким* – прилагательное в сравнительной степени; 5) *гуще* – *синело более густо* – наречие в сравнительной степени; 6) *темнее* – *облака становились более темными* – прилагательное в сравнительной степени; 7) *веселее* – *жить более весело* – наречие в сравнительной степени; 8) *острее* – *слово более острое* – прилагательное в сравнительной степени; 9) *легко* – *встал более легко* – наречие в сравнительной степени; 10) *теснее, чище* – *помещение более тесное, но более чистое* – прилагательное в сравнительной степени.

Опыт работы показывает, что краткие прилагательные нередко смешиваются и с краткими причастиями, а различать их необходимо в том числе и в орфографических целях.

Достаточно часто студенты не могут отличить краткие причастия от глаголов прошедшего времени. Это связано, с одной стороны, со схожестью их в семантическом и временном плане, с другой - с недостаточной освоенностью опознавательных признаков глаголов и глагольных форм.

Особую трудность вызывают у студентов страдательные причастия прошедшего времени, причём не только в выборе написания одной или двух букв *н*, но и в морфологической характеристике кратких форм, которые часто смешиваются с краткими прилагательными и с глаголами.

С целью разграничения кратких форм сначала можно остановиться на причастиях с суффиксом *-т-*. Студентам предлагается задание.

■ В подготовленных для анализа предложениях подчеркните грамматические основы, охарактеризуйте сказуемые, замените их синонимичными конструкциями.

1. Были *распахнуты* двери и окна, была *перевернута* вся мебель *перебита* посуда.

В приведённых пассивных конструкциях сказуемые выражены краткими страдательными причастиями. Можно заменить данные конструкции синонимичными:

Двери и окна *распахнули, перевернули* всю мебель, *перебили* посуду.

В данном предложении причастия заменены глаголами прошедшего времени. Конструкция стала активной.

2. Набежавшие было облака *рассеяны* сильным ветром.

В приведённом предложении заменяем пассивную конструкцию активной и выделяем грамматическую основу.

Сильный ветер *рассеял* набежавшие было облака.

Умение определять принадлежность слов к определенной части речи и выявлять их признаки проверяется также при выполнении заданий высокой степени сложности. К таким заданиям можно отнести следующие:

▪ *Перепишите, раскрывая скобки, подчеркните грамматическую основу предложения и дайте морфологическую характеристику сказуемым.*

1. Территория около дома мала, неблагоустроен(н,н)а. – Территория около дома ещё не благоустроен(н,н)а.
2. При неправильном воспитании дети обычно бывают капризны и избалована(н,нн)ы. – Обоим братьям всегда везёт, оно, по-видимому, избалована(н, нн)ы судьбой.
3. Предъявляе(н,нн)ые нам требования произвольны и необоснована(н,нн)ы. – С точки зрения логики эти выводы мало или даже совсем не обоснована(н, нн)ы.
4. Сюжеты некоторых из этих произведений сложны и запутана(н,нн)ы. – Иногда простые вопросы бывают искусственно запутана(н,нн)ы.
5. Ответы студентов на некоторые вопросы билета были неуверен(н,нн)ы. – Тренеры не были уверен(н,нн)ы в успешном исходе соревнований.
6. Члены экспедиции были ограничена(н,нн)ы во времени. – Люди с большим самомнением нередко невежественны и ограничена(н,нн)ы.

После выполнения подобных заданий мы обычно переходим к закреплению умения анализировать данные формы работой с текстом. Для этого используем тексты различной стилистической принадлежности и функциональных типов. Морфолого-синтаксическому анализу, конечно, предшествует целостный анализ текста – определение основной мысли, стиля и типа речи.

Предложим для работы текст “Дебют”, содержащий невыделенные полные причастия и краткие страдательные причастия. Нужно выделить их и определить их синтаксическую функцию.

Дебют

Известный русский певец Фёдор Иванович Шаляпин в 1901 году был приглашён в Милан для репетиций оперы композитора Бойто “Мефистофель” в театре “Ла Скала”. Шаляпину была поручена главная партия в надежде на то, что его знаменитый бас поможет публике оценить оперу, которая после шумного провала не ставилась в течение 32 лет и сейчас, в сезон 1900/01 гг., в театре возобновилась.

Репетиции шли в продолжение двух недель. Шаляпинский бас показался всем присутствующим на репетиции таким могучим, что они были потрясены. С нетерпением актёры и публика ожидали премьеры.

Наступил вечер первого представления. Мефистофель-Шаляпин вышел на сцену в прологе. И этот первый выход певца, его красивый голос, высокая фигура, естественность и выразительность движений произвели огромное впечатление на публику.

Когда Шаляпин окончил свою партию, ему показалось, что на него обрушилась лавина, такой шум поднялся в зале. Это были аплодисменты в честь его таланта и приветственные крики в адрес певца.

После пролога Шаляпину снова была устроена шумная орация. Партнёром Шаляпина был Энрико Карузо, тогда тоже молодой ещё, начинающий певец. Спектакль был триумфом и для него. Но русский бас был на особом положении, так как публика “Ла Скала” особенно взыскательна к неизвестным ей приехавшим на гастроли певцам. Этот вечер для молодого русского артиста закончился блистательным успехом.

Отметим, что перед чтением данного текста студенты должны определить лексическое значение подчёркнутых слов, выявив сферу их употребления. Затем по заданию преподавателя они читают текст и с целью анализа выписывают из него причастия.

Анализ причастий производится следующим образом:

Приглашён (краткое страдательное причастие прошедшего времени, входит в состав составного именного сказуемого); *поручена* (краткое страдательное причастие прошедшего времени, входит в состав составного именного сказуемого); *присутствующим* (действительное причастие настоящего времени, выполняет синтаксическую функцию косвенного дополнения); *потрясены* (краткое страдательное причастие прошедшего времени, входит в состав составного именного сказуемого); *устроена* (краткое страдательное причастие прошедшего времени, входит в состав составного именного сказуемого); *начинающий* (действительное причастие настоящего времени, выполняет синтаксическую функцию определения); *приехавшим* (действительное причастие прошедшего времени, выполняет синтаксическую функцию определения).

Нередко студенты не могут выявить в тексте словосочетание с определённым видом подчинительной связи (как правило, согласования или управления), если зависимым словом является местоимение. Используя данный текст, можно провести работу по определению способов подчинительной связи в словосочетаниях, в которые входят местоимения: *его бас* – примыкание (местоимения *его, ее, их* в притяжательной функции примыкают, поскольку не изменяются); *в надежде на то* – управление (зависимое слово – местоимение-существительное); *показался всем* – управление (зависимое слово – местоимение-существительное); *таким могучим* – согласование (зависимое слово – местоимение-прилагательное); *этот выход* – согласование (зависимое слово – местоимение-прилагательное); *его голос* – примыкание (местоимения *его, ее, их* в притяжательной функции примыкают, поскольку не изменяются); *свою партию* – согласование (зависимое слово – местоимение-прилагательное); *ему показалось* – управление (зависимое слово – местоимение-существительное); *на него обрушилась* – управление (зависимое слово – местоимение-существительное); *такой шум* – согласование (зависимое слово – местоимение-прилагательное); *его таланта* – примыкание (местоимения *его, ее, их* в притяжательной функции примыкают, поскольку не изменяются); *был триумфом для него* – управление (зависимое слово – местоимение-существительное); *неизвестным ей* – управление (зависимое слово – местоимение-существительное); *этот вечер* – согласование (зависимое слово – местоимение-прилагательное).

Студенты достаточно часто допускают ошибки в определении способа подчинения в словосочетаниях, в которых в качестве зависимого слова выступает притяжательное местоимение. С целью устранения подобных ошибок студентам предлагаются упражнения следующего типа:

- *Сопоставьте данные словосочетания, определите вид подчинительной связи между главным и зависимым словами:*

Наш город – его город, свой поступок – её поступок, такой певец – их певец, его бас – слушать его, моя родина – её родина.

Сопоставление приведённых словосочетаний показывает явное различие подчинительной связи между главным и зависимым компонентами, поскольку согласование выявляет одинаковость форм главного и зависимого слов, чего не происходит в том случае, когда мы имеем дело с местоимениями третьего лица (*нашим городом – его городом, такого певца – их певца*).

Таким образом, предложенная нами система работы по определению частеречной принадлежности омонимичных слов, как показывает опыт работы, весьма продуктивна. Такая организация языкового материала, безусловно, способствует устранению ошибок, допускаемых студентами при морфологическом анализе и определении способа подчинения в словосочетаниях.

Ключевые слова: морфологический анализ, сравнительная степень, краткие прилагательные, краткие причастия, система заданий, омонимичные формы, подчинительная связь.

Литература

1. Валгина Н.С. Современный русский язык. – М., 2002 .
2. Виды филологического разбора. – М., 2000.
3. Виноградов В.В. Русский язык. – М., 2001.
4. Грачева Ж.В., Ильина Т.В. Грамматика имени. Морфологический разбор в школе и вузе: Учебно-методическое пособие для вузов. – М., 2008.
5. Розенталь Д.Э., Голуб И.Б., Теленкова М.А. Современный русский язык. - М., 2003.

ԶԵՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԹՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂՆ ՈՒ ԴԵՐԸ ՌՈՒՄԱՑ ԼԵԶԿԻ ԸՆԴՀԱՆՐԱՅՆՈՂ ԴԱՍԸՆԹԱՑՈՒՄ

Ա. Մ. ՄՈՒՏԻՍԻԽԱՉՈՅԱՆ

*Մանկավարժական գիտությունների թեկնածու, Գ.ՊՀ դոցենտ
Գ.ՊՀ ռուսաց լեզվի և գրականության ամբիոնի վարիչ*

Հոդվածում ներկայացված է առաջադրանքների համակարգ՝ ուղղված համանուն ձևերի ձևաբանական բնութագրի հետ կապված դժվարությանների հաղթահարմանը:

THE PLACE AND ROLE OF MORPHOLOGICAL ANALYSIS IN GENERALIZED COURSE OF RUSSIAN LANGUAGE

A. M. MUKHSIKHACHOYAN

*Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
Head of the Chair of Russian language and literature*

Task system is presented in the article meant to overcome the difficulties connected with the morphological characteristics of similar forms.

ПРОБЛЕМА ИНТЕРПРЕТАЦИИ ЦИКЛА С. ЕСЕНИНА «ПЕРСИДСКИЕ МОТИВЫ» ПРИ ПЕРЕВОДЕ НА АРМЯНСКИЙ ЯЗЫК

А. Б. ОГАНЕСЯН

Кандидат филологических наук, доцент
Преподаватель ГГУ

Произведения Есенина интересовали армянских читателей с момента их появления в печати. В письме от 20 декабря 1924 года поэт пишет Г. Бениславской: «В Армении выходит на армянском языке целая книга»¹. По какой причине эта книга в то время не вышла в свет, неизвестно, цикл же «Персидские мотивы» на армянском языке появился лишь во второй половине XX века.

В есенинском сборнике на армянском языке² можно найти перевод всех пятнадцати стихов «персидского цикла», а также примыкающих к ним «На Кавказе», «Поэтам Грузии» и «Прощай, Баку». Шесть стихотворений перевел В. Давтян («Я спросил сегодня у менялы...», «Шаганэ ты моя, Шаганэ!...», «Никогда я не был на Босфоре...», «Свет вечерний шафранного края...», «Голубая родина Фирдуси...», «Голубая да веселая страна...»), три – А. Сагиян («Ты сказала, что Саади...», «Руки милой - пара лебедей...», «Золото холодное луны...»), пять стихотворений находим в переводе П. Севака («Воздух прозрачный и синий...», «Отчего луна так светит тускло», «В Хороссане есть такие двери...», «Быть поэтом - это значит то же...», «Глупое сердце, не бейся!...») и одно – «Улеглась моя бывлая рана» – Г. Эмина.

Мы не ставили себе цель подробно проанализировать перевод всех произведений восточного цикла Есенина, поэтому остановились на некоторых из них, представляющих интерес с точки зрения перевода.

В первом стихотворении цикла «Улеглась моя бывлая рана» упоминаются «синие цветы», которые, судя по тексту, имеют лечебные свойства:

Улеглась моя бывлая рана -
Пьяный бред не гложет сердце мне.
Синими цветами Тегерана
Я лечу их нынче в чайхане. [1, 226].

Г. Эмин дает буквальный, подстрочный перевод – «*ծաղկունքով ծաղիկ*».

Для русского читателя этот образ воспринимается как характерный рисунок, традиционный орнамент, нарисованный на стенах любой восточной чайханы. Россия всегда ассоциировалась в лирике С. Есенина с голубой страной, то есть со страной-идеалом, мужицкой мечтой. Возможно, выдуманная Персия соответствовала этому идеалу, именно там поэт стремился обрести покой, что и выразил фразой: «Синими цветами Тегерана...»

В стихотворении «Шаганэ ты моя, Шаганэ...» поэт обращается со словами любви и нежности к персиянке Шаганэ:

Шаганэ ты моя, Шаганэ!
Потому, что я с севера, что ли,

¹ Есенин С. Собр. соч.: В 3-х тт. Т. 3, М., Правда, 1983, с. 308.

² Հաճրյան Վ. Հատընտիր. Հայպետհրատ, Երևան, 1961.

Я готов рассказать тебе поле,
Про волнистую рожь при луне.
Шаганэ ты моя, Шаганэ [1, 228].

«Я готов рассказать тебе поле» – это одна из необычных грамматических форм цикла, которая долго вводила в заблуждение многих переводчиков. На первый взгляд, кажется, что даже русский читатель эту строку может понять как «я *готов рассказывать тебе долго и много*», но это обусловлено лишь отсутствием предлога «о». Большинство эту строку понимают как «Я *готов рассказать тебе о поле, или вернее, о полях России*». Переводчику невозможно понять это без «подсказки» русских исследователей, т.е. следует обратиться к замечаниям и комментариям к циклу.

В. Давтян решает эту задачу по-своему. Если обратимся к армянскому тексту, то заметим, что именно эта фраза в процессе перевода опущена и заменена другой:

Շագանէ, օ՛, դու իմ Շագանէ,
Հյուսիսից եմ եկել եւ հեռու,
Ու պատրաստ եմ եւ քեզ պատմելու
Արտերից ու լուսնից մեր անեղծ,
Շագանէ, օ՛, դու իմ Շագանէ: [էջ 235].

Переводчик вправе изменять текст в процессе перевода с тем, чтобы читатель получил текст, соответствующий стилистическим или иным нормам его языка. Возникает вопрос о степени соответствия переработанному материалу.

Сопоставительный анализ переводов В. Давтяна и М. Арутюняна выявил не только языковые, но и стилистические различия. Перевод Арутюняна выполнен не на литературном языке, а на одном из армянских диалектов. Это повлияло не только на звуковую, но и на весь ритм стихотворения. Кроме того, перевод здесь не совсем точный: слово *поле* переводится как կէչին (вместо դաշտ), *рожь* – վուշ (вместо աշուր), север – Միջին (вместо հյուսիս). Очевидна семантическая замена последней пары: не смотря на то, что Сибирь расположена в северных широтах, такой перевод не совсем правомерен, поскольку север – это не только Сибирь.

Приводим перевод Арутюняна первой строфы есенинской «Шаганэ...»:

Շահանէ, իմ քաղցր Շահանէ,
Միջինից եմ երևի, թէ ընչի-
Բայց ուզես՝ կատմեմ քեզ մեր կէչին
Ու վուշի ծովերը, Շահանէ,
Շահանէ, իմ քաղցր Շահանէ:

Сравнивая данный текст с приведенным выше, отметим, что, на наш взгляд, перевод В. Давтяна можно считать более удачным, более точным, поскольку при его чтении на армянском языке ощущается та же напевность, та же ритмика, что и в оригинале.

Любой поэтический перевод предполагает неизбежное отступление от оригинала, так как языки оригинала и перевода в любом случае будут отличаться друг от друга. Также непохожесть текстов объясняется несовпадением рифмующихся слов по звучанию в языках оригинала и перевода. Редкий случай несоответствия двух текстов, причем, в плане формы, наблюдаем в стихотворении «*Ты сказала, что Саади...*». В результате перевода, сделанного как А. Сагияном, так В. Давтяном и М. Арутюняном, произведение «пополнилось» еще

одним четверостишьем. Если есенинский текст состоит из четырех строф, то армянский – из пяти, вставленной между первой и второй строфами:

Есенинский текст

Ты сказала, что Саади
Целовал лишь только в грудь.
Подожди ты, бога ради,
Обучусь когда-нибудь!

Армянский перевод

Դու ասացիր, որ Սաադին
Միայն կուրծքն է համբուրել:
Ի սեր աստծո, դու սպասիր,
Կսովորեմ երբևէ:

*Դու ասացիր, որ դորանում
Խոսք կա «Վրեժ ոսոխին»:
Ես ասրել եմ իմ Ռյազանում
Եվ ծանոթ չեմ այդ տողին:*

Ты пропела: «За Ефратом
Розы лучше смертных дев».
Если был бы я богатым,
То другой сложил напев.

Դու ասացիր. «Եփրատից դեն
Վարդը թարմ է կույսերից»:
Եթե հարուստ լինեի ես,
Այլ մի երգ կհյուսեի .

Я б порезал розы эти,
Ведь одна отрада мне –
Чтобы не было на свете
Лучше милой Шаганэ.

Վարդերն այդ ես կպոկեի,
Չե՞ որ իմ հույսն է հիմի,
Որ սիրելի Շազանեից
Լավն աշխարհում չլինի:

И не мучь меня заветом.
У меня заветов нет.
Коль родился я поэтом,
То целуюсь, как поэт [1, 229].

Պատգամներով ինձ մի տանջի,
Պատգամ չունեմ ես հավետ,
Եվ պոետ եմ ծնվել քանի,
Կհամբուրեմ ոնց պոետ: [Էջ 237].

Как видим, добавленная строфа органично вплетается в общий строй произведения, не нарушая его смысловой нагрузки. Это объясняется тем, что первоначальный вариант стихотворения состоял из пяти строф, из которых одна позже была вычеркнута и не вошла в классический вариант:

Номер строфы	Номер варианта	Вариант
После 4	I	Ты сказала, что в Коране Магомет к неверным строг. Ну а я ведь из Рязани, Этой книги не читал.
	II	Ты сказала, что в Коране Магомет к неверным строг. Ну а я ведь из Рязани, Прочитать тех строк не мог.

	III	Ты сказала, что в Коране Говорится: месть врагу. Ну а я ведь из Рязани, Знать тех строчек не могу ¹ .

В таблице представлены три варианта чернового автографа Есенина с изъятой строфой, которая, судя по материалам архива поэта, стояла не после первой, как в армянских переводах, а завершала стихотворение. Тем больше удивления вызывает факт выбора именно этого, третьего варианта, а также расположение его в переводном тексте.

Добавим, что полный текст, включая изъятую позже строфу, положен и в основу русского романса.

При анализе стихотворения обращает на себя внимание и тот факт, что у Есенина при упоминании имени персидского поэта намеренно смещено ударение с последнего слога на второй: Саади́ на Саа́ди. Этот же прием использован и в десятом стихотворении цикла: Фирду́си вместо *Фирдуси́*. Сделано это, очевидно, для удобства рифмы: Саа́ди – бога ра́ди; родина Фирд́уси – ласковом уру́се. На это обстоятельство указывает и В. Белоусов, ссылаясь на стихотворные переводы академика Ф. Корша, у которого встречается рифма Саади – подойди², т.е., переводчик произносит Саади́, а не Саа́ди.

Большинство же имен собственных есенинского цикла используется в тексте в привычном для персов звучании, т.е. с ударением на последнем слоге: Босфо́р, Тегера́н, Шира́з, Хороса́н, Евфра́т, Багда́д, Шаганэ́, Хайя́м.

Рассмотрим это явление в армянском тексте и выделим рифмующиеся слова первой строфы: При переводе не ощущаем явного смещения ударения: *Մաշիկն – սլաւիկը*.

Դու մաւղիք, որ Սաադին
Միայն կուրծքն է համբուրել:
Ի սէր մատն, դու սլաւիք,
Կսովորեն երբևէ: [էջ 237].

За исключением первого выделенного слова, в остальных ударными являются гласные последних слогов: *սլաւիկը, համբուրել, երբևէ*. Слово *Մաշիկն* читаем с ударением на втором слоге: *Մաշիկն*.

Таким образом, Сагиян сохраняет есенинское ударение в имени персидского поэта, отходя, как и русский классик, от оригинального звучания имени Саади. Давтян же при переводе стихотворения «Голубая родина Фирдуси...» не смещает акцента с последнего слога на второй, как это делает Есенин: *Ֆիրդուսի կապուտալ հայրենիք*.

Чтобы не отступать от определенной концепции передачи художественного образа, переводчик может сохранить или пожертвовать рифмой, ритмикой, а иногда и чертами того времени, когда был написан оригинал. Эта необходимость диктуется адекватностью в подборе иноязычных эквивалентов. Стремление как можно достовернее передать эмоциональные аспекты произведения вынуждает жертвовать точностью текста и наоборот. Часто сложность возникает при переводе авторских неологизмов. В есенинском цикле такие слова встречаем в нескольких стихотворениях цикла.

Во второй строфе стихотворения «Свет вечерний шафранного края...» встречаем слово «осиянен», которое Давтян переводит как «օճիւճ». Глагол этот в армянском языке имеет два значения:

¹Сергей Есенин. Варианты стихотворений. <http://esenin.niv.ru/esenin/text/stihi-varianty/varianty-4.htm>

²Белоусов В. Персидские мотивы. Знание, М., 1968, с. 15.

ՕՄՉԵԼ, 1. Душиться, опрыскиваться духами, одеколоном. 2. Святиться, освящаться, освятиться¹.

Фразе «*Лунным светом Шираз осиянен*» можно упростить как «*Шираз весь в лунном свете*». Как можно заметить, ни одно из значений глагола *օծված* не связано со словом «свет», которое лежит в основе глагола «осиянен»: *сиять*, *светить*. Таким образом, правомерно говорить о неудачном, в данном случае, переводе.

С подобной проблемой сталкивается А. Сагян во время перевода стихотворения «*Золото холодное луны...*», где встречаем другой неологизм цикла – «ошафранит». У шафрана очень яркий цвет и особенный аромат, он является очень редким и дорогим растением. На этой основе Есенин, создавая свой неологизм, придает шафрану еще и оттенок блаженства. Именно в нем, в этом оттенке и находит армянский поэт решение.

Фраза:

Помиришь лишь в сердце со врагом –

И тебя блаженством ошафранит [1, 235]

переведена следующим образом:

Սրտիդ մեջ հաշտվիր քո թշնամու հետ,

Եվ երանության գինով կհարբես: [էջ 244].

При анализе стихотворения «*Руки милой – пара лебедей...*» мы пытались показать важность духовных аспектов проблематики лирики поэта. При переводе таких метафорических выражений, как «вылюбить до дна», бывает, что переводчики дословно переводят каждое слово, чтобы избежать разрушения формы, найденной писателем на языке оригинала, и в результате появляется новая, но в большинстве случаев непонятная для восприятия форма. «Вылюбить до дна» – это ближе к «опустошить любовью».

Если душу **вылюбить до дна**,

Сердце станет глыбой золотою... [1, 239].

Именно на это значение и делает акцент при переводе А. Сагян:

Թե *վառի քո հոգին սիրո թեժ կրակը,*

Սիրտդ գուղձ կդարձա ոսկեդեմ... [էջ 250].

Как видим, переводы не нарушают ритмики есенинского стиха, его спокойной обреченности, задушевности. Переведенное стихотворение поразительно близко оригиналу по стилю письма, по длине строфы, по внутреннему звучанию, по смыслу и, что самое важное, – по ощущению.

Что касается метра, размера, рифмы и аллитерации оригинала, их соблюдение не является первостепенной задачей переводчика и зачастую передается аналоговыми методами. Языковые и метрические соответствия в каждом конкретном случае будут настолько близкими, насколько это позволяют сделать системы языков и их традиции стихосложения.

Таким образом, переводы, как правило, не передают обаяния подлинника. Перевод может делать лишь большой поэт, знающий родной язык и жизнь автора, историю его родины и многое другое. Воспроизвести точную форму стиха вообще невозможно.

Но мы не нашли перевод одного и того же стихотворения разными авторами. Почти все эти стихотворения стали самостоятельными шедеврами на армянском языке, частью армянской культуры. Ведь перевод стихов невозможен. Но читая переводы «Персидских мотивов» мы убеждаемся, что каждый раз – это исключение.

¹ Հայ-Ռուսերեն բառարան. Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի հրատարակչություն. Երևան, 1985, էջ. 719.

Ключевые слова: поэзия, цикл, оригинал, перевод, стихотворный анализ, лексический пласт, сопоставительный анализ, рифма, строфа.

Литература

1. Есенин С. Собр. соч.: В 3-х тт. Т.2. М., Правда, 1983.
2. Есенин С. Собр. соч.: В 3-х тт. Т.3. М., Правда, 1983.
3. Белоусов В. Персидские мотивы. Знание, М., 1968.
4. Դավթյան Վ. Հատընտիր. Հայպետհրատ, Երևան, 1961.
5. Հայ-Ռուսերեն բառարան. Հայկական ՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի հրատարակչություն. Երևան, 1985.

THE INTERPRETATION PROBLEM OF THE CYCLE OF ESEENIN'S "PERSIAN MOTIFS" WHEN TRANSLATED INTO ARMENIAN

A. B. HOVHANNISYAN

*Candidate of Philology, Associated Professor,
GSU lecturer*

The article attempts to analyze the specificity of the translation of "Persian motifs" by Yesenin S. into Armenian, the texts of some original works of the cycle are analyzed and compared with the translations.

Ս. ԵՍԵՆԻՆԻ «ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՄՈՏԻՎՆԵՐ» ՑԻԿԼԻ ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆԵԼԻՍ

Ա. Բ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

*Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
Գ.ՊՀ դասախոս*

Հոդվածում փորձ է արվել փոխանցել Ս. Եսենինի «Պարսկական մոտիվների» հայերեն թարգմանությունների ինքնատիպությունը, վերլուծվում և համեմատվում են թարգմանությունները՝ ցիկլի որոշ օրիգինալ ստեղծագործությունների հետ:

ТИПОЛОГИЯ КАТЕГОРИИ ОПРЕДЕЛЕННОСТИ-НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ (на материале русского, английского, армянского и итальянского языков)

Р. Р. САРКИСЯН

Кандидат педагогических наук,
преподаватель АГПУ им. Х. Абовяна
преподаватель ГГУ

Понятие определенности-неопределенности не имеет однозначного толкования в научной литературе. Если раньше понятие определенности-неопределенности связывалось в основном с артиклями, то в настоящее время данная категория находит все более широкую трактовку.

До развития функциональной семантики в научной литературе доминирующей являлась точка зрения, согласно которой русскому языку не свойственна категория определенности-неопределенности ввиду **отсутствия формального грамматического показателя** данной категории. В настоящее время многие исследователи придерживаются мнения, что отсутствие артикля в языке не исключает возможности использования иных формальных средств (например, лексических, морфологических, синтаксических) для дифференциации и выражения значений определенности-неопределенности. Следовательно, невозможность выразить то или иное значение средствами одного языкового уровня может компенсироваться за счет средств выражения того же значения на другом уровне языка. Такое толкование категории определенности-неопределенности стало возможным во многом благодаря возникновению и развитию функциональной семантики. Научная позиция, согласно которой русскому языку не свойственна категория определенности-неопределенности ввиду отсутствия формального грамматического маркера, в последнее время становится в лингвистической науке все менее и менее актуальной. Однако если в некоторых европейских и восточных языках средства выражения значения определенности-неопределенности рассмотрены исследователями достаточно детально, то данная категория в русском языке относительно мало изучена, так как ее наличие долгое время не признавалось русистами.

В настоящей статье оппозиция определенности-неопределенности рассматривается в сопоставительно-типологическом ракурсе на материале русского, английского, армянского и итальянского языков.

Исследование категории определенности-неопределенности как в морфологическом, так и функционально-семантическом аспекте поднимает широкий спектр теоретических вопросов, связанных с семантикой артиклей в артиклевых языках, типами соответствия одноименных артиклей в разных артиклевых языках (например, каковы семантические различия между определенным артиклем в английском, армянском и итальянском языках), а также типами соответствия между проявлениями **скрытой категории определенности-неопределенности** в безартиклевых языках (например, в русском языке) и ее грамматическими показателями (детерминаторами) в артиклевых языках. В качестве исследуемых языков нами были выбраны с одной стороны, русский как безартиклевый язык, с другой стороны, английский, армянский и итальянский как артиклевые языки.

Кроме теоретического аспекта, в подобного типа сопоставительных исследованиях большое значение имеет еще и **прикладной аспект**, подразумевающий:

- поиск алгоритма осуществления адекватного перевода с безартиклевого языка на артиклевый (например, с русского на армянский, английский, итальянский и т.д.);
- разработка оптимальной и эффективной методики в процессе обучения артиклевому языку как иностранному учащихся, для которых родным является безартиклевый язык (например, обучение армянскому, английскому, итальянскому в русскоязычной аудитории).

Предметом нашего исследования являются различные средства выражения категории определенности-неопределенности в русском, армянском, английском и итальянском языках, их семантическая структура и функции, специфические случаи употребления в различных контекстах.

Категория определенности-неопределенности как философское понятие универсальна. Она свойственна всем языкам мира и находит свое отражение в языковой картине мира. Категорию определенности-неопределенности можно назвать “лингвистической семантической универсалией, ...при этом ее семантическое наполнение в конкретных языках индивидуально” [6].

Мнение большинства лингвистов, занимавшихся вопросом о значении и средствах выражения данной категории сводится к следующему: содержание категории определенности-неопределенности указывает на то, мыслится ли обозначаемый существительным предмет как относящийся к данному классу предметов (неопределенный артикль), или же как предмет известный, выделяемый из класса однородных с ним предметов (определенный артикль), или же, наконец, как взятый не во всем своем объеме, а лишь в некоторой своей части (партитивный или частичный артикль) [5, с. 121].

Несоответствие грамматических категорий в разных языках является лучшим свидетельством специфичности подбора и использования грамматических категорий в каждом конкретном языке. Так, категория определенности-неопределенности, очень существенная для грамматики романо-германских языков и отчетливо выраженная в этих языках оппозицией определенных и неопределенных артиклей (например *a/an - the* в английском), **формально** отсутствует в русском языке. Однако это не означает, что носители русского языка не могут иметь в своем сознании значений определенности-неопределенности. Они, в отличие от носителей артиклевых языков, выражают эти значения обычно лексическими средствами, т. е. особыми словами, например указательными местоимениями *этот, тот* и т. п. для выражения значения определенности, неопределенными местоимениями *какой-то, некий* и т. п. для выражения значения неопределенности и т.п.

Категорию определенности-неопределенности чаще рассматривают на материале артиклевых языков, где она имеет постоянный, обязательный маркер – артикль. Причем даже в артиклевых языках артикль как показатель определенности-неопределенности тоже неоднороден. Он “может быть служебным словом, как в английском, французском, немецком, древнем и современном греческом, арабском, или же аффиксом – как определенный артикль скандинавских языков, румынского, болгарского, албанского” [2, с. 159]. К последней группе языков примыкает и армянский, где артикль тоже является аффиксом (а точнее – постфиксом) и присоединяется к слову (*գիրքը, գիրքն*).

Как утверждает А.А. Реформатский, различение грамматической категории определенности-неопределенности является одной из основных функций артикля (это касается тех языков, в которых есть парные артикли, например *the* - *a* в английском и т.п.). “Категория, сопровождающаяся определенным артиклем... выражает грамматически то, что уже известно собеседникам, либо то, что у собеседников во время разговора перед глазами, либо нечто особо индивидуально выделяемое; категория же, сопровождающаяся неопределенным артиклем, наоборот, показывает грамматически, что речь идет о том, что не окрашено индивидуальным, что берется в обобщенном плане и чего нет перед глазами во время данного разговора”, - пишет А.А. Реформатский. Так, очевидна разница между двумя предложениями: *Give me a newspaper, please!* и *Give me the newspaper, please!* - в первом случае говорящий просит дать ему любую газету, а во втором – определенную [4]. Таким образом, использование определенного артикля позволяет представить объект как уникальный в конкретной коммуникативной ситуации.

Состояние категории определенности-неопределенности в русском языке является продолжением развития данной категории в древнерусском и общеславянском языках.

В русском языке к категории определенности-неопределенности (или **детерминации**) в разное время обращались С.А. Крылов, А. Мейе, Е.В. Падучева, И.И. Ревзин, Л.П. Якубинский и др. Однако, до сих пор отсутствует единое мнение исследователей о существовании и конкретном статусе категории определенности-неопределенности в русском языке. Исследователи подходят к проблеме категории определенности-неопределенности с разных ракурсов и, следовательно, рассматривают данную категорию как грамматическую (Е.М. Галкина-Федорук), текстологическую (контекстуальную) (М.И. Алехина, Т. А. Папенкова), понятийную (С. А. Крылов), скрытую (С. Д. Кацнельсон), скрытую семантическую (М. В. Рогова), семантическую (В. Гладков), коммуникативно-оценочную (К. Г. Крушельницкая), функционально-семантическую (А. В. Бондарко, И. В. Вороновская, В. В. Ершов, Н. С. Поспелов).

По мнению А.А. Реформатского, данная категория, “очень существенная для грамматики романо-германских языков и отчетливо выраженная в этих языках различием определенных и неопределенных артиклей, отсутствует в русском языке, но это не значит, что русские не могут иметь в сознании этих значений” [4].

А. А. Реформатский отмечал, что в русском языке грамматическое значение определенности-неопределенности, выражается иными способами, а именно:

- служебным словом (*один, одна, одно, одни* и т.д.) В северных русских говорах для выражения определенности употребляется местоименная частица *от, та, то, те* после слова (*дом-от, изба-та, окно-то, грибки-те*).
- употреблением родительного падежа вместо винительного при отрицании: “Я не вижу книги” (неопределенность);
- интонацией [4].

В. Д. Аракин выделяет следующие средства выражения данной категории:

- частица *-то*, прибавляемая к существительному, которое нужно индивидуализировать;
- указательные местоимения *этот, эта, это, эти*, а также *тот, та, то, те*;
- неопределенное местоимение *какой-то, какая-то, какое-то, какие-то*;
- числительное *один*, соответствующее по своей функции неопределенному артиклю *a/an* [1].

Н.С. Трубецкой выделяет три способа выражения значения определенности: синтагма, образованная существительным и “определенным артиклем”;

- специальная форма существительного (сочетание основы существительного и специального аффикса) hund (швед. - собака) - hunden (данная собака);

- специальная форма другого слова (существительного, прилагательного, глагола), относящегося к рассматриваемому существительному, то есть образующего с ним синтагму (детерминативную или предикативную) [7].

В отличие от сочетания двух слов (первый способ), аффиксы могут быть отделены от основы только другими аффиксами с формальным значением (второй способ). В таких европейских языках, как в английском, немецком, греческом, итальянском, французском, испанском, венгерском, определенный артикль существует как отдельное слово, и он всегда находится в препозиции по отношению к существительному. В некоторых европейских языках (например, в норвежском, шведском, датском, албанском, румынском, болгарском и в некоторых великорусских диалектах), определенность находит выражение в суффиксах. Однако, по мнению Н.С. Трубецкого, определенный артикль арабского языка на самом деле является префиксом, поскольку он всегда стоит непосредственно перед существительным и не может быть отделен от него другим словом.

В противоположность В.Д. Аракину, Н.С. Трубецкой в русском литературном языке выделяет лишь один случай, когда обнаруживается оппозиция между понятиями определенности -неопределенности. Так, притяжательные прилагательные, производные от имен лиц, всегда указывают на наличие определенного лица, а обороты с генитивом имени лица не содержат такого оттенка: *мельникова дочь* всегда означает “дочь этого мельника”, тогда как *дочь мельника* может значить как “дочь этого мельника”, так и “дочь всякого мельника” [7].

Таким образом, все вышеуказанные средства выражения категории определенности-неопределенности в русском языке можно разделить на **имплицитные** и **эксплицитные**. К имплицитным относятся указательные и неопределенные местоимения, притяжательные местоимения, частицы, числительные. К эксплицитным средствам выражения значения определенности-неопределенности относятся ударение, фразовое ударение, интонация, нарративность.

Категория определенности-неопределенности выражается в армянском языке присутствием или отсутствием определенного артикля, то есть “имеет грамматикализованный характер” [5, с 122].

Артикль в армянском языке ставится после существительного и пишется слитно с ним (или с субстантивированным словом). В армянском языке в качестве определенного артикля выступает постпозитивная морфема -ը, если определяемое слово кончается на согласный и последующее слово начинается с согласного (*Խնձորը կարմիր է*) и -ի, если определяемое слово кончается на гласный (*Անիի տղան է*). Если слово, следующее за определяемым словом, начинается на гласный, выбор артикля -ը или -ի зависит от того, произносится ли слово с артиклем слитно со следующим за ним словом или отдельно, например: *Նարեկը ուզում է հաց ունենալ* / *Նարեկի ուզում է հաց ունենալ*:

В отличие от армянского языка, где грамматикализованный характер категории определенности-неопределенности выражен одной постпозитивной морфемой с двумя

позиционными вариантами, в английском языке значение данной категории выражается двумя артиклями: неопределенным (a/an) и определенным (the).

В большинстве европейских языков неопределенный артикль похож или совпадает с числительным *один* (в итальянском: *un* – один, *una* – одна), а определенный артикль развивался от указательного местоимения (или прилагательного). Например, указательное латинское местоимение *ille* со временем трансформировалось в определенные артикли *il* итальянского языка, *le* французского языка, *el* испанского языка и т.д.

Известно, что оформление как определенного, так и неопределенного артиклей английского языка происходит в 12-15 вв., то есть в среднеанглийский период развития английского языка. К концу среднеанглийского периода указательные местоимения представлены формами *that* - *tho* / *those* и *thet* - *thes* / *thise*. Они выступают в двух функциях:

- как местоимения, в функции которых они еще сохраняют в течение некоторого времени падежные флексии,
- как определенный артикль, который утрачивает и падежные флексии, и различие между единственным и множественным числом, и становится отдельной служебной частью речи.

Неопределенный артикль развивается из древнеанглийского числительного *один*. Происхождением неопределенного артикля от числительного *один* и объясняется тот факт, что неопределенный артикль употребляется, как правило, с исчисляемыми существительными (*a table, a pen, a boy*). Неопределенный артикль не употребляется с существительными во множественном числе ввиду остаточного значения количественного числительного *один* (*a table – tables, a pen- pens, a boy-boys*).

Исследователи английского языка расходятся во мнениях по вопросу о том, имеет ли каждый артикль в английском языке одно или несколько значений, актуализируемых в различных контекстах.

Так, в грамматике И.П. Крыловой указывается, что определенный артикль с исчисляемыми существительными (конкретными и абстрактными) выполняет либо индивидуализирующую, либо обобщающую функцию, а с неисчисляемыми – ограничивающую функцию (в последнем случае подразумевается определенное количество чего-либо: *each fold in the leather* / каждая складка кожи, *the anxiety I felt* / волнение, которое я чувствовал.) Неопределенный артикль употребляется с исчисляемыми существительными для называния того или иного объекта впервые, а с неисчисляемыми - с целью подчеркнуть особые свойства обозначаемого явления. Нулевой артикль выполняет исключительно номинативную функцию. Это касается как случаев его употребления в сочетании с исчисляемыми существительными во множественном числе, так и с неисчисляемыми существительными (*Life goes on* / Жизнь продолжается). Помимо этого, некоторыми авторами выделяется морфологическая функция артикля, которая заключается в указании на то, что обозначаемое слово является существительным. **Только существительным или субстантивированным словам присуще употребление с артиклем.** Более того, именно употребление определенного артикля с прилагательным переводит прилагательное в разряд существительного: *young* (молодой) – *the young* (молодые), *blind* (слепой) – *the blind* (слепые), *poor* (бедный) – *the poor* (бедные, бедняки, беднота), *rich* (богатый) – *the rich* (богатые) и т.д. В этом случае артикль не только меняет частеречную принадлежность слова, но и придает слову значение множественности, собирательности.

Резник Р.В. придерживается несколько иного подхода, приписывая определенному артиклю функцию представления объекта как уникального, неопределенному артиклю - функцию называния и классификации объекта, предполагаемо неизвестного адресату, а также функцию представления объекта в его дополнительных характеристиках, новых для получателя сообщения. Что касается нулевого артикля, ему присущи те же функции, что и неопределенному артиклю, только в данном случае речь идет не об отдельном объекте, а о группе объектов.

Наиболее полной нам представляется точка зрения В.Д. Аракина, который выделяет следующие семы, входящие в структуру значения определенного артикля (эти же семы можно выделить в семантике определенного артикля армянского языка):

■ **сема индивидуализации**, благодаря которой имя существительное, имеющее при себе артикль *the* выделяется из класса однородных с ним предметов.

The book is interesting.

Գիրքը հետաքրքիր է:

■ **сема уникальности**, сигнализирующая о том, что предмет, обозначаемый соответствующим существительным, является единственным в своем роде:

The Earth moves round the sun.

Երկիրը պտտվում է արևի շուրջ:

■ **сема указательности** (что является следствием происхождения определенного артикля от указательного местоимения)

The task is difficult = This task is difficult.

Առաջադրանքը բարդ է: Այս առաջադրանքը բարդ է:

■ **сема обобщения**, дающая возможность воспринимать данный предмет как обобщенное обозначение всех предметов данного класса, выражающий в единичном понятии общее:

The horse is a domestic animal.

Զին ընտանի կենդանի է:

Отличительной особенностью определенного артикля армянского языка является то, что, в отличие от английского языка, **определенный артикль имеет материальное выражение только в именительном и винительном падежах**, в других же падежах существительное не может иметь при себе определенного артикля.

Ֆիւլը տպավորիչ է:

Մենք դիտեցինք ֆիւլը:

Что касается неопределенного артикля английского языка, в структуре его значения Н.Д. Аракин выделяет две семы:

■ **сема классификации**, относящая называемый объект к тому или иному классу:

It is a pencil.

Սա մտանիտ է:

■ **сема единичности**. Имена существительные, имеющие неопределенный артикль всегда стоят в единственном числе: *for a moment / for one moment* - на (одно) мгновение.

I have a doll.

Ես տիկնիկ ունեմ: / Ես մի տիկնիկ ունեմ:

В армянском языке, в отличие от английского, грамматикализированный неопределенный артикль отсутствует (нулевой артикль). Однако, как видно из вышеприведенных примеров, семы классификации и единичности можно выделить и в структуре нулевого артикля армянского языка. Для выражения значения неопределенности в армянском языке могут быть использованы неопределенные местоимения *ինչ-որ*, *ինչ-ինչ* и числительное *մի*.

Особенностью армянского языка является наличие притяжательных артиклей *-ու*, *-դ*, которые обозначают, соответственно, принадлежность первому и второму лицу (*իմ մայրը – մայրու*, *քո եղբայրը – եղբայրդ*, *իմ աքերը – աքերու*, *քո մազերը – մազերդ*). В качестве притяжательного артикля третьего лица употребляется определенный артикль *-ը* или *-ի*.

Притяжательный артикль показывает не только принадлежность, но является вообще показателем лица, например: *մենք՝ հայերու*, *ես՝ Ռուսիայի մարզային*. Притяжательный артикль может иметь также значение указательности (*վերջերս* – в последнее время).

Несколько иначе обстоит дело с артиклями в итальянском языке. Это касается не только количества артиклей, которых намного больше в итальянском, так и функций, которые они выполняют.

По мнению исследователей, в итальянском языке артикль выполняет три основные функции:

- Обозначение имени существительного: *bello* – красивый, прекрасный; *il bello* – красота, прекрасное, красавец; *la bella* – красотка, красавица.
- Дифференциация степени определенности. Именно поэтому и существуют парные артикли: *un – il*; *una – la*: *un signore* (неизвестный, какой-то, некий синьор) – *il signore* (известный синьор), *una donna* (какая-то женщина) – *la donna* (известная женщина).
- Определение рода и числа существительных: *il nipote* (внук, племянник) – *la nipote* (внучка, племянница); *la città* (город) – *le città* (города) [8, 11, 12].

Таким образом, в итальянском языке артикль является не только формальным выразителем значения определенности-неопределенности, но и выполняет морфологические функции, оформляя имя существительное и выражая родовые и числовые значения при омонимии грамматических форм. Именно поэтому количество артиклей в итальянском языке намного больше, чем в других европейских языках, так как здесь **выбор артикля зависит не только от степени определенности, но и от числа и рода имени существительного.**

Форма определенного артикля в итальянском языке зависит от того, с какой буквы начинается последующее слово (существительное может быть одним и тем же, например: *l'amica* – подруга, *la mia amica* – моя подруга).

Неопределенный артикль в итальянском языке представлен не двумя, как в английском (*a/an*), а четырьмя вариантами (*un, una, uno, un'*). Выбор того или иного варианта неопределенного артикля зависит как от рода самого существительного, так и от начальной фонемы слова: *un amico* (один, какой-то друг), *una camera* (одна, какая-то комната), *uno stivale* (один, какой-то сапог), *un' amica* (одна, какая-то подруга).

Определенных артиклей в итальянском языке больше, чем неопределенных. Они представлены формами *il, l', lo, la* для существительных мужского и женского рода единственного числа и формами *i, gli, le* для существительных мужского и женского рода множественного числа.

Семы, выделяемые в структуре неопределенного и определенного артикля итальянского языка, в основном совпадают с указанными выше семами, которые выделяются в английском и армянском языках. Так в структуре неопределенного артикля выделяются следующие семы:

- **сема единичности:** Но *un'amica* che si chiama Maria. – У меня есть одна подруга, которую зовут Мария.
 - **сема неопределенности:** Per chi compri il regalo? – Per *una* ragazza. – Для кого ты покупаешь подарок? – Для некоей (тебе неизвестной) девушки.
- Точно так же в структуре определенного артикля выделяются следующие семы:
- **сема индивидуализации:** Hai letto *il* libro? – Ты прочитал (эту/ту, известную тебе) книгу?
 - **сему указательности:** Dammi *il* libro. – Дай мне эту/ту книгу.
 - **сема уникальности /единичности:** Guarda *il* sole! – Посмотри на солнце.
 - **сема обобщения:** *La mela* è un frutto. – Яблоко – фрукт.

Таким образом, итальянские артикли, обладая в своей структуре теми же семами, что и их английские аналоги, отличаются количеством, что обусловлено грамматическими особенностями итальянского языка (наличие грамматической категории рода (мужского и женского), омонимичными числовыми формами некоторых существительных, омонимичными лексемами, относящимися к разным частям речи). Именно благодаря разнообразию форм артиклей становится в этом случае возможным дифференцировать омонимичные грамматические формы или лексемы, относящиеся к разным частям речи. Иными словами, в отличие от сопоставляемых языков, функции артиклей в итальянском языке не ограничиваются только выражением значений определенности-неопределенности, а представлены значительно шире.

Следуя основной цели данной статьи, мы исследовали сходства и различия в средствах выражения категории определенности-неопределенности в сопоставляемых языках.

Нами было установлено, что категория определенности-неопределенности в сопоставляемых языках имеет ряд особенностей, а именно:

- ✓ наличие морфологического оформления в английском, армянском, итальянском языках на фоне его отсутствия в русском;
- ✓ разнообразие морфологического оформления в сопоставляемых артиклевых языках (**препозитивные** отдельные служебные части речи в английском и итальянском, **постпозитивные** морфемы в армянском языке);
- ✓ способность артикля выполнять различные функции и наличие в его семантической структуре целого набора компонентов значения (сем), каждый из которых может доминировать в том или ином случае употребления артикля;
- ✓ возможность выражения общекатегориального значения определенности-неопределенности не только при помощи артикля, но и посредством других морфологических и лексических единиц, а также посредством порядка слов в русском языке (инвертированный порядок слов);
- ✓ необходимость учета комплекса факторов при попытке обосновать выбор использования того или иного артикля в каждом конкретном случае.

Ключевые слова: категория определенности-неопределенности, детерминация, определенный артикль, неопределенный артикль, нулевой артикль, артиклевые языки, безартиклевые языки.

Список использованной литературы

1. Аракин В.Д. История английского языка: Учеб. пособие. -М., 2001.
2. Маслов Ю.С. Введение в языковедение. -М., 1987.
3. Ревзин И.И. Некоторые средства выражения противопоставления по определенности в современном русском языке. -М., 1973.
4. Реформатский А.А. Введение в языковедение. -М., Просвещение, 1967.
5. Саркисян И.Р. Типология грамматических категорий (Методический аспект). -Ереван, Лимуш, 2011.
6. Сидорова Ю.Л. Лексические средства воплощения категории определенности/неопределенности в русском языке: На фоне итальянских средств. Дисс. канд. фил. наук. Новосибирск, 2006, 231с. Интернет-ресурс. Режим доступа: <http://www.disscat.com/content/leksicheskie-sredstva-voploshcheniya-kategorii-opredelennostineopredelennosti-v-russkom-yazy> Дата обращения: 10.08.2015.
7. Трубецкой Н.С. Избранные труды по филологии. - М., Прогресс., 1987.
8. Эспозито М., Ресслер В. Итальянский язык. Грамматика. М., Астрель, 2009.
9. Abbott, Barbara. Definiteness and indefiniteness. To appear in Laurence R. Horn & Gregory Ward, edc., Handbook of Pragmatics, Oxford: Blackwell. Интернет-ресурс. Режим доступа: https://www.msu.edu/~abbottb/def_and_indef.pdf Дата обращения: 07.10.2015.
10. Kibort, Anna. 2010. Grammatical Features Inventory: Definiteness. University of Surrey. Интернет-ресурс. Режим доступа: <http://dx.doi.org/10.15126/SMG.18/1.06> Дата обращения: 06.10.2015.
11. Martin T., Magneli S. Nuovo Progetto Italiano. Corso multimediale di lingua e civiltà italiana. Edilingua.
12. Mezzardi M., Balboni P. Nuovo Rete. Corso multimediale di italiano per stranieri. Guerra Edizioni.

ԱՌԿԱՅԱՑՄԱՆ (ՈՐՈՇՅԱԼԻ ԵՎ ԱՆՈՐՈՇԻ) ԿԱՐԳԻ ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ (ռուսաց, անգլերեն, հայոց և իտալերեն լեզուների նյութի հիման վրա)

Ռ. Ռ. ՄԱՐԳՍՅԱՆ

Մանկավարժական գիտությունների թեկնածու,
Խ. Արուսյանի անվան ՀՊՄՀ-ի դասախոս
Գ.ՊՀ դասախոս

Հոդվածում ներկայացված է առկայացման կարգը և նրա արտահայտությունը ռուսաց, հայոց, անգլերեն և իտալերեն լեզուներում: Բացահայտված է այդ կարգի իմաստային բովանդակությունը, համեմատական հետազոտության հիման վրա դիտարկված են կարգի արտահայտման միջոցները՝ որոշյալ, անորոշ և զրոյական հոդեր, դերանուններ, թվականներ և այլ բառային միջոցներ:

TYPOLOGY OF CATEGORY OF DEFINITENESS AND INDEFINITENESS (on the material of Russian, English, Armenian and Italian languages)

R. R. SARGSYAN

PhD in Pedagogy,
lecturer at Armenian State Pedagogical University after Kh. Abovyan
lecturer at Gavar State University

The article deals with the category of definiteness and indefiniteness and its expression in Russian, English, Armenian and Italian languages. The meaning of the category has been determined as well as different means of its expression: definite, indefinite and zero articles, pronouns, numerals and other lexical means have been studied on the contrastive basis.

ТЕКСТОВАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАК ОСНОВА ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ (ПРИ ИЗУЧЕНИИ ГРАММАТИКИ НА ЗАНЯТИЯХ ПО РУССКОМУ ЯЗЫКУ КАК ИНОСТРАННОМУ В ВУЗЕ)

Э. Р. АВАКОВА

*Преподаватель кафедры русского и славянского языкознания
ЕГУЯСН им. В.Я. Брюсова*

С свете господствующей в лингвистике и лингводидактике последних десятилетий антропоцентрической парадигмы все большую актуальность приобретает обращение к исследованию текста как продукта активной речевой деятельности человека. Принципы антропоцентричности и текстоцентричности в применении к обучению РКИ в вузе предполагают оптимизацию коммуникативного процесса и организацию текстовой деятельности студентов, тем самым приближая изучение языковых единиц и механизмов к человеку (студенту-инофону). Текстовая деятельность определяется Н.С. Болотновой как система действий на основе знаний, умений и навыков, позволяющих как создавать тексты (первичная текстовая деятельность), так и воспринимать, интерпретировать их (вторичная текстовая деятельность) [2: 301-302] и опирается на коммуникативную компетенцию. В тексте находит свою реализацию не только лексический, но и грамматический материал, следовательно важное место в процессе обучения русскому языку следует уделять не только функциональным значениям грамматических единиц и категориальным признакам грамматических форм, но и роли грамматических единиц и структур в тексте, а также выявлению текстообразующей функции грамматических единиц.

Интеграция Армении в единое Европейское пространство высшего образования в рамках Болонского процесса связана с внедрением компетентностного подхода в систему высшего образования и формированием у студентов определенных компетенций, т.е. переходом от знаниевой, “субъект-объектной” парадигмы к компетентностной, “субъект-субъектной” парадигме. Реализация данного подхода нашла отражение в вузовских программах/описаниях курсов по РКИ в РА. Компетентностный подход в обучении наряду с принципами антропоцентричности и текстоцентричности позволяет превратить обучаемого в активного участника, субъекта образовательного процесса. Одной из основных задач современного языкового образования в вузе является формирование у учащихся коммуникативной компетенции, то есть знаний, умений и навыков, необходимых “для понимания чужих и порождения собственных программ речевого поведения, адекватного целям, сферам, ситуациям общения” [7: 67]. В качестве основной цели при формировании коммуникативной компетенции студентов в вузовских программах выделяют умение как создавать, так и воспринимать тексты в соответствии с целями и условиями общения, а также практическое осознание стилей и типов речи, способов связи предложений в тексте и т.д. [6: 5].

Несмотря на то что коммуникативная компетенция является базисной категорией современной теории и практики обучения языкам, в определении содержания и структуры данной категории мнения исследователей расходятся. В настоящее время в методике обучения иностранным языкам и РКИ существует большое количество концепций структуры коммуникативной компетенции, которые отличаются разнообразием классификаций и

состава. Российские исследователи, например, выделяют в данной компетенции следующие компоненты (составляющие, (суб) компетенции): языковая, речевая, социокультурная, компенсаторная, учебно-познавательная. Некоторые исследователи наряду с перечисленными компонентами выделяют также культуроведческую и риторическую компетенции [См. 7]. Применительно к обучению иностранным языкам коммуникативная компетенция получила детальную разработку в работе экспертов стран Совета Европы, в том числе и представителей России, на концепции которых остановимся подробнее. Общеевропейский вариант компонентного состава коммуникативной языковой компетенции можно представить в виде следующей таблицы:

Коммуникативная языковая компетенция		
<i>Лингвистическая компетенция</i> (знание лексики, фонетики и грамматики и соответствующие навыки и умения, а также другие характеристики языка как системы)	<i>Социолингвистическая компетенция</i> (знания и умения, необходимые для эффективного использования языка в социальном контексте)	<i>Прагматическая компетенция</i> (языковые средства в определенных функциональных целях в соответствии со схемами взаимодействия)
➤ Лексическая компетенция ➤ Грамматическая компетенция ➤ Семантическая компетенция ➤ Фонологическая компетенция ➤ Орфографическая компетенция ➤ Орфоэпическая компетенция	➤ Лингвистические маркеры социальных отношений ➤ Правила вежливости ➤ Народная мудрость ➤ Регистры общения ➤ Диалект и акцент	➤ Компетенция дискурса (знание правил построения высказываний, их объединения в текст) ➤ Функциональная компетенция (умение использовать высказывания для выполнения различных коммуникативных функций) ➤ Компетенция схематического построения речи (умение последовательно строить высказывание в соответствии со схемами взаимодействия)

При изучении грамматических структур на уровне текста с учетом текстообразующей функции грамматических единиц в процессе обучения РКИ в вузе необходимо обратить особое внимание на лингвистическую и прагматическую субкомпетенции коммуникативной компетенции и ввести в их содержание новые понятия, знания и умения. Так, грамматическая составляющая лингвистической компетенции предполагает “знание грамматических элементов языка и умение их использовать в речи” [5: 112]. В состав данной компетенции необходимо включить знание текстообразующих возможностей и функций грамматических единиц и умение использовать их при создании текстов. Важнейшей составляющей прагматической субкомпетенции является компетенция дискурса (дискурсивная компетенция), включающая умение упорядочивать предложения в единый связный текст, а также знание основных принципов построения текста [5: 122]. В состав данной компетенции необходимо включить знание основных категорий текста и языковых средств их выражения.

Механизм порождения высказываний и создания текстов в лингвистике связывают с понятием “дискурс” (от фр. *discourse* – речь; лат. *discursus* – беседа, разговор), который, несмотря на отсутствие общепринятого его определения, в настоящее время стал одним из самых употребляемых терминов ряда гуманитарных наук. В самом широком понимании дискурс рассматривается как “текущая речевая деятельность в какой-либо сфере” [3: 36]. Собственно же лингвистические интерпретации термина весьма разнообразны. Долгое время термины “текст” и “дискурс” использовались как синонимичные, затем понятие “дискурс” стало употребляться в ряду таких терминов, как “речь”, “диалог”, “высказывание”, “функциональный стиль”. В современной лингвистике дискурс понимается шире, чем текст, а именно как динамический процесс, частью которого является текст. Т.А. ван Дейк рассматривает дискурс как коммуникативное событие (*communicative event*), предполагающее вербальное взаимодействие (*verbal interaction*) участников общения [8]. Лингвистический энциклопедический словарь дает следующее определение дискурса: “связный текст в совокупности с экстралингвистическими – прагматическими, социокультурными, психологическими и др. факторами; текст, взятый в событийном аспекте; речь, «погруженная в жизнь»” [4]. Не преследуя цели рассмотрения всех возможных определений и интерпретаций понятия *дискурс*, встречающихся в филолого-лингвистических исследованиях и представляющих довольно пеструю картину¹, отметим лишь, что мы рассматриваем коммуникативную компетенцию с позиции самого текста, возникающего в процессе дискурса, перенося акцент именно на текст как на важную его составляющую и анализируя грамматические единицы в тексте. Дискурсивная же субкомпетенция коммуникативной компетенции, понимаемая как “способность построения целостных, связных и логичных высказываний (*дискурсов*) разных функциональных стилей в устной и письменной речи на основе понимания различных видов *текстов* при *чтении* и *аудировании*” [1: 64], связана как с понятием текст, так и дискурс, следовательно, при формировании коммуникативной компетенции в рамках текстовой деятельности разграничение данных понятий не носит принципиального характера.

Говоря об условиях осуществления эффективной текстовой деятельности, Н.С. Болотнова в первую очередь выделяет наличие текстовой компетенции, которая определяется как “знания основ теории текста (его видов, жанров, стилей), а также умения создавать и адекватно воспринимать тексты” [2: 302]. Среди исследователей нет единого мнения относительно выделения текстовой компетенции в отдельную категорию, поскольку она соотносится с субкомпетенциями коммуникативной компетенции. Мы рассматриваем данную компетенцию как компонент коммуникативной компетенции (с учетом тех дополнений, которые мы предложили внести в состав грамматической составляющей лингвистической субкомпетенции и дискурсивной составляющей прагматической субкомпетенции коммуникативной компетенции).

Итак, очевидно, что содержание обучения РКИ в вузах должно быть дополнено новыми понятиями, знаниями и умениями, связанными с осознанием текстообразующих возможностей грамматических единиц и их роли в раскрытии смыслового содержания текста. Знание текстообразующей функции грамматических категорий, форм и конструкций поможет студентам воспринимать текст с учетом целесообразности использования тех или иных средств и сознательно подходить к их выбору при конструировании собственных текстов в процессе организации текстовой деятельности.

¹ Об истории развития понятия “дискурс” и различных интерпретациях данного термина см. в следующих работах: Петрова Н.В. Текст и дискурс. // ВЯ. – №6. С.123-131.; Дымарский М.Я. Проблемы текстообразования и художественный текст. – М.: КомКнига, 2006.-С.35-46.; Маслова В.А. Современные направления в лингвистике.-М.: Академия, 2008.- С. 37-51. и др.

Ключевые слова: текст, текстовая деятельность, коммуникативная компетенция, текстообразующая функция грамматических единиц.

ЛИТЕРАТУРА

1. Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). – М.: ИКАР, 2009. – 448 с.
2. Болотнова Н.С. Филологический анализ текста: Учеб. пособие, 3-е изд., испр. и доп., М.: Флинта, Наука, 2007. – 520 с.
3. Дымарский М.Я. Проблемы текстообразования и художественный текст (на материале художественной прозы XIX-XX вв.). – Изд. 3-е, испр. – М.: Комкнига 2006. – 296 с.
4. Лингвистический энциклопедический словарь. / Гл. ред. В.Н. Ярцева. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 683 с. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://tapemark.narod.ru/les/136g.html>
5. Общеввропейские компетенции владения иностранным языком: Изучение, обучение, оценка. Монография. – Страсбург; М.: Совет Европы, Департамент по языковой политике; Московский гос. лингвистический ун.-т, 2001-2003. – 259 с.
6. Программа учебной дисциплины “Русский язык (практический курс)” для студентов неспециальных групп всех направлений. / Составители: Бабаян Т.А., Испирян М.М., Агулян А.О., Шахкамян Г.Г. – Ер.: Изд. дом “Лусабац”, 2014. – 64 с.
7. Сальникова О.А. Что включает в себя коммуникативная компетенция?// Начальная школа плюс До и После. – 2012. – N 7. – С. 66-70.
8. Dijk T.A. van. The study of discourse. // T.A. van Dijk (ed.) Discourse as structure and process. Discourse Studies: A multidisciplinary introduction. Vol. 1. – London; New Delhi, 1997. Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.amazon.com/Discourse-Structure-Process-Studies-Multidisciplinary/dp/0803978448>

ՏԵԺՍԱՅԻՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԻ ՄՈՏ ՀԱՂՈՐԴԱԿՑԱԿԱՆ ԿՈՄՊԵՏԵՆՑԻԱՅԻ ԶԵՎԱԿՈՐՄԱՆ ՀԻՄՔ (ԲՈՒՀՈՒՄ ՈՒՍԵՐԵՆԻ՝ ՈՐՊԵՍ ՕՏԱՐ ԼԵԶՎԻ ԴԱՍԸՆԹԱՑՆԵՐԻՆ ԲԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ)

Է. Ռ. ԱՎԱԿՈՎԱ

Վ. Բրյուսովի անվան ԵՊՀ

ռուսաց և սլավոնական լեզվաբանության

ամբիոնի դասախոս

Հոդվածը նվիրված է բուհում ուսերեմի դասավանդման ընթացքում մարդակենտրոն և տեքստա-կենտրոն սկզբունքների դիտարկմանը: Հիմնական շեշտը դրված է հաղորդակցական կոմպետենցիայի քերականական և խոսույթային բաղադրիչների վերլուծությանը:

TEXTUAL ACTIVITY AS A BASIS OF FORMATION THE STUDENTS' COMMUNICATIVE COMPETENCE (WHEN LEARNING GRAMMAR IN THE COURSE OF RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE)

E. R. AVAKOVA

Lecturer of chair of Russian and Slavonic

Linguistics of Yerevan Brusov State

University of Languages and Social Sciences

The article deals with the principles of anthropocentrism and textocentrism in the process of teaching Russian in higher education institutions. The main attention is paid to analysis of grammatical and discourse sub-competencies of communicative competence.

ОБ ОПЫТЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ ГУМАНИТАРНЫХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ ГАВАРСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА С ПРИМЕНЕНИЕМ СИСТЕМЫ E-Learning GSU НА БАЗЕ ЭЛЕКТРОННОЙ УЧЕБНОЙ СРЕДЫ Moodle

Г. Р. САРГСЯН

Преподаватель ГГУ

Как известно, одной из наиболее важных задач в условиях современного высшего образования является организация самостоятельной работы учащихся. Эффективная организация самостоятельной работы позволяет интенсифицировать и индивидуализировать подготовку студентов. Одним из основных направлений организации самостоятельной работы учащихся на сегодняшний день является применение информационно-коммуникационных технологий.

Целью настоящей статьи является рассмотрение учебного процесса по дисциплине “Русский язык” для гуманитарных специальностей Гаварского государственного университета с применением системы E-learning GSU, созданной на базе электронной учебной среды Moodle. Чтобы понять, с чем связан выбор авторами системы E-learning GSU именно учебной среды Moodle, необходимо сначала рассмотреть основные особенности и преимущества данной обучающей платформы.

При разработке модели организации самостоятельной работы студентов (МО СРС) на основе информационно-коммуникационных технологий в электронной учебной среде Moodle авторы, как правило, опираются на компетентностный, деятельностный, междисциплинарный, системный и информационно-коммуникационный подходы к обучению. Перечисленные подходы реализуются через ряд принципов, отражающих специфику проводимой работы, а именно:

1. *принцип интегративности*, позволяющий осуществлять интеграцию профессионально-значимой информации при обучении различным дисциплинам посредством выполнения студентами комплексных практико-ориентированных заданий;
2. *принцип модульности*, предполагающий, что каждая дисциплина (модуль) в системе MOODLE должна иметь единую структуру;
3. *принцип кумулятивности*, учитывающийся при составлении разноуровневых заданий: задания, связанные с базовыми целями образования; задания повышенного уровня сложности и носящие междисциплинарный характер; задания, связанные с профессиональной практической деятельностью.

МО СРС должен содержать следующие компоненты:

- целевой,
- содержательный,
- процессуальный,
- оценочно-результативный.

Целевой компонент. Целью является повышение эффективности подготовки студентов на основе организации самостоятельной работы с использованием обучающей платформы Moodle. Под эффективностью понимают повышение показателей, характеризующих организацию самостоятельной работы учащихся.

Содержательный компонент включает компоненты обучающей среды Moodle. Одним из основных понятий системы дистанционного обучения Moodle является курс. Здесь выделяются следующие субкомпоненты:

1. *организационно-методический*: введение с краткой характеристикой курса и сведениях об авторах курса; учебная программа; требования к результатам освоения основной профессиональной образовательной программы, характеризующие общие и профессиональные компетенции и т.д.;

2. *информационно-обучающий*: цели, задачи, график и структура внеаудиторной самостоятельной работы; текстовые ресурсы с гиперссылками, учебные пособия и т.д.

Коммуникативный компонент представляет собой пространство межличностного взаимодействия учащегося с данной образовательной средой и другими ее субъектами.

Основными средствами, позволяющими участникам программы общаться между собой, являются форумы, электронная почта, обмен вложенными файлами с преподавателем (внутри каждого курса), чаты, обмен личными сообщениями.

Диагностический компонент организует самостоятельную работу студентов, включая обучение и контроль знаний учащегося и дидактические материалы для самоконтроля и промежуточной аттестации.

Процессуально-деятельностный компонент определяет совместную деятельность преподавателя и студента посредством реализации информационно-проектного метода обучения, направленного на формирование профессиональных компетенций студентов.

Оценочно-результативный компонент предусматривает разработку критериально-диагностического аппарата для оценки уровня сформированности выделенных показателей эффективности предложенной модели организации самостоятельной работы студентов с использованием учебной платформы Moodle.

Из таких показателей можно выделить следующие:

❖ *Мотивационный* - проявление интереса к изучаемым дисциплинам как элементу подготовки к будущей профессиональной деятельности с использованием учебной платформы Moodle.

❖ *Когнитивный* - наличие системы знаний, полученных из различных источников информации, необходимых для успешного формирования общекультурных и профессиональных компетенций, сформулированных в образовательных стандартах.

❖ *Деятельностный* - способность к решению профессионально значимых проектных заданий, представляющих собой самостоятельную учебно-исследовательскую работу, а также углубленное изучение студентами отдельных проблем профессиональной деятельности на основе сформированной системы знаний в ходе организации самостоятельной деятельности в электронной системе Moodle.

❖ *Рефлексивно-оценочный* - способность организовать и контролировать свою самостоятельную работу в электронной системе Moodle, способность к объективной оценке результатов деятельности по выполнению профессионально-направленных проектов [См.1].

На все вышеуказанное опирались авторы при создании уже внедренной в Гаварском государственном университете системы электронного обучения E-learning GSU.

Как и любая информационная система, так и система E-learning GSU, имеет информационное обеспечение. Система электронного обучения E-learning GSU предназначена для организации процесса электронного обучения, а также для дис-

танционного обучения. Система была разработана и внедрена в ГГУ и уже доступна по адресу www.elearning.gsu.am.

Система предоставляет возможность разработки пакета обучения в ограниченном сетевом пространстве. Данный пакет обучения студент может с успехом и в любое удобное для себя время использовать в рамках учебного процесса. Программа имеет Web интерфейс, программное обеспечение системы помещается на отдельном Web сервере, а пользователи обращаются к системе при помощи Web браузера.

Как отмечают авторы, система предоставляет следующие возможности:

- разработка пользователем пакета обучения в сфере системы в режиме онлайн;
- определение уровней, перечня пользователей (администратор, преподаватель, студент) системы, создание виртуальных счетов-пространств для пользователей;
- обеспечение постоянной сетевой доступности пакетов электронного обучения в реальном времени для пользователей определенного перечня с правом доступа (входа);
- формирование информационной культуры пользователей системы (преподаватель, студент, сотрудник), совершенствование, повышение уровня владения современными информационными технологиями, повышение эффективности традиционных функций, экономия времени [См.2].

На главной странице системы в любое время отображается список пользователей онлайн. Здесь же помещены ссылки ресурсов и необходимого программного обеспечения для работы с файлами, а также видеосправочник о разработке учебных материалов.

Администратору системы доступен модуль статистики, что дает возможность вести статистический учет данных пользователей и рассмотренных ими ресурсов: предмет, электронный ресурс и т.д.

Отчеты доступны в виде Web ресурсов, а также предоставлена возможность получать их в виде отдельных файлов (Excel, Word, pdf).

Система имеет гибкую подсистему поиска, с помощью которой можно производить поиск в отношении любого сведения, находящегося в базе данных системы: предмет, преподаватель, студент и т.д.

В системе E-learning GSU процесс реализации информационного обеспечения состоит из 2-х основных этапов:

1. Создание пользователем “администратор” (администратор) пространств обучения предметов, преподавателей и студентов и реализация настроек;
2. Укомплектование содержания пространств обучения предметов пользователем “преподаватель” (преподаватель).

Система определяет три роли пользователей: “администратор”, “преподаватель”, “студент”.

Учитывая сферу наших интересов, мы рассмотрели роль **“преподаватель”**, которая предусмотрена для разработки пакетов обучения преподавателем или сотрудником кафедры, что подразумевает помещение в систему в рамках определенного предмета необходимых материалов для обучения студентов.

Пользователь (преподаватель) входит в свое именное пространство при помощи предоставленного ему логина и пароля. При входе в пространство этому пользователю становятся доступны закрепленные за ним предметы и инструментарий для их

соответствующей редакции. Выбрав соответствующий предмет, преподаватель может формировать пакет обучения.

Рассмотрим, к примеру, пакет обучения предмета “Практический русский язык” для гуманитарных специальностей ГГУ (на примере отделения истории, 2-ой курс, и правоведения, 1-ый курс, преподаватель – Мирибян Г.А.). Мы специально рассмотрели пакеты обучения двух разных курсов, чтобы выявить основные отличия в предъявлении учебного материала на разных отделениях ГГУ.

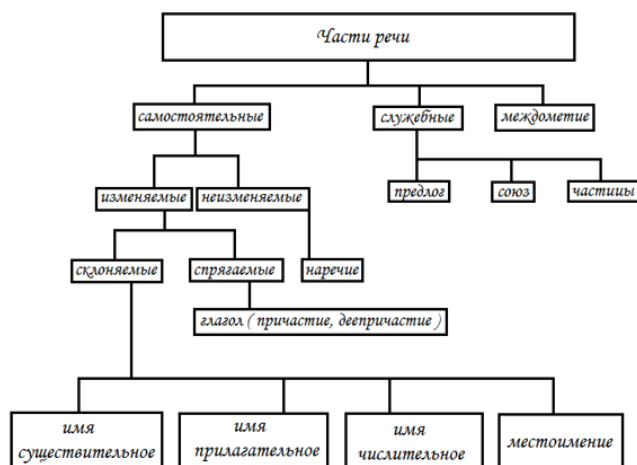
Пакет обучения по всем дисциплинам включает 12 стандартизированных составляющих. Среди них:

❖ **Общее описание курса**, с возможностью прикрепления файла программы курса.

В рассмотренных нами двух курсах мы имеем как описание курса уже на главной странице, так и прикрепленный к нему файл программы курса в формате pdf.

❖ **Лекции**, с возможностью прикрепления файлов лекций, презентаций.

На 2-ом курсе отделения истории грамматический материал посвящен изучению частей речи русского языка. Соответственно, лекционный материал курса начинается с небольшой схемы с представлением всех частей речи русского языка.

Студентам отделения правоведения предлагаются различные тексты по специальности (статьи из уголовного и уголовно-процессуального кодексов РА и РФ, а также выдержки из словаря юридических терминов). Например:

СОУЧАСТИЕ В ПРЕСТУПЛЕНИИ

Статья 37. Понятие соучастия в преступлении

Соучастием в преступлении признается умышленное совместное участие двух или более лиц в умышленном преступлении.

Статья 38. Виды соучастников преступления

1. Соучастниками преступления наряду с исполнителем признаются организатор, подстрекатель и пособник.

2. Исполнителем признается лицо, непосредственно совершившее преступление либо непосредственно участвовавшее в его совершении совместно с другими лицами (соисполнителями), а также совершившее преступление посредством использования других лиц, не подлежащих уголовной ответственности в силу закона либо совершивших преступление по неосторожности.

3. Организатором признается лицо, организовавшее совершение преступления или руководившее его исполнением, а также создавшее организованную группу или преступное сообщество либо руководившее ими.

4. Подстрекателем признается лицо, подговорившее другое лицо к совершению преступления уговором, материальной заинтересованностью, склонившее его к тому угрозой или иным способом.

5. Пособником признается лицо, содействовавшее совершению преступления советами, указаниями, предоставлением информации, средств или орудий либо устранением препятствий, а также лицо, заранее обещавшее скрыть преступника, средства и орудия преступления, следы преступления или предметы преступления, добытые преступным путем, а равно лицо, заранее обещавшее приобрести или сбыть такие предметы и т.д.

Особенно ценным, на наш взгляд, является тот факт, что грамматический материал представлен в виде презентаций в формате PowerPoint и освещает такие части речи русского языка, как имя существительное, имя прилагательное, местоимение и т.д.

❖ Предлагаемый **список спецлитературы**, электронные книги, с возможностью прикрепления файлов.

Студентам предлагается следующая учебная литература:

✓ Аракелян Н. К., Бабаян Т. А., Егиазарян М. А. Русский язык. Учебник для вузов. Ер., 2006.

✓ Баранов М. Т., Костяева Т. А., Прудникова А. В., Русский язык (справочные материалы), М., 1987.

✓ Валгина Н. С., Розенталь Д. Э., Фомина М. И. Современный русский язык, М., 2006.

✓ Мкртчян О.Л. Русский язык /Пособие для юридических вузов и факультетов, Ер., 2001г.

❖ **Полезные Интернет-сайты.** Студентам обоих отделений рекомендуется в процессе обучения обращаться к следующим интернет-ресурсам:

✓ www.gramota.ru

✓ www.ruscentr.ru

✓ www.arg.ru

✓ www.kmrz.ru

✓ www.ucheba.ru/language-article/

✓ www.ru.wikipedia.org/wiki/Говорим_по-русски/

К сожалению, пока в данном разделе не помещены полезные электронные учебники или пособия, но, думается, это всего лишь вопрос времени.

❖ **Полезные видеоматериалы и ссылки в YouTube**, которые могут представлять интерес для студентов обоих отделений.

❖ **Практические работы/задания**, с возможностью прикрепления файлов – в основном это работа с текстами по специальности.

Так, например, на отделении правоведения это работа над официально-деловой терминологией.

Текст “Преступление” –понятие преступления, категории преступлений.

Беседа. Разбор текста. Ответы на предтекстовые и послетекстовые вопросы. Работа над лексикой.

❖ **Темы индивидуальных и курсовых работ**, с возможностью прикрепления файлов.

Студентам отделения истории предлагаются тексты с заданиями типа:

1. Перевести текст по специальности на русский язык (10 стр.)
2. Произвести синтаксический разбор сложных предложений (5 стр.)
3. Написать сочинение -миниатюру.

Студентам-правоведам предлагаются задания следующих типов:

1. Перевод текста по специальности.
2. Выполнение лексико – грамматических упражнений.
3. Реферат на тему “Великие политические деятели”

❖ **Видеолекции** – к сожалению, таких материалов здесь пока не представлено.

❖ **Объявления** об изменениях в расписании, сроков сдачи индивидуальных работ, проведении контрольных работ.

❖ **Другие электронные материалы**, с возможностью прикрепления файлов.

12 составляющих по виду редактирования содержания подразделяются на 2 группы:

- составляющие, где редактируется текстовая информация (например, “Полезные Интернет-сайты”)
- составляющие, где редактируются и размещаются электронные ресурсы (например, “Лекции”, “Электронные книги”).

Ряд документов по информационному обеспечению системы доступен на официальном сайте (страничке) системы, где помещены также техническое описание системы, видеосправочники для преподавателей и студентов.

Следует отметить, что в отношении каждого предмета образец этих составляющих уже создается администратором – при создании пространства предмета, а для пользователя “преподаватель” система дает в каждом составляющем необходимый инструментарий для редакции текстовой информации и прикрепления файлов.

При разработке пакета обучения система предоставляет возможность работы с различными файлами (MS office - любой файл, pdf и т.д.), вплоть до файлов в формате видеоматериалов.

Что же происходит в дальнейшем?

Пользователь роли “**студент**”, получив от администратора логин и пароль, получает возможность входа в систему при помощи Сети. Студенту доступны только пакеты обучения предмета его группы, а также на уровне “Учебный материал” – учебные планы, список студентов группы и т.д. Студент может в режиме онлайн пользоваться помещенными ресурсами, а также в случае необходимости загрузить их в свой персональный компьютер. На уровне каждой группы, кроме перечня предметов, создан раздел по наименованию группы, который включает следующие составляющие: учебный план, список студентов, дополнительная информация, электронные ресурсы.

Подводя итог всему вышеизложенному, можно смело утверждать, что система E-learning GSU предоставляет реальную возможность студенту Гаварского государственного университета в случае пропуска занятий подробно ознакомиться со всеми составляющими учебного процесса. На наш взгляд, такая организация самостоятельной работы студентов наилучшим образом соответствует требованиям современного образования и, безусловно, позволяет качественно повысить уровень высшего образования в вузах Республики Армения.

Ключевые слова: электронная обучающая среда, электронное обучение, электронный ресурс, пакет обучения, веб-сайт.

Литература

1. Винник В.К. Модель организации самостоятельной работы студентов с применением учебной платформы MOODLE//Современные проблемы науки и образования. – 2013. – № 3; Режим доступа: www.science-education.ru/109-9338 Дата обращения: 22.02.2015.
2. Ավետիսյան Վ.Կ.: E-learning GSU էլեկտրոնային ուսուցման համակարգի կառուցվածքը և գործառնության սկզբունքները//Գավառի պետական համալսարանի գիտական հոդվածների ժողովածու, 1, Գավառ, 2014, էջ 164–170
3. www.elearning.gsu.am

ԳԱՎԱՌԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՈՒՄԱՆԻՏԱՐ ՄԱՍՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԻ՝ MOODLE ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐԻ ՀԻՄԱՆ ՎՐԱ ՍՏԵՂԾՎԱԾ E-Learning GSU ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԿԻՐԱՌՄԱՍԲ ՈՒՄԱՑ ԼԵԶԿԻ ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ՓՈՐՁԻ ՄԱՍԻՆ

Գ. Ռ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ
ԳԴՀ դասախոս

Հոդվածը նվիրված է E-learning GSU էլեկտրոնային ուսուցման համակարգի կիրառմամբ Գավառի պետական համալսարանի հումանիտար մասնագիտությունների համար նախատեսված (պատմության և իրավագիտության բաժինների օրինակի վրա) «Ռուսաց լեզու» առարկայի ուսուցման փաթեթի բաղադրիչների դիտարկմանը: Որպեսզի պարզ դառնա, թե ինչով է պայմանավորված հեղինակների՝ էլեկտրոնային ուսուցման տվյալ համակարգի ստեղծման համար հենց Moodle ուսումնական տիրույթի ընտրությունը, վերհանվել են Moodle ուսուցողական հենքի հիմնական բնորոշ առանձնահատկությունները և առավելությունները:

ABOUT THE EXPERIENCE OF TEACHING RUSSIAN TO THE STUDENTS OF HUMANITARIAN SPECIALIZATION IN GAVAR STATE UNIVERSITY WITH THE USE OF E-LEARNING GSU BASED ON MOODLE E-LEARNING ENVIRONMENT

G. R. SARGSYAN
Lecturer at Gavar State University

The article is devoted to the study of components of teaching kit on “Russian Language” for Gavar State University humanitarian specializations /law and history departments/ with the use of E-learning GSU. In order to understand the authors’ choice of Moodle learning environment we have revealed the main features and advantages of Moodle learning platform.

О СПОСОБАХ ПЕРЕВОДА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

А. Г. ВАРДАНЯН

Кандидат филологических наук,
доцент кафедры русского и славянского языкознания ЕГУЯСН им. В. Брюсова

Теория перевода предлагает 5 способов перевода образной фразеологии, выбор из которых делается исходя из характера ФЕ и контекста.

1. **Фразеологический эквивалент** - образная фразеологическая единица в русском языке, которая полностью соответствует по смыслу какому-то армянскому фразеологизму и основан на одном с ним образе:

- *Արիւնքիւն զարշաշար* - Ахиллесова пята;
- *Կոկորդիլոսի արցունքէր թափել* - проливать крокодиловы слезы;
- *Առանց ձուխի կրակ չի լինուի* - нет дыма без огня.

Русские эквиваленты имеются, в основном, у так называемых интернациональных выражений, встречающихся в большинстве европейских языков. Большинство из них были заимствованы разными языками из одного источника. Это особенно хорошо видно на примере ФЕ, связанных с античной мифологией или библейскими сказаниями.

Фразеологические эквиваленты могут быть полные, т.е. совпадающие по лексическому составу и грамматической структуре (все приведенные выше примеры), и неполные - имеющие незначительные частные лексические или грамматические расхождения:

Перевод ФЕ с помощью эквивалентов - наиболее простой случай и не вызывает никаких трудностей.

2. **Фразеологический аналог** - образная фразеологическая единица в русском языке по смыслу аналогичная армянскому ФЕ, но основанная на ином образе.

Подбор фразеологического аналога требует от переводчика свободного владения всеми ресурсами русского языка, а также тщательного соблюдения стилистической и жанровой однородности аналога с ФЕ подлинника. Нередко у армянской ФЕ бывает несколько русских аналогов, отличающихся стилистическими характеристиками и оттенками словоупотребления:

	- ни за что на свете
<i>Այ չի դէպքում</i>	- ни за какие деньги
	- ни за какие коврижки

Подбор аналога часто требует от переводчика внимательного анализа контекста, характера переводимой ФЕ и ее русского соответствия.

3. **Калькирование** - дословный перевод армянской ФЕ. Этот способ уступает двум предыдущим и используется в случае отсутствия у армянского фразеологизма эквивалента или аналога в русском языке (или невозможности использования аналога по условиям контекста). Полученное в результате калькирования выражение не является фразеологизмом в русском языке и представляет собой окказиональное образование.

К нему предъявляются два обязательных требования:

- образность его должна легко восприниматься русским читателем;

➤ в нем должны быть соблюдены все нормы русского языка.

С помощью калькирования переводятся армянские ФЕ с ярко выраженной мотивировкой - пословицы, поговорки и т.п.

4. **Описательный перевод** - передача значения армянской ФЕ свободным сочетанием слов в русском языке. В этом случае неизбежна утрата образности, а значит, и экспрессивной выразительности оригинала. К этому способу переводчик прибегает, если невозможно использовать ни один из проанализированных выше.
5. **Контекстуальная замена** - использование такой русской ФЕ, которая, хотя и не соответствует по значению армянскому фразеологизму, взятому изолированно, но с достаточной точностью (и смысловой и стилистической) передает его содержание в данном конкретном контексте.

Отдельно - о проблеме перевода армянских ФЕ, содержащих национальные реалии (имена, географические названия и т.п.).

Как известно, в лингвистической теории основными критериями фразеологической единицы (ФЕ) являются:

- раздельнооформленность,
- немоделированность,
- устойчивость;
- переосмысление.

С точки зрения переводчика именно последний критерий является основным, так как на все промежуточные образования, частично или полностью переосмысленные, распространяются общие принципы перевода ФЕ.

Перевод образных ФЕ - одна из наиболее сложных задач в переводе. Опасность ошибки велика уже на первой фазе перевода, поскольку ФЕ зачастую омонимично свободному сочетанию слов и различить их можно лишь на основе контекста и общей логики высказывания. Ошибка ведет к грубому искажению смысла подлинника. Как на один из признаков идиом нередко указывают на их «непереводимость» или «непереводимость их в буквальном смысле».

«Буквальный смысл», т. е. прямое, номинативное значение слов, входящих в состав идиом, уже не воспринимается носителями языка — вследствие утраты либо мотивировки (русское «*как пить дать*», «*съесть собаку на чем-либо*»), либо даже реалии, выражаемой словом (как в русских «*бить баклуши*», «*точить лясы*»). Словарное значение отдельно взятых слов, уже полностью растворившееся в составе идиомы, не выделяемое из него, может смущать, вводить в заблуждение только иностранца или человека, недостаточно знающего родной язык. Для переводчика язык оригинала большей частью является иностранным (с родного на иностранный переводят относительно реже), и именно позицией иностранца, воспроизводящего прямой смысл компонентов идиомы, уже утративших его,

Во-первых, не следует использовать русские аналоги, в которых есть свои национальные реалии. Однако такой подход практически неизбежно ведет к недопустимой русификации текста. Во-вторых, калькирование национально окрашенных ФЕ в принципе возможно, но только в тех случаях, когда армянская реалия достаточно хорошо известна русскому читателю или ясна из контекста.

При переводе этих фразеологических единиц возникает масса трудностей, и переводчику нужно обеспечить читателя необходимыми сносками в конце книги, объясняющих значение этих фразеологических единиц.

Следует отметить, что минимумом структурно-семантической эквивалентности обладают фразеологические единицы, в основе которых лежат непродуктивные, уникальные образы. В.В. Виноградов и Н.М. Шанский такие фразеологические единицы называют фразеологическим сращением: (рус) *как пить дать, губа не дура, втирать очки, держать камень за пазухой*.

Именно на материале фразеологических сращений Л.А. Булаховским и А.А. Реформатским был сделан вывод о «непереводимости» идиом, т.е. об отсутствии у этих фразеологических единиц структурно-семантических эквивалентов в других языках, невозможности их дословного перевода.

Такие лингвисты, как С. Влахов и С. Флорин, считают, что фразеологизм нужно переводить фразеологизмом, т.е. к такому переводу, как к идеалу, необходимо стремиться в первую очередь и искать иных путей лишь убедившись в нецелесообразности фразеологического перевода в данном тексте. Они предлагают свои способы перевода безэквивалентной лексики. В отличие от «однословного», смысловое содержание фразеологической единицы можно передать переменным словосочетанием (лексический перевод).

Такие переводы вполне выполняют свою роль в словаре, указывая точное семантическое значение единиц. Однако в контексте любое соответствие должно приобрести фразеологический вид или по меньшей мере стилистическую окраску и экспрессивность, близкие к оригинальным.

Приведем в пример русский фразеологизм *«наломать дров»*. Эта фразеологическая единица не имеет эквивалента в армянском языке. И тут возникает вопрос: как же ее передать фразеологическим выражением, сохранив экспрессивность, стилистическую окраску, близкую к оригиналу. Калькирование бессмысленно, так как образ ничего не говорит даже многим русским; перевести просто толкованием *«наделать глупостей»* слишком просто. Поэтому при армянском переводе *«հիւսընթրնիւ անէր»* (*«наделать глупостей»*) не будет сохранена хоть какая-то часть экспрессивности.

Обобщая все вышесказанное, мы можем сделать заключение, что при лексическом переводе фразеологических единиц нужно всегда стремиться приблизиться к фразеологическому, передать хотя бы отдельные его элементы и стороны.

При отсутствии аналогов и эквивалентов в ПЯ мы вслед за С. Влаховым и С. Флориным предлагаем использовать описательный перевод. Это может быть объяснение, сравнение, описание и толкование – все эти средства максимально передают содержание фразеологических единиц ясной и краткой формой.

Но в контексте этот путь перевода самостоятельного значения не имеет, так как переводчик постарается ввести содержание фразеологической единицы в контекст таким образом, чтобы правильно были переданы все элементы текста в целом, т.е. использует контекстуальный перевод (А.В. Кунин называет такой перевод *«обертональным»*). Этот способ перевода используется, когда фразеологизм приходится передавать нефразеологическими средствами.

Также к трудно переводимым единицам мы можем отнести афоризмы и крылатые выражения. Хотя многие крылатые выражения и афоризмы относятся к интернациональной фразеологии, немало и таких, которые принадлежат только ИЯ, а это увеличивает трудность их перевода. Так, например, даже на очень близкородственном языке трудно выразить достаточно ярко и лаконично. Так, например: *«человек в футляре»*, *«а судьи кто»*, *«рыцарь на час»*.

Выбор приемов перевода фразеологических единиц зависит еще от наличия или отсутствия у нее национальной окраски. Интернациональные единицы в составе фразеологии

любого языка составляет большинство, а их заимствованных многие приобрели уже соответственный **колорит**. Так что передача колорита является весьма трудной задачей при переводе. Основная трудность перевода таких единиц заключается в том, что их нельзя передавать эквивалентами, так как эквивалентность предполагает идентичность всех показателей, в том числе и национальной окраски, а это практически невозможно. Колорит превращает фразеологические единицы в своеобразную реалию, которая передается при переводе не путем транскрипции, а калькой.

Таким образом, мы можем сделать вывод о том, что главное при переводе фразеологических единиц – никогда нельзя подменять колорит ИЯ на колорит ПЯ, лучше вообще отказаться от передачи национального облика подлинника, чем приписывать несвойственные для него характеристики.

Ключевые слова: *образная фразеологическая единица, фразеологический эквивалент, фразеологический аналог, калькирование, описательный перевод, контекстуальная замена, «непереводимость» идиом, обертоновый перевод.*

ЛИТЕРАТУРА

1. Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. - М.: Учпедгиз, 1957.
2. Бабкин А. М. Русская фразеология, ее развитие и источники. - Л.: Наука, 1970.
3. Жуков В. П., Жуков А. В. Морфологическая характеристика фразеологизмов русского языка. Л., 1980.
4. Жуков В. П. Русская фразеология. - М.: Высшая школа, 1986.
5. Жуков В. П. Семантика фразеологических оборотов. - М.: Просвещение 1978.
6. Фразеологический словарь русского языка. / Под ред. Молоткова А. И. – М., Русский язык, 1986.

ԴԱՐՉՎԱԾՔՆԵՐԻ ԹԱՐԳԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ա. Գ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

*Բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
Երևանի Վ. Բրյուսովի անվան պետական լեզվաառարակագիտական համալսարանի
ռուսաց և սլավոնական լեզվաբանության ամբիոնի դոցենտ*

Աֆորիզմները, թևավոր խոսքերը, ասացվածքները, դարձվածքները թարգմանության տեսանկյունից բավականին բարդ միավորներ են համարվում: Հոդվածը նվիրված է դարձվածքների թարգմանության մի շարք միջոցների: Դիտարկված են այնպիսի միջոցներ, ինչպիսիք են դարձվածքային համարժեքությունը, դարձվածքային անալոգիան, բառացի թարգմանությունը, նկարագրական թարգմանությունը, համատեքստային փոխարինումը և այլն:

ABOUT THE MEANS OF TRANSLATION OF IDIOMS

A. G. VARDANYAN

PhD in Philology

Associate Professor of the Chair of Russian and Slavonic Linguistics
of Yerevan Brusov State University of Languages and Social Sciences

Aphorisms, proverbs, phraseological units, idioms are considered rather difficult linguistic units from translation perspective. The article is devoted to several means of translation of idioms. Such means as idiomatic equivalence, idiomatic analogy, word by word translation, descriptive translation, contextual replacement and others have been studied.

СЛОВА-ПАЗАЗТЫ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИЧИНЫ ИХ УПОТРЕБЛЕНИЯ

Б. Ж. ГАЛСТЯН

Кандидат филологических наук

Сегодня все чаще и чаще в речи подростков и взрослых стали употребляться лишние слова. Особенно их много в русском и в армянском языках. В чем причина этого явления.

Введение. Культура речи - раздел науки о языке, изучающий правильность и чистоту речи. Сегодня все чаще в речи подростков и взрослых людей стали, проскальзывать “лишние слова”. Так называемые “слова – паразиты”. Лингвистические паразиты живут своей жизнью, не обращая внимания на мнение окружающих их слов и фраз, беспардонно внедряясь в канву речи, нанося ей при этом ощутимый смысловой урон...

Почему это происходит? От чего это зависит? Как с этим бороться?

По правилам языка все слова в высказывании должны участвовать в выражении его смысла. Но не всегда все слова несут в себе определенное значение, слова, не несущие никакой информации, называют “словами-паразитами” (сорняками). Их употребление является нарушением правил языка. Сами по себе такие слова не являются, “словами-паразитами”, а становятся ими, если их употребили в не свойственном им контексте.

Чистая речь – это речь, в которой нет языковых элементов, чуждых литературному языку, а также отвергаемых нормами нравственности слов и словесных оборотов. Чистота речи предполагает соблюдение не только языковых, но и этических норм.

В Советское время никогда не говорили, о таких явлениях, как, лишние слова, “слова - паразиты”. Я бы назвал их, словами наркотиками, тем самым я хочу подчеркнуть, что всякий индивид имеет или может иметь зависимость (одни от алкоголя, другие от табака), а большинство от лингвистических сорняков.

Большинством лингвистов считается, что, “слова-паразиты” используются из-за бедности словарного запаса и связанных с этим регулярных заминок.

В наши дни резко снизился интерес к чтению, виртуальность общения привела к малограмотности. Для примера приведем некоторые данные: словарный запас А.С.Пушкина составлял 20000 слов, у В.Шекспира приблизительно 18000, а у П. Севака 19000, или другой пример из литературы. XIX век был самым читаемым веком, в XX веке упал интерес к литературе. Лингвисты отмечают и о “моде” иногда “слова паразиты” могут использовать и люди, имеющие богатый словарный запас. Очень часто в политических или в научных дебатах “слова-паразиты” используются для того, чтобы, выиграть время, например, чтобы подумать хотя бы несколько секунд над заданным вопросом и поэтому, в отдельных случаях, могут быть использованы даже людьми с богатым словарным запасом.

Когда человек в момент публичного выступления находится в состоянии психического стресса, произносит любое междометие, чтобы выиграть время и собраться с мыслями. В дальнейшем эти слова могут надолго фиксироваться в речи.

Иногда возникают так называемые, паузы хетизации или, “меканье”, то есть заполнение пауз, возникающих при воспроизведении спонтанной речи, продолжительными звуками (э-э..., м-м..., а-а...), имеющее целью подобрать уместное слово, а также поисковые слова, часто выполняющие риторическую функцию.

Правда, некоторые логофобы, эти звуки не называют “словами-паразитами”.

И. Б. Левонтина в своей статье, «О словах-паразитах», Наша обычная речь-это так называемая спонтанная, то есть неподготовленная речь. Мы одновременно говорим и думаем. _Человек не всегда успевает сформулировать свою мысль, ему приходится останавливаться, чтобы подумать или подыскать подходящее слово. Вот тут и приходят на помощь всевозможные э-э-э, мэ-э-э, ну, это и так далее. Они являются своего рода сигналами: я здесь, я на связи, сейчас уже скажу, ждите ответа.

К.В. Кожевникова пишет, что, слова, подобные значит, вот, в общем и т.п. обеспечивают говорящему время для постепенного выяснения содержания и поисков подходящего словесного оформления.

В разговорной речи не всегда удается найти самое подходящее слово. Многие слова-паразиты: вроде, типа, как бы и так далее – произносятся по причине: слово может, и не совсем подходящее, но нужное в этот момент в голову не приходит.

Бывают случаи, когда человек осознанно прибегает к словам-паразитам. Например, если задан «неудобный вопрос» а ответить на него необходимо, чтобы потянуть время, за которое можно подобрать ответ, человек произносит: видите ли, ну как вам сказать и др. Если человек волнуется или хочет быстрее высказаться, количество слов-паразитов увеличивается. Есть и другая причина появления этих слов в нашей речи. На эти слова возникает мода. Поэтому их могут использовать и люди, не имеющие проблем с речью. Проанализировав различную литературу, проведя исследование среди студентов, можно заметить:

Употребляя слова-паразиты, человек

■ Выглядит неуверенно. Слова-паразиты мешают говорить четко и веско, они являются яркими признаками неуверенности.

■ Становится неинтересным (а иногда и того хуже) для противоположного пола. При близком общении слова-паразиты начинают раздражать очень быстро.

■ Не производит нужного впечатления. Чем важнее разговор, тем больше количество ненужных слов в речи.

Список слов-паразитов составлен Осетровой Еленой Валерьевной, д.ф.н., кафедра русского языка СФУ.

блин	и так далее	прямо
бля	как бы	скажем
буквально	как говорится	собственно говоря
ведь	как его	сука
видишь/видите (ли)	как сказать	так
в натуре	короче	ак вот
в некотором роде	можешь/ете вообразить	так сказать
в общем (-то)	можешь/ете	там
	представить	
вообще (-то)	на самом деле	типа
вот	на фиг	типа того
в принципе	на хрен	того
в самом деле	нет	только
все такое	ну	то есть
в целом	ну вот	уже

То же самое мы можем сказать и о армянском языке, где употребление слов-паразитов наблюдается каждодневно. Кто не слышал (просто, вообще, джаникс (дорогая), *նրենն*, *կյա՛նքի* (жизнь моя), *լա՛վ աղջիկ*, *փա՛ստորենն*, и т.д.).

А ведь интеллектуальное развитие человека кроется в его словарном запасе.

Насыщенная и красивая речь указывает на культуру. Большой словарный запас говорит о большом интеллектуальном развитии человека. Ученые подсчитали, примерно на одно слово в неделю увеличивается наш лексикон. Таких слов можно найти во всех иностранных словах.

В английском языке, как и в русском, или в армянском, есть слова-паразиты. Самые употребляемые:

Like – Как бы,

Well – Ну,

Anyway – в любом случае,

You see – видишь.

Самым распространенным немецким словесным паразитом считаются **So** (так), или **Also** (таким образом). Бытовой разговор я немца невозможен без этих двух слов-паразитов, по количеству слов-паразитов немецкий язык не отстает ни от русского, ни от английского.

Слова паразиты возникают вслед за паразитами сознания. Если освободить голову от вирусов, то и язык станет чистым, красивым и предельно точным.

Психолингвистика более 30 лет, упорно ищет способы избавления от слов-паразитов.

С психологической точки (логофобии) люди не знают, что сказать далее, не могут выбрать нужные слова.

В основном, это люди с неразвитой речью. Они используют случайные, бессмысленные слова и заполняют ими пустоту в речи. Речевой контакт есть, а смысла в речи и информационного объема нет. Нередко люди пользуются паузой, при обдумывании ответа на заданный вопрос.

Злоупотребляют словами-паразитами люди, не подготовленные к речи. Комментируют или обсуждают события в той области, где они не являются специалистами, проявляя свою некомпетентность, испытывают затруднения в речи, недостаток слов, фраз, терминов. На помощь приходят слова-паразиты. Для деловых и публичных людей это недопустимо.

Некоторые люди с богатым словарным запасом вводят слова-паразиты для придания речи сочности, колорита. Однако знают меру и не злоупотребляют этим.

Очень интересные советы мы узнаем из книг В.В. Шахиджания: Он советует принудительно заменять каждого сорвавшегося с языка паразита звуками типа, мяу-мяу^т. Или, ква-ква». В общем, голос какого животного вам ближе по духу, того и используйте для лечения и профилактики. Если вам не по душе хрюкать или кукарекать по методу Шахиджания, меняйте паразитов на нейтральные слова. Например, так и рвется с губ, ммм...^т или ,эээ...^т; придайте бессмысленности значение, и в слух скажите, торможу я^т.

▪ Вместо популярного и порой незаменимого мата – лайте. Особенно девочки. Замечательный способ излечиться и восстановить речь.

▪ Запишите свои дневные разговоры на диктофон. Прослушайте их, и уверяю вас, вы удивитесь засилью паразитов в вашей речи.

И тем, как звучит вся эта ахинея со стороны, сможете насладиться, и, надеюсь, устыдиться. Теперь вы знакомы с врагом, вперед к победе. Чтобы избавиться от слов-

паразитов, следите за своей речью. Найдите в ней пустые, лишние слова, названные паразитами. Повторите свою речь уже без них.

Раскрасьте речь оттенками интонации или различной тональностью голоса: от тихого, почти шепота, до резкого, с акцентом на главной мысли, выводе. Фразы произносите неторопливо, выделяйте ключевые слова, пользуйтесь паузами. Интригуйте собеседника. Творите волшебство! Технические возможности речи безграничны.

Кроме того:

Читайте хорошую литературу. Желательно классическую.

Пересказывайте прочитанный текст.

Учите стихи.

Говорите медленно, думайте над словами.

Составляйте речь из простых коротких предложений.

Общайтесь с людьми, имеющими богатый словарный запас и правильную речь.

Записывайте интересные фразы, вставляйте их в свою речь.

Работайте с различными словарями: толковым, орфоэпическим, фразеологическим, словарями ударений и синонимов и др.

Тренируйтесь в проговаривании скороговорок.

Используйте пословицы и поговорки.

Изучайте речевой этикет.

Контролируйте свою речь, подбирайте слова, точно передающие смысл высказывания.

В нескольких группах провели анкетирование. Вопросы были приблизительно такие.

1. Употребляете ли Вы слова-паразиты?
2. Какие вы знаете слова-паразиты?
3. Какие из этих слов Вы чаще всего употребляете?
4. Замечаете ли Вы в своей речи слова-паразиты?
5. Встречали ли Вы в своей жизни человека, который не употреблял в своей речи слов паразитов?
6. Какие способы борьбы Вы можете предложить?

Многие опрошенные студенты не смогли назвать никаких способов борьбы со словами-паразитами в речи.

Исследование показало, что практически все студенты всех вузов (100%) употребляют в своей речи слова-паразиты и, что большинство (68.8%) замечают в своей речи слова-паразиты.

В армяноязычной среде часто употребляются и русские слова, звучащие в измененном варианте (вообще, давай, просто, короче, брат), а также слова из армянской лексики (джан, լալ ձարդ, ուրեմն, փախտորեմ).

У молодых людей есть мода на употребление слов-паразитов. Бездумно копируя речь других людей, молодые люди ошибочно полагают, что это престижно. Как правило, это возрастное увлечение, и со временем оно проходит.

Пора подумать о плакатах, или о средствах агитации, которые помогли бы людям не употреблять слова-паразиты. Особенно это касается учебных заведений. (Ведь таблички указывают, что нельзя курить, или отключить телефон, разговаривать тихо и т.д.). Резюмируя все это можно сказать, что причины употребления слов-паразитов можно разделить на четыре группы.

Недостаточный словарный запас (говорящему не всегда удается быстро найти нужное слово);

Намеренное заполнение паузы между словами или выражениями;

Быстрая, неподготовленная, спонтанная речь;

Мода на некоторые слова.

Ключевые слова: слова-паразиты, культура и чистота речи, ненормированная лексика, психология и логофобия, словарный запас.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Вербицкая Л.А., Давайте говорить правильно, пособие по русскому языку, М., 2001г.
2. Соколова В.В., Культура речи и культура общения, М., 1996г.
3. Розенталь Д.Э., ГолубИ. Б. Секреты стилистики, М., 1996г.
4. Левонтина И.Б., "Русский со словарем", М., 2010.
5. Апресян Ю.Д. ,Идеи и методы современной структурной лингвистики (краткий очерк) , М., 1966г.
6. Петр Вайль, Родная речь, М., 1999г.
7. Шахияджанян В.В., Учимся говорить публично, М., Вагриус, 2006г.
8. www.gramota.ru
9. www.russkoeslovo.ru

ՄԱԿԱՐՈՒՅԾ ԲԱՌԵՐ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

Բ. Ժ. ԳԱԼՍՏՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

Մակարույծ բառերը խոսքում գործածվող անհարկի բառերն ու քերականական տարրերն են, որոնք լեզվաոճական սխալների տեղիք են տալիս, աղավաղում են խոսքը:

PARASITES AND THE REASONS FOR THEIR USE

B. J. GALSTYAN

Candidate of Philology

Parasites of use unnecessary words and grammatical notes, which give rise to linguistic-stylistic errors, twist it.

THE ROLE OF VIRTUAL THINK TANK IN LEADING AND MANAGING CHANGE IN HIGHER EDUCATION

S. M. AVAGYAN

GSU Lecturer

The role of education has always been crucial for the development of the country and its economy and as the first black president of South Africa Nelson Mandela said: “Education is the most powerful weapon which you can use to change the world”. Currently our students live in a rapidly changing world and they compete within the global economy and labor market. With regard to this, Universities are required to provide highly qualified specialists, who are flexible and are free to learn new things and share their experience and who will meet the demand of the labor market.

According to some outstanding authors, higher education aims to prepare students to understand, conduct or apply research of various kinds, to instruct students in the rational traditions and academic disciplines, to provide vocational trainings that will enable students to enter the workforce, earn a living and engage in productive and satisfying labor, to initiate students into the study of substantive visions of the good, and to foster the dispositions and skills required for democratic citizenship. Higher education plays a large and varied, positive role in a multitude of aspects of a society, and in return, is well rewarded by society. It is essential, therefore, that we consider society to be a customer whose interests, concerns, and expectations must be understood if we are to continue and improve this powerful synergistic relationship. Changing conditions will cause changing expectations, however, and higher education must constantly seek to understand the nature of those changing expectations in order to continue to play a major role in shaping the changes.

Leading and managing change in higher education we should identify who the actual and also potential effective agents of change might be, and “how many” there are, primarily within the higher education system itself. By “agents of change” in this context we mean those who understand the need for reforms and are willing to actively contribute and initiate these changes. We should be interested in those individuals who understand how the Bologna reforms are delivered, and who are committed to make these reforms work beyond simple facade alterations. Higher education is considered to be one of the great successes of the welfare state.

It should be stated that it is difficult to find and network with people within our same area who have the same interest as we do. Notwithstanding this fact, social media has allowed us to communicate with different people who share the same ideas and interests all around the world. Particularly, Virtual Think Tank gives us an opportunity to gather leaders, policy makers, thinkers, business representatives, representatives of different higher educational institutions, schools, civil societies, student organizations, etc. across different communities to discuss challenges facing in different fields, especially in the higher education and in different areas of energy, water, food, waste and ecology. It aims also at raising awareness on the European Higher Education Modernization Agenda and the needs to stimulate and implement structural reforms in the higher education sector. It provides an online platform for consultation, networking, peer learning and exchange of good practices in the field of higher education governance. It is relatively a new tool of communication the application of which is of mutual benefit for both the higher educational institutions and labor market.

One of such kind of Virtual Think Tank is developed within the framework of Tempus (La MANCHE) “Leading and Managing Change in Higher Education” project, which is financed by European Commission and aims to stimulate the modernization of the higher education in Armenia, Belarus, Georgia, Moldova and Ukraine through developing governance and management capacities, initiating sustainable dialogue on the HE reforms among relevant interest groups and promoting students to become more actively involved in the university decision making process. The above mentioned project Virtual Think Tank is primarily focused on issues related to higher education governance and leadership and change management in academic and administrative fields. Its major aim is to initiate and promote an open and productive dialogue on the challenges faced nowadays by Universities in Eastern Partnership Countries. Each partner institution involved in the project develops a topic of discussion within the La MANCHE VTT portal. The external stakeholders participate in online discussions initiated in the Consultation Section by La MANCHE partner institutions and La MANCHE VTT members and provide comments, remarks and feedback on the La MANCHE related topics. The topics suggested by project partners are mainly related to the following issues: “Challenges of cooperation between HEI’s, Industry and Business Organizations in the framework of development and implementation of new study programs and curricula”, “Double Diploma: treat or perspective?”, “Internationalization in the context of university autonomy: challenges and perspectives” etc. The external stakeholders involved in this project Virtual Think Tank voluntarily join their efforts to provide support and assistance in the process of elaboration of the Strategy for leading and managing change in higher education in the five Partner Countries represented in the La MANCHE project. The La MANCHE strategy is designed to support the 23 Partner Country Universities in achieving a consistent approach to change. It raises awareness on the importance of effective formal and informal leadership in Universities. The project strategy is two-fold. On the one hand the document will assist the Universities in building strong organizational capabilities, on the other hand, the La MANCHE strategy will pave the way and contribute to the creation of entrepreneurial Universities in the five Partner Countries which in the long term will start operating as dynamic entrepreneurial stakeholder learning institutions. The La MANCHE strategy suggests a number of practices, activities and measures for the Universities to undertake and embed in their day-to-day operations and management, which in the long-term will improve their organizational capabilities, will create competitive advantage for them and will bring them closer to the concept and reality of the entrepreneurial University.

According to the project external stakeholders, Universities should actively cooperate with the labor market and meet its demands. But unfortunately nowadays the development of the university study programs and curricula is mainly being carried out by the university staff without cooperating with the labor market. It is important to involve external stakeholders in the educational program development process, because only in this way the Universities can prepare highly qualified specialists, who will meet the demand of the labor market. It is necessary to state that the problems of unemployment of graduates are more obvious nowadays, when we are undertaking radical changes in the higher educational system of the republic. Stressing the lack of experience, employers do not want to employ graduates. The main reasons of this problem are the inadequate study program and curricula and lack of practical trainings. Moreover, quite often learning materials are out of date. University students should be actively involved in the university change management and decision making process and take part in the university educational program elaboration, because it will make the learning process more interesting and the education more

competitive. The stakeholders have also mentioned that currently fundamental changes are being carried in the republic educational system without taking into account the fact that we don't have relevant background (political, cultural psychological, economic) for them. We should take into consideration the system in which our country operated previously and pass to these changes gradually, step by step. With regard to the above mentioned, it is essential to note that higher educational institutions should properly react to the dynamically changing demand of the current market and to provide graduates with the appropriate competences reviewing and modernizing their professional study programs. The study programs should be attractive not only to local students but to the international students as well. The Universities should provide also English taught courses for the international student recruitment and enrollment. One of the major priorities of the Universities is to meet the requirements of the new generation, to adopt innovative approaches, and to modernize the learning environment. Teachers are requested to change their roles from information transmitters to coaches who promote social interaction, discussion and innovation. They should take into account the fact that they are teaching in modern classrooms and that their students belong to net generation, who live in a world where they can get the necessary information with a mere mouse click, where they are no longer fountains of knowledge.

So we can conclude that change management process is a very difficult process in every sphere especially in higher education. It should be undertaken considering into account a number of factors, target groups, as well as the environment. The Virtual Think Tank created within the framework of Tempus “Leading and Managing Change in Higher Education” project gives an opportunity to gather a large group of people who see the need of change, who are ready to support and promote the modernization of higher education, who are active and flexible and can handle challenges in the change management process. It is a large community consisting of the people with traditional viewpoints as well as of young generation with modern, innovative and critical thinking. The discussions made between the Universities and external stakeholders enable to reveal the gaps and challenges existing in the higher educational system of Armenia, Belarus, Georgia, Moldova and Ukraine, to gather stakeholders who are open to undertake discussions and understand how to share the best experience and resources existing in the educational systems of their countries.

Key words: *Higher education, Virtual Think Tank, leading and managing change, challenge, educational system, stakeholder, labor market, demand, employer.*

REFERENCES

- 1.Christ C. “The changing ecology of higher education”, 2015
- 2.Ehlers U. “Changing Cultures in Higher Education”, 2010
- 3.Wharton C. “Privilege and Prejudice”, 2015
- 4.Diamond R., Bronwyn A. “The Disciplines Speak II”, 2000
- 5.Lansdale B. “Cultivating Inspired Leaders”, 2000
- 6.Bowen W. G., Tobin E. M. “Locus of Authority: The Evolution of Faculty Roles in the Governance of Higher Education”,
- 7.Tempus La MANCHE partners, “La MANCHE Strategy for Leading and Managing Change in Higher Education in Armenia, Belarus, Georgia, Moldova and Ukraine”, 2015

**ՎԻՐՏՈՒԱԼ ՓՈՐՁԱԳԻՏԱԿԱՆ ԽՄԲԻ ԴԵՐԸ ԲԱՐՁՐԱԳՈՒՅՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԴԵԿԱՎԱՐՄԱՆ և ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ**

Ս. Մ. ԱՎԱԳՅԱՆ
ԳԴՅ դասախոս

Աշխատությունը նվիրված է բարձրագույն կրթության փոփոխությունների ղեկավարման և կառավարման գործընթացում վիրտուալ փորձագիտական խմբի դերին: Բարձրագույն կրթության դերը շատ կարևոր է երկրի և դրա տնտեսության զարգացման համար: Ներկայումս ուսանողները ապրում և սովորում են մի աշխարհում, որտեղ տնտեսությունը արագորեն զարգանում է և աշխատաշուկայի պահանջները մշտապես փոխվում են: Այս պայմաններում բարձրագույն ուսումնական հաստատությունները՝ հատկապես անցումային շրջանում գտնվող երկրներում պետք է նախաձեռնեն փոփոխություններ, պատրաստեն որակյալ մասնագետներ, ովքեր կկարողանան հեշտությամբ դիմակայել ներկայիս մարտահրավերներին և կբավարարեն աշխատաշուկայի պահանջները: Այս փոփոխությունների իրականացման է միտված նաև ԵՄ Տեմպուս Բարձրագույն կրթության փոփոխությունների նախաձեռնում և կառավարումն ծրագիրը, որը միտված է Հայաստանում, Բելառուսում, Վրաստանում, Սոլովայում և Ուկրաինայում բարձրագույն կրթության ոլորտի արդիականացմանը: Ծրագրի շրջանակներում ձևավորվել է մի վիրտուալ փորձագիտական խումբ, որի անդամները կամավոր կերպով իրենց ջանքերն են համախմբում ծրագրի գործընկեր հաստատություններում փոփոխությունների իրականացման, կրթության ոլորտի բարելավման աշխատանքներում: Այն հնարավորություն է տալիս համախմբել կրթության ոլորտի հետ առնչվող տարբեր մասնագետների, արտաքին շահառուների, ովքեր պատրաստ են իրենց փորձով և գիտելիքներով աջակցել կրթական համակրգի զարգացմանը:

**РОЛЬ ВИРТУАЛЬНОЙ ГРУППЫ ЭКСПЕРТОВ В ПРОЦЕССЕ УПРАВЛЕНИЯ И РУКОВОДСТВА
ИЗМЕНЕНИЯМИ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ**

С. М. АВАГЯН
ГГУ Лектор

Работа посвящена роли виртуальной группы экспертов в системе высшего образования. Высшее образование играет очень важную роль в развитии страны и ее экономики. В настоящее время студенты живут и учатся в мире, где экономика быстро развивается и требования рынка труда постоянно меняются. В этих обстоятельствах, высшие учебные заведения особенно в странах с переходной экономикой должны инициировать изменения, подготовить квалифицированных специалистов, которые смогут легко выдерживать текущие проблемы и удовлетворять требования рынка труда. Этим изменениям направлена так же одно из Темпус проектов евросоюза: «Руководство и управление изменениями в сфере высшего образования» целью которого является модернизация высшего образования в Армении, Беларуси, Грузии, Молдове и Украине. В рамках проекта была сформулирована виртуальная группа экспертов, члены которого добровольно объединяют свои усилия по осуществлению изменений в партнерских учреждениях программы, модернизации образовательного сектора. Это позволяет собрать экспертов из различных смежных областях образования, внешних заинтересованных сторон, которые готовы предоставить свой опыт и знания, чтобы поддержать развитие системы образования.

ON DENOMINAL ADJECTIVES IN THE ENGLISH LANGUAGE

A. A. MOVSESYAN

GSU lecturer

Adjective remains the most coloring, vocabulary enriching part of speech in English and has always been in the centre of the linguistic studies. Adjectives are different and the difference between them is visible from all viewpoints (derivation, non-derivation, affixation, suffixation, predication, non-predication, and many other characteristics). Syntactically the main characteristics of relative adjectives has to do with their non-predicative use and they are non-scalaritable. Morphologically the relational adjectives are mainly denominal.

Denominal adjectives are complex adjectives morphologically constructed on a nominal basis, that's they are formed from a noun root (etymologically-de (from) + nominal (name) from *nomin* (stem of *nomen* "noun"). Denominal adjectives express the meaning of relationship. In actual usage, individual denominal adjectives may enter into a wide range of different relationships with various head nouns and accordingly convey different relational senses. The word *steel* denotes material in '*steel wire*', in '*steel industry*' deals with the production and the processing of steel, in the '*nerves of steel*' it is an indirect word with the meaning of great endurance, i.e. the similarity of steel is taken into account. *A mathematical puzzle* (a puzzle based on mathematics), *a medical experiment* (an experiment in medicine), *a golden ring* (a ring made of gold). Denominals may include adjectives which refer to nationality: an *Armenian lady* (a lady who comes from Armenia).

There is still a very little material on denominal adjectives and the viewpoints and aspects of some famous linguists on denominal adjectives are studied and the results are truly promising for the future studies. This type of adjectives are named differently by different linguists: transpositional adjectives (Marchand :1966), first elements of N+ affix N compounds (Lees: 1962; Ljung: 1970), relational adjectives (Admoni: 1970), denominal adjectives (Coates: 1971), non-predicating adjectives (Steffi: 1985).

Marchand calls this kind of adjectives transpositional since they do nothing but transpose a noun together with its syntactic function into the position of pre-nominal modifier (Marchand: 1966). Transpositional denominal adjectives in English are chiefly formed on a Neo-Latin basis and the main suffixes added to the noun stem. While the semantic adjectives, have acquired non-grammatical, i.e. semantic features.

Denominal adjectives are better characterized when occurring in compounds. Compound nouns are thoroughly studied by Lees, who considers denominal adjectives as nominal phrases, structures with double stress (Lees: 1962). A compound is by definition a fixed phrase, and many expressions involving denominal adjectives seem like fixed phrases. Denominal adjectives are limited by their meaning, which precludes most heads, and not by custom which fixes two words together as a set phrase. In compounds there is a profound difference between nominal groups involving denominal adjectives and central adjectives. Central adjectives are in the same relationship to their head, noun modifiers, and denominal adjectives like them, are related to their head in a variety of different constructions. The main criteria for the adjective class are gradability, comparative and superlative forms, and are known as central adjectives, those which do not fulfil all the criteria are known as peripheral adjectives.

Coates calls this kind of adjectives denominal. According to Coates denominal adjectives are a group of adjectives that occupy a very small area of the language (Coates: 1968). These adjectives are closely related to nouns both in syntactic behaviour as premodifiers, and semantically since they define rather than describe the head they modify. Denominal adjectives form a bridge-class between central adjectives in attributive position and the first element in compound nouns. Denominal adjectives, like all word-classes, have a firm core, with a periphery of members developing characteristics of neighbouring classes. These adjectives have a close relationship with their noun head. The relationship is between an adjunct and its head word.

Chomsky defines adjectives as words that may co-occur with intensifiers, however, he deprives denominal adjectives and other sub-groups as well unable to co-occur as intensifiers (Chomsky 1957). The failure of denominal adjectives to predicate is of interest in view of the contemporary controversy over the transformational derivation of attributive adjectives. All attributive adjectives are derived from adjectives in predicative position.

Ljung's research on denominal adjectives remains one of the few studies that attempt to give a full account to the theme. His aim was to establish the meanings that can be expressed by means of denominal adjectivalization. The suffixes *-al*, *-ful*, *-ic*, *-ish*, *-ly*, *-ous*, and *-y* are among the most frequent denominal adjective suffixes. Listing the dictionary definitions, Ljung noticed, that many of the definitions were written in proposition form, i.e. typically they contained a predicate verb and its complement. This complement is normally identical to the nominal stem of the adjective (Ljung: 1970).

Bolinger argues that many adjectives may occur mainly in predicative position, while the others only in attributive connected with their gradability (Bolinger: 1967). D. Bolinger distinguishes the referent adjectives (predicative adjectives) which describe the person, things, and reference modifiers (in attributive position) which define their head. Thus, the meaning will depend on position of the modifier. Denominal adjectives are non-temporary modifiers, which characterize their noun-head and from the semantic point of view, denominal adjectives are defining, thus non-gradable.

Admoni's explanation to the term relational adjectives shows that the relational adjectives indicate a relation between two entities in contrast to normal, qualifying adjectives, which name a quality of the referent of the head they modify (Admoni: 1970).

G. Steffi deals with such examples of denominal adjectives as *linguistic*, *nuclear*, *environmental*, *urban*, *postal*, etc. (Steffi: 1985). These are non-predicating adjectives, derived from nouns by means of anglicized, originally classical suffixes. He separates the denominal adjectives into some groups: the stem of noun is from English vocabulary, but this does not mean that it is a native word, to which an originally foreign suffixes have been added (*postal*, *governmental*, etc.); adjectives may be New-Latin, dissociated from the corresponding native English noun (*local*, *lunar*, *oral*, *urban*, etc.). These adjectives cannot be used in predicative position. Steffi shows also the shift from non-predicating adjectives to complex nominals, that includes so called nominal compounds. The pronominal modifier can be either another noun, or nominal non-predicating adjectives. The head noun can be either non-derived noun, or a nominalization. Nominalization can be defined as the process by which non-nominal structural elements are made to function as nominal elements. These adjectives are not merely derived from nouns but semantically, syntactically behave just like nouns.

Key words: *adjective, relative adjectives, denominal adjectives, transpositional adjectives, relational adjectives, non-predicating adjectives.*

REFERENCES

1. Admoni, W. (1970). Der deutsche Sprachbau. Munchen : Becksche Verlagsbuchhandlung
2. Bolinger, D. L. (1967). Adjectives in English: Attribution and Predication, *Lingua* 18
3. Chomsky, N. (1957). Syntactic Structures. The Hague: Mouton
4. Chomsky, N. (1965). Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, MA: MT Press
5. Coates, J. (1968). Denominal Adjectives in Contemporary English, University of London
6. Coates, J. (1971). Denominal Adjectives: A study in Syntactic Relationship between Modifier and Head. *Lingua* 27
7. Lees, R. (1962). The Grammar of English nominalizations. The Hague: Mouton
8. Levi, J. (1975). The Syntax and Semantics of Nonpredicating Adjectives in English, University of Chicago
9. Levi, J. (1978). The Syntax and Semantics of Complex Nominals. New York, Sa Francisco, London: Academic press.
10. Ljung, M. (1970). English Denominal Adjectives. A Generative Study of the Semantics of a Group of High-Frequency Adjectives in English, Lund: Studentlitteratur. Gothenburg (Studies in English 21).
11. Marchand, H. (1966). On Attributive and Predicative Derived Adjectives and some Problems Related to the Distinction, *Anglia*, pp131-149
12. Marchand, H. (1969). The Categories and Types of Present-Day English Word- Formation, 2nd edition Munchen, Beck
13. Steffi, G. (1985). On Nominal Non-Predicating Adjectives in English. Cambridge University Press
14. Warren, B. (1985). Classifying Adjectives. Gothenburg, ACTA University; Sweden

URLs:

1. www.collins.co.uk
2. www.wikipedia.org
3. <http://www.ucl.ac.uk/internet-grammar/frames/contents.html>

ԱՆՎԱՆԱԿԱԶՄ ԱԾԱԿԱՆՆԵՐՆ ԱՆԳԼԵՐԵՆՈՒՄ

Ա. Ա. ՄՈՎՍԵՍՅԱՆ

Գ.ՊՀ դասախոս

Հոդվածում ներկայացված են տարբեր տեսակետներ անվանական ածականների վերաբերյալ: Անվանական ածականները՝ որպես հարաբերական ածականներ, ձևավորվում են գոյական հիմքի վրա և ունեն իրենց իմաստային, ձևաբանական և շարահյուսական առանձնահատկությունները:

ОТЫМЕННЫЕ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫЕ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

А. А. МОВЕСЯН

Преподаватель ГГУ

В статье представлены разные точки зрения об отыменных прилагательных. Отыменные прилагательные как относительные прилагательные, формируются от основы существительного и имеют семантические, морфологические и синтаксические особенности.

«ՆԻՔԵԼՈՒՆԳՆԵՐԻ ԵՐԳԸ» ԷՊՈՍԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՎ ԴԻՑԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԻՄՔԵՐԸ

Մ. Ա. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

ԳՊՀ ԲՖ անգլերեն լեզվի և գրականության բաժնի

2-րդ կուրսի ուսանողուհի

Ա. Հ. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր, ԳՊՀ պրոֆեսոր

«Նիքելունգների երգը» էպիկական պոեմ է՝ գրված միջին բարձր գերմաներենով: Էպոսը պատմում է վիշապասպան Ջիգֆրիդի այցի մասին Բուրգունդիա, նրա սպանության և նրա կնոջ՝ Քրիմհիլդի վրեժի մասին: Պոեմը հիմնված է նախաքրիստոնեական գերմանական հերոսական մոտիվների վրա, որը ներառում է բանավոր ավանդույթներն ու սովորույթները՝ հիմնված 5-6-րդ դարերի պատմական իրադարձությունների վրա: Հիմնվելով հին բանավոր ավանդույթների վրա պոեմը գրի է առնվել 13-րդ դարում: Այժմ այն մեզ է հասել 37 ձեռագիր օրինակով, որոնք վերագրվում են 13-16-րդ դարերին: 39 դիավածից կազմված պոեմը կարևոր մաս է կազմում գերմանական գրականության՝ մինչ 13-րդ դարը զարգացում ապրող, այսպես կոչված, Միջին բարձր գերմաներենի դասական շրջանի: Այնուամենայնիվ 16-րդ դարում այն մոռացության է մատնվել: Պոեմի վերածնունդը կապված է երկու կարևոր գործոնի՝ նախ և առաջ 19-րդ դարում գիտնականների հետազոտությունների և Կառլ Լախմանի անվան հետ, որը հրատարակեց «Նիքելունգների երգը»: 19-րդ դարում «Նիքելունգների երգը» մեծ տարածում գտավ որպես ազգային էպիկական պոեմ՝ տպագրվելով նկարազարդումներով և առարկա դառնալով Ռիխարդ Վագների երաժշտական դրամաների համար:

Պոեմի պատմական միջուկը, Ջիգֆրիդի մասին առասպելը և Բուրգունդների կործանումը Հոների ամրոցում թվագրվում է ազգերի գաղթի ժամանակաշրջանին՝ 5-6-րդ դարերին:

«Նիքելունգների երգի» առաջին մասում պատմվում է բուրգունդական արքա եղբայրների՝ Գունտերի, Գերնոտի և Գիզելիերի, ինչպես նաև նրանց գեղանի քրոջ՝ Քրիմհիլդի մասին: Առնելով Քրիմհիլդի գեղեցկության լուրը Վորմս է գալիս միդեռլանդցի դյուցազն Ջիգֆրիդը: Գունտերն ինքը նույնպես ցանկանում է ամուսնանալ իսլանդական թագուհի Բրունհիլդի հետ և խնդրում Ջիգֆրիդի օգնությունը: Անտես թիկնոցի օգնությամբ, որը ուներ կախարդական զորություն, Ջիգֆրիդը Գունտերին օգնում է ոչ միայն Բրունհիլդի հետ մենամարտում, այլև ամուսնական անկողնում: Խաբեությունը բացահայտվում է 10 տարի անց, երբ վիճում են երկու թագուհիները, թե նրանց ամուսիններից ով է առավել հզորը: Բրունհիլդին, որը Ջիգֆրիդին համարում է իր ճորտը, Քրիմհիլդը ցույց է տալիս նրա գոտին և մատանին, որոնք Ջիգֆրիդը խլել էր Բրունհիլդից ամուսնական առաջին գիշերը, և նրան անվանում իր ամուսնու՝ Ջիգֆրիդի հարձ: Բուրգունդական արքա Գունտերի համաձայնությամբ նրա առաջին ասպետ Հագենը դավադրաբար սպանում է Ջիգֆրիդին՝ Քրիմհիլդից խորամանկորեն տեղեկանալով նրա խոցելի տեղի մասին: Ջիգֆրիդի մահից հետո Հագենը և Գունտերը գողանում են նաև նրա անսահման գանձը և թաքցնում Հռենոսի ջրերի մեջ:

Երկրորդ մասը այրի Քրիմհիլդի վրեժի պատմությունն է: Գործողությունները ծավալվում են երկար տարիներ անց: Քրիմհիլդը, որն հիմա դարձել է հոնաց թագավոր

Էթցելի կինը, իր մոտ է հրավիրում հարազատ եղբայրներին, որպեսզի վրեժ լուծի Զիգֆրիդի մահվան համար և վերադարձնի նիբելունգյան գանձը: Մարտերի մեջ ոչնչանում է ողջ բուրգունդական զորաբանակը (10000 մարդ), սպանվում են բոլոր ասպետները, Գունտերին և Յագենին գերի է վերցնում Դիտրիխ Բեռնցին: Վերջինս գերեվարված բուրգունդ արքային և նրա ասպետին հանձնում է Քրիմհիլդին այն պայմանով, որ սա ների նրանց և թույլ տա վերադառնալ հայրենիք: Բայց Քրիմհիլդը նախ սպանում է եղբորը՝ Գունտերին, ապա նաև Յագենին, որի գլուխը կտրում է Զիգֆրիդի սրով (Զիգֆրիդին սպանելուց հետո նրա բալնունգ սուրը կրում էր Յագենը): Դիտրիխ Բեռնցու ծեր զինակիրը՝ Յիլդեբրանդը, սրով երկու կես է անում Քրիմհիլդին:

Բուրգունդական Օրենքում, որն ընդունվել է Բուրգունդական թագավոր Գունդո-բադի (480-516) կողմից ասվում է. «Նրանք, ովքեր ազատ էին Գիբիկա, Գունդոմար, Գիզելհարիուս և Գունդահարիուս արքաների օրոք, հետագայում էլ ազատ կմնան»: Գիզելհարիուսը այստեղ նույն Գիզելհերն է, Գունդահարիուսը՝ Գունտերը (Գուննարը), իսկ ինչը վերաբերում է երրորդ եղբորը, ապա հնարավոր է, որ Գունդոմար անունը պոեմում փոխարինվել է Գերնոտով:

Լատինական պոեմ «Վոլտարիուսում» Ֆրանկների արքա Գիբիկան Գունտարիուսի (Գունտերի) հայրն է: Երկուսն էլ՝ հայրը և որդին, համարվել են ֆրանկների և ոչ թե բուրգունդական արքաներ, չնայած նրանց քաղքաքը Վորմսն է՝ Ռեյնոսի ափին: Մեկ ուրիշ արքա, որը ղեկավարում է բուրգունդներին Յերիրիկուսն է՝ Յիլտգունտի հայրը (հեքիաթի հերոսուհի): Գունտերի զարմիկ Յագենը առաջ է գալիս այստեղ Յագանո անվամբ, որի՝ Գունտահարիուսի հետ ազգական լինելու մասին «Վոլտարիուսում» չի ասվում:

Դիտրիխ Բեռնցու մասին պատմող հին նորվեգերենով գրված «Թիրեկսագայում», որը թվագրվում է 13-րդ դարին, Գունտերը և իր եղբայրները Իրունգի կամ Ալդրիանի և նրա կնոջ՝ Օդեի զավակներն ու ժառանգներն են: Եղբայրների անուններն են՝ Գուննար, Գերնոգ և Գիզլեր: Օդեն նաև դուստր ուներ՝ Գրիմհիլդը: Յագենը հանդես է գալիս որպես նրանց եղբայրը մոր կողմից: Սակայն որոշ աղբյուրներում Յագենը նույնպես համարվում է Ալդրիանի որդին:

«Նիբելունգների երգը» պոեմում Գունտերի, Գերնոտի, Գիզելհերի և Քրիմհիլդի հայրը Դանկարտն է, մայրը՝ Ութերը: Յագենը նրանց զարմիկն է, որն ունի կրտսեր եղբայր՝ Դանկվարտը, որի կերպարն ավելի դրական է, քան Յագենինը: Բայց Բրիտանական հնագույն արձակում, Մաբինոգիոնումե, Յագենի կրկնակ էֆնիսենը նույնպես եղբայր ուներ Նիեսեն անունով, որի կերպարը նույնպես հակադրվում էր եղբոր կերպարին: Էֆնիսենն ու Նիեսենը մոր կողմից ուներին երկու եղբայր և մեկ քույր: Այսպես, և՛ Բրիտանական «Մաբինոգիոնում», և՛ Սկանդինավյան «Թիրեկսագայում» Յագենն ու Դանկվարտը Գունտերի, Գերնոտի, Գիզելհերի, Քրիմհիլդի եղբայրներն են մոր կողմից, բայց Նիբելունգների երգի երկրորդ մասում նրանք մի քանի անգամ անվավվում են Ալդրիանի որդիներ:

Զնայած Նիբելունգներ բառը վերաբերում է բուրգունդական արքայական ընտանիքին «Նիբելունգների երգը» պոեմի երկրորդ մասում, ինչպես նաև մի շարք այլ տեքստերում, պոեմի առաջին մասում Նիբելունգների երկիրը Նորվեգիայի սահմանին գտնվող թագավորությունն է, որի արքան դարձել է Զիգֆրիդը: Պոեմի 3-րդ դիպվածում Յագենը պատմում է թե ինչպես են Նիբելունգների արքայի երկու որդիները՝ Շիլբունգը և Նիբելունգը խնդրել Զիգֆրիդին հավասար բաժանել իրենց հոր ժառանգությունը: Զիգֆրիդը չի կարողանում հավասար բաժանել գանձը: Արքաները բողոքում են, և

բարկացած Ձիգֆրիդը սպանում է նրանց, 12 հսկաների և 700 զինվորների: Կռվում հաղթելով Ալբերիխ թզուկին՝ դառնում է նիբելունգյան գանձի տերը, իսկ Ալբերիխն նշանակում գանձին պահապան: Հավանաբար երբ նիբելունգյան գանձը հետագայում անցնում է բուրգունդներին, Նիբելունգ անունը անցնում է դրա հետ: Շիլբունգ ու Նիբելունգ եղբայրների մասին ուրիշ աղբյուրներում ոչինչ չի ասվում: Սրանք հավանաբար համապատասխանում են իսլանդական «Ծննդաբանությունում» հայտնի Սկելֆիր և Նեֆիլ եղբայրներին, որոնք համապատասխանաբար Սկիֆլինգների (Սկանդինավյան դինաստիա) և Նիֆլունգների նախահայրերն են, չնայած որ նրանք 9 եղբայրներից երկուսն են:

16-րդ դարին վերագրվող մեկ այլ պոեմում, որը նույնպես պատմում է Ձիգֆրիդի մասին, մեծ գանձի տերը թզուկ Նիբելունգն է: Ձիգֆրիդը գտնում և գողանում է գանձը: Վորմսում Ձիգֆրիդը հանդիպում է Գիբլիխ արքային, նրա երեք որդիներին՝ Գունտերին, Հագենին, Գերնոտին և դստերը՝ Քրիմհիլդին: Երբ Քրիմհիլդը առևանգվում է վիշապի կողմից Ձիգֆրիդը փրկում է նրան և ամուսնանում է հետը: Այդուհետ Քրիմհիլդը նույնպես դառնում է գանձի տերը և Ձիգֆրիդի մահից հետո այն անցնում է բուրգունդներին:

Մեկ այլ տեսակետ կա, ըստ որի գանձի անունը կապված է թզուկների հետ. նիբելունգ նշանակում է մշուշ, մառախուղ, իսկ թզուկները գորշ արարածներ էին, որոնք թաքնվում էին մութ ու մշուշոտ վայրերում: «Նիբելունգների երգի» 1-ին մասում Ձիգֆրիդը կռվում է Ալբերիխ թզուկի հետ, որը ցանկանում էր վրեժ լուծել մահացած արքաների՝ Շիլբունգի և Նիբելունգի համար, որոնց մարդ կամ թզուկ լինելու մասին ոչինչ ասված չէ պոեմում: Հետևաբար չի բացառվում, որ նրանք նույնպես թզուկներ էին, ինչպես Ալբերիխը:

Պատմական Գունտերը, որը անվանվել է նաև Գունդիկար, Գունդիկարիուս, Գուննար, Գունդահար և Գունտհարիուս, մահացել է 437թ-ին: Նա Բուրգունդական թագավոր է, որը նաև միջնադարյան շատ լեգենդների հերոս է: Գունտերը կառավարել է Բուրգունդական թագավորությունը Հռենոսի ափին՝ Վորմսում, 5-րդ դարի սկզբին: Մահացել է 437թ-ին Հոների դեմ տեղի ունեցած պատերազմում, աջակցելով գալլա-հռոմեական կայսր, բռնակալ Յովինուսին (411-413): Էդդաներում պատմվում է, որ Գունտերը սպանվում է Հոն արքա Աթիլայի ձեռքով: Նրա վրեժը լուծում է քույրը՝ Աթիլայի կինը: Նիբելունգների երգը պոեմի մեջ նրա կերպարն ասոցացվում է Ձիգֆրիդի կերպարի հետ, որն օգնում է Գունտերին հաղթել Բրունհիլդին և ամուսնանալ նրա հետ, իսկ ինքն ամուսնանում է Գունտերի քրոջ՝ Քրիմհիլդի հետ: Հետագայում, երբ Ձիգֆրիդը սպանվում է Գունտերի հրամանով, Քրիմհիլդը լուծում է ամուսնու վրեժը՝ եղբայրներին խաբեությամբ կանչելով երկրորդ ամուսնու՝ Էթցելի (նույն ինքը Աթիլա) դղյակ և սպանելով նրանց:

Ձիգֆրիդը (հին նորվեգերենով՝ Ձիգուրդ) առասպելական կերպար է: Նա հայտնի է հին գերմանացիների մասին պատմվող լեգենդներից: Նա հանդես է գալիս և՛ գերմանական, և՛ նորվեգական գրականության մեջ, չնայած որ այս երկու աղբյուրներից մեզ հասած ինֆորմացիան բավականին տարբեր են: Ընդհանրությունն այն է, որ Ձիգֆրիդը ամենուր հայտնի է իր առասպելական ուժով և քաջությամբ: «Նիբելունգների երգում» Ձիգֆրիդը գլխավոր հերոսն է: Նա ազնվական ընտանիքի զավակ է, որը սակայն մեծացել է առանց ծնողական խնամքի: Նրա կերպարի պատմական կամ դիցաբանական լինելու հարցը դեռ վիճարկվում է: Վարկած կա, որ Ձիգֆրիդը պատկանել է Մերովինգյան դինաստիային:

Քրիմհիլը գերմանական էպոսի կենտրոնական կերպարն է: Սա մի առանձնահատուկ կերպար է, որը անընդհատ զարգացման մեջ է գտնվում: Սկզբում նա համեստ և գեղեցիկ արքայադուստր է, որն ամուսնանում է Ջիգֆրիդի հետ: Բրունհիլդի հետ ունեցած վեճից հետո նրա զարմիկ Ջագենը նրանից խաբեությամբ իմանում է Ջիգֆրիդի գաղտնիքը, և, Գունտերի համաձայնությամբ սպանում է նրան: Ջիգֆրիդի մահը Քրիմհիլին վերածում է քենով լցված կնոջ, որի գեղեցկությունը մեռնում է ամուսնու հետ: Մինչև պոեմի վերջը Քրիմհիլը սգում է Ջիգֆրիդի մահը և դավեր նյութում հարազատ եղայրների դեմ, որպեսզի լուծի սիրելի ամուսնու վրեժը: Նա եղբայրներին հրավիրում է երկրորդ ամուսնու՝ Էթելի դղյակ և սպանում է նրանց: Քրիմհիլին սպանում է Յիլդեբրանտը՝ Դիտրիխ Բեռնցու զինագործը:

Քրիմհիլի մասին լեգենդի հիմքը կապված է երկու իրադարձության հետ: 437թ-ին Բուրգունդիայի արքա Գունդահարը սպանվում է հոն արքա Աթիլայի կողմից, 453թ-ին Աթիլան մահանում է քնի մեջ՝ իր գերմանացի հարսնացուի կողքին: Գերմանացի աղջկան անվանել են Յիլդիկո: Յին նորվեգական լեգենդում Յիլդիկոն դառնում է Գուդրուն, որը սպանում է Աթիլային կամ Աթլին (Էթելին) եղբայրների՝ Գուննարի (Գունտեր), Յոգնի (Ջագեն) վրեժը լուծելու համար: Տարածվելով Գերմանական շրջաններում, որտեղ Աթիլան չափազանց շատ էր մեծարված և չէր կարող ոճրագործ համարվել, Էթելը երկրորդ անգամ է մոլվում և Քրիմհիլը դառնում է սեփական եղբայրներից սպանողը:

Էպոսի կենտրոնական կերպարներից մեկը՝ Ջագենը, ինչպես նաև Ջագանո կամ Յոգնի, գերմանական առասպելական հերոս է, որը նաև այլ բազմաթիվ դերակատարումներ ունի հյուսիսային Եվրոպայի բազմաթիվ լեգենդներում: «Նիբելունգների երգում» նա հանդես է գալիս որպես Գունտերի առաջին ասպետ՝ ծեր, հավատարիմ և ուշիմ մարտիկ: «Ջիգֆրիդի մարդասպանը» էպոսում նա հանդես է գալիս որպես գլխավոր հերոս, ով դառնում է Ջիգֆրիդի այրու վրեժխնդրության առարկան: Յին Նորվեգական պոեմներում նա Յոգնին է՝ արքա Գունտարի եղբայրը: Իսկ Լատինական էպոսում՝ «Վոլտարիոսում» նա անվանվում է Ջագանո: Վոլտարիոսում պատմվում է նրա երիտասարդ տարիների մասին, երբ նա պատանդ ընկնելու, փախուստի մասին և հետագայում արքա Գունտերին կապվելու մասին:

Բանալի բառեր՝ «Նիբելունգների երգը», էպիկական պոեմ, առասպելական հրոս, Գունտեր, Ջիգֆրիդ, Նիբելունգյան զանձ, Աթիլա:

Գրականություն

1. "Song of the Nibelungs, a heroic poem from mediaeval Europe". UNESCO Memory of the World Programme. 2009-07-31. Retrieved 2009-12-15.
2. «Նիբելունգների երգը», Առաջաբան (թարգմ. գերմաներենի Ա. Առաքելյանի)
3. Литература Древнего Востока, Античного мира, Средних веков, Возрождения, XVII и XVIII веков. Moskwa 1975.
4. Բրիտանական հանրագիտարան

«ПЕСНЬ О НИБЕЛУНГАХ»

М. А. АВЕТИСЯН

Студентка 2-го курса отделения английского языка и литературы
Филологического факультета ГГУ

А. Г. АРАКЕЛЯН

Доктор филологических наук, профессор ГГУ

В статье представлена история создания немецкой эпической поэмы «Песнь о Нибелунгах», основные действия, структурные особенности, исторические прототипы мифологических героев нибелунгского народа.

«THE NIBELUNGENLIED»

М. А. AVETISYAN

Faculty of Philology

Department of the English language and literature

3-rd year student

А. Н. АРАКЕЛЯН

Doctor of Philology, GSU professor

The article includes the German epic poem “Nibelungenlied”, the story of the creation of the poem, the general actions and the structural features. The historical models of the characters and the history of nibelungs.

**ԳԻՋՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ՀԻՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԶՐԱԴԱՇՏԱԿԱՆ ԵՎ ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ
ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՆՈՐՄ**

Ս. Ա. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Իրավագիտության թեկնածու, դոցենտ,

Գ.ՊՀ դասախոս

Հին հայկական իրավահայտ կամ իրավունքի ճանաչման աղբյուրներում, լինի դա Գրիգոր Լուսավորչի «Հաճախապատում ճառքը», Փավստոս Բուզանդի, Ղազար Փարպեցու երկերը, «Հայոց կանոնագիրքը» և այլն, իրավունքի նորմերը՝ արգելող, թույլատրող, խրախուսող կամ այլ՝ ներկայացված են հիմնականում մեկ, կամ մի քանի բառերով: Դրանցից գրեթե ոչ մեկում որևէ արարքի սահմանում կամ նկարագրություն չկա, և միշտ չէ, որ պարզ է դառնում, թե հատկապես ի՞նչպիսի վարքագծի մասին է խոսքը, և ի՞նչ է այդ մեկ կամ մի քանի բառով արտահայտված նորմերում նախատեսված:

Հատկապես խորհրդավոր ու չպարզաբանված է մնում «Գիշություն» բառը: Ինչպիսի՞ն է դրա իմաստը, նշանակությունը, ի՞նչ է այդ բառի տակ թաքնված արարքն իրենից ներկայացնում, այդպես էլ պարզ չէ: Հայկական վերոնշյալ և այլ վաղ քրիստոնեական աղբյուրներից միայն ակնհայտ է դառնում, որ այն եղել է սեռական բնույթի արարք՝ արգելված իրավունքի նորմով: Բայց հատկապես ինչպիսի՞ այդպես էլ պարզ չի դառնում: Դրանցում այդ արարքի հատկանիշները նկարագրված չեն, իսկ այն օրենսդրական աղբյուրները, որոնք անկասկած, գոյություն են ունեցել, և որոնցում դրանք պետք է, որ սահմանված ու նկարագրված լինեին, մեզ չեն հասել:

Հայկական զանազան բառարաններում էլ այս բառի բովանդակության, իմաստի ու նշանակության հետ կապված անորոշությունը այդպես էլ չի վերացվել: Եվ դրանց միջոցով վերածնակերպել այդ նորմը, հնարավոր չէ: Այսպես. «Հայ-ռուսերեն բառարանում» «գիջանալ» բառը թարգմանվել է որպես «сыреть», «влажнеть», «распутничать», «развратничать», «գիջանոլը»՝ «распутный», «развратный», «похотливый», «сладострастный», «сластострастный», «գիշությունը»՝ «влажность», «сырость», «распутство», «разврат», «похотливость», «сладострастность»¹:

«Влажность» բառն էլ «Ռուս-հայերեն բառարանում» հայերեն է թարգմանված որպես «խոնավություն, գիշություն, թացություն, տանկություն»²: Վերջին «տանկություն» բառն էլ կրկին «Հայ-ռուսերեն բառարանում» ռուսերեն է թարգմանված որպես «сырость», «влажность»³: Հարց է առաջանում, թե ինչպես կարող է նույն բառը միաժամանակ արտահայտել իրենց իմաստով երկու այնպիսի տարբեր երևույթներ ու հասկացություններ, ինչպիսիք են թացությունը և սեռական ինչ-որ այլանդությունը

¹ Տե՛ս Հայ-ռուսերեն բառարան, Երևան, 1987, էջ 157, 209: Ռուս հայերեն բառարան, էջ 90:

² Տե՛ս Ռուս հայերեն բառարան, Երևան, 1977, էջ 90:

³ Տե՛ս Հայ-ռուսերեն բառարան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ, Երևան, 1987, էջ 648:

(այլանդակություններ): Ընդ որում՝ այնպիսին, որի իմաստն այդպես էլ որոշակիորեն ոչ մի հայկական բառարանում չի բացահայտվում:

«Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» բառարանը «գիջալից» բառը բացատրում է որպես «Լի գիջութեամբ, խոնավութեամբ, անառակութեամբ: «Գիջական (գիճական)» բառի իմաստը բացահայտված է որպես «վավաշոտական, գիջական ախտ կամ ցանկություն, խենեշություն»: «Գէջը»՝ «թույլ, տկար և թուլամորթ», «գիջագործը»՝ «գիջագոյն», «գիջացեալ», «գիջականը»՝ «խոնաւական, վաւաշոտական»: «գիջամոլին»՝ «մոլեալի գիջութեան ցանկութիւն: Վաւաշ բորբորիտոն գիջամոլի պոռնկին», «գիջանալը»՝ «թացանալ, անառակիլ, գիջութենէ մարմնով, այլ ոչ անհաւատ հոգով», իսկ «գիջությունը»՝ «խոնավութիւն, տամկութիւն, կակղութիւն, մեղմութիւն, գիջացեալ է մարմնով»¹:

Ս. Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարանում» «Գիջագործ» բառը բացատրված է որպես «Գէջ, թաց: Գիջութիւն անող» «Գիջականը»՝ «Գիջին: Գիջութեան յատուկ՝ վերաբերեալ. վավաշոտ, ցանկական: Գիջական ախտ»: «Գիջականությունը»՝ բացատրվել է որպես «Գիջական լինելը, գիջականի յատկությունը», «գիջակնությունը»՝ «Գիջակն լինելը, ծառոտ աչքեր ունենալը»: «Գիջամոլը»՝ «Սաստիկ վավաշոտ, անառակ, «գիջայինը»՝ «Թացանալ, տէնոտել, թրջել: Գիջութիւն անել, անառակել»: «Գիջություն, գէջ» բառերը՝ «թաց, տէն լինելը, երազափորձություն, օնանականություն, վավաշոտություն, անառակություն»²:

Է. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանում» «գիջալից» բառը բացատրվել է որպես «շատ գէջ, խոնավ, թաց», «գիջամոլը»՝ «սաստիկ վավաշոտ՝ ցանկասեր», «գիջամոլությունը»՝ «գիջամոլ լինելը», «գիջայինը»՝ «խոնավ, թաց, ցանկական, վավաշոտ», «գիջանալը»՝ «թացանալ, թրջվել, գիջություն անել, անառակել»: «Գիջություն» բառն էլ բացատրված է որպես «գէջ՝ թաց լինելը: Վավաշոտություն, ցանկամոլություն: Տե՛ս երազախաբություն»³:

Ռ. Ղազարյանի «Գրաբարի հոմանիշների բառարանում» «գիջագործ» բառի հոմանիշներ են դիտվել «գէջ, թաց», «գիջական» բառինը՝ «վավաշոտություն», «գիջամոլի» բառինը՝ «ցանկամոլ», «գիջային»-ին՝ «գէջ, խոնավ, թաց: Ցանկական, վավաշոտ», «գիջանալ»-ին՝ «խոնաւանալ, թացանալ, տամկել, անառակել», «գիջություն»-ինը՝ «խոնաւութիւն, թացութիւն, տամկութիւն: Կակղութիւն, մեղմութիւն, ցանկասիրութիւն, պղծութիւն, վաւաշոտութիւն»⁴: Նույն հեղինակի «Գրաբարի բառարանում» այդ բառերին տրված են նույնանման բացատրություններ⁵:

Հր. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանում» «Գէջ» բառը համարվում է բնիկ հայկական բառ, և դրա ծագումը կապվում «ջրոտ» «թաց» բառերի հետ: Բայց, միաժամանակ, վկայվում է, որ այդ բառի «թացություն», «խոնավություն» իմաստները հայերեն հին տեքստերում վկայված չեն: Եվ, փաստորեն, նման իմաստներ «գէջին», «գիջությանը» տրվել են ավելի ուշ ժամանակներում: Միաժամանակ, այս բառարանում «գէջ» և «գիջություն» բառերին տրված բավականին խճողված բացատրություններից կարելի է ենթադրել, որ «գիջությունը» հնագույն տեքստերում վկայված է որպես ինչ-որ սեռական խեղաթյուրված արարք: Եվ որ այն կապ ունի թացության հետ, և թացությունը

¹Տե՛ս Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Երևան, հ. 1, ԵՊՀ հրատ., 1979, էջ 555:«»

²Տե՛ս ՄալխասյանցՍ., Հայերեն բացատրական բառարան, հ. 1 , էջ 439:

³Տե՛ս ԱղայանԷ, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, 1976, էջ240:

⁴Տե՛ս ՂազարյանՌ., Գրաբարի հոմանիշների բառարան, ԵՊՀ հրատ, 2006, էջ 189:

⁵Տե՛ս ՂազարյանՌ., Գրաբարի հոմանիշների բառարան, ԵՊՀ հրատ, 2006, էջ 188:

այդ արարքը բնութագրող կողմերից մեկն է¹: Բայց ի՞նչ արարք է դա եղել, ինչու՞մն է այն կայանում՝ այդպես էլ պարզ չի դառնում նաև այս բառարանում:

Գ.Ջահուկյանի «Հայերեն Ստուգաբանական բառարանում» «Գէջ» (գէճ) բառը ստուգաբանվել է որպես «խոնավություն, թացություն ...: Վավաշոտ, ցանկասեր, ականջի կեղտ: Բաղադրություններն են՝ գիջություն, գիջակն, գիջագործ, գիջալից»²:

Ա. Սուքիասյանի «Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարանում», «գիջանալ» բառի հոմանիշներ են դիտվել «թացանալ, թրջվել, խոնավանալ, տանկանալ, նամանալ, անառականալ» բառերը: «Գիջասիրություն» բառի դիմաց էլ գրված է. «տե՛ս անառակություն», որով էլ «գիջությունը» փաստորեն դիտվել է անառակություն կամ դրա տեսակ: Իսկ ինչու՞ այն չի դիտվել թացասիրություն, խոնավասիրություն և այլն, պարզ չէ³:

Ինչպես տեսնում ենք, «Գիջություն» բառին հայկական բառարաններում տրվել են մի քանի՝ միմյանց հակադիր և անհամատեղելի բացատրություններ: Նախ՝ այն ներկայացվել է որպես բնության ոլորտի երևույթներ արտահայտող բառ՝ «թացություն», «խոնավություն» և այլն, որպես այդ բառերի հոմանիշ: Մյուս կողմից էլ՝ այն դիտվել է որպես կամքի (պրակտիկ բանականության) ոլորտի հասկացություն, կամքը նպատակաուղղող գաղափար, դրա գործողության պատճառ և արգելված արարք՝ անառակություն, վավաշոտություն, ցանկասիրություն, զեխություն, օնանականություն:

Հարց է առաջանում, թեբառարանագետները ի՞նչ հիմքեր են ունեցել «գիջությունը» դրանց հոմանիշ, համանիշկան փոխարինող բառ համարելու: Հատկապես, որ դրանց մի մասը, օրինակ՝ վավաշոտությունը, ցանկասիրությունը, վարքագծի շարժառիթների դեր կատարող զգացմունքներ, էմոցիոնալ վիճակներ են⁴, և ոչ թե արարքներ:

Դրանքնախորդում և ուղեկցում են զանազան սեռական հանցագործությունների՝ բռնաբարության, պռնկության, շնության: Եվ, ըստգրադաշտական, հետո նաև՝ հին քրիստոնեական բարոյականության, կրոնի, իրավունքի՝ սոսկ միայն դատապարտելի «մտքեր», զգացմունքներ են: Իրական հանցավոր գործողության վերածվելու համար դեռևս դրանք պետք է դառնան նաև «խոսք», և, հատկապես՝ «գործ»՝ պոռնկություն, շնություն, արվամոլություն, օնանիզմ, գոնե՝ «աղջիկների ձեռնահարություն»: Հենց վերջին հանցագործության համար էլ Մանին, որը մանիքեության կամ մծղնեության աղանդի հիմնադիրն է, ըստ Եզնիկ Կողբացու, իրանական դատարանի կողմից դատապարտվել է մահապատժի⁵:

Եվ արդյո՞ք վավաշոտությունը, ցանկասիրությունը կամ զեխությունը կարող էին և հին հայերենում դիտվել են «գիջություն»: Կամարդյո՞ք այդ հասկացություններն իրար հետ գտնվում են սեռի ու տեսակի փոխհարաբերակցության մեջ և նույնություն են: Նման փաստեր մեր պատմիչների և փիլիսոփա-իրավաբանների երկերում չկան: Օրինակ՝ Եզնիկ Կողբացին ցանկասիրությունը, զեխությունը, փափկասիրությունը կոչում է հենց այդ անուններով, և դրանք «գիջության» հետ որևէ փոխհարաբերակցության մեջ չի դնում⁶: Նման զգացմունքները, հույզերը և հակումները բնորոշ են և՛ պոռնիկին, և՛

¹Տե՛ս Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1, Երևան, 2026, էջ 551-552:

²Տե՛ս Ջահուկյան Գ., Հայերեն Ստուգաբանական բառարան, Երևան, «Աստղիկ», 2010, էջ 159-160:

³Տե՛ս Սուքիասյան Ա. Ս., Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան, հ. 2, Երևան, 1967, էջ, 145:

⁴Տե՛ս Немов Р. С. Психология. Книга 1. М., „Владос“, 2008, էջ 435-461.

⁵Տե՛ս Եզնիկ Կողբացի, Եղծ աղանդոց, Երևան, 1994, էջ 94-95:

⁶Տե՛ս Եզնիկ Կողբացի, նույն տեղը:

շնացողին, և՛ բռնաբարողին, և՛ արվամոլին, և՛ օճանիզմով զբաղվողին: Եվ դրանք ենթադրաբար դիտել գիշության տարատեսակ կամ թեկուզ հոմանիշ՝ ճիշտ չէ:

«Գիշությունը» հայոց բառարաններում երբեմն կոչվում է նաև «գիշագործություն, ծեռնաշարժություն, օճանականություն»: Դա էլ ճիշտ բացատրություն չէ, թեև ավելի մոտ է ճշմարտությանը: Բայց նման հետևությունը նույնպես պետք էր հիմնավորել բառարաններում, հատկապես՝ բացատրական և ստուգաբանական, ինչը չի արվել: Վերջիններս խնդիր ունեն պարզաբանել, ճշգրտել բառերի իմաստը, դրանք սահմանազատել սահմանակից այլ բառերից, բացահայտել դրանց տակ թաքնված հասկացությունների հատկանիշները, և դրանով իսկ, եթե ոչ սահմանել, ապա զոնե հնարավորություն տալ սահմանել հասկացությունը: Բայց դրանք փաստորեն, զոնե այս դեպքում, նման հնարավորություն չեն տալիս:

Նման հնարավորություն չեն տալիս, ինչպես տեսանք, նաև հայ-ռուսերեն և ռուս-հայերեն բառարանները: Եթե պարզված չէ բառի իմաստը, ապա այն անհնար է նաև թարգմանել այլ լեզուներով: Իսկ խարխափելով թարգմանության դեպքում արդյունքն այնպիսին կարող է լինել, ինչպիսին այդ բառարաններում է: Հատկապես, որ դրան համարժեք բառ կամ տերմին ռուսերեն կամ այլ լեզուներում պարզապես չկա և չի էլ կարող լինել: Ուստի հայ-ռուսերեն և այլ երկլեզու բառարանների միջոցով պարզել և սահմանել գիշության նորմի իրական իմաստը, բովանդակությունը և նշանակությունը, նույնպես հնարավոր չէ: Դրանք իրականում և փաստորեն կորուսված են: Ուստի դրանց պարզման համար մնում է մեկ ճանապարհ. պատմաիրավական, պատմահամեմատական և տրամաբանական մեթոդների միջոցով ուսումնասիրել և հատուկ վերլուծության ենթարկել հայկական հնագույն հուշարձանների այն դրույթները, որոնցում առկա է այդ բառը, դրանք համեմատել զրադաշտական որոշ իրավահայտ աղբյուրների հետ, և այդ ճանապարհով փորձել բացահայտել դրա իմաստը:

Նման հուշարձաններից ամենահինը հայկական քրիստոնեական իրականության մեջ «Հաճախապատում ճառքն»¹, որի մեջ հաճախ են հանդիպում գիշությունը դատապարտող տներ, և առաջին անգամ՝ դրա Ը ճառի 60-63-րդ տներում: Դրանցում ասված է. «Ձի որպես ջրհեղեղան ապականեցաւ երկիր, որ **գէջ պղծութեամբն**² էին ապականեալք, մեք զի արդ ոչ երկիցուք, որ այսպիսի մեղաց բարկութեան վկայ ունիմք զհամաշխարհական կորուստն ջրհեղեղին: Այլ եւ զՍողոմ եւ զԳոմոր հրով եւ ծծմբով տոչորեալ ըստ ջերմութեան եւ **զազիր ախտից**, որովք ըմբռնեալ էին՝ սատակեցան հինգ թագաւորացն **պղծեալ** տունքն հանդերձ լրիւ իւրով երկիրն: Եւ զայս երկուս հարւածս յաղագս **գիշութեան եւ պղծութեան** երկուս վկայս կացոյց ահաւոր դատաստանին, որ լինելոց է պատիժս այնպիսի **պղծոց** յաւուրն այցելութեան ամենայն ազգաց: Ձի որպես էին, ասէ Տէրն, յաւուրսն Նոյի, կանայս առնէին եւ արանց լինէին եւ

¹Տէն Հաճախապատում ճառք//Մատենագիրք հայոց, Ա հատոր, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003:

Խաչատրյան Ս. Ա., «Հաճախապատում ճառքի» հեղինակության հարցի շուրջ, ԳՊՀ Գիտական հոդվածների ժողովածու, № 14, 2012, էջ 567-579:

²ՏէնԳրիգոր Լուսավորիչ, Յաճախապատում ճառք, թարգմ., առաջաբանը, ծանոթագրությունները Վ.Համբարձումյանի, Թեհրան, 2003, էջ 108, 333: Այս թարգմանության մեջ «գէջ պղծությունը» թարգմանված է որպես «խոնավ պղծություն», որի հետ ոչ մի կերպ չի կարելի համաձայնել: Նույն պարբերության մեջ առկա «գիշություն և պղծություն» բառակապակցությանը տրված ծանոթագրության մեջ նույնությամբ վերարտադրված է վենետիկյան բնագրում առկա «գիշություն» բառի պարզաբանումը՝ «խռովություն, փոխաբերաբար՝ ցանկասիրություն», ինչը նույնպես ճիշտ չի կարելի համարել:

յուրախութեան վայելէին՝ մինչև եկն ջրհեղեղն եւ կորոյս գամենեսեան առ հասարակ նոյնպէս եւ յաւուրս Ղովտայ ի փափկութեան եւ յամենայն ուրախութեան վայելէին, այլ եւ **յանառակ ցանկութիւնս**, մինչեւ Տէր եհան զՂովտ անտի, եւ զնոսա այրեաց առ հասարակ հրով. բայց դուք լոյս էք ի Տէր ի սրբութեան»:

Ինչպէս տեսնում ենք, այստեղ մեկ անգամ գիշությունը հիշատակվում է որպէս պղծության տեսակ՝ կոչվելով «գէշ պղծութիւն», այն է՝ որպէս սեռական և կրոնական բնույթի ծանր մեղք՝ արգելված արարք: Մյուս անգամ՝ պղծությանից տարբերվող և դրան զուգահեռ արարք՝ հիշատակվելով դրանից առանձին (**«գիշութիւն եւ պղծութիւն»**): Այն կոչվում է նաև «զազիր ախտ»՝ բնորոշ Աստվածաշնչյան Սողոմոնի և Գոմորի բնակիչներին: Բայց հատկապէս ինչպիսի՝ այդպէս էլ չի պարզաբանվում:

Ը ճառի 60-63-րդ տներից միայն պարզ է դառնում, որայդ քաղաքների բնակիչները «Ղովտի օրերուն» տոգորված են եղել այն նույն «զազիր ախտերով», ինչպէս որ «Նոյի օրերուն»: Նրանքնորից «բռնված» են եղել «գիշության և պղծության» ախտերով, և «անառակ ցանկությունների» մեջ են վայելքներ գտել: Միայն թե այս անգամ Աստված Սողոմոն ու Գոմորը ոչնչացրել է ոչ թե ջրհեղեղով, այլ հրով ու ծծմբով: Ընդ որում, միայն այդ քաղաքների բնակիչներն են ոչնչացվել այդ կերպ, քանզի միայն դրանցում են տարածված եղել սեռական բնույթի անառակ արարքներն ու ցանկությունները, դրանց թվում նաև՝ «գէշ պղծությունը»: Եվ եթե դրա տակ հասկանանք նաև «թացություն», «խոնավություն», ինչպէս երբեմն ենթադրում են բառարանագետները, ապա, ինչպէս տեսնում ենք, դա էլ իր հերթին հանգեցրել է շատ ավելի մեծ և սարսափելի «թացություն»՝ ջրհեղեղ, որի հետևանքով հազարավոր մարդիկ են զոհվել: Իսկ դա էլ նշանակում է, որ այդ թացությունը շատ ծանր կամ առանձնապէս ծանր հանցագործություն է եղել:

Իսկ ի՞նչ հասկանալ «թացության» կամ «խոնավության» տակ, և ինչու՞ է դա հատուկ կերպով առանձնացվել մնացած պղծություններից, հատկապէս՝ արվամոլությունից: Զե՞ որ Աստվածաշնչում հատկապէս վտանգավոր արարք է համարվում Սողոմոնի բնակիչների կողմից Ղովտի տանը պատսպարված հրեշտակների հետ արվամոլության ակտ կատարելու ցանկությունն ու դրա փորձը: Զենց դրա համար էլ նրանք հավաքվել էին Ղովտի տան մոտ, ևորն էլ այն առիթն է, ինչի համար Աստված ոչնչացնում է այդ մարդկանց հանրությունը և ամբողջ քաղաքներ: Իսկ այստեղ արվամոլությունը ենթադրվում է «պղծություններ» սեռային հասկացության տակ, ինչպիսիք են նաև ինչ-որ չափով թացության հետ կապված բոլոր սեռական բնույթի ձևախեղված արարքները՝ ձեռնաշարժությունը կամ օնանիզմը՝ դրա հետ կապված սերմնաթափության երևույթով հանդերձ, օրալային կամ անալային սեքսը, արվամոլությունը, բռնաբարությունը, պոռնկությունը, շնությունը և այլն: Այլ առիթներով «Հաճախապատում ճառքում», սեռական բնույթի հանցանքները՝ կատարվող Սողոմ-Գոմորում, կոչվում են «չարություններ», «անառակ ցանկություններ», «պղծություններ», «զազիր ախտեր», «պոռնկություն», «խժբիժք» կամ «բծեր», «անմաքրություն», «գործեր խաւարի» և այլն:

Իսկ այստեղ դրանցից առանձնացվում և հատուկ շեշտվում է «գէշ պղծությունը»՝ որպէս առավել ծանր հանցանք, քան մյուսները: Բայց դրա մասին Աստվածաշնչի «Ծնունդ» գրքի 19-րդ գլխում, որում նկարագրված է այս դեպքը, որևէ հիշատակում չկա: Ինքնաբերաբար հարց է առաջանում. թե ի՞նչ է իրենից ներկայացնում այդ խորհրդավոր տեսակի պղծությունը, որն այսճառերի հեղինակի կողմից փաստորեն վերագրվել է սողոմ-գոմորացիներին և առավել վտանգավոր է համարվել, քան մյուս սեռական բնույթի արարքներն ու ցանկությունները: Ս.Արևշատյանի կողմից «Հաճախապատում

ճառքի» Ը ճառի 60-րդ տանն առկա «գեջ պղծություն» արտահայտությունը թարգմանվել է որպես «скверна малакии», իսկ 62-րդ տանն առկա «գիջություն և պղծություն» բառակապակցությունը՝ «малакия и развращенность»: Նման թարգմանության հետ ընդհանրապես չի կարելի համաձայնել¹: Մեր մի աշխատության մեջ² քննարկվել և բացահայտվել է «մալակիա» բառի իմաստը և այն բոլորովին էլ գիջություն չէ և ոչ էլ արվամոլություն, ինչպես երբեմն համարվում է: Պղծությունն էլ հավաքական հասկացություն է և դրա տակ ենթադրվում են սեռական ու կրոնական բնույթի զանազան արգելված արարքներ: Եվ դա բոլորովին էլ զեղխասիրություն, շվայտություն կամ փչացածություն³:

Այնուհետև, «գիջություն» բառը հանդիպում է «Հաճախապատում ճառքի» Թ ճառի 94-95-րդ տներում: Դրանցում ասված է. «Պահք շիջուցանեն զբորբոքեալ հուրն ցանկութեան. զի որպէս հուր ի միւրոյ պակասեալ չի հանի, նույնպէս էլ որովայնամոլութիւն եւ արբեցութիւն պակասեալ՝ ցանկութեանն բոց շիջանի, եւ սրբութեանն եւ արդարութեանն բորբոքի պահովք պնդեալ: Պահք **ցամաքեցուցանեն զգիջութիւն պղծութեան**. եւ որպէս յերաշտութենէ խոնաւ երկիր չորանայ, այսպէս զարշացեալ անծն ի **գիջական զազիր ախտ**է սրբեալ անուշահոտանայ»: Այդ տներից վերջինը Ս. Արևշատյանի կողմից թարգմանվել է հետևյալ կերպ. «Пост осушает влагу скверны, и как при засухе сохнет влажная земля, так гнусный человек, очищаясь от мерзкой болезни блудодействия, становится благоуханным»⁴: Ինչպես տեսնում ենք, եթե Ը ճառի համապատասխան տներում «գիջությունը» Ս. Արևշատյանի կողմից թարգմանվել էր որպես «մալակիա», ապա այստեղ այն արդեն դարձել է «скверна» և «мерзкая болезнь блудодействия»: Եվ իրավաբանական, կրոնական տերմինների այսպիսի անպատասխանատու, կամայական, աչքաչափով և անփութությամբ կատարվող վերանվանումներն այս թարգմանության մեջ բազմաթիվ են և անթույլատրելի:

Այս տներում պահքին (պաս պահելուն), բացի ամենայնից, վերագրված են նաև հետևյալ երեք ամոքիչ հատկությունները. Այն «ցանկության բոց է շիջում», «ցամաքեցնում է պղծալից գիջությունը», և, «ինչպես երաշտից չորանում է խոնավ երկիրը՝ գիջական զազիր ախտից զարշելի դարձած անծին մաքրելով՝ դարձնում է անուշահոտ»: Պարզվում է նաև, որ գիջությունը, իսկապես էլ մարմնական բնույթի զազիր ախտ է, այն է՝ սեռական հանցանք, կատարվում է ցանկության բոցի ազդեցության տակ, և իսկապես էլ կապ ունի **խոնավության, թացության** հետ: Քանզի այստեղ խոսք է գնում այն ցամաքեցնելու հնարավորության և անհրաժեշտության մասին: Միաժամանակ պարզվում է, որ գիջությունը խոնավություն ու թացություն չէ, այլ վերջիններս դրա հետևանք ու դրսևորում են: Բացի դրանից պարզվում է, որ գիջության դեմ կարելի է պայքարել պահքի ընձեռած հնարավորություններով՝ սակավակերությամբ, զսպվածությամբ, ժուժկալությամբ:

Հայտնի է, որ բոլոր սեռական բնույթի հարաբերություններն էլ, այս կամ այն չափով, կապ ունեն թացության հետ: Բայց, առայժմ, չգիտես ինչու, գիջության հետ կապված՝ այդ հանգամանքը հատուկ կերպով շեշտվում է: Այստեղից ակնհայտ է դառնում, որ այս կապակցությամբ Աճառյանի կարծիքը, ըստ որի թացությունը և

¹Տե՛ս Արևշատյան Ս.Ս. Многовещательные речи, Ереван, «Наири», 2011, с. 82.

²Տե՛ս Խաչատրյան Ս.Ա., Արվամոլությունն ըստ հին հայկական զրադաշտական և քրիստոնեական իրավունքի, ԳՊՀ գիտական հոդվածների ժողովածու, № 1, 1915, էջ 712-745:

³Տե՛ս Դարիբյան Ա. Ս., Ռուս-հայերեն բառարան, Երևան, «Հայաստան», 1982, էջ 986:

⁴Տե՛ս Արևշատյան Ս.Ս. Многовещательные речи, Ереван, «Наири», 2011, էջ 95:

խոնավությունը ի սկզբանե եղել են այս, առայժմ՝ անհայտ տեսակի ու ծագման, սեռական բնույթի արարքի հատկություններ և միայն ավելի ուշ առաջ եկած գրական աղբյուրներում են դրանք վերագրվել բնության առարկաների և երևույթների՝ ճիշտ է: Դա կարող էր կատարվել նաև գիշության սկզբնական իմաստի կորուսման պատճառով(որը մինչև այժմ էլ մնում է կորուսված):

«Հաճախապատում ճառքի» Թ ճառի 104-րդ տանը նորից է հիշատակված գիշությունը, բայց այդ տան միջոցով ևս հնարավոր չէ գիշության մասին որևէ ամփոփիչ հետևության հանգել: Դրանում ասված է հետևյալը. «Առաւել եւս զգուշացուցանէ ի մտոյ եւ ի գինւոյ բանս խրատու. զի գինի առաւել յիմարեցուցանէ զգայութիւնսն եւ զմիտսն եւ եռացուցանէ զցանկութիւնսն եւ յանառակութիւն շարժէ, մանաւանդ զմանկանց. եւ հոսումն գիշութեան ի մարմնոցն լինի»: Այս տունը Ս. Արևշատյանը այս անգամ թարգմանել է որպես «Более всего наставление предостерегает от мяса и вина, ибо вино особенно притупляет ощущения и ум, возбуждает чувства и толкает на блудодеяние, особенно отроков, и (у них) может произойти истечение (семенной) жидкости»¹. Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ արդեն գիշությունը թարգմանվել է որպես «սերմնահեղուկ» կամ էլ «սերմնահեղուկի արտահոսք», որը վերագրվել է մանուկներին: Թե ինչպե՞ս և ինչո՞ւ է այս դեպքում նման եզրակացության հանգել այս թարգմանիչը, այդպես էլ պարզ չէ: Թերևս նույն կերպ և մեթոդով, ինչպես որ է նախորդ դեպքերում: Դա կարելի է կոչել «այդպես թվալու» մեթոդ, որը բնորոշ է նաև շատ պատմաբանների: Իսկ բնագրում գիշությունը մանուկներին չի վերաբերում ու չի կարող վերաբերել:

Վ. Համբարձումյանն էլ այդ նույն Թ ճառի 104-րդ տանը առկա գիշության հետ կապված միտքը թարգմանել է որպես «...մարմնից կարող է գիշություն հոսել», իսկ Ս. Նաջարյանը՝ «...մարմնից առաջացնում է գիշության հոսք»²: Այդ կերպ հարցին մոտենալու դեպքում դուրս է գալիս, որ գիշությունը ոչ թե արարք է՝ գործողություն, այլ մարդու մարմնում կատարվող ինչ-որ անառողջ պրոցեսի արդյունք հանդիսացող նյութ, որը դուրս է հոսում կամ կարող է ինքնաբերաբար կամ որոշակի արարքի հետևանքով դուրս հոսել մարմնից: Որն էլ, Ս.Արևշատյանը, արդեն ավելի որոշակիացնելով՝ «սերմնահեղուկ» է կոչում: Բայց ինչպիսի՞ գործողությամբ է առաջանում սերմնահեղուկի արտահոսքը, և արդյո՞ք այդ արտահոսքը գործողության հետևանք է, թե՛ հիվանդության, ապա դա, այս թարգմանիչների մատուցմամբ՝ մնում է անհայտ:

Այս տան առթիվ կասկածներ են ծագում, որ այստեղ խոսքը ինքնաբերաբար կատարվող սերմնահեղուկի արտահոսքի կամ էլ դիտավորյալ կերպով կատարվող ձեռնաշարժության (օնանիզմի) մասին է: Բայց այդ վարկածն առայժմ կասկածներ է հարուցում: Եթե դա այդպես է, ապա մի՞թե օնանիզմն ավելի վտանգավոր հանցավոր արարք է, քան արվամոլությունը կամ բռնաբարությունը, որոնք թողած ճառագիրն այդպես հետևողականորեն դատապարտում է հենց օնանիզմը:

Այնուհետև, գիշություն բառը հանդիպում է «Հաճախապատում ճառքի» ԺԱ ճառի 138-րդ տանը: Այնտեղ ասված է. «Գթութիւն կռփիչ է հպարտութեան եւ լուծիչ նենգութեանց. խայտառակիչ խորամանկութեան եւ մերժումն ոխակալութեան եւ նախանձու. խոշտանգանք է անհնազանդից եւ քաջալերիչ համբերողաց. զաւրացուցիչ

¹Տե՛ս Արևշատյան Ս.Ս. Многовещательные речи, Ереван, “Наири”, 2011, էջ 95-96:

²Տե՛ս Գրիգոր Լուսավորիչ, Յաճախապատում ճառք, թարգմանությունը, առաջաբանը, ծանոթագրությունները՝ Վ. Համբարձումյանի, Թեհրան, 2003, էջ 128: Մեսրոպ Մաշտոց, Հաճախապատում ճառեր: Աշխարհաբար թարգմանությունը Մովսես Նաջարյանի, Հալեպ, 2005, էջ 102:

ժուժկալաց եւ սրբիչ **գիջութեան»**¹: Սրան անմիջապէս հաջորդող 139-րդ տանից էլ հայտնի է դառնում, որոնցները, հպարտները, խորամանկները, և այլն, ինչպէս նաև «գիջութիւնից չսրբվածները», ենթակա են գեհեմի տառապանքների: Իսկ նրանք, որոնք ձերբազատվել են նման արատավոր հակումներից և նման արարքներ կատարելուց հրաժարվել՝ կարող են հուսալ նաև Աստծու կողմից գթության, և նույնիսկ կարող են արժանանալ Երկնային Արքայության:

Ինչպէս ակնհայտ է առնում այս տնից, գիջութիւնն իսկապէս էլ, կապ ունի թացության հետ և նրանից կարելի է ու պետք է սրբվել: Եվ դա՝ ինչպէս ուղղակի, այնպէս էլ փոխաբերական իմաստով: Միաժամանակ ոչ մի կասկած չի մնում, որ քրիստոնեական իրավունքի տեսակետից գիջութիւնը դիտվում է բարձր վտանգավորության աստիճան ունեցող ծանր հանցագործություն, իսկ դրա կատարողը՝ դժոխքի արժանի: Իսկ դա էլ նշանակում է, որ նման արարք կատարող սուբյեկտին կարող էր նշանակվել նաև մահապատիժ: Հարցն առավել խճճված է դառնում, երբ նշվում է, որ նման սուբյեկտը «գիջութիւնից սրբվելու» և նման արարք կատարելուց այլևս հրաժարվելու դեպքում կարող է երկրային կյանքում գթության, իսկ հանդերձյալ կյանքում՝ նույնիսկ Երկնային Թագավորության արժանանալ:

«Գիջութիւն» բառը հանդիպում է նաև «Հաճախապատում ճառքի» ԺԸ ճառում: դրա 29-33-րդ տներում թվարկվում են մի խումբ խախտումներ կամ հանցագործություններ, որոնց դեմ պատերազմը կոչվում է «ոչ միադիմի, այլ բազմադիմի», իսկ դրանց համար որպէս հիմնական և վերջնական պատիժ նախատեսվում է դժոխքը: Դրանց թվում են այնպիսի հանցանքներ, ինչպիսիք են խաբէութիւնը, ստութիւնը, հպարտութիւնը, ամբարտաւանութիւնը, սնափառութիւնը, հափշտակութիւնը և այլն: Դրանց շարքում է նաև գիջութիւնը: Եվ քանի որ դրանց դեմ տարվող պատերազմը կոչվում է «ոչ միադիմի, այլ բազմադիմի», ապա դա նաև նշանակում է, որ այդ հանցանքները նույնպէս ոչ միադիմի, այլ բազմադիմի և բազմաբնույթ հանցագործություններ կամ խախտումներ են: Եվ իսկապէս էլ այդ արգելված արարքները կարելի է այդպէս կոչել, քանզի դրանք ոչ միայն իրավական, այլ միաժամանակ նաև կրոնական ու բարոյական «դէմքեր» ունեն, և ոտնձգում են այս տարաբնույթ նորմատիվ համակարգերով պահպանվող բարիքների դէմ:

Բացի դրանից, նշված տներից 33-րդում նաև ասված է. «...զտեսիլ շռայլութեան եւ որկորստութեան զհետ շրջի շեղջակուտեալս **ցանկութեան գիջութեան**, աստուածային ցանկութեամբն եւ պարկեշտութեամբ ազատանայ»: Ինչպէս տեսնում ենք, այստեղ գիջության ցանկութիւնը դիտվում է **շռայլությանը և որկորստությանը** ուղեկցող և դրանցից անբաժան երևույթ, արարք, իսկ դրա ցանկութիւնը՝ մարդու ներսում բոցկլտացող և չհանգող «շեղջակուտ» կիրք, հուր-ցանկութիւն, որն սպասում է իր իրացմանը: Այստեղ էլ խոսքն արդէն գնում է մարդու հոգու և մարմնի մեջ կուտակվող և չհանգող, կրակի պէս կայծկլտացող գիջության ցանկության մասին: Ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ է ատրուշանի շեղջակուտի մեջ մարմնող ու չհանգող կամ դժոխքի չհանգող կրակը: Իսկ նման համեմատութիւնն արդէն իսկ նշանակում է, որ գիջութիւնն ինչ-որ, առայժմ չպարզաբանված, զրադաշտական-կրակապաշտական խորհրդավոր ծես է, որի դէմ էլ այդպէս հետևողականորեն պայքարում է ճառախոսը: Ընդ որում, նման ցանկութիւնից հրաժարվելու համար այստեղ հատուկ խրախուսական նորմ է նախատեսված. Գիջության ցանկութիւնն ունեցողը կարող է պարկեշտութիւն դրսևորե-

¹Տե՛ս Հաճախապատում ճառք//Մատենագիրք հայոց, Ա հատոր, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 75:

լով հրաժարվել իր հոգին դժոխքի վերածած այդ ցանկությունից և աստվածային կամեցողությամբ ազատանալ, այն է՝ փրկվել երկրային պատասխանատվությունից ուղժոխք գնալուց և հավակնել Երկնային Արքայության:

Այս ամենից պարզ է դառնում, որ գիշությունը, բացի հակաիրավական խախտում լինելուց, նաև հակակրոնական և հակաբարոյական բնույթի դատապարտելի արարք է: Եվ այն նորմը, որը նախատեսում է այդ արարքը կամ դրա ցանկությունը՝ իսկապես էլ բազմադիմի և բազմաբովանդակ է, և՛ իրավական, և՛ կրոնական, և՛ բարոյական՝ միաժամանակ: Նման բնույթ ունեն գիշության հետ վերոնշված տներում թվարկված մյուս բոլոր նորմերը: Դա էլ, այլ նման բազմաթիվ փաստերի հետ՝ առկա «Հաճախապատում ճառքում», բերում է հետևության, որ զրադաշտական իրավունքում գործել են ինչպես նորմեր, այնպես էլ, և հիմնականում՝ մոնոնորմեր: Եվ, այսպիսով, ակնհայտ է դառնում, որ մոնոնորմերը զուտ նախնադարյան ոչ պետական կամ վայրի հասարակարգերին բնորոշ երևույթներ չեն, ինչպես կարծում են ոմանք¹, այլ նաև՝ զարգացած քաղաքակրթության հատկանիշներ:

Եվ այս ամենը նորից մտորումների տեղիք է տալիս, և նորից հառնում է հարցը. եթե գիշությունը դա օճանիզմն է, այն է՝ դիտավորյալ սերմնաթափությունը, ապա մի՞թե նման արարքը, որը, ըստ էության, ողորմելի, թույլ, անկամ մարդու արարք է՝ կարո՞ղ է արդյոք դիտվել նաև կրոնական ծանր հանցանք: Եվ եթե դա այդպես է, ապա ինչու՞: Այդ հարցին, ինչպես տեսնում ենք, առայժմ «Հաճախապատում ճառքում» պատասխան չի տրված:

Հիմնահարցի վրա առանձնակի լույս չի սփռում նաև «Հաճախապատում ճառքի» ժԹ ճառում գիշության մասին հիշատակումը և դրա շուրջ կատարվող արժեքային դատողությունները: Այս ճառի հիմնահարցը ապաշխարությունն (ապաշավանություն) է: Դրա հասկացություննայդ ճառի 73-րդ տանը սահմանվում է հետևյալ կերպ. «...ապաշխարութիւն է ստգտանելն (ճնշել, ստիպել) զինքն եւ հրաժարել ի վնասակարացն եւ ի չար ցանկութեանցն»: Այլ խոսքերով ասած՝ ապաշխարությունը դա գործած մեղքերը, հանցանքները խոստովանելու, դրանց կատարման համար զղջալու, և իրեն զանազան զրկանքների ենթարկելու, վնասակար և պարսավելի հակումներից ազատվելու, աստվածային օրենքների ազդեցությամբ՝ եկեղեցու ու պետության կողմից նշանակվող, ուղղվելու, վերադաստիարակվելու (մաքրվելու, առողջանալու) գործընթաց է: Հենց ապաշխարությունն էլ այս ճառի 74-75-րդ տներում դիտվում է **զանազան «չար ցանկութեանց», հանցանքների, այդ թվում՝ գիշության դեմ պայքարելու ամենագործուն միջոցը, և ասվում հետևյալը. «Եւ փոխանակ միոյ միոյ չարեացն զարդարութիւնն ընդդէմ դնել, զի խափանեսցէ զնեղսն, եւ զարդարութիւնսն աճեցուցէ սուրբ սիրով եւ արտասուլից աղաթիւք, եւ պահովք ցամաքեցուցէ զպղտորեալ զանժոյժբղխումն գիշութեան՝ որ ապականութիւն է յանդամսն: Զի ջուրք աղբերաց եւ սրսկնունք անձրեւաց գերեւելի հուր շիջուցանեն. իսկ առ Աստուած սերն եւ ջերմեռանդ արտասուք զհուր ցանկութեանն շիջուցանեն, եւ խափանեն զկանս մարմնոյ, զինքնագործութեան շաւշափելեալք զաղտեղի շարժմանցն զհոսմունս. եւ այլ մի եւս մերժենալ ի նոյն գարշութիւնս ախտից, այլ մաքուր մտաւք զմաքրութիւն ստանալ»:**

¹Տե՛ս Лукашева Е. А. Право, мораль, личность. Изд. «Наука», М., 1986, էջ 47; Ковлер А. И. Антропология права. Учебник для вузов. М., НОРМА, 2002, էջ117-138; Першиц А. И. Проблемы нормативной этнографии//Исследования по общей этнографии. М., 1979, էջ215-216:

Ինչպես պարզ է դառնում այս տներից՝ գիշությունն այստեղ նորից ներկայացվում է շեղջակուտյալ հրի նմանվող զգացմունքից սերող մի արարք՝ ինքնագործունեություն, որը դրսևորվում է «**ինքնագործութեան շաւշափելեալք զաղտեղի շարժմանցն զհոսմունս**», և կոչվում գարշության ախտ: Դրա հետևանքով տեղի է ունենում «**զանժոյժբղխումն գիշութեան, որ ապականութիւն է յանդամսն**», արատավորում ոչ միայն մարմինը, այլև հոգին, միտքը: Դրա դեմ պայքարի միջոցն է պահքը և ապաշխարելը՝ արտասովոր աղոթքները և սուրբ սերը դեպի Աստված: Միայն այդպես է հնարավոր այդ ցանկության հուրը հանգցնել Աստծու տված աղբյուրների ու անձրևների ջրով՝ մաքրելով և առողջացնելով հոգին ու միտքը, այն է՝ դառնալ քրիստոնյա:

Այսպիսով, այստեղ վերջնապես պարզվում է, որ գիշությունը դա ինքնագործ և դիտավորյալ կերպով աղտեղի շարժումների ու շոշափման միջոցով մարմնից սերմնահոսություն առաջացնելն է, այն է՝ ձեռնաշարժությունը: Վերջնականորեն պարզվում է նաև, որ այդ արարքն իսկապես էլ ոչ միայն իրավական ու բարոյական, այլև կրոնական բնույթի ծանր հանցագործություն է, քանզի արարքի օբյեկտ և խախտում է դիտվում ոչ թե մարմինը և դրա ապականումը, այլ, նախ և առաջ՝ միտքը, հոգին: Գիշության դեմ պայքարը հանում քրիստոնեության պայքար է: Բայց բոլոր դեպքերում նորից հանելուկ է մնում, թե ինչու և ինչպես կարող է նման ողորմելի արարքը ունենալ նման ծանրակշիռ կրոնական նշանակություն և իմաստ, դառնալ այնպիսի կրոնագետի ու իրավագետի սևեռում ուշադրության ու մտահոգության առակա, ինչպիսին Գրիգոր Լուսավորիչն է: Պարզ չէ նաև դրա կատարման նպատակը: Եթե Օնանի կողմից կատարածի նպատակը շահադիտական էր, իսկ սովորաբար այն կատարվում է «ինքնագործունեությամբ», սեռական հաճույք ստանալու նպատակով, ապա այստեղ նպատակը, որն էլ այս արարքի որակավորման գլխավոր հատկանիշը պետք է որ լինի, այդպես էլ պարզ չէ:

Ի ճառի 109-րդ տանը նորից առկա է անդրադարձ գիշության խնդրին: Բայց դրա մասին արված արժեքային դատողությունները կրկին բավարար չեն հիմնահարցի վրա վերջնական լույս սփռելու համար: Այնտեղ ասված է. «Եւ զսողոմայեցիսն սատակեաց հրով եւ ծծմբով, զի հրով **ցանկութեամբն եւ զազիր գիշութեամբն ապականեալք էին**. եւ զարդարն զՂովտ ապրեցոյց ի դառն հարուածոց սատակման»¹: Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ կրկին սողոմեացիներին մեղսագրվում է ցանկության հրով և զազիր գիշությամբ ապականված լինելու մեղք, որով իրականում տառապելու մասին որևէ հիշատակում Աստվածաշնչի «Ծնունդ» գրքի 19-րդ գլխում բացակայում է: Այնտեղ նկարագրվում է, թե ինչպես Սողոմ քաղաքի «երիտասարդից մինչև ծեր» բնակիչները՝ շրջապատելով Ղովտի տունը, պահանջում են դուրս բերել նրա տուն հյուր եկած երկու մարդկանց, որոնք իրականում հրեշտակներ էին, որպեսզի նրանց «գիտենան», այն է՝ նրանց հետ կատարեն արվամոլության խմբակային ակտ: Ղովտը, իր հերթին, նրանց խնդրում է հյուրընկալության օրենքը չխախտել, և համաքաղաքացիներին առաջարկում իր երկու աղջիկներին հանձնել նրանց, որպեսզի նրանց հետ «անեն այն, ինչ հաճո է» իրենց²: Այս արտահայտությունից ակնհայտ է դառնում, որ Սողոմն և Գոմորուն օրենքով ամրագրված, թույլատրված և սովորական է եղել հյուրերի և միմյանց հետ վարվել հենց այդ կերպ՝ նրանց ներգրավելով բռնի կամ կամավոր սեռական բնույթի զանազան արարքներ կատարելու, և այդ կերպ հաճույքներ ստանալու մեջ: Այս գլխում

¹ Տե՛ս Հաճախապատում ճառք, էջ 93:

² Տե՛ս Աստուածաշունչ, Մատեան Հին եւ Նոր Կտակարանների, Հայաստանի աստուածաշնչային ընկերութեան, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 1994, էջ 22:

գիշության կամ օճանիզմի նկատմամբ սողոմացիների հակումի և դրա նկատմամբ հուր ցանկությամբ տառապելու, ինչպես նաև նման կերպ որևէ ծես կատարելունասին հիշատակում չկա: Օտարալեզու, հատկապես՝ գերմանական և ռուսական, Աստվածաշնչերի «Ծնունդ» գրքի 19-րդ գլխում նույնպես որևէ հիշատակում գիշության կամ օճանիզմի մասին որևէ խոսք չկա¹: Բայց **Ի ճառի 109-րդ տանը** Սողոմի և Գոմորի բնակիչներին վերագրվել է հատկապես նման արատավոր հակում և սովորություն, որն էլ, ճառագրի կարծիքով, վճռական դեր է խաղացել Աստծու կողմից նրանց նկատմամբ չափազանց խիստ պատժաձև ընտրելու համար:

Այսպիսով, նորից հաստատվում է, որ սողոմացիները Աստծու կողմից դատապարտված են եղել ոչ թե նրա համար, որ հակված են եղել զանազան սեռական բնույթի արգելված արարքներ կատարելու, այլ հատկապես այն բանի համար, որ ապականված են եղել զազիր գիշությամբ: Եվ այս արարքը, որը, ինչպես արդեն պարզվել է՝ ձեռնաշարժությունն է, համարվել է հասարակականորեն ավելի վտանգավոր արարք, քան բռնի և կանավոր արվամոլությունը, բռնաբարությունը և այդ ոլորտի անբնական այլ արարքներ, որոնք սովորական էին սողոմացիների ու գոմորացիների համար: Ինչո՞ւ է այդպես: Դա նրանից է, որ եթե արվամոլությունը, բռնաբարությունը և այլ սեռական բնույթի արարքներ համարվել են ավելի շուտ և շատ քրեական բնույթի հանցանքներ, ապա գիշությունը ավելի շատ՝ կրոնական բնույթի: Այդ պատճառով էլ այնառանձնացվել է սողոմեացիների համար սովորական այլ սեռական բնույթի հանցագործությունների խմբից՝ դրանով իսկ հատուկ կերպով շեշտել ով գիշության առավել հասարակական վտանգավորություն ունենալու հանգամանքը: Եվ, փաստորեն, «Հաճախապատում ճառքում» սողոմեացիների արվամոլության մոլուցքը և հրեշտակների նկատմամբ դրա բռնի խմբակային փորձը դիտարկվել է ոչ թե Սողոմն ու այլ քաղաքներ այրելու պատճառ, այլ ընդամենը առիթ: Այս ճառում, որպես այդ քաղաքներն այրելու պատճառ, արվամոլությունն ուղղակիորեն չի էլ հիշատակվում: Իսկ գիշությունը հիշատակվում է, և հատուկ շեշտվում որպես դրա հիմնական պատճառ:

Այսպիսով, այլևս կասկած չի կարող լինել, որ գիշությունն ունի շեշտված կրոնական բնույթ, իմաստ ու նշանակություն, և տիրապետում է հասարակական վտանգավորության խիստ բարձր աստիճանի: Բայց ցավալիորեն նորից անհայտ է մնում այդ արարքի՝ որպես ձեռնաշարժության, կատարման կրոնական նպատակի կոնկրետ իմաստը, բովանդակությունը և նշանակությունը: Եվ առայժմ դրանք բացահայտելու հնարավորություն չի ընձեռնվում:

Աստվածաշնչում ձեռնաշարժության միջոցով կատարվող արհեստական սերմնաթափության մասին հիշատակվում է միայն մեկ անգամ և դա՝ Աստվածաշնչի նույն «Ծնունդ» գրքի 38-րդ գլխում (և ոչ թե 19-րդում, որում նկարագրվում է Սողոմի ու գոմորի կործանումը, դրա պատճառները): Նշված գրքի 38-րդ գլխի 8-9-րդ տներում ասված է. «Յուդան ասաց Օճանին. Մտիր քո եղբոր կնոջ ծոցը, ամուսնացիր նրա հետ և զավակ

¹St'u Die Bibel. Altes und Neues Testament. Stuttgart, Verlag Herder, 1980; Die Heilige Schrift des Alten und Neuen Testamentes. Nach den Grundtexten übersetzt und herausgegeben von Prof. Dr. Vinzent Hamp, Prof. Dr. Mainrad Stenzel, Prof. Dr. Josef Kürzinger. P. Pattloch Verlag, Aschaffenburg, 1962; Die Bibel. Nach der überetzung Martin luthers, mit Apokryphen. DeutscheBibelgesellschaft, Stuttgart, 1999; Библия. Издание Московского патриархата, М., 1998; Библия. Книги священного писания. Тора, пророки, писания. На русском языке и иврите. PrintinEnglandbyClausLtd, StIvesplc, 1997; Библия. Тора, Пророки, Писания и Новый Завет. Иерусалим, „Яанетс“, 2009:

պարզելիր քո եղբորը»: Երբ Օնանը հասկացաւ, որ զաւակը իրենը չի լինի, իր եղբոր կնոջ ծոցը մտնելիս **սերմը թափեց գետին**, որպեսզի զաւակ չտայ իր եղբորը: Օնանի արածը Աստծուն դուր չեկաւ, ուստի նրա հոգին էլ առաւ»¹: Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ ձեռնաշարժության կրոնական բնույթի մասին խոսք անգամ չկա: Աստվածաշնչյան Օնանը (որի անունից էլ այդ արարքը կոչվել է օնանիզմ), որին նրա հայր Զուդան կարգադրել էր կենակցել իր ավագ եղբայր Էրի կնոջ՝ Թամարի հետ, Էրին ժառանգ պարգևելու համար, շահադիտական նպատակով չի ցանկանում կատարել իր ծնողի օրինական պահանջը: Քանի որ այդ դեպքում կարող էր ծնվել ևս մեկ ժառանգորդ: Բայց քանի որ ըստ օրենքի նա իրավունք չուներ իր մահացած եղբոր կնոջ հետ կենակցելուց խուսափել, և պարտավոր էր դա անել՝ հանդես գալով որպես ստուր, ապա նախքան կենակցելը նա կատարում է ձեռնաշարժության ակտ, որպեսզի իր սերմնահեղուկը նախապես ոչնչացնի, այդպիսով խուսափի Թամարին հղիացնելուց ու եղբորը ժառանգ պարգևելուց: Կենակցությունը, այսպիսով, տեղի է ունեցել օրենքի ձևական պահանջը կատարելու համար: Իսկ բուն օնանիզմի ակտը կատարվել է ուղղակի դիտավորությամբ և շահադիտական՝ եղբորը որդի չպարգևելու նպատակով՝ ծնողի գույքի միակ ժառանգորդը մնալու և այդպիսով ավելի շատ ժառանգություն ստանալու դիտավորությամբ: Հենց շահադիտական նպատակով կատարած այդ ձեռնաշարժությունն էլ պատմության մեջ է մտել օնանիզմ անվանումով: Հետագայում այդպես է կոչվել նաև հաճույք ստանալու նպատակով կատարվող ձեռնաշարժությունը:

Օնանի այդ արարքն էլ, որը հակաիրավական է ոչ թե և ոչ միայն բուն ձեռնաշարժության գործողությամբ, այլ, հիմնականում՝ դրա շահադիտական ստոր նպատակով, շարժել է Աստծու զայրույթը: Ուստի և Աստված, ինչպես օնանիզմի, այնպես էլ նաև ստուր լինելու պարտականությունը խախտելու և շահադիտության համար պատժել է Օնանին: Վերջինս վաղաժամ հեռացել է կյանքից: Իսկ նրա այդ արարքը, ըստ Աստվածաշնչի, կրոնական որևէ ենթատեքստ, իմաստ ու նշանակություն չունի: Հետևաբար այն կրոնական բնույթի հանցագործություն, ինչպիսին է գիշությունը, համարվել չի կարող: Օնանի մեղքը Աստվածաշնչի հայկական որևէ հրատարակության մեջ նաև գիշություն չի կոչվում: Դժվար է նաև պակերացնել, որ Սողոմն ու Գոմորի բնակիչները շահադիտական կամ այլ ոչ մարմնական նպատակներով նման արարքներ գործած լինեն, քանզի դրան մղող պատճառներ հազվադեպ են կյանքում հանդիպում: Բացի դրանից, Հին Կտակարանի որևէ գրքում նաև չկա որևէ ակնարկ կրոնական նպատակներով նման արարք կատարելու մասին: Սողոմ-Գոմորի բնակիչներն էլ՝ եթե հետևենք Աստվածաշնչի համապատասխան գլխի տառին ու բովանդակությանը, սեռական բնույթի արարքներ են կատարել միայն մարմնական կրքերից դրդված:

Իսկ ահա «Հաճախապատում ճառքում» այդ քաղաքների բնակիչներին մեղսագրվում է նաև գիշությունը՝ որպես կրոնական դրդումներով կատարված, և որն իր նպատակով ու էությամբ բոլորովին տարբերվում է այդ քաղաքի բնակիչների դրսևորած և արտաքինից կամ իր օբյեկտիվ կողմով դրան նման վարքագծից: Սակայն այստեղ և այս անգամ նույնպես այդպես էլ հայտնի չի դառնում, թե ինչու են և արտահայտվում գիշության իմաստը, էությունը ու նշանակությունը, ինչին է ուղղված մեղավորի դիտավորությունը, ինչ նպատակ (որն այստեղ հանցակազմի պարտադիր և անհրաժեշտ հատկանիշ է՝ որակավորման վրա ազդող հանգամանք) է հետապնդում դրա կատարողը:

¹ Տես Նույն հրատարակության Աստուածաշունչը, էջ 42:

Միայն նորից հաստատվում է, որ գիշությունն ունի կրոնական բնույթ, բայց ինչում է այն արտահայտվում, այդպես էլ պարզ չի դառնում:

«Հաճախապատում ճառքի» Ի ճառի 109-րդ տանը գիշությունը հիշատակվում է վերջին անգամ: Դրա հիմնահարցն այլևս չի քննարկվում, իսկ այդ բառի տակ ենթադրվող գործողության իմաստը, նշանակությունն ու նպատակը այդպես էլ մնում են չբացահայտված: Դրա համար անհրաժեշտություն է առաջանում դիմել հայկական հնագույն իրավունքի ճանաչման այլադրյունների, որոնցում հիշատակվում է այս բառը: Դրանցից են «Հայոց կանոնագիրքը», հայ հնագույն պատմիչների երկերը:

«Հայոց կանոնագրքի» մեջ «գիշություն» բառն առաջին և վերջին անգամ հանդիպում է դրա «Հարանց հետևողաց» կանոնախմբի ԻԳ (23-րդ) կանոնում: Համարվում է, որ այդ կանոնները թարգմանված են հունարենից, և միայն 7-րդ դարում են ընդգրկվել «Հայոց կանոնագրքի» մեջ, Հ.Օձնեցու կողմից: Գուցե իսկապես էլ դրանք թարգմանվել են հունարենից, բայց ԻԳ կանոնը գիշության մասին բուն հայկական է, և գալիս է զրադաշտական ժամանակներից: Եվ այդ կանոնում գիշությանը բացահայտորեն տրված է կրոնական իմաստ ու նշանակություն:

Դրանում սահմանված է հետևյալը. «Սերմներթութիւնք («սերմնաթափություն» - Ս. Խ.) ի քուն՝ է որ խոտեսցի, է որ ոչ. եւ է այլաշարժութիւնք բազունք, է որ յոյժ ի գիրութենէ է, եւ է որ ի լագութենէ: **Եվ յոյժ այն է որ ի կրաւնիցն լագութենէ է:** Քանզի որ ի գիրութենէ է, եւ նախ մեղք գիրութիւնք են եւ ապա տարածամ հոսութիւնքն. այնպիսոյն՝ վասն երկուց ախտիցն պատկառել պարտ է յահագին խորհրդոյն մինչեւ յերիս աւուրս. զդոյն կանոնեցաք եւ արբեցելոյն որ զնոյն **գիջացաւ:** Իսկ այլ է որ զուլացուցանէ յինքեան եւ եռացուցանէ յորդոր մտաւք եւ յուրեք հայելով լլկէ զմարմինն եւ զարիւնն հոսեցուցանէ՝ կանոնեցաք նմա զպոռնկին ապաշաւանս, զի որպէս նա այլով մարմնով՝ եւ սա իւրովն զնոյն զարշութիւնս գրգռեցուցանէ: Իսկ որ ոչ գերք եւ ոչ արբեալք ի քնոյ թուլացեալք հոսեսցին, զառժամայն հառաչութիւնս եւ աղաթս մատուցանեն զանծինս ի սրբութենեն մի զրկիսցեն: Եւ եթե ի կրաւնից լագութենէկամ յախտիցն հոսեսցի ի քուն, զսոյն հառաչութիւնս առնել բարիոք յերկիւղածութիւն է, բայց զանձն ի սրբութենէ մի զրկեսցէ եւ զատուցէ»¹:

Այսպիսով, այս հնագույն քրիստոնեական իրավահայտ աղբյուրներից մեկում առաջադրված նորմի մեջ գիշություն է կոչվում սերմներթութիւնը կամ սերմնաթափությունը, որը փաստորեն բաժանվում է մի քանի տեսակի: Դրանց մի մասը դատապարտելի («խոտելի») է, իսկ մի մասը՝ ոչ: Դատապարտելի է հարբած վիճակում դիտավորյալ կերպով և հաճույքի համար կատարած սերմնաթափությունը (օճանիզմը), երբ անձը այդ զգվելի արարքը կատարում է՝ «եռացուցանելով յորդոր մտաւք եւ յուրեք հայելով»՝ սեռական հաճույք ստանալու համար: Իսկ գիշության առաջին դատապարտելի տեսակը դա կրոնական դրդումներով (ի կրաւնից լագութենէ), կատարածն է: Եվ եթե պարզ է, թե ինչ են իրենից ներկայացնում գիշության մի քանի տեսակները (գիշության հետևանքով, քնի մեջ և այլն), ապա վերջինը՝ կրոնական դրդումներով և լագությամբ կատարվածը, նորից մնում է խիստ խորհրդավոր մի արարք: Դրա կատարման նպատակը կրոնական է, բայց հատկապես ինչպիսի՞ պարզ չէ, և առայժմ պատած է գաղտնիության քողով: Բացի դրանից, ինչու՞ է այդ կրոնական գիշությունը

¹Տե՛ս Կանոնագիրք հայոց, Աշխատասիրությամբ՝ Վազգեն Հակոբյանի, ՀՀ ԳԱ հրատ., Հ.1, Երևան, 1964, էջ 110-111:

կոչվում լազությանը (թուլամորթությանը, խենեշությանը) կատարված՝ նորիցմնում է անհայտ:

Բայց այս կանոնի միջոցով վերջնականապես հիմնավորվում է, որ իսկապես էլ Հին Հայաստանում գոյություն է ունեցել կրոնական նպատակներով կատարվող գիշություն: Եվ «Հաճախապատում ճառքում» դատապարտվում է հենց կրոնական նպատակներով կատարվող սերմնաթափությունը: Վերջին հանգամանքով ինչ-որ չափով հստակություն է մտցվում ուսումնասիրվող հարցի մեջ, բայց գիշության իմաստը և նշանակությունը, դրա նորմի դիսպոզիցիայի բովանդակությունը առայժմ մնում է չբացահայտված:

Ղազար Փարպեցին իր «Հայոց պատմություն» գրքի առաջին դրվագի ԺԳ գլխում, վերջին Արշակունի թագավոր Արտաշես (Արտաշիր) թագավորի մասին պատմելիս նշում է հետյալը. «Եւ էր Արտաշես այր մանուկ և **իգամուլ**, և բազում **անառակութեամբ** վարէր զթագավորութիւնն: Եւ չկարացեալ այսպիսի **զեխղ և մոլեկան վարուց** թագաւորին Արտաշէսի տանել նախարարքն հայոց...» և այլն: Այստեղ, ինչպես տեսնում ենք, «իգամուլ» լինելը առանձնացված է «բազում անառակություններից», որոնք, անկասկած, նույնպես սեռական բնույթի արգելված արարքներ են, դրանց խումբ: Այդ ամբողջն էլ կոչվել է նաև զեղխ և մոլեկան վարք, բայց գիշությունն այստեղ հիշատակված չէ: Պետք է նաև շեշտել, որ «բազում անառակութեամբ» բառակապակցությունը նույն տեղում զուգահեռաբար կատարված սինքրոն թարգմանության մեջ արտահայտվել է «շատ անառակություններով» բառակապակցությամբ: Այդ հանգամանքը շուտով որոշակի նշանակություն է ձեռք բերելու: Առայժմ ասենք միայն, որ անառակության տակ «Հաճախապատում ճառքում» ենթադրվել է արյունապղծությունը: Քրոջ, այրի մոր, կողային ազգականուհիների հետ ամուսնանալը և բազմակնությունը զրադաշտական իրավունքում համարվել է բարձրագույն առաքինություն՝ խրախուսվելով խեթուկդասի ինստիտուտի նորմերով¹: Լայն իմաստով այն նաև ամբարշտության տեսակ է:

Այնուհետև, նույն այդ գլխում, թագավորի մման վարքի դեմ բողոքելիս՝ հայոց նախարարները կաթողիկոս Սահակին ասում են. «Արդ՝ քեզ նախ պարտ է այսպիսի անհնարին աղետից խնդրել հնարս և բառնալ ի միջոյ զայնպիսի ամբարշտեալ թագաւոր, որ այսպես **յայտնի իբրեւ զանհաւատ** արհամարհանօք առ ոտն հարկանէ զսրբութիւնն և աներկիւղ կամակորութեամբ գործէ զաղտեղի **գիճութիւնս**»: Այս վերջին՝ «աղտեղի գիճություններ» արտահայտությունը նոր հայերենի թարգմանելիս, չգիտես ինչու, լեզվագետ-թարգմանիչների կողմից վերածվել է «աղտեղի անառակությունների»²: Եվ, այդպիսով, «գիճությունները» և «անառակությունները» կամայականորեն նույնացվել են, ինչն անթույլատրելի սխալ է: «Գիճությունները», որոնք թագավորը կատարում է «անհավատի պես»՝ ինքնին «անառակություններ» չեն, և այն պետք էր թարգմանել նույնությամբ: Բայց այստեղ նշանակալիճա չէ, այլ այն, որ նախարարները թագավորին մեղադրում են ոչ միայն բազում անառակությունների ու զեղխության, այլ հատկապես՝ «գիշություններ» կատարելու մեջ: Իսկ այն, որ նա գիշությունները (ինչպես նաև պոռնությունները) կատարում է «անհավատի պես», ապա դա նշանակում է, որ նրա կատարածը իսկապես էլ եղել է զրադաշտական կրոնական ծես: Առայժմ պարզ չէ միայն, թե ինչ նպատակով, և որ աստվածությանն է այն նվիրված եղել, բայց՝ ծես:

¹ Տե՛ս Սուքիասյան Ա. Գ., Հին իրանական իրավունքը ըստ «Սասանյան Ղատաստանագրքի», Երևան, ԵՊՀ իրատ., 1980:Периханян А. Г. Сасанидский Судебник. Ереван, Изд. АН Арм. ССР, 1973:

² Տե՛ս Ղազար Փարպեցի, Հայոց Պատմություն, Երևան, «Հայաստան», 1982, էջ 44-45:

Նույն դրվագի նույն գլխում Սահակ կաթողիկոսը այդ նույն թագավորի մասին ասում է նաև հետևյալը. «Ձի թեպետ և իցե **պոռնիկ**, այլ զկնիք հօտին Քրիստոսի կրե յանձին իւրում. **գիծեցեալ է** մարմնով, այլ ոչ անհաւատ և հեթանոս. զեղիս, այլ ոչ կրակապաշտ. **տկարացեալ է ի կանայս**, այլ ոչ ծառայէ տարերց. **միով ախտանայ ցաւով**, այլ **ոչ վարակեալ ամենայն ախտիւք** իբրև զամբարիշտ: Եւ զհարդ զսակաւամեղն՝ ամենայնիւ ամբարշտելոցն մատնել խորհիցիմք ի սատակումն: Քա՛ւ ձեզ, որդիք, մի՛ խորհիք զխորհուրդ զայդ...»¹: Այս խոսքերից պետք է հասկանալ, որ կաթողիկոսը թագավորին համարում է ոչ լրիվ, այլ մասնակի անհավատ: Ըստ նրա թագավորը գիծեցյալ, պոռնիկ, և անառակ է միայն մարմնով: Լինելով կնամուլ, նա միայն գիճուքյան և այն ծեսերն է կատարում, որոնք կապ ունեն նաև մարմնական հաճույքների հետ: Իսկ մնացած «ախտերով», այն է՝ զրադաշտական այլ հավատալիքներով, վարակված և լիակատար ամբարիշտ, եկեղեցու ու քրիստոնեական կրոնի թշնամի է: Թագավորն այստեղ նույնիսկ արվամուլ չի կոչվում, իսկ դա նշանակում է, որ նա իսկապես էլ արվամուլ չի եղել: Նրա արվամուլ լինելու մասին տեղեկությունները տարածել են Իրանի իշխանությունները՝ քանզի նրան զրադաշտական իրավունքի նորմերով հնարավոր էր դատել և դատապարտել միայն արվամուլության և ոչ թե գիշության համար²:

Այսպիսով, գիշության իմաստն ու նշանակությունը Փարպեցու գրքի միջոցով նույնպես չի հաջողվում պարզել: Դրա բովանդակությունը մնում է անհասկանալի և խորհրդավոր: Միայն նորից վերահաստատվում է, որ այդ արարքը արտաքինից կամ հանցակազմի օբյեկտիվ կողմով իրենից ներկայացնում է ձեռնաշարժություն, որը կատարվում է որոշակի դիտավորությամբ ու կրոնական նպատակով, բայց ինչպիսի՞ շարունակում է մնալ անհայտ: Եվ միայն Փալստոս Բուզանդի «Հայոց պատմություն» երկի միջոցով է հաջողվում պարզել այդ բառի իրական բովանդակությունը, իմաստը և որոշակիացնել այդարարքի կատարման նպատակը:

«Գիշություն» բառն առաջին անգամ հիշատակվում է Փալստոս Բուզանդի «Հայոց պատմություն» երկի «Երրորդ դպրություն» գրքի ԺԳ գլխում: Այնտեղ ասվում է, որ Յուսիկ կաթողիկոսի սպանությունից հետո հայ մարդիկ «իրենց ժամանակը մաշում էին պարսավելի կրթություններով, հին հեթանոսական սովորություններով» և այլն: Դրանից անմիջապես հետո էլ՝ շարունակելով այդ միտքը, Բուզանդը դառնորեն նշում է, որ նրանք «**զդիցն հնութեան պաշտամունս ի նմանութիւն պոռնկութեան**, գործոյն ընդ խաւար կատարէին. և ոմանք զնոյն իսկ **ցանգութիւնն գիշութեան պոռնկութեան** կատարէին յանձինս իւրեանց»³:

¹ Տե՛ս Ղազար Փարպեցի, Հայոց Պատմություն, Երևան, «Հայաստան», 1982, էջ 50-51:

² Տե՛ս Хачатрян С. А. Указы Ездигерта Второго и его министра Михрнерсеха об отречении армян от христианства и их аксиологический, юридический, логический и социологический анализ. Ереван, 2009: Նույն ինքը՝ Արվամուլությունն ըստ հին հայկական զրադաշտական և քրիստոնեական իրավունքի, ԳՊՀ գիտական հոդվածների ժողովածու, № 1, 1914, էջ 712-745:

³ Պետք է նշել, որ այդ նախադասությունից, դրա նոր հայերենի սինքրոն թարգմանության մեջ դուրս է թողնվել «գիշություն» բառը: Փ. Բուզանդի գրքի 1947 թ. հրատարակության այդ նույն տեղում «գիշություն» բառը նույնպես չի հիշատակվում (Տե՛ս Փալստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, Երևան, «Հայպետհրատ», 1947, էջ 110:): Ինչ վերաբերում է Բուզանդի գրքի ռուսերեն թարգմանության այդ հատվածին, ապա այնտեղ ընդհանրապես պարզ չէ, թե ի՞նչ ենթադրել այդ բառի տակ (Փ. Бузанд. История Армении. Перевод с древнеармянского, предисловие и комментарий М.А. Геворгяна. Ереван, 1953, с. 31): Այս բոլոր դեպքերում ուղղակիորեն առկա է կամայական

Ինչպես տեսնում ենք, այստեղ գիշության հարցը ներկայացված է շատ ավելի որոշակի ձևով, և խոսվում է այնպիսի «պոռնկային գիշության» մասին, որն իսկապես էլ կատարվում է հին դիցերին նվիրված պաշտամունքային արարողության մանությունը և իրենց անձի վրա: Հին դիցերը, հասկանալի է, որ զրադաշտական աստվածներն են՝ Արամազդը, Անահիտը, Աստղիկը, Միհրը և այլք: Իսկ այս դիցերից ու դիցուհիներից որի՞ տաճարներում էին կատարվում պաշտամունքներ, որոնք լինեին «**ի մմանութիւն պոռնկութեան**», և որտե՞ղ կարող էին **գիշություն կատարել իրենք իրենց վրա**: Նման պաշտամունքները, որոնք մասամբ կարող էին և նման են եղել պոռնկության, եղել են միայն Անահիտ աստվածուհուն նվիրած նրա տաճարներում կատարվող սեռական բնույթից ելնող ծեսերը: Այդ մասին ուղղակիորեն վկայված է Ստրաբոնի «աշխարհագրության» մեջ¹, ինչպիսի հանգամանքը, չգիտես ինչու և անհիմն կերպով՝ վիճարկում է Յ. Էմինը², և ոչ միայն նա: Ծիսական պոռնկությունը կատարվում էր Անահիտ (գուցե նաև՝ Աստղիկ) դիցուհուն նվիրված տաճարներում, դեռևս չամուսնացած աղջիկների (գուցե նաև՝ ամուսնացած բայց այրիացած կանանց և քրմուհիների) կողմից՝ անձանոթ, գուցե նաև ծանոթ, անպայման վճարունակ և նույն դասակարգին պատկանող ուխտավորների հետ: Ուխտագնացություններն էլ կազմակերպվում էին Անահիտի տոներին, տարին երկու անգամ՝ գարնանը և աշնանը: Ըստ Ղ.Ալիշանի, աշնանը այն կատարվում էր նավասարդ ամսի 15-ին, խիստ հանդիսավոր կերպով, բազմաթիվ ուխտավորների մասնակցությամբ, ուղեկցվում աղոթանման երգերով, որից հետո կատարվում էր «աշխարհական հանդեսը, պարք»։ Դրանց հետևում էին «կերուխում», որին էլ՝ «հեթանոսական անկարգությունք», այդ թվում՝ կուսության զոհաբերություններ³: Գարնանը այն կատարվել է մարտ ամսի սկիզբներին:

Ավելորդ չի լինի ասել, որ զրադաշտական տաճարներ եղել են միայն Հայաստանում: Իրանում տաճարներ չեն եղել: Այնտեղ եղել են միայն ատրուշաններ⁴: Մինչև այժմ Իրանի և դրա միջինասիական տարածաշրջանում, որի վրա այժմ ձևավորվել են զանազան եկվոր ժողովուրդների պետություններ, և որոնց ներկայացուցիչները փորձում են իրենց ներկայացնել հնագույն տեղական քաղաքկրթված ազգեր ու ժողովուրդներ, դեռևս ոչ մի զրադաշտական տաճար չի հայտնաբերվել, թեև ինչ-որ շինություններ որպես այդպիսիք ներկայացնելու փորձեր առկա են⁵: Եվ զրադաշտական տոներն ու կրոնական ծեսերը, հատկապես՝ այսպիսի սեռական բնույթի ծեսը անահիտական տաճարներում, Հայաստանի այդ տաճարներ էր բերում մեծ թվով ուխտավորների: Նման ծեսով խորհրդանշվում էր պտղաբերությունը, բերրիությունը,

նենգափոխություն: Եվ նման արտառոց սխալներ ու ձևախեղումներ առկա են հայոց բոլոր պատմիչների երկերի բոլոր թարգմանություններում՝ հայերեն թե՛ այլ լեզուներով:

¹Տե՛ս Տրաբոն. География в 17 книгах. Перевод, статья и комментарий Г. А. Стратановского. Под общей ред. проф. С. Л. Утченко. «Наука», М., 1964, гл. 11, с. 532.

²Տե՛ս Исследования и статьи Н. О. Эмина по армянской мифологии, истории и исторической литературы (1858- 1884 гг.). Москва, 1996, с. 18.

³ Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնք հայոց, Վենետիկ, 1895, էջ 269-270: Ա. Գ. Առաքելյան, Հայ ժողովրդի մտավոր մշակույթի զարգացման պատմություն (1-ին դար մ.թ.ա. – 14-րդ դար), Երևան, «Հայպետհրատ», 1959, էջ 57:

⁴ Տե՛ս Хачатрян С. А. Указы Ездигерта Второго и его министра Михрнерсеха об отречении армян от христианства и их аксиологический, юридический, логический и социологический анализ. Ереван, 2009; Հերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1986, գիրք 1, գլ. 131, էջ 57:

⁵Տե՛ս Мери Бойс. Зороастрийцы. Верования и обычаи. Перевод с английского и примечания И. М. Стеблин-Каменского. Послесл. Э.А. Грантовского. М., “Наука”, 1987:

առատությունը և մարմնական սերը, որոնց տվողն ու շնորհողը Անահիտ դիցուհին էր: Նման վայրերում էլ ազնվական երիտասարդության ներկայացուցիչները հանդիպում էին իրար հետ, մասնակցում ծիսական խնջույքների, կենակցում և ամուսնանում՝ մոգերի ու մոգուհիների արթուն և զգոն հսկողության տակ: Արդյո՞ք աղջիկների կողմից կատարվող այդ արարքները կրում էին ոչ ընտրական և անսկզբունք բնույթ, և արդյո՞ք նրանք՝ պարապելով ծիսական պոռնկությանը՝ դրա միջոցով դրան և իրեր էին հայթայթում օժիտի և տաճարի համար: Եվ արդյո՞ք նրանք տրվում էին ամեն մի ցանկացողի՝ դա անելով անընդհատ, թե միայն կամ նաև ընտրած (և ծանոթ) տղամարդու հետ և միայն՝ տոների ժամանակ: Այս հարցերը Ստրաբոնի գրքում այնքան էլ մանրամասնեցված և պարզաբանված չեն:

Ստրաբոնի գրքից, և դրա հիման վրա Ֆ.Էնգելսի կատարված հետևություններից հայտնի է դառնում, որ Անահիտին նվիրված տաճարներում կային նաև բազում քրմուհիներ, սպասուհիներ, պարուհիներ: Եվ ահա նրանք էլ, ըստ երևույթին, կարող էին զանազան դասի պատկանող ուխտավորներին վարձի դիմաց մատուցել սեռական բնույթի ծառայություններ¹: Եվ, ամենայն հավանականությամբ, դրանց ու ամուսնության ցանկություն ունեցող և այնտեղ հյուրընկալված ազնվական աղջիկների գործողությունները, ըստ երևույթին, կարգավորված ու տարբերակված են եղել օրենքով: Պետք է ասել, որ Բուզանդի գրքի վերոնշյալ հատվածը նոր լույս է սփռում Անահիտի տաճարներում կատարվող սրբազան ծեսերի բնույթի ու իմաստի վրա: Բուզանդը խոսում է մի պաշտամունքի մասին, որը նման է «հին դիցերի պոռնկությանը նմանվող պաշտամունքի», «ի նմանութիւն պոռնկութեան» է եղել: Դրանով իսկ հաստատվում է Ստրաբոնի տեղեկությունն այն մասին, որ իսկապես էլ Անահիտի տաճարներում կատարվել է սրբազան պոռնկություն: Եվ քանի որ Անահիտի ու այլ դիցերի մեծիաններն արդեն իսկ կործանված են եղել, ապա զրադաշտության վերադարձած որոշ հայ ազնվականներ այդ ծեսը կատարել են այդ տաճարներին փոխարինող շինություններում, թաքուն կերպով և «խավարում»: Վերջին բառը խորհրդանշում է դժոխային խավարը, իսկ նման արարքներ գործողները դիտվում են դժոխային արարքներ գործող, և դժոխք գնալու արժանի մարդիկ:

Բուզանդի գրքի նույն տեղում էլ, ինչպես ասվեց, հիշատակվում է նաև գիշությունը, որի մասին Ստրաբոնի գրքում որևէ ակնարկ չկա: Հարց է առաջանում, թե ինչու՞ է հեղինակը հատուկ կերպով «հին դիցերի պոռնկությանը նմանվող պաշտամունքից» տարբերակել գիշությունը՝ այն կոչելով «ցանկություն գիշության պոռնկություն»: Ակնհայտ է դառնում, որ այստեղ գիշությունը դիտվել է արարք, որը թեև պոռնկություն չէ, սակայն դրան սահմանակից, նույն կրոնական դրդումներով ու պաշտամունքային նպատակով կատարվող սեռական բնույթի արարք է՝ ուղղված նույն կրոնական օբյեկտին: Հիմնավորվում է նաև, որ գիշության պոռնկական ցանկությունը «իրենց վրա» կատարել՝ իսկապես էլ նշանակում է ձեռնաշարժությամբ զբաղվել: Եվ դա նույն ձեռնաշարժություն-ինքնագործունեությունն է, որը բազմիցս հիշատակվում և նշավակվում է «Հաճախապատում ճառքում»:

Այնուհետև, «գիշություն» տերմինը հիշատակվում է Փ. Բուզանդի գրքի ԺԹ գլխի մի դրվագում, որը հնարավորություն է տալիս այս հարցում նոր և կարևոր բացահայտումներ ու հետևություններ կատարելու: Այնտեղ ասված է. «Այլ որդիքն Յուսկանն, Պապն և Աթանագենես, զաստուածատեցութեանն զկեանս իւրեանց վարէին. յանօրենու-

¹Տե՛ս Էնգելս Ֆ., Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, Երևան, 1953, էջ 90-91:

թեան և **յամբարշտութեան** շրջին: Եւ զամենայն աւերս կենաց իւրեանց ի մեծի **յանդգնութեան** էին, և ոչ երկելոյ աստուծոյ առաջի աչաց նոցա. և **ի բազումանառակութեան** և **ի գիշութեան** գնային, և զկարգն աստուծոյ արհամարհեալ այլանէին»¹: Ինչպէս տեսնում ենք, այստեղայս երիտասարդները ներկայացվում են որպէս անօրեն և ամբարիշտ, Աստծո կարգն արհամարհող և այլանող, և դա՝ «հանդգնաբար» բազում անառակություններ կատարելու և գիշության միջոցով: Պապի ու Աթանազիոսի ուղեկիցներն այստեղ կոչվում են «տաճարակիցք», «ուրախակիցք» և «բազմականակիցք»: Դրանով նորից շեշտվում է նրանց զրադաշտական լինելու հանգամանքը: Այդպէս են կոչվել զրադաշտական համայնքին պատկանողների, որնէ աստծո տոնի կապակցությամբ և նրանց հետ հաղորդվելու հույսով հավաքված հավատացյալների համակցությունը, ինչպէս նաև զրադաշտական երկնային թագավորությունում գտնվող զրադաշտականների անմահ հոգիների հասարակությունը:

Նշված արարքները «հանդգնաբար» կատարելը նշանակում է, որ Պապը, Աթանազիոսը, որոնք Գրիգոր Լուսավորչի ուղղակի ժառանգներն էին և Տիրան թագավորի թոռները, ինչպէս նաև նրանց ուղեկիցները, եղել են բացահայտ զրադաշտականներ և չեն թաքցրել այդ հանգամանքը: Այնուհետև, Բուզանդը՝ զարգացնելով այս երիտասարդներին վերաբերող սյուժեն, այդ նույն դպրության ժԹ գլխում շարունակում է պատմել, որ նրանք մի անգամ ինչ-որ տեղից բազում ուղեկիցների հետ եկել են նախկին տաճարական Աշտիշատ քաղաք, որտեղ նորակառույց մի եկեղեցու եպիսկոպոսանոցում անմիջապէս էլ նստել խջույքի: Կարելի է կարծել, որ եպիսկոպոսանոցը երբևիցէ եղել էր զրադաշտական տաճարին կից շինություն՝ քրմերի բնակարան, ճաշարան կամ խնջույքի վայր՝ պահպանված եպիսկոպոսի բնակարանի վերածվելու շնորհիվ: Բուն քրիստոնեական եկեղեցին էլ կարող էր լինել Անահիտին նվիրված հին տաճարի ձևափոխված տարբերակը: Խնջույքի ընթացքում բազում անգամներ (և ոչ թե մեկ, ինչպէս թվում է գիրքը նոր հայերենով թարգմանողներին) տրվելով «արբշտության» (հարբեցողության, օրգիայի) և անառակության, նրանք զվարճացել են «բոզերի, վարձակների, գուսանների և ծաղրածուների հետ»: Եվ իհարկե, կատարել նաև գիշության ակտեր, ինչի մասին հատուկ և ուղղակի նշում կա:

Անահիտի տոնը, ինչպէս արդեն ասվել է, կատարվել է տարեկան երկու անգամ՝ աշնանը և գարնանը: Ուստի կարելի է կարծել, որ նրանք Աշտիշատ էին եկել կամ աշնանը, կամ էլ՝ գարնանը՝ դիցուհու տոնը և նրա պատվին ծեսեր կատարելու համար: Աշտիշատ տաճարական քաղաքը, որը գտնվելիս է եղել Եփրատ գետի ափին, և որն Ավեստայի մեջ գովերգված և Անահիտի անունով կոչվող սրբազան գետն է՝ Արդվի-սուր Անահիտան, Բուզանդի գրքից այս դրվագում նկարագրված դեպքերից ընդամենը 40-45 տարի առաջ եղել էր ոչ միայն Հայաստանի, այլ նաև ամբողջ Իրանի ու զրադաշտական աշխարհի ամենագլխավոր կրոնական կենտրոններից մեկը: Այնտեղ է գտնվելիս եղել Անահիտի գլխավոր տաճարներից մեկը, եթե ոչ ամենագլխավորը: Ուստի պետք է ենթադրել, որ այս երիտասարդները հատկապէս այնտեղ էին եկել այդ դիցուհուն նվիրված զրադաշտական-կրոնական ինչ-որ տոնի առթիվ՝ համապատասխան սեռական բնույթի ծեսեր կատարելու համար: Դրա համար էլ նրանք տեղավորվել էին եպիսկոպոսանոցում և ոչ թե մեկ այլ շինությունում, քանզի այդ բնակարանը դեռևս ոչ վաղ անցյալում եղել էր Անահիտի տաճարի մաս կամ դրան կից շինություն: Այլապէս նրանք դժվար թէ այդպիսի հանդուգն քայլով գրգռեին քրիստոնյա հոգևորականությանը:

¹Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, Հայոց Պատմություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1987, էջ 76-77:

«Տաճարակիցների ու ուրախակիցների» բազմության երիտասարդ և երկսեռ կազմը, խնջույքի (ծեսի) երկարատև լինելու հանգամանքը նույնպես վկայում է այն մասին, որ նրանք իսկապես էլ եկել էին Անահտին նվիրված ծիսական խնջույքների, դրանք ուղեկցող սեռական վայելքների մասնակից լինելու, այդ թվում՝ գիշությամբ զբաղվելու համար: Եվ ոչ միայն: Ըստ Ղ. Ալիշանի վերոնշյալ վկայության Անահտի տոնի ժամանակ ուխտավորները քրմի գլխավորությամբ պտտվել են տաճարի շուրջ, կատարել ծիսական երգեր և պարեր, որից հետո տրվել կերուխումի ու զանազան մարմնական հաճույքների¹: Դա նշանակում է, որ այս երիտասարդները նույնպես կատարել են նման մի արարողության, եկեղեցու բակում պարել և երգել Անահտին ու այլ չաստվածների նվիրված հեթանոսական երգեր ու պարեր, որն էլ համարվել է ծաղր՝ եկեղեցու ու քրիստոնեական կրոնի հասցեին: Նրանց կատարածը եղել է հայոց քրիստոնեության գլխավոր կենտրոնը վերազրադաշտականացնելու ցուցադրական փորձ, քաղաքական-կրոնական ակցիա: Դրա համար էլ նրանց արարքը դիտվել է հանդուգն արարք, և նրանց համար վերջացել ողբերգությամբ: Եվ այլ կերպ չէր էլ կարող վերջանալ:

Հատուկ պարզաբանում են պահանջում Բուզանդի կողմից օգտագործած «բոզ», «վարձակ», «գուսան» բառերը: Առանց դաանելու հնարավոր չէ վերլուծել նրա գրքի այդ հատվածը: «Բոզ» բառի տակ այստեղ ենթադրվել են այն ուխտավոր աղջիկները և կանայք, որոնք եկել էին դիցուհու տոնի ժամանակ և դրա կապակցությամբ կազմակերպված ծեսերին և խնջույքներին մասնակից դառնալու համար: Ստրաբոնը իր նշանավոր «Աշխարհագրության» մեջ հիշատակում է (գիրք 11-րդ, գլ. 16) այն մասին, որ հայ «նշանավորագույն մարդիկ նույնպես իրենց դուստրերին նվիրաբերում էին այդ դիցուհուն (Անահտին – Ս.Խ.) դեռևս աղջիկ (կույս) վիճակում: Վերջիններիս մոտ սովորույթ է մարդու գնալ միայն այն բանից հետո, երբ երկար ժամանակվա ընթացքում նրանք տրվում են (տղամարդկանց) փողի դիմաց՝ այդ աստվածուհու տաճարում»: Բայց Ստրաբոնը միաժամանակ շեշտում է, որ այդ աղջիկները և կանայք, ինչպես մեղացի, այնպես էլ հայ, այդ սրբազան արարողությունը կատարել են ոչ միայն փողի դիմաց, այլև որևէ տղամարդու՝ «առավելապես հասարակական դիրքով իրենց հավասարի հետ», նրա նկատմամբ համակրանքից ու սիրուց դրդված: Ընդ որում, նրանք ոչ միայն դրան ու նվերներ են վերցրել իրենց զուգընկերներից, այլև տվել են, և երբեմն՝ ավելին, քան ստացել են²: Բուզանդի գրքի այս հատվածով հաստատվում է Ստրաբոնի այս վերջին դիտողության ճշտությունը: Եվ հենց այդ կարգի աղջիկներն էլ, որոնք ուխտի են գնացել Անահտի տաճար ոչ թե փողի դիմաց տրվելու (որը կոչվում է սրբազան պոռնկություն), այլ նույն արարողությունը առանց փողի կատարելու, Բուզանդի կողմից այստեղ կոչվում են բոզ: Այսպիսով «բոզ»՝ նշանակում է ոչ թե վարձի դիմաց տրվող պոռնիկ, այլ, ավելի շուտ՝ անշահախնդիր կերպով սեռական ծառայություններ մատուցող կին՝ հանուն սեփական և իրեն դուր եկած զուգակցի հաճույքի: Հասկանալի է, որ և տաճարում սրբազան պոռնկությամբ և բոզությամբ զբաղվող կանանց նպատակն է եղել նաև այդ կերպ Անահիտ դիցուհու համակրանքին ու օրհնությանը արժանանալը:

Պետք է ասել նաև, որ Բուզանդի կողմից «բոզ» կոչված ուխտավոր կանայք ու աղջիկներն, ըստ նրա նկարագրության, նախապես ծանոթ են եղել «բազմականաց» մյուս աղանների հետ և նրանց հետ էին եկել Աշտիշատի նշված եպիսկոպոսանոցը: Եվ

¹Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնը հայոց, Վենետիկ, 1895, էջ 143:

² Տե՛ս Страбон. География в 17 книгах. Перевод, статья и комментарий Г. А. Стратановского. Под общей ред. проф. С. Л. Утченко. «Наука», М., 1964, с. 501:

նրանք չէին եկել օտար ուխտավորների տրվելու, այլ «բազմականաց» անդամներին: Այս հանգամանքը նույնպես կարևոր է այս հարցերի առթիվ Ստրաբոնի որոշ թերասածություններ լրացնելու համար: Վերջինիս գրքի հիման վրա կարելի է գալ հետևության, որ Անահիտի տաճար ուխտի եկած «բոզերը», «պոռնիկները» և քրմուհիները տրվել են միայն օտարականների: Իսկ այստեղ պարզվում է, որ նրանք տրվել են նաև ծանոթների, գուցե նաև՝ ազգականների, ինչպես որ պահանջում է զրադաշտական ամուսնա-ընտանեկան խեթուկդասի սկզբունքը: Դրա համար էլ նրանց արարքը Բուզանդի կողմից կոչվում է նաև անառակություն, այն է՝ արյունապղծություն: Եվ քանի որ այդ աղջիկներն ու կանայք եկել էին Պապին ու Աթանագինեսին ուղեկցող բազմության, այն է՝ արդեն իսկ ծանոթ-բարեկամների, գուցե նաև՝ արդեն իսկ ընտրած փեսացուների հետ, ապա կարելի է նաև ենթադրել, որ նրանք կամ նրանց մի մասը այդ սրբավայրում պատրաստվում էին իրենց նվիրաբերել են ոչ թե օտարականներին, այլ հատկապես՝ ծանոթներին և մոտիկ ազգականներին, այդ թվում՝ Պապին ու Աթանագինեսին: Եվ դա ոչ միայն վարձի դիմաց:

«Վարձակը» Բուզանդի գրքի թարգմանիչ և մեկնաբան Ս. Մալխասյանցը ծանոթագրել է որպես պահլավերեն բառ և պարզաբանել որպես «խնջույքներում կամ թատրոններում երգող, նվագող և պարող կին»¹: Սակայն «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» բառարանում վարձակի տակ հասկացվում է ոչ միայն երգող, նվագող ու կաքավող կին, այլև՝ «բոզ»²: Այդպիսին էր Խորենացու նկարագրած վարձակ Նազենին: Եվ խիստ հավանական է, որ վարձակներից ոմանք՝ իրենց արհեստի շնորհիվ լինելով նյութապես ապահովված՝ իսկապես էլկարող էին զբաղվել նաև պոռնկությամբ և բոզությամբ՝ փողով և առանց դրա՝ իրենց արարքը նույնպես ձոնելով Անահիտին: Եվ դա, հասկանալի է օրինական է եղել միայն Անահիտի տաճարում կատարվելու դեպքում, և նրան նվիրված տոների ժամանակ:

Գուսաններն էլ եղել են երգասացներ՝ ավեստական յաշտեր ու գաթաներ, թվեյաց երգեր, հայոց թագավորների, իշխանների ու դյուցազունների մասին առասպելներ երգողներ և ստեղծագործողներ: Բացառված չէ, որ նրանք զրադաշտական քրմեր էին, որոնք անգիր գիտեին Ավեստան: Նրանք՝ որոնք, ինչպես ասված է Ավեստայի Անահիտին նվիրված «Արդվի-Սուր» կամ «Աբան-յաշտի» 91-րդ տանը, դեռևս «գիտեին բոլոր հարցերն ու պատասխանները, և բոլոր սրբազան խոսքերը, ճարտար և իմաստուն՝ իրենց մեջ համատեղող»³: Կարելի է վստահաբար ասել նաև, որ նրանք այստեղ անպայման երգել են Անահիտ դիցուհուն նվիրված ձոներ, նրան փառաբանող երգեր, և, դրանց թվում նաև՝ դիցուհուն նվիրված վերոնշյալ յաշտը:

Իսկայնտեղ հավաքված տղամարդկանց կողմից «իրենց վրա» կատարվող գիշությունը, որն իսկապես էլեղել է կրոնական-ծիական ձեռնաշարժություն, իրենից ներկայացնում է ակտ, որի ժամանակ սերմնահեղուկով զոհաբերություն է կատարվել պտղաբերության, մայրության ու սիրո դիցուհուն՝ Անահիտին: Եվ այն իրենից փաստորեն ներկայացրել է այդ դիցուհու հետ կատարած սեռական ակտի իմիտացիա, որն իրականացվել է առանց պոռնիկ և բոզ կոչվող կանանց «միջնորդության»: Իսկ «պոռնկությունն» ու «բոզությունը», որպես նշված ծեսի բաղկացուցիչ մաս, արդեն

¹Տե՛ս Փալստոս Բուզանդ, Հայոց Պատմություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1987, էջ 76-77, 426:

²Տե՛սՄ. Ավգերյան, Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, 2 հատորից, Երևան, ԵՊՀ հրատ. 1979, հ. 2, էջ 796:

³Տե՛ս Ավեստա в русских переводах (1861-1996). Составление, общая редакция, примечания и справочный раздел И. В. Рака. СанктПетербург, 1998, էջ 186:

կատարվել է դիցուհուն ներկայացնող ու նրան փոխարինող կանանց ու աղջիկների մասնակցությամբ՝ նրանց հետ սեռական ակտ կատարելու միջոցով: Եվ դրա ժամանակ սերմնահեղուկի հեղումը նույնպես նվիրված է եղել դիցուհուն՝ նորից խորհրդանշելով սերն ու պտղաբերությունը: Եվ դրանք ընդամենը զոհաբերության տեսակներ են՝ սերմնահեղուկի հեղման միջոցով:

Այս ամենը հաստատվում է նաև Ավեստայի պարունակած տվյալներով: Դրա այդ նույն «Արդվի-Սուր» կամ «Աբան-յաշտի» 8-րդ տանը տարփալից Անահիտ դիցուհին բացականչում է. «Օ՛, ո՞վ ինձ կփառաբանի, ո՞վ ինձ կպաշտի կաթով, հառն պարունակող՝ մաքրած և զտած Ջաոթարի (մոզի) կողմից: **Ու՞մ ցանկությունը ես պետք է բավարարեմ՝** հավատարմի ինձ ու հլուի, որպեսզի հաղորդեմ նրան ուրախություն և առույգություն»¹: Նույն յաշտի 9-րդ տան վերջում դիցուհու անունից նորից հնչում են նույն տարփալից խոստումները՝ «հավատարմի ու հլուի» ցանկությունը բավարարելու միջոցով նրան «հատուցելու» մասին: Նշված տողերը հանդիպում են այդ յաշտի այլ տներում ևս: Եվ դրանցից պարզ է դառնում, որ դիցուհին պատրաստ է բազմաթիվ հավատարիմների ու հլուների սրբազան կրթեր բավարարել՝ տրվելով նրանց: Միակ պայմանն այն է, որ նրա բարեհաճությանը հուսացող հավատարիմներն ու հլուները պետք է լինեն արիացիներ, նրա պատվին պետք է կատարեն ծեսեր, իսկ դրանց ժամանակ նաև՝ «հեղումներ»: Դրանից հետո նրանց բոլոր ցանկություններին բավարարում է տրվել, իսկ ընթացիկ գործերին՝ հաջողություն (47-րդ, 51-րդ, 55-րդ, 66-րդ, 70-րդ, 74-րդ և այլ տներ): Հեղումներ չկատարած արիացիների նկրտումներն անմիջապես և կտրուկ կերպով նրա կողմից մերժվում են (տուն 31-րդ, 112-րդ և այլն)²:

Նրանից բավարարում և հաջողություն չեն ստանում միայն ոչ արիացիները, որոնց նման նկրտումներն ընդհանրապես մերժում են: Իսկ դա նշանակում է, որ նրանք և անհավատները անահիտական տաճարների մուտք գործելու և այնտեղ մատուցվող ծառայություններից օգտվելու իրավունք չեն ունեցել:

Նրանից բավարարում և «հատուցում» չէին կարող ակնկալել նաև հաշմանդամներն ու արտաքինով այլանդակները: Նրանց նույնպես թույլ չի տրվել պաշտել դիցուհուն, մտնել նրա տաճար, հեղումներ կատարել և այլն: Նշված յաշտի 92-93-րդ տներում Անահիտը զգվանքով ասում է. «Չպետք է ինձ **հեղումներ** անի խեղանդամը, տենդոտը, ծեծվածը, նվազը և հիվանդը, կինը, և նույնիսկ՝ հավատացյալը՝ գաթա չերգող: Ինչպես նաև բորոտը՝ մսերը դուրս ընկած: Ձեռք չեն տա ես զոհերին, որոնք ինձ են բերում խուլերն ու կույրերը, հաշմանդամներն ու տխմարները, ընկնավորներն ու բոլոր նրանք, որոնց վրա երևացող թուլամտության նշան է դրված: Թող ինձ զոհեր չբերեն ո՛չ նա, ով կուզ ունի առջևից կամ հետևից, ոչ էլ թզուկն՝ անատամ»³: Ինչպես տեսնում ենք, դիցուհին, ի թիվս այլոց, թույլ չի տալիսիր պատվին **հեղումներ** կատարել նաև կանանց, և, ըստ երևույթին՝ մաստուրբացիայի միջոցով: Դրա հիման վրա կարելի է կարծել, որ կանայք նրա տաճարներում մաստուրբացիայով չեն զբաղվել: Դրանով իսկ կանանց կողմից խթանվել է այլ ակտիվ վարքագիծ: Նրանք պետք է իրականում նմանակեին դիցուհուն և նրա փոխարեն ու նրա տաճարում իրենց մարմնով «ուրախություն և առույգություն» բաժանեին տղամարդկանց: Դրա օրինակով էլ ընտանիքում նրանք պետք է պտղաբերեին և երեխաներ ծնեին: Այդ յաշտի 87-րդ տան

¹St'u Wolff Fritz. Avesta- Die heiligen Bücher der Parsen, übersetzt auf der Bartolomae, s Altiranischem Wörterbuch. Strassburg, 1910, S. 168; Авеставрусскихпереводах (1861-1996), с. 174.

²St'u Ավեստան ռուսերեն թարգմանություններում (1861-1996), էջ 148, 194-199:

³St'u Авеставрусскихпереводах (1861-1996), с. 201:

ասված է. Թող աղջիկները լավ ամուսին իրենց համար քեզանից խնդրեն՝ տնատիրոջ և տան համար՝ ընդարձակ: Իսկ կանայք՝ ծննդաբերող, թեթև ծննդաբերություն թող խնդրեն: Եվ դու, օ՛հ, Արդվի-Սուր, այդ ամենը կարող ես տալ»: Նման խնդրանք հղելու տեղն էլ եղել է Անահիտի մեհյանը, դրան կից և դրան հարմարեցված շինությունները:

Զրադաշտության մեջ գիջության՝ որպես օրինական և խրախուսվող արարք լինելու վկայություն է կա նաև Ավեստայի «Վիդեդատ» նասքի (ասքի) «Առասպել Յիմայի մասին» ֆրակարդի 27-29-րդ ստանսներում (տներում): Արամազդ աստվածահայրը, որպեսզի մարդկությանը փրկի առաջիկայում սպասվող համաշխարհային կատաստրոֆայից՝ սարսափելի ցուրտ ձմեռներից, իր առաքյալ Յիմային հրամայում է Արիանամ-Վահջահ (Վայջա) սրբազան երկրում կառուցել հատուկ պաշտպանված բնակավայր՝ «Վար»: Նա պահանջում է Յիմայից. «Այնտեղ բեր **սերմը բոլոր արուների ու էգերի** (Ֆ.Վոլֆի թարգմանած Ավեստայի նույն տանը՝ «տղամարդկանց և կանանց»¹), որոնք այս հողի վրա վեհագույնը՝ լավագույններն ու հրաշալիներն են: Այնտեղ բեր սերմը բոլոր տեսակի անասունների, որոնք այս հողի վրա մեծագույնն են, լավերը և հրաշալիները: Այնտեղ բեր սերմերը բոլոր բույսերի, որոնք այս հողի վրա բարձրագույնն են, ամենահոտավետը: Եվ սերմն այն մշակաբույսերի, որոնք այս հողի վրա ամենահամովն ու բուրավետն են: Եվ բոլորին զուգավորիր....: Եվ թող չլինի այնտեղ ոչ առջևից կուզ ունեցող, ոչ հետևից կուզ ունեցող, ոչ խեղանդամ, ոչ խելագար, ոչ բնական խալեր ունեցող, ոչ արատավոր, ոչ հիվանդ, ոչ ծոված, ոչ էլ փտած ատամներ ունեցող, ոչ բորոտ, որի մսերը դուրս ընկած են, և ոչ էլ այնպիսի արատ ունեցող, որոնք նշաններն (խարաններ) են Ահրիմանի (Ամխր-Մանյուի)՝ դրված մահկանացուների վրա»: Պետք է ասել, որ նման թերություն է համարվել նաև անպտղությունը:

Այդ նույն ֆրակարդի 32-37-րդ տներից պարզվում է, որ Յիման կատարել է Արամազդի պատվերը: Նա կառուցել է «Վար», դրանում՝ փողոցներ, տներ, զոմեր, ծածկեր, պահեստարաններ, այնտեղ հավաքե լիատկապես առողջ և հրաշալի տղամարդկանց ու կանանց (ինչպիսիք էին Պապը, Աթանագինեսը և նրանց ուրախակիցները), ինչպես նաև նրանց սերմերի նմուշները²: Հասկանալի է, որ մարդկանց սերմնահեղուկը, առանց ձեռնաշարժության ակտի և դրա հեղման, հնարավոր չէր վերցնել: Եվ դրա կատարումը, ինչպես դա ակնհայտ է, խրախուսվել է ոչ միայն Անահիտ դիցուհու, այլ նաև նրա հայր և ամուսին Արամազդի կողմից: Գիջության այդ ակտի միջոցով գուցե նաև կատարվել է քրմերի կողմից տղամարդկանց սերմը վերցնելու, ստուգման ենթարկելու, նրանց և կանանց բեղմնավորելու ու բեղմնավորվելու ունակությունը պարզելու համար: Այս ֆրակարդով նաև հիմնավորվում է, որ Անահիտ դիցուհու պատվին հեղունները կատարվել են ոչ միայն գինով, հաոմով ու կաթով, ինչպես սովորաբար ենթադրվում է, այլ նաև՝ սերմնահեղուկի հեղման միջոցով:

Այսպիսով, Պապն ու Աթանագինեսը, և նրանց «ուրախակիցները» եկել էին Աշտիշատ ոչ միայն Անահիտ դիցուհուն փոխարինող ու նրա դերում հանդես եկող կանանց հետ փողով կամ առանց փողի կենակցելու, և այդպիսով հաճույք ստանալու համար, ինչպես ներկայացնում է Ստրաբոնը, այլ, առաջին հերթին, կրոնական նպատակներով՝ Անահիտ Աստվածուհու պատվին գիջության միջոցով հեղում, ինչպես նաև ուխտավոր աղջիկների ու կանանց հետ կենակցելու միջոցով նրան բավարարելու

¹St'u Wolff Fritz. Avesta- Die heiligen Bücher der Parsen, übersetzt auf der Bartolomae,s Altiranischem Wörterbuch. Strassburg, 1910, S.324:

²St'u Авеставрусскихпереводах (1861-1996), с. 78-80.

ծես կատարելու համար: Գիշության միջոցով ուխտավորներն «ուրախություն և առույգություն» են ստացել անձամբ իրենից՝ Անահիտ դիցուհուց, և նրան բավարարում տվել հենց այդ կերպ: Նրանք նաև Անահիտ դիցուհու տարփանքը բավարարել են և նրա համակրանքը շահել՝ սեռական կապի մեջ մտնելով և կենակցելով նրա տաճար ուխտագնացության եկած, իրենց նրան նվիրաբերած, նրան ներկայացնող ու փոխարինող կանանց ու աղջիկների հետ: Իսկ Անահիտ դիցուհին էլ անձամբ կամ իրեն փոխարինող կանանց միջոցով բավարարել է նրանց սեռական ցանկությունները, նրանց պարգևել «ուրախություն և առույգություն», հաջողություն: Համարվել է, որ նա նաև բարելավել է տղամարդկանց սերմը, նրանց տվել բազում զավակներ ունենալու հնարավորություն: Նրանց ակնկալիքն այդ ծեսի արդյունքում եղել է իրենց գործերում նրանից հաջողության շնորհի ստանալը, ընտանեկան բարեկեցությունը և որդեծնության կարողությունը, ինչպես նաև բազմազավակությունը: Ստրաբոնը նշում է, որ երեխածնությունը խրախուսվել է նաև զրադաշտական աշխարհական իշխանության կողմից: Ըստ նրա «Ամեն տարի պարսիկ (զրադաշտական – Ս.Խ.) թագավորները բազմազավակության համար պարգևներ են տալիս»¹: Եվ Պապի ու Աթանագինեսի, նրանց ուրախակիցների հեռագնա նպատակներից մեկն է եղել այս դիցուհուն պաշտելու միջոցով երեխածնության ու բազմազավակության ապահովումը, իսկ առօրյա գործերում՝ հաջողություն ստանալու ակնկալիքը:

Անահիտն օգնել է նաև ուխտագնացության եկած և իրեն ապավինած կանանց՝ այսպես կոչված բոզերին, պոռնիկներին և այլն: Նա բուժել է նրանց «գոգը» կամ անպտղությունը, նրանց շնորհել պտղաբերություն, բազմազավակություն, լավ ամուսին ընտրելու, և բարեկեցիկ կյանք վարելու հնարավորություն:

Այսպիսով կարելի է եզրակացնել, որ գիշությունը եղել է զրադաշտական իրավունքով թույլատրվող, խրախուսվող և սրբագործված ծիսական ձեռնաշարժություն, գործողություն կրոնական նպատակով՝ նվիրաբերված Անահիտ դիցուհուն, նրանից աջակցություն հայցելու պտղաբերության և որդեծնության մեջ, ինչպես նաև մարմնական առողջություն ցուցադրելու համար: Այն եղել է կրոնական-ծիսական արարք՝ սահմանված թույլատրող ու խրախուսող իրավական, բարոյական և կրոնական նորմով (մոնոնորմ)՝ միաժամանակ: Նորմ, որի պահանջը պարտավոր էր կատարել ամեն մի զրադաշտական ու Անահիտ դիցուհու հետևորդ՝ վերջինիս մեհյաններում ու նրան նվիրված տոնախմբությունների ընթացքում: Այդ արարքն իր նպատակովու դրդումներով ոչ մի կապ չունի Օնանի գործած օնանիզմի հետ՝ արգելված Աստվածաշնչյան նորմով: Որպիսի արարք զրադաշտական իրավունքով նույնպես արգելված է եղել:

Այն, ինչպես նաև Օնանի գործած մեղքը, անմիջապես էլ արգելվել է հայոց հին քրիստոնեական իրավունքի, կրոնի ու բարոյականության նորմերով, Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն հայտարարվելու պահից: Դրա դեմ մղվել է հետևողական պայքար, որն իր արահայտությունն է գտել հայոց հին իրավահայտ աղբյուրներում:

Քանալի բառեր՝ Գիշություն, ձեռնաշարժություն, սերմնաբախություն, օնանիզմ, պոռնկություն, բոզություն, Աշտիշատ, եպիսկոպոսանոց, Անահիտ դիցուհի, զրադաշտական իրավունք, քրիստոնեական իրավունք, կրոն:

¹Տես Ստրաբոն, Նույն տեղը, էջ 681:

“ГИДЖУТЮН” КАК НОРМА ДРЕВНЕАРМЯНСКОГО ЗОРОАСТРИЙСКОГО И ХРИСТИАНСКОГО ПРАВА

С. А. ХАЧАТРЯН

*Кандидат юридических наук, доцент,
Преподаватель ГГУ*

В древнеармянских источниках познания права неоднократно встречается слово “гиджутюн”. Оно переводится на новый армянский и русский языки по разному – “сырость”, “влажность”, или же “сладострастность”, “похотливость”, и даже “онанизм”.

В статье доказывается, что “гиджутюн” является дозволенным зороастрийским правом деянием – ритуальной мастурбацией, посвященной богине Анаит, происходящей в дни празднеств в ее храмах. Тогда же девушки посвящали свою девственность этой богине. После принятия христианства храмы богини Анаит были разрушены, празднества запрещены. Соответственно были запрещены сопровождающие эти празднества обряд “гиджутюн” и ритуальная проституция. Разрешительная норма “гиджутюн” была отменена и взамен принята норма, запрещающая это деяние во всех его проявлениях.

“GIDZHUTIUN” AS A NORM OF THE ANCIENT ARMENIAN ZOROASTRIAN AND CHRISTIAN LAW

S. A. KHACHATRYAN

*Doctor of Law, Associate Professor,
GSU Lecturer*

The word “gidzhutiun” can be often found in ancient sources of cognition of the Armenian law. It is translated into today’s Armenian and Russian languages in different ways, such as “dampness”, “humidity” or “sensuality”, “lust” and even “masturbation”.

It is proved in the article that “gidzhutiun” is an act authorized by the Zoroastrian law – a ritual masturbation dedicated to Goddess Anahit during celebrations in her temples. The girls dedicated their virginity to this Goddess back then. After the adoption of Christianity the temples of Goddess Anahit had been destroyed and the celebrations had been outlawed. Consequently, the rites of “gidzhutiun” and ritual prostitution accompanying these celebrations had been also outlawed. The licensing norm of “gidzhutiun” had been canceled and a norm prohibiting the act in all its manifestations had been adopted instead.

ԽՈՍՐՈՎ ԵՐՐՈՐԴ ՄԵԾ ԱՐՇԱԿՈՒՆՈՒ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՆՐԱ ՄՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

Ս. Ա. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

*Իրավագիտության թեկնածու, դոցենտ,
Գ.ՊՀ դասախոս*

Պատմության մեջ Արշակունիների, հատկապես՝ Հայաստանում թագավորած, ծագումնաբանության (գենեալոգիայի ծննդաբանության, տոհմաբանության), ժամանակագրության, գահաժառանգման կարգի, գահակալման ժամանակի ու կատարած գործերի մասին տեղեկությունները սուղ են: Նրանց մասին քիչ բան է հայտնի, թեև նրանք շուրջ 450 տարի իշխել են Իրանում և 600 տարուց ավելի՝ Մեծ Հայաստանում (Մեծ Հայքում): Որոշակիացված չէ նույնիսկ այն հարցը, թե ո՞ր դարում է Մեծ Հայաստանում հիմնավորվել Արշակունիների արքայատոհմը՝ մ.թ.ա.երրորդ դարի վերջում, թե՞ մ.թ. առաջին դարի կեսին: Վիճարկվում է (բոլորովին անհիմն) Մովսես Խորենացու հաղորդման ճշմարտացիությունն առ այն, որ Վաղարշակ Առաջինն այն Արշակունի թագավորն է, ով նրանցից առաջինն է իշխել Մեծ Հայաստանում՝ սկսած մ.թ.ա.երրորդ դարի վերջից: Նույնքան անհիմն կերպով առաջ է քաշվում Արտաշիսյանների դինաստիայի գոյության վարկածն ինչպես Մեծ Հայաստանում: Պարզված և հիմնավորված չէ նաև, թե Մեծ Հայաստանում Խոսրով անունով քանի՞ թագավոր է գահակալել¹: Մասնավորապես՝ վիճարկվում է Խոսրով Երրորդ Մեծ Արշակունի թագավորի գոյությունը: Նրա անձը նույնացվում է Մեծ Հայաստանի արքա Խոսրով Առաջինի, Խոսրով Երկրորդի, Տիրիդատ (Տրդատ) Երկրորդի հետ, և նրա թագավորման ժամանակահատվածի, զոհվելու ժամանակի մասին նշվում են տարբեր, երբեմն՝ ոչնչով չհիմնավորված, թվականներ²: Այն թագավորի, որի մասին իր «Հայոց պատմության» սկզբում պատմում է Ագաթանգեղոսը, և որին Ս. Խորենացին իր գրքում համարում է քրիստոնեափառ³:

Ժամանակին մեր կողմից ԳՊՀ «Գիտական հոդվածների ժողովածուում» հոդված է հրատարակվել «Խոսրով Երրորդ Մեծի և Տիրիդատ Երրորդ Մեծի թագավորելու ժամանակի հարցը (Քննություն իրավաբանական հետազոտման

¹ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն 8 հատորով, Հ. 2, Երևան, 1984, էջ 21-80: Հայ ժողովրդի պատմություն, Զորս հատորից, Հ. 1, Երևան, 1963, էջ 240-252, 282-286: Լեո, Երկերի ժողովածու, Երևան, «Հայաստան», հ. 1, 1966, էջ 353-359, 397-428: Երենյան Ս. Ս., Հայաստանը և վերջին Պարթև Արշակունիների պայքարը Հռոմի դեմ, Պատմա-բանասիրական հանդես, № 4, 1977: Ա. Ա. Մարտիրոսյան, Սասանյանների և Հայաստանի քաղաքական շրջադարձը երրորդ դարում, ՊԲՀ, № 1, 1979: Նույնի՝ Սասանյանների արևմտյան նվաճումները և Հայաստանը, ՊԲՀ, № 1, 1977, էջ 195-206: Դանիելյան Է. Լ., Մելքոնյան Ա. Ա., Հայոց պատմություն, Երևան, 2008, էջ 67-74: Շահինյան Լ., Մովսես Խորենացի, պատմություն և ժամանակագրություն, 1989: Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Հ. Բ (2-րդ), Երևան, 1957, էջ 33-136:

² Տե՛ս Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Բ (2-րդ), Երևան, 1957, էջ 64-65: Հայոց պատմություն, խմբագրությամբ Հր. Ռ. Սիմոնյանի, ԵՊՀ հրատ., 2012, էջ 63-65: Հայ ժողովրդի պատմություն (հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը), Խմբ. Մ. Գ. Ներսիսյանի, Երևան, 1972, էջ 110:

³ Տե՛ս Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, ԵՊՀ հրատ., 1983, էջ 24-35: Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1981, էջ 258 (259):

մեթոդի միջոցով)» վերատառությամբ, որում քննարկվել է նաև Խոսրով Երրորդ Մեծ թագավորի թագավորման ժամանակի հարցը¹: Այդ հրապարակումից հետո և ընթացքում հավաքվել են բազմաթիվ նոր ապացույցներ, որոնցով լրացվում, ավելի են հիմնավորվում և ամրապնդվում նշված հոդվածում առաջադրված հիմնադրույթները և կատարած հետևությունները Խոսրով Երրորդ Մեծ թագավորի թագավորման ժամանակի մասին:

Դրա համար նախ և առաջ, պետք է պարզել, թե մ.թ. երրորդ դարում քանի՞ Խոսրով անունով Արշակունի թագավոր է թագավորել Մեծ Հայաստանում և երբ: Այդ մասին կան չափազանց հակասական կարծիքներ²: Վիճարկվում է նույնիսկ Խոսրով Երրորդ Մեծ Արշակունի թագավորի գոյությունը: Նրա անձը նույնացվում է Մեծ Հայաստանի արքա Խոսրով Առաջինի, Խոսրով Երկրորդի, Տիրիդատ (Տրդատ) Երկրորդի անձի հետ, և նրա թագավորման ժամանակահատվածի, զոհվելու ժամանակի մասին նշվում են տարբեր, երբեմն ոչնչով չհիմնավորված, թվականներ³:

Մովսես Խորենացին որպես երրորդ դարի Մեծ Հայաստանի թագավոր է հիշատակում ընդամենը երկու Արշակունի թագավորի՝ մեկ Խոսրովի և մեկ Տրդատի (որոնցից Խոսրովը հենց Խոսրով Երրորդ Մեծն է, իսկ Տրդատը՝ Տրդատ Երրորդ Մեծը)⁴: Հ.Մանանդյանը՝ հենվելով օտարազգի ու հայ պատմիչների հիշատակումների վրա, և ինքատիպ կերպով մեկնաբանելով դրանք՝ գտնում է, որ 3-րդ դարում Մեծ Հայաստանում «...իշխել են, իրապես, հինգ թագավորներ հետևյալ հերթականությամբ՝ Խոսրով Ա, Տրդատ Բ, Արտավազդ, Խոսրով Բ (Երկրորդ) և Տրդատ Գ»⁵: Ըստ նրա՝ Խոսրով Ա-ն թագավորել է 198-216 թվականներին: Նրանից հետո թագավորել է Տիրիդատ (Տրդատ) Բ-ն, որը գահակալել է 216/217-252/253 թվականներին՝ թագ ստանալով հռոմեական կայսր Մակրինոսից (217-218): Տիրիդատ Բ-ին հաջորդել է Արտավազդը (252/253-272/273թթ.): Խոսրով Բ-ն էլ, որը, ըստ նրա, երրորդ դարում թագավորած հայոց վերջին Խոսրով Արշակունին է և Տիրիդատ Երրորդի

¹ Խաչատրյան Ս. Ա., Խոսրով Երրորդ Մեծի և Տիրիդատ Երրորդ Մեծի թագավորելու ժամանակի հարցը (Քննություն իրավաբանական հետազոտման մեթոդի միջոցով), ԳՊՀ գիտական հոդվածների ժողովածու, № 13, 2011, էջ 570-585:

² Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն 8 հատորով, Հ. 2-րդ, Երևան 1984, էջ 21-80: Հայ ժողովրդի պատմություն, Զորս հատորից, Հ. 1, Երևան, 1963, էջ 240-252, 282-286: Լեո, Երկերի ժողովածու, Երևան, «Հայաստան», հ. 1, 1966, էջ 353-359, 397-428: Երենյան Ս. Տ., Հայաստանը և վերջին Պարթև Արշակունիների պայքարը Հռոմի դեմ, Պատմա-բանասիրական հանդես, № 4, 1977: Ա. Ա. Մարտիրոսյան, Սասանյանների և Հայաստանի քաղաքական շրջադարձը երրորդ դարում, ՊԲՀ, № 1, 1979: Նույն ինքը, Սասանյանների արևմտյան նվաճումները և Հայաստանը, ՊԲՀ, № 1, 1977, էջ 195-206: Դանիելյան Է. Լ., Մելքոնյան Ա. Ա., Հայոց պատմություն, Երևան, 2008, էջ 67-74: Շահինյան Լ., Մովսես Խորենացի, պատմություն և ժամանակագրություն, 1989: Մանանդյան: Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Հ. Բ (2-րդ), Երևան, 1957, էջ 33-136:

³ Տե՛ս Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Բ (2-րդ), Երևան, 1957, էջ 64-65: Հայոց պատմություն, խմբագրությամբ Հր. Ռ. Սիմոնյանի, ԵՊՀ հրատ., 2012, էջ 63-65: Հայ ժողովրդի պատմություն (ինագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը), Խմբ. Մ. Գ. Ներսիսյանի, Երևան, 1972, էջ 110:

⁴ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1981, էջ 252-259, 262-263, 268-292: Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Բ (2-րդ), Երևան, 1957, էջ 76:

⁵ Տե՛ս Մանանդյան Հ., նույն տեղում, էջ 76, 99:

հայրը՝ թագավորել է 272/273-287թթ.¹: Դրանցից նա Տիրիդատ (Տրդատ) Բ-ին համարում է Խոսրով Բ-ի, իսկ վերջինիս՝ Տիրիդատ Գ-ի (Երրորդի, Մեծի) ծնողը և գտնում, որ Խոսրով Երրորդ Մեծ թագավոր չի եղել: Արտավազդին էլ նա Արշակունի չի համարում: Նրա համար պարզ չէ նաև, թե ով է նա և ինչ հիմքերով է թագավորել Մեծ Հայաստանում²: Այդ դարի հայոց թագավորների շարքում նա չի հիշատակում նաև Որմիզդ-Արտաշիր Սասանյանին, նրա որդի Որմզդակին ու եղբայր Ներսեհին: Իսկ նրանք նախորդել են Տիրիդատ Երրորդ Մեծին և նույնպես եղել հայոց թագավորներ:

Լեոն, իր հերթին, ընդհանրապես ժխտում է Խոսրով Առաջին թագավորի գոյությունը և պնդում, որ այդպիսի հայոց թագավոր ընդհանրապես չի եղել: Կարակալա (198-215/216թթ.) հռոմեական կայսրն էլ, ըստ նրա, 215/216թ.բանտարկած է եղել ոչ թե հայոց Վաղարշ Արշակունի թագավորի որդի Խոսրով Առաջին թագավորին, այլ հենց այդ Վաղարշին: Տրդատ Երկրորդ թագավորը, որը եղել է վերջինիս որդին, ըստ նրա՝ թագավորել է 215/216-222 թվականներին: Այս Տրդատ Երկրորդի մահից անմիջապես հետո, 222 թվականին, գահ է բարձրացել Արշակը, որը եղել է Իրանի թագավոր Արտավան Հինգերորդի եղբայրը: Նա էլ հայոց ապագա թագավոր Տիրիդատ (Տրդատ) Երրորդ Մեծի հայրն է, երրորդ դարի միակ Խոսրով անունով հայ թագավորը, որին այդ երկրորդ անունը շնորհվել է որպես պատվանուն: Այդ Արշակ-Խոսրով արքան էլ թագավորել է մինչև 238 թվականը, և զոհվել Ագաթանգեղոսի նկարագրած հանգամանքներում³: Տարիներ հետո նրան Մեծ Հայաստանի գահին փոխարինել է որդին՝ Տիրիդատ Երրորդ Մեծը, որն էլ Գրիգոր Լուսավորչի հետ միասին իրականացրել է քրիստոնեական հեղափոխությունը:

«Հայ ժողովրդի պատմության» ութհատորյակի ակադեմիական հրատարակության հեղինակները Տիրիդատ Երրորդ Մեծ թագավորի հայր Խոսրովին նույնացնում են Խոսրով Առաջինի (ի տարբերություն Լեոյի նրանք ընդունում են, որ նման թագավոր իսկապես եղել է) որդի Տիրիդատ Երկրորդի հետ, վերջինիս կոչում Տրդատ-Խոսրով Երկրորդ, իսկ նրանից հետո կամ նրան զուգահեռ Մեծ Հայաստանի որևէ մասում թագավորած որևէ Խոսրով Երկրորդի և Խոսրով Երրորդի գոյությունը՝ հերքում: Նրանք ենթադրում են, որ Տրդատ-Խոսրով Երկրորդը թագավորել է Մեծ Հայաստանում, Խոսրով Առաջինից (191-215 կամ 198-215/216) հետո, 216/217-256թ.թ. (և ոչ թե 216/217-222թ, ինչպես կարծում է Լեոն): Նրանք ենթադրում են նաև, որ այդ ժամանակահատվածում Մեծ Հայաստանը փաստորեն բաժանված է եղել իրանական և հռոմեական մասերի, և այս «մեծ» թագավորը՝ դուրս մղվելով Մեծ Հայաստանի ավելի մեծ՝ իրանական մասից, թագավորել է դրա ավելի փոքր՝ հռոմեական մասում: Այնտեղ էլ նա սպանվել է Անակի կողմից, 256 թվականին: Խոսրով անունն էլ, իբր, եղել է այդ Տիրիդատ-Խոսրով Երկրորդի ոչ թե անունը, այլ տիտղոսը, պատվանունը, որը նշանակում է «բարեհամբավ, հռչակավոր, անվանի կամ թագավոր»: Թե ինչու՞ է նա կոչվել կամ կարող էր կոչվել Խոսրով, այն է՝ «Բարեհամբավ», «հռչակավոր» կամ «Մեծ»՝ այդպես էլ չի բացատրվում⁴: Երկիր կորցրած և որևէ մեծագործություն չկատարած թագավորին

¹ Տե՛ս Մանանդյան Հ., նույն տեղը, էջ 50-51, 55, 58-62, 73--78, 80, 84-85, 88-89, 90-91, 93, 95, 99-109, 112, 115-116, 118-119, 123, 138, 423-424:

² Տե՛ս Մանանդյան Հ., նույն տեղը, էջ 64-65:

³ Տե՛ս Լեո, Երկերի ժողովածու, Երևան, «Հայաստան», Հ. 1, 1966, էջ 353-359, 397-402, 517-518:

⁴ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն 8 հատորով, Հ. 2-րդ, էջ 25, 40, 44, 59:

այդպես կարելի էր կոչել միայն ծաղրանքով, իսկ այստեղ խոսքը ողբերգության մասին է: Նրանք մոռանում են նաև, որ Խոսրով Մեծն սպանվել է ոչ թե Արևմտյան Հայաստանի Չրմես կամ Ծումինա ավանում¹, այլ Վաղարշապատի միջնաբերդում, որը գտնվում է Արևելյան Հայաստանում: Ապագա Տիրիդատ Երրորդ Մեծն էլ Հռոմ է փախցվել Վաղարշապատից², և ոչ թե Չրմեսից (Ծումինայից): Ջայրացուցիչ և ոչ գիտական բնույթ ունեն Գ. Խալաթյանի դատողությունները և գնահատականները Մ. Խորենացու, նրա «Հայոց պատմության», մասնավորապես՝ այս Խոսրովի մասին³: Դրա համար դրանք այստեղ չեն քննարկվելու:

Հ.Գ. Ժամկոչյանի և այլոց հեղինակած «Հայ ժողովրդի պատմության» չորսհատորյակում Տիրիդատ (Տրդատ) Երրորդ Մեծի ծնող է ճանաչվում Խոսրով Մեծը, որը, ըստ այդ դասագրքի հեղիակների, «հավանաբար» պետք է թագավորած լինի 273-287 թվականներին⁴: Մ.Ներսիսյանի խմբագրած «Հայ ժողովրդի պատմություն» դասագրքի հեղինակներն էլ՝ հետևելով Հ. Մանանդյանին, գտնում են, որ Երրորդ դարում Մեծ Հայաստանում թագավորել են ոչ թե մեկ, այլ երկու Խոսրովներ: Ըստ նրանց Խոսրով Ա-ն նախորդել, իսկ Խոսրով Բ-ն հաջորդել է Տիրիդատ (Տրդատ) Երկրորդին՝ թագավորելով 272/273-287 թվականներին: Այդ մասին այնտեղ բառացիորեն գրված է հետևյալը. «271-273 թ.թ., Կայսր Ավրելիանոսի կատարած արշավանքի ժամանակ, Հայաստանի արևմտյան մասում հռոմեացիների օգնությամբ գահ է բարձրանում Տրդատ 2-ի որդի Խոսրով 2-ը»⁵: Վերջինիս էլ այս դասագրքի հեղինակները համարում են Տիրիդատ Երրորդ Մեծի ծնող: Միայն թե նրանք, ինչպես նաև՝ Մանանդյանը, իրենց հարց չեն տվել, թե 287 թվականին Հռոմ տարված մանուկ Տիրիդատը ինչպե՞ս կարող էր 10-13 տարում փայլուն կրթություն ստանալ, մասնակցել հունական օլիմպիական խաղերին, դառնալ չենպիոն, մասնակցել արևմտյան և արևելյան ճակատներում Հռոմի մղած մի քանի պատերազմների, և հետո էլ՝ դառնալով Մեծ Հայաստանի թագավոր, 301թ. իրականացնել քրիստոնեական մեծ հեղափոխությունը: Ավելորդ չի լինի նշել, որ ոչ միայն այս, այլև բոլոր վերոնշյալ կարծիքները և դիրքորոշումները բավարար չափով հիմնավորված և տրամաբանական չեն, հետևաբար՝ գիտական չեն: Այս ամենը հանգեցնում է նույնիսկ Հայաստանում կատարված քրիստոնեական մեծ հեղափոխության ժամանակի հարցի վիճարկմանը:

Հր.Սիմոնյանի խմբագրությամբ լույս տեսած «Հայոց պատմություն» դասագրքի հեղինակները նույնպես գտնում են, որ մ.թ. երրորդ դարում Մեծ Հայաստանում թագավորել է ընդամենը մեկ Խոսրով, և դա եղել է Խոսրով Առաջին Մեծը: Նա, իբրև,

¹ Չրմես կամ Ծումինա ավանը գտնվել է Մեծ Հայքի Եկեղյաց գավառում, որը հարակից է Փոքր Հայքին և այդ ժամանակ ակնհայտորեն գտնվելիս է եղել Հռոմեացիների իշխանության տակ: Հակառակ դեպքում հայոց թագավորն ու նրա արքունիքն այնտեղ գտնվել չէին կարող: Չրմեսի կամ Ծումինայի տեղի մասին տե՛ս Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, Չորս հատորից, Հ. 2, Երևան, էջ 870, Հ. 4, 1988, էջ 276:

² Տե՛ս Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, ԵՊՀ հրատ., 1983, էջ 30-33:

³ Տե՛ս Халатянц Г. Армянские Аршакиды. В «Истории Армении» Моисея Хоренского. Ч. 1, М., 1903. էջ 128-131.

⁴ Տե՛ս Ժամկոչյան Հ. Գ., Աբրահամյան Ա. Գ., Մելիք-բախշյան Ս. Ս., Հայ ժողովրդի պատմություն, Չորս հատորից, «Հայպետուսմանկիրատ», Հ. 1, 1963, էջ 249:

⁵ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն (հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը), Խմբ. պրոֆ. Մ. Գ. Ներսիսյանի, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1972, էջ 109-110:

թագավորել է 211-ից մինչև 259 թիվը՝ գահը ժառանգելով իր ծնող Վաղարշակ Երկրորդ Արշակունուց: Վերջինս էլ, իբրև, թագավորել է 186-211թթ. և զոհվել կովկասցիների դեմ մղած կռիվներից մեկում: Այդ խոսքով Մեծն էլ նրանց կողմից համարվում է Տիրիդատ Երրորդ Մեծ թագավորի հայրը, որի սպանությունը նկարագրել է Ագաթանգեղոսը: Իսկ ինչու՞ է այդ խոսքով Մեծը թագավորել նշված և ոչ թե մեկ այլ ժամանակ և զոհվել 259թ.՝ որևէ փաստարկ կամ հիմնավորում այդ դասագրքում չի բերվում¹:

Սկսելով հետազոտությունը, նախ և առաջ պետք է նշել, որ Մեծ Հայաստանի խոսքով Առաջին Արշակունի թագավոր իսկապես էլ եղել է, բայց նա բոլորովին էլ խոսքով Մեծը և Տիրիդատ Երրորդ Մեծ Արշակունու ծնողը չէ: Նրան խաբեությամբ՝ իբրև իր տղաների հետ հաշտեցնելու համար, 215/216 թվականին Անտիոք է հրավիրել Կարակալա (198-215/216թթ.) հռոմեական կայսրը, որն Արևելք էր եկել Իրանի դեմ պատերազմելու համար: Եվ, ելնելով այդ պատերազմի անհրաժեշտությունից՝ նա բանտարկել է Հայոց այս թագավորին, որը շուտով այնտեղ մահացել է: Հավանական է, որ այս թագավորը բանտարկվել, և, գուցե՝ ոչնչացվել է բանտում՝ չցանկանալով միանալ հռոմեացիներին, և պատերազմել իր տոհմակից Իրանի Արշակունի թագավորների դեմ: Բացի դրանից, Մեծ Հայաստանը իրանական կոնֆեդերացիայի սուբյեկտ էր (և այդպես՝ մինչև 224թ., մինչև Սասանյան Արտաշիրի թագավորելը), և այս թագավորը՝ նման արարքով, այն է՝ թշնամու կողմն անցնելով, փաստորեն կատարում էր պետական դավաճանություն: Այդպիսի արարք մինչ այդ չի կատարել ոչ մի Արշակունի հայ թագավոր: Կարակալան չէր էլ կարող նման դավաճանություն ակնկալել հայոց թագավորից: Եվ նա՝ հրավիրելով իր մոտ խոսքով Առաջին թագավորին, նպատակ է ունեցել ոչ թե նրան հակել իր կողմը, հաշտեցնել իր որդիների հետ կամ էլ Մեծ Հայաստանում թագավորեցնել մեկ այլ Արշակունու, այլ մեկուսացնել այդ թագավորին, դրանով իսկ թուլացնել Իրանը, հաղթել նրան պատերազմում, որից հետո ոչնչացնել հայոց այդ թագավորությունը և վերածել հռոմեական նահանգի:

217 թվականին այդ անարժան կայսրը սպանվել է: Նրան հաջորդած կայսր Օփիլիոս Մակրինոսը (217-218)՝ Կարակալայի սպանության կազմակերպիչը, զղջալով իր նախորդի կատարած ստոր արարքի համար, Մեծ Հայաստանի թագավոր է ճանաչել բանտում մահացած խոսքով Առաջինի որդուն՝ Տիրիդատ Երկրորդին՝ նրան ուղարկելով ոսկե թագ: Այլ կերպ նա չէր կարող վարվել, քանզի պատերազմելու ուժ չունեի, ինչպես նաև Մեծ Հայաստանը հռոմեական նահանգի վերածելու հնարավորություն: Նա հույս ուներ այդպես պաշտպանվել հայերից, որոնք խոսքով Առաջինի բանտարկությունից հետո հարձակվել և պարտության էին մատնել հռոմեացիներին: Այս ամենի մասին պատմում է Դիոն Կասիոսը՝ ընդ որում՝ հայոց խոսքով Առաջին թագավորի որդի Տրդատ Երկրորդին կոչելով Տիրիդատես և ոչ թե խոսքով²: Եվ նրա այս տեղեկությունը կասկածի ենթարկելու հիմքեր, ինչպես նաև հակառակն ապացուցելու հնարավորություններ՝ չկան:

Խոսքով անունն իսկապես էլ նշանակում է «անվանի, բարեհամբավ», բայց Տիրիդատ Երկրորդ թագավորը որպես պատվանուն նման տիտղոս չի կրել:

¹ Տե՛ս Հայոց պատմություն, Խմբ. Հր. Ռ. Սիմոնյանի, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2012, էջ 64-65:

² Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, Հ. 1, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2007, էջ 475:

Պատմականորեն դա հիմնավորված չէ: Նրան խոսքով, կամ Տիրիդատ-խոսքով անվանող ժամանակագիր չկա: Ենթադրությունն էլ այն մասին, որ նման անվանակոչությունը կարող էր և կատարվել է՝ հետևելով Իրանի թագավոր Շապուհ Առաջինի (241-272) կողմից իր որդիներին «խոսքով» անվանակոչելու օրինակին, ինչպես որ դա անում են «Հայ ժողովրդի պատմության» ութհատորյակի հեղինակները՝ անհիմն է: Վերջինս իսկապես էլ իր չորս որդիներին «խոսքով» պատվանունն է շնորհած եղել¹: Բայց ամբողջ հարցը նրանում է, որ այս հայ թագավորը սկսել է թագավորել Շապուհ Առաջինից շուրջ 15 տարի ավելի առաջ: Նա նաև պատերազմել է այդ Շապուհ Առաջինի ու նրա որդի Որմիզդ-Արտաշիի դեմ, նրանց կողմից 252 կամ 253 թվականին զրկվել իր թագավորությունից: Եվ դուրս մղվելով Մեծ Հայաստանի հռոմեական մասից, որտեղ թագավորում էր, նա բնակություն է հաստատել Հռոմին պատկանող Փոքր Հայաստանի Զրմես (Ծումինա) ավանում, որտեղ էլ մահացել է: Այդ մասին Թ. Մոմզենը հաղորդում է, որ 252 կամ 253 թվականին, իրանական զորքերի հարձակման հետևանքով, Հայաստանի «օրինական թագավոր Տիրիդատը փախավ հռոմեացիների մոտ, իսկ թագավորական ընտանիքի մնացած անդամներն անցան պարսիկների կողմը»²: Սա հենց այդ Տիրիդատ Երկրորդ Արշակունին է, և չէր կարող լինել մեկ ուրիշը: Ուրիշը չի եղել³: Նման պայմաններում կարո՞ղ էր արդյոք այս թագավորը ընդօրինակել իր մահացու թշնամի, ապօրինաբար իշխանության եկած (այն է՝ ապստամբության միջոցով, որը զրադաշտական իրավունքով նախատեսված ամենաձանր հանցագործություններից է), և Հայաստանն ավերող Սասանյան թագավորների վարքաբանության դրսևորումները, նրանց անունները կամ պատվանունները: Հատկապես, որ նման պատվանունները ոչ թե թագավորներն էին իրենք իրենց շնորհում, այլ նրանց կից ատյանը կամ աշխարհաժողովը: Իսկ որ հայոց այդ թագավորին կից ատյանը նրան նման կոչում կարող է շնորհեր՝ քիչ հավանական է: Նա ոչինչ չի կատարել նման կոչում վաստակելու համար: Սասանյաններն էլ նշված ժամանակ ատելի են եղել Հայաստանում, և նրանց **վարքագծի նմուշները**, հատկապես՝ նրանցից բազմապատիկ տուժած Արշակունիների համար, օրինակելի չէին կարող լինել:

Հաջորդ կարևոր հարցը, որը կարող է Արշակունիների ծագումնաբանական-տոհմաբանական շղթայի ամբողջությունը վերականգնելու համար օգտակար լինել և նպաստել խոսքով Երրորդ Մեծ Արշակունու թագավորման հետ կապված առեղծվածը պարզելուն, դա հարցն է այն մասին, թե արդյոք այդ Տիրիդատ Երկրորդ թագավորը եղել է ամբողջ Մեծ Հայաստանի, թե միայն դրա մի մասի թագավորը: Այս հարցը ծագում է ինքնաբերաբար, քանզի պատմության մեջ հիշատակումներ կան նաև այդ նույն ժամանակ Մեծ Հայաստանում թագավորած մեկ այլ Արշակունի թագավորի մասին, որի անունը իսկապես էլ եղել է խոսքով: Նրան Լեոն կոչում է Արշակ, որը, ըստ

¹ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն 8 հատորով, Զ. 2, էջ 25:

² Տե՛ս Моммзен Т. История Рима. Т. 4, «Феникс», Ростов на Дону, 1997, էջ 332:

³ Կարելի է ենթադրել նաև, որ այս դրվագը նման է այդ նույն Տիրիդատի և նրա եղբայրների՝ 215/216 թվականների կատարած փախուստին Անտիոքից՝ Կարակալա կայսեր կողմից նրանց ծնող խոսքով Առաջինին բանտարկելուց հետո: Բայց դա այդպես չէ: Այս թագավորը՝ ըստ Թ. Մոմզենի, 252 կամ 253 թվականին արդեն փախուստի է դիմել ոչ թե հռոմեացիներից (Կարակալայից), այլ պարսիկներից՝ Շապուհ Առաջինից և նրա որդի Որմիզդ-Արտաշիից: Ընդ որում՝ ոչ թե Անտիոքից, ինչպես որ եղել էր առաջին անգամ, այլ Մեծ Հայաստանից (իրականում՝ դրա հռոմեական մասից), որտեղ նա թագավորում էր՝ սկսած 217 թվականից:

նրա՝ գահ է բարձրացել 222 թվականին, և համարվել Իրանի արքայից արքա Արտավան Յինգերորդ Արշակունու եղբայրը: Ինչպես տեսանք, «Հայ ժողովրդի պատմության» ութհատորյակի հեղինակները այս խորհրդավորությամբ պատած հարցը լուծել են՝ նշված երկու թագավորների անձերը մեկի մեջ միավորելու և նրան Տիրիդատ-Խոսրով կոչելու միջոցով: Բայց այդ պարզունակ հնարքով հայ Արշակունիների ծագումնաբանական շղթան ոչ թե ամբողջանում, այլ խաթարվում է: Հատկապես, որ այս Խոսրովն է երբեմն ոմանց կողմից համարվում Տիրիդատ Երրորդ Մեծի հայր՝ կոչվելով Խոսրով Երկրորդ:

Այն փաստը, որ իսկապես Տիրիդատ Երկրորդ թագավորին զուգահեռ Մեծ Հայաստանում թագավորել է ևս մեկ այլ Արշակունի թագավոր, և այն էլ՝ Խոսրով անունով, դժվար է հերքել: Հ.Մանանդյանն ընդունում է, որ իրոք, պատմական աղբյուրներում, Տիրիդատ Երկրորդ թագավորին զուգահեռ, որպես Մեծ Հայաստանի թագավոր է հիշատակվում մեկ այլ անձ ևս՝ Խոսրով Մեծ անունով: Նա, իբրև, «...թագավորել է Հայաստանում Ալեքսանդր Սևերոսի (222-235) իշխանության առաջին տարում»՝ սկսած 222 թվականից, և «իր եղբոր վրեժն առնելու համար ավելի քան տասը տարի կռվել է Արտաշիրի դեմ»: Մանանդյանը նշում է նաև, որ ըստ որոշ աղբյուրների այդ Խոսրովը եղել է Իրանի թագավոր Արտավան Յինգերորդ Արշակունու եղբայրը, և Մեծ Հայաստանում թագավոր է նշանակված եղել նրա կողմից: Բայց, այնուամենայնիվ, նա թերահավատորեն է վերաբերում այդ բոլոր տեղեկություններին, և գտնում, որ նշված ժամանակ Արշակ կամ Խոսրով անունով առանձին թագավոր չի եղել, և որ այդ տեղեկությունը կարող էր վերաբերել ավելի վաղ ապրած «հայոց Խոսրով Ա թագավորին, որը իսկապես, ազգական էր պարթևաց Վաղարշ Դ թագավորի (191-208), ուրեմն՝ և Արտավան Ե-ի, որը Վաղարշ Դ-ի եղբայրն էր»¹:

Իրականում Իրանի արքայից արքա Վաղարշ Դ-ն կամ Չորրորդը եղել է Արտավան Յինգերորդի, և նրա հակառակորդ ու եղբայր Վաղարշ Յինգերորդի և Մեծ Հայաստանում Արտավան Յինգերորդի կողմից թագավոր նշանակված Խոսրով Երկրորդի հայրը: Եվ Ձենոբ Գլակի հաղորդումն այն մասին, որ Վաղարշ թագավորի որդի հայոց Խոսրով թագավորը իր եղբայր Արտավանի վրեժն առնելու համար կռվել է Արտաշիրի դեմ՝ միանգամայն համապատասխանում է իրականությանը: Նա նկատի է ունեցել այն հանգամանքը, որ հայոց այդ Խոսրով Երկրորդը իսկապես էլ եղել է հենց Իրանի Վաղարշ Չորրորդ թագավորի որդին և Արտավան Յինգերորդի եղբայրը: Հայոց Խոսրով Առաջին թագավորի հոր անունը նույնպես եղել է Վաղարշ, բայց այդ Վաղարշը հայոց Վաղարշ Երկրորդ թագավորն է, որը զոհվել է լեռնականների դեմ մղված մարտերում, և որի մասին արդեն իսկ նշվել է: Հենց այդ փաստերն էլ այս երկու Խոսրովների վերաբերմամբ շփոթություն են առաջացրել որոշ պատմաբանների, այդ թվում նաև՝ Մանանդյանի մոտ: Իսկ Ձենոբ Գլակի (Հովհան Մամիկոնյանի) մոտ շփոթություն առկա է միայն Խոսրով Երկրորդ և Խոսրով Երրորդ (Տիրիդատ Երրորդի հոր) թագավորների, և ոչ թե հայոց Խոսրով Առաջին և Խոսրով Երկրորդ թագավորների անձերի միջև²: Ինչ վերաբերում է Ագաթանգեղոսին և Խորենացուն, ապա նրանք միանշանակ պատմում են Խոսրով

¹ Տե՛ս Մանանդյան Հ., Զննական տեսության հայ ժողովրդի պատմության, Հ. 2-րդ, էջ 74-75:

² Տե՛ս Հովհան Մամիկոնյան, Տարոնի պատմություն, Թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Վարդան Վարդանյանի, «Խորհրդային գրող», Երևան, 1989, էջ 31-32, 150:

Երրորդի, այն է՝ Տիրիդատ Երրորդ Մեծի ծնողի և Տիրիդատ Երկրորդի որդու, և ոչ թե Արտավան Զինգերորդի եղբայր Խոսրով Երկրորդի մասին:

Առկա փաստերի (թեև սուղ) հիման վրա, այդ թվում՝ Մանանդյանի ու Լեոյի կողմից քննարկված և անհիմն կերպով հավաստի չհամարված, կարելի է գալ հետևության, որ՝ սկսած 217/222 թվականներից, Մեծ Զայաստանի տարբեր մասերում, գրեթե միաժամանակ՝ սկսել են թագավորել երկու թագավորներ՝ Տիրիդատ Երկրորդը և Խոսրով Երկրորդը: Եվ եթե այդ ժամանակ հռոմեական կայսր Օփիլիոս Մակրինոսը Մեծ Զայաստանի թագավոր է նշանակել գերության մեջ մեռած հայոց թագավոր Խոսրով Առաջինի որդուն՝ «հռոմեասեր» Տիրիդատ (Տրդատ) Երկրորդին, ապա Իրանի իշխանություններն էլ այդ նույն ժամանակ և ի պատասխան դրա՝ նույն երկրի թագավոր են նշանակել Արտավան Զինգերորդի եղբորը՝ Խոսրով Երկրորդին: Մեծ Զայաստանը Իրանական կոնֆեդերացիայի մաս էր, դրա սուբյեկտ: Եվ հռոմեական կայսեր նման ապօրինի քայլը նշանակում էր այդ երկրի զավթում, և, փաստորեն՝ պատերազմ հայտարարելու ակտ էր: Եվ այն անմիջապես էլ վերսկսվեց:

Տիրիդատ Երկրորդ թագավորին հռոմեացիների կողմից Մեծ Զայաստանի թագավոր նշանակելն ըստ պարթևական և հռոմեական պետությունների միջև մ. թ. 62 թվականին կնքված Ռանդեայի պայմանագրի, անօրինական էր՝ նրան թագավոր նշանակելու պահից: Ըստ այդ պայմանագրի հռոմեացիները իրավունք չունեին Մեծ Զայաստանի կամ դրա որևէ մասի վրա թագավորներ նշանակել ընդհանրապես: Նրանք կարող էին միայն Իրանի Արշակունյաց թագավորների կողմից որպես Մեծ Զայաստանի թագավոր առաջադրված անձի թեկնածությունը մերժել կամ այդ նշանակմանը հավանություն տալ:

Խոսրով Երկրորդին Իրանի թագավորի կողմից Մեծ Զայաստանի թագավոր նշանակելը նույնպես սկզբունքորեն ապօրինի էր: Իրանի Արշակունի թագավորները և նրանց կից ատյանը՝ Մեծ Զայաստանի թագավոր նշանակելիս վերջինիս թեկնածությունը, համաձայն նույն Ռանդեայի պայմանագրի, պետք է նախապես փոխհամաձայնեցնեին հռոմեական իշխանությունների հետ¹:

Բայց այս Խոսրով Երկրորդն առանց հռոմեական կայսեր և սենատի համաձայնության Մեծ Զայաստանի թագավոր է առաջադրվել և նշանակվել միայն այն բանից հետո, երբ հռոմեական կայսր Մակրինոսի կողմից ապօրինի կարգով այդ պետության թագավոր է նշանակվել հայոց Խոսրով Առաջին թագավորի որդի, հռոմեասեր համարվող Տիրիդատ Երկրորդը: Զասկանալի է, որ այս Տիրիդատը, որը Խոսրով Երրորդ Մեծի հայրն է և ապագա Տիրիդատ Երրորդ թագավորի պապը, և որն իսկապես էլ թագավորել է 117-253/256 թթ, ըստ զրադաշտական և Արշակունյաց գահաժառանգման իրավունքի, թագավորության հավակնել ընդհանրապես չէր կարող: Ծնողին չհարգելը, նրան չլսելը և նրա հետ վիճելը, ըստ զրադաշտական իրավունքի (այնուհետև նաև՝ ըստ հայկական քրիստոնեական իրավունքի) համարվել է ծանր հանցագործություն: Զասկանալի է, որ շատ ավելի վտանգավոր է եղել այդ արարքի այն տեսակը, որը հանգեցրել է ծանր հետևանքների, ինչպիսին կարելի է դիտել այս թագավորի ու նրա եղբայրների կողմից իր հայր Խոսրով Առաջինին բանտարկության և մահվան հասցնելը: Այսպես. Ավեստայի «Քարոզ հարցերի ձևով» գաթայում Զորոաստրը

¹ Տե՛ս Մոմգեն Թ., նույն տեղում, էջ 239, 254, 289, 293; Степанян А. А. Рандейский договор и коронация Тиридата Аршакида в Риме. «ИФЖ», 1961, № 1-2.

(Զրադաշտը) հարցնում է Արամազդին. «Ո՞վ է սովորեցրել որդուն հարգել հորը»¹: «Գանձ Շահեկանում» ասված է. «Ո՞վ դառնացող յոյժ: Այր ահարկու, դժմբեր եւ որդի ծնողատանջ յոյժ»: «Արտա Վիրապ Նամակի» 67-րդ գլխում Արտա Վիրապը դժոխքի մի սառցափոսում տեսնում է մի մեղավոր հոգու, որն այնտեղ էր ընկել «հորն ու մորը վշտացնելու» համար²: Նման արարքներ գործած անձինք մեխանիկորեն դիտվել են դիվային հոգիներ, դատական կարգով զրկվել ազատությունից, առանձին դեպքերում նաև՝ կյանքից: Նա չէր կարող նաև օրինական ճանապարհով նշանակվել Մեծ Հայաստանի թագավոր, քանզի նմանին իրանական սենատը թագավոր չէր հաստատի, այլ կդատապարտեր մահվան: Եվ դա նորից ապացույց է այն բանի, որ այս թագավորին նաև խոսրով անուն վերագրելը որոշ պատմբանների կողմից ճիշտ չէ: Թագավորական ծնողի հետ վիճած, և նրան ամոթալի մահվան հասցրած թագաժառանգը չէր կարող կրել իր կողմից դավաճանած ծնողի անունը՝ խոսրով: Եվ հատկապես, որպես պատվանուն: Իսկ պատվանունը ոչ թե թագավորն է իրեն շնորհել, այլ այդ նույն ատյանը, որպիսին գոյություն ուներ նաև հայոց թագավորներին կից:

Այսպիսով, թեև կցկտուր, բայց արժանահավատ տվյալներ կան այն մասին, որ գրեթե միևնույն ժամանակամիջոցում Մեծ Հայաստանում թագավորել են երկու տարբեր Արշակունի թագավորներ՝ խոսրով Երկրորդը և Տիրիդատ Երկրորդը: Իսկ դա էլ իր հերթին նշանակում է, որ Մեծ Հայաստանը Իրանի և Հռոմի միջև բաժանված է եղել ոչ թե երեք անգամ՝ 244, 276 և 384/387 թվականներին, ինչպես որ սովորաբար կարծում են, այլ՝ չորս: Եվ այդ երկրի առաջին բաժանումը նշված կայսրությունների միջև տեղի է ունեցել ոչ թե 244թ., այլ 217/222 թ.թ.: Այլ կերպ, առանց այդ երկրի բաժանման, երկու թագավորներ միաժամանակ այնտեղ չէին կարող թագավորել: Բուն այդ բաժանման մասին ուղղակի տվյալներ չկան, բայց ապացույցներ կան այս թագավորների միաժամանակյա նշանակման և այն մասին, որ Հռոմի կայսր Օ. Մակրինոսի ու Արտավան Հինգերորդի միջև՝ կարճատև պատերազմից հետո, «հաճույքով» խաղաղության համաձայնագիր է կնքվել: Դրա մասին վկայում է Հուլիոս Կապիտոլինոսը³: Այդ համաձայնագրով էլ Մեծ Հայաստանը կիսվել է այս երկու թագավորների միջև, ճանաչվել են նրանց ավատական իրավունքները և նրանց իշխանությունը օրինականացվել է: Հասկանալի է, որ խոսրով Երկրորդ թագավորը ստացել է Մեծ Հայաստանի արևելյան, իսկ Տիրիդատ Երկրորդը՝ արևմտյան մասը: Եվ դա երևի այն նույն գծով, որով կատարվել են դրան հաջորդած բաժանումները, այդ թվում՝ 384/387թ.թ.: Իրանի արքայից արքա Արտավան Հինգերորդը կարող էր գնալ Մեծ Հայաստանի բաժանմանը՝ միանգամից երեք ճակատներում (իր եղբայր Վաղարշ Հինգերորդի, Հռոմեական կայսրության և Արտաշիր Սասանյանի դեմ) չպատերազմելու համար: Իր հերթին Օփիլիոս Մակրինոսը (217-218) Արտավան Հինգերորդի դեմ պատերազմելու համար բավարար ուժեր չունեին: Բացի դրանից, վերջինս իշխանության

¹ Ст'ю Авеста в русских переводах (1861-1996). Составление, общая редакция, примечания и справочный раздел И. В. Рака, СПб, 1998. էջ 135-136:

² Ст'ю Գանձ Շահեկան, համաժամանակյա թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Յ. Թիրաքեանի//Հանդես Ամսօրեայ», Վիեննա, 1955, էջ 202, կ. 79: Արտա Վիրապ Նամակ, պահլավերեն բնագրից թարգմանեց և ծանոթագրեց պրոֆ. Լ. Թ. Աբրահամյանը, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1958, էջ 92:

³ Ст'ю Юлий Капитолин. Опилий Макрин//Властители Рима. Пер. С. П. Кондратьева, под ред. А. И. Доватора. М., «Наука», 1992, Гл. 15, էջ 42:

էր եկել ապօրինի կերպով, և նրա խնդիրը իր իշխանության ամրապնդումն էր, որի համար նրան նույնպես խաղաղություն էր պետք: Դա այդպես էլ նրան չհաջողվեց և նա սպանվեց: Նրան հաջորդած հռոմեական կայսր Զեյլիոգաբալ Բասեանը (218-222) նույնպես կարող էր գնալ Արտավան Զինգերորդի հետ այդ գնով հաշտության՝ կիսելով Մեծ Զայաստանը, քանի որ, փաստորեն, նա զրադաշտական էր, և պատերազմելու հետ էլ առանձնապես սեր չուներ: Այս մասին դեռևս

Չաջորդ ապացույցն այն մասին, որ Մեծ Զայաստանի հիմնական կամ մեծ մասում, և դա՝ 217/222- 237/238 թվականներին, Տիրիդատ Երկրորդին զուգահեռ և միաժամանակ թագավորել է Խոսրով Երկրորդ անունով թագավոր՝ հետևյալն է: Արտաշիր Առաջին Սասանյանը (224-239/242), որն իշխանության էր եկել Իրանը կենտրոնացնելու և Աքեմենյանների կայսրությունը վերականգնելու կոչերով ու հավակնություններով, անմիջապես էլ փորձեր է ձեռնարկել Մեծ Զայաստանը Իրանի կազմ վերադարձնելու ուղղությամբ: Եվ, հատկապես՝ դրա այն (արևելյան) մասը, որում թագավորում էր Խոսրով Երկրորդ Արշակունին՝ սասանյանների գլխավոր հակառակորդն ու նրանց դեմ պատերազմի ոգեշնչողը: Մանավանդ, որ Մեծ Զայաստանի այդ մասը մինչև 224 թիվը համարվել է Իրանական կոնֆեդերացիայի մաս: Բայց Խոսրով Երկրորդը, փաստորեն, իր եղբայր, Իրանի թագավոր Արտավան Զինգերորդի մահից հետո, դարձել էր անկախ պետության թագավոր՝ դուրս գալով արդեն Սասանյանների տիրապետության տակ գտնվող Իրանի կոնֆեդերացիայի կազմից: Նա չէր կարող ենթարկվել ապստամբության միջոցով իշխանության եկած, Արշակունիների կայսրությունը կործանած և նրանց երդվյալ թշնամի Սասանյան Արտաշիր Առաջինին: Վերջինս 228, 230-234 թվականներին, հարձակվել է Մեծ Զայաստանի վրա՝ բայց պարտություններ կրելով՝ նահանջել: Իրավիճակը կտրուկ փոխվել է 237/238 թվականներին, երբ Խոսրով Երկրորդ Արշակունին մահացել կամ սպանվել է: Դրանից հետո միայն, 237-244 թվականներին, Մեծ Զայաստանի արևելյան մասը, որտեղ թագավորել էր նա՝ զավթվել և կցվել է Իրանին: Եվ այդ բեկման պատճառների մեջ կարևորը պետք է համարել այս թագավորի մահը, որի հանգամանքները մնում են չպարզված: Զավանական է նաև, որ այս Խոսրովը, Արտաշիրի դեմ մղված իր անհաշտ պայքարի արդյունքում, նույնպես արժանացած լինի Մեծ կոչմանը: Որը նույնպես հիմք է նրան ու Խոսրով Երրորդ մեծին իրար հետ շփոթելու համար:

Զպարզաբանված է մնում նաև հարցը, թե երբ և ի՞նչ հիմքերով է Մեծ Զայաստանում թագավորել Արտավազդ Զինգերորդը: Եվ արդյո՞ք նա Արշակունի է եղել, թե ոչ: Նման թագավորի գոյությունը հայ պատմաբանների կողմից չի վիճարկվում: Դա անել հնարավոր էլ չէ: Բայց այդպես էլ չի պարզվել, թե նա ինչպես, ե՞րբ և ի՞նչ հիմքերով է հայտնվել նրանց շրթայում, և հատկապես երբ է թագավորել: Պարզ չէ նաև, թե նա արդյոք թագավորել է ամբողջ Մեծ Զայաստանում, թե՛ դրա մի մասում:

Յ. Մանանդյանն այս Արտավազդին Արշակունի չի համարում և գտնում է, որ նա թագավորել է 252/253-272/273 թվականներին¹: Նրա Արշակունի լինելը վիճարկվում է նաև «Հայ ժողովրդի պատմության» ութհատորյակի հեղինակների կողմից: Վերջիններս գտնում են նաև, որ նա թագավորել է Մեծ Զայաստանի պարսկական մասում՝ 253-261

¹ Տե՛ս Մանանդյան Յ., նույն տեղում, էջ 93, 95: Հայ ժողովրդի պատմություն, 8 հատորով, Զ. 2, էջ 40-43, 46-52, 59, 64, 633:

թվականներին¹: Սակայն երկու դեպքում էլ այս պնդումները՝ ճիշտ կամ սխալ՝ նրանց կողմից հիմնավորված չեն: Արտավազը եղել է Արշակունի, պատկանել Սասանյանների կողմն անցած Արշակունիների տոհմի կրտսեր ճյուղավորումներից որևէ մեկին, որոնք, ըստ Արշակունիների ծագումնաբանական օրենքի, զուրկ են եղել թագավորելու իրավունքից: Բայց Սասանյանները նման Արշակունիներին ակտիվորեն օգտագործել են թագավորելու իրավունք ունեցող Արշակունիների դեմ: Մասնավորապես՝ նրանք այդպես են վարվել 387թ., Մեծ Հայաստանի հերթական և նրանց օրոք վերջին բաժանումից հետո՝ դրա պարսկական մասում թագավոր նշանակելով Խոսրով, այնուհետև՝ Վռամշապուհ և Արտաշես Արշակունիներին: Վերջիններս՝ լինելով սոսկ «ցեղի» ներկայացուցիչներ, ըստ Արշակունիների ծագումնաբանական (գենեալոգիական) օրենքի, թագավորելու իրավունք չունեին: Բայց նշանակվել էին այնտեղ՝ ի հակակշիռ թագավորելու իրավունք ունեցող Արշակունիների, որոնք դուրս էին մղվել Հռոմեական կայսրությանը պատկանող Մեծ Հայաստանի բաժին կամ էլ Փոքր Հայաստան: Արտավազը անունն էլ Արշակունիների արքայանուններից է, **ունի**

Հավանական է, որ Արտավազը Մեծ Հայաստանի պարսկական մասում կարող էր և թագավորել է Խոսրով Երկրորդի մահից հետո, երբ արդեն հայոց երկրի այդ մասը գրավվել էր պարսիկների կողմից, և տեղի էր ունեցել Մեծ Հայաստանի երկրորդ (և ոչ թե առաջին) բաժանումը՝ Շապուհ Առաջինի ու հռոմեական կայսր Ֆիլիպ (Փիլիպոս) Արաբի միջև՝ 244 թվականին կնքված պայմանագրով: Բայց նա երբեք չի թագավորել ամբողջ Մեծ Հայաստանում, ինչպես որ կարծում են հայ պատմաբանները՝ հիմք ընդունելով Եվգարիոսի, Զոնարասի, Զոսիմոսի և այլոց, ինչպես նաև Շապուհ Առաջինի արձանագրությունների կցկտուր և հակասական տեղեկություններն այդ դեպքերի մասին²: Եվ այս թագավորը չի փոխարինել Տիրիդատ Երկրորդին, և չի թագավորել նրա տիրույթներում:

Ինչ վերաբերում է այն հարցին, թե երբ է այդ Արտավազը դադարել թագավորել, ապա միանշանակ է, որ նա թագավորել է մինչև 260/261 թվականները: Դա երևում է Շապուհ Առաջինին ուղղված նրա մամակից, որի տեքստը պահպանվել է Տրիբելիոս Պոլիոնի գրքում³: Այդ մամակում Արտավազը թագավորը հանդիմանում է պարսիկ արքային այն բանի համար, որ վերջինս՝ հռոմեական Վալերիանոս կայսերը Եդեսիայի տակ գերելուց հետո, նրան ենթարկել է ստորացումների, և հրաժարվում է ազատելուց: Նամակից նաև ակնհայտ է դառնում, որ այն գրված է 260 թվականին, երբ կայսրը արդեն գերի է ընկած եղել, բայց դեռևս ողջ էր (Ըստ Մոմզենի, նա գերի է ընկել 259 թվականի վերջում կամ 260 թ. սկզբին և նույն տարում էլ մահացել⁴): Պարսիկ վրիժառու և դաժան թագավորը չէր կարող այդ մամակում իր հասցեին պարունակած հանդիմանությունն անպատասխան թողնել: Դա վիրավորանք է վեհությանը, հանցագործություն՝ ըստ զրադաշտական իրավունքի: Դրա համար էլ, անկասկած, հայոց այս թագավորը, իր այդ արարքի համար անմիջապես էլ գահազուրկ է եղել, գուցե նաև՝ մահաապաժի ենթարկվել 260 թվականին: Եվ նա չէր կարող Մեծ Հայաստանի որևէ մասում

¹ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, ութ հատորից, Զ. 2-րդ, էջ 41:

² Տե՛ս Մամանդյան Հ., Նույն տեղը, էջ 73-90: Հայ ժողովրդի պատմություն, ութ հատորից, Զ. 2-րդ, էջ 35-40:

³ Տե՛ս Մամանդյան Հ., Նույն տեղում, էջ 93-94:

⁴ Տե՛ս Մոմզեն Թ., Նույն տեղում, էջ 332:

թագավորել մինչև 272-273 թվականները, ինչպես կարծում է Յ. Մանանդյանը¹։ Նման պնդման համար պատմական հիմքեր չկան։ Նա թագավորել է միայն Մեծ Հայաստանի պարսկական մասում։

Իսկ երբ պարսիկները 253թ. գրավել են նաև մեծ Հայաստանի մյուս՝ հռոմեական մասը², ապա դրանից հետո Մեծ Հայաստանի այդ մասի թագավոր Տիրիդատ Երկրորդ «հռոմեասեր» թագավորը (Խոսրով Առաջինի որդին և ապագա Խոսրով Երրորդ թագավորի հայրը) փախել է Փոքր Հայաստանին կցված և դրան հարակից Եկեղյաց գավառ, հաստատվել Չրմես (Ծումինա) ավանում։ Այնտեղ էլ նա, երկու-երեք տարի ապրելուց հետո, մահացել է՝ այդպես էլ ոչինչ չանելով «Մեծի» տիտղոս վաստակելու համար։ Խոսրով Երրորդ Մեծն այս Տիրիդատ Երկրորդի որդին է, որը նույնպես իր ծնողի հետ դուրս է մղվել Մեծ Հայաստանից։ Իսկ այդ Տիրիդատ Երկրորդ թագավորի փոխարեն Շապուհ Առաջինի կողմից Մեծ Հայաստանի հռոմեական մասի թագավոր է նշանակվել Որմիզդ Արտաշիրը։ Վերջինս՝ սկսած 260 թվականից, Արտավազդ Հինգերորդ թագավորին գահընկեց անելուց հետո, դարձել է ամբողջ Մեծ Հայաստանի թագավոր։ Նրա թագավորումը Մեծ Հայաստանում Մ. Խորենացին համարում է բարենպաստ և օգտակար։ Նա միաժամանակ եղել է նաև Իրանի Արևմտյան կողմի կուսակալը, և իրանական զորքերի գլխավոր իրամանատարը՝ հռոմեացիների դեմ։ Իսկ 272 թվականին, Շապուհ առաջինի մահից հետո, նա դարձել է ամբողջ Իրանի թագավոր։ Նրա փոխարեն ամբողջ Մեծ Հայաստանի թագավոր է նշանակվել նրա որդի Որմզդակը, որն այնտեղ թագավորել է երեք տարի, մինչև 275 թվականը։ Վերջինիս հայկական գահի վրա փոխարինել է Որմիզդ Արտաշիրի եղբայր Ներսեհը՝ Իրանի ապագա թագավորը։

Պետք է նաև նշել, որ Տիրիդատ Երրորդի հայր Խոսրովը չի թագավորել և չէր կարող թագավորել 272 թվականից մինչև 287թ. ընկած ժամանակահատվածում, ինչպիսի թյուր կարծիք արտահայտվել է Մանանդյանի ու նրա հետևորդների կողմից, և որն արդեն իսկ մերժվել է³։ Չի կարելի նաև Խոսրով Երկրորդ և Խոսով Երրորդ թագավորների անձերը նույնացնել (ինչը՝ բավարար տվյալներ չունենալով, կատարել է դեռևս Մ. Խորենացին կամ էլ նրա, ինչպես նաև Ագաթանգեղոսի և մյուս պատմիչների զորքերի խմբագիրները)։ Այս թագավորներից առաջինը, ինչպես արդեն նշվել է, եղել է Իրանի Արտավան Հինգերորդի եղբայրը և Իրանին անցած Մեծ Հայաստանի պարսկական մասի թագավորը։ Իսկ մյուսը՝ Խոսրով Երրորդը, եղել է հռոմեական կայսրության բաժնում գտնվող Մեծ Հայաստանի ավելի փոքր՝ արևմտյան մասի թագավոր Տիրիդատ Երկրորդի որդին և Խոսրով Առաջինի թոռը։ Այս երկու Խոսրովների կերպարները հետագայում ժողովրդական երգի միջոցով ու հայ պատմիչների կողմից կարող էր և նույնացվել են հետևյալ պատճառներով։ Խոսրով Երկրորդը, ինչպես արդեն ասվել է, կարող էր նույնպես կոչված լինել Խոսրով Մեծ՝ Արտաշիր Առաջին Սասանյանի դեմ մղած անգիջում պատերազմի և վերջինիս քանիցս պարտությունների մատնելու հետևանքով։ Նրանք երկուսն էլ կռվել են Սասանյանների դեմ՝ նրանց ագրեսիայից պաշտպանվելու համար՝ Արշակունիներին ոչնչացնելու, Իրանի գահը զավթելու և դրա

¹ Տե՛ս Մանանդյան Յ. , Նույն տեղում, էջ 95։

² Տե՛ս Մոմզեն Թ. , Նույն տեղում, էջ 332։

³ Տե՛ս Մանանդյան Յ. , Նույն տեղում, էջ 73-90։ Հայ ժողովրդի պատմություն, Չորս հատորից, Հ. 1, Երևան, 1963, էջ 240-252, 282-286։

սուբյեկտներում Արշակունիներին գահազրկելու և ոչնչացնելու քաղաքականության դեմ: Նրանք երկուսն էլ պատերազմել են հռոմեացիների հետ դաշնակցած՝ Սասանյանների նկատմամբ տածելով անհաշտ ատելության: Խոսրով Երկրորդի և Արտաշիր Առաջինի միջև պատերազմը տևել է շուրջ 11 տարի (ընդմիջումներով)՝ ավարտվելով հայոց թագավորի մահով (գուցե նույնպես՝ դավադրաբար), և Մեծ Հայաստանի արևելյան մասի գրավումով: Որմիզդ-Արտաշիրի, նրա հայր Շապուհ Առաջինի և Խոսրով Երրորդ Մեծի միջև պատերազմը նույնպես տևել է շուրջ 11 տարի, այս անգամ՝ առանց ընդմիջման, և նույնպես ավարտվել հայոց այս թագավորի եղերական մահով ու թագավորության կորուստով: Եվ հենց նրանց անունների, պատերազմելու ժամկետների մոտավոր նույնությունն ու պարսիկ նորընծա թագավորական արքայատոհմի (դինաստիայի, հարստության) հետ նրանց միատեսակ անհաշտությունը, թշնամանքը, վրիժառության մոլուցքը և անսահման համարձակությունը, ինչպես նաև Սասանյան Արտաշիրի ու նրա թոռան՝ Որմիզդ-Արտաշիրի անունների նույնությունն էլ հանգեցրել են հայոց այս թագաորների անձերի նույնացմանը:

Բայց նրանք տարբեր թագավորներ են: Նրանք պատերազմել են տարբեր ժամանակներում, վայրերում և ուղղություններով: Խոսրով Երկրորդի և Արտաշիր Առաջինի միջև պատերազմը ընթացել է Մեծ Հայաստանի և Ատրպատականի (Մարաստանի) տարածքներում, որտեղ հայերը կռվել են Ալեքսանդր Սևերոս կայսեր (222 -235) զորքերի հետ դաշնակցած, 228, 233-234, հետո էլ՝ 237-244թթ: Այդ մասին հռոմեական աղբյուրներում կան հավաստի տեղեկություններ: Իսկ Խոսրով Երրորդ Մեծը Որմիզդ-Արտաշիրի, նրա հայր Շապուհ Առաջինի դեմ պատերազմել է Միջագետքում՝ Մեծ Հայաստանի հռոմեական մասից դուրս մղվելուց հետո: Այդ պատերազմը նոր ուժով վերսկսվել է հատկապես 257 թվականից, երբ Վալերիանոս կայսրը Արևելք է եկել՝ Իրանը իսպառ ոչնչացնելու մտադրությամբ: Դրա մասին ևս կան հավաստի տեղեկություններ: Եվ դա՝ ոչ միայն միայն Ագաթանգեղոսի ու Խորենացու երկերում:

Խոսրով Երրորդը և նրա հայր Տիրիդատ Երկրորդը՝ 252/253 թվականներին դուրս մղվելով Մեծ Հայաստանի արևմտյան մասից, որտեղ նրանք թագավորում էին, և հաստատվելով Չրմեսում՝ Իրանի դեմ պատերազմը շարունակել են Հռոմի իշխանությունների աջակցությամբ՝ իրենց գործողությունները համակարգելով հռոմեական զորքերի, նրանց այլ վասալ պետությունների ու դաշնակիցների հրամանատարության հետ: Մասնավորապես, այդ պատերազմում Խոսրով Մեծը Իրանի դեմ պատերազմել է ոչ միայն որպես թագավոր, այլև դեռևս թագաժառանգ եղած ժամանակ, և դա՝ մինչև Վալերիանոսի կողմից Արևելք գալը: Մասնավորապես, ըստ Խորենացու, ոմն Խոսրով Հայաստանից ժամանակին դիմել է Ֆիլիպ Արաբ հռեոմեական կայսրին (244-249)՝ Իրանի դեմ պատերազմելու մեջ իրեն աջակցություն ցուցաբերելու համար: Վերջինս անմիջական օգնություն ցույց չի տվել, բայց հաևան իշխանություններին հրամայել է «բոլոր կողմերից» աջակցել Խոսրովին, «սկսած Եգիպտոսից մինչև Պոնտոսի ծովեզրյա կողմերը»¹: Եվ եթե այդ Ֆիլիպ կայսեր տիրակալության օրոք նման անունով հայ թագավոր դեռևս չի եղել, ապա պատերազմող և հայկական զորքերի

¹ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 1981, էջ 253-255:

հրամանատար կարող էր լինել և եղել է: Եվ դա եղել է ապագա Խոսրով Մեծը, ինչի մասին, ինչպես տեսնում ենք, առկա է ապացույց:

Այսպիսով, Տիրիդատ Երկրորդի որդի Խոսրով Մեծը, մինչև թագավոր օծվելը, արդեն իսկ հանդես է եկած եղել որպես պետական գործիչ, զորահրամանատար և Սասանյանների երդվյալ թշնամի: Նա անընդհատ պատերազմել է Սասանյանների դեմ, բայց հատկապես ակտիվ պատերազմական գործողությունների մեջ է ներգրավվել կայսր Պուբլիոս Ավրելիոս Լիցինիոս Վալերիանոսի (253-260) Արևելք գալուց հետո: Վերջինս մեծ զորքով Միջագետք է եկել 257 թվականին, պարսիկների կողմից Մեծ Հայաստանի հռոմեական մասը՝ որտեղ մինչ այդ թագավորում էր Տիրիդատ Երկրորդը, պարսիկների կողմից զավթելուց հետո, Իրանը նվաճելու վճռականությամբ: Հիմնավորապես հայտնի է, որ պարսիկների դեմ այնտեղ կռվող հռոմեական զորքերի կազմում եղել են նաև հայկական զորամասեր: Եվ, ամենայն հավանականությամբ, այդ հայկական զորքերը ղեկավարել է հենց Խոսրով Երրորդ Մեծը:

Պատմաբանների ճնշող մեծամասնության կարծիքով նրա հայր Տիրիդատ Երկրորդը մահացել է այդ ավանում, 252-253/256 թվականներին: Հետևաբար, նա կարող էր թագավոր օծվել իր ծնողի մահվանից հետո և այդ ժամանակներում: Իսկ նրան թագադրել և նրա թագավորելու իրավունքը Մեծ Հայաստանի վրա ճանաչել է, ամենայն հավանականությամբ, հռոմեական կայսր Վալերիանոսը (253-260): Ավելի մեծ ճշտությամբ նրա թագավորելու տարվա մասին որևէ բան ասել հնարավոր չէ: Հենց Վալերիանոսն էլ, ամենայն հավանականությամբ, ճանաչել է նրա թագավորական իրավունքները Մեծ Հայաստանի վրա: Վալերիանոսը կարող էր նրան թագադրել նաև դրանից առաջ, Հռոմից նրան թագ ուղարկելու միջոցով: Նրան թագադրելը անհրաժեշտ էր՝ մեծ պատերազմից առաջ հայկական ուժերը համախմբելու և նպատակաուղղելու համար:

Հայտնի է, որ Վալերիանոս (Վաղերիանոս) կայսրը 259 թվականին Եդեսիայի տակ գերի է ընկել և զոհվել պարսկական գերության մեջ՝ ամիսներ շարունակ ստորացումների ու տանջանքների ենթարկվելուց հետո: Հռոմեական զորքը պարտվել և նահանջել է, իսկ Հռոմեական կայսրությունը տարածքային լուրջ կորուստներ կրել: 260 թվականին կայսր է օծվել Վալերիանոսի որդի Գալլենոս Պուբլիոս Լիցինիոս Վալերիանոս Իգնատիոսը (260-268): Խորենացին նրան Լիկիանիոս Գաղղիանոս է անվանում: Վերջինս չէր կարող իր ծնողի հետ կատարվածը պարսիկներին ներել: Վալերիանոսի հետ տեղի ունեցածը հարվածում էր ոչ միայն նոր կայսեր, այլև ամբողջ հռոմեական պետության հեղինակությանը և պատերազմի հիմնավոր պատճառ էր: Բայց խնդիրը նրանում է, որ Իրանի դեմ պատերազմող հռոմեական զորքը ջախջախվել էր, և Հռոմն այդ տարածաշրջանում մեծ բանակ այլևս չուներ: Այդ ժամանակ ծանր գահակալական կռիվներ էին տեղի ունենում բուն հռոմեական պետության կենտրոնում, և նույնքան ծանր պատերազմ՝ նրա արևմտյան սահմաններում, գերմանացիների դեմ: Դրա համար էլ Գալլենոսը որոշել է Իրանի դեմ պատերազմը շարունակել Արևելքի տեղական թագավորների միջոցով և ուժերով: 260/261 թվականին նա և Հռոմի սենատը Պալմիրայի (Թադմոր) տիրակալ Սեպտիմիոս Օդենատոսին ճանաչել են որպես «Պալմիրայի թագավոր»: Վերջինիս տրվել է նաև «Վերականգնող Արևելքի» տիտղոսը, և նա նշանակվել է կայսրության արևելյան զորքերի գլխավոր հրամանատար: Օդենատոսի թագավորությանը հռոմեական իշխանությունների կողմից միացվել են Պալմիրային հարակից շատ տարածքներ ու քաղաքներ, գրեթե ողջ Սիրիան և

Հռոմեական Միջագետքը: Անկասկած է, որ հայկական և պալմիրական-ասորական այս թագավորություններն ստեղծվել և զորացվել են՝ Իրանի դեմ պատերազմը նոր ձևով կազմակերպելու համար: Հռոմն այս դեպքում հանդես է եկել որպես ազգերի ազատարար, իսկ պատերազմն Իրանի դեմ սկսել է կրել ազգային-ազատագրական բնույթ: Հենց այդ ժամանակից էլ իրանական ճակատում՝ երկարաժամկետ անհաջողություններից հետո, գրանցվել են մի շարք վճռական հաջողություններ: Պարսիկներից ազատագրվել են Եդեսիան, Մծբինը, Խառանը, գրավվել է Տիգրոնը և ամբողջ իրանական ու հայկական Միջագետքը, և Մեծ Հայաստանն ամբողջությամբ: Թ.Մոմզենն այդ առթիվ նշում է, որ «Ամենայն հավանականությամբ, այդ ժամանակ (264թ.) Հռոմին է վերադարձվել (իբրև՝ Օդենատոսի կողմից – Ս.Խ.) նաև Հայաստանը»¹:

Եթե Թ. Մոմզենն ավելի ուշադիր լիներ հայկական աղբյուրների նկատմամբ, ապա նա հավաստի կհամար, որ այդ ժամանակ Մեծ Հայաստանն իսկապես էլ ազատագրվել է, և դա ոչ թե Օդենատոսի կամ միայն նրա, այլ նաև նրա զորակցությամբ պատերազմող Խոսրով Երրորդ Մեծ թագավորի կողմից: Վերջինս էլ «Մեծ» է կոչվել, ըստ երևույթին, նաև հենց այդ մեծագործության համար: Գլխավոր կռիվող ուժերն էլ այդ պատերազմում եղել են հայկական: Պալմիրան եղել է փոքր, խառը բնակչություն ունեցող քաղաք-պետություն: Նրա բնակիչները հիմնականում եղել են ոչ թե արաբներ, ինչպես սովորաբար ենթադրվում է, այլ, հիմնականում՝ սիրիացիներ (ասորիներ)²: Եվ դա՝ ոչ միայն այն պատճառով, որ այնտեղ հայտնաբերված արձանագրությունները արամեերեն (ասորերեն) լեզվով են և ոչ թե արաբերեն³: Այլև նաև այն պատճառով, որ արաբները նշված ժամանակ քաղաքաբնակ չեն եղել, և ընդամենը քաղաքակրթությունից զուրկ քոչվոր ցեղեր էին: Բայց պետք է նաև նշել, որ Պալմիրայի զորքը հիմնականում կազմված է եղել արաբներից, որոնք Արաբական թերակղզուց Միջագետք թափանցելով՝ այնտեղ վաստակում էին որպես վարձկան զինվորներ⁴: Եվ քանի որ Պալմիրան եղել է վաճառաշահ և հարուստ քաղաք, ապա պալմիրացիները և հռոմեացիները ունեին նրանց վարձակալելու հնարավորություն, և սովորաբար կարողացել և վարձակալել են նրանց: Ուստի և նշված ժամանակ Օդենատոսի ուժերը հիմնականում բաղկացած են եղել արաբ վարձկաններից, ինչպես վկայում է հիմնահարցը լավագույնս ուսումնասիրած Թ. Մոմզենը⁵:

Դրա համար էլ Ագաթանգեղոսը՝ Խոսրով Մեծի արշավանքների մասին խոսելիս, նրա հետ դաշնակցած այդ զորքերը կոչում է «տաճկական»: Նա ուղղակիորեն հայտնում է, որ պարսիկների դեմ մղած պատերազմի ժամանակ այս հայոց թագավորին օգնության է եկել տաճկաց զորքը⁶: Ժամանակին այդպես են կոչել արաբներին: Սա ծանրակշիռ ապացույց է այն բանի, որ իսկապես էլ Խոսրով Երրորդ Մեծ թագավորը կռվել է Իրանի դեմ՝ պալմիրացիների հետ զինակցած: Արաբական այլ ուժեր այդ

¹ Տե՛ս Теодор Моммзен. История Рима. Том 4, изд. «Феникс», Ростов на Дону, 1997, էջ 335:

² Տե՛ս Բիկերման Է., Նույն տեղում, էջ 107, 152, 153, 158:

³ Տե՛ս Бикерман Э. Государство Селевкидов. М., «Наука», 1985, էջ 107, 152, 153, 158; Пигулевская Н. В. Арабы у границ Византии и Ирана в 4-6 вв. М.-Л., «Наука», 1964, էջ 22-23: Նույնի՝ История Ирана с древнейших времен до конца 18 века. Изд-во Ленинградского университета, 1958, էջ 42-43.

⁴ Տե՛ս Թեոդոր Մոմզեն, Նույն տեղում, էջ 257, 335, 337; Пигулевская Н. В. История Ирана с древнейших времен до конца 18 века. Изд-во Ленинградского университета, 1958; Նույնի՝ Арабы у границ Византии и Ирана в 4-6 вв. М.-Л., «Наука», 1964:

⁵ Տե՛ս Թեոդոր Մոմզեն, Նույն տեղում, էջ 334-337.

⁶ Տե՛ս Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1983, էջ 28-29:

տարածաշրջանում և այդ դարաշրջանում չեն գործել պարսիկների դեմ: Նման այլ վկայություն, որ արաբները երբևիցե աջակցած լինեն հայերին պարսիկների դեմ մղված պատերազմում՝ չկա, բացի այս մեկից: Իսկ այդ արաբական, ինչպես նաև՝ հռոմեական զորքերը, առաջնորդելիս է եղել Օդենատոսը և ուրիշ ոչ ոք:

Օդենատոսը չի եղել արաբ իշխան, ինչպես կարծում է Յ. Մանանդյանը¹: Նա չի եղել նաև ասորի: Վերջիններս նշված ժամանակ արդեն վաղուց կորցրել էին իրենց ազնվականությունը և պետականությունը: Ավելին. նա եղել է Արշակունի: Այս կապակցությամբ պետք է հիշել հայոց թագավոր Սոհեմոս (Սոսեմոս, Սոեմոս) - Տիգրանին: Ինչպես հայտնի է, Սոհեմոս-Տիգրանը Մեծ Հայաստանում թագավորել է 140/143-161թ.թ.: Ըստ նույն Յ. Մանանդյանի այս Սոհեմոսը, որը Մեծ Հայաստանում թագավորելիս՝ ընդունել է Տիգրան անունը, եղել է Էմեսիայի կամ Եմեսայի (այժմ՝ Հոմս, քաղաք Սիրիայում) թագավորական տան անդամ և ծագումով «Աքեմենյան-Արշակունի»: Նա «թագավոր էր և հաջորդել էր իր նախնիներին, որոնք նույնպես եղել էին թագավորներ..., և որը կրկին անգամ դառավ թագավոր Մեծ Հայաստանի»: Այս մեջբերումը Յ. Մանանդյանը կատարում է Փոտիոսի «Biblioteca» աշխատությունից: Այս փաստի ճշտությունը հիմնավորելու համար նա (Մանանդյանը) վկայակոչում է նաև Թ. Մոմգենին ու Յ. Մարկվարտին, որոնք նույնպես այդ կարծիքին են եղել²: Այսպիսով հիմնավորվում է, որ Էմեսիայի թագավորները եղել են Արշակունիներ, և նրանցից մեկն էլ նույնիսկ հռոմեացիների օգնությամբ ժամանակին դարձած է եղել հայոց թագավոր: Իսկ դա նշանակում է, որ Էմեսիայի (որը նշանակում է նաև Պալմիրայի կամ Թադմորի) թագավորը նշված ժամանակ նույնպես եղել է Արշակունի: Եվ քանի որ իրանական արշավանքների ալիքները մինչ այդ ոչ մի անգամ Պալմիրային հասած չեն եղել, ապա, ինչպես տեսնում ենք, այնտեղ իշխող Արշակունիների ճյուղը վերացած չի եղել, այլ շարունակել է իշխել, և դրա ներկայացուցիչներից մեկն էլ եղել է Օդենատոսը: Հռոմեացիներն էլ Արշակունիներին միշտ պաշտպանել և աջակցել են Սասանյանների դեմ: Օդենատոսին աջակցելը նաև կապված է եղել նրա Արշակունի լինելու փաստի հետ:

Էմեսիան եղել է տաճարական, այսինքն՝ քաղաքացիական բնակչությունից համարյա զուրկ քրմական, և ոչ թե սովորական քաղաք³: Այն գտնվելիս է եղել Պալմիրայի մոտ, և փաստորեն հանդիսացել այդ թագավորության կրոնական մայրաքաղաքը: Ինքը՝ Օդենատոսը, եղել է ոչ միայն Պալմիրայի, այլ նաև նույն Էմեսիա քաղաքի տերը, որտեղ էլ, կրոնական ծիսակատարության կամ տոնի ժամանակ, դավադրաբար սպանվել է: Եվ քանի որ տաճարական քաղաքները զուտ զրադաշտական երևույթ են, ապա կարելի է նաև պնդել, որ քաղաքը, ինչպես նաև Օդենատոսը, եղել են զրադաշտական: Դա ակնհայտ է դառնում նաև նրա որդու անունից, որը եղել է Վահբալաթ: Այս անվան արմատը «Վահն» է: Դա վկայում է այն մասին, որ նրա անունը կարող էր առաջացած լինել զրադաշտական Վահագն աստծու անունից: Գուցե նաև Օդենատոսը եղել է զրադաշտական քուրմ, ինչպիսիք հանդիսացել են բոլոր Արշակունի (և Սասանյան) թագավորները: Իսկ այդ ամենը նաև նշանակում է, որ Օդենատոսը և հայոց Խոսրով Երրորդ թագավորը ոչ միայն եղել են Հռոմի

¹ Տե՛ս Մանանդյան Յ., Նույն տեղում, էջ 38-39:

² Տե՛ս Մանանդյան Յ., Նույն տեղում, էջ 38-39:

³ Տե՛ս Բիկերման Է., Նույն տեղում, էջ 160-161:

դաշնակիցներ կամ վասալներ՝ իրար հետ դաշնակցելով հռոմեացիների ցուցումով կամ առաջարկով: Նրանք նաև ընդհանուր թշնամու դեմ դաշինքի մեջ են մտել որպես տոհմակից և հավատակից Արշակունիներ: Եվ միավորվել ու հռոմի օգնությամբ հզորացել են՝ Իրանի դեմ պատերազմելու համար: Նրանք համոզված են եղել, որ իրենց նույնպես սպասվում է Իրանի և Հայաստանի նախկին Արշակունի թագավորների բախտը, եթե չմիանան և չպատերազմեն ընդհանուր թշնամու դեմ: Չէ՞ որ Սասանյանները՝ հետևելով նույն Արշակունիների օրինակին, ձգտում էին Իրանի ֆեդերացիայի (կոնֆեդերացիայի) բոլոր սուբյեկտների և Իրանի շրջակա բուֆերային

Հերոդիանոսի վկայությամբ էմեսիա քաղաքի մոտ եղել է արևի աստծուն (Միրիմ¹) նվիրված մեծ տաճար, որի քրմերից, մինչև կայսր դառնալը, եղել է Ալեքսանդր Սևերոս կայսրին նախորդած, նրա մորաքրոջ որդի Հելիոգաբալ Մարկոս Ավրելիոս Անտոնինոս Բասիանոսը (218-222): Նրանցից Բասիանոսը, ինչպես վկայում է Հերոդիանոսը, արևի աստծուն նվիրված ծեսերի ժամանակ ինքնամոռացությամբ պարելիս է եղել զոհասեղանների և բազիլների առջև¹: Իսկ նման ծիսական պարեր կատարել են միայն զրադաշտական քրմերը՝ արևի կամ դրա խորհրդանշանի առջև, համապատասխան արարողությունների ժամանակ: Որ զրադաշտական քրմերը նման ծիսական պարեր են պարել՝ վկայում է եղիշեն՝ իր «Վարդանի և հայոց պատերազմի մասին» և «Բան խրատու յաղագս միանձնաց» (գլուխներ 5, 21) աշխատություններում²: Հերոդիանոսի բերած այդ և այլ փաստերի հիման վրա կարելի է հանգել այն հետևության, որ այս երկու կայսրերը, որոնք ծնվել և մեծացել էին էմեսիայում, կարող էին և եղել են զրադաշտականներ: Ավելորդ չի լինի ասել, որ կայսր Բասիանոսի մոր անունը եղել է Սոեմիա³: Նա եղել է էմեսիայից, ինչպես իր որդին, իսկ դա նշանակում է, որ նա ևս կարող էր լինել Արշակունի, ինչպես որ եղել էր Սոեմոս-Տիգրան հայոց թագավորն այդ նույն էմեսիայից: Ինչպես որ էր նաև Օդենատոսը: Իսկ այս ամենն էլ նշանակում է, որ Սիրիայի տարածքում իսկապես էլ զրադաշտականությունը եղել է տարածված, իսկ Օդենատոսը, որը հանդես է եկել այս կայսրերից անմիջապես հետո և նույնպես Սիրիացի էր՝ կարող էր և նույնպես եղել է զրադաշտական:

Ագաթանգեղոսի և Մ. Խորենացու նկարագրություններից պարզ է դառնում, որ իսկապես, հայկական զորքերի և նրանց հրամանատար Խոսրով Երրորդ Մեծի դերն այդ պատերազմի ելքի համար վճռական է եղել: Նրանց վկայությամբ այս թագավորը 11 տարի (257-268թ.թ.) տևող ամենամյա հաղթական արշավանքներ է կատարել Իրանի դեմ Միջագետքում (Միջագետքում, քանզի Օդենատոսի զորքն այնտեղ էր կռվում), և զոհվել Վաղարշապատում՝ դավադրության հետևանքով: Ըստ հռոմեական աղբյուրների՝ Իրանի դեմ այդ ժամանակ մղվող պատերազմը՝ սկսած Վալերիանոսի Արևելք գալուց, նույնպես տևել է շուրջ 11 տարի, և նույնպես ավարտվել Օդենատոսի, ինչպես նաև Փալենոսի խորհրդավոր սպանությամբ: Նրանք երեքն էլ զոհվել են դավադրության հետևանքով, և համարյա՝ միևնույն ժամանակ: Ընդ որում՝ այն դավադրության, որի

¹ Տե՛ս Геродиан. История императорской власти после Марка. Отв. Ред. Л. П. Маринович. М., «Росспэн», 1996, кн. 5, гл. 3.1, 3.7, 3.8, 3.9, 5.3, 5.5, 5.8, 5.9, 7.5, 8.8, էջ 53-58.

² Տե՛ս Египше. История о Вардане и армянской войне. Изд. ЕГУ, Ереван, 1989, էջ 62. Նույն ինքը՝ Բան խրատու յաղագս միանձնաց//Մատենագիրք հայոց, Ա հատոր, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 141-147:

³ Տե՛ս Հերոդիանոս, Նույն տեղում, գիրք 5-րդ, գլ. 3.3, 8.8, էջ 53, 58:

կազմակերպման ընթացքը պարսկական արքունիքում նկարագրում է Ագաթանգեղոսն իր գրքում¹:

Արտաշիռը (որը նույն Որմիզդ-Արտաշիռն է՝ Շապուհ Առաջինի որդին, Իրանի արևմտյան մասի փոխարքան, ամբողջ Մեծ Հայաստանի այդ ժամանակվա արքան, Արևմուտքում կռվող իրանական զորքերի գլխավոր իրամանատարը, իսկ ապագայում՝ Իրանի թագավորը 272-273թ.թ.), ըստ Ագաթանգեղոսի, ատյանի նիստին ներկայացել է վախեցած, խուճապահար: Ատյանում հանդես գալով ճառով՝ նա հայտնել է, որ Իրանը ջախջախված է, մասամբ՝ նվաճված և մահացու վտանգի մեջ: Նրա այս տեղեկատվությունը լիակատարորեն համապատասխանում է նաև հռոմեական պատմիչների նկարագրած պատմական իրադրությանը: Այդ ժամանակ արդեն գրավված են եղել Մեծ Հայաստանը, ամբողջ Միջագետքը և նույնիսկ՝ Իրանի մայրաքաղաք Տիզբոնը: Մեծ Հայաստանն ազատագրված լինելու ապացույց է նաև այն, որ երբ Անակ Արշակունին եկել է Մեծ Հայաստան՝ հայոց թագավորին դավադրաբար սպանելու համար, ապա եկել է ոչ թե դրա արևմտյան մաս կամ Փոքր Հայաստանին կից և դրան միացված Չրմես ավան, այլ՝ Արևելյան Հայաստան, դրա Խաղխաղ քաղաք: Հետո էլ նա՝ հայոց թագավորի ու նրա արքունիքի հետ մեկնելով Վաղարշապատ մայրաքաղաք, այնտեղ սպանել է նրան: Իսկ այդ ամենը նշանակում է, որ իսկապես էլ Մեծ Հայաստանն այդ ժամանակ լիովին ազատագրված է եղել: Այլ դեպքում հայոց թագավորի արքունիքը կլիներ Փոքր Հայքին միացրած Չրմես ավանում և ոչ թե Վաղարշապատում՝ երկրի արևելյան մասում գտնվող հնագույն մայրաքաղաքում: Եվ նրա սպանությունը կատարվել է այն ժամանակ, երբ հայոց այս թագավորն ու նրա դաշնակիցները պատրաստվում էին Իրանին հասցնել վերջին՝ վճռական հարվածը, գրավել Իրանը և գահագրկել Սասանյանների:

Արտաշիռը նշված ատյանի նիստում առաջարկում է միջոցներ գտնել հայոց թագավորին դավադրաբար ոչնչացնելու, և այդպիսով՝ Իրանը փրկելու համար: Նման միջոց գտնողին նա խոստանում է իր թագավորության կեսը, «պատիվներ» և երկրորդ գահ: Հայոց պատմագրության մեջ նման առաջարկը համարվել է հեքիաթային, Ագաթանգեղոսի կողմից թույլ տրված բանաստեղծական չափազանցություն: Այնինչ նրա հաղորդածը միանշանակորեն, համապատասխանում է պատմական ճշմարտությանը: Այդ առաջարկը, որը, ինքնին, ըստ զրադաշտական իրավունքի, նենգություն է՝ հանցավոր գործողություն խոսքով՝ արվել է ծայրահեղ անհրաժեշտության պայմաններում, Իրանը կործանումից փրկելու համար: Ավելորդ չի լինի ասել, որ Արտաշիռի Առաջինի ժամանակ Իրանի համար, թեև այդ ապօրինի թագավորի որոշ պարտություններին, նման իրադրություն ոչ մի անգամ ծագած չի եղել: Վերջինս նաև նման առաջարկ չէր անի: Նա՝ լինելով ծայրահեղ դաժան անձնավորություն, և մահվան դատապարտած լինելով նույնիսկ իր բոլոր քույր ու եղբայրներին, ստորության, նենգության մեջ չի երբեք չի մեղադրվել²: Բացի դրանից, Որմիզդ-Արտաշիռը՝ ըստ հռոմեական աղբյուրների, 265-267թթ. շատ լուրջ պարտություններ է կրած եղել: Հայերը և հռոմեացիները գրաված են եղել ամբողջ Մեծ Հայաստանը: Կորուսված է եղել նաև Միջագետքն իր մեծ քաղաքներով՝ Մծբինով, Եդեսիայով հանդերձ: Գրավված է եղել նաև Իրանի մայրաքաղաք

¹ Տե՛ս Ագաթանգեղոս, Նույն տեղում, էջ 25-33:

² Տե՛ս Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden aus der Arabischen Chronik des Tabari. Übersetzt und mit aus fñhrlichen erlñuterungen und ergñnzungen verselln von T. Noeldeke. Leiden, E. J. Brill, 1879, էջ 9:

Տիգրոնը, և անմիջական վտանգ է ծագած եղել ամբողջ Իրանի պետության վերացման համար: Եվ նման պայմաններում Արտաշիր-Որմիզը՝ գտնվելով ծայրահեղ դժվար պայմաններում, ստիպված էր և կարող էր նման ստոր միջոցների դիմել, քանզի այլ միջոցներ նրա տրամադրության տակ չէին մնացել: Նրա նպատակն էր փրկել բուն իր հայրենիքը՝ Իրանը և Պարսկաստանը: Եվ, ունենալով լայն լիազորություններ՝ տրված իր հայր Շապուհ Առաջինի կողմից, նա կարող էր նման խոստումներ տալ ու կատարել դրանք:

Պետք է ասել նաև, որ Որմիզ-Արտաշիրի տված խոստումները այնքան էլ երևակայական չեն, ինչպես երբեմն ներկայացվում են: Նա իրականում կարող էր դրանք կատարել՝ երկրորդ գահ տալով Անակին, որպիսին հանդիսանում էր Մեծ Հայաստանի գահը Իրանում, որի թագավորն էր ոչ վաղ անցյալում, մինչև դրա գրավված լինելը հայերի կողմից, հանդիսացել հենց ինքը՝ Որմիզ-Արտաշիրը: Այս կապակցությամբ պետք է նորից հիշատակել Արտավազդ Յինգերորդ Արշակունուն և ապագա Խոսրով, Վռամշապուհ, և Արտաշես (Արտաշիր) Արշակունիներին, և նրանց թագավորելու հանգամանքները: Նրանք ևս, ըստ Արշակունիների ծագումնաբանական (գենեալոգիական) օրենքի, Մեծ Հայաստանում թագավորելու իրավունք փաստորեն չունենալով՝ պարսիկ արքաների կողմից նշանակվել և թագավորել են այնտեղ: Այդ նույն կարգով կարող էր այնտեղ թագավոր նշանակվել նաև Անակ Արշակունին: Նա, բացի ամենայնից, ինչպես դա պարզվում է վրացական մի աղբյուրից, այդ պատերազմում զորքով կռվելիս է եղել հայերի դեմ՝ պարսիկների կողմից, և մտերմիկ հարաբերությունների մեջ գտնվել ատյանը վարող նշված պարսիկ թագավորի հետ¹: Այլապես նա չէր կարող նման հավակնություններով և համարձակորեն ելույթ ունենալ ատյանում, պարսիկ թագավորից թագավորություն պահանջել: Այն էլ՝ վերջինիս նախկինում պատկանող թագավորությունը, որից նա դուրս էր մղվել: Ըստ ամենայնի, Մեծ Հայաստանում նույնպես եղել է երկրորդ աթոռ (գահ): Դա եղել է Ատրպատականի կամ Մարաստանի գահը: Անակին կարող էր խոստացված լինել նաև Պարթևստանի, կամ մեկ այլ՝ Իրանի ֆեդերացիայի սուբյեկտ հադիսացող երկրի թագավորություն: Նման կարգի խոստումների մասին տեղեկություններ կան Մ. Խորենացու և այլոց երկերում:

Վերոնշված վրացական աղբյուրում նշում կա նաև այն մասին, որ Անակը նշված հանցագործությանը պատրաստ է եղել և կատարել է նույնիսկ առանց շահադիտական դրդումների, այս պարսիկ թագավորի նկատմամբ սիրուց դրդված: Բայց բոլոր դեպքերում անժխտելի փաստ է, որ, ստանալով համապատասխան երաշխիքներ՝ Անակը մեկնել է Հայոց թագավորի արքունիքի ձմեռոց հանդիսացող Խաղխաղ քաղաք (այժմ՝ Ղազախ, Ադրբեջան կոչվող պետության կազմում), որտեղ այդ ժամանակ ձմեռում էր հայոց թագավորը: Այնտեղ նա՝ ձևանալով հալածական, ստելով և խորամանկելով (որոնք զրադաշտական իրավունքի նորմերով նույնպես ծանրագույն հանցանքներ են)՝ շահել է հայոց թագավորի վստահությունը: Եվ երբ զարմանը արքունիքը Խաղխաղից տեղափոխվել է Վաղարշապատ մայրաքաղաք՝ ապա նա ևս իր ընտանիքով տեղափոխվել և այնտեղ էլ, որոշ ժամանակ անց, դավադրաբար սպանել հայոց թագավորին: Ընդ որում, դա տեղի է ունեցել զարմանը, երբ թագավորն արդեն զորահավաք էր հայտարարել՝ նորից դեպի Իրան արշավելու համար: Բայց առայժմ

¹ Տե՛ս Քարթլիս Ցխովրեբա//Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա, Հ. 1, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2007, էջ 490-491:

պարզ չէ, թե դա Անակի կողմից հայոց թագավորի մոտ «փախչելուց» հետո որերո՞րդ գարնանն է եղել:

Ըստ Մ. Խորենացու Անակը հայոց թագավորին սպանել է նրա մոտ գտնվելու **Երրորդ տարում** («Երկու տարի անցած՝ Երրորդումը»)¹, գարնանը, Վաղարշապատ մայրաքաղաքի պալատում: Իսկ ո՞ր թվականին կարող էր տեղի ունենալ Իրանի աստյանի վերոհիշյալ նիստը, և ե՞րբ է տեղի ունեցել Խոսրով Երրորդի և մյուս տիրակալների սպանությունը: Աստյանի նիստը կարող էր տեղի ունենալ 265թ. աշնանը: Այդ թվականը եղել է Իրանի համար ամենածանրը այս պատերազմի ընթացքում, և նա կանգնած է եղել լիակատար ջախջախման եզրին: Աշնան էլ այն պատճառով, որ պատերազմական տարվա արդյունքներն Արևելքում ամփոփվել են տարվա այդ եղանակին, երբ ակտիվ պատերազմական գործողությունները սովորաբար դադարել են, իսկ զորքերը զորացրվել մինչև հաջորդ գարունը: Իսկ որ Արշակունիներն ու Սասանյանները պատերազմել են մինչև աշուն և չեն պատերազմել ձմռանը՝ հանրահայտ փաստ է: Հայոց թագավորի սպանությունն էլ, եթե հաշվի առնենք Խորենացու վերոնշյալ հաղորդումը և ստորև բերվող մի շարք այլ ապացույցներ, կատարվել է 268թ. գարնանը: Դա հիմնավորվում է նաև Օդենատոսի սպանության ժամանակի փաստով: Ճշգրտորեն հայտնի է, որ նա սպանվել է 267 թվականի ուշ աշնանը կամ ձմռանը:

Նա սպանվել է Սիրիայում գտնվող Էմեսիա (այժմյան Հոմս) քաղաքում, և նույնպես իր ազգակցի կողմից: Նրան սպանել է իր հորեղբորորդի Մեոնիոսը, ինչն անվիճելի փաստ է: Բայց որևէ հեղինակի կողմից ճշգրիտ հիշատակում չկա այն մասին, թե տարվա ո՞ր եղանակին կամ ամսին է նա զոհվել: Այդ առթիվ պետք է ասել, որ Էմեսիան եղել է տաճարական քաղաք, այսինքն՝ քաղաքացիական բնակչությունից համարյա զուրկ: Ինչպիսիք եղել են Աշտիշատը, Երիզան, Երազամույնը, մի քանի Բագավանները, այդ թվում՝ այժմյան Բաքու (Բագու) կոչվածը, որի հայկական անունը Ադրբեջանի թուրք գիտնականները անընդհատ և ցինկաբար փորձում են թուրքացնել: Այդ քաղաքի դիրքը ստրատեգիական է և բնակլիմայական պայմանները՝ հրաշալի: Եվ դրա մոտ եղել է հռոմեական բանակի մեծ և մշտական ճամբար, որի մասին վկայում է Հերոդիանոսը՝ իր աշխատության 5-րդ գրքի 3-րդ գլխի 8-րդ ենթագլխում: Եվ իսկապես էլ Օդենատոսը ձմեռել է (կարող էր) այնտեղ: Բոլոր դեպքերում Էմեսիան գտնվել է Իրանի դեմ պատերազմի ճակատային գծից շատ հեռու, Պալմիրա քաղաքի մոտ (շուրջ 150 կմ դրանից հեռու), և նշված ժամանակ՝ այդ վասալ-պետության կազմում: Եվ եթե Օդենատոսը Պալմիրայից կամ այդ ռազմական ճամբարից էր եկել Էմեսիայի արևի տաճար, ապա դրա համար ծանրակշիռ պատճառ էին անհրաժեշտ:

Պատերազմի ժամանակ Օդենատոսի կողմից Էմեսիայում, այսինքն՝ խոր թիկունքում, գտնվելն արդեն իսկ խոսում է այն մասին, որ նա՝ վերադարձած լինելով իրանական ճակատից իրեն և զորքին հանգիստ տալու համար, Էմեսիայում է գտնվել խոր աշնանը կամ ձմռանը: Տարվա այլ եղանակի նա այնտեղ գտնվել չէր կարող: Ինչպես Արշակունիները (Սասանյանները), նա պատերազմել է գարնան տաք օրերից սկսած մինչև խոր աշուն կամ ձմեռ, իսկ ձմռան շեմին հետ է դարձել տուն, զորացրել

¹ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, թրգմ., ներած., և ծանոթ. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1997, Գիրք 1-ին, գլ. 37, էջ 185-186:

գործը՝ մինչև հաջորդ գարուն կամ մինչև հաջորդ զորակոչի առիթը¹: Օդենատոսը (ինչպես նաև՝ հռոմեացիները) բավարար ուժեր չի ունեցել, և եթե անգամ ցանկանար էլ, ապա առանց հայերի աջակցության չէր կարող պատերազմել ձմռանը: Եվ, քանի որ Խոսրով Մեծ թագավորը ձմռան դեմ վերադարձել էր իր երկիր և գործը ցրել՝ մինչև հաջորդ գարնանային զորահավաքը, որի մասին վկայում է Ագաթանգեղոսը, ապա Օդենատոսը ճիշտ նույնպես պետք է վարվեր: Իրենք՝ հռոմեացիները, այդ դեպքերից դեռևս շատ առաջ՝ 233 թվականի ձմռանից, երբ Ալեքսանդր Սևերոսի գլխավորած հռոմեական բանակի զինվորները Արտաշիր Առաջինի դեմ պատերազմելիս՝ ցրտահարվեցին Հայաստանի լեռներում, նույնպես դադարել էին արևելյան ճակատներում ձմռանը պատերազմելուց: Դրա համար էլ Օդենատոսը կարող էր էմեսիայում գտնվել և այնտեղ սպանվել միայն 267թ. ձմռանը, պատերազմից հերթական անգամ վերադառնալուց հետո:

Նա կարող էր և սպանվել է 267թ. ձմռանը՝ դեկտեմբերին, գուցե նաև՝ 268թ. հունվարի սկիզբներին: Հայտնի է միայն, որ սպանվելու պահին նա մասնակցելիս է եղել կրոնական արարողությունների: Իսկ կրոնական ծեսը (տոնախմբությունը), որին նա մասնակցել և որի ժամանակ զոհվել է, կարող էր լինել զրադաշտական Միիր աստծու ծննդյան օրվա առթիվ, որը տոնվել է դեկտեմբերի 25-ին: Նա կարող էր նաև սպանվել Արամազդ աստծուն նվիրված տոներին՝ կատարվող հունվար ամսվա սկզբին, մասնակցելու կամ որպես Արշակունի և զրադաշտական քուրմ դրանք ղեկավարելու ժամանակ²: Բայց ավելի հավանական է Միիրի ծննդյան օրվա կապակցությամբ կատարվող տոնախմբությանը նրա մասնակցելը, քանզի դեպքը կատարվել է արևի աստծու տաճարի մոտ, իսկ արևի աստվածը Միիրն է:

Օդենատոսի և Խոսրով Երրորդ Մեծի (ինչպես նաև կայսր Գալենոսի) սպանության պատճառները, նպատակները, դրդումները և կատարման «ծեռագրերը» նույնն են: Նրանք երկուսն էլ սպանվել են Իրանի դեմ պատերազմի ամենաթեժ ժամանակամիջոցում, այդ միջոցով հռմեա-հայկական զորքերի հաղթարշավին վերջ դնելու, և այդ գործը գլխատելու նպատակով: Եվ, փաստորեն, այդ նպատակը իրականացվել է: Այդ երկու սպանություններն էլ կատարվել են այս տիրակալների ազգականների ձեռքով, քանզի սովորական մարդասպանը նրանց չէր կարող մոտենալ: Եվ, ինչպես Անակը, այնպես էլ Օդենատոսի եղբորորդի Մեոնիոսը, ըստ երևույթին, եղել է կաշառված: Նրան ևս խոստացված են եղել թագավորություն և «պատիվներ»: Պետք է ասել, որ պարսիկները կատարել են տված խոստումները: Իշխանություններ են ստացել Անակի ազգականները, մասնավորապես՝ նրա որդին՝ Գրիգոր Լուսավորչի եղբայրը³: Օդենատոսին սպանած Մեոնիոսը նույնպես թագավոր է հռչակվել, բայց կարճ ժամանակով: Նա սպանվել է Օդենատոսի կին Ջենոբիայի կողմից, որից հետո վերջինս իրանական արքունիքի կողմից ճանաչվել է ամբողջ Փոքր Ասիայի կայսրուհի: Բոլոր դեպքերում այս սպանություններն ունեն միջազգային-քաղաքական, և ոչ թե միայն անձնական կամ շահադիտական պատճառներ ու դրդումներ: Եվ այդ սպանությունները ոչ մի կերպ ձեռնադր չեն եղել Հռոմին, ինչպիսի կարծիքներ նույնպես հնչեցվել և հնչեցվում են:

¹ Տե՛ս Թ. Մոմզեան, Նույն տեղում, էջ 257, 335, 337: Ագաթանգեղոս, Նույն տեղում, էջ 31:

² Տե՛ս Պետրոսյան Արմեն, Արամազդ, Երևան, «Վան Արյան», 2006, էջ 8:

³ Տե՛ս Հովհան Մամիկոնյան, Տարոնի պատմություն, «Խորհրդային գրող», 1989, էջ 32-33:

Օդենատոսի կինը՝ թագուհի Ջենոբիան, որը ամուսնուց հետո փաստորեն թագավորել է Պալմիրայում (իսկ թագավոր հռչակված է եղել նրա որդի Վահբալաթը), իրեն հռչակել է Ասիայի թագուհի և գրեթե անմիջապես էլ Իրանի օգնությամբ պատերազմ սկսել Յոմի դեմ: Թե ինչու՞ է Ջենոբիան կտրուկ կերպով փոխել քաղաքական կողմնորոշումը՝ անցնելով պարսիկների կողմը, ապա այդ հարցը այդպես էլ պատմագիտության մեջ հստակեցված և պարզաբանված չէ: Գուցե նա նույնպե՞ս եղել է իր ամուսնու դեմ կազմակերպված դավադրության մասնակից: Իսկ գուցե նա իր ամուսնու, հայոց Խոսրով Մեծ թագավորի և Գալլենոս կայսեր ոչնչացումից հետո այլևս հույս չի ունեցել, որ հետագա պայքարը Իրանի դեմ կարող է հաջողություն բերել: Եվ՝ հավատալով Իրանի իշխանությունների օգնության խոստումներին՝ անկախ պետություն ստեղծելու գործում, անցել Իրանի կողմը: Բոլոր դեպքերում Ջենոբիայի կողմից Յոմին հակադրվելը պատմական փաստ է՝ օգտակար միայն պարսկական իշխանություններին: Եվ այս ամենը նույնպես ապացույց է այն բանի, որ Իրանի իշխանությունները մասնակից են եղել Օդենատոսի սպանությանը և Ջենոբիայի թագավորմանը: Ի վերջո, Ջենոբիան կարող էր նույնպես լինել Արշակունի: Նրա թուխ լինելը դրա վկայություններից է, քանզի Արշակունիները ունեցել են թուխ մաշկ: Իսկ որ Օդենատոսը եղել է Արշակունի, դա ևս վկայում է Ջենոբիայի՝ Արշակունի լինելու օգտին: Ըստ զրադաշտական իրավունքի խեթուկոասի ինստիտուտի՝ մոտիկ ազգականուհու, քրոջ և այրիացած մոր հետ ամուսնանալը դիտվել է առաքինություն:

Ըստ Ագաթանգեղոսի՝ Անակը սպանությունը կատարել է՝ հանկարծ «հիշելով» Արտաշիրին տված իր երդումը¹: Այդ խոսքերը պատահական չեն: Դա նշանակում է, որ Օդենատոսի սպանությունից հետո, որը տեղի է ունեցել Խոսրով Երրորդ Մեծի սպանությունից երկու-երեք ամիս առաջ, դավադրության կազմակերպիչները նրան հիշեցրել են ատյանում իր վրա երդումով վերցրած պարտավորության մասին: Նրան փաստորեն շտապեցրել են սպանել հայոց թագավորին՝ նոր արշավանքը կանխելու համար, որն սկսելու համար վերջինս արդեն իսկ հերթական զորահավաք էր հայտարարել: Այդ քայլին դիմելու ազդանշան Անակի համար կարող էր ծառայած լինել նաև Օդենատոսի սպանության մասին լուրը: Բոլոր դեպքերում հայոց թագավորի սպանությունն իրականացվել է հապճեպ, Անակի ու նրա ընտանիքի համար ոչ բարենպաստ պայմաններում: Այնքան հապճեպ, որ փախուստի ապահով ուղիներ չեն նախապատրաստվել, որի հետևանքով Անակը և նրա ամբողջ ընտանիքը, բացի Սուրբ Գրիգորից ու նրա եղբորից, կոտորվել է: Դրան պետք է ավելացնել, որ թագավորը սպանվել է խաղաղ պայմաններում, Վաղարշապատում, որտեղ մինչև 253-258 թվականները ոչ Տիրիդատ Երկրորդ-«Խոսրովը», ինչպես ոմանք կարծում են, ոչ էլ այս Խոսրով Երրորդ Մեծը, պարզապես գտնվել չէին կարող: Քանզի այդ տարածքները նշված ժամանակ գտնվելիս են եղել պարսիկների տիրապետության տակ, և այնտեղ թագավորելիս են եղել այլ թագավորներ (Արտավազդ Յինգերորդը, հետո էլ՝ Որմիզդ-Արտաշիրը):

Իսկ ինչպե՞ս վարվել Մ. Խորենացու այն հաղորդման հետ, որ Խոսրովը (Որմ, իհարկե, Խոսրով Երրորդ Մեծն է) զոհվել է 48 տարի թագավորելուց հետո: Դա փաստորեն և առաջին հայացքից չի համապատասխանում այս հետազոտությամբ ձեռք բերված տվյալներին, ըստ որոնց նա թագավորել է 253/257-268թթ: Բայց դա միայն

¹ Տե՛ս ագաթանգեղոս, Նույն տեղում, էջ 30 (31):

առաջին հայացքից: Խորենացու հիշատակումը միանգամայն ճիշտ է: Այստեղ մենք գործունենք Խոսրով Մեծի, նրա ծնող Տիրիդատ Երկրորդի թագավորման տարեթվերը միմյանց հետ գումարելու իրողության հետ, և այս փաստը միակը չէ Խորենացու (ինչպես նաև այլ հայ և օտարազգի պատմիչների) գրքում: Այդպես ընդունված է եղել ամբողջ Արևելքում. Աննշան թագավորի թագավորման տարեթվերը գումարվել են նրան նախորդած կամ հաջորդած նշանավոր թագավորի թագավորման տարեթվերին: Խոսրով Երրորդ Մեծի մահվան տարեթվից՝ 268 թվականից, 48 տարի հանելու դեպում ստանում ենք 220 թվականը, որը շատ մոտ է նրա ծնող Տիրիդատ Երկրորդի (և Խոսրով Երկրորդի) թագավորման տարեթվին: Հատկապես, որ նրա ծնողի թագավորման սկիզբ Խորենացին կարող էր համարել ոչ թե Օփիլիոս Մակրինոսի կողմից նրան թագավորեցնելու տարեթիվը (217), այլ այն տարեթիվը, երբ Իրանի արքայից արքա Արտավան Հինգերորդը և Իրանի ատյանը նրան ճանաչել են Մեծ Հայաստանի մի մասի թագավոր: Իսկ դա կարող էր լինել 220-222 թվականներին, երբ Հռոմում թագավորելիս է եղել ենթադրյալ զրադաշտական Բասիանոսը: Դա ավելի հավանական է: Եվ հենց նա էլ կարող էր սիրով Մեծ Հայաստանը բաժանել Արտավան Հինգերորդի հետ, և ոչ թե Մակրինոսը:

Պետք է հիշել նաև, որ Խոսրով Երրորդ Մեծը, ակնհայտորեն, քաղաքական և ռազմական գործերի մեջ է ներգրավված եղել դեռևս երիտասարդ տարիքում: Նա, ըստ երևույթին, եղել է իր ծնողի գահակիցը, փոխարքան և հայոց զորքերի հրամանատարը: Այդ նույն կարգով հռոմեական կայսրերը սենատի միջոցով իրենց զավակներին հռչակել են կայսրեր և գահակիցներ: Գալենոսն իր հայր Վալերիանոսի կողմից նրա հետ միասին հռչակված է եղել կայսր: Նրանց երկուսի թագավորման սկիզբն էլ ձևականորեն համարվում է 253 թվականը: Բայց, իրականում, Գալենոսը սկսել է թագավորել Վալերիանոսի մահվանից հետո՝ 260 թվականից: Նույնը կարելի է ասել կայսր Կարուսի և նրա որդիներ ու գահակիցներ Կարինոս և Նումերիանոս և շատ այլ կայսրերի մասին: Որմիզդ Արտաշիրն էլ եղել է իր հայր Շապուհ Առաջինի գահակիցը: Նա, ինչպես արդեն հիշատակվել է, դեռևս 244 թվականին եղել է հռոմեական կայսր և զորավար Ֆիլիպ Արաբի զինակիցը: Եվ այս ամենը վկայում է որ Խոսրով Երրորդը երիտասարդ տարիքից նույնպես եղել է իր հոր գահակիցն ու զորավարը, և գուցե նույնես կոչվել թագավոր:

Այն, որ Խոսրով Երրորդ Մեծը թագավորել է հենց այս և ոչ թե մեկ այլ ժամանակամիջոցում՝ վկայում է նաև Խորենացու հաղորդած այն փաստը, որ Տիրիդատ Մեծի հայր Խոսրով Մեծը հետապնդել է քրիստոնյաներին: Այդ առթիվ պետք է ասել, որ այս Վալերիանոս կայսրը (ինչպես նաև նրանից 100 տարի հետո թագավորած (360-363) Վալերիանոս Ուրացող կայսրը) հայտնի է եղել որպես քրիստոնյաներին դաժանաբար հալածող: Արևելք գալով 257 թվականին և անմիջապես էլ արշավանք սկսելով Իրանի դեմ՝ այս կայսրն անմիջապես էլ կազմակերպել է քրիստոնյաների զանգվածային հալածանքներ և կոտորածներ՝ նույնը պարտադրելով անել իրենից կախում ունեցող թագավորներին: Անկասկած, այս կայսեր օրինակով կամ էլ պարտադրանքով և այդ նույն ժամանակ՝ Խոսրով Մեծը նույնպես հալածանք է սկսել Մեծ Հայաստանի և այնտեղ պատսպարված քրիստոնյաների դեմ, որի մասին էլ ուղղակիորեն հիշատակում է Մովսես Խորենացին¹: Պատմահոր այս վկայությունը ապացուց է նաև այն բանի, որ 258-259 թվականներին Խոսրով Մեծն արդեն իսկ նվաճած է եղել Մեծ Հայաստանը: Այլ կերպ և այլ ժամանակ նա (կամ մեկ այլ հայ թագավոր՝ նրանից առաջ) չէր կարող Մեծ

¹ Տե՛ս Խորենացի Մ., Նույն տեղում, էջ 258 (259):

Հայաստանում քրիստոնյաներին հալածանքների ենթարկել: Օրինակ՝ Խոսրով Երկրորդի թագավորման օրոք Հռոմի կայսր Ալեքսանդր Սեվերը (222-235), որը պատերազմելիս է եղել Արտաշիր Առաջինի զորքերի դեմ Միջագետքում և Հայաստանում՝ քրիստոնյաներին հալածող չի եղել: Համենայնդեպս, 232-233 թվականներին, Իրանի դեմ պատերազմի ժամանակ, նա նման հալածանքներով աչքի չի ընկել: Ավելին. ըստ որոշ տեղեկությունների նա նույնիսկ իր տանը, աստվածների արձանների շարքում, պահելիս է եղել նաև Քրիստոսի պատկերը կամ կիսանդրին¹: Հետևաբար, Խորենացին՝ գրելով Տիրիդատ Երրորդի հայր Խոսրովի կողմից քրիստոնյաներին հալածելու մասին, նկատի է ունեցել հենց նշված Խոսրով Երրորդի կողմից և նշված ժամանակաշրջանում քրիստոնյաներին հալածելու մասին: Այդ թագավորը կարող էր քրիստոնյաների դեմ հալածանքներն սկսել ոչ թե Վալերիանոսի թելադրանքով, այլ ինքնուրույն՝ զրադաշտականության հիմքերն ամրապնդելու և ազգի ուժերը մեծ պատերազմի շեմին կոնսոլիդացնելու համար: Եվ ոչ թե օրինակ վերցնելով հռոմեացիներից կամ նրանց պարտադրանքով: Պատերազմ, որը նա սկսել էր շատ ավելի վաղ, քան այս Վալերիանոս կայսեր Արևելք գալը: Եվ որը նա շարունակեց համառորեն վարել նաև այս կայսրից հետո, և այդպես՝ մինչև իր եղբրական մահը: Կարելի է կարծել նաև, որ Տիրիդատ Երրորդ Մեծը քրիստոնյաների դեմ հալածանքներն սկսել է իր ծնողի օրինակով և ոչ թե հռոմեացիների (Դիակղետիանոսի կամ Գաղերիոսի) թելադրանքով:

Որ Խոսրով Երրորդ Մեծը (և որը «Մեծ» տիտղոսը, ինչպես տեսնում ենք, իսկապես էլ վաստակել է արժանիորեն, Իրանի դեմ իր տարած հաղթանակների շնորհիվ) թագավորել է վերոնշված ժամանակամիջոցում, հիմնավորվում է նաև հետևյալ ապացույցներով: Խորենացին հաղորդում է, որ նրա սպանությունից անմիջապես հետո հայոց նախարարները՝ փրկելով և Հռոմ տեղափոխելով թագաժառանգ Տիրիդատին, և շարունակելով պատերազմը Իրանի դեմ, օգնության են կանչել հռոմեական զորքերին և կատարվածի մասին «իսկույն իմաց տվել Վալերիանոս կայսրին», այսինքն՝ Գալենոսին, որին Խորենացին Գաղիանոս Վալերիանոս է կոչում: Բայց վերջինս՝ կռվելիս լինելով գոթերի դեմ, այդ նույն տարում հանելուկային պայմաններում սպանվել է՝ չկարողանալով կամ չհասցնելով հայերին օգնություն ուղարկել: Հայկական պատմագրության մեջ այս Վալերիանոսին շփոթել են Գալենոսի հայր, Եդեսիայի մոտ գերի ընկած և պարսիկների կողմից սպանված կայսր Վալերիանոսի (Պուբլիոս Լիցինիոս Վալերիանոս – 253-260թ.թ.) հետ: Մինչդեռ Խորենացու գրքի այս հատվածում խոսքը այդ կայսրի որդու՝ Գալենոս Պուբլիոս Լիցինիոս (Լիկինիոս) **Վալերիանոս** Իգնատիոսի (253-268) մասին է: Հենց նա էլ չի հասցրել հայերին ժամանակին օգնել, քանի որ, ինչպես պարզվում է Մ. Խորենացու այս վկայությունից, գոթերի դեմ Դանուբ գետի ափերին կռվելիս մահացել է նույն տարում (268թ.)²:

Այս կայսրը, իսկապես էլ, այդ տարվա (որը նրա կյանքի վերջին տարին էր) գարնանից մինչև աշուն կռվելիս է եղել Դանուբ գետն անցած գոթերի դեմ, և օբյեկտիվորեն չէր կարող անսալ հայերի խնդրանքին: Նա նույնիսկ տարվա վերջում չէր կարող Արևելք գնալ, քանզի Իտալիայում և այլուր գահի շուրջ 19 հավակնորդներ

¹ Տե՛ս Грант Майкл. Римские императоры. Биографический справочник правителей Римской империи (31 до н. э. – 476 н. э.), էջ 156-159; Геродиан. История императорской власти после Марка. Отв. Ред. Л. П. Маринович. М., «Росспэн», 1996, кн. 6, гл. 4-8, էջ 60-66.

² Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, ԵՊՀ հրատ., 1981, էջ 260-261:

ապստամբություններ էին բարձրացրել ու իրենց կայսր հայտարարել: Եվ նա դանուբյան ճակատից Իտալիայի հյուսիս էր եկել՝ նրանցից ամենավտանգավորների դեմ պայքարելու համար: Այնտեղ էլ նա սպանվել է այդ նույն տարվա՝ 268 թվականի վերջում¹: Եվ ոչ թե Դանուբի ափին, ինչպես գրում է Խորենացին, այլ Իտալիայի հյուսիսում:

Խորենացու այս վկայությունները խիստ կարևոր են: Դրանք վկայում են ոչ միայն այն մասին, որ Գալենոսը կամ Գաղիանոս Վաղերիանոսը սպանվել է հենց Խոսրով Մեծի սպանության տարում: Այլև այն մասին, որ այդ կայսրը եղել է ոչ միայն Օդենատոսի, այլ նաև հայոց այս թագավորի դաշնակիցը: Եվ որ նրանց դաշնակցությունը իսկապես էլ ունեցել է երեք և ոչ թե երկու կողմ, ինչպես որ գործը ներկայացնում են կողմնակալ և աչառու հռոմեական պատմիչները: Պարզ է դառնում նաև, որ Խորենացին այս դեպքում իսկապես էլ գրում է Գալենոսի, և ոչ թե նրա հայր Վաղերիանոսի մասին: Վերջինս Դանուբի ափերին չի կռվել և Իտալիայի հյուսիսում էլ չի զոհվել, այլ զոհվել է այլ տեղում (պարսկական գերության մեջ) և այլ ժամանակ, որի մասին արդեն իսկ ասվել է:

Այսպիսով, Գալենոս (Գաղիանոս Վաղերիանոս) կայսրը նույնպես չի զոհվել պատերազմում: Նա սպանվել է իր զորքի ճամբարում, իր վրանում, նույնպես հանգստի ժամանակ, և նույնպես՝ դավադրաբար, ինչպես Օդենատոսն ու Խոսրով Մեծը: Նրա մահվան ժամանակը հռոմեական պատմագրության մեջ հայտնի է և չի վիճարկվում: Դա 268 թվականի խոր աշունն է: Այդ սպանության հանգամանքները և նույնիսկ՝ կատարողի անունը, այդպես էլ հայտնի չեն դարձել: Համարվում է, որ նրա սպանությունը կազմակերպել է գահի հավակնորդներից որևէ մեկը, բայց ո՞վ՝ այդպես էլ պարզ չէ²: Սակայն՝ ըստ մեզ, դրա պատճառը, ավելի շուտ, եղել է պարսկական պատերազմի դադարեցումը, որն ակնհայտ է այս շարադրանքի տրամաբանությունից: Այս կայսրը նույնպես կարող էր և դարձել է Հռոմի գահի այնպիսի հավակնորդի զոհ, որը կապ է ունեցել Իրանի արքունիքի հետ, և որին պարսիկները դրդել են ապստամբության: Եվ Այսպիսով՝ և՛ Օդենատոսը, և՛ Խոսրով Երրորդ Մեծը, և՛ Գալենոսը կամ Գաղիանոս Վաղերիանոսը սպանվել են գրեթե միևնույն ժամանակ և դավադրաբար: Իսկ դավադրության կազմակերպումը, որը նկարագրում է Ագաթանգեղոսը, վերաբերել է և կարող էր վերաբերել այս երեք տիրակալների սպանությանն էլ: Նրա նկարագրածի ու այս բոլոր սպանությունների կապն ակնհայտ է: Եվ դա նույնպես անհերքելի ապացույց է այն բանի, որ Խոսրով Մեծի մահվան տարեթիվը եղել է 268 թվականը: Դա էլ, հետևաբար, Տիրիդատ Երրորդ Մեծին Հռոմ տանելու տարեթիվն է:

Որ Խոսրով Երրորդ թագավորը թագավորել է մինչև 268թ., իսկ նրա որդի Տիրիդատ Երրորդը բավականին ուշ՝ սկսած 282թ. (և ոչ թե 297 կամ 298 թվականներից, ինչպես երբեմն ենթադրվում է), երբ նա կարող էր թագավորել և հասած է եղել չափահասության (որը, ըստ զրադաշտական իրավունքի, 15 տարեկանն է)՝ հիմնավորվում է նաև Մ.Խորենացու ներկայացրած հռոմեական կայսրերի հետևյալ ժամանակագրությամբ, որն աչքի է ընկնում հազվագյուտ ճշգրտությամբ: Ըստ Խորենացու այդ ժամանակագրության (որը նա կազմել է Խոսրով Երրորդի և Տիրիդատ Երրորդի գահակալման ժամանակը ավելի որոշակի դարձնելու համար) հռոմեական գահի վրա այս Գալենոս Վաղերիանոսից (Վաղերիանոսից) հետո, «արագ-արագ իրար

¹ Տե՛ս Эдвард Гиббон. Упадок и разрушение Римской империи, М., 2005, էջ 110-142, 951:

² Տե՛ս Գիբբոն Է., նույն տեղը, էջ 125:

հաջորդելով»՝ թագավորել են Կլավդիոս Երկրորդը (Մարկոս Ավրելիոս Վալերիոս Կլավդիոս Երկրորդ - 268-270), Ավրելիանոսը (Կվինտիլիոս Մարկոս Ավրելիանոս Կլավդիոս, որը 270թ. դարձավ կայսր, թագավորեց 17 օր և սպանվեց իր զինվորների կողմից), մյուս Ավրելիանոսը (Ավրելիանոս Մուցիոս Դոմիցիոս - 269/270-275), Տակիտոսը (Տացիտ - 275-276), Փղոռիանոսը (Ֆլորիանոս Մարկոս Աննիոս՝ Տացիտի եղբայրը, որը թագավորել է ընդամենը վեց ամիս, 276 թվականին և ինքնասպանություն գործել՝ լսելով, որ զորքը կայսր է ընտրել Պրոբոսին): Հենց Պրոբոսն էլ (Պրոբոս Մարկոս Ավրելիոս - 276-282), ըստ Մ. Խորենացու, «Արտաշիրի հետ խաղաղություն կնքելով՝ մեր երկիրը բաժանել է, սահմանացույց փոսեր կտրելով»¹: «Փոսեր կտրելով» Մեծ Հայաստանը (արդեն Երրորդ անգամ) բաժանելը կարող էր լինել 276թ., քանի որ Պրոբոսն այդ թվականին է դարձել կայսր, որից հետո հեռացել է Արևելքից, և այլևս այնտեղ չի վերադարձել: Եվ քանի որ ինքը՝ Որմիզդ-Արտաշիրն էլ, դառնալով ամբողջ Իրանի թագավոր, մահացել է 273թ., ապա Պրոբոսն այդ պայմանագիրը, որն, անկասկած, պատմական իրողություն է, կնքել է կամ Իրանի թագավոր Վահրամ (Վռամ, Վարախռամ, Բահրամ) Առաջինի (273-276), կամ էլ՝ Վահրամ Երկրորդի հետ (276-293), որոնք նույնպես, ըստ Սասանյանների սովորույթի, կրելիս են եղել նաև Արտաշիր անունը: Այդ կերպ ապահովելով խաղաղություն՝ Պրոբոսն Արևելքից հետ է գնացել Եվրոպա, որտեղ օրհասական պատերազմ էր մղվում գերմանացիների դեմ: Նրան հաջորդած Կյուլտոս կայսեր անվան տակ Խորենացին գուցե (ամենայն հավանականությամբ) նկատի է ունեցել Պրոկուլուսին (276-282):

Շարունակելով հռոմեական կայսրերի ժամանակագրությունը՝ Մ. Խորենացին ճիշտ է սահմանել նաև Կայսրեր Կարուսի (282-283), նրա որդի Կարինոսի (282-285) և հետո՝ Դիոկղետիանոսի (Գայոս Ավրելիոս Վալերիոս Դիոկղետիանոս - 283/284-305), ինչպես նաև վերջինիս թագավորակից Գայոս Վալերիանոս Մաքսիմիանոս Գալերիոսի (293-311) թագավորման տարիները²: Դրանք համընկնում են հռոմեական աղբյուրների և Ագաթանգեղոսի երկուն պարունակած տվյալների հետ: Դրանց հետ համեմատության մեջ էլ, իսկապես, կարելի է ճշգրիտ կերպով որոշել նաև Տիրիդատ Երրորդ Մեծի թագավորման տարիները: Նշված կայսրերից Կարուսը և Կարինոսը կռվել են նախ՝ գերմանական կամ արևմտյան ճակատում, և նրանց հետ միասին, ըստ Խորենացու, այնտեղ կռվել է նաև ապագա Տիրիդատ Երրորդ Մեծը: Եվ եթե հաշվի առնենք Ագաթանգեղոսի հաղորդումն այն մասին, որ նրան թագավոր են օծել հենց գերմանական (գոթերի դեմ) ճակատում, ի հատուցումն այնտեղ կատարած քաջագործությունների³, ապա կարելի է փաստել, որ նա թագադրվել է հենց այս կայսրերի կողմից, մինչև 282 թվականը կամ այդ թվականին: Նրանք բոլորը նույն 282 թվականին տեղափոխվել են արևելյան ճակատ, մի քանի ճակատամարտերից հետո գրավել Իրանի մայրաքաղաք Տիզբոնը, ազատագրել Մեծ Հայաստանը և հանձնել Տիրիդատ Երրորդին՝ նրան թագավորեցնելով նաև դե ֆակտո, ինչի համար էլ, փաստորեն, նրանք եկել էին Արևելք⁴:

¹ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, ԵՊՀ հրատ., 1981, էջ 260-263:

² Մ. Խորենացու թվարկած կայսրերի թագավորման տարեթվերը և նրանց լրիվ անունները լրացվել են մեր կողմից, ըստ հետևյալ գրքերի տվյալների. Эдвард Гиббон. Упадок и разрушение Римской империи. М., 2005; К. Рыжов. Все монархи мира. Греция, Рим, Византия. М., 2001; Е. В. Федорова. Императорский Рим в лицах. Ростов на Дону, 1998:

³ Տե՛ս Ագաթանգեղոս, Նույն տեղում, էջ 36 (37):

⁴ Տե՛ս Մոմզեն Թ., Նույն տեղում, էջ 343-344:

Ինչ վերաբերում է Խորենացու այն հաղորդմանը, ըստ որի Տիրիդատ Երրորդ Մեծը սկսել է թագավորել Դիակղետիանոսի երրորդ տարում¹, այն է՝ 286/287թ.թ., ապա այդ հաղորդման միջոցով պատմական փաստերի շղթայում նույնպես որևէ խեղաթյուրում կամ տրամաբանական հակասություն չի նկատվում: Ընդհակառակը, այն նույնիսկ օգնում է վերականգնել պատմական ճշմարտությունը: Այսպես. Հայ պատմիչների հաղորդումների համաձայն Տիրիդատ Երրորդն իսկապես էլ թագավոր է օծվել երկու անգամ: Եվ, անկասկած, նրան երկրորդ անգամ, և այս անգամ արդեն՝ Մեծ Հայաստանում, թագադրել է Դիակղետիանոսը: Եվ դա այս կայսեր և նրա կայսրակից Գաղերիոսի կողմից եղել է ռազմական և քաղաքական անհրաժեշտություն: Դրա անհրաժեշտությունը ծագել է այն պատճառով, որ կայսրեր Կարուսի, Կարինոսի և Նումերիանոսի կողմից հռոմեական արարողակարգով և Հայաստանից դուրս, արևմտյան ճակատում, առանց Արշակունիների տոհմի և զրադաշտական քրմության ներկայացուցիչներից կազմված ատյանի համաձայնության, առանց զրադաշտական արարողությունների ու միայն հռոմեական ծեսով Տիրիդատ Երրորդին թագավոր օծելը, որի մասին հիշատակում է Ագաթանգեղոսը՝ դիտվել է ոչ այնքան օրինական: Բացի դրանից, Դիակղետիանոսի կողմից Մեծ Հայաստանում ևս նրան թագավոր օծելը հիմք է ծառայել Մեծ Հայաստան ներխուժելու, այդ ներխուժմանը օրինական տեսք տալու, և այն որպես օրինական թագավորի վերադարձ ներկայացնելու համար: Դա կատարվել է նաև ազգի ուժերը համախմբելու, հայ ժողովրդին ու նախարարներին Տիրիդատ Երրորդի և հռոմեացիների շուրջ միավորելու նպատակով: Ուստի և նա, երկրորդ անգամ, և այս անգամ՝ զրադաշտական ծեսով, կրկին անգամ թագավոր է օծվել՝ Դիակղետիանոս կայսեր կողմից իշխանության գալու երրորդ տարում, այն է՝ 286/287 թվականին:

Եվ իսկապես էլ՝ սկսած 285 թվականից, Դիակղետիանոս կայսրը գտնվելիս է եղել Արևելքում², Իրանի դեմ պատերազմը նախապատրաստելու և վերսկսելու համար, որը ժամանակավորապես ընդհատվել էր Կարուս և նրա որդիներ Կարինոս ու Նումերիանոս կայսրերի մահվան հետևանքով: Պատերազմ, որը փոփոխական հաջողությամբ շարունակվել է մինչև 384/387 թվականները և ավարտվել Մեծ Հայաստանի հերթական, Սասանյանների դարաշրջանում՝ վերջին և վերջնական բաժանմամբ³: Նա թագավոր է առաջադրվել այս կայսեր կողմից, որից հետո թագավոր օծվել Մեծ Հայաստանի Երեզ տաճարական քաղաքի Անահիտի տաճարում⁴:

Երեզում տեղի ունեցած երկրորդ թագադրության ծեսի ժամանակ էլ, ըստ Ագաթանգեղոսի, Գրիգոր Լուսավորիչը «ներկացվել» է քրիստոնեական կրոնի հետևորդ լինելու մեջ և բանտարկվել: Դրան հետևել է Տիրիդատ Մեծի հակաքրիստոնեական

¹ Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, ԵՊՀ հրատ., 1981, էջ 273: Jacob Burgkhardt, Die zeit Konstantins Des Grossen. Alfred Kröner Verlag, Stuttgart, 1959; Josefh Vogt, Konstantin der Grosse und sein Jahrhundert. Ferlag F. Brugkmann. München, 1960:

² Տե՛ս Preuss Teodor, «Kaiser Diocletian und seine Zeit», Leipzig, 1869:

³ Այդ 200-ամյա պատերազմի իրական պատճառները բացահայտված են հեղինակի՝ Ս.Ա. Խաչատրյանի «Указы Ездигерта Второго и его министра Михрнерсеха об отречении армян от христианства и их аксиологический, юридический, логический и социологический анализ, Ереван, 2009» աշխատության մեջ:

⁴ Տե՛ս Խորենացի Ս., Հայոց պատմություն, 1981, էջ 273: Ագաթանգեղոս, Նույն տեղում, էջ 27:

նշանավոր հրամանագրերի հրապարակումը¹: Այդ ժամանակից սկսած էլ, Մեծ Լուսավորիչը՝ լինելով մահվան դատապարտված և խոր Վիրապ նետված, իսկապես էլ կարող էր և խոր Վիրապում անցկացրել է 13-15 տարի: Նա այնտեղից հրաշքով ազատվել է 298-301թթ., հայտնի դեպքերի հետևանքով և գլխավորել քրիստոնեական հեղափոխությունը: Եվ, ինչպես տեսնում ենք, այս պատմական փաստն էլ դեպքերի իրական շղթայի մեջ ունի իր տեղը՝ որպես դրա մի օղակ: Դա նաև ապացույց է այն բանի, որ Տիրիդատ Երրորդի երկրորդ անգամ օծումը Երեզուն տեղի է ունեցել 285/287 թ. թ.: Եվ կարևոր ապացույց՝ Խոսրով Երրորդ Մեծ թագավորի գահակալման ժամանակը պարզելու, Մեծ Հայաստանի Արշակունի թագավորների թագավորման հերթականությունը Երրորդ դարում վերականգնելու, և որոշ տարեթվեր ճշգրտելու համար: Եվ, այսպիսով, այս աշխատության մեջ հիմնավորվում է, որ իսկապես էլ եղել է Խոսրով Երրորդ Մեծ Արշակունի թագավոր, որը թագավորել է 253/256-268 թվականներին:

Բանալի բառեր՝ Խոսրով Երրորդ Մեծ Արշակունի, Արտավան Հինգերորդ Արշակունի, Արտավազդ, Շապուհ Առաջին, Որմիզդ Արտաշիր, Օփիլիոս Մակրինոս, Օրենատոս, Ջենոբիա, Անակ, Գաղիանոս Վաղերիանոս, Գաղերիոս, Դիակղետիանոս, Մեծ Հայաստան, Չրմես, Էմեսիա, Պալմիրա:

О ЦАРСТВОВАНИИ ХОСРОВА ВЕЛИКОГО ТРЕТЬЕГО АРШАКУНИ И ЕГО УБИЙСТВЕ

С. А. ХАЧАТРЯН

*Кандидат юридических наук, доцент,
Преподаватель ГГУ*

В статье „К вопросу о времени царствования и гибели Хосрова Великого Аршакуни“ рассматриваются обстоятельства царствования и гибели этого царя - отца Тиридата Великого. Обосновывается, что он царствовал именно с 256/257-ого по 268 г., и погиб в результате заговора. Этот заговор был организован сенатом (атьяном) Ирана, заседавшим под руководством Вормизда (Ормазда)-Арташира – сына царя царей Ирана Шапура Первого. Вормизд-Арташир был наместником западного Ирана и командовал иранской армией в войне с армянскими и римскими войсками. Он был также царем Великой Армении с 253-ого по 256/257г., а затем, после гибели Хосрова Великого, с 268-го до 272 года включительно.

Доказывается, что на этом же заседании сената было решено устранить командующего римскими войсками царя Пальмиры Одената и римского императора Галлиена (Галлен Публий Лициний Валериан Игнаций - 253-268г.г.). Вормизд-Арташир и сенат Ирана организовали этот заговор с целью изменения хода войны и спасения Ирана от полного поражения. Хосров Великий, Оденат и Галлиен погибли от рук заговорщиков почти одновременно, Оденат - зимой 267/268 года, Хосров Великий – весной 268 года, а Галлиен – осенью 268 года. Оденат и Хосров Третий были убиты родственниками, убийца Галлиен неизвестна.

ABOUT KHOSROV THE GREAT AND HIS MURDER

S. A. KHACHATRYAN

*Doctor of Law, Associate Professor,
GSU Lecturer*

The article “On the reign and death of Khosrow the Great Arshakuni” studies the circumstances of reign and death of this king - the father of Tiridates the Great. It is proved that he reigned exactly from 256/257 to 268 and died as a result of a plot, which was organized by the Senate of Iran presided by Vormizd (Ormazd)- Artashir - the son of the King of kings of Iran – Shapur I. Vormizd-Artashir was the vicar of Western Iran and was in command of the Iranian

¹ Տե՛ս Խաչատրյան Ս. Ա., Տիրիդատ Երրորդ թագավորի հակաաղանդավորական հրամանագրերը, դրանց աքսիոլոգիական, իրավաբանական, տրամաբանական և սոցիոլոգիական վերլուծությունը, Երևան, 2010:

army in the war with the Armenian and Roman troops. He was also the king of Great Armenia from 253 to 256/257, and then, after the death of Khosrow the Great – from 268 to 272 inclusively.

It's proved that during the first session of the Senate it was decided to eliminate the Commander of Roman troops the king of Palmyra Odaenathus and the Roman Emperor Gallien (253-268). Vormizd-Artashir and the Iranian Senate organized this plot in order to change the course of the war and save Iran from total defeat. Khosrow the Great, Odaenathus and Gallien were killed by conspirators almost simultaneously: Odaenathus in winter 267/268, Khosrow the Great - in spring 268 and Gallien in fall 268. Odaenathus and Khosrow III were killed by their relatives, and the killer of Gallien is not known.

Սովետական-սոցիալիստական իրավունքի և պետության ծագման ու գոյության փուլերին նվիրվել են բազմաթիվ աշխատություններ: Սովետական իրավագիտության դիրքերից իրավունքը և պետությունը դիտվել են որպես պետության և իրավունքի բարձրագույն տեսակներ, որպես վերջին՝ կոմունիստական հասարակական-տնտեսական ֆորմացիայի բնական արդյունք, սոցիալիստական տնտեսության արտացոլում հանդիսացող վերնաշենքային կատեգորիաներ: Դրանք նաև, ծագելուց հետո, ծառայում են որպես զենք և միջոց բանվոր դասակարգի ու նրա դաշնակից դասակարգերի ձեռքին՝ մասնավոր սեփականությունը, շահագործման ձևերը և շահագործող դասակարգերին վերացնելու, և անդասակարգ կոմունիստական հասարակություն կառուցելու համար: Դրանից հետո՝ բռնության ու հարկադրանքի անհրաժեշտության չքացման հետ մեկտեղ, այդ պետությունն ու իրավունքը, որպես բռնության ու հարկադրանքի միջոցներ, դառնում են ավելորդ և ինքնաբերաբար դադարում են գոյություն ունենալուց: Վրա է հասնում անդասակարգ հասարակության զարգացման էպոխան: Մահացած պետությանը փոխարինելու են գալիս հասարակական կազմակերպման նոր ձևեր, նորմերի նոր սխտեմներ: Բայց թե ինչպիսիք, այդպես էլ որոշակիորեն պարզ չէ: Մարքսիզմի դասականները և նրանց հետևորդներն այդ մասին որոշակի ոչինչ չեն ասել: Լենինն ու Լենինիզմի (որը բոլորովին էլ մարքսիզմ ու դրա զարգացման դրսևորում չէ) ներկայացուցիչներն էլ՝ նույնիսկ նրանք, որոնք «սոցիալիզմի» կառուցման փորձ ունեն, նույնպես այդ մասին լռում են: Դա, իհարկե, ակնհայտ թերություն է: Եթե հայտնի չէ, թե ինչպիսին է լինելու պետության ու իրավունքի «զարգացման» փուլերի արդյունքում ձևավորվող, պետությունից ու իրավական սխտեմից զրկված այդ ինքնակառավարվող երջանիկ հասարակությունը, ապա անիմաստ են դառնում նաև ժամանակի մեջ տևող ու դրան նախորդած սոցիալիստական պետության և իրավունքի գոյության բոլոր փուլերը:

Իսկ այդ փուլերն էլ, որոնք սովետական-խորհրդային իրավական գիտության մեջ կոչվում են պետության և իրավունքի զարգացման փուլեր, և որոնց քանակն այդպես էլ որոշակիացված չէ, իրականում եղել են քայքայման ու ինքնառչնչացման փուլեր: Եվ դրանք ոչ թե «քնեցին» կամ բնականորեն մահացան, ինչպես որ ենթադրվում էր մարքսիզմի ու Լենինիզմի հիմնադիրների ու նրանց հետևորդների կողմից, այլ քայքայվեցին ու ինքնառչնչացան՝ հանգեցնելով քաոսի, խռովությունների: Եվ դա՝ այդ ֆենոմենների պարունակած բացարձակ բռնության հետևանքով: Ուստի «զարգացում» հասկացությունը կիրառելի չէ այդ երևույթների համար: Իրականում զարգացում կամ պրոգրես, որպես այդպիսին, դրանք չեն ունեցել: Լինելով բռնության (հեղաշրջման) միջոցով քրիստոնեական քաղաքակրթության մեջ առաջացած և այդ նույն բռնության ու զավթումների միջոցով պահպանվող արհեստածին ֆենոմեններ, դրանք, ի սկզբանե, դատապարտված են եղել կործանման: Ուստի և կործանվեցին: Եվ ահռելի փորձությունների ու զոհաբերությունների արդյունքում պազվեց, որ երջանիկ, անդասակարգ հասարակության կայացումը ոչ մի կերպ կապված չէ պետության ու իրավունքի մահացման հետ, և դա պարզապես անհնարին է:

Սովետական-բոլշևիկյան կամ պրոլետարական, կամ բանվոր դասակարգի իրավունքի և պետության, ինչպես նաև դրանց մասին պաշտոնական գիտության ձևավորման գործընթացը սովետական իրավագիտության մեջ սովորաբար բաժանվում է երկու մեծ փուլի: Առաջին փուլը կոչվում է պրոլետարական դիկտատուրայի պետության ու իրավունքի ծագման ու զարգացման փուլ: Այն սկսվել է 1917թ. հոկտեմբերի 25-ին՝ բոլշևիկյան հեղաշրջմամբ, և ավարտվել, իբրև, 1960-ական թվականներին: Երկրորդ փուլ է համարվել համաժողովրդական պետության ու իրավունքի առաջացման և «զարգացման» փուլը՝ հռչակված սովետական պետության և կոմկուսի ղեկավար Ն. Խրուշչևի կողմից, ԽՄԿԿ 22-րդ համագումարում, 1961 թվականին¹[1]: Վերջինս, առանց բավարար հիմքերի, այդ համագումարում հայտարարեց, որ պրոլետարական դիկտատուրայի պետությունն արդեն վերաճել է «համաժողովրդական» պետության, իսկ դրա ստեղծած իրավունքը, որը մինչ այդ կոչվում էր պրոլետարական կամ սոցիալիստական՝ «համաժողովրդական» իրավունքի: Որ, իբր, այդ ֆեյոդենները թևակոխել են զարգացման նոր փուլ, և հենց այդ փուլում էլ, որը վերջինն է դրանց զարգացման շղթայի մեջ՝ դրանք մահանալու են: Ընդ որում՝ շատ շուտով: Այդ նույն համագումարում նա կանխատեսեց, որ շուրջ 20 տարի հետո, 1980-ական թվականներին, վրա է հասնելու կոմունիզմի, այն է՝ առանց պետության և իրավունքի գոյության ժամանակաշրջանը:

Բայց սովետական իրավունքի գիտության մեջ զարգացման այդ փուլերի, դրանց քանակի ու հերթափոխման մասին տարբեր տեսակետներ են արտահայտվել²[2]: Եվ դրանք միշտ չէ, որ համընկնում են պաշտոնական տեսակետի հետ: Ժամանակին սովետական պետության և իրավունքի նշանավոր տեսաբան Պ.Ի. Ստուլչան «պրոլետարական իրավունքի» (այս տերմինն առաջին անգամ, որպես «նոր» սովետական իրավունքի անվանում օգտագործվել է պաշտոնական փաստաթղթերում և Մ. Կոզլովսկու, Պ. Ստուլչայի աշխատություններում, 1918 թվականի սկիզբներից) զարգացման փուլեր էր համարում.

1. հին պետության և իրավունքի կործանման, նորի ստեղծման և ռազմական կոմունիզմի փուլը (1917-1922):

2. Նահանջի կամ բուրժուական իրավունքի ռեցեսսիայի փուլը: Այդպես է կոչվում ՆԵՊ-ի (նոր տնտեսական քաղաքականության) ժամանակաշրջանը (1922-1927թթ.), որի ժամանակ, կործանման ընթացքը կանգնեցնելու համար, կրկին թույլատրվեց «բուրժուական» քաղաքացիական իրավունքի գործողությունը

3. Նոր հարձակման կամ դասակարգային իրավունքի վերահաստատման, կամ անցումային ժամանակի, կամ իրավունքից «ոչ իրավունքին» անցնելու փուլը (1927 թվականից սկսած մինչև կոմունիզմի հաստատումը): «Ոչ իրավունք» ասելով հասկացվում էր կոմունիզմի ժամանակ իրավունքին փոխարինելու եկած ինչ-որ

¹Տե՛ս Хрущев Н.С. О программе КПСС (Гл.2 – От государства диктатуры пролетариата к общенародному государству) // 22-ой Съезд КПСС. Стенографический отчет. «Полит. литература», М., 1962, էջ 209-215. Գիտական կոմունիզմ, Երևան, «Հայաստան», 1975, էջ 244-305, 354-378; *Программа Коммунистической партии Советского Союза, М., 1974:*

²Տե՛ս Королев А. И. Сущность и главные этапы развития социалистического права// Философские проблемы государства и права, Изд. ЛГУ, 1970, էջ 76-99:

նորմերի համակարգը: Այն սկսվում է 1927 թվականից՝ կոլեկտիվացման ժամանակներից և տևում մինչև իրավունքի վերանալը, «քնելը», մահանալը¹:

Ըստ մեզ՝ այդ իրավունքի (և պետության) գոյության ու գործողության փուլերը ոչ թե երկուսը կամ երեքն են, այլ հինգը: Եվ դրանք ոչ թե զարգացման փուլեր են, ինչպես որ կարծում են որոշ տեսաբաններ, այլ ընդամենը գոյության փուլեր:

Բայց, նախքան բոլշևիկյան-սովետական պետության և իրավունքի փուլերի քննարկմանն անցնելը, պետք է պատասխանել այնհարցին, թե որտեղի՞ց է ծագել բոլշևիկյան-պրոլետարական (սովետական-խորհրդային կամ սոցիալիստական) իրավունքի և պետության գաղափարը կամ հասկացությունը: Դրա ստեղծագործողը Կ.Մարքսն է և միայն նա: Ընդունված է կարծել, որ Կ.Մարքսը և Ֆ.Էնգելսը, ինչպես նաև Վ.Լենինը՝ լինելով իրավաբաններ, իրավունքի հիմնահարցերին առաձին աշխատություններ չեն նվիրել, իրավունքի որոշակի հասկացություն չեն առաջադրել: Յետխորհրդային իրավաբանական գրականության մեջ էլ տիրող է կարծիքն այն մասին, որ, իբր, նրանց աշխատություններում միայն երբեմն հանդիպում են իրավունքի մասին հպանցիկ դիտողություններ ու բնորոշումներ, որոնցից էլ պարզ է դառնում նրանց վերաբերմունքը դեպի այդ ֆենոմենը: Եվ հենց այդ բազմաթիվ նկատառումներիկամ բնորոշումների հիման վրա էլ, իբր, սովետական գիտնականների կողմից փորձեր են արվել ստեղծելու սովետական-խորհրդային իրավունքի տեսություն՝ այն վերագրելով Կ.Մարքսին, Ֆ.Էնգելսին և Վ.Լենինին:

Բայց դա այդպես չէ: Կ. Մարքսը և Ֆ. Էնգելսը «նոր» և պատմականորեն «վերջին» իրավունքի ու պետության մասին միայն բնորոշումներ չեն սահմանել և այդ ֆենոմենի մասին միայն զանազան կցկտուր նկատողություններ ու հիշատակումներ չեն կատարել: Կ.Մարքսի կողմից ժամանակին առաջադրված է եղել իրավունքի ու պետության նոր, ավարտուն հայեցակարգ կամ կոնցեպցիա: Դա բանվոր դասակարգի (պրոլետարիատի) իրավունքի ու պետության մասին կոնցեպցիան է, որի մասին խորհրդային իրավաբանական գրականության մեջ պատկերացումներն աղոտ են կամ բացակայում են²: Եվ դա բանվոր դասակարգիկամ պրոլետարիատի հոգեբանական, կամ ինտուիտիվ, չգրված, սովորության կամ «բնական» իրավունքի կոնցեպցիան է: Այն ձևակերպված է Կ.Մարքսի վաղ՝ «Իրավունքի պատմական դարոցի փիլիսոփայական մանիֆեստը» և «Անտառանյութի գողության օրենքի մասին բանավեճի առթիվ» աշխատություններում: Դրանցում առաջադրված գաղափարներն էլ իրավունքի մասին իրենցիցետազա զարգացումն են գտել Մարքսի ու Էնգելսի կողմից համատեղ գրած «Կոմունիստական կուսակցության մանիֆեստ», Ֆ.Էնգելսի «Անտի-Դյուրինգ» և այլ աշխատություններում: Իսկ նրանց կողմից գրված այդ և այլ բազմաթիվ աշխատություններում իրավունքի մասին հանդիպող բոլոր առանձին արժեքային դատողությունների ու այդ ֆենոմեններին տրվող բնորոշումների ելակետը և հիմքը Կ.Մարքսի առաջադրած վերոնշված կոնցեպցիան է:

Խնդիրն այն է, որ մարքսիզմի դասականներից առավել գլխավոր դասականը՝ Կ. Մարքսը, իր ուսանողական և հետուսանողական տարիներին տարված է եղել և զբաղվել

¹Ст'ю Стучка П. И. Учение о государстве пролетариата и крестьянстваи его Конституции СССР и РСФСР. М.: «Госиздат», 1926; Он же: Избранные произведения п омарксистско-ленинской теории права. Рига, 1964:

²Այդ տեսության գոյության մասին տողատակին և հարևանցիորեն հիշատակում է Ս.Ս.Ալեքսեևը՝ իր «Социальнаяценностьправавсоветскомобществе» աշխատության մեջ:

է իրավունքի պատմական դպրոցի ներկայացուցիչների կողմից առաջադրած բնական իրավունքի և սովորութային իրավունքի մասին տեսություններով: Վերջիններս (Յուգո, Պոստ, Սավինյի և այլք)¹ ժամանակին առաջադրել և ակտիվորեն պաշտպանել են գերմանական ազգի հոգում բնական ճանապարհով ծնված, սովորութային կամ բնական իրավունքի գոյության գաղափարը՝ պետությունից պահանջելով միայն այդ իրավունքը կամ էլ այն հաշվի առնելով՝ ձևակերպել պոզիտիվ իրավունքը: Հենց այդ տեսաբաններին հետևելով Կ.Մարքսն իր այդ աշխատություններում ձևակերպել է բանվոր դասակարգի սովորութային կամ հոգեբանական իրավունքի գաղափարը՝ այն հակադրելով իրավունքի պատմական դպրոցի ներկայացուցիչների կողմից առաջադրված ազգի հոգում ծագած սովորութային կամ բնական իրավունքի տեսությանը (տեսություններին):

Կ.Մարքսը, մասնավորապես՝ «Անտառանյութի գողության օրենքի մասին բանավեճի առթիվ» իր աշխատության մեջ պնդում է, որ առանձին ազգը կամ ժողովուրդը չի կարող ունենալ մեկ ամբողջական սովորութային (կամ բնական) իրավունքի համակարգ (սիստեմ): Ըստ նրա՝ իրավունքը ծագում է ոչ թե ազգի հոգում, ինչպես կարծում էին պատմական դպրոցի ներկայացուցիչները, այլ դասակարգի: Իրականում ազգը (հասարակությունը) միասնական չէ: Ավելին. ազգը բնականորեն պառակտված է դասակարգերի, որոնք ոչ միայն տնտեսապես, այլև մշակութային և հոգեբանական առումներով տարբեր հանրություններ են: Նրանց միջև կան անլուծելի (անտագոնիստական) հակասություններ: Միասնական չլինելով՝ նույն ազգը չի կարող ունենալ մեկ միասնական իրավունքի համակարգ, ընդհանուր իրավագիտակցություն: Ամեն մի դասակարգ ունի իր իրավունքը: Եվ այդ իրավունքներից ամեն մեկը հակադրված է միևնույն ազգին պատկանող այլ դասակարգերի հոգում ծագած իրավունքի համակարգերին: Եվ, միաժամանակ, որոշակի դասակարգի իրավունքը հոգեհարազատ է այլ ազգերին պատկանող իր վիճակակից կամ միևնույն տնտեսական և սոցիալ-մշակութային վիճակի մեջ գտնվող դասակարգերի իրավունքի համակարգերին: Օրինակ՝ ֆրանսիական, գերմանական, անգլիական և այլ ազգերի բանվոր դասակարգերի ու նրանց բնական կամ սովորութային իրավունքի սիստեմների միջև ոչ մի հակասություն չկա և չի կարող լինել: Մինչդեռ, միևնույն ազգին պատկանող բանվոր և բուրժուական դասակարգերի միջև ոչ միայն դրանք կան, այլև անտագոնիստական են: Իրավունքը ձևավորվում է առանձին դասակարգերի հոգում, գիտակցության մեջ, նրանց ծագման ու ձևավորման հետ զուգընթաց: Եվ արմատական կերպով տարբերվում նրա հետ նույն պետության մեջ գոյակցող այլ դասակարգերի ինչպես սովորութային կամ բնական, այնպես էլ օրենքի աստիճանի բարձրացրած իրավունքից:

Բանվոր դասակարգի կամ պրոլետարիատի իրավունքն էլ ծագել է այդ դասակարգի հոգում, նրա ծագմանը զուգընթաց, բուրժուական դասակարգի ու նրա սովորութային կամ բնական իրավունքի ծագման հետ միասին՝ կապիտալիստական հասարակական-տնտեսական ֆորմացիայում: Կապիտալիստների կամ բուրժուաների դասակարգը՝ օբյեկտիվորեն լինելով ավելի կազմակերպված և տիրանալով պետական

¹Steu Savigny F. K. Vom Beruf unseres Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft. Heidelberg, 1814; Post A. Grundrecht der ethnologischen Jurisprudenz, Leipzig, 1889. Hugo G. Lehrbuch eines civilistischen Cursus. Zweite band, Berlin, 1798; Puchta Georg Fridrich, Die Gewonheitrecht. Erster Teil. 1828, zweiter Teil, 1837; Новгородцев П. И. Историческая школа юристов, СПб: «Лань», 1999:

լծակներին,իր սովորութային կամ բնական իրավունքը բարձրացրել է օրենքի աստիճանի: Դրա ուժով նա բանվոր դասակարգին զրկել է արտադրության միջոցներից, իր աշխատանքի արդյունքներից, ենթարկել է իրեն, նրան է պարտադրել իր իրավունքը, դրա միջոցով նրան պահում է հնազանդության մեջ, ճնշում և շահագործում է: Բայց այդ պայմաններում բանվոր դասակարգի իրավունքը չի վերացել: Այն գործում է բուրժուական օրենքի աստիճանի բարձրացրած, իրավունքին զուգահեռ: Եվ դրա նորմերով էլ իրենց առօրյա կյանքում ղեկավարվում են բանվորները: Նրանց և նրանց ընտանիքների անդամների կամքը նախ և առաջ ենթարկված է հենց այդ իրավունքի նորմերին: Իսկ բուրժուական պետության սահմանած օրենքին, որը համակ բռնություն է, նրանք ենթարկվում են հարկադրված:

Ինչ վերաբերում է անտառից փայտ գողացած բանվորներին, որոնց փաստաբանն էր եղել Կ. Մարքսը դատարանում, և որոնց դատական գործի հիման վրա էլ գրվել է նրա այս աշխատությունը, ապա նա դրանում պնդում է, որ բանվորների դասակարգային սովորութային իրավունքի նորմերի համաձայն այդ բանվորները՝ անտառից փայտ գողանալիս, չեն գիտակցել, որ իրենք գողություն են կատարում: Նրանք, իբր, համոզված են եղել, որ ընդամենը վերցնում են իրենց հասանելիքը՝ հասարակական սեփականությունից: Նրանց արարքը հակասում է միայն անտառից փայտ գողանալը արգելադրող բուրժուական օրենքին, որը չի արտահայտում բանվորների շահերը: Այդ օրենքի դրույթները նա խստորեն քննադատում է՝ դրանք համարելով, բուրժուական դասակարգի իրավունքի արտահայտություն՝ բարձրացված օրենքի աստիճանի և պարտադրված ճնշված դասակարգերին: Այն բոլորովին չի արտահայտում բանվորների շահերը, ուստի և պետք է վերացվի: Մինչդեռ բանվորների կողմից կատարած անտառափայտի գողությունը լրիվ համահունչ է նրանց սովորութային իրավունքին և հանցագործություն չէ¹:

Հենց այդ իրավական կոնցեպցիայի հիման վրա էլ Կ. Մարքսը և Ֆ. Էնգելսը հետագայում իրենց համատեղ գրած «Կոմունիստական կուսակցության մանիֆեստում», «Դասակարգային պայքարը Ֆրանսիայում 1948-1950թթ.» Փարիզյան կոմունային նվիրված աշխատություններում առաջ քաշեցին պրոլետարական դիկտատուրայի անհրաժեշտության հարցը: Հեղափոխություն կատարելուց և նման դիկտատուրա հաստատելուց հետո բանվոր դասակարգը կարող է և պետք է իր ինտուիտիվ կամ սովորութային իրավունքը դարձնի գործող ու գրավոր իրավունք՝ այն բարձրացնելով օրենքի աստիճանի և պարտադրելով հասարակության մեջ գոյություն ունեցող այլ դասակարգերի: Այդ նոր «տիպի» պետության և իրավունքի գործողության շրջանն էլ հանդիսանում է դրանց և սոցիալիստական հասարակության զարգացման առաջին փուլը: Դրա ընթացքում, իր այդ նոր և պատմականորեն վերջին «տիպի» բարձրակարգ իրավունքը, ինչպես նաև նոր «տիպի» պրոլետարական պետության լծակներն օգտագործելով՝ պրոլետարիատը պետք է ունեզրկի և ոչնչացնի բուրժուական շահագործող դասակարգին, հանրայնացնի նրա սեփականությունը, արգելի մասնավոր սեփականությունն ընդհանրապես, և այդպիսով վերացնի շահագործումը, դրա հիմքերը:

Պրոլետարական դիկտատուրայի պետությունը և նրա պրոլետարական նոր օրենսդրությունը այդ նոր հասարակության գոյության առաջին փուլի գլխավոր

¹St'u K. Маркс. Философский манифест исторической школы права // К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, Т. 1, էջ 5-118; К. Маркс. Дебаты по поводу закона о краже леса//К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, Т. 1, էջ 119-160; Маркс К., Энгельс Ф., Ленин В. И. О Парижской Коммуне (Сборник), М., 1971:

պայմաններից են, և այդ առումով՝ անհրաժեշտություն: Տնտեսության հանրայնացումից, շահագործող դասակարգերի վերացումից, մի դասակարգի կողմից մեկ այլ դասակարգի շահագործումը, դրա պայմանները վերացնելուց հետո պրոլետարիատի պետությունը և իրավունքը, որոնք ընդամենը բռնության միջոցներ են, զենք՝ մի դասարակգի ձեռքին, մեկ այլ դասակարգի շահագործելու և ենթակայության մեջ պահելու համար՝ դառնում են ավելորդ: Քանի որ այլևս չկան անտագոնիստական դասակարգեր՝ շահագործողներ և շահագործվողներ, բռնության գործադրման և ամբողջ դասակարգերի հնազանդության մեջ պահելու կարիք, ուստի և դրանց ապահովման գործիքները դառնում են ավելորդ: Դրանք բնականորեն և աստիճանաբար սկսում են «քնել», և, ի վերջո՝ մեռնում են: Դրանից հետո սկսվում է սոցիալիստական հասարակության զարգացման երկրորդ՝ բուն կոմունիստական, մարդկության անվերջ զարգացման փուլը, որի ընթացքում բանվորների պետությունն ու իրավունքը վերջնականորեն մեռնում են:

Իրավունքի այն բոլոր դեֆինիցիաները կամ սահմանումները, որոնք առկա են Կ.Մարքսի, Ֆ.Էնգելսի ու Վ.Լենինի բազմաթիվ աշխատություններում, հենց բանվոր դասակարգի ինտուիտիվ կամ սովորութային կամ բնական իրավունքի մասին Կ. Մարքսի կողմից առաջադրված այս կոնցեպցիայի դրսևորումներ և արտահայտություններ են: Եվ **այդբանվոր դասակարգի կամ պրոլետարական իրավունքի** գաղափարն էլ՝ որպես սովորութային կամ բնական իրավունք և իրավագիտակցություն, կամ որպես բացարձակ, ոչ մի արգելքով չսահմանափակված հայեցողություն՝ բոլշևիկների կողմից հայտարարվեց պրոլետարիատի դիկտատուրայի իրավունք և դրվեց գործողության մեջ: Միայն այն տարբերությամբ, որ եթե Կ. Մարքսը և Ֆ. Էնգելսը գտնում էին, որ այդ իրավունքը պետք է գործադրվի պրոլետարիատի դիկտատուրայի կողմից օրենքի աստիճանի բարձրացվելուց հետո, ապա բոլշևիկները այն գործադրեցին ինչպես օրենքի աստիճանի բարձրացրած վիճակում, այնպես էլ ուղղակիորեն և անմիջականորեն՝ «բնական» վիճակում, որպես, իբր, դասակարգի բնական կամ սովորութային իրավունք, իրավագիտակցություն, չգրված իրավունք: Դրա արդյունքները սահմանեցուցիչ էին:

Այդ իրավունքի գործողության, ինչպես նաև սովետական-խորհրդային իրավունքի գիտության հիմնադրման ժամանակաշրջանն էլ պետք է համարել իրավունքի զարգացման այն հինգ փուլերից առաջինը, որոնք անցել են բոլշևիկյան իրավունքն ու դրա գիտությունը իրենց գոյության ընթացքում, 1917թ. պրոլետարական-սոցիալիստական հեղափոխությունից հետո: Իրավունք, որը բանվոր դասակարգի խղճի ու մտքի հետ ոչ մի կապ չուներ, թեև կեղծավորաբար մարդկանց այդ հավաքականությանն էր վերագրվում: Իրավունք, որը հեղաշրջման արդյունքում դիկտատուրա ստեղծած բոլշևիկների վերնախավի մտքի ու խղճի (հատկապես՝ Վ. Լենինի) արդյունք էր: Դրա միջոցով տոտալ պատերազմ էր հայտարարվել ոչ միայն Ռուսաստանի գործարարներին ու մտավորականությանը, այլև բանվորներին ու գյուղացիներին, հոգևոր դասին: Իհարկե, այդ ընթացքում չի մերժվել օրենքի դերն ու նշանակությունը, ինչպիսի կարծիքներ հնչում են: Ընդունվել են նաև օրենքներ, դեկրետներ: Բայց դրանք ընդունվել են որպես միայն «պրոլետարիատի իրավագիտակցության» (հիմա՝ բոլշևիկների) դրսևորումներ՝ հիմնված մարքսիզմի ու լենինիզմի գաղափարների վրա: Դրանք առանձին կարգավորիչ նշանակություն չեն էլ ունեցել, քանզի չեն ունեցել կիրառման մեխանիզմներ (ինչպես, օրինակ, «Հողի մասին», «Խաղաղության մասին» դեկրետները)՝ կրելով հռչակագրային (դեկլարատիվ) բնույթ: Որպես օրենքի հիմնական ձև սկսել է

հանդես գալ մինչ այդ մարդկությանը (այդ թվում՝ մարքսիզմի «կլասիկներին») անծանոթ մի նոր ֆենոմեն՝ բոլշևիկների կուսակցական նորմատիվ որոշումը: Դրանց ճնշող մեծամասնության նախագծերը կազմվել կամ էլ դրանք ամբողջապես գրվել են անծանր Վ.Լենինի կողմից, և հենց նրա իրավագիտակցության արդյունք են: Այս փուլը սկսվել է 1917 թվականի հոկտեմբերի 25-ից (հեղաշրջման օրից) և շարունակվել մինչև 1922 թվականի վերջը՝ մինչև ՆԷՊ-ի մեկնարկը: Հետագայում սկսեցին հրատարակվել նաև այնպիսի օրենսդրական տարօրինակ ակտեր, ինչպիսիք էին Կենտգործկոմի (բոլշևիկյան «օրենսդիր մարմնի») և Սովնարկոմի (ժողովրդական կոմիսարների կամ մինիստրների խորհրդի), կամ էլ դրանցից որևէ մեկի և ԽՍՀՄ կուսակցության կենտրոնական կոմիտեյի կամ նախագահության համատեղ որոշումներն ու կարգադրությունները: Պետք է ասել, որ այդ մարմինների անվանումներն անընդհատ փոփոխվել են:

Հենց այդ ժամանակաշրջանում էլ, սկսած 1917թ.վերջին ամիսներից, երբ ձևավորվեցին նոր և միաժամանակ՝ պատմականորեն վերջին, և արդեն իսկ՝ մահվան դատապարտված պետությունը և իրավունքը, ապա սկսեց ձևավորվել դրանց մասին սովետական-խորհրդային ծայրահեղ քաղաքականացված գիտությունը: Սովետական կամ խորհրդային իրավաբանների ու պետական գործիչների շրջանում սուր բանավեճեր սկսվեցին պետության և իրավունքի հասկացության, դերի ու նշանակության մասին: Որոշ իրավաբաններ կարծիքներից հայտնեցին, որ, ըստ Կ. Մարքսի ու Ֆ.Էնգելսի, սոցիալիստական հեղափոխությունից անմիջապես հետո և կոմունիստական հասարակության կառուցման առաջին փուլում (որը, ըստ Կ. Մարքսի ու Ֆ.Էնգելսի, հնարավոր էր իրագործել միայն Արևմտյան Եվրոպայի զարգացած մի քանի երկրներում, և ոչ թե Ռուսաստանի նման հետամնաց երկրում), բանվոր դասակարգը՝ իր պետությունը (դիկտատուրան) հաստատելուց հետո, դրանց գործունեության առաջին փուլում, չպետք է ստեղծի իր իրավունքը: Նա պետք է օգտագործի «բուրժուական» (այսինքն՝ նորմալ քրիստոնեական՝ ռոմանագերմանական և անգլո-սաքսոնական իրավական սիստեմների նորմերը): Եվ այդպես՝ մինչև այդ իրավունքի ու պետության «քնելը», մեռնելը¹: Բայց դա չի նշանակում, իհարկե, որ նրանք բոլորը «բուրժուական» իրավունքը ընդունում էին ամբողջությամբ՝ այն համարելով օգտակար և անհրաժեշտ՝ պրոլետարիատի դիկտատուրայի համար: Նրանց հիմնական մասը ընդամենը հնարավոր էր համարում օգտագործել բուրժուական իրավունքի դրսևորման ձևերը, և ոչ թե այդ իրավունքն ամբողջությամբ: Եվ նրանց պատկերացրած պրոլետարիատի դիկտատուրայի իրավունքը ոչ թե բուրժուական իրավունքն էր, այլ բանվորական-պրոլետարական հոգեբանական իրավունքը՝ օրենքի աստիճանի «բարձրացրած» վիճակում: Այն է՝ արտահայտված բուրժուական իրավունքի արտաքին դրսևորման ձևերում՝ օրենքներում, հրամանագրերում, որոշումներում և այլն: Եթե բուրժուազիան ժամանակին օգտագործել, սեփականել է հռոմեական ստրկատիրական, ֆեոդալական իրավունքի ձևերը, ապա բանվորների դիկտատուրան իր հերթին նույնպես կարող է օգտագործել այդ նույն, արդեն ավելի կատարելագործված, և, փաստորեն՝ գաղափարապես չեզոք, ձևերը:

Եվ իսկապես, պրոլետարիատի դիկտատուրան չէր կարող ընդունել և օգտագործել բուրժուական (իմա՝ քրիստոնեական, նորմալ) իրավունքը: Դա հասկանում

¹Ст'ю Нерсесянц В.С. Философия права. Изд. группа ИНФРА, М . Э Норма, М., 1997, էջ 122-130:

էին շատերը, այդ թվում՝ Լենինը: Նրանք գտնում էին, որ պրոլետարիատի դիկտատուրանպետք է «բռնակալական միջամտություն» կատարի Ռուսաստանի գործող իրավունքի ոլորտում, վերացնի դրա նորմերի ամբողջ զանգվածներ, ինստիտուտներ ու ճյուղեր: Մասնավորապես, պետք է ոչնչացվեն քաղաքացիական, ամուսնա-ընտանեկան, աշխատանքայինիրավունքի ճյուղերը: Բոլշևիկների իրավունքը պետք է բացառի մասնավոր սեփականությունն ընդհանրապես, իսկ «բուրժուա սեփականատերը», հոգևորականությանը, ծառայողները, մտավորականությունը, պետական և հասարակական շատ կառույցներ ու հաստատություններ, այդ թվում՝ ընտանիքը, պետք է ոչնչացվեն: Կանայք և երեխաները պետք հանրայնացվեն, պետք է ստեղծվեն արդյունաբերական բանակներ, հատկապես՝ գյուղատնտեսության մեջ: Բացի դրանից, պետք է բացառվեն մի քանի «հավերժական ճշմարտություններ, ինչպիսիք են ազատությունը, արդարությունը», ինչպես նաև կրոնը, բարոյականությունը¹:

Այսպիսով, և փաստորեն, ոչ մի բուրժուական իրավունք բոլշևիկների (իբր՝ պրոլետարիատի) դիկտատուրայի կողմից չէր կարող բարձրացվել օրենքի աստիճանի և չի բարձրացվել: Օգտագործվել են միայն դրա որոշ ձևեր, ինչպես և իրականում խորհուրդ են տվել մարքսիզմի «կլասիկները»: Լենինի կողմից ստեղծվել են նաև նորերը՝ կուսակցական, ինչպես նաև կուսակցության և պետական մարմինների ընդունած համատեղ որոշումները և կարգադրությունները: Նա ինքը եղել է կենդանի «կլասիկ», և առաջադրել բազմաթիվ այնպիսի գաղափարներ, որոնք բոլորովին էլ մարքսիստական չեն: Եվ նրա ու նրա հանցակիցների կողմից կարճ ժամանակամիջոցում վերացվել է ռուսական (քրիստոնեական, ռոմանագերմանական և ոչ թե ինչ-որ «բուրժուական») իրավունքի էությունը և խորքային բովանդակությունը: Այն է՝ ազատությունը, արդարությունը, հավասարությունը, բարությունը, գթությունն ու սերը: Դրա փոխարեն բոլշևիկների հնարած և ստեղծած սովետական-խորհրդային իրավունքի ծագման և գործողությանառաջին փուլում իրավունքի էությունից օտարվել ազատությունը, արդարությունը և ներդրվել անսահման չարությունը, ատելությունը և բռնությունը: Այն կոչվել է դասակարգային բռնություն, ինչպիսին գոյություն չի ունեցել, և չէր կարող ունենալ: Այն ծնվել և սնվել էմարքսիզմի ու Լենինիզմի հիմնադիրների ու նրանց հետևորդներինտքերից ու գաղափարներից, հանդես եկել ինչպես օրենքի աստիճանի բարձրացված վիճակում, ինչի հիմնական ձևը եղել է կուսակցական որոշումը, այնպես էլ «մերկ» վիճակում, որպես պատժիչների իրավագիտակցություն: Վերջինս կոչվում է նաև բանվոր դասակարգի «հեղափոխական իրավագիտակցություն», «հայեցողություն», «հեղափոխական խիղճ», «պրոլետարական դասակարգի ազատ կամքի դրսևորում», «կենդանի իրավունք» և այլն: Բայց այն փաստորեն Կ.Մարքսի կողմից բանվոր դասակարգին վերագրվածսովորությանին կամ բնական իրավունքի կոնցեպցիայի պրակտիկ և անմիջական իրացումն է, միայն թե շատ ավելի անմարդկային դեմքով ու ձևերում:

Գիտական գրականության մեջ կարծիքներ կան, որ Լենինը, Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից անմիջապես հետո, մերժում էր օրենքների անհրաժեշտությունը և պնդում, որ պրոլետարիատի դիկտատուրան կարիք չի զգում օրենքների, գոնե՝ պրոլետարիատի դիկտատուրայի հիմնադրման առաջին շրջանում: Որպես դրա ապացույց է բերվում նրա հետևյալ տողերը. «Պրոլետարիատի դիկտատուրան իրեն

¹St'иМарксК. и ЭнгельсФ. Манифест коммунистической партии//Избранные произведения. В трех томах. М., 1983, Т.1, էջ106-138:

չպետք է կաշկանդի օրենքներով...»¹, և իր առաքելությունը պետք է կատարի՝ անմիջականորեն ղեկավարվելով իր դասակարգային ինտուիտիվ իրավունքով կամ իրավագիտակցությամբ, կամ կենդանի իրավունքով: Լենինի այս և այլ բազմաթիվ նման մտքեր հիմք են հանդիսացել պնդելու, որ նա ընդհանրապես ժխտել է գրավոր իրավունքի ու օրենքի դերն ու նշանակությունը: Բայց դա այդպես չէ: Նա, իհարկե, դեմ չի եղել օրենքին, և չի ժխտել դրա անհրաժեշտությունը: Նա միայն դեմ է եղել բուրժուական օրենքին, դրա էությանը, ընդունման ձևին: Եվ որպես օրենքի հիմնական ձև է համարել կուսակցական մարմնի որոշումը՝ ընդունված ԽՄԿԿ համագումարների, պլենումների, կոմիտեների ու խորհրդակցությունների կողմից, որոնք կամ որոնց նախագծերը իր կենդանության ժամանակ գրել է բացառապես ինքը, կամ էլ նրա որոշ համախոհներ, բայց որոնց գրածները սրբագրել է նա: Եվ դրանք, ինչպես նաև նրա մահվանից հետո հրապարակածները, ոչ մի առնչություն չունեն բանվորների դասակարգային իրավագիտակցության, նրանց հոգեբանական իրավունքի հետ, և որը իրականում նաև չկա և չի եղել: Պետք է այս առթիվ նշել նաև, որ, իսկապես ԽՍՀՄ-ում, իր հիմնադրման օրից մինչև կործանվելը, ընդունվել են ընդամենը 59 օրենքներ²:

Իսկուսակցական որոշումները, օրենքները կամ դեկրետները, ըստ Լենինի նախատեսման, պետք է ունենային զանգվածների իրավագիտակցությունն ուղղորդող, քարոզչական, հռչակագրային (դեկլարատիվ) բնույթ, և ոչ թե հարաբերություններ կարգավորող (իրավական) նշանակություն: Այդ կապակցությամբ նա գրել է. «Մենք ունեցել ենք մի շրջան, երբ դեկրետները ծառայում էին որպես պրոպագանդայի (քարոզչության) ձև: Մեզ վրա ծիծաղում էին և ասում, որ բոլշևիկները չեն հասկանում, որ իրենց դեկրետները չեն կատարվում: Ամբողջ սպիտակգվարդիական մամուլը այդ առթիվ լի էր քննադատով: Բայց դա օգտակար էր: Երբ բոլշևիկները վերցրեցին իշխանությունը, ապա ասացին շարքային գյուղացուն, շարքային բանվորին. Ահա՛ թե ինչպես մեզ ցանկալի կլիներ, որ պետությունը կառավարվեր, ահա՛ դեկրետ, փորձեցե՛ք: Հասարակ բանվորին ու գյուղացուն մենք մեր պատկերացումներն անմիջապես տալիս էինք դեկրետների ձևով: Դրա հետևանքը եղավ այն հսկայական վստահությունը, որը մենք ձեռք բերեցինք և ունենք ժողովրդական զանգվածների մեջ»³: Պետք է ասել, որ Օրենքի ու հրամանի նշանակություն են ունեցել նաև նրա, և նրա հաջորդների նամակները, ճառերը, գրքերը, դրանցում պարունակած պատգամներն ու խրատները: Դրանց դրույթներն ավելի հետևողականորեն են կիրառվել, քան երբևիցե՝ Սովսիսական օրենքները:

Դեկրետները (դրանց հետ նաև՝ կուսակցական որոշումները) Լենինը անձամբ բաժանում էր երկու խմբի՝ ընդհանուր բնույթի և կոնկրետ բովանդակություն ունեցող: Ընդհանուր բնույթի ակտերն ունեին դիմումի կամ դեկլարացիայի ձև և քարոզչական-պոպուլիստական բնույթ: Դրանք կոչված էին ընդհանուր կարգով ուղղորդելու «հեղափոխական իրավաստեղծագործությունը» կամ «բնական», «կենդանի» իրավունքի գործողությունը՝ այն դնելով դիկտատուրային շահավետ հունի մեջ: Դրացուն ավելի շատ առկա են ոչ թե արգելքներ ու թույլատվություններ, այլ շահագործող դասակարգերի կամ «հարուստների» հասցին լուտանք, կանխագուշակություններ՝

¹Տե՛ս В. И. Ленин. Полное собрание сочинений. М., 1974, т. 37, с. 245.

²Տե՛ս Հենրիկ Խաչատրյան: Բյուրոկրատիայի ճանապարհը//«Գրական թերթ», 1990, 23-ը փետրվարի, № 9:

³Տե՛ս В.И. Ленин. Полное собрание сочинений, Т. 45, էջ 111:

կոմունիզմի շուտափույտ գալուստի մասին, և կոչեր՝ «հարուստներին» և շահագործողներին ունեզրկելու և կյանքից զրկելու մասին: Կոնկրետ բնույթ ունեցող դեկրետների մասին խոսելիս էլ, Լենինը՝ ընդունելով, որ նախկինում հրապարակված դեկրետներն ունեցել են ընդհանուր, անորոշ, պոպուլիստական (մոլորեցնող) և ուղղորդող բնույթ, գրում է հետևյալը. «Եթե մենք նախկինում (խոսքը 1917թ. վերջին երկու և 1918թ. հունվար ամսվա մասին է- Ս.Խ.) քարոզում էինք խոսքով, ապա այժմ քարոզում ենք աշխատանքով: Դա նույնպես քարոզ է, բայց քարոզ՝ գործողությամբ: Եվ եթե նախկին դեկրետները կոչերի բնույթ ունեին, և դրանցում ասվում էր. բանվորներ, վե՛ր կացե՛ք և տապալեցե՛ք բուրժուազիային, ապա այժմ դա կոչ է մասսաներին՝ նրանց պրակտիկ գործի հրավիրելու: Դեկրետները դրանք հրահանգներ են, որոնք մասսաներին հրավիրում են պրակտիկ գործի: Ահա թե ինչն է կարևորը: Թող որ այդ դեկրետներում շատ անպետք բան կա, շատ բան, որը կենսական չի կարող լինել: Բայց դրանցում կա նյութ՝ պրակտիկ գործունեության համար, և դեկրետի խնդիրը կայանում է նրանում, որ նա սովորեցնում է պրակտիկ քայլեր կատարել այն հարյուրավոր հազարավոր և միլիոնավոր մարդկանց, որոնք լսում են սովետական իշխանության ձայնը»¹: Հատկապես այս հարցերում կարևոր՝ և ուղղորդող, և «պրակտիկ» նշանակություն է ունցել 1918թ. հունվարի վերջին կայացած Սովետների համառուսաստանյան 3-րդ համագումարում կարդացած Լենինի ճառը: Դրանում նա շահագործող դասակարգերին ու նրանց ներկայացուցիչներին՝ «կապիտալիստներին, խարդախներին, պորտաբույծներին ու վնասարարներին», հայտարարում է «աշխատավորների իշխանությանը» թշնամի, «բուրժուազիայի կողմից կաշառված բանդա»՝ կոչ անելով անխնա ոչնչացնել նրանց²:

Ինչպես տեսնում ենք, իսկապես էլ այս փուլում նրա կողմից վճռական դեր է հատկացվել դասակարգային ինտուիտիվ իրավունքին, բայց չի հերքվել նաև օրենքի, բայց միայն՝ յուրատատուկ, մասսաներին ուղղորդող օրենքի դերը: Եվ նա, իր ճառերում ու հոդվածներում, նամակներում, բանավոր ու գրավոր ցուցումներում, իր իսկ կողմից կազմակերպած պատժիչ մարմիններից անընդհատ պահանջում է հեղափոխական իրավագիտակցության հիման վրա ու ղեկավարվելով «հեղափոխական խղճով», այն է՝ սեփական հայեցողությամբ և դեկլարատիվ բնույթի կուսակցական որոշումներով ու դեկրետներով՝ պայքարել «հարուստների, խարդախների, պորտաբույծների ու խուլիգանների դեմ»³: Այդպես էր նա անվանում բոլոր գործարարներին և ֆիզիկական աշխատանք չկատարող անձանց: 1917թ. նոյեմբերին, վարչապետ եղած ժամանակ, «Դիմում ռազմա-հեղափոխական կոմիտեին» գրության, այնուհետև՝ «Ինչպես կազմակերպել սոցիալիստական մրցությունը» աշխատության մեջ, նա պահանջում է ամենավճռական միջոցները կիրառել սպեկուլյանտների (գործարարների, առևտրականների), վնասարարների նկատմամբ: Հենց այս ժամանակ էլ սկսվում է աշխարհում առաջին համակենտրոնացման ճամբարների ստեղծման գործընթացը: Դրանցում արգելափակման ենթակա անձանց թեկնածությունները որոշվում էին սուբյեկտիվ հայեցողությամբ:

Անցման առաջին փուլում, հակառակորդ հռչակված դասակարգերի դեմ պայքարելու համար, 1917թ. դեկտեմբերի 7-ին ստեղծվեց բոլշևիկյան դիկտատուրայի

¹Տե՛սՎ.Ի. Ленин. Полное собрание сочинений. Т. 38, էջ 198-199:

²Տե՛սՎ.Ի. Ленин. Полное собрание сочинений. Т. 35, էջ 267:

³Տե՛սՎ.Ի. Ленин. Полное собрание сочинений. М., 1974, Т. 35, էջ 200:

այնպիսի մարմին, ինչպիսին է ՎՉԿ-ն (Համառուսական արտակարգ հանձնաժողովը): Ռազմա-հեղափոխական կոմիտեների հետ միասին այն կոչված էր պայքարել «հակառակորդ» դասակարգերի, ինչպես նաև առանձին հակահեղափոխականների ու վնասարարների դեմ: Իսկ այդ հանձնաժողովը ոչ միայն բանվոր դասակարգին վերագրվող դիկտատուրայի իրավունքը կիրառող գործիքն էր, այլև այդ իրավունքի գործուն ստեղծագործողը: Եվ այդ իրավունքը ոչ թե բանվոր դասակարգի իրավագիտակցությունն էր, այլ կուսակցական որոշումներով նրանց ներշնչած գիտակցություն: Այդ հանձնաժողովին տրված էին արտակարգ լիազորություններ, և դրա ջոկատներն անարգել սպանում էին իրենց կողմից հակահեղափոխական ճանաչված ամեն մեկին, նրանց խմբերին, ունեզրկում, արտաքսում նրանց երկրից: Հրապարակվում էին դասակարգային թշնամիների ցուցակներ, որոնցով որոշ կատեգորիայի մարդիկ հայտարարվում էին օրենքից դուրս: Այդպիսով նրանք զրկվում էին պաշտպանվելու հնարավորությունից, դառնում զանազան կարգի կողոպտիչների ու վրիժառուների թիրախ¹:

Նշված առաջին փուլում՝ 1919թ. դեկտեմբերի 12-ին, Արդարադատության ժողովրդական կոմիսարիատի կողմից ընդունվեցին «ՌՍՖՍՀ քրեական իրավունքի ղեկավար սկզբունքները»: Այն նույնպես որևէ կարգավորիչ նշանակություն չունեին, և կոչված էր զանգվածների առաջնորդների ու դատավորների հեղափոխական իրավագիտակցությունը սոսկ ուղղորդել: Դրա մեջ կրկին բացակայում էր որոշակիությունը, և ամեն ինչ թողնված էր սոցիալիստական կամ դասակարգային (իբր) իրավագիտակցությանը, հեղափոխական խղճին, այն է՝ անձնական սուբյեկտիվ հայեցողությանը: Դրա նախաբանում հիմնավորվում էր շահագործողների պետական մեքենան և իրավունքը ոչնչացնելու անհրաժեշտությունը, հիմնավորվում դրանք վերափոխելու և պրոլետարիատի նպատակներին ծառայեցնելու անհնարինությունը: Եվ, ամենակարևորը՝ հռչակվում էր «առանց հատուկ կանոնների, առանց օրենսգրքերի զինված ժողովրդի» իրավունքը՝ իր դասակարգային թշնամիներին վերացնելու գործում: Այնտեղ փաստված է նաև հետևյալը. «Դասակարգային թշնամիների դեմ պայքարում պրոլետարիատը կիրառում է այս կամ այն բռնության մեթոդը: Սկզբից դրանք կիրառվում էին առանց որևէ հատուկ սխտեմի, դեպքից դեպք, անկազմակերպ: Բայց պայքարի փորձը նրանց սովորեցնում է ընդհանուր միջոցների, բերում դրանց սխտեմի, ծնում նոր իրավունք: Այդ պայքարի գրեթե երկու տարին արդեն հնարավորություն են տալիս ամփոփել պրոլետարական իրավունքի կոնկրետ դրսևորումները, դրանցից անել անհրաժեշտ հետևություններ»: Հետևություններն էլ հենց այդ «սկզբունքներն» էին: Դրանք մտցվում էին կիրառվող բռնությունների օվկիանում ինչ-որ կարգ սահմանելու համար: Դրա առաջին բաժնում էլ տրվում է իրավունքի և մասնավորապես՝ քրեական իրավունքի բնորոշումը, ըստ որի այն դիտվում է որպես «իրավական նորմեր և այլ իրավական միջոցներ, որոնցով տվյալ դասակարգային հասարակության հասարակական հարաբերությունների սխտեմը պահպանվում է խախտումներից՝ ռեպրեսիաների (պատժի) միջոցով»: Ինչպես տեսնում ենք, իրավական նորմերից բացի խոսվում է այլ իրավական միջոցների մասին, որոնք իրականացվում էին համոզմունքի հիման վրա և նպատակահարմարությունից ելնելով (հ.10): Ավելորդ չի լինի ասել, որ դրանում կամ մեկ այլ փաստաթղթում չկային կոնկրետ հանցակազմերի նկարա-

¹Տե՛սИз истории Всероссийской Чрезвычайной Комиссии 1917-1919гг. М., «Госполитиздат», 1958, էջ 78-79:

գրություններ: Հանցագործության փաստի առկայությունը կամ բացակայությունը թողնված էր պատժիչների գիտակցությանն ու կամքին:

«Պրոլետարական» իրավունքի գոյության առաջին փուլում դրան ուղեկցում է պրոլետարական իրավունքի մասին հակասական բնույթի մի գիտություն: Դրա հիմքում ընկած է նույն մարքսիստական դասակարգային ինտուիտիվ իրավունքի տեսությունը, որն էլ դրված է քննարկումների հիմքում: Իսկ այդ քննարկումների ընթացքը ոչ բացահայտ ուղղորդվում է Լենինի, հետագայում՝ նրա հետևորդների կողմից, որոնք իրենց հռչակել էին նրա աշակերտներ: Այդ փուլում «իրավունքի ճակատում» մոլեգնող, այն «զարգացնող» և կատարելագործող Լենինի հետևորդներից պետք է մատնանշել բոլշևիկների մոտ ծառայության անցած այնպիսի իրավաբանների, ինչպիսիք են Դ. Կուրսկին, Մ. Կոզլովսկին, Ն. Կռիլենկոն, Ա. Լունաչարսկին, Պ. Ստոլչկան, Մ. Ռեյսները, Ե. Պաշուկանիսը և ուրիշներ:

Նրանց աշխատություններից հատկապես ուշադրության արժանի է Դ. Կուրսկու՝ «Արդարադատության ժողովրդասիրատի դատարանակազմության բաժնի 1918թ. ապրիլ-հունիս ամիսների հաշվետվությունը», «Արդարադատության երաշխիքները և արդարադատություն առանց երաշխիքների», «Նոր քրեական իրավունք» և այլ հոդվածներն ու ճառերը: Դրանցում այս կրթված իրավաբանը բացահայտում արդարացում է կամայականությունն ու ապօրինությունը, և բանվորների (իմա՝ դիկտատուրան իրականացնողների) հեղափոխական իրավագիտակցությունը ներկայացնում տվյալ իրադրության մեջ միակ ընդունելի իրավունքի ձևը: Նույն բնույթն ու նպատակն ունի Ն. Կռիլենկոյի «Հեղափոխական տրիբունալները ռուսական պրոլետարական հեղափոխության պրակտիկայում», «ՌՍՖՍՀ-ի դատարանակազմությունը», Պ. Ստոլչկայի՝ «Պրոլետարական հեղափոխությունը և դատարանը», Լ. Սավրասովի «Իրավունքը և պատիժը ընթացիկ անցումային շրջանում», «Պատժի մասին հարցի առթիվ», Յա. Բերմանի «Սոցիալիստական պետության քրեական օրենսգրքի մասին» և այլ հոդվածներ ու աշխատություններ: Մինև նույն ժամանակ Պ. Ստոլչկան «նոր» իրավունքը սկսեց կոչել ոչ միայն բռնության, այլ նաև «զավթման իրավունք»¹: Խոսքը դրանում ոչ միայն շահագործողների սեփականության, այլև այլ ժողովուրդների ու պետությունների տարածքների զավթման մասին է:

Նրանց կողմից քննարկվում էր նաև նոր քրեական օրենսգիրք ընդունելու և դատարաններ ձևավորելու հարցը: Վերջինս՝ դասակարգային կոչվելու փոխարեն, չգիտես ինչու, կոչվում էր ժողովրդական: Այդպես էր կոչվում, քանզի այն, իբր, գործում է «ժողովրդի իրավունքով», այն է՝ ամբողջ մարդկության համար օգտակար դասակարգային հեղափոխական իրավագիտակցությամբ: Այս բոլոր աշխատություններում արդարացվում էր ինտուիտիվ իրավունքի ուղղակի գործողությունը: Բանն հասավ

¹Стѣи Крозловский М. Ю. Пролетарская революция и уголовное право//«Пролетарская революция и право», 1918, № 1; Луначарский А. В. Революция и суд// Правда, 1 декабря 1917г.; КурскийД. А.Избранные статьи и речи. «Госюриздат», 1959;КрыленкоН. В. Революционные трибуналы в практике российской пролетарской революции//Октябрьский переворот и диктатура пролетариата. М., 1919; Он же: Судоустройство РСФСР, М., 1924;Стучка П.И. Пролетарская революция и суд //Пролетарская революция и право». 1918, № 1;СаврасовЛ. И. Право и наказание в текущий переходный период//«Право революции и право», 1918, № 5-6; Он же: К вопросу о наказании//«Пролетарская революция и право». 1919, № 2-4;БерманЯ. К вопросу об уголовном кодексе социалистического государства//«Право революции и право», 1919, № 2-4; СтучкаП. И. Избранные произведения по марксистско-ленинской теории права. Рига, 1964, с. 225:

այնտեղ, որ նույնիսկ 1920թ. տեղի ունեցած սովետական տրիբունալների աշխատակիցների համագումարում, որտեղ քննարկվում էր քրեական օրենսգիրք ընդունելու հարցը, սկզբունքորեն «անցանկալի» համարվեց տրիբունալներին ընդդատյա գործերով պատիժների ցանկի սահմանումը, եթե անգամ ընդունվի քրեական օրենսգիրք: Այդ համագումարին հետևած արդարադատության գործիչների երրորդ համագումարը թեև արտահայտվեց քրեական օրենսգրքի մշակման օգտին, բայց նորից առանց կոնկրետ արարքներ նախատեսելու և առանց պատժիչ սանկցիաների:

Բանվոր դասակարգի հոգեբանական կամ ինտուիտիվ իրավունքի գոյության գլխավոր հիմնավորողը և Մարքսի ամենահավատարիմ հետևորդն էր Մ. Ռեյսները¹: Նրա տեսակետը այդ իրավունքի մասին հիմնված է, նախ և առաջ, Կ. Մարքսի արտահայտած վերոնշված կոնցեպցիայի, և ոչ թե միայն Լ. Պտրաժիցկու և Լ. Կնապպի առաջադրած հոգեբանական կոնցեպցիաների վրա, ինչպես որ կարծում է Վ. Ներսեսյանցը²: Նա, դեռևս Զոկտեմբերյան հեղաշրջումից շատ առաջ, կրկնում է Մարքսի մտքերն այն մասին, որ ամեն մի դասակարգ՝ անկախ նրանից, տիրապետող է, թե ոչ՝ ունի իր հոգեբանական-ինտուիտիվ իրավունքը: Եվ արդեն կապիտալիստական հասարակարգում գոյություն ունեւ և ունի ոչ միայն բուրժուական, այլև դրան զուգահեռ պրոլետարական և գյուղացիական դասակարգային իրավունք: Առանձնահատուկը, որով նրա տեսակետը տարբերվում է Մարքսի տեսակետից, դա այն է, որ նա այդ իրավունքը կոչում է դասակարգի սուբյեկտիվ իրավունք: Պետության իրավունքն էլ կոչելով օբյեկտիվ իրավունք՝ նա գտնում է, որ այն ձևավորվում է տարբեր դասակարգերի սուբյեկտիվ իրավունքների միջև փոխհամաձայնության (կոմպրոմիսի) ու փոխզիջման հետևանքով: Վերջին՝ «անմեղ» թվացող փոխզիջման մասին կարծիքը, դարձավ Ռեյսների քննադատության և մեկուսացման հիմնական պատճառը:

Իրավունքի այդ նոր տեսակը կամ ձևը՝ բոլշևիկյան իրավագիտակցությունը գործողության մեջ, կամ «հեղափոխական իրավաստեղծագործությունը» («революционное правотворчество»), կամ դասակարգային հայեցողություն կոչված աներևակայելի կամայականությունը իր կիրառման բարձրակետին հասավ «ռազմական կոմունիզմի» ժամանակ: Ռազմական կոմունիզմը ինտուիտիվ իրավունքի (իմա՝ Մարքսի, Էնգելսի, Լենինի հնարած և ոչ թե բանվոր դասակարգի հոգում գոյություն ունեցող իրավունքի) գործադրումն է՝ ուղղորդվող կուսակցական որոշմամբ ու դեկրետով, իմաստուն առաջնորդի ցուցումներով, պատգամներով, խրատներով՝ տեղ գտած նրա ճառերում, հոդվածներում և այլն: Դրա արդյունքում սովետական-բոլշևիկյան այդ իրավունքի զոհեր դարձան ոչ միայն «տգրուկ» կապիտալիստները, մտավորականությունը և հոգևորականությունը, այլև բանվորների հիմնական զանգվածը և բոլոր այն գյուղացիները, ովքեր ունեին կենսամթերքի ու սերմացուի որևէ չափ և ընտանիքի գոյությունն ապահովող կայուն աղբյուր: Եղածը բռնագրավվում էր անհատույց: Այդ «իրավունքի» կիրառումը առավել ջանադրությամբ և առանց սահմանափակումների տևեց շուրջ չորս տարի, մինչև ՆԷՊ-ի (1922թ.) հիմնադրումը:

¹Տե՛ս Ռեյսներ Մ. А. Теория Петражицкого, марксизм и социальная идеология. СПб, 1908; Он же: Право. Наше право. Чужое право. Общее право. Л., 1925; Он же: Государство. СПб, 1911 (վերահրատարակված է Պետերբուրգում, 1918թ); Он же: Основы советской конституции. М., 1918; Он же: Государство буржуазии и РСФСР. М., 1923:

²Տե՛ս Нерсисянц В. С. Философия права. Изд. группа ИНФРА. М., М - Норма, 1997, էջ 235-236:

Այսպիսով, սովետական-բոլշևիկյան իրավունքի գոյության առաջին ծագման և կայացման փուլը տևել է մինչև 1922 թվականի վերջը: Դա նաև պրոլետարիատի (բոլշևիկյան) դիկտատուրայի պետության և գործող իրավունքի մասին գիտության ծագման ու կայացման առաջին փուլն էր: Առաջինն այն հինգ փուլերից, որը կարելի է որակել որպես բոլշևիկյան իրավունքի գործադրման, կիրառման, համատարած ապօրինության, կամայականությունների ու բացահայտ տեռորի («կարմիր»), ինչպես նաև «նոր տիպի» ու տեսակի իրավունքի օրինաչափ գոյության գիտականորեն հիմնավորման փուլ: Այդփուլին բնորոշ են եղել ինչպես չգրված, այնպես էլ գրված իրավունքը: Նոր գրվածը կամ օրենքի (հիմնականում՝ կուսակցական համագումարների, պլենումների բանաձևերում և որոշումներում ձևակերպված) աստիճանի բարձրացրածը եղել է Լենինի և նրա զինակիցների կամքի ու գաղափարների դրսևորում՝ դառնալով բռնություն իրականացնող մարմինների և զանազան պատժիչ ջոկատների հայեցողության մաս: Միաժամանակ՝ դրանցում հաշվի են առնվել պատժիչ ջոկատների փորձը՝ այն համարելով հեղափոխական զանգվածների իրավաստեղծագործման, նրա իրավագիտակցության արդյունք: Իսկ պատժիչ ջոկատների անդամներն էլ հաշվի են առնել կուսակցական որոշումներում ու դեկրետներում իրենց ուղղորդելու փորձերն ու հորդորները: Ահա այդպես էլ ստեղծագործվել, ձևավորվել (քանի որ իրականում չկար) և արտահայտվել է, մարմին ու կյանք է ստացել պրոլետարական իրավունքը: Այդպես է այն ստեղծագործվել, երաշխավորվել, բարձրացվել օրենքի աստիճանի, ուղղորդվել, խրախուսվել և արդարացվել է: Այդ իրավունքի գործողության հետևանք էր Ռուսաստանի և Հայաստանի լիակատար ավերումը, Լենինի կողմից սանձազերծված քաղաքացիական պատերազմը, Կովկասի, Միջին Ասիայի վերագավթումը, Ադրբեյջան կոչված, ինչպես նաև միջինասիական՝ մինչ այդ չտեսնված և չլսված, որոշ հանրապետությունների և ԽՍՀՄ-ի ստեղծումը: Դա մի նոր՝ արհեստականորեն ստեղծված, անսահման բռնության և չարիքի գաղափարների վրա հիմնված իրավական սիստեմ էր, որը համեմատության եզրեր ունի միայն մոսուլմանական իրավունքի այն տարատեսակի հետ, որը ստեղծել և կիրառում էին և կիրառում են թուրքերը հայերի և այլ քրիստոնյա ազգերի նկատմամբ:

Սովետական իրավունքի ու պետության կայացման երկրորդ փուլը սկսվում է 1922 թվականի վերջից և ավարտվում 1927 թվականի վերջում: Այն սկսվել է ՆԵՊ-ով (նոր տնտեսական քաղաքականություն) և այն բանից հետո ու այն պատճառով, որ երկիրը լիակատարորեն քայքայվել էր ինտուիտիվ, բնական կամ սովորութային կոչված, Մարքսի, Էնգելսի ու Լենինի երևակայած, և բանվոր դասակարգին վերագրված իրավունքի կիրառման հետևանքով: Եվ սկսվելով ՆԵՊ-ի հռչակմանն ռազմական կոմունիզմի դադարեցման պահից, 1922թ. վերջում՝ ավարտվում է 1927/1928թ., երբ սկսվեց նոր բռնությունների կամ «լայն ճակատով կապիտալիզմի վրա հարձակվելու» ալիքը: Այդ նոր փուլում թույլատրվում է «բուրժուական» իրավունքի և հատկապես՝ քաղաքացիական իրավունքի, գործողությունը: Դրա հետևանքով վերակենդանանում են արտադրությունը, առևտուրը: Այս փուլը, որը Պ. Ստուլևան անվանում է «նահանջի», այն է՝ «բուրժուական» իրավունքին վերադառնալու շրջան՝ սովորաբար նաև կոչվում է «խաղաղ սոցիալիստական շինարարության շրջան»: Պրոլետարական դիկտատուրայի իրավունքի «զարգացման» այս փուլում ևս Լենինի դերը խիստ ակնհայտ է: Նա որոշեց ժամանակավոր վերադառնալ «բուրժուական» իրավունքին՝ որոշ չափով սահմանափակելով (և ոչ թե դադարեցնելով) հնարավոր, արհեստական՝ անսահման բռնություն հանդիսացող նոր՝ սոցիալիստական տիպի իրավունքի գործողությունը:

Միայն 1922-1923թթ. ընթացքում ընդունվեցին յոթ օրենսգրքեր, այդ թվում՝ քրեական և քաղաքացիական օրենսգրքերը: Շրջանառության մեջ դրվեց «սոցիալիստական օրինականություն» հասկացությունը: 1923թ. հրատարակվեց մինչև հեղափոխական իրավաբան-քրեագետ Վ. Պոզնիշևի քրեական իրավունքի դասագրքի ընդհանուր մասը, իսկ 1925 թվականին՝ Է.Նեմիրովսկու, հետո էլ՝ Ա. Ա. Պիոնտկովսկու հեղինակած «Քրեական իրավունք» դասագրքի ընդհանուր մասը: Քրեական օրենսգիրքը չուներ հատուկ մաս՝ մասաների իրավագիտակցություն կոչված իրավունքի գործողությունը չխաթարելու համար: Ուստի և վերոնշյալ դասագրքերը նույնպես չունեին հատուկ մասեր: Այս փուլում ընդունվեցին նաև միութենական 15 հանրապետությունների քրեական օրենսգրքերը, նրանց սահմանադրությունները և այլ իրավական հիմնարար օրենքներ ու ակտեր: Օրենսգրքերն ու օրենքներն էլ ընդունվեցին, քանի որ, ինչպես բոլշևիկյան մի խառնածողովում անկեղծորեն հայտարարեց իրավաբան և բարձրաստիճան պաշտոնյա Մ. Կոզլովսկին, «Մի շարք գործերով առաջացել է աներևակայելի բազմազանություն և խճողում»¹: Առանց գրավոր իրավունքի և իրավական սիստեմի հսկայական պետության կյանքն արդեն անհնար էր դառնում: Բայց պետք է հատուկ շեշտել, որ օրենսդրական գործունեությունը ակտիվացնելու հետ մեկտեղ իշխանությունները չէին հրաժարվել բանվոր դասակարգի հոգեբանական իրավունքի գաղափարից ու կիրառումից: Նոր քրեական օրենսգրքերով թույլատրվեց անալոգիան, որը, ըստ արդարադատության նախարար Դ. Կուրսկու, «Յնարավորություն էր տալիս դատարանին ղեկավարվել սոցիալիստական իրավագիտակցությամբ, որպեսզի ելք գտնի ստեղծված իրադրությունից»²: Ինչպես տեսնում ենք, «հեղափոխական իրավագիտակցության» կամ «անմիջական հայեցողության» փոխարեն այս փուլում պրոլետարական դիկտատուրայի իրավունքը սկսել է կոչվել նաև «սոցիալիստական իրավագիտակցություն»:

1924թ. հունվարին մահացավ Վ. Լենինը: Մինչև նրա մահը իրավաբան-գիտնականների գործունեությունը ուղղված էր նրա ցուցումները կատարելուն: Նրա մահից հետո դրությունը փոխվեց: Եվ եթե մինչ այդ իրավաբանների ջանքերն ուղղված էին «ուսուցչի» իրավական ասույթներն ու դիտողությունները մեկնաբանելուն, և դրանց հիման վրա իրավունքի բնորոշումներ առաջադրելուն, ապա նրա մահից հետո մի շարք վառ անհատականություններ հանդիսացող իրավաբան-գիտնականներ ձեռնարկեցին իրավունքի «իսկական» կամ «իրական» բնորոշման որոնումները: Դա խրախուսվեց դիկտատուրան իրականացնողների կողմից, քանզի նրանք իրականում նույնպես մոլորության մեջ էին: Ակնհայտ էր դարձել, որ ամենաթողության և կամայականության իրավունքը իսկապես էլ սպառել էր իրեն: Ավելի ու ավելի էին տարածվում և ուժեղանում շշուկներն այն մասին, որ իրավունքի ոլորտում պրոլետարիատի դիկտատուրան ճիշտ քաղաքականություն չի վարել ու չի վարում: Որ իբր թույլ է տրվել «վոյունտարիզմ»՝ շեղում մարքսիզմից: Իբր, «կլասիկները» պատվիրած են եղել պրոլետարիատի դիկտատուրայի հիմնադրման առաջին շրջանում օգտագործել բուժուական իրավունքը և այլն, բայց բոլշևիկները չեն կատարել այդ պատվիրանը: Նման շշուկներն ավելի ուժեղացան, երբ, «բուրժուական իրավունքի» ներդրումից անմիջապես հետո՝ դրա

¹Տե՛ս Материалы НКЮ, 1921, Вып. 11-12.

²Տե՛ս Курский Д., Избранные статьи и речи. Госюриздат, 1958, էջ 23-54:

գործողությունը դրական արդյունքներ տվեց, և սկսեցին նկատվել զագացման միտումներ:

Բայց բուլշևիկ ղեկավարները չէին ցանկանում և չէին կարող հավատալ, որ երկրին պարտադրված մարքս-լենինյան իրավունքը ի զորու չէ զարգացում ապահովել: Դրան հավատալը նրանց կողմից ինքնակործանում էր: Բացի դրանից, նրանց թվում էր, որ եթե ավելի լավ ուսումնասիրվեն մարքսիզմի «կլասիկների» աշխատությունները, և եթե սինթեզվի սոցիալիստական իրավունքի լավագույն և իսկական հասկացություն, դրա բնորոշում, ապա դրա հիման վրա հնարավոր կլինի ստեղծել նաև սոցիալիստական իրավական սիստեմ՝ զարգացման իրավունք: Դրա համար էլ՝ «նոր տիպի» իրավունքի հասկացության ու բնորոշման շուրջ հրապարակային քննարկումներին նոր զարկ տալով՝ դիկտատուրայի ներկայացուցիչներն անկեղծորեն շահագրգռված էին այդ զարմանալի «բացախոսության» մեջ: Նրանք ցանկանում էին ելք գտնել ստեղծված ճգնաժամային վիճակից, և դրա մեջ որոշակի դեր էին վերագրում իրավունքի հասկացությանն ու բնորոշմանը: Ուստի այս փուլում «Նոր» իրավունքի «որոնվող բնորոշման» ստեղծման աշխատանքները վերսկսվեցին նոր թափով, և հարցը ծայրահեղ կերպով քաղաքականացվեց: Իրավունքի բնորոշման հարցը աշխարհում առաջին անգամ դարձավ քաղաքական հարց:

Դիկտատուրան՝ իրավաբան-գիտնականներին հակելով բանավեճերի, դրան ուղղակիորեն չէր միջամտում: Նա միայն հետևում էր, ուղղորդում՝ երբեմն խրախուսելով մեկին և սաստելով մյուսին: Եվ երբ արդեն արգելված էին ընդդիմադիր բոլոր կուսակցություններն ու թերթերը, խոսքի ազատությունն էլ բացառված էր, այս հարցում կարծիքների ազատությունը ոչ միայն արգելված չէր, այլև խրախուսվում էր: Բանավեճի մասնակիցներն էլ հրաշալի գիտեին թույլատրվածի սահմանը: Այն հնարավոր էր միայն մարքսիզմի-լենինիզմի գաղափարախոսության սահմաններում և դրա տերմինաբանության օգտագործմամբ: Այդ սահմաններում կատարվող որոնումների արդյունքն է Մ. Ռեյսների առաջադրած իրավունքի «հոգեբանական» տեսության կատարելագործված տեսակը, որի նախնական և հիմնական դրույթները նա դեռևս արտահայտել էր մինչև հեղափոխությունը: Դրա նոր տարբերակում արդեն կարևորվում էր նաև դիկտատուրայի հին ու նոր ղեկավարների դերը հոգեբանական իրավունքի ձևավորման մեջ: Ե. Պաշուկանիսն առաջադրեց իր իրավունքի «փոխանակային», Պ. Յուդինը՝ «բռնության» (փաստորեն՝ «բացարձակ դասակարգային բռնության»), Ի. Ռազումովսկին՝ «գաղափարաբանական» տեսությունները¹: Լինելով իրավական նիհիլիզմի բացառիկ դրսևորումներ՝ այդ տեսություններն արտահայտում են սովետական պետության և իրավունքի անմարդկային (իսկական) էությունն ու բնույթը՝ փաստորեն վարկաբեկելով բուլշևիկյան պետությունը և իրավունքը երկրի ներսում և դրսում: Դրանցից առավել ուշադրության է արժանի Պաշուկանիսի տեսությունը, որն ավելի խստորեն է քննադատվել ու մերժվել, քան մյուսները: Քանզի դրանում գրեթե ամբողջովին ստվերվում էր պրոլետարական դիկտատուրայի ղեկավարների դերը, և «նոր» իրավունքի ծագումն ու գործողությունը պայմանավորվում էր առավելապես տնտեսության մեջ գործող առանձնահատուկ, բնական (իրականում գոյություն

¹Տե՛ս Нерсисянц В. С. Философия права. М., 1997; Рейснер М. А. Теория Петражицкого, марксизм и социальная идеология. СПб, 1908; Он же: Право. Наше право. Чужое право. Общее право. Л., 1925; Он же: Государство буржуазии и РСФСР. М., 1923; Пашуканис Е. Б. Избранные произведения по общей теории права и государства. М., 1980; Юдин П. О. О государстве при социализме//«Большевик», 1936, №8; И. Разумовский. Проблемы марксистской теории права. М., 1925:

չունեցող) օրենքներով: Չխրախուսվեցին նաև բռնության մասին զանազան հավակնոտ այլ տեսություններ: Դրանք բոլորն էլ արգելվեցին հրամայական կարգով:

Նրանց բոլորի առաջադրած կոնցեպցիաները և բնորոշումները՝ թեև բավականին ինքնատիպև հիմնված մարքսիզմի-լենինիզմի ուսմունքի վրա՝ բայց և այնպես իշխանությունների համար անընդունելի էին: Լինելով չափազանց անկեղծ, դրանք արտացոլում են բոլշևիկյան սահմեկեցուցիչ իրավական իրականությունը և իրավակարգը: Դրանցում հաշվի չէր առնվել, որ գրականության, արվեստի մեջ վաղուց արդեն տիրապետող էր դարձել **սոցիալիստական ռեալիզմի տեսությունը**, ըստ որի պահանջվում էր ներկայացնել, ձևակերպել ոչ թե այն, ինչ որ կա, գոյություն ունի (сущее), այլ այն, ինչ որ պետք է լինի կամ ցանկալի է, որ լինի (должное): Բացի դրանից, և դրա հետ միասին, նրանցից խորամակաբար պահանջվում էր այնպիսի տեսություն ստեղծել, որը նաև նպաստերեկրի զարգացմանը, ինչը մարքս-լենինյան գաղափարախոսության շրջանակներում անհնար էր: Եվ նրանցից շատերը, ինչպես Պաշուկանիսը, իրենց ջանքերի համար հատուցեցին կյանքով:

Սովետական-խորհրդային պետության և իրավունքի, ինչպես նաև իրավունքի մասին գիտության կայացման **երրորդ փուլն** ընդգրկում է 1927-1938թթ. միջև ընկած ժամանակահատվածը: Այս փուլը տնտեսության, մշակույթի, իրավունքի ճակատում «լայնածավալ հարձակման անցնելու», և ՆԷՊ-ի փուլումներդրված բուրժուական իրավունքը լիակատար կերպով արմատախիլ անելու փուլն է: Ըստ Պ.Ստուլկայի այդ երրորդ փուլը պետք է լիներ սոցիալիստական իրավունքի «զարգացման» փուլերից վերջինը: Այն պետք է շարունակվեր մինչև իրավունքի ու պետության «քնելը» կամ լրիվ մահացումը և ավարտվեր կոմունիզմի շեմին: Բայց նա, հասկանալի է, այդ հարցում չափազանց «լավատես» էր: Այդ փուլն էլ, որն իսկապես էլ սկիզբ էր առել 1927 թվականին կայացած ԽՄԿԿ 15-րդ համագումարի որոշումներից (որը կոչվում էր «կոլեկտիվացման համագումար», և որի որոշումներով հիմք դրվեց գյուղացիության կարող մասի ոչնչացմանն ու բռնի կոլեկտիվացմանը), եզրափակվել է (մեր կարծիքով) այդ նույն թվականին տեղի ունեցած սովետական իրավաբանների համամիութենական խորհրդակցության ընդունած որոշումներով: Դրա ընթացքում ոչնչացվել են միլիոնավոր մարդիկ: Եվ դա՝ սոցիալիստական օրինականության սկզբունքի և իրավունքի նորմերի հիման վրա՝ իրավունքի անալոգիայի լայն օգտագործմամբ:

Այդ փուլի սկիզբը դրած ԽՄԿԿ 15-րդ համագումարի որոշումներն այն նորմատիվ-օրենսդրական փաստաթղթերն են, որոնք տիրապետում են նորմատիվության, հարկադրականության, բացասական էֆեկտիվության, անորոշության, անլեգալության, ոչ լեգիտիմության և այլ բացասական հատկությունների: Այդ որոշումները, ինչպես նաև ԽՄԿԿ կուսակցության կենտրոնական մարմինների ու կառավարության կամ օրենսդիր մարմնի ղեկավարության հետ ընդունած համատեղ որոշումներն ու կարգադրությունները գործել են խիստ հետևողականորեն և անխափան կերպով: Եվ հենց այս փուլում է, որ պրոլետարիատի դիկտատուրայի գրավոր իրավունքի ստեղծագործման հիմքում է դրվել իրավունքի նորմատիվային տեսությունը՝ դիկտատուրայի գործողություններին օրինական տեսք հաղորդելու, երկրի կյանքն ինչ-որ չափով կայունացնելու, օրինականության ֆիկցիա ստեղծելու համար: Դրա համար այդ փուլը կարելի է կոչել իրավունքի նորմատիվային հասկացության առաջադրման, և դրա հիման վրասովետական-խորհրդային օրենսդրական համակարգի ստեղծման ու ներդրման փուլ: Այդ փուլում, իրավունքի նորմի հիման վրա (հիմնականում՝ կուսակցական որոշումների և ենթաօրենսդրական ակտերի պարունակած) սկսվում է գյուղացիների

մասայական ունեզրկումն ու ոչնչացումը: Լայնորեն կիրառվում է այսպես կոչված կուլակաթափությունը, որը թեև իրականացվում էր որոշում-օրենքի նորմի հիման վրա, բայց՝ արտադատական կարգով: Մարդիկ բռնության ու խաբեության միջոցով արտաքսվում կամ տեղափոխվում էին Ուրալ, Սիբիր և Յեռավոր Արևելք՝ գործարաններ ու կոլխոզներ կառուցելու համար կամ էլ մահապատժի ենթարկվում: Եվ այդ ամենը իր մասշտաբներով և բացասական հետևանքների չափով կարելի է համեմատել միայն քաղաքացիական պատերազմի, կարմիր տեռորի, ռազմական կոմունիզմի և պարեն-մասնատրման քաղաքականության հետ: Այդ ամենից հետո գյուղատնտեսությունը ԽՍՀՄ-ում սկսեց հետևողական և ավերիչ անկում գրանցել:

Այդ փուլը իսկապես էլ իրավունքի սովետական-խորհրդային նորմատիվային տեսության ձևակերպման, ներդրման և դրա հիման վրա բանվոր դասակարգի ու ամբողջ աշխատավորության կամքը «օրենքի աստիճանի բարձրացնելու», այն է՝ օրենսդրության (առավել չափով՝ ենթաօրենսդրական ակտերի համակարգի) ստեղծման փուլն է: Այդ փուլի ընթացքում քննադատության ենթարկվեցին ու մերժվեցին Ստուլչկայի, Ռեյսների, Պաշուկանիսի, ինչպես նաև իրավունքի՝ որպես բռնության, մասին զանազան տեսակետներ ու տեսություններ: Յենց այս փուլում է, որ իրավունքի բոլոր բնույթներից իշխանության կողմից ընտրվեց և պահպանվեց միայն մեկը, ամենահարմարը և ամենակեղծավորը: Քանի որ դիկտատորը մեկն է, ուստիև երկրի տնտեսության, մշակույթի, իրավունքի ու քաղաքականության մեջ պետք լինի միայն մեկ կարծիք: «Որոնվող» իրավունքի բնորոշումը նույնպես պետք է լիներ մեկը, որն էլ ամբողջովին պետք է համապատասխաներ սոցիալիստական ռեալիզմի սկզբունքին և լենինիզմի գաղափարախոսությանը: Այն կոչված էր և պետք է արտահայտեր ոչ թե իրականություն (сущее), այլ այն, ինչ որ ցանկալի էր մարքսիզմի ու լենինիզմի գաղափարախոսության դիրքերից, և որը ցանկալի է դիկտատուրա իրականացնողների համար (должное): Այն, ինչ որ չկար, բայց պետք է անհրաժեշտաբար լիներ ապագայում: Եվ միայն ապագայում, երբ իրավունքը կդառնա և իրականության, և պատշաճի միասնություն, և որից հետո էլ անմիջականորեն կսկսվեն դրա մահվան ջղաձգությունները¹:

Դրա (իրավունքի նորմատիվային տեսության) լույսի ներքո սովետական պետությունը պետք է ներկայացվեր որպես իրավական պետություն, իսկ իրավունքը՝ այդ պետության կողմից սահմանված ու օրենքի նորմերում ամրագրված, բանվորների ու չքավոր գյուղացիների ինտեգրացիոն իրավունքն արտահայտող նորմերի բնականորեն արդարացի սխառն: Դրանով նաև գրավոր իրավունքի նորմերի կիրառումը պետք է ներկայացվեր որպես օրինականության սկզբունքի վրա հիմնված գործունեություն: Այն պետք է նաև քողարկեր այն իրողությունը, որ ԽՍՀՄ-ում ամենախկական օրենքները կուսակցական որոշումներն են:

Այս փուլում քննարկման ասպարեզում մնացին իրավունքի հասկացության և բնորոշման մասին երկու հիմնական՝ «լայն» և «մեղ» տեսակետները կամ կոնցեպցիաները: Ստուլչկան և Կռիլենկոն զարգացրեցին իրավունքի «լայն» կոչված կոնցեպցիան: Դա գաղափարների այնպիսի սիմբիոզ է, որը կոչված է առավել չափով ընդգրկելու մարքսիզմի և լենինիզմի իրավական հայացքների հնարավոր բոլոր կողմերն ու երանգները: Այս տեսաբանների հիմնական ջանքերն ուղղված էին մարքս-

¹Ст'юЛукашеваЕ. А. Право, мораль, Личность. «Наука», М., 1986. էջ 45; Нено Неновски, Право и ценности. М.: «Прогресс», 1987. էջ 52, 95-136, 141:

լենինյան դասակարգային «հեղափոխական իրավագիտակցությունը» կամ հոգեբանական-սովորութային իրավունքը միավորել օրենքի հետ և մեկ միասնական հասկացության մեջ պրոլետարիատի դիկտատուրայի իրավունքը ներկայացնել որպես իրավագիտակցության, իրավահարաբերությունների ու օրենսդրության միասնություն: Դա նաև փորձ է միմյանց հետ հաշտեցնել մարքսիզմ-լենինիզմի շրջանակներում իրավունքի մասին արտահայտված բազմաթիվ ու բազմաբնույթ տեսակետները: Նրանք հատկապես ցանկանում էին լուծել բանվոր դասակարգի հոգեբանական իրավունքի լեգիտիմացման, ինչպես նաև այդ ժամանակներում շահարկվող Կ.Մարքսի ու Ֆ.Էնգելսի այն կարծիքի հարցը, ըստ որի պրոլետարիատը սոցիալիզմի ժամանակ կամ կոմունիզմի առաջին փուլում պետք է օգտագործի բուրժուական իրավունքը: Ստույգ կանգնում էր (իրավացիորեն), որ իրականում Մարքսը և Էնգելսը այդպես ասելով հասկացել են բուրժուական օրենքի ձևը և ոչ թե բովանդակությունը, և տվյալ դեպքում խոսքը պետք է գնա բուրժուական իրավունքի արտաքին ձևի ընդօրինակման, և ոչ թե բովանդակության մասին: Օրենքը արտաքին ձևով կարող է լինել բուրժուական, իսկ բովանդակությամբ՝ պրոլետարական-սոցիալիստական՝ արտացոլելով բանվոր դասակարգի հեղափոխական իրավագիտակցությունը, նրա շահերը: Իրավահարաբերություններ և իրավագիտակցություն ասելով նրանք հասկանում էին ոչ թե օրենքից առաջ գոյություն ունեցող այդ ֆենոմենները, այլ պրոլետարիատի դիկտատուրայի կողմից ընդունած, պրոլետարիատի (և նրա «դաշնակից» չքավոր գյուղացիության) բնական կամ սովորութային իրավունքի դրսևորում հանդիսացող օրենքի հիման վրա առաջացած օրինագիտակցությունն ու օրինահարաբերությունները: Բայց նրանց այդ տեսակետը ևս մերժվեց: Համարվում է, որ Ստույգայի կանոնների այս տեսակետը հետագայում զարգացվել է Ս.Քեչեկյանի, Ա.Ստալգինի և Յա.Միկոլենկոյի կողմից¹: Բայց դա այդպես չէ: Վերջիններիս կողմից իրավունքի հասկացության մեջ ներառված իրավահարաբերություններն ու իրավագիտակցությունը իրականում օրինահարաբերություններ և օրինագիտակցություն են: Այսինքն՝ սովետական օրենքի արդյունք և հետևանք են, և ոչ թե հակառակը: Դրա համար էլ նման տեսակետը հանդուրժվել է, իսկ դրանք առաջադրողները չեն ոչնչացվել:

Այս փուլում էլ, ի վերջո, ծնվեց իրավունքի մյուս՝ «նեղ» նորմատիվային հասկացությունը և դրա բնորոշումը, որն էլ՝ Ստույգայի և մյուսների առաջադրած վերոնշյալ տեսակետի հետ մրցակցության մեջ, դարձավ սովետական-խորհրդային իրավունքի միակ և դրա պաշտոնական բնորոշումը: Համարվում է, որ դրանց ձևակերպման մեջ նշանակալի ներդրում ունեն Լ.Ռեզցովը, Մ.Դոցենկոն, Ս.Լիբերմանը, Ա.Ստալգինը և այլք²: Սակայն իրականում, իմ խորին համոզմամբ՝ դրա հիմքում ընկած

¹Ст'ю Стучка П. И. Избранные произведения по марксистско-ленинской теории права. Рига, 1964; Кечеян С. Ф. Правоотношения в социалистическом обществе. М., 1958; Стальевич А. К. Некоторые вопросы теории социалистических правовых отношений//«Сов. гос. и право», 1957, № 12; Миколенко Я.Ф. Право и формы его проявления // «Сов. гос. и право», 1965, № 7; Лейст О. Э. Три концепции права//«Сов. гос. и право», 1991, № 12; Корнев А. В. Развитие правопонимания в отечественной науке, Лекция, М., 2000.

²Ст'ю Каганович Л. Двенадцать лет строительства советского государства и борьба с оппортунизмом// «Советское государство и революция права», 1930, №1; Резцов Л. Право-отношение и право-норма. Теория Пашуканиса как рецидив буржуазно-правового индивидуализма//«Советское государство и революция права», 1930, № 8-9; Доценко М. Против схоластики в теории права//«Советское государство и революция права», 1930, № 7; Либерман С. Против сползания на позиции меновой концепции в праве//

է Զանս Քելզենի ձևակերպած իրավունքի «գուտ» նորմատիվային հասկացությունը և դրա բնորոշումը՝ որպես նորմերի, ձևերի համակարգի՝ համեմված բանվոր դասակարգի կամքի՝ որպես իրավունքի նյութական աղբյուրի, մասին մարքս-լենինյան ճամարտակությամբ: Այն Քելզենի կողմից ձևակերպվել է դեռևս 1923 թվականին, և քաջ հայտնի է եղել ռուսական-խորհրդային իրավաբանական հասարակությանը¹: Եվ հենց դրա հիմքի վրա էլ կառուցվել ու Ա.Վիշինսկու և Մ.Արժանովիկոլմից առաջադրվել են իրավունքի նեղ նորմատիվային բնորոշումները²: Դրանք էլ հետագայում՝ 1938թ. Իրավաբանների համամիութենական առաջին խորհրդակցությունում, ընդունվեցին որպես իրավունքի հասկացության ու բնորոշման մասին սովետական պետության պաշտոնական տեսակետ: Լինելով պետության բարձրագույն ղեկավարներին մոտ կանգնած պաշտոնատար անձինք՝ Վիշինսկին և Արժանովը արտահայտում էին իրավունքի մասին այնպիսի տեսակետ, որն արդեն իսկ ընտրել էին պրոլետարական դիկտատուրայի ղեկավարները, և անձամբ ինքը՝ դիկտատոր Ստալինը: Նրանց առաջադրած իրավունքի բնորոշման ամենահակիրճ տարբերակներից են. «Սովետական իրավունքը իշխանության հրամանների (նորմերի) համակարգ է» (ձևական բնորոշում) կամ՝ «Սովետական իրավունքը իշխանության կողմից ստեղծված նորմերի համակարգ է, որն արտահայտում է բանվոր դասակարգի և ամբողջ աշխատավորության կամքը» (նյութական բնորոշում) և այլն:

Իրավաբանների համամիութենական վերոհիշյալ խորհրդակցությունը իրավունքի համաշխարհային պատմության մեջ բացառիկ երևույթ է: Դրա բեմադրության ժամանակ, որը կատարվել է ամենաբարձր պետական մակարդակով, «քննարկվել» և մերժվել են Քեյզելյանի, Միկուլենկոյի և Ստալգինի կողմից առաջադրված իրավունքի հասկացության, կամ, այսպես կոչված՝ իրավունքի «լայն», երբեմն նաև՝ «նյութական» կոչվող բնորոշումները: Անկասկած, նրանց այդ բնորոշումները խորհրդակցության ժամանակ որպես քննադատության թիրախ ընտրելը և «որոնված» բնորոշմանը հակադրելը նախատեսված էր եղել խորհրդակցության կազմակերպիչների կողմից՝ աշխատանքային ակտիվ մթնոլորտ, բազմակարծություն ու ժողովրդավարություն ցուցադրելու միտումով: Իսկ քննարկումները նախապես «ռեժիսուրայի» էին ենթարկվել: Առանց նախնական թույլատվության ոչ մեկը չէր համարձակվի այդ խորհրդակցությունում հնչեցրած պաշտոնական տեսակետից փոքր-ինչ շեղվել: Բուն խորհրդակցությունն էլ փաստորեն նախապատրաստվել և հրավիրվել էր՝ «որոնվող» և արդեն «գտնված» իրավունքի «նեղ» բնորոշումը հայտարարելու և իրավունքի

«Советское государство и революция права», 1930, № 8-9; Стальгебич А. Пути развития советской правовой мысли, М., 1928; Он же: Основные вопросы марксистской теории права//«Советское государство и революция права», 1930, № 7, էջ 156-185; № 10, էջ 104-122; Он же: Наш ошибки и разногласия//«Советское государство и революция права», 1930, № 11-12, էջ 176-188.

¹Տե՛ս Н. Кelsen. Sozialismus und Staat. Wien, 1923; Նա ինքը՝ Der soziologische und der Üristische Staatsbegriff. Tübingen, 1922; Чистое учение о праве Ганса Кельзена. Вып. 1, М., ИНИОН АН СССР, 1987; Чистое учение о праве Ганса Кельзена. Вып. 2, М., ИНИОН АН СССР, 1988:

²Տե՛ս Вышинский А. Положение на правовом фронте//«Советское Государство», 1937, № 3-4; Он же: Двадцать лет Советского государства // «Советское Государство», 1937, №5; Он же: Очерки по истории коммунизма: Краткий курс лекций. М., «Главполитпросвет», 1924; Он же: Революционная законность и задачи советской защиты. М., 1934; Он же: Судебные речи. М., «Юридическое издательство НКЮ СССР», 1938; Он же: Конституционные принципы Советского государства: М., «ОГИЗ», 1940; Он же: Вопросы теории государства и права. 2-е изд. М., «Госюриздат», 1949; Аржанов М.К. К двадцатилетию книги «Государство и революция»//«Советское Государство», 1937, №5:

գիտության ոլորտում քննարկումներն ու ամեն մի երկնտության դրսևորում արգելելու համար: Այդ մասին է վկայում այն հանգամանքը, որ թատերականացված խորհրդակցության «հակա» մասնակիցները իրենց «աղանդավորության» համար հետագայում չպատժեցին և կյանքից չզրկվեցին, ինչպես Ե.Պաշուկանիսը և շատ ուրիշներ:

Բացի դրանից, պետք է ասել նաև, որ Քեչեկյանի և մյուսների առաջադրած իրավունքի հասկացության ու բնորոշման մեջ դույզն իսկ հակալենինյան աղանդավորության որևէ դրսևորում չկա: Իրավանորմերի հետ իրավահարաբերություններն ու իրավագիտակցությունը իրավունքի հասկացության մեջ ընդգրկելը և դրա մեջ արտացոլելը չի հակասում դրա, այսպես կոչված՝ «նեղ նորմատիվային» բնորոշմանը: Ինչպես արդեն ասվել է, նման բառակապակցության մեջ «իրավահարաբերություն» հասկացության տակ նկատի է ունեցվում «օրինահարաբերությունը», իսկ իրավագիտակցության ներքո՝ ընդամենը «օրինագիտակցությունը»¹: Այսինքն՝ բոլշևիկների ստեղծած իրավական նորմերի գործողության հետևանքները, և ոչ թե օրենքին նախորդող բուն իրավագիտակցությունն ու իրավահարաբերությունները: Այդ ամենը քննարկվել է նաև Օ. Լեյստի, Ա. Կորնևի և մի քանի այլ հեղինակների կողմից, և այդ կոնցեպցիայում որևէ «աղանդավորություն» նրանց կողմից չի նշվում²: Հասկանալի է, որ խորհրդակցությունում տեղի ունեցած «բանավեճից» հետո ընդունվեց Ա.Վիշինսկու կողմից ներկայացրած իրավունքի «նեղ» նորմատիվային բնորոշումը: Այն ունի հետևյալ բովանակությունը. «Սովետական իրավունքը վարքագծի կանոնների համակարգ է՝ օրենսդրական կարգով սահմանված աշխատավորների իշխանության կողմից, արտահայտում է նրանց կամքը, և դրանց կիրառումն ապահովված է սոցիալիստական պետական հարկադրանքի ամբողջ ուժով՝ աշխատավորներին օգտակար և ընդունելի կարգերի ու հարաբերությունների զարգացման, տնտեսության, կենցաղի և մարդկանց գիտակցության մեջ կապիտալիզմի և նրա մնացուկների լրիվ և վերջնական ոչնչացման և կոմունիստական հասարակարգի կառուցման նպատակներով»³:

Ավելորդ չի լինի ասել, որ այդ բնորոշումներում շահարկվող «տիրապետող բանվոր դասակարգ», «ամբողջ աշխատավորություն» հասկացությունները, որոնցից վերջինի տակ հասկացվում էր նաև «բանվոր դասակարգի» հետ, իբր, «դաշինքի» մեջ մտած գյուղացիությունը (դաշինքի ձև, որը կեղծավորաբար հնարել է Վ. Լենինը), այդ իրավունքի ծագման և գործողության հետ ոչ մի կապ չունեն, և ուղղված էին նաև մարդկանց այս սոցիալական խմբերի դեմ: Բայց, դիկտատուրայի տված նորմերի համակարգը կեղծավորաբար վերագրվում էր հենց բանվոր դասակարգին և կոլխոզային գյուղացիությանը, ներկայացվում որպես նրանց հոգեբանության և կամքի դրսևորում: Այդ բնորոշման ընդունումով էլ ավարտվում է սովետական իրավունքի և պետության, դրանց մասին գիտության կայացման երրորդ փուլը: Այդ խորհրդակ-

¹Տե՛ս Нерсисянц В.С. Философия права. М., 1997, с. 311-319; Кечекян С.Ф. Правоотношения в социалистическом обществе. М., 1958; Стальевич А. К. Некоторые вопросы теории социалистических правовых отношений. «Советское государство и право», 1957, № 12; Миколенко Я.Ф. Право и формы его проявления. «Советское государство и право», 1965, № 7:

²Տե՛ս Иоффе О.И., Шаргородский М.О. Вопросы теории права. М., 1961; Лейст О. Э. Три концепции права//«Сов. гос. и право», 1991, № 12; Корнев А. В. Развитие правопонимания в отечественной науке. Лекция. М., 2000; Лукашева Е. А. Право, мораль, личность. М., «Наука», 1986:

³Տե՛ս Нерсисянц В.С. Философия права. Изд. группа ИНФРА. М., «М - Норма», 1997, էջ 293.

ցությամբ էլ եզրափակվեցին իրավունքի տեսության հիմնահարցերի լայնամասշտաբ քննարկումները, վերջ տրվեցին «նոր» իրավունքի բնորոշման որոնումներին և դրանց շուրջ տեղի ունեցող բանավեճին: Այդ բնորոշումը իրավունքի մինչև այժմ գոյություն ունեցող եթե ոչ ամենալեգիտական, ապա քաղաքական բնույթ ունեցող, ամենակեղծավոր բնորոշումն է՝ միակ նպատակահարմարը բուլշևիկյան իշխանության համար:

Սովետական-սոցիալիստական իրավունքի և դրա գիտության «զարգացման» չորրորդ փուլը սկսվում է 1938թ. այդ խորհրդակցությունից հետո: Դրա ավարտ կարելի է համարել 1953 թվականը, մինչև Ստալինի մահը: Այդ փուլը կարելի է դիտել որպես տոտալիտար նորմատիվիզմի, իրավունքի և դրա գիտության գոյության մեռյալ շրջան: Դրա ընթացքում ոչ մի նշանակալից իրավական ակտ չի ընդունվել, եթե հաշվի չառնենք որոշ սարսափազդու և արյունարբու բնույթ ունեցող ենթաօրենսդրական ակտեր: Այդ թվում՝ պետական պաշտպանության կոմիտեի ակտերը: Դրանց հիման վրա շարունակվեց մարդկանց ոչնչացնելու և մասայաբար աքսորելու պրակտիկան: Այդ փուլում ոչ մի նշանակալից գիտական աշխատություն ևս չի հրապարակվել¹: Իրավունքի «որոնվող» և համապարտադիր բնորոշման սահմանումից հետո իրավունքի հասկացության ու բնորոշման շուրջ բանավեճերը հրամայական կարգով իսպառ դադարեցված են եղել: Դրա մարքսիստական բազմաթիվ բնորոշումները մոռացության են մատնվել, բացի իրավունքի նեղ նորմատիվային բնորոշումից: Երբեմն կարելի է միայն հանդիպել իրավունքին «լայն» բնորոշումներ տալու փորձերի²: Դրանք որևէ նորույթ չեն պարունակում, և ավելի շուտ առաջադրվել են իրավունքի ոլորտում առկա գիտական կյանքի միապաղաղությունը խախտելու համար:

Սովետական-սոցիալիստական իրավունքի գիտության զարգացման հինգերորդ և ամենաերկար փուլը սկսվում է դիկտատոր Ստալինի մահից հետո: Դրա սկիզբ կարելի է համարել 1956թ. կայացած ԽՄԿԿ 20-րդ համագումարի որոշումները: Մեծ պատերազմը, տևական ռեպրեսիաները և մարդկային ու նյութական հսկայական կորուստները անբողջովին քայքայել էին երկիրը: Տնտեսության, և մշակույթի ոլորտներում առավել ակնհայտորեն էին սկսվել դրսևորվել ետընթացի, լճացման ու ճահճացման երևույթները: Մարդիկ հուսահատության և ապատիայի մեջ էին և նույնիսկ Ստալինի մահը դրական հետևանքներ չունեցավ: Բայց երբ վերոնշված համագումարի ընդունած որոշումներով դատապարտվեց ստալինիզմը, դրան բնորոշ բացարձակ բռնության քաղաքականությունը, ապա դրանից հետո երկրում որոշակի զարգացման միտումներ նկատվեցին տնտեսության, մշակույթի, իրավունքի ու դրա գիտության ոլորտներում: Սկսվեց մի ժամանակաշրջան, որը կոչվում է «հալոցք»: Պրոլետարիատի դիկտատուրայի պետությունը վերանվանվեց համաժողովրդական պետության: Այդ վերանվանմանը բազմաթիվ պայմաններ ու պատճառներ են վերագրվում: Բայց հիմնականում դրանով հայտարարագրվում էր բացարձակ բռնությունը չափավորելու, սահմանափակելու անհրաժեշտությունը:

¹Տե՛ս Курс советского уголовного права. В 6-и томах. Под ред. Пионтковского А.А. и др. Т.1, 1970. էջ 127.

²Տե՛ս Пионтковский А.А. Некоторые вопросы теории государства и права//«Советское государство и право», 1956, №1; Он же: К вопросу о взаимоотношении объективного и субъективного права//«Советское государство и право», 1958, №5; Он же: К вопросу об изучении общенародного права//«Советское государство и право», 1962, № 11; Фарбер И.Е. К вопросу о понятии права//«Советское государство и право», 1957, № 1; Кечекян С.Ф. Нормы права и правоотношения//«Советское государство и право», 1955, №2; Он же: Правоотношения в социалистическом обществе. М., 1958:

Այդ փուլում, 1956 թվականին, հրատարակվեց Ի.Սլուցկու «Քրեական պատասխանատվությունը բացառող հանգամանքները», աշխատությունը, որը խիստ նշանակալի երևույթ է իրավունքի գիտության մեջ՝ գրված 1920-ական թվականներին ընդունված օրենսդրության հիման վրա: 1961 թվականին հրատարակվեցին նաև Մ. Յակուբովիչի «Անհրաժեշտ պաշտպանության մասին ուսմունքը սովետական քրեական իրավունքում», Ա.Ա. Պիոնտկովսկու «Հանցագործության մասին ուսմունքը սովետական քրեական իրավունքում» աշխատությունները, որոնք արդեն գրված են նոր քրեական օրենսդրության հիման վրա¹: 1958 թվականին ընդունվեցին ԽՍՀՄ քրեական և քրեադատավարական օրենսդրության հիմունքները: Դրանց հիման վրա միութենական 15 հանրապետություններում ընդունվեցին նոր քրեական, քրեադատավարական և այլ օրենսգրքեր: Հրատարակվեցին պետության և իրավունքի տեսության, քրեական իրավունքի, դատավարության և այլ դասագրքեր, որոնք՝ թեև նոր մոտեցումներին, մինչև օրվա՝ գտնվում էին իրավունքի «նեղ» նորմատիվային տեսության ազդեցության տակ: Որևէ փորձ՝ նորմատիվային տեսության դրույթները վիճարկելու, այս փուլի սկզբում չի ձեռնարկվել: 1961թ. հրատարակվեց Օ.Իոֆֆեի և Մ.Շարգորոդսկու՝ իրավունքի տեսության հարցերին նվիրված դասագիրքը: Դրանում ամեն կերպ հիմնավորվում է իրավունքի նորմատիվային տեսության անհրաժեշտությունը, և այնտեղ իրավունքին տրված է հետևյալ բնորոշումը. «Իրավունքը տիրապետող դասակարգի կամքն է՝ արտահայտված նորմերի համակցության մեջ, որոնք պահպանվում են պետության կողմից՝ որպես հասարակական հարաբերությունների դասակարգային կարգավորիչ»²: Այս շրջանում առաջադրված իրավունքի բնորոշումները բոլորը նման են սրան, և դրանք բոլորն էլ 1938 թվականին վերոնշված իրավաբանների խորհրդակցությունում հայտարարագրված նեղ նորմատիվային բնորոշման սահմաններից դուրս չեն գալիս: Այդ սահմանների խախտումն չէ նաև պրոլետարիատի դիկտատուրան համաժողովրդական պետություն վերանվանելուց հետո իրավունքի բնորոշման մեջ «տիրապետող դասակարգի» կամքը «համաժողովրդական կամք» կոչելը: Դա ընդամենը բառախաղ, շաղակրատանք է, որը գիտական նշանակություն չունի, և ոչ մի էական հետևանք ունենալ չէր կարող: Դ.Քերիմովի մի աշխատության մեջ՝ հրատարակված 1960 թվականին, որը կոչվում է «Ազատությունը, իրավունքը և օրինականությունը սոցիալիստական հասարակությունում», հիշատակվում է ազատությունը: Բայց դրանում իրավունքի մեջ ազատության ներդրման մասին որևէ պնդում չկա: Սովետական օրենքն այնտեղ միայն մերկապարանոց կերպով է դիտվում որպես ազատության դրսևորում, իսկ հեղափոխական իրավագիտակցությունը՝ օրենքն արդարացիորեն կիրառելու դիրքորոշման միջոց³:

Այս փուլում դրսևորվող բոլոր վարչական և օրենսդրական միջոցառումները միայն ժամանակավոր դրական ազդեցություն ունեցան տնտեսության և մշակույթի վրա: Շուտով սկսվեց մի շրջան, որը հետագայում կկոչվի ստագնացիայի և լճացման շրջան: Իրականությունից կտրված սովետական պետության ղեկավարները և կոմունիզմի

¹Стѣу Слущкий И.И. Обстоятельства, исключющие уголовную ответственность. Л., 1956; Якубович М.И. Учение о необходимой обороне в советском уголовном праве. М., 1961; Пионтковский А.А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву. М., 1961:

²Стѣу Иоффе О.И., Шаргородский М.О. Вопросы теории права. М., 1961, с. 59:

³Стѣу Керимов Д. А. Свобода, право и законность в социалистическом обществе. М., 1960; Он же: Философские проблемы права. М., §Мысль, 1972: Այդ ժամանակաշրջանի իրավունքի գիտության բնորոշ կողմերի մասին տես նաև՝ Нерсесянц В. С. Философия права. М., 1997, էջ 290-311:

տեսաբանները պետության առջև ծառացած դժվարությունները և քայքայման երևույթները վերագրվում էին ոչ թե մարքս-լենինյան գաղափարախոսությանը, արհեստականորեն ստեղծված պետությանն ու բռնության իրավունքին, որոնց գոյությունն իսկ սկզբունքորեն անհնար էր քրիստոնեական քաղաքակրթության մեջ, այլ իրավունքի (օրենքի) մեջ սուբյեկտիվորեն տեղ գտած թերություններին ու տնտեսակազմակերպչական ոլորտում «որոշ ընկերների կողմից» թույլ տրված սխալներին: Հնարվեց և ներդրվեց տնտեսաշվարկը, կոսմետիկական փոփոխություններ կատարվեցին պետական կառավարման մեխանիզմներում: Որոնումներ ձեռնարկվեցին իրավունքի գործողության էֆեկտիվության ուղիներ ու հնարքներ հայտնաբերելու համար¹: Բայց այդ փոփոխությունները և նախաձեռնությունները ոչ մի էական ազդեցություն չունեցան և չէին կարող ունենալ: Անկումը շարունակվում ու խորանում էր, հանցավորությունը՝ աճում: Այդ ամենիմեջ մեղադրվում էին նաև իրավաբան-գիտնականները, և այդ ամենը վերագրվում էր նաև նրանց ոչ բավարար աշխատանքին: Բայց պատճառները ոչ թե սուբյեկտիվ, այլ օբյեկտիվ էին, համակարգային:

Եվ այս փուլում, սովետական պետության ղեկավարությունը, թեև ոչ անմիջապես, բայց կրկին և ևս հարկադրված հրահրեց իրավունքի հասկացության ու բնորոշման որոնումների նոր արշավ՝ հույս ունենալով իրավունքի կատարելագործման միջոցով բարձրացնել դրա գործողության էֆեկտիվությունը, դրա միջոցով վերակենդանացնել տնտեսությունը, դրա մեջ ներդնել կազմակերպական նոր ձևեր, այն դարձնել արդյունավետ և էֆեկտիվ: Վերակենդանացվեց իրավունքի հիմնահարցերի շուրջ գիտաժողովներ կազմակերպելու և իրավաբանների համամիութենական նոր խորհրդակցություններ, «կլոր սեղաններ» հրավիրելու պրակտիկան: Դրանցում քննարկվող առաջնային հարցերն էին իրավունքի նոր հասկացության ձևակերպման, դրա էֆեկտիվության ու արժեքավորության հարցերը: Փորձեր ձեռնարկվեցին աքսիոլոգիան իրավունքի և այլ գիտությունների մեջ ներդնելու ուղղությամբ, թարգմանվեցին արտասահմանյան հեղինակների արժեքանական բնույթի երկեր²: Թույլատրվեցին հրապարակել իրավունքի էության, արժեքավորության, էֆեկտիվության վերաբերյալ աշխատություններ³, շրջանառության մեջ դրվեցին իրավունքի նոր

¹Տե՛ս ԽաչատրյանՍ. Ա., Իրավունքի էֆեկտիվությունը, Երևան, 2003:

²Տե՛ս Актуальные проблемы теории социалистического государства и права. М., 1974; П проблемы теории социалистического государства и права, М., 1977; О понимании советского права: Круглый стол//«Сов. гос. и право», 1979, №8-9; Проблема ценности в философии. М.-Л., 1966; ТугариновВ. П. О ценностях жизни и культуры. Л., 1960; Он же: Теория ценностей в марксизме. Л., 1968; АлексеевС. С. Социальная ценность права в советском обществе. «Юр. Литература», М., 1971; КеримовД. А. Категории действительности и возможности в праве. «Сов. гос. и право», М., 1968, № 9; Он же: Свобода, право и законность в социалистическом обществе. М., 1960; Он же: Свобода, право и законность в социалистическом обществе. М., 1960; Он же: Философские проблемы права. М., «Мысль», 1972; Он же: Процесс познания сущности права//Философские проблемы государства и права. Изд. ЛГУ, 1970, էջ 59-76; КоролевА. И. Сущность и главные этапы развития социалистического права//Философские проблемы государства и права. Изд. ЛГУ, 1970, с. 76-99; Петров В. С. Значение категории сущности, явления, содержания и формы в учении о государстве//Философские проблемы государства и права. Изд. ЛГУ, 1970, էջ7-23; КузнецовЭ.В. Причинность в философии и праве//Философские проблемы государства и права. Изд. ЛГУ, 1970, էջ 44- 51; ЭкимовД. А. Категория цели в науке права//Философские проблемы государства и права. Изд. ЛГУ, 1970, էջ 51-59;Эффективность правовых норм. М., 1980;

³Տե՛սФаткулин Ф. Н., Чулюкин Л. Д. Социальная ценность и эффективность правовой нормы. Изд. Казанского Ун-та, 1977; Яковлев А. М. Социальная эффективность уголовного закона//«Сов. гос. и право», 1967, № 10; Сафаров Р.А. Выявление общественного мнения в общественно-правовой

բնորոշումներ, ինչպիսիք են Վ.Ս. Ներսիսյանցի գաղափարները իրավունքի և օրենքի տարբերակման և նույնացման անհրաժեշտության մասին: Նրա կողմից առաջադրվեց նաև ազատության, արդարության և հավասարության գաղափարների դրսևորում հանդիսացող իրավունքի հասկացությունը: Լ.Ս. Յավիչի կողմից առաջադրվեց իրավունքի մի տարօրինակ հասկացություն, ըստ որի իրավունքի մեջ դիտարկվում են երեք շերտեր («հարկեր»)՝ դասակարգի («առաջավոր») կամքը, տնտեսությունը և ազատության գաղափարը¹: Այս փուլին բնորոշ իրավունքի գիտության մեջ նշանակալից է Ս.Ս. Ալեքսեևի աշխատությունների դերը: Նրան կարելի է համարել (չնայած ետխորհրդային ժամանակաշրջանում նրա դրսևորած որոշ տատանումներին) սովետական նորմատիվիզմի ամենալուրջ ներկայացուցիչը և դրա կատարելագործողը: Նրա աշխատություններում հատուկ տեղ է գրավում «Իրավունքի սոցիալական արժեքավորությունը սովետական հասարակության մեջ» աշխատությունը, որում նա փորձ է անում արքիոլոգիան ներդնել սովետական իրավունքի գիտության մեջ և այդ իրավունքին հաղորդել արժեքավորություն²: Նշանակալի երևույթ պետք է համարել նաև Ն.Սատուզովի ու Ա.Մալկոյի հրատարակած «Պետության և իրավունքի տեսության» դասագրքում առաջադրված իրավական գաղափարները³: Հասկանալի է, որ այդ կոնցեպցիաները ոչ մի դրական ազդեցություն չգործեցին և չէին կարող գործել խորհրդային օրենսդրության որակի ու էֆեկտիվության վրա: Մանավանդ, որ ԽՍՀՄ-ում, ըստ էության, օրենքները շատ քիչ էին: Եվ եթե ասում ենք «սովետական օրենսդրություն», ապա դրա տակ պետք է հիմնականում հասկանալ կուսակցական որոշումների համակարգը և դրան համապատասխանող ենթաօրենսդրական ակտերի համակարգը: Վերջիններս տարեկան համալրվում էին շուրջ 5000 նորմատիվ ակտերով⁴:

практике//«Сов. гос. и право», 1967, № 10; Мамутов В. К. Исследование эффективности экономических санкций. «Сов. гос. и право», 1975, №10; Самощенко И.С., Венгеров А.Б., Никитинский В.И. К изучению эффективности действующего законодательства//«Правоведение», 1971, № 4; Самощенко И.С., Никитинский В.И. Изучение эффективности действующего законодательства//«Сов. гос. и право», 1969, №8; Лебедев М. П. Об эффективности воздействия социалистического права на общественные отношения//«Сов. гос. и право», 1963, № 1; Пашков А. С., Чечот Д. М. Эффективность правового регулирования и методы ее выявления// «Сов. гос. и право», 1965, № 8; Пашков А. С., Явич Л. С. Эффективность действия правовой нормы//«Сов. гос. и право» 1970, № 3; Казимирчук В. П. Социологические исследования в праве: Проблемы и перспективы//«Сов. гос. и право», 1967, № 10:

¹Տե՛ս ЯвичЛ. С. Право и общественные отношения. М., «Юр. Литература», 1971; Он же: Сущность права. ЛГУ, Ленинград, 1985; Он же: Проблемы правового регулирования советских правовых отношений. М., 1961; Он же: Гносеологические вопросы общего учения о праве//«Правоведение», 1976, № 1; Он же: Многогранность социалистического права: аспекты его содержания и формы//«Сов. гос. и право», 1979, № 10; Он же: Экономика, право и управление//«Сов. гос. и право», 1988, № 5; Он же:Диалектика формы и содержания в праве//Философские проблемы государства и права. Изд. ЛГУ, 1970, էջ 24-44; Теория государства и права. Под ред. КоролеваА. И. и ЯвичаА.И. Изд. ЛГУ, Л., 1982.

²Տե՛ս АлексеевС.С. Социальная ценность права в советском обществе. «Юр. Литература», М., 1971; Он же: Философия права. «Норма», М., 1998; Он же: Право: Опыт комплексного исследования. М., «Статут», 1999; Он же: Структура советского права. «Юр. Литература» М., 1975; Л. В. Петрова. О естественном и позитивном праве. (Критические заметки по поводу учебника С.С. Алексеева). «Государство и право», 1995, №2:

³Տե՛ս МатузовН. И., МалькоА. В. Теория государства и права. М., 1997:

⁴Տե՛ս СильченкоН.В. Количественные и соотношение между видами актов и проблемы теории права//«Сов. гос. и право», 1989, № 2; ПиголкинА.С. Совершенствование законодательства на современном этапе//«Сов. гос. и право», 1988, №1:

Այս շրջանի և հետխորհրդային ռուսական իրավունքի գիտության ամենավառ ներկայացուցիչներից մեկը Վ.Ս. Ներսեսյանցն է։ Իրավունքի գիտության այս շրջանի բնութագրողը նաև նրա տեսակետներն են իրավունքի, դրա հասկացության և արժեքավորության մասին։ Իր աշխատություններում նա փորձում է հիմնավորել իր առաջ քաշած իրավաբանական-լիբերտար կոչվող իրավունքի կոնցեպցիան։ Նա գտնում է, որ որ բոլոր ժամանակներում իրավունքի պատմությունը և տեսությունը առաջ են քաշել երկու տեսակի կամ տիպի, իրար հակադիր իրավունքի երկու խումբ հասկացություններ՝ լեգիստական-նորմատիվային, և, այսպես կոչված՝ իրավաբանական կամ իրավունքի ու օրենքի տարբերակման։ Լեգիստական կամ նորմատիվային մոտեցման համաձայն իրավունքի հասկացության տակ նկատի է ունեցվում պետության օրենքը, ակտը, հրամանը, դրանց համակցությունը։ Նման հասկացության մեջ իրավունքն ու օրենքը նույնացվում են և հանգեցվում պոզիտիվ իրավունքի ձևական աղբյուրների ամբողջությանը¹։ Իրավունքի իրավաբանական տիպի հասկացության համար նա բնութագրական է համարում իրավունքի ու օրենքի (պոզիտիվ իրավունքի) տարբերակման այս կամ այն ձևը։ Այս երկրորդ մոտեցման շրջանակներում նրա կողմից տարբերակվում է իրավունքի (դրա հասկացության) նկատմամբ ևս երկու մոտեցում։ Առաջինը դա բնաիրավական մոտեցումն է իրավունքին, որի շրջանակներում ճանաչվում է բնական իրավունքի գոյությունը և այն հակադրվում է պոզիտիվ իրավունքին։ Երկրորդ մոտեցման դրսևորում է նա համարում իր կողմից առաջադրված լիբերտար-իրավաբանական կոնցեպցիան, որը ելնում է իրավունքի և օրենքի տարբերակման դիրքերից՝ «իրավունքի տակ նկատի ունենալով ոչ թե բնական իրավունքը, այլ ձևական հավասարության սկզբունքի կեցությունը և նորմատիվ արտահայտությունը (կոնկրետիզացիան, որպես իրավունքի էության և դրա տարբերիչ սկզբունքի)»։ Այդ ձևական հավասարությունն էլ բացահայտվում է որպես «իրավական ձևի երեք հիմնական բաղադրիչների»՝ համընդհանուր վերացական-ձևական հավասարության և հավասարության չափի, ազատության և արդարության համակցություն²։ Այստեղ և ամենուր նա խուսափում է հավաստագրելուց, որ ձևական հավասարության կեցության և գոյություն ունենալու միակ ձևը իրկողմից դիտվում է հենց պոզիտիվ իրավունքը։ Իրավունքի արտահայտման ուրիշ ձև նա նույնպես չգիտի, և նրա խոսքը միայն այդ իրավունքի անմիջական բովանդակության որակի մասին է։ Այդ իրավունքի դրական կամ բացասական իմաստը, բովանդակությունը, «լիբեր-

¹Տե՛ս Проблемы общей теории права и государства. Под общей ред. В.С. нерсесянца, М., 2001, էջ 137.

²Տե՛ս. Нерсесянц В. С. Право и закон. М., 1983; Он же: Право: многообразие определений и единство понятия//«Сов. гос. и право», 1983, №10; Он же: Советское государственно-правовое строительство: проблемы взаимосвязи истории и теории//«Сов. гос. и право», 1988, № 8; Он же: Право и закон. Их различие и соотношение//«Вопросы философии», 1988, № 5; Он же: Ценность права как триединства свободы, равенства и справедливости//Проблемы ценностного подхода в праве. М., 1996; Он же: Различие и соотношение права и закона как междисциплинарная проблема//«Вопросы философии», 1973; Он же: Философия права. М., ИНФРА. «М – Норма», 1997; Он же: Общая теория права и государства. М., НОРМА ИНФРА, 1999; Он же: Право: многообразие определений и единство понятия//«Сов. гос. и право», 1983, № 10; Он же: Советское государственно-правовое строительство: проблемы взаимосвязи истории и теории//«Сов. Гос. и право», 1988, № 8; Он же: Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства. М., «НОРМА-ИНФРА», 1998; Он же: На путях к праву: от социализма к постсоциализму//«Сов. гос. и право», 1988, № 2; Он же: Право – математика свободы. М., 1996; Он же: Из истории правовых учений: два типа правопонимания// Политические и правовые учения: Проблема исследования и преподавания. М., 1978; Он же: Философия права. М., 1997; Он же: Юриспруденция. М., 1998; Он же: Общая теория права и государства. М., 1999:

տարությունը» կամ «ոչ լիբերտարությունը» որոշելու ոչ մի հնար ու միջոց կամ չափանիշ նա փաստորեն չի առաջարկում:

Վ. Ներսեսյանցի այս տեսությունը, որն, անկասկած, առաջընթաց քայլ է սովետական-խորհրդային իրավագիտության մեջ, նույնպես նախապես թույլատրված և խրախուսված է եղել պետական իշխանությունների կողմից: Եվ այն պետք է դիտել որպես սովետական բռնապետության հերթական քայլ՝ իրավական քաղաքականության բնագավառում: Նրա ձևակերպած իրավունքի հասկացությունը հավակնում է արտահայտել (կոչված է արտահայտելու) իրավունքի և օրենքի փոխհարաբերակցությունը, տարբերակումը և նույնացումը սովետական պետության տված օրենքների սիստեմի մեջ: Այն, ըստ էության, նույնպես լեգիտական-նորմատիվային տեսություն է, որովհետև ըստ դրա իրավունք է համարվում միայն օրենքը: Եվ դրանից այդպես էլ պարզ չի դառնում, թե այդ փոխհարաբերակցության մեջ ո՞րն է իրավունքը, և եթե դա ձևական հավասարությունը, արդարությունն ու ազատությունն է, ապա դա ինչպե՞ս պետք է պետության կողմից մարմնավորվի օրենքի մեջ¹: Ապացույցը, որ այս տեսությունն էլ նորմատիվային է, դա այն հանգամանքն է, որ այդ տեսության հիման վրա նրա կողմից առաջ քաշված տեսակետները համեմատական իրավունքի կամ իրավագիտության, իրավական սիստեմների ու նրանց ընտանիքների մասին ոչ մի կերպ և ոչնչով չեն տարբերվում սովետական և պոստսովետական նորմատիվային տեսությունների հիման վրա ստեղծված Մ. Ն. Մարչենկոյի, Ա. Խ. Սաիդովի, Յու. Ա. Տիխոմիրովի և մյուսների կողմից համեմատական իրավունքի մասին առաջ քաշված տեսակետներից ու հայացքներից: Դրանց միջև ոչ մի սկզբունքային տարբերություն չկա:

Չնայած թրություններին, Վ. Ներսեսյանցի այս մոտեցումը իրավունքին, նեղ-նորմատիվային մոտեցման հետ միասին, դարձավ նաև հետխորհրդային իրավունքի գիտության ուղեցույցներից մեկը, գործող իրավունքի գնահատման չափանիշ, որն ունի շատ հետևորդներ²: Բայց նրա առաջ քաշած տեսակետները սոցիալիստական իրավունքի մասին, այդ իրավունքին նրա տված բնորոշումները ի վիճակի չէին կանգնեցնելու այդ իրավունքի մեջ առկա քայքայման անդառնալի գործընթացները: Պետք է նաև ասել, որ նրա հանդես գալուց հետո էլ սովետական իրավունքի գիտության մեջ, այնուամենայնիվ, իրավունքի տիրապետող հասկացությունը այդպես էլ մնաց սովորական նորմատիվային հասկացությունը և դրա բնորոշումը: Դրանք լավագույնս էին արտահայտում այդ՝ այսպես կոչված՝ դասակարգային բռնության իրավունքն ու դրա

¹Տե՛ս Օ. В. Мартышкин. О «Либертарно-юридической теории права и государства»//«Государство и право», 2002, № 2 էջ 5-16:

²Տե՛ս Лившиц Р. З. Современная теория права: краткий очерк М., 1992; Он же: Теория права. М., «БЕК», 2001; Он же: Право и закон в социалистическом правовом государстве//«Сов. Гос. и право», 1989, №3; Он же: О легитимности закона//Теория права: новые идеи. Вып. четвертый. М., 1995, էջ 18-26; Мамут Л. С. Государство в ценностном измерении. М., «Норма», 1998; Варламова Н. В. Аксеологический аспект правопонимания//Проблемы ценностного подхода в праве. М., 1996, с. 11-14; Пашинский А. И. Особенности аксиологического и деонтического подходов в изучении права//Проблемы ценностного подхода в праве. М., 1996, էջ 15-20; Колотова Н.В. Мораль и право: анализ традиции исследования ценностных аспектов проблемы//Проблемы ценностного подхода в праве. М., 1996, էջ 20-29; Графский В. Г. Традиции и обновления в праве: ценностное измерение перемен//Проблемы ценностного подхода в праве. М., 1996, էջ 74-88; Туманов В. А. Буржуазная правовая идеология. М., 1971; Он же: Современный антимарксизм и теория права//«Сов. гос. и право», 1969, № 4; Он же: Правовой нигилизм в историологическом ракурсе//«Государство и право», 1993, № 8.

գործողությունը: Եվ իրավունքի գիտության մեջ, որը կեղծ, մոլորեցնող գիտությունն էր՝ կոչված արդարացնելու այդ իրավունքի գոյության անհրաժեշտությունը, որևէ փոփոխություն ու ձևակերպում չէր կարող կասեցնել ԽՍՀՄ պետության և իրավական սիստեմի կործանումը: Եվ այն վրա հասավ այդ արհեստածին իրավունքի ու պետության գոյության վերջին՝ հինգերորդ փուլում: Իսկ խորհրդային իրավունքի ու պետության անցած այդ հինգ փուլերն իրականում քայքայման փուլեր են, և դրանց մասին գիտությունն արտացոլում է այդ ֆենոմենների ծագման, գոյության ու անկման գործնաբար:

Բանալի բառեր՝ Մարքսիզմ, լենինիզմ, բոլշևիզմ, իրավական համակարգ, սովետական իրավունք, իրավունքի փուլեր, բռնության իրավունք, արհեստական իրավունք, բանվոր դասակարգի հոգեբանական իրավունք, հայեցողություն, իրավունքի փոխանակման տեսություն, քրիստոնեական իրավունք:

ПЕРИОДЫ СУЩЕСТВОВАНИЯ СОВЕТСКОГО ПРАВА И ГОСУДАРСТВА

С. А. ХАЧАТРЯН

*Кандидат юридических наук, доцент,
Преподаватель ГГУ*

В статье обосновывается, что право, введенное и действующее в России в 1917-1991 годах, которое в советской правовой науке лицемерно называется правом рабочего класса, а затем и общенародным правом, на самом деле таковым не является. Это право абсолютного зла и насилия, которое приписывается рабочему классу, является отражением теории психологического или интуитивного (обычного, естественного) классового права, выдвинутого некогда К. Марксом и Ф. Энгельсом и развитого В. Лениным. Его применителями в России были массы люмпенов и карательные органы государства пролетарской диктатуры. Возведенное в ранг закона, это право и отображающая его правовая наука, оправдывающая существование искусственной правовой системы и государства, прошли пять периодов становления.

Первым периодом является время внедрения и действия классового интуитивного права в России (1917-1922). Вторым период – это время НЭП-а (1922-1927), когда снова разрешается действие §буржуазного права. Третий период (1927-1938) - это полный отказ от §буржуазного права и частичный отказ от интуитивного права. Объявляется официальная нормативная теория права и определение права, запрещаются поиски иных правовых теорий и определений права. Четвертый период(1938-1953/56) - это §мертвый период, когда на §правовом фронте значительных сдвигов не происходит. Последний, пятый, период советского права начинается в 1953/1956 годах, с постановлений 20-ого съезда КПСС. Этот период сопровождается новыми поисками понятия, роли, назначения, эффективности права. Этот период заканчивается в 1991 году, вместе с крахом советского государства, права и правовой науки. Будучи искусственными феноменами, они были осуждены на гибель самой историей.

THE PERIODS OF EXISTENCE OF THE SOVIET LAW AND STATE

S. A. KHACHATRYAN

*Doctor of Law, Associate Professor,
GSU Lecturer*

The article substantiates that the law introduced and operating in Russia in 1917-1991, which the Soviet science hypocritically describes as the working class law as well as the law of nation wide right, is not as it is claimed to be. It is the law of absolute evil and violence attributed to the working class. It is the reflection of the theory of psychological or intuitive (ordinary, natural) class law, proposed by Karl Marx and Friedrich Engels and later developed by Lenin. This law was used in Russia by the masses of lumpens and the secret police of the state of the

proletarian dictatorship. Raised to the rank of the law, this law and the legal science justifying the existence of an artificial legal system and a state, have gone through five stages of development.

The first stage is the period when the class intuitive law has been introduced in Russia (1917-1922). The second one is the period of NEP (New Economic Policy) – (1927-1938), when the “bourgeois” law is again allowed. The third stage (1927-1938) is the complete rejection of the “bourgeois” law and partial rejection of the intuitive law. The normative theory of law and the definition of the law are announced to be official, and other legal theories and definitions of law are banned. The fourth stage (1938-1953/56) is a “dead” period, when nothing significant takes place in the field. The fifth and the last period of the Soviet law begins in 1953/1956 with the resolutions of the XX Congress of the Communist Party of the Soviet Union. It is accompanied by a new search for the concept, the role, the purpose and the effectiveness of law. This stage ends in 1991 with the collapse of the Soviet Union, the Soviet law and the legal science. Being artificial phenomena they were doomed by history.

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԸՍՏ ՕՐԵՆՔԻ ԺԱՌԱՆԳՄԱՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ
ԿԱՐԳԱՎՈՐՈՒՄԸ**

Ա. Ս. ԱՍԻՐՅԱՆ

Գ.ՊՀ իրավագիտության ամբիոնի լաբորանտ, դասախոս

Ժառանգման իրավունքը, հանդիսանալով քաղաքացիաիրավական կարևոր ինստիտուտ, տեղի է ունենում ըստ կտակի և ըստ օրենքի: Ըստ օրենքի ժառանգումը կտակարարի ենթադրյալ կամքի մարմնավորումն է այն դեպքի համար, երբ նա չի թողել կտակ (չի արտահայտել իր իսկական կամքը) և ցանկացել է, որ իր ունեցվածքը մահից հետո անցնի իր ընտանիքին և հարազատներին, այն հերթի ժառանգներին, ովքեր նախատեսված են օրենքով սահմանված կարգով:

Հայ հին սովորութային և գրավոր իրավունքի նորմերի համաձայն՝ ըստ օրենքի ժառանգվել է անկտակ գույքը¹:

ՀՀ Քաղաքացիական օրենսգրքում ըստ օրենքի ժառանգումը հաջորդում է ըստ կտակի ժառանգմանը: Իրական կյանքում և նոտարական պրակտիկայում ըստ օրենքի ժառանգումը հանդիպում է առավել հաճախ, քան ըստ կտակի ժառանգումը: Ինչու՞: Պատճառները, կարծում ենք, մի քանիսն են:

Առաջին հերթին, շատ մարդկանց դուր է գալիս իրենց մահից հետո սեփական գույքի բաշխման հենց այն կարգը, որը նախատեսված է ժառանգման օրենսդրությամբ, և սա հասկանալի է, քանի որ ըստ օրենքի ժառանգներ են հանդիսանում ժառանգատուի մերձավոր հարազատները: Երկրորդ պատճառը, ըստ երևույթին, այն է, որ մահը միշտ էլ անսպասելի է, և ոչ բոլորն են հասցնում նախապես կտակ կազմել:

Երրորդ պատճառը, կարծում ենք, զուտ հոգեբանական է: Որոշ մարդկանց համար կտակ կազմելը նույնն է, ինչ սեփական աչքերով մահվանը նայելը և նրա անխուսափելիության հստակ գիտակցումը: Դա պայմանավորված է քաղաքացիների սոցիալ-հոգեբանական, բարոյական, իրավական գործոններով: Որոշ մարդիկ կարծում են, որ կտակ կազմելով՝ նրանք հոգեբանորեն մոտեցնում են իրենց մահը: Իսկ մարդիկ հակված են իրենցից վանելու, մերժելու մահվան գաղափարը: Ինչևէ, փաստը մնում է փաստ. ըստ օրենքի ժառանգումը գերազանցում է ըստ կտակի ժառանգմանը:

Ըստ օրենքի ժառանգումը գործում է այն դեպքում, երբ.

1. Բացակայում է կտակը (կտակ չի կազմվել կամ կազմվել է, սակայն հետագայում կտակարարի կողմից վերացվել կամ չեղյալ է համարվել),

2. Կտակ կազմվել է միայն գույքի մի մասի նկատմամբ,

3. Ըստ կտակի բոլոր ժառանգները հրաժարվել են ժառանգությունից,

4. Կտակն ամբողջությամբ կամ նրա մի մասով դատարանի կողմից ճանաչվել է անվավեր,

5. Երբ ժառանգներից ոչ մեկ չի ընդունել ժառանգությունը կամ եթե մինչ ժառանգության բացումը բոլոր ժառանգները մահացել են կամ եթե բոլոր ժառանգները հրաժարվել են ժառանգությունից,

¹ Մանրամասն տե՛ս Մխիթար Գոշ «Դատաստանագիրք», Երևան: «Ռեյտինգ», 2001, էջ 96:

6.Երբ կտակում նշվում է ժառանգական իրավունքից որոշ ժառանգների (անարժան ժառանգ) զրկելու մասին՝ առանց հիշատակելու մյուս ժառանգներին:

Վերոնշյալից բացի, ըստ օրենքի ժառանգման համար անհրաժեշտ է, որ առկա լինեն ըստ օրենքի ժառանգելու իրավունք ունեցող անձինք: Այդ անձանց շրջանակը որոշված է օրենքով, որոնք էլ համարվում են օրինական ժառանգներ:

Ըստ օրենքի ժառանգումը հիմնված է այն տրամաբանության վրա, որ օրենքը, սահմանելով ժառանգների շրջանակը, ինչպես նաև ժառանգական բաժինները, այն համապատասխանեցրել է ժառանգատուի կամքին, որն, ինչպես նշում է պրոֆեսոր Ս. Բրատուսը, չի ցանկացել կամ չի կարողացել արտահայտել իր կամքը կտակային հանձնարարությամբ¹: Դոգմատիկ տեսանկյունով ներկայումս ըստ օրենքի ժառանգումը համարվում է ըստ կտակի ժառանգման լրացում, որն ուժի մեջ է մտնում այն ժամանակ և այնքանով, որքանով չի հասցրել արտահայտվել ժառանգատուի կամքը իր թողած գույքի ճակատագրի մասին,- նշել է պրոֆեսոր Գ. Ֆ. Շերշենևիչը²:

Ըստ օրենքի ժառանգման դեպքում քաղաքացու գույքն իր մահից հետո անցնում է նրա ամուսնուն, զավակներին, ծնողներին և մյուս մերձավոր ազգականներին: Այդ անձանց շրջանակը սպառիչ է և չի կարող ենթարկվել ո՛չ սահմանափակման, ո՛չ տարածական մեկնաբանման և ո՛չ էլ անալոգիայի ուժով կիրառման: Ըստ այդմ, հաշվի առնելով մահացածի հետ նրա ազգականների կապի աստիճանը՝ օրենսդիրը նրանց բաժանում է հերթերի:

Ժառանգման իրավունքի դոկտրինայում ընդունված է, որ ժառանգման հարաբերությունների իրավական կարգավորումն ավանդաբար հիմնվում է երկու հիմնարար սկզբունքների վրա, այն է՝ կտակի ազատությունը և ժառանգատուի ընտանիքի շահերի պաշտպանությունը: Այսինքն՝ մահվան դեպքում իր գույքը տնօրինելու սեփականատիրոջ՝ ժառանգատուի ազատությունը սահմանափակվում է՝ ի շահ ժառանգատուի ընտանիքի³: Ըստ օրենքի ժառանգման կանոններ սահմանելիս՝ ազգային իրավական համակարգերն ավանդաբար ղեկավարվում են ժառանգատուի ենթադրյալ կամքով՝ ժառանգներ համարելով այն անձանց, որոնց ժառանգատուն կթողներ իր գույքը, եթե կտակ կազմեր: Բայց քանի որ հնարավոր են դեպքեր, երբ ժառանգատուի գույքը, երբ կտակ չի կազմվում, կարող է անցնել բոլորովին օտար, երբեմն նրան ոչ հայտնի հեռավոր ազգականների, ըստ օրենքի ժառանգումը, որպես կանոն, ապահովում է ավանդական ընտանիքի շահերը՝ հիմնվելով տվյալ հասարակության համար առավել բնութագրական և տարածված ընտանեկան հարաբերությունների ներքին կազմակերպման կարգի վրա: Միևնույն ժամանակ, ժառանգման հարաբերություններին մասնակցելու շահագրգռվածություն ունի նաև պետությունը, որը, ելնելով իր տնտեսական, քաղաքական, ֆիսկալ և այլ շահերից, ձգտում է ձեռք բերել ժառանգվող գույքի որոշակի մասը՝ կամ որպես անժառանգ մնացած գույք (մասնավորապես, ընդլայնելով գույքը անժառանգ մնալու դեպքերը՝ ի հաշիվ ըստ օրենքի ժառանգների շրջանակի նեղացման), կամ որպես ժառանգվող գույքից զանձվող հարկ: Այստեղից հետևում է, որ անձի մահից հետո նրան պատկանող

¹ Ст'ю Братусь С. Н. Предмет и система советского гражданского права, М.: «Госюриздат», 1963, էջ 69-70:

² Ст'ю Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права, М., 1995, էջ 468:

³ Ст'ю Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. (Классика российской цивилистики), Изд. 4-е, испр. М., «Статут», 2003, էջ 289-290:

գույքի հետագա ճակատագրի հարցն ունի ոչ միայն անձնական, այլև հասարակական կարևոր նշանակություն: Ուստի, ժառանգման իրավունքը քաղաքացիաիրավական այն ինստիտուտն է, որտեղ առավելապես հակադրվում են հանրային և մասնավոր շահերը: Բացի այդ, ժառանգման իրավունքին բնորոշ է նաև այն կարևոր առանձնահատկությունը, որ այն անմիջականորեն հիմնված է տվյալ հասարակության ընտանեկան կազմակերպման՝ դարերով ձևավորված ազգային և բարոյական ավանդույթների վրա: Այդ է պատճառը նաև, որ ժառանգման հարցերում հանրային և մասնավոր սկզբունքները տարբեր երկրների ազգային իրավական համակարգերում տարբեր կերպ են հարաբերակցվում, ավելին՝ այդ հարաբերակցությունը ժամանակ առ ժամանակ փոփոխվում է՝ պայմանավորված քաղաքական, իրավական, գաղափարական, արժեքային և այլ գործոններով¹: Իրավունքի դոկտրինայում ընդունված այս մոտեցումներն իրենց արտահայտությունն են գտնում պոզիտիվ օրենսդրության մեջ, ինչը հնարավորություն է տալիս անմիջական պատկերացում կազմելու տվյալ երկրի օրենսդրությամբ ընթացող ներկա և ապագա գործընթացների մասին:

Ահա այս տեսանկյունով է անհրաժեշտ հարցին մոտենալ և վերլուծել ՀՀ գործող քաղաքացիական օրենսդրության ըստ օրենքի ժառանգման կանոնները, այսինքն՝ պարզել, թե ՀՀ օրենսդիրը ի՞նչ սկզբունքներ է դրել այդ հարաբերությունների իրավական կարգավորման հիմքում, ինչպե՞ս են դրանցում հարաբերակցվում հանրային և մասնավոր շահերը, ի՞նչ խնդիրներ է լուծում դրանով պետությունը, և, վերջապես, ներկայիս օրենսդրական կարգավորումը որքանո՞վ է հաշվի առնում հայ իրավական համակարգում ժառանգման իրավունքի պատմական զարգացումները, ձևավորված ավանդույթներն ու սովորույթները:

Հայաստանում ժառանգման իրավունքի հարցերը մասնավոր իրավական շրջանառության մեջ զբաղեցրել են առաջնային դիրք, քանի որ դրանք պայմանավորված են եղել ոչ միայն կոնկրետ անձի, այլև կարևոր պետական շահերով, ինչի ուժով հայ սովորությանին իրավունքը և հայ իրավունքի հուշարձանները դրանք մանրամասն կարգավորել են: Ժառանգման հարցերն անմիջականորեն պայմանավորված են եղել երկրի տնտեսական և քաղաքական անվտանգությամբ և այդ պատճառով չէին կարող դիտարկվել բացառապես ժառանգի և ժառանգատուի շահերից: Բավական է հիշել հռոմեական կայսր Յուստինիանոսի իրավական բարեփոխումները Հայաստանի ժառանգման իրավունքի բնագավառում, որոնց միջոցով հռոմեական կայսրը փորձում էր տարածաշրջանում լուծել կարևոր քաղաքական հարցեր²: Այսպիսով, վերը շարադրվածից հետևում է, որ հայ ժառանգման իրավունքին նույնպես բնորոշ է եղել մշտական պայքարը անձնական և հասարակական (հանրային և մասնավոր) շահերի միջև: Նկատենք, սակայն, որ այդ խնդիրը ոչ միայն պատմական է, այլ այդ պայքարը շարունակվում է նաև այսօր: Ընդ որում՝ ժառանգման ոլորտում անձնական և հասարակական շահերի բախումը դրսևորվում է նախևառաջ այն հարցի շուրջ, թե ըստ օրենքի ժառանգման դեպքում ի՞նչ շրջանակով է սահմանափակվում ժառանգների կազմը: Հատկանշական է, որ որքան շատ են օրենքով սահմանված ժառանգման հերթերը և դրանցում սահմանված պոտենցիալ ժառանգները, այնքան պետությունն ավելի շատ է մասնավոր անձանց հնարավորություն տալիս ժառանգելու

¹ Ст'ю Айкянц А. М. Актуальные проблемы совершенствования частного права в Армении: Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук., Ереван, 2007, էջ 177:

² Ст'ю Адонц А. Армения в эпоху Юстиниана, Ер., 1971, էջ 179-181:

իրենց հարազատների գույքը: Նման մոտեցումը վկայում է ժառանգման իրավունքի ոլորտում պետության կողմից մասնավոր-իրավական կարգավորման քաղաքականությանը (ի համեմատ հանրային-իրավականի) առավելություն տալու մասին, ինչն առավելապես բնութագրական է եվրոպական երկրներին (Ֆրանսիա, Իտալիա, Բելգիա, Գերմանիա, Շվեյցարիա, Անգլիա և այլն), ինչպես նաև Ռուսաստանի Դաշնությանը և Վրաստանին: Այսինքն՝ առկա են երկու ելակետային սկզբունքներ, որոնցով առաջնորդվում են պետությունները. կամ ստեղծում են հնարավոր բոլոր մեխանիզմները, որոնց դեպքում անհամեմատ բարձր է հավանականությունը, որ քաղաքացու գույքը ժառանգման կարգով կանցնի նրա մերձավոր կամ այլ ազգականներին, կամ ստեղծում են մեխանիզմներ ժառանգվող գույքը կամ դրա որոշակի, հաճախ նշանակալի մասը մասնավոր անձանցից ձեռք բերելու, այսինքն՝ մասնավորը հանրայնացնելու համար¹:

Այս սկզբունքների ընտրությունը պետության խնդիրն է, նրա իրավասությունը, նրա որդեգրած քաղաքականությունը տվյալ հարաբերությունների կարգավորման գործում, որով պետությունը լուծում է մի շարք խնդիրներ: Իսկ պոզիտիվ օրենսդրությունն ընդամենը արտացոլում է պետության որդեգրած այդ քաղաքականությունը՝ սահմանելով դրան համահունչ իրավական նորմեր:

Մեր պետությունն առաջնորդվել է երկրորդ սկզբունքով, այսինքն՝ ըստ օրենքի ժառանգման հարցում ավելի շատ պաշտպանել է սուվերենին, քան անհատին, որի նկատմամբ նա պատրաստ չէ ամբողջությամբ զիջումների գնալու և թույլ տալու, որ քաղաքացու գույքը նրա մահից հետո ժառանգման կարգով անցնի նրա մերձավոր կամ այլ ազգականներին: Այլ հարց է, թե որքանով է նա մինչև վերջ հավատարիմ մնացել իր որդեգրած այդ սկզբունքին, բացի այդ, համապատասխանում է այն, արդյոք, հայ ազգային ավանդույթներին ու սովորույթներին, շուկայական հարաբերություններից բխող սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական նոր պայմաններին, կամ որքանով է մեր պոզիտիվ օրենսդրությունն այդ սկզբունքն արտացոլող անթերի նորմեր սահմանել:

Օրինական ժառանգների շրջանակը (ըստ դասերի կամ հերթերի) տարբեր երկրներում տարբեր է. Ֆրանսիայում և Շվեյցարիայում դրանք երեքն են, ՌԴ-ում՝ ութը², իսկ Գերմանիայում ընդհանրապես սահմանափակում չկա:

ՀՀ քաղաքացիական օրենսգիրքը սահմանում է ըստ օրենքի ժառանգների չորս հերթ, նաև նշում այն անձանց, ովքեր ժառանգման են իրավիրվում ներկայացման իրավունքով: Եթե ժառանգատուն նախապատվությունը տալիս է ըստ օրենքի ժառանգմանը, ապա նրա ունեցվածքի հետմահու տնօրինման հարցը լուծվում է լռելյայն, առանց որևէ գործողության՝ կտակ կազմելու³: Սրա հետ մեկտեղ ժառանգատուին հնարավորություն է տրվում կոնկրետ սահմաններում կարգադրություն անել իրեն պատկանող իրավունքների ու պարտականությունների վերաբերյալ: Կտակի առկայության դեպքում ըստ օրենքի ժառանգումը գործում է ժառանգատուի չկտակված իրավունքների ու պարտականությունների կամ կտակի անվավեր ճանաչված մասի նկատմամբ:

¹ Տե՛ս Դավթյան Տ. Ըստ օրենքի որոշ հիմնահարցերի շուրջ, // Պետություն և իրավունք, թիվ 3(49), 2010, էջ 17:

² Տե՛ս Գорелик А. П. Наследственное право: Курс лекций, М., Эскимо, 2008, էջ 112:

³ Տե՛ս <http://iravaban.net/1681.html>

Անդրադառնալով ՀՀ քաղաքացիական օրենսդրության ըստ օրենքի ժառանգների հերթերին՝ նշենք, որ դրանք չորսն են, ինչն առաջընթաց է նախորդ օրենսդրության համեմատ, սակայն դա միայն արտաքուստ: Դրանցում որպես ժառանգներ ներառված են՝

1. Առաջին հերթի ժառանգներն են ժառանգատուի երեխաները, ամուսինը և ծնողները: Ժառանգատուի թոռները ժառանգում են ներկայացման իրավունքով:

2. Երկրորդ հերթի ժառանգներն են ժառանգատուի հարազատ, համահայր կամ համամայր եղբայրները և քույրերը: Ժառանգատուի եղբայրների և քույրերի երեխաները ժառանգում են ներկայացման իրավունքով:

3. Երրորդ հերթի ժառանգներն են ժառանգատուի ինչպես հայրական, այնպես էլ մայրական կողմի պապը և տատը:

4. Չորրորդ հերթի ժառանգներն են ժառանգատուի ծնողների եղբայրները և քույրերը (հորեղբայրները, հորաքույրները, քեռիները, մորաքույրները): Ժառանգատուի հորեղբայրների և հորաքույրների, քեռիների և մորաքույրների երեխաները ժառանգում են ներկայացման իրավունքով¹:

Յուրաքանչյուր հերթի շրջանակներում ըստ օրենքի ժառանգները ժառանգման են հրավիրվում միաժամանակ, և ժառանգությունը նրանց միջև բաշխվում է հավասարապես:

Ըստ օրենքի ժառանգների թվին են պատկանում նաև անաշխատունակ անձինք, ովքեր մինչև ժառանգատուի մահը առնվազն մեկ տարի գտնվել են նրա խնամքի ներքո: Այսպիսով, ՀՀ օրենսդրությունը ժառանգների շրջանակը որոշելու հիմքում դրել է ժառանգատուի հետ որոշակի աստիճանի ազգակցության մեջ լինելու, որդեգրման, ամուսնության մեջ գտնվելու, ժառանգատուի խնամքի տակ գտնվելու հանգամանքները, ինչպես նաև օրենքով նախատեսված հատկանիշների առկայությունը ժառանգատուի և ժառանգի միջև:

Ընդհանրապես, ըստ օրենքի ժառանգման դեպքում օրենքը պիտի առաջնորդվի հստակ որոշված չափանիշներով, որպեսզի չտուժեն ոչ ավանդույթները, ոչ սոցիալ-բարոյական համակարգը և ոչ էլ տնտեսությունը: Այս տեսակետից, կարծես, ՀՀ օրենսդրության մեջ խնդիրներ չկան, սակայն սահմանված չորս հերթերը, ըստ էության, կարող էին ներառել անձանց ավելի լայն շրջանակ, ինչպես այդ նախատեսված է ԱՊՀ պետությունների մեծ մասի ու նաև եվրոպական շատ երկրների օրենսդրությամբ: Իրավաճանաչողության համար նշենք որոշ օրինաչափություններ.

1. Վերը թվարկված պոտենցիալ ժառանգները ՀՀ քաղաքացիական օրենսդրությամբ ըստ էության ժառանգատուի ընտանիքի անդամներն են և/կամ մերձավոր ազգականները: Մինչդեռ այլ երկրներում ըստ օրենքի ժառանգների շրջանակը դուրս է գալիս ավանդական ընտանիքի և մերձավոր ազգականների շրջանակից (օրինակ՝ Գերմանիայում, Ռուսաստանում և այլն): Դա ևս մեկ անգամ վկայում է ըստ օրենքի ժառանգման հարցում առաջատար դիրք զբաղեցնելու մեր պետության մոտեցման մասին:

2. ՀՀ քաղաքացիական օրենսդրությամբ սահմանափակվում է ուղիղ վայրընթացների ներկայացման իրավունքով ժառանգման հնարավորությունը՝ ժառանգ համարելով մինչև երկրորդ աստիճանի ազգականներին: Դա հետևում է ՀՀ քաղ. օր. 1216-րդ հոդվածից, որն առաջին հերթի ժառանգների շրջանակը վայրընթաց

¹ Տե՛ս ՀՀ Քաղաքացիական օրենսգիրք // ՀՀՊՏ 1998.08.10/17(50), հոդվ. 1216-1219:

ազգականների մասով սահմանափակում է մինչև ժառանգատուի թոռները, այսինքն՝ երկրորդ աստիճանը: Մինչդեռ, այլ երկրների օրենսդրությամբ ուղիղ վայրընթաց ազգականների (ժառանգատուի զավակներ և նրանց սերունդը՝ թոռներ, ծոռներ և շարունակ) ներկայացման իրավունքը, որպես կանոն, չի սահմանափակվում՝ անկախ ժառանգատուի հետ ունեցած նրանց ազգակցության աստիճանից: Այդպես է, մասնավորապես, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Շվեյցարիայի, Անգլիայի, ԱՄՆ-ի, ինչպես նաև ՌԴ, Ուկրաինայի, Վրաստանի, Լատվիայի, Լիտվայի, Էստոնիայի, Ճապոնիայի, Բուլղարիայի օրենսդրությամբ¹:

Ժառանգման իրավունքի դոկտրինայի համաձայն՝ նման մոտեցումը բխում է բնական իրավունքից: Նման սահմանափակում չի եղել նաև հայ ժառանգման իրավունքի պատմության մեջ. գոնե մինչև մահացածի ծոռները ներառյալ (թեև արական գծով) համարվել են ժառանգներ: Ուստի, սահմանափակելով վայրընթաց ազգականների ներկայացման իրավունքը երկրորդ աստիճանով՝ միաժամանակ լայն հնարավորություն տալով երրորդ կամ չորրորդ աստիճանի ինչպես հարազատ, այնպես էլ ոչ հարազատ ազգականներին (Քաղ. օր. 1219-րդ հոդվ.)՝ ՀՀ քաղաքացիական օրենսդրության հիշյալ դրույթը, մեղմ ասած, չի բխում ժառանգման իրավունքի էությունից և դոկտրինայում ընդունված մոտեցումներից, ինչպես նաև հաշվի չի առնում սոցիալական արդարության սկզբունքը և հայ ժառանգման իրավունքի պատմությունը:

Ըստ օրենքի ժառանգության դեպքում որդեգրվածն ու նրա երեխաները, մի կողմից, և որդեգրողն ու նրա ազգականները, մյուս կողմից, հավասարեցվում են ըստ ծագման ազգականներին (արյունակից ազգականներին): Որդեգրվածը և նրա երեխաները, ըստ օրենքի, չեն ժառանգում որդեգրվածի հարազատ ծնողների ու ըստ ծագման նրա այլ ազգականների մահից հետո: Որդեգրվածի ծնողները և ըստ ծագման նրա այլ ազգականները, ըստ օրենքի, չեն ժառանգում որդեգրվածի ու նրա երեխաների մահվանից հետո:

Ըստ օրենքի ժառանգներ են հանդիսանում նաև այն անաշխատունակ անձինք, ովքեր մինչև ժառանգատուի մահն առնվազն մեկ տարի գտնվել են նրա խնամքի ներքո: Քաղաքացիական օրենսդրության մեջ անաշխատունակ խնամառու են համարվում անչափահասները, 18 տարեկանից բարձր տարիք սովորողները՝ մինչև ցերեկային ուսուցման ձևով ուսումնական հաստատությունում ուսումն ավարտելը, սակայն ոչ ավելի, քան մինչև 23 տարեկան դառնալը, 55 տարեկանից մեծ կանայք և 60 տարեկանից մեծ տղամարդիկ, բոլոր խմբերի հաշմանդամները: Անաշխատունակ անձանց թվում կարող են լինել մահացածի՝ ըստ օրենքի ժառանգների թվին չպատկանող ազգականներ, ինչպես նաև ազգականներ չհամարվող այլ անձինք²:

Ըստ օրենքի ժառանգների շարքում յուրահատուկ տեղ են զբաղեցնում ըստ օրենքի որոշ ժառանգների զավակներ: Վերջիններս ժառանգում են ներկայացման իրավունքով: Ներկայացման իրավունքով ժառանգել կարող են միայն ըստ օրենքի ժառանգների որոշ զավակներ, այն էլ մի շարք պայմանների առկայության դեպքում: Խոսքը ժառանգատուի թոռների, ժառանգատուի քույրերի և եղբայրների երեխաների, ժառանգատուի հորեղբայրների, հորաքույրների, մորեղբայրների, մորաքույրների

¹ Ст'у Блинков О. Е. Круг наследников по закону в странах СНГ и Балтии (сравнительно-правовой анализ)// Международное публичное и частное право, 2005, N 5:

² Ст'у Բարսեղյան Տ. Կ., Ղարախանյան Գ. Հ., Հայկյանց Ա. Մ. Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական իրավունք, Երրորդ մաս, Եր.: ԵՊՀ հրատ, 2009, էջ 355:

երեխաների մասին է: Նշված անձինք ժառանգում են ներկայացման իրավունքով, այսինքն՝ եթե ժառանգության բացման պահին նրանց ծնողները կենդանի չեն, ապա նրանց փոխարեն հանդես են գալիս նրանց երեխաները և կարող են ժառանգություն ստանալ միայն այն դեպքում, եթե նրանց ծնողները կժառանգեին, եթե կենդանի լինեին: Այստեղ պետք է նաև իմանալ, որ ներկայացման իրավունքով ժառանգելու իրավունք չունեն ժառանգությունից մեկուսացված կամ ժառանգատուի կողմից ժառանգությունից զրկված ըստ օրենքի ժառանգի զավակները: Ներկայացման իրավունքով ժառանգման հրավիրվող անձինք դասվում են ըստ օրենքի ժառանգների շարքը: Նրանք ժառանգման են հրավիրվում այն դեպքում, երբ ժառանգը, որը կենդանի լինելու դեպքում ժառանգման կհրավիրվեր, մահացել է ժառանգատուից առաջ: Ներկայացման իրավունքով ժառանգողների իրավունքները պայմանավորված է նրանց ծնողների առկայությամբ: Եթե վերջիններս կենդանի են, ապա նրանց զավակները որևէ իրավունք չունեն ժառանգվող գույքի նկատմամբ: Ներկայացման իրավունքով ժառանգում գործում է միայն ըստ օրենքի ժառանգման դեպքում: Այսինքն՝ կտակի առկայության դեպքում ներկայացման իրավունքով ժառանգելու մասին խոսք լինել չի կարող, նույնիսկ եթե մինչև ժառանգության բացվելը կտակում նշված ժառանգներից մեկը մահացել է:

Այսպիսով, Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական օրենսդրությամբ կարգավորվում են ժառանգման իրավունքի հետ կապված հարաբերությունները, այդ թվում՝ ըստ օրենքի ժառանգման ինստիտուտը:

***Քանալի քառեր՝** Ըստ օրենքի ժառանգում, ժառանգատու, ըստ օրենքի ժառանգներ, ժառանգումը ներկայացման իրավունքով:*

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ НАСЛЕДОВАНИЯ ПО ЗАКОНУ В РА

А. С. АМИРЯН

Лаборантка юридической кафедры ГГУ, преподаватель

Вопросы наследования по закону в частном правовом обиходе занимают особое положение.

Статья посвящена проблемам правового регулирования наследования по закону РА. В частности - в каком случае он действует, как и в каком порядке он реализуется, сколько очередей наследников устанавливает Гражданский кодекс РА, кто в соответствии с законом является наследником, какими правами и обязанностями они наделены, какие принципы положены в основу законодательства РА для правового регулирования данных вопросов, какова государственная политика в сфере права наследования.

LEGAL REGULATION OF INHERITANCE BY LAW IN THE REPUBLIC OF ARMENIA

A. S. AMIRYAN

Laboratory assistant of GSU chair of Law, lecturer

The Inheritance by law in private legal use occupies a special position.

The article is devoted to the problems of legal regulation of inheritance by law. In particular, in what cases it operates, how and according to what procedure they are implemented, who are the heirs by law, how the succession is defined, what rights and obligations they have, what principles the legislature put on the basis of legal regulation of these relationships, what is the State policy in the sphere of the law of inheritance.

**ՄՏԱՎՈՐ ՍԵՓԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔ
(Գյուտեր և օգտակար մոդելներ)**

Ա. Կ. ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ

*Տեխնիկական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ՀՀ Էկոնոմիկայի նախարարություն մտավոր սեփականության
գործակալության գլխավոր փորձագետ*

Գ. Մ. ԹՈՌՉՅԱՆ

*Վ. Ս. Չերնոմիրչինի անվան Մոսկվայի պետական
բաց համալսարանի ուսանող*

Ա. Մ. ԹՈՌՉՅԱՆ

Հայաստանի Պետական Տնտեսագիտական Համալսարանի ուսանող

Մտավոր սեփականությունն ասելով հասկանում ենք օրենքով ամրագրված այն իրավունքները, որոնք վերաբերում են արդյունաբերության, գիտության, գրականության և արվեստի ոլորտներում մտավոր գործունեության արդյունքներին, ինչպես նաև դրանց հավասարեցված քաղաքացիական շրջանառության մասնակիցների, ապրանքների ու ծառայությունների անհատականացման միջոցներին:

Մտավոր սեփականությունը ընդունված է բաժանել երկու հիմնական խմբի՝

1. արդյունաբերական սեփականության և
2. հեղինակային իրավունքի:

Արդյունաբերական սեփականություն իրավունքը հիմնականում ներառում է գյուտերի, օգտակար մոդելների, արդյունաբերական նշումների, ֆիրմային անվանումների, ծագման նշումների կամ ծագման տեղանունների նկատմամբ իրավունքները, ինչպես նաև անբարեխիղճ մրցակցության կանխման իրավունքը:

Հեղինակային իրավունքը հիմնականում գործում է գրական, երաժշտական, արվեստի, լուսանկարչական և տեսալսողական ստեղծագործությունների նկատմամբ, որը որոշակի ժամանակահատվածում որոշակի իրավունքներ է վերապահում դրանց հեղինակներին՝ թույլատրելու կամ արգելելու իրենց ստեղծագործության այս կամ այն ձևի օգտագործումը:

Ավելի լայն առումով հեղինակային իրավունքը ներառում է նաև, այսպես կոչված, հարակից իրավունքները, որոնք հիմնականում վերաբերվում են կատարողների՝ իրենց կատարումների նկատմամբ իրավունքներին, հնչյունագիր արտադրողների՝ իրենց հնչյունագրերի նկատմամբ իրավունքներին, հեռարձակող կազմակերպությունների՝ իրենց հնչյունագրերի նկատմամբ իրավունքներին: Վերջին տարիներին մի շարք երկրներում, այդ թվում՝ Հայաստանի Հանրապետությունում, որպես հարակից իրավունքներ կամ դրանց հավասարեցված իրավունքներ, իրավական պահպանություն տրամադրված է նաև ֆիլմի առաջին արտադրողի՝ իր կողմից արտադրված ֆիլմի նկատմամբ իրավունքներին և տվյալների բազա պատրաստողի՝ իր պատրաստած տվյալների բազայի նկատմամբ իրավունքներին:

Հաշվի առնելով, որ մտավոր սեփականությունն ինքնին հասարակության տնտեսական, սոցիալական և մշակութային զարգացման կարևորագույն գործոններից մեկն է, ինչի մասին վկայակոչված է նաև մտավոր սեփականության համաշխարհային կազմակերպության կենտրոնականայանի /ք, ԺՆԿ/ գմբեթի տակ կատարված գրառմամբ՝

“Մարդկային հանճարը արվեստի և գյուտերի բոլոր ստեղծագործությունների աղբյուրն է”: Այդ ստեղծագործությունները մարդու արժանի կյանքի երաշխիքն են: Պետությունը պարտավոր է ապահովել արվեստի և գյուտերի բոլոր տեսակների հուսալի պահպանությունը, և կարևորելով տնտեսության մեջ մտավոր սեփականության օբյեկտների կիրառման անհրաժեշտությունը, երկրները նպատակաուղղված քայլեր են ձեռնարկում և ստեղծում են համապատասխան մեխանիզմներ, որոնք անխուսափելիորեն կապահովեն մտավոր սեփականության հուսալի և արդյունավետ օգտագործումը:

Արտոնագրային իրավունքի օբյեկտներ սովորաբար դիտարկվում են գյուտերը և օգտակար մոդելները, որոնց նկատմամբ իրավունքները հաստատվում են արտոնագրով: Սակայն հաշվի առնելով, որ արդյունաբերական նմուշների իրավական պահպանության հիմնական նորմերը ընդհանուր առմամբ զուգորդվում են գյուտերի և օգտակար մոդելների իրավական պահպանության նորմերին և դրանց նկատմամբ իրավունքները ևս որոշ դեպքերում հաստատվում են արտոնագրով (որպես պահպանական փաստաթուղթ):

Արտոնագիրը մի փաստաթուղթ է, որը համապատասխան հայտի հիման վրա, օրենքով սահմանված կարգով տրվում է պետության (ի դեմս պետական լիազոր մարմնի) կողմից և որին պարտադիր կցվում է այն օբյեկտի էությունը բացահայտող փաստաթուղթը, սովորաբար՝ նկարագրությունը, որին իրավական պահպանություն է տրամադրվել:

Արտոնագիր տալով ստեղծվում է մի այնպիսի իրավական վիճակ, երբ արտոնագրված օբյեկտը կարող է օգտագործվել միայն արտոնագրատիրոջ թույլտվությամբ և վերջինս բացառիկ իրավունք է ստանում երրորդ անձանց արգելելու արտոնագրով պահպանվող օբյեկտի օգտագործումը: Այսինքն՝ արտոնագիրը մի փաստաթուղթ է, որը բացառում է երրորդ անձանց կողմից արտոնագրված օբյեկտի օգտագործումն առանց արտոնագրատիրոջ թույլտվության՝ դրանով իսկ արտոնագրատիրոջն օժտելով արտոնագրված օբյեկտի նկատմամբ բացառիկ իրավունքով:

Մտավոր սեփականությունն ունի ընդհանուր բնութագիր իրական և անձնական սեփականությունների հետ: Մասնավորապես, օրինակ, մտավոր սեփականությունը հանդիսանում է ակտիվ և այդ որակի մեջ այն կարելի է գնել, վաճառել, լիցենզավորել, փոխանակել կամ էլ նվիրել անհատույց կերպով՝ ինչպես ցանկացած այլ սեփականության տեսակ:

Սակայն, ծագման երկրից բացի, այլ պետություններում ևս անհրաժեշտություն կա ապահովելու իրավունքների պահպանության առավելագույնս լիարժեք մեխանիզմների կիրառման իրավական հիմքեր: Խոսքը վերաբերում է այնպիսի մեխանիզմներին, որոնք նախատեսված են “ծառայելու” տվյալ պետության իրավաբանական և ֆիզիկական անձանց, ինչպես նաև այն մեխանիզմներին, որոնց կիրառումը թելադրված է միջազգային տնտեսական համագործակցության որոշակի առանձնահատկություններից, ելնելով՝ արդյունաբերական սեփականության պահպանության բնագավառում առաջացող ինչպես տարածաշրջանային, այնպես էլ ավելի լայն մասշտաբի խնդիրների լուծման անհրաժեշտությունից:

Ահա հենց այս պատճառով էլ կնքվել են՝ “Արտոնագրային համագործակցության մասին” (PCT) համաձայնագիրը (1970թ.), եվրոպական արտոնագրային կոնվենցիան, “Արդյունաբերական նմուշների ավանդադրման մասին” Յազայի համաձայնագիրը (1925թ.) և արդյունաբերական սեփականության վերաբերյալ բազմաթիվ այլ

պայմանագրեր: Արդյունաբերական սեփականության պահպանության միջազգայնացման նման զարգացումներն անխուսափելիորեն հանգեցրին նրան, որ 1957թ. Ստոկհոլմում կայացած դիվանագիտական կոնֆերանսում կնքվեց մտավոր սեփականության համաշխարհային կազմակերպություն ստեղծելու մասին կոնվենցիան, որը դարձավ ՄԱԿ-ի մասնագիտացված կազմակերպություններից մեկը և իրենից ներկայացնում է արդյունաբերական սեփականության և հեղինակային իրավունքի հարցերով միջազգային միությունների մշտական գործող մարմին, որի վրա դրված է մտավոր սեփականության բնագավառի համապատասխան պայմանագրերով նախատեսված վարչական գործառնությունների իրականացումը:

Հայաստանի Հանրապետությունում մտավոր սեփականության պահպանության ազգային համակարգի ձևավորումը սկսվել է 1992թ. հունվարին ՀՀ կառավարությանն առընթեր արտոնագրային վարչության և 1993թ. դեկտեմբերին Հեղինակային իրավունքի ազգային գործակալության ստեղծմամբ: Հետագայում, 2002թ. մարտին այս երկու մարմինների միաձուլմամբ ստեղծվեց Մտավոր սեփականության գործակալությունը, որն ունի Հայաստանի Հանրապետության էկոնոմիկայի նախարարության կազմում գործող առանձնացված ստորաբաժանման կարգավիճակ: Նույն թվականին կառավարությունը հաստատել է գործակալության կանոնադրությունը և կառուցվածքը:

2011թ. հունիսի 10-ին Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը հավանություն է տվել Հայաստանի Հանրապետության մտավոր սեփականության իրավունքների պաշտպանության ռազմավարությանը: Ներկայումս Հայաստանի Հանրապետությունում մտավոր սեփականության բնագավառի իրավական դաշտը կարգավորվում է օրենքներով, ենթաօրենսդրական ակտերով, ինչպես նաև միջազգային պայմանագրերով: Հայաստանի Հանրապետությունը 1993 թվականից հանդիսանում է Մտավոր սեփականության համաշխարհային կազմակերպության (WIPO) և 1995 թվականից Եվրասիական արտոնագրային կազմակերպության (EAPO) անդամ: Գործակալությունը համագործակցում է Եվրոպական արտոնագրային կազմակերպության (EPO), միջազգային, տարածաշրջանային այլ կառույցների և օտարերկրյա պետությունների գերատեսչությունների հետ:

Գործակալությունը յուրաքանչյուր ամիս հայերեն և ռուսերեն լեզուներով հրատարակում է “Արդյունաբերական սեփականություն” պաշտոնական տեղեկագիրը, որը թողարկվում է միայն լազերային սկավառակներով: Արտոնագրային տեղեկատվության փոխանակման շրջանակներում տեղեկագրերն անհատույց ուղարկվում են օտարերկրյա պետությունների արտոնագրային գերատեսչություններ, միջազգային կազմակերպություններ, հանրապետության մի շարք գրադարաններ և կազմակերպություններ:

Գործակալությունը հրատարակում է նաև արտոնագրված գյուտերի և օգտակար մոդելների լրիվ նկարագրությունները:

Գյուտ ասելով հասկանում են որևիցե խնդրի նոր լուծում, որը տեխնիկապես իրագործված է, այսինքն ավելի ընդհանուր՝ մարդկային գործունեության որևէ բնագավառին վերաբերող նոր տեխնիկական լուծում:

Հենց այս պատճառով է, որ շատ երկրների արտոնագրային օրենքներում գյուտն ընդունվում է որպես որոշակի հասկացություն և չի տրվում դրա սահմանումը:

Գյուտ պահպանվում է ցանկացած բնագավառի տեխնիկական լուծում, որը վերաբերում է արտադրանքին (մասնավորապես՝ սարքին, նյութին, կենսատեխնոլոգիական արգասիքին), օգտագործմանը կամ եղանակին (մյութական

միջոցների օգնությամբ նյութական օբյեկտի վրա գործողությունների իրականացման գործընթացին): Գյուտը ենթակա է իրավական պահպանության, եթե այն նոր է, ունի գյուտարարական մակարդակ և արդյունաբերորեն կիրառելի է (գյուտի արտոնագրաունակության պայմաններ), եթե նույնիսկ դա վերաբերում է կենսաբանական նյութ պարունակող կամ դրանից բաղկացած արտադրանքին կամ եղանակին, որի միջոցով արտադրվում, ստացվում կամ օգտագործվում է կենսաբանական նյութ: (“Գյուտերի, օգտակար մոդելների և արդյունաբերական նմուշների մասին” Հայաստանի Հանրապետության օրենք):

Կենսաբանական նյութը, որն առանձնացվել է իր բնական միջավայրից կամ արտադրվել է տեխնիկական պրոցեսի միջոցով, կարող է լինել գյուտի առարկա, նույնիսկ եթե այն նախկինում գոյություն է ունեցել բնության մեջ:

“Գյուտերի, օգտակար մոդելների և արդյունաբերական նմուշների մասին” Հայաստանի Հանրապետության օրենքի (այսուհետև օրենք) իմաստով “կենսաբանական նյութը” գենետիկական տեղեկատվություն պարունակող և ինքնուրույն կամ կենսաբանական համակարգում վերարտադրվող ցանկացած նյութ է, իսկ “միկրոկենսաբանական եղանակը” ցանկացած եղանակ է, որը ներառում է միկրոկենսաբանական նյութ կամ իրականացվում է դրա նկատմամբ, կամ որի արդյունքում ստացվում է միկրոկենսաբանական նյութ: Բույսերի կամ կենդանիների ստացման ցանկացած եղանակ ըստ էության կենսաբանական է, եթե այն ամբողջությամբ կատարվում է բնական եղանակով, ինչպիսին է խաչասերումը կամ սելեկցիան:

Որպես օգտակար մոդել՝ սույն օրենքով սահմանված կարգով պահպանվում է նոր, ոչ ակնհայտ և արդյունաբերորեն կիրառելի այն տեխնիկական լուծումը, որը վերաբերում է արտադրանքին (մասնավորապես պիտույքներին, սարքերին, գործիքներին կամ դրանց մասերին, նյութին) կամ եղանակին (օգտակար մոդելի արտոնագրաունակության պայմաններ):

Օգտակար մոդելը նոր է, եթե դա տեխնիկայի մակարդակի առանձին մաս չէ: Օգտակար մոդելը համարվում է ոչ ակնհայտ, եթե այն տեխնիկայի մակարդակից շատ ակնհայտորեն չի բխում տվյալ բնագավառի մասնագետի համար:

Տեխնիկայի մակարդակը որոշվում է մինչև օգտակար մոդելի առաջնության թվականը ներկայացված օգտակար մոդելի հետ նույնանշանակ միջոցների մասին աշխարհում հրապարակված համրամատչելի, ինչպես նաև Հայաստանի Հանրապետությունում այդպիսի միջոցների կիրառման մասին տեղեկություններով: Տեխնիկայի մակարդակը ներառում է նաև պետական լիազոր մարմին ներկայացված հայտերով բացահայտված ավելի վաղ առաջնությամբ գյուտերի և օգտակար մոդելների էությունը, պայմանով, որ տվյալ հայտերը կամ դրանց հիման վրա տրված արտոնագրերը պետական լիազոր մարմինը կիրապարակի հետագայում: Արտոնագրաունակ օգտակար մոդելներ չեն համարվում՝

1) կենսաբանական նյութին վերաբերող տեխնիկական լուծումները.

2) քիմիական կամ դեղագործական նյութերին կամ եղանակներին վերաբերող տեխնիկական լուծումները, ինչպես նաև մարդու և կենդանիների բուժման եղանակները.

3) սույն օրենքի 10-րդ հոդվածի 2-րդ մասում նշված օբյեկտները:

Սույն օրենքի դրույթները, որոնք վերաբերում են գյուտերին, օգտակար մոդելների նկատմամբ կիրառվում են *mutatis mutandis*, եթե սույն օրենքով այլ բան նախատեսված չէ:

Գյուտը նոր է, եթե դա տեխնիկայի մակարդակի առանձին մաս չէ:

Տեխնիկայի մակարդակը ներառում է մինչև տվյալ գյուտի առաջնության թվականն աշխարհում բանավոր կամ գրավոր բացահայտման, կամ ցանկացած այլ միջոցով հանրամատչելի դարձած տեխնիկայի տվյալ բնագավառի լուծումների (առանձին մասերի) վերաբերյալ ցանկացած տեղեկություն: Հանրամատչելի են համարվում տեղեկատվության աղբյուրների մեջ բերված տեղեկությունները, որոնց բովանդակությանը ցանկացած անձ կարող է ծանոթանալ անմիջականորեն կամ դրա մասին ծանուցվել օրինական ճանապարհով, ընդ որում, բաց օգտագործմամբ հանրամատչելի դարձած լուծումները ներառվում են տեխնիկայի մակարդակում, եթե այդպիսի օգտագործումն իրականացվել է Հայաստանի Հանրապետությունում:

Տեխնիկայի մակարդակը ներառում է նաև պետական լիազոր մարմին ներկայացված գյուտերի և օգտակար մոդելների հայտերով բացահայտված ավելի վաղ առաջնությամբ գյուտերի և օգտակար մոդելների էությունը, պայմանով, որ տվյալ հայտերը կամ դրանց հիման վրա տրված արտոնագրերը պետական լիազոր մարմինը կիրառարակի հետագայում:

2013թ. Մտավոր սեփականության գործակալություն է ներկայացվել 132 գյուտի և 40 օգտակար մոդելի հայտ, որոնցից 165-ը՝ ազգային հայտատուներից, 7-ը՝ օտարերկրյա հայտատուներից:

2013թ. դեկտեմբերի 31-ի դրությամբ ստացված գյուտերի եւ օգտակար մոդելների հայտերի ընդհանուր քանակը 1992 թվականից սկսած կազմել է 3851:

2012թ. համեմատությամբ 2013թ. ստացված հայտերի ընդհանուր քանակը պակասել է 10-ով, ընդ որում՝ ազգային հայտատուներից ստացված հայտերի քանակը պակասել է 10-ով, իսկ օտարերկրյա հայտատուներից ստացված հայտերի քանակը մնացել է նույնը:

Արտոնագրային համագործակցության մասին պայմանագրի ընթացակարգով Մտավոր սեփականության համաշխարհային կազմակերպության Միջազգային բյուրո (Ժնև) ներկայացվող միջազգային եւ Եվրասիական արտոնագրային կոնվենցիայի ընթացակարգով Եվրասիական արտոնագրային գերատեսչություն (Մոսկվա) ներկայացվող Եվրասիական հայտերով գործակալությունը հանդես է գալիս որպես ստացող գերատեսչություն միայն Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիների եւ իրավաբանական անձանց, ինչպես նաեւ Հայաստանի Հանրապետությունում մշտապես բնակվող ֆիզիկական անձանց համար:

2013թ. գործակալությունը ստացել է 5 միջազգային հայտ, ստուգել է անհրաժեշտ փաստաթղթերի առկայությունը, դրանց համապատասխանությունը սահմանված պահանջներին եւ արդյունքում սահմանել է միջազգային հայտերի ներկայացման թվականը եւ այդ թվականից մեկամսյա ժամկետում դրանք առաքել է Միջազգային բյուրո:

Այսպիսով, 1994-2013թթ. ժամանակահատվածում Մտավոր սեփականության համաշխարհային կազմակերպության Միջազգային բյուրո առաքվել է գյուտի 78 միջազգային հայտ:

2012թ. համեմատությամբ 2013թ. ազգային հայտատուներից ստացված հայտերի քանակը աճել է՝ 1123-ի դիմաց (2012թ.) 1167 հայտ:

ԵԼՆԵԼՈՎ ՎԵՐՈՒՅՋԱԼԻԳ, Մտավոր սեփականության խնդիրները մշտապես գտնվում են գրեթե բոլոր երկրների իշխանությունների և հասարակության ամենօրյա ուշադրության կենտրոնում: Տեխնիկայի զարգացման, հեղինակային իրավունքի օբյեկտների օգտագործման պայմանների փոփոխության, իրավունքների նոր տեսակների առաջացման հետ կապված հեղինակային իրավունքի նորմերը մշտապես ենթարկվում են օրինաչափ փոփոխությունների:

Բանալի բառեր՝ Մտավոր սեփականություն, գյուտ, օգտակար մոդել, իրավական պահպանություն, արտոնագրատունակ, արտոնագիր:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Ա. Խաչիկյան, «Մտավոր սեփականություն»,
2. 2008թ. http://www.aipa.am/u_files/file/AnnualRep/Rep_h_2013.pdf
3. Камил Идрис «Интеллектуальная собственность - мощный инструмент экономического роста». ВИПО, 2004г.
4. А. П. Сергеев «Право интеллектуальной собственности в Российской Федерации». Издательство «Прспект», 2001 г.
5. Делиа Липчик «Авторское право и смежные права». Издательство «ЮНЕСКО». 2002г.

ПРАВО ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ

(Патенты и полезные модели)

А. К. МХИТАРЯН

Министерство Экономики Республики Армения,
Агенство Интеллектуальной Собственности

Г. М. ТОРЧЯН

Московский Государственный открытый университет
имени В. С. Черномырдина, студент

А. М. ТОРЧЯН

Армянский Государственный экономический
университет, студент

В качестве изобретения охраняется техническое решение в любой области, которое относится к продукту (в частности, к устройству, материалу, биотехнологическому продукту), использованию или способу (к процессу осуществления действий над материальным объектом с помощью материальных средств). Изобретение подлежит правовой охране, если оно является новым и промышленно применимо (условия патентоцпособности изобретения), даже если оно относится к продукту, состоящему из или содержащему биологический материал или способу, посредством которого биологический материал производится, получается или используется. Биологический материал, который выделен из окружающей природной среды или получаемый посредством технического способа, может являться предметом изобретения, даже если он ранее существовал в природе. В смысле настоящего закона «биологический материал» это любой материал, содержащий генетическую информацию и способный к самовоспроизводству или воспроизводимый в биологической системе, а «микробиологический способ» это любой способ, который содержит микробиологический материал или применяется по отношению к нему или в результате которого получается микробиологический материал. Любой способ получения растений или животных существенно биологический, если он выполняется полностью природным способом, каковым является скрещивание или селекция.

Изобретение является новым, если оно не отдельная часть уровня техники. Уровень техники включает любую информацию о решениях в данной области техники (отдельных частях), которая стала общедоступна в мире путем устного или письменного раскрытия или любым другим способом до даты приоритета данного изобретения. Общедоступными считаются приведенные в информационных

источниках сведения, с содержанием которых любой человек может ознакомиться непосредственно или может быть уведомлён об этом законным путём, при этом решения, ставшие общедоступными путем открытого использования, включаются в уровень техники, если такое использование было осуществлено в Республике Армения.

Уровень техники включает также сущность изобретений и полезных моделей с более ранним приоритетом, раскрытых путем подачи заявок на изобретения и полезные модели в государственный уполномоченный орган, при условии, что государственный уполномоченный орган данные заявки или выданные на их основании патенты в дальнейшем опубликует.

INTELLECTUAL PROPERTY RIGHTS

(Patents and Utility Models)

A. K. MHITARYAN

*Ministry of the Economy of the Republic of Armenia,
Agency Intellectual Property*

G. M. TORCHYAN

Moscow State Open University after V. Chernomyrdin, student

A. M. TORCHYAN

Armenian State University of Economics, student

As a technical solution of the invention is protected in any field that refers to a product (in particular, to devices, materials, biotechnological products), use or process (process of affecting a material object using material means). The invention is subject to legal protection if it is new and industrially applicable (conditions patentotsposobnosti invention), even if it relates to a product consisting of or containing biological material or a process by means of which biological material is produced, obtained or used.

The biological material which is isolated from the natural environment or produced by means of a technical process, can be the subject of the invention, even if it has previously existed in nature

In terms of this Act, "biological material" means any material containing genetic information and capable of reproducing itself or reproduced in a biological system, and "Microbiological method" is any process which comprises microbiological material or applied to it, or which is obtained microbiological material. Any method for producing plants or animals essentially biological if it is done completely natural way, which is the skreschevanie or selection.

The invention is new if it is not a separate part of the prior art.

BACKGROUND include any information about the solutions in the art (some parts), which became available to the public by written or oral disclosure or any other way before the priority date of the invention. Considered publicly available information sources are listed in the information, the contents of which anyone can be found neposredstveeno or can be notified about this by legal means, and the solutions that have become publicly available through open use shall be included in the prior art, if such use was made in the Republic of Armenia.

BACKGROUND includes the essence of inventions and utility models with an earlier priority disclosed by filing applications for inventions and utility models in the state authorized body, provided that the authorized state body of the application or data issued on the basis of their patents in the future publish.

**ԱՄՈՒՍՆԱԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻՆ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՆԵՐԻ ՍՈՑԻԱԼ- ՀՈԳԵԲԱՆԱԿԱՆ
 ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՄԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐ**

Ա. Վ. ՎԱՀԱՆՅԱՆ

Խ. Արմվյանի անվան ՀՊՄՀ,

Տարիքային և մանկավարժական հոգեբանության ամբիոնի ասիստենտ

Լ. Ն. ԶՈՒՐԶՅԱՆ

Մանկավարժական գիտությունների թեկնածու,

ԳՊՀ հասարակական գիտությունների ամբիոնի վարիչ

Լիարժեք ընտանիք կազմելը բավականին բարդ գործընթաց է: Երկու, հաճախ բոլորովին տարբեր «կեսերից» պետք է ստեղծվի մեկ ամբողջություն՝ չկորցնելով սեփական ես-ը և չվնասելով դիմացինի ներաշխարհը: Դրա հետ մեկտեղ, գոյություն ունեն տարաբնույթ գործոններ, որոնք ազդում են անձի ընտրության վրա: Երիտասարդների կողմից լրջագույն սխալներ թույլ են տրվում նախքան ամուսնական դաշինք կնքելը: Միայն այն փաստը, որ հետազոտողներից շատերը ամուսնական զույգ կազմելուց առաջ ընկած ժամանակահատվածը բաժանում են երկու փուլի՝ մինչամուսնական (զույգի կողմից ամուսնանալու մասին որոշում կայացնելու փուլ) և նախամուսնական (նախքան ամուսնական դաշինք կնքելը), վկայում է այս փուլի խիստ կարևորության մասին: Հայտնի է, որ ապագա զուգընկերոջ գնահատման հարցում կարևոր է ամեն ինչ՝ և՛ նրա ներաշխարհը, և՛ այն, թե ինչպիսի կյանք է նա վարում, ինչպես է վերաբերում կյանքի այս կամ այն իրավիճակներին, ինչպես է լուծում իր առջև ծառացած խնդիրները: Պակաս կարևոր չեն նաև ապագա ամուսնական զույգի արտաքին տվյալները, ներքին հմայքը: Տղամարդկանց ճնշող մեծամասնությունն առաջին հերթին ուշադրություն է դարձնում կնոջ ֆիզիկական գրավչության՝ նրա դեմքի և մարմնի կառուցվածքի վրա: Ֆիզիկապես գրավիչ զուգընկերոջ ընտրությունը հնագույն բնագոյների արձագանքն է: Նույնիսկ պարզունակ արարածներն ընտրում են ֆիզիկապես առողջ զուգընկեր սերնդի շարունակության համար, որի երաշխիքը որոշակի իմաստով հանդիսանում է նաև գեղեցկությունը: Տղամարդկանց պարզ պատկերացումներն իդեալական կնոջ մասին կարող են համապատասխանել հետևյալ բնութագրերին. նա պետք է ունենա գրավիչ արտաքին և լինի լավ տնային տնտեսուհի, որը նշանակում է նրա կարողությունն ապահովել տան հաճելի մթնոլորտը, դաստիարակել երեխաներին:

Ինչ վերաբերում է կանանց մեծամասնությանը՝ ապագա ամուսին ընտրելիս արտաքին տեսքը, բնականաբար, ունի որոշակի նշանակություն, բայց չի համարվում առաջնային: Գիտակցված է, թե՛ ոչ, բայց որոշ կանայք գտնում են, որ իրենք չեն կարողանա գրավել գեղեցիկ արտաքինով տղամարդու, և առավել ևս՝ պահել նրա ուշադրությունը, այդ պատճառով նրանցից շատերն ուղղակի խուսափում են

գեղեցիկներից՝ փորձելով իրենք իրենց ապահովագրել հնարավոր տառապանքներից, և նախապատվությունը տալիս են ուժեղ, ոչ այնքան գեղեցիկ ներկայացուցիչներին¹:

Ի տարբերություն տղամարդկանց, կանայք ավելի հաճախ ուշադրություն են դարձնում ամուսնական թեկնածուի նյութական բարեկեցությանը: Բայց պետք չէ շտապել մեղադրել կանանց շահամոլության մեջ, քանի որ դեռևս հին ժամանակներից տղամարդը դիտվում է որպես «որսորդ»՝ ապահովելով իր ընտանիքի նյութական բարեկեցությունը: Կանանց ճնշող մեծամասնությունը տղամարդկանցից ակնկալում է նաև փոխըմբռնում, ուշադրություն, սիրահետում և հաճոյախոսություններ, նրանց մեջ գնահատում է խելքը, կրթվածությունը, աշխատասիրությունը և հումորի զգացումը:

Սոցիոլոգների գնահատմամբ շատ հաճախ միմյանց հետ ամուսնանում են հակադրությունները: Հաճախ կարելի է տեսնել այնպիսի իրավիճակ, երբ բավականին բարձրահասակ, ամրակազմ տղամարդիկ նախապատվությունը տալիս են նրբակազմ կանանց, միևնույն ժամանակ գեր, ոչ բարձրահասակ տղամարդիկ փնտրում են բարձրահասակ և բարեկազմ կանանց, իսկ միհարները նախընտրում են գերերին և ոչ բարեկազմներին: Այս հակասությունը շատ հեշտ բացատրվում է ֆիզիոլոգիայի տեսանկյունից. «ոչ ստանդարտ» մարդը ենթագիտակցորեն փորձում է իր զուգընկերոջ հաշվին «հավասարակշռել» ապագա սերնդի արտաքին տեսքը²:

Սակայն պետք չէ գերագնահատել ձգտումը դեպի հակադրությունները: Տղամարդու և կնոջ նմանությունը նույնպես քիչ դեր չի խաղում ապագա ամուսին ընտրելիս: Ըստ որոշ ուսումնասիրությունների արդյունքների ամուսինը և կինը արտաքնապես նման են 20% դեպքերում, իսկ բնավորության գծերով նման են 40%-ով, ինչը վկայում է, որ զուգընկերներից յուրաքանչյուրը փորձում է գտնել իր երկրորդ կեսին և նրա հետ միասին կազմել մի ամբողջություն:

Հոգեբանների կարծիքով կյանքի ուղեկցի ընտրության հաջորդ առանձնահատկությունն այն է, որ հաճախ ապագա ամուսին ընտրելիս աղջիկները նախապատվությունը տալիս են նրան, ով, ինչպես իրենց թվում է, ավելի շատ է նման իր մանկության, տղամարդու իդեալական կերպարին, որը ձևավորվում է մոտավորապես հինգից ութ տարեկան հասակում: «Տղամարդու իդեալական կերպարը» սովորաբար բաղկացած է այն տղամարդկանց բնավորության գծերից, որոնց նա ավելի հաճախ է տեսնում այդ ժամանակահատվածում: Այդ տղամարդը կարող է լինել հայրը, եղբայրը կամ պապիկը, ի դեպ, պարտադիր չէ, որ այդ մարդիկ կյանքում իրենցից ներկայացնեն տղամարդու իդեալ:

Տղամարդիկ նույնպես հաճախ փորձում են գտնել կնոջ այն իդեալը, որը ստեղծվել է դեռևս մանկության ժամանակ: Ապագա ամուսին ընտրելիս ոչ պակաս կարևոր է նաև ընդհանուր հետաքրքրությունների առկայությունը, քանի որ հետագայում դա հնարավորություն է տալիս միասին անցկացնել ազատ ժամանակը՝ նպաստելով ընտանիքի համախմբմանը և պահպանմանը:

Մարդու հակումները և սովորությունները նույնպես ազդում են ընտանիք կազմելու որոշման կայացման վրա: Մարդն իր բնույթով բավականին եսասեր է և, օրինակ, խոհարարը կարող է ցանկանալ իր ճակատագիրը կապել նրա հետ, ով լավ է պատրաստում: Սակայն դա չի նշանակում, որ ապագա զուգընկերոջ ընտրությունը

¹ Андреева Т. В. Психология семьи /Т. В. Андреева.-М.: Речь, 2010. С.58

² Некрасов А. Семья без «брака» ... Как найти свою половинку / А. Некрасов.- М.: Центрполиграф, 2011-С.76

կատարվել է հաշվարկով, այլ ուղղակի նրանց երկուսին հետաքրքիր է շփվել միմյանց հետ, քանի որ և՛ մեկը, և՛ մյուսը բավականին հետաքրքրված են ուտելիքի պատրաստման գործընթացով:

Չնայած ամուսնության մեջ կարևոր դեր է խաղում սեռական կյանքը, սակայն ապագա ամուսնու ընտրությունը միայն սեքսուալ ձգողականության հիման վրա ոչ մի դրական արդյունքի չի հանգեցնի: Այդպիսի ամուսնությունը հոգեբանական և հոգեկան տարբերությունների ուժով չի ապահովում «բազմալիք կապերի» հնարավորություն և արդյունքում կարող է բերել տանջալի մենակության:

Ակնհայտ է, որ մտավոր զարգացման մեծ տարբերության դեպքում նույնպես կարող են ծագել խնդիրներ ամուսնության ամրության հարցում, քանի որ ժամանակի ընթացքում ավելի քիչ կրթված ամուսնու համար դժվար կդառնա իր անձի հանդեպ պահել զույգի հետաքրքրությունը և հարգանքը:

Ժամանակակից աշխարհում բավականին հաճախ են կնքվում հապճեպ ամուսնություններ, երբ երկուսը, համարյա միմյանց չճանաչելով, տրվում են աֆեկտիվ հույզերին և որոշում են ամուսնանալ: Ակնհայտ է, որ այս դեպքում այդպիսի որոշում կայացնելու հիմնական պատճառը սիրահարվածությունն է: Դրա հետ մեկտեղ հաշվի չեն առնվում ապագա ամուսնու բնավորության գծերը, նրա նյութական վիճակը, կրթվածության մակարդակը և այլն: Առավել հաճախ այդպիսի ամուսնությունները շատ շուտ քայքայվում են, և երիտասարդները բաժանվում են միմյանցից վիրավորված, իսկ երբեմն էլ՝ ատելությամբ¹:

Կարելի է ասել, որ մանկության տարիներին ձևավորվում է ապագա ամուսնական զույգի իդեալական կերպարը, որը ժամանակի ընթացքում դառնում է ավելի պարզ, քանի որ լրացվում է հասուն տպավորություններով:

Իդեալական կերպարը երազանք է, որը հնարավոր է որ չդառնա իրականություն, բայց իր գոյությամբ այն անհրաժեշտ է, որպեսզի անձը գիտակցի, թե ինչ է ուզում իրականում:

Իսկ ինչպե՞ս է իդեալականացումն ազդում ապագա ամուսնու ընտրության մեխանիզմների ձևավորման վրա:

Եթե վերադառնանք, օրինակ, կնոջ և տղամարդու հարաբերություններին, ապա զուգընկերոջ և ապագա ընտանիքի մասին գիտակցված իդեալական կերպարի ստեղծումը կծառայի որպես կողմնորոշիչ, որը կհուշի՝ ինչպիսի երիտասարդի կամ աղջկա պետք է փնտրել, որտեղ դա պետք է անել և ինչպիսի հարաբերություններ պետք է նրա հետ կառուցել:

Ամփոփենք այն փաստերը, որոնք ստացվել են հոգեբանների և սոցիոլոգների կողմից կատարված հետազոտությունների ընթացքում².

1. Սոցիոլոգների գնահատմամբ շատ հաճախ ամուսնանում են հակադրությունները: Օրինակ, հաճախ բարձրահասակ, ամրակազմ տղամարդիկ նախընտրում են նրբակազմ կանանց: Այս երևույթը բացատրվում է ֆիզիոլոգիայի կողմից., ոչ ս տանդարտե մարդը ենթագիտակցորեն փորձում է, հավասարակշռել ապագա սերնդի արտաքին տեսքն՝ իր զուգընկերոջ հաշվին:

¹ Целуйко В. Быть вместе нельзя расставаться. Как спасти отношения /В. Целуйко. – М.: Хранитель, 2008- С. 58

² Академия семьи. Выбор спутника жизни [Электронный ресурс] / Советы психолога: [http://asemya.com/biblio/articles/549/\(01.06.2012\)](http://asemya.com/biblio/articles/549/(01.06.2012)).

2. Տղամարդու և կնոջ նմանությունը նույնպես քիչ դեր չի խաղում ապագա ամուսին ընտրելիս: Ըստ որոշ ուսումնասիրությունների արդյունքների ամուսինը և կինը արտաքինապես նման են 20% դեպքերում, իսկ բնավորության գծերով նման են 40%-ով, որը վկայում է այն մասին, որ զուգընկերներից յուրաքանչյուրը փորձում է գտնել իր երկրորդ կեսին և նրա հետ միասին կազմել մի ամբողջություն:
3. Մարդու հակումները և սովորությունները նույնպես ազդում են ընտանիք կազմելու որոշման կայացման վրա: Օրինակ, խոհարարը կարող է իր ճակատագիրը կապել նրա հետ, ով լավ է պատրաստում: Բացի այդ ընդհանուր հետաքրքրությունները հնարավորություն են տալիս միասին անցկացնել ազատ ժամանակը, ինչը նպաստում է ընտանիքի համախմբմանը և պահպանմանը:
4. Ոչ պակաս կարևոր է նաև զուգընկերների մտավոր զարգացման մակարդակը, քանի որ ժամանակի ընթացքում ավելի քիչ կրթված ամուսնու համար դժվար կդառնա իր հանդեպ պահել փոխադարձ հետաքրքրությունը և հարգանքը:
5. Կյանքի ուղեկցի ընտրության հաջորդ առանձնահատկությունն այն է, որ հաճախ ապագա ամուսին ընտրելիս աղջիկները նախապատվությունը տալիս են նրան, ով, ինչպես իրենց թվում է, ավելի շատ է նման իր մանկության, տղամարդու իդեալական կերպարին, որը ձևավորվում է մոտավորապես հինգից ութ տարեկան հասակում: Տղամարդու իդեալական կերպարը սովորաբար բաղկացած է այն տղամարդկանց բնավորության գծերից, որոնց նա ավելի հաճախ է տեսնում այդ ժամանակահատվածում: Այդ տղամարդը կարող է լինել հայրը, եղբայրը կամ պապիկը, ի դեպ, պարտադիր չէ, որ այդ մարդիկ կյանքում լինեն տղամարդու իդեալ: Տղամարդիկ նույնպես հաճախ փորձում են գտնել կնոջ այն իդեալը, որը ստեղծվել է դեռևս մանկության ժամանակ: Նրանց մեծամասնությունն ընտրյալի մեջ ցանկանում է տեսնել իր մայրիկին:
6. Զուգընկերների հոգեբանական համատեղելիությունը: Գոյություն ունեն բազմաթիվ տիպաբանություններ, որոնք որոշում են մարդկանց հոգեկան համատեղելիությունը: Խառնվածքի և անձնային առանձնահատկությունների ներդաշնակությունը բարենպաստ և երջանիկ ընտանիքի կայացման երաշխիք է:

Հայտնի է, որ պատանեկության տարիքում անձի ձևավորումը բավականին ինտենսիվ բնույթ ունի, որը նաև կարևորագույն շրջան է ընտանեկան կյանքին պատրաստման և ապագա ամուսնական զույգի ընտրության հարցում: Է. Բեռնի, Ի.Վ. Դուբրովինի, Ջ.Ֆրեյդի և այլոց ուսումնասիրություններից կարելի է հետևություն անել, որ ծնողների սուբյեկտիվ կերպարները մեծ ազդեցություն են գործում ամուսնության որոշում կայացնելիս, ընտանեկան պարտականությունները բաժանելիս, այս կամ այն անձնային որակներ ձևավորելիս:

Ժամանակակից ուսումնասիրություններում նկատվում է միտում՝ վեր հանել ընտանիքի և ապագա ամուսնու մասին պատկերացումների առանձնահատկությունները տարբեր տարիքային շրջաններում: Բացահայտվել է, որ իդեալական ամուսնու մասին պատկերացումների ձևավորման հարցում մեծ դեր են խաղում մայրը և հայրը¹:

Երեխայի անձի ձևավորման վրա ազդող հիմնական գործոններից մեկը մեծահասակների հետ փոխհարաբերություններն են: Դրանում հատկապես մեծ դեր է

¹ Прилепских О. С. Особенности влияния образа отца на выбор спутника жизни в юношеском возрасте [Электронный ресурс] // Прикладная психология и психоанализ: науч. журн. 2011 № 2 URL: <http://ppip.idnk.ru> (01.06.2012)

խաղում ծնողների հետ շփումը: Ժամանակակից հոգեբանությունը ծնողներին դիտում է որպես մեծահասակների ավելի ազդեցիկ խումբ, որոնց հետ հարաբերությունները զգալի ազդեցություն են գործում երեխայի զարգացման յուրաքանչյուր փուլում: Ծնողի սոցիալական դերը բարդ դինամիկ կառույց է, որը ներառում է հետևյալ բաղադրիչները՝ ծնողական արժեքները, հրահանգները և սպասումները, ծնողական հարաբերությունները, ծնողական զգացմունքները, ծնողական դիրքորոշումները, ծնողական պարտականությունները, ընտանեկան դաստիարակության ոճերը: Այս բաղադրիչների միջև կապն իրականացվում է դրանք կազմող տարրերի կոգնիտիվ, հուզական և վարքային կողմերի խաչաձևման միջոցով, որոնք հանդիսանում են այդ բաղադրիչների իրականացման չափանիշներ:

Ծնողական ընտանիքում ստացած փոխհարաբերությունների անձնական փորձը ազդում է այլ մարդկանց նկատմամբ զգացմունքների արտահայտման, ապագա կյանքի ուղեկցի և ապագա ընտանիքի մոդելի մասին պատկերացումների ձևավորման վրա:

Հայրենական և արտասահմանյան հետազոտողները հաճախ խոսում են ծնողական ընտանիքից սեփական ընտանիքի ձևավորման կախվածության մասին: Ծնողական ընտանիքը ազդեցիկ դեր է խաղում ապագա մասնագիտության և ամուսնու ընտրության հարցում, նշվում է, որ որոշման կայացմանը մասնակցում են այն ենթագիտակցական հրահանգները, որոնք ծնողների կողմից ներդրվել են դեռևս մանկության շրջանում, ինչպես նաև այն մասին, որ ընտրությունը կատարվում է այն ընտանիքից, որը գործում է սեփական ընտանիքի նմանությամբ և ունի գրեթե նույն խնդիրները:

Փորձնականորեն ապացուցված է, որ պատանեկության շրջանում գոյություն ունեն հստակ պատկերացումներ իր՝ որպես ապագա ամուսնու և իդեալական զուգընկերոջ մասին: Հավանական ամուսնու մասին պատկերացումների ձևավորման վրա նախնական ազդեցություն է գործում հենց ծնողական ընտանիքը, որը հանդիսանում է կաժ որպես օրինակ, ապագա ընտանեկան դերերի չափանիշ, կաժ հակաչափանիշ, որն առաջացնում է բացասական կամ հակասական վերաբերմունք ապագա ընտանեկան կյանքի նկատմամբ:

Բացի ծնողական ընտանիքից ապագա ամուսնու ընտրության վրա ազդեցություն են գործում նաև այլ սոցիալական խմբեր, որոնք հանդիսանում են անհատի մտերիմ շրջապատը և հանդես են գալիս սահմանված նորմերի և արժեքների կրողների դերում (ընկերները, դասարանը, ուսանողական կոլեկտիվը, աշխատանքային կոլեկտիվը):

Ապագա ամուսնու առաջնային հոգեբանական բնութագիրը հանդիսանում է գերիշխանությունը, որն արտացոլում է առաջնորդի որակները՝ իշխանության ձգտումը, անկախությունը, պատասխանատվությունն իր վրա վերցնելու կարողությունը: Գերիշխանությունը նաև հանդիսանում է հոր առաջնային հոգեբանական բնութագիրը, որը և մեծ նշանակություն է ունենում ապագա ամուսին ընտրելիս: Ապագա ամուսնու կարևոր որակներին են վերաբերում նաև քնքշությունը, զգացմունքայնությունը, հարազատների նկատմամբ հոգ տանելու ձգտումը, ինչպես նաև համբերատարությունը և ներելու կարողությունը, բարեսրտությունը, որը բնութագրվում է փոխօգնության, շփման, կամեցողության, ուշադրության կարողություններով¹:

¹ Крюкова Т. Л. Психология семьи: жизненные трудности и совлечение с ними /Т. Л. Крюкова. М. В. Сапоровская, Е. В. Куфтяк.-М.: Речь, 2009. с. 196.

Հոր հետ աղջիկների փոխհարաբերություններում դրական ոճը և ուղղորդվածությունը որոշում են գոյություն ունեցող կապը հոր կերպարի և ապագա ամուսնու կերպարի միջև:

Հարաբերություններում թշնամանքի առկայությունը, հոր ինքնավարությունը, հոր մեկուսացումն ընտանեկան խնդիրներից, հոր կողմից հարազատների շահերի անտեսումը առաջացնում են ապագա ամուսնու վերաբերյալ հատուկ համակարգ, որն իր բնութագրերով չի համընկնում հոր տեսակի հետ:

Հոր հոգեբանական բնութագրերի և ապագա ամուսնու մասին պատկերացումների միջև գոյություն ունի հարաբերակցություն հետևյալ միտումներով. գերիշխանություն, վստահություն, պահանջկոտություն, զիջողություն, բարեսրտություն, զգայունություն:

Անհրաժեշտ է նշել, որ ապագա ամուսնու ընտրության վրա ազդում է հոր հետ հարաբերությունների որակը, այլ ոչ թե նրա անձնային առանձնահատկությունները: Այս հաստատումը ապացուցում են հոր հետ հարաբերությունների երկու առաջնային միտումները՝ ուղղորդվածությունը, որը հորը բնութագրում է որպես մարդու, ով դատերը ուղղորդում է դեպի իրական ուղին՝ նրան ստիպելով ենթարկվել հասարակության կողմից ընդունվող նորմերին և կանոններին, նրա հոգում ներդնելով բարոյականության պատվիրանները, և, դրական հետաքրքրությունների միտումը, որը բնութագրվում է հոր վստահության, ուշադրության և նրանց հարաբերությունների բացահայտման մեջ:

Այսպիսով, իդեալական տղամարդու կերպարը աղջիկների մոտ հաճախ նման է հոր, եղբոր կամ պապիկի կերպարներին, այսինքն՝ այն տղամարդկանց, ում նա ավելի հաճախ է տեսնում մանուկ հասակում: Ի դեպ, պարտադիր չէ, որ այդ մարդիկ իրենց կյանքում լինեն վարքի իդեալներ: Իսկ տղաների մեծամասնությունը փորձում է ընտրել իրենց մայրիկներին նման կյանքի ընկերուհու (Ձ. Ֆրեյդ):

Ինչպիսին էլ լինեն ամուսնական զույգի ընտրության մեխանիզմները, պարզ է մի բան. ընտանիք կազմելու համար մերօրյա երիտասարդը պետք է պարզագույն սոցիալ-հոգեբանական գիտելիքներ ունենա նախաամուսնական շրջանի, ամուսնաընտանեկան կյանքի, ծնողավարության հիմնական սկզբունքների մասին: Իհարկե, գիտելիքների նվազագույն պաշարը երբեք չի կարող ապահովագրել իրական ամուսնական կյանքում արդեն իսկ լուրջ խնդիրներ ունեցող անձին, սակայն կոպտագույն, անշրջելի սխալներից խուսափելը, թերևս, ակնկալելի է:

Բանալի քառեր՝ ամուսնություն, ընտանիք, ֆիզիկական գրավչություն, իդեալականացում, հոգեբանական համատեղելիություն, սոցիալական դերեր, ընտրության մեխանիզմներ:

Գրականության ցանկ

1. Андреева Т. В. Психология семьи / Т. В. Андреева. – М.: Речь, 2010. С. 58.
2. Некрасов А. Семья без ,брака... Как найти свою половинку / А. Некрасов. – М.: Центрполиграф, 2011. – С. 76
3. Целуйко В. Быть вместе нельзя расставаться. Как спасти отношения / В. Целуйко. – М.: Хранитель, 2008. – С. 58.
4. Академия семьи. Выбор спутника жизни [Электронный ресурс] / Советы психолога : <http://asemya.com /biblio /articles/549/> (01.06.2012).

5. Прилепских О.С. Особенности влияния образа отца на выбор спутника жизни в юношеском возрасте [Электронный ресурс] // Прикладная психология и психоанализ: электрон. науч. журн. 2011. № 2. URL: <http://ppip.idnk.ru> (01.06.2012)
6. Крюкова Т. Л. Психология семьи: жизненные трудности и совладание с ними / Т. Л. Крюкова, М. В. Сапоровская, Е. В. Куфтяк. – М.: Речь, 2009. с. 196.

О НЕКОТОРЫХ ВОПРОСАХ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ МОЛОДЁЖИ К БРАЧНОСЕМЕЙНОЙ ЖИЗНИ

А. В. ВАГАНЯН

АГПУ имени Х. Абовяна

Ассистент кафедры пед. и возрастной психологии

Л. Н. КУРКЧЯН

Кандидат педагогических наук,

заведующий кафедрой общественных наук ГГУ

В данной статье обсуждаются важные стороны социально-психологической подготовки молодёжи к брачно-семейной жизни. Отмечаются психологические механизмы выбора брачного партнёра, а также роль семейного воспитания в детском возрасте и его решающее значение в этом процессе.

SOME ISSUES OF SOCIO-PSYCHOLOGICAL PREPARATION OF YOUTH FOR MARITAL LIFE

A.V. VAHANYAN

Armenian State Pedagogical University after Kh. Abovyan

Assistant Professor of Pedagogy and Age Psychology

L.N. KURKCHYAN

Candidate of Pedagogy

Head of the chair of Social Sciences in GSU

Important aspects of social and psychological preparation of youth for marital life are discussed in the work. Psychological mechanisms of choosing a marriage partner, as well as the role of the family in children's upbringing and its crucial importance in this process are mentioned in the article.

**ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ՀԱՆԴՈՒՐԺՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐԻ
ՈՒՍՈՒՄՆԱԴԱՍՏԻԱՐԱԿԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՆԹԱՑԻ ԱՐԴՅՈՒՆԱԿԵՏ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ
ՆԱԽԱՊԱՅՄԱՆ**

Լ. Ն. ՔՈՒՐՔՉՅԱՆ

*Մանկավարժական գիտությունների թեկնածու,
ԳՊՀ հասարակական գիտությունների ամբիոնի վարիչ*

Ա. Հ. ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ

*Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ,
Տարիքային և մանկավարժական հոգեբանության ամբիոնի մասնագետ*

Մերօրյա հասարակությունը բնորոշվում է կնճռոտ խնդիրների շարունակական աճով՝ կոնֆլիկտային միջթնդակական հարաբերություններ, հասարակության ընդգծված շերտավորում, այլադավանության հանդեպ անհանդուրժողականություն, ժխտողականություն, ինչն ակնհայտորեն կարող է կասեցնել հասարակական զարգացման արդյունավետ շարժընթացը և հատկապես աճող սերնդի համար հարցերի կայուն շրջանակ մտցնել փակուղի: Հասարակության հումանիզացման և կայուն բարոյական նորմերի հաստատման գործում մանկավարժի դերը հնարավոր չէ թերագնահատել: /1/ Մանկավարժը, որպես ուսումնադաստիարակչական ակտիվ գործունեություն իրականացնող սուբյեկտ, ժամանակակից աշխարհում ունի իր կայուն և որոշիչ դերը՝ որպես բազմաբնույթ և բազմաբովանդակ մասնագիտական կոմպետենցիաների կրող: Մասնագիտական կոմպետենցիաների շարքում տոլեռանտությունը, թերևս, մերօրյա հանրության մեջ ամենապահանջարկվածն է, քանի որ, գործ ունենալով բազմաշերտ ազգաբնակչության հետ, ուսուցիչը բախվում է կոնֆլիկտային և հրատապ լուծում պահանջող տարբեր պրոբլեմների հետ: Տոլեռանտություն հասկացությունը կարող է ուսումնասիրվել մի շարք գիտությունների՝ փիլիսոփայության, էթիկայի, բժշկության, մանկավարժության, հոգեբանության կողմից: Մասնավորապես, տոլեռանտություն հասկացության փիլիսոփայական հիմքերը դրված են Ա.Ի. Իլյինի, ՅՈՒ.Ա. Իշենկոյի, Վ. Մ. Ջոլոտովի աշխատություններում, ովքեր դիտարկում են այդ հիմնախնդիրը որպես աշխարհի հետ ակտիվ փոխներգործության ձև, ինչն արտահայտվում է ուրիշների կարծիքների, հավատքի, վարքի նկատմամբ հանդուրժողական վերաբերմունքով: Այսինքն, հանդուրժողականությունը շփման պրակտիկ նորմ է և դիտարկվում է, որպես անձի ինքնորոշման և ամբողջականության կապվածություն՝ գործունեության և շփման տարբեր ոլորտներում:

Տոլեռանտություն հասկացությունն առաջացել է լատիներեն «tolerantia» բառից: Տարբեր եվրոպական լեզուներում տոլեռանտությունն ունի ուրույն լեզվաբանական երանգավորում՝ որպես հանդուրժողականություն, թույլատրելիություն և այլն: Բառարաններում (Վ.Դալ) այն մեկնաբանվում է որպես անձի որակ, կարողություն որևէ երևույթ կամ որևէ մեկին հանդուրժելու, իսկ Ս.Ի. Օժեգովայի բառարանում մեկնաբանվում է, որպես հանդուրժողականություն, այսինքն կարողություն ընդունել դիմացինի կարծիքն առանց թշնամանքի: Ինչպես նշեցինք, տոլեռանտության խնդիրը արդիական է հասարակության մեջ, որի բացակայությունն առաջացնում է ավելորդ լարվածություն կայնքի բնականանոն ընթացքի մեջ:

Մանկավարժական գործունեությունը դժվար է պատկերացնել առանց հանդուրժողականության կոմպետենցիայի առկայության: Այստեղից էլ առաջացել է համագործակցային մանկավարժության գաղափարը: Ա.Ս. Մակարենկոյի, Վ.Ա. Սուխոմլինսկու աշխատությունները և մանկավարժական փորձը հիմք հանդիսացան համագործակցային մանկավարժության ձևավորման համար: Այն, որպես գիտական ուղղություն, առաջացել է 20-րդ դարի 80-ական թթ: Շ.Ա. Ամոնովիլին, Ի.Պ. Վոլկովը, Վ.Ֆ. Շատալովը և ուրիշներ զարգացրեցին համագործակցային մանկավարժության գաղափարները: Գաղափարախոսությունն ամփոփվում է նրանում, որ ըստ Շ.Ա. Ամոնովիլիու, երեխային պետք է ներառել կրթական գործընթացում, որպես սուբյեկտ, այսինքն կամավոր, հետաքրքրված գաղափարակից, գործընկեր՝ պատասխանատու և հոգատար իր իսկ կրթության, դաստիարակության, ուսուցման կայացման գործում: Համագործակցային մանկավարժության մեջ առանձնացվում են անձնայիններեք դիրքորոշումներ.

1. աշակերտին ընդունել այնպիսին, ինչպիսին որ նա կա,
2. օտարի նկատմամբ էմպատիկ վերաբերմունքի ձևավորում,
3. բաց, վստահելի շփում կրթական գործընթացի սուբյեկտների հետ:

Աշակերտին ընդունել այնպիսին, ինչպիսին որ նա կա - դիրքորոշումը ենթադրում է մանկավարժի և աշակերտի անմիջական շփում, երեխայի, որպես անհատականության ձևավորման գործում, մանկավարժի ծանրակշիռ օգնություն: Նման դիրքորոշմանը հակադիր է աշակերտի կարծրատիպային ընկալումը, ինչը կարող է մանկավարժի մերժման աղբյուր դառնալ, այդ ժամանակ արժեզրկվում է աշակերտի իրական «ես»-ը և հիմք դրվում աշակերտական ընդվզող վարքին:

Օտարի նկատմամբ էմպատիկ վերաբերմունքի ձևավորումը - գնահատողական դիրքորոշման հակառակն է և համարվում է հանդուրժողականության հուզական բաղադրիչ:

Բաց, վստահելի շփման հաստատում կրթական գործընթացի սուբյեկտների հետ - Նման անձնային դիրքորոշումների ընդգծումը թույլ է տալիս հաստատել, որ համագործակցային մանկավարժության մեջ հաղորդակցության մեթոդալոգիական սկզբունքը մանկավարժական հանդուրժողականությունն է: Մանկավարժական հանդուրժողականության տակ հասկացվում է կրթական գործընթացի բոլոր սուբյեկտների հետ հանդուրժողական փոխգործունեության հմտությունների ու կարողությունների տիրապետում, աշակերտի անձի և իր ծնողների կողմից հանդուրժողականության ձևավորում՝ որպես վարքի կայուն ձև: Հանդուրժողականության դաստիարակումն անհնար է ուսուցիչ-աշակերտ շփման ավտորիտար ոճի պայմաններում: Երեխան պետք է կարողանա վստահել իր ուսուցչին, ով բարեկիրթ է, բաց երկխոսությունների համար, պահպանում է մանկավարժական նրբանկատությունը, մարդասիրական վերաբերմունքը տարբեր իրադրություններում: Նա կարողանում է լսել երեխային և հուզականորեն արձագանքել նրանց: / 2; 3/

Հայտնի է, որ անձի ձևավորման գործընթացը կախված է ինչպես արտաքին՝ օբյեկտիվ, այնպես էլ ներքին՝ սուբյեկտիվ գործոններից: Այդ գործոնները կարող են լինել դրական և բացասական: Բացասական գործոնների շարքին են դասվում.

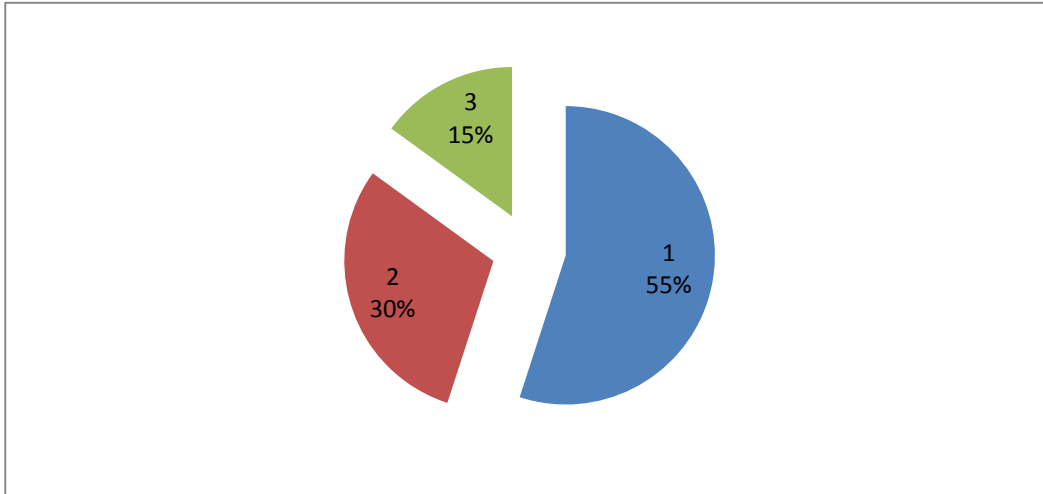
- ա) անբարենպաստ ընտանիքի սոցիալ-հոգեբանական պայմանները,
- բ) դպրոցի ուսումնադաստիարակչական աշխատանքի թերությունները,
- գ) միջավայրի հակասական դրսևորումների անընդհատ, շարունակական և միասնական ներգործությունն անձի վրա:

Այս ամենը կարող է ձևավորել բացասական դիրքորոշում ուսուցման հանդեպ: Ուսուցման հանդեպ նեգատիվ դիրքորոշումների ձևավորման գեներգիսի ուսումնասիրումը թույլ տվեց տարբերակել բացասական գործոնների մի քանի խմբեր, որոնցից են աշակերտների վերաբերյալ չտարբերակված վերաբերմունքը, ուսուցչի ավտորիտար ոճը և մանկավարժական փոխհարաբերություններում ինտոլեռանտության առկայությունը, որոնք էլ նպաստում են աշակերտի անձի սոցիալական դեֆորմացիային: /4/ Թեև, տոլեռանտ վերաբերմունքի առկայությունը կարևորվում է տարիքային բոլոր փուլերում, այնուամենայնիվ, դրա առավել սուր դրսևորման կարիքը նկատվում է դեռահասության շրջանում: Վերջինս բնորոշվում է անհանգստությամբ, անհիմքավստահությամբ, բարձր զգայունակությամբ և հուզականակայունությամբ: Դեռահասության տարիքը կապվում է երեխայի օրգանիզմի վերակառուցողական գործընթացների և սեռական հասունության հետ: Թեև տարիքային զարգացման այս փուլում հոգեբանական և ֆիզիոլոգիական զարգացումները զուգահեռ չեն ընթանում, այնուամենայնիվ, այն համարվում է հոգեւոցիալական զարգացման խիստ կարևոր շրջան: Այդ իսկ պատճառով մեր հետազոտության մեջ մենք փորձել ենք անդրադառնալ տոլեռանտության ուսումնադաստիարակչական բաղադրիչին և կոնկրետ մանկավարժական հանդուրժողականությանը, ինչպես նաև դրա կարևորությանը դեռահասության շրջանում:

Հետազոտությունն անց է կացվել Գեղարքունիքի մարզի Գավառ քաղաքի թիվ 5-րդ դպրոցում, ինչպես նաև Նորատուսի թիվ 1-ին, 2-րդ, 3-րդ և Սարուխան գյուղի թիվ 2-րդ դպրոցներում: Հետազոտությանը մասնակցել են 100 դեռահաս աշակերտ (12-15 տարեկան) և 50 մանկավարժ: Հետազոտության ժամանակ կիրառվել են

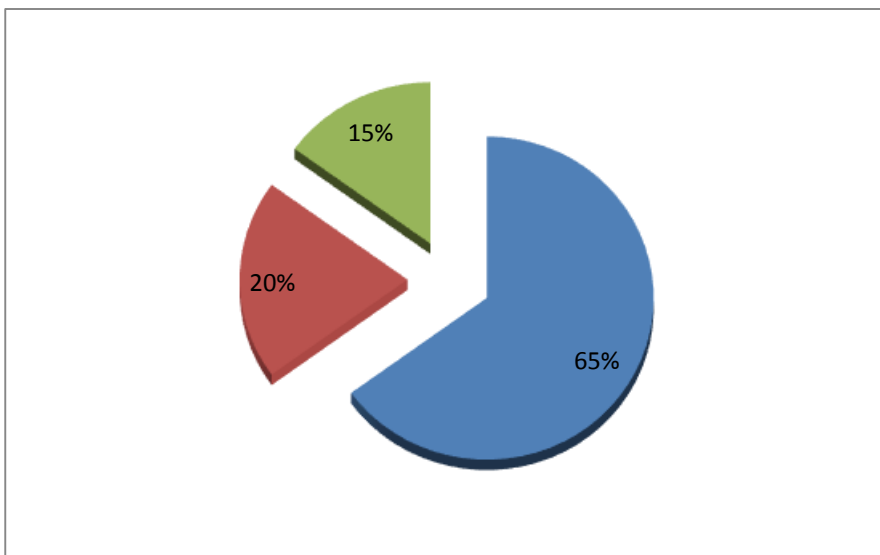
«Դպրոցական մանկավարժի ախտորոշում» և «Մանկավարժական հատկություններ» մեթոդիկաները:

«Դպրոցական մանկավարժների ախտորոշում» մեթոդիկան առանձնացնում է ուսուցչի տոլեռանտությունը բացահայտող 3 հիմնական բաղադրիչ՝ հարաբերություն աշակերտների հետ, հարաբերություն գործընկերների հետ և սեփական ապրումների կարևորում: Սրանցից յուրաքանչյուրն իր մեջ պարունակում է որոշակի հարցախումբ: Հարցվողների մեծամասնությունը՝ 55 տոկոսը, առավելություն են տվել երեխաների հետ հարաբերություններին, այսինքն, նրանք մանկավարժական գործունեության մեջ կարևորում են աշակերտի հանդեպ ջերմ և հոգատար վերաբերմունքը, հանդուրժողականությունը, երեխաներին աջակցելու կարողությունը, տարբեր իրավիճակներում նրանց կողքին կանգնելու և ճիշտ ուղղորդելու պատրաստականությունը: 30 տոկոսը կարևորությունը տալիս է սեփական ապրումներին, այսինքն, իրավիճակների հետ կապված հարաբերությունը աշակերտների հետ կարող է փոփոխվել լավ կամ վատ ուղղությամբ: Եվ միայն 15 տոկոսն է կարևորում հարաբերությունները գործընկերների հետ, այսինքն, աշխատանքային գործունեության մեջ առավել կարևոր են գործընկերները, նրանց հետ լավ հարաբերություններ հաստատելը, իսկ աշակերտներին առանձնապես մեծ տեղ չեն հատկացնում: Վերլուծության արդյունքները ստորև ներկայացված են գծապատկերի տեսքով.

1. Մեթոդիկա՝ «Դպրոցական մանկավարժի ախտորոշում»

Հետազոտվող աշակերտների 65 տոկոսը նշում է, որ իրենց ուսուցիչներն ունեն այնպիսի հատկանիշներ, ինչպիսիք են մարդկային ջերմ, հոգատար վերաբերմունքը, փոխըմբռնումը, իսկ աշակերտների 20 տոկոսը կարևորում է առարկային լավ տիրապետելը, կայուն գիտելիքների առկայությունը, հետաքրքիր դասապրոցներ: Եվ միայն 15 տոկոսը նշում է, որ որոշ ուցուցիչներ առանձնանում են իրենց կոպիտ վերաբերմունքով, դասարանում առանձին աշակերտների գերիզուցման վարքագծով և շփման մեջ պաշտոնական տարածքի անփոփոխ պահպանմամբ: Ստացված արդյունքների վերլուծությունը ստորև ներկայացված է գծապատկերի տեսքով.

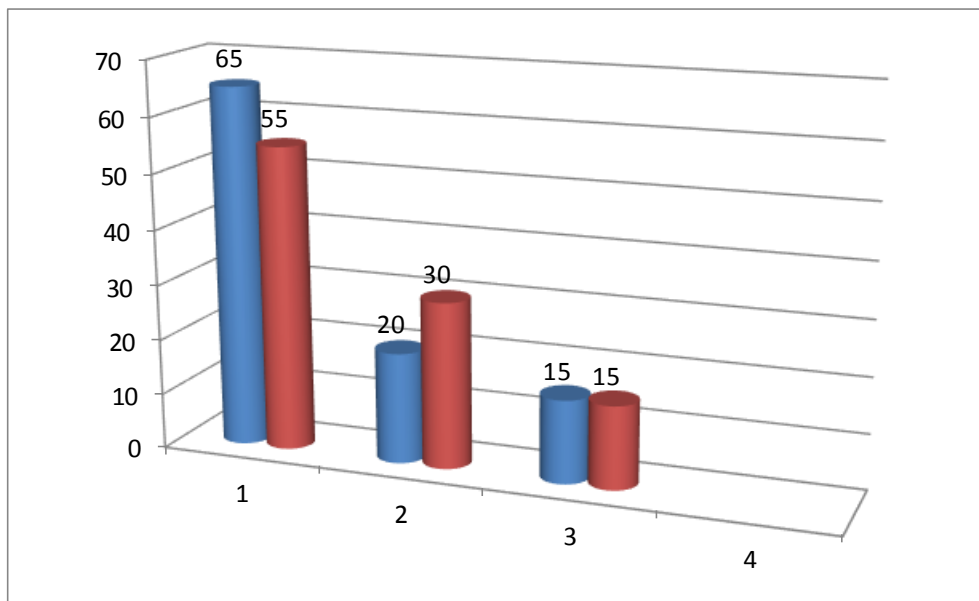

2. Մեթոդիկա՝ «Մանկավարժի հատկությունները»

Այսպիսով, հետազոտության արդյունքում եկանք այն եզրակացության, որ բոլոր այն ուսուցիչները, ովքեր առավելություն են տվել երեխաների հետ համագործակցությանը՝ մանկավարժական գործունեության մեջ կարևորելով աշակերտի հանդեպ ջերմ և հոգատար վերաբերմունքը, հանդուրժողականությունը, նրանց աշակերտները նույնպես նշել են այդ որակները և կարևորել

դրանց դերը մանկավարժական գործունեության ընթացքում: Այն աշակերտները, ովքեր կարևորում են առարկային լավ տիրապետելը, կայուն գիտելիքների մատուցումը, հետաքրքիր դասապրոցեսը, ուսուցիչը, կախված իրավիճակներից, կարող է փոխել իր վերաբերմունքն աշակերտների հանդեպ՝ փոխվելով դրական կամ բացասական ուղղությամբ: Եվ վերջապես այն ուսուցիչները, ովքեր կարևորում են գործընկերների հետ շփումը, նրանց աշակերտները նշում են, որ ուսուցիչներն առանձնանում են իրենց կոպիտ վերաբերմունքով, դասարանում առանձին աշակերտների գերիով անավորությամբ և շփման մեջ պաշտոնական տարածքի անփոփոխ պահպանմամբ:

Վերլուծության արդյունքները ստորև ներկայացված են գծապատկերի տեսքով.

Այսպիսով, կատարված հետազոտությունների արդյունքում կարելի է եզրակացնել, որ ուսուցչի հանդուրժողականությունը, մարդկային, ջերմ, հոգատար վերաբերմունքը, մանկավարժի կողմից երեխայի անձի եզակիության, կարևորության գիտակցումը, տարբեր իրավիճակներում նրանց աջակցելու կարողությունը կարող են նպաստել դեռահասների ոչ ադեկվատ վարքի դրսևորումների նվազեցմանը: Վերջինս ուսումնադաստիարակչական գործընթացի արդյունավետ կառավարման և կայուն զարգացման նախապայման է:

Բանալի բառեր՝ հանդուրժողականություն, տոլերանտություն, հոգատար վերաբերմունք, մասնագիտական կոմպետենցիաներ:

Գրականության ցանկ

1. Амонашвили Ш. А. Размышления о гуманной педагогике
2. Гаврилова Е. Проблемы “Толерантности и пути их решения в школьном пространстве. // Социальная педагогика 2010 N 1
3. Нурлигаянова О.Б. “Психологическое содержание педагогической толерантности как профессионально важного качества учителя” Ярославль 2006

4. Трубина Л. "Толерантная и интолерантная личность: основные черты и отличия. //Воспитание школьников. - 2003

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ТОЛЕРАНТНОСТЬ КАК ПРЕДУСЛОВИЕ ЭФФЕКТИВНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА ШКОЛЬНИКОВ

Л. Н. КУРКЧЯН

*Кандидат педагогических наук,
заведующий кафедрой социальных наук ГГУ*

А. Х. КИРАКОСЯН

ГПУА им Х. Абовяна Специалист кафедры возрастной и педагогической психологии

Аннотация В статье рассматривается понятие <<толерантность>> как важная компетенция педагогической деятельности, что является необходимым условием для эффективной организации учебно - воспитательного процесса и благотворно влияет на снижения негативных проявлений кризисного поведения школьников .

PEDAGOGICAL TOLERANCE AS A PRECONDITION FOR EFFICIENT ORGANIZATION OF STUDENT 'S EDUCATIONAL PROCESS

L. N. QURQCHYAN

*Candidate of Pedagogical Sciences
Head of GSU chair of Social Sciences*

A. H. KIRAKOSYAN

*Armenian State Pedagogical University after Khachatur Abovyan
Specialist of chair of Age and Pedagogical Psychology*

The concept "tolerance" is discussed in the article and it is observed as an important competence of pedagogical activity, which is an effective organization of educational process, and contributes to reducing students' critical negative behavior.

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՈՐՈՏՆԵՑՈՒ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ՀԱՅԱՑՔՆԵՐԸ

Հ. Հ. ՕՀԱՆՅԱՆ

Մանկավարժական գիտությունների, թեկնածու, դոցենտ,

ՀՀ վաստակավոր մանկավարժ

12-15-րդ դարերը հայ ժողովրդի կյանքում բնորոշ էին թուրքմենական ցեղերի արշավանքներով, Հայաստանը վեր էր ածվել կողոպուտների ու կոտորածների թատերաբեմի: Օտար ուտիների բարբարոսությունները վատ էին անդրադառնում դպրոցների բնականոն գործունեության վրա: Չնայած այդ անբարենպաստ պայմաններին հայ դպրոցները շարունակել են հարատևել՝ փոխադրվելով տեղից-տեղ, փակվելով ու վերաբացվելով: Նույն ճակատագրին է արժանացել նաև Տաթևի համարիայտ դպրոցը, որը երբեմն ծաղկել, երբեմն էլ առկայծել է:

Այս պայմաններում են իրենց ազգանվեր գործունեությունը ծավալել շատ փիլիսոփաներ, գիտնականներ, մանկավարժներ, հոգևորականներ՝ Մխիթար Գոշը, Վարդան Արևելցին, Մխիթար Այրիվանեցին, Եսայի Նշեցին, Հովհաննես Որոտնեցին, Գրիգոր Տաթևացին, Մաթևոս Ջուղայեցին ու երևելի այլ դեմքեր:

15-րդ դարի կեսերը բնորոշ են Տաթևի դպրոցի ծաղկուն շրջանով, երբ իրենց ղեկավար գործունեությունը ծավալեցին մեծանուն ուսուցչապետեր Հովհաննես Որոտնեցին ու նրա շնորհաշատ աշակերտ Գրիգոր Տաթևացին:

Այստեղ են ուսանել տարբեր վայրերից ժամանած ուսումնաստենչ շատ երիտասարդներ՝ կրոնի, փիլիսոփայության, երաժշտության, քանդակագործության, նկարչության, քերականության, երկրաչափության, մանկավարժության, գրչության արվեստի, ոսկերչության և այլ արհեստների մեջ խորանալու նպատակով¹:

Տաթևի դպրոցը հայոց առաջին դպրոցներից էր, որը շեղվեց միջնադարյան քարացած մեթոդաբանությունից և սկսվեց ավանդել ոչ միայն կրոն, այլև աշխարհիկ, բնական ու համարողական գիտություններ: Այդ բարեփոխումների հիմնական ճարտարապետը եղավ մեծ գիտնական, աստվածաբան, մանկավարժ Հովհաննես Որոտնեցին: Փոխելով Տաթևի դպրոցի ուսման բովանդակությունն ու մեթոդաբանությունը՝ այն վերածեց համալսարանի:

Որքան էլ Տաթևը հայտնի է եղել մեր պատմության մեջ որպես ուսուցման վայրի..., այնուամենայնիվ մինչև Հովհաննես Որոտնեցու հանդես գալը եղել է միջնադարյան հոգևոր նեղ ու սահմանափակ բովանդակություն ունեցող կրթարան²:

Որոտնեցին /1315- 1386թթ./ ծնվել է Որոտան գավառի Վաղադնի գյուղում: Սկզբնական կրթություն ստացել է տարբեր դպրոցներում, ապա ուսումը շարունակել է Գլաձորի հայտնի համալսարանում՝ աշակերտելով մեծ համբավ ունեցող Եսայի Նշեցուն և Տիրատուրին: Նա իր լուսավորչական, մանկավարժական գործունեությունը ծավալել է տարբեր վայրերում՝ Գլաձորում, Ապրակունիսում, Որոտանում /որից էլ ծագել է «Որոտնեցի» մականունը/ և, իհարկե, Տաթևի վանքի դպրոցում:

¹ Օհանյան Հ., ԳՊՀ գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2014, N 1, էջ 783:

² Մովսիսյան Ա., Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության, Երևան, 1958, էջ 103:

Տաթևում հաստատվելուց հետո, կարճ ժամանակամիջոցում Որոտնեցին դպրոցը դարձրեց «Մայր դպրոց», «Կենտրոնական դպրոց», «Կենտրոն ամենայն իմաստնոցի», «Հրահանգատուր դպրոց»¹:

Որոտնեցու աշակերտները սրբացրել են նրան՝ անվանելով «գերիմաստ» փիլիսոփա, հմուտ գիտնական, դասախոս: Իր ուսուցչին առանձնապես մեծարել է նրա աշակերտ Գրիգոր Տաթևացին՝ անվանելով «ամնար արև», «Երանելի վարժապետ հայոց» և այլն²:

Նրա փիլիսոփայական հայացքներում նկատելի է նաև մատերիալիստական մեկնաբանություններ, որ միտքը միայն զգայարանների միջոցով կարող է ճանաչել արտաքին աշխարհը և ընկալել իրերը³: Պատահական չէ, որ հայ Առաքելական եկեղեցին սրբացնելով Որոտնեցուն՝ նրա հիշատակը նշում է Մեծ Պահքի 20-րդ օրը:

Նրա աշակերտ Հակոբի վկայությամբ՝ Որոտնեցին մեծ համբավ է ունեցել տարածաշրջանում. «Սրա մոտ գալիս էին սովորելու և՛ իշխանի, և՛ հոգևորականի որդիներ»⁴:

Որոտնեցին դասավանդել է աստվածաբանական, իմաստասիրական, բնագիտական և արտաքին այլ գիտություններ, նրա հռչակը տարածվել է ողջ Հայաստանում...⁵:

Ելնելով Գլաձորի համալսարանի ուսումնական ավանդույթներից և իր սեփական փորձից, Որոտնեցին նորություններ մտցրեց հատկապես բնական և հումանիտար մի շարք գիտությունների ավանդման, ուսուցման գործնականացման, սովորողների ընդունելության, նրանց գիտելիքների ստուգման ու գնահատման հարցերում: Նա ստեղծեց դպրոցների ղեկավարման նոր համակարգ, որը նորույթ էր միջնադարյան հայ դպրոցների գործունեության մեջ:

Տաթևի համալսարանի աշակերտներն ապրել են վանքի կացարանում, ստացել են հագուստ, սնունդ, գրենական պիտույքներ, որոնցից շատերը ուսումնառությունից հետո մեկնել են այլ դպրոցներ մանկավարժական աշխատանքի:

Որոտնեցու աշակերտները շրջել են գյուղերում, հիմնել դպրոցներ: Այդ է պատճառը, որ Տաթևի համալսարանը ընդունել է գավառներից շատ աշակերտներ, որոնք ուսումնառությունից հետո մեկնել են գյուղեր իբրև քահանաներ ու վարժապետներ՝ սերտ կապ պահպանելով մայր կրթօջախի ու նրա ռեկտորի հետ:

Նման դպրոցներ են գործել Շիրակի, Ուտիքի, Ջավախքի, Աղձնիքի, Տայքի, Արցախի, Արարատյան և այլ նահանգներում ու գավառներում: Փաստորեն Տաթևի համալսարանը ղեկավարել և մեթոդամանկավարժական օգնություն է կազմակերպել այլ դպրոցներին:

Այսպիսով, Տաթևի դպրոցն իր ծաղկման շրջանում մեծ դեր է կատարել ինչպես նոր դպրոցների հիմնադրման, դրանք մանկավարժական կադրերով համալրելու, նրանց մեթոդական օգնություն կազմակերպելու, այնպես էլ սովորողներին դասագրքերով ապահովելու առումով և այլն: Այդ է պատճառը, որ Տաթևը համարվել է երկրորդ Աթենք հայության կյանքում:

¹ Օրբելյան Ստ., Պատմութիւն նահանգի Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 338:

² Օհանյան Հ., ԳՊՀ գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2014, N 1, էջ 784:

³ ՀՍ Հանրապետարան, Երևան, 1980, հատոր 6, էջ 553:

⁴ Մովսիսյան Ա., Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության, Երևան, 1958, էջ 109:

⁵ Սիմոնյան Յ., Ակնարկներ հայ դպրոցի ու մանկավարժական մտքի պատմության, Երևան, 1971, էջ 64:

Որոտնեցին ինքն է նշանակել ուսուցիչներ և կարգել հսկիչներ դպրոցների բնականոն գործունեության համար: Նրա մանկավարժական հայացքներում հատկապես ընդգծելի է բնական գիտությունների ավանդումը պարտադիր դարձնելը, որը նորույթ էր միջնադարյան սխոլաստիկ դպրոցների գործելակերպում /պատմություն, մարդակազմություն, տարրաբանություն, տրամաբանություն, փիլիսոփայություն, քերականություն և այլ առարկաներ/: Նույնը վերաբերվում է նաև ուսուցման սխոլաստիկ, անգիր անելու մեթոդը վերլուծական ուսումնասիրությանը հանգեցնելուն և այլն: Վերափոխվելով Տաթևի դպրոցի ուսումնական ծրագրերը, Որոտնեցին կարևորել է նաև արվեստների ու արհեստների ուսուցումը՝ երգ-երաժշտություն, նկարչություն, քանդակագործություն, փորագրություն, գրչության արվեստ, թղթի, մագաղաթի ու թանաքի պատրաստում, գրքի ձևավորում ու նկարազարդում և այլն¹: Դրանով նա ընդլայնեց դպրոցի ուսումնական պլանը կիրառական-գործնական գիտելիքներ հաղորդող առարկաներով, որի նկատմամբ միջնադարյան հայ դպրոցներում պատշաճ ուշադրություն չէր դարձվել:

Այն բարեփոխումները, որոնք կատարեց Որոտնեցին մեծ նշանակություն ունեցան հայ դպրության ու մանկավարժական մտքի պատմության զարգացման հարցերում: Նա դպրոցը չի պատկերացրել վանական նեղ շրջանակներում, այլև կարևորել է հասարակական, աշխարհիկ բնույթի կրթօջախների գոյությունը: Դա խիզախ քայլ էր միջնադարյան կրթական կարծրատիպերից շեղվելու առումով: Ահա թե ինչպես է իր ուսուցչին մեծարել Գրիգոր Տաթևացին՝ անվանելով «անմար արև», «երանելի վարժապետ հայոց» և այլն²:

Որոտնեցու գրչին են պատկանում բազմաթիվ փիլիսոփայական, երկրաբանական, աստվածաբանական, ալքիմիայի, մարդակազմության, մանկավարժության վերաբերյալ աշխատություններ և ուսումնական ձեռնարկներ³:

Նրա մանկավարժական հայացքներում նկատելի են շատ նորույթներ՝ կապված թեմաները մասերի բաժանելու ու վերլուծելու հարցերի հետ: Կարելի է կարծել, որ Որոտնեցին ուսուցման մատչելիության սկզբունքի ջատագով էր:

Նա կարևորել է նաև կրթօջախներում հարուստ գրադարան ունենալը, ինչպիսին ստեղծել էր Տաթևում: Գրադարանը հարստացնելու նպատակով շնորհալի գրիչներին ու նկարիչներին գործուղել է հայ և օտարազգի վանքեր, մատենադարաններ՝ գրքեր արտագրելու ու բազմացնելու համար: Նման առաքելություն կատարել են նրա աշակերտներ՝ Հակոբը, Հուսիկը, Գրիգոր Տաթևացին և ուրիշներ: Օրինակ, Գրիգոր Տաթևացին ընդօրինակել է մի գիրք և հիշատակարանում գրել է «Գրեցաւ հրամանաւ տիեզերալույս մեծ թաբունապետիտ Յովհաննու Որոտնեցոյ...»⁴:

Այսպիսով, մեծ ուսուցչապետ Հովհաննես Որոտնեցին եղել է ոչ միայն համալսարանի ռեկտոր, կրթական գործի կազմակերպիչ ու հետևորդ, այլև աչքի է ընկել իր մանկավարժական վարպետությամբ և մեծ հետք է թողել հայ մանկավարժական մտքի պատմության զարգացման մեջ, որի մարմնացումը եղավ Տաթևի համալսարանի հիմնադրումը: Նա սահմանեց աշակերտների ընդունելության, դպրոցի կրթական

¹ Մովսիսյան Ա., Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության, Երևան, 1958, էջ 116:

² Օհանյան Հ., ԳՊՀ գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2014, N 1, էջ 784:

³ Սիմոնյան Յ., Ակնարկներ հայ դպրոցի ու մանկավարժական մտքի պատմության, Երևան, 1971, էջ 64:

⁴ Մովսիսյան Ա., Ուրվագծեր հայ դպրոցի և մանկավարժության պատմության, Երևան, 1958, էջ 120:

աստիճանների ձևավորման, շրջանավարտների կողմից գրավոր հաշվետվություններ ներկայացնելու /ռեֆերատ/, նրանց կոչումներ շնորհելու և այլ մանկավարժական մոտեցումներ, որոնք նորույթ լինելով հանդերձ՝ չեն կորցրել իրենց արդիականությունը:

Բանալի բառեր՝ դպրոց, համալսարան, կրթօջախ, ուսուցչապետ, մանկավարժ, մատենագիր, գրչության արվեստ, մագաղաթ, արհեստ:

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ ОВАННЕСА ВОРОТНЕЦИ

А. Х. ОГАНЯН

*Кандидат педагогических наук, доцент
Заслуженный педагог Армении*

В статье рассматриваются педагогические взгляды средневекового армянского философа, богослова, учителя Ованнеса Воротнеци и его роль в деле основания Татевского университета.

PEDAGOGICAL VIEWS OF HOVHANNES VOROTNETSI

H. H. OHANYAN

*Candidate of pedagogical sciences, associate professor,
Honoured pedagogue of RA*

The article is dedicated to the pedagogical views of medieval philosopher, theologian and educator HovhannesVorotnetsi and to highlighting his role in founding Tatev University.

**ՓՈԽԱԿԵՐՊՎՈՂ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ՈՐԲԵՐԻ ԱՆԲԱՐԵՆՊԱՍՏ
ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՕԲՅԵԿՏԻՎ ՊԱՏՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ**

Ռ. Վ. ՍԻՂԵԼՆԻԿՈՎԱ

*Գավառի պետական համալսարանի
Հասարակական գիտությունների ամբիոնի դասախոս*

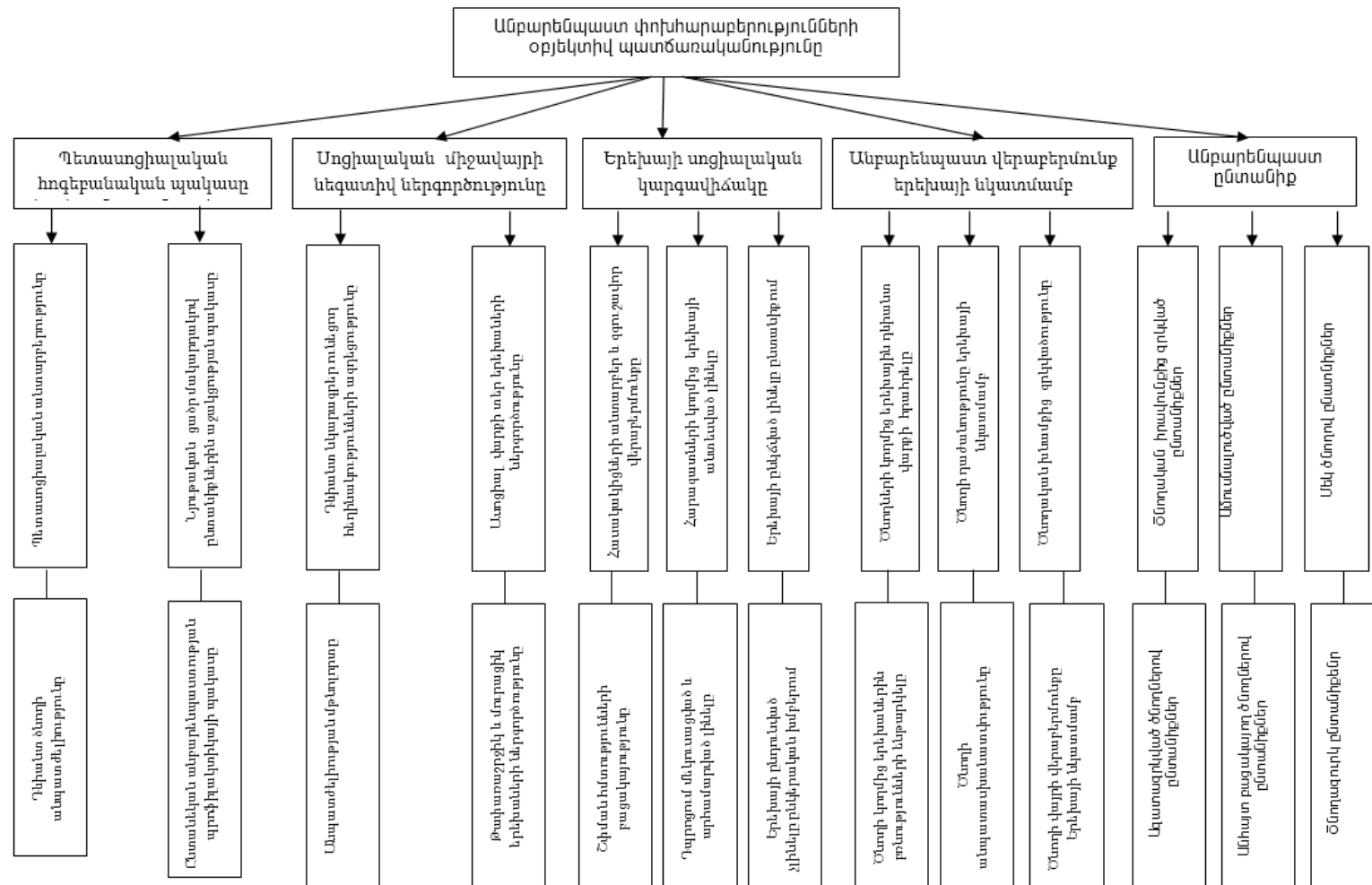
Հոդվածում ներկայացվում են մանկատան սաների իրական և սոցիալական որբերի անբարենպաստ փոխհարաբերությունների օբյեկտիվ պատճառականությունը և վերջիններիս հոգեբանական ուսումնասիրության հրատապությունը:

Ժամանակակից հասարակությունում, տնտեսությունում, քաղաքականության մեջ կատարող փոփոխությունները, զանազան նորամուծությունները դժվարեցնում են այն մարդկանց կեցությունն ու կենսագործունեությունը, որոնց կենսամակարդակը բավարարից ցածր է և առաջացնում է ընտանիքներում գոյատևման խնդիր, ինչի արդյունքում մարդիկ մեկնում են արտերկիր՝ աշխատանք փնտրելու: Այսպիսի սոցիալական իրավիճակը, հոգեբաններ Ն.Ռ.Հակոբյան, Ս.Ռ.Գևորգյանի բնութագրմամբ բնորոշ է վերափոխվող հասարակությանը, որտեղ կատարվող փոփոխությունները, բարեփոխումները, վերակառուցումները երբեմն ուղեկցվում են որոշակի այլափոխումներով, անցանկալի մեր էթնոսին անհարիր երևույթներով: Մարդկային հասարակության զարգացմանը զուգընթաց առաջացել է որբ, անապաստան, ծնողական խնամքից զրկված, և՛ մանկավարժորեն բացիթողի երեխաների հիմնախնդիրը, որի սկիզբը անվանի չէիս հետազոտողներ Ի.Լանգմեյերը և Զ. Մատեյչեկը համարում են IV դարը կամ 335 թվականը, իսկ առաջին հիմնարկը համարում 787 թվականին Միլանում բացված դաստիարակչական տունը: Անկախ նրանից, թե դարերի ընթացքում որքանով և ինչպես է փոխվել վերաբերմունքը որբ ու անպաշտպան երեխաների նկատմամբ, այսօր էլ, ըստ Ա.Մ. Պրիխոժանի և Ն.Տոլարիխի, նման հիմնարկներում երեխաները ետ են մնում զարգացման և սոցիալական հասունացման, օրինաչափությունից, ունեն լուրջ հուզական խաթարումներ, հաճախ հիվանդանում են, և բարձր է մահացության մակարդակը: Որբերի կազմում այսօր հայտնվում են այնպիսի երեխաներ, ովքեր ծնողներ ունեն և դաստիարակելու նրանց գործառույթը օրինական կարգով սահմանափակված չէ: Այդպիսի որբությունը ընդունված է անվանել սոցիալական որբեր: Իրական որբ հասկացության տակ հասկանում ենք երեխաներ, որոնք ծնողներ չունեն, որոնց ծնողները մահացել են և երեխաների խնամքը հանձնվել է խնամակալների հարազատ-արնակից բարեկամների կամ պետության հովանավորությանը՝ մանկատներին: Երեխաների որբությունը պայմանավորված է և նրանով, որ սահմանված կարգով ծնողները ճանաչված են անգործունակ կամ մշտապես բացակայող: Յուրաքանչյուր տարի մանկատներից շուրջ 200 երեխաներ վերադառնում են ընտանիքներ, այսինքն սոցիալական ծանր պայմանների պատճառով իրենց երեխաներին մանկատան խնամքին հանձնած ծնողները վերադարձնում են իրենց երեխաներին: Ծնողագուրկ երեխաների անբարենպաստ փոխհարաբերությունների ուսումնասիրությունները կատարել են անվանի հոգեբաններ Ա.Վ. Պետրովսկին և Մ.Գ. Յարոշենսկին: Շփումը մարդկանց միջև կապեր հաստատելու և դրանք զարգացնելու բարդ և բազմաբնույթ գործառույթ է, որն

ընթանում է համատեղ գործունեության մեջ և իր մեջ ներառում է ինֆորմացիայի փոխանակում, փոխազդեցության ընդհանուր ստրատեգիայի մշակում, ուրիշներին ընկալում: Շփման յուրահատկությունը որոշվում է նրանով, որ այդ պրոցեսում ըստ Գ. Մ. Անդրեասի, մարդու համար իրականացվում է շփման երեք՝ կոմունիկատիվ, (հաղորդակցման), ինտերակտիվ (փոխներգործում) և պերցեպտիվ ֆունկցիաները [4, էջ 244]: Կոմունիկատիվ կողմը կապված է մարդկանց միջև ինֆորմացիոն պրոցեսի յուրահատկության բացահայտման հետ՝ որպես ակտիվ սուբյեկտներ, այսինքն անձանց միջև հարաբերությունների, նրանց դիրքորոշումների, նպատակների և մտադրությունների հաշվառումով: Շփման ինտերակտիվ կողմը իրենից ներկայացնում է փոխազդեցության ստրատեգիայի մշակում (հարմարվողականության և մրցակցության): Շփման պերցեպտիվ (ընկալման) կողմն իր մեջ ներառում է ուրիշ մարդու արարքների ձևավորման գործերևույթը, ուրիշ մարդու ընկալումը, որն իրականում է նույնացման և ռեֆլեքսիայի (խոհաժողովրդական) ձևով, այն բանի գիտակցումով, թե ինչպես են ընկալում, ճանաչում սուբյեկտին այլ մարդիկ: Հոգեբանության մեջ ներգործությունը փոխազդեցության մի մասնակցի, մյուսին շարժման և ինֆորմացիայի նպատակաուղղված փոխանցումն է, այն կարող է լինել անմիջական (կոնտակտային) և միջնորդավորված (դիստանտային) [4, էջ 77]: Իսկ ազդեցությունը հոգեբանության մեջ անհատի կողմից ուրիշ մարդու վարքի, նրա դիրքորոշումների, մտադրությունների, պատկերացումների և գնահատականների փոփոխման պրոցեսի արդյունքն է՝ նրա հետ փոխներգործելու ընթացքում: Ազդեցությունը կարող է լինել ուղղորդված (որի մեխանիզմը համոզումն և ներշնչումն է) և ոչ ուղղորդված, որի մեխանիզմը վստահելի է և ընդօրինակելի [4, էջ 35]: Ս.Վ. Գոլովինը լրացնում է ազդեցության տեսակները. ա) ուղղակի ազդեցություն, երբ սուբյեկտը բացահայտ ներկայացնում է ներգործության օբյեկտիվ իր դժգոհությունները և պահանջները,

բ) անուղղակի ազդեցություն, անմիջականորեն ուղղված է ոչ թե օբյեկտին, այլ շրջապատող միջավայրին: Նա տարբերակում է նաև անհատի յուրատիպ ազդեցությունը, որը անհատականացման (պերսոնալիզացիայի) ձև է, իրականացվում է սեփական անձնային բնութագրերը, ուրիշներին փոխանցելու շնորհիվ և նաև ֆունկցիոնալ դերային ազդեցություն, որը ազդեցության տեսակ է և որի բնույթը, ինտենսիվությունը, ուղղվածությունը որոշվում են ոչ թե փոխազդվող գործընկերների անձնային առանձնահատկություններով, այլ նրանց դերային դիրքերով [6, էջ 70-71]: Ըստ Ա. Ռեբերի փոխհարաբերությունները կարող են լինել առաջնային (ձևական հարաբերություններ՝ հիմնված ուժեղ հուզական կապերի և ուրիշ անձի հանդեպ պարտավորության զգացման վրա) և երկրորդային հարաբերականորեն կարճատև կապեր մարդկանց միջև, պայմանավորված փոխազդեցության սահմանափակումով, հստակ կանոններով և բավականին որոշակի սոցիալական դերերով [5, էջ 131]: Միջանձնային հարաբերությունները հիմնականում դիտարկվում են որպես բազային (հիմնային) հասկացություն հասարակական հարաբերությունների Վ.Ն. Մյասիչևի «Հարաբերությունների տեսության» մեջ և մտնում են համակազմի մեջ: Ինչպես արդեն նշել ենք, մանկատան սաների միջև հարաբերությունները մենք դիտարկում ենք անվանի հոգեբաններ Ա.Փ. Լազուրսկու կողմից առաջադրված և Վ.Ն. Մյասիչևի կողմից մշակված անձի հարաբերությունների հայեցակարգի համատեքստում: Ըստ այդ հայեցակարգի անձի հոգեբանական միջուկը կազմում է իրականության նկատմամբ նրա վերաբերմունքը՝ սուբյեկտիվ արժեքային, սոցիալ ընտրողական անհատական-ամբողջական համակարգը, որն իրենից ներկայացնում է սոցիալական միջավայրում այլ

մարդկանց հետ նրա փոխհարաբերությունների ներկայացված, ինտերիորիզացիայի փորձը: Փոխհարաբերությունների այդպիսի համակարգով է պայմանավորվում այն, թե ինչպիսի բնույթ ու բովանդակություն ունեն անձի ապրումները, զգացողությունները, շրջապատող աշխարհն, մարդկանց և սեփական անձը հասկանալու հոգեբանական առանձնահատկությունները, արտաքին և ներքին աշխարհից եկող ներգործությունների նկատմամբ անձի պատասխան հակազդումները կամ ռեակցիաները: Ներկայացված կոնցեպտուալ դրույթները դիտարկելով մանկատան սաների հարաբերությունների համատեքստում, մենք եզրակացնում ենք, որ անբարենպաստ, անհաշտ փոխհարաբերություններում երեխաները արտացոլում են իրենց աղքատ, անհաջող ու չկայացած սոցիալական փորձը, իրենց դիտարկված և ընտրողական վերաբերմունքը այլ մարդկանց ու արժեքների նկատմամբ, ոչ համարժեք ընկալումները, գնահատականները և այն համոզմունքը, որ նրա հարաբերությունները լուրջ խնդիրներ են, վերակառուցման և կարգավորման կարիք ունեն, ինչպես նաև նկատվող թերությունների և բացթողումների կանխարգելման միջոցառումների կազմակերպման: Ըստ Ս. Յ. Գոլովինի, սուբյեկտիվորեն անձնային ասպեկտը, անձնապես տարվող փոխադարձ կապերը կամ փոխկապվածությունն է մարդկանց միջև: Օբյեկտիվորեն այդ փոխկապվածությունը դրսևորվում է մարդկանց համատեղ գործունեության, շփման և հարաբերությունների ընթացքում իրար նկատմամբ փոխադարձ ներգործությունների բնույթում և եղանակներում: Այդպիսի ներգործություններն իրենց մեջ ներառում են սոցիալական դրսևորումների, սոցիալական և արժեքային կողմնորոշումների, սոցիալական սպասումների, վարքի դիսպոզիցիաների և կարծրատիպերի համակարգ, որի միջոցով և որի շնորհիվ շփվող անձինք կարողանում են ընկալել միմյանց և գնահատել: Մանկատան սաների միջև փոխհարաբերությունների կազմում կա անբարենպաստ, կոնֆլիկտային ասպեկտ, որը կիրառվում է սոցիոլոգիայում, իսկ հոգեբանության մեջ դեռևս հոգեբանական վերլուծության առարկա չի դարձել: Սաների անբարենպաստ փոխհարաբերությունների սոցիալական կառավարումը ենթադրում է խմբի հարաբերության կարգավորումը, որը մենք դիտարկում ենք որպես սոցիալական կառավարման սկզբունքների ու դրդապատճառների, խումբ համարվելու չափանիշների և զարգացվածության ցուցանիշների ձևավորում, խմբում առաջացած սոցիալական խնդիրների և կոնֆլիկտների առանձնացում դրանց հաղթահարման ուղիների և արդյունավետ գործունեության ու շփումների կանխատեսում, էական հիմնախնդիրների և տարաձայնությունների կոնստրուկտիվ-կառուցողական լուծում, կոնֆլիկտների լուծման անհատական մոտեցումների լուծում, կոնֆլիկտների լուծման անհատական մոտեցումների ցուցաբերում, և դրանց արդյունավետ իրականացում: Արդյունավետ կառավարումն ու կոնկրետ անբարենպաստ հարաբերությունների կարգավորումը պահանջում են այն գործոնների բացահայտումը, որոնք հանգեցրել են փոխհարաբերությունների խաթարումներին:

Փոխակերպվող հասարակությունում մանկատան սաների անբարենպաստ փոխհարաբերությունների պատճառների նախականիման և դրանց հաղթահարման, հոգեբանական հիմնախնդիրը կարելի է դիտարկել երկու ասպեկտներով :

1. Երեխաների միջև առաջացած կոնֆլիկտային հարաբերությունների կանխարգելման և շփումներին կառուցողական ընթացք տալու համար անհրաժեշտ է ապահովել մի շարք հոգեբանական պայմաններ, որոնցից ամենակարևորը հոգեբանական վստահության գծերի ստեղծելն է, նրանց հուզող հոգսերի և նախասիրությունների բացահայտումը, անհատական մոտեցումների դրսևորումը, խմբային խաղերի կազմակերպումը, որն իր մեջ կկրի ուսուցողական իմաստ:

2. Որք և սոցիալական անբարենպաստ տարբեր կարգավիճակ ունեցող երեխաների հետ շփվելիս և ուսումնական-դաստիարակչական աշխատանքներ կատարելիս՝ կարևոր դեր է կատարում հուզազգացմունքային գործոնը՝ աֆիլիատիվ պահանջմունքը, որը մանկատան սաների մոտ դրսևորվում է մարդկային շփման մեջ ջերմության և հուզական հարաբերություններ ունենալու պահանջմունքի և չընդունված լինելու վախի փոխազդեցության ձևով, որի պակասն ունեն այդ երեխաները և որը դրվում է նրանց հետ հոգեբանական վստահության գոտի ստեղծելու հիմքում: Փոխակերպվող հասարակությունում մեծ ուշադրություն պետք է դարձնել որբերի հիմնախնդիրների պատշաճ լուծմանը:

Բանալի քառեր՝ փոխակերպվող հասարակություն, մանկատուն, հաղորդակցման կոնֆլիկտային փոխհարաբերություններ, ծնողական խնամք:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Գևորգյան Ս. Ռ. <<Հաղորդակցում>> հասկացությունը հոգեբանական գիտության մեջ: //Հոգեբանությունը և կյանքը, N-1,2005.
2. Алемаскин М. А. Журнал <<Воспитание школьников>>,N-4,1967.
3. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания,М,1968.
4. Андреева Г. М. Социальная психология, М.: Аспект Пресс, 2002.
5. Артур Ребр. Взаимоотношения. Большой толковый психологический словарь, М, 2001.
6. Головин Ж. Н. Некоторые особенности общения со взрослыми у детей дошкольного возраста с нарушениями умственного развития обучения и воспитания умственно отсталых детей и подростков, Иркутск,1989.
7. Лангмейер И.Матейчек. Психологическая депривация в детском возрасте, Прага.: Авенциум, 1984.
8. Ломов Б. Ф. Проблемы общения в психологии. // Хрестоматия по психологии, М.: Просвещение, 1987.

ОБЪЕКТИВНЫЕ ПРИЧИНЫ НЕБЛАГОПРИЯТНЫХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ СИРОТ В ТРАНСФОРМАЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ И ПУТИ ИХ РЕГУЛИРОВАНИЯ

Р. В. СИДЕЛЬНИКОВА

*Предподаватель кафедры общественных наук,
Гаварского государственного университета*

В статье обсуждаются вопросы взаимоотношения детей сирот в закрытых типах учреждений в трансформационном обществе. Данная проблема очень широко обсуждается в научных кругах. Сиротство социальное явление, обусловленное наличием в обществе детей, родители которых умерли, а также детей оставшихся без попечения родителей . В современном мире работа психолога становится одной из

важнейших гуманитарных специальностей необходимых для детей сирот, которые нуждаются в индивидуальном подходе.

THE OBJECTIVE REASONS OF UNFAVORABLE RELATIONSHIP OF ORPHANS IN TRANSFORMATIONAL SOCIETY AND THE WAYS OF REGULATION

R. V. SIDELNIKOVA

*Lecturer of the Chair of social sciences,
Gavar State University*

The questions discussed in the article were about the relationships of the orphans in the close stule transformational institutions. This problem is widely discussed within the scientific scopes. The orphanhood is a social phenomenon which is tupical for the inner relationships of the children, whose parents are died or have been deprived of their parent rights and as a matter of fact that children are left without parents` care. In the modern world the work of the psychologist becomes one of the most important humanitarian specialties. This kind of work is very important for the orphans who need an individual approach.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ДУХОВНОГО ВОСПИТАНИЯ

А. В. ДАВТЯН

*Гаварский государственный университет,
Лектор*

Духовное воспитание, как научно обоснованный процесс, имеет свою цель и логику. Методология является обязательной для любой сферы познания, как учение о структуре, логической организации, методах и средствах деятельности, и процесса. Для обоснования духовного воспитания, как педагогического процесса, необходимо построение теоретических и практических методологических основ, как системы принципов и способов организации этого процесса. На первом этапе, необходимо выявить цель духовного воспитания, что и станет основой направления процесса. Философское обоснование цели диктует логику, принципы и субъекты организации духовного воспитания.

Если цель воспитания в широком смысле слова - это целенаправленный, организованный процесс, обеспечивающий всестороннее, гармоничное развитие личности, подготовку её к трудовой и общественной деятельности, то целью духовного воспитания можно считать формирование духовной личности.

Духовная личность - это результат духовного воспитательного процесса, который достигается на разных этапах формирования личности через воздействие воспитательных субъектов. Характеристика духовной личности, как идеала, как цели, как стандарта, дает возможность формировать систему методов, технологий, содержания, управления процесса духовного воспитания. Это - цель, к кооторой нужно стремиться в процессе организации не только духовного воспитания, но и общего воспитательного процесса, поскольку духовная личность является совокупностью интеллектуальных, эстетических, физических и душевных качеств.

В связи с этим, проблема описания духовной личности - сложный и многогранный процесс. Особенности социально-культурной и образовательной среды, психологических и возрастных компонентов - мощные факторы, которые влияют на формирование личности в общем, а в особенности на формирование духовной личности.

В гуманитарных науках сложился ряд общепризнанных исходных положений о характеристиках личности. Многие исследователи дали определение личности по философским и лингво-психологическим аспектам: Б.Г. Ананьев, Г.С. Абрамова, Л.И. Божович, А.В. Петровский, Б.Ф. Ломов, К.К. Платонова, Э.Эриксон, А. Маслоу, Дж. Джонсон и др.. Т.В. Слотина [8, стр. 304] в научно обоснованных аспектах собрала эти исследования в своей книге «Психология личности».

Предложенные А.Г. Асмоловым характеристики личности более универсальны и практичны с точки зрения целесообразности для педагогических исследований. Они стали основой для выявления характеристики духовной личности. Он выделяет:

- внешние характеристики;
- прошлый опыт: знания, убеждения, привычки, умения, стереотипы, разнообразные проявления памяти являются существенной характеристикой личности;
- мотивация, основными составляющими которой являются: влечения, потребности, стремления, установки и направленность личности;
- цели и ценности;

- язык и речь;
- черты характера;
- социальные роли: осознание себя как человека, матери/отца, брата-/сестры, ученика, гражданина, пенсионера, учителя и т. д;
- поведение;
- сознание и самосознание;
- талант и творчество [2].

Все вышеперечисленные проявления отражают те аспекты личности, с которыми воспитательные субъекты на личностном уровне сталкиваются в процессе общего и духовного воспитания и, соответственно, влияют на развитие этих сторон.

В социологии под личностью понимается устойчивая совокупность социально значимых черт и качеств, присущих человеку, как общественному существу. В их числе отделяются социальные роли, усваиваемые индивидом в процессе социализации, а также ценностные ориентации, на основе которых формируется поведение личности [3].

В современной педагогической науке становление субъектной позиции учащихся имеет особое значение в связи с наметившейся тенденцией экономического развития общества. Государству нужны образованные люди, способные принимать решения, прогнозировать последствия, обладающие чувством ответственности. В связи с этим, приоритетной задачей современного образования становится развитие субъектной позиции личности, предполагающее не пассивное ожидание, а активное действие с опорой на себя, на свой личностный потенциал. Субъектность личности подразумевается как его активность по отношению к своему окружению, так и к себе. Это характеризуется, как способность человека осознавать себя носителем знаний, воли, отношений, производить осознанный выбор и отдавать отчет в произведенном и совершенном действии.

С точки зрения С.Л. Рубинштейна, для понимания психологии личности становятся важными следующие положения:

1) психические свойства личности в её поведении, действиях и поступках, которые она совершает, одновременно и проявляются, и формируются; 2) психический облик личности во всём многообразии её свойств определяется реальным бытием, образом жизни и формируется в конкретной деятельности; 3) процесс изучения психического облика личности предполагает решение трех вопросов:

- Чего хочет личность, что для неё привлекательно, к чему она стремится? (направленность личности, установки, тенденции, потребности, интересы и идеалы).
- Что может личность? (способности, дарования человека, его одарённость).
- Что есть личность, что из её тенденций закрепилось в качестве стержневых особенностей личности? (вопрос о характере).

Все эти аспекты психического облика личности взаимообусловлены и взаимосвязаны [1, стр. 23].

Для исследований особенностей духовного развития личности мы сталкиваемся с очень широким спектром взаимосвязанных факторов. Об этом отмечали многие исследователи: Ф.Г. Гиддингс, Э. Дюркгейм, Т. Парсонс, Ч. Кул, Дж. Г. Мид, Ж. Пиаже, Р. Мертон и др. Проблему адаптации к социальной среде, социализации или ее отдельные аспекты изучают философы, этнографы, социологи, психологи, криминологи, педагоги и специалисты узких сфер.

Социализация рассматривается, как сложный многогранный процесс, включающий в себя:

- усвоение индивидом на протяжении его жизни социальных норм и культурных ценностей того общества, к которому он принадлежит;
- усвоение и дальнейшее развитие у индивида социально-культурного опыта;
- становление личности, обучение и усвоение индивидом ценностей, норм, установок, образцов поведения, присущих данному обществу, социальной общности, группе;
- включение человека в социальную практику, приобретение им социальных качеств, усвоение общественного опыта и реализации собственной сущности посредством выполнения определенной роли в практической деятельности и т. д. [4].

А.В. Мудрик выделяет три группы задач для каждого этапа социализации [5]:

1. естественно-культурные задачи, которые связаны с достижением на каждом возрастном этапе определенного уровня физического и сексуального развития, имеющего определенные нормативные различия для тех или иных религиозно-культурных условий;
2. социально-культурные (познавательные, морально-нравственные, ценностно-познавательные) задачи;
3. социально-психологические задачи, включающие в себя становление самосознания личности, самоопределение, самоактуализацию, самоутверждение.

Социализация человека в современном мире имея более или менее явные особенности в том или ином обществе, в каждом из них обладает рядом общих или сходных характеристик, которые в большей мере связаны с теми или иными ценностными ориентирами. В этом процессе человек тесно сталкивается и с проблемой усвоения или отрицания тех или иных ценностей и отрицательных явлений. Все это составляет систему организованных и планированных, а так же, стихийных процессов, и воздействует на личность через факторы и агенты социализации и воспитания: семью, общество, нацию, школу и т. д..

Современная педагогическая наука рассматривает личность как единое целое, в котором биологическое неотделимо от социального. Изменения в биологии личности сказываются не только на особенностях ее деятельности, но и на образе жизни. Однако решающую роль играют те мотивы, интересы, цели, т.е. результаты социальной жизни, которые, определяя весь облик личности, придают ей силу для преодоления своих физических недостатков и особенностей характера (вспыльчивость, стеснительность и т.п.) [7].

Личность, будучи продуктом общественной жизни, в то же время является живым организмом. Отношения социального и биологического в формировании и поведении личности чрезвычайно сложны и оказывают неодинаковое воздействие на нее на разных этапах развития человека, в разных ситуациях и видах общения с другими людьми

Для характеристики цели духовного воспитания иногда нужно применять формулировку «личность духовна», а значит, духовную личность противопоставить психофизическому организму. Организм есть совокупность органов, иначе говоря, инструментов. Функция организма, прежде всего инструментальная. Задача, которую он должен выполнять для личности, чтобы дать ему возможность действовать и выражать себя. В этом контексте организм есть средство для достижения цели и как таковой имеет практическую полезность. Понятию полезности противостоит понятие достоинства;

достоинством же обладает только личность, причем независимо от какой бы то ни было витальной или социальной полезности [10]. С этой точки зрения, можно обосновать принцип взаимосвязи физического воспитания с другими компонентами воспитательного процесса: нравственного, интеллектуального, эстетического и др..

Обобщая вышесказанное, охарактеризуем духовную *личность*, как полное объединение отдельных состояний сознания, всех духовных свойств и способностей личности, ядром, которого является чувство внутренней активности. Для духовной личности характерно постоянное стремление к прогрессу (умственному, нравственному и духовному).

Проблема духовности личности породила немало теорий и концепций, в основе которых лежат и философские и религиозно-мистические представления, дошедшие до нас с античных времен. В современной психологии это становится очень популярным и встречается в разных психологических концепциях.

1. Социобиологический подход, в объяснении процессов формирования и развития личности делают акцент на биологических факторах, сторонники которого Э. Уилсон, Д. Фридман и др..

2. Функциональный подход, согласно которому единицей социального анализа является не столько сам действующий индивид, сколько выполняемая им в обществе функция. Наибольшую распространенность в социологии получила ролевая теория личности, разные варианты которой разработали Дж. Г. Мид, Р. Линтон, Р. Мертон, Т. Парсонс, Т. Шибутани и другие.

3. Марксистский подход, согласно которому при изучении личности упор делается на социальную обусловленность ее природы и деятельности. Исходной идеей является теоретическое положение К. Маркса о том, что сущность человека есть «совокупность всех общественных отношений».

4. Психоаналитический подход формировался на основе фрейдистской концепции личности, которая включает три компонента:

- сферу подсознания (Id – Оно), где господствуют биологически обусловленные сексуальные (либидо) и агрессивные побуждения;
- сферу самосознания (Ego – Я), которая стремится реализовать бессознательные побуждения в приемлемой для общества форме;
- сферу сверхсознания (Super Ego – Сверх-Я), включающую моральные нормы, принятые в данном обществе (это своеобразный «моральный цензор»).

Взаимодействие этих сфер носит конфликтный характер и определяет динамику развития личности. Особенно этот конфликт выявляется в кризисе старшего школьного возраста. Период перехода со старшего школьного возраста (15-17 лет) к периоду взросления или поздней юности (17-25 лет). В этот период закрепляется самооценка, уверенность, либо неуверенность в себе. Формируется умение общаться и добиваться поставленных целей. Человек уже не боится обезличивания, он сознает свою индивидуальность, независимо от самооценки и оценки окружающих. Появляется чувство близости, единства, сотрудничества, интимности с другими людьми. Если на предшествующих этапах развития были допущены ошибки, человек замыкался в себе, не умел правильно общаться и решать свои проблемы. У него мог формироваться комплекс мизантропа, неудачника и т.п. [9, стр.100-102].

Но ни один из вышесказанных подходов не может быть абсолютизирован. Только синтез лучших достижений разных подходов позволит составить целостное представление о природе духовной личности, о процессах ее формирования и развития.

Исходя из всего вышесказанного, **педагогическую цель** духовного воспитания охарактеризуем как *формирование и воспитание духовной личности, которой присущи: самоуважение, стремление к сохранению, передаче, созиданию и созданию духовных ценностей, в то же время не отрицая, что важными частями созидательного процесса являются также материальное сырье и материальный результат.*

Так, специалист-личность, реализуя свои духовно-чувственные потребности, ориентируясь духовными ценностями, внедренными через духовно-этическое, эстетическое, интеллектуальное воспитание, употребляя материальные ценности, создает новые ценности науки, искусства и культуры. Соответственно, педагог создает личность - как ценность, врач – здоровье личности, как ценность, архитектор - удобство, политик - защищенность и безопасность и т. п., не игнорируя при этом роль общечеловеческих, исторических, научных, нравственных, национальных, общественных и материальных ценностей.

С точки зрения формулировки И. П. Подласого: «Духовное воспитание-усвоение детьми вечных человеческих ценностей, формирование личности, обладающая высокими душевными (духовными) качествами» [6, стр. 259].

В дополнение формулировке И. П. Подласого, отметим, что процесс духовного воспитания не только усвоение, но и формирование в личности качеств, через которые он становится создателем и духовных, и полезных материальных ценностей.

Методология дает нам возможность изучения структуры, логической организации, методов и средств духовного воспитания, как процесса. Исходя из понимания методологии, содержание методологических основ духовного воспитания следует выявлять в следующем порядке:

- на философском уровне - понятие о движущих силах и логике духовного воспитательного процесса;
- на общенаучном – аксиологический, мировоззренческий, культурологический, деятельностный, личностный, системный, целостный подходы;
- на конкретно-научном – базовые психолого-педагогические теории воспитания и развития личности в контексте формирования духовных ценностей;
- на технологическом – закономерности и принципы духовного воспитания, методы и пути формирования духовных ценностей в педагогическом процессе.

А в основе исследования методологических особенностей духовного воспитания нами были выделены: аксиологический, мировоззренческий, культурологический, деятельностный, личностный, системный, целостный подходы воспитания.

Ключевые слова: *духовное воспитание, методология, духовная личность, методологические подходы, цель, психология духовности, социализация, духовные ценности.*

Литература

1. Аверин В.А. Психологическая структура личности// Психология личности: Учебное пособие. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 1999. – 89 с.,
2. Асмолов А.Г. Психология личности: учебник. - М.: Изд-во МГУ, 1990. - 367 с. Стр.49-87

3. Кухарчук Д., Социология, Конспект лекций, [http://www.e-reading.me/bookreader.php/98484/Kuharchuk - Sociologiya_konspekt_lekciii.html](http://www.e-reading.me/bookreader.php/98484/Kuharchuk_-_Sociologiya_konspekt_lekciii.html)
4. Милехин А.В., Проблема социализации старших школьников в условиях современного образования, Психологическая наука и образование psyedu.ru, 2011. № 3, Портал психологических изданий PsyJournals.ru — http://psyjournals.ru/psyedu_ru/2011/n3/47078_full.shtml
5. Мудрик А.В. Социализация человека: Пособие для студ. высш. учеб. заведений: 2-е изд. М., 2006.
6. Подласый И.П., Педагогика начальной школы, Гум. Изд. Центр «Владос», 2008, стр. 405
7. Сластенин В.А. и др. Педагогика: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В. А. Сластенин, И. Ф. Исаев, Е. Н. Шиянов; Под ред. В.А. Сластенина. - М.: Издательский центр "Академия", 2002. - 576 с.
8. Слотина Т. В., Психология личности: Учебное пособие. — СПб.: Питер, 2008. —304 с.
9. Столяренко Л.Д., Основы психологии для студентов вузов. Ростов на Дону, "Феникс", 1997, с.100-102.
10. Frankl V. Zehn Thesen über die Person (1950) // Frankl V. Der Wille zum Sinn: Ausgewählte Vorträge über Logotherapie. 3., erw. Aufl. Bern: Huber, 1982. Франкл В., ДЕСЯТЬ ТЕЗИСОВ О ЛИЧНОСТИ, Перевод Е. Патяевой под ред. Д. Леонтьева, Экзистенциальная традиция: философия, психология, психотерапия. 2005. №2, с.4-13, http://psylib.ukrweb.net/books/_franv02.htm#top

ՀՈԳԵԿՈՐ ՂԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԻՍԷԵՐԸ

Ա. Վ. ԴԱՎԹՅԱՆ

Գավառի պետական համալսարան, դասախոս

Հոգևոր դաստիարակությունը, որպես մանակավարժական հետազոտությունների առարկա, ամենաքիչ ուսումնասիրված երևույթներից է հայ մանակավարժական մտքի պատմության մեջ: Հոգևոր դաստիարակության երևույթի գիտական հիմանվորման համար կարևոր է դրա մեթոդաբանական հիմքերի ուսումնասիրությունը:

Հոգևածում ներկայացված են փիլիսոփայական և մանակավարժական այն գաղափարները, որոնց հիման վրա փորձել ենք բացահայտել հոգևոր անձնավորության՝ որպես հոգևոր դաստիարակության գործընթացի նպատակի, ուսումնասիրության հիմնական մոտեցումները:

METHODOLOGICAL BASES OF SPIRITUAL EDUCATION

A. V. DAVTYAN

Lecturer in Gavar State University

Spiritual education as a subject of pedagogical studies is one of the least analyzed branches in the history of Armenian scientific and pedagogical thought. The analysis of the methodological bases for spiritual education is important for the scientific substantiation of spiritual education. The philosophical and pedagogical ideas for revealing the main approaches to the study of the peculiarities of a person's spiritual development as the main aim of the process of spiritual education are presented in the given article.

Տեղեկատվական գերծանրաբեռնվածության արդի պայմաններում, երբ մարդը համակարգչին է հանձնել ուսուցման, ինչպես նաև, միջանձնային հաղորդակցման որոշ ծավալի գործառույթների իրականացումը, ուսումնասիրության հատուկ ուշադրություն է պահանջում անձի դաստիարակության ու ձևավորման հիմնախնդիրը: Ինչո՞ւ: Դա ակնհայտ է, քանի որ անձի ձևավորման գործընթացը հիմնականում կապված է անձի և սոցիումի փոխհարաբերությունների սուբյեկտ-սուբյեկտ, թե՞ օբյեկտ-սուբյեկտ ձևից: ՏՀՏ ուսուցման ու հաղորդակցման ձևերը պասիվ վիճակ են ստեղծում նաև իմացական որոշ գործառույթների համար, հատկապես, դա վերաբերում է տեղեկատվության մտապահմանն ու մշակմանը, որն անդրադառնում է նաև ուսուցման մեջ գիտելիքների կենսական, գործական դերի արժեվորման վրա:

Թեպետ կարելի է դիտարկել նաև խնդիրը այլ տեսանկյունից: Այսօր, կրթական բոլոր մակարդակներում, մեծ ծավալով տեղեկատվության մտապահումը դարձել է գիտելիքի չափման չափանիշ. որքան շատ տեղեկություններ ենք պահպանում, այնքան շատ բան գիտենք: Նման իրավիճակում, երեխայի գիտակցությունը վարժեցվում է կարճ ժամանակահատվածում (մինչև ստուգման պահը՝ գրավոր, թեստ, քննություն) մեխանիկական հիշողությամբ որոշակի տեղեկատվություն պահպանելուն, քանի որ նա հստակ գիտակցում է, որ դրա կարիքը չկա, որովհետև կա համակարգիչ, որը կարող է իր փոխարեն հիշել անթիվ քանակությամբ տեղեկատվություն և մատուցել դրանք անհրաժեշտության դեպքում:

Նման մոտեցումը հետ է մղում անձի հոգեկանի մյուս բաղադրիչների՝ կամքի, մտածողության, բնավորության, հուզազգայականության, երևակայության և ստեղծագործականության համաչափ զարգացումը, քանի որ մեխանիկորեն մտապահված և միայն ստուգման փուլը հաղթահարելու համար կուտակված գիտելիքների պաշարից, սովորողի երկարատև հիշողության մեջ մնում է կյանքի ու հետագա մասնագիտական կայացման համար ոչ պիտանի գիտելիքների ծավալ, որը նվազեցնում է ուսման մոտիվացիան ավելի մեծ տարիքում: Մաթեմատիկական չափելիության լեզվով դա կարելի է արտահայտել մոտավորապես այսպես. եթե մարդու հիշողությունը կազմում է մոտավորապես 100 ԳԲ, որից 50 ԳԲ երկարատև հիշողության ծավալն է, որն անհրաժեշտ է կյանքի ընթացքում ձեռքբերված գիտելիքների պահպանման համար, իսկ մյուս 50 ԳԲ թարմացվող հիշողության ծավալն է, ապա այսօր մեր երեխաները դպրոցն ավարտելիս արդեն հարկադրված են այդ 100 ԳԲ-ից գրեթե 80-ում «խցկել» ավելորդ գիտելիքներ, որոնք կյանքում առհասարակ կարող է նույնիսկ պետք չգալ: Այդ «անպետք» պաշարը զբաղեցնում է այն ծավալը, որը նրան անհրաժեշտ է հետագա կյանքում կուտակված գիտելիքների շնորհիվ կենսական փորձի ձևավորման ու անձի զարգացման համար: Արդյունքում, այսօր դպրոցը հասարակությանը տալիս է ոչ թե կյանքին, հասարակական հարաբերություններին, մասնագիտական բեղմնավոր աշխատանքին պատրաստական ու պատրաստական, այլ այդ ամենից խուսափող սերունդ, քանի որ դաստիարակության, անձի ձևավորման ամենաակտիվ փուլերում շեշտադրումը կատարվում է մեխանիկորեն յուրացվող գիտելիքների հաղորդման ու

ստուգման վրա, իսկ արդեն հագեցած հիշողության ծավալը, ենթագիտակցորեն «ընդդիմանում է» նոր տեղեկատվության յուրացմանը: Սա է պատճառը, որ այսօր ուսուցիչները հաճախ բողոքում են, որ նոր սերունդը չի ցանկանում սովորել: Նա ոչ թե չի ցանկանում, այլ «չի կարողանում»: Արդյունքում, երեխան կենսականորեն անհրաժեշտ բազմապիսի տեղեկատվություն անկարող է լինում յուրացնել:

Ուստի, անհրաժեշտ է դեռ նախադպրոցական տարիքից մշակել այնպիսի ուսուցման ու զարգացման մեթոդներ, որոնք առավել արդյունավետ կնպաստեն ուսուցման և դաստիարակության գործընթացների ներդաշնակ ու համաչափ իրականացմանը:

Մանկավարժահոգեբանական պրակտիկ գործունեության ու տեսության ուսումնասիրության հիման մեր, կողմից մշակվել է այդ խնդրի լուծման փորձ, որը պայմանականորեն անվանել ենք **համադրական-ներդաշնակ (ասոցատիվ-հարմոնիկ) զարգացման մեթոդ**: Այն ուղղված է հոգեկանի ու անձի մի քանի բաղադրիչների ակտիվ, առավել համակարգված և կոնկրետ զարգացմանը՝ հուզագգայական զուգորդությունների միջոցով:

Հայտնի է, որ առարկաներն ու երևույթները բնության մեջ հանդես են գալիս ու ըմբռնվում են ոչ միայն իրարից անջատ և մեկուսացված, այլ միմյանց հետ կապված, խմբերով կամ շարքերով: Տարբեր գգայարանների օգնությամբ ընկալվող պատկերները գլխուղեղի համադրական աշխատանքի շնորհիվ կապվում են միմյանց և հիշողության մեջ պահպանվում միասին: Սա հնարավորություն է տալիս հետագայում զուգորդված ձևով վերարտադրել դրանք գիտակցության ոլորտում: Ընկալման ընթացքում առարկաների, երևույթների կամ միևնույն բարդ առարկաների մտապատկերների նման կապերն անվանում են զուգորդություններ: Դրանք էական նշանակություն ունեն հիշողության մեջ կազմակերպված ու ծավալուն գիտելիքներ մտապահելու համար: Հիշողության հոգեբանական օրինաչափությունների մասին ոչ մի գաղափար չունեցող մարդիկ անգամ ինքնաբերաբար զուգորդություններ են կազմում՝ ընկալված տեղեկությունները ավելի ամուր և տևականորեն պահպանելու, միջավայրին հաջողությամբ հարմարվելու համար:

Մանկավարժական պրակտիկայում զուգորդությունների կիրառման արդյունքում հմուտ մասնագետները կարողանում են նպաստել ակտիվ և հարուստ բառապաշարի, բարդ նյութերի ընկալմանն ու ամրապնդմանը: Սակայն, մեր կողմից առաջարկվող մեթոդը ոչ միայն ուսուցողական է, այսինքն այն չի նպաստում միայն որոշակի պաշարի գիտելիքների մտապահմանը, այլև նպաստում է կրթության տարբեր փուլերում երեխայի անձնային որակների ձևավորմանն ու դաստիարակմանը:

Մեթոդի առավելությունը պայմանավորված է նրանով, որ յուրաքանչյուր տարիքում այն կառուցվում է մարդու առաջատար գործունեության ձևի հաշվառման հիման վրա:

Համադրական-ներդաշնակ զարգացման մեթոդը (այսուհետ ՀՆՁՄ) հիմնված է շարժողական, պատկերավոր, հուզական և խոսքային-տրամաբանական ու համադրական (ասոցատիվ) հիշողության մեխանիզմների վրա:

Մեր օրերում հիշողությունը ուսումնասիրվում է հոգեբանության, բժշկության, կենսաբանության, կիրեռնետիկայի և այլ գիտությունների կողմից: Յուրաքանչյուր գիտություն հիշողության խնդիրներին անդրադառնում է իր տեսանկյունից: Բոլոր գիտական բացահայտումները լրացնում են մեր պատկերացումները հիշողության

վերաբերյալ և ընդլայնում դրա զարգացման ու կիրառման մեթոդական հնարների մշակման հնարավորությունները՝ հատկապես ուսուցման գործընթացում:

Նախ դիտարկենք հիշողության ասոցիատիվ տեսությունը, որի հիմքը ասոցիացիա-հասկացությունն է, որը ապահովում է հոգեկան երևույթների միջև կապը: Դրանց ուսումնասիրությամբ զբաղվել են Գ. Էբբինհաուզը, Գ. Մյուլլերը և այլք: Այս տեսության մեջ դիտարկվում են հիշողության կարճաժամկետ և երկարաժամկետ մեխանիզմները, որոնց հիման վրա նկարագրված են մի շարք օրենքներ և օրինաչափություններ: Դրանցից է Գ. Էբբենհաուզի «Մոռացության օրենքը» [2, էջ 603-606]:

Նկատած կլինենք, որ սովորաբար երեք տառանի անհմաստ վանկերը, նույնիսկ բազմակի կրկնությունից հետո, սկզբում հեշտությամբ են մոռացվում: Հոգեբանները գտնում են, որ աստիճանաբար՝ 1 ժամվա ընթացքում, մոռացվում է ստացված տեղեկատվության 60%-ը, իսկ 6 օրվա ընթացքում սովորած վանկերից հիշողության մեջ մնում է 20%-ից պակաս:

Համաձայն ասոցիատիվ տեսության՝ տեղեկատվության առանձին տարրեր, բաղադրիչներ, հիշվում, պահպանվում և վերարտադրվում են ոչ թե մեկուսի, առանձին, այլ մյուս տեղեկությունների հետ տրամաբանորեն, իմաստավորված կառուցվածքա-գործառութային կապերի միջոցով:

Գիտության զարգացմանը զուգընթաց ասոցիատիվ տեսությունը բախվեց որոշակի դժվարությունների, որոնցից մեկը մարդկային հիշողության ընտրողականության բացահայտումն էր: Խնդիրը նրանում է, որ ասոցիացիաները չեն ստեղծվում պատահականորեն, մարդու ուղեղն ունի ընտրողական մոտեցում որոշակի տեղեկությունների պահպանման նկատմամբ: Ասոցիատիվ հիշողության տեսությունը սահմանում է, թե ինչպես են փոխվում մտապահված տարրերի քանակը մի քանի անգամներ կրկնելուց հետո, և ցույց է տալիս, թե ինչպես են հիշողության մեջ պահպանվում սովորած և վերարտադրած տարրերը: Այստեղ շատ կարևոր է հաշվի առնել ժամանակային փուլերը: Իսկ ընտրողական մոտեցման դեպքում, ուղեղն ինքն է հրահանգ տալիս, թե որ տեղեկությունը կանցնի երկարատև հիշողություն, իսկ որը՝ դուրս կմղվի: Հիշողության ընտրողականության տեսության հիման վրա զարգացան հոգեանալիտիկ նոր մոտեցումներ, որոնց միջոցով հնարավոր է դառնում անձի հիշողություն ներմուծել, կամ այնտեղից դուրս բերել ոչ պիտանի տեղեկություններ, որոնք կարող են առաջացնել օրինակ հոգեբանական խնդիրներ:

Դրա հիման վրա զարգացավ գելշտալտ թերապիան, որի հիմնական գաղափարն այն է, որ հիշելու և հիշածը վերարտադրելու ընթացքում, ձևավորված համադրությունների հիման վրա, նյութը հանդես է գալիս որպես ամբողջականություն, այլ ոչ որպես առանձին տարրերի հավաքածու:

Մի շարք գիտություններ, այդ թվում նաև կիբեռնետիկան, հետաքրքրություն ցուցաբերեցին հոգեբանության ոլորտում հիշողության նման ուսումնասիրությունների նկատմամբ: Դրանք հնարավորություն տվեցին բարելավվել օրինակ ծրագրավորման տեխնոլոգիաներն ու հիշողության տեխնիկան: Այդ փոխադարձ հետաքրքրությունը հանգեցրեց նրան, որ հոգեբանության ոլորտում ևս սկսեցին մշակել և զարգացնել հիշողության նոր տեսություն, որն անվանվեց տեղեկատվա-կիբեռնետիկական:

Գ. Էբբենհաուզը գերմանացի այն գիտնականներից է, ով դեռ անցյալ դարում, առաջնորդվելով հիշողության ասոցիատիվ տեսությունով, արդյունքում ստացավ հետաքրքիր տվյալներ: Նա առաջ բերեց հետազոտություններում հաստատված

հիշողության մի շարք օրինաչափությունները, որոնք դիտարկվել են անհմաստ վանկերը հիշելու փորձերի ժամանակ:

Առաջին, որ կյանքի համեմատաբար պարզ իրադարձությունները, որոնք առավել մեծ տպավորություն են թողնում մարդու վրա, կարող են հիշվել միանգամից, հեշտորեն և բավականին երկարատև:

Մենք գիտենք, որ մարդը անընդհատ գտնվում է տարբեր իրադրությունների ազդեցության ներքո: Աշխարհընկալման ու առարկայական ու իմաստավորման իրադրություն մենք սկսում ենք ստեղծել երեխայի համար արդեն նախադպրոցական տարիքից: Այս տարիքը հիշողության զարգացման առավել բարենպաստ տարիք է: Ինչպես նշում է Լ.Ս. Վիգոտսկին [1, էջ 386-395], հենց այս տարիքում է իմացական գործընթացում գերիշխողը, դոմինանտը՝ հիշողությունը: Ոչ առաջ և ոչ էլ հետո երեխան այդքան հեշտությամբ չի կարողանում մտապահել այնքան տարբեր ու բազմապիսի նյութեր, որքան նախադպրոցական տարիքում:

Կրտսեր նախադպրոցականին բնորոշ է ոչ կամածին հիշողությունը, այսինքն երեխան իր առջև նպատակ չի դնում որևէ բան հիշելու կամ մտապահելու և չի էլ տիրապետում մտապահման հատուկ միջոցների: Նրա համար հետաքրքիր իրադարձությունները, գործողությունները, պատկերները հեշտությամբ մտապահվում են, անկախ կամքից: Հեշտությամբ են մտապահվում նաև խոսքային նյութերը, եթե դրանք առաջացնում են հուզական արձագանք: Երեխան արագ մտապահում է բանաստեղծություններ հեքիաթներ, պատմվածքներ, երկխոսություններ ֆիլմերից, երբ ապրումակցում է դրանց հերոսներին: (Ընդ որում դրանք հաճախ կառուցվում են կրկնություններով, որոնք ապահովում են հնչեղությունը, ռիթմը, տակտը, ու ավելի հեշտացնում մտապահումը, քան ուղղակի կապակցված խոսքը:)

Իմաստային հիշողությունը զարգանում է մեխանիկական հիշողությամբ զուգահեռ, բայց գերակշռում է մեխանիկական հիշողությունը, ընդ որում որքան շատ նյութ է երեխան մտապահում, այդքան բարձրանում է ոչ կամային հիշողության արդյունավետությունը:

Հաշվի առնելով այս առանձնահատկությունները նախադպրոցական տարիքում երեխայի զարգացմանը նպատակաուղղված ցանկացած գործընթաց կազմակերպելիս կարելի է ստեղծել մի քանի համադրական տարրերով հագեցած նյութ: Օրինակ. Տեսողական ընկալման համար կիրառել պատկերներ, տիկնիկ հերոսներ, ծեփամածիկից պատրաստված կերպարներ: Ընդ որում, կախված թեմայի առանձնահատկությունից, պարտադիր չէ, որ դրանք լինեն անպայման մարդակերպ, կենդանակերպ կամ գոյություն ունեցող կերպարներ: Այսպես, մենք դասերից մեկի ժամանակ, բարությունը կերպարանավորեցինք Ելակի միջոցով՝ համադրելով Ելակի հատկությունները բարության հետ, մեկ այլ թեմայում համբերությունը՝ կոկոսի հետ, ընդ որում, Ելակը և կոկոսը պատկերավոր ու հուզական տպավորությունը ուժեղացնելու համար կիրառեցինք և՛ իրկան պտուղներ, և՛ գունավորման կամ արվեստագիտական համար նախատեսված անհատական աշխատանքային թերթիկներ, և՛ համապատասխան համերով քաղցրավենիքներ:

Դասապրոցեսում ֆիզկուլտդարները ևս համադրվում էին այդ պտուղների և անձնային որակների հետ:

Առաջարկում ենք մեկ դասանյութի օրինակ նախադպրոցական տարիքի համար: Թեման, ի տարբերություն ավանդական թեմատիկ պլանավորումից ընտրել էինք դաստիարակչական նշանակության՝ «Ուրախությունը»:

Նպատակը՝ երեխաների մեջ առաջացնել փոխադարձ բարյացակամ վերաբերմունք, որը ուրախություն է պատճառում բոլորին:

Պատմությունը՝ «Շնիկի ծննդյան օրը» (կարելի է ստեղծագործել և հորինել բազմաթիվ կերպարներ, որոնք մասնակցում էին ծննդյան տոնին՝ կատու, գորտ, սագ, աքաղաղ և այլն: Կերպարների ներկայացման ժամանակ կիրառվում է նաև լոգոռիթմիկա՝ երկինջյունների արտաբերման խոսքային վարժանք, որը նպաստում է երեխաների հնչյունարտասանության զարգացմանը: Կերպարների բնավորության առանձնահատուկ հատկանիշների վերաբերյալ տեղեկատվությունը դասի ճանաչողական նպատակն է:

Ուրախության հուզական երևույթի համադրական սինվոլը՝ Լիմոնն է:

Հիմնական գաղափարը՝ «Լիմոնից կարելի է պատրաստել լիմոնադ»։ Երեխաները 1.5 ժամ տևողությամբ դասի ընթացքում պարբերաբար առնչվում էին այնպիսի երևույթների հետ, որոնք սկզբում թվում են թո՛ւլ՝ ինչպես լիմոնը, սակայն, երբ դրան համեմուն ենք բարի վերաբերմունքով իրար նկատմամբ, լիմոնը արեգակի պես սկսում է ջերմացնել բոլորին (դիտում էինք լիմոնի կտրվածքը՝ համադրելով արեգակի պատկերի հետ) և շաքարավազ խառնելով ստանում լիմոնադ, որը Շնիկի ծննդյան տոնին բոլորի համար ցանկալի ամենահամեղ ըմպելիքն էր տոնական սեղանին:

Ամրապնդման փուլում երեխաները կարող են ըստ հնարավորությունների՝ ներկել նախապես պատրաստված գծանյութը, կամ գունավոր թղթերով, ծեփամածիկով պատրաստել արեգակի նմանվող լիմոնի կտրվածք, կամ նկարել ինքնուրույն: Աշխատանքային նյութի և ձևի ընտրությունը կախված է մանկավարժի ստեղծագործական և նյութական հնարավորություններից:

Ինչպես տեսնում ենք, նախադպրոցական տարիքում ավանդական մեթոդից ՀՆՁՄ տարբերվում է դաստիարակչական նպատակի առաջնայնությամբ՝ ի տարբերություն ուսումնականի, որն առաջատար է ավելի ուշ՝ կրտսեր դպրոցական տարիքում: Սակայն այստեղ էլ նպատակադրումը կախված է ուսուցչի կրթական խնդրի լուծման ձևակերպումից՝ ուսումնական է այն, թե՛ դաստիարակչական կամ ձևավորող:

Վերոնկարագրված դասի ընթացքում, երեխայի ոչ կամածին հիշողության մեջ ձևավորվում են գիտելիքներ կենդանիների, նրանց արտաբերած ձայների, հյուրասիրության, ընկերասիրության մասին, ինչպես նաև, հուզագգայական տարրեր, որոնք հետագա կյանքի ընթացքում կարող են պարբերաբար առաջ բերել համադրական ազդակներ, երբ նա օրինակ լիմոն տեսնի, կամ ծննդյան տոնին հրավիրի ընկերներին, կամ լսի «ուրախություն» կամ անգամ «լիմոն» բառը:

Նման պլանով դասերը, չնչին փոփոխություններով, կարելի է կիրառել նաև կրտսեր ու միջին դպրոցական տարիքի երեխաների համար՝ շեշտադրելով դրանց դաստիարակչական նշանակությունը:

Հիշողությունն ունի մի շարք կարևոր առանձնահատկություններ, որոնք կարելի է հանդիպել տարբեր հետազոտողների մոտ: Դրանցից ստորև կառանձնացնենք այն կետերը, որոնք առավել էական դեր են կատարում ՀՆՁՄ կիրառման գործընթացում:

1. Շատ բարդ և տպավորիչ իրադարձությունները մարդը կարող է վերապրել բազմաթիվ անգամներ, բայց հնարավոր է, որ դրանք հիշողության մեջ չտպավորվեն:

2. Սովորած նյութի պարբերաբար կրկնությունը ավելի արդյունավետ է հիշելու համար, քան մի քանի ժամ կարդալը կամ լսելը:

3. Հաճախակի կրկնությունը թարմացնում և վերափմաստավորում է արդեն սովորած գիտելիքը:

4. Անձն ավելի հեշտ է հիշում այն, ինչ նրան ավելի հետաքրքիր է:

5. Նոր, հազվադեպ հանդիպող տպավորություններն ավելի հեշտ են հիշվում, քան հաճախակի կրկնվողները:

6. Մարդու վերաբերյալ ցանկացած նոր տիպի տպավորություն չի կարող նրա հիշողության մեջ մնալ առանձնացված, մեկուսի, այն արտահայտվում է այլ տարրերի հետ փոխկապվածության մեջ:

Իհարկե, հոդվածի շրջանակներում տեսության մեթոդաբանական հիմքերն ամբողջությամբ հնարավոր չէ ներկայացնել: Ընդհանրացնելով նշենք, որ ՀՆՁՄ կառուցվելով հիշողության և անձի զարգացման փոխկապվածության մեխանիզմների վրա, հնարավոր է մոդելավորել և կիրառել տարբեր տարիքային խմբերում ուսումնական ու դաստիարակչական խնդիրների լուծման նպատակով: Այն հնարավոր է դարձնում մանկավարժական գործընթացի բոլոր բաղադրիչների՝ ուսուցման, դաստիարակության, ձևավորման, զարգացման, նաև սոցիալականացման իրականացումը դարձնել առավել արդյունավետ և նպատակաուղղված՝ ոչ միայն գիտելիքների յուրացմանը, այլև անձի ընդհանուր ու համաչափ զարգացմանը: Պետք է նշենք, որ սա կարևոր պայման է ընդհանրապես կրթական նպատակների իրականացման գործընթացի արդյունավետության բարձրացման համար:

Բանալի բառեր՝ *ուսուցում, ասոցիատիվ, համադրական, ներդաշնակ, հարմոնիկ, ասոցատիվ հիշողություն, հիշողության ծավալ, ուսման դրդապատճառ, մոտիվացիա, հուզական ուսուցում:*

Գրականություն

1. Выготский Л.С. Память и ее развитие в детском возрасте / Выготский Л.С. Собр. соч. в 6 т. - Т.2. - Проблемы общей психологии. - М.: Педагогика, 1982.
2. Флорес Ц.//Память Экспериментальная психология / Под ред. П.Фресса и Ж.Пиаже.Вып. IV. М., 1973.

АССОЦИАТИВНО-ГАРМОНИЧНЫЙ МЕТОД ОБУЧЕНИЯ

А. В. ДАВТЯН

Лектор Гаварского государственного университета

Современная педагогика сталкивается с проблемой гармоничного развития личности ребенка, в связи с тем, что процесс внедрения информационных технологий во все сферы нашего бытия, взяло на себя многие интеллектуальные и эмоциональные функции нашей психики. С другой стороны, критерием обучаемости, все большее место занимает запоминание большого объема информации, что приводит к внутреннему конфликту в процессе обучения. В связи со сложившейся ситуацией, нами была разработана методика ассоциативно-гармоничного обучения. В статье изложена теория построения метода, на основе психологической теории ассоциативного мышления и памяти.

ASSOCIATIVE-HARMONIOUS METHOD OF EDUCATION

A. V. DAVTYAN

Lecturer in Gavar State University

Modern pedagogy faces the problem of harmonious development of a child's personality due to the fact that the process of introducing informational technologies in all spheres of our life has overtaken most of the intellectual and emotional functions of our mentality. On the other hand based on the criterion of educability the memorization of a vast amount of information is increasingly taking more space and this leads to a conflict in the process of education. Due to the present state of matters we have developed an associative-harmonious method of education. The given article presents the method's construction theory based on the psychological theory of associative thinking and memory.

**ԼԵԶՈՒՆԵՐԻ ԻՄԱՑՈՒԹՅԱՆ (ԻՐԱԶԵԿՈՒԹՅԱՆ) ՀԱՄԱԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ,
ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԼԵԶՎԱԿԱՆ ԹՂԹԱՊԱՆԱԿԸ՝ ՈՐՊԵՍ ՏԱՐՐԱԿԱՆ ԴԱՍԱՐԱՆՆԵՐԻ
ԱՅԼԸՆՏՐԱՆՔԱՅԻՆ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏ ԳՈՐԾԻՔ**

Է. Ֆ. ԹԱԴԵՎՈՍՅԱՆ

*ԵՊԼՀ Մանկավարժության և լեզուների դասավանդման
մեթոդիկայի ամբիոնի դասախոս*

Ակնհայտ է, որ քսանմեկերորդ դարը լեզուների դասավանդման նոր մեթոդների, տեխնոլոգիաների կիրառման դարաշրջան է: Դրա հիմնական փաստարկն է տեխնիկական միջոցների՝ նոր տեխնոլոգիաների աննախադեպ զարգացումը, գլոբալացումը, երկրի՝ որպես մեկ ընդհանրության (հատկապես տնտեսական) ձևավորումը: Այս ամենը կարևորում է օտար լեզուների դասավանդումը և դրանց արագ յուրացման համար պահանջում առկա մոտեցումների վերանայում և կատարելաործում: Անկասկած նոր կրթական տեխնոլոգիաների ներդրումը պահանջում է համալիր և համակարգային մոտեցում, որի շրջանակներում անհրաժեշտ է վերանայել նաև լեզվական գիտելիքների, կարողությունների և հմտությունների գնահատման մոտեցումներն ու միջոցները: Վ.Վ. Մակաևը, Զ.Ա. Մալկովան և Լ.Ա. Սուպրունովան ձևակերպեցին բազմամշակույթ կրթության նպատակի իրենց մեկնակերպը. «Բազմազգ, բազմամշակույթ միջավայրում ակտիվ և արդյունավետ կենսագործունեության ընդունակ մարդու ձևավորում, օժտված այլ մշակույթներն հարգելու և հասկանալու բարձր գիտակցությամբ, կարող ապրելու հաշտ ու խաղաղ տարբեր ազգությունների, ռասսաների և հավատքի մարդկանց հետ»: [Макаев, Малькова 1999: 3-10]

Կրթության զարգացման արդի փուլում, երբ Հայաստանը ինտենսիվ փորձում է ինտեգրվել միջազգային գիտակրթական տարածք, բազմաթիվ խնդիրների լուծման շրջանակներում պետք է փնտրել ուսուցման այնպիսի տեխնոլոգիաներ, որոնք հնարավորինս արդյունավետ կհարմարվեն լեզվի ուսուցման մեթոդների, հնարների և ստուգման ու գնահատման նոր պահանջների հետ: Սա ենթադրում է նաև ուսումնառողների վերազինում ինքնաստուգման և ինքնագնահատման կարողություններով:

Ուսուցման նոր մոտեցումները առաջարկում են նաև կրթական այլ-ընտրանքային միջոցներ, որոնք սովորողներին հնարավորություն են տալիս ընտրել ուսուցման անհատական ուղի՝ ելնելով տարիքային և անհատական առանձնահատկություններից, մտավոր կարողություններից: Չի կարելի հերքել, որ անհատական ուսուցման ուղիների ընտրության հնարավորությունները անձի կայուն զարգացման գրավական են: [Бермыс 2008:343-344]

Լեզուների անհատական ուսուցման գործընթացի կազմակերպման անհրաժեշտությունը բխում է նաև Եվրախորհրդի կողմից ընդունված փաստաթղթերում արձանագրված ծրագրերից (իրազեկությունների համաեվրոպական ցուցիչները/սանդղակ:

http://culture2.coe.int/portfolio/documents_intro/common_framework.html

Այս գործընթացի կազմակերպման անհրաժեշտ պայմաններից է օտար լեզվի ուսուցիչների և աշակերտների տեղեկատվական փոխանակման համաեվրոպական

համակարգի իմացությունը, որը ստեղծված է ապահովելու համար ազգամիջյան համագործակցությունը Այս կապակցությամբ Եվրախորհրդի նախարարների կոմիտեն կոչ է արել անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկել տեղեկատվական փոխնակման համաեվրոպական համակարգ ստեղծելու համար լեզուների ուսուցման հարցերում օգտագործելով տեղեկատվական նորաույն տեխնոլոգիաները ամփոփիչ փաստաթղթում, որը կոչվում է, Ժամանակակից լեզուների իմացության համա-եվրոպական համակարգ (Common European Framework of Reference for Languages), ներկայացված են լեզուների ուսուցման նպատակները, կրթության բովանդակությունը սահմանող կարգերի (կատեգորիաների) միջև հարա-բերությունները, ինչպես նաև նկարագրված են լեզուների տիրապետման վերջնական մակարդակները: Այս փաստաթղթի դերն է օգնել բոլոր շահարգիչ անձանց (սովորողներին, ուսուցիչներին, ծնողներին, դասագրքերի հեղինակներին, գործա-տուներին) կողմնորոշվել օտար լեզուների յուրացման այս կամ այն ուղիների ընտրության հարցում, ինչպես նաև, հնարավորություն ընձեռնել տեղեկատվության արդյունավետ փոխանակման համար հիշատակված փաստաթղթում արդյունքները չափվում են տարբեր կարողությունների իրազեկությունների (competences) միջոցով (սոցիալ-լեզվաբանական, պրագմատիկ, լեզվական-sociolinguistic, pragmatic, linguistic): Այս հրամայականի համատեքստում էլ պետք է արդեն տարրական դպրոցից սկսած ուսուցիչներն ու սովորողները կարողանան գնահատել լեզվական գիտելիքները, կարողություններն ու հմտությունները՝ «Ժամանակակից լեզուների իմացության համաեվրոպական համակարգի» չափանիշներին համապատասխան:

Օտար լեզվի ուսուցման գործընթացը առավել նպատակահարմարն է միջնակության իմացության հաղորդակցման խնդրի լուծման առումով, որի ընթացքում սովորողը, յուրացնելով լեզվական տարրերը, քերականությունը, շարադասությունը և այլն, սովորում է նաև այդ լեզվի միջոցով ներկայացնել լեզվակիրների մշակույթը, հաղորդակցվել և ինքնաներկայանալ: Հայտնի է նաև, որ ուսուցումը մարդկանց միջև հատուկ կերպով կազմակերպված հաղորդակցություն է, որի ընթացքում վերարտադրվում ու յուրացվում են պատմահասարակական փորձն ու մարդկային գործունեության բոլոր տեսակները: Ժամանակակից ուսուցման համակարգում այդ փորձն ընդհանրացվում է ոչ միայն ազգային, տեղական, այլև համաշխարհային մշակույթների ձեռքբերումների հետ հաղորդակցման գործընթացում:

Քանի որ տարրական դպրոցում օտար լեզվի ուսուցման հիմնական նպատակն է աշակերտներին նախապատրաստել բազային աստիճանում ուսումնառության շարունակությանը, դրա համար անհրաժեշտ է ապահովել.

- աշակերտների մտավոր և հուզական ներուժի ակտիվացում և զարգացում (ըմբռնում, հիշողություն, երևակայություն, պատկերացում, բազմաբնույթ մտա-ծողության ձևեր և այլն),

- դրական վերաբերմունքի ձևավորում սեփական անձի, ուրիշների, ուսումնառության, առարկայի, օտար աշխարհի նկատմամբ,

- կենսական կարողությունների և հմտությունների զարգացում, որոնցից ուսումնառության այս փուլում առաջնային է կամքի ուժը, ուշադրության կենտրոնացումը, կանոնների պահպանումը և հարգանքը, ուսումնական գործունեության կարգավորումը, համագործակցության կարողությունը (զույգերով, խմբային աշխատանք, փոխադարձ աջակցություն), ստեղծագործականությունը:

Տարրական դպրոցում ուսուցման գլխավոր խնդիրն է խրախուսել աշակերտի հետաքրքրությունը, խթանել ուսուցման դրդապատճառների զարգացումը, որպեսզի նրանք սիրեն լեզուն սովորելու գործընթացը և հենց օտար լեզուն ու մշակույթը:

Պետք է փաստենք, որ գնահատումը տարրական դպրոցի աշակերտների ուսուցման դրդապատճառների զարգացմանը խթանող կարևոր գործոններից է, ու շատ նրբանկատ մոտեցում և օբյեկտիվություն է պահանջում գնահատողից: Այդ է պատճառը, որ գնահատման ձևերն ու մոտեցումներն ընտրելիս տարրական դասարաններում դասավանդող ուսուցիչը պետք է հաշվի առնի աշակերտների այս տարիքի հոգեբանական յուրահատկությունները, որպեսզի գնահատումը չխոչընդոտի, այլ նպաստի հետագա ուսուցման որակի բարելավմանը:

Օտար լեզուների ուսուցման գործընթացում այսօր կիրառվում են գնահատման լայնորեն տարածված մի շարք միջոցներ թեստավորում, բանավոր և գրավոր հարցում և այլն: Սակայն, դրանք լիարժեք պատկերացում չեն տալիս սովորողների արժեքային համակարգի, լեզվի և լեզվակիրների նկատմամբ վերաբերմունքի, ինքնուրույն ուսումնառության և ինքնագնահատման կարողությունների վերաբերյալ: Ուստի, առաջ է գալիս խնդիր՝, գտնելու այնպիսի այլընտրանքային գնահատման եղանակ, որը կամբողջացնի գիտելիքների, կարողությունների, հմտությունների, արժեհամակարգի, սովորողի զարգացվածության մասին օբյեկտիվ ու բազմակողմանի տեղեկատվությունը:

Վերջին տասնամյակում, օտար լեզվի ուսուցման գործընթացում, որպես այլընտրանքային գնահատման միջոց լայնորեն կիրառվում են ԵԼԹ-ները (Եվրոպական լեզվական թղթապանակները): Եվրոպական երկրներում Կրթական տարբեր մակարդակների համար մշակվել են բազմաթիվ ԵԼԹ տարբերակներ, որոնք տարբերվում են իրենց արտաքին տեսքով, կառուցվածքով և բովանդակությամբ: Այդ թվում, հատուկ ուշադրություն է դարձվում տարրական դասարաններում լեզվական ուսուցման գործընթացի կազմակերպման և գնահատման նոր միջոցների ու եղանակների մշակման վրա: Արդեն լայն կիրառություն են ստացել տարրական դասարանի աշակերտների լեզվական գիտելիքների գնահատման մոտ երեք տասնյակ տարբեր թղթապանակներ, որոնք կարելի է դիտարկել նաև որպես արժեվորող գնահատման արդյունավետ միջոցներ: Սակայն, դեռևս ուսումնասիրված զարգացման վրա: Եվրոպական լեզվական թղթապանակը, որը նաև լայն տարածում է գտել Եվրադիտրիդի անդամ երկրներում, շատ ավելին է քան այլընտրանքային գնահատման կամ աշխատանքների հավաքագրման միջոցը: Սա ուսումնական գործընթացի էության նոր ընկալում է, որը համահունչ է ուսուցման նոր նպատակներին:

1. Այսպես, եթե տարրական դասարանի աշակերտների հոգեբանական պահանջմունքների ու տարիքային առանձնահատկությունների, ինչպես նաև, ժամանակակից լեզվաքաղաքականության պահանջների հիման վրա օտար լեզվի ուսուցման գործընթացում մշակվի և ներդրվի ԵԼԹ-ն՝ որպես գնահատման այլընտրանքային եղանակ, ապա դրանով հնարավոր կլինի նպաստել.
2. լեզվի ուսուցման գործընթացում անձնակենտրոն մոտեցմանն ու ուսուցիչ-աշակերտ ակտիվ և կառուցողական հաղորդակցմանը;
3. աշակերտների ինքնուրույն ստեղծարծական աշխատանքի, ինքնագնահատման կարողության ձևավորմանը;

4. ԵՄ լեզվական քաղաքականության միասնական դաշտում լեզուների իմացության, կարողությունների ու հմտությունների գնահատման մակարդակների տիրապետմանը

5. բազմամշակույթ միջավայրում ընդունված լեզվական գործունեության ձևերի, հաղորդակացական կարողությունների և վարքի նորմերի տիրապետմանը:

Տարրական դասարանների համար նախատեսված ԵԼԹ-ի ներդրումը հնարավորություն է տալիս սովորողներին ավելի գիտակցաբար ու ակտիվորեն ստանձնել սեփական ուսումնառության պատասխանատվությունը՝ ձեռք բերել ինքնուսուցման, ինքնագնահատման հմտություններ: Այն ձևավորում է սովորելու դրդապատճառ, խթանում նրանց ինքնուրույնությունը և ամբողջ կյանքի ընթացքում սովորելու պատրաստակամությունը: Ինչպես նաև, այն սովորողին հնարավորություն է տալիս բացահայտելու և արձանագրելու լեզուների յուրացման և իմացության տվյալ մակարդակը միջմշակութային հաղորդակցության փորձը, ինչպես նաև՝ սեփական ձեռքբերումներն ու հաջողությունները՝ տարրական դասարաններում լեզվական թղթապանակի՝ որպես գնահատման այլընտրանքային միջոցի ներդրման գործընթացը, ինչպես նաև, դրա ազդեցությունը ուսուցման դրդապատճառների զարգացման, ուսուցման արդյունավետության բարձրացման, բազմամշակութային հասարակության քաղաքացիների ձևավորման, լեզվական գիտելիքների գնահատման և ինքնագնահատման հմտությունների

Օտար լեզուների բնագավառում գնահատման և ինքնագնահատման այլ ձևերի համեմատությամբ ԵԼԹ-ն առավել արդյունավետ է, քանի որ առաջարկում է իրական կյանքին մոտեցող ուսումնառության փորձ և գնահատման ու ինքնագնահատման օբյեկտիվ և բազմակողմ համակարգ: Այդ պայմանավորված է նրանով, որ առաջադրվում են իրական ուսումնական խնդիրներ գնահատման ճշգրիտ չափանիշներ, արձանագրվում են նաև ուսումնական գործունեության արդյունքները, գիտակցվում և ընդհանրացվում է լեզուների ուսումնասիրության անձնական փորձը:

Լեզվի ուսուցման գործընթացում անձնակողմնորոշիչ մոտեցումը, Եվրոպական միասնական լեզվական քաղաքականությունը առաջ են քաշում ուսուցման մեթոդների և գնահատման համակարգի նոր մոդելների մշակման անհրաժեշտություն, որը լուծելի է դարձել ԼԻՅՅ կիրառման արդյունքում: Այս համատեքստում տարրական դասարանների աշակերտների այլընտրանքային գնահատման եղանակների՝ մասնավորապես ԵԼԹ-ի ներդրումը ապահովվում են.

1. ԼԻՅՅ պահանջներին համապատասխան տարրական դասարանների աշակերտների լեզվական գիտելիքների, կարողությունների ու հմտությունների, ստուգման և գնահատման համընդհանուր չափորոշիչների կիրառումը,
2. սովորեցնողի և սովորողի ակտիվ հաղորդակցման հնարավորությունները;
3. կրտսեր դպրոցականների ինքնուրույն ստեղծագործական աշխատանքների կազմակերպումը, ինքնաստուգումն ու ինքնագնահատումը;
4. լեզուների ուսուցման ոլորտում անհրաժեշտ գիտելիքների, կարողությունների ու հմտությունների, արժեհամակարգի, լեզվի ու լեզվակիրների մշակույթի նկատմամբ վերաբերմունքի անհատական մակարդակի գրանցումն ու ներկայացումը:

Այսպիսով.

1. Ի տարբերություն ավանդական միավորային գնահատման մեթոդների, գնահատման այլընտրանքային եղանակները լրացնում և ապահովում են անձի բազմակողմանի գնահատման օբյեկտիվությունը:
2. Տարրական դասարաններում գնահատման այլընտրանքային եղանակների ներդրման անհարաժեշտությունը պայմանավորված է կրտսեր դպրոցականների տարիքային հոգեբանական առանձնահատկություններով և գնահատման նկատմամբ՝ որպես ուսուցման դրդապատճառի վերաբերմունքով:
3. ԵԼԹ-ի ներդրումը լրացնում է միավորային գնահատմանը՝ խթանելով աշակերտների ինքնուրույն ստեղծագործական աշխատանքի, ինքնագնահատման կարողության զարգացմանը:
4. ԵԼԹ-ի ներդրումը ապահովում է ԵՄ լեզվական քաղաքականության միասնական դաշտում լեզուների իմացության, կարողությունների ու հմտությունների գնահատման մակարդակների և բազմամշակույթ միջավայրում ընդունված լեզվական գործունեության ձևերի, հաղորդակացական կարողությունների և վարքի նորմերի տիրապետմանը՝ արդեն տարրական դպրոցից:

Քանալի քառեր՝ բազմամշակութային միջավայր, ուսուցման այլընտրանքային միջոցներ, օբյեկտիվություն, լեզուների համաեվրոպական համակակազ, այլընտրանքային գնահատման համակարգ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- 1.Борисенков В. П. Российская школа: вчера и сегодня: [Ист. и совр. аспекты] //Гуманизация образования. Бийск, 1994. № 1.
- 2.Бермус А.Г., Модернизация образования: философия, политика, культура: Научная монография. М.: «Канон, РООИ «Реабилитация», 2008.
- 3.Рязанцева Ю. В. Основные тенденции развития систем оценки знаний, умений и навыков обучаемых в отечественной педагогической практике, Народное образование. Педагогика, N-1, 2008 г. Москва,
<http://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-tendentsii-razvitiya-sistem-otsenki-znaniy-umeniy-i-navykov-obuchaemykh-v-otechestvennoy-pedagogicheskoy-praktike>
- 4.Belanoff P. and Dickson M., Eds., Portfolios: Process and Product, Heinemann, Portsmouth, UK, 1991.
- 5.Darling-Hammond L., “Setting standards for students: the case for authentic assessment,” The Educational Forum, vol. 59, no. 1, 1994.
- 6.Janisch C., Liu X., and Akrofi A., “Implementing alternative assessment: opportunities and obstacles,” The Educational Forum, vol. 71, no. 3, 2007.
- 7.Little, D., The European Language Portfolio and self-assessment, 1999
- 8.Meijer, D., Training teachers to use the European Language Portfolio, 2007
- 9.A Common European Framework of Reference for Languages. Learning, Teaching, Assessment, http://www.coe.int/t/dg4/linguistic/source/framework_en.pdf

ОБЩЕЕВРОПЕЙСКАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ ВЛАДЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКОМ И ЕВРОПЕЙСКИЙ ЯЗЫКОВОЙ ПОРТФЕЛЬ КАК ЭФФЕКТИВНЫЙ ИНСТРУМЕНТ В ПРОЦЕССЕ АЛЬТЕРНАТИВНОГО ОЦЕНИВАНИЯ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Э. Ф. ТАДЕВОСЯН

Преподаватель кафедры педагогики и методики преподавания языков,
ЕГЛУ им. В. Брюсова

В данной статье основное внимание уделяется альтернативным методам контроля качества обучения иностранным языкам в начальной школе в системе оценки Общеввропейской Компетенции Владения Иностранным Языком (Common European Framework of Reference). В этом контексте ЕЯП предлагается как эффективный инструмент для всесторонней оценки языковых компетенций учащихся начальных классов.

**THE COMMON EUROPEAN FRAMEWORK OF REFERENCE AND EUROPEAN LANGUAGE
PORTFOLIO AS AN EFFECTIVE ALTERNATIVE ASSESSMENT TOOL IN THE PROCESS OF
LANGUAGE TEACHING IN PRIMARY SCHOOLS**

E. F. TADEVOSYAN

Lecturer at the Chair of Pedagogy and Language Teaching Methodology,
YSLU after V. Bryusov

This article is directed to the process of language teaching, controlling the quality and methods of alternative assessment in primary classes, which are realized by means of Common European Framework of Reference. In this context The European Language Portfolio is suggested as an effective alternative assessment tool for checking the learners' linguistic competences in primary classes.